

अथ साव्यन्दिनीयशहिता-शुद्धायनुबदः

॥ चण्डमाषचरितः मारुतघो ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः । श्रीमते यजुर्वेदाय नमः ॥ हृदयं दक्षिणं चाक्षि मण्डलं + चाधिरुद्ध
यः । चेष्टते तमहं नौमि षट्शतसुसामविग्रहम् (१) ॥ १ ॥ आदित्यान्धवान्यस्तु शाखाः पञ्च-

श्रीगणेशाय नमः । ओम् ॥ ऋगयजुसामतत्त्वज्ञानं सच्चिदानन्दविग्रहान् ॥ सर्वतन्त्रसत्त्वत्रयीवाख्यमाखिलि-
गुरुन्मुम ॥ १ ॥ प्रणम्य श्रीवालकृष्णतातापादाय मातरम् । मेनाम्, शीघ्रतभायैव श्रियते सस्मटिप्रणम् ॥ २ ॥ अथ
प्रजापतिपरस्मरात् समधिगतं वेदब्रह्मरश्मिदिनी तनान् जनानालस्थानवधानतावुद्धिमान्द्रादिदीपदृष्टितान्,
शालीच्य परमकारुणिक श्रीभगवान्द्वारायणावतारो वादरायणयतुर्धा विभक्त्य अध्यापयामास पैल, वैशम्पायन,
कैमिति समन्तथी महर्षिस्यस्ते च स्वयियेभ्य । केचित्तु, पद्म गद्य गीतिभेदेन ऋगयजुसामाख्यप्रणम् एव विभागा-
पथव्वेदस्तु त्रिभ्य एतेभ्य समचिनोदयवर्षिङ्गरस इति वदन्ति, अत्रमानमन्त्रेयम् । ततो वैशम्पायनादधीतवेदो
महर्षियश्चिबल्क्यो देवयोगात्सुहृदं शुकं प्रत्यर्पयामास वेदराशिमधीतम् । ततो निब्वेदो निब्विण्णो
आदित्यात्तपसा तोपिताहजिकृषधरादधिगतवानशुं वेदराशिमिति स्पष्टं होलीरभाष्यादौ । तमिमं युद्धयजुन्व्वे-
दब्रह्मरश्मि व्याचिख्यासुस्तत्र भगवानुन्व्वटाचार्यो निब्विण्णपरिसमाप्तिकामो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानीत्यादि पसुशान्दि-
कस्यमहर्षिायादिप्रमाणकशिष्टाचारप्राप्त मङ्गलं भाष्यादौ निब्वध्नाति । (१) हृदयमिति ।

हृदयस्यादित्यब्रह्माधिकरणत्वस्य यत्तावुक्ततया तद्वृद्धिघातारम् । एवं दक्षिणाक्षण सूर्यमण्डलस्य च "तदेतद्यत्स-

दद्यापराः । (२) तं याज्ञवल्करां वन्देहं मन्त्रभाष्यप्रसिद्धये ॥२॥ गुरुतस्तर्कितञ्चैव तथा शातपथश्रुतेः ।

पटपीन्वच्यामि मन्त्राणां देवताशब्दान्दसं च यत् * ॥३॥ ऋचो यजूंषि सामानि तथार्थः पदवाक्ययोः ।

श्रुतयश्चि च याः प्रोक्ता योर्थवादश्च कर्मणः ॥ ४ ॥ तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे विशिष्टकर्मजनितस्मृति-

संस्कारसन्तानानुच्छित्तिधर्माणः (३) सुप्तप्रबुद्धन्यायेन हिरण्यगर्भप्रभृतयः कल्पादौ सह विद्य-

त्यमणौ स षाट्त्वित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यथाय' दक्षिणेचन् पुरुष एतदुभयं सत्यम्" इत्यादिश्रुतिभिरादित्या-
धिकरणताया उक्तत्वेन तदधिष्ठातार' चेत्यर्थः ।

(२) ज्ञानाल, १ गौधेय, २ काण्व, ३ मय्यंदिन, ४ शपीय, ५ तापनीय, ६ कापाल, ७ पौण्ड्रवल्क, ८
षावटिक, ९ पामावटिक, १० पारासर, ११ वैरेय, १२ वैनेय, १३ शौधेय, १४ गालव, १५ इत्येते पञ्चदश
पियादौ प्रवर्तिता पञ्चदश शाखाः । तदुक्तं शीलोत्तरभाष्ये 'तेन याश्चवल्केन तानि यजूंषि महर्षिभ्यः पञ्चदश समर्पितानि'
केषां चिन्वते सप्तदश शाखाभेदाः ॥

(३) (विशिष्ट-धर्माणः) अत्र पूर्वपदाना समास' क्त्वा पश्चात् धर्मापट्टेन बहुव्रीहिः तेन धर्मादनिच् केवलादिति
समागन्तानिचसिद्धिः ।

याभिवाज्यमानाः स्मर्तारो द्रष्टार ऋषय-उच्यन्ते । सोयं हिरण्यगर्भपरस्पर्याऽभिवाक्तो नित्यो
 वेदः । हिरण्यगर्भपरस्परा ब्रह्मपङ्क्तिः † । तेच श्रुतौ वाज्यमाना ज्ञायन्ते । तद्यथा । “तत एतं
 परमेष्ठौ प्राजापत्यो यज्ञमपश्यद् यद्दर्शपूर्णमासाविति” । तत्र दर्शपूर्णमासद्रव्यदेवतामन्वादि
 परमेष्ठिना इष्टमित्यर्थः । तथा “दध्यङ् ह वा आथवीण एतं शुक्रमेतं यज्ञं विदांचकारे” च्युपक्रम्य
 “न तदुहाश्विनोरनु श्रुतमासे”त्येवमादिनेतिहासेन प्रवर्गगतानां मन्त्राणां दध्यङ्ङाथवीणा
 ष्टपिरिति गम्यते । ऋषिश्च ज्ञातव्य इति दर्शयति । “प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदि”च्युपक्रम्य
 “स यो हैतदेवं चित्तीनामार्पयं वेदे” स्यादिना ग्रन्थेन फलं दर्शयति । अथ देवता मन्त्रवाक्या-
 भिषेधाः । यथा “अग्निर्मूर्ध्नो दिवः ककुदि”त्यत्राग्निः । “इयेत्स्वे”ति शाखा । नन्वग्निर्मह्य-
 चाग्नेर्महूभाग्यत्वाद्देवतात्त्वसुपपद्यते शाखादीनां तु स्यावत्त्वाद्देवतात्त्वं दुर्लभमिति यच्चोदयेत् तं
 प्रतिब्रूमः । यस्य यत्र हविर्भाक्त्वं स्तुतिभाक्त्वं वा विद्यते सा तत्र देवता न तु रूढ्या । एवं च सति

शाखादीनां देवतात्त्वसुपपद्यतएव । यदुक्तं स्यावरत्वादिति, अत्र ब्रूमः । अधिष्ठात्त्वो देवताः
विद्यन्ते, प्रतिमाहृतास्तु शाखादयस्ताः फलं (४) साधयन्तीत्तरदोषः । मन्त्रस्य वाच्यं देवतेति
श्रुतिर्दृश्यति । “आशः शिषानो ह्यभो न भौम” इत्तरुपकस्य “ऐन्द्रोभिरूपा” इति इन्द्रस्य देव-
तात्त्वं दर्शयति । छन्दोपिज्ञेयमित्यनेनैव दर्शयति येनैवमाह “दक्षिणतोऽसुरानुच्चांसि अपहन्ति
तदृभिर्वज्जो वै त्रिष्टुवित्तुपकस्य ता ह्यविंशतिर्गीयञ्चः संपद्यन्ते तदाग्नेय्यो भवन्तीति । न ह्य-
च्छन्दोविद्देवतामाग्नेयी संपदं वेदेति” । ऋचो यजूंषि चात्र विद्यन्ते तानि च ज्ञेयानीत्तरव
श्रुतिर्भवति । “यां वैदेवताः ऋगभ्यनूक्ता यां यजुः सैव देवताः ऋक्सर्वादेवता तद्वजु” रिति, उपासनार्थं ऋ-
ग्यजुपयोः प्रथमग्रहणमतो ज्ञेयं ऋग्यजुपमिति । नियताचरपादावसानाऋक् । अनियताचरपादा-

(४) ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगार्थं प्रागपूर्वकमेव साध्यायाध्ययनं कर्तव्यमन्यथा दोषः एतान्यविदित्वा योधीतिः-
श्रुते नपति नुषेति यजते याजयते तस्य ब्रह्म निर्वीर्यं यातयाम् भवत्यथान्तरायार्थं गर्भं वा प्रपद्यते स्याणुर्वच्छति
प्रमीयते वा पापीयान् भवतीति कात्यायनेनेक्तः । तत्र यजुषां षडुत्तरमताचरवसानानामिकाचरादीनां पिङ्गलेन
देव्येकम् चापुरोपद्वयेत्यादुक्तं छन्दो बोद्धव्यम् ।

वसानं यनुः । प्रगीतं सञ्जवाख्यानाम् * । अथ पदार्थः । तत्र 'चत्वारि पदजातानि नामाख्यातो-
 पसर्गनिपाता' इति नैरुक्ताः पठन्ति । तत्र नाम एञ्चप्रकारं पठन्ति । 'धातुजं धातुजाज्जातं' समर्थार्थ-
 जमेव च । वाक्यजं व्यतिकीर्णं च निर्वाच्यं पञ्चधा पदम् । तत्र धातुजम् । वन्दारः, (५) पच-
 मानः † । धातुजाज्जातं तद्विपदम् । अग्नेयः, याजमानम्, देव्याय । समर्थार्थजः समासः । स च
 संक्षेपतत्त्वप्रकारः । अथश्रीभावसूक्त्युत्पद्यो द्वन्द्वो बह्व्रीहिः । अधोदाहरणानि । उपरिनाभि,
 बहिष्पिण्डम् । प्रनापतिः, पशुपतिः । आग्नीषोमी, इन्द्राग्नी । कृष्णश्रीवः, सितिकण्ठः । यथा-
 संख्यं द्वे द्वे उदाहरणे । वाक्यजम् "कथस्य रूपं सोमस्य लाजा" इत्यत्र सोमस्य कथस्य रूपं लाजा
 इति शब्दं प्राप्ते रूपयज्जेन वावधानं वाच्यञ्च । वयतिकीर्णमन्यत्र प्रसिद्धं यत्पदञ्च न तत्रातिरूपका ये
 वृणीस्तेः सहेच्चार्यते यत्तत् । पार्श्वतः शोणितः शितामत इत्यत्र शितामतइति । त्वमग्नेद्युभिस्तुमा-

(५) वन्दारित्वत्र श्रुतव्योराश्रितिपा०सूत्रेण वन्दधीती राश्रप्रत्ययः ।

* नियताश्रित्वारम्भ - वाक्यानाम् - इत्यन्तं कारणस्यैव प्रसक्तं नास्ति ।

† यजमानः, यजमानः इति १. ५० अधिकृतम् ।

यश्चणित्ववाशश्चणिरिति । तत्र नामां सामान्यतोर्ध्वचनं सत्त्वप्रधानानि नामानि । सतो भावः
 सत्त्वमस्तिता । तद्यत्र प्रधानतन्नाम, गुणभूता क्रिया, विभक्त्यर्थः कारकञ्च । तानीमानि सत्त्वप्रधा-
 नूनि नामानैतिनामोर्थः । अथ भावप्रधानमाख्यातम् । भावो नाम क्रियायाः फलम् । तद्यथा ओदनं
 पचति देवदत्त इत्यत्र देवदत्ताथया ओदनाख्यस्य भावस्य गुणभूता प्राकक्रिया, अतो भावप्रधानमा-
 ख्यातमित्प्रच्यते । यद्वा भावप्रधानं भावनाप्रधानं, भावना च पुरुषपरिस्सन्दः पुरुषप्रयत्नः आत्मनो
 व्यापारः । परिस्सन्दसु भूतानां सा यत्र प्रधानं गुणभूता क्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातम् ।
 अथवा भावो धात्वर्थः क्रियेत्यनर्थान्तरं, सा यत्र प्रधानं गुणभूतानि षट्कारकाणि तदिदस्मावप्रधा-
 नमाख्यातम् इत्याख्यातार्थः । तानि च पचति पठतीत्यादीनि । अथ विंशतिरुपसर्गाः क्रियाविशेष-
 करा इति सामान्यतोर्थः । विशेषार्थस्तुनन्त इति । ते च प्र-पर-अप-सम-अनु-अव-इतप्रादयः ।
 अथ निपातानामर्थः सामान्यन्तोऽसत्त्वचनता । सत्त्वं द्वयमसत्त्वमद्वयम् । तत्र चनांश्चादयो
 निपाता असत्त्वचनः † । अथ लै राश्यम् । उपसर्गीयाः, कर्मोपसंग्रहार्थीयाः, पादपूरणा इति ।

† एवं इत्यपि कित्वाख्य रूपाना इत्यत्र १ पुस्तके नास्ति ।

तत्रोपसार्थीयाः सादृश्यवचनाः इव-न-इत्यादयः । तद्यथा-“देव इव सविता सत्यधर्मी । इन्द्रो न” ॥
 कर्मोपसंग्रहार्थीयारसुहायत्ववचनाः च वा अह इत्यादयः । तद्यथा “वातो वा, मनो वा, अग्निश्च
 पृथिवी चेत्यादयः । पादपूरणाः पादमेव पूरयन्ति न त्वर्थान्तरं वदन्ति अनर्थान्तरवचना इत्यर्थः ।
 ईकम् इत्यादयः । “सद्योज्ञानो विही, इमास्तु कं सुवना” । उक्तं च ‘क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गी
 विशेषकृत् (इ) । सत्त्वाभिधायकं नाम निपाताः पादपूरणा’ इति । अथ वाक्यार्थं वग्राख्यासामः ।
 नामाख्यातोपसर्गनिपातसमुदायो वाक्यम् । तस्यार्थो वाक्यार्थः । ननु यदि पदान्वेव संहतानि
 वाक्यमुच्यते एवं तर्हि य एव पदार्थः स एव वाक्यार्थस्ततः पृथग्वाक्यार्थव्याख्या नोपपद्यत इति
 यद्योदयेत् तं प्रत्याह । साकाङ्क्षः पदार्थो निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः । गौरित्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा
 भवति ततो गच्छतीत्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । तथा गच्छतीत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा भवति ततो
 गौरित्युक्ते निराकाङ्क्षं भवति । अथेदानीं गौरिगच्छतीत्युक्ते यत्र गौर्वाहदोहादिव्यो व्यापृत्य

(इ) (विशेषकत्वं) विशेषार्थप्रतिपादक । तदुक्तं उपसर्गो ण धालर्थो वलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसंहारविहार
 परिहारवत् इति । (कृत्वं) द्रव्यं तच्च लिङ्ग संख्यान्वितं भवति ।

गमनेनतिष्ठते, गमनं चान्यगन्तृभ्यो वप्राहृत्य गव्ये वावतिष्ठते अयं वाकारार्थः । स एव प्रकरणाविरोधी
 वाकारार्थः पदार्थनियमे हेतुः । पदं तु पदार्थपरिज्ञानहेतुः । अयं पदार्थवाकारार्थयोरथविशेषः । नन्वस्य
 पदचतुष्टयस्य वाकारगतस्य कथं गुणप्रधानभाव इति, उच्यते । पदार्थद्वारकः सम्बन्धो गुणप्रधान-
 भावश्च पदानाम् । तत्र प्रधानमाह्वारतं गुणभूतान्यन्यानि, आह्वारतादिस्य साध्यत्वाद् इतरेषां
 पदार्थानां स्वभावसिद्धत्वात् । तत्र सिद्धार्थसाध्यार्थयोरेकस्मिन्वाक्ये समुच्चारणं तत्साध्यार्थं
 भवितुमर्हति न सिद्धार्थम् । तथाच भूतं सिद्धं भव्यं साध्यम् । 'भूतभव्यसमुच्चारेण भूतं
 भव्यायोपदिश्यते न भव्यं भूतायेति न्यायमिदः पठन्ति । एते च वाक्यार्थो इपेत्वादिके मन्तव्ये
 प्रायशो दृश्यन्ते । 'विध्यर्थवादयाच्ञाशीः स्तुतिप्रैपप्रवसिहकाः । प्रज्ञो व्याकरणं तर्कः पूर्व-
 दृचासुकीर्तनम् । अवधारणञ्चोपनिषदाकारार्थाः सुखयोदय । मन्त्रेषु ये मह्यन्ते, व्याख्या
 च श्रुतिचोदिता' । अथेते प्रासुदाहरणानि । तत्र विधिः परमेष्ठ्यभिधीतः "अश्वस्तूपरोगो मृग"
 इत्यादिः । अर्थवादः "देवा यज्ञमतन्वते"त्यादि । याच्ञा "तनुपाऽअग्नेसि तन्वं मे पाहि" । आशीः
 "आ वो देवास ईमहे" । स्तुतिः "अग्निर्मूर्धादिवः ककुत्" । प्रैपः "होता यज्ञत्वमिधाम्निमि"त्यादिः ।

प्रवल्हिन्ना “इन्द्राग्नी अपादियमि”त्यादि । प्रश्नः “कः खिदेकाकी चरती”त्यादि । व्याकरणम् “सू-
एकाकी चरती”त्यादि । तर्कः “माशुधः कस्य खिद्वनम्” । पूर्ववृत्ताशुकीर्त्तनम् “ओषधयः सम-
वदन्ते”त्यादि । अवधारणम् “तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति” । उपनिषत् “ईशावाखमि”त्यादि ।
अथ व्याख्याधर्माः । ‘अतिरिक्तं पदं त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् । विप्रकष्टं तु सन्दध्यादानु-
पूर्त्यञ्च कल्पयेत् । लिङ्गं धातुं विभक्तिं च योज्यं वाक्याशुलोमतः * । यद्यत्प्राच्छान्दसं वाक्ये +
कुर्याच्चत्तत्तु लौकिकम् । अयोदाहरणानि । अतिरिक्तं पदं त्याज्यमिति यथा,—‘इमा तु कं
सुवनासीपधामा’, कमित्यनर्थको निपातः । हीनं वाक्ये निवेशयेत्—‘अस्मादन्नादिति भागमवे-
क्षते’ इत्यवापस्तनो सन्तशेषः इहायमिषन्वानीयः अस्मादन्नानिर्भक्त इत्यदि । विप्रकष्टं तु संद-
ध्यादिति—‘सं रेवतीर्जगतीभिः पृच्यतामि’त्यत्र संपृच्यतामिति व्यवहितसंगन्धः । आनुपूर्व्यं च
कल्पयेदिति—‘मानो मिवो वरुणो अर्यमायु’रित्यत्र “यद्वाजिनो देवजातस्येति”द्वितीयोर्द्विचः प्रथमं
व्याख्येयः । यतो हि यद्वतं † वाक्ये प्रथमं भवति । लिङ्गं धातुं विभक्तिं च यथार्थं § सन्त-

* आनुलोभ्यत.—पा० पा० ५० । † वाक्ये—पा० पा० ५० । ‡ वृत्तं पा० पा० ५० । § वाक्यविशेषार्थे—पा० पा० ५० ।

मयेत् । लिङ्गं तु वाक्यभशात्सन्नमयेत्* । 'पवित्नेस्यो वैष्णव्यौ' । अत्र पवित्ने इति नपुंसकलिङ्गं
 वैष्णव्याविति पुंलिङ्गम्, तत्र वैष्णव्यावित्यस्य सन्नतिराविष्टलिङ्गस्यात्पवित्त्वशब्दस्य । धातुं
 धात्वर्थं च सन्नमयेत् । "अग्नेगुवो अग्नेपुव" इति । अत्र अग्नेपुव इति संदेहः किमतु पिवते-
 रूर्पसुत'पवते; तत्र अ,तितो निर्णयः "ता यत्प्रथमाः सोमस्य राज्ञो भजयन्ती"ति व्याख्या-
 नात्पिवतेरत्र रूपमिति । "कस्यै देवाय हविषा विधेसे"ति हविषेति तृतीयाया द्वितीयास-
 न्नातिः वाक्यसंयोगात् । अन्यदपि यत्किञ्चिच्छब्दसं तत्सर्वं लोकविदतैः शब्दैर्व्याख्येयमित्ययं
 सामान्यो वास्याकम उक्तः । अतः परं वैशेषिकमनुकमिथ्यामः । अत्र (१) रूपे त्वा द्वाव-
 ध्यायौ दर्शपूर्णमासमन्ताः । परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्वार्पं देवानां वा प्राजापत्यानां, "तत एतं
 परमेष्ठौ प्राजापत्यो यज्ञमपयद्यद्दर्शपूर्णमासावि"तियुतेः । परमेष्ठिन आर्षम् । तथा "ते देवा,

(१) अत्र नहीधरभाष्ये तत्राथाध्यायदितौयाथायाटाविंशतिकण्डिकायेति दृग्पूर्णमासमन्ताः, तेषा परमेष्ठौ
 प्रजापतिभ्यपिदेवताः प्राजापत्या वा । द्वितीयाथायान्तिमकण्डिकापट्कं पितृयज्ञमन्तास्तेषा प्रजापतिभ्यःपिः ।

* लिङ्गं तु वाक्यभशात्सन्नमयेत्—इति १. पु. नास्ति ।

अकामयन्ते" तत्र प्रकथ्य "तत एतं हविर्यज्ञं दद्वयुर्ग्रहर्षपूर्णमासावि"ति देवानामार्षं कथयते । तत्रास्मिन्नथ्याये सर्वाण्येव यजूषि । पुरा कुरस्येतीयं त्रिष्टुप् । तत्र यजुषां केचिद्ग्रेश्येषिकं छन्दइच्छन्ति पिङ्गलपरिपठितं देव्येक (२) मित्यादिनेति । तत्र च सर्वसंख्याया व्यवहारः,

॥ ॐ वेदपुरुषाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ * इषेत्त्वा । इषेत्त्वा उर्जे त्वा ।

"पाद" इत्यपरिष्ठादधिकारात् । (३) तत्र 'इषेत्त्वा' द्विपदो मन्त्रः अक्षरत्वाद्द्विपदुष्टम् । अथवा शाखाच्छेदे विनियुक्तः । न चाख्यातसुपलम्ब्यतेन, न चाख्यातं विना वाक्यं किञ्चिद्द्विधत्ते

(२) तत्र छन्दः । गायत्री । इत्यधिकृत्य, देव्येकम् । आसरीपञ्चदश । प्राजापत्याष्टौ । अनुषां षट् । सान्नां सिः । ऋचां त्रिः । इत्युक्तम् ।

(३) अत्रेदं बोद्धव्यम् । प्रथमतः प्रकृतिताद् द्युर्पूर्णमासमन्त्रा अत्र पठन्ते । यत्र च साकल्येनाङ्गानामुपदेशः सा प्रकृतिः । यत्र केवलं विशेषाङ्गोपदेशोऽङ्गान्तराणि च प्रकृतीरतिदिश्यन्ते सा विकृतिः । प्रकृतिय अग्निहोत्रेष्टिसोमभेदेन

* प्रथमाथायस्यानुवाकसूत्रम् । इषेत्त्वा का १, वषोः पवित्रं तिस्रो ३, अग्नेद्रतपते सप्त ७, पवित्रे स्थोत्रे २, यन्मासि तिस्रो ३, घृष्टिरभियर्मासि द्विकौ २, देवस्य जा तिस्रो ३, देवस्य जा पञ्च ५, प्रत्यष्टः रचस्त्रिसो ३, द्यौकस्त्रिंशत् ।

इत्यध्याहारैणानुपद्वेण वा वाक्यपरिपूर्तिः कर्त्तव्या । नन्वध्याहारानुपद्वयोः को विशेषः ।
 लौकिकोपधाहारः यथा “भूताय त्वा नारातये परिशेष्यामि पिनष्टि,” प्राणायत्वेति प्रति-
 मन्तम् । प्राणाय त्वा पिनष्टि । अनुपद्वस्तु सन्तावयव एव । यथा “अस्मादन्नान्निर्भक्तो योस्मान्दुष्टि
 यं न वयं द्विषः” । तथा “अस्यप्रतिष्ठायै निर्भक्तो” इत्यादिविष्णुकुममन्त्वेषु पठितमिहाभिसंबध्यते
 परिपूर्णत्वाद्वाक्यस्य । अयं विशेषोपधाहारानुपद्वयोः । इह त्वन्यशाखापरिपठितेनाख्यातेन सूत्रका-

व्यायवस्थदुर्वोवः सविताप्राप्पयतुशुष्टतमायुकर्मणःप्राप्या-

रेण वाच्यपरिपूर्तिः कृता ‘छिनद्मीति चोभयोः साकाङ्क्षत्वात्खन्मयामीतिचोत्तर’ इति । अथ
 कोर्थः । शाखा उच्यते । इये, अन्नाय त्वां छिनद्मीति । इषु इच्छायाम्, तस्य क्विपि इट् इति रूपं
 भ्रजति तस्य तादर्थ्यं चतुर्थी “इये” श्रुतग्रन्थमभिधेयं दृष्ट्यं तदाह ‘यदाह इपे त्वेति दृष्टिः सर्वे-
 येवेयते’ । अतोभिधानगतस्य धातोरभिधेयकिया विद्यतइति । इपे इत्यभिधानम् अभिधेया दृष्टिः ।

विधा । पय कृताधानस्यैव दर्शपूर्णमासयोरधिकारादाधानमन्त्रा एव प्रथमं पठनीया सत्यम् । आवातेपि पावमा-
 न्यादीनीनागुक्तत्वात्तासा च दर्शपूर्णमासविकृतिवात्त एव प्रथमं पठनीया इति सामञ्जस्यात् ।

न्यायोभिधानाभिधेयलक्षणसंबन्धः । “त्वा” इति । युक्तदो वित्तीयकवचनस्य स्थाने आदेशः । नन्वेवं तल यदि एपणक्रियायोगादिह दृष्टिरभिधीयते न तु रूढ्या तदानीं यद्यद्विरल्ल्यादि किञ्चिद्विद्यते तत्त सर्वमिडिल्युच्येत, तथा सति संब्यवहारोच्छेद इत्येवमादीन्दोपान्के चिद्विदधति, तदसत् । सिद्धे हि शब्दासंबन्धे पञ्चादभिधानाभिधेयभावः क्रियाद्वारकं प्रकाशयितुं व्युत्पत्तिः कियते । सा च क्रियमाणा तस्मिन्नेवाभिधेये ऽवतिष्ठते मगधाधिपतिवत् । यथा मगधाधिपतेर्मगधेषु

यद्भूमगहन्याऽ इन्द्राय भुगम्भु जावतीरनसूवाऽप्रयुद्धम्भामावस्ति-

देशेव्याधिपत्यमस्ति न कान्यकुब्जेषु, एवमिहापि जात्यादिपरिच्छिन्नेष्वभिधेयेषु क्रियाप्रवृत्तिरस्ति न सर्वत्रैत्यदोषः । व्युत्पत्तिद्वारेण च शब्दानां परिज्ञानमभ्युदये हेतुरिति श्रुतिदर्शयति । “तत्रणीतानां प्रणीतात्व” प्रति ह प्रतिष्ठति, य एवमेतत्रणीतानां प्रणीतात्व” वेदे”तिप्रणीताशब्दस्य निर्वचनपरिज्ञानद्वारेण फलं दर्शयति । तथा पुरुषशब्दव्युत्पत्तिं प्रकथ्याह । “स यत्पूर्वीऽस्मात्सर्वस्मात्सर्वीन्पाप्मन श्रोपत्तस्मात्पुरुष श्रोपति ह वै स तं यो ऽस्मात्पूर्वो बुभूयति य

एवं वेदे* । एवं तत्र तत्र । एतच्च स्थालीपुलाकभक्तावसथन्यायेन * (8) सर्वेष्वभिधेयेषु द्रष्टव्यम् ।
 आह च । 'क्रियाद्वारकसंन्यमभिवानाभिधेययोः । ज्ञात्वा फलमवाप्नोति श्रुतिर्वक्ति पुनः पुनः ॥
 'ऊर्जे त्वा' द्विपदस्यज्ञरो मन्त्रः । देव्यनुष्टुप् यदि यजुषां छन्दोस्ति । एवं सर्वेषु यजुषुऽनुष्टुप् च वक्तव्यं, 'ग्रन्थगौरवमथाचु नोच्यते । उक्तं च-खरो वर्णोच्चरं मात्वा

नई'शतमाध्यांशं'सिद्धुवाऽश्रुस्मिन्गोपतौस्यातबृह्वीट्यं जमानस्य

तत्रयोगोऽथ एव च । मन्त्रं जिज्ञासमानेन वेदितव्यं पदेपदे' । शाखासंमने विनियुक्तः । सन्न
 मयामीति वाम्यशेषः(५) । 'यो वृथाइर्कुरसो जायते तस्मै तदाहे' तिश्रुतिः । ऊर्जं बलप्राणनयोः ।
 क्विप् । ऊर्जे । तादर्थ्यं चर्षणी । व्रीह्यादेर्धान्यस्य जीरादेश्च सेचनस्य उत्पत्त्यर्थं त्वां सन्नमयामि ।

(8) स्थालीपुलाकन्यायो भक्तावसथन्यायश्च हावपि समानार्थी । यथा कश्चित् पाकं कुर्वन्वि क्वितिर्निष्पन्ना नर्वेति
 निययाय स्थालीस्थितसिक्थस्य मूहमथादिकं सिक्थं विक्वित्श्रुत्तमालोच्य सर्वस्य तथैव जानीते, एवमेकलोक्तमन्यत्रापि
 वीध्यम् । (५) संनमनं च शाखालक्षणधूत्याद्यप्रणयनम् ।

यज्ञपरिणामो हि वृष्टिरन्नादिकञ्च तदभिप्रायौ सन्तौ । श्रुतिश्चास्मिन्नर्थे भवति । “अग्नेर्वै धूमो जायते धूमाद्भवमन्नाद्बृष्टिः” रिति । तथा “इतः प्रदानाद् वृष्टिरितो ह्यग्निर्वृष्टिं वसुते स एतै स्तोत्रैरेतान्स्तोकांस्वनुते तएतेस्तोका वर्पन्तीति ॥ “वायवस्य” । वत्सं शाखयोपसृशति । यथा वायुर्वृष्टिद्वारेण गवामाप्यायकः एवं यूयमपि प्रस्नुतिद्वारेणाथायका भवथेत्यर्थः (६) । एकस्यापि वत्सस्योपसृशने, सर्वेषां संस्कारो ब्रह्मवचनोपदेशात् । पूजार्थं वा ब्रह्मवचनम् ॥ “देवो वः सविता” अथ स्मृतृणामेकां शाखयोपसृशति । देवो दानादिगुणयुक्तः । देवो दानाद् दानाद् द्योतनाद्दीपनादिति यास्कः ० । ब्रह्मवचनस्य वत्ससाविति शुभ्रसदो द्वितीयाब्रह्मवचनस्थाने वसादेशः । युष्मान् सविता सर्वस्य प्रसविता प्रार्पयतु समर्पयतु सङ्गमयतु अष्टतमाद् कर्मणे । “यज्ञो वैश्वेष्ट-

(६) वान्ति गच्छन्तीति वायवो गन्तारः हेवत्सा यूयं भाटसकाप्रादत्यत्र गन्तारो भवय । माहभिः सार्धं गमने सायं दोहो न भवेदित्याण्य । यदा वायुर्यथा पादच्छाब्जनाद्ग्रहता भूमियुपशीथ्य पुनाति तद्वत्सा अपि गोमयादिदान-
 हारौ भूमिं पुनन्तीति वायुसादृश्यादत्माना वायुत्वं, अथ वा यथा नृणां गृह्याद्याहृतं भवति नैव पशूनामिति निरा-
 वरणेऽन्तरिक्षे संचरणादन्तरिक्षमेव पशूना देवता तदधिष्ठाता च वायुरिति स स्वावयवानिव पशून् रचतीति ते पालनाय
 वायवे समप्यन्त इति वायुरूपत्वं तेषामापायते । तदुक्तं तैत्तिरीये “वायवस्येत्प्राह वायुर्वान्तरिक्षस्याथ्यचोऽन्तरिच-

तमं कर्म"ति श्रुतिः । प्रयस्यतमाय कर्मणे(७) तादर्थ्ये चतुर्थी । यज्ञार्थमित्यर्थः । य यमपियज्ञार्थं सवित्रा सङ्गमिताः सत्यः आषायध्वम् । ओषायी वृद्धौ शिचो लोपः । आषाययत । हे अग्नाः (८) गानः । कम् इन्द्राय भागम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । इन्द्रार्थे यो भागस्तस्मिन्ति संबन्धः । इन्द्रो ब हविर्भाक् । कथंभूताः सत्यः "प्रजावतीः" । छन्दसीति दीर्घत्वम् । प्रजावत्यः जीवइत्याः । "अन-
मीयाः" अमृरोगे । अमीवा व्याधिविशेषः । न विद्यते अमीवा यासां तास्तथोक्ताः । यच्चा व्याधीनां राजा स यासां न विद्यते ता अयच्चाः । आदरार्थं पुनर्वचनम् । अथवा अयन-
मयः गमनं, ज्ञा प्रथिवी, अयः ज्ञायां यासां विद्यते षसभक्षणार्थं ता अयच्चाः । अनिवारित-
गोप्रचारा इत्यर्थः । किञ्च मा वः युष्माकं स्तेनः चौर ईयत । "माडिलुङ्" । मा युष्माकं
चौरः ईगनं कार्पोदित्यर्थः । मा वः अथयंसः अघं पापं यः शंसति भवणार्थं एकोवा चाण्डालो
इवताः खनु पगसो वायवेतान् परिददातीति । यहाहनि तव तवारख्ये तृणानि भवचिन्ता शयंदीहसमधि
यायुपरेगेन यजमानगृहे प्राप्तयं यायुवगुप्तुं ध्यते वरधानाम् । इति महीधरभाष्यम् ।

(७) षतुर्विधं भवति कर्म षपयस्तं, प्रयस्तं, अष्टं, अष्टतमं, च । चौर्योदिकमप्यस्तं, वन्धुवर्गपोषणादिकं
पुण्यं, कृत्युक्तं शशीश्रुपतडागाराभादिकं अष्टं, युक्तं यत्रक्षपं अष्टतमम् इति ।

(८) षग्नाः गोपथ्योपपातत्रूपपलादुन्मुमयोग्या ।

वा † सा ईयत । किञ्च "वृशः" शाखतिकाः । "अध्वान्" गोपतौ यजमाने "स्यात्" भवत "वक्षीः" बह्वः ॥ शाखासुगूहति ‡ (८) "यजमानस्य पशून् पाहि" । यजमानस्य संवन्धिनः पशून् ; प्रकृतं गोवत्समभिप्रेतं दोहाङ्गभूतं पाहि गोपाय ॥ १ ॥ तस्यां पवित्रं करोति (१) । "वसोः पविल-

पुशून्नपाहि * ॥ १ ॥ व्वसोःपुवित्वंम् । व्वसोःपुवित्वंमसि द्यौरसि
पृथिव्युत्सिमातुरिभूवनीघुम्मूर्त्सिब्विभूवधांसि ॥ पुशुमेणुधा

मसि" । वसोर्वासवितुर्यज्ञस्य (२) । यज्ञसाधनभूते पर्यसि, अत्र यज्ञशब्दः । पयसः पवित्रं परि-
(८) हे पलायपाखि त्वमुत्रतप्रदेशे स्थित्वा यजमानस्यारण्ये संचरतः पशून् व्याघ्रादिभयत्याहि रच । याजामि-
मानिनौ देवतासुद्धिश्चोक्तिः शाखयामशिलायां विष्णुं संबोधय षोडशीपचारपूजनवत् ॥ १ ॥ 'पर्यंशाखां छिन्नन्ति
शामिली' वीथेने' त्यादि ४ । २ । ११ । का० सू० अत्र मन्त्रे द्रष्टव्यम् ।

(१) 'वसोः पविलमिति पवित्वमस्यां वधूति कुशौ चिब्वहेति' का० ४, २, १५ ।

(२) वासयति वृष्ट्यादिद्वारा स्वापयति विष्वमिति वसुर्यज्ञः "यज्ञी वैवसुः" इति श्रुतेः । तेन च हविर्द्रव्यरूपं
चौर' लब्धते । "वसोः पवित्वमसि" इति मन्त्रेण कुशद्वयरूपं कुशत्रयरूपं वा पवित्रं शाखायां वधूतातीति तात्पर्यम् ।

† शाखताडिकादिभौ—पा० वा० पु० । ‡ शूङ्गति आकाश्यानि—पा० वा० पु० ।

पानं मन्त्रीत्यर्थः । उग्रामादत्ते । “दौरसि प्रथिव्यसि” । “उपसौत्तत्रै नामेतदि”ति श्रुतिः ।
 सा यद्विवोऽवयवभूतेनोदकेन क्रियते तेन दौरितुग्रच्यते । यत्प्रथिव्यवयवभूतया सदा क्रियते तेन
 प्रथिवीतुग्रच्यते । मातरिखन इत्यधिययति । उपोचते । “मातरिखनो घर्मोसि” । मात-
 रिखा वायुः मातर्यन्तरिक्षे श्वसितीति । वायोः संबन्धौ त्वं घर्मोसि । वयो घर्मा अग्नि-
 वायुसूर्यदेवत्याः । तत्र मध्यमघर्मः साधवे त्वेति “अयं वै साधुर्योयं पवते” इति । वायुदेवत्याः

म्मादृर्हस्वुमाव्वह्मास्मतिं युन्नपतिव्वहर्षीत् ॥२॥ व्वसोःपुवितन्नम् ॥

स त्वमसीत्यर्थः । यतश्च त्वं वायुरतो “विश्रुधा असि” सर्वस्य धारयिता भवसि (३) । किञ्च
 “परमेण घाम्ना दृष्टं हस्य” । घामानि व्रीणि भवन्ति खानानि नामानि जन्मानि । तुल-
 ष्टेन नाम्नाभिहिता सती घर्मोसीत्यादिना आत्मानं दृष्टं हस्य दृष्टीकृष्येत्यर्थः (४) । “माह्वाः”
 द्वु कौटिल्ये । माह्वार्षीः । दृष्टीभूतायामपि लुठितायां * पयःस्कन्दन् भवति तन्मा (५) भूदित्येवसु-

(३) तदेवं युप्रथिव्यन्तरिक्षाणां वयाणां लोकानां धारणात् त्वं विश्रुधा विश्रुधारणसामर्थ्यं लयीत्यर्थः ।

(५) चीरस्य सवणं वारयितुमेतत् । (५) तन्निष्ठचीरस्कन्दनेगुष्ठानविष्टे यजमानस्य पृथक्त्वं भवेदित्याशयः ॥ २ ॥

चरते । मा च तव यज्ञपतिरधिष्ठानात्मचक्रवर्तु ॥ २ ॥ 'तस्यां पवित्रं निदधाति' (६) । "वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम्" । अथ्यासे त्वभयं समर्थं मन्यते । अनन्तधारमित्यर्थः । आसिच्यमाने जपति "देवस्तुसविता" । पय उच्यते । देवस्तु सविता पुनात दोषात्पथक्करोत निर्दोषं करोतु । वसोः अग्निष्टोमयज्ञस्य संबन्धिना आविकेन

वसोःपु वित्त्र'मसिश्रुतवारुं व्वसोःपु वित्त्र'मसिसु हस्र'धारम् ॥ देव

अनेकधारेण पवित्रेण । "सुप्ता" । शोभनं पुनातीति सुपूः तेन सुपा साधुपवनेन पवित्रेण । अथाह "कामधुक्ष" इति । प्रत्रोयं गवां मध्ये त्वं कां गाम् अधुक्षः । दुह प्रपूरणे, दुग्धवा-

(६) 'वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्या करोत्युदग्नेति कात्यायन श्र२।२१। तत्र प्रागग्रत्वं तु सामन्यत प्राप्तमेवितुप्रदग-
प्रत्वं विकल्प्यते । "वसो" इन्द्रदेवतानिवासश्चेतोः पयस "पवित्र" शोधकत्वमसि । पवित्रेण व्यवधाने सति
श्रीरेण सहस्रधारिणा तृणपर्णादीना प्रतिबन्धकलात्पवित्रत्वम् । तच्च पवित्रं "शतधार" शतसख्या घारा यज्जिन्
तथा "सहस्रधार पवित्रच्छिद्रे स्थाव्या पतन्तीना शीरधाराणा शतसहस्रसख्याकाना सद्भावात् । शोधकत्वमादत्तु
रितिः 'अथ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इति निरुक्तम् ।

नसि ॥ ३ ॥ अन्वमित्तरे दोग्धा "सावित्र्यायु"रिबध्वर्युराह (१) । सा गौः विश्वस्य जगत
 आयुगो दात्री । द्वितीयासाह । सा गौः "विश्वस्य" जगतः "कर्मा" कर्त्री । तृतीयासाह ।
 सा गौः "विश्वस्य" जगतः धायाः । धायतेर्णिजन्तस्यसुनि रूपम् । पाययित्री । यज्ञादेव
 स्वांसवितापु'नातुव्वसोःपु वित्त्वे'णशुतधारेणसुप्पा कामधुच्चः ॥३॥
 सावित्रश्रवायुः । सावित्रश्रवायुःसावित्रश्रवकम्मु'सावित्रश्रवधो

सर्वीः प्रजा लयदन्ते आयुर्भोजनसहिताः स गवासुपचर्यते । आतनक्ति (२) । "इन्द्रस्य स्वा
 भागम्" । इन्द्रस्य स्वा भागं सोमेन दधा आतनचिम । तञ्चतिः कठिनीकरणार्थः । दधि-

(१) पूर्णोक्तप्रसोचरे प्रमृंगामदुद्विमिति दोग्धा प्रदत्तेष्वयुर्दोग्धारं प्रति यागौस्तूया दग्धा मया च मृष्टा सा
 विश्वस्यः विश्वमायुर्यस्याः, यजमानस्य पूर्णायुः प्रदात्रीत्यर्थः एवं द्वितीयतृतीयगवोरपि क्रमेण विश्वकर्मा विश्वधाया
 प्रयुत्तरणीयम् । 'एवमितरे उत्तराभ्याम्' इति कात्यायनोक्तः । विश्वधाया इत्यस्य विश्वान् सर्वान् देवान् दधाति
 श्रीरश्वादिषुविधानेन पुण्यातीत्यर्थो महीधरभाष्ये उक्तः ।

(२) चीरमन्वेरुहाय कदुशे वः।अग्रावः।कालीन होमावपिउद्भा तद्वनंकुर्यादित्याशयः । उहास्यातनक्ति प्राग्धुत-

भावमापादयामीत्यर्थः । अपिदधाति । “विष्णो हव्यं रज” (३) । “यज्ञो वै विष्णु” रिति श्रुतिः ।
 हविर्गोपाय ॥ ४ ॥ व्रतमुपेति (१) । “अनेव्रतपते” हे भगवन्ब्रह्मे व्रतस्य पते व्रतं सत्यादिकं
 चरिष्यामि । तद्व्रतं तत्र प्रसादात् शक्यं शक्युयाम् । शक्यं च तन्मे सम राध्यताम सिष्य-
 याः ॥ इन्द्रस्यत्वाभाग ईसोसु नार्तन च्चमिष्विषण्यो हुव्वर्ठे रक्ष * ॥४॥
 अग्नेव तपते । व्रतचचरिष्यामितच्छक्युन्तन्मे राद्धयताम् ॥
 इदमुहमन्तारसुत्तग्रमुपैमि ॥५॥ कस्तुत्वा । युनक्ति सत्त्वायु नक्ति-
 ताम् । यज्ञफले सद्यद्विरायासते । अनेन वा अग्निपचते । इदमहं त्वत्साचिकम अन्वताद्-
 असत्यात् सत्यमुपगच्छामि (२) ॥ ५ ॥ अपः प्रणयति । “कस्तु युनक्ति” । यज्ञस्यारम्भकर्मणि
 यद्विष्णुस्य त्वेति कात्ययनीक्तेः । ‘आतन्मि’ दध्यथे’ कठिनो करोमीत्यर्थः । अत्रातन्वतहेतुभूत दध्यथ सोमत्वेन
 कल्पते भावनया । (३) अत्र विष्णुं संबोध्न हविषो रक्षापूर्यन् रचणे विष्णोरेव पृषिडे दृष्टिपालनसंहारेषु ॥ ४ ॥
 (१) अपरेणाहवनीयं प्राङ्तिष्ठन् अग्निभौ चमयोऽप उपसृष्य व्रतमुपैत्यनेव्रतपते इदमहं भित्तिविति
 कात्यायनीक्तेः २।१।११ ।
 (२) अन्वतादसत्यादं सत्यं वदन्मुपमौतितात्यर्थम् । सत्यवदनं चावश्यमेव कर्मकाले पालनीयमितियावत् । वहा अनृतं

आत्मनः कर्तृत्वमपनीयाध्वर्युः प्रजापते र्येन्द्रस्य कर्तृत्वमाह । अत्र चत्तारि सर्वनामानि तत्र प्रथमतृतीये प्रत्यभृते द्वितीयचतुर्थे प्रतिप्रत्यभृते । “कस्तुा युनक्ति” (१) । हे यज्ञ-प्रजापते न मनुष्यः सतु * यज्ञः प्रजापतिः त्वां युनक्ति । कस्मै प्रयोजनाय युनक्तौत्यध्वर्युराशङ्कोत्तरं ददाति । “तस्मै” प्रयोजनाय “युनक्ति” । यज्ञादुत्पत्तिः स्थितिश्च जगतः अतोनेन सर्वनाम्ना तदेव कस्मै त्वायु नक्ति तस्मै त्वायु नक्ति ॥ कस्मै शेवां व्वे धायवाम् ॥६॥

निर्दिश्यते (२) । सूर्यं चाग्निहोत्रहवर्णौ चादत्ते । “कर्मणे वाम्” । यज्ञकर्मणे वां युवाम् अहमा-मनुष्यजन्म गौत्रवनागिज्ञात् । सत्यं देवजन्म बहूकालस्थायित्वात् । तथाच युतिः । “तन्ननुष्येभ्यो देवानुपावर्तते इति । अपाम शीमममता अभृते ति च । अत्रामतन्नं चिरस्वेमानं लचयतीति वाचस्पतिमित्राः । ५ ॥

(१) एवं प्रतमुषीत्य प्रश्नायं इत्सं पां पूषयन् कुर्यात् । “अद्वानपः पूषेप्यामि यजमान वाचं यच्छे त्याहानुष्वात उचरेणवर्णोयं” निदधामि कस्तुायुनक्तौति” कात्यायनः । (२।३।२-३)

(२) हे प्रणीतागामपां धारत्र पात्र त्वां कः पुरुषो युनक्ति आहवनीयोत्तरभागे स्थापयति । इति पूषः । श्वेषु वेदेषु जगत्रिर्वा इत्सवे न पृच्छिहो वः प्रजापतेरस्ति स एव परमेस्वरः हे पाप तन्ना युनक्तौति उत्तरम् । इति महीधरभाष्ये व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

* यथाः प्रजापतिर्मनुष्यः स यु-पा० १४० ।

ददे इति वाक्येयः । “त्रे प्राय” । विप्रलु व्याप्तौ । यच्च व्याप्तार्थं वां युवान् अहमाददे इति च ॥६॥
 प्रतप्रति (१) “प्रतुष्टम्” । उप दाहे प्रतिज्ञाय दग्धं रचः, प्रतिज्ञाय च दग्धा अरातयः (२) ।
 न विद्यते रातिर्दानं येषां ते अरातयः । अनेन वा “निष्टम्” । तप संतापे निरेतस्य स्थाने
 नितरां तप्तं रचः न तु यज्ञतत्साधनमित्यभिप्रायः । उक्तमन्यत् । गच्छति । “उर्वन्तरिचम्” १

प्रत्त्युष्टुर्ऽरचः । प्रत्त्युष्टुर्ऽरचुः प्रत्त्युष्टुऽअरातयो निष्टु-
 ष्टुर्ऽरचुनिष्टुऽपत्ताऽरातयः ॥ ७ ॥

यद्यपि रचोभिराकुलमन्तरिचं (३) तथायनेन यजुषा ऊरु विलीणं कृत्वा अन्वेमि प्रति-
 गच्छामि ॥ ७ ॥ धुरमभिन्वयति (१) । “धूरसि” । अनसोऽवयवं धुरं स्तौति (२) । तत्र

• (१) “प्रतपनं पूत्युष्टं निष्टुष्टमिति वेति” कात्प्रायन २।३।११ ।

(२) अनेनाग्निहोवचवशीशूर्पयो पूतपनेनात् स्थिता राक्षसा दग्धा इत्यर्थः । पूत्युष्टं निष्टुष्टमि तपगयोर्विकल्पः,
 अनेनवेति [कात्प्रायनेन वेतुमत्तेः । (३) गच्छतः पुरुषस्य पार्ष्वयोः स्थितं रचीनेन मन्त्रेण निराक्रियते इत्यर्थः ॥७॥

(१) “अपणस्य” पुरोडापपाकक्षेतोर्गाहपत्रस्य “पथादनः” शकटं प्रीहियुक्तं ‘समङ्गि’ सर्वाङ्गोपेतं, “धूरसीति
 “धूरभिर्मर्षनमिति” तस्य धुरं धूरसोतिमन्त्रेण सूभेत् । कात्प्रायनः । २।३।१३ । (२) शकटस्य बलीवर्दवहनप्रदेशे

श्रुतिः “अग्निर्वा एष धुर्यस्मेतदख्येयन्ब्रवीतीति” । हविर्ग्रहीष्यन् धुर्यमग्निं ब्रवीति ।
 “धूरसि” । धूर्वतेऽधूर्मणः । धूर्णक्रियानिमित्तं हि ते नाम अतो ब्रवीमि “धूर्वं धूर्व-
 न्तम्” । हिन्वि हिसन्तम् । “धूर्वं तम्” हिन्वि तम् “योस्मान्धूर्वंति” । योस्मान् हिनस्ति ।

धूरसि ॥ धूरसि धूर्ञ्व धूर्ञ्व त्तुन्धूर्ञ्व त्तुन्धूर्ञ्व त्तितन्धूर्ञ्व
 शंञ्व यन्धूर्ञ्वामः ॥ देवानामसिञ्वन्निहतमूर्तुः सस्निनतम् मपिप्युत-

“तं धूर्वं यं वयं धूर्वामः” (३) तं पुरुषं हिन्वि यं वयं हिंस्रः । अत्र स उपसुत्मानसमिच्छयति
 “देवानामसि” । अत्र लुच्यते देवानामन्यादीनां चं भवसि । “वन्हितमम्” वन्हिर्वोदा *
 वोदृतमम् । सर्वेतमपः अतिशयार्थोः । “सस्त्रितमम्” स्रै वेष्टने । ‘आहुगमहनेत्यादिना
 किन्प्रत्ययः । चर्मणा स्नायुना परिहृततमम् । अथ वा पार्श्वतः काशैर्गोश्लिपटैश्च परिहृत-
 कयिदिसक्रोशनिः “अग्निर्वा एषधुर्यं” इति श्रुतिदृष्टोस्ति तं प्रार्थयते इत्याशयः । (३) यमनालस्यादिक्रपं वैरिणं वयं
 धूर्वामो नागयितुमिच्छामस्तमपि धूर्वं विनाशय । (४) एककटस्थितान्प्रतिक्रमरूपापराधापमार्जनार्थं धूर्तेन मन्त्रेण सश्रुते ।

* यथापद्ये इत्यस्य रूपम् इत्यधिक १७० ।
 • काटैर्गोश्लिपटे — पा० वा ५ ।

(४) तमम् । “प्रप्रितमम्” । प्रापूर्णे पूर्ववल्किन् प्रथयः । हविषा पूर्णतमम् । “बुष्टतमम्” ।
 ऋषी प्रीतिसेवनयोः । अभिप्रेततमम् ० । सेवितम वा । “देप्रहृतमम्” । देवानाह्वयतीति
 देवह्वः देवानामाह्वाद्यतमम् (५) ॥ ८ ॥ “अद्भुतमसि” । ऊ ह्वरेरखन्दसौति ह्वरतेर्लुण्ठनार्थस्य
 निष्ठायां कुरादेशः । अलुण्ठितं पूर्णमसि (१) । “हविर्ज्ञानम्” । हविषां निधानम् (२) । अत
 म् अद्भुष्टतमन्देवुहूतमम् ॥ ८ ॥ अद्भुतमसि । हविर्ज्ञानन्देर्हस्व

आत्मानम् “दृढं हस्व” दृढीकुरु । ममारण्यते अवहितं भव । “मा ह्वर्मा ते यद्भुपतिर्ह्वीर्वीदि”ति ।

(४) “देवानामुपस्तम्भस्य पथादीपापिति” कात्यायनः । २ । ३ । १४ । शकटदीर्घकाष्ठस्य भूमिस्पर्शो माभू-
 दिति तदाधारकाष्ठमुपस्तम्भं तत्पथाद्भागमेतेन मन्त्रेण सूषेत् ।

(५) व्रीचिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा व्रीचिमागच्छन्तीत्याशयः । ८ ।

(१) महोदरभाष्ये तु अद्भुतमित्यस्याकुटिबन्धम् । आरोच्येपि अद्भुतीतिर्नास्तीत्यर्थ इत्युक्तम् ।

(२) हविषो व्रीचिजपस्याधारकं पोषकं, दुग्धाज्यघ्राणपोषणयोः ।

उक्तार्थः । आरोहति (३) । “विष्णुस्वाक्रमताम्” † चारोहत् । अहं त्वरुमघे इत्यभिप्रायः । प्रोचते
 हविष्मात् । “उरु वाताय” । उरु महत् वाताय प्राणाय त्वां करोमीति प्रेक्षते । अपद्रव्यं

सः ह्युस्मातेषु द्युपतिर्हर्षित् ॥ विष्णुस्वाक्रमतामृष्वत्वात्वाप

निरस्यति (४) । “अपहतम्” । हन हिंसागत्योः । चत्र गतौ वर्त्तते । अपगतम् । अस्मा-

(३) “विष्णुखुत्तारोहति” १।३१ “प्रेक्षते उरु वातायिति हविष्मात्” १।३।१६ । इति कातायन । वाता-
 येतितादयेषु षतुर्थी । यातष्वारार्थं विस्तीर्णीभव । षकटस्वप्नोहीणा 'दणाय्याच्छादितत्वेन वायुप्रवेयामावात्,
 यथावायु प्रविशति तथा विस्तीर्णं भवेत्पर्यः । इत्थं च वायुद्रुपमाणप्रवेशश्चिः संपूर्णं क्रियते इत्प्रायः । यदि च
 वायुप्रवेशरहितं हविः स्यात्तदा वरुणदेवताकं भवेदगुणय वन्धकारित्वात् यज्ञनिरोधकस्तन्निवृत्तपर्योयं मन्त्रः ।
 “यद्दे किञ्च वातो नाभिभवति तत्सर्वं वरुणदेवातायेतमाद्यावरुणमैवैतत्करोतीति तित्तिरिवचनात् ।

(४) ‘अपहतमिति निरस्वत्परम्यद् द्रोहिभ्योश्चृणायनेन मन्त्रेण निरस्येत्तदभावेत् ‘अविद्यमानेऽभिमृशेत्’
 दणायामावेत्तीहीनेव स्यूयेत् । का २।३।२७।१। अत दणादिकमेव रश्च इत्परम्यत् ।

† विष्णुर्षमर्षां षकट आसक्ततात् । पा० ३।० पु० ।

द्विविधो रजः । आणभते (५) । “यच्छ्रुन्ताम्यञ्च” । यम् उपरसे । निवभन्तु त्वां हविष्यम् पञ्च
 अङ्गुल्यः ॥ ९ ॥ गृह्णाति (१) । “देवस्य त्वा” । त्वा शब्देन हविरुच्यते । “देवस्य सवितुः प्रसवे”
 अथ्यबुजायां वर्तमानः । देवेन सवित्रा प्रसूतः । “अश्विनोर्वीरुभ्याम्” न स्वाभ्याम् । अश्विनौ हि
 देवानामध्वर्यु । “पूषणो हस्ताभ्यां” न स्वाभ्याम् । पूषा हि देवानां भागधुक् भागपूरकः ।

हर्तुर्ऽरक्षोयद्वर्तुतामपचवं ॥ ९ ॥ देवस्यत्वा । सवितुः प्रसवे प्रिप्रव-
 नोव्वाहुर्भयास्पृष्योहस्ताभ्याम् ॥ अग्रनये जुष्टङ्कः हणस्म्युग्रनी-

‘अग्नये जुष्टम्’ जुषो प्रीतिसेवनयोः । अत्र जुषिः प्रीतौ वर्तते । तथा हि ‘स्यर्थाणां प्रीय-
 माण’ इत्यग्निशब्दस्य चतुर्थी संजाता । अग्नये जुष्टं सचितसभिप्रेतं गृह्णामि । एतदुक्तं
 भवति । योऽग्निः सर्वेशः* सर्वात्मा तस्य तथाभूतमेतदन्नं भवितुमर्हति । नच तथाभूतं

(५) यच्छ्रुन्तामित्याहभते । का० २।३।१८ अनेन पञ्चाङ्गुलियुक्तेन मुष्टिना व्रीहीन् यणहीयादित्यर्थः ॥ ९ ॥

(१) देवस्यत्वेति गृह्णाताम्येयं चतुरोसुष्टीन् एवमाग्नीषोमीयं यथादेवतमन्यदिति । का० २।३।२०-२२ ।

सनुव्येण तद्गृहीतं शम्बते । ततोहं सावित्रं प्रसवमास्त्रायार्थाशिवनोर्बहुभ्यां पूरणो हस्ताभ्यां (२)
 त्वां हविष्यात्मन्येऽभिरुचितं गृह्णामि । अग्नीपोमाभ्यां त्वां हविष्याभिरुचितं गृह्णामि ॥ १० ॥
 भूताय त्वेति शेषाभिसर्जनम् (१) । “भूताय” भवनाय (२) त्वां परिशेषयामीति शेषः । “नारा-
 त्त्रे” न अदानाय, उग्रं रोपितं सत् व्रीह्यादि पुनरेव बहु भविष्यतीति परिशेषयामि न ह्यपण-

पीर्मांभ्याञ्जुष्टं हृह्णामि ॥ १० ॥ भूतायत्वा नारातयैस्व-
 तायै । स्वरिति प्राडीक्षते । “स्वरभिविखेपम्” । पश्येयम् । स्वशब्देन यज्ञोऽभिधीयते ।
 स हि शोभनं प्राडीरितो यवति । यज्ञार्हदेवाः सूयः यज्ञोपि स्वःशब्देनोच्यते । “यज्ञो वै स्वः
 अहर्देवा सूयः” इति न्युतेः । दुर्दं हन्तामित्यवरोहति । हर्हृ हृहृ हृहृहृ इति यद्यपि हृहृहृहृ

(२) पंममणिवन्धयोर्मध्यभागे दीर्घदृष्टाकारोवाहुः, पञ्चाङ्गुलियुक्ताग्रभागीहस्तः इति । अश्विनौ हि देवा-
 नामध्यं, पूषा हि देवाना भागवुकु । अती ग्रहणसाधनयोरस्त्रवाहीः सहस्रयोयाश्विवाहुपूषहस्तभावना कार्या ।
 किम् “स्तरं देवा चतृतं मनुष्या” इतियुतेस्तदनुस्मृतिपुरस्करं हविर्ग्रेहणं फलपर्यवसायि अन्यथा निष्फलमिति देवता-
 स्मरणमिति तात्पर्यमिति महीश्वरभाष्ये ॥ १० ॥

(१) का० २।३।२३। (२) यागान्तराया सिद्धयं ब्राह्मणभोजनस्य च सडावाच ।

श० य० सं० १४ उ० भा०

१ अ०

१४

घातस्तथापि मन्त्रेषु दृढीकरणार्थः प्रयुज्यते । दृढ्यन्तामिति प्राप्ते “दृढं हन्तामि”ति विकरण-
व्यत्तप्रयः । दिवादिवात्प्रत्ययप्रत्तप्रयः । “दुर्याः” । दुरःद्वाराणि अर्हन्तीति दुर्या गृहा उच्यन्ते ।
दुर्या दृढा भवन्तु । “प्रथिव्यां” भूषां गच्छति । “उर्वन्तरिक्षमि”ति व्याख्यातम् । प्रथिव्यासुवेति
सादयति । हविषश्च्यते । प्रथिव्याः त्वा त्वां नामौ मध्ये अवसादयामि । “अदिक्षा” देवमातुः
“उपसे” उत्सङ्गे । “अग्ने हव्यं रच” (३) । † अप्रणं गार्हपत्यमग्निमाह ॥ ११ ॥ पवित्रे

रभिविष्ये षुन्दे हन्तुन्दुर्याः पृथिव्यासुर्वन्तरिक्षमन्वेत्सि पृथि-
व्यास्त्वानावभौसादयाम्यदिक्षाऽऽपुस्तथेगने हुव्यठं रक्ष ॥ ११ ॥*

छिर्नात्त (१) । “पवित्रेस्यः” । पवित्रे पवनक्रियायौलियुवां भवथः । वेष्णव्ये इति प्राप्ते वेष्ण-
व्यावितिलिङ्गव्यत्ययः । “यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञियेस्य” इति श्रुतिः । अपस्तुनाति (२) । “सवि-

(३) स्वपुत्रमिव वाषकेभ्यः पालयेत्प्रथः ॥ ११ ॥

(१) तुभ्यो समावपयोर्णाग्री घनन्तर्गभौ तुभ्यैच्छिनति पवित्रेस्य इति नौन्वेति । का० २।३।३६ ।

(२) हविश्रेहस्यामयः कृत्वा ताभ्यामुग्रनाति सवितुर्व इति । का० १।३।३६ ।

* त्वायस्वरत्नधिक १ इत्यङ्के ।

तुवं” आप उच्यन्ते । सवितुः प्रसवे वतसोनः अहं वः युष्मानुत्पुनामि ऊर्ध्वं नीत्वा शोधयामि ।
 केन, “अच्छिद्रेण पवित्रेण” । “यो वा अश्वं पवन एयोऽच्छिद्रं पविलमि”ति श्रुतिः । वायोः
 सर्वगतत्वाद्च्छिद्रत्वम् । “सर्वस्य” च “रश्मिभिः” । उद्विह्वयति (३) । “देवीराप” इति । आप
 उच्यन्ते । हे देव्य आपः “अग्ने गुहः अग्नेपुवः” । “अग्ने शब्दः पूर्वपदं द्वयोः । पूर्वस्य गमिरन्तरप-

पुवित्वे स्तयः । पुवित्ते स्तयोव्वैषण्व्यौ सवितुव्वः प्रसुवऽउत्पुना-
 म्यच्छिद्रेणपुवित्रेणसुख्यौ स्यरुग्निभूमभिः ॥ देवी'रापोऽअग्ने गुवोऽ-
 अग्नेपुवोर्गुऽइमसुव्यसु द्वाच्च'युताग्नेषु द्वापतिऽसुधातुं'ठ्वु द्वापति-

दम् । उतरस्य तु पिवतिः । उभयोरपि डुप्रत्ययः । अग्नेयोः ससुद्रं गच्छन्तीत्यग्ने गुवः । अग्ने प्रथमाः
 सोमस्य राज्ञो भचयन्तीत्यग्ने पुवः । अग्ने उक्ताटे । “इमं” दर्शपूर्णमासाख्यम् । “अद्य” अस्मिन्

(३) सव्येहत्वा दक्षिणेनोद्विह्वयति देवीराप इति । का० १।३।३५ । उत्पुताभिरश्मिः पूरितानमिन्सोत्ववर्णो
 ष्यदस्ये स्वापयित्वा मन्त्रुषात्पन् दक्षिणहस्तेनोर्ध्वं बालयेदिति सूत्रार्थः ।

शु० य० सं० १५ उ० भा०

१ अ०

मि० १५

दृवि “यज्ञं नयत” प्रापयत । “अग्रे यज्ञपतिं नयत । ‘सुधातुं’ (४) शोभनदक्षिणं यज्ञपतिम् । ‘देवपुवम्’ । देवगन्तानयते इति देवयुः । ‘इदं युरिदं कामयमान’ इति यास्तुः । एतदुक्तं भवति । यज्ञं यजमानं पुष्कलदक्षिणं देवकामं च अग्रे नयत ॥ १२ ॥ “युष्माद्भ्रौहणीतद्वत्त्वयै” । युष्मान्-
 इन्द्रः साहाय्यार्थमदृशीत । किम्पुरक्तुव्य दृवतयै तूयतिर्वधकर्मा दृववषाय । “यूय” च “दून्द्रम-
 दृणीष्व” दृववत्यः दृवत्वयै तस्मिन्नेत्रायसरे अतिमनुष्यतया । “प्रोक्षिताः स्वे”ति तासां प्रोक्ष-

न्देवयुवम् ॥ १२ ॥ युष्माद्भ्रौहणीतद्वत्त्वयै
 ययमिन्द्रमदृशीतद्वत्त्वयै प्रोक्षितास्तथ ॥ अग्रनयेत्त्वुजुष्टुरग्नौ

णम् । प्रोक्षिता यूयं तावद्भवष । न ह्यसंस्कृता अन्यसंस्कारचमा इति निह्ववः । इविः
 प्रोक्षति (५) । “अग्रनयेत्वा जुष्टम्” । अभिरक्षितम् । अग्निशब्दस्य रुच्यर्थीनां प्रीवमाण इति
 चतुर्थी । अग्नीषोमाभ्यामित्यक्तम् । पात्राणि प्रोक्षति । “दैव्याय कर्मणे” देवसंबन्धिने कर्मणे ।

(४) सुष्टु, दक्षिणादिना दधाति यज्ञं पुण्यातीति सुधातुरिति महीधरभाष्ये व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

(५) इवियान्घे त्वानोपीभाभ्या लेति यथादेवतमन्यत, पात्राणि दैव्याधिति । का० १।३।३५-३८ ।

तादर्थ्ये चतुर्थी । 'यन्वप्रध्वम्' । यन्वध्वमिति कर्मणि यकिप्रसि विकरणव्यत्ययः । "देवयज्याये" ।
 देवयागाय । एताभिरङ्गिः यन्वध्वमिति संबन्धः । "किञ्च यद्वोयद्वाः पराजमुः" । यहः युष्माकं
 त्वयद्वाः भक्षमभृतयः ० (६) पराजमुः पराहतवन्तः । इदमिति प्रत्यक्षनिर्देशः । वः युष्माकं तत्
 यन्वमि शोधयामि अपनयामि ॥ १३ ॥ कृष्याजिनमादत्ते (१) । "शर्मसि" । चर्मसौमि प्राप्ति
 चांम्युग्गनीषोमांभयान्त्वानुष्टुम्प्रोचामि ॥ देवप्रायु कर्म शोधुन्व-
 इन्देवयु चयथायौ यद्वोशुं द्वां पराजु गध्नुरिदं व्वस्तच्छुं न्यामि ॥ १३ ॥*

चकारस्य शकारः । "शर्म देवत्वेति" श्रुतिः । अवंधुनोति । "अवधूतं रक्षः" । धूञ् कर्मणे ।
 अवकम्पितं रक्षः अवकम्पिताश्च शरातयः अदानशीलाः पुरुषाः । न त्वेतिद् यज्ञसाधनमित्यपन्धुवः ।

(६) मन्त्रोपरमाप्येत् प्रथमा नीचजातयस्तच्चादयो वो युष्माकं यदङ्गं पराजमुः पराहतं कृतवन्तः जेदन-
 तत्पणादि काले स्वकीयपक्षस्तस्यैरुपमशुचिन् चक्रुरिति व्याख्याताम् ॥ १३ ॥

(१) यमोचि इति कृष्याजिनादानम्, अपेत्य पांवेभ्योत्वधुनोत्तप्रधूतमिति, प्रतग्रश्रीवमाकृणाति चादित्यास्त्या-
 मिति, चव्याग्न्ये निदभातुमणूखलमद्विरचि श्रावणीति वां प्रतिके तुमपयो रिति । का० १।४।२-५ ।

कथारजिनमास्तुणाति (२) । “अदित्तप्रास्तुगसि” । अदित्तप्राः प्रथिव्यास्तुं त्वग्भवसि । अतः
 “प्रतिवेत्तु” । विद ज्ञाने । प्रतिजानातु त्वाम् अदितिः प्रथिवी । “प्रतिहिस्वः संजानीत”
 इति श्रुतिः । तस्मिन्निदधातुप्रलूलम् । “अट्टिरसि” । आ दृणाति विदारयति आदृणात्यनेन
 ब्रीह्यादिकमित्यट्टिः । त्वं भवसि । “वानस्पत्तप”ञ्च । वनस्पतेर्विकारो वानस्पत्यः । अनेन वा निद-

शम्मासि । शम्मास्यवधूतुः रक्षोवधूताऽअरातुयोदित्यास्तत्वर्ग-
 सिष्प्रप्रतिच्वादिर्त्विच्त् ॥ अहि'रसिष्वानस्पृत्तगोग्गावासि पृथुबु-
 धधनुःप्रप्रतिच्वादि'त्प्रास्त्वर्गवेत्तु ॥ १४ ॥ अगनेस्तनूरसिष्व्वा'चोष्विस-

धाति । “ग्रावासि” । हन्ति ब्रीह्यादिकमनेनेति ग्रावा त्वमसि । “ष्टृष्टुबुधः” । बृहन्मूलः । अतः
 “प्रति त्वादित्यास्तुगवेत्तु” । प्रतिवेत्तु त्वासुलूल अदित्यास्तुक् कथ्याजिनम् । कथम्, अंहं च
 पृथिव्यास्तुक् अयं चोलूलः प्रथिव्यास्तुगिति । त्वगेवात्मनात्मानं हिनस्ति ॥ १४ ॥

(२) एत यशो देवेषु रुष्टः कृष्णरुग्णो भूत्वाऽगमत्तदा देवा ज्ञात्वा तदीयां त्वचमुत्पिचय जग्धुः तस्माच्चर्मास्त-
 रणम् ॥ १४ ॥

हविरावपति (१) । “अग्नेस्तनूरसि” । आहवनीयोवाग्निश्चप्रते । तव हविः प्रक्षिप्तमग्नि-
र्भवति । अत एवसुचप्रते अग्नेस्तनुः शरीरमसीति । अथवा अग्निशब्देन यस्यै देवतायै हवि-
र्गृह्यते सा लक्ष्यते । तस्या अपि हविस्तनू भवतीति । “वाचो विसर्जनम्” । वाक् यस्मिन्क-
विपि प्रक्षिप्ते विरुज्यतेऽध्वर्युणा तदिदं वाचो विसर्जनम् । “देववीतये” । देवतर्पणाय “त्वा-

वैनन्देववी तयेत्वागृह्णाभिवृहद्ग्रासिष्वानस्पृत्तप्रः सद्दुदन्दे-

गुल्लामि” । आवपामीत्यर्थः । सुगलमादत्ते “बृहद्गुवासि” । दीर्घित्वापेक्षं बृहत्त्वं, हन्यपेक्षं
ग्राह्यत्वम् । दीर्घिगावा स्वससि । “वानस्पत्यः” वनस्पतेर्विकारश्च वानस्पत्यः । स इदमित्यवदधाति ।
स “त्प्रमिदं” देवेभ्योर्याय “हविः शमीष्व” । शम्यतिः संस्कारार्थः । “सुशमि” क्रियाविशेषणमेतत् ।
साधु यथा संस्कृतं भवति तथा शमीष्वेति । हविष्कृदेहीति विराह्वयति । हविष्करो-

(१) चविरापपत्रमेस्तनूरसि बृहद्ग्रावेति सुगलमादत्ते सद्दुदमिप्रवदधाति, हविष्कृदेहीति विराह्वयति ।

तीति "हविष्कृत" (२) । "एहि" आगच्छ । अधिदेव वागुच्यते । अधियज्ञं पत्नी ॥ १५ ॥
 आहन्ति अन्यो ह्यदुपले (१) । "कुक्कुटोसि" । अत्र मनोहं वा ऋषभ आसेत्यादीतिहास
 स्वये चितव्यः (२) । कुत्सितं शब्दमसुरभ्रमसुराणां तनोतीति कुक्कुटः । अथवा असुरभ्रौ

वेवभ्यौ' हविःशमीष्वसुशमिशमीष्व ॥ हविष्कृदेहिहविष्कृदेहि' ॥ १५ ॥
 कुक्कुटोसि । मधु'जिह्वुऽइषुमूर्जमाव'दुष्वयाव्ययठं'सङ्घा'तठं'सङ्घा-
 वाचसुपादाय क्व क्व असुरा एव' योऽटति असौ कुक्कुटः । अस्मिन्पक्षे कशब्दस्य संप्रसारण-

(२) यजमानः पत्नी बान्योवा यो व्रीहीनवहन्ति स संवीर्यते । विवारयुक्तमर्थं देवा मन्यन्त इति विराट्दानम् ॥ १५ ॥

(१) 'पाहन्त्यन्यो ह्यदुपले कुक्कुटोऽसौति चिः'शम्यया हिर्द'पदं सकृदुपलमिति' २ । ४ । १५ ।

(२) मनो रात्र एक ऋषभ आसीत्स्मिन्नासुरभ्रौ वाक् स्थिता, तस्मिन्शब्द' कुर्वति तं शुल्लैवासुरा म्रियन्ते, ततः
 क्रियाशकुलीनामानौ असुरयाजकौ गत्वा तैरैवभ्रमेन याजयाता मधु', इतितस्मिन् ऋषभे सा वाङ्मनोर्जायां प्रविष्टा,
 तोपुनस्तयापि मधुमयाजयातां, ततः सा वागसुरपरामवाय यज्ञपात्राणि प्रविष्टा, तहाकप्रकटनार्थं' शम्यया ह्यदुपहृन्न-
 मिति, इतिहास ।

मटतेच्चाकारस्य 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वेषूपत्वम्(३)। कुकुटस्तमस्तसुराणां, देवानां "मधुजिह्वः"(४)। अत "दूपं" दृष्टिम् "जर्ज्ज" मन्त्रं च "आवट्" आभिसुख्येन वट् (५)। त्वया च सहायभूतेन "वयं संघातम्"। संपूर्वस्य हन्तेः संघातेन संग्रामः समुदायो वाभिधेयः। वीशार्थं द्विवचनम्। संग्रामं संग्रामं जेस। शूर्यमादत्ते(६)। "वर्षद्वम्"। दृष्ट्या दृढं त्वमसि(७)। हविरुद्वपति। "प्रति त्वा वर्षदृढं

तञ्जे ष्मञ्चुर्षव' द्वमसिप्रतित्वाव्चुर्षव' द्वव्वे तुपरापूतुर्ःरचुः परापूताऽ-
अरातुयोप'हतुर्ःरचो'व्वायुर्व्वो'व्विविनत्तुदेवोवः सविताहिरण्य-

वेत्तु"। प्रतिवेत्तु प्रतिजानातु त्वा दृष्ट्या दृढं हे हविः। समानजन्मत्वाद्द्विविःशूर्ययोर्भातृत्वार्थं

(३) कुकुटाखापश्चिद्वद्घनविधेयमसुराणां भीत्यर्थं तनोतीति कुकुट इति वेति महीधरभाष्यम्।

(४) मधुमधुरभाषिणी निह्ना यस्य सः।

(५) तत्रपद्येनासरेणु पराभूतेषु (द्वष्टिं) रसमन्त्रं च यजमानः प्राप्नोतीति तात्पर्यम्।

(६) वर्षद्वमस्येति सूर्यमादत्ते। २।४।५।

(७) वर्षद्वद्वेवेषुप्रभाकार्निर्मितत्वाच्चूर्णस्य वर्षद्वद्वलम्।

वचनम् । निष्पुनाति(८) । “परपूतं रचः” । पराचिप्ताश्चा “रातयः”
अदानशीलाः पुरुषाः । तपान्तिरस्यति । “अपहतम्” । हन्तिर्गत्यर्थः । अपगतं रचः । विविनक्ति ।
“वायुर्द्रः” । तण्डुला उच्यन्ते । वायुः वः युष्मान्विविनक्तुं प्रथक्करोतु व्रीहिभ्यः सकाशात् । पात्रा-
सोप्याभि मन्त्रयते । “देशेत्रः सञ्चिता” । वो युष्मान् हे तण्डुलाः । “हिरण्यपाणिः” । “तत्सवित्रे
प्राशिवं परिजङ्गुः । तस्य पाणौ परिचिच्छेद । तस्मै हिरण्यमथौ प्रतिदधुः तस्माद्धिरण्यपाणिरितु-
पाणिःप्रतिगृह्णन्त्वच्छिद्द्हे रापुणिनां* ॥ १६ ॥ धृष्टिरसि । धृष्टि'रसि । धृष्टि'रुस्य

चरते” इति बहुचानां श्रुतिः । “प्रतिगृह्णातु” प्रतिग्रहं करोतु (९) । “अच्छिद्देणा” शिथिलेन
हस्तेन ॥ १६ ॥ उपवेपमादत्ते (१) । “धृष्टिरसि” । जिधृष्या प्रागल्भ्ये । अनेनाग्निर्धृष्टसुपचरतीति

(८) ‘परपूतमिति पुनाति, अपहतं मतं तुपान्तिरस्यति, वायुर्व इति विविनक्ति, देवो व इति पात्रासोप्याभि-
मन्त्रयते, इति । का० २।४।१७-२१ ।

(९) छग्रहोर्भ्रच्छन्दसोति हस्य म ॥ १६ ॥

(१) मूलतः प्राखा परिवास्योपवेपं करोति, धृष्टिरसीतुमपवेपमादाय, अपाने इत्यङ्गारान् प्राचः करोति,
पादिवयजमित्यङ्गारमाहृत्य, कपालेनावच्छादयति ध्रुवमसीति । का० २।४।२५-२।४।२६ ।

घृष्टिः । उपयत् (२) उच्यते । घृष्टिसुप्तसुप्रपवेप । अङ्गारान्प्राञ्चः करोति । “अपान्ने अग्निसामादं
 जहि” । अयजहि परित्यज * । हे भगवन्नग्ने अग्निसामादम् आसमत्तीत्यामात् तम् (३) येनेदं-
 मनुष्या अपक्वमन्नमन्नन्ति स उच्यते । जहातिस्त्रागार्थः । “निष्कव्यादं”सेष । निःसेष
 क्रंव्यादमग्निम् । येन पुष्यं दहन्ति स क्रव्यात् । सेवतिरपि + त्यागार्थः । अङ्गारमाह-
 रति । “आदेवयजं वह” । आत्रह + देवयवमग्निम् । देवा यस्मिन्नजन्ते स देवयट् तं देव-

पांगूऽअग्निमामादं जहिनिष्कृ व्यादं सुधादेवयजं व्वह । ध्रुव-
 संसिपृथिवीन्दं हव्वं त्रुवनित्वात्तुवनिसजातुवन्यु पंदवासिभ्रुत्-

यजमग्निम् । कपालेनवच्छादयति । “ध्रुवमसि पृथिवीं दृढं ह” । विभिः कपालैस्त्रीं क्षो-
 कान्यजमानो जयति चतुर्थेन दिशः । यद्यपु संस्कृतेषु पुरोडाशः सोषाधारवशात्तिलोक्त-

(२) पञ्चाग्न्याख्याया मूलदेशेच्छिन्न. काष्ठभागः उपवेपः ।

(३) त्रिविधा हि भवत्यन्य. प्रागात् लौकिकीभिः, क्रव्यात् चित्ताग्निः, औत्कृताग्निं यागयोग्य । एत-

* परित्यजति—पा० ३० भाषिण ।

† सेवति परित्यगार्थे—पा० ३० ३० ।

‡ आकङ्कानह—पा० १ ३० ।

त्रिगृह एव भूदा देवाग्नीयातीति प्रकरणार्थः । “यद् वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न-
 हिनस्तीति” श्रुतिः । “ध्रुवमसि” * । ध्रुवं स्थिरं त्वमसि । अतः पृथिवीं दृष्टं ह । दृढीकुरु ।
 न हि स्वयमप्रतिष्ठितोन्यस्य प्रतिष्ठां कर्तुं समर्थः । किंच इत्थं भूतं त्वामुपदधामि । “ब्रह्म-
 यनित्वा” ब्रह्मैयद्वनोति संभजति संश्रयते तत्कपालं ब्रह्मवनि । एवं ब्रह्मवनि । सजातं वनि समानं
 व्यास्यव्युधायं ॥ १७ ॥ अगने ब्रह्मं । गृह्णीष्वधुरणमस्यन्तरि

जाताः सजाता स्वाहप्रवृत्तय उच्यन्ते । स्वातुर्व्यन्सपले’ इति आद्युदात्तवाङ्मातृव्यशब्देन शत्रुर्मि-
 धेयः । शत्रोश्च वधाय त्वामुपदधामौत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥ सव्याहृत्या शत्रुन्येऽङ्गारं निदधाति (१) ।
 “अग्ने ब्रह्मं” । हे भगवन्नग्ने ब्रह्म ब्राह्मणमङ्गुलिप्रदानेन व्याहृतमनुगृह्णीष्व अनुगृहं कुर्वि-
 दिवान् पशारान् गाहपत्यात्पूग्मगी पृथक्कृत्य तेषा मध्ये यागयोगप्रताचीनौ आमातक्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्ह-
 त्यं प्रगुच्यते अमादं जहौत्यादि ॥ १७ ॥

(१) सव्याहृत्याश्रुन्येऽङ्गारं निदधात्यमे ब्रह्मोतीति, चरुमिति पयात्, पुरस्ताद्धर्ममिति, विश्राम्य इतिदधि-
 णतः । का० रा० ३०-३३ ।

त्यर्थः (२) । द्वितीयं निदधाति । “धरुणमि”ति साधारणं धारकमसि । “अन्तरिक्षं दृढं ह” (३) ।
 येषं पूर्ववत् * । तृतीयं निदधाति । “धर्वं मसि” । धारयित् असि । “दिवं दृढं ह” । चतुर्थं
 निदधाति † । “विश्वाम्भस्ता” सर्वाय “आशाभ्यो” दिग्भ्य “उपदधामि” । इतराणि कपालानुप्रप-
 दधाति । “चितस” । चिञ् चयने । क्षिपन्तस्य रूपमिदं बहुवचनं च पूर्वोपहितकपाल-

दृढं हृष्वृक्ष्णवनिं त्वाचत्रु वनिं सजातुवन्त्युपदधामि ॥
 वृष्वृक्ष्णवनिं त्वाचत्रु वनिं त्वाचत्रु वनिं सजातुवन्त्यु-
 पदधामि ॥ धुर्त्वं मंसि दिवन्दृष्टं हृष्वृक्ष्णवनिं त्वाचत्रु वनिं सजातुवन्त्यु-
 पदधामि ॥

विषयम् । चितानि यूत्रं भवथ । “ऊर्ध्वचितः” पश्चादुपहितकपालेषु चित इति ऊर्ध्व-
 (२) पशुभिक्षिदानामङ्गं मा माह चेत्यर्थः । ब्रह्म प्रौढं कर्माभाभिः क्रियमाणं नायकरचोवधेनानुग्रहणीवित्यर्थो वा ।
 (३) अन्तरिक्षं इत्येकुर । पुरुडागपाकीत्यन्वय्याखया यथान्तरिक्षलीकोप द्रवो न भवति तथा कुश् इत्या-
 ययः । अत्र कपालद्वैवता मास्यते ।

* येन पुरपर । इतीह निदधाति—पृ० ३० भासि ।
 † अथुप निदधाति—पृ० ३० भासि ।

चित् तस्योद्द्विचितः उपचीयमानस्येति शेषः । अङ्गारैरभ्यूरहति । “शृगूणामङ्गिरसाम्” ।
 शृगोरपत्तानि बह्वनि शृगवः तथा अङ्गिरसः ‘तद्राजस्य वज्रपु’ लुक् । शृगूणामङ्गिरसां च तपसा
 ययं कपालानि तप्यध्वम् (४) ॥ १८ ॥ शर्मासीत्यादि लीणि यजूंषि व्याख्यातानि । कृष्णाजिने
 हृपदं निदधाति (१) । “धिपण्यासि” । धीः (२) कर्म बुद्धिर्वा तद्बुभयं सौदति सनेति

‘धाम्निचितस्तथोद्द्विचितोभृगूणाभङ्गिरसान्तपंसातप्यध्वम् ॥ १८ ॥’
 शर्मासि । शर्मास्थनं वृतुर्ऽरखीवधृत्वाऽअरातुयोदित्त्वास्वर्गसिप्रति-
 त्वादितिर्व्वत्त् ॥ धिषणांसिपव्वुतीप्प्रतित्त्वादित्त्वास्त्वर्गवेत्तुदिवस्व-
 व्याप्नोति ददाति वा * कर्मोद्भूतधात् हृपद् धिषणोचप्रते । धिषणे त्वमसि “पर्वती” पर्वथती ।

(४) अग्नेस्तदीयतपोरूपत्वं भावनीयमिति पर्यवसितम् ॥ १८ ॥

(१) कृष्णाजिनमादत्ते पूर्ववत्, तज्जिन्दृषदं हृपणासीति, पथाच्छम्यामुपोहत्प्रदीति दिव इति, दपदुपला
 धृपणासीति । का० २।४।३८ २।५।५ । (२) धिपण्याब्देऽकान्दस्यो ऋसः ॥ १८ ॥

* व्यञ्जो वि ददाति वा—१४० कासि ।

अतः “प्रतिवेत्तु” प्रतिजानातु “त्वामदित्यास्तृक्” ष्ठिव्यास्तृक् । कृष्णाजिने शय्यासुपदधाति ।
 “दिवस्त्वम्भनीरसि” । दिवोर्द्यावाष्टिव्योः ह्यपदुलूखलयाः ष्ठिवी । दुरश्यासुपलक्षितत्वात्
 शय्याया अन्तरिक्षभक्तिसुपपद्यते । दिवोर्द्यावापृथिव्योः “स्वम्भनीः” स्वम्भोतिः संस्तम्भनकर्मा ।
 संस्तम्भनीर्भवसि । “अन्तरिक्षमेव रूपेण हीमे द्यावापृथिवी विसृज्ये” इति श्रुतिः । ह्यपदुपलसुप-
 दधाति । “धिपणासि” । व्याख्यातम् । “पार्वतेयौ” । पर्वत्यां अपत्यम् पार्वतेयौ । “ऋनी-

स्मृनीरसि ध्रुषणासि पार्वते योऽप्रतिश्वापर्वतीञ्चत्त, ध्रुब्नुभसि ॥१६॥
 ध्रुब्नुभसि । धिनूहिदेवान्प्राणायत्वीदुनायत्त्वाब्धुनानायत्त्वा ॥

यसी द्योपा दृहिता पार्वतेयौ भवतीति श्रुतिः ॥ १६ ॥ ह्यदि तण्डुलानावपति (१) । “धान्य-
 मसि” । धिनोतेः प्रीणनार्थस्य धान्यमिति भवति । तदभिप्रायेणैवमाह । यतस्तुमेवं

(१) धान्यमसीति तण्डुलानोप्य, पिर्नेटि प्राणायत्वेति प्रतमन्त्, दीर्घामिति कृष्णाजिने प्रीहति, चक्षुदे ज्ञेतीच्छते,
 पिष्यमाणेषु निर्वयत्यन्योमधीनामित्याज्यम् । का० ३।३।६ ए० ।

स्वभावमसि † अतः प्रीणीहि देवान् । पिनष्टि । “प्राणाय (२) त्वा” । अत्र श्रुतिः । “कीव
 वे देवानां हविरस्थतमस्तानां” इत्युपक्रम्य “दृषदुपलाभ्यां हविर्यज्ञं भन्तौ”ति प्रतिपाद्य सयदाह
 “प्राणायत्त्वोदानयत्त्वेति तत्याग्यापानौ दधातौ”त्येवमादिना ग्रन्थेन यथा हविषः पुनर्जीवनं
 क्रियते तथा श्रुतिः प्रतिपादयति । तदनुसारेण व्याख्यानं (३) करिष्यामः । प्राणायत्त्वा
 पिनसि” । न तु हिंसाये । एवमुत्तरावपि मन्तौ व्याख्येयौ । कृष्णाजिने प्रचिपति । “दीर्घांमनुप्रसि-

दीर्घांमनुप्रसितिमायुर्वेधान्देवीवःसविताहिरंसाप्राणुं प्रतिगृवणा

तिम्” । यह मर्षणे । प्रसितिः प्रसवनात्तन्तुवा जालं वा । इह तु प्रसितिशब्देन कृष्णाजिनम-
 भिधीयते, तदपि हि पिष्टानि गृह्णाति । दीर्घां कृष्णाजिनाख्यां प्रसितिमनु । “आयुषे”
 आयुर्दीनाय त्वा“धां” दधामि । “देवो वः” । इति व्याख्यातम् । ईक्षते । “चक्षुषे त्वा” चक्षु-

(२) प्रकृपेणानिति मुखिसर्वदा चष्टे त इति माणः श्वाश्वायुः, उत अनिति चार्धं चष्टते उदान. उरक्रान्तिवायुः,
 व्यानिति व्याप्य चष्टते व्यानो बलप्रदी वायुः ।

(३) मदीधरभायेतु प्रसयनं प्रसितिः कर्मसंततिः, पिण् वन्धते, ‘दीर्घामविच्छिन्ना प्रसितिमनु’ कमसन्तति-

दीनाय त्वामहमीद्रे । “एतानि वै जीवतोभवत्येवमुपेतञ्जीवमेव देवानां हविर्भवती”ति श्रुतिः ।

आज्वं निर्वपति । “महीनां पयोसी”ति । महीति गोनाम । महीनां गवां पयो भवसि । प्रदग्श-

ब्देन लक्षणया द्रव्यमभिधीयते ॥ २० ॥ पात्र्यां पिष्टान्यावपति (१) “देवस्यत्वेति” । व्याख्या-

तम् । ननु ग्रहणे देवस्येतियदुक्तं तेनैव दर्शनेनाब्राह्मणतर्पणान्तं कर्म करिष्यति किमनेन पुन-

त्त्वचिर्द्धै राप्राणिना चक्षुषित्वामुहीना म्पयोसि ॥ २० ॥° देवस्य-

त्वा । सवितुः प्रसुवे शिश्रवनीवत्राहुब्भ्याम्पूष्णो हस्ताब्भ्याम् ॥ संव्व-

देवस्यत्वेति । संस्कारोज्ज्वलनार्थं हितं च पथां च पुनःपुनरुपदिश्यमानं न दोषाय भवतीति ।

“संव्वपामि” । समित्ये कौट्यतामाचष्टे एकत्र चिपामि । अप उपसर्जनीः प्रतिगृह्णाति ।

“समाप ओपधीभिः संदच्यन्तान्” । दृची संपर्के । संगच्छन्तान् आप ओपधीभिः पिष्टाभिः ।

मनुष्य यजमानस्यायुषे पायुरभित्थ्यं हे हविः ता वा कृष्याजिने द्वाभिः । यजमानस्यायुर्वदौ सत्या कर्मसंतति

प्रवृत्त इति । एवं चक्षुषे इत्यस्यापि यजमानस्य चक्षुरिन्द्रियपाटवाधितिचार्यं उक्तं ॥ २० ॥

(१) पात्र्या समविवाया पिष्टान्यावपति देवस्येति, उपसर्जनीरानयत्यस्य पवित्राख्या प्रतिगृह्णाति समाप

३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०

विषय
२२

श०
ख०
सं०
२२
उ०
मा०

“समोपघयो रसेन” । संगच्छतां च औपघयः पिटाख्यरसेन उपसर्जनीभिः । आपो हि औपघ-
 धीनां रसः । “सठं रेवतीर्जगतीभिः दृच्यन्ताम्” । पृथ्वी संपर्के । “रेवत्य आपो जगत्यः औपघय”
 इति श्रुतिः । संपृच्यन्तां रेवत्य आपः जगतीभिरौपघीभिः पिटाख्याभिः । “संमधुमतीभिः
 पृच्यन्ताम्” । मधुयब्देः रसवचनः । संपृच्यन्तां मधुमत्खादोपेता आपः मधुमतीभिः । संपृ-
 च्यन्तां वा मधुमत्खादोपेताभिरौपघीभिः पिटाख्याभिः ॥ २१ ॥ संयौति (१) । “जनयत्यै त्वा” ।

पामिसमापुऽऔषधीभिःसमोषंधयोरसेन ॥ सठं रेवतीर्जगतीभिः
 पृच्यन्तां सस्मधुमतीर्जगतीभिःपृच्यन्ताम् ॥ २१ ॥

षयोयं सन्तः । श्रुतिश्रीचष्टे । जनेर्णप्रत्तस्य क्तिन् । जनयतिः । यजमानस्य जनयत्यै श्रीप्रजा-
 पत्युर्भिर्यजमानं जनयितुं संमिययितुं त्वां संयौमि । अथवा पुरोडाश उच्यते । जनयत्यै
 उत्पादनाय त्वां संमिययामि । यथा त्वं मिथितः पुरोडाशभावमासाद्य अधिश्चितः सन्
 इति । का० ३।३।१-३ । पिटसं वपनीया आप उपसर्जन्य इतुच्यन्ते ॥ २१ ॥

(१) संयौति जनयत्यैवेति, संक्लिमज्यासंक्षरियनालभते इदमनेरिदमनीपीमयोऽरिति, इपेक्षे त्याज्यमधिश्चयति,
 षमोषीति पुरपायं, उपप्रया इति प्रथयति, यावत्कपालन् अन्विष्ट इत्यङ्घ्रिभिरभ्यस्यति, देवस्तुंति उपपणम् । का० २।५।५-१३

देमाद्योनेऽन्ने धिजायस इति । न ह्यतं त्वां सत्यो ज्ञनयितुमर्हति । असंहरिव्यन्नालभते ।
 “इदमन्नेरिदधानोपोमयोः” । अर्द्धशब्दः समविभागवचनो नपुंसकलिङ्गः तदभिप्रायमिद-
 मिति नपुंसकलिङ्गता । आज्यमधिथयति (२) । “इषे त्वा” । व्याख्यातम् । पुरोडाश-
 मधिथयति । “वमोसि” । प्रवर्ग्यस्वमसि (३) । “विश्वायुः” । विश्वं सर्वमायु-
 रस्येति विश्वायुः । “मिश्रायुरिति तदायुर्देधाती”तिश्रुतिः । पुरोडाशं प्रथयति । उरुप्रथखं
 त्यै त्वा । जनयत्यै त्वा संश्वीमौ दसुगनेरिदसुगनीषीमंयोरिषे-
 त्वांघुम्मूर्त्सिब्बिभ्रवायुंरुणप्रंथाऽऽरुणप्रंथस्वोरुतेषुज्ञपतिःप्रथता

उरुप्रथाः” । उरु विस्तीर्णं प्रथसे स्वभावतः तं त्वां ब्रवीमि “उरुप्रथखं” । किञ्च उरु ते तव
 यज्ञपतिर्यगमानः पुचान्प्रथादिभिः प्रथतां विस्तारमाप्नोत । अद्विरभिमृशति । “अग्निदे” ।
 हे पुरोडाश अग्निः ते तव स्वचं माहिर्दंशैदिति । अप्ययति । “देवस्तु” । देवः सविता
 त्वां अपयतु वपिंटे सत्कृटे नाके स्वर्गे अधि उपरिस्थितम् । सविता वा नाके स्थितः । सविता

(२) आज्यप्रविबानाथं तत्पात्रस्याथौ स्थापनमधिथयणम् । (३) धर्मव्देन दीप्यमान मंगं उच्यते । घृशरणदीप्तो. १२२४.

नः संस्तर एव स ह्याधियज्ञिको यज्ञमधिकृत्य वर्त्तते । देवलोकः पुरोडाशशरीरस्य च यद्दक्षै-
 तज्जन्म यच्छरणम्, स यदिदेयलोके जायते अतस्तत्समानयोगक्षेमो यजमानोपि तत्रैव कनि-
 प्यत इति तत्र कन्याशास्यत इति ॥२२॥ पुरोडाशमभिच्छयति (१) । “माभेर्मासंविक्थाः” । मा त्वं
 भेदोः मा च त्वं संविक्थाः । ओविनी भयचलनयोः । तत्र भयं प्रतिषिद्धं चलनं त्वच्च निषिष्यते ।
 न भेतव्यं न चलितव्यमित्यर्थः । पुरोडाशमभिवासयति । “अतमेरुवर्ध्नः” । तसु अभिकाङ्क्षा-

सुगृष्टेत्वचुमाहिंसेसीद्विवस्त्वाप्रश्रपयतुव्वर्षिद्वे । धुनाके ॥२२॥
 माभेः । माभेर्मासंविक्थाः अतमेरुवर्ध्नोत्तमेरुवर्ध्नजमानस्य-

याम् । यद्यत्र धातुरभिकाङ्क्षामात्रे पठ्यते तथापि श्वासाभिकाङ्क्षायां भविष्यति । तमनशीलस्त-
 मेरुः न तमेरुः अतमेरुः यज्ञः । अतमेरुवर्ध्नजमानस्य प्रजा भूयात्* भवेत्* । पाच्यङ्गुलिप्रक्षालन-
 माप्येव्यो निनयति । “विताय त्वा द्विताय त्वा एकताय त्वा” । निनयामीति द्रव्यपरो निर्देशः ।

(१) माभेरित्याबभते, अतमेरुरिति श्रुतावभिधारयति भक्षना वेदेनोपवेपणे वा । का० २।५।२४-२५ ।

निनयामीति शेषः । एवं द्विताय एवमेकताय । तत आख्याः संबभूवुः द्वितो द्वित एकत इत्येव-
मादिरितिहासोयमवगल्यथ्यः (२) ॥ २३ ॥ स्फमादत्ते (१) । “देवस्य त्वे”ति व्याख्यातम् ।
“आददे” गृह्णामि । अथ्वरं करोतीति “अथ्वरकृतम्० देवेभ्यो”र्भाय । आलभ्यजपति । “इन्द्रस्य
वाङ्मर्दिचिणस्तुमसि” । एष वे वीर्यवत्तमो य इन्द्रस्य वाङ्मर्दिचिणः “सहस्रभृष्टिः” बहुभारः

प्रु जाभू'यात्त्रिताय'त्वाद्विताय'त्वेकताय'त्वा ॥ २३ ॥ देवस्य'त्वा ।
संवितुःप्र'सुवे'मिश्रवनी'ब्बु'हुम्भ्या'स्पृणो'हस्ता'ब्भ्याम् ॥ आददे'द्व-
रुक्षत'न्दे'वे'भ्युऽइन्द्र'स्य'वा'हुर'सिद'चि'णः' सुहस्र'भृष्टिः'श्रुत'ते'जा'ब्बा-

“शततेजा” बह्वनितेजांसि यस्य स शततेजाः । “वायुरसि तिरमतेजाः” । तिरमं तेजः । तेजतेरु-

(२) पूर्वं कृतपरिचयोर्भासिरपः प्राक्सिचतौ दिवास्तं जगदुखादाग्निना वीर्यमसु मुक्तं तत प्राप्ता उत्पन्ना-
द्वितद्वितैकतंगंशास्ते द्वैः सप्त परलो येषे पात्रीप्रसाकनजकचणं भागं लेभिरे इति युतुमक्त इतिराक. । २३ ।

(१) दिव्येति स्फमादाय, स एषणं सत्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपतीन्द्रस्य वायुद्विति । का- ३।१।२-१७ ।

त्याहकर्मणः उत्साह एव तेजो यथा स तथोक्तः । “द्विपतः” शब्दो “वैषः” कथकः (२) ॥२४॥
 प्रहरति (१) । “पृथिविदेवयजनि” । वेदिः संनोष्यते । हे पृथिवि देवं बजनि देवा यस्यासि ज्यन्ते
 मा तथोक्ता । “श्रोपध्यास्ते” तत्र संबन्धिन्या “मूलं साहिठं सिपम्” । तद्वि हिंसि हिंसा-
 याम् । ‘माडिलुह्’ साविनाशियं वज्जेण प्रहरन् । पुरीपमादत्ते । “व्रजं गच्छ” व्रजन्त्य-
 स्नाज्ञाव इति व्रजो घोषः गोवाटो वा उच्यते । गोव्रजे वा परिहृतं वा गवां स्थानं गच्छ ।

युरसितुगमते जाद्विषुतोव्वुधः ॥२४॥ पृथिविदेवयजनि । पृथिविदे-
 वयज्जुन्वयोषड्वास्ते मूलस्माहिठं सिषं व्रजङ्गच्छगोष्ठानुव्वर्षेतुते द्वी-
 वेदिं प्रेचते । “वर्षतु ते द्यौः” । वर्षतु तव दुर्लोकः । शान्त्यर्थं वचनम् । उत्करे करोति ।

“वधान” । कथ वन्धने, वन्धनं कुरु । हे “देव सवितः परमस्थां पृथिव्याम्” इति । श्रुतिः
 (२) शटिर्भजनं पाको मारणमिति यावत् । वद्वैश्रसंख्याकाना यवूषां मारक इत्यर्थो महीषरमाये ॥ २४ ॥

(१) पृथिवी देवयज्जोति तणोन्नाहिंते प्रहरति, व्रजं गच्छेति पुरीपमादत्ते, वर्षतु ते श्रुति वेदिं प्रेचते, वधाने-
 तुमत्करे करोति । २।२।५-२८ ।

“परमस्यां प्रथिव्यां” यत्र अन्धतामियो नरकः (२) तत्र अन्धेतमसि बधानेति यदाह” ।
 “यतेन पायैः” । बह्वभिः पायैः । “योस्मान्द्वेष्टि” शरुः । “यं च वयं द्विष्यः” । यत्नं
 “तम्” “घतः” । अस्मात् अन्धतमसः “मा. सौक्” । सुच्लु मोक्षणे । मां मुञ्च ॥ २५ ॥
 द्वितीयं प्रहरति । “अपारस्म” । अरुः असुरः तमपनीय । “पृथिव्यै” पृथिव्याः देयजननाच्च

व्यधुनदेवसवितं परुमस्याम्पृथिव्यांशुतेनुपाश्रित्योस्मान्द्वेष्टि
 यच्चञ्चुयन्द्दुष्मंस्तमतोसामौक् ॥ २५ ॥ अपारस्म । अपारस्-
 म्पृथिव्यै देव्यचंनाह्वासांस्त्रजङ्गच्छगोष्ठानुं व्षितते ह्यौक्कैधानदे-
 वसवितः परुमस्याम्पृथिव्यांशुतेनुपाश्रित्योस्मान्द्वेष्टि यच्चञ्चुयन्द्दु-

अपारस्म” । अणं गच्छेति समानम् । अभिन्यसायन्नीदुत्करमरोदिवमिति । हे
 “अररो” एव “दिव” दुरलोकं “मा पप्तः” । मा गमः । तृतीयं प्रहरति द्रुगस्तेषाम् । योसाः

(२) “एते तमसि बधानेति यदाह परमस्यां पृथिव्यामिति” युक्तिः परमस्यामित्यत्र कादम्बः स्यात् ॥ २५ ॥

पृथिव्या उपजीवनीयो रसः स द्रुमः ते तव द्रुमलोकम् "मा स्कन्" मास्कांसीत । मा स्कन्तु । ब्रजं
गच्छेति समानम् (१) ॥२६॥ पूर्वं* परिग्रह्णाति (१) । "गायत्रेणत्वा" । त्वाग्रब्देन विष्णुवचने । ते

ष्मस्तमतीमामौ'क् ॥ अर'रोदिवुस्माप'पृतीद्रुपंसस्तेद्यामास्क्-
न्नुजङ्ग'च्छेगोष्ठांनुं'व्वषत्तुतेद्यौ'व्वधुानदेवसवितः परुमस्यां'मृष्टिव्या
ठंश्रुतेनुपाश्रु'ठ्यु'स्मान्'वेष्टिदृयञ्च'व्व'यन्द्भिस्मस्तमतीमामौ'क् ॥२६॥

"माञ्च" श्रियुं निपाद्ये"ति श्रुतिः (२) । "गायत्रेण त्वा छन्दसा परिगृह्णामि" । एव सुत्तरयोः ।

(१) अपाररुमिति द्वितीयं प्रहरति, अभिन्यस्यन्मीदुल्लरमरो दिवमिति, इषस इति तृतीयम् ।
का० १।६।२१-२४ ॥ २६ ॥

(२) पूर्वं परिग्रहं परिग्रह्णाति इच्छिणतः पथादुत्तरत स्मृत गायत्रेणेति प्रतिमन्त्रं, उत्तरं परिग्रहं यद्वाति
उपमा श्रोनोर्जस्वतीति । १।६।२५-३१ ।

(३) प्रजापतिपुत्रा देवा असुराय स्वर्धौ बभ्रुःसादा देवान् पराजयं प्राप्तावला भूमिमसुरा विभेजुस्तदा देवा

तैष्टु चेन आगतेनेति विशेषः । उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति । पूर्वेषु परिग्रहेषु विष्णुं यज्ञं
 परिगृह्णतेन इमां प्रथिवीं लब्ध्वा चोत्तरेण परिग्रहेण वज्रमायैर्गुर्योषयन्तेवाः । “सुह्ला
 चासि शिवा चा सीति” दक्षिणतः । सुह्ला इति प्रथिवीनाम । शोभना प्रथिवी त्वमसि ।
 शिवा यान्ता च त्वमसि । प्रथिमतः । “सोना चासि सुपदा चासि” । सोनमिति सुख-
 गायुत्वेणैव । गायुत्वेणैव । गायुत्वेणैव । गायुत्वेणैव । गायुत्वेणैव । गायुत्वेणैव ।
 छन्दसापरिगृह्णासि जागतेन त्वुक्कन्दसापरिगृह्णासि तुष्टुभेन त्वु-
 क्तन्दसापरिगृह्णासि ।

नाम । सुखनामरूपा च त्वमसि । शोभनं यस्यां सीदन्ति सा सुपदा । उभरतः । “उर्ज-
 यामनखपविष्णुमणे इवाऽऽरानागत्याक्रमस्यमपि भ्रम्यणो दातव्य इति तानयाचिषुः, ततोऽपरं पश्यत्यन्तोऽयं विष्णु-
 र्वायति भ्रमणी येते तावान् मवदीयो स्मिन्तुपुस्ततो देवा बहेतदप्राकमितुगत्का ते प्राञ्चं विष्णुं निपात्य गायत्रेणेत्यादि-
 मन्त्रैर्यज्ञभूमिं वाप्युः । यज्ञो विष्णुस यव तिष्ठति शैव यज्ञभूमिरिति विदितत्वादे दिरिति तद्भवेनमिति युति-
 न्यामगुणं धाव वेदिग्रहणं विशेषम् ।

सती चासि पयस्वती च" ॥ अन्नवती चासि पयोविकारैरसे सद्दती च ॥ २७ ॥ वेदि-
मनुमादि (१) । "पुराक्रूरस्येति" । निदानवतां मन्त्राणां पूर्वं निदानं वक्तव्यं पञ्चान-
न्तार्थः तथा चिप्रमगमो भवतीति । देवा असुरैः सह संग्रामं कारयन्त इदमूचुः यदस्याः
श्रियया अनुपहत देवयजनं तच्चन्द्रमसि स्थापयामः । तत्र यदि कथञ्चिद्विद्वानसुरा जयेदुः

चासिंशुवाचासिस्थेनाचासिसुषदाचास्युज्जस्वतीचासिपयस्वती-
च ॥ २७ ॥ पुराक्रूरस्य^१ । विसृष्टोव्विरण्पृथिन्नुदादायपृथिवी-

ततस्तेनैव देवयजनेन पुनः प्रतिक्रियां करिष्यामः । तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णसुपलभ्यते । एत-
दियद्वक्त्रविष्टुपत्तवती । "पुराक्रूरस्य" क्रूरशब्दः संग्रामवचनः (२) पञ्चम्यर्थेषुठी । प्राक्-
संग्रामात् । "विष्टपः" "दृषिट्पिदोः कसुन्नि"ति कसुन्प्रत्ययान्तान्तुमर्थेव्ययं पञ्चम्यर्थे । विविधं
सर्पन्ति योद्धारोष्णिन्निति विष्टपाः "विरण्पृथिन्नि"ति आमवितं महन्नाम । स च विष्णुर्थ्यज्ञवेदित्वौ

(१) पुरा क्रूरस्येत्यनुमादिं रिपतो वध इति स्मरणदृष्ट प्रहरति । का० २।६।३२-४२ ।

(२) संग्रामो वै क्रूरमिति युते ॥ ३७ ॥

मापन्नः सत्रिभिर्वैदिकैर्निर्वृत्यमानो विविधं रप्यति शब्दं करोति । हेविरगिश्नं विष्णोश्चणु ।
 “उदादाय” उन्त्रिय प्रकृतत्वाद्देवाः “शथिवीवैवदानुम्” । जीवितस्य दालीं सारभूतामित्यर्थः ।
 “यामेयंश्चन्द्रमसिन्धुधाम्नि” या मेरयन् । ईर गतौ । अनेकार्थत्वाद्वाङ्मनामिहस्यापनार्थः ।
 चन्द्रमसि स्थापितवन्तः । “प्रधामि” स्वधाशब्दोन्नवचनः, इह त्वन्नेहेतुभूतास्त्रिखो विद्या गृह्यन्ते ।

स्त्रीवदानुम् ॥ यामैर्युष्यन्द्रमसिस्वधाभिस्तासुधीरासोऽन्नदि-
 श्ययजन्ते ॥ प्रोक्षणीरासादयद्विशुतोव्वधुऽसि ॥ २८ ॥ प्रतु-

“यां चन्द्रमसि ब्राह्मणा दधु”रिति न्युतेः । तथीलक्षणे ब्राह्मणाः संहितां चां शथिवी चन्द्रमसि
 न्यदधुः । “तासुधीरासो अनुदिश्व यजन्ते” । तां शथिवीं धीरासो शेषाविनः अनुदिश्व
 दर्शनेन सथ्वरुसपाद्य अद्यापियजन्ते इति दर्शनप्रसंसा । प्रैषः । “प्रोक्षणीरासादय” ।
 प्रोक्ष्यते आभिरिति प्रोक्षणाः वा आसादव स्थापय । स्फंय प्रहरति । “द्विपतौ वधोसि ।”

द्विदुर्वेधो विनागन्तु मसि ॥ २८ ॥ अथ ख, व, मादत्ते तं प्रतपति (१) । “प्रत्युष्ट” मिति । व्यास्था-

(१) युवं प्रमथ पूर्ववत्, वैदग्यैरन्तत प्रागसमाष्टि अनिषित इति अतय प्रतप्य मयच्छुत्यनियतेति युच इति ।

तम् । सुनसंमाष्टि । “अनिशितोसि” । शोनूकरणे । निशितस्तीक्ष्णीकृतः न निशितः
 अनिशितः अतीक्ष्णोऽतस्तुमसि । तथापि “सपलचित्” सपलान चिणोतीतिसपलचित् ।
 चिणचिणिहिंसायाम् । चिणहिंसार्थः । यतश्चत्वं यजमानस्य सपलचित् अतो “वाजिनं
 च्वा” । वाजशब्दोन्नवचनः इह तु यज्ञवचनः । यतोसि देवानामन्तम् । “यज्ञोदेवानाऽ
 ष्टुर्ऽरक्षः । प्रतुं ष्टुर्ऽरक्षुं प्रतुं ष्टुऽअरातयुनिष्ठुऽपत्तुर्ऽरक्षो-
 निष्ठुऽपत्ताऽअरातयः । अनिशितोसिसपत्क्वु चिह्वाजिनं न्वाव्वाजिह्वया
 यैसम्साडिमं ॥ प्रतुं ष्टुर्ऽरक्षुं प्रतुं ष्टुऽअरातयुनिष्ठुऽपत्तुर्ऽर-
 मन्नामि” तियुतिः । तं वाजमन्त्रं यज्ञाख्यं योर्हति स वाजी अर्हाथे इतिणिन ।
 वाजिनं यज्ञियं स्वाम “वाजेध्याये” अिदन्थौ दीप्तौ । यज्ञोऽज्ज्वलनार्दम् । “संमाडिमं” ।
 संशोधयामि । ष्टुजयशुद्धौ । सु,वं च प्रतपति । “प्रयुष्टमि”ति । व्याख्याते यज्ञुषी । संमाष्टि

(२) पाजस्य यज्ञस्य इथै रोमिवाजेध्यातदर्थमित्यर्थः ।

(३) सुनस्य पुरस्तात्प्रथमं समार्गं सुचः स्त्रीत्वात्प्रयात् । “योषा वै सुकु वृषाशासुव इति युतेः ॥ २८ ॥

सुचुम् (३) “अनिशितासि” । व्याख्यातम् । अनिशितेति स्त्रीत्वविवचायां टाप् प्रत्ययः (४) यानि-
 नीमितिडोप् प्रत्ययः । एतावानेव विशेषः ॥२६॥ “योक्त्रेणपत्नीठं संनद्यति (१) । “अदित्यै रा-
 सासि” अदित्याः संवन्धिनौ वा रासा सा त्वमसि । रासा रसनाः । ऊर्द्धं मुहुः इति “विष्णोर्वेषोसि” ।
 विष्णोर्वेषस्य वेष्मः । विष्णु व्याप्तौ वेष्ट वेष्टने । अनयोर्द्वित्वोरन्यतरस्य रूपम् । यद्भस्त्र व्यापनं

क्षोनिण्टुघ्ताऽअरांतयः ॥ अनिशितासिसप्तक् चिद्वानिनीन्त्वाव्वा-
 जेद्वायैसस्मादिर्म ॥ २६ ॥ अदित्यैरासनां । सि विष्णोर्वेषप्रोस्य-
 वेष्टनं वा त्वमसि । वेष्म आवृत्तं च्यते इत्यपरम् ॥ आज्यमुद्वासयति । “ऊर्द्धेत्वे”ति । व्याख्या-
 तम् । पत्न्याज्यमवेचते । “अद्वेनेति” । आज्यमुच्यते । “अद्वेने” ॥ दम्नातिहिसार्थः अनुपहिं-

सितेन त्वां चक्षुषा अर्वाचीनं पश्यामि । किञ्च “अग्नेर्जिह्वासि” ॥ यदा वा एतद्ग्नो ब्रुहति
 (१) पत्नीं संवद्यति प्रयत्नश्चिपत उपविष्टा गार्हपत्यस्य, मुखयोक्त्रेण त्रिवितापत्तिरस्यर्वावाकोदित्यै रासा-
 सीति, दक्षिणं पाणमुत्तरे प्रतिमुख्योर्ध्वमुहु इति विष्णोर्वेष इति न ग्रन्थि करोति, ऊर्द्धेत्वेत्यन्वमुदास्य, पत्नीमवेचयत्वा-

द्वेनेति । रासा १-५ ॥ २६ ॥

शु० य० सं० २८ उ० भा०

अथाग्नेजि ह्या इवोत्तिष्ठन्ति ज्वालित्यत्तिनिमित्तमित्यर्थः । “सुहृदेवेभ्यः” । साधु ह्ययतेनेनेति सुहृः । अथवा शोभनमाह्वानं यस्य देवेभ्योर्याय तदाज्यं सुहृः । उपकृत्य प्रतुप्रकारं प्रार्थयते । “घान्ते घान्ते से मव यजुषे यजुषे” । घामानि लौणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानीति च । घान्ते घान्ते यजुषे यजुषे इति द्विवचनं बीसार्थम् । मम यज्ञस्य यावन्ति स्थानानि यज्ञे त्वादब्धेनत्त्वाच्चदुषावंप्रयासि ॥ अग्रनेर्जिह्ववासिसु हूह्वेवे

वभ्योघाम्भने'वाम्भु'सेभवुयजु'षेयजुषे ॥ ३० ॥ सुवितुस्त्वां । एप्रसुव-
उत्पु'नाग्म्यच्छि'द्रेणपुवित्रेणुसूठ्यस्यरुप्रिम्मभिः ॥ सुवितुर्व्वः एप्रसु

यावन्ति यजुषि तावन्ति व्यानुह्यैत्यर्थः ॥ ३० ॥ आज्यसुत्पुनाति (१) । “सवितुस्ता” सवितुः प्रसवे (२) वर्त्तमानस्तासुत्पुनामि । व्याख्यातमन्यत् । प्रोक्षणीयत्पुनाति । “सवितुर्व्व”

(१) सवितुस्तु व्याज्यसुत्पुनाति, प्रोक्षणं च पूर्ववत्, आज्यमवेक्षते तेजोधीति, स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्जुंहां धामनामेति सकृन्मन्त्रः इति । का० २।६।७-१२ ।

(२) आत्राया वर्त्तमानः यन् त्वासुत्पुतामि । शोधयामीत्यर्थः ।

इति । व्याख्यातम् । आज्ञाप्रमवेक्षते । “तेजोसि शुक्रमसि अश्वतमसि” यो ह्येतद्वचयति ददाति
 बुहोति वा तस्य तेजः प्रश्वतौनि भवन्तीति वाक्यार्थः । यद्वा यत एवैतद्गुणयुक्तमाज्यम्(३) । चाज्यं
 गृह्णाति । “धामनामासि” । धाम स्थानम्, अन्नम् आयतनम् । धीयतेच्छिन्निति धाम इति ।
 धाम असि । नामयति सर्वाणि भूतानि आत्मानं प्रति अतो नाम । “प्रियं देवानाम्” इष्ट-
 वऽउत्पु'ना_माश्चिद्रेणपुवित्रेणुसूठ्यैस्यरुषिस्मसिः ॥ तेजोसि-
 शुक्लम'स्युसृतामसि_धाम_नामासिपिप्रुयन्देवान्_सनाष्टष्टन्देवुयजंन-
 ससि ॥ ३१ ॥ इति संहितापाठेऽप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सभिप्रेतं देवानाम् । “अनाघृष्टम्” । अनाघृष्टम् अप्रतिहतं रजोभिः । “देवयजनमसि” । देवा
 अनेन इज्यन्ते इति देवयजनम् (४) ॥ ३१ ॥ इति मन्त्रभाष्ये उषष्टकतौ प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(३) शरीरकान्तिहेतुत्वाद्येजस्तुम् । स्निग्धरूपत्वाद्येऽग्निमन्त्रम् । बहुदिवसावस्थानेऽप्यीदगादिवत्पर्यु पितृत्वादिदोषा-
 भावादविनाशित्वम् । (४) ईदमं त्यमस्यतस्तु गृह्णातीति योजना ।

भारतानीपनाम्ना श्रीगोविन्दविद्युपा कृते । अफ़्फ़ाणीत् प्रथमोऽध्यायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ॥ १ ॥

इमं प्रोचति (१) “कृष्णोऽस्याखरेष्ठः ।” अस्ति कृष्णशब्दो वर्णवचनोन्तोदात्तः । यस्मि कृष्णागब्दो म्गवचन आद्युदात्तः । तदिहाद्युदात्तत्वात्कृष्णस्यगो गृह्यते । तथाहि श्रुतिः । “यज्ञोऽ देवस्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचारेति ।” इमपूलक उच्यते । कृष्णास्यगो यज्ञान्मसि यज्ञसाधनात्वाद् यज्ञ इत्युच्यते । “आखरेष्ठः” । आहवनी-

ॐम् ॥ कृष्णोऽसि । कृष्णोऽस्याखरेष्ठुर्गुणैस्त्वज्जुष्टुम्प्रोच्चासिर्वेदि-
रसिबुद्धिपैत्वज्जुष्टुम्प्रोच्चासिर्विहिरसिस्सुग्भयस्त्वज्जुष्टुम्प्रोच्चा-

यास्येगरे, नं भ्यगं राति ददाति, (२) तत्र अधि उपरि तिष्ठतीत्याखारेष्ठः । एतदुक्तं भवति ।

‘अम् । पूर्वाध्याये मायादिद्वनमारम्याव्यग्रहणान्ता मन्त्रा व्याख्याता । द्वितीयाध्याये इक्ष्मप्रोचणादयो द्वयंपूर्ण-
मागमन्ताः पितृपितृयप्रमन्त्राय व्याख्येयवास्तुद्वयगुपक्रमते । अनुवाकसूत्रं कृष्णोऽसिपठद् अग्नेवानजित्तिस्त्री ३,
मयौदमन्मयीषीमयोः पपका ५, तमेदव्या सतपः ४, संयसा पशु ५, अग्नेये कव्यवाहनाय पठ्, सप्तचतुस्त्रिंशत् ।

(१) ‘इजं प्रोचति विषंस्य वेदिं’ च वेदिः प्रतिगृह्य वेद्या कृत्वा पुरस्ताद्भूमिं कृष्णोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ।
का० १।७।८ । इजं विषंम्य प्रोचति वेदिं च प्रोचति, वेदिरादाय वेद्या पूषंग्रन्थिं कृत्वा प्रोचेत्क्रमान्मन्त्रवरीयेति
प्रमाणैः ।

आहवनीयाख्ये खरे स्थितसुं कृष्णवृगो यज्ञो भवसि अतोऽनये त्वा लुष्टमभिप्रतमभिरुचितं
 प्रोक्षामि । वेदिं प्रोक्षति । “वेदिरसि” । “तद्यदेतेनेमां सर्वं समविन्दत तस्माद्दे-
 दिर्नामेति” । तां व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्याह (३) । “वेदि” सु “मसि” अतो बर्हिषे त्वामभिरुचितं
 प्रोक्षामि । बर्हिः प्रोक्षति । बर्हिरसि” बर्हिस्तुमसि । अतः सुग्भः सु । मभिरुचितं
 प्रोक्षामि ॥ १ ॥ येषं मूलेषूपसिञ्चति (१) “अदित्यै व्युन्दनमसि” । इयं वै पृथिव्यदितिः ।

स्मादित्यै व्युन्दनम् ॥ १ ॥ अदित्यै व्युन्दनमसि विष्णोस्तुपोऽस्यसु-

पद्यार्थे चतुर्थी । अदित्याः षष्ठ्याः व्युन्दनम् । उन्दौ क्लेदने । क्लेदनं सेचनं भवसि । उदकमु-
 च्यते । पूस्तारं गृह्णाति । (१) “विष्णोस्तुपोसि” । विष्णोर्यज्ञस्य । सप्त, प्रः । ऐस्ते शब्दसंवातयोः ।

(२) आशमन्नात् खरे कठिने वृचे तिष्ठति आखरेष्ठ इति वाच्यं । अत्रः कदाचिद्देवेभ्योऽपक्रान्तः स्वगोपनाय
 कृष्णमगोभूत्वा वने यन्त्रियतरु रूपे प्रविश्य कुत्रचिक्लठिने वृचे तस्मै तमिममिति चाशुभोऽथत्याखरेष्ठ इति ।

(३) विद्यते कस्यते देवरुपरेभ्य इति वेदिरिति मङ्गीधरभाष्यम् ॥ १ ॥

(१) येषं मूलेषूपसिञ्चदित्यै व्युन्दनम्, बर्हिरसि स्य पुरस्तात्पुस्तारप्रपञ्चं विष्णोरिति, वेदिसृष्ट्याति कर्षण-

स्यावतेः संघातः शिखा असि * । वेदिं स्तथाति । “कर्णमदसम्” कर्णमिव स्वौ त्वां
 कर्तुं स्तुयामि । स्तुञ् आच्छादने । आच्छादयामि । “स्वासस्थां” साधु मर्यादया यस्या-
 मासीदन्ति सा तथोक्ता । तां त्वां स्तुयामि देवेभ्योर्थाय । स्तान्नमभिममथति । “भुवनपतये-
 साहा” † । अस्थानेभ्ये भ्वातरः पूर्वे त्वयो बभूवुः ते वषट्कारभयादिमां प्रथिवीं प्राविशन् प्रविष्टाः,
 असंवाग्निः प्रपलाय्यासु प्राविविद्यत् ‡ प्रवेष्टुमद्यत् तं देवैरानीय साधिकारे नियुज्यमान

मृदसन्त्वास्तुणामिस्वासुस्तथान्देवेभ्योभुवंपतये स्वाहाभुवनपतये-
 स्वाहाभूतान्मपतयेस्वाहा ॥ २ ॥ गुन्धुर्व्वस्त्वां । व्वि प्रप्रवावसुः

एवमुवाच एतेरगुमिर्मा परिधत्त त एते परिधयः तेषां चायं भागः कृष्णो गूनाम् । भुवःशब्देन
 मध्यमा व्याहृतिरुच्यते, भुवनशब्देन जगदुच्यते, भूतानामितिशब्देन भूतान्येवोच्यन्ते तेषां
 येधिपतयोग्यस्तेभ्यः स्नाहेति संबन्धः ॥२॥ परिधीन् परिद्धधति(१) । “गन्धर्वस्तु” । परिधिरुच्यते

मृदसन्, स्तान्नमभिममथति भुवपतये स्वाहेति । का० रा० २०-२३ । २ ॥

(१) परिधीन् परिद्धधति मध्यमदक्षिणेतारान् गन्धर्व इति प्रतिमन्त्रम् । रा० २५ ।

* संघातकर्षणः पिखासि भवति—पा० १५० । † भुवनपतये स्वयया । भूतानपतये स्वाहा वा० ३० । ‡ प्रवेष्टुमद्यत्—नास्ति वा० ५० ।

गश्चर्षमिच्छावसुस्तां (२) परिदवातु सर्वतः स्वापयतु “विश्वस्य” सर्वस्य “अरिष्टो” अविनाशाय ।
 रिपिकपि हिंसायाम् । रिपतिः हिंसाधः । सा तत्र प्रतिपिद्धा । किञ्च “यजमानस्य परिधि-
 रसि” न केवलमाहवनीयस्य किन्तु यजमानस्यपि परिधिरसि । किञ्च “अग्निरसि” आहवनी-
 यस्य स्नाता । अत एवसृयते । “इडे”सोवाय । होवभिप्रायमेतत् “इहितः” । इडसृती । सृत्

परिदवातु विश्वस्य स्यारिष्टौ यजमानस्यपरिधिरसुग्निनरिड्डे-
 डितः ॥ इन्द्रसावुहुरसिदक्षिणो विश्वस्य स्यारिष्टौ यजमा-
 नस्यपरिधिरसुग्निनरिड्डेडितः ॥ सिन्नावरणौ त्वोत्तरतः

इत्यर्थः । दक्षिणं परिदधाति । “इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः” । इन्द्रस्य दक्षिणेन बाहुना परिधिरुप-
 सोयते । व्याख्यातः शेषः । उत्तरं परिदधाति । ‘सिन्नावरणौ त्वोत्तरतः’ । सिन्नावरणौ वायवादित्वौ
 त्वाम् उत्तरतः सर्वतः परिधत्ताम् । “ध्रुवेण” अचलेन “धर्मणा” धारकेण । “विश्वस्यारिष्टौ”

(२) ‘विश्वस्यारिष्टौ’ सर्वतः प्रदेये वसतीति विश्वावस । दुरानीकस्य शोभं रचितुं तत्प्राज्ञे सर्वत्र गन्तव्यं

इति व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ आहवनीये इष्टमकाष्ठमादधाति (१) । “वीतिहोत्रम्” । आग्नेयी गायत्री ।
 “वीतिहोत्रम्” । वी गतिप्रजननक्रान्तप्रशनखादनेषु । वीतिः अभिलापः होतकर्मणि यस्य सवीति-
 होत्रः । अथवा त्रिविधा इतिर्गतिर्होत्रप्रशास्त्रादिषु होवासु यस्य स वीतिहोत्रः । हे भगवन्मने
 वीतिहोत्रं त्वेभ्यः । “कवे” क्रान्तदर्शन । अतीतानगतविप्रकथविषयं युगपद्दर्शनं यस्य सः क्रान्ति-

परिधत्तान्धु^१ वेणुधर्मणु^२ाव्विप्रभुसप्रारि^३ष्ट्ट्रैयजमानसप्रपरि^४धिरस्यु-
 गिनरि^५ड्ड्द्वि^६डितः ॥ ३ ॥ व्वीतिहोत्रंत्वा । कवेद्युमन्तुर्ः
 समिधीसहि ॥ अगग्नेवृहन्तमङ्गुरे ॥ ४ ॥ सुमिदसि । सुमि-

दग्नेनः । “द्यमन्तम्” दीप्तिमन्तम् । “समिधीसहि” । इन्धो दीप्तौ । सन्दीपयामः । अग्नेन इष्टम-
 काष्ठेन “इहन्तं” महान्तम् “अध्वरे” यज्ञे (२) ॥ ४ ॥ द्वितीयमादधाति । “समिदसि” ।

अवगन्ति युत्यन्तरकथा । इति महीभरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) मयः परिधिः समिधीपसूख्य वीतिहोत्रमित्यादधाति । का० २।८।२ । (२) इण्गतो । इतिर्गतिः व्याप्तिः
 पुत्रपौत्रपपुंधनादिभिः सम्यद्धिरित्यर्थः । इति महीधरभाष्यम् ॥ ४ ॥

(१) अङ्गप्रधानार्थस्याग्नेः * “समिन्धनमसि” । समित् स्तूयते । आहवनीयमीक्षमाणो जपति ।

“सर्वेस्तृपुरस्तात्पातु” । गोपायतु । गुप्तेषु वाभितः परिघयो भवन्ति । “अयेतत्सर्वमेव पुरस्ताद्गो-

प्राटं करोतीति” श्रुतिः(२) । “कस्याच्चिदभियस्त्रे” । यः कश्चिदभियापस्तस्मादिदित्यर्थः । अभियस्तया

इति चतुर्वी पद्यत्ये । वहिपस्तृणे तिरच्यौ निदधाति । “सवितुर्नाह्वसः” । अनेन प्रस्तरस्य ।

दसि सूदर्थ्यस्त्वापुरस्तात्पातुकसयाप्रिच्चटुभिगस्त्यै ॥ सुवितुर्बर्वाहू-

स्त्युऽऊर्षीमृदसन्त्वास्तृणामिस्वासु स्थन्द्वेब्भ्योऽआत्तुब्बसंवी-

धारणकमेणा युगं सवितुर्वाह्व भवथः । तयोः प्रस्तरं स्तृणाति । “ऊर्षे मृदसम्” । ऊर्षीमिव

मृदुं त्वां स्तृणामि । “स्वासस्थम्, देवेभ्यः” साधुअस्मिन्नासीदन्ति तिष्ठन्ति इतिस्वासस्यः प्रस्तरः ।

देवेभ्य इति पद्यार्थे चतुर्वी देवानामिति यावत् । प्रस्तरमभिनिदधाति । “आत्वायसवः” ।

(१) एतुपसू स्य द्वितीयं समिदसि, सर्वंक्षु नोतिजपत्याहवनीयमीक्षमाणो, वहिपस्तृणे तिरच्यो दधाति सवितु-

इति, तयोः प्रस्तरं स्तृणत्पूणं मृदसमिति अभिविदधात्वात्वा वसवइति । का-शां३-११ । (२) इतरदिकुवथे

स्कन्दिरगति शोषणयोः । आसदन्तु आसीदन्तु त्वां सवनदेवता वसवो रुद्रा आदित्याः ॥ ५ ॥
 जुह्वं निदधाति (१) । “एताचग्रसि” । अञ्चु गतिपूजनयोः । एतमञ्चितं प्राप्तं यस्यां सुचि एतं
 वा अचरते यथा सुचा सा एताची । “जुहूर्नाम्ना” । क्रियाभिप्रायसेतत् । ह्यते अनयेति
 जुहूः । “सेदंप्रियेषधाम्ने”ति तदः श्रवणाद्रदोष्याहारः । या च्वं एताचग्रसि जुहूञ्च नाम्ना

रुद्राऽआदित्याऽसदन्तु ॥ ५ ॥ घृताच्यग्रसि । जुहूर्नाम्ना-
 सेदम्प्रियेषधाम्नाम्प्रियठंसदुऽआसीदघृताच्यग्रसुप्रभृन्नाम्नुसिद-
 म्प्रियेषधाम्नाम्प्रियठंसदुऽआसीदघृताच्यसिद्धुवानाम्नुसिदम्प्रि-

सा इदं प्रियं सदः स्थानम् आसीद अधितिष्ठ । प्रियेण धाम्ना सहिता । “एतवै देवानां प्रियं
 धाम धदाजग्रमि”ति श्रुतिः । आज्यसहितेत्यर्थः । अथ वा धामानि भवन्ति स्थानानि नामानि
 रचकं भवति पूर्वस्था तदभावात्सूर्य इति श्रुति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

(१) सव्याशून्ये जुह्वं प्रतिगृह्णनिदधाति घृताचीत्येवमितरे उत्तरास्या प्रतिगन्तम्, प्रियेण धाम्नेति ह्यतेपि
 वेत्या रुद्रा, धु वा असदन्निवसर्वास्थालभते पाहिमामित्यात्सानमिति । का० शप् १२-२० ।

जन्मानीति वा । अस्मिन् पक्षे प्रियेण नाम्ना सहिता सतीति योज्यम् । उपर्युक्तं सादयति ।
 “एताचमपहृन्नाम्ना” । उपभारणादुपर्युक्तं । व्याख्यातमन्यत् । भ्रुवां सादयति । “एताचमपहृन्ना-
 नाम्ना” । भ्रुवा स्मिरा (२) । व्याख्यातमन्यत् । अन्यद्विविः सादयति । “प्रियेण नाम्ना” । व्याख्यात-
 मन्यत् । तानि हवीर्दोष्यभिष्टयति । “भ्रुवा असदन” । ता विष्णो पाहीति तदः सन्वाद्यदोऽध्या-
 येणुधाम्नाम्निप्रुयर्ठःसदुःआसी'दपिप्रुयेणुधाम्नाम्निप्रुयर्ठःसदुःआसी'द ॥
 ध्रुवाऽअसदन्नृतस्युयोनौताव्विष्णोपाहिप्रुयर्ठःसदुःआसी'दपिप्रुयेणुधाम्नाम्निप्रुयर्ठःसदुःआसी'द ॥
 सपाहिमांठय'दुन्नयऽम् ॥ ६ ॥ * अगर्णेव्वज्जिद्वाज'न्त्वासरुिष्य

हारः । यान्येतानि भ्रुवाणि असदन आसादितानि “ऋतस्य योनौ” यद्गच्छेत्स्यङ्गे “ता विष्णो”
 तानि हवीर्दोष्यभिष्टयति । “पाहि यद्गम्” गोपाय यद्गम् । किञ्च “पाहि यद्गपति”
 यद्गमानम् । आत्मानमुपस्यूयति । “पाहिमाम्” । अक्षर्युरात्मानं ब्रवीति । गोपाय माम् ।
 “यद्गन्न्यम्” । यद्गं नयतीति यद्गनीः । गोपाय मां यद्गस्य नेतारमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अग्नेः संसर्गं

(२) यथा होमार्थं जुह्वपथतीयबनं तदहस्याचलनाभायेन स्थिरतया नाम्ना ध्रुवत्वम् ॥ ६ ॥

करोति (१) । “अग्ने वाजजित्” । हे भगवन्तगे वाजजिद् वाजस्यान्तस्य जेतः “यजं त्वा सरि-
 प्यन्तसि”ति । सृ गतौ । यज्ञं त्वां प्रापयिष्यन्तस् “वाजजितम्” । अन्तस्य वेतारं संमामिम् ।
 स्रज् पू गृहौ । अञ्जलिं करोति । “नमो देवेभ्यः” देवेभ्यो निन्हवः । दक्षिणत उत्तानं पाणिं करोति ।
 “स्वधापितृभ्यः” । पित्रभ्यो निन्हवः । जुहू प्रभृतावादसे । “सुयमेमे” । सुषावुच्येते । साधु

न्तं वाजजितुर्ऽसम्मार्ज्मि नमो देवेभ्यः स्वधापितृभ्यः सुय-
 मेमे भूयास्तुमस्कं नमुद्य ॥ ७ ॥ अस्कं नमुद्य ऽत्राज्ज्य-

यमे (२) से सम “भूयास्त” भवतम् ॥ ७ ॥ यथाहं सुसंयताभ्यां सुरभ्याम् अस्कन् संकलम्
 अद्य अस्मिन् कर्मणि देवेभ्यो र्थीय “आज्यम्” आज्यशब्देन यज्ञो लक्ष्यते यज्ञं “संभूयासं”
 संविभूयाम् । दक्षिणातिक्रामति । “अं विष्णुविष्णो” अंघ्रैर्गं त्यर्दस्य अघ्रिः पादः ।

(१) इधमनहनेरनुपरिधिं समार्थमे वाजजिदिति लिखिः परिक्रामति, अपरमाहवनीयादञ्जलिं नमो देवेभ्य
 इति, स्वधापितृभ्य इति दक्षिणत उत्तानम्, सुयमे मे इति जुहूप्रभृतावादायेति । का० ३।१।१३-१६ ।

(२) सुयमे सयते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

पादेन “प्रियो” यज्ञ । “मात्वावक्रामिपम्” । माडिलुड्-मात्वावक्रामिपम् । “वसु-
मती” मित्यवस्थाय, वसुमतीं घनवतीम् हे भगवन्मने ते तव “ह्यायाम्” । ह्यायाशब्द
आययवचनः । युष्माकं पादच्छायायां वसामीति यथा ‘आययम्, “उपस्थेपम्” उप-
तिठेयम् । त्रिण्येयं यज्ञस्थानं भवसि । यज्ञस्य ह्येतत्स्थानं यत्र स्थितैर्योगः क्रियते यत् ०

ठः सन्मिभ्रयासु सङ्घिः शिविष्णुमात्वावक्त्रामिषुव्वसुमतीमगनेतेच्छु-
यासुपंस्थेषुव्विष्णुस्थानं मसीतऽइन्द्रोव्वीट्युऽमक्षणीदूर्ध्वो हुरऽआ-

जुहोति । “इतइन्द्रः” इत अस्मात् यजतिस्थानाद् उत्थायेतिशेषः । “इन्द्रो वीथे” वीरस्य कर्म
वीथम् “अयथोत्” । इत्तु हिंसाकरणयोः । हतवान् । “अतोहीन्द्रस्त्रिष्टन्दिष्यतोनाष्टारक्षां-
स्यपाहन्तीति”श्रुतिः । किञ्च “ऊर्ध्वोऽवर आसात्” यतश्च यजतिस्थानादूर्ध्वः प्रगुणः यज्ञः
आसात् आसितः । अर्ध्वयुसुख † यागाभिप्रायेमेतत् १ ॥८॥ ‘अग्नेर्वेर्हो ववेदूत्यम्’ । हे अग्ने वेः ।

(१) दक्षिणातिक्रामव्यद्विषाविष्णाविति, वसुमतीमित्यवस्थाय, इत इन्द्र इति वुहोति । का ३।१।१७-१८।१।१। ॥८॥

विद् ज्ञाने विद्भि जानीहि अ्वगतार्थो भव । मया हौल कर्त्तव्यम् । “वेदं त्यम्” । विद्भि च द्रुत्यं
 द्रुतस्य कर्म मया कर्त्तव्यम् । “उभयं वा एतदग्निदेवानां होता च द्रुतञ्चेति” श्रुतिः । “अवतांत्वा
 द्यात्राष्टधिवी” । त्वां कर्मणि प्रष्टत्तं पालयेतां द्यावाष्टधिव्यौ “खिष्टकृत्” साधु द्रुष्टं करोतीति खिष्ट-
 कृत् देवभोग्येभ्यः सकाशात् प्रथमम् । “इन्द्र आज्येन” अजगति च प्रणयोः । अजनेन ह विषा हव-
 स्त्थात् ॥ ८ ॥ अगनुव्वेह । अगनुव्वेह्यं वेदं त्यु सवतान्त्वा-
 न्द्यावापृथिवीऽअवुत्वनद्यावापृथिवीस्विष्टकृद्देवेभ्यऽइन्द्रऽआञ्ज्ये-
 नहुविषाभुस्वाहुसञ्ज्योतिषुञ्ज्योतिः ॥ ९ ॥ * सयौदम् ।

नेन भूत् भूयात् स्वाहा सुवाक् आह । “वाचे वा एतमाधारयतीन्द्रो वागित्प्रवाच आहु” रिति
 श्रुतिः । अ, ह्याधुवां समनक्ति (१) “संज्योतिषाजोतिः” । सं गृच्छतामिच्छाहारः । ज्योतिषा
 आज्येन ज्योतिः आज्यं सङ्गच्छताम् ॥ ९ ॥ यजमानो जपति “सयौदमिन्द्रः” । मयि इदम् इन्द्रः

(१) जुहाधुवा समनक्ति ज्योतिषिति । का ३२२ ॥ ९ ॥

इन्द्रियं वीर्यम् आधातु स्थापयतु । किञ्च “अस्मान् रायः” धनानि “सध्वानः” सध्वं धनं विद्वते
 यपां ते सध्वानः धनिनः “सचन्तां” सेवन्ताम् । एतदुक्तं भवति धनानि धनिनच्चाद्या-
 न् सेवन्ताम् । किञ्च अस्माकं सन्ताशिषः “सत्या” अश्वितथाः “नः” अस्माकं भवन्तु आशिषः ।
 अग्नीन् प्राप्नोति(१) । “उपहूता” अभ्यनुज्ञाता “प्रथिवीमाता” जगतो निर्मात्री । “उपसां प्रथिवी
 मयीदमिन्द्र’ इन्द्रियन्देवात्वस्मान्नायोमुध्वानं सचन्ताम् ॥
 अस्माकं ईसन्त्वुशिषः सत्यानः सुन्त्वाशिषु उपहूतापृथिवीमातो-
 पुसां पृथिवीमाता हव्यं यतासुग्निनराग्नी’ इत्स्वाहा ॥ १० ॥ उप-
 माता ह्ययताम्” । अभ्यनुजानातु सां प्रथिवी माता भक्षयाय । अहं तु अग्निः सन् भक्षयामि ।
 अग्नीत् वितोयं प्राप्नोति । “उपहूतोद्यौःपिता” अभ्यनुज्ञातो द्यौः पिता पाता । “उपसां द्यौः

(१) प्रगतुरपहृता पृथिवीति । का० श० १४।८-२० एतसूत्रार्थस्तु यदा होताद्यावापृथिव्योरुपह्वानं करोति
 तदोभयोः पुरोडाशयोरैकैकमयं पड़वत्ते पड़वत्ते कृत्वाग्नीधे ददाति सचोपहृतेति मन्त्रेण तत्प्राप्नोतीति । (२) मन्त्री-
 षराचर्यस्तु यनीष इदं कर्मान्नीषं तस्मादेतोरपि सन्तं भागं प्राप्नोतीत्यर्थं उक्तं । (३) जठरेऽग्नाविति येष ॥ १० ॥

पिताह्वयताम्” । उपह्वयताम् अभ्यनुजानातु मां द्यौः पिता पाता । अहं तु “अग्निः” आग्नी-
 धादिति समानम् । इत उत्तरं ब्रह्मन् * प्रतिष्ठान्तं बृहस्पतिराङ्गिरसोपशयत् । माशिवं गृह्णाति
 (१) “देवस्यत्वेति” व्याख्यातम् । प्रति गृह्णामीवुत्तमः पुरुषः । प्राञ्जाति । “अग्नेस्त्वासेन” । अग्नेः
 संबन्धिना आस्येन सुखेन रवां माशिवं प्राञ्जामि भक्षयामि ॥११॥ समिदामन्तितः प्रासौति (१) ।

हूतीद्यौः । उपंहूतीद्यौषिपुतोपुमान्द्वौषिपुतारब्ध्वं यतासुगिग्नरा-
 गनी'द्वुत्तस्वाहां ॥ देवस्य'त्वासवितुः प्र'सुवे'श्विप्रवनी'द्वि'हुब्भया-
 म्पुशीहस्ताब्भयाम् । प्रतिगृहणास्मृग्गनेष्ट्यास्येऽनुप्राप्रन्नांसि ॥११॥

“एतं ते देव” । अर्ध्वर्युराह ब्रह्मन् प्रत्यासामीति । एतं यज्ञं ते तव हे “देव” दानादिगुणयुक्त
 सन्तितः प्रसवितः प्राहुः । एकवचनस्य स्थाने बहुवचनम् । प्राहववीति । “तत्सवितारं प्रसवावो-

(१) दिनस्येतेति प्रतिगृह्णाति, अग्ने द्वेति प्राञ्जाति दन्तरनुपसृशन् इति । का० २।२।६।७ ॥ ११ ॥

पषावतीति” श्रुतिः । किञ्च “दृहस्यतये ब्रह्मणे” ग्राह दृहस्यतिवै देवानांब्रह्मा तदधिष्ठित
 एवायं मानुषो ब्रह्मत्त्वं करोति “तेन यज्ञमव” । तेन हेतुना यज्ञम् श्रवपालय । तेन च
 “यज्ञपतिं यजमानं च पालय । तेन च “माम्” श्रव पालय ॥१२॥ किञ्च “मनोजूति-
 एतन्ते । देवसवितर्ध्व्यज्ञमप्राहुर्वृहु स्पतयेब्रु ह्मणे । तेन युज्ञमव
 तेन युज्ञपतिन्तेन मामव ॥ १२ ॥ मनोजूतिः । मनोजूतिञ्छ्रु
 षतुमाज्ज्यस्युबृहु स्पतिर्ध्व्यज्ञमिमन्तनीत्वरिध्दंठ्युज्ञर्ठः । समि-

ङ्पतामाजस्र” मनो नुपताम् सेवताम् अजस्र स्वमंशम् । कथंमृतं मनः नूतिः । जवतेर्गति-
 कर्मणो नूतिः । अतीतानागतवर्तमानेषु कालेषु पदार्थेषु यज्ञन्तु गच्छति । “किञ्च दृहस्यतिर्ब्रह्म-
 मिसं तनोतु” विस्तारयतु “अरिष्टं यज्ञर्ठं समिमं दधातु” । रिपतिर्हिसार्थः । अरिष्टमविनष्टं

(1) एतन्मिति समिदामन्वित प्रसैति, का० २।१।२० समिधमाषातुमनुष्याप्रदानाय वीधितो ब्रह्मा एत त इत्या-
 दिना ओ प्रतिष्ठत्यत्ते न मन्त्रेषानुजातोयात् ॥ १२ ॥

यज्ञमिमं कृत्वा दधातु । इडाभक्षणेन हि यज्ञोविच्छिन्नः इत्यत एवसुच्यते । किञ्च “विश्वे-
 देवासः” देवा एव देवासः । ‘आज्जसेरसुक’ । सर्वे देवा इह कर्मणि सादयन्ताम् (१) । मदी हर्षे ।
 हर्षे कुर्वन्तु । स्वार्धिको शिच् । अतस्तेरापनोतेर्षी । ओंकारः इहाशुप्रगमार्थः । “प्रतिष्ठ”
 प्रकपेण तिष्ठ ॥ १३ ॥ “एषा ते अग्ने” (१) । इतः प्रवृत्तिं प्राकृतमार्थम् । आग्नेयी अनु-
 ष्टुम् सन्निदनुमन्त्रणे विनियुक्ता । हे भगवन्तने एषा ते तव “समित्” समिन्धनम् । “तया”

सन्दधातु ॥ विश्वेदेवासः इह सादयन्तामीह मप्रतिष्ठ ॥ १३ ॥

एषाते । अग्ने समितयु विश्वेस्वचाचंष्यायस्व ॥ बुद्धिषीमहि

समिधा “वर्दुख च आचप्पायस्व” । चकारो भिन्नक्रमः । आप्यायस्व च । वर्द्धमाना-
 ष्यायने समिवा कुवित्यर्थः । किञ्च त्वत्प्रसादाद्द्वय “वर्द्धिषीमहि” । पुवपश्वादिभिः । “आचप्या-
 सिषीमहि” । चकारो भिन्नक्रमः । आयासिषीमहि च । प्पायतेर्लिङि सीयुटि उत्तमपुरुषैक-

(१) सादयन्तान् त्वयन्तार । मदत्सौचुरादिरिति ऋहीधराः ॥ १३ ॥

(१) एषाते इति होतानुमन्त्रयतइति । का० ३।५।२। ब्रह्मत्व समाप्तम् ।

वचने एतद्रूपम् । तत्र सीयुष्टश्छान्दसोऽभ्यासः । अग्निं संस्राष्टिं (२) । “अग्नेवाजजित्” ।
 “ससृवांस” (३) सृवन्तसितिविशेषः ॥ १४ ॥ जुह्वपसृतौ व्यूहति (१) । तत्र जुह्वायमान-
 संस्तवः अग्नीषोमयोः प्रधागदेवतयोः “उज्जितिमनु” उर्हृजयनमनु । “उज्जेपम्” उर्हृजयेपम् ।
 किञ्च “वाजस्य” अस्य पुरोडाशादेः । “मा”मां “प्रसवेन” अय्यनुज्ञया करणभृतया प्रोहासि
 चञ्चुयमाचण्ड्यासिषीमहि ॥ अग्नेवाजजिद्वाजन्त्वासससृवां

संवाजुजितुर्हःसम्मांजिर्म ॥१४॥ * ॥ अग्नीषोमयोसृजितिमम् ।

अग्नीषोमयोसृजितिमनुर्जेषुंवाजस्यसाप्सुवेनुप्रोहासि ॥ अ-
 प्रेरयामि । प्रयतत्वादग्नीषोमयोसृजितिमनु हविषः प्रसवस्य, कारणत्वेन वियजितत्वात् मामि-

(२) संस्राष्टिं पूर्वं वदपरिक्रामन् सकृत्सकृत्सृवासमितितीति । का० ३।५।८ । पूर्वं मग्नेवाजजितिमन्त्रेण वयेध
 सनहनरमेस्संमार्गाः कृतस्तथावापि, परं पूर्वं विस्वि कृतः इत्थं तु परिक्रमणमन्तरा एकवारमेव ।

(३) अन्नमुद्दिश्य गतवन्तमन्नं सम्पादितवन्तमित्यर्थः ॥ १४ ।

(१) जुह्वपसृतौ व्यूहत्यग्नीषोमयोऽिति । का० ३।५।१०-१८ ।

त्यात्मनः कर्मत्वं प्रोहासीतिकर्तृत्वं चोपपद्यते (२) । उपसृतं प्रतीचीं प्रेरयति । “अग्नीषोमी”
 प्रधानहविर्भाजौ “त” शत्रुम् “अपनुदताम्” । शुद्ध प्रेरणे । अपगमं नयताम् । “द्यो
 ऽस्मान्द्वेष्टि” । द्विप अप्रीतौ । योस्वामिर्न प्रीयते “यं च वयं द्विषाः” । येन च वयं न प्रीयेमहि ।
 किञ्च एवमनोपोसाभगामपनुद्यमानं शत्रुमन्त्रस्य “प्रसवेन अपोहामि” अपाञ्चं प्रेरयामि अधो
 र्गनीषोमीतमर्पनुदत्तांश्व्योस्मान्द्वेष्टि यञ्चं व्ययन्द्वास्मीव्वाजं स्थैनम्प्रसु
 वेनापोहामि ॥ इन्द्राग्न्योरुच्चिजंतिमनूजं षं व्वाजं स्वमाप्प्रसुवेन
 प्प्रोहामि ॥ इन्द्रागनीतमर्पनुदत्तांश्व्योस्मान्द्वेष्टियञ्चं व्ययन्द्वास्मी
 व्वाजं स्थैनम्प्रसुवेनापोहामि ॥ १५ ॥ व्वसुं भ्मयस्त्वारु द्रे भ्यस्त्वा
 नथामीत्यर्थः । उत्तरौ मन्त्रौ समानव्याख्यानौ ॥ १५ ॥ परिधीनक्ति अर्च्यः । “वसुभ्यस्त्वा”

(२) तव जुहं प्राचीं प्रेरयति यजमानः । व्यूहनं परस्परविपरीतत्वे नापनीदनम् अग्नीषोमयोः द्वितीयपुरीडाण-
 देवतयोरुच्चिजित्मनु अविष्टेन हविः स्वीकाररूपमुक्तं जयमनुस्यूथाश्चमुक्तेपुःकृष्टं जयं प्राप्तवानस्मि । इति महीधर-
 भाष्ये सष्टोर्धे उत्तरौ मन्त्रौ द्रव्यदेवताविषयौ समानार्थौ ॥ १५ ॥

परिधिरुच्यते(१)। “वसुभ्यो”र्थाय “त्वा”मनन्मि। “रुद्रेभ्यो”र्थाय “त्वा”मनन्मि। “आदित्येभ्यो”र्थाय त्वामनन्मि। एतदुक्तं भवति। इत्थं मृता यूयं येन युसदभ्रञ्जनेन सवनदेवतानां तृप्तिः। प्रस्तरमादत्ते। “संजानाधाम्”। हेद्यावप्रथिव्यौ युवां संजानाधाम्। अत्रगताथे भवतं युवाभ्यां वृष्टिदीतयेति। किञ्च “मित्रावरुणौ वां वृष्टावताम्”। वार्यैर्वपस्येष्टे स चाध्यात्मम्। प्राणोदानभूतौ मित्रावरुणशब्दाभ्यासुच्यते। तदोयं वायुरध्यात्मगतः स प्रस्तररूपापन्नं यजमानं

दित्येभ्यस्त्व।सञ्जानाथाग्ध्यावापृथिवीमित्त्रावरुणौत्व।वृष्ट्यावताम्॥
व्वान्तुञ्च्योक्तंरिहाणामुएतामपृषतीर्गच्छत्रुश्रापृश्निन्नेभ्मुत्वादिवङ्ग

त्वां वृष्ट्या अत्रतु पालयतु। “यजमानोवै प्रस्तर” इति श्रुतिः। अनक्ति। “व्यन्तुव्य” इति। छन्दांस्यभिधीयन्ते गायत्र्यादीनि। वेतिर्गत्यर्थः। व्यन्तु गच्छन्तु। वयोरूपाणि छन्दांसि प्रस्तप्सादायेतियेषः। “अत्रो”द्रुतमेव प्रस्तरं “रिहायाः” लिहाना आसादयन्तः।

(१) जङ्घापरिवोधोभक्तियथापूर्वं वसुभ्य इति प्रतिसम्बन्धमिति, संजानाथामितिप्रस्तरादानं, अनक्तेयनं व्यन्तुव्य इत्यप्रञ्जुहसुप्रथिति मयं मूलमितरस्यामिति, नरुतामिति नीचेच्छंत्वा वृणमादायातुप्रहरति इति का. २।२।१४-३।१।८

नीचेहरति । “सरतां प्रपतीः” । दृहती प्रस्तरदेयत्वा चतुर्थः पादं आग्नेयः । आहुतिपरि-
णामं त्रिभिः पादेपाह । अन्तरिक्षस्थाना सरतः तेषामादिष्टोपयोजनं षष्ठ्यो गावो वाहनं
सरतां संबन्धिनीः प्रपतीर्गच्छ । ततः अन्तरिक्षं तर्पयित्वा । वशा त्वं दृन्निर्भूता दिवं
गच्छ । “इयं वे वशा दृन्निर्व्यदिदमस्यां” मृलि चामूलञ्चानाद्यं प्रतिष्ठितं तेनेयं वशा पृथिन-
रितियुतिः । पृथिवी संबन्धिभिर्भोगेर्दृग्लोकं तर्पयित्वा, इत्यहं भवति । “ततो नो दृष्टिमावह” ।

चक्षुततीनुव्वृष्टिमावह ॥ चक्षुष्याऽङ्गनेसुचक्षुर्म्मं पाहि ॥ १६ ॥

ततस्तस्मात् दृग्लोकात् नः अस्माकं दृष्टिमावह । दृष्ट्या इमां पृथिवीं तर्पयेत्यर्थः । आत्मा-
नसुप्रसूयति “चक्षुष्या.” । हे भगवन्गने यतस्तुं चक्षुष्या भवसि स्वरसाग्रदृष्ट्या “अतश्चक्षुर्मे-
पाहि” गोपाय (२) ॥ १६ ॥ पृथिवीपंगुहरति “यं परिधिम्” । त्रिदुपविराटरूपं यजुरन्ता ।
अग्नेः प्रियमितियजुः । आहवनीयोग्निरभिधीयते । हे आहवनीय यं परिधिं “पर्यायवत्याः” ।

एकं त्वं प्रस्तरात्पृथक्कृत्य प्रस्तर नीचेर्हृत्वाग्नौ मृचिपेदिति सूत्रार्थः ।

(२) प्रस्तरमहरणप्रभव चक्षुष उपद्रव मे परिहरेत्यर्थः ॥ १६ ॥

परिहितवानसि (१) । “अग्ने देव” । “अग्नेभिरसुरैः प्रतिपद्यभूतैः “गुह्यमानः” । गुह्य संवरणे ।
 संधियमाणः अत्र गुह्यमानः । “तन्त एतम्” । तमेतं परिधिं ते तव “अनुवोपं भवामि” । अनु-
 रूपसर्गः भिन्नक्रमः । भवामि ख्ये तेन संबध्यते । “ह्यग्रहोर्भश्छन्दसि” हस्येति हकारस्य भकारः ।
 अनुहरामि “जोष” मभिप्रेतम् । तथाच श्रुतिः । “वायुरेवाग्निः तस्माद्यदेवाध्वर्युरुत्तमं कर्म
 करोति अथेतमेवाथेतीति” । एतत्सङ्गमात्प्रीतो भवति । “एपनेत्वदपचेतयातै” । एप-

यस्पारिधिम् । यस्पारिधिम्पुठ्यधत्थाऽअग्ने देवपुण्णिभिर्गं ह्य
 मानः ॥ तन्तऽएतमनु जोषभराम्युषने त्वदपचेतयाताऽअग्ने

परिधिः । न इत् नेत् निपातसमाहारः परिभवार्यः । त्वत् स्वत्तः सकाशात् अपचेतयातै ।
 आशङ्कार्या पञ्चमो लंकारः । चिती संज्ञाने । अपचेतयत् । एतदुक्तं भवति । एप परिधिर्मा-
 कथञ्चित्त्वत्तो विद्युक्तः सन् सास्मान्विगतचे तस्मान् कुर्यात् । सास्मान्विसंस्नान् करोत् । इत-

(१) परिधीनं चरति यं परिधिमिति प्रथमम् इतरी च युगपदन्ने प्रियमिति । का० ३।४।८-१८ ।

रावनु समसृति । “अग्नेः प्रियम्” । अग्नेः संबन्धिं प्रियं “पाथः” पाथ इत्यन्तनाम अभिप्रेत-
 मन्त्रम् “अपीतम्” अपिगच्छतम् (२) ॥ १७ ॥ जुह्वपमृष्ट्यां संखवान् जुहोति (१) “सठे०स्रवभागाः” ।
 वैश्वदेवी चिष्टुप् यजुरन्ता । स्वाहावाडिति यजुः । संखवः भागो येषां ते संखवभागाः विश्वे-
 देवाः । यद्यपि यत्र संखवभागाः “स्थ” भवथ तथापि “इषा” अन्तेन संखवलक्षणेन वृहन्तो-

प्प्रियम्पाथीपीतम् ॥ १७ ॥ सु० सु० वभागास्त्येषानु हन्तः प्रस्त
 रेष्ठाऽप० रिधेयांश्च देवाः ॥ इ० सां० व्वाचंम० भिविश्रवै० गुणन्तऽआस

महान्तः । किञ्च “ये च प्रसरेष्टाः” प्रस्तरस्थायिनः ये च “परिधेयाः” परिधिभवा देवास्तानुपशब्दं
 प्रत्यचीकृत्य मवीमि “इसां” मदीयां “वाचम्” । “अभिगृणन्तः” अभिष्टुयन्तः “विश्वे” सर्वे
 “आसद्य” सित्वा “अस्मिन्वर्हिषि” “मादयध्वम्” त्वयध्वम् मोदयध्वं वा । “स्वाहा” (२) व्याख्यातम् ।

(१) भवेत्त्वं भवद्वा प्राथतामित्यर्थः ॥ १७ ।

(१) संखवभागा इति संखवान् जुहोतीति । का० ३।६।१८ ।

(२) स्वाहेति वाडिति शब्दौ हविर्दानार्थौ, सर्वथा इत्तमित्यादरं कर्मयितुं शब्दद्वयप्रयोगः । यद्यपि स्वाहाकारिण

“वाट्” वपट्कारः परोक्षम् ॥ १८ ॥ ‘घृताची’ इति घुरि सुचौ निदधाति (१) । घृतम्-
 स्त्वित्ययोस्ते घृताच्याविति प्राप्ते घृताची इति पूर्वसंवाणदीर्घादेशः । ये युवां घृताञ्चने स्थः ।
 ते त्रयीभिः “घयी”, घुरि भवौ घुर्यान्नदाहौ तौ पातं गोपायतम् । किञ्च “सुस्ते स्वः” सुम्नमिति सुत्य
 नाम । यस्मात्सुखरूपे भवथः तस्मात्सुस्ते । सुखे । “मा” माम्, “घप्त” रथापयतम् । “वृत्तनमश्चते”
 इति वेदिसालभते यजमानः । सूर्यं पवमान् ऋषिरहालवान् धनान्तवानित्येते ऋषयोऽस्य

ह्यस्मिन्नुर्विषिमादयद्बृहं स्वाहुब्वाट् ॥ १८ ॥ घृताची स्तथं ।

घृताची स्तथो धृद्व्यै पातुं सुम्ने स्तथः सुम्ने मांथत्तम् ॥ यद्गु नमं प्रश्च

यजुषो, यज्ञो देयता । हे यज्ञ नमश्च ते नमोस्तु ते नमस्कारश्चास्तु ते तुभ्यम् । स यदस्ति-
 रेचयति तन्नमस्कारेण शमयति । “उपच” उपचयश्च तेऽस्तु । “अथ यदूनं करोतुप्रपचति
 वा वपट्कारेण वेति युतेवपट्कारो दानार्थः, तथापि देवाणां परोक्षप्रिया वै देवा” इत्युक्तेः परोक्षप्रियात्पत्यच्चत्त्व-
 परिहाराय वाङ्मिति शब्दः मयुक्तः ॥ १८ ॥

(१) घृताची इति घुरि ऋदधाति, यत्र शमय त इति वेदिमांथमते इति । का० ३।३।१२।३।१३। ॥ १८ ॥

तेन तदनूनं भवतीति” श्रुतिः । “यज्ञस्य शिवे संतिष्ठसु” । यत्रै यज्ञस्थान्यूनान्तिरिक्तं तच्छिवं तेन तदुभयं शमयति । “खिष्टे मे संतिष्ठस्व” । साधु इष्टं शिष्टं तस्मिन् मे मम संतिष्ठसु समाप्तिं याहि ॥ १८ ॥ सुक् सुक् प्रतिश्लुति (१) । “अग्नेदग्धायो” । गार्हपत्येग्निरश्च्यते । हे भगवन्नग्ने अदग्धायो दन्नेतिर्हिसाकर्मा । आयुरिति मनुष्यनाम । अदग्धः अनवखण्डित आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स तथोक्तः । तस्य संबोधनम् अदग्धायो ।

तुऽउपं च यज्ञस्य शिवे संतिष्ठस्व खिष्टं मे संतिष्ठस्व ॥ १८ ॥ * ॥ अग्ने दग्धायो । शीतमपुः हिमादिह्योऽपुः हिमप्रसित्यै पुः हिदुरिष्टे ।

यथा अग्निरेव अनवखण्डितायुः । अस्मिन्पक्षे छान्दसी पुंस्त्रिप्लता । “अशीतम” अशभोजने । अश्याप्तौ । एतौ धातु संदिक्ष्येते । अशीतम अतिशयेन भोक्तः । अतिशयेन व्यापकं । अशीतमेति दोषेत्वं छान्दसम् । एवं सुत्वा याचते । “पाहि मादिद्योः” । दिद्यु-

(१) सुक् सुक् प्रतिश्लुत्वात्वे दग्धायो इति, दक्षिणात्तौ नु, शीतमय इति सरस्वत्या इति चेति । का-

दिति वत्रागाम । गोपाय मां दिद्रुतः । “पाहि प्रसिल्ये” प्रसितिः प्रसथनात्तन्तुर्की जालं वा ।
 पाहि मां बन्धगात् । “पाहि दुरिष्टै” (२) । दुर्यागात् पाहि । “पाहि दुरक्षन्वै” अक्षेत्यन्नाम
 पाहि दर्भोजनात् । भीत्रार्थानां भयहेतुरिति सर्वाच्चतुर्थः पञ्चम्यर्थे । “अविपन्नः पितुं कृणु”
 पितृरित्यन्नाम । विपरहितमन्त्रमस्त्राकं कुरु । “सुपदायोनौ” । योनिरिति गृहनाम । साधु
 सद्ने गृहे स्थितानामस्त्राकमेतद्भवतु । “स्वाहावाङ्ङि”ति व्याख्यातम् । दक्षिणाग्नौ जुहोति ।
 प्राहिदु'रगञ्चु'न्माऽअविषन्नः'पितुङ्कु'णुस ष्टाद्योनी'स्वाहा'व्वाङ्ङिनये'
 संञ्चै'ग्रप'तये'स्वाहा'सर'स्वत्यै'यशो'भगिन्'स्वाहा' ॥२०॥ व्वेदुसि ।

“अनयेसंवेशपतये” । स्त्रीषु सयोरभिलाषपूर्वकमेकल यथनं संवेशः । तस्य पतिः संवेशपतिः
 तन्ने । “सरस्वत्यै यशोभगिन्यै” । जीवतः प्रशंसा ययः । भगिनीति संबन्धियब्दः स्वसेतुग्रच्यते ॥२०॥
 पत्नी वेदं प्रमुञ्चति (१) । “वेदोच्येति” । विद ज्ञाने । वेदिता स्वमसि । यो ह्युपग्रहः स

(२) द्रुष्टा दृष्टिः दुरिष्टिः, दुर्मार्गः । अमास्त्रीयो मार्गइत्यर्थः ॥ २० ॥

(१) पत्नीवेदं प्रमुञ्चति वेदोच्येति, सभिष्टयजुर्लु, होतिदेवागतुविद इति । का० शंका १-४ ।

सन्निकर्षीद्यज्ञं जानाति । यतस्तं वेदोसि अतस्तां प्रवीमि । येन कारणेन त्वं देव वेद
 “देवेभ्यो” देशानामिति विभक्तिव्यत्ययः । “वेदः अभवः” भूतः तेनैव कारणेन मह्यं मम
 वेदो भूयाः भवेः । समिष्टयनुर्जुहोति । “देवागातुविद” इति । विराडियं त्रिंशदक्षरा ।
 अस्याः पूर्वेषाहंन देवतां व्यवहृजति । हे “देवा गातुविदः” । गातुरिति यज्ञनाम । यज्ञ-
 विदः । सुसत्यसादात्तथा भवतु यथा आगामिनं “गातुं” यज्ञं “विच्चा” विदित्वा । “गातुमित” ।

व्वेदोसि ये नु त्वन्दे वव्वे ददेवेभ्योव्वे दोभं व्वे दोभं याः ॥
 देवां गातुविदो गातुं विवृत्वा गातुमित ॥ मनं सस्पतऽइ मन्दे वयुञ्जं

ततोर्वाक्कालं यज्ञमित आगच्छत । यज्ञपरम्परानुच्छिन्नागमना यूयं भवतेत्यर्थः (२) । एवं
 देशान् ययापयं विहृज्य अयेदानौ मनसस्पतिमाह । हे “मनसस्पते” मनसोधिपतिश्चन्द्रमाः
 हे चन्द्रमः इमं यज्ञं देव “वातेषाः” धारय । वाते हि यज्ञोवतिष्ठते । तथाच श्रुतिः ।
 वायुरेवाग्निस्तस्माद्यदैवाध्वर्युश्चमं कर्म करोत्यथैतमेवाप्येतीति ॥ २१ ॥

(२) गातुर्गन्तव्यो मार्गस्तं गच्छतेति वार्थो महीधरभाष्ये ॥ २१ ॥

वर्हिर्बुहोति (१) । “संबर्हिर्ह्रड्-क्ताम्” । बर्हिर्देवत्या विराड्-रूपा विष्टुप् । संबर्हिर्ह्रड्-क्ताम् ।
 अस्म्यत्किञ्चक्षणकान्तिगतियु । बर्हि रिति द्वितीया । समड्-क्तां बर्हिः, क, इन्द्र इत्यग्रपरिष्ठात्
 अयूते स इहाभि संबध्यते । इन्द्रः समड्-क्तां बर्हिः । केन “हविषाद्यतेन” कैः सहितः समड्-
 क्तात् । “आदित्येर्वसुभिर्मरुद्भिः विश्वेदेवैः” सहित इन्द्रो बर्हिः समड्-क्ताम् । तच्चाक्तं सत् ० दिव्यं

स्वाहाव्वति धाहं ॥ २१ ॥ सम्बुर्हिः ? । सम्बुर्हिर्ह्रड्-क्तां ह्रविषाघृतै

नुसमादित्यैर्व्वसुभिःसम्मरुद्भिः ॥ सम्बुर्हिर्ह्रड्-क्तां ह्रविषाघृतै

न्दुव्यन्नभोगच्छतुयत्स्वाहां ॥ २२ ॥ कस्तुव्विसु उचतिसत्त्वव्विसु

नभो गच्छतु । बर्हिव्यं दिवि भवं नभः । नभ इत्यादित्यनाम । आदित्यलक्षणं ज्योतिस्तद्ग-
 च्छतु ॥ २२ ॥ वेद्यां प्रणीतां निनयति । “कस्तुव्विसु उचति” व्याख्यातम् । अयं तु विशेषः । तत्र यज्ञ-

(१) बर्हिः संबर्हि रिति । का० ३।८।५। ॥ २२ ॥

युनक्ति इह तु विमुञ्चति । “पोषाय” यजमानस्य पोषाय निनयासीति शेषः । कणानपास्यति ।
 “रक्षसां मागोयौ”ति । निगदव्याख्यातम् (१) ॥२३॥ इत उत्तरं यजमानं, † पूर्णपालस्यतिगृ-
 ह्णाति (१) । “सर्व्वसेति” त्वाष्ट्री बिष्टुप् । समिहप्रपसर्गः अगन्महौत्याख्यातेन संबध्यते ।
 समगन्महि । “ब्रह्मवर्चसा” ब्रह्मवर्चसेन । “पयसा” गोभिः “तनूभिः” मार्धापुवादिभिः ।

उचतिकस्मैत्वुव्विसु'उचतितस्मै'त्वुव्विसु'उचति ॥ पोषायुरक्ष
 साभ्भागुसि ॥ २३ ॥ * संवच्च'सा । संवच्च'सुपयसुसन्तुनूभिर्
 ग'नमहिमनसुसर्गुशिवेन' ॥ त्वण्डांसुदत्तुव्विदधातुरायोनु'माष्टु

“सनसा” च “शिवेन” शान्तेन । यज्ञसुपगच्छतः पुरुषस्य सर्व्वमेवैतदुपैति वर्च आदि अतो-
 (१) वेद्या प्रणीता निनयति, परित्य कर्तुंति, पुरोडाशकपालेन कणानपास्यत्यधः कृप्यानिनं रक्षसामितीति
 का० १५५१-७ । नीचजातिलाक्षणसमूहरूपो भगो निकृष्टी रक्षसामितितात्यर्थम् ॥ २३ ॥

(१) पूर्णपालं निनयति परीत्यसन्नतं यजमानोच्चलिना प्रतिगण्हाति सर्व्वसेति मुखं दिग्दष्टे इति । का० १५५१-१०

नेन पुनरप्रायति (२) । किञ्च "त्वष्टासुदवः" कल्याणदानः विदधातु "रायो" धनाति । विञ्च

"अबुमार्ष्टु" शुन्वयतु "तन्वः" शरीरस्य "यद्विलिष्टम्" विशिष्टम् ॥ २४ ॥ विष्णुक्रमान् क्रमते ।

(१) "दिविविष्णुः" द्युलोकं दिष्णुर्विज्ञो मदीयः "वाक्रंस्तु" विक्रान्तवान् । "जागतेन छन्दसा"

तुन्व्वीयद्वि लिष्टम् ॥ २४ ॥ दिवि विष्णुः । दिवि विष्णा व्युक्त्वा

सुजागतेन च्छन्दसु ततो निवर्भ त्तो योस्मान्द्वेषिट्टु यउच'व्यु यन्दि

स्मोन्त रिचे विष्णु व्युक्त्वा स्तु त्रैष्टु भे नु च्छन्दसु ततो निवर्भ त्तो यो

स्मान्द्वेषिट्टु यउच'व्यु यन्दि प्रस्मः पृथिव्यां विष्णा व्युक्त्वा स्तगायत्रेण

"ततो निर्भक्तः" । ततो द्युलोकात् निर्भक्तो निर्गतभागः द्यतः । "योस्तान् द्वेषिट्टु" हिनस्ति । "यं

च वयं द्विष्मः" द्विष्मः । अनेनोत्तरावपिमन्तौ * याख्यातौ । भागमेवेत्येते । "अस्मादन्नात्

(२) यद्विमवाच्छतौ नरस्यापगतं ब्रह्मवर्चसादि पुनरनेनाप्यायति ॥ २४ ॥

(१) विष्णुक्रमान् क्रमते दिवि विष्णुरिति प्रतिमन्वमिति, अस्मादन्नादिति भागमेवेत्येते अस्त्ये प्र तष्टाये इति भूमिम् ।

* विष्णुक्रमकर्मो-या० इ० ४०६

य०

व०

सं०

४३

उ०

भा०

विष्णु

४३

अस्वात् यज्ञभागात् । निर्भक्त इत्यनुपङ्गः । भूमिमवेक्षते । “अस्यै प्रतिष्ठायै” । अस्या भूमेः
 प्रतिष्ठायाः निर्भक्त इत्यनुपङ्गः । प्राडौक्षते (२) । “अगन्मसः” । अनेन कर्मणा अगन्मगताः ।
 कर्म, स्वर्गं यज्ञं स्वयं देवान् । स्वराव्ययमने कार्यम् । आहवनीयमीक्षते । “संज्योतिषाम्भूम”
 समित्येकौभावमाचष्टे आहवनीयलक्षणेन ज्योतिषा एकीभूताः ॥ २५ ॥ सूक्ष्मसूक्ष्मते (१) ।

च्छन्दंसु ततोनिष्भूतो योऽस्मिन् ष्टुषड्वचं व्ययन्विष्वोस्ममादन्नादु
 स्यैष्यं तिष्ठायाम् अगन्मस्वः सञ्ज्योतिषाम्भूम ॥ २५ ॥ स्वयम्भूरसि ।
 स्वयम्भूरसि प्रष्टोरुषिस्मव्वं चोर्दीअसि व्वच्चैमिदेहि । सूक्ष्मसूक्ष्मस्यु

“स्वयं भूरसि” । अक्षतकस्तु (२) भवसि । “अष्टः” प्रथस्तमः “रश्मिः” । सप्त रश्मय आदि-

- (२) अगन्मस्वरिति प्रागिति, संज्योतिषित्याहवनीयमिति । का० शं० १३-१८ ॥ २५ ॥
- (१) स्वयंभूरिति स्वयं, स्वयं स्येत्यावर्तते प्रदक्षिणमिति । का० शं० १७-१८ ।
- (२) (अक्षतकः) स्वयं सिद्धः । (अनु) अनुसृत्य ॥ २६ ॥

त्यस्य तत्र चतसृषु दिक्षु चत्वारो रश्मयः । एकोवक्त्रादेक उपरिष्ठात् । मण्डलशरीराहं-
 मानौ * हिरण्यगर्भास्थः पुरुषः सप्तमः श्रेष्ठोरश्मिरिति । तथाच श्रुतिः । “अथ यत्परं
 भाः प्रजापतिर्वी स सुगो वा लोक” इति । यस्तु स्वयं भूरसि श्रेष्ठश्च रश्मिस्तं त्वां प्रवीमि ।
 “वर्चोदा असि” । ब्रह्मवर्चसस्य स्वरसेनेव स्वभावैनेव दातासि, अतो वर्चोमि मह्यं “देहि” ।
 आवर्तते । “सूर्यस्यादृतम्” । आवर्ततस्मादृतम् । सूर्यस्यावर्ततः “सनु” अहम् “आवर्तते” । “त

दृतमन्वावर्तते ॥ २६ ॥ अग्नौ गृहपते । सुगृहपतिस्त्वयागने

हृद्गृहपतिनाभूयासि सुगृहपतिस्त्वमयागने गृहपतिनाभूयासि ।

देतां गतिमेतां प्रतिष्ठां गत्स्वैतस्येवादृतमनु आवर्तते” इति श्रुतिः ॥ २६ ॥ गार्हपत्यमुपति-
 ष्ठते (१) । “अग्ने गृहपते” हे भगवन्नान्ने गृहपते “सुगृहपतिः शोभनो गृहपतिः अहं त्वया
 गृहपतिना गृहाणां पालयित्वा भूयासि भवेयम् । किञ्च “सुगृहपतिस्तुं मया अग्ने”

(१) गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपते सूर्यस्येत्यावर्तते प्रदक्षिणम् । का० शान्ति १-२३ ।

“सहायेन गृहपतिना भूयाः” भवेः (२) । एवमनेन प्रकारेण । “असूरिणौ गार्हपत्यानिसन्तु” । अन्यतरतो युक्तं शकटं सूरौतुच्यते । तत्पतः • प्रतिपिष्यते असूरैति । लुप्तोपसञ्चै तत् । यथा उभयतो युक्तं शकटम्, एवं नौ आवयोः “गार्हपत्यानि” गृहपतिसंयुक्तानि कर्माणि “सुन्तु” । “यतं हिमाः” यतं वर्षाणि । अथावर्त्तते । “सूर्यस्याहृतमन्ववर्त्ते” इति । व्याख्यातम् ॥ २७ ॥ व्रतं विद्वजते (१) । “अग्ने व्रतपते” हे अग्ने व्रतपते “व्रत” महम् । “अचारिष”

अस्त्यूरिणौ गार्हपत्प्रानिसन्तु शुतर्धः हिमुराः सूर्यस्य ष्वतुमन्ववर्त्ते ॥ २७ ॥ अगने व्यतपते । व्वृतमंचारिषु तदशकन्त-

चरितवानस्मि । “तदशक” शक्तवानस्मि । “तन्मे” मम “आराधि” राइ फलम् अभिसृष्टुमिदमिदमेतः । द्वितीयो व्रतविसर्ग मन्वः । “इदमहम्” हे अग्ने त्वत्प्राचिकं व्रतं गृहीत्वा

(२) त्यत्प्रादेन वाचं, त्वत्प्रादीयया से वया । गार्हपत्यानीत्यत्र गृहपतिना संयुक्ते जगः इति जगः ॥ २७ ॥

(१) व्रतं विद्वजते येनोपेयादिति, का० शक-२८ । व्रतग्रहणे मन्ववर्त्ते विनियुक्तं तत्र प्रथमं येन मन्ववेण व्रत

इदं कर्म समाप्य य एव कर्मणः पुरा अहमस्मि मनुष्यः स एवास्मि ॥ २८ ॥ अतः परं
 पिण्डपितृयज्ञिया मन्त्राः । प्रजापतेरार्षम् । अग्नौ जुहोति (१) । “अग्नयेकव्यवाहनाय-
 स्वाहा” । कव्यः क्रात्तर्शनाःपितरस्तेषां संवन्धि हविः कव्यम् । तद्धोढव्यं यस्यायमधिकारः
 स ऋयनाहनः । “सोमायपितृमतेस्वाहा” । पितृमान् पितृसंयुक्तः । वपट्कारेण वा वै स्वाहा-

न्नेराध्वीदमुहंठ्यऽणु वास्मिंसोस्मि ॥ २८ ॥ अग्नयेकव्यवाहं
 नायुस्वाहासोमायपितृमतेस्वाहा । अप्रहत् ॥ असुराऽरत्वांसि

कारेण वा देवैष्योन्नं प्रदीयत इति लिङ्गाद्देवावेतौ मन्तौ । उल्लिखति । “अप्रहताः” अप्रहताः
 अस्मात् स्थानात् “असुराः रत्वांसि च वेदिपदः” वेद्यां सौदन्तीति वेदिपदः ॥ २८ ॥ उरसुकं

ग्रहण प्रथमेन द्वितीयेन वा तेनैव क्रमेणात्र व्रतं विद्योत् इति सूत्रतात्पर्यम् ॥ २८ ॥

(१) सारतज्जुलभपूर्णं यपयित्वाभिधायोदास्य मेचयेन जुहोत्वमय इति सोमायेति च, दक्षिणेनोत्तिलखत्यपहता
 इति का० ४।१।०-३ ।

(२) तादृया असुरा वेदिसकाशादपगता । असुरत्वं च देवविरोधि जातिविशेष ॥ २८ ॥

परस्तात्कारोति ये रूपपाणीति (१) । त्रिष्टुत्वाग्नेयी । “ये रूपपाणि प्रतिमुञ्चमानाः” । ये
 पितरूपपाणि आत्मानि प्रतिमुञ्चमानाः (२) । प्रतिपूर्वो मुञ्चतिर्वन्धने वर्तते । आत्मानि वधन्तः
 “असुराः सन्तो” भवन्तः “स्वधया” पित्रेऽग्रान्नेन हेतुभूतेन अस्माभिरेतत्स्वादितव्यमिति चरन्ति-
 सञ्चरन्ति । किञ्च “परापुरः” पराक्रान्ताः पुरः परापुरः । शरीराणि महान्तौति “निपुरः”
 व्वे द्विषदः ॥ २६ ॥ येरूपपाणिं । प्रतिमुञ्चमानान् । असुराणां
 न्तःस्वधयाचरन्ति । पुरापुरीनि पुरीषेभरन्त्युगिनष्टौल्लोकात्
 प्रणुदात्यस्मात् ॥ ३० ॥ अत्रपितरोमादयङ्ङ्व्यथाभागुसाह-

निवृष्टाः पुरो निपुरः । सूक्ष्माणि शरीराणि ये “भरन्ति” ये विभ्रति धारयन्ति “अग्निस्तान्”
 सुप्त्वं “लोकात्” खानात् “प्रणुदाति” प्रणुदतु मेरयतु । अस्मात्पितृलोकात् ॥ ३० ॥ उदङ्-
 खीयमसरत्वं च प्रच्छादयितुं ये स्थूलसूक्ष्मशरीराणि विभ्रतोत्यर्थः । प्रणुदतु प्रकर्षेणापसारयन्नित्यर्थः । (१) अत्र
 पितर इतुम कोदङ्ङ्ङास्ते आतमनादाहृत्तामौमदन्तेति जपतीति । का० ४।१।२-१४ ।

(१) का० ४।१।२ (२) स्वीयं रूपं विहाय पितृममानरूपपाणि स्वीकुर्वन्तः ॥ ३० ॥

डास्ते (१) । “अवपितरः” । वृहती । अत्र अस्मिन्वर्हिपि हे पितर “मादयध्व” मोदयध्वम् ।
 त्रिञ्च “यथाभाग” यो यस्य भागः तं तथा भागम् । “आष्टपायध्वम्” । आङ्पूर्वाहृष्टपयब्दात्क-
 र्त्विःश्रुङ्सलोपर्थेतिऋङ् । हृष इव स्वेच्छया महद्भिर्ग्रीचेरेतान् पिरडानत्रीत (२) । आष्टत्यासौ-
 मदन्तेति जपति । “असौमदन्त” हर्षे प्राप्तवन्तः पितरो “यथाविभाग” च “आष्टपायिपत्” ।
 अश्रितवन्तः । “यथाभागमाश्रिपुस्त्रित्येवैतदाहेति” श्रुतिः ॥३१॥ नमो व इत्यञ्जलिं करोति(१) ।

षायद्ध्वम् । असौमदन्तपितरोवथाभुगमाहृषायिषत् ॥ ३१ ॥

नमोवैः पितरुरसायुनमोवंपितरुं शोषायुनमोवः पितरोजीवायुन

पठत्वा नमस्करोति “प्रहा षडतवः पितर” इति श्रुतिः । व्याख्यातम् । “नमो वः पितरो
 रसाय” हे पितरः वः युष्माकं संबन्धिने रसाय रसभृताय वसन्ताय नमः । वसन्तेहिमध्वा-
 दयो रसाः संभवन्तीत्यत एवं नमस्क्रियते । एवं वक्ष्यमाणा अपि मन्वा व्याख्येयाः । “शोषाय”

(१) आतमनात् श्वासनिर्घेनेन ग्लानिपर्यन्तमुदङ्मुख आस्ते इति सुवार्थः ।

(२) यथा वषट् सौमीष्टं वाचं प्राच्य षड्भिर्पर्यन्तमस्मृतिं तदत्तु स्वीकुरुत ॥ ३१ ॥ (१) का० ४।१।५।

शोपप्रभावाय ग्रीषाय नमः । शुष्यन्ति हि ग्रीष्मे श्रोत्रे श्रोत्रभयः । “जीवाय” जीवनहेतुभूताय वर्षाभ्यो नमः । “श्वघात्रे” “श्वघात्रे शरत् श्वघात्रे पिष्टणामन्नमिति” श्रुतिः । शरदि हि प्रायशोन्नानि भवन्ति । “घोराय” विषमाय । विषमो हि हेमन्तः प्राणिनां शीतप्रचुरत्वात् । “मन्ववे” मनुष्यः क्रोधः । क्रोध इव हि शिशिरश्रोत्रघातं दहति । “नमो वः पितरः पितरो नमो वः” ।

सौवहः पितरुं पितरुनिमीवो गृहान् । पितरो दत्तसुतो वः पितरो देष्मसु
तद्दुः पितरो व्वासुऽआधत्त ॥३२॥ आधत्त पितरो गबभं ह्युसारम्पृक्के

अथ्यासे महत्प्रयोजनं समर्थं मन्यन्ते । “गृहान्नः पितरो दत्त” । भार्यापुत्रपौत्रादयो गृहा उच्यन्ते । गृहान्नः अस्मभ्यं हे पितरो दत्त । किञ्च तथा युष्मत्प्रसादादस्माकं भवतु यथा नः गृहे सती विद्यमानान् द्रव्यान् “वो” यष्मभ्यं दत्त (१) । सूत्राणि ददाति (१) । “एतद्दः युष्माकं हे पितरो “वासः” परिधानम् ॥ ३२ ॥ मध्यपिण्डं प्राप्नोति पुत्रकामा (१) । “आधत्त”

(२) सती घनादुत्पत्त्यस्य मन्त्राभिर्देयं, ददतां चास्माकं कदापि घनचयो मा भवतु इति तात्पर्यम् ।

(१) एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डसूत्राणि दद्या वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ॥ ३२ ॥

(२) आधत्तेति मध्यमपिण्डपत्नीं प्राप्नोति पुत्रकामेति । ४१।३२।

गायत्री । हे पितरः आघत्त “गभस्” । “कुमारं पुष्करस्रवम्” । स्रक्शब्देन सुखमालोच्यते ।
 पुष्करशब्देन पद्मानि । अश्विनौ पुष्करस्रवौ अश्विभ्यां पुत्रोपमानं क्रियते (२) । किञ्च यथा
 देन प्रकारेण “इह” अस्मिन्नेव षट्ठौ “पुरुषः” पूरयिता देवपितृमनुष्याणाम् । “असत्” ।
 भूयात् तथा आघत्तेति संबन्धः ॥ ३३ ॥ अपो निनयति (१) । “ऊर्जंवहन्ती” । अर्द्धवत्या
 रस्रजम् ॥ यथेहपुरुषोऽसत् ॥ ३३ ॥ ऊर्जुंस्वहन्तीं । ऊर्जुं
 स्वहन्तीरुस्रतं हृतम्भयः कौलालं परिसृतम् । स्वधास्थितुर्प्ययं तमे
 विराट् । हे आपः यूथम् ऊर्जमन्नं वहत्यौ नानाविधम् “असत्” इतं प्रयः कौलालम्” ।
 अन्नरसम् । कौले अलं पर्याप्तः समर्थोन्नमिष्टं कर्तुरस इति कौलालः । कौलं वन्धनम् ।
 अलमत्यन्तमन्नस्येति वा कौलालम् । “तस्माद्यावन्मात्र इवान्नस्य रसः सर्वमन्नमवतीत्यादि” श्रुतिः ।

(२) अश्विनौ कुमारकाष्टशक्येनेन नीरोगत्वं सुन्दरत्वं च पुत्राणां प्रार्थते इति द्योतितम् ॥ ३२ ॥

(१) ऊर्जमित्यापो निमिषति । का० ४।१।१८

“परिच्युत” । सुराम् । “स्वधास्य” । “स्वधवैपितृणामन्नमि”ति श्रुतिः । बुधाञ् घारणपोपणाद्योः ।
स्वमात्मीयं पितृणां धानं पोषणं सुधास्य । “तर्पयत मे पितॄन् ।” सुधा भवथ ततस्तर्पयत मे ।

पितॄन् ॥ ३४ ॥ * इति संहितायां द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

* ॐम् । * सुमिधुगिग्नम् । सुमिधुगिग्नन्दुवस्यतघृतैर्वीष्यु-
पितॄन् ॥ ३४ ॥ इति उषट्कतौ मन्त्रभाष्ये द्वितीयोध्यायः ॥ २ ॥

(२) ईदृशस्य सर्वरोगनाशकस्य मृत्युनाशकस्य च त्रिविधस्य रसस्य वहनापां पितृतपकत्वं साध्यपपन्नं
भवति ॥ ३४ ॥ भरद्वाजोपनाम्ना श्रीगोविन्दविद्वया कृते । द्वितीयोयमयाध्यायोऽफाणीद्वाथस्य टिप्पणे ॥ २ ॥

* सुमिधानिम्, भूरुं वः स्वयतुष्का, वज्रिज्योतिहे, उपप्रयन्तपङ्क्तिः ठं श्रुति, भूरुं व स्वः शतस्त्री, गृहामातिसः, पृ-
थाधिः पंच, पूर्णादिन्विदे, अचक्षन्मीमन्तपङ्के, पतेरस, १० विषष्टीः । अ० सू० ॥

“समिधाग्निम्” । आधानमन्त्राः (१) । प्रागग्निर्ज्योतिरित्येतेभ्यः । देवानामार्यं प्रजा-
 पतेर्वीग्नेर्वा । आग्नेय्यद्यत्सो गायत्रः । आश्वत्थीस्त्रिस्रः । समिधो हृताक्ता आदधाति ।
 “समिधाग्निं दुमस्यत” । समिधाश्वत्थसमिधा अग्निं दुवस्यत । दुवस्यतिः परिचरणार्थः ।
 परिचरत । ततो जातं सन्तम् पूर्णाङ्गितिसंबन्धिभिर्द्वैते “वीधयत” अत्रगतार्थं कुरुत । “अग्नि-

तातिथिम् ॥ आस्मिन्गृहव्याजुं हीतन ॥ १ ॥

धिम्” अतिथिघर्माणम् । ततो नन्तरं तनूहविःसंबन्धिनि “अग्निन्हाव्याजुं हीतन” । आजु
 हीत अग्निन्गर्णौ हव्या हवीं पि ॥ १ ॥

(१) पूर्वाथायाभ्या दर्शपौर्णमासेष्टिपिष्टपितृयज्ञमन्त्रा उक्ता इदानीमाधानमन्त्रान् क्रमुपक्रमते । कात्यायनेन
 यमावास्यायामग्न्याधेयमित्यादेना ब्रह्मौदनपाकपर्यन्तानि कर्माण्युक्ता पश्चात् तच्चातुष्टायं पचतुष्टास्यासेचनं
 मध्ये कृत्वा सर्पराशिच्चाश्वत्थीस्त्रिस्रः समिधो हृताक्ता आदधाति समिधामिति प्रतुष्टमिति १।८।४-५ । चतुर्णां
 क्रत्विजा प्रागनयोग्रभोदन पक्तीरास्य तदीदनमध्ये हृतसेचनाय निम्बं स्नान कृत्वा तत्सर्पिपापूर्यं तस्रः समिधस्त-
 स्मिन्पिष्टयन्य तिस्रिभिः समिधाग्निमित्यादिवचमाणाभिः क्रमिरन्नावस्थादधातीति सूत्रार्थः ॥ १ ॥

जपति “सुसमिद्वाय” साधु समिद्वाय । “शोचिषते, दीप्तिमते ह्यलनाय ।
 “दृतं तीव्रम्” पटुतरं गन्धं गृहणे ह्यसनाधिययणवेक्षणदिभिः संस्कारैः संस्तुतमित्यर्थः ।
 “जु होतन” । जुहुत जुषत । नेत्यनर्थका उपजना भवन्ति । कर्त्तन हन्तन यातनेति (१) ।
 “अनेये जातवेदसे” जातप्रज्ञानाय ॥ २ ॥ “तन्तुासमिद्भिः” । यस्तुसुक्तागुणस्तु त्वां समिद्भिः ।
 हे “अङ्गिरः” । अङ्गतिर्गत्वर्थः । रो मत्वर्थीयः । गमनवन् । “अङ्गिराह्यङ्गिरिति” श्रुतिः ।

सुसमिद्वायशोचिषे । घृतन्तुैब्रह्म, होतन ॥ अग्नये जातवेदसे ॥२॥
 तन्त्वा । सुमिद्भि रङ्गिरो घृते न्वङ्घ्रियामसि ॥ बृहच्छोचायविष्टय ॥३॥

“घृतेन वर्ङ्घ्रियामसि” । वर्ङ्घ्रियाम । इदन्तोमसीति सिकारश्छान्दसः । “दृहत्” महत् “शोच”
 दीप्यत् । “यविष्टय” युजतम । इष्टनि परभूतेऽः स्यूलदुरयुक्त्वादिना यविष्टय इति सिद्धम् ।
 स्वार्थिको यकारस्तद्धितः ॥ ३ ॥ (१) “उपत्वा” । उप “दन्तु” त्वां हे “अग्ने ष्विष्मती”

(१) जु होतनेत्यत्र तप्तमनयनायेति पा० सू० तनवादेभ्योव बोध्य इतितत्त्वम् ॥ २-३ ॥

(१) उपत्वेति ङप्रति का० ४।८।६ ॥ ४ ॥

हृत्रिग संयुक्ताः “हृताचीः” हृताञ्चनाः समिधः । “हृयंत । हृये लान्तौ हृयतिः प्रेषाकर्मा । प्रेषात्रन् ताश्च त्वां प्रप्रपगच्छतोः “जुपस्र आसेवस्व “समिधः मम संवन्धिनीः ॥ ४ ॥ (१) “भूर्भुवः स्वः” । महाव्याहृतयः, प्रजापतरार्षिस । गार्हपत्याहवनीययोराराधानमन्त्राः । दृष्टिव्यन्तरि- चतुर्गुणाका अभिषेयाः, ब्रह्मब्रह्मविशेषो वा वर्णाः । अन्नप्रजापशयो वा । अतितो व्याख्यातमेतत । द्रक्ष्यतीह गृहीत्वा यजमानो जपति । “द्वौरिवभूत्वा अपरिष्टादारभ्य तद्वृत्तव्यं स्वैर्दृ” तथाहि

उपत्वा । गने हुविष्मतीर्घृताची'व्यन्तु हृयंत ॥ जुषस्वंसुमि-
 वीसमं ॥ ४ ॥ * भूर्भुवः । भूर्भुवःस्वद्यौरिवभूमन्नापृष्टिवीवव्र-

सुगोधं भवति । “तस्याः” ते तव हे “प्रथिवदेवयजनि” देवा यस्यामिज्यन्ते इति देवयजनी तस्याः संगोधनं क्रियते हे देवयजनि । ते “दृष्टे” उपरि “अग्निमन्नादम्” अन्नस्याच्चारम् ।

(१) दारुभिर्जलानामादधाति भूर्भुव इति संभारेविति भूर्भुव स्वरिति पूर्ववदिति चेति । का० ४।१।८।१।
 आपो निरणमूपाखूकरं गर्करेऽपि पशुवधारान्तान् संपाय स्मरतीद्विखिताया शुद्धाया भूमौतान् सभारानवस्थाप्य
 तीपुं शुक्रकाटैर्ज्वलन्तमग्निं भूर्भुव स्वरिति पश्चाच्चाराणुच्चारयन्नादधात् इदमाहवनीयाधानम् । इति सूक्तार्थः

“अन्नाद्याय” अन्नादनाय अन्नभक्षणाय । “आदधे” स्थापयामि । तस्याः षट्शब्दाः षष्ठे गिन-
 मावाय । “द्वौरिवभून्ना” । यथा द्वौरिभून्ना नक्षत्रवज्ज्जनेन बह्वौ एव पत्नादिभिर्बहुभिर्भृशारुम् ।
 “एधिजीवत्ररिणा” । यथा एधिवी वरिणा चरत्वेन सता सर्व प्राणिनामाययमृता एवमहं
 महत्वेन सता सर्वप्राणिनामाययमृतो भूयासम् । अथवा यथाक्रममेव वाख्यायते । द्वौ-
 रिव भून्ना भूनासम्, एधिवीव वरिणा भूयासम्, हे अग्ने त्वत्प्रसादात् । षट्षिब्रुच्यते । तस्याः

रिम्भणा ॥ तस्यांस्तेपृथिविविदेवयजनिपृष्टुग्निमन्त्रादमुन्नाद्युया-

ते तव एधिवि देवयजनि षष्ठे उपरि अग्निमन्त्रादमन्त्रभक्षणाय आदधे । यस्यास्तव मन्वा-
 दयोपि अन्नदाः आधाय संहताः संजाताः ॥ ५ ॥ (१) “आयं गौः पृन्निः” । सर्पपराञ्च आयंम् ।
 गायत्र्यस्तत्रचः । आहवनीयान्युपस्थानेविनियुक्ताः । अग्निः परापररूपेण सूयते । “आयंगौः पृन्नि-
 इधपूर्वाधिं गृहीत्वा द्यौरिव भून्नेत्याहेति । ४।८।७। पूर्वार्धस्थार्यान्तर, किन्तुतन्निं भून्ना द्यौरिव वर्त्तमानम् ।
 यथा द्यौरिचत्वादि बहुत्वेन युक्ता तथा ज्वालाबाहुत्वेन विराजमानम् । किञ्च यथा पृथिवी सर्वार्थयभूता त्रेष्ठा
 एवं सर्ववस्तुयोधक त्रेष्ठीऽग्निरिति महीधरभाष्ये उक्तम् ॥ ५ ॥

(१) आयज्ञौरिति चोपतिष्ठते सर्पपराञ्चौर्भर्दक्षिणाग्निमादधातीति का० ४।८।८-१८ ।

रक्रमीत् । आक्रमीत् आक्रमते ऐश्वर्यरूपेणाथमग्निः गौः । गन्ता (२) सर्वासु तासु तासु क्रिया-
पञ्चिर्नारूपः “असदन्सातरं पुरः” इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य ततः प्रातरादित्यात्मना
सौदति सातरं पृथिवीं पुरः पुरस्तात्प्राच्यां दिशि । “किञ्च पितरं च प्रयन्स्व” पितरं
दुरलोकं च प्रयन् गच्छन् सीदतीत्यनुवर्त्तते । स्वः आदित्यः ॥ ६ ॥ एवमादित्यरूपेणाग्निं रुचि
सत्त्वा अघेदानीं वायुरूपेणाग्निं स्तौति । “अन्तश्चरतिरोचनास्य” । द्वावापृथिव्योरन्तरञ्च-
रति अग्नेर्नाद्यास्या यज्ञः । “अन्तरिक्षेयं तियङ्वायुः प्रवत इति” श्रुतिः । “रोचना” ।
दधे ॥ ५ ॥ आयम् । आयङ्गैःपृश्निर्नरक्कमीदसदन्सुतरं-
म्पुरः ॥ पितरञ्चपृथंस्वः ॥ ६ ॥ अन्तश्चरति । रोचनास्य-
दाप्तौ । दीपना “अस्य अग्नेः । किं कुर्वाणा चरति । “प्राणादपानती” । अन्न प्राणने ।
सर्वप्राणिषु प्राणादनन्तरम अपानती चरति अपानादनन्तरं प्राणती चरतीति समर्थोदृष्ट-
सर्थो लभ्यते (१) । एनं वाद्यादित्याभ्यां स्वशक्तित्यामिदं जगदनुगृह्णाथ य एनामेव-

(२) यत्रनिष्पत्तये तेषु तेषु यजमानसदनेषु गन्ते त तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

(१) सामर्थ्यात्प्राणापानयोः प्रेरिकेत्यर्थः । कतेहिजाडरेज्जौ जीवनहेतोरौष्णस्य परोरे सङ्घावात् प्राणापानौ

सुपनिष्ठति तस्य किं करोतीत्याह । “व्राथ्यन्महिषोदिवम्” । विविधं तस्य पुरुषस्योपभोगार्थं सव-
लोकयति पश्यति भोगत्वेन दिवं द्रुलोकम् महिषः । “अग्निर्वै” महिषः स हीदं जातो
महानिति” श्रुतिः ॥७॥ (१) “त्रिंशत्सु धामस्विति विभक्तिवत्प्रत्ययः । धामानि
त्वयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि स्थानान्यवाभिप्रेतानि । त्रिंशच्चाहोरात्रे

प्रुणादपानुती ॥ व्वयंक्ख्यन्नमहिषोदिवम् ॥७॥ त्रिंशद्शब्दाम् ।

त्रिंशद्शब्दाम्, विराजति, वाक्पतुङ्गाय'धीयते ॥ प्रतिवस्तोरह-

सहस्रांस्त इह गृह्यन्ते । त्रिंशत्सु स्थानेषु सहस्रांस्त्वेषु सुतिभिरग्निरथ' सूयते । यज्ञे
यावाग्वि'राजति" शोभते सूयमाना सा वाक् "पतङ्गाय" पतङ्गाच्छ्रुतीति पतङ्गोग्निः सद्धार-
भवन्ते तस्मादग्निः प्राणायानरूप इति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

(१) यहै तस्याक्रुचोऽयमर्थः—धामस्थानं तच्च त्रिंशत्प्रिंशत्सु खराकामागतदिनमे देन तद्विराजते विभवेपेण दीयते ।
यजमानानुष्ठानेन जन्मोना स्थानं मासगतेषु त्रिंशत्सु खराकदिनेषु विशेषेण शोभते । वाक् सुतेरूपा पतङ्गायाज्ये
धोयते उच्चार्यते, पतङ्ग पक्षी तत्पदमन्वाद्भिः पतङ्गः । यथा कश्चित्पक्षी एकस्मात् स्थानात् स्थानान्तरे गच्छति

ख्याः पतन् गाहपत्यभावं गच्छति गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिना तादर्थेऽचदुर्धी । पतद्गार्धं घीयते
 अन्यर्थमुच्चार्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वदेवतासंबन्धिनैभिः स्तुतिभिरग्निरेव स्तूयते स हि
 सर्वात्मा । “प्रतिऽस्त्रोरहद्रुग्भिः” । वक्तोःद्रुग्भिर्नुरित्यहर्नामसु पठितम् । अह इति निपातो
 विनिग्रहार्थीयः । न केवलं या विठिंशत्सुधामसु वाग्विरावति सा पतद्गाय घीयते किं तर्हि

द्वुग्भिः ॥ ८ ॥ अग्निऽज्योतिः ॥ अग्निऽज्योतिः ॥ अग्निऽज्योतिः ॥
 अग्निऽज्योतिः ॥ अग्निऽज्योतिः ॥ अग्निऽज्योतिः ॥ अग्निऽज्योतिः ॥

प्रति वक्तोः प्रत्यहं च यास्तुतिलक्षणा वाक् सा च द्रुग्भिः अहोभिरत्यवभृतेः । उत्यवाः यागपा-
 रायणादयः स्तुतिलक्षणा वाक् सा च पतद्गाय घीयते नान्यस्यै देवतायै (१) ॥ ८ ॥ (१) “अग्नि-
 तददग्निरपि गार्हपत्यस्थानादाहवनीयपस्थानं गच्छतीति अन्ते; पक्षिसादृश्यम् । अद्वेति निपातः पूर्वोक्तनिषेधार्थ-
 स्तदपेक्षया विशेष्योक्तः इति यावत् । तं विशेष्यमाह प्रतिवक्तोः । प्रत्यहं द्रुग्भिर्घोतेनैत्यमग्निः स्तूयते इत्य-
 ध्याचारः । इति महीपरभाष्ये इत्यन्याधानमन्त्रा ॥ ८ ॥

(१) अयान्निघोतेऽहोममन्त्राः अग्निज्योतिरित्यारस्य उपप्रयन्त इत्यन्ताः मदीप्तामभिलक्षोत्यग्निज्योतिरिति,

ज्योतिः” अग्निहोत्रमन्त्राः प्रागुपप्रयन्त इत्येतस्मात् । प्रजापतेरपिम् । अग्निर्वर्च इति वै
तन्ना पग्वत्यपांतीवलचै लकिः । सल्लिङ्गोक्ता देवता गायत्रः । पूर्वाः पञ्च कपदाः ॥ “अग्नि-
ज्योतिज्योतिरग्निः स्यात्” । ‘नमः स्वस्तिस्वाहे’त्यादिना सूत्रेण प्रथमायाः स्थाने चतुर्थी ।
अग्निर्ज्योतिरज्योतिरग्निरिति मन्त्राग्यासः । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते इत्यभिप्रायः । अथ

व्वञ्चैर्ज्योतिर्वर्चैः स्वाहा । सूद्युर्व्वञ्चैर्ज्योतिर्व्वञ्चैः स्वाहा ।
ज्योतिः सूद्युः सूद्युर्व्वञ्चैः स्वाहा ॥ ६ ॥ सूजुर्व्वेन ।

कोर्धः । अग्नये ज्योतिषे स्वाहा सुद्धतमसु । अथवा स्वस्थाहानमसु । हानं हाऽनहाः अहाः
स्वस्य अहा अपरित्यागः । आत्मनो द्रव्यस्य वेति । अथवा योज्ज्योतिर्ज्योतिश्चाग्निरुसौ
स्वाहा । सूयोर्ज्योतिरित्यनेनैव व्याख्यातम् । अथ ब्रह्मवर्चसकामस्य । “अग्निर्वर्चः”
योज्ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतः यस्य च ज्योतिर्वर्चसा अनन्यभूतम्, तद्रूपं तस्मै हुतमसु । अने-
नैव सूयो वर्च इत्याख्यातः । प्रातर्होममन्तः “ज्योतिः सूयो” इति व्याख्यातः सूयो
अग्निर्वर्च इति ब्रह्मवर्चसकामस्य ज्योतिः सूर्य इति वा प्रातः । काः ४।१४।४।५—१४।१॥ ८ ॥

ज्योतिरित्यनेनैव ॥ ८ ॥ अनग्नौ होममन्त्र विकल्पः (१) । “सज्जुदेवेन” । अग्निरुच्यते । सज्जुदेवेन सवित्रा । जुषी प्रीतिसेवनयोः । योग्निः समानप्रीतिः देवेन सवित्रा समानप्रीतिश्च “रात्रा इन्द्रवत्या” इन्द्रसंयुक्ताया स जुषाणः “सेवमानः आस्वादयन् आहुतिं देत्तु वेत्तिरिष्ट पानार्थः । खादनार्थो वा स्वाहा सुहुतं हविरैव भवतु । अथ प्रातः सूर्यं उच्यते । “सज्जुदेवेन सवित्रा” । समानप्रीतिर्देवेन सवित्रा भूत्वा समानप्रीतिश्च “उपसा” उपसायज्ञेन

सवित्रासुज्जुरात्रेन्द्रवत्या ॥ जुषाणोऽग्निर्देवतुस्वाहा ॥

सुज्जुदेवेन सवित्रासुजुषसेन्द्रवत्या । जुषाणः सूर्योऽब्जितुस्वाहा ॥ १० ॥ उपप्युयन्तोऽब्रह्मरम् । उपप्युयन्तोऽ

र्ष्यप्रभोच्यते । इन्द्रसंयुक्ताया भूत्वा जुषाणः सेवमानः स्वादयन् सूर्यः देत्तु पिबतु स्वाहेति व्याख्यातम् ॥ १० ॥ अथ यजमानानुगपस्थानम् (१) । “उपप्रयन्तो अक्षरं सुपोषः पोषे”-

(१) सज्जुति - का० ४।१।४।८ ॥ १० ॥

(१) षायमापुत्या जुनाया यजमानोऽम्नोनुपतिष्ठति । का० ४।१।२।१-३ ॥ ११ ॥

रिच्यन्तम् । देवानामार्षम् । आद्यो हे आग्नेयौ गायत्र्यौ । उपप्रयन्तः उपगच्छन्तः अक्षरं
यज्ञम् “मन्त्रम्” आर्षम् । “वोचंसे” वयाम् “अग्नये” । “आरे” दूरेषु स्थिताय “आसा च”
इदृणोते” असाकं च मन्त्रं शृणोते अस्मान्मन्त्रव्यवस्थादभिसुखारेत्यर्थः ॥ ११ ॥ “अग्निर्मूर्धा”
परमपररूपेण व्यवस्थितो स्यान्मन्त्र्यग्निः सूचते । अभिनयेन दर्शयति । योय “मग्निर्मूर्धा दिवः”

अङ्घ्रु रम्भत्रं व्वीचिमुग्नये ॥ अरिऽअस्मिचंमृणुवते ॥ ११ ॥ अग्नि
र्मूर्धा । दिवः कुकुत्पतिः पृथिव्वाऽअयम् ॥ अर्पांरितां
सिजिन्वति ॥ १२ ॥ उभावांम् । उभावांमिन्द्राग्नीऽआहुव

अहनि आदित्यात्मद्यलोकस्य मूर्धा भवति । अयमेव “कवुत” । कुकुदिति महन्नामसु ऽज्यते ।
तस्य कतान्तलोपसैतद्रूपम् (१) । अयमेव महानात्मा जगतः कारणमित्यर्थः । अयमेव

(१) महीश्वरभाष्येण कुकुच्छब्दे गोपृष्ठेन्द्रयावयवनाची तदहदादित्यक्षपेण सर्वोपरिस्थित्वात्कुकुत्सदृशः ॥ १२ ॥

पृथिव्याः पतिः । तापपाकप्रकाशादिभिरयमग्निः सर्वाः प्रजा असृष्ट्वृह्णातीत्ययमभिप्रायः । किञ्च अयमेव “अपां रतांसि जिवन्ति” । या एता दुग्लोकात्पतन्ति तासामपां रतांसि रेतःकारणमुच्यते । तानि कारणानि जिवन्ति । जिवन्तिः प्रौतिकर्मा । तर्पयति परिपुष्यतीति यावत् । आहुतिः परिणममाना दृष्टिं जनयतीत्येतद्दर्शयति । तथाच श्रुतिः अग्नि-होत्रं प्रकृत्यभवति । “ते वा एते आहुती हुते उक्तामत” इत्यारम्य “यस्ततः पुत्रो जायते सलोक”

इडाँऽऽभाराधंसं सहमादयद्भि ॥ उभादाताराविषांर'यीणा

इत्येवमन्ता आहुतिपरिणामवादिनौ ॥१२॥ “उभावामिन्द्राग्नी” (१) । ऐन्द्री चिष्टुप् । हे इन्द्राग्नी उभौ वां युवाम् “आहुवध्वै” कथ्यै प्रत्ययः आख्यातोत्तमपुण्यस्यैकवचनस्थाने । आह्वयामि । किमर्धसु भावाह्वयामि । “राधसः सहमादयध्वै” राधसो धनस्य हविलेक्षणस्य सह एकसिन्नेव प्रदाने । मादयद्भि । माद्वतिभोजनार्थः, सह भोजनाय । किमर्धं पुनरभावाह्वयामि सहभोजनादेत्यत आह । “उभादाताराविषांर'यीणाम्” । उभावाहुतसृक्तौ सन्तौ दातारौ दानाशीलौ इषामन्वानां

(१) इयं भारद्वाजदृष्टा । इन्द्रशब्देनात्वाच्चवनीयः तस्य यज्ञसाधककर्मकूपैर्यययुक्तत्वात् । अग्निशब्देन गार्ह-

रयीणां धनानां च भवथो युवाम् । “उभावाजस्य सातये हुवेवाम्” । यतश्चैवं युवां विशिष्टान्धन-
दातारौ अतो भूयो भूय उभावपि वाजस्यान्वस्य सतये लब्धये हुवे आह्वयामि वां युवाम् ॥ १३ ॥
“अयं ते योनिः” । अग्नेर्यस्त्रिषोऽनुष्टुब्जगतीगायत्रः । आहवनीयोऽग्निरुच्यते । हे
अग्ने आहवनीय “अयं” गार्हपत्योऽग्निः “ते तव योनिः” उत्पत्तिस्थानम् (१) । कथं भूतो
सुभावाजस्य सातये हुवेवाम् ॥ १३ ॥ अयन्ते । अयन्ते योनिः ।

कृत्विययीयतीजुतोऽअरोचथां ॥ तञ्जुनन्नं गनुऽआरुहाथांनो

योनिः “ऋत्वियः” ऋतादृतौ प्राज्ञः काले काले भवति । “पतो जातो अरोचथाः” । ऋचि-
दौप्तौ । यस्त्वात्वं जातः सन् पूर्वमस्याधानेष्टिपशुचातुर्मास्यसोमेष्वङ्गभावसुपगतः सन् दौप्त-
वानसि । तं जानन्नग्ने आरोह” । तं तथाभूतं योनिं गार्हपत्याख्यं विद्वानारोह पुन-
रुद्धरणाय । “अथा” नन्तरमेव “नः” अस्माकं “वर्द्धय” स्फूर्तं कुरु “रयिं” धनम् । येन
पत्यः अग्नयेनीयते इति यास्कीक्तेः मादयथै मादाधितुं हर्षयितुं वा । इति विशेषो मन्वीषरभाष्ये ॥ १३ ॥

(१) वायं, प्रातःकाले उत्पादनवीगो योनिः ॥ १४ ॥

पुनरपि तत्रां यच्चाम इत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥ “अयमिह” । अयमाहवनीयोग्निः इह खरस्थाने
 “प्रथमः” सुखः, दक्षिणाग्न्यभिप्रायं च प्राथम्यम् । “धायि” । दुभाञ् धारणपोषणयोः ।
 निहितः । “घातभिः” अग्निघातभिरध्वर्युभिः । “होता” आह्वता देवानाम् । “यनिष्ठः”
 यष्टतमः मानुषाद्भोतः । “अध्वरेषु” यज्ञेषु “ईज्यः” स्तुत्यः । “यममवानः” (१) । यमग्नि-
 माधाय पूर्वैपि ऋषयः अमवान्मृष्टतयः । “भृगवः” । भृगवश्च भृगोरपत्यानि । “विररुचिः” ।

व्वर्द्धयारुयिम् ॥ १४ ॥ अयमिह । अप्रथमोर्वायिघातमिहोता

यजिष्ठोऽत्रद्वुरेष्वीड्डः ॥ यमप्रम्रवान्भृगुवीव्विरुचुर्वुर्व्वनेषु

रुचि दीप्तौ विविधां दीप्तिं प्राप्तवन्त इत्यर्थः । कावस्थितं सन्तमाधाय विररुचुः । “वनेषु”
 अरण्योपधानाभिप्रायम् । “चिव” चयनीयम् । “विभ्वं विशेविशे” । रश्च इदानीमपि
 आदधाति विभूतिशक्तियुक्तं मनुष्याय । विश् इति मनुष्यनाम ॥ १५ ॥ अस्य मत्कांगांमद्व-
 त्याग्निहोत्रवाहणे अयूते । “तासुहाग्निरभिद्व्यौमिनेत्रन यास्यामिति । तां संबभूव तस्यां

(१) अत्रान पुत्रपन्तो भृगुवंशोयन्त्रा सुनयः । अत्रमद्वोपखनामसु पठितः इतिवार्थः नहोषरुमाये ॥ १५ ॥

रेतः प्रासिञ्चति त्यादि तदर्थाभिवादन्येपा ऋग्भवति । “अस्यै” वाग्नेः “प्रत्नां” चिरन्तती
 “दुत” दीप्तिं गवि अनुपित्तां “शुक्रं रूपापन्नाङ्गाम्” “दुदुक्त्रे” । दुदुहारे दुग्धं रचन्ति
 दुहन्ति । का दुहन्ति रचन्ति काः । “अङ्गयः” गावः । द्वौ लज्जायाम् । अविद्यमानाङ्गयः
 अलज्जिता लज्जलाः प्रशस्या इत्यर्थः । किं तच्छुक्रं या एता गावः रचन्ति “पयः” दुग्धम् ।
 “सहस्रसाम् । सहस्रसंख्यानां चातुर्मास्यपशुसोमानां “सनितार” संभक्त्तारम् । “ऋपि”

चिन्नं त्रिविभुवृत्विषेविशि ॥ १५ ॥ अस्यप्रुत्नाम् । अस्यप्रुत्ना

मनुद्भुतर्तुशुक्कन्दुदुक्त्रेऽङ्गयः ॥ पयः सहस्रसामृषिम् ॥ १६ ॥

द्रष्ट । द्रष्टृत्वं च गवि सत पयसुप्रचर्यते । “साहैनासुदीक्ष्य हिं चकारे” तुप्रक्रम्य ते देवा
 विदां चक्र, रेप सास्तौ हिं चकारेत्येवमादिना गन्धेन गोभिर्हिं चकारो दृष्ट इत्ये तत्प्रतिपादि-
 तम् । स एष मन्त्रौ गां वाग्निं वा पयो वा स्तौति (१) ॥ १६ ॥ अथयजूंषि । “तनूपाङ्गने” ।

(१) अस्याग्ने, प्रत्ना युत दीप्तिमनु अङ्गय' लज्जारक्षिता ऋषिं गा शुक्रं शुच पयो दुदुक्त्रे दुदुहारे । साय'
 दीहनकाले ऋग्मिकायाभावे दुह्यमानं पयो भूमौ पतियतीति दीग्धृणा लज्जा भवति इति महीधरभाष्ये ॥ १६ ॥

हे भगवन्ग्रे यत्नै स्वहावत एव अग्निहोत्रिणां तनूपा असि तनूः शरीरं तस्य गोपायिता भवसि स त्वं "तन्वं से" मम पाहि गोपाय । "आयुर्दीअग्नेसि" । यस्तुमायुषो दातासि हे अग्ने स आयुर्मे मम देहि । "वर्चोदा अग्ने सिवचोमिदेहि" । यस्तुमग्ने वर्चोदा असि संवचोमे मम देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वचं इत्यच्यते । हे "अग्ने यन् मे" मम "तन्वाः" शरीरस्य 'जन'न्यूनम् अवखण्डितं । "तन्" मे

तुनपाऽअग्ने । सितुन्वृमसेपाहायुर्होऽअग्ने स्यायु म्मे देहिष्व
 च्चोदाऽअग्ने सिव्वचोमिदेहि ॥ अग्ने यन्मैतुन्वाऽऊनन्त
 न्नुसुऽआपृण ॥ १७ ॥ इन्धानास्वा । शुतर्ठं हिमाद्यु मन्तुं

मम "आपृण" आपूरय ॥ १७ ॥ "इन्धानास्तु" महापङ्क्तिस्त्रवसाना आग्नेयी । हे अग्ने इन्धानाः । इन्धी दीप्तौ । आदौपयन्तः प्रकाशयन्तस्तुम् "शुतर्ठं हिमाः" यत् वर्षाणि "दुस-

(१) दृष्टिपाटवादिरहित यन्मे इह तदङ्ग सर्वत पूरयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

न्तः०समिधोमहि” दीप्तिमन्तं त्वां समिधोमहि सन्दीपयाम इत्यर्थः । “वयस्वन्तो वयस्कृतम्”
 कथं भूतं त्वां, कथं भूताश्च सन्तो वयं समिधोमहि । वयसुन्तः । वय इत्यन्तनाम । अन्न-
 वन्तः । “वयस्कृतम्” अन्नस्य कर्त्तारम् । “सहरवन्तः” सह इति बलनाम । बलवन्तः ।

“सहस्कृतम्” बलस्य कर्त्तारम् । “अग्ने सपलदम्भनम्” हे भगवन्अग्ने सपलदम्भनम् सपत्नाः

समिधोमहि ॥ वयस्वन्तोव्युस्वतुर्ः सहस्वन्तं सहस्वतम् ।
 अग्ने सपत्क् दम्भं नु मद्दं वासोऽद्वाभ्यम् । चित्वावसोस्वुस्ति

शयवः दम्भोतिर्हिंसार्थः । सपत्नानां हिंसितारम् । “अदग्वासः” अदग्वा एव अदग्वासः ।
 आरनसेरसुक् । अनुपहिंसिताः सन्तः । “अदाग्न्यम्” अनुपहिंस्रम । समिधोमही-
 त्यनुवर्त्तत । “चित्वावसो” राविरुच्यते “रावैर्व चित्वावसुः सा हीर्यठं संगृह्येव चित्वाणि
 वंसतीति” श्रुतिः । क्रे चित्वावसो (१) । “दन्स्ति” सूस्तीत्यविनाशिनाम । अस्तिरभि-

(१) चित्वाणि विविधानि चन्द्रनक्षत्रान्धकारंरूपानि वसन्ति यस्या वा रात्रिश्चित्वावसः । यथा मनुष्येषु

हे भगवन्ग्रे यत्त्वं स्वहावत एव अग्निहोचिषां तनूया असि तनूः शरीरं तस्य गोपयिता भवसि स त्वं “तन्वं से” मम पाहि गोपाय । “आयर्दीअग्नेसि” । यस्तुमायुषो दातासि हे अग्ने स आयर्मे मम देहि । “वर्चोदा अग्ने सिवर्चोमिदेहि” । यस्तुमग्ने वर्चोदा असि संवर्चोमे मम देहि । यतो दर्शनादेव महानयं ब्राह्मणो विद्वान् तपसाग्निरिव ज्वलतीति प्रतिपत्तिस्तद्वर्चं इष्टयति । हे “अग्ने यन् से” मम “तन्वाः” शरीरस्य ‘जन’न्यूनम् अवखण्डितं । “तन्” से

तुनपाऽअग्ने । सितुन्वृस्मेपाहायर्ह्यऽअग्ने स्यायु म्मे देहि
 च्चोदाऽअग्ने सिव्वर्चोमि देहि ॥ अग्ने यन्मे तुन्वाऽऊ नन्त
 न्नुऽआपृण ॥ १७ ॥ इन्धानास्वा । श्रुतर्ऽहिमांद्वा मन्तुऽ

मम “आपृण” आपूरय ॥ १७ ॥ “इन्धानास्तु” महापङ्क्तिस्त्रयवसाना आग्नेधी । हे अग्ने इन्धानाः । इन्धी दीप्तौ । आदीपयन्तः प्रकाशयन्तस्ताम् “श्रुतर्ऽहिमाः” श्रुतं वर्षाणि “दुम-

(१) दृष्टिपाटवाहिरहित यन्मेऽष्ट तदन्न सर्वत पूरयेत्यर्थ ॥ १७ ॥

त्वत्प्रसादा “दह” सपि “आयुषा वर्चसा” तेजसा अन्नेन वा “प्रजया” पुत्रादिकथा “रायस्योषिणः”
 राय इति धननाम, धनस्य पोषिण पुष्ट्या “निमयीय” । गमेरे तद्रूपम् । संगच्छेयम् । आयुः
 प्रभृतीनि मम सन्तिल्यः ॥ १६ ॥ अथगामभ्येति (१) । “अन्वस्य” अन्व इत्यन्त्रनाम श्रुत्या तु
 लचणया वीर्यमितुक्तम् । यानि वो वीर्याणि यानि वो महंसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूत-
 “मत्सः स्व” मत्रय अतोन्वः “वः” युसत्संबन्धि भचीय । भजतेरे तद्रूपं न भजयेत् । भजेयम् ।

स्तथान्वीवोभचीयुमहं स्यमहोवीभचीयोर्जस्तथोर्जं व्वीभचीयरु।य-

महस्य' (२) । महस्यन्देन तस्यै शृतं तस्यै शिर इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते । यतो
 महस्य अतो महो वीर्यं वो भचीय । “ऊर्जस्य” ऊर्जाशब्दो रसवचनः । यतो यूय मूर्जस्य अत
 ऊर्जं वो भचीय । “रायस्योपस्य” । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्य अतो धनपोषं “वो”

(१) अथ गा गच्छत्यन्वस्येति । का० ४।१।२।५ ।

(२) यूयं महस्य । महपूजाया, यतो वः पूज्याना प्रसादादहमपि मही भचीय पूज्यत्वं केवेय । गौर्नपदास्पृष्ट
 व्यत्यादिस्फूर्तिर्नवा पूज्यत्वम् । इतिवार्थः ॥ २० ॥

पूजितः सु अस्तीति सूत्रा "ते" तव "पारम्" अन्तम् । "अशीय" अश्रुयां व्यानुयाम् ॥ १८ ॥
 "संत्यमग्नौ" । अथोपविश्य जपति (१) । आहवनीय उच्यते । समित्ययसुपसर्गः अगथा इत्य-
 नेनाख्यातेन संषध्यते । समगथाः संगतस्तुम् अग्ने सूर्यस्य संबन्धना वर्चसा तेवसा । श्रुतिर्मन्त्रं
 विष्टणोति । "तद्यदस्त्रयन्नादित्य आहवनीयं प्रविशति" तेनै तदाह । "सम्यपौषां श्रुतेन"
 संगतस्तुमग्ने ऋषीणां संबन्धिभिर्मन्त्रैः । तद्यदुपतिष्ठते तेनै तदाह । "संप्रियेण धाम्ना" ।
 तेषूपारमशीय ॥ १८ ॥ सन्त्वमग्ने सन्त्वमग्ने सूट्यस्युव्वचर्च
 सागशुः सम्यपौषांस्ततेन ॥ सम्प्रियेणुधाम्नासमुहमायुषा
 संव्वचर्चसुसम्प्रजयुसर्ठुरायस्यपौषेणिसमीय ॥ १९ ॥ अन्व

संगतसुं प्रियेण धाम्ना प्रियाभिराहुतिभिः । धामानिवीणि भवन्ति खानानि नामानि जन्मा-
 नीति श्रुतिः । "आहुतयो वा अस्मि प्रियं धामेति" । यथात्वमग्ने एतैस्त्रिभिः संगतः एव
 ससेषु रात्री चोरा गृहं प्रविशन्ति तदद्वय राक्षसा देवयज्ये प्रविशन्तीति यज्यया तन्निवारणाय राति प्रार्थनम् ॥ १८ ॥

(१) संक्षमिदुपविशति । का० ५।१२।४ ॥ १८ ॥

त्वत्प्रसादा "दह" मपि "आयुषा वर्चसा" तेजसा अन्नेन वा "प्रजया" पुत्रादिकया "रायस्योपेया,"
 राय इति घननाम, धनस्य पोषेण पुष्ट्या "निमपौय" । गसरेतद्रूपम् । संगच्छेयम् । आयुः
 प्रमृतीनि मम सन्तुल्यः ॥ १६ ॥ अथगामथेति (१) । "अन्वस्य" अन्व इत्यन्वनाम न्युत्वा तु
 लचणया वीर्यमित्युक्तम् । यानि वो वीर्याणि यानि वो महंसीति यतो यूयं वीर्यहेतुभूत-
 "मत्सः स्य" भय अतोन्वः "वः" युष्मत्त्वन्वि भक्षीय । भजतेरेतद्रूपं न भक्षयतेः । भजेयम् ।

स्तथान्वोविभक्षीयमहं स्यमहोविभक्षीयोर्योर्जस्तथोर्जं व्वोभक्षीयर् । य-

महस्य' (२) । महशब्देन तस्यै शृतं तस्यै शिर इत्यादीनि दश वीर्याणि उच्यन्ते । यतो
 महस्य अतो महो वीर्यं वो भक्षीय । "ऊर्जस्थ" ऊर्जशब्दो रसवचनः । यतो यूयं मूर्जस्थ अत
 ऊर्जं वो भक्षीय । "रायस्योपस्य" । यतो यूयं धनपुष्टिकराः स्य अतो धनपोष "वो"

(१) अथ गां गच्छेत्यन्वस्येति । का० ४।१।२।५ ।

(२) यूयं महस्य । महपूजायां, अतो वः पूज्यानां प्रसादादहमपि महो भक्षीय पूज्यत्वं सेवेय । गौर्नपदासृष्ट
 व्यत्यादिभृतीर्गवां पूज्यत्वम् । इतिवार्थः ॥ २० ॥

भक्षीय ॥ २० ॥ “रेवतीरमध्वम्” । हे रेवत्यो धनवत्यः गावः रमध्वं रतिं कुरुत ।
 अस्मिन् योनौ । अस्यां गोयूयसंबन्धिन्यां प्रजनन्यां रमध्वमित्यनुवर्त्तते । “अस्मिन् गोष्ठे”
 अस्मिन् गोपात्रे रमध्वम् । “अस्मिन्ल्लोके” । लोकादर्शने । मदीये अस्मिन्त्रलोकने, रमध्वम् ।
 “अस्मिन्क्षये” (१) गृहे रमध्वम् । ज्यो निवास इत्याद्य, दात्तः क्षयशब्दः । किञ्च “इहैवस्तमा-

स्यपीष'स्थर्त्'यस्यपीष'व्वोभक्षीय ॥ २० ॥ रेव'तीरम'ध्वम् । रेव'
 तीरम'ध्वमस्मिन्'न्योनवु'स्मिन्गोष्ठु'स्मिन्ल्लोके'स्मिन्क्षये ॥
 इहैवस्तु'मापगात ॥ २१ ॥ सुर्'हितसि' । व्विश्य'वरु'ण्य'र्ज्या

पगात' । इहैव यजमानगृहे स्तो भवत मापगात मा अपगच्छत यजमानं परित्यज्य ॥ २१ ॥
 गामभित्तिगति (१) । “संहितासि” । संलग्नासि यज्ञहोम संवन्धेन । अथवा संदधाति
 चीणान्प्राणिनः स्वययोभिरिति संहिता । “विश्वरूपी” । श्लाघाख्यादिभेदेः पशूनां विश्व-

(१) क्षयशब्दो निवासवचनः ॥ २१ ॥

(१) सर्तु-हितेत्यात्मते । ४।१।६ ॥ २२ ॥

नयम् । या तं संहितासि विश्वरूपी च सा ऊर्जा “अन्तेन माम्” आविश । “गौपत्येन” च
 गगं पतित्वं गौपत्यम् । गार्हपत्यसुपतिष्ठते तिष्ठभिर्गायत्रीभिः । “उपत्याग्ने” उपेत्ययसुप-
 सर्गं एमसोत्येनाख्यातपदेन सह संवाध्यते । इमसीति सिद्धे कृन्दसि वर्त्तमानार्थेमस् लिटि
 “इहं तोमसी”तिरूपम् । “उपेस” उपेयामः उपगच्छामः त्वां हे अग्ने “दिवेदिवे” अहन्यहनि ।
 हे “दोपायस्तः” दोपेति राविनाम । वस निवासे । रात्रां वसनशीलो दोषावस्ता तस्य संबो-

मावि'शगौपत्येन' ॥ उप'त्वाग्ने'दिवेदि'वेदोषावस्तर्हि'याव्वयम् ॥

नसीभर'न्तुऽम'सि ॥ २२ ॥ राज'न्तमहू'राणांम् । राज'न्त-

धनं हे दोपायस्तः । “अग्नौ ह वै देवा इत्यप्रक्रम्य तौ संगृह्य रात्रिं प्रविवेशेति” वदनेनेति
 षास्तेनोच्यते तदयं मन्त्रो हृष्टाह । दोपावस्तरिति । “धिया”बुध्या प्रोक्तं । यतमनस्त्राः अह्वानाः
 वप “नमोभरत्तः”नम इत्यन्तराम । अन्तं विन्वतः उप आइमसीत्याख्यातपदं व्याख्यातमेव ॥२२॥
 “राज त्तमहू राणांम्” । अस्मिन्मन्त्रे आख्यातं नाम्नातमतोऽवस्त्रमन्त्रे यदाख्यातं तदनुवर्त्तते ।

राजन्तं दीप्यमानम् अध्वराणां "गोपां" यज्ञानां गोप्तारम् । "ऋतस्य दीदिविम्" सत्यस्य दीपयिता-
रम् । अग्निसमीपे व्रतं गृहित्वा सत्यं वदति तदभिप्रायसेतत् । "वर्द्धमानम्" । चातुर्मास्य
पशुषोभिः । "स्वेदमे" स्वकीये यज्ञगृहे । दम इति गृहनाम । दास्यन्ति हि गृहस्थाः ।
उप आद्रमसौत्यनुवृत्तते ॥ २३ ॥ "सनः पितिव" । यस्तुसुक्तगुणः सोऽस्माकं पिता इव सूनवे

मद्द्वुराणाङ्गोपासृतस्य दीदिविम् ॥ वर्द्धमानं सुखेदमे ॥ २३ ॥

सनः । सनः पितिवसूनवेगनेसूपाय नो भव । सर्वस्वानं स्व-
स्तये ॥ २४ ॥ अगग्नेत्वम् । अगग्ने त्वन्नुऽअन्तमऽऽतनुता

पुक्त्व हे भगवन्नने "सूपाय नः" सुखोपगमनो भव (१) । किञ्च "स च स्वानः स्वस्तये" ।
सेवस नः अस्मान् स्वस्तये अविनाशाय ॥ २४ ॥ "अग्नेत्वनः" । चतस्रो विपदा विराज-
आग्नेथ्यः । हे भगवन्नग्ने त्वन्तो अन्तमः त्वमस्माकं निकटतमः । अन्तिकशब्दस्य तमप्ये

(१) यथा पुत्राय पिता सुखेनोपगन्तुं शक्यस्तद्वत् ॥ २७ ॥

तद्रूपम् । ब्रह्मचर्यप्रवृत्तिं अग्निमुपासते तदभिप्रायमेतत् । देशविवक्षया वा सन्निहृष्टो अग्नि-
 विप्रकृष्टा ह्यन्या देवताः । “उतवाता” । अपिच स्वभावत एव सर्वप्राणिनां पालयितासि ।
 यत एवम् । अतो ब्रूमः । “शिवो भवावबुधः” । शिवः शान्तो भव । वबुधमिति गृह्यनाम ।
 बबुधाय हितो वबुधः । “वसुरग्निः” । अग्निशब्द आसन्वितविभक्त्या विपरिणम्यते वाक्य-
 संबन्धात् । हे अग्ने यस्तु वसुः । वासयिता जनानाम् । यद्वा वसु धनम् । तापपाव-
 प्रकाशेषपकुर्वन्नुपस्कार इव भवसि । “वसुयवाः” । वसुना धनदानेन यः श्रूयते
 शिवो भवावबुधः । व्वसु रुरिगिर्ब्वसु प्रश्रवुः । अच्छानिद्विद्यु म-
 त्तं मर्कुरियिन्दां ॥ २५ ॥ तन्त्वां । तन्त्वांशोचिष्णुदौदिवः सुम्वा
 स वसुयवाः । धनदानैरित्यर्थः सः । “अच्छाननि” । अच्छामेराष्टमितिशाकपूणिः । न
 यतिराभोतिकर्मा । अभिव्याप्नुहि अस्मान् (२) । किञ्च “द्युमन्तं दौष्टिमन्तम् । “रयि”
 धनम् “दाः” देहि ॥ २५ ॥ “तन्त्वाशोचिष्ट” । यस्तुसुक्तगुणास्तं त्वां ब्रवीमि हे अग्ने शोचिष्ट
 (१) पुत्रादिसमूहो वा वक्ष्य ।
 (२) यदा अच्छहे निर्मलस्वभाव यन्ने नास्ति अक्षदोषमस्मान् गच्छ इति महीधरभाष्ये ॥ २५ ॥

शोचिषत्तमः । शोचिरिति ज्वालानामसु पठितम् । छान्दसो महव्रीपः । “दीदिवः” । “स दी-
प्यर्ष । दिवेर्ज्वलनार्थस्य लिख्यतद्रूपम् । “सुम्नाय” द्वितीयाथै चतुर्थी सुक्तम् । “नूनं” निच-
येन । “ईमहे” याचामहे । त्वत्तेवश्यं सुखं भवतीत्यभिप्रायः । “सखिभ्यः” । सखिभ्यो-
र्धीय । सुम्नं नूनमीमह इत्यनुपङ्गः । “सनोवोधि” । यस्तुसुक्तगुणः सोसाकं ब्रुष्यस्वामि-

यं नूनमी महिसखिं भभ्यः ॥ सनोवोधिश्च धीहवंसुर्ष्व्याणोऽअ-
घायुतः संसम्मात् ॥ २६ ॥ इडुएहहि । इडुएहदितुः

प्रायम् । बुध्वा च “शुधीहवम्” गूण अस्मदीवमाह्वानम् । श्रुत्वा चाह्वानम् “उरुष्याणः” उर-
ष्यतो रक्षतिकर्मा । रक्ष अस्मान् कृतो रक्ष “अर्थायतः” अर्थं पापं य इच्छति स अर्थायत्
तस्मादर्थायतः शलोः । “समस्मात्” सर्वस्मात् ॥ २६ ॥ गां गच्छति (१) । “इडुएहहि” इडा मनोर्द्वहिता
अदितिर्देवमाता इडेव मनोरस्माग्रत्ये हि । अदितिरिवादित्यानामस्मान् प्रत्ये हि । अनिजायाम
। (१) गां गच्छतोऽपदेति । ५५ श्रा० ४१ रा० ॥ २६ ॥ ।

निदितौ च इडा ० अदितिशब्दप्रयोग उपमार्थः । अतस्मिंस्तच्छब्दस्तद्वदतिदेशार्थः । गामभि-
 न्दयति । “कामागतः” । “सुबुध्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टा” इति श्रुतिः । हे कामाः
 आइत एत आगच्छत । “मयिवः” युष्माकं । “कामधरणम्” । कामा यस्मिन् धियन्ते तत्काम-
 धरणम् । श्रुतिर्व्याचष्टे अहं वः प्रियो भूयासमिति ॥ २७ ॥ अग्निमीक्षमाणो जपति (१) ।
 “सोमानं स्वरणम्” । ब्रह्मणसत्योगायत्रस्तृचः । बृहस्पतिरेव ब्रह्मणस्पतिः । हे ब्रह्मणस्पते

एहिकाम्युऽएतं ॥ मयिवःकामुधरंणम्भूयात् ॥ २७ ॥ सोमा
 सु०१०स्वरंणम् । कृणुहिर्ब्रह्मणस्पति ॥ कृचीवन्तंष्टयुञ्जी-

सोमानम् । “पृङ् अभिपवे अतोमनिवनिक्कनिपः । अन्येभ्योपि दृश्यन्ते” इति मनिप् ।
 सोमानं सेतारं पातारमितिपर्यायः । केषां सेतारम् सामर्थ्यात् सोमानाम् । स्वरणम् ।
 स्वैशब्दोपतापयोः । शब्दयितारं सेतारं च सोमानां सेतारं च देवानाम् । “कृणाहि” ।
 कुरु धनप्रदानैः । “ब्रह्मणस्पते” । कामिव । “कचीवन्तम्” लुप्तोपममेतत् । कचीवन्तमिव ऋषि-

दीर्घतमसः पुत्रम् । “यः श्रौथिनः” । अथिनः पुत्रः अथिक् माता अस्यासीत् ॥ २८ ॥ “श्री-
रेवान्” रे इति धननाम । यो ब्रह्मणः सतिर्धनवान् यश्च “श्रीमीवहा” श्रीमीवा व्याधिः । व्याधे-
र्हन्ता । “वसवित्” । वसुनो धनस्य सारासार्तां वेत्ति विदित्वा च यथायोगं स्तोत्रस्यो ददाति
“पुष्टिवर्द्धनः” । पुप पुष्टौ पुष्टेः पोपस्य वर्द्धयिता । सनः सिपक्तु सिपक्ति सव इति सेवमानस्य ।
सोभान् सेवताम् । “यसुरः” । यसुरणः अखिलम्बकारी । यद्वा पुत्रः प्रार्थते । हे ब्रह्मण-

शुजः ॥ २८ ॥ श्रीरेवान् । श्रीरेवान् श्रीमीवहाव्वसवित्पु-
ष्टिवर्द्धनः ॥ सनः सिपत्कयस्तुरः ॥ २९ ॥ मानः । मानः

सति यः पुत्रः धनवान् यश्चाश्रयेहन्ता । ज्योतिःशास्त्राभिप्रायमेतत् । धनस्य च लब्धा पुष्टे च
वर्द्धयिता सेस्मान् पुत्रः सेवताम् । यसुरः शीघ्रकारी । कालातिक्रमे हि प्रत्यग्रं कार्यरसं
पिबतीत्याहुः ॥ २९ ॥ “मानः शर्दंसः” । मा इत्ययं प्रणगित्याख्यातेन संबध्यते । प्रपूर्वस्य
वशेर्वाप्तार्थस्यै तद्रूपम् । मा व्याभोतु नः इस्मान् “शर्दंसः” । यसुनं शंसः अग्निष्टचिन्तनम् ।

(1) सोमानमित्यमुदकं प्रतीपायनम् । का० ४।१।१० ॥ २८ ॥

वास्य संबन्धि, अरुप । रा ला दाने । अस्य कृसौ पद्यां रूप इति भवति, तन्नजा प्रति-
 पियते । “अरुपः” अदातुः । अनुपभोगस्य शनोरित्यर्थः । “धूर्तिः” हिंसा । ध्वरति
 धूर्वति इति वधकर्मसु पठितम् । “मर्त्तस्य” मरणधर्मिणो मनुष्यस्य । मासान् व्याप्नोत
 अरुपयो गार्हस्य संबन्धि शंसनं धूर्त्तियेति वाक्यार्थः । किञ्च “रचाणः” । रचनः गोपा-
 चासान् देवहमपस्यते ॥ ३० ॥ “महित्रीणाम्” । आदित्यदेवस्त्रुचो गायत्र्यः । पधि

धर्त्तिसौअरुषोधूर्तिः? प्रणुङ्ङ् सत्यस्य । रचाणीब्रह्मण-
 सपते ॥ ३० ॥ महित्रीणाम् । महित्रीणामवोस्तद्यच्चमित्रस्या
 दर्शम्भणः ॥ दुराधर्षुव्वरुणस्य ॥ ३१ ॥ नुहितेषाम् । नुहिते-

सुसुवन्नम् । “महि” महत्त्वीणां त्वयाणामादित्यानाम् “त्रयोस्तु” अवनमवः पालनं भवतु ।
 कथं सूतं पालनम् । “दुच्चम्” द्युतिमन्ति द्रव्याणि यस्मिन्पालने क्षियन्ति निवसन्ति तद्दु-
 चम् । किन्वात्रामादित्यानाम् “मित्रस्य” “अर्थस्याः” “वरुणस्य” च । दुराधर्मित्वनविशेषणम् ।
 “दुराधर्षम्” । नजोधे दुरुपसर्गः अनार्धम् । अशक्यमाधर्षयितुमन्यैः ॥ ३१ ॥ “नुहितेषाम्” ।

“न सदृशासि” न क्रुध्यसि । किम्भनः करोषि । “सच्चसिदाशुषे” । दाशुष इति द्वितीयाथे
 चतुर्थी । सच्चतिः सेवनकर्मा सेवसे । दाशुषे दाशवांसम् हवींषि दत्तवन्तं यजमानम् । विष्णु
 उप “पृच्यते” एव चिप्रम् । पृची संपर्के । संपृच्यते हि दाशवांसम्प्रति । प्रसमुपोदः पाद-
 पूरण इतुप्रशदः पादपूरणे । इच्छन्दः एवाथे । तुशन्दः क्षिप्रवचनः । हे मधवन् कथं भूत-
 सुपृच्यते । “भूयो” बहुतरमेव चिप्रम् इत् नू उक्तार्थे । ते तव स्वभूतं दानम् देवस्य
 कुदाचन । स्तुरीरसिनेन्द्रसप्रच्चसिदाशुषे ॥ उपोषेन्नुमंघवुन्भू
 युऽइन्नुतेदानन्दवस्यपृच्छते ॥ ३४ ॥ तत्संवितुः । तत्संवितु-

दातुः । एतदुक्तं भवति न कदाचित्त्वं यजमानं प्रति क्रुध्यसि सेवसे च दाशवांसम् उप-
 पृच्यते वा त्वदीयं दानं भूयो भूयो दाशवांसं प्रति ॥३४॥ “तत्संवितुः” । सावित्री गायत्री (१) ।
 तदितिपद्या विपरिणम्यते । तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुः । आदित्यान्तर पुरुषस्य । “देवस्य”

(१) विश्वामित्रदृष्टेयम् । अथ यी विषेपः सीमन्तातवरणश्रोत्रोवाङ्मण्यमस्त्रिक्रतायां गायत्रीतत्त्वसमीचायां
 द्रष्टव्यः ॥ ३५ ॥

द्विरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य वा विज्ञानानन्दसुभावस्य वा ब्रह्मणः । “वरेण्यम्” । वरणीयम्-
 “भर्गः” । भर्ग्यशब्दो वीर्यवचनः । “वरेण्यद्विवा अभिपिपिचानाङ्गोपद्रक्राम वीर्यं वै भर्ग इति” ।
 श्रुतिः । तेन हि पापं भृजन्ति दहन्ति । भृजोर्भजने । अथवा भर्गस्तेजोवचनः । यद्वा
 मण्डलं पुरुषो रसस्य इत्येतत्त्वितयमभिप्रेयते । “देवस्य” दानादिगुणशुक्तस्य । “धीमहि” । ध्ये
 चिन्तायाम् । अस्य छान्दसं संप्रसारणम् । ध्यायामः । चिन्तायामः । निदिध्यासं तद्विषयं
 कुर्म इति यावत् । “धियोयोनिः” । धीशब्दो बुद्धिवचनः कर्मवचनो वा वाग्वचनञ्च । बुद्धीः

वरेण्यम्भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ ३५ ॥

कर्माणि वा वाचो वा । यः सविता नोस्माकम् । “प्रचोदयात्” । बुद्धेः संचोदने । प्रकर्षेण
 चोदयति प्रेरयति तस्य सविहः संबन्धि वीर्यं तेजो वा ध्यायाम इति संबन्ध । वाक्यरूढेन वा
 योजना । तत्सवितुर्वरेण्यं वीर्यं तेजो वा देवस्य ध्यायामः । यच्च बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयत्य-
 स्माकं तं च ध्यायामः स च सवितैव भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययेन वा योजना । तत्सवितुर्वरेण्यं
 भर्गो देवस्य ध्यायामः धियो यद्भर्गः अस्माकं प्रेरयति ॥ ३५ ॥ “परिते” । आग्नेयीं गायत्री ।

हे षण्णे "पर्यत्रोतु" परिव्याप्नोतु । "ते" तव सूतुतो "रथः" । अस्मान् "विश्वतः" सर्वतः ।
 कथं भूतो रथः "दूडभः" दुर्दमः । दुरुपसर्गः प्रतिषेधाधीयः । दम्नोतिवधकर्मा । अत्रवधः ।
 "येन" रथेन "रत्नसि दायकः" यजमानानाम् । "यजमाना वै दाशवांस इति" श्रुतिः ।
 स रथोस्मान् पर्यशनेतु इति संबन्धः । दृहदुपस्थानं समाप्तम् ॥ ३६ ॥ जुल्लकोपस्थानमु-
 च्यते (१) । आसुरेरापिम् । यजूंषि । "भूर्भुवः सूः" । हे भगवन्तग्ने यस्तुं महाव्याहृत्यात्मकस्तुं

(प्रताम् १००) परितेदूडभोरथोस्मा २ ऽअंश्नोतुव्विप्रवतः ॥ येन

रत्नसिदाशुषः ॥ ३६ ॥ भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः । भूर्भुवः ।

त्वां याचे । शोभनप्रजाः "प्रजाभिः सर्गां" भवेयम् । शोभनवीरश्च "वीरैः" शोभनपोषश्च "पोषैः" ।
 पोषो भूगोहिरण्यधान्यादिभिः । प्रवसन् यजमानः गाहृपथसुपतिष्ठते (२) । "नर्धप्रजांसिपाहि" ।

(१) वामदेवदृष्टेयम् ॥ ३६ ॥

(१) भूर्भुवः स्वरितिवोभाविति । ४।१।१।२ ।

(२) प्रवसन् सर्वान्विद्येति प्रतिमन्त्रम् इति । का० ४।२।१।३ ॥ ३७ ॥

रेनस्यो हितो नर्वः । हे नर्व प्रजां मे पाहि गोपाय । आहवनीयसुपतिष्ठते । “शंखा” १ शंसु
 सुतो । हे सुत्य । “पशुन्मेपाहि” गोपाय । दक्षिणाग्निमुपतिष्ठते । “अध्वर्ये” । अतनवान्-
 अध्वर्यः । अत सातत्यगमने । सततं हि दक्षिणाग्निगार्हपत्यस्य खालं गच्छति । हे अतनवन् अध्व-
 मे गोपाय ॥ ३० ॥ प्रत्यागत आहवनीयसुपतिष्ठते (१) । “आगन्ध” । असुष्टुप । हे आहव-
 नीय यं त्वामागता वयम् । “विश्वेदेसं” सर्वतोषनम् । “असाध्यन्” । पद्यथै चतुर्थी ।

प्रजाभिः स्थांसुवीरोब्धैः सुषोषं पीषे ॥ नटथेप्सुजा
 स्मेपाहिशंस्यं पशून्भेषुह्वथ्यैर्ध्रिपितुस्मेपाहि ॥ ३१ ॥ आग-

अन्नाक्तम् “वसु वित्तनम्” । अतियेन धनस्य वेदितारम् । सः स्वं हे भंगवन् अन्ते
 समाट्” । राणुदीप्तौ । सम्यग्दीप्तिनत् । “अभिदुग्धम्” दुग्धं द्योततेयशो वा अन्नं वा ।

(१) यत्किपाग्निरनुपेत्य कश्चिदुपतिष्ठते आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नीनाग्नौति प्रतिमन्त्रम् । का० ४।२।२८ ।
 समिधं पक्षे गृहीत्वा कश्चिदपि जगमन्त्रैव प्रथमरीपरग्न्यागारं प्राप्यागन्नेति मन्त्रेणाहवनीयादीनुपतिष्ठति इति
 खवाकं ॥ ३८ ॥

“अभिसहः” । सह इति बलनाम । “आयच्छसु” । यमेरेतद्रूपम् । एतदुक्तं भवति । अस्मानमि
 अन्नं यगो वा बलं वा गृह्णीष्व अगमयेत्यर्थः । यद्वा अस्मान् दुग्धस्वमभिवलंबाऽभयच्छसु स्याप-
 यसु समर्पय । आयच्छतिः स्थापनार्थः ॥ ३८ ॥ गार्हपत्यसुप्रतिष्ठते । “अयमग्निः” न्यङ्कुसा-
 रिण्यौ दृहतो । यो यमग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्याख्यः प्रजायाश्च अतिशयेन धनस्य वेदिता तस्मैतं
 न्नम् । त्विन्द्रप्रववेदसमुस्मत्स्वयं व्वसुवित्तंमम् ॥ अगर्णे सरमा
 डुभिद्युम्नसुभिसहुऽआयच्छस्व ॥ ३८ ॥ अयमग्निर्गृह ॥ अय
 मग्निर्गृहपतिर्गार्हपत्यं णुजायां व्वसुवित्तंमं ॥ अगर्णे गृह
 पतेभिद्युम्नसुभिसहुऽआयच्छस्व ॥ ३९ ॥ अयमग्निः ॥ अय
 याचे हे अग्ने गृहपति । अभिद्युम्नेति व्याख्यातम् ॥ ३९ ॥ दक्षिणाग्नुरपस्वानम् । “अय-
 मग्निः” । अरुद्रुप् । योयमग्निः “पुरीष्यः” पशव्यः । “पशवो वै पुरीषमिति” श्रुतिः । “रदि-
 मांन्धनवान् पुष्टेर्वईयिता । तस्मैतं प्रत्यक्षीकृत्य याचे । हे अग्ने पुरीष्य दुग्धस्व बलं च

प्रत्यसान्निधेहि ॥ ४० ॥ गृहाणुपैति (१) । “गृहाणामविभीत” । त्रिष्टुविराद्रूपा । हे “गृहा-
 साविभीत” भयं सुञ्चत “मा वेपञ्चम्” । दुवेष्ट कम्पचलनयोः । वेपतिः कम्पनार्थः । कम्पनं
 सुञ्चत । यतो वयम् युष्मात् “उर्ज” मन्त्रं “विस्मतः” धारयमाणान् अनुपचीयान् अन्ते नैव
 “आहमसि” आगताः साः किञ्च अहमपि “जर्ज” मन्त्रं “विस्मन्” धारयन् “वः” युष्मान्
 मृगिणः पुंशुीष्ण्योरयि मान्भ्युंष्टिवद्भिनं ॥ अगर्णे पुरीष्याभिद्यु

मसमभिसहस्रायच्छस्व ॥ ४० ॥ गृह्णामा । विभीतुमावेपङ्गु-

मूर्जुम्बिबभृत्तुणमसि ॥ ऊर्जुम्बिबभृद्भुं सुसनां सुमेधागृहानि

प्रति “सुमनाः” शोभनमनाः “सुमेधाः” शोभनप्रज्ञाः सन् “गृहानि सि” गृहाणप्रत्यारच्छामि ।
 “मनसामोदमनः” हृद्यन् । आइमः वज्रवचनम् एमि एकवचनम् । आत्मनि विकल्पेन बहु-
 वचनं स्मर्थत इत्यदोयः ॥ ४१ ॥ “येपामध्येति” । अनुष्टुप् । येषां गृहाणामध्येति । इक्

(१) गृहाणामविभीतिति गृहाणुपैति । का० ४१।२।३३ ॥ ४१ ॥

सारथे इत्येतस्मै तद्रूपं न व इह, अधयन इत्येतस्य । येषां गृहाणां स्मरति प्रवसन् गृह-
 पतिः । “येषु च सौमनसो बहुः” । येषु गृहेषु बहुप्रकारं सौमनस्यं विद्यते तान् “गृहा-
 नुपपत्त्यामहे । आह्वयामः । “ते” चाह्वताः सन्तो “नो जानन्तु” । अस्वद्विपदां प्रत्यभिज्ञां कुर्वन्तु ।
 “जागतोऽस्मान् प्रत्यभिज्ञोवतोऽस्मान् ॥४२॥ “उपहृता इह” । ब्रवसाना महापङ्क्तिः । अस्म्यनु-

सि मन् सु सो दं मानं ॥ ४१ ॥ येषां मुद्धितिं । प्रवसन्नेषु,
 सौमन् सुवृहः ॥ गृहानुपह्वयामहेतेनो जानन्तु जानन्तु ॥ ४२ ॥
 उपहृता इह । गावुऽउपहृताऽअजुवयः ॥ अथोऽअन्नस्यकी

ज्ञाता इह गृहेषु न इत्येतत्पदद्वयं विप्रकृतमिह संवधते । इहास्माकं गृहेषु “गावः अजा अयवः
 उपहृताः” । “अथो” अपि च “अन्नस्य कीलाजः” । कीलालशब्दो रसवचनः । पटु रसमिद-
 मन्नमभ्यनुप्रायते । “चे मायवः” इति प्रविशति (१) गृहाः उच्यन्ते । चे माय अविनाशाय वः

(१) चे माय व इति प्रविशतीति का० ४१३ ॥ ४२ ॥
 इत्युपस्मानमन्वाः ॥ ४३ ॥

युष्मान् “शाल्यै” च “प्रपद्ये” प्रविशामि । “शिवं शर्म” द्वे अर्थे ते सुखस्य नान्नी । अने क-
प्रकारं सुखं भवत्विति शेषः । कस्य “शंयोः” । यमिति सुखनाम । इदं युरिदं कामयमानः ।
सुखकामस्य । नर्यं प्रजामित्यादि आदित्यार्षम् ॥ ४३ ॥ “प्रधासिनो हवामहे” । चातुर्मास्य
मन्ताः (१) प्रजापतेरार्षम् । गायत्रीमारुती । शुक्रज्योतिश्चेति सप्त सप्त सारता गथाः । तत्र
स्रतवायश्च प्रधासौ वेति पठ्यते । तदेतदुच्यते । प्रधासुप्रलक्षिता मरुतः प्रधासिनः हवामहे

लाणुऽउपहूतो गृहेषु नः ॥ क्षेमायवुं शान्त्यै प्रपद्ये शिवर्तेशु शर्म
श्रुतयोः श्रुतयोः ॥ ४३ ॥ प्रधासिनो हवामहे । मरुतेश्च र्शिशादंसः ॥

आह्वयामः । ये च शुक्रज्योतिप्रसृतयो “मरुत” सांशश्च हवामहे । “रिशादसः” । रिशतिर्हि-
सायः । दसु उपचये । ब्राह्मणान् रेशयन्त उपक्षयन्तीति रिशद्वासिनः सन्तो रिशादस इत्य-

(१) षयचातुर्मास्यमन्ताः । चातुर्मासाख्यो यागः स पर्वचतुष्टयात्मकः । वैश्वदेव वरुणप्रधास साकमेव
एगशीरीवास्वरादि चत्वारि पर्वणि । तत्र वरुणप्रधासाख्ये द्वितीये पर्वणि दक्षिणोत्तरयोर्द्वयोर्द्विद्विधासा-
द्वितीय प्रतिपत्स्याता पत्नीभुदानयंस्तदीयं सारं पञ्चैकैश्चरुषीति । मापि तं ब्रूयात् । आख्याते प्रधासिन

पान्ते । कथं भूतान्द्वयामहे । “कुरुभेण सर्वोपसः” । करस्मपावैः समानप्रीतयः ॥ ४४ ॥
 पत्नीवाचनो सन्तः । पत्नी दक्षिणागनी करंपात्राणि ब्रुहोति (१) । असुष्टुभा सारत्या ।
 यच्च “गामे वसन्तो यच्चा “रण्ये” यच्च “सभाया”सवस्थिताः यच्च “इन्द्रिये” प्रजननेनावस्थिताः
 सन्तो “यदेनश्चक्षमा वयम्” । एनः शब्दः पापवचनः । यच्छब्दश्चाधस्तनैः चतुर्भिर्यच्छब्देरे-

कुरुभेणसु जीषंसं ॥४४॥ यद्द्रुमै यद्दरुण्येवत्सु भायुं
 यदिन्द्रिये ॥ यदेनश्चक्षुमाव्युयमिदन्तद्वयजामहुस्वाहा ॥ ४५ ॥

कौभय वीशार्थं भवति । अथ कौर्यः । यत्र यत्र ग्रामादिष्ववस्थिताः सन्तः पापं “चक्षुमः”
 कृतवन्तो वयम् । “इदं तदवयजामहे” । अत्रपूर्वो यविर्नाशने वर्तते । एतत्पापं नाशयामः ।

इत्येना वाचयति नयन्ति । का० ५।५।१० ॥ ४४ ॥

(१) करथापात्राणि ब्रुहोति शूर्पेण सूधनिकृत्वा दक्षिणैः प्रत्यङ्मुखौ कायापती वा दक्षिणेनाह्वय तौर्येण
 शूर्पेण वेदिसपर्येण वा यद्द्रुमै इतीति । का० ५।५।११ । यवपिष्टेन निर्मितानि सन्तानपरिमितानि एकाधिकानिवर्तु-
 कादिकृपाणि करथापत्राणि, तानि शूर्पेण पत्रो दक्षिणामौ जुहयादित्येकः पत्र दम्पती द्वौ वा जुहुयातामित्यपरः ।

“स्नाहा” । सुकृतं चैतत् हविर्भवतु ॥ ४५ ॥ “सोपूषणः” (१) । ऐन्द्रीमारुतौ विराजं यजमानो
 जपति । यत्र वै प्रजापतिः प्रजानां सरतः पाप्मानं विमेषिरे इत्यादिना इतिहासेन निदान-
 वचनं द्युतिः करोति । “सोपूषणः” । सो इत्ययं निपातः प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादाख्यातस्य
 भवति । यस्यार्थं प्रतिषेधयति । नचाख्यातं विद्यते । अतः श्रुतमध्याङ्गियते । हे इन्द्र “मा
 विमन्थीः” माहिंठंसीः । सु इत्यनर्थकः । नोस्माकं प्रजाः । अत्र “हरसु” एषु संग्रामेषु वर्त्त-

सोपूषणः । सोपूषणं इन्द्रात्रपृतसुदुवैरस्ति हिष्मन्तिशुष्मिन्नवुयाः ॥
 सुहृत्सुहृदस्यमीदृषीयुव्वग्राहविष्मन्तीमु रतीव्वन्दतेगीः ॥ ४६ ॥

मानः । “देवैः” मरुद्भिः संहितः । क उपकार इतिचेत, उपहात्य हि प्रशुभकारः प्रार्थयते ।
 “अस्तिहि” । यस्मादस्ति । अ इत्यनर्थकः । “ते” तव विषये ‘शुष्मिन्’ । शुष्म इति बलनाम । हे बल-
 वन् अत्रया “अथपूर्वस्य यजजेतेतद्रूपम् । अथयुतो यागः प्रथग्भागः तद्योगी । किञ्च “महच्चि-
 ती च दक्षिणेन मार्गेण तानि पात्राण्याहृत्य वेदेः पूर्वदिशि पश्चिमदिशि वा स्वित्वा जुहुयाताम् इति मधीषर-
 भाष्ये । ४५ । (१) सोपूषण इति यजमानो जपति । का० ५।५।१२ । ॥ ४६ ॥

दास्य” । महतः चित् वस्य तव 'मीटुपः' मिह सेचने । सेतुः वरणस्य वर्षयितुर्वा । “यव्याहविष्म-
 तोमसंतः” । यवमयैः करम्भपालैः हविषतो मसतः तव स्वभूताः संवाताः त्वदनुग्रहात् । “मह-
 तो” यस्य मीटुपः । “घन्दते गौः” । वदि अभिवादनस्तुस्योः । स्तौति गौः वाक् स्तोतृणाम् ॥४६॥
 पत्नी वाचयति (१) । “अक्रन्कर्म” । अनुष्टुप् । पत्नी षट्त्वजो ब्रवीति । य एते अक्रन् अकार्यैः
 कृतान्तः कर्म वारणप्रघासग, कर्मघातः षट्त्वजः । “सहवाचा” मन्त्रेण । “सयोभूवा” ।

अक्रन्कर्मकर्मक्षतःसहव्वाचामयोभुवा ॥ देवेन्म्युःकर्मक्षुत्वा
 स्तुमप्रेतसचाभुवः ॥४७॥ अर्वभृथनिचुम्पुण । निचुररसिनिचुम्पुणः ॥

वाग्नियेपणमेतत् । मय इति सुखनाम । सुखेन या भावयति वाक् तामहं ब्रवीमि । “देवेभ्यो”
 षीय “कर्मकृत्वा” अस्तं गृहान् “प्रेत” गच्छत मया सहिताः । हे “सचाभुवः” । सचासहे-
 त्यर्थः । सहभयनीना षट्त्वजः ॥ ४७ ॥ (१) “अर्वभृथनिचुम्पुणः” । अर्वभृथो यज्ञः हे

(१) अक्रन्कर्मत्वेनावाचयति । का० ५।५।३ ॥ ४७ ॥

(१) मज्जयत्यव्ययेति । का० ५।५।८ ॥

अवष्टय यज्ञ । अवाचीनं पात्राण्यस्मिन् भ्वियन्त इत्यवष्टयः । “निचुग्मुण” (२) नीचैः क्षारण ।
 “ज्वापरमज्जतेष्टया चरन्तीति” श्रुतिः । बरुनीचैश्चरणोसि नीचैः कणनः तं त्वां प्राथैव “अव-
 देवे देवकृत “मेनो यासिपम् । अवनैतवानहम् । किमवनीतवान् । एनः पापम् कैः सखि-
 भूतेदेवैः । किं धिपयम्, “देवकृतम्” । देवविपथे यत्कृतम् । “अवमत्ये र्भर्त्ये कृतम्” । अव-
 नीतवांच मत्ये र्मनुष्यैः ऋत्विग्भिः सखिभूतैः । “मर्त्ये कृतम्” । मनुष्यविपथे यत्कृतम्पापम् ।

अवट्वेद्वेद्वेवष्टातमे नीयासिषु मवु मन्त्ये र्मन्त्ये कृतम्पुणु राव्योदेवरिष
 स्याहि ॥४८॥ पूर्णाद्विपरांपतुसुपूणु पुनुरापंत ॥

अतसू हे अवन्त्य हे देव रिपः पाहि” । रिपतिर्हिंसार्थः विवन्तः । तस्य ष्वासीरिः बन्ध-
 नात् पाहि गोपाय । कथं भूतादन्वनात् । “पुषराण्यः” । रा दाने । बहुकर्मोपभोग-
 सन्तान्दातः संसारलक्षणादन्वयात् । यद्वा वयब्दे । ख्वन्ति शब्दं कुर्वन्ति प्राणिनोस्मिन् संसा-
 (२). पुपमन्दाया गतौ, नित राचोपति मन्दं गच्छति निरुपणः । यद्वा नीचैः कणन्तस्मिन् वीणस्त्रुणत्रणभूणे-
 त्यादिना नीचैः शब्दोपपदाङ्कणते, षन् प्रत्यय ॥ ४८ ॥

ग०
 य०
 र्ष०
 इ०
 उ०
 आ०

यमायाः स पुनरायास्तस्मात्पुनरावृणः ॥ ४८ ॥ दर्व्योपहन्ति (१) । “पूर्णादर्वि” । हे ऐन्द्रा-
 यनुष्टम्भौ । हे दर्वि अस्याः स्वातीतोन्नं गृहीत्वा पूर्णा सती “परा” इन्द्रं प्रति “पत”
 गच्छ । ततः कर्मफलेन शोभने “पूर्णा पुनरायत” पुनरागच्छ । एवं दूर्वीसुक्ता इन्द्र-
 माह । “वस्तेविक्रीयावहे” । वसुशब्देन मूलप्रसूचयते । वसना इव मूल्येनेव आवामध्वर्यु-
 यजमानौ विक्रीयावहे । किं तद्विक्रयं द्रव्यमित्यत आह । “इय” मन्त्रम् । ऊर्जमुपसेचनम् ।

व्वुस्नेव्विक्रीणावहाऽइषुमूर्जैःशतकृतौ ॥ ४९ ॥ देहिमे ।

देहिमेददामितेनिमेधेहि नितेदधे ॥ निहारञ्चुहरासिमेनिहा

हे शतकृतौ बहुकर्मन् ॥ ४९ ॥ इन्द्र उच्यते (१) । “देहिमे” मध्यं प्रथमं तावत्तेतो “ददा-
 मिते” तुम्यं पदवात् । “निमेधेह” निषेधि मे मम प्रथमम् परचा “नितेदधे” नितेदधे ते तव ।
 “निहारं च हरासि मे” । नितरां हरणं निहारः । अवगृह्यकर्तव्यमुच्यते । मूल्यमितिपर्यायः ।

(१) स्वात्याः दर्व्यादित्ते पूर्णादर्वीति । का० ५।१।३। ॥ ४८ ॥

(२) देहि मे इति जुहोति । का० ५।१।३। ॥ ५० ॥

स हरसि मे मम । अहमपि “निहारं निहरणिते” तव । प्रत्यग्रफलतां मन्तव्यगशास्ते ॥५०॥
 आहवनीयमुपतिष्ठते (१) । “अन्नन्वमीमदन्ते”ति । हाथ्यामैन्द्रीभ्यां षड्क्तिभ्यां पितृयज्ञे पितर
 उच्यन्ते । “अन्नन्” अर्देलुङि षष्ठादेशः । अदितवन्तः सुक्तवन्तः पितरः । कथं ज्ञायत इति
 चेत् “अमीमदन्त” हि मद् तप्तौ । हिशन्दो यस्मादर्थे । यस्मात्तृप्तास्तृप्तादसुक्तवन्त इत्यनुमा-
 नम् । तद्विशेषणुपतराणि । “अप्रप्रियाः अधूपत” । अवाचैन्नमन्निच्छिप्रियाः अन्नभक्तौ-

रुनिहरणितेस्वाहा ॥ ५० ॥ अन्नन्वमीमदन्त । अन्नन्वमीम
 दन्तु ह्ववंपिप्रुयाऽन्नधूपत ॥ अस्तौषंतु स्वभानवोव्विप्रुनिविविष्ण्या

रुपस्यत्य अधूपत । धूञ् कम्पने । धुनन्ति गात्राणि । किञ्च “अस्तौपत स्वभानवः” । प्रिया
 अन्नभक्तौरूपस्यत्य दाढन् सुवन्ति । अहोदत्तमहोदत्तं स्वाहन्नं वज्र । “स्वभानवः स्वयं
 दीप्ताः अन्नविष्मयात् । “विप्राः” प्राग्प्रज्जाः मेधाविनः । “न विष्टयामंती” नवतमया अपूर्वया
 मत्या सुवन्तीत्यनुवर्त्तते । एवं पितृनुपलभ्याधेन्द्रसाह । “योजानु” । क्षिप्रनाम । योज-

(१) यज्ञोपवीतियः एवं निष्कृम्योदहोऽन्नन्वमीमदन्ते त्वाहवनीयमुपतिष्ठन्ते हाथ्याम् । का० ५।२।३।। ५१ ॥

यासि चिप्रम् हे इन्द्र "ते" तव "हरी" इरितवर्णोवश्वौ खभृतौ । तवापि गमनकालः
 प्राप्तः ॥ ५१ ॥ "सुसंहय" योमनदर्शनम् । "स्वा" त्वाम् "वयम्" हे "मघवन्" घनवन् "वन्दि-
 पीमहि" । यदि अभिवादनस्तुस्त्रोः । अभिवादनमाह "प्रनूनः पूर्णवन्पुररुतो-
 यासि" । प्रयासि नूनं निश्चयेन । पूर्णरथनीडः सन् । बन्धुरथादो रथनीडवदनः । "स्तुत" अस्तोहृमिः ।
 "वगान् चतु" । वय कान्तौ । कामाननुभयासि । यत एवमतो योजयासि चिप्रम् ।

सुतीयोजुन्निवृद्भृतेहरी ॥ ५१ ॥ सुसुन्दशान्त्वा । सुसुन्दशान्त्वा
 व्ययस्मधवन्वन्दिदधीमहि ॥ प्रनूनमपुर्णवन्धुरस्तुतीयांसि स्वशार ॥
 इजानुयोजुन्निव न्भृतेहरी ॥ ५२ ॥ मनीसु । मनोन्न्वाह्वाम

"इन्द्रतेहरी" ॥ ५२ ॥ गार्हपत्यसुपतिष्ठते (१) । "मनोन्वाह्वामहे" इति तिष्ठभिर्गीयवौ-
 भिर्मनोदेवत्याभिः । मनः तु चिप्रम् आह्वामहे आह्वयामः । पितृयज्ञचरणेन पितृलोक-

(१) मनोन्वाह्वामहे इति गार्हपत्यं तियभिः । का० ५।८।२२ । उपतिष्ठन्त इति शेषः ॥ ५३ ॥

भिन्न मनोगतमासीदत आह्वयते । केनाह्वयामः । “नाराशर्षट्सेनस्तोमेन” येन नराः
 प्रशस्यन्ते दीर्घायुपः पुत्रवन्तो घनवन्तो भूयासुरित्यादिभिर्गुणैः स नाराशर्षट्सः स्तोमः क्षुतिः ।
 “पितृणां च मन्त्रभिः” मननीयेः स्तोमैर्मन आह्वयाम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ “आनयतु” । आगच्छतु
 नो ऽस्माकं “मनः पुनः” । किमर्थम् “क्रत्वे” क्रतवे । क्रतुः संकल्पः यज्ञो वा । “दद्याय” ।
 दत्तः संकल्पसमृद्धिः सत्वाहो वा । “स यदेव मनसा कामयते इदं मेत्यादिदं कुर्वीथेति स
 हेनाराशुर्सेनस्तोमेन । पितृणाञ्चुमन्त्रमभिः ॥ ५३ ॥ आनः ।
 आनः ऽएतमनुः पुनः ऽक्वत्वे दद्यायजीवसे ॥ ज्योक्चु सूटथेन्द्रशे ॥ ५४ ॥
 पुनर्ब्नः ऽपितरोमनुददातुदेव्योजनः ॥ जीवद्वातर्तः सचमहि ॥ ५५ ॥
 एव क्रतुरथ यदाकृतत्वस्यते स दत्त” इति श्रुतिः । “जीवसे” जीवनाय । “ज्योक् चसूटथेन्द्रशे” ।
 ज्योत् निपातश्चिरवचनः चिरं सूयं दृशे द्रष्टुम् ॥ ५४ ॥ “पुनर्ब्नः पितरः” । हे पितरः पुन-
 रस्माकं “मनः ददातु देव्योजनः” देवसंबन्धी जनः । ततस्तेन देयजनदत्तेन मनसा जीव-
 जीवनवत्तम् । “व्रात” गणम् पुत्रपश्चादिकम् “सचमहि” । ध्वञ्ज परिष्वङ्गे । परिष्वङ्गे-

सहि ॥ ५५ ॥ “ध्वयठसोम” । सौमीगायत्री जपे विनियोगः । हे सोम वयं व्रते तव । व्रत-
मिति तर्जनाम । तत्र कर्मणि वर्तमानाः “मनस्तनूषु” शरीरेषु जागृतृस्वप्नसुषुप्तादिकेषु ।
“विभ्रतः” धारयन्तः “प्रजावन्त”श्च “सचेमहि” से वितव्यानि वस्तूनि ॥ ५६ ॥ “एषते” (१) ।
रौद्रोद्यमनुवाकः वेद्यन्वकाः पुरोडाशास्तत्र विनियुक्तः श्रवदानहोमे । एष ते तव हे रुद्र-

व्ययठसोमवृतेतवमनस्तनूषविभ्रतः ॥ प्रजावन्तः सचेमहि ॥ ५६ ॥
एषते । रुद्रभागः सुहस्वस्राग्भिवकयातञ्जुषस्वस्वाहृषतेरुद्रभागः

भागः । “सहस्रुछा” । स्वहेतिभगिनुरच्यते । सह भगिन्या “अम्बिकायात” भागं “जुषस्” ।
“श्वाहा” मुञ्जतमस्तु । अतिरिक्त (२) माबुल्करउपकिरति । “एष ते” तव “रुद्रभागः” । आबु-

- (१) एष ते इति जुहोति । का० ५।१०।१२ ।
(२) अतिरिक्तमाबुल्करे उपकिरत्येषते इतीति का० पा।०।१३ । यजमानस्य यावन्तः पृथग्भयादयः पुरुषाः
सन्त तान् गणयित्वा मतिपुरुषमेकैकः पुराडाप इत्येतावतः पुराडापान्निरूप्य ततोऽप्यश्वकमेकं पुराडापं निर्वपेत्
गोप्यमतिरिक्तं वच्यते । अथन्वकान्निर्वपति रौद्रानेककपालान्यावन्ती यजमानरुद्रा एकाधिकानिति । का० ५।१०।१२-३

नीयिका "ते" तव प्रथः ॥ ५७ ॥ आगत्य लपति (१) । "अवरोद्धम्" । द्वे षड्त्तिककुम्भौ ।
 अत्रत्युत्थ पृथक् द्वात्वान्याथो देवताय्यौ रुद्रम् अदीमहि । अद् भवणो छान्दसो शिचो लोपः ।
 रुद्रमादयामः । भोजयामः । "अव" गम्य च तं ज्ञात्वा देवं "वाम्बकम्" । तथाच
 भोजयामः यथा नोवस्ससस्कारत् येन प्रकारेणासान्वसीयसः कुर्यात् । वस निवासे इत्यस्य
 आखुस्तेपुशुः ॥ ५७ ॥ अवरोद्धम् । अवरोद्धम् दीम् ह्यवदेवन्त्यम्ब-

कम् यथानुोव्वस्यसस्करु ह्यथानुः अत्र यसुस्करु ह्यथानीव्वप्रवसाथ
 टणन्तस्य वसोतिभवति । ततश्च छन्दसीति इत्यसुनि कृते वसीयस इति भवति ततः इकार-
 लोपे वस्यस इति भवति । वस्ततरानिति पर्यायः । वसनशीलानित्यर्थः । तथाचासान्
 "येयसः" प्रथसतरान् कुर्यात् यथा चासान् "व्यसाययात्" । विपूर्वस्यावपूर्वस्य च योन्त-
 कर्मशीत्यस्य सान्तस्य आशियि लुङि सार्धघाटके यासुटि व्यवसाययादित्येतद्रूपं भवति । यथा
 एवञ्चातिरिक्तं परीक्षणं लुङ्युयात्स्निग्वाबुक्त्तरे विनिश्चिपत् ॥ ५७ ॥

(१) आगत्यावरुद्धमदीमहोति लपति । का० पा० ११३ ॥ ५८ ॥

चास्मान् सर्वकर्मखामन्तं प्रापयेदित्यर्थः ॥ ५८ ॥ “भेषजमसि” । हे रुद्र यस्तं स्वभावत एव भेषजमोपघं भवसि सर्वप्राणिनाम् अतः प्रार्थयते देहि “भेषजम् । गवे अश्वाय पुरुषाय- भेषजम्” देहि । “सुख” देहि । सुहितं खेभ्यः प्राणेष्यः इति सुखम् । “भेषाय भेष्ये च” ॥ ५९ ॥ “वाम्बकम्” (१) । हावनुष्टम्भौ । यं वयं वाम्बकं “वजामहे” पूजयामः ।

यात् ॥ ५८ ॥ भेषजमसि । भेषजङ्गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् ॥ सुख
भेषाय भेष्ये ॥ ५९ ॥ वाम्बकं वजामहे । सुगन्धिमर्षुषिट्टिवद्भिनम् ॥

“सुगन्धिम” । ‘गन्धस्येदुत्पूती’त्यादिना समासान्तः । पुष्टिवर्द्धनम्” । पोषस्य वर्द्धयितारम् । योऽस्मान् “सुगन्धिमिवन्धनात्” । सुगन्धिमः फलविशेषः स यथा पक्कः सुवन्धनाद्वियुज्यते एवं

(1) यन्निं विं परित्यजति पितृवत्सव्योऽज्ञानाज्ञाना , वाम्बकमिति देववच्चैतेन दक्षिणानाज्ञाना इति । का० ५।१०
५५-१६ । यथा देवताषेवायां दक्षिणोऽज्ञानं ताडयन्तस्त्रिः प्रदक्षिणं परित्यजति, स्वमतं पुरुषाः प्रथमैर्नैव वाम्बकम-
त्क्षेप्यन्निमप्रदक्षिणत्वयेण प्रदक्षिणत्वयेण च परित्यजतीति सूत्रार्थः । का० ५।१०।१० ॥ ६० ॥

“मृत्योर्मुञ्चिष्य” मोचय मोचयतु । पुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । “माश्रुतात्” । सा कदाचित् अश्रुतात्-
 मोचयतु । अग्निं त्रिः परियन्त्यनेन मन्त्रेण । कुसार्धश्वोत्तरेण परियन्ति । यं “त्वाम्बकं
 वगामहे शोभनगन्धम्” । “पतिवेदनम्” भर्तृलभयितारम् । “उर्वारुकमिव बन्धनात्
 “इतोमुञ्चिष्य” । ज्ञातिवर्गान्मोचयतु । “मासुतः” । पतिवर्गान्मोचयतु । “सा यदिद इत्याह

उर्वारु कर्मिवुबन्धनान्मृत्योर्मुञ्चिष्य सांश्रुतात् ॥ चाम्बकंश्रुतात् ॥ चाम्बकंश्रुतात् ॥
 हेसुगन्धिमपतिवेदनम् ॥ उर्वारु कर्मिवुबन्धनादितोसुञ्चिष्य सा-

ज्ञातिभ्यस्तदाह मासुत इति पतिभ्यस्तदाहेति” श्रुतिः ॥ ६० ॥ वाम्बकानासजति (१) । “एत-

(१) मृत्यो कृत्वा वेणुयष्टा वा कुपेवासज्योभयतः स्याणुहृद्वंशवल्भोकागामन्यतमक्रानुत्तरेपणवदासजत्ये तत्क-
 इतीति । का० ५।१०।२१ । प्रोक्षियवादीत् बध्वा वचनार्थं दणवंशदिनिर्गतं पात्रविशेषो मृतमित्युच्यते । तयो-
 र्भयोर्भूतयोस्त्रयस्त्रयात् हविःशेषात् प्रक्षिप्य सकीयिनासेन वोढुं प्राखाया वंशयष्टामद्रहये तस्मत्तहयमवासज्योश्रुते
 स्थापौ वृचे वंशे वल्भोके वा मृतहययुता वंशयष्टिं संयुजति ततो गोभिराश्रुतुमशक्यत्वाहातो रोगं न प्राप्नुवन्ती-
 त्यर्थः ॥ ६१ ॥

नेरुद्र" । एतत् ते तव हे "रुद्र अवंसम्" पथप्रदानं शं बलम् । तेन पथप्रदानेन "परः" पर-
 स्नात्, मृजवान्नामर्षवतः भगवतो रुद्रस्य वसतिः ताम् "अतीहि" गच्छ । कथं मृतो गच्छ ।
 "श्रुततत्त्वन्वा" श्रुतारित्तर्धनुः । "पिनाकावसः" । पिनाको रुद्राङ्गुशः रुद्राङ्गुशकृतकुशलः ।
 "कृत्तिवासाः" धर्मवसनः । "अहिंसन्तः" । अविनाशयन्तः अस्मान् "शिवः" शान्तो भूत्वा

सुतः ॥ ६० ॥ एतत्ते । रुद्रवसन्ते न प्रु रोमजूवतोतीहि ॥ अवंत-
 तधन्वुपिनाकावसुः क्वत्तिवासाऽअहिंसन्तंश्रिवोतीहि ॥ ६१ ॥
 त्रायुषंजुमदग्नेंकुश्रयपस्यत्रायुषम् ॥ यद्वेपुत्रायुषन्तन्नोऽ

"अतीहि" पूजितं गच्छ ॥ ६१ ॥ यजमानो सुरह्यमानो जपति (१) । त्रायुषम् । उष्णिक् ।
 निङ्गोक्ता देवता । तीर्थ्यायूपि समाहृतानि त्रायुषम् बालप्रथौवनस्यविराणि त्रायुषम् । दञ्ज-
 मदग्नेः" त्रायुषम् यच्च "कश्रापस्य" यच्च "देवेपु तन्नो अस्तु" । तदस्माकमस्तु भवतु त्रायुषमि-

(१) त्रायुषमिति यजमानो जपति । का० पू० २।१६ ॥ ६२ ॥

स्वायी. ५ ६२ ॥ लोहचुरमादत्ते (१) । “शिवोनामासि” । हे चुर यतः त्वं शान्तनामासि ।
यस्य च तव “स्वधितिः पिता” स्वधिः वज्रः । तस्मै “नमः ते” तुभ्यं भवतु । “मामाहिठंसीः”
माविनाशय । वपति । “निवर्तयानि” निपूर्वो वपतिरिह सुण्डनार्थः । सुण्डयामि त्वाम् ।

अस्तु त्वायुषम् ॥ ६२ ॥ शिवोनाम' । शिवोनामासि स्वधितिस्ते
पितानमस्तेऽस्तु मामाहिठंसीः ॥ निवर्तयुः प्रजुस्त्वायुषे न्नाहं प्राय-
प्सु जननाय रायस्त्वीषाय सुप्रजुस्त्वायुषे स वीट्वीय ॥ ६३ ॥ इति
संहितायां तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ हरिः ॐम् ॥

आयुर्थम् । आन्नाद्यर्थम्, धनस्य पोषार्थम्, शोभनापत्यतायै । शोभनवीर्याय च ॥ ६३ ॥ इति
उषट्कृतौ मन्त्रभाष्ये तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥

(१) शिवो नामेति लोहचुरमादाय, निवर्तयामेति वपति । का० ५।२।१८-१८ ॥ ६३ ॥
मारुताङ्गीपुत्राणां श्रीगोविन्दविदुषा कृते ॥ वक्तोर्वोचं गतोऽध्यायैः मन्त्रभाषास्य टिप्पण्यैः ।

ॐम् (१) "एदमगन्म्" । आग्निष्टोमिका मन्वाः अवन्ध्यपर्यन्ताः । प्रजापतेरर्षिम् । हे अथ्ये ते षड्चौ अथ्यष्टौ त्राशसाने । शालस्ताम्रमन्वारक्य यजमानो जपति । द्वावर्द्धचौ देवयजनदेवतौ । आइदम् "एदम्" देवयजनम् "अगन्म्" वयम् आगताः सः । "प्रथिव्या" सत्कृष्टम् । "यक्" यस्मिन्देवयजने "देवाः" देवा एव देवासः । "अजुपन्त" । बुधौ प्रीतिसेवनर्योः । सेवितवन्तः कामान् । "विश्वे" सर्वे तमागत्य देवयजनम् । "ऋक्सामाभ्यां" सबभूताभ्यां

ॐम्* एदम् एदमगन्म् मदेवयजनम् पृथिव्याय च देवासोऽज्ज' षन्तु वि
प्रथ्वे ॥ ऋक्सु सामाभ्यां सुन्तरं तीयजु' व्भीं रायसूप्योषे गुसमि-

यज्ञससुदं "सन्तान्तः यजुगिञ्च रायस्योषेण" यनस्य पुष्ट्या निमित्तभूतया "इषा" अन्ते न
ई नगो वेदपुरषाय श्रीगुरवे । ततोषिष्याये आधानाग्निहोत्रान्युपस्थानचातुर्मास्यमन्वा चत्ता इदानीं तुरीया-
ध्यायत आरभ्याष्टमस्य द्वात्रिंशत्किल्बिकापर्यन्तमग्निष्टोममन्वा चच्यन्ते तत्र यजमाने संस्कारपूर्वकं सोमक्रयमन्वाः प्राधान्ये

* एवं हे महोनां पयश्चतस्रः, आश्रुत्या ऋक्सामयोर्दिकौ, व्रतं कण्ठतपद्, एपते चतस्रो वस्त्रप्रचितिस, एपते हे, शुक्र
त्वा चतस्रो, दिव्यास्तुगष्टौ रथसप्तत्रिंशत् १० ॥ अ. सू. ॥

च समदेम हृष्ये महि तुष्ये महि ॥ उन्दति (२) । “इसां आपः शसु भै सन्तु देवीः” । शमिति
 सुखनाम । उ इति पादपूरणे । इसा आपः सुखरूपा मम भवन्तु । “देव्यो दानादिगुणयुक्ताः ।
 कृपां वज्रशुतौ वज्रसंभवोऽतः शमाशास्यते । कुशतरुणमन्तर्दधाति । “श्रोषधे वावस्व” । वायतिः
 पालनार्थः । हे श्रोषधे पालय एनं यजमानं दुरात्, चरस्यापि वज्रसंबन्धः । दुरेशाभिनिद-
 धाति (३) । “स्वधिते मेनठं० हिंठीसीः” । स्वधितिर्वज्रः । वज्रकर्म कुर्वन्वज्रोपि वज्रसुचते ।

षामंदेम ॥ इसाऽआपुःशसु'भैसन्तुदेवीरोषधेचायस्वस्वधितेमेनठं

हे स्वधिते सा एनं हिंठीसीः ॥ १ ॥ स्मृति (१) । “आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्तु” । आप
 नादायाये उच्यन्ते । तत्रादौ यजमानो वृषा प्रोच्यन्नृत्विगोऽग्नीगरस्थोः समरेय्य शालागच्छेय । समरीश्वानीन्
 शालास्तश्रुपूर्वाधिं यद्दीलाऽरपिपाणिराहैदमगके ति । का० ८।१३६ ॥ (२) दक्षिणं गोदानं विचार्यां नन्ति
 आप इति । का० ८।१३८ ॥ (३) दूषवज्र, प्रतरुणं चरेण वाभिनिधाय खिलेति । का० ८।१३९ ॥ पश्वर्ययूपस्व
 यथा ब्रह्मे मन्त्र एवमत्रापि तथान्तरान् पुरस्वापनं च मन्त्ररयेन कर्तव्यमिति सूतार्थं ॥ १ ॥

(१) आपोऽस्मानिति शाला, उदिशंभ्य इतग्लामहपुरपूर्वाधिं, शौभं वज्रो निबिष्ट वै त्रयादशत् वेरहिरस्युष्य

उच्यन्ते । या एता आपः जगतो निर्मात्राः ता अस्मान् शुन्ध्यन्तु शोषयन्तु । किञ्च “हृतेन”
 च “नः” अस्मान् “हृतावः” । हृतेन पुनन्तीति हृतावः । हृतं हि अपां परमं तेजः पवित्रं च ।
 “तत्रै सुपूतं यं हृतेन पुनन्तीति श्रुतिः । ‘सुवर्णप्रायो हृतप्राय इति मेघ्यानी’ति गौतमः ।
 पुनन्तु यज्ञयोगां कुर्वन्तु । श्रुतिपूर्वं” हि याचजाक्रियते नचाकस्तुतिरत आह । “विरवं
 हि रिप्” प्रवहन्तिदेवीः” । हि शब्दो यस्मादर्थे । रयो रिपमिति प्रापनामनी भवतः । यस्मात्सू-
 हिर्ऌसीः ॥ १ ॥ आपोऽञ्जस्मान् । आपोऽञ्जस्मान्स्मृतरः शुन्ध्य-
 न्तुघृतेनेनीघृतुष्वः पुनन्तु ॥ विप्रश्वर्षुः हिरिप्रम्रम्रुवहन्तिदेवी
 रुदिदाब्भ्युःशुचिरापुतऽएमि ॥ दीक्षातपसोस्तुनूरसितान् त्वाशि
 भावत एव सर्वं पापं प्रकयेण दहन्ति । देव्यः । उत्क्रामतुग्रचरपूर्वाईम् । “उदिदाम्भः शुचि-
 रापुतएमि” । उदेमि उद्गच्छामि । इत् शब्दो नर्धकः । आभयोद्गः शुचिः सन् आपुतश्च । याव-
 त्यापं पावितः ॥ वाचःपरिधत्ते । “दीक्षातपसोः” । दीक्षा एव दीक्षा । तपः शब्देन उप-
 खागवयं वामौकघौतं निषितकेशं दीक्षातपसोरिति । का० ७।२।४।८ ॥ २ ॥

सद उच्यन्ते तपःप्रधानत्वात् । तन्वास्त्राणं वासः तनूशब्देनोच्यते । या त्वं दीक्षातपसोस्तनूः शरीरं भवसि "तां त्वाशिवीं" शान्ताम् "शग्मां" ससुखां साक्षीं वाच्यते । परिदक्षे आच्छ-
दूयामि । "भद्रं" कल्याणम् । "वर्णं" दीक्षितरूपम् "पुष्यन्" वर्धयन् । अनेन हि दीक्षित
रूपमभिव्यज्यते ॥ २ ॥ तमथ्यनक्ति (१) । नवनीतसच्यते । "महीनांपयोसि" । पयोविकारे

वा० शुग्गमास्परीदधिभुङ्ग्व्वर्णुं स्पुष्यन् ॥ २ ॥ महीनुं स्प्यः ।
महीनुं स्प्योसि व्वच्चेदिः व्वच्चेमि देहि ॥ व्वृत्तस्यासिकुनीन

नवतीते पयःशब्दः । महीनां गवां पयोसि । यतश्च "वर्चोदाअसि" । वर्चस्तेज इत्यनर्थास्त-
रम् । अतो "वर्चोसि देहि" । अक्षिणी अनक्ति । "दत्तस्यासि" । "यत् वा इन्द्रो दत्तमहं रुस्य
यदचासी" दित्यादिना पैककुदस्य चक्षुः संस्वस्तदयं मन्तोभिवदति (२) । दत्तस्य षक्षुः पः संवन्धिनी

(१) शास्ता पूर्वेण तिष्ठन्नथङ्क्ते क्रमेण नवनीतेन शीर्षेण ध्यनुलोभं स्यादको महीनां पयोसोति । दत्तस्येत्य-
चावन्ति वैकलुदास्त्रेनेगामावेत्यदिति । का० ७।१।३३-३४ ॥ (२) तथाच तित्तिरि इन्द्रो दत्तमहम् तस्य कनौनिका
परापतसुदेवास्त्रगमभवदिति ॥ २ ॥

भवसि त्वम् । कनीनकः पुत्रपो यतः होवैककण्ट् यतश्च खमावत “अक्षुर्दी” असि अत-
 द्बद्धं देहि ॥ ३ ॥ कुशपवित्रैः पावसति (१) । “चित्यतिर्मा पुनातु” । चित्तौ संज्ञाने ।
 अस्य चित् । विज्ञानात्मा मनो वाभिधीयते । चित्यतिर्मा पुनातु । “प्रजापतिवै” चित्यति
 रिति” श्रुतिः । “वाक्प्रतिः” । “प्रजापतिवे वाक्प्रति”रिति श्रुतिः । “देवो मासविता पुनातु” ।
 कश्चद्बुद्धिर्असि चक्षुर्भ्रमे देहि ॥ ३ ॥ चित्प्रतिर्म्मा । चित्प्रतिर्म्मा
 पुनातु च्चुक्प्रतिर्म्मा पुनातु देवो मासविता पुनातु नृत्वात् च्छिद्देवापुवित्रे शुसू
 दर्थे स्यरुग्निमभिः ॥ तस्यतेपुवित्रं पतेपुवित्रं पूतस्युषत्कासः पुनेतच्छे
 अच्छिद्रेणेति व्याख्यातम् । “तस्य ते पवित्रपते” । तस्य पवित्रपूतस्येति च पष्ठन्त्योः संबन्धः ।
 यजमानवाचित्वं च । तस्य मम पवित्रपूतस्य सतः । ते तव प्रववे वर्त्तमातस्य हे पवित्रपते
 देव सधितः एतद्भवतु “यत्कामः” अहमात्मानं “पुने” पावयामि । “तच्छकोयम्” तच्छङ्गुयाम् ।
 “यत्रस्योदञ्चंगच्छामि” श्रुतिः । अच्छिद्रेणेत्वेवमादित्रयाणामनुपङ्गोवो ज्यः ॥ ४ ॥ “आवो देवा
 - - (१) - कुशपवित्रैः चित्यतिर्मेति पावयति कप्तभिः सप्तभिः प्रतिमत्कमच्छिद्रेणेति सर्वत्रेति । का. ७।२। ॥ ४ ॥

सुं इति वाचयति (१) । देवी अनुष्टुप् । ईमहे इति वाचञ्जाकर्मसु पठितम् । हे देवासः
 आ "ईमहे" आयाचे "वो" युमान् । किम् । "वासम्" वन एन संभक्तो । वननीयं ।
 संभजनोयं वस्तु । "प्रयत्नचरे(२)" मगच्छति यज्ञे । किञ्च । हे "देवासः आह्वासहे" ।
 आह्वासम् । "वः" वुसाकं संबन्धित्य "आयिपः यज्ञियाचः" यज्ञसंपादन्यः । यज्ञिया
 एन यज्ञियासः । आईमहे आयाचेवः ॥ ५ ॥ अप अह्नीर्न्यचते (१) । "स्वाहायज्ञं मनसः" ।

केयम् ॥ ४ ॥ आवः । आवो देवास ईमहे व्वासम् प्रयत्युहुरे ॥ आवो
 देवासः अग्निषो यज्ञिया सोहवामहे ॥ ५ ॥ स्वाहायुज्ञम् । स्वाहायुज्ञं

यज्ञं मनसः सकाशादहमारभे इत्यनुपङ्गः । "उरोविस्तीर्णादन्तरिच्चादहमारभे यज्ञं,

- (१) ७।३।६ ॥ (२) प्रयति प्रेतीति प्रयत्न प्रपूर्वादिणः यतरि कृपम् ॥ ५ ॥
 (१) स्वाहा यज्ञमित्यह्नीर्न्यपते नानाहस्तयोरेवं येषं प्रतिमत्वं मुष्टीकृत्वा स्वाहेत्युक्त्वा वागप्रतीकृष्टौ तत्सहितौ
 चोत्सृजतीति । का० ७।३।७-९ । प्राचमन्त्रेण हस्तद्वयकनिष्ठिकारयं संकीचयति एवमन्यत्रयेणान्याः, स्वाहावाता
 हारम्यत्पुत्रमेन मुष्टिरयं कुर्यादिति उक्तायः ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवीव्यामहमारभे अन्नम् । "वातादहमारभे अन्नम्" । पञ्चस्वाहाकारा येषु अन्नेषु तनार्थशब्दः । "यज्ञो वे स्वाहाकारो यज्ञमेवैतदात्मं धत्त" इति । स्वाहाकारेण हि हविः अदीयत इति स्वाहाकारो यज्ञः ॥ ६ ॥ औद्ग्रभणानि जुहोति (१) । "आकूत्तप्रयुजे" । चाकुवनमाकृतिः प्रयत्नः चात्मनो धर्मः । मनसः प्रेरणाय भवति । प्रयुङ्क्ता इति "प्रयुक्त-

मन'सुः स्वाहोरीरुन्तरि' च्चात्स्वाहाद्यावापृथिवीभ्युां९स्वाहाव्वा तादार'भेस्वाहां ॥ ६ ॥ आकू'त्यैप्प्रयुजे' । आकू'त्यैप्प्रयुजेग्नये स्वाहामेधायै मन'सु'ग्नये स्वाहाद्वीक्षायै तप'सु'ग्नये स्वाहासुर-

आकूतलक्षणाय प्रयोगलक्षणाय च "अग्नयेसाहां" सुहुतमस्तु । "मेधायेमनसे" मेधालक्ष-
णाय मनोलक्षणाय च अग्नयेसाहा । जपति "द्वीक्षायै तपसे" । द्वीक्षालक्षणाय तपोलक्षणाय च अग्नये साहा । तपःशब्देन चोपसद लक्षन्ते । "सुरसूक्तप्रपूषणे" । वाग्वै सरस्वती पशवो

(१) षोडशभणानि जुहोति स्वात्याः स वेणाकूत्या इति प्रतिमन्त्रमिति । का० ७।७।८ ॥ ७ ॥

ये पूषा इति श्रुतिः । वाग्लज्जणाय पशुलज्जणाय च अग्नयेसाहा । पशुसाध्यत्वाद्वाङ्मस्य पशु-
 ग्रहणम् । “आपोदेवीः” त्रिराट् लिङ्गोक्ता देवता । हे आपो देव्यः “दृहत्वो” महत्याः । विश्व-
 यंसवः सर्वस्य जगतः सुखेन भावयित्राः । हे “द्यावापृथिव्यो” हे “सरो” हे विस्तीर्णे “अन्त-
 रिच युसस्य” च दृहसातये च । “ऋषिपाविषेन” । विदधातिर्दानकर्मा । हविषेति प्रथमाया

स्वत्यै पूषणै रग्नये स्वाहा ॥ आपोदेवीषु हतीर्विश्ववशम्भुवीद्यावां
 पृथिवीऽऽरैऽअन्तरिच । बृहस्पतये हृविषांविधिम् स्वाहा ॥ ७ ॥
 विश्वप्रवीदेवस्य । विश्वप्रवेदिवस्य नुतुर्मर्तौ त्रुरीतसु ख्यम् ॥

विपरिणामः । इविर्दक्षः ॥ ७ ॥ “विश्वोदेवस्य” । सावित्रानुष्टुप् । विश्वः सर्वो जनः देवस्य
 दानादिगुणयज्ञस्य “नेतृः” प्रणेयुः प्रसवितुः “मर्त्यः” मनुष्यः “वरीत” दृणीत “सख्य” सखितान-
 भावम् । किञ्च “विश्वः” सर्वः “राये” धनाय “दृपुष्यते” प्रार्थयते सवितारम् । दृपुष्यतिर्योचञ्जा
 कर्मसु पठितः । किञ्च “दृगम्” दृणीत । दृगम् द्योततेर्ययो वाऽम्बं वा प्रार्थयते । “पुष्यसे”

पोषात्र शितये । य इत्थंभूतः सविता तस्मै स्वाहा (१) ॥ ८ ॥ दृष्ट्याणनयाः शुकृदृष्ट्यासंधिमा-
लभते (१) । “ऋक्सामयो”रिति । ये युवाग्वासां साम्नां च । “शिल्पेस्यः” “यद्वै प्रति-
रूपं तच्छिल्पमिति श्रुतिः ॥ (२) । प्रतिरूपे प्रतिभूते भवथः । “ते वां युवाम् । “आरभे”
श्यालभे । “ते च मापात” गोपायतम् । “आ अस्व यज्ञस्य उद्वचः” । उत्तमा ऋचः

द्विप्रश्वोरायऽइषुड्भतिद्युस्रंभ्वृणीतपृष्यसेस्वाहा ॥ ८ ॥ ऋक्
सामयोऽं । ऋक्क्वसामयोऽं शिल्पेस्यस्त्वामारभेतेसांपातमास्य

शासमाप्तेरित्यर्थः । दक्षिणजानुमारोहति । “शर्मासि” । दृष्ट्याजिनसुच्यते । शर्म शरणं
यतस्तुमसि अतः शर्म शरणं “मे” मङ्गं “यच्छे” प्रयच्छ । “नमस्ते अस्तु” नमस्तुभ्यं भवतु ।

(१) समाप्ता षोडशपमन्त्राः ॥ ८ ॥

(१) रुष्याजिनयोः सन्धिमालभते ऋक्सामयोरितेति । दक्षिणजानुमारोहति शर्मासिति । का० ७।३।२३-२४ ।

(२) ऋक्सामाभिमानिन्यौ देवते देवानां यत्रार्थं स्थिते सत्यौ केनापि निमित्तेन रुष्याग्गरूपं कृत्वा देवेभ्यः पलायय दूरे-
कृत्वाप्यतिष्ठतां तेषु गृह्यन्तेपि यच्छुक्कं तदेषो रूपं यत्कृष्यां तत्साम्नी रूपं, तद्रुक्कं तिच्चिरिणा ऋक्सामे वै देवेभ्यो

“मामाहिठंसीः” ॥ ८ ॥ मेखलां वधीते (१) । “ऊर्गसि” । अङ्गिरसामार्षमस्मिन्यजपि ।
ऊर्गसि अन्नं भवसि । “आङ्गिरसी” अङ्गिरोभिदृष्टां । “ऊर्णंमदाः” । ऊर्णं व मृद्धौ ।
यतन्ममधस्तनैर्गुणैर्युक्तासि यत “ऊर्ज” मन्त्रं “मविधेहि” स्वापय । नीवीं कुरुते । “सोमस्य नीवि-
रसि” । पिबदेवत्या वै नीविरियदीचितस्योक्तम् । इह तु सोमवागार्थी नीविः सोमेन व्यप-

युन्नस्योद्वचः ॥ शर्मसि शर्ममेवच्छु नमस्तेऽत्रस्तुमामाहिठंसीः ॥ ९ ॥

ऊर्गस्याङ्गिरुसूयं मम दाऽऊर्जं मयि धेहि । सोमस्य नीविरसि वि-
षणोः शर्मसि शर्मं अजमानस्येन्द्रस्य दीनिरसिसुसुस्याः ॥ १० ॥

दिश्यते । शिरः श्रोतुते । “विष्णोः शर्मसि” । “अभयं वा एषोव भवति यो दौचिते
वसायं तिष्ठमाने कृष्णमरुतं कृष्णपक्रम्य तिष्ठतामेपवा ऋचोवर्णो यच्छुङ्गं कृष्णाजिनमस्यै शान्तो यत्कृष्यामिति ॥ २ ॥

(१) मेखलां वधीते वेपुं विवृतं षण्मुञ्चमियन्तरा वासव ऊर्गसोति, नीविं कुरुते सोमस्य नीविरिति, शिरः
श्रोतुं ते निष्णोः शर्मसि, कृष्णनिपाया त्रिवर्णिं पञ्चवर्णिं वीक्षाना दद्याया वधीते, तथाकण्डूयनसुसुयसोनेया दक्षिणस्या
सुवत्परीन्द्रस्य वीनिरित्येति, भूमी वीक्षिष्यति सुसुया इतीति, सुखं भित्तमौद्वरं दुष्टं प्रयच्छतुप्रच्छयस्येने

विष्णुश्च यजमानश्चेत्यादि" निदानम् । "विष्णोर्दीर्घितस्य शरणं भवसि शरणं" च "यज-
मानस्य" । कृष्णविपाशां सिचि वधीते । "इन्द्रस्ययोनिः" । "देवाश्च वा असुराश्चेत्यादि-
निदानम् । यथा इन्द्रस्य योनिर्वज्रस्थानं पूर्वं त्वेमसि एवमिदानौ यजमानश्चेतिदर्शना-
र्थेचिदादः । भूमौ लिखति । "सुसप्त्याः कृषीस्कृधि" । कल्याणधान्याः कृषीः कृधि जनानां
कुरु । दण्डमुच्छ्रयति । "जच्छ्रयस्व" । जर्हो भव । हे "वनसते" जर्हो भूत्वा मां पाहि

स्त्वधि ॥ उच्छ्रयस्ववनस्पतः कुर्वी मांप्राहार्यः हंसः आस्य युञ्जस्यो
दृचः ॥ १० ॥ वृत्तङ्कृणुत् । वृत्तङ्कृणुत् । वृत्तङ्कृणुत् । वृत्तङ्कृणुत् । वृत्तङ्कृणुत् ।

गोपाय । "अष्टं हसः पापात् । कियन्तं कालम् । "आस्ययज्ञसोद्वचः" । आ अस्य यज्ञस्य
समाप्तेः ॥ १० ॥ वाचं विरुजते (१) । "व्रतं कृणुत" । व्रतशब्देन पयोभिधीयते । मम
मुष्ण्यतेति । के० ७१११६-३२ । (२) इराकदाचियज्ञपुरुषो दक्षिणं देवो संभवत्तस्मादिन्द्रोऽजायत तदानो
मत्वात्यस्योत्तिर्माभूदिति विचार्येन्द्रः स्वां यौनिं दक्षिणाभाक्चिद्य शृंगेषु न्यदधात् निहिता सा योनिः कृष्णव-
पणाभूदिति तित्तिरित्युतौ यज्ञो दक्षिणामथधादित्याख्यानै कथा सा चातानुसंधेया ॥ १० ॥

(१) व्रतं कृणुतेति वाग्विसर्जनं त्विरुक्तेति, अग्निर्ब्रह्मेति च सकृद्देवो धियमिति व्रतायोपसर्जनं स्वाग्ने, ये

चिप्रं भोजनार्थं पयः कुरुत । “अग्निः ब्रह्मं व्यौलक्षणम् । “अग्निः यज्ञः” अग्निं प्रत्याख्याय
 यज्ञो न प्रवर्त्तत इत्याशयः । “वनस्पतिर्यज्ञियः” । “न हि महुष्या यजे रन्यह्वनस्यतयो न
 मुग्रिति” श्रुतिः । “देवीधियम्” । यक्षरौ अतिशक्ती वा । अस्याश्च पूर्णे नार्द्धे न घृतायोपसृ-
 यति(२) “देवी धियं मनामहे” मनामहे इति याच्ञाकर्मसु पठितम् । देवसंबन्धिनी धियं याचा-
 महे । “मुष्टडीकाम्” । मृडसुखने । सुसुखाम् । “अभिष्टये” । अभिपूर्वस्य यजेतेरादिलोपः

जीव्वनुस्पतिर्व्युच्चियः ॥ देवीन्वियं मनामहे सुमृडीकाम् भिष्टुं
 येव्वच्चो धाट्युच्चवाहसठं सुतीर्थानोऽसुद्वये ॥ ये देवामनो जाता

अभिष्टिः अभियागाय । अथवा अभिपूर्वस्य सिञ्चतेः अभिष्टिः । “अभिषेकाय” प्रजा-
 देवा इति प्रत्ययमन्त्रे इति । का० ७।४।५-१६-२-३३ । मौनीपस्थितस्य यजमानस्यैतन्नस्त्रीस्वारणं वाग्विस्वर्जन-
 साधनम् । वाग्वाहृत्तिरादरार्या । (२) पूर्वार्धे नाचामतीत्यर्थः । (३) ऊपादिदर्शनकाले मनसा युक्ताः, अन्यमन-
 स्सह ऊपादिप्रतिभामानावात् ॥ २१ ॥

लनाथ । “वर्चोधाम्” ब्रह्मवर्चसो धारयिषीम । “यज्ञवाहसम्” यज्ञस्य वोढीम । सा च “सुतीर्थानोऽसत्” । यज्ञं प्रति शोभनावतारा अस्माकं भवतु । “वशे” । वश्या भवतु । व्रतं व्रतयति । “ये देवाः” । अब्राग्निहोत्रसंपदं यत्तस्मानः करोति । ये सथि प्राणेषु देवाः “मनोजाताः” मनसो जाताः । मनः पूर्विका हि तेषां प्रवृत्तिः । “मनोयुजः” । मनसा दृज्वन्ते स्वभावस्थायामिति मनोयुजः । “इच्छक्रतवः” । क्रतुः संकल्पः । तस्यैव ससृष्टिर्दक्षक्रतुशरीरा ।

मनोयुजोदक्षक्रतवस्तेनो वन्ततेनःपानततेल्भ्युःस्वाहा ॥११॥ पूवु।
चाःप्रीताः ॥ पूवु।त्वाःप्रीताभंवतययमापीऽश्रुस्समाकंसुन्तरुदरे-

वाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वेदेवाः” य एते अध्यात्मश्रुतौ पठन्ते त इहोच्यन्ते । “ते नः” अस्मान् “अवन्तु” ते अस्मान् पान्तु पालयन्तु “तेभ्य” अस्वाहा सुहुत-
-मस्तु । सुहुतमेतद्विर्विभवतु ॥ ११ ॥ “शवावाः पीता” (१) । जगत्याद्वैदवत्यया नाभिसुपस्यु-
यति । हे आप. “यूय” शवावाः । शवावमिति चित्रनाम । चित्रपरिणामाः । “पीता भवत”

(२) शवावा पीता इति नामिमालभते । का० ७।४।३५ (२) महीधरपादास्तु, हे आप-यूय देवोद्योतमाना-

“अस्माकमन्त” मध्ये । पुनरपि शिनष्टि “उदरेविशेवाः” । शेषइति सुखनाम । सुसुखाः । “ता
 अग्रस्यम् अयच्छाः अनमीवाः अनागसः” । आगइत्यपराधनाम । अनपराधाः । “स्वदन्तु, देवीः” ।
 अदन्तुं चासादने । देवीरिति निःसंशयं द्वितीयान्तम् । एतत्पदसामानाधिकरण्यात्तु ता इत्येत-
 दादीन्यपि द्वितीयान्तान्येव । ता युष्मान् अग्रस्यम् अग्रस्यम् अयच्छाः सतीः । यच्छा-
 व्याधिराजः । तद्रुचिताः “अवमीवाः” अमीवा व्याधिरिव आदरार्थं तु यच्छाग्रहणम् । “अना-
 सशेवाः ॥ ताऽअस्मिन्मभयं सयु दस्माऽअनमीवाऽअनागसुः स्वदन्तु
 देवीरु सृताऽऽहृताः ॥ १२ ॥ इत्यन्ती” । युञ्जियांतु नूरूपोसु च्वा
 गसः” अनपराधाः सतीः । आग इत्यपराधनाम । स्वदन्तु । स्वदस्वर्दे आस्वादने । आस्वादयन्तु ।
 क्रमादबन्तु “अहृताः” प्रात्याः वागेवाग्निरित्यादयः । “अहृताः” सत्यहृथः यद्वाहृथो वा (२) ॥ १२ ॥
 प्रत्यरोगरुचिताः सामान्यरोगरुचिता अपराधकारिण्यो यश्च हृदिहृत्तो मरणनिवर्तका मज्जदुपकारार्थं स्वदन्तः स्वाद-
 धनः लाभयन्तः इति प्रथमान्तमपि स्वीकुर्वन्ति । अतान्दहृत्पत्य दीर्घं प्राप्तं कृतं यत्रः ॥ १२ ॥

गु०

य०

सं०

७६

स०

आ०

मेघप्रन् "लोष्टं किञ्चिदादत्ते (१) । इव "ते यज्ञिया स्तनूः" । पृथिव्यभिधीयते । इयम् तव यज्ञार्हितनूः तामादद इति शेषः । मेहति । "आपोसुञ्चामि" । अपो मूलं सुञ्चामि त्वनामि न तु प्रवाम् । उभयं वा । अत एवापश्चरितश्च स एतदाप एव सुञ्चति न प्रजाम् । "अष्टं हो-सुचः" । अष्टः पापमसुखं तस्मात्पुरुषं सुचन्ति पृथक्कुर्वन्तीत्यंहोसुचः । हे मूत्राख्या आपः

मि नध्रुजाम् ॥ अर्द्धं होसुचः स्वाहाकृताः पृथिवीमाविशत पृथिव्या सम्भवं ॥ १३ ॥ अगने त्वम् । अगने त्वर्त्सुजागृहिव्वयर्त्सुम'न्द्रि

यूयम् अहोसुचः ताः "स्वाहाकृताः" सष्ट तक्ताः "पृथिवीम् आविशत" प्रविशत । आत्तं निदधाति (२) । "पृथिव्या संभव । मृष्या सह एकौ भव ॥ १३ ॥ स्वपिति । (१) "अग्ने-त्वम्" । अतुष्टुवान्नेयी । हे अग्ने त्वं "सुजागृह्यौ" । साधु जागृहि । "वयर्त्सुं सुमन्दिषी

(१) मेघन् कथयिष्याणया लोष्टं किञ्चिदादत्ते इयं त इति, आपो सुञ्चामीति मेहति, पृथिव्या संभवत्यात्तं निदधा-
तीति । का० ७।४।३६-३८ । (२) आत्तं गृह्येत लोष्टादिकं मूत्रस्थाने क्षिपतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

महि" । मदि सुतिमोदमदस्वन्नकान्तिगतिपु । वर्यं स्वप्श्यामः । मन्दतिः स्वमार्थः । किञ्च
 "रचनः" अस्मान् "अप्रबुच्छन्" । युच्छप्रमादे । किञ्च "प्रबुधेः प्रबोधाय "नः" अस्मान् "पुनः"
 कृषि"कुर (२) ॥ १४ ॥ विबुधमस्वप्स्यन्ते पुनर्मन इति वाचयति । "पुनर्मनः" । से मस

षीमहि ॥ रक्षाणोऽत्राप्य'युच्छन्प्रबुधे'न'पुन'स्त्वधि ॥१४॥ पुन-
 र्मन'ः । पुन'र्मन'पुन'रायु'र्म'ऽत्रागुन्पुन'ःऽप्र'ण'पुन'रु'र'त्मा-
 सुऽत्रागुन्पुन'प्रच्चदु'पुन'पुन'श्चौत्र'म्'ऽत्रागन् ॥ व्वै'प्र'श्वान'रोऽत्र

मनः आगन् आगतम् । "पुनरायु" नी'वितं मस आगसम् । "पुनः प्राणो" मन्नागतः । सुख
 नासिकासंचारीवायुः प्राणः । "पुनः श्रोत्र" मस आगतम् । "सर्वे" ह वा एते स्वपतोपक्राम-
 न्तीति" युति । किञ्च "अग्निं श्वानरो" "अदध्वः" अनुपहिंसितः "तनूपाः" शरीस्य गोपायिता

(१) यन्नेत्यमित्यक्ता स्वपित्यध. माङ्, इचिणत इति । का० ७।४।३८। (२) स्वपतोऽन्ने मार्यनं रचसा
 भाषाय, तदुक्तं तिच्चिरिणा - अग्निमेवाधिपं कृत्वा स्वपिति रचसामंपहलै इति ॥ १४ ॥

‘न’ अस्मान् “पाठ” रत्न “दुरितात्” अशुभात् “अवद्यात्” अवदनीयात् (२) ॥ १५ ॥
 अवृत्य व्याहृत्य जपति (१) । “त्वमग्ने” । आग्नेयी गायत्री । हे अग्ने त्वं व्रतस्य पाल-
 यिता भवसि । “देव आमत्ये पुत्रा” । आकारौ समुच्चयार्थीथौ । देव “आ” च्च च मत्येपु मनुष्येपु
 च “व्रतपा” इति शेषः । त्वं च यज्ञे ष्वीड्यः । सत्कारपूर्वे व्यापारोऽर्थेणा । ईडिरर्घ्यं पणकर्म वा
 पूजाकर्म वा । अघेर्गपतव्यः याचितव्यः । त्वमतो व्रतं पाहीतिशेषः । लघुमाख्ये वाचं-

दंभवस्तन्नपाऽत्रुग्निन्नन्”ऽपातुदुरितादं वृद्ध्यात् ॥ १५ ॥ त्वमग्नने ।

वृतुपाऽत्रसिदुवऽआमत्ये ष्ववा ॥ त्वंठ्यऽज्ञे ष्ववीड्यः । रास्वि-

यति (२) । “रास्वेयत्” । सोम-उच्यते । “राप्” । रादाने देहि । इयदिति लघुद्रव्यपरि-
 माणावचनम् । हे सोम । किञ्च “आभ्योभर” “हृग्रहोर्भरुद्धसौ”ति हकारस्य भकाररक्षा-

(१) अशुभात् दुर्मयर्षी दुरितात् पालयित्वा यो जना ॥ १५ ॥

(२) त्वमग्ने इत्याह ऋध्वाऽत्रत्वं वाचं वृद्ध्यात्, लघुमाख्ये जपति रास्वे यदिति । का० ७।५।१।२।६। (२)

व्रतौ मातं धनुःसुधा मन्ममिम पठेदित्यथे ॥ १६ ॥

मदसः । घोहरं भूयो वञ्छतरम् । किञ्च "देवः सविता नः" च्छस्यन् "वसो दीता" घनस्य दाता "वसदात्" घनमदात् । दत्तवान् पूर्वमेवेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ "एवाति" (१) । अनुष्टुप् । पूर्वोर्द्धौ हिरण्यदेवस्यः उसरो वाग्देवस्यः विनियोगोपौवाज्ये । आज्यं जुह्वां चतुः क्षिप्त्वा तत्र हिरण्यां निदधाति । आज्यमुच्यते । एषो हिरण्यलक्षणा ते तव ऋ शक्राज्य तनः शरीरम् । "समानवत्स वै पयश्च हिरण्याः चोभयर्थं ह्यग्निरेतसमिति" श्रुतिः । एतच्च हिरण्य-

यत्सोमाभूयो भरदुवेनः सविताव्वसो हुताव्वस्वदात् ॥ १६ ॥ एषा-
ते शुक्लतनूरे स्तहृच्चुस्तथु सभभुभ्राजं ह्रच्छ । जूरं सिधृतामन-

लक्षणं वर्चसेजः "तथा" तन्वा "संभवं स्कीमव, एकीभूय च भ्राजं सोमं गच्छ । लुहोति "क्षूरसि" जीव प्राणधारणे । अस्य क्विप्त्वापि ह्र प्रत्यये चुरिति भवति । या च्च जीवनमसि । "धिया धिया घेतवा मनुष्या मुच्यन्तीति" श्रुतिः । अथवोजवत इति जूः । "एतठं ह्याकाशमनुजवत" इति

(१) आकाशात्पयपिपाय घौवं जुह्वां चतुर्विण्णशति बहिस्रणेन हिरण्यं यथावदधात्वे पा त इतीति, जरकोनि कुचीतीति । भा० ७।१।७-८ ।

श्रुतेः। या च स्वः "घृता" घारिता "मनसा"। जुषी प्रीतिसेवनयोः। अभिरुचिता च।
 "विष्णवे" विष्णोः सोमस्य (२) ॥ १७ ॥ "तस्यास्ते" तव "सत्यसवसः" अविताथाभ्यनुज्ञायाः।
 "प्रसवे" अथनुज्ञावां वसमानाः। "तन्वीयन्त्वम् अशीव"। शरीरसा यमनं दाढंराम् अशी-
 य व्यापुनयाम् आ यज्ञसमाप्तेः। हिरण्यमुद्धरति (१)। "शुक्रमसि" अग्ने रेतेसि। "चन्द्र-

सानुष्टु विविष्णवे ॥ १७ ॥ तस्यास्ते। सुत्तप्रसंवसः प्रसुवेतन्वीयुन्
 चमंशौ युस्वाहा ॥ शुक्रमसिचन्द्रमस्युष्टमसिबैश्वदेवमसि ॥ १८ ॥

मसि"। चरि आखुहादने। "अमृतमसि" अमररथधर्मासि। "वैश्वदेवमसि" सर्वदेवस्थमसि
 (२) महीधरभाष्ये तु हे शुक्रदीप्यमानमे ते तव एषा तदूर्द्ध्वमानमाख्यं शरीरं, अख्ये चिप्यमाणं हिरण्यं
 वचः तयाख्यरूपया तत्त्वा एकीभवति च व्याख्यातम्। एतन्मन्त्रपठितान्तेः सतेजसु सतनुस्तु च संपद्यते। तदुक्तं तित्ति-
 रिणासतेजसमेवैतं सतनुं करोतीति ॥ १७ ॥

(१) शुक्रमसोति हिरण्यमुष्टय वेद्यां त्वणं निदधाति। का. ८. ४६॥ (२) अग्निर्घृतीयोऽपि हिरण्यस्य विनायामावः
 यथौ सर्वर्षमसोपमिति याप्रवत्कथः। "वैश्वदेवं" सर्वदेवं संवन्धि सर्वोपि देवी हिरण्यदानेन तुष्टतौर्त्वायंयः ॥ १८ ॥

इति ॥ १८ ॥ (२) सोमक्रयणीसमिसन्तयते वायुं पाष्याहारोपकल्पनया । त्वं "चिदसि" । चित्तस्य मनसोरुवादिनी भवसि । या च "मनोसि" प्रज्ञासि । या च "धीरसि" बुद्धिर्भवसि । "धिया ह्येतया मसुष्यान्ब्रूयन्ति जीवितु मिच्छन्ति" श्रुतिः (२) । या च त्वं "दक्षिणासि" । भूमिदानाप्तरं नास्ति विद्यादानं ततोधिकमित्येतदभिप्रायम् । तेभ्योवाचं दक्षिणामानयन्नित्येतदभिम्रायं वा । या च "द्विवियासि" । क्षतात् लायत इति द्विवियः । बाह्या स्तूयते वा । या च "यद्भि-

चिदसि । मुनासि धीरसि दक्षिणासि बुद्धियसि बुद्धियस्यदितिरस्युभयतः शौष्ण्याणी ॥ सानुः सुग्रां वीसुग्रां तीक्ष्णविमितस्त्वापुदि-

यासि" । यज्ञार्हासि । या च "अदिति रसि" । अदीनासि । या च "उभयत शौष्ण्याणी" । उभ-

(१) चिदधीते नामभिमन्त्रयते । का० ७ ६।५। (२) शन्त, करणस्य चित्तमनोबुद्धयस्ति स्त्री वृत्तयः । तत्रापेताग्नेसादिसपातस्य चेतनत्वं सपादयन्ती वाद्यवस्तुषुवानिर्विकल्पकूप सामान्यज्ञान जनयन्ती वृत्तिश्चित्तं तदेवावपिदित्युच्यते । एव कश्चित्पदार्थमालोच्यैव भवति न वेति संकल्पविकल्पौ कुर्वाणः वृत्तिर्भनत्तदेवाव मनेत्युच्यते । दूरेभिरस्य मन्त्रयेति निययकणा वृत्तियुद्धि सैवाव धीषण्डेनोच्यते । एवं च वागात्मिका सोमक्रयणी चिक्मनीर्षीरूपत्वेन

धतीशुषी । वाक्के पदानामन्यथाचान्यथा च क्रमो भवतीत्ये तदभिप्रायम् । “सयदेनया सयानडं
 सविपर्यासं वदतीत्यादि” श्रुतिः । “सानः सुप्राची सुप्रतीचीएधि” । या त्वमुक्तगुणसि सास्त्राकं
 सुप्राची भव सोमसभिगच्छेत्यर्थः । सुप्रतीचो धि । साधु अस्मान् प्रति सोमं गृहीत्वा आगच्छे-
 त्यर्थः । “सुप्राची न एधि सोमं नोच्छेहीत्येवैतदाह सुप्राची न एधि सोमेन नः सह पुन
 गृहीत्येवैतदाह” इति श्रुतिः । किञ्च । “मिबस्तुपदि यमोताम्” । मिबआदित्यस्तां । परि

बंठनीतामपुषाङ्घ्नसपुत्विन्द्रुवाङ्घ्रिदाय ॥ १६ ॥ अनुत्वामुता

संन्यतामनुपितानुभ्रुतासगुम्भयो नुसखुसयूत्थाः । सादेविदे-

पादे वभ्रातु अप्रणाशाय । किञ्च “पूषाध्वनस्यातु” इयं वै पृथिवी पूषा सा त्वामध्वनः मार्गात् पातु
 रचतु । किञ्च “इन्द्राथाध्यजाय” । चतुर्थां पठ्या विपरिणामः । अधि उपरि अञ्जिणी यस्य सो-
 ध्यजः । इन्द्रस्याध्वजस्य सतः ॥ १६ ॥ किञ्च सोमस्हरण प्रवृत्तां त्वामेते “ऽनुमन्यन्तां त्वा आता
 ममन्वते । (३) चतियजात्यभिमानिसोमप्रथसाधनेत्यर्थः । सोमस्य चतियजात्यभिमानिता च “यान्ये तानि
 देवत्रा चवाणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र” इति बृहदारण्यके सुस्रष्टा ॥ १६ ॥

अनुमन्यती त्वां पिता अनुमनती त्वां माता "सगच्छे" । समानगर्भ भवः । अनुमनतां त्वां
 सखा "सयूया" समानययप्रभवः सखा अनुमनताम् । किञ्च यात्वं कृतसामग्रीकाः स्वाभिः सोमं
 प्रति गमने सा त्वं हे "देवि" दानादिगुणयुक्ते "देवमच्छेहि" इच्छामिराम्, मिति शक्यपूणिः ।
 "देव" सोममध्येहि" अभिगच्छ । इन्द्राय सोमम् आहर्तुमिति शेषः । किञ्च । "रुद्रस्तावसी-
 यते" रुद्रः त्वाम् आवर्त्तयतु । रुद्राज्ञां नातिक्रामन्ति, पशधः । ततः "भवस्ति" अविनाशेन
 वमच्छे हीन्द्राय सोमं रुद्रस्त्वावर्तयतु स्वस्ति सोमं सखुः पुनुरेहि ॥२०॥
 व्वस्व्यसि । व्वस्व्यस्यदितिरस्यदित्यासि रुद्रासि चन्द्रासि ॥॥

सोमसखा सती पुनरागच्छ ॥ २० ॥ उदीची नोयमानामनुगच्छति (१) । "वस्यसि" ।

अनट्, पृ, वृ हती वा । वसुहूपेणादितिरूपेणादित्यरूपेण रुद्ररूपेण चन्द्ररूपेण सूरतेगौः । किञ्च

"दहसतिः त्वा सुक्ते" सुक्ते "रण्यातु" संकमयतु । रण्यातिः संयमकमी । "रुद्रो वसुभिः" सहितः

(२१) का० अ० ११ ॥ २१ ॥

“आचके” कामयतु । रक्षितुमितियेषः । आचक इति कान्तिकर्मसु पठितम् ॥ २१ ॥ पदे
 बुद्धेति (१) । “अदित्याः प्रथिव्यास्तुम् हे आजग “मूढेनि” शिरसि
 “आजिघर्षि” । ह चरणद्वीप्रगोः । आचारयामि । “देवयजने प्रथिव्याः इडायाः” गोः पदं
 यतस्तुमसि अतो “धृतवत् हतयुक्तं त्वां कर्तुं बुद्धेमीतियेषः । पदं लिखति । “अस्त्रे रमसु” ।

बृहस्पतिष्टुसु मन्नेरस्मणात्पुद्गीव्वसुभिराचके ॥ २१ ॥ अदि-
 त्तास्त्वा । मूर्ध्वनाजिघर्षिर्मदेवयजने पृथिव्याऽइडायास्पृदमसि-
 धृतवुटस्वाहा ॥ अस्मै रमस्वास्मै तुवन्धुस्तिरायोमे रायोमिषु

अस्मासु रतिं कुरु । पदं खाल्यामावपति । “अस्त्रे ते बन्धुः” । वयं ते तव बन्धुभूताः ।

(१) इदं पदान्वयतीयं शतमं पर्युपविशन्ति द्विरण्यमस्त्रिभिर्धायाभिर्बुद्धेत्यदित्यास्तुति, स्मृतेन पदं त्विःपरिखिलख्य-
 को रमस्त्रेति, समुभूय पदं स्यात्प्रामावपत्यके ते बन्धुरिति, यजमानाय पदं प्रयच्छति त्वे राय इति, मेराय इति यज-
 मानं प्रतिगृह्णतीति, मावयन्मित्यध्वर्युरात्मानं स्पृशति, ह्रस्वा पदेन पदं प्रवच्छति मैष्टन्तेन इत्येनां वाचयतीति । का-
 ७।१।८-२१ । अत्र सूत्रे षष्ठे इत्यस्य वयमर्थोत्तः शब्दः कश्चिदवाची प्रत्ययं, सष्टमन्वत् ॥ २१ ॥

यजमानाय पदं प्रयच्छति । “त्वेरायः” । “पश्यवो वै रायः” । “पश्यवो वै रायः” । “त्वयि पश्यवः सन्त्विति शेषः । पदं यजमानः प्रतिगृह्णाति । “मेरायः” । सयि पश्यवः सन्त्विति शेषः । अश्वयुंरात्मानसुप स्पृशति । “मा वयं रायस्पोषिण विद्यौष” । मा विद्यौष सा विभक्ताः स्याम वयं घनस्य पोषिण । गृहीतपदां पत्नौ वाचयति । “तोतोरायः” । त्वयि रावः पश्यवः सन्त्विति- शेषः ॥ २२ ॥ सोमक्रयणा समीक्षयति (१) । “समख्ये” । पत्न्याशौः । आस्तारपङ्क्तिः

यथैरुयसप्पोषिणुव्वियौषम्तोतोरायः ॥ २२ ॥ समंख्ये ।
 देव्याधियासन्दक्षिणयोरुचक्षसा ॥ मामुञ्जायुं प्रमोषीर्म्मोऽञ्जु
 सोमक्रयणीतः पत्न्याशिमार्शास्ते । यथा, त्वया अहं “समख्ये” । ख्या प्रकथने । संदर्शनं कृत-
 वती । “देव्या” दानानिगाणयुक्ताया । “धिया” प्रज्ञया सहार्थे तृतीया । “सं दक्षिणया
 उरुचक्षसा” समख्ये च दक्षिणया सह गौर्हिं प्रायथो दक्षिणा दीयते । उरुचक्षसा विस्तीर्णदर्श-
 नया । वाचाभिरतीता नागत वर्तनविप्रकृष्टं ज्ञायते । सा त्वं “मामऽ आयुः प्रमोषीः” । जप

(१) सोमक्रयणा च समीक्षायाणां समकक्षसा इतीति । का० ७।१।२३ ॥ २३ ॥

स्त्वे । “मा प्रमोषीः” मावखण्डय सम आयुः । सा ब्रह्म तवायुः प्रमोषिषम् । किञ्च “वीर-
विदेय” । विद्वितीभार्यः । पुत्रं कर्भेय । “तव देवि संदृशि” । हे देवि तव संदर्शने सति ॥२३॥
यजमानं वाचयति (१) । “एषते गायत्रो भागः” । हे सोम एष ते तव गायत्रीसंवन्धी भागः
अंशः इति एवं “मे” यजमानाभिषायकं पदम् । “सोमायेति षष्ठार्थे चतुर्थी । सम वचन-
मेवं सोमस्य “ब्रूतात्” कथयत हे अर्ध्वर्यवः । छन्दोर्थं तव क्रयो न वधाहेम् । एवं यज-

हन्तं वञ्चीरं व्विदेयु तव देविसुन्दृशि ॥ २३ ॥ एषते । गायत्रो

भुगऽइतिमं सोमायवबू तादिषते त्रै ष्टु भोगऽइतिमं सोमायव्वू ता

मानाभिप्रायः । एतदध्वर्यवः सोमस्य कथयन्तीति वाक्यायः । “एष ते वैष्टुभो भागः” । एष ते
जागत इत्यनेनैव व्याख्यातौ । “छन्दोनामानाम्” । नाम शब्दोन्वयकः । अन्ये षामपि छन्दसां
“साम्राजत्र” माधिपत्यं “गच्छू” इति एवं मे ममाभिप्रायं सोमस्य ब्रूतात् कथयत हे

(१) एषते इति वाचयतीति प्राक्प्रविश्याऽऽक्रोशीति सोममालभते । का० ७।७।८-८ ॥ (२) यः सोमायच्छन्द
सामाधिपत्यं दत्त्वा क्रोषाति स सामानाधिपत्यं प्राप्नोति । तदुक्तं तित्तिरिषां—“यो वै सोमं राजागं साम्राज्यलोकां

अव्ययैः । अत्रापि मे इत्येतत्पदं यजमानवाचप्रमेव । सोममालभते । “आस्त्राकोसि” ।
यस्यां हे सोम क्रवार्थमुपागतः स आस्त्राको सदीयः संजातः । “शुक्रस्ते गृह्यः” । उपलक्षणाधिः
शक्रप्रभृतयो ग्रहास्तव गृहीष्यन्ते । किञ्च “विचितः” विचयनकर्त्तारः त्वां “विचिन्वन्तु” विविक्तं
कुर्वन्तु ॥ २४ ॥ सोमं मिमीते (१) । “अभिल्यं देवम्” । सावित्प्रत्यधिः । “अभ्यर्चामि”

दुषते जागं तोभागद्धति मे सोमाय ब्रूताच्छन्दो नु । मानां च साम्नां च ज्य
हूः छेति मे सोमाय ब्रूतादास्ममाकोसि शुक्रस्ते गृह्यो विचितस्तवा वि-
चिन्वन्तु ॥ २४ ॥ अभित्ताम् । अभित्तान्देव ईसवितारं भूरो यथुः

अभिपूजयामि । “त्यम्” तम् । “देव” दानादिगुणयुक्तम् । “सवितारम् ओखोः” द्यावापृथ्वि-
व्योरन्तरा वर्त्तमानम् “कविकृत्” मेधाविकर्माणाम् “सत्यसवम्” अविद्यप्रसवम् “रत्नधाम्”
नमयित्वा क्षीष्यति गच्छति स्वानां शम्भान्यमिति ॥ २४ ॥

(१) सोमोपपन्नं दिव्यं चतुर्थं वा सृणुति प्रगदप्रमुद्रगवा तस्मिन्त्सोमं मिमीते दग्धत्वोऽमित्यमिति ।

रमणीयानां धनानां दातारम् । अभिरनर्थकः । “प्रियम्” सर्वजनानां प्रियम् । “मतिः” बुद्धिं व्याप्यावस्थितम् । मतीनां हि सविताऽधिष्ठात्री देवता । “कविः” कान्तदर्शनम् । किञ्च “उद्धृती यस्यामतिः भा अदिदुगतत् सवीमनि” । यस्य सवितुः उद्धृती गमनाभिमुखी अमतिः आत्ममयी मतिः अनन्यभूता । कतरा भा दौमिः अदिदुगतत् द्योतयते सवीमनि प्रसवे पूरणे हि दातव्ये । स सविता “हिरण्यपाणिः” सुवर्णपाणिः “अमिमीत” । मिमीते सोमं परिच्छिनत्ति । ‘सुकतुः’

कुविक्कृतुमच्च'मिसुत्त्यसवर्ठरत्क्वु धाम् भिष्मिु यम्म् तिङ्गु विम् । ऊ
 द्वीयस्यामतिर्भाऽअदि'द्युतुत्सवी'मनि हिरण्यपाणिरमिमीतसक्कतुः

साधु कर्मा शोभनयज्ञो वा । “कृपा” कल्पनया सोमस्य कल्पना । “सुः” आदित्यः सु अरणः । अन्तान् संशुहोष्णीषेण वधति (२) । “प्रजाभ्यस्तुम्” । वधामीतिशेषः । उत्यक्तये स्थितये च प्रजानां हे सोम त्वां वधामि । अङ्गुला मध्ये विष्टयोति । “प्रजास्तु तुमाणन्तु” । हे (२) अन्तात् संगृह्णीष्यसि वधति मजाभ्यास्तुति, बहुव्यामध्ये विष्टयोति प्रजास्तु तुमाणन्तितीति ।

सोम त्वां प्राणन्तसुच्छुसन्तम् “प्रजा अनु प्राणन्तु” उच्छुसन्तु । त्वं च प्रजाः उच्छुसतीः
 “अनुप्राण्यहि” अनुच्छुसिहि । “तमयतीतिवा एनमेतत्समायच्छन्नं प्राणमिव करोति
 तस्येतदतएव मधप्रतः प्राणसुत्सृजति तं ततः प्राणन्तं प्रजा अनुप्राणन्तौ” त्यादिवाङ्मणम् ॥२५॥
 हिरण्यमालभ्यवाचयति (१) । “शुकं त्वा” । हे सोम शुकमक्षिष्टकर्माणं त्वां शुकं य हिर-
 येन क्रीणामि । एवं सर्वमपि व्याख्येयम् । सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति । “सर्गे-

स्तुप्रास्वः ॥ मृजाब्भ्यस्त्वाप्सु जास्त्वानुप्राणन्तुप्राजास्त्वसंनुप्रा-
 णिहि ॥ २५ ॥ शुक्नन्त्वा । शुक्लेणक्रीणामिपुन्द्रचवुन्द्रेणांसृतम्

तेनोः” गौरिति विपरिणामः ॥ सह गवा वसंत इति सग्नो यजमानः । तत्र संबन्धिनौ
 या गौः सा यजमाने यत्तत इति । सोमकृत्रिणं निराशं करोति । यजमानसहितं निद-
 धाति । “अग्नेते” । हे सोम कृत्रिन् अस्मासु तव संबन्धीनि हिरण्यानि वर्त्तन्ते । अजा-

(१) शुकं वेति हिरण्यमालस्य वाचयति, समीत इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयतीति, यज्जेत इति यज-
 मानसहितं निदधातीति, यजा मयह सुजीमाकस्य प्राचयति, तपसस्तगुरिति । मा० ७।५।२२ । (२) “तपसोच्चा

मातस्य वाचयति । “तपसस्तनूरसि” । तपसः “प्रजापतेः” हे अजे “तनूः” शरीरं त्वमसि(२) ।
 “प्रजापते” च “वर्णः” रूपं त्वमसि । “सा यत्त्विः संवत्सरस्य विजायते तेन प्रजापतेर्वर्णः” ।
 एवमर्जा सोमसमक्षमभिष्टुत्य अघेदानौ सोममाह । “परमेण पशुनाक्रीयसे” त्वं हे सोम ।
 सा यत्त्विः संवत्सरस्य विजायते तेन परमपशुः । यस्मात्त्वं परमेणोक्लृष्टेन पशुना क्रीयसे
 तस्मात्तत्र प्रसादादहम “सहस्रपोषमं” सहस्रं प्राणिनां यत्पुष्पाति धनं तदहं पुषियं बद्धं-

मृतैर्न ॥ सुगमं ते गौरुस्मते तुन्द्राणितपसस्तनूरसि प्रजापतेष्व-

णीः परुसे णं पशुना क्रीयसे सहस्रपोषमपुषियम् ॥ २६ ॥ मित्रेण ॥

येयम् । सहस्रप्राणिपोषो मम गृहे बद्धमानोस्तु इत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ सोमनादसे (१) । “मितो

एषा प्रजापते कथं ता सहजैति श्रुतिः । प्रजापतेः खिगुणत्वात् अस्याय प्रतिवत्सरं तिवारं प्रमृते साम्यात्पूजापतिषम-
 वर्षेण । यहायमर्थः—हे अजे त्वं तपस पुष्यस्य तनूरसि, दिवि स्थितस्य यन्प्रियस्यानवनायाजा एहोत्वा गायत्री जगा-
 मेति तिस्रिरिणा सोमाय तरणीपाख्यने वक्तव्यात् हे अजे त्वं प्रजापतेर्वर्णो देहः प्रजाम् तवदजायाः सर्वप्रियत्वादिति
 महीधरभाष्ये ॥ २६ ॥

न एहि" । हे सोम ! मित्सुं सन्नोसानभ्येहि । मिवशब्देन हादित्यो गृह्यते पुलिङ्गार्थात् ।
 "सुमित्वधः" । योभनानि मिवाणि दधाति पुष्पातीति सुमित्वधः । यत्सुं सुमित्वधः । यज-
 मानस्य दक्षिण ऊरौ निदधाति "इन्द्रस्योक्तम्" । स इन्द्रस्य यजमानस्य ऊरं दक्षिण "माविश"
 उपविश (२) । "एष वा ऋत्वेन्द्रो भवति यद्यजमान" इति श्रुतिः । "उयन्नु, यन्तस्" ।
 वय कान्तौ । कामयमानस्तुं कामयमानमेव । यजमानस्योक्तमाविश इत्यनुवर्त्तते । "स्योनः

मित्तौनु ऽण्हिसुमि' त्वधुऽइन्द्रस्यो' रमाविशु दक्षिणमं शन्नु, शन्तं००-
 स्योनिः० स्योनिम् ॥ स्वानुभ्मृजाङ्गारिवमार्बुहस्तु सुहस्तु कृशान

स्योनम्" । स्योनमिति सुखनाम । सुखरूपत्वं सुखरूपम् । यजमानस्योक्तमाविश इत्यनु-

(१) सर्वे नावा प्रमच्छन् पिबो न इति ऋचिणेन सोममादायेति, दीचितीरौ दक्षिणे प्रत्युष्ण वामो निदधातीन्द्रस्यो-
 क्तमिति, सानभजेलि जपति सोमविक्रयिणर्मांसमाप इति । का० ७।१।२-२४ । (२) पुरादेवाः सोः क्रोत-
 म्पिन्द्रस्योरापुषेययन् तस्माद्द्वेन्द्रशब्देन यजमानः । तदाह तित्तिरिः "देवावै सोममक्रोणं सुमिन्द्रस्योदौ दक्षिण प्रासा-
 द्यन् स खन्तु वा प्रतर्हन्ते यो यजते तस्माद्देवमाह्वेति ॥ २० ॥

वर्त्तते । एवं परस्परप्रीत्या अविद्युक्तौ भवेतामित्यभिप्रायः । सोमक्रयणाननुदिशति । “खान-
 भ्राज” । सप्तदशानां मध्यात्स तावत्सोमक्रयणाननुदिशति । हे खान भ्राज “अंधारेवंभारे
 हस्त सुहस्त क्षयानो” । एवं सप्तधिव्यणान् संवोधय अथेतरानाह । “एते वः सोम-
 क्रयणाः” । एते वः यृसाकं मधये तावत् सोमक्रयणाः “तान् चध्वम्” तान् गोपायत ।
 “धिव्यणान् मावोदभन्” एते होतृका अपि खानभ्राजादयः युष्मान् मा दभन् ।

वेते वः सोम क्रयणान् चहुः स्यावोदभन् ॥ २७ ॥ परिमा ।

गन् दुश्चरिताद्वाधुस्वाम सुचरिते भज । उदायुषाखुषीदंस्तथा
 दम्नोति हि साकर्मा । मा युष्मान् दभन्तुयुः ॥ २७ ॥ गृहीतसोमं वाचयति (१) । “परि-
 माने” । आग्नेयी पुरस्तादवृहती । हे भगवन्नग्ने “परिवाधस्व” परिव्राजस्व मां “दुश्च-
 रितात्पापाचरणात्” । “आभजमाम्” आसेवस्व माम् “सुचरिते” वर्त्तमानम् । उत्तिष्ठति ।
 “उदस्याम्” उत्तिष्ठामि आयुषानिमित्तभूतेन चिरं जीवनाय स्वायुषा निमित्तमृतेन शोभनेन

(१) गृहीतसोमं परिमाके इति वाचयति, उदायुषेणेत्यानमिति । का० ७।२।१-३ ॥ २८ ॥

प्रकारेण दानहीमयागादिभिः । येनासुरदीयमावुर्यात्यनेन च हेतुना उदस्याम् । उत्तिष्ठामि च । “अहृतान्” देश “ननु” अतः । परिमाने दुश्चरिताद्वाघश्चेति संबन्धः । अहृतयन्वेनात्र बहुवचनान्तेन सोमोभिधीयते । आगते सोमे दौक्षित उत्तिष्ठति । तस्यैषा प्रायश्चित्तिः ॥२८॥ अनोष्येति(१) । “प्रतिपन्थाम्” अनुष्टुप् । पन्थानं स्तौति । “प्रत्यपमहि” प्रतिपद्येमहि पन्था-

सुसृताः ॥ २८ ॥ ॐ अनु ॥ २८ ॥ प्रतिपन्थासु । प्रतिपन्थासपद्म
हिस्वस्तिगामनेहसम् ॥ येनुव्विष्पवाःपरिद्विषोब्रुणक्तित्रिन्दित्ते
व्वसु ॥ २९ ॥ अदित्युस्तवक् । अदित्युस्तवगुस्वदि'तौसदुऽआ

नम् । “स्वस्तिगाम” । अयिनायेन यव गमयते तं स्वतिगाम् । “अनेहसम्” । एह इत्यपराधनाम् । न विद्यते या गतानामपराधः स तद्योक्तः । किं च । “येन पथा गच्छन् विश्वाः” सर्वाः “परिद्व-
यक्ति” । परियर्जयति । एजौ वर्जने । “द्वियः” दुष्टान् । किञ्च “विन्दते वसु” । लभते धनम् ॥२९॥

(१) योर्विं सोमं इत्या पाणिमन्तर्षीय प्रंतपन्थामित्यतोऽप्येति । का० ७।८।४।।यकटमभिकच्छ गच्छे दिव्यये ॥२८ ॥

कृशाग्निनमासृष्ट्याति (१) । “अदित्यास्तृगसि” । व्याख्यातः शेषः । सोमं निदधाति । “अदित्यै
 सटः” स्थानं “मासीद” । सोमनालम्य वाचयति । “अस्तमनाद् द्याम्” लिष्ट, भौ वारुण्यौ ।
 योयं “वृषमः” वधिता “अस्तमनाद् द्याम्” । स्तम्भितवान् दुष्टलोकम् । यज्ञा “न्तरिक्षं म-
 स्तमनात् । यज्ञा “मिमौतवरिमाणं” प्रथिव्याः” । मिमौते वरिमाणं गुरुत्वं प्रथिव्याः (१) । यञ्च
 “समाट् देवताविशेषः । “आसीदद्विष्ट्वासुवनानि” । आसीदति हि सर्वाणि भूतजातानि

सीद । अस्तं बभूवुः प्रभोऽन्तरिक्षं मिसिमीतव्वरिमाणं माणं मृष्टि
 व्याः ॥ आसीदद्विष्ट्वासुवनानिसुममाद्विष्ट्वासुवनानि व्वरि

आत्मस्येनाधिपत्वेन च । “विश्वेत्तानि” । इच्छब्द एवार्थे (२) । सर्वाण्येवैतानि “वरुणस्य
 व्रतानि” कर्माणि । ये इमान् लोकान् सभसुवन्ति ये च सर्वजनानां विशन्ति तेषु च वर-

(१) कृशाग्निनमस्त्रिणास्तृगसि अदित्यास्तृगितीति, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सट इतीति, अस्तमनाद् द्यामिति
 सोमनालम्य वाचयतीति । का० ७।५८ । मिमौते एतावती भूरिति परिमाणं जानातीत्यर्थः । (२) यदा इदिति
 इत्यमर्थः इत्वं प्रकारेण सुबोक्तस्वभनादीनि करोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

याज्ञां कुर्वन्तीति परब्रह्मरूपेण वरुणस्य स्मृतिः ॥ ३० ॥ (१) “वनेपुवि” । वीर्यवसुपसर्गं सा-
 तानेत्यनेन संबध्यते । यो वरुणः “वनेपु” दृच्छागेपु “विततान” वितनो “त्यन्तरिचमा” काशम् ।
 यदापि सर्वगतमन्तरिचं तथापि तव भूतद्रव्याभावादुपलभ्यतएव । “वाजमर्धत्सु” । “वीर्यं
 वे याजः पुमाठं सोर्वन्तः” इति श्रुतिः । याजं वीर्यम् । अर्धत्सु पुरुषेषु । ततानेत्यनुवर्त्तते ।
 “पयस्त्रिधासु” । अस्त्रिधासु गोपु पयो विततान । “हृत्सुकृत्सु” । क्रतुः संकल्पः हृदयेपु
 ।
 गायञ्च तानि ॥ ३० ॥ वनेषुष्वि । वनेषुष्वन्तरिचन्तानुव्वा
 नुमब्बत्सुपयसुस्रियासु ॥ हृत्सुकृतं वरुणोऽपि वृक्त्वृग्निर्गन्दि वि
 सूध्यं मदध्वात्सौममद्गौ ॥ ३१ ॥ सूध्यं सूयचक्षुः सूध्यं सूयचक्षुरा
 संकल्पं विततान । “विचृग्निम्” । प्रजाप्यग्निं विततान । “दिवि” द्युलोके “सूर्यमदधात्”
 सापितवान् । “सोममद्गौ” । अद्रिपु सोमं सापितवान् (२) । य एवं परब्रह्मलक्षणो वरुणस्तु
 (१) वनेषु यन्तरिचमिति सोमपकापचनेन परित्यजेति । का० ७।६।६ । (२) तथापि तिस्रिचि ।—सोममद्रावित्याह
 यासापो वा पदयन्तेषु वा एष सोमं निदधाति ॥ ३१ ॥

वयं क्षुम इतियेषः ॥ ३१ ॥ कष्याग्निं सोमस्य चिन्हं करोति (१) । “सूर्यस्रचक्षुः” । अत्रु-
 टुप् । कष्याग्निमुच्यते । सूर्यस्र संबन्धि चक्षुः “अरोह” । तथाभ्यच्छित्तं भव तथा सूर्यस्रचक्षुया
 पश्यतीत्यभिप्रायः । “अग्ने” अक्षुः “कनीनक” मारोह । “यत्रै” ताभ्यां दृष्टो लक्षितः (२) ।
 “एतयेभिः” । एतय इति अश्वनामसु पठितम् । एतयै रश्वैः “ईयसे” नौयसे । “भ्राजमानः”
 देदीयमानः । “विषञ्चिता” सूर्येण सहितः । अग्निना वा विपश्चिता सहितः ॥ ३२ ॥ अन-

रोद्धारने रुदणकुनीन'कम् ॥ यत्नै तंशेभिरीयसेभ्राजमानोव्विपु

श्चिचता ॥ ३२ ॥ उस्तु वितंघूर्षाहीयुञ्ज्यथा'मनुप्रअऽअवी'रहणी

डूहौ युनक्ति (१) “उस्र,स्रवितम्” । अर्ह्ववृहती । हे उसो अनडाहो आ इतम आग-
 च्छतम् । एतय च स्वयमेव “युञ्ज्यथाम्” योगं कुरतम् हे ‘घूर्षाही’ । यह मर्षणे । घुरं सोटु-

(१) कष्याग्निं प्रस्तादाकजति सूर्यस्र चक्षु र्तितीति । का० ७८।१० । (२) सूर्याग्निम्या दृष्टो मार्गो रचोवाधार-
 चितो भवति । “एष वास्र खलु, रचो ह्यप पत्या योऽग्ने य सूर्यस्य चेति तिचिचिणीकैः ॥ ३२ ॥

(१) अगडाहो युनक्तु,स्रवितमितीति । का० ७८।११ ।

यो यत्कृतस्ती तथोक्तौ । “अनयू” । अयुरहितौ दृष्टावित्यर्थः । “अवीरहणौ” । वीराणां यौ युवां वर्षं न कुरुतं ताववीरहणौ (२) । प्रयस्तावित्यर्थः । “ब्रह्मचोदनौ” । ब्राह्मणानां यज्ञं प्रति प्रेतवितारौ । एवमनडाहौ संबोधय अघेदनौ प्रयोजनमाह । “स्वस्ति” अविनायेन “यजमानस्य गृहान् गच्छतम्” ॥ ३३ ॥

वाचयति (१) । “भद्रेसेसि” । भदि कल्याणे सौख्ये च । सोम उच्यते । भन्दनीयः सुखः

ब्रह्मचोदनौ ॥ स्वस्तिवचमानस्यगृहान्गच्छतम् ॥ ३३ ॥ भद्रेसे
सिप्रश्चावस्वभुवस्पतेव्विश्वान्यभिरामानि ॥ मात्वापरिपुरि

यतसुं मे मम भवसि अतो व्रवीमि । “प्रचवस्व” । च्युङ् छुङ् जिङ् किङ् प्रुङ् कुञ्
सेङ् गाङ् गतौ । गच्छ । “भुवस्पते” भूतजातस्य पते । “विश्वान्यभिरामानि” । सर्वाणि
स्थानानि पत्नीयालहविर्धानप्रभृतीनि । किञ्च स्वां प्रचवमानं “माविदन्” मा जानन्तु ।
“परिपरिणः” । परिणेतारो दुर्बलाः । मा च त्वां “परिपन्विनः” । सर्वतः पन्थानं ये

(२) वीराणां पिपूनाम् ॥ ३३ ॥ (१) भद्रेसे इति वाचयतीति । का० अ० १८ ॥ ३४ ॥

तिष्ठन्ति ते माविदन् । “मा” चत्वां “इकाश्चधायवोविदन्” इका विकर्त्तेशीलाः अधायवः
 अर्षं पापं ये परस्य कर्तुमिच्छन्ति ते अधायवः । एते च त्वां गच्छन्तं मा जानन्तु । किञ्च
 त्वमपि “श्येनो भूत्वा परापत” । श्येन रूपमवस्थायोत्यत । ततो “यजमानस्यं गृहान् गच्छ ।
 तत् नौ” आरव्योः तव च मम च “संस्कृत” सर्वोपकरणयुक्तं स्थानं विद्यते ॥ ३४ ॥ वाच-

णोर्विदुन्नमात्वापरिपुन्थिनोर्विदुन्नमात्वावृर्काऽअधायवोर्विदुन् ॥
 श्येनोभत्वापरापतयजमानस्यगृहान्गच्छतन्नौसंस्कृतम् ॥३४॥ न
 सोमित्तस्यं । नमोमित्तस्यं वरुणस्य चक्षसे सुहोदेवाय तद्दुर्तसं

यति (१) । “नमो मित्तस्य” । सौरौ जगती । षट्पिहृष्टार्थः । परब्रह्मरूपेणादित्वमवगम्य रुचं
 नमस्कारं ह्यत्त्वान्येषां कथयति । “नमः सूर्याय” ॥ कथं भूताय “मित्तस्य वरुणस्य चक्षसे” ।
 मित्त आदित्यो वरुणश्च । उपलक्षणाधिं चैतत् । सर्वद्रावाष्टधिर्वीनिवासि लोकाग्रहणार्थं वा । तद्वैव

(१) शाबार्पूर्वेण प्रतिप्रस्थातास्त्रीपोमीक पशुमादाय तिष्ठति- कृष्णसारङ्गं मेध्यममोवे लोहितसारङ्गं नमो मित्तस्ये-
 त्वं नुमायस्य वाचयति । ७।८।२१-२२ ॥ ३५ ॥

श्रुतिः “अथ वै लोको मित्रोसी वरुण इति” । चक्षसे द्रष्टुं ईश्वररूपेणाघात्राय । “महे-
 देवायतद्वर्तठं सपर्यत” । महते देवाय तत्सर्ग्यं पूजयत हे ब्राह्मणाः । सपर्यतीत्यर्चाकर्मसु पठि-
 तम् । किञ्च “दूरेदृश्ये” दूरेस्थितो दृश्यत इति दूरेदृक् । यद्वा अतीतानागतवत्तमानकालसंब-
 न्धान् प्राणिनो दूरेवस्थितानुपश्रयतीति दूरेदृक् । “देवजाताय” देवानुगृहार्थं जातो देवजातः । यद्वा
 जाता देवा अस्मादिति देवजातः । (निष्ठावाहितान्यादिष्विति बहुव्रीहौ परनिपातः । “केतवे” ।

पर्ययत ॥ ३५ ॥ दूरेदृश्ये देवजाताय केतवे दिवस्पृत्त्राय सूक्ष्मीयशर्तः-

सत ॥ ३५ ॥ व्वरुणस्योत्तमभंनमसि-

केतरिति प्रज्ञानामसु पठितम् । प्रज्ञानसत्त्वाय । विज्ञानषनानन्दस्वभावादित्यर्थः । “दिवस्पृ-
 त्त्राय” द्रुलोकाद्दि सूक्ष्मीं विजायते । द्रुलोकं वा बहुधा वायत इति दिवस्पृत्त्रः सूर्यः । “सूर्यीय शर्तः
 सत” । शंसु सुतौ । इत्थं व्वरुणाय सूर्यीय सुतोरुच्चारयत । किमन्यै देवताविशेषैः ॥ ३५ ॥

उत्तमभनेनोपस्कभन्नाति (१) । “वरुणस्योत्तमभनमसि” । वरुणस्य देवसुत्तमभनं भवसि न-

(१)- षमोपेनोपस्कायोत्तमनेनोपस्तमभुनति वरुणस्योत्तमभमभितोति, यम्येः शीघ्रति, वरुणस्य सुखासर्वतोऽख्य

त शकटस्य । 'उदस्यास्तमनोः पूर्वस्ये'ति स्तमभनस्वकारस्य तकारः । शस्ये उददृहति । 'वरु-
णस्य स्तमभसर्जनीस्यः' । स्तमभनोतिः स्तमभनोतिना समानार्थः । अर्जं सर्जं अर्जने । स्वमभशब्दे नात्र
युगसुच्यते । तस्य सर्जनी वशीकरणौ 'स्तमभसर्जनी' वरणस्य युवां स्वमभसर्जनी शस्ये 'स्यः'
भवथः । आसन्दौमभिव्यथति । 'वरुणस्य ऋतसदनौ' सत्यसदनौ त्वं भवसि । कृष्णाजिन्-
मसामास्तथाति । 'वरुणस्य ऋतसदनमसि' । वरणस्य सत्यसदनं त्वं भवसि । सीद-

वरुणस्य स्वाम्भुसज्जनीस्थोव्वरणस्यः ऋतसदं न्यसिस्वरुणस्यः
ऋतसदनमासीद ॥३६॥ याते धामानि हुविष्रावर्जन्ति ताते

न्तप्रखिन्नितिसदनम् । तस्मिन् सोमं निदधाति । 'वरुणस्य ऋतसदनमासीद' । सत्यसदनम् ।
आसीद उपविश ॥ ३६ ॥ सोमं प्रवेययन्वाचयति (१) । 'वाते धामानि' । सोमो विष्टम् । हे
सोम 'वा ते धामानि' । धामानि त्वयाणि भवन्ति स्थानानि नामानि जन्मानि । यानि तव

इति, सौद्वरोमाकन्दे' नामिद्धामरविमावाश्रीयुतामाहति बलारोऽभिमृषन्धे ना वरणस्य ऋतसदन्यसौति, तस्मिन्-
सोमं निदधाति वरणस्य ऋतसदनमासीदतीति । का० ७।२।२५-२६ ॥३६॥ (१) या त इति वाचयति । का० ७।२।३२ ।

सन्धीनि धामानि नामानि “हविषावजन्ति” यद्वारः । “ता ते विद्याः” तानि ते सर्वाणि । परिभूः” (२) । नपुंसकबहुवचनस्थाने पुंलिङ्गैकवचनम् । परिभूषि सर्वतो भविष्यति । “अस्तु” इदपि बहुवचनं वाच्यसंयोगात् । सन्तु । “बद्ध” यज्ञं सर्वतो गृह्ये भवन्तित्यर्थः । यथा यद्देन प्रथमान्तानि च धामानि तव विश्वानि नामानि यज्ञः परिभूः भवतु यज्ञः परिगृह्य वर्तता-भेत्यर्थः । त्वं च । “गवसफानः” गृहस्य पुत्रपशुमूहिराद्यादिभिर्वर्द्धयिता । “प्रतरणः” प्रतरन्ति-

व्विष्रवापरिभूरस्तुयज्ञम् ॥ गयुस्फानःऽप्रुतरंणःसुवीरोवीरहा
अर्चरासोमुदुर्धीन् ॥ ३७ ॥ इतिसंहितापाठेचतुर्थोऽध्यायः ॥

नापदः स प्रतरणः । “सुवीरः” शोभनवीरः । “अवीरहा” । अहन्ता वीराणाम् । “प्रचर” त्यभूतत्वं परिभूम । “सोमदुर्धीन्” गृहानसदीयान् ॥ ३७ ॥ इति स्रष्टकतौ मन्त्रभाष्ये तृथोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(२) परितो भवति प्राज्ञोऽपि परिभू । भूमाप्तौ । प्रतरण इत्यस्य प्रतारयति यज्ञपरं प्रापयतीति वार्यो बोधः ॥ ३७ ॥
भारदाजीपनाम्ना श्रीगोविन्दविदुष्याहते ॥ चतुर्थोऽयं तृतीय्यायी मन्त्रभाष्यस्य टिप्पण्ये ॥

आतिथ्यं हविर्गृह्णाति पञ्चभिर्वैष्णवैर्बुधैः । “अग्नेस्तनूरसि” (१) । “अग्निशब्देन परोक्षं गायत्र्युच्यते” इति श्रुतिः । अग्नेस्तनूः शरीरं भवसि । ऊतं हविरग्नेः शरीरं भवत्येव । “विष्यावे स्वां जुष्टं गृह्णामि । सोमस्य शरीरमसि विष्यावे त्वां जुष्टं गृह्णामि । “सोमः परोक्षेण चिदुच्यते” इति श्रुतिः । “अतिथेरतिथ्यमसि” । अतिथेः सोमस्य आतिथ्यां भोजन-

ॐम् * अग्नेस्तनूरं सि विष्यावे त्वा सोमं स्यतनूरं सि विष्यावे -
वेत्वातिथेरतिथ्यमसि विष्यावे त्वा प्रथं नायत्वा सोमभृते विष्यावे -

मसि । “विष्यावे” स्वां जुष्टं गृह्णामि । “शेनायत्वा सोमभृते” । गार्ध्वैत्र त्वां सोमहारिण्यैत्र
 ॐ तुरीयेष्व्यादे सन्निवृजमानस्य गार्ध्वैत्रेण मारुत्यं श्रौतस्य सोमस्य रात्रः शालाप्रवेशपर्यन्ता मन्वा उक्ताः । अयं पञ्चमे
 श्रुतिपर्यन्तौ हविर्गृह्णादिमन्वा उच्यन्ते । निवृपत्यग्नेस्तनूरिति षड्ब्रह्मणः प्रतिमन्त्रमिति । का० द्या॥१४॥ अग्नि-
 सोमश्वे नसंश्रकाः सोमराजागुरुस्रास्तात्प्रोत्यर्थं निर्वपामि । तिथिविशेषं विनैव बुधया सौडितेऽतिथौ समागते तत्-

* अग्नेस्तनूः रापतयेषुत्पत्तौ, तन्नायनीदे, इन्द्रधोपस्तिस्त्री, युंजतेष्टौ, देवस्यत्वात्तस्त्री, देवस्यत्वात्तस्त्री, विभूरसिचतस्त्री,
 स्त्रीतिरसिपदुबविष्योत्तिस्त्री, इमविष्यादिभूत् ॥

“मा च यद्यपति” यजमानम् । किञ्च “शिवौ” शान्तौ “भवत” भवथः “अद्य” अस्मिन्वद्वे “नः”

अप्राक्तम् ॥ ३ ॥ अु होति (१) । “अग्नावग्निः” । आहवनीयनिर्मथग्रावुचे गते । विराट् । अग्नौ

आहवनीयाख्ये योयमग्निः निर्मथः “चरतिप्रविष्टः” । “ऋषीणां” विदुषामग्निहोत्रिणां पुत्रः ।

“स यदग्नी आघत्ते तदेतं जनयतीति” श्रुतिः । “अभियस्तिपावा” अभिशंसनमभियस्तिः अभि-

वेदसौश्रिवीनवतमुद्घनं ॥ ३ ॥ अग्नानावुग्निः । अग्नानावु-

ग्निप्रचरतिप्रविष्टुः ऋषीं यामपृत्वोऽभिशस्तिपावां ॥ सनंःस्थौ

यज्ञैः पाति गोपायति चः सोभियस्तिपावा । “स नः” सोऽन्नाकमग्निः “स्योनः” सुखरूपः ।

“सुयजा” सुयागेन । “यज” । परोचिदातस्वाग्मन्तस्य प्रथमपुरुषेण व्यत्ययः । यजतु । “इह”

अग्निं यज्ञे । “देवेभ्यो इव्य” इविः । “सदम्” सटा । “अप्रमुच्छन्” । दुष्ठीप्रमादे ।

(१) पन्नावन्निरिति छुद्येति आख्याः अु नेयेति । का० ५।१।६ । देवेभ्य इन्द्रादिभ्यो इव्यं सोमादि यज प्रापयेत्यर्थेति वा

मशेषरपाथे ॥ ४ ॥

अप्रमाद्यन् । “स्वाहा” सुद्धतं हविर्गुहोमि ॥ ४ ॥ तन्नूनप्लमाज्यं गृह्णाति (१) । “आप-
 तयेत्वा” । वायुदेवत्यं यजुः । आ षततीत्यापतिः परिसर्वतः षततीति परिपतिः । समथगुण-
 विधिष्टाय वायवे हे आज्यं त्वा गृह्णामि । “तन्नूनप्ले” । तन्नूयव्देनात्वात्माभिप्रेतः । तन्व्यते
 हि तस्मादाकाशः ततो वायुर्भवति । तस्मादाकाशो जायते शक्करनामा आकाशाद्वायुः । एत-

नः सुयजायजे हृदेवेबभयो हुव्यर्धंसदुमप्रयुच्छु नत्स्वाहा ॥ ४ ॥ आ-
 पंतयेत्वा । आपंतयेत्वापरिपतये गृह्णामितन्नूनप्लेऽशक्करा
 यः शक्करानुऽश्रीजिष्ठाय ॥ अनाधृष्टसस्यनाधृष्यन्डेवानुऽमीजी

दभिमेत्येकम् । तन्नूनप्ले बृहस्पतः पौत्रायेत्यर्थः । “शक्कराय” । शक्करवन्तप्राकाशे भूतानि

(१) क्षीरं प्रतप्रशने गण्हात्यापतय इति दिय स्वाख्याः सुवेणेति । येन पात्रे ण व्रतं महीयते तत्र ध्रुवाख्यमाज्यं
 गण्हेयादिति सूतार्यः । का० प० ११८ २० । (२) यदास मन्त्रस्य व्याख्यानं तिस्रिस्त्रिव्याख्यानं, हे आज्यं त्वामाप-
 तये प्राणदेयतामीत्यै गण्हामि । प्राणो वा आपतिः प्राणमेव प्रीणातीति तिस्रिः । परिस्रिस्त्रिः । मन
 एव परिस्रिस्त्रिः एव प्रीणातीति तिस्रिः । तन्नू यरीरं न पातयतीति तन्नूमा जाठगेमिस्त्रिः । यजनश्रीकः

सात्विति शकार आकाशस्तथापत्यं शकुरो वायुस्तस्यै । “तस्माद्वा एतस्मादाकाशः संभूत
 आकाशवायुरिति” श्रुतिः । “शक्नुने” । शक्नुशक्तौ । ‘अन्येपि दृशन्त’ इतिवनिप् । शक्ताय ।
 “ओजिष्ठाय” श्लिष्ठाय । आज्यसवस्त्वशन्तृत्विजः परस्परसद्रोहाय शपथयन्तः । “अनाघटमसि” ।
 अनाघर्षितमनुद्धृषितवृत्त्वं भवसि । हे आज्य शपथकारिभिः पूर्वमघटमिदानौमयनाघृष्य-
 मनुद्धृषनीयं त्वं भवसि । “अनभिशस्ति” । अभिपूर्वः शंसतिर्गर्हार्थे वर्त्तते । न विद्यते अभि-

नभिशस्यभिशस्तिप्राऽअं नभिशस्तेन्द्यमञ्जं सासुत्तसुपगेषंस्वि-

शस्तिर्यस्य तत्तथोक्तम् । “अभिशस्तिपाः” अभिशस्तेः पाति रक्षतौत्यभिशस्तिपाः । अनभिशस्ते
 प्रदेशे स्वर्गादौ नयतीति “अनभिशस्तेन्द्यम्” । यतस्त्वमित्थंभूतमतः त्वामभिमृशय । “अञ्जुसा-
 सत्यसुपगेपम्” । अञ्जुसा प्रगुणे न मार्गेण यथास्वरूपं सत्यसुपगच्छेयम् । त्वं चानेन रत्वेन
 शकार शक्तिमान् पुरुषस्तस्येदं शकारं शक्तिस्वरूपाभिमानिदेवतापीत्यै । शक्नुने श्रोत्रिष्ठाय । शक्नुने इति चतुर्थी
 षतस्ये । शक्नुनि शक्तिमति यदो जिष्ठं शार तस्यै ता यण्शुभापीति षवन्व । तानूनूनूभूतद्विचक्षणस्या वेदिशेषी निधा
 याज्यमनुगतिषो यवमामयाजाष्टमित्यद्रोश्चेत्य इति । का० पा० २४-२६ ॥ ५ ॥

य० य० सं० २५ स० आ०

पू० च०

१५५ २५

“स्वितेमाधाः” । सु इति साधुगते कल्याणे लोके स्वर्गे मां निदध्याः ॥ ५ ॥ आहवनीये समि-
घमादधाति (१) । “अग्नेव्रतपाः” । यजमानोनेन यज, पा अग्निशरीरात्मशरीरयोः व्यत्यासं क-
रोति । “हे अग्ने व्रतपाः” । हे अग्ने व्रतं पातिरक्षतीति व्रतपाः । व्रतमिति कर्मनाम । “त्वे
व्रतपाः” अत्रधारणार्थं पुनः संबोधयति । त्वमेव व्रतस्य गोपायिता । तं शरणं व्रजाम इति शेषः ।
केन प्रकारेणोतिचेत् । “या तवतनूरिथ्येठं सामयि” । या इयं तव तनूः सा मयि भवत्विति-

तेसांधाः ॥ ५ ॥ अग्ने'व्रतपास्त्वेव्' तपायातवतुन'रियेठं सामयि
द्योमस'तुनरु'षासात्वयि ॥ सुहनौ'व्रतपतेषु'तान्यनु'मेदीक्षाण्डी

शेषः । “या मम तनूरेपा सात्वयि” । या चैषा मम तनूः सा त्वयि भवत्वितिशेषः । एवं
कृतशरीरव्यत्ययशरीरावयोः “सहनौव तपतेव तानि” । एकत्र आवयोः हे व तपते व तानि
कर्माणि सन्वृत्तियेषः । किञ्च “अनुमेदीक्षादीक्षापतिर्मनत्राम्” । अनुमनत्रातां मे मम दीक्षां
दीक्षापतिः सोमः । अनुतपस्तपस्रतिः । अनुमनत्रातां च तपःशब्देन च । उपसद उच्यन्ते ।

(१) - अग्ने व्रतपा इत्याहवनीये समिधमाधायिति । का० पा१४ ॥ ६ ॥

तपसतिः सोमः ॥ ६ ॥ सोममायाययन्ति (१) । “अठंशुर्ठंशुः” । चतुरवसाना चतुरशी-
त्यचारा प्रकृतिरचरते सोमी । चतुर्थोद्धर्षो लिङ्गोक्तदेवताकः । हे “सोम अंशुः” । वीष्णा ।
“ते तव “आप्रायतासुपचीयताम् (२) । कश्चै “इन्द्राय” । तादर्थ्यं चतुर्थी । “एकधनविदे” ।
एकधनान् वेत्ति एकधनवित् तस्मै एकधनविदे (३) कथंभूतान् वेत्ति । “एकैकोशुः सोमस्य

चापंतिर्मन्त्र्य'तामनू तपुस्तपस्पतिः ॥ ६ ॥ अठंशुर्ठंशुः ॥
देवसोमाप्यायतुमिन्द्रायै कधनु विदे ॥ आतुब्भ्युमिन्द्रुःप्याय

देवान् प्रति भवन्नेन गच्छन् अतमेकधनानाम्यायवति दशदश वा सोमस्य ईदृशीशक्ति”रिति-
श्रुतिः ।” (४) आतुब्भ्युमिन्द्रुःप्यायताम् इन्द्रः हे सोम त्वयं त्वदर्धम् ।

(१) यजमानपठाः सोममायाययन्त्यंशुर्श्रुतिः । का० पा० ३६ । (२) चिरावस्मानतो यत्सोमास्यावयवो
ज्ञानः शुक्ल्य तदुभयं मन्त्रेणाप्यायितं भवति । यद्देवस्य शुष्यति यन्स्त्रायते तद्देवास्यै नैनाप्याययतीति तित्तिरिः । (३) एकं
शुभं सोमरूपं घनं वेत्ति तस्मै, सोमजडनाय जलाहरणकुम्भाएकधनां ताननीतान् जानाति तस्मै वा । (४) अनेन
सोमयोरपि वृद्धि । अतएव उभावेवेन्द्रं च सोमं आप्याययतीति तित्तिरिः । ऋक्विजो वास्य सखाय इत्युक्तेः ऋक्वि-

उपचितोहीन्द्रो बहु सोमं पिवति । “आश्वमिन्द्रायज्यायस्व” । आश्वायस्व त्वमिन्द्रार्थमा-
 त्मानम् । सोम “आश्वायय”वर्षय “अस्मान् सखीन्”समानस्थानान् परिचारकान् । “सन्या”
 घनलोमेन “मेधया” प्रज्ञया च । “स्वस्ति ते देव सोम” । स्वस्ति अविनाशः अस्तु तव हे देव सोम ।
 अहं च “सुत्यामयीय” व्याप्तुयाम् । यद्वा स्वत्यविनाशेन तव संबन्धिसवनं इत्यां हे देव सोम अहं
 व्याप्तुयाम् । प्रहरे निन्दुवते (६) । “एपारायः” । यजतेः कृतसंप्रसारणस्यै तद्रूपं निष्ठा-

तामात्त्वमिन्द्रायज्यायस्व ॥ आप्याययुस्स्मान्तसखीन्तसुब्धया
 मेधयास्वस्ति ते देव सोमसुत्यामशीय ॥ एष्टु रायुः प्रेषे भर्गायऽऽशु

प्रलये परतो दानार्थस्य । आ ईं ष्टा रायः सर्वादया इष्टानि घनानि । दक्षिणाभिप्रायसेतत् ।
 तिमर्धमिति चैत् “प्रेषेभगाय” । प्रकृष्टाय इपेन्द्राद्याय भगाय धनाय च । “ऋतश्चतवादिभ्यः”
 सत्यमेतद्विन्तितमभाषां भूयात्सत्यवादिनामिति विभक्तित्रय यः पठार्थे चतुर्थी । “नगो द्यावा
 वी या । (१) प्रपेत्य प्रशरे निन्दुवत उचानहता दक्षिणोत्ताना वेष्टाराय इति का० । पृ० २८ । सर्वेपि ऋत्विजः
 मक्षरे निजदस्तावुत्तानात् इत्या दक्षिणहस्तं वोत्तानगुपर्यवस्थाथनिन्दुवते सोमं परिवर्त्ततीति सूतार्थः ।

दृष्यीयाम्" । द्यावापृथिवीयो संभोगमनुसर्वं सिध्यतीति नमस्कारः (७) ॥ ७ ॥ उपसर्दं
 बुभोति (१) । "ततोत्तरा एषु लोकेषु पुरश्चरिरे अथस्ययीमेवास्त्रिल्लोके रजतामन्तरिच
 चरिषी दिवौत्वादी"तिहासो निदानभूतः । "या ते अग्ने" । हे अग्ने या ते तव "अथः-
 यथा" अथसि शेते इत्ययःशया "तनूः" शरीरम् "वषिष्ठा उरुतनां विल्लीर्येतसा । "गह्वरेष्ठा"

तमृ'तवादिबभ्योनिमृद्यावापृथिवीबभ्याम् ॥ ७ ॥ यातेऽअगने
 यःशुयातुनूर्वषिष्ठागह्वरेष्ठा । उगुंव्वचोऽअपावधीत्वेषं व्वचोऽ
 अपावधीतस्वाहा ॥ यातेऽअगने रजःशुयातुनूर्वषिष्ठागह्वरेष्ठा ।

निगूदेयस्थायिनी । सा असुरसंवन्धिनी । "उगुंवचः" उदगूर्णवचः जह्जिजहि मारयमारय
 इतीत्यंभृतं वचनम् "अपावधीत्" अपहन्तु "त्वेष" दीप्तं घृष्टं बलेन उर्जस्वितया च युक्तामपहन्तु ।

(७) यावा पृथिवीभ्यामेव नमस्सृत्याणि षोके प्रतितिष्ठतीति त्तिचिदिः ॥ ७ ॥

(१) उपसर्दं अनुसर्वेषु येष यत्न इति । का० पार० ५ । एवमितरे अन्वहं रजःशया चरिषया चेति । का०
 पार० २८ ॥ ८ ॥

इतस्योद्यमा निर्पाचः असुराः सन्तिर्त्यर्थः । यद्वा या तवान्ने ऽयःशया तनूः, विस्तीर्णाणिगूढ-
 देगसायिनी च स्र्गुर्मसह्यं वचनमपहतवती दीप्तं वचनमपहतवती । सैनां पुनरपहन्ति
 शेषः । “रजःशया” रजतयायिनी । “हरिशया” हरितसुवर्णशयायिनी । एतावदुत्तरयोर्मन्त्र-
 योर्विशेषव्यख्यानम् ॥ ८ ॥ चात्वालं परिक्लिषति (१) । “तप्तायनीमेसि” । चत्वारो मन्त्राः

सुगुं व्वचोऽअपां वधी च्चे षं व्वचोऽअपां वधी तस्वाहां ॥ यातोऽअग्ने हरि
 श्रया तु नू व्वर्षि षि ष्ठा ग हू रे ष्ठा । सुगुं व्वचोऽअपां वधी च्चे षं व्वचोऽअ
 पां वधी तस्वाहां ॥ ८ ॥ * तुप्तायनीमे । तुप्तायनीमे सिव्वि च्चा
 यनीमे स्यवंतान्मानाश्रिताद्वं तान्माव्यथितात् ॥ व्विटेदुगिन

धंघिमीदेवत्या । तप्त इव दत्तार्धं पुरुषोस्यामेतीति तप्तायनी पृथिवी । “मे” मम “असि” ।

(१) यस्यामादाय चात्वालं भिमौते पूर्वोक्तां स्र्गुर परिहाय यस्यासुदीचीं निदधाति पुरस्ताच्चदक्षिणतः प्राची-
 पुरात्तय से प्रान्ताक्लिषति तप्तायनीति प्रतिमन्त्रमिति, (उत्तरवेदिनिचयार्थं) यत्र भूप्रदेशे संदं खनति स प्रदेशयात्वाल ।

द्वितीयं परिलिखति । “विच्चायनी” । अस्यां हि विविदानोर्थमुपलभमानः पुरुषएतीति विच्चायनी । विस्रान्था भवतीति विच्चायनी “मे” मम “असि” । तृतीयं परिलिखति । “अवतात् मा नाथितात्” । अवतु रचतु मां नाथितात् । नाथतिर्याचञ्कार्थः । परियाचनात् । यथाहं न वाचेयं तथा प्रथिवी मां करोत्वित्यर्थः । चतुर्थम् । “अवतात्” अवतु रचतु मां “व्यथितात्”

न्नेभोनामागर्नेऽअङ्गिरुऽआयुं नानाम्ने हिष्वीस्याम्पृथिव्यामसियत्ते नाधृषटुन्नामस्यच्चियन्तेनुत्वादधेव्वि देदु गिगनन्न भोनामागर्नेऽअङ्गिरुऽआयुं नानाम्ने हिष्वीहि तीयस्याम्पृथिव्यामसियत्ते नाधृषटु-

व्यथ दुःखभयचलनयोः । भयात् चलनाद्वा प्रथिवी । चास्त्राले प्रहरन्ति । “विदेदग्निः” । “स वा अग्नीनामेव नामानि गृण्यन्हरति । यां स्वा अमू देवा अग्ने अग्नीन् होवाय प्रहृणते- ततोल्करात्पूर्वस्थां संहरपरिहारेण उदगप्रां मस्यां निधाय तत्प्राणा तत्पूर्वपाश्वे स्वेऽग्न रेखां कुर्वीत् अथन्तरे एवं दक्षिणोत्तरयोरपि प्रागप्रा मस्यां निधाय रेखारथं कुर्वीदिति सूक्तार्थः । विदेदग्निरिति चास्त्राले प्रहरति स्वेऽग्नेति, य वा अग्नीनामेव नामानि गृण्यन्हरति, एवे सङ्घट्ट इति पुरीषं प्रहरति, यो वाग्धिति निवपति पूर्वार्थे यद्वा सङ्घट्ट-

त्यादीं तिहासः तदनुवादिन एते मन्त्राः । “विदेत्” जानीयात् अग्निः । कतमः । “नमः” ।
 नभातीति नमःशक्तीयं नाम । पुरीषं हरति । “अग्ने अङ्गिरः” । हे अग्ने अङ्गिरः । “अङ्गिरा
 स ह्यग्निरिति” श्रुतिः । “आयुनानाम्ने” । आयुरित्यनेन नाम्ना अभिहितः । “आ इहि”
 आगच्छ । निवपति । “योषां षधिवग्राम्” । यस्तूमस्यां षधिवगां भवसि । यत्ते तव आना-

व्यामंयुञ्जियुन्तेनुत्वादधेव्वि देदुगिनन्न् भोनामाग्ने’ ऽअङ्गिरु ऽआयु
 नु।नामन्ने हियस्तृतीयं स्यामपृथि व्यामसि यत्तेनाधृष्टु व्यामंयुञ्जिय
 न्तेनुत्वादधे ॥ अनु’त्वादिववी’तये ॥ ६ ॥ सि००० हृत्सि । सपत्

धृष्टम्” अनाधर्पितं नाम “यञ्जिय” यज्ञसंपादि तेन नाम्ना “त्वामादधे” स्थापयामि । “धो
 द्वितीयस्यां” षधिवग्रामसि” । पृथिवीशब्देनान्तरिक्षलोक उक्तः । तृतीयस्यां “पृथिव्यामसि” । पृथिवी-
 शब्देन दुर्लोक उक्तः । चतुर्थं ग्रहरति । “अनुत्वादेववीतये” । देवतर्पणाय अगुहराथि त्वां देववी-
 तम् एवं हरिपरं द्वितीयस्यां तृतीयस्यां मिति विभेदः, अनुलेति चतुर्थं यदार्थमाह्वयेति । का० प्रा० ३०-३२ ॥ ६ ॥

तये । वीतिस्तपस्यायः ॥ ६ ॥ व्यूहृत्प्रत्तरवेदिम् (१) । “सिंह्यासि” । “तेभ्यो ह वाक् चुक्रोध”
 इत्यप्रक्रय सिठं ह्रींस्त्वत्वाद्दानाचकारे”तीतिहासो वेदिमन्त्राणां निदानभूतः । दा ल्वं सिठं ही
 भयसि । “सपलसाही” । सपलान् सोढुः, शीलमस्या इति सपलसाही शब्रूणामभिमविलीत्यर्थः ।
 सा तमसाभिरनुमीयमाना देवेभ्योर्याय कल्पस्व । उत्तरवेदिद्वेषेण क्लृप्ता भव । प्रोचति ।

क्वसु हीटिवेभ्यः कल्पस्वसि ॐ ह्रासिसपत्क्वसु हीटिवेभ्यः शु-
 न्वस्वसि ॐ ह्रासिसपत्क्वसु हीटिवेभ्यः शुभस्व ॥१०॥ * इन्द्रघो-
 षस्त्वा । इन्द्रघोषस्त्वुव्वसुभिःपुरस्तात्पातुप्रचेतास्त्वानुद्दिः

“शुभस्व” । ध्याभिरद्विरापलुता सती शुद्धा भव । सिकताः प्रकिरति । “शुभस्व” । शुभस्वतिर-
 धकारार्थः । अलङ्कृता भव ॥ १० ॥ उत्तरवेदिं प्रोचति (१) । “इन्द्रघोषः” । घोष इति वाड-

(१) सिच्योति व्यूहृत्प्रत्तरवेदिं गम्यामालीमिति, प्रोचतुत्तरवेदिं किकताय प्रकिरति सिंह्योति प्रते मन्त्रमिति ।
 जा० ५३।३२-३७ ॥ १० ॥

(१) वेद्यन्तरे स्मिन्नोद्दिःत्तरवेदिं प्रोचतीन्द्रघोष (इन्द्रमन्त्रे नमुण्यते विस्वदृग्मुद्यार्थतेषु) इति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिग्मं

नामसु पठितम् । इन्द्रसूतां "वसुभिः" सहितः "पुरस्ता"ज्ञोपायत । "प्रचेताः" प्रकटज्ञानो वरुणः
 र्गो "रुद्रैः" सहितः "पञ्चालात" । "मनोजवाः" । "मनोगतिर्यमः त्वां "पितृभिः" सहितः
 दक्षिणतः पाठ । "विश्वकर्मा" । त्रिश्वकर्मेति निगदवग्राथ्यातोमन्तः । बहिर्वोदशेषं निष्पि-
 ष्वति । "इद्रमह" वेदिग्रमनेन "तप्तमावर्तितं" "वा" उदकम् "बहिर्द्वीयज्ञात" वाहग्रतो.

पुप्रच्चात्पां तमनोजवास्त्वापितृभिर्देक्षिणुतः पातु ब्वि प्रप्रवकं स्मर्त्वा
 द्वित्यै च त्रुतः पांत्वि दमहन्तु प्रप्तं व्वाब्धिर्द्विद्वीयुज्ञान्निःसृजामि ॥११॥

सिं०ऽहृसि । सिं०ऽहृसि स्वाहासिं०ऽहृ स्यादित्युवनिं० स्वा
 यज्ञात् "निःसृजामि" निक्षिपामि ॥ ११ ॥ नाभिवग्राधारयति (१) । "सिं०ऽहृसि" । "सा

ययाशिशम्, बहिर्वेदियेपं निष्पिच्छतीदमहं तप्तं वारिति । का० ५।४।१-१२ । वसुभिरष्टसंखगाकैर्गणदेवैर्युक्तः ।
 एतैर्मन्त्रैरणा प्रार्थनीया । तदाष्ट तित्तिरिः असुरावकृत्यसुम्य देवानभ्यायन्त तानिन्द्रघोषी वसुभिः पुरस्तादपानुददिति ॥१॥

(२) नाभ्याः शोण्यं संपु पश्यरक्षीतं जुहोत्यच्छुषया दक्षिणेरेत्रीण्यां त्रीण्यामंसे मध्ये च हिरण्यं पश्यन् सिंद्धमौत्रि
 भूतेभ्यस्तुतिं चतुष्पदाच्छतीति । का० ५।४।१४-१५ ॥ १२ ॥

वदेत्तदः सिठंही भूत्वा शान्तेवाचचारे"त्यादि निदानोद्घाटनं श्रौतम् । "सिठं ह्यसिस्वाहा" ।
 सिठं ह्यसि आदित्यवनिः" । 'कन्दसि वनसनरचिमथा'मिति इन्द्रप्रथयः । आदित्यादिन्वयुते सं-
 भगत इत्यादित्यवनिः । "सिठं ह्यसि वृह्णवनिः क्षत्रवनिः" । "सिठं ह्यसिसुप्रजावनिः" । "राय-
 स्योपवनिः" । य ह्यक्षत्रं शोभनां प्रजां "रायस्योप" धनपोषाम् । एतान्यादित्यवनिस्मानवग्रास्थ्या-
 हांसि ॐ ह्यसिब्रह्मवनिः क्षत्रवनिः स्वाहासि ॐ ह्यसिसुप्रज्जुव-
 नी'रायस्योषुवनिः स्वाहासि ॐ ह्यस्यवा'हदेवान्यजमानाय स्वा-
 हांभूते बभ्यस्त्वा ॥ १२ ॥ धु वीसि । पृथिवीन्दे'ठं ह्यसि वृद्धिदस्य-
 नानि । "सिठं ह्यसि आयहदेवान् वजमानाय" । आगमय देवान् यजमानाय । सुचसद्य-
 च्छति । "भूतेष्यन्तु" । भूतशब्देन चतुर्विधो भूतगामोभिधीयते । चतुर्विधाय भूतगामाय ।
 उत्पत्तये स्थितये च सुचसद्यच्छामीतिशेषः ॥ १२ ॥ परिधीनपरिदधाति (१) । "ध्रुवोसि" ।
 (1) नाभिं वैश्वरात् (सौण्डर्यदेवदाकस्त्रीयैः) परिदधाति ध्रुवोसीति प्रतिमन्त्रम् । ध्रुवुः पृथीपमिति, वपति

यस्मादधियज्ञं “भुवः” स्थिरः त्वमसि तस्मात् “मृधिवी” दृढं ० हृ” दृढीकुरु । “भुवचित्” । भुवे
 नित्ये यज्ञे चियतीति भुवचित् । यस्मात्स्वं घृयच्चिदसि तस्मादन्तरिखं दृढीकुरु । “अच्युत-
 चित्” । अच्युते यज्ञे चियतीत्यच्युतचित् । यस्मात्त्वमच्युतच्चिदसि तस्माद्दिवं दृढीकुरु ।
 संभारानुपनिवपति । “अग्नेः पुरीयससि” । अग्नेः पुरस्थित भवसि । “शरीरं ह्रैवास्य पौठ-
 दाव” इत्यादि श्रुतिः ॥ सम्भारानां शरीरपूरणात् पुरीयस्तुमुपपद्यते ॥ १३ ॥ सावित्रं

न्तरिचन्दर्शं हाच्युतुच्चिदंसिदिवन्दर्शं ह्युगनेऽपुरीं षमसि ॥ १३ ॥ य-

ज्ञतेभनः । युञ्जतेमनऽपु तयु ज्ञतु धियोव्विष्णु व्विष्णु स्यबृहुतोव्विष्णु
 बृहोति (१) । “युञ्जतेमनः” । अधियज्ञानुवादिनौ सावित्री जगती यस्मात्सवित्रा प्रसूता ।
 ऋत्विषवो युञ्जते मनः मनांसि । “उत युञ्जते धियः” । अपि च । युञ्जते प्रेरयन्ति
 शुग्नुल्लसुगन्धितेजनवृष्ये सुकायोपरिपीयष्या अभावेत्या इति । का० ५।४।१६-१७ । सुगन्धितेनं लण्विशेष
 वृष्ये सुना अविरोमाणि ॥ १३ ॥

(१) अस्मितावात्प्राचीनवशा यज्ञा, तस्मात्साहवनीयाद्यामिषयमैष्टिकवेदियास्ति, तस्याः यज्ञायाः पुरतः पट-

धियो वाचः । कथं भूता ऋत्विजः प्रेरयन्ति । “विप्राः” ब्राह्मणाः शुश्रुवांसिनूचानाः ।
 “विप्रस्य” । प्राप्तक्रियाशक्तौः फलदानं प्रतियज्ञस्य कर्मणि ब्राह्मणस्य । श्रुतौ वैश्वज्ञत्रियावपि
 यज्ञमनावग्नियोमे दौर्जितोयं ब्राह्मण इत्युच्यते । अतस्त्रावपि ब्राह्मणशब्देनोच्यते । “बृहतो”
 महतः । “विपश्चितो” मेघाविनः सर्वस्य यज्ञस्य । किञ्च त एव सवित्रा प्रसूता ऋत्विजः ।
 “विहोत्रादधे” धिदधत इति वचनविपर्ययः । अथ होवाः सप्त वषट्कर्त्तारो होवा इत्युच्यन्ते ।

श्रिचतः । विहोत्रादधेव्ययुनाविदेकऽइन्महीटिवस्यसवितुःपरि

अथ “होवाः संयानयन्तीति” श्रुतिः । सौत्ये हनि सप्त होतारो वषट्कुर्वन्ति । तदेतदुच्यते ।
 “वयुनाविदेक इत्” । वयुनं वेत्तेः कान्तिर्वा प्रज्ञा वा । इच्छब्द एवार्थः । सर्वेषामेव त्विज्जां मध्ये
 सवित्रा प्रसूतो ब्रह्मास्यः एक एव ऋत्विक् “वयुनावित्” विवेदज्ञानान्वितो भैषज्यं करोति ।
 त्रिंशत्पददीर्घां शौमिकी वेदिविधेया, तद्वेद्या अग्रभागे पूर्वोक्तोत्तरवेदिः ततः पद्यान्मथ्यमाणे हविर्धानाखी मण्डपो
 विधेयः, ततोपि पद्यात्सदोभिधानोद्ग्वंशा याना निर्मातव्या तस्याः स्थाने प्राचीनयात्रायाः, पुरतो-दक्षिणोत्तरभागयो-
 र्धविधानं प्रकीरे एकटे, स्थापिते स्थाः सच्छकटद्वयं पुरतः प्रवत्यं तदावरकलेन हविर्धानाखीमण्डपो विधेयः, तच्छकटद्वयं

“महीदेवस्यसवितुः परिष्टुतिः” । महती देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः परिष्टुतिः
परिस्तवनम् । को हि नाम यज्ञं प्रत्यृत्विजः प्रसूय समाश्रति यज्ञम् । यज्ञो हि दृष्टिद्वारेण समस्तं
जगद्विभर्तीति सवितुर्महती सुतिरित्युक्तम् ॥ १४ ॥ दक्षिणे वर्त्मनि हिरण्यं निधाय जुहोति (१) ।
“इदं विष्णुः” । गायत्री वैष्णवी । इदं जगतु विष्णुः “विचक्रमे” विक्रान्तवान् । सर्वप्राणिनो
हि भूतेन्द्रियमनोजीवभावेनावियतीति विष्णुः । विञ्च “ब्रधनिदधेपदम्” । पद्यते द्वायतेऽने-

ष्टुतिःस्वाहा ॥ १४ ॥ इदं विष्णुर्विचक्रमेत्लेधानिदधेपुदम् ।

नेति पदम् । भूयन्तरिचतुरलोकेषु अग्निवायुसूर्यरूपेण विधा निहितवान् पदम् । किञ्च
“समूढमस्यपाठं सुरे” । अत्रैव विष्णोरन्यत्यदान्तरं विज्ञानघनानन्दमजमहैतमक्षरमित्येवं ज-
सवितुश्चोमादूर्ध्वं प्रवर्तनीयम् । तदाह तिस्रिः सवितुर्चातुस्वाहविधनि प्रवर्तयतीति । चतुर्गं हीतं शालाहार्यं जुहोति
युञ्जुत इति सगार्हपत्योत इति का० ८।३।२८ । प्राचीनशालायाहारसमीपे पूर्वस्विद्ध आहवनीयो वर्तते तस्मिन् जुहुयात्स-
पूर्वाहवनीयोपि सन्तुत्तरेत्याख्यान्यस्मिन्नाहवनीये नियन्ते सति तदपेक्षया स्वयं गार्हपत्यो भवतीति सूक्तार्थः ॥ १४ ॥

(१) दक्षिणे वर्त्मनि दक्षिणस्थानसो हिरण्यं निधायभिजुहोति इदं विष्णुरिति । का० ८।३।१ । स्वाहा
तत्रै विष्णवे हविर्दत्तम् ॥ १५ ॥

जगत्, समदृग्मन्तहितमविज्ञातमद्यतात्मभिः । “पांसुरे” । लुप्तोपममेतत् । पांसुल इव प्रदेशे
 निहितं न दृशते तत्त्वमूढमिति । द्रष्टव्यमिति वाक्यशेषः । तदुक्तम् । “तद्विष्णोः परमं पददं
 सदा पश्यन्ति सूर्यः । दिव्यैव चचुराततम्” इति ॥ १५ ॥ द्वितीयस्थानसो वर्त्मनि बुद्धेति(१) ।
 “इरावती” । वैष्णवी विष्टुप् । हे विष्णो यस्मात्सव प्रयासनमनुकुर्वन्थौ द्यावापृथिव्यौ इरावती
 सस्यवयौ “धेनुमती” धेन्वादिभिः पशुभिः तद्वत्तत्रौ । “हि” शब्दो यस्मादर्थे । व्याख्यातः । एवं

समदृग्मस्यपांसुरेस्वाहा ॥ १५ ॥ इरावतीधेनुमती । इरा-

वतीधेनु मतीहिभूतर्त्सूयवसिनीमनविदशुस्या ॥ व्यस्कब्धनुरो-

भूतां “भूतम्” अभूतामितिपुरुषव्यत्ययः । संदत्ते इत्यर्थः । “सूयवसिनी” शोभनयवसवत्तत्रौ ।
 सुस्यवत्यौ । “मगवे” यजमानाय । “दशस्या” द्वात्रौ यज्ञसाधनानाम् । अतः कारणात्-

(१) सुरुक्सात्यौ प्रतिपद्य प्रतिप्रख्यातोत्तरख्येरावतीति पूर्ववदिति । का० पा३।३।५। यथाध्वर्युणा दक्षिणप्र-
 कटदक्षिणेष्वत्रमार्गे पुनमेवं प्रतिप्रख्यात्वा उत्तरपकटोत्तरस्वक्रमार्गे द्योतयामिति सूत्रार्थः । (२) सतिजीरुपेर्माणा-
 तीरेरेराद्यावत्पारैर्वा मशीषरमाद्ये । साधातज्जे विष्णवे ऋषिदत्तम् ॥ १६ ॥

“व्यस्कभन्ना.” । स्कम्नोतिः स्तम्भनार्थः । स्तम्भितवानसि । “रोदसी” दयावापृथिव्यौ एते ।
 किञ्च । “दाधर्थ” धारयसि च । पृथिवीं द्यां चेत्यध्याहारः । “अभितः” । इतश्चेतश्च । “मयूखैः
 रशिसभिः (२) । यस्मात्त्वमेवं प्रभावस्तस्मात्त्वां सुम इति शेषः ॥ १६ ॥ पत्नी अक्षधुरावनक्ति (१) ।
 “देवयुतौ” । देवा एते धुरौ यृणुति इति देवयुतौ । ये युवां देवयुतौ ते “देवेषु प्रावोपतम्” ।
 पुषिर् शब्दे । आशन्दयतम् । वाचयति । “प्राचीप्रेतम्” । हे हविर्दाने प्राची प्राग्व्यने । इण-

दंसीव्विष्णुवृतेदाधर्थपृथिवीभूमितीसुयूखैःस्वाहा ॥ १६ ॥ देव-

इत्युतौ'देवेष्वाघोषतुम्राचीप्स्रतंमध्वुरङ्गुलप्यन्तीऽऊर्ध्वं'टसुज्ञ
 गतो । मद्गतप्रेतं प्रगच्छतम् “अङ्गरं कल्पयन्ती” । यज्ञं समर्थं कुर्वीणे । किञ्च “ऊर्ध्वं यज्ञं-
 नयतम्” । ऊर्ध्वं स्वर्गं प्रति यज्ञं नयतम् । “माजिह्वरतम्” । ह्वरा चलने । सा चलनं कुरुतम् ।
 अचलितप्रतिष्ठिते युवां भयतम् । शब्दं कुर्वत्यनसि वाचयति । “स्वंगोष्ठम्” । हे हविर्दाने

(१) हृषिण्या दारानीता पत्नी पाणिभ्यां शेष प्रतिगृह्याक्षधुरावनक्ति परागर्देवयुताविति प्राचीप्रेतमिति वाच
 यति, संगोष्ठमिति चर्खर्जति पयादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेण मत्वा वा नभ्यश्चैत्यभिमन्त्रयतेतिरेमेथामिति । का०

समालोचं गोष्ठं खानम् "आवदत्" सुच्चारयतम् । हे "देवी" दानादिगुणवृत्ते हे "दुयै" गृह-
भूते । आभन्वितविरचनान्ते हे पदे । किञ्च "आयुर्मानिर्वादिष्टम्" । निरुपसर्गः कुत्वायोम् ।
निक्षिप्तमल्लं पयथनादिरहितमायुर्मानिर्वादिष्टं मा उच्चारयतम् । "प्रजां मानिर्वादिष्टम्" । प्रजां
निष्कृष्टान् निस्त्रिंशं मा उच्चारयतम् । युवाभ्यामुच्चारितं तथैव स्यादित्यभिप्रायः । नभस्ये करोति ।

नैयतु स्माजिरव्वरतम् ॥ स्वङ्गोष्ठमावदत्तन्देवीदुष्ट्युऽत्राय स्मानि
व्वीदिष्टुम्प्रु जास्मानिव्वीदिष्टुमत्तत्र रमेथुं व्वस्मिं न्नपृथिव्वप्राः ॥ १७ ॥

"अत्ररमेथाम्" । अस्मिन् प्रदेशे रमेथाम्, रतिं कुरुतम् । "वर्षान्" । 'नडिसं बंधो' रिति
नलोपाभावः । 'सुपांसुलुगिति' सप्तमप्रालोपः । "पृथिव्याः" ॥ १७ ॥ दक्षिणसुपस्तम्भनाति (१) ।
"विष्णोर्नुकम्" इत्यादास्तास्त्रो वैष्णवस्तैष्टुभः । द्वयोरन्ते विष्णवे स्वेति यजुः । नुकमिति
न३३३३३३३३ । प्रतिप्रस्थायानीतापत्नौ होमयेपाण्ये नाचस्योभावावनात्तीति सुप्रायः । खर्जति शब्दः कुर्वति
पत्ते । (१) पृथिव्याः वर्षान्, भूमिपरीटयते देवयजने, स्त्रीर्णे वा ॥ १७ ॥
(१) उत्तरेण परितन्म्य दक्षिणमुपलभन्नाति विष्णोर्नुकमिति, दक्षिणतः स्मृणासुपनिहस्तीति विष्णुवल्लेति ।

निपातसमाहारोऽवधारणार्थः । विष्णोरेव वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि । यौ विष्णुः “पार्थिवानि विमसे” पृथिव्यन्तरिचतुर्लोकानि निमसे निर्मितवान् । “रजांसि” । लोका रजांसुप्रच्यन्ते इति रजःयत्र दो लोकप्रचनः । किञ्च यच्च “विचक्रमाणस्ते काउरगायः” । उरुगमनः “अस्वभादत्” स्तंभितवान् “उत्तर” दुर्लोकाख्यम् “सधस्य” सहस्रानं देवानाम् । ‘सधमादस्याथोऽद्वन्द्वसौ’

विष्णुषोऽनु । कं व्वीठयु िणुप्रवोचं उच्यः पार्थि वानि विवसुमेर-
जांशंसि ॥ योऽत्रस्क्रंभायु दुत्तं रठं सुधस्तथ” विचक्रमाणस्तु धीरं
गाथो विष्णुणवित्वा ॥ १८ ॥ दिवोवा । विष्णुणऽउतवापृथु ब्या-

तिसहस्रयत्स्यसधदिशः । तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचमिति संवन्धः । स्थणुमुपनिहन्ति “विष्णवे स्वा” । निहन्मैति शेषः ॥ १८ ॥ उत्तरसुपस्तम्नानि (१) । “दिवोवाविष्णो” हे विष्णो दुर्लोकात् वा ‘उतवापृथिव्याः’ अपि वा पृथिवीलोकात् । ‘सहोवाविष्णो उरोरन्त-
का • ८४१-० । निहन्मि निहन्मि ॥ १८ ॥

(१) दिवोवे तु उत्तरं प्रतिप्रत्यातोत्तरस्थणुं पूर्ववदिति । का • ८४१८ ॥ १८ ॥

रिजातम् महतो वा विष्णो उरोर्विसीर्णाद् अन्तरिक्षलोकात् । एतेभ्यो वा विभ्यो लोकेभ्यो
 धनमादाय अन्यतो वा यतः कुतश्चित् “उभा” उभौ “हस्तौ” वसुना घनेन “पृणस्व” आपूरय
 तत “आप्रयच्छ” आभिसुख्येन देहि । दक्षिणात् आउतसवात् पञ्चम्याः तृतीयया वप्रत्ययः ।
 दक्षिणेन हस्तेन अपिच सर्वेन हस्तेन । उभाभ्यां हस्ताभ्यामकृपणतया प्रयच्छेत्ययमभिप्रायः ।

सुहोवाव्विष्णुणऽउरोरुन्तरि'चात् । उभाहिहस्तु'व्वसु'नापृण स्वा
 प्रय'कृदक्षिणु'दीतसुव्व्राह्विष्णु'वैत्वा ॥ १६ ॥ प्रतत् । प्रत-

द्विष्णु'स्त्वतेव्वीठु'र्ष'णमृगौनभौमःकु'चुरोगिरि'षट्ठाः ॥ यस्यो
 विष्णवेति पूर्ववत् ॥ १६ ॥ मथ्यमं छदिरालभ्य वाचयति (१) । “प्रतद्विष्णुः” । उत्तरो-
 र्द्वैर्चः प्रथमं वराख्यायते यद्दृत्तयोगात् । “यस्य विष्णोः “उरुपु” महत्सु “त्रिपु विक्रमश्चेपु”
 लोकेषु “अधिच्चियन्ति” उपरि निवसन्ति “सुवनानि” भूतजातानि “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि ।
 इदानीं प्रथमोर्द्वैर्चः । “प्रतद्विष्णुः स्वते” । स विष्णुः स्तूयते । यकः स्थाने शपथान्दसः ।

(१) प्रतद्विष्णुरिति वाचयति मथ्यमं छदिरालभ्येति । का० पट।१३ ॥ २० ॥

“वीर्वेण वीरकर्मणा । कथं शूचते । “स्यगोनभौमः” । अथा स्यगः सिंहः शूचते । भौमः ।
 निभेत्यस्मादिति भौमः । “कुचरः” । कुक्षितकारी प्राखिवषणौवनः । “गिरिठाः” पर्वतस्थानः ॥
 बद्धा हीनोपमानस्वादन्वया व्याख्यायते । सर्वैरेतैर्बर्गादिभिः पदैः इन्द्रोविशिष्यते । स हि
 विष्णोषपमानं भवितुमर्हति । “स्यगो” न । स्यजूप् यही । अथाशुद्धोपहतपाप्मा इन्द्रः । भौमो
 भौपणः । “कुचरः” । कायञ्चरतीति कुचरः । कुयन्दस्य संप्रसारणं क्कान्दसम् । गिरिठाः । गिरि-

रुषु' तिलुषु व्विक्लमं शोष्णवधिक्षियन्ति भुवंनानि व्विष्प्रश्वां ॥ २० ॥
 व्विष्णोरुरुराटम् । व्विष्णोरुरुराटमसि व्विष्णोः प्रनपन्नैस्तथो

मेषः तत्र इन्द्रो वृष्टार्थं तिष्ठति । अथ कौ वृथिवग्रां चरतीति कुचरः मत्प्राक्कर्मादिरूपेण । अथ
 गिरि नेदवाक्ये तिष्ठति गिरिठाः । अथ देहोपि गिरिच्यते । तस्मिन्नात्मत्वेन तिष्ठतीति
 गिरिठाः ॥ २० ॥ रराटयामात्मस्य वाचयति (१) । “विष्णोरुरुराटम्” । विष्णोर्यज्ञस्य कलाट-

(१) विष्णो रराटमिति रराटग्राम, विष्णोः अग्रं स इत्युच्चारणाविति । रायाः षरिषीत्यति—स्यूरिति विष्णो
 प्रुर्नोत्वोति अन्वयं करोति, प्राप्तमं चविर्धानं निष्ठाप्य वैष्णवमसीत्याख्यमते इति । का० पा० १५-२१ । उच्छ्राप्यौ

निखनितान् यद्गुभिर्विनाशार्थं हन्तीति बलंगहा वाक् । पूर्ववत्किंप्रत्ययः । तां बलगहनम् ।
यस्यो दृश्यतेः । यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृणुन् आ प्रच्छादयन् गच्छतीति बलंगः ।
‘वैप्यवी’ विप्युदेवत्वां वाचं वदेति संबन्धः । अल्किरति । (२) “इदमहम्” यत्करोमि तद्बलंगं
कृत्वाविशेषम् “अल्किरामि” उद्वपामि । “यंसेनिष्टयः” । यं बलंगं मे मम निष्टयः पुत्रः । स

इणं ब्वलगुहनंम् ॥ रुद्रीहणं ब्वलगुहनं ब्विण्णुवीमिदम् हन्तं ब्वलु
गसुत्किरामि यस्मिन्निष्टुीयम् मात्थीनिचुखानिदम् हन्तं ब्वलुगसुत्कि
रामि यस्मैसम् । नोयमसंमानो निचुखानिदम् हन्तं ब्वलुगसुत्किरामि य-

हि निर्गत्य शरीरात्ततो विस्फोर्यो भवति । “य” च “अमात्यः” बलंगं निचखान निखनति ।
‘अन्तसिलङ् लुङ् लिटः’ सर्वेषु कालेषु भवन्ति । द्वितीयसुत्किरति । “यं मेसमानः” । विद्यादिभिः--
बाहुपादाः खावन्ते इति । ‘तात् बाहुपादात् खनेदिति’ श्रुतेर्योपरस्व तावत्कालखननम् । (२) इत्यस्य अङ्कि-
रतिवशात्तातं प्रतिपत्त्यन् उक्तत्वां किरामीति पञ्चात्त्वयम् इति । का० पा० ५५८-८ ॥ २३ ॥

सदृशः । “असमानः” विद्यादिभिरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयसुत्तिकरति । “यमेस-
 वन्तुः” । सबन्तुः स्वजनः । “असवन्तु” साक्षिपरीतः । शेषं व्याख्यातम् । चतुर्थसुत्तिकरति ।
 “यमेसजातः” । सजातो भ्राता स हि समानजन्मा भवति । “असजातः” । असमानजन्मा
 भातरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वसुत्तिकरति । “उत्कृत्यां किरामि” उत्किरामि इत्याम् ॥२३॥
 यथा खातं स्पृशति (१) । “खराडसि” । खक्रीयमेव राज्यं यस्य सः खराट् । सपत्नान् शलून्ह-

मेसंबंधृथर्मसंबन्धुन्नि चुरखानेदम् हन्तं ब्रलुगसुत्किरामि यमेसजातो
 यमसंजातीनिचु खानोत्कृत्याङ्घ्रिरामि ॥२३॥ स्वराडसि । सपत्न्यु-

न्तीति “सपत्नाहा” । यस्तु खराडसि सपत्नहा च सोखानपीत्यंभूतान् कुष इति शेषः । एवं
 कच्यमाणेषु विध्वंसि मन्त्रेषु योज्यम् । “खराट्” । शलूः द्वादशाहादि तत्र राजति सततं
 वा राजति खराट् । “अभिमातिहा” अभिमातिरनशुक्लः शलूः तं हन्ति अभिमातिहा ।
 “जनराडसि” । जने राजति जनराट् । “रचोहा” । रचांसि हन्ति रचोहा । “सर्वराडसि” ।

(१) खराडित्यगिमर्थयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति । का० ८५५१३ ॥ ३४ ॥

सु०
द०
सं०
१०५
च०
भा०

“मसि” । उतथायानुपस्यया वाचयति । “विष्णोः अप्लेसः” । विष्णोर्धस्य अप्ले सुद्विषी
शः । ओष्ठसंधिरुच्यते अप्लुशब्देन । सीवति । “स्यरसि” । पिवु तन्तुरन्ताने । सीदत्यनेनेति
सूः । सूचिर्वा । अन्विं करोति । “विष्णोर्द्वोसि” अन्विरसि । समाप्तम् स्युशति । “विष्णय-
मसि” विष्णुर्देवतास्य वैष्णवम् । “विष्णवे”र्थाय “त्वा” सुपस्युशसौतिशेषः ॥ २१ ॥ इतउत्तरम्
व्विष्णोःस्यूरसि व्विष्णोर्द्वोसि ॥ द्विष्णवमसि व्विष्णु
वेत्वा ॥ २१ ॥ * देवस्यत्वा । सव्वितुःप्रसुधे अिप्रवनीर्वाहु-

उपरवमन्ताः प्राग्देवस्य ष्वेत्वासागमन्तात् । अग्निनादत्ते (१) । देवस्यत्वेति व्याख्यातोमन्तः ।
अभाटप्रान्तदिशो । बृहत्सूत्रिचमर्पितया रज्ज्वारात्प्राजाः सीव्यतीत्ययः । इविर्धानाख्येग प्रकटे रे दक्षिणोत्तरभागयोः
आपवित्वा तदावत्कमे न परितः कृती इविर्धानाख्येग प्रकटयो विष्णुर्देवताकादिष्णुद्रुत्युपचवंते । विष्णोय सर्वावयव
सद्भावकभाटाद्ययवाः एतत् इविर्धानमण्डपस्यापि पूर्वदारास्तभयोर्धर्मयो मासा ग्रंथयति तां मासां तदन्वनाकारित्यः
अमे या संभोय पुरपकभाटौनोपचवंत इति नशोचरभावे ॥ २१ ॥

(१) दक्षिणस्यामदीशः सुतत्सु परवात्कात्प्रादिकरोत्यवत्वेत्, देवस्यत्वेत्त्वभिर्मादाव, वृषावत् परिच्छिन्नोद्विनि,

“आददे गुणानि । “भार्यसि” । भारीति प्रशस्यते ऽभिः । नरस्यापत्यः स्त्री नारी । परि-
 लिखति । “इदमहम्” । उपरतान्परिलिखामि । “इदमहं रक्षसां अज्ञविष्वंसिनां” ग्रीवा अपि
 हन्तामि” छिनद्मि । अथापरिलिखितं खनति । “बृहन्नसि” । दक्षायं हे उपरम बृहन्नहा-
 नसि । कसणा परिमाणेन च । “बृहद्रवाद्य” बृहन्नहत् रवोस्थितिवृहद्रवाः । तस्माद् “बृहती”
 महती “मिन्द्राववाचं वद” ॥२२॥ किं बृहतीमेव केवजां नेत्याह । “रघो हणम्” । रघोसि या वा

वभर्याम्पुष्णीहस्ताम्भयाम् ॥ आदटेनाथ्यसीदमुहर्षरक्षसाङ्ग्रीवाऽ-
 अपिघनतामि ॥ बृहन्नसि बृहद्रवाबृहतीमिन्द्रायव्वाचं वद ॥२२॥ रुचो

गमहन्ति सा रघोहा तां रघोहणम् । ब्रह्मन्वृणुतेपु किप् । धातूपपदकाप्रत्ययनियमात्मप्रयो-
 तीति “बङ्गलंछन्दसौ”ति किष्प्रत्ययः । “वलगान् द्रव्याविशेषान् (१) भूमौ
 बृहन्नसि यथा परिलिखितं खनतोमि । ८।४।२५-८ ५७ । रक्प्रक्येय सकाराल् ॥ २२ ॥

(१) महोषरमाणे तु पराजयं प्राप्य यत्नायमाने राक्षसैरिन्द्रादिवधाचं भूमौ निखाता अस्त्रिकेभनखादिपदाब्जा
 वल्गुः कृत्याविभेदा वा इत्युक्तम् । तदाह तित्तिरिः असुरावैजिर्दन्ती देवानावलगानन्वखनन्तान् बाहुभाले लब्धिन्दत्सखा-

निखनितान् यद्युभिविनायार्थं इक्षीति बलंगहा वाक् । पूर्ववत्किमुद्रत्स्यः । तां बलंगहनम् ।
 यस्यो हस्योतेः । यस्य वधार्थं क्रियते तं रोगादिभिर्वृणुन् आ प्रच्छादयन् गच्छतीति बलंगः ।
 “वैष्यवी” विष्णुदेवतां वाचं वदेतिसंबन्धः । छलिकरति । (२) “इदमइम” यत्करोमि तद्बलंगं
 क्त्वाविशेषम् “छत्किरामि” छवपामि । “यंमेनिष्टः” । यं बलंगं मे मम निष्टः पुत्रः । स

हणं बलंगु हनंम् ॥ रुद्रो हणं बलंगु हनं वैष्णवीमिदम् हनंतं बलु
 गसुत्किरामि यस्मे निष्ठुो यस्मात्थीनिचुखानिदम् हनंतं बलुगसुत्कि
 रामि यस्मेसमु नो यमसंमानो निचुखानिदम् हनंतं बलुगसुत्किरामि य-

दि निर्गत्य यरीराप्तो विसोर्षो भवति । “य” च “अमात्यः” बलंगं निचखान निखनति ।
 ‘छन्दसिलङ् लुङ् लिटः’ सर्वेषु कालेषु भवन्ति । द्वितीयसुत्किरति । “यं मेसमानः” । विद्यादिभिः-

यादुमावाः यावन्ते इति । “तान् बाहुषामान् खनेदिति” युतेषोपरस्य तावत्कावखननम् । (२) इत्थत्तच्छि-
 रतिववायातं प्रतिबन्धम्, चङ्कूत्सो किरामीति परात्त्वैत्सः इति । का० ८।५।८-८ ॥ ३३ ॥

सदृशः । “असमानः” विद्यादिभिरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयसुत्तिकरति । “यमेस-
 वन्तुः” । सबन्तुः स्वजनः । “असवन्तु” स्तद्धिपरीतः । शेषं व्याख्यातम् । चतुर्थसुत्तिकरति ।
 “यमेसजातः” । सजातो भ्राता स हि समानजन्मा भवति । “असजातः” । असमानजन्मा
 भ्रातरसदृशः । शेषं व्याख्यातम् । सर्वसुत्तिकरति । “उत्कृत्यां किरामि” उत्कृतरामि इत्याम् ॥२३॥
 यथा खातं स्थिति (१) । “खराडसि” । स्वकौयमेव राज्यं यस्य सः खराट् । सपत्नान् यत्वं न्है-

मेसंबंधुर्धमसंबन्धुर्नि च्खानेदम् हन्तं ब्रलुगसुत्किंरामि यमेसजातो
 यमसंजातोनिच्खानोत्कृत्याङ्किंरामि ॥२३॥ स्वराडसि । सपत्क-

न्तीति “सपत्नाहा” । यस्तु खराडसि सपत्नहा च सोखानपीत्यंभूतान् कुरु इति शेषः । एवं
 वक्ष्यमाणेषु भिष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् । “खराट्” । सर्वं द्वादशहादि तत्र राजति सततं
 वा राजति खराट् । “अभिमातिहा” अभिमातिरनुशूलः यत्तुः तं हन्ति अभिमातिहा ।
 “जनराडसि” । जने राजति जनराट् । “रघोहा” । रघोसि हन्ति रघोहा । “सर्वराडसि” ।

(१) खराडित्यभिर्गमयति यथा खातं प्रतिमन्त्रमिति । का० पा० १३ ॥ २३ ॥

सर्वस्य राजतीति सर्वराट् । “अद्विलहा” अभिलाष्टुस्तीत्यभिप्रहा ॥ २४ ॥ मोक्षत्येतान् (१) ।
 “रक्षोहणः” । रक्षसां हन्तृन् “प्रः” द्युसान् “वणगहनः” वलगस्य हन्तृन् “प्रोक्षामि” सिञ्चामि
 “वैष्णवान् धिग्युः देयत्वान् । अधनयति । रक्षसां हतृन् “वः” द्युप्रमान् वलगस्य हन्तृन् प्रति
 “अप्रगयामि” अग्रानीजस अप्रः प्रापयामि । “वैष्णवान्” । अत्रसृणोति । रक्षसां हन्तृन् द्युसान्

हास'त्त्वा राड'स्यभिमातिहास'न्नु राड'सिरद्वीहास'व्व्य' राड'स्यभित्-
 हा ॥ २४ ॥ रुद्वीहणीविवहणु हनुः प्रोक्षामि
 वैष्णवान्'क्षीहणीविवहणु हनीवणयामिवैष्णवान्'क्षीहणीवो

(१) मोक्षत्येतान् रक्षोहण इति, भेदे मन्त्रावृत्तिः, (तस्य मन्त्रस्य गतंभेदे सत्रग्राह्यः) अत्रवयनेऽयस्सरणेचावटव-
 द्रक्षोषणोरक्षोहण इति, (अत्रवयनं प्रोक्षणेपोदकक्षेचनं) तन्ननुपरिकुशान् कृत्वाधिपवणे फलकेव्दग्दुःखान्तरे प्रचाक्षिते
 प्रथो परत्रिमाले संक्षेपे वीपदधाति पर्युहति च रक्षोहणी रक्षोहणाविति, तयोश्चर्माधिपवणं परिकृतं सर्वरोहितं
 निरुधाति वैष्णवममोति, (यस्मिंश्चर्माधिपवणम्) सञ्जित्वा प्रावाण-पक्षुवैष्णवाः स्व इति का०

भा३।२३-२० ॥ २५ ॥ । ।

वल्लगस्य च हृन्तूनप्रति अत्राचीनान्दर्भान् स्तृणामिवैष्णवान् । अभिषवणे फलके उपदधाति ।
रक्षसां हन्तृणी "वां" यत्रां वल्लगस्य हृन्तृणी उपदधामि स्यापयामि "वैष्णवी" विष्णुदेवत्ये । मध्ये-
हति रचोहृणी वां पर्युहामि परिप्रापयामि । संलग्ने करोमि । वराख्यातमन्यत् । तत्वाधिषवणं
चर्म निदधाति । "वैष्णवमसि" । विष्णुदेवत्यमसि । तस्मिन् ग्रावणः पञ्च । "वैष्णवाः स्वः" ।

व्वल्लगुहनीवस्तृणामिवैष्णवान् चोहृणीवां व्वल्लगुहनुऽऽउप'दधा
मिवैष्णुणीवीर'चोहृणीवां व्वल्लगुहनुऽपठ्युं'हामिवैष्णुणीवैष्णु
वमसिवैष्णुणावास्त्यं ॥२५॥ देवस्यंत्वा । सवितुःप्रसङ्गे प्रिप्रवनेऽब्रिहि

विष्णुदेवत्या भवय ॥ २५ ॥ इत उत्तरमौदुस्वरौमन्वाः । अभिमामदेत्ते (१) । "देवस्यस्येति"
वराख्याते वै यजुषी । यवानावपति । "यवोसि" । यु दुषग्भावे । यौतीति दवः । यस्मादावने-

(१) श्रीदम्बरो विनोति यजमानभावी' यूपवच्छेतेभ्युदिकरीत्यावस्तरणात्, देवस्यत्वेत्यभिमादाय, यूपवटं
परिलिखतोदमचमिति, यवीसौत्यपस्यवानोप्य, प्रोचत्वग्रमथमूलानि, देवस्यत्वेतिप्रतिमन्त्र प्रोचामीनि सर्ववसाकाङ्क्ष-
लात्, वहीं पि प्रत्यदिष्टि च प्रास्यति पितृपदनमसीति । का० प५।३०-५।३।१७ । अत्र खनेनेनीत्यनस्य क्रौर्भस्य, यन्त्सि

क्रियावोगाद्यव इत्येतन्नामात्वमभूः । तस्मात् “यवय इति पृथक्कुरु” “अस्मत्” अस्वसाः
 “हेपो”ऽप्रीतिः दौर्भागम् । “यवय अरातौः” अदानानि । सौभाग्यं दानं च प्रार्थयते ।
 श्रीदुस्वरीं प्रोक्षति । “दिवेत्वा” । दिवैर्थाय स्त्वां प्रोक्षामीतिशेषः । “अन्तरिक्षायत्वा पृथि-
 वीत्वा” । प्रथमेन यजुषावास्थाने यजुषी । अथटशेषमासिञ्चति । “शुक्लान्तांलोकाः” ।

वभयान्पृष्णोहस्ताभ्याम् ॥ आददेनाथ्वं सीदम् हठैरक्षसाङ्ग्रीवा-
 ऽअपि क्लन्तामि।यवोसियुवयु।स्मद्वेषे।युवयारातीहि।वेत्नु।न्तरि।चा
 यत्वापृथिव्यैत्व।शुक्लान्तां।ल्लोकाः।पितृषदनाः।पितृषदनमसि ॥ २६ ॥

शुक्लान्तामिति विकरणवाक्यः । दिवादिब्धः यत्रप्राप्नोति न भवति । पितरो येषु लोकेषु सीदन्ति
 आसते “पितृषदनाः” । वहीषि प्राच्यति “पितृषदनमसि” । पितर एषु सीदन्तीति पितृ-
 पदनम् ॥ २६ ॥ उच्ययति (१) । “उद्विर्वठंस्तमान” । दिवं दुर्लोकं स्तुत्व । “आश्रान्त-

उद्विर्वठंस्तमानम् । तदाह तिमिरिः । इरूमिव वा एतत्करोति यत्करोति यत्करोति यत्करोति यत्करोति ॥ २६ ॥

(१) उद्विर्वठंस्तमानम् इति, (कार्यापि स्थापयति) दुर्लोक इति विनोति, पर्व्वुषणपृथुषणानां क्लृप्ता, (पर्व्वुषणपृथुषण-
 विषय १०८

य०
 ब०
 सं०
 १८
 उ०
 भा०

विषय
 १०८

रिचिंष्टण" । ४, पालनपूरणयोः । आश्रय आपूरत्वान्तस्त्रिभम् । "दृढंस्त्रिष्टण्यथियाम्" । द्विती-
याष्टे सप्तमी । दृढीकुरु पृथिवीम् । यद्वा पृथिव्यामवस्थिता पृथिवी दृढीकुरु । मिनोति ।
"दुप्रतानः त्वा" । बुगतानो दीपमानः त्वा "मास्तो" वायुः "मिनोतु" । बुमिञ् प्रक्षेपणे ।
पक्षिपतु । "मित्रावरणौ" च मित्रतां "ध्रुवेण" स्थिरेण "धर्मणा" धारणेन । पर्यहति । "ब्रह्म-

उद्धिवंम् । उद्धिवंस्त्रिभुवनान्तरि चम्पुणु दृढंस्त्रिष्टण्यथियान्द्य,
तानस्त्वामाणुतोमिनीतुमित्वावरणौद्धुवेण धर्मणा ॥ ब्रह्मवनि
त्वाक्षतलुवनिरायस्पौषुवनिपृथ्यूहामि ॥ ब्रह्मदृढंस्त्रिष्टण्यथियान्द्य

वनि" । "दृढंस्त्रिष्टण्यथियान्तरि चम्पुणु दृढंस्त्रिष्टण्यथियान्द्य" । अविभक्तिको निर्देशः ।
क्रियाविशेषणतया षर्थुहण्यत्रिष्टण्यतया वा नपुंसकलिङ्गत्वम् । ब्रह्मवनि त्वाम् क्षवनित्वाम् ।
आद्वयसचनन्तं कर्त्तव्यं) ब्रह्मवनिवेति पाठुभिः पर्यहति, ब्रह्मदृढंस्त्रिष्टण्यथियान्द्येन समन्त्रं इतिः पर्युषति इति ।
का० प।५।३३-३।३।१ ॥ २७ ॥

बलं वनोतिचलवनि । एवं "रायसोपवनि"त्साम्, "धनपोषवनि"त्सां पर्युहामि । ऊह नितकं परिपूर्वः पूरणार्थः । पर्युपति । "वृहद्वादीनि दृढीकुरु दृढं ह । वृह्णा इति व्राथ्यातम् ॥ २७ ॥

सं० ब्राह्मण्य वाचयति (१) । "ध्रुवासि" । यथा त्वं ध्रुवासि स्थिरासि एव "सर्वं यजमानो" भुवः प्राश्नतः "अस्मिन्नायतने" अस्मिन्नोके "प्रजया" वा "पशुभिर्वाभ्यात्" । विशाखे बुधोति ।

१०८ हायुर्दृढं ह्यप्र जान्दृढं ह ॥ २७ ॥ ध्रुवासि । ध्रुवोयं द्युज

मानोस्मिन्नुपयतनेषु जयापशुभिर्भूयात् । धृतनद्वावापृथिवी-
पृथ्व्यामिन्द्रस्य छुदिरसि विष्वज्जुनस्य छुया ॥ २८ ॥ परिवत्वा ।

"दृतेनद्यावापृथिवी" । दृतेनानेन हेद्यावापृथिवी युवां पूर्येथाम् । संदसि छदिरधि निदधाति । "इन्द्रस्य छदि"र्भवसि । सर्वजनानां क्राया । "विश्व गोवा अस्मिन्नुहमथा आसत" इति

(१) ध्रुवादीनि वाचयन्ती दुखरीमात्रम्, ध्रुवेण विशाखेजु इति दृतेन, इन्द्रस्य छदिरिति मध्यमं छदिरातो-
पेति । कां० द्वा० ३५-३१० । सोदम्बरीनिखनोर्णं यदोनामकं मण्डपं विशाखं तस्मिन्निष्ठावस्थाय मयं कटकारोप-
वेदिति ब्रह्मर्षिः ॥ ३८ ॥

श्रुतिः ॥ २८ ॥ परिययति "परिष्वा" । अनुष्टुबेन्द्री । अनिरक्ता । परिभवन्तु परिगृह्णन्तु स्त्वां हे
 "गिर्वयः" । "इन्द्रो वै गिर्वो" इति श्रुतिः । "गिरो" वाचः इमाच्छयन्तुः सामलक्षणाः "विश्वतः" सर्वतः ।
 कथं भूतं स्त्वां परिगृह्णन्तु । "दृष्टायम्" दृष्टा आयवो मनुष्या करलक्षणा यस्य स तथोक्तः ।
 यथा दृष्टायरिति समानाधिकरणः । दृष्टायुश्च महामनुष्य इत्यर्थः । "अनुष्टुब्यः" । सवनक्रमे-

गिर्वयुगिरंऽडु सामं वन्तु विश्वप्रवतः ॥ वृद्धाय मनू वृद्धयो जष्टा भवन्तु
 जुष्टेयः ॥ २९ ॥ इन्द्रस्य सूरु सीन्द्रस्य द्वु वीसि ॥

यातुष्टवा वाचः । किञ्च "जुष्टा भवन्तु" स्त्वां परिगृह्णानाः स्वया परिसेविता भवन्तु । प्रीति-
 करा "जुष्टयः" ॥ २९ ॥ परिपौवनगृन्थिकाराणाऽभिसर्गानि सदसः (१) इन्द्रोषलक्षितानि भवन्ति ।

(१) परित्वे वि परिवर्षति—का० ज१।२ । गीर्भिस्सुतिभिर्मजनीबो गिर्वषा इन्द्रः । अनुष्टुब्यः । प्रातरादि-
 सवनक्रमेण प्रवृद्धवराः ॥ २९ ॥

(१) परिपौवणप्रत्ययभिसर्गान्येन्द्रे रिति । का० ज१।३ । हे रण्वो त्वमिन्द्रस्य सदीभिमानिदेवस्य "स्युः सौव-
 मसि । से प्रत्ये त्वमिन्द्रस्यन्धी भूत्वा स्वितो मय । हे सवसुमिन्द्रसंबन्धी भवसि । हविर्षानापरान्तु (वायव्यकोणे)

लीयः “शुश्रूषसि” । शोधनः मार्जालीयः । मृन्मूशुद्धौ । तत्र हि पात्राणि प्रक्षाल्यन्ते । इत
 उत्तरमसुदिशति आहवनीयम् । “समाडसि” । समाट् संगतदीप्तिः “कृशानुः” कृशो
 यजमानः पयोत्रतेरुपचीण एतमनुगच्छतीति कृशानुः वहिष्प्रवमानदेशः । “परिपद्योसि
 पवमानः” । परिपदनीयः उद्गाहप्रवृत्तिभिः पवमानः । प्रसिद्ध्या चात्वलम् । “नभोसि प्रतलु”

प्रवमान् निभोसिष्यत् तक्क्वामुष्ट्रोसिहव्यसूदनः ऋतधामासिस्तु

न भतौति नभः । यद्वा नभ आकाशः आकाशरूपः । प्रतक्का । तक्कतिर्गल्यर्थः । प्रदक्षिणमेनं
 तन्नन्ति निर्गच्छन्ति ऋत्विजः । शामित्रदेशः । “मृष्टोसि हव्यसूदनः” । मृष्टो मृष्टकारी ।
 मृष्टं हविर्मृष्टं भवति । हव्यसूदनः । सूदः सुपकार उच्यते । हविषः पक्ता । औदुम्बरी ।
 “ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः” । ऋतो यज्ञस्तस्य धाम स्थानं जगत् वा । तत्र हि उद्गातारो

मन्त्रम् इति । का० पा० १२२२२३ । षटोदारस्य पूर्वभागे खिलाहवनीयादीन् उद्गाहणीत्याद्यष्टमन्त्रैः क्रमेण निर्दिशे-

वन्नस्य कारणभूतास्तिष्ठन्ति जनयन्ति वा यज्ञम् । “स्वर्ज्योतिः” । आदित्यज्योतिः ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मासनम् । “समुद्रोसिविश्वव्यचाः” । समुद्र इव त्वमसि सर्वव्यञ्चनः । तत्र हि समुद्र इव
 अगाधो ज्ञानेन ब्रह्माधितिष्ठति । विश्वं च ब्रह्मं च व्यञ्चति कृताकृतमत्यवेक्षणैः । शास्त्रा-
 वार्यम् । “अनोस्त्रेकपात्” । अज गतिर्चे प्रणयोः । अजनः अयमेवाहवनीयादि-
 भावेन अजनि गच्छति । “एकपात्” । एकः प्राणहितः(१) । एकं पाति एकपात् । सद्ब्रह्मगुगतस्त-

ज्योतिःसमुद्रोसि ॥ ३२ ॥ समुद्रोसि । विश्वव्यव्यं चाऽऽ-
 जोस्येकंप्रादहिरसिवुध्न्योव्वागस्यैन्द्रसंसि सदोस्युतस्यद्वारुसामा
 आदुषियते । प्राणनितम् । “अहिरसिवुध्नः” । अहिः । अजनः शाखाद्वार्योदिभिर्भावैरिति ।

(१) वागहोति रुद्रोऽभिमर्षनम्, ऋतस्य शारावितिहार्यं, अभिमन्वणमुत्तरेरहनामपत इति । का० ८।८।२२-२५।
 (२) प्राणहितमब्देन पदोपालायधिभगवतीं पुरातनी गार्हपत्योऽभिरुच्यते । अनोस्त्रेकपात् इत्यनेन आहवनीय-
 र्थेण यत्रप्रदये गच्छतीत्यजोभिः परब्रह्मक्षेपोच्यते, एवमेकः पादः सर्वाणि भूतानि यस्येति “पादोस्य विश्वा-
 भूतानो”ति युति प्रतिपाद्यत्वमुपचर्यते इति वा ॥ ३३ ॥

आग्नीध्रं सूर्यति । “वैश्वदेवमसि” ॥ ३० ॥ अत उत्तरं षोडशधियस्य मन्त्रा (१) । तत्र
 श्रुतिः । “ते वै द्विनामानो भवन्तीति” । आग्नीध्रं “विभूरसि प्रवाहणः” । विभवतीति विभूः
 प्रवाहयति गमयतीति प्रवाहणः । तस्य हि दक्षिणत उत्तरञ्च षट्षिणो गच्छन्ति । यस्तु
 विभूश्च नामतः प्रवाहणश्चासि तं त्वां स्थापयामीतियेषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । होतु-

ऐन्द्रमसिर्वै प्रश्वटेवमसि ॥ ३० ॥ विभूरसि । षुवाहणोव्व-

क्रिरसिहव्युवाहनं ॥ श्वुत्तुसिप्रचे तास्तुथीसिब्विश्रववे दाऽ-

उत्तरेषाग्नीध्रमयगागात्दारमन्त्रवै यधं श्रुतः सर्वं वा मिष्टाय वै श्वदेवमणोत्यासभते इति । का० दा० ११४ ॥ ३० ॥

(१) धियागब्विवययुद्धतावोचते पुरीषं निवपति स्केमनान्वास्व उदङ् उपविश्य विभूरसीति प्रतिमन्त्रमिति,
 (धन्यायया ऋद्विमिता सस्ववेदिका धियाः) । आग्नीध्र्यं पूर्वम्, षट्षदसि प्रश्वरुमुखो दारमपरेण होतुर्दक्षिण-
 पूर्वेषोदुम्बरो नैत्रावरणस्य होतृधियागुसरेण शतुर समानात्तरान् ब्राह्मणाच्छं सिपीठेनष्टृच्छावाकामामिति । का०
 दा० ११५-२१ । तुमपष्टेन देवानां दक्षिणा विभागकर्ता प्रश्वः । तुयोश्चकवै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति
 तिष्ठति ॥ ३१ ॥

विषयम् । “कञ्चिरिहवावाहनः” । मयाशुः । “दवाकः” । आसु च्चिप्रम् अततीति श्वाकः ।
 “प्रचेताः” प्रकटज्ञानः । यारमणाच्छंसिनः । “तुयोसिद्विशवेदाः” । “प्रममवैतुथ” इति श्रुतिः ।
 विश्ववेदाः सर्वज्ञाः सर्वधनी वा ॥ ३१ ॥ पोटः । “उशिगसिकविः” । वश कान्तौ । तस्य
 कृतसं प्रसारणस्योशिक् । कान्तोसि । “कविः” क्रान्तदर्शनः । नेष्टुः । “ऋङ्कारिरसिबम्भारिः” ।
 अहः शब्दः पापवनवः । तस्य हकारस्य धकारशब्दान्सः । तस्यारिः अङ्घ्रारिः । बम्भारिः ।

उशिगसि ॥ ३१ ॥ उशिगसि । कुविरङ्घ्रारिरसिबम्भारिवस्यूर'

सिदुवस्वान्छु न्ध्यूर'सिमाञ्जुलितोर्यःसुम्माडंसिकृशानुःप्रतिषध्वीसि

उ, घाञ्, उ, भृञ्, धोरणपोपणयोः । भर्त्ता (१) । अच्छावाकस्य । “अवस्यूरसि दुवस्वान्” । अश्व-
 समन्तं तदिच्छतिक्विप् । ऊप्रत्यय औणादिकः । स हि पुरोडाशशृगलमिच्छति । दुवस्वान् ।
 दुव इति हविर्नाम । दुवस्वान्, हविष्मान् । अच्छावाको हि पुरोडाशशृगलं लभते । मार्जा-

(१) होवेतौ दिवि सीमरश्चकौ । (२) आनीषाद्दक्षिणं संप्रति वेद्यन्ते दक्षिणामुखी मार्जावीथमिति, संदीवारं
 पूर्वण तिष्ठन् अशुदिमत्याहवनीयत्रक्षिप्सवमनदेशचात्सालयामितौ दुम्बरीवृक्षासनमालादानप्रजहितान् संमाडसौति प्र. त्त-

पुत्रमादिब्रूयते तत्र भद्रो बुध्नः । स हि प्रथमं मघाते । नाम्नैवाल धिष्णयानां स्तुतिः । उक्तां
 च । स्तुतिस्त्रयस्त्रा वाप्य कर्मरूपैः । सदोभिमृशति । “वागस्यैन्द्रमंसि” । वाचास्मिन् कुर्वन्तीति
 वाक् शब्देनाभेदोपचारेण सदोऽभिधीयते । “ऐन्द्रमसौ”तिदेवताभिप्रायं सदोसीति नामवृत्त-
 त्वयभिप्रायम् । षीदत्यस्मिन्, नाह्मणा इति सदः । दायें । “ऋतस्यद्वारौ” । ऋतस्य यज्ञस्य च
 युगं द्वारौ द्वारदेशस्थायिनौ ते मां “मासं ताप्रम्” । सन्तापश्च मवेशनिष्कृमणस्थलनाभिप्रायः ।

सन्ताप्तुमह्वनामह्वपतेऽप्रमातिरस्वस्तिमेरिममन्पृथिदे वयानि भूया-
 ण्निमुत्त्वस्यमा ॥ ३३ ॥ मित्वस्यमा । चक्षुषे चक्षुःसगनयः

अभिमन्तणसुत्तरैः । सूर्यमभिमन्तयते । “अश्वनाम्” । हे सूर्ये “अश्वपते” मार्गपते । अश्वनां
 संचाराणां मध्ये वर्तमानमितिशेषः । “प्रमातिरः” वर्ह्यस्व माम् । संचारेण हि गच्छतो
 दृष्टिर्भवत्येव । किञ्च त्वत्प्रसादात् “स्वस्ति” अविनाशः “मे” मम “अस्मिन्पृथि” मार्गे “देव-
 यानि” देवयानप्रापके भूयात् भवेत् ॥ ३३ ॥ ऋत्विजः (१) । “मित्रस्यमा” । मित्रस्यादित्यस्य

(1) मित्रस्येत्त्वृत्विजः, यन्वः सगर इति धिष्णयानिति । का० अ० १५-१-७० ।

“चक्षुषा” मा “सीञ्छ्वम्” । मितस्य हि शान्तं चक्षुः । धिष्णान् । “अग्नयः सगराः” । ४ सुतो ।
 हे अग्नयः सगराः समानगराः समानस्तुतयः । ये यूयं समानस्तुयो भवथ ते “सगरेणनास्त्रां समान-
 स्तुतिनास्त्राभिहितः सन्तः । “समानं हि नाम धिष्णया इति । ते वै द्विनामनोभवन्ती”ति द्विनामता
 च । “रौद्रेण” “रुद्रदेवत्वेन” अनीकेन सुखेन (२) “पातं गालयत मा” “मा”म् । हे “अग्नयः पिष्टत” ।

सगरुः सगं रास्तथुसगं रे शुनाम्नुरौ द्वे शानौ केनपुतसांगनयं
 पिपृतसांगनयोगोपुयतं मुनसोवोस्तुसामां हिर्ठंसिष्ट ॥ ३४ ॥*

पूरयत घनैर्मांम् । हे “अग्नयः गोपायत” रक्षत माम् । किञ्च हे अग्नयः “नसोवोस्तु” । अयं
 नमस्कारो वो युग्मय्यं भवतु । “सामाहिर्ठंसिष्ट” । तृष्टि हिंसि हिंसायाम् । मा हिंसिष्ट माम् ।
 रादन पुनश्चां तदभ्यासेन भूयांसमर्थं मन्यन्त इति परिक्लियते ॥ ३४ ॥ दृष्ट्वाज्यं गृह्णाति (१) ।

(१) पत्नीकं सैन्यं तेषां वा । अनीकं सुखं सैन्यं चेति महीधराः ॥ ३४ ॥

(१) पुगायां पुरतात्पुंराण्यं दधिभिर्यं पञ्चयज्ञैर्तं ज्योतिरगीति समिदन्तेन प्रदीप्तमिधं त्वं सोमेति, जुषाणो-
 षु रिति विजोषाभिधि, ५।१।२-५।२ ॥ ३५ ॥

“ज्योतिरसि” । यथा त्वं ज्योतिरसि आज्यत्वाद् यथा च “विश्वरूप” वैचित्र्यात्त्वमसि । एवं
 “विद्युद्योदेवानांसमित्” समिन्धनमसि । वैसर्जिनानि ब्रुहोति । “त्वष्टं सोम” । सौमी गावली
 अंनरमानीया । हे सोम त्वं “तनुद्वाराः” । दत्ती छेदने । तनूः शरीरम् । तन्वन्तन्ति
 छिन्दन्ति ये दृकादयः ते तनूदतः तेभ्यः गोपायेत्येतदध्याङ्गियते । “द्वेषोभ्योन्यकृतेभ्यः” ।
 यानि च द्वेषांसि अन्यकृतानि दुर्वनकृतानि तेभ्यश्च गोपाय । यतस्तु “सुरयन्तासि” वज्रप्रकारं

ज्योतिरसि । विवृश्वरूपं विवृश्वरूपं षान्देवानां सुमित् ॥ त्वष्टं

सोमतनूद्वामद्युद्वेषोभ्योन्यक्तं तेष्वयं सुवृन्तासिष्वरुं शुं स्वा

नियन्तासि नियामकोसि । किञ्च “वरुय” गृहं च यज्ञरूपं मे गोपाय । यद्वा तन्वा शरी-
 रेण क्रियन्ते यानि द्वेषांसि अन्यकृतानि पुनदारप्रवृत्तिभिः कृतानि तेभ्यो गोपाये तितुल्यम् ।
 वितोयं ब्रुहोति । “ब्रुषाणः” । एकपदा विराट् अप्तुदेवत्या । अप्तुश्चात्र सोमः । ब्रुषाणः
 चैवमानः प्रीयमाणो वा । अप्तुः । ब्रुहोति तूष्णीं पीतः सन् शरीरमित्यप्तुः सोमः । “आज्यस्त

वेतु पितृ ॥ ३५ ॥ ॥ वाचवात - (१) । "अग्नेनये"ति ॥ द्वे आग्नेय्यौ विष्टुभौ । हे भगवन्नग्ने नय
 प्रापय "सुपद्या" शोभमानेन मार्गेण । "राये" धनाय यज्ञफलाय । "अस्मान्" विष्टवानि"
 सर्वानि । "देव" दानादिगुणयुक्त । "वयुनानि" मज्जानानि प्रकष्टज्ञानानि "विद्वान्" जानानः ।
 न हि ते विद्वानशक्तौनां प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः । किञ्च "ययोधि" । यु दृद्यग्भावे । दृद्यक्षुर ।

हंजुषुाणोऽत्रु पत्तुरापज्यस्यव्वे तुखाहा ॥३५॥ (शतम् २००) अगर्ने
 नये । सुपथारुयेऽत्रु स्मसानिन्वप्रश्वानिदेवव्वयुनानिब्बिद्वान् । ययौ

"अस्मत्" मत्तः । "जुङ्गराणमेनः" । हृर्द्धा कौटिल्ये । हृर्द्धतेः 'सनो लोपश्चे'त्तौ शादि केन सूत्रेण
 सिद्धिः । दृष्टिं तमिच्छतीति कुटिलीकर्तुमिच्छतीति । यत् "एनः" पापम् अभिलपितक्रिया-
 प्रतिबन्धि बत्यापम् । किं कारणमिति चेद् "भ्यिष्ठां" बद्धतमाम् "ते" तव । "नम उक्तिं
 विधेम" । नम इति अन्ननाम । वच परिभाषणे । अस्य स्त्रियां क्तिन् उक्तिर्भेष्यनम् नमसा

"(१) एवमे नयेति वाचयति । का० ८७१६ ॥ ३६ ॥

इर्विकल्पयेत् । पुरोनुवाक्यायाज्यावचनं नमउक्तिः तां नमउक्तिं विधेम । दधातिः करोत्यर्थः
 करवान् ॥ ३६ ॥ आग्नीधात्र जुहोति (१) । “अयन्नः” । अयसग्निः नः आस्माकम् ।
 “धरिवः” धनं “कृणोतु” करोतु । अयमेव च “ह्यधः” संगामान् “प्रभिन्दन् पुरएह” अगृतो
 वात । अयमेव च “वागान” नानि “जयतु” । “वाजसातौ” । अन्नसंभजनसेधने निमित्तसभृते ।

ह्युत्सम्भ्रु हुराणमेनेभूयि ष्ठान्तेनमंसउकक्तिंविधेम ॥ ३६ ॥ अ-
 यन्नः । अयन्नोऽत्रु गिगनव्वरिवस्त्राणोत्वु यस्मृधःपुरए तुप्प्रभिन्दन् ॥
 अयं व्वाजस्रियतुव्वाजंसाताव्युयठंशरत्न अयतजहु पाणुःस्वाहा ॥ ३७ ॥
 उरुव्विष्णो । उरुव्विष्णोव्विक्कुमस्वोरुचयायनस्त्राधि । घृतंघृत-

अयमेव च “यत्नून् जयतु जईयाथः” । कृप तटो । अर्थयं कृष्यन् तुष्यन् ॥ ३७ ॥

(१) उत्तरेण करो कृत्वाभिं निदधाति प्रावद्रीककमसोमपावाधि वावं न इत जुहोत्वज्जिति । का.
 ८।०।२ ॥ ३० ॥

धाहवनीये जुहोति (१) । “उरुविष्णो” । वैष्णव्यसुष्टुम् । हे विष्णो यज्ञ उरु महत् विक्रमस्व”
 व्याप्नुहि । देवयानमिप्रायंत्रिलोकाभिप्रायं वा । “उरु”विस्तीर्णशरीरान् “क्षयाय”संनिवासाय ।
 महत् प्रक्ष गृहनिवासाय । “नः” ब्रह्मान् “कृषि”कुरु । ‘उरुक्षयो निवास’ इति आदुद्रदात्तत्वात्-
 क्षयशब्दो निवासवचनः । किञ्च “एतं पियहृतयोने” अग्ने । अग्निर्धस्यै योनिररुञ्जत तस्यै

योनेपिबुध्रप्रयु ज्ञपतिन्तिरुस्वार्हा ॥ ३८ ॥ देवसवितः । देवस
 वितरे षतेसोम स्त ईर दास्वमात्वादिभन् । गुतत्वन्देवसोमदेवीदे

धृतसुत्त्वमासौदितिच्युतिः । “प्रथयज्ञपतिंतिर” । ‘प्रससुपोदः पादपूरण’ इत्यश्व्यासः । तिर-
 तिर्द्विग्रहः । प्रतिर प्रवर्द्धय यज्ञपतिं यजमानं पुत्रपशवादिभिः ॥ ३८ ॥ सोमं निदधाति (१) ।
 “देवसमितः” । हे देवसवितः अयं तव ‘सोमः’ सवर्षितः “तं रक्षस्व” गोपाव । “सास्वा-

- (१) उरुविष्णवित जुहोति । का० पृ० ७१५ । पूर्वैष्यान्वीप्रोयेहोमीजिनाहवनीये इति विवेकः ॥ ३८ ॥
- (१) रश्मिणेनसि रुणाग्निगमास्त्वोर्यं तच्छिः सोमं निदधाति देवसवितरिति, एतच्च्युमिति विबुध्योपतिष्ठते साहा-

दम्भन् । तस्मिन् क्षणकर्मणि प्रवृत्तं त्वां मा असुरादम्भुयुः । दम्भेनोतिवर्धकर्मो । यजमान उप-
 तिष्ठते । "एतत्त्वं देव" हे देव "सोम" एतत्त्वं देवः सन् "देवान् उप भ्रगाः" उपभ्रगतवानसि । अभिन-
 येन दर्शयति । "इदमहं मनुष्यान्" । उपगच्छेयमित्यनुपङ्गः । "सहरायसोषेण" सहितो धनपोषेण ।
 उपनिष्क्रामति । "स्वाहाहानिर्यस्यास्य" । स्वाहा स्वाः अहमिति निगृह्यवक्षम् । अनेन देवानां
 वारं ॥ उपांगाऽद्दु दम्भस्मन् ष्यु न्तस्महृ यस्प्रीषे शुस्वाहानि
 व्रंणस्यु पाशांन्मच्चैत्र ॥ ३६ ॥ अग्नेव्रतपाः । अग्नेव्रतपाः । अग्नेव्रतपाः । अग्नेव्रतपाः ।

सोमप्रदानेनात्मानं निष्क्रीयस्व आत्मीयोहमसि अस्माच्च हेतोर्निर्मुच्ये निर्मुक्तो ह "वरुणस्य"
 "सन्नन्धिनः" पाशात् । यद्वा सुकृतः सोमे, सु अहं त्विदानीमेव वरुणस्य पाशान्निर्मुच्ये ॥३६॥
 समिधमादधाति (१) । "अग्नेव्रतपाः" । यजमानोऽग्निशरीरेणात्मशरीरस्य कृतव्यत्ययोऽह-

निरिति निष्कृत्य । का० पा० १०-१८ ॥ ३६ ॥

(१) समे व्रतपा इत्याहंगेनेति समिधंमाधायति । का० पा० १०-१८ ॥ ३६ ॥

स्नानकर्मफलपं कृत्याद्येदानीं यथास्वं शरीरेणानुकुर्वाण आह । “अग्ने वृत्तपाः स्वे वृत्तपाः
 वा तन तनः” । वृत्तपाशब्दस्यामन्वितस्याभ्यासः । अथ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इत्यतिशयोक्तिः ।
 त्वे इति द्वितीयाद्ये शे प्रत्यवः । हे अग्ने अतिशयेन वृत्तस्य त्वं गोपाः अतस्तां ववौमि या
 तत्र संबन्धिनी तनूंमयि अभूत् । अभिनयेन दर्शयति । “एषा सात्वयि” भवतु । “यो मम तनः” ।

प्रास्त्वेवृत्तप्रायातवतुन म्मथ्यभूदेषासात्वयि द्योममं तुनू स्त्वथ्यभू -
 द्वियठंसामयि ॥ यथायथन्नैव्वृत्तपतेष्वृत्तान्यनुमेदीज्ञानदी
 च्चापतिरमुंस्तानू तपुस्तपं स्पतिहं ॥ ४० ॥* उरुष्विष्यो । उ

“आ तु मम तनः” तत्रयि अग्ने अभूत् इयं सा मयि भवतु । किञ्च “यथायथं नौ वृत्तपते
 वृत्तानि” । यथावथं यथास्वं यथात्मीयम् आवयोः हे वृत्तपते अग्ने वृत्तानि कर्माणि सन्तु । किञ्च
 “अनु मे दीक्षां दोचापतिरमठंस्तु” । अन्वमंस्तु अनुमतवान् मे मम दीक्षां दोक्षापतिः सोमः ।
 “अनुतपस्तपस्यतिः” । अनुमतवांश्च तपः उपसदः तपस्यतिः तपसः पतिः सोमः तपःप्रधान-

रयत् तपःशब्देनोपपदं उच्यन्ते ॥ ४० ॥ यथाङ्गतिः (१) । “उषविष्णो” । व्याख्यातम् ॥ ४१ ॥
 अभिष्टयति यूपम् (१) । “अत्यन्यान्” । अतीत्यान्यान् । यूपलक्षणलक्षितान् वृक्षान् । “अगान्”
 त्वां प्रत्यागतः । “नान्यान् उपागाम्” । भवन्तं च दृष्टान् अन्यान् यूपदृष्टान् उप अगाम् ।

एविविष्णोर्विक्रमस्त्रोरुचयायनस्त्राधि । घृतङ्घृतयोनेपिबुष्प्रप्र
 युज्ञपतितिरुस्वाहा ॥ ४१ ॥ अत्युन्नान् । अत्युन्नार ॥ ५३

उप आगतवानस्मि । किञ्च “अर्वाकत्वापरैथ्योविदन्” । ये त्वत्तः परांञ्चो वृक्षास्ते श्यस्तामर्वाक-
 अविदम् । विदित्वाभार्षी ज्ञानार्थी वा । लघ्वानस्मि ज्ञातवान्वा । “परः” परस्ताच्च “अन-
 रेथ्य” स्तान् अभिदमित्यनुवर्त्तते । “तं त्वां लक्ष्यं जुषामहे” । सेवामहे । “देवववनस्यते” ।

(१) ग्रहेषु यूपानुक्तिं (यूपं केतुं गमिष्यन् यच्चुहीति सायुषानुक्तिः) जुहोति चतुर्गृहीतां स्रुवेण वोच विष्णु-
 वित्तीति । का० १।१।२-४ ॥ ४१ ॥

(२) साध्योपपमादाय च तत्रागच्छति यूपमभिमृष्यत्वन्व्यानिति, प्राङ्तिष्ठन्नाभिमन्त्रयति वा इति स्रुवेणोपपत्त्युक्तिः

देव इनादिगुणयुक्त वनसते । “देववक्ष्याये” । देवयागाय । किञ्च देवाञ्च त्वां भवन्तं देवयागाय
 वृषन्तां सेवन्ताम् । उपसृथति । “विष्यावेत्वा” । तादर्थे चतुर्थी । विष्यावे यज्ञाय त्वास्
 उपसृथ्यामीतियेषः । कुयतरुणमन्तर्दधाति । “ओषधेत्वोयख” । व्याख्यातम् । प्रहरति ।

गान्नान्नारं ॥ ऽउपांगामुर्वाकत्वु।परुब्भयोवि'दस्पु'रोव'रे'ब्भयः ।
 तन्त्वांशुषामहेदेवव्वनस्पु'पते'देवयु'ब्ज्यायै'देवास्त्वादेवयु'ब्ज्यायै'
 ज'षन्तुं'व्विष्णवे'त्वा ॥ उ'ष'धेत्त्राय'स्व'स्वधिते'मै'न'ठ'हिठ'
 सीः ॥ ४२ ॥ द्याम्मा । द्याम्मा'ले'खीरु'न्तरि'दुम्माहिठं'सीः'प्रृष्टि

“स्वधितेमैनठंसीः” । व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥ पतन्तमभिमन्वयते (१) । “द्यांमालेखीः” लिख
 यन्नरपिनासे । इह उ हिंसार्थः । दुग्लोकं सा हिंसीः “अन्तरिक्षं सा हिंसीः ।

विष्येत्वेति योषधे इतकुयतरुणं तिरस्कृत्य, स्वधित इति परमुना प्रहरतीति । का० ६।१।५।१२ ॥ ४२ ॥

(१) द्यां मालेखीरितिपवन्तमभिमन्वयते, पतस्वूमित्वाद्यने पुहोति यूषे वा । का० ६।१।६-१८ ॥ ४३ ॥

पृथिव्यात् भव । सङ्गतो भव । वज्ररूपत्वाद् यूपस्य लोकानां यन्त्रिराशास्यते । कस्मात्त्वमेव-
 सुयामेद्यामालेखीरित्यत आह “अयं ही”ति । हिशब्दो दस्मादर्थे । यस्मादर्थे त्वर्वास्वधितिः”
 वज्ररूपः कुठारः “तेतिगानः” । तित्ति निशाने । इह तु हिंसार्थः । उत्संहमानः । “प्रणि-
 नाय” प्रणयति । “महतेसौमगाव” । सुमगो यज्ञः तस्य हि महदैश्वर्यं विद्यते शोभनं
 व्यासम्भव ॥ अयर्थं हित्त्वास्वधिति स्तिति जानं प्रप्रिणुनाय मह
 तेसौमगाय । अतुस्त्वन् देवध्वनस्पृतेषु तव लेशोव्विरो हसुहसुवल्
 शुव्विवयुर्थं हेम ॥ ४३ ॥ इतिसंहितायापञ्चमोध्यायः ।

च । स्वयं अण् । महते यज्ञायेत्यर्थः । सौभाग्याय वा । स्याणौ लुहोति । “अतस्तम्” । हे
 “देववनसते” अतः अस्मात् स्याणोस्तुं शतवलयः” बहुङ्कुरः शतशाखो विरोह” । वयं च
 “सहस्रवल्याः” बहुङ्कुराः पुत्रपौत्रादिभिः । “विरोहे मः” । प्रजायेमहीत्याशीः ॥ ४३ ॥
 इति चषट्कतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

भारवाक्रीपवाभा श्रीगोविन्दविदुषा कृते ॥ अफाणोमखमोऽध्यायो मन्त्रभाष्यस्य द्विषण्ये ।

अग्निमादत्ते (१) । “देवस्य त्वा” । परिलिखति । “इदमहम्” । यवानावपति । “यवोसि” । प्रोचति “दिवेत्वा” । शेषमासिञ्चति । “शुन्वन्तांलोकाः पितृपदनाः” । दर्मान् चिपति । “पितृपदनमसि” । एतानि पठ् यजुं पि व्याख्यातानि ॥ १ ॥ प्रथमयकलं प्रास्यति (१) । “अग्नेयी-

ॐम् ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्रसुवे श्प्रवनीर्षी ह्रुब्मथाम्पृष्णो ह्रु
स्ताभ्याम् ॥ आददेनाथ्यसीदमुहर्त्त रत्सार्ङ्गी वाऽअपिहन्तामि । य-
वोसि वयाम्स्महृषीयुवयारांतीहि वेत्वान्तरि चायत्वापृथिव्यै त्वाशु

ॐ पक्षमेपाये भौमिकवेदिप्रधाने आतिशयादियूनिर्माणान्तमन्त्रा व्याख्याताः, अथ पठे यूपसंस्कारनारम्भ
शोभाभिपवोयोगपर्यन्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते ॥ (१) देवस्येत्वेत्यभिमादाय यूपवटं परिलिखतीदमहमिति ।
ययोसोत्यप्यु यवानोयप्रोचत्यप्रथममूत्रानि दिवेत्वेति प्रतिमन्त्रं प्रोचामीति सर्वत्र साकाल्चलादवटे शेषमासिञ्चति
सुहन्तामिति वक्षींयि प्राशुर्दद्वि च प्रास्यति पितृपदनमसोति । का० ६।१।८-२।१५-१८ ॥ १ ॥

* देवस्यत्वापठुषावोरसिपंशमादिः पटुतेतिभः समुद्रं गच्छुह विपतोरिंकीकुदित्वापंच देवस्यत्वाष्टावष्टौ सप्तविंशं प्रत् ।
(षट्)

रसि" । अग्रे प्रथमं यूपस्य क्विद्यमानसापनीयत इत्यग्रे योः यूपवयवभूत इत्यर्थः । यद्वा
 अग्रेऽवस्थितो यूपमघटं प्रति नयतीत्यग्रे योः पुरःसर इत्यर्थः । यस्तुमग्रे यो रसि । "स्वावेश-
 सन्नेऽट्टुयाम्" । ऊर्ध्वं नेट्टुयामध्वर्यूषां स्वावेशः । ते ह्ये मस्मिन्नूपावटे सुखेनाविशययन्ति
 सापयन्ति स हि लघुप्रमाणो भवति । स त्वं हे यूपशकल "एतस्य विप्तात्" । विद् ज्ञाने ।
 एतस्य कर्मणो विधि । विदितार्थो भव । कतमं तत्कर्म चेत् । "अधि त्व स्यास्यति" । अधी-
 न्धन्तौ लुलोकाः पितृषदनां पितृषदनां मसि ॥ १ ॥ अग्रे यो रसि ॥

स्वावेशऽउर्ध्वं नेट्टुयामेतस्य विप्तादधि त्वास्तथास्यति देवस्त्वांसवित्ता
 तुरपरिभाषमेदव्यं वा । अधि सपरि यूपसां सास्यति । यूपमनक्ति । अस्तु व्यक्ति मन्त्रया-
 कान्तिगतिपु । "देवसा" । देवः स्वां हे यूप "सवित्रा मध्वा" । मधुस्वादेन आज्येन "आनक्तु"
 मन्त्रयत् । सखालं प्रति ब्रुवन्ति । "सुमिपपलाभः" । पिप्लवं फलम् । शोभनफलास्यः शोष-
 षीसो" र्थाय त्वाम् प्रति सुब्बामोति वाक्येयः । उच्यति । "दामग्रे यो" । यूपस्य मस्मिन्नो-

श० य० सं० ११८ उ० भा०

स्यते । “द्या” दुर्लोकम् “अग्रेण अपस्युः” स्पृष्टवानसि । “आअन्तरिक्षं मध्येनाप्राः” । प्रा-
 पूरणे । आ अप्राः । आ प्रूरितवानसि अन्तरिक्षं मधेयन । “पृथिवीम् उपरेण” । उपरमि-
 त्यधस्तनेन प्रदेशेन, यूप इत्यपरशब्देन तेन प्रदेशे उच्यते यूपस्य । “अहृष्टंहीः” । दृढीकृत-

सद्धान्तु सुपिप्पुलाब्भ्युस्तवौषधीभ्यः ॥ द्यासगुणास्पृक्षुः ॥

न्तरिक्षुम्मद्घोनाप्राःपृथिवीसुपरेणाहृष्टंहीः ॥ २ ॥ याते । याते

धामान्युप्रस्मसिगमंक्षुप्रवत्तुगावोभूरिशृङ्गाऽश्रुयासः ॥ अत्वाहु

वानसि ॥ २ ॥ भिनोति (१) । “यातेधामानि” । दुमिञ् प्रक्षेपणे । क्षिष्टुम् अपदेवत्या ।
 यूप उच्यते । यानि ते तव संबन्धीनि धामानि । खानजस्यज्योतिर्वचनो वा धामशब्दः ।

(१) प्रथमशब्द चान्द्रेशोरसि (यूपावटे प्रथमशब्द निश्चिपेत्) देवस्यत्वेत्यन्ति, चपासमुभयतोऽर्थं प्रतिगुह्यति
 सुपिपलाभ्य इति, द्यामग्रेणीसु प्रच्छवतीति । का० ६।३।२-० ॥ २ ॥

(१) यात इति भिनोति, नृपावनिक्वेति पासुभि । का० ६।३।२-१ ॥ ३ ॥

स्थानानीशभिप्रेतानि । “उरुसि” । कानयासहे । “गसध्वै गमनाय । यानि स्वटीबानि
 सानानि कामयासहेवयं गननायेति यदट्टतयोगादिह तदनुप्रयोगो भवितुमर्हति । तत्
 तेषु स्थानेषु “गावो” रश्मयः “भूरिख्दङ्गा” वज्रदीप्तयः । खखन्नाससु” ख्दङ्गाणीति पठितम् ।
 “श्रवाचः” शयनाः गन्तारः । “अ गहतदृग्गायस्यविष्णोः” । अत्रशब्दस्ततयब्दस्यार्थं परोक्ष-
 लात् । अत्र इति विनिग्रहार्थियः । तत्र चैतद् उरुगायस्य माहागतेविष्णोः सन्नन्धि परस-
 तद'रुगायस्युविष्णोःपरु मम्पुदभवभारिभूरि' । बु^१ ह्स्मवनिंत्वा-
 चात्तु वनि'रायस्योषु वनिपठ्यु'हामि ॥ बु^१ह्स्मदृठं'हृत्तल'दृठं'हा
 य'दृठं'हृत्तल'जान्दृठं'ह ॥ ३ ॥ विष्णोःकर्मणि । पश्यत्यतो
 मुक्त्वा' पदमादित्यमगदत्वात्सर्वाचीन' “भारि” भाति । तकारस्य स्थाने छान्दसोरेफः ।
 “भृदि” बहुप्रकारम् । पांशुभिः पठ्यु'हति । “ब्रह्मवनित्वा” व्याख्यातम् । पर्यु'पति । “व^१ क्-
 दृठं'ह” । व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ वाचयति (१) । “विष्णोः कर्मणि” । हे गायत्रौ विष्णाव्यौ ।
 (१) विष्णोः कर्मणिोति वाचयति यूपमन्वारब्धिमिति । का० ६।१।२२ ॥ ४ ॥

शु० य० सं० ११८ द० भा०

हे ऋद्विष्वः विष्णोः चक्षस्य कर्माणि वीर्याणि पश्यत । “वतः” । तसिप्रकरणे ‘आद्याद्विष्व
 उपसंख्यानं वक्तव्यम्’ । यतो येवीर्यैः । “व्रतानि” । व्रतमिति कर्म नाम । आधानपशुसोम-
 प्रभृतीनि कर्माणि आत्मनि “पस्ये” । सय बन्धने । बद्धवान् । विष्णुर्हि अधिष्ठात्री देवता
 यज्ञानाम् । यद्वा “विष्णोर्वीर्याणि पश्यत” । येवीर्यैस्तानि व्रतानि कर्माणि अग्निवायुसूर्वाणां
 स्वानि खानप्रमत्ताः एतानि कुरुतेत्येवं पस्ये निबद्धवान् । किञ्च यच्च विष्णुः “इन्द्रस्यसखा”

व्रतानिपस्युशे ॥ इन्द्रस्ययुञ्ज्यंसखा ॥ ४ ॥ तद्विष्णोर्दं ।

वृत्रवधादिषु कर्मसु । कथं भूतः सखा । “युञ्ज्यः” । युञ्जिर्योगे । कोर्गर्हः अनुरूप इत्यर्थः ॥४॥
 चरवालसुदीचते (१) । “तद्विष्णोः” । तदः प्रतियोगिनाच्च पूर्वं यददृष्टेन भवितव्यम् ।
 यद्विज्ञानधनबहुलमानन्दस्वभावं “च” तद्विष्णोः परमं पदं सदापश्यन्तिचूर्यः” परिहृताः ।
 .बेदान्तज्ञानरहस्यविष्टसंपुटाः । कथं भूतं पदं पश्यन्ति । “द्विवीच” दुर्लोकमध्यगत-
 मित् । “चक्षुः” । आदित्यमण्डलम् । “आततम्” विततम् विस्तारितम् । चक्षुःशब्देना-

(१) तद्विष्णोर्दितिचपालमीचमाणमिति । का० ६।३।३ ॥ २ ॥

नावापि महालमुच्यते । “चक्षुर्मिचस्य वरुणस्थानेः” । “तच्चक्षुर्देवहितमि”ति च । यद्वा ।
 चक्षुर्भवंभ्यो वित्तयोर्द्विर्वचः प्रथमः क्रियते । परमपदशब्देनादित्य उच्यते । इवञ्चानर्थकः तद-
 दिवि चक्षुरादित्याख्यं विततं तद्विष्णोः परमं पदं तृतीयं सदा पश्यन्ति पण्डिता अधि-
 यन्नाविदः ॥ ५ ॥ परिव्रयति(१) । “परिवीरसि” । वेज्जसंवरणइत्यस्य क्तप्रत्ययार्थे क्विपि संप्रसार-
 णम् । अस्माभिः परिव्रयितः परिव्रयितो वा स्वमसि । अतः परिव्रयन्तां त्वां हे श्रुप ।

परुसम्पुदर्थंसदापश्यन्तिसुरयः॥ द्विवीवचक्षुरातंतम् ॥५॥ पुरि-
 वीरसि । पुरिवीरसिपरित्वाद्वीव्विशोव्व्ययन्तुमपरीमंथयजं

“द्विर्विशः” । “द्वेषो वा एता विशो यत्यस्य” इति श्रुतिः । त्वत्प्रसादाच्च “परिव्रयन्ताम् परि-
 वारयन्तु इमं यजमानं “रायो” धनानि । “मनुष्याणाम्” मनुष्याणां मध्ये । निर्धारणे शक्यी ।

(१) त्रिगुणत्रिव्यमा कौषी रयता तयाकामिपात्रे विवृतं परिव्रयति परिवीरसीति, दूपयककामस्यामदगूदश्रुम-
 चरेत्याभिठी दिवः मनुस्वीति, वपिष्ठाश्चिषं विततं दारयं निदवाले धनइति । आ० ६।३।१५-१७-२३ ॥ ६ ॥

सख्यगृहति” “दिवः सुतुरसि” । दुर्लोकस्य त्वं सुतुः पुत्रोसि । दुर्लोककावपति तन्मादद्भूमो
 जायते चूगान्मपरित्यज्या प्रणालिकया दिवः सूनूः स्वतः । वादशउपशयस्तं निदधाति ।
 “एपते दधिवासा” । एप ते तप दधिब्यां लोकः आश्रयः स्थानमित्यर्थः । “पशवे यूपसुच्छे-
 यन्तो तिष्ठतिः । यूपस्य पराना भवितव्यमित्यत आह । आरथ्यस्तव पशुः ॥ ६ ॥ तथ-
 मादत्ते (१) । “उपावीरसि” । उप समीपे अवस्थितः श्रवति रक्षति उपावीः । द्वितीयः

सानुर्ठं रायोमनु षष्ठ्या णाम् ॥ दिवः सुतुरसि नुरस्ये षतेपृथिव्या ल्लोकाऽ
 आरुण्यस्तेपुशुः ॥ ६ ॥ * उपुवीरसि । उपुवीरस्युपदेवा

स्या त्वमपीत्यर्थः । पशुसुपसृयति । “उपदेवान् उपागुः” उप गच्छन्तु देवान् प्रति ।
 “देवो विद्यः” । “देवो वा एता विशो यत्पशव” इति श्रुतिः । कथं भूतान्देवान् । “उन्नथिजः”
 मेधीधिगः । “पन्थितमान्” वीढृतमान् । वहन्ति ङि ते यजमानं स्वर्गं प्रति कर्मण्यङ्ग-
 भायसुपगच्छन्तः हे “देवत्वष्टः वसुरस” । पशुलक्षणं वसु रस्य । णिचो लोपश्छान्दसः ।

(१) उपावीर्योति वपमादाय, तेनपशुगुपसृयत्युपदेवानिति । का० ६।३।८-२० ॥ ७ ॥

“हृद्यतिपदन्ताम्” । एवं त्वष्टारसुक्ता अथदानौ पशुमाह । “हव्या” हवीं पि “ते” लदीयानि
 “श्रद्धन्ताम्” । इन्द्रसर्द आश्वाने । णिचो लोपः । आश्वानयन्तु देवा इति शेषः ॥ ७ ॥
 “देवतीरमध्वम्” । लिङ्गवाक्यः । हे रेवन्तो धनवन्तः पशवो रता भवत । त्वमपि “हृह-
 स्ते” धारय निश्चलीकृष “वसूनि” पशुलक्षणानि । पशुं वधाति । “ऋतस्यत्वा” । ऋतस्य यज्ञस्य

न्देवीव्विशुःप्रागुं शुश्रिजेव्वह्निं तमान् ॥ देवंत्वष्टुर्व्वसुं रमह्वया
 तैस्वदन्ताम् ॥ ७ ॥ रेवंतीरमध्वम् । रेवंतीरमध्वम् इव हृष्टस्यपतिष्ठा
 रयाव्वसूनि ॥ ऋतस्यत्वादेवहविः प्राशेनुप्रतिमुञ्चामिध्वमि-

“प्राशेन “त्वा” त्वां हे “देव हविः” पशो “प्राशेन प्रतिमुञ्चामि” । प्रतिपूर्वो मुञ्चिर्बन्धने
 वर्तते । वधामि । एवं पशुं संबोधाच्च मनुष्यस्य शर्मिन्नादेः समर्पयति । “धर्षामानुषः” ।
 धर्षेति विकरणव्यत्ययरुक्कान्दसः । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्वमः । धृष्णोत शक्नोत शामयितुं

(१) शिशुपरमन्वा हिव्यामवा कौष्ठा पापं रुक्मान्तरामभिमिद्विष्टिणं वधात्पशुस्यत्वेति । का० ६।३।२६ ॥ ८ ॥

सानुपः । यद्वा यस्माद् ऋतस्य यज्ञस्य त्वां हे देव हविः प्राणेन प्रतिमुञ्चामि वभामि तस्माद्-
दृष्योतु त्वां सानुपः ॥ ८ ॥ यूपे वभामिपशुम् (१) । “देवस्य त्वा” । वग्राख्यातः । अग्नी-
पोमास्यां जुष्टं सभिरुचितं “नियुनजमि” निवधामि । पशुं प्रोक्षति । “अद्भ्यस्तूपधीभ्यः” । हे
पशो अद्भ्यः त्वामारस्य औपवीथ्यश्च आरस्य आदितः सर्वं संपद्यते । “अग्नीपोमास्यां” त्वां जुष्ट-

नुषः ॥ ८ ॥ देवस्य त्वा । सवितुः प्रसुवे प्रिष्ववनीष्वीहुभ्य्याम् ॥
ष्वीहस्ताभ्याम् । अगग्नीषोमाभ्यु ष्वजुष्टु द्वियुनजिजम् ॥ अंभु

द्यस्त्वौषधीभ्योनु त्वामुताम न्यतामनु पितानुभूवता सगुभ्यो
सभिरुचितं पशुं प्रोक्षामि मेघां करोमि । अमुमेवार्धं श्रुत्वा स्पष्टयति । “इदं ठं हि यदावर्ष
त्वयोपधयो जायन्ते” इत्यादिकथा । “अनुत्वे”तिवग्राख्यातम् । इह त्वेवं संबन्धः । अद्भ्य
आरस्य अग्नीपोमास्यां त्वां जुष्टं प्रोक्षामि हे पशो प्रोक्षमाणं त्वां मात्रादयोऽनुमन्यन्ता-

(१) दिवस्यत्वेति यूपे, ऋद्धत्वेति पशुं प्रोक्षणीमि प्रोक्षति । का० ६।३।२७-३० ॥ ८ ॥

मिति ॥ ८ ॥ आस्ये उपगृह्णाति (१) । “अपाम्पेरुः” । अपां पानशीलस्तुमसि हे पयो ।
 अघस्ताद् प्रोचति । “आपो देवीः” । आपो देवाः “स्वदन्तु” आस्वादयतु “उचयन्त्वेन” पशुम् ।
 को गुण इति चेत् । “श्वात् चित्स्वदेवहविः” । आस्वादितं हि सत् शोभनं देवानां
 हविः पयलक्षणं भूयात् । पयं समनक्ति । “सन्तेप्राणः” । सगच्छतान्ते प्राणः “वातेन”

नू सखुसयूत्थः ॥ अगनीषोसां भव्यान्त्वज्जुष्टुम्प्रोचामि ॥ ९ ॥
 अपाम्पेरुः । अपाम्पेरुस्यापो देवीः स्वदन्तु स्वुतच्चित्स्वदेवहविः ॥
 सन्तेऽप्राणीव्वाते नगच्छतां समङ्गानियजत्वैः संदद्युञ्जपतिरुशि-

हे पयो । “समङ्गानियजत्वैः” । संगच्छतां हे पयो तवाङ्गानि यजत्वैः यागेः । “संयज्ञपतिरु-
 शिष्या” । संगच्छतां यज्ञपतिर्यजमानः आशिष्या यज्ञफलमेव स्वश्याखाभ्याम् ॥ १० ॥

(१) अपां पेरुदित्यास्य उपगृह्णाति, आपो देवी इत्युपस्थादुपोचति, उत्तरमाधारमाचार्यं पशुं पूजं समनक्ति-
 ष्टाटाकश्रीणिषु ष्टा इति प्रथमश्रुतिमिति । का० ६।३।३१-३२-६।४।२ ॥ १० ॥

पयोर्ललाटमुपगृह्यति (१) । “हृतेन” । स्वयशासाबुच्यते । हृतेनात्तौ मृच्चितौ भवन्तौ युवा
 “पयन्” । पूजनार्थं बहुवचनम् । पशून् “स्वाथेषां” पालयेधाम् । यजमानं वाचयति । “रेवति ।”
 वागैरेवती । हे वाक् रेवति धनवति । “यजमाने प्रिवंघाञ्चाविश” । अस्मिन् यजमाने
 प्रियमभिमेतं घाः घेहि आविश च यजमानम् । “उरो” संहृतो “न्तरिचाच” गोपायेतिशेषः ।

षा ॥ १० ॥ घृतेनृत्तौ । पशून्स्वाथेषां श्रांशुं रेवंति यजमानेऽपि प्रिय
 न्भाऽआविंश ॥ उरोरन्तरिचात्स जुहुंवे वृद्धाते नृत्स्य हृविषुस्तस
 नायजुससस्यतुन्वृभव । वर्ष्विष्वीयसि युद्धे युद्धप्रतिब्धाः स्वा

“स जुहुंवे नवातेन” । समानप्रौतिः देवेन वातेन भूत्वा । किञ्च “अस्य” पशुलक्षणस्य “हविषः
 (मनायजं) । आत्माना यज । ‘मन्त्रेष्व्वाङ्गदेरात्मन’ इत्याकारलोपः । “समस्य तन्वा भव” ।
 संभव चास्य पनोः. तन्वा शरीरेण । एतदुक्तं भवति यजमानरूपेण पशुरूपेण वात्मना भूत्वा-

(१) स्वपमादावाहो मी जुहुंवे ताभ्या पयोर्ललाटमुपसृपति हृतेनात्ताविति, रेवति यजमान इति वाचयति,
 पयात् पशुगत्यति क्येर्विर्पायसीति, देवेभ्यः स्वाहेति जुहुंति । का० ६।४।१२-२५ ॥ ११ ॥

एवं सर्वत्रवास्थेयम् । सेट् शब्देन शिञ्जमुच्यते । पायुशब्देन हृदनप्रदेशः । चरित्रशब्देन
 पादाः । सुपरिचरन्तिगच्छन्त्येभिरितिचरिचाः । चरित्रशब्देन - पादाञ्छ्यन्ते ॥ १४ ॥
 अर्धव्युज्जमनौ पशुमाथाययतः (१) । "मनस्ते" । मनस्तेतव "आथायतां" हे पशो । एवं

च'स्तेशुन्धामि औत्त्रन्तेशुन्धामि नाभिन्तेशुन्धामि मेडुदन्तेशुन्धा
 मिप्रायुन्ते'शुन्धामिचुरित्वं'स्तेशुन्धामि ॥ १४ ॥ मन'स्तुऽत्राप्य
 प्यायतुं'व्वाक्तुऽत्राप्यायताम्प्राणस्तुऽत्राप्यायतुञ्च'स्तुऽत्राप्या

वागादीन्यपि वगस्थेयानि अङ्गानि । "बक्ते क्रूरम्" । यत् तव हे पशो क्रूरं विद्वतमशान्तं
 वा । यच्चावयकरूप "सास्थितम्" अथवसितम् शमित्वा यत्र स्थितः शमितेत्थर्थः । तत् आथा-
 (१) शेषेण यजमानश्च गिरः प्रभृत्यनुपिब्रूती मनस्त इति । गिर इति, (यजमानश्चेति वकाराद्धर्ष्युश्च) यत्तेक्रूरमि-
 त्यङ्गानि, यमहीथ इति पयात्पमोर्निपिब्रूति, उत्तानं पशुं इत्यायेण नाभिं त्वणं निदधात्वोपधइति(नास्यग्रे ड्रु कश्चतुष्टये
 दणं निदधात) स्सथित इति प्रशान्तया (प्रस्तुतया कृतचिञ्जया धृताक्तयासिधारया) चभिनिधाय (दृष्योपरितां निधाय)
 विब्रूति । का. ६।१।४-८ ॥ १५ ॥

श० य० सं० १२८ भा०

यताम्” । “निष्प्रायताम्” । द्वै संघाते । संघं भवतु संहनं भवतु । “त ते शुष्यतु” ।
 तरच तत्र यद्गत । नघनेन पशुसटकं निनयतः । “शम होभ्यः” । शं सुखम् अहरादिभ्यः
 कालधियेष्व्यः, शक्काकमस्तिवृति शेषः । पशोर्वा अहरादिभ्यः सुखं भवतु । अयेण नामि
 त्थं निदधाति । “श्रोपधेयायश्च” व्याख्यातः । प्रज्ञातयाभिनिदधाति । “क्षधितेनैनम्” ।

यतांवाक्त्तुऽअप्यायताम् । णस्तुऽआप्यायताञ्चक्षुस्तुऽआप्यायता
 ंऽश्रीत्च'न्तुऽआप्यायताम् ॥ अत्ते क्त्वरं यदास्तिथ्यंतन्तत्तुऽआप्याय-
 तांनिष्प्रायतान्तत्ते शुद्धात्तुशमहोभ्यः ॥ श्रोष'धेत्त्वायसवुस्त्वन्ति
 मैन्'ठ'हिठंसीः ॥ १५ ॥ रचं'साम्मु'गाः । रचं'सा'भ्यागोसुनिबं-

व्याख्यातः ॥ १५ ॥ “रचसां भागः” । व्याख्यातम् । अपासति (१) । “निरस्तुर्रचः” ।

(१) पप्रं ष्वे इत्था दक्षिणेन मूलमुभयतोमक्ति लोहितेन रचसामिति, निरस्तमित्यपासति, इदमइमित्य
 भितिष्ठति वलमाग, वपासुत्खिद्य नपायस्वौ प्रोर्णो' धेतैल यावा पयिवो इति, त्थाप्रुषाध्ययुर्वीयो ; वेरिति, वपां

अमुं ज्ञेयये । निश्चितं रजः । ब्रजसागोभितिष्ठति । “इदमहम्” । यद्वेतत्तृणसभितिष्ठामि
 तद्विदमहं रजः यभितिष्ठामि । न केवलमभितिष्ठामि किन्तुहि, “इदमहं रजः” अवाचीनं
 “नावे” एतयेव “इदमहं रजः ययमम्” अध्यनलक्षणं निहृष्टं तर्भोनियामि । वपायंयत्या-
 वाच्छादयति वपवा । “धृतेनद्यावाद्यघिषी” । वपायययग्री द्यावापृथिव्यावध्यास्ते उच्येते । हे
 द्यावापृथिव्यौ युवां वृतेन उदक्षेन आत्मानं “मोर्णुनायाम्” । ऊर्णुञ् आच्छादने । आच्छा-

स्तुर्ऽरजोऽइदमुहर्ऽरजोभितिष्ठामि । इदमुहर्ऽरजोववाधऽइदमुहर्ऽर
 जोधुमन्तमोनयामि ॥ घृतेनद्यावापृथिवीपमोर्णुवाथांव्वायुर्व्विस्तो

दयेयां परस्परम् । आहुतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । तथाचोक्तम् । “ते वा एते आहुती उते
 चक्रामत” इत्यप्रक्रम्य “आहुतिपरिणाममिदं जगदिति” । दृणागमध्वर्युराहुव-
 नीये प्रास्यति । “वायो वेः तोकानाम्” । हे वायोवेः । विदं ज्ञाने अयं दक्षेति बल्ये इति रूपम्,
 अग्नेषाभिधारयति अनिराण्यस्येति, इमा वपायवपवा वपुमाम् इति प्राची विधिष्य प्रतीचोभितरा स्वाहा इति ।
 या० १।१८-२८ ॥ १६ ॥

विद्वि अत्रगतायो भव । स्तोकानां विप्र, पां वभासवन्धिनाम् । ते ह्यत्र प्रतिष्ठन्ति । वपास्यभिधारय-
 ति । “अग्निराज्यस्य” । आहवनीयोमिः आज्यस्य दत्तस्य “क्तु” पिवतु “स्वाहा” सुकृतमेतद्द-
 विर्भवतु । वपायपखावसुभास्यनि । “स्वाहाकृते” । हे वपायपणौ युवां स्वाहाकृते सख्यौ
 अहुतिभावसुपगते सख्यौ “कूर्ध्वनभसम्” कूर्ध्वनभाः तस्मूर्ध्वनभसम्
 आकार्य“मारुतं वायुं” “वा गच्छतम्” प्राप्नुवन् । वाग्बहिं प्रतिष्ठा यज्ञस्य ॥ १६ ॥

कानाम् गिनराज्यस्य स्वर्वतु स्वाहुस्वाहाकृते ऽकूर्ध्वनभसम्मा
 रुतङ्गकृतम् ॥ १६ ॥ इदमापहं । इदमापहं प्रवहं

अत्रने मारुतयन्ते (१) । “इदमापः” । त्रावसाना महापङ्क्तिरव्येवत्या पावमानश्चान्यः पादः ।
 हे आप इदं मयुषं प्रपननिमित्तं पापं “प्रवहत” अपनवत । किञ्च “अवद्यं च” । अव-
 दनीयं च यत् चभियापादि “मलं च यत्” यच्च मलं शरीरसंलग्नं प्रसिद्धम् । तच्च प्रव-

(१) चालाखे मारुतयन्ते इत्यप्या इत्यप्याः प्रवहतीति । का० ६।१।५८ ॥ १७ ॥

घारितस्य पशोः प्राणः । वर्सा गृह्णाति । “रेडसि” । रिपतिर्हि सार्धः । या त्वं रिष्टसि
 हिंसितेवाभासि अल्पत्वात् । अल्पत्वं च यूषाः श्रुतिः प्रतिपादयति । “रेडसीति लेखयेव
 हियू” । लेखययब्दश्चाल्पवचनः । “अग्निष्टायीणात्” । यां च त्वामग्निः अययन् शीयाति
 भूयसीन्नरोति । “आपः त्वा समरिणन्” । यां च त्वामापः समरिणन्समभरन्, रिषाति-
 निभयघे । आपो हि पच्यमानेभ्यः पशुङ्गेभ्यः चंसमाददते सा वसेत्युच्यते । तां “स्वां

गिनष्टुं । अशीणात्वापस्त्व । समरिणु न्वात् स्वत्वाद्वाञ्छत्यै पृष्यणीरं

वातस्यभाज्यं । गृह्णामीतिशेषः । धाजिर्गतिः । वातस्यान्तरिक्षेण गतिर्भवत्विति । “यूष्यो-
 रडंश्चे” । यूषा आदित्यः । रंहतिर्गत्यर्थः । आदित्यस्य दुरल्लोकेन गतिर्भवत्विति गृह्णामि ।
 “ऊगणोव्रदिपत्” । ऊसा अन्तरिक्षम् । तद्विवृह्यण ऊसैव । अन्तरिक्षार्धं च वसा गृह्यते
 दोसमन्ते अन्तरिक्षस्य हविरसीति लिङ्गात् । ऊगणोन्तरिक्षस्य वा भोक्तृशक्तिस्तां व्यथि-
 पत् व्यथत । इत्वं वसान्तरिक्षस्य त्वंषिं ऊगवातिरिक्ताभवत्प्रत्यर्थः । अन्तरिक्षे च त्वं तत्प्र-
 भमन्नावावृमूर्त्यनेरधि स्वकर्मजमता भवति । तस्मादुच्यते वातस्य त्वाभाज्या इत्यादि । प्रचौति ।

“प्रयुतं द्वेषः” । द्विप समीचीनौ । निदृशं पृथग्भूतं ; वसाया द्वेषः (२) ॥ १८ ॥ यसां
 ब्रुहोति (१) । “धृतं धृतपावानः” । वसायां हि धृतं गिद्यते । द्विरभिधारणस्य विहित-
 च्यात् । अतएवमाह । हतं पिबत हे धृतपावानः । घेट् प माने । ‘आतोमजिन्कनि-
 नि’त्यादिना वनिप् । पातार उपशोक्ताः । वसां पिबत हे वसायाः पातारः । हे वखे स्वस

ह्याऽऽकुष्मणोऽव्यथिषु त्प्रयुतं न्वेषः ॥ १८ ॥ धृतङ्घृतपावानः ।

धृतङ्घृतपावनं पिबतु व्वसोऽव्वसापावानं पिबतु न्तरि च्चस्य ह्विरसि

“अन्तरिक्षस्य ह्विरमिसमाहा” । सुधुतमेतद्धविर्भवतु । दिशोघ्रायाधारयति । “दिशः प्रदिशः” ।
 अलस्राहाकारः सर्वत्र साकाङ्क्षत्वादिति कात्यायनः । अतएवं व्याख्या । दिग्भ्यः स्वाहा

(१) देवीकरीभोजनम् ॥ १८ ॥ (१) वैश्वदेव्यं ब्रुहोति, धृतङ्घृतपावान इति, द्विषो व्याघ्रायति वसा-
 द्वेषेण वाजिमवत् (यथा वाजिमपेष्य द्विग्व्याधारणं तद्वत्) द्विषो व्याघ्रायति द्विषइति प्रतिपन्नं ब्रह्मिणं
 धृतङ्घृतपावनमाप्तौ मन्त्रे पूर्वार्धे चेति । भा० । १ । १ । १०-११ । १८ ॥ १८ ॥

प्रद्विग्भ्यः स्वाहा । आद्विग्भ्यः स्वाहा । विद्विग्भ्यः स्वाहा । उद्विग्भ्यः स्वाहा । दिग्भ्यः स्वाहा ॥ १८ ॥ पशुं संव्ययति (१) । “ऐन्द्रः प्राणः” । इन्द्र आत्मा तस्य सुभूतः प्राणः ऐन्द्रः प्राणः । अस्य पयोः “अङ्गे अङ्गे” । वीणा । यावन्ति पशोरङ्गानि तेषु सर्वेषु । “निदौध्यत्” । दौषीळ्, दौषिदेवनयोः । अस्य घातोर्दधात्यर्थे वर्त्तमानात्कर्मणि लकारश्छान्दसः । निधीयते स्वाहा ॥

दिशः प्रदिशंश्चादिशोर्व्विदिशंश्चुद्विशीर्दिग्भ्यश्चस्वाहा ॥ १९ ॥ ऐन्द्रः प्रप्राणः । ऐन्द्रः प्रप्राणोऽअङ्गोऽअङ्गो निदौह्यत् द्विन्द्रश्चदुानोऽअङ्गोऽअङ्गो निधीतं ॥ देवंत्वष्टुभूर्बूर्वितुसर्त्तंसमे

निहितः । ऐन्द्रश्चास्य “उदानः अङ्गे अङ्गे निधीतः” निहितः । एवं तायदनेन यशुषा पशु-
 षुपु प्राणं दत्त्वा अयेदानौ देवत्वष्टं रित्यादिकायास्त्वष्टुभोर्बूर्वेन त्वष्टारमाह । त्वष्टा हि
 रूपाणामौष्टे । हे देवत्वष्टः भूरिते सर्त्तंसमेतु” । बहुप्रकारं तव संवन्धि रूपं यद्विद्यतमसिना
 तत्संगल्य एकीभवतु । कथं भूतम् । “स्रक्ष्म” समानलक्षणं सत् “यद्विषु रूपं भवति” । तत्स

(१) ऐन्द्र प्राण इति पशुं संव्ययति । (पशुस्य च वि सुपेते) का० ३।१।१८ ।

मेत्विति संबन्धः । एवं त्वां हे पथो प्राणैश्चाङ्गैश्चानेन मन्त्रेण कल्मीकृतं सक्तम् दृढीकृतं सक्तं
 “देवत्वायन्तम् । देवान् प्रति गच्छन्तम् “अवसे” अवनाय प्रीत्यै (२) । “सखायः” समानस्थानाः
 पयः; “अनुसदन्तु” अभ्यनुजानन्तु त्वां “मातापितर”श्च । बहुवचनं पूजार्थम् ॥२०॥ प्रतिप्रस्थातो-
 पयजति(१)। “ससुद्रं गच्छ । हविरच्यते । ससुद्रं गच्छ तर्पणायेत्येषः । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् ।

तु सलदम्सुयद्विषु'रपूस्भवाति । देवुंत्वायन्तुमवसेसखायोनु
 त्वामातापितुरीमदन्तु ॥ २० ॥ समुद्रङ्गच्छ । समुद्रङ्गच्छ स्वप्न
 हान्तरि'क्षङ्गच्छुस्वाहदिवर्षस'वि तार'ङ्गच्छस्वाहामि'तत्रावर्ण'णी-

सुषं विष्टे । “मनोसे” सम“हार्दि”दृद्ये “गच्छ निवभ्रीहिं । निबध्यमानो हि स्वादायतनात् ।

- (1) पक्षे पत्रपुमर्ये पक्षे प्रत्यय । अचितुं त्वमुखेन स्वर्गप्राप्ता सकलं सर्वमवितुं विद्वर्योवा ॥ २० ॥
- (1) प्रतिप्रस्थातोपयजति गुदृढतोयस्य प्रच्छेदम् (गुदृढतीवभागमेकादशधा प्रच्छिन्नं) पद्भुयाजेषु समुद्रं गच्छेति
 प्रतिमन्त्रं ब्रूति प्रतिपटकारं द्रुला मनो मे इति मुखोपसर्पण, (गुदृकाण्डं द्रुला सर्वात्मे मुखं स्पृशेत्) पद्भुवाका-
 षेसायं ब्रूतेति विषये ब्रूयइति । का० ६।२।१०-१३ ॥ २१ ॥

शु० य० सं० १२८ ३० भा०

धवते । “तयोरोपवटात्मानं नानुमद्वयत्तौतिति” श्रुतिः । स्वरं नुहोति । “दिवस्ते” । स्वरश्च्यते
दुरलोकं तव “धूमोगच्छतु” दृष्टै । “स्वरज्योतिः” । स्वःशब्देनादित्योभिधीयते । ज्योतिः
आदित्यं गच्छतु तव । “प्रथिवी” च “भस्मनाद्याध्या” आपूरय “स्वाहा” ॥२१॥ हृदयशूलसुपगू-

गच्छस्वाहाहोरु तले गच्छस्वाहु छन्दोऽंसिगच्छ स्वाहु ह्यावापृथिवीग
च्छस्वाहावृज्ञज्ञं छस्वाहासोमं ड्गच्छस्वाहादिब्ब्यन्नभोगच्छस्वाहाग्निं
द्वै प्रप्रवानुरछं गच्छस्वाहाभनीसिहाहिं वच्छुदिवन्तेधूमो गच्छतुस्वुब्ज्यो
तिःपृथिवीम्भस्मनापुं सुस्वाहां ॥२१॥ मापः । मापोमोषधीहिठंसी

इति (१) । “मापोमोषधीः” । इदं वै पयोः संज्ञापमानस्येत्प्रपक्रय्य हृदयशूलं युक्त्स्मवैतीत्युक्तम् ।
क्त एवसुच्यते । “साहिठंसीरपः साचओषधीः” हिंसीः । इदानीं वक्ष्यमाह । १० वृषण

(१) आयवेत्य युष्वाद्बंधौ हृदयशूलसुपगूद्विति युगधि, तमगिमोच योऽन्नान्दुष्टि यं च वयं दिक्षो मापोमोषधी-
रितिपगान्नोधायः समितिया न इत्त्वं पसुमत्तरपः, (सर्वप्रवृत्तिगुञ्जनीनां मन्त्राभ्या जलं सृजन्ति) । का० ६।१०।१५-

राजन् "धाञ्चोधाञ्च" । धामशब्दः स्थानवचनः । यतो यतः पापसमन्वितात्स्थानाद्विश्वीमः
 ततः ततः मोक्षान्विमृञ्च । यदाहुः । गान्धीवारुणी अनवसाना । "यदाहुरग्रा इति" ।
 अग्रा गोलाम । प्रकरणादिहान्नून्ध्याविदयं बहु प्रश्नम् । अनूबन्ध्यावहत्वे अर्थवत् । एकाङ्गु-
 न्ध्यापत्रे तु पूजार्थम् । "यं देदस्वतिचोक्वाक्यामि आहुः" अग्रा अवध्यां अहन्ततव्या वन्द्याः
 ह्यंमोधास्मूराजं स्ततोव्वरणनीसुञ्च । यदाहुरगन्ध्याऽइतिव्वरुणे
 तिशर्पांसधेततोव्वरणनीसुञ्च ॥ सुमित्तिव्वयानुऽआपुऽओषधयहं
 पूजनीवा "इति" । इतिकरणो वाक्स्वार्थमभिनयेन दर्शयति । धयं तु हे "वरुणइतियपामहे" ।
 इतिः करणप्रदर्शनार्थः । अपतिर्हिंशर्षः । एवमनेन विविना हिंसाः अग्राः अतएव वर्षं
 याचामहे । "ततो वरणनोमुञ्च" । ततस्सादेनसो वरण नः अस्मान्विमृञ्च । अथाभिमन्त्रयते ।
 धाञ्चो धाञ्च इति मन्त्र एकोपगुणमन्त्रयोरो वा, सुमित्तिया इति मन्त्रोऽपामभिमन्त्रये वा ॥ २२ ॥

स०

ब०

सं०

१२६

उ०

भा०

“सुमिथियाः” साधुमिषत्वेनावस्थिताः “नः” अस्मान् “सापञ्चोपपद्य”ञ्च “सन्तु” । “दुर्मि-
 निनाः” दृष्टमिषत्वे नायस्थिता “सन्तु सन्तु योस्वान्वेष्टि” सन्तुः “संच” शब्दं “क्षिण्णो वयम्” ॥२२॥
 वसतीघरीगुं क्लान्ति (१) । “हविष्मतीः” । अतुष्टुप् लिङ्गोक्तेरेवता । हविष्मतीः हनिषा संयुक्ता
 इमा आपः । “यत्रै यज्ञस्य शिरोच्छिद्यते तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविषेद्ये” स्मेतदभिप्रायम् ।
 सन्तुदुर्मिर्मत्वि यास्तस्मै सन्तुद्योस्मान्द्वे ष्टुयञ्चव्ययिन्दुहम् ॥२२॥*
 हविष्मतीरिमाः । हविष्मतीरिमाऽआपो ह्विष्मरऽआविवा

“हविष्मान्” । हविषा संयुक्तो यजमान “आविवासति” । विवासतिः परिचर्यायाम् । परिच-

(१) अथ सोमामिषवोपयुक्ताना वसतीघरीषं प्रकानामपा अहणमभिधीयते ॥ अन्वोपोमीषस्य वपामार्जमान्ते
 वसतीघरीषस्य स्यस्मानानामनस्यमित्ये क्तिनाद्यातु र्नेजानो ज्यस्यापि समीपावसितस्य पुञ्जानस्यो-
 भयामान लक्ष्ण्यौ चिरस्य वोपसुं पतिवारयन् हविष्मतीरिति । का० ८।२।७-१० । अथायः-अन्वोपोमीषपयोः वषा-
 मार्जतपर्यन्ते कर्मणि क्षाते अन्वसंगते रवौ हविष्मतीरिति मन्त्रेण वहन्तीनामपामेकदेशादसतीघरीसंश्रकानामपाग्रहणं,
 यस्मन्ते रवौ यजमानो पुरा रंजान. सोमसाली तथा एहे एव तिनाप्राग्निष्कादरुतीघरीग्रहणं, यदि भुगवजमा

रथं युधूया । इमा आपः "हविष्मान्" हविषासयुक्तो "देवो हरो" यज्ञः आभिरग्निः । "हविष्मान् चसु सूर्यः" । "एतस्मै वै युक्ताति य एष तपतीत्येतदभिप्रायम् ॥ २३ ॥ यासां द्वार्य मपरेण निदधाति (१) । "अन्ने वै" । "अन्ने वै" । "अपन्नगृहस्य" । पद्यतेरेतद्रूपम् । "अग्नीष्मम्" । अपतितमृहस्येतिपर्यायः । "सदसि" । षोडशप्रस्त्रिन्त्रितिसदः निकटस्थाने सादसति ॥ हु विष्मन्टिवोऽञ्जुरो हु विष्मन् ॥ ५ अस्तु सूट्यः ॥ २३ ॥

अग्नेर्व्यः । अग्नेर्व्योपन्नगृहस्यसदसिसादयामीन्द्रुत्तरगन्धोर्भर्गुधियो' स्त्वमि त्वावर्षयोर्भर्गुधियो' स्त्वव्विष्मवे'षान्देवानाम्भागुधियो'

नः सोमपालो न महा रभोपकास्य सोमबालिनो अहस्त्रितमखिकात्, तस्याप्यवाजित्त्वे उक्तां कनकं वा बहन्तीभासमां सतीषिधारवद् वरसौम्यावकतोवरीषहृषं कार्यमिति । निमज्जनीवो निखलनोवो जिनासो मणिकः पावविधेयो यो निखल्य भूमी स्वापत्ने (कुण्डा) इति भाषावाम् ॥ २३ ॥

(१) अन्ने वै इति निदधाति आकाशार्त्तमपरेणेति, (पूतनगर्हपत्नपदिमे भागे ताः स्वापयेत्) हस्त्रियेन निखल्य हस्त्रियाख्यापुत्ररेदिबोकी निरवानीष्टाज्योरेदि, (नाः यासां हस्त्रियरेष नीलोचरवेरेदिस्त्रिययोकी निरव्याव) उक्ता-

यामि । दक्षिणस्यामुत्तरवेदियोणी निदधाति । “इन्द्रान्योर्भागधेयीस्थ” । इन्द्रान्योः संबन्धि-
नो भागस्य धारयित्रः स इह आपः । उत्तरस्यामुत्तरवेदियोणी निदधाति । “मित्रावरुणयो-
र्भागधेयीस” । आग्नीवे निदधाति । “विश्वेषां देवानां भागधेयीस” । ऋक् “अमूर्त्याः ।
अन्देयत्या गायत्री । अभिनयेन दर्शयन्नाह । “अमूर्त्या” आपः “उप” समीपे । सूक्ष्मेति विभक्ति-
ब्यत्ययः । य“भित्री सूयः सह” । अथापि समुच्चयार्थे भवतीति वाशब्दः समुच्चयार्थीयः

स्तथ ॥ अमूर्जाऽऽपसूयै वाभिर्वासूयैःसुह ॥ तानो हिन्वन्त्व
इरसु ॥ २४ ॥ * हृदेत्वा । हृदेत्वासनसैत्वादिवेत्वासूयैद्यत्वा ॥

वाभिर्वाभिः “सूयः सह” याति । “ता” आपः “नः” अस्माकं “हिन्वन्तु” । हिन्वतिस्तर्पणार्थः ।
तर्पेदन्तु “अध्वर” यज्ञम् ॥ २४ ॥ सोमसुगवहरति (१) “हृदेत्वा” । सोमसुदुष्टुप् ब्रह्मार्पय । ऋक्
इत्या पूर्वन्तु (इन्द्रान्योरिति मन्त्रेण) मित्रावरुणयोरिति वा (मन्त्रेण) विश्वेषां देवानामित्याग्नीध्रे (आग्नीध्रीयस्य
पशत्) । वा ० पाठाः १-१-८-२९-२३ । गीर्गा एव भागधेयः । स्वार्थे धेयः । क्रीवलमाकैत्यादिनाडीप् ॥ २४ ॥
(१) गान्ध्यादिनाल्म्बना (आव्यान्तरणपर्यन्तं कल्पा) एषान्त्रेण सूक्ष्मेपु निदधाति हृदेत्वेति,

निययात्मिन्नाये । कामाय एतन्मम स्यादिति । त्वां सोममुपावहरामि । “दिवेत्वा” । हे सोम
 देवलोकमाप्तये त्वामुपावहरामि । ‘सूर्याय’ सूर्यप्रसूषेभ्यो देवेभ्यः हे देवसोम त्वामुपावहरामि ।
 स्वं चोपावहंतो भिष्ट, त “ऊर्ध्वमितसद्हर” यज्ञं कृत्वा” दिवि” देवलोकं “देवेषु” च होषाः ।
 यपट्कारयजिनोऽप्रहृषयो होवा उच्यन्ते । “यच्छ” निवभ्रीहि ॥ २५ ॥ विञ्च । हे “सोम-

ऊर्ध्वसिमस'डू रन्दिविदेवेषु होतत्वायच्छ ॥ २५ ॥ सोमं राजन् ।
 सोमं राजन्विश्वश्रवास्त्वम्प्र जाऽऽत्तु पावरीह्वु विश्वश्रवास्त्वाम्प्र जाऽऽत्तु
 पावरीहन्तु ॥ शृणोत्वुगिनः सुमिधुह्रव'स्मेशृणवन्त्वापोधिषणां

राजन् विश्वा” सर्वाः “स्वं प्रजा उपावरोह” अधितिष्ठ “आधिःत्वाय” राज्याय । विश्वज्यो-
 पतिष्ठते (१) । “विश्वान्तां प्रजाउपावरोहन्तु” । प्रतुत्थानाभिवादवादिभिः । जुहोति ।

(सोममादायाधं विश्वस्य दक्षिण यज्ञेऽभिषवायंपायाणेषु निदध्यात्) । का० २।१।५ ॥ २५ ॥

(१) विश्वान्तामिति विश्वज्योपतिष्ठते, यभद्रुपायत्पशुर्दित्युच्यमाने शतुर्दं हीतं प्रकरणेणा जुहोतिश्रुणीकञ्जि-
 रिति । का० २।१।५-२।१।५-२-१ ॥ २५ ॥

श० य० सं० १११ ष० भा०

“शृणोतग्निः” । चिट्टुप् लिङ्गोक्तदेवता । शृणोत्वनुजानास्वग्निः । “समिधा” समित्पूर्विकवा-
 क्त्या । “हव” माह्वनम् “से” सम । “शृणून्त्वापः” “धियणाञ्चवाचः” धीसादित्यो वाधीसा-
 ित्यो वा । “देवो” देव्यः । चयद्भ्यः समुच्चयार्थः । “श्रोताग्रावाचः” । द्यूमपि शृणुत हे
 ग्रावाणः । कथमिव । “विदुयोनवघ्नम्” । उपसार्धीन उपरिष्ठादुपाचारे नकारः । विदि-

प्रच्चदेवीः । श्रोतांग्रावाणोव्विट्टुषु नयुच्चर्ठं शृणोतु देवः स वि ताह
 व'स्मेस्वाहां ॥ २६ ॥ देवो'रापः । देवो'रापोऽअपान्मपु।द्योव'ऽऊ

तार्थ इव । परिट्टुपकारिणो यन्न । प्रत्यञ्जकृतः मादो मध्यमसुरपयोगात् । “शृणोत देवः
 सविता हव” माह्वनं “से” सम “स्वाहा” सुकृतमस्तु । स्वाहा वागाह ॥ २६ ॥ अस्तु कुहोति ।
 “देवो'रापः” । यङ्क्तिरब्देवत्या । हे देव्यः आपः “अपान्मपां त्वंजकाः “द्योवः” दुस्माक “सूभिः”

(१) अषपोयेगत्वा देवो'राप इति कुहोति । का० ८।३।७ । “स्वाहा” इदमन्वयं युषस्य इतमस्तु । ग्रहीष्यमाणा-
 नामम्यामिदं मूल्यामाहति तदुक्तं तित्तिरिषा—देवो'रापो अपान्मपादित्वाहाहृत्या वेनिक्रयं यच्छातीति ॥ २७ ॥

अष्टा'पातः काश्लोलः "हविष्यः" यज्ञियः । "इन्द्रियावान्" । इन्द्रियशरदेन वीर्यमभिधीयते ।
 इन्द्रियावान् वीर्यवान् । छान्दसं दीर्घत्वम् । "मदित्तमः" मद्विहतमः तर्प्यं विहतमः स्फुटत्वेन ।
 "त"मूर्ति "देवेभ्यो देवता" । 'देवमबुध्ये'त्यादिनात्वा प्रत्ययः । देवाग्रप्रतिधायिनं "दत्त" प्रयच्छत ।
 "यक्रपेभ्यः" । यक्रयदं उपलक्ष्यार्थः । युक्तादिसेमग्रशपाह्यो देवेभ्यः । "वेधा" च देवानां ।

सिर्म्हं विष्णुइन्द्रियावान्गन्मुदित्तमः । तन्देवेभ्यो देवत्वाटंत्त
 शुक्लपेभ्युविषाम्भुगस्थस्वाहा ॥ २७ ॥ कार्ष्णिंरसि । कार्ष्णिं

"यूयं भागः स्व" भवत । तेभ्यो दत्तेति संबन्धः ॥ २७ ॥ कार्ष्णिंरसि" । असुष्टुप् यथा-
 विनियोगं देवताः । यमसेनाज्यमपोइति । (१) "कार्ष्णिंरसि" । कृषु विलेखने । हे आक्र-
 षाकृष्टं त्वमसि त्वं देवतया भक्षितमित्यर्थः । तेन पृच्छति । "ससुष्टुस्वत्वा" । "आपो वे

(१) कार्ष्णिंरसौति मैत्रावरुणयमसेनाज्यमपोइति, असुष्टुस्वत्वेति तेन (मैत्रावरुणयमसेन) पृच्छति, प्रत्येस्य (जन्मा-
 प्रयाण) शालावक्षीपरिषैवावृष्ययमसें यत्ततोवरीच संसर्गवति कृपाय इति । (मैत्रावरुणयमका आशः यत्ततोवरीचि
 संसर्गवतीवर्षः) । का- ८।१।८-११ ॥ २८ ॥

प्रादुर्गतात् । कथा सततं भवति । “शश्वतीः” शास्त्रतिकाः । “इपः” चन्द्रानि (२) ॥२६॥
 यद्रिमादसे (१) । “देवस्यत्वा” । व्याख्यातम् । “आददे” यद्वाप्ति । “रावाप्ति” । रासतेदी-
 नायस्य रावा । “एतद्व्येपन्नं रासत” इति श्रुतेः । आहुतीनां च दातासि । “गभीरः महा-
 क्तम्” इमम् अध्वरं यज्ञं “कविः कुरु । “इन्द्रान” इन्द्रार्थम् । “सुषूतमम्” । सुषूतमर्गः पूर्वः ।

नाः ॥ सयन्ताशश्वतीरिषुः स्वाहा ॥ २६ ॥ * द्वेषस्यत्वा । देव
 स्यत्वासवितुः प्रसुवे शिश्वनीर्वाहुभ्याम्पृष्ठशोहस्ताभ्याम् ॥ आद
 देरावांसिगभीरसिममं वहु रङ्गु धीन्द्रायसुषूतमम् ॥ उ तुमेनं प्रवि

पुम् अभिष्टवे । अस्य निघातकारलोपः छान्दसः दीर्घत्वं च तमपि प्रत्यये । अथ कौर्षः । सांघु,
 अभिपुतम् अतियेन “उत्तमेन” उच्छाटेन “पश्चिना” पावनेन सोमेन पवनशीलेन वा । “ऊर्ज-
 (१) उरुयंके समन इति मन्त्रे णाद्यं परिधिं सृषेत् । प्रोचयिषंके ररादौ सृषेत् । अतिरावे छदिं सृषेत्
 पत्यंकाय इविषीमं प्रविसेत् । मरीचरमाये ॥ २८ ॥

(१) देवस्यत्वादिमादाय वापं बभूवति प्राग्विद्वासाक उपांशुसवतः, निग्राव्यास वाचयत्वा रत्नीनां निवन्ध

स्वन्तम्” रसवन्तम् “मधुसन्तम्” मधुखादुना रसेनोपेतम् “पयस्वन्तम्” पयःखादुना रसेनोपेतम्-
 अघ्नरं कृषीति संबन्धः । निगमन्यासु वाचयति । “निगमाध्यास्य” । यस्मादिन्द्रेण यूयं गृही-
 तास्तस्मान्निगम्या सुच्यन्ते । यस्मादेवं बहुमाननामघेयप्रतिलम्बयुक्ता भवथ । देवैश्च श्रुता-

नीज्ज^१ स्वन्तुमधुं मन्तु मयस्वन्तं निगम्यु । म्बयु स्थद्विबुश्रु तस्तुपर्प
 यंतमुमनीमि ॥ ३० ॥ मनोमि । तर्पयतुव्वाचंमेतर्पयतध्रुण

मेतर्पयतु चक्षुमेतर्पयतु श्श्रीत्रस्मितर्पयतुत्तमानस्मितर्पयत-
 ण्प्रजान्मेतर्पयतपृथून्सेतर्पयतगुणान्मेतर्पयतगुणान्मेसाव्वि

स्वासाच्च बहुनामान्विताः सत्यः “तर्पयतमां” समासव्यासेन ॥३०॥ “मनोमि” मम “तर्पयत” ।

इति विस्तारः व्यासेनोक्तः । समासे नाह । “आत्मान” पिण्डशरीरम् “प्रजां” पथून् गयाभिस-
 सुपयसंघातान् । “गयाश्चमापिहयन्” । महुव्रदानेन पूरिता अपि सन्तो मा विगतदृष्ट्या-
 निप्राभ्यस्वेति । का० ६।४।५-७ ॥३०॥

भयम् । अचुरक्तगर्भोऽहं भवेयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ 'सोमं' मिसीति (१) । "इन्द्राय त्वा वसु-
मते वद्रवते" । मिसद्रतियेषः । "इन्द्राय त्वा आदिष्ववते" मिसे । प्रातःसवनमाध्यन्दिनसवन
द्वतीयसवनदेवतायुक्ताभिन्द्राद्येष्वर्थः । "इन्द्राय त्वा अभिमातिन्ने" मिसे । "सपत्नोवाभिमाति"
रिति युक्तिः । सपत्नस्य इत्ये । "श्येनाय" । श्येनरूपिण्यै गाथव्यै त्वां, "सोममृते" ।

तृषन् ॥ ३१ ॥ इन्द्रायत्वा । इन्द्रायत्वुब्बसुं मतिरुद्भवंतुऽइन्द्रायत्वा
द्वित्वत्वंतुऽइन्द्रायत्वाभिमातिगर्भे ॥ श्येनायत्वासोमभृतेगनये -
त्वारायस्पीषुदे ॥ ३२ ॥ यत्ते' । सोमद्विविड्योतिर्द्यहस्पृ'श्रिष्व्यां

'इगर्भोर्मयच्छन्दसी'ति इत्यस्य भकारः । "सोममृते" सोमस्याहर्त्तै गाथव्यै मिसे । "अग्नयेत्वार-
यस्योषदे" । राषो धनं तस्य षोषो इद्विसं ददातियस्यै रायस्योषदे । अग्निशब्देनात्र गायत्र-
भिधीयते भक्तिर्युतेः । "अग्नेतान्यग्निभक्तौन्यम्" लोकः प्रातःसवनं वसन्तो गायत्वौ"ति ॥ ३२ ॥

(1) यथाह्वयने सोम विभोति इन्द्रावत्त्वायसपते बहवति इति पञ्चकल प्रतिपत्त्यम् । - का० ८।४।८ ॥ ३२ ॥

मितालम्भनम् (१) । “यत्तेषोम” । सौमविपरीता वृहती । शुभ्रयुक्तमस्य—मन्त्रस्य कारणं निदानम् । “यदा किल देवानां हविरभूत् सोमः तदैषु लोकेषु तिस्रस्तनुर्विव्यदधात् ।” तासामनेनाप्तिः क्रियते । यत्ते तव ह्ये सोम “दिवि” दुग्धोके “ज्योतिः” । यच्च “पृथिव्यां ज्योतिः” । यच्च “उरौ” विस्तीर्णं “अन्तरिक्षे” “क्षेत्रे” तन्वाख्येन ज्योतिषा “अस्ये” यजमानाय अस्य यजमानस्य सर्वन्विनि यज्ञे “उरु” विस्तीर्णं कृत्स्नं शरीरमात्मनः “कृधि” कुरु । षट्त्विजां च

अदुरावुन्तरिक्षे ॥ तेनुस्मै यजमानायोरिणुयिक्त्वाधिदत्तै-
व्वीचह ॥ ३३ ॥ प्रवृत्त्वास्थं । प्रवृत्त्वास्थं बृत्त्वं तुरोराधोगूतां-

“राधे” दक्षिणाप्राप्तये उरु शरीरं “कृधि” कुरु स्वकीयम् । क्विञ्च । “अधिवोचः अधिव ह्नि । “दाने” यजमानाय । कृत्स्नोहमागत इति ॥ ३३ ॥ आसिञ्चतिनिगूढ्याः (१) । “प्रवृत्त्वास्थं” । उपरिष्ठाद्गृहती निगूढ्या । आपो देवताः । या यूयं “प्रवृत्त्वास्थं” । प्रवृत्त्विति चिप्रनानम् ।

(१) यच्च इति मितालम्भनमिति का० ८।४।८ ॥ ३३ ॥

(१) खात्रा ख्येति आसिञ्चति निगूढ्या इति । का० ८।४।१२ ॥ ३३ ॥

चिप्रकारिण्यो भवध शिवा वा भयथ । “दृढतरः” । तुर्वतिवधकर्मो । दृढस्य हस्त्यः । “राधो-
 गती” । राधो धनसुहृरस्तीति राधोगतीः । “अमृतस्यपत्नीः” । अमृतस्य पालयविलयः ।
 “ताः” हे “देवीः” । ‘वाखन्दसौ’तिदीर्घत्वम् । “देव्यः” देवान् प्रति । “इस्रं” वद्धं “नयत” प्राप-
 यत । किञ्च अन्वयुणा “उपहृताः” सत्यः “सोमस्यापिवत” ॥ ३४ ॥ प्रहरति (१) ।
 “सोमेः” । हे सोम मा भेषीः । “मासं वितकथाः” । ओविजौ भयचसनयोः । संपूर्वः

अमृतस्य पत्नीः । तादेवीद्विवृत्त्वे संठ्युञ्जन् यतोपहृताः सोमस्य
 पिवत ॥ ३४ ॥ सोमेः । सोमस्य संव्विकथुः । अऊञ्जं नधत्स्व धि

कल्पमभिधते । मा च त्वं कल्पनं कृथाः देदृढर्थं शार्धसहमभिषुणोसि । अतः । “उर्जं चरस्व” ।
 रसं घेहि । एवं सोमं संबोध्य अयेदानीं द्यावापृथिव्यौ संबोधयति । हे “धिषणो” हे-
 द्यावापृथिव्यौ । “वीची सती वीडेयेयाम्” । वीडुशब्दो दृढवचनः । चुवां स्वत एव दृढे सती
 वीडेयेर्वा दृढमात्मानं कुरुतम् । अस्मात् गाव्यः अद्यतात् । किञ्च “उर्जं दधायी” एवं

(1) मावेदिति प्रचरति । का० ८।१।११ ॥ ३५ ॥

य०
 य०
 सं०
 १३५
 च०
 मा०

३०

१३५

दद्याथाम् । अस्मिन्सोमि अनेन उद्गायणा यजमानस्य “प्राप्ता” यजमानस्य “हृतः” अतः
 “सोमः” ॥ ३५ ॥ निग्रामं वाचयति (१) । “प्रागप्रागुदक” । इत्याह्वय्यासुषिण्णुहतीत्याम् ।
 सोमो द्वितीया ऐन्द्री । सा दिग्भिर्मिथुनिभिच्छति । तच्च देवाः संपादितवन्तः । तद्वेत्तुष्टवा-
 सुयुक्तम् । हे सोम “प्राक्” प्रागह्वनाः । “अपाक्” अप्रागह्वनाः । “एवं-

ष'ण्विड्वीसुतीव्वी'ल्येथामूज'न्दधाथाम् ॥ प्राप्ताहृतोमसो
 म'ः ॥ ३५ ॥ प्रागर्पाक् । प्रागप्रागुदकसुर्वतसुवुदिशुः-

सर्वतः त्वां दिशः “आधावन्तु सभिसमागच्छन्तु । दिग्वाचिनो वाजनाः किमभिभाषमाणाः
 परस्परं रक्षामभिधावन्तु । “अरुवनिपर” । “हे अम्न प्राचादिष्विशेषदिग्भिधाने निश्चिन्त्य
 सोमं “पर” । दृ पाबानपूरणयोः इत्यस्यैतद्रूपम् । पूरय खैर्मागैरेतं सोमम् । किं प्रयोजन-
 मिति चेत् “समरीविदाम्” । मजावा अरौरि”ति श्रुतिः । स'विदा” सविदन्ताम् ।

(१) प्रतिवर्गं निग्रामं वाचयति होतृचमसेत्मानं पूनवषाव प्रागर्पाकिति । का० ६।७।२० ॥ ३६ ॥

अरीः प्रजाः । एतदुक्तं भवति । सोमसमागमेऽस्माकं सन्ति नानादिग्वासिनो जनाः संजा-
 नते एवम् ॥ ३६ ॥ “त्वमङ्ग” (१) । हे इन्द्र बतः त्वम् अङ्ग । अङ्गेति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं
 “प्रयत्नसिपः” प्रयंसि । “देवः” सन् हे “शबिष्ठ” बसिष्ठ “मर्त्य” मरुष्यं यजमानम् ।
 अतः कारणात् “नत्वत्” नत्वतः अन्यः हे मधवन् “धनवन्” “अस्ति” विद्यते “मर्दिता”

आधावन्तु । अम्बुनिष्प्रुसमुरीर्विदाम् ॥ ३६ ॥ त्वमुङ्ग ।

त्वमुङ्गप्रग्रंठिसिषीदिवःशविष्ठमर्त्यम् । नत्वदुन्नीसं धवन्नस्ति
 मर्दितेन्द्रवृवीमिते व्वचः ॥ ३७ ॥ इतिसंहितायां षष्ठोऽध्यायः ।

सइ सुवने । सुवयिता यजमानानाम् । “इन्द्रवृवीमि” अत्यदभुतं तव सन्धि “वचः” वचन-
 मार्षम् ॥ ३७ ॥ इति उषटकृतौ मन्त्रभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) इन्द्रवृवीमि पद्यत्रा वृचती गौतमदृष्टेयं ऋक ॥ ३७ ॥

भारतानीषमाणा बोगोविन्दविक्रुपा इति । पठो नतोचनध्याबो मन्त्रभाष्यसु टिप्पणे ॥ ६ ॥

“वाचसतये” । उपोऽग्रहणस्य सुरौकम् । अतुष्टुप् प्राणदेवत्या । गृह्णाति (१) । “वाच-
सतये पत्रस्व” । “प्राणो वै वाचसस्ति” रित्युतिः । वाचसतये प्राणाय पवस्व (२) । पवनं
गमनम्, देवतार्थां प्रवृत्तिः । “दृष्णोऽर्द्धेऽगृभ्यां गभस्तिपूतः” । यस्तु दृष्णोर्विर्पिष्ठः सोमस्यां-
गृभ्याम् अर्ध्वर्गभस्तिभ्यां पूतः । “प्राणो वै गभस्ती” इति श्रुतिः । द्वितीयं गृह्णाति । “देवो-

ॐ व्वाचस्तपतये ॥ व्वाचस्तपतये पवस्व व्वृष्णोऽर्द्धेऽगृ
भ्योऽर्द्धेऽगृभ्यां गभस्तिपूतः ॥ देवो वै गभस्तीः पवस्व व्वेषाम् गीसि ॥ १ ॥

देवेभ्यः पत्रस्व” । देवः सन् देवेभ्योऽर्धीय पवस्व प्रवृत्तिं कुरु । न ह्यदेवो देवान्तर्प्य चित्तमलम् ।

(१) षष्ठेऽध्याये यूपसंस्कारादिसोमाभिपवपर्यन्तामन्त्राः सप्तमे ग्रहग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते । उपोऽगृ च गृह्णाति
वापसतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति । जा० ४।११-८ । अत्र मन्त्रं तयोर्दो उपयामग्रहीऽस्त्रियोज्यम् । मन्त्रतयेष
वैकैकवारमुपागुं ग्रहं गृह्णातीत्यात् । (२) यदा पतये पालकदेवतार्थं वाचं वाचा तृतीयया विपरिणामः, वाक्सुबन्धि-

इ वाचसतय उपयामग्रहीतीति कावाजायोयं वादिकी वस्तु एका प्राणायत्सोमवदन्द्रानी आगतमाथी मासुर्ध-
षीधृतीचित्रे देवाश्च, आगतेन्द्रमरुत्नीमरुतं तं उपमं मरुत्वातीजसे सजीपाइन्द्रमरुत्या इन्द्रसहा इन्द्रीमहा इन्द्रएकै-
कीद्रुत्वमद्यौ पद्यवित् । अतिरष्टाचत्वारिंशत् । (अनुः) ।

कैषां देवानाम् "देषां" त्वं देवानां "भागोसि" ॥ १ ॥ तृतीयं गृह्णाति (१) । "संधुमती" ॥

मधुरसादोपेताः "नः" अस्माकम् "द्वयः" अन्नानि "कृषि" कुरु । गृह्यमाणः अंशुन्-

सोमं निदधाति । "यत्ते सोम" । यत् ते तव हे सोम "अदाभ्य" नाम । दध्नोति हि सार्धः

अनुपहिंसितं नाम । किं तत् सोमेति । 'जागृवि' जागरणशीलं च अनुपहृतं मानुषै-

मधुमतीर्नृ० । मधुमतीर्नृ० ऽइषंस्वविद्यते सोमादां भव्यन्ना

सुजागृवि तस्मै० ते सोम सुमायं स्वाहा स्वाहोर्बु० तरि० च सुमन्वेमि

स्वाङ्कृ० तोसि ॥ २ ॥ स्वाङ्कृ० तोसि । विश्ववे भव्यं ऽइन्द्रिये भव्योति

धर्मैः । "तस्मै ते" तव हे "सोम" सोमाय स्वाहा । स्वाहा इत्युक्त्वा निष्क्रामति । "हर्वन्तरि-

शमन्वेमि" । व्याख्यातम् ॥ २ ॥ कुहोति (१) । "स्वाकृतोसि" । स्वयं कृतोसि । स्वयं

मन्वेण पवसे त्वयं ॥ १ ॥

(१) इत्यन्तान् सोमे निदधाति स्वाहेत्युक्तोर्वन्तरि मिति निष्क्राम्यम् । का० ८।४।२८-३४ ॥ २ ॥

(१) खां इत इति बुक्त्वा पाठमुक्त्वादि, प्रथमे परिधावुक्त्वा पाठि प्रागुपामादिं हेवेभ्य ति, वाच करो र

कृतीचीति प्राप्तं छन्दसि यकारलोपः । स्वयमुत्पन्नोसि । “प्राणो वा अख्येय गृहः स स्वयमेव कृतः स्वयं जात” इति श्रुतिः । स्वयमुत्पन्नोसि “विश्वेभ्यः इन्द्रियेभ्यः” सकाशात् । “दिव्येभ्यः देवेभ्यः “पार्थिवेभ्यः” विपदचतुष्टयेभ्यः सकाशात् स्वयमुत्पन्नोसि इत्यनुवर्त्तते । दसुमेव स्वतन्त्रोऽकृतकः तं “मनः त्वाष्टु” । मनः प्रजापतिः त्वां व्याश्रोतु (२) । “प्रजापतिर्विमनः । प्रजापतिद्वान्मुतामि”तिश्रुतिः । “स्वाहा त्वा सुभवं सूर्याय” । स्वाहाकारेण त्वां जुहोमीतिशेषः ।

व्ये भव्यः पार्थिवे भव्ये सिंनं स्त्वाष्टु स्वाहा त्वा सुभवं सूर्याय देवे भव्ये

हे घोभन “भव गृह सूर्याय” । प्रागुपमाष्टिं मध्यमे परिधौ । “देवेभ्यः त्वा” । देवोभ्योसरी-
चिपेभ्योऽर्थाय त्वासुपमावर्त्तीतिशेषः । बाह्वादिश्लिष्टमंशुमभिचारं जुहुयात् । “देवाढंशो” ।

त्रिष्टं पशुमभिचरत् जुहुयाद्देवांपविति प्राणायत्वेति पातासादनम् उपांशुखनं पाणिना प्रमृज्योदृञ्च व्यानायत्वेति संसृष्टमिति । का० ८।१।३०-४ । (२) समूहं व्याप्तवित्यस्यांशुं इति । हे प्राणरूपग्रह स्वांकृतीसि मया स्वीकृतोसि, देवेभ्यो देवजन्तुनि स्थितेभ्यः ; पार्थिवेभ्यो मनुष्यजन्तुनि स्थितेभ्यः ; सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यः, इन्द्रियाय मनय तेषामर्षीयं त्वां ज्ञामोत । हे सुभवं प्राणयपोपांशुग्रह तादृश्रूपं त्वां वहिः प्राणरूपाय सूर्याय जुहोमि । आदित्यो वै वासुः प्राणः

हे देव सोमांगो “यस्मै वषाय त्वाम् “ईडे” । ईडिरथ्ये षणाकर्मा । प्राथेयामि । तत्सत्य-
 मस्मिन्तिथेयः । “उपरिसुष्टा” स्मृतिर्गत्वर्थः । उपर्युपरिगतैर्न “भङ्गेन” आमर्द्दनेन हतो निहतः ।
 असाधितनामन्देशः । “फट्” । अफला विग्रहणे । क्लिबन्तस्यै तद्रूपम्, उलयोरैकत्वात् ।
 विशौर्येण । फटिति अभिचारे स्वाहाकारस्य स्थाने प्रयुज्यते । पावासादनम् । “प्राणाय-

स्वामरीचिपेभ व्युदिवांशुशोवस्मै त्वेडितसुत्यमु परिप्पुताभङ्गेनेह
 तौसोफट्मुणायत्वाव्युनायत्वा ॥ ३ ॥ * उपयामगृहीतोसि ।

तत्रा” । सादयामीतिथेयः । उपांशुसवनं सादयति । “व्यानायस्था” ॥ ३ ॥ अन्तर्थात्म
 गूणमिति (१) । “उपयामगृहीतोसि” । उपयामेन गृहीतः त्वमसि ।
 उदेल्लेप घेनें चार्चुप प्राणमनुरण्णहीतइत्याष्वर्णिक युते । स्वाकृतमष्टेन मायकपशस्य स्वाधीनत्वं दिव्यपार्थिव-
 मन्दाथ्या लभ्यते च तित्तिरिणोक्तं स्वा इनीसीत्याह प्राणमेव समकृत विश्वेभ्य इन्द्रियेभ्य दिव्येभ्य पार्थिवेभ्य इत्या-
 दोभयेष्वेव देवमनुष्येषु प्राणान् दधातीति मश्रीधरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) इदं पत्तयोवषड्कामुपयामपहीत इति । का० ८।१।१ ॥ ४ ॥

“इयं वा उपयाम इयं वा इदमि”त्यादिश्रुतिः । “अन्तर्यच्छमघवन्” हे मघवन् अन्तर्मध्ये गृहपात्रे
यच्छ निगृहीष्य । ततः “पाहि” गोपाय पात्रस्व” सोमम् । ततो नन्तरम् “उरुप्यरायः” उरु-
प्रतिगोपायनाथः । “पयवो वै राय” इति श्रुतिः । गोपाय पयून् । “इपोयजस्व” । इपोन्नानि
तत्रभ्रमत्वात्पूजा लक्षणया इप उक्ताः । “प्रजा वा इप” इति श्रुतिः । यजस्व यायजूकाः-

उप्युामगृहीतोस्युन्तर्यच्छमघवन्पुहि सोमम् ॥ उरुप्यरायुऽयषो
यजस्व ॥ ४ ॥ अन्तस्ते । अन्तस्तेद्यावापृथिवीदधामभ्युन्तद्देवा-

कुरु । अग्निन्तर्ये श्रुत्या एतत्पदं वाख्यातम् ॥ ४ ॥ “अन्तस्ते” । अन्तर्यामपुरोरुक् ।
षिट्, प् मघवद्देवत्या । यस्मिन् तव प्राणरूपापन्नस्थान्तः शरीरमध्ये द्यावापृथिवी दधामि स्याप-
यामि । “अन्तर्मध्ये च दधामि “उरु” विस्तीर्णनन्तरि चम्” । सत्त्वं “सजूः” समानजोपणः सह
प्रियमाणः । “देवेभिर्देवैः । “अतोभिसण्डेस् वज्रलं छन्दसी”तिभिस् । “अवरः” परैश्च ।

(१) मदयस कण्ठस । मद वसी षीरोदिकं आजनेपदो ॥ ५ ॥

अनरैः पृथिवीस्थानैः परैः दुःस्थानैः “अन्तर्यामि” अस्मिन् हे होमायोद्यते हे मधवन्
 “मादयस्व” हृषयसात्मानम् (१) ॥ ५ ॥ जुहोति (१) । “साङ्गतोसि” । वराख्यातम् । प्राल-
 माषादयति । “उदानायत्वा” ॥ ६ ॥ ऐन्द्रवायवं गृह्णाति (१) । “आवायोभूय” । लिटुप्-
 म्युर्व्वन्तरिक्षम् । सुजह्वैवेभिरुर्वरैः परैश्चात्तट्युर्मिमधवन्न्माद
 यस्व ॥ ५ ॥ स्वाङ्गुतोसि । स्वाङ्गुतोसि व्विप्रश्वैभ् व्यऽइन्द्रि
 ये भृग्योदि व्व्ये भ् व्यः पात्थिवे भ् व्योमनस्तवाष्टुस्वाहात्वासुभवसू-
 ययीयदुवे भ् व्यस्तवामरीचिपे भ् व्यऽउदानायत्वा ॥ ६ ॥ * आवांयो ।

वायुदेवत्वात् हे वायो आ अभूय अभ्याक्रमसु । हे “शुचिपाः” पवित्र सोम प्रथमवपट्कारवपट्-
 कृतमप्राप्तमन्ये देवताविद्यैः पिवतीति शुचिपाः । “उपनः” उप समीपे नः अस्माकम् “अभ्याक्रम-

(२) स्वाङ्गुत् इति निःसेपस्यैव ऋषिस्त्रिष्टुप् प्रथमे च गुणजे न पाणिना प्रत्यङिति, उदानायत्वेति पात्वाभावन-
 भिति । आ० ८।१।२-४ ॥ ६ ॥ (१) ऐन्द्रवायवं यण्प्रत्या वाचयति । आ० ८।१।५ ॥ ७ ॥

सुति संवन्धः । केनाहमभाक्रम इति चेत् “सहस्रं ते नियुतो विश्ववार” । बहवः ते नियुद्गुणयुक्ता अथवा विद्वन्ते । “हे विश्ववार” । विश्वं सर्वं दृष्योति विश्वैः सर्वैर्वा त्रियते प्राणिभिरिति विश्ववारः तस्य संबोधनं हे विश्ववार । किञ्च “उपोते अन्धोमद्यमयामि” । उपगमयामि च ते तव स्वभूतम् अन्धोन्नं मद्यं मदनीयम् । कथं भूतम् “यस्य” सोमस्य

आवायीभूषशुचिप्राऽऽपनंऽसुहस्रन्तेनियुतोव्विश्वश्ववार । उपो
तेऽअन्धोमद्यमयामियस्यदेवदधिषेपूर्व्वुपेयंव्वायवेत्वा ॥ ७ ॥
इन्द्रवायूऽइमे । सुताऽऽपुष्प्रयोभिः रागंतम् ॥ इन्द्रवायामुश

हे “देवदधिषे” धारयसि । “पूर्व्वपेयम्” । प्रथमवपट्कारलक्षणम् । पूर्व्वपानं प्रथमवषट्कार एव ते सोमस्य राज्ञ इत्याशयः । “वायवेत्त्वे”ति देवतोद्देशः ॥ ७ ॥ द्वितीयपुरोबक् (१) । “इन्द्रवायू” । वायवी गायत्री । हे इन्द्रवायू “इमे” अभिष्टुताः सोमाः अतः कारणात् उप-

(१) इमगूष्प पुनरिन्द्रवायू इतीति, दशापवित्त्वेण परित्यज्यैप ते योनिरिति ग्रहकादन्वमिति । का० ८।१।६ ॥ ८ ॥

प्रयोभिरागतम् । उपेत्ययमुपसर्ग आगतमित्यनेन संबध्यते । उपागतम् उपगच्छतम् ।
 प्रयोभिः । प्रयःशब्दः इण् गतावित्यस्य धातोः यत्प्रत्ययान्तस्य । 'इणोयणि'तियणादेशः
 भिस् । तत्सकारस्य क्वाद्सः सकारः । ततो रत्वादि ततः प्रपूर्वस्य प्रयोभिरिति सिद्धयति ।
 प्रयङ्गिरश्वैः शीघ्रैरागच्छतम् । किञ्च । "इन्द्वेवोवासुशन्तिहि" । हिशब्दो यस्माद्धे । यस्मा-
 न्तिहि । उपयामगृहीतोसिवायवङ्द्रवुयुभ्व्यान्त्वै षतेयो
 निःसुजीषेभिर्व्यान्त्वा ॥ ८ ॥ * अयं व्वाम् । अयं व्वाम् । अयं व्वाम् । अयं व्वाम् । अयं व्वाम् ।

दिनद्वः सोमाः वा युत्राम् उशन्ति । कय कागतौ । कामयन्ते । यदस्मादिन्द्रवायू पिवतमिति ।
 "उपयामगृहीतोसिवायव इन्द्रयायुभ्रां चस्वा" । गृण्, हामीतिशेषः । साटयति । "एषतेयोनिः" ।
 एष षथिवीलक्षणः ते तव योनिः स्थानम् । योनिशब्दो हि स्थानवचनः । "स जोषाभ्याम्" ।
 सह प्रीतिभ्यां त्वां सादयामीति शेषः ॥ ८ ॥ मैत्रावरुणस्य पुरोरुक् । "अयं वाम्" (१) ।
 गायत्री मैत्रावरुणी । हे "मित्रावरुणौ" अयं वां युवयोः अयमभिपुतः सोमः" हे

(१) मैत्रावरुणयं वा पिति । का० २।३।७ ॥ ८ ॥

“मृताष्टौ” सत्यष्टौ वा यज्ञष्टौ वा । अतः कारणात् “मम इत् इह सुतं हवम्” ।
 इदितिनिपात एवार्थे । समैव इह यजमानानां मध्ये श्रुतम् आह्वानम् । “उपयाम गृहीतोचि
 मित्रावरुणाभ्या त्वा” । देवतादेयः ॥ ६ ॥ पयसा यौणति (१) । “रायावरुणौ
 विष्टुप् । उपरितनेर्द्धं च” तदः श्रवणादिह यदोध्याहारः । इहा कामदुषां प्रार्थयते मन्त्रदृक् ।
 वरुणासुतः सोमं ऽमृताष्टुवा ॥ समै दिहप्रश्रु तर्तुः हवम् ॥ उ-
 यामगृहीतोसिमिं त्वावरुणाभ्यान्त्वा ॥ ६ ॥ रुयाष्टुयम् । रु-
 याव्युयर्ठः संसुवां सोमदेस हुव्ये न देवायवसे नु गावः ॥ तान्बुबुम्भि

यया घेन्वा गृहे सत्या । “रायावरुणौ सोमदेस” । राया घनेन वथे ससवांसः । यन
 सन संभक्तौ । संभक्ताः सन्तो दृष्टाः स्याम । कथमिव । “हव्ये न देवाः” । यथा हविषा
 संभक्ता देवा दृश्यन्ति । यथा च “यवसे न” गवान्हिकादिना ‘गावो’ दृष्टा भवन्ति “तां
 तथाभता “घेनु” हे “मित्रावरुणौ युव” युवाम् “नः” असम्भ्य “विष्टुवाहा” सर्वदा । “धत्त”

(१) पयसा योषात्वेन कुशावन्तर्थाय रायावरुणम् । का० अ० ॥ १० ॥

चित्तेः पदेः वाम्बं प्रायशः कल्पते । हे सोम तमिन्द्रं “ज्येष्ठतातिम्” उक्ततातिम् उक्ततातिम् उक्ततातिम्
 स्तारम् । अथवा । ‘दृक्ज्येष्ठाभां तिलतातिलौ च छन्दसौ’ति तद्वितः प्रशंसायाम् । ज्येष्ठताति
 ज्येष्ठप्रथमम् । “वर्हिषदम्” । यज्ञेषु वर्हिषि सौदतौति वर्हिषदम् । “स्वर्विदम्” । स्वःशब्देन
 दुर्लोकोऽभिधीयते । दुर्लोकं जानाति । तत्र हि तस्य निवासः । “धुनिम्” । धूञ् कर्म्यने । कम्प-
 यितारं शक्यताम् । “आशुं जयन्तम्” शीघ्रं जयन्तं नैतव्यानि वस्तूनि । तमेवं गुणविशिष्टमिन्द्रं
 योषिप्रवशेमथाज्येष्ठतातिस्वर्हिषदं ७ स्वर्विदम् ॥ प्रतीचीनं

धुजनं दोहसेधुनिं माशुञ्जयन्तुमनयासुव्वर्हिषे ॥ उप्रयुंसगृहौ

हे सोमं “यासु अरु वर्हिषे” । यासु विन्दुषु यजमानेषु वर्हिषे पुनःपुनः संस्त्रियसे तासु तासु ।
 क्रियासु त्वमवस्थितः । तत्र “प्रतीचीनं दृजनं दोहसे” । प्रतीचीनमात्मनोभिसुखमिन्द्रमवस्थाप्य
 मनुषितेताम्, तत्प्रकारेण प्रीचिताभ्यां दाभ्यां यूपयकजाभ्यां सहप्रोचिती द्वौ यूपयकजावादाय प्रीचिताभ्यां तयोर्ग-
 ह्योः क्रमेणाच्छादनं कृत्वा प्रीचिताभ्यां ग्रहावपगृह्यात् । तत्र प्रीचितीनयकलेन ग्रहं विधायाप्रोचितीनाध्युः शुक्र-
 ग्रहमपमाद्यैति सूक्तार्थः ३ । मेघं स्पष्टमितिदिक् ॥ १२ ॥

स्ववीर्येण तर्प्यं यित्वा अस्मे यजमानाय वृजनम् । वृजनमिति वलनाम । बलवच्च यज्ञफलं दोहसे
 प्रचारयसि । कथं पुनर्दोहसे । “प्रलया” । या उपसार्धीयः । प्रलशब्दः पुराणवचनः । चिरन्तना-
 नामिव ऋषीणा ऋगप्रवृत्तीनां दोहसे । “इमथा” । इदानीन्तनानामिव यजमानानां दोहसे ।
 अस्य यजमानस्य । “उपयामगृहीतोसिशण्डायत्वागृणहामि” । शण्डोऽसुरः । “एष ते योनिः

तोसिशण्डायत्वैषते योनिर्वीरताम्युहव्यपमृष्टृः शण्डो देवास्त्वांशु-
 क्क्षुपाः प्रणयुन्त्वनाधृष्टासि ॥ १२ ॥ सुवीरोऽवीरान् । सुवीरो

वीरतां” वीरत्वं “पाहि” गोपाय सादवामीतिशेषः । यूपशकलेनाभिमार्ष्टि । “अपमृष्टः शण्डः”
 अपमार्जननीकृतोस्य ग्रहस्य शण्डोऽसुरः । निष्कामिति । “देवास्तां” हे देवास्तां हे ग्रह शुक्र-
 पायिनः यजतिस्वान् प्रापयन्तु दक्षिणस्थां वेदित्योणावासादयति । “अनाधृष्टासि” । अनुप-
 हिंसितासि ॥ १२ ॥ यूपदेशं गच्छति (१) । “सुवीरोऽवीरान्” हे ग्रह कल्याणवीरः सन्-

(१) सुवीरइति दक्षिणं यूपदेशं गच्छत्यध्वर्युं, अपरेण यूपमरलोसंधत्तसंज्ञगुणाम इति यथा लिङ्गम्, अपो-

त्वं यजमानस्य वीरान् प्रजनयन् उत्पादयन् “परीहि” परिगच्छ । किञ्च “अभिराय-
स्योपेण यजमानम्” । अभियोजयस्व धनस्य पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्त्तते । अपरेण
यूपमरत्नी संवत्त । “संजगमानः” । अयं शुक्रः संगच्छमानः “दिवा” दुर्लोकैकेन संगच्छमानश्च
“प्रथित्या” प्रथिवीलोकेन संगच्छमानश्च । कोसौ शुक्रः । “शुक्रशोचिषा” । शुक्रटीपत्य प्रजा

व्वीरान्प्रजुनयुन्वपरिहृद्युभिरुयस्पर्षीषेणयजमानम् ॥ सुञ्जगमा
नोद्विवापृष्टिव्याशुक्रः शुक्रशोचिषुनिरस्तुःशण्डः शुक्रस्थोधिष्ठानेस-

विभर्तीतिशेषः । यूपयकालं निरस्यति । “निरस्तः शण्डः” । निःक्षिप्तं शण्डो यज्ञाद्वहिः-
कृतः । आहवनीये प्रोक्षितं प्रास्यति । “शुक्रस्योधिष्ठानमसि” । शुक्रो गृहः तस्याधिष्ठानम्
अधिकरणमसि ॥ १३ ॥ जपति (१) । “अच्छिन्नस्य” । हे देव सोम अच्छिन्नस्य अनव-
चितौ निरस्यति निरस्तः शण्ड इत्यध्वर्युः, आहवनीये प्रोक्षितौ प्रास्यतः शुक्रस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युरिति । का०
६।१०।८-१३ ॥ १३ ॥

(१) अच्छिन्नस्येति जपित्वा, उभयतो यूपं मण्डलसुखी (अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारौ यूपोभयपार्श्वयो) लुङ्गतः

खण्डितस्य ते तव सुवीर्यस्य कल्याणप्रभावस्य “रायस्रोपस्य”^{११५} “धनपोषस्य” “ददितारो मवेम । त्वत्प्रसादात् भूयोभूयःकरणं यज्ञसत्राशास्रते । नृहोति । “साप्रथमा” । यस्येन्द्रस्य सा प्रथमा “संस्कृतिः” । स प्रथमः सोमसत्कारः कियते सोमकये । “सा दिवि देवमच्छेहीन्द्राय सोममि”ति । कथं भूता संस्कृतिः । “विश्ववारा । विश्वैः सर्वे देव सोमो व्रियते ऋत्विग्भि-

सि ॥ १३ ॥ अर्चिन्नस्यते । देवसोमसुवीर्ये स्वरु।यस्पृषीषस्यद्
दितारः स्याम ॥ साप्रथुमासंस्कृतिर्विश्वववारु।सप्रथुमीव्वरु
णोमित्वोऽञ्जुगिनः ॥ १४ ॥ सप्रथुमः । सप्रथुमीव्वरुस्पति

राज्जतिभिश्च । विश्वं वा वृणोतीति । सोमे क्रीयमाणे यत्र जगदुत्पत्तिवैजत्वात् सा विश्ववारा संस्कृतिः । स च “प्रथमोवरुणः” । स च प्रथमो मितः” स च प्रथमो “ग्निः” । यस्येन्द्रसत्रान्येषां देवगणानां प्रभुः ॥ १४ ॥ “स प्रथमः” । स च प्रथमो “वृहस्पतिः” । “चिकित्त्वान्” चे तना-
सा प्रथमेत्यध्वर्यु मथम तमनुप्रतिप्रस्थाता इति । का० २।१०-१४ २।१।१ ॥ १४ ॥

वान् उच्छृष्टधौः । अस्येषां मन्त्रिगणानां यसेन्द्रस्य तस्यै इन्द्राय “सुत”मभिषुतं सोमम्,
 “आजुहोत” चारयत स्वाहाकारेण हे ऋत्विजः । जपति (१) । “तस्यन्तु होवाः” । होवा-
 शब्देन होत्विकयाज्याच्छन्दांस्यभिधीयन्ते । तस्यन्तु । तपतस्य तप्तौ । तस्यन्तु होवा याज्याच्छ-
 न्दांसि । “सध्वः सधुसोममित्योपसिकम् । साद्यतेः सधुस्वादस्य सोमस्य । “याः खिष्टा” याः
 शिञ्चन्ति त्वाँ स्तम्माऽइन्द्रायसुतमाजुं हेतुस्वाहां ॥ तुम्पन्तु होत्वत् ।
 मद्भोयाऽस्विष्टुत्वाऽसुप्सौ तुऽसुहुं तुयत्स्वाहायाडुगनीत् ॥ १५ ॥ *

शोभनसिष्टाः । “याः सुप्रीताः” याः साधुप्रीताः । कथमेतज्ज्ञायत इति चेत् । “सुहुतायत्-
 स्वाहा” । साधुहुता यस्मात्स्वाहाकारेण । प्रत्यङ् उपविशति । “अथादग्नीत्” । अग्नीत् ।
 एवं होतराचष्टे ॥ १५ ॥ मन्थिनं गृह्णाति (१) । “अयं वेनः” । सोम्यानया विष्टुभाधि-

(१) तस्यन्त्विति जपति, होतारं प्रत्यङ् हुपसादयत्ययाडुमीदिति । का० १।१।८-१० ॥ १५ ॥

(१) मन्थिनमयं वेन इति । का० ८।५।१२ ।

देवमधियज्ञं वावस्थितः स्तूयते । अधिदेवं तावच्चन्द्रात्मना संस्तूयते । “अयं वेनश्चोदयत्पृ-
थिनगर्भाः” । वेनः । वेनतेः कान्तिकर्मणः । अयं चन्द्रमा वेनः कान्तः । चोदयत् । च, द सचोदने ।
प्रेरयति । “धृत्रिगर्भाः” दृग्लोकः धृत्रिरादित्यो वा । साधारणत्वाद् दृग्लोकगर्भो वा आदित्य-
गर्भो वा आपः । “ज्योतिर्जरायू” । ज्योति (२) रस्य जरायुस्थानीयं भवति चन्द्रमसः ।
“रजसोविमाने” । उदकं रज उच्यते । उदकस्य विनिर्माणकाले प्राप्तं ग्रीष्मान्ते । इदानीम-

अयंवेनः । अयंवेनश्चोदयत्पृथिन्नगम्बुज्ज्योतिर्जरा-
यूरजं सोव्विमाने ॥ इममुपांशं सङ्गमे सूयस्यस्य शिशुन्निवि-

धियज्ञमवस्थितमुच्यते । “इमं” मेव च सोम “सर्षपं” च “सूर्यस्य” च संगमे गृहीताभिरद्विर्वसती-
वरीलक्षणाभिरभियुतं सन्तं “शिशुं” “शिशुमिव “विप्रां मेधाविनो ब्राह्मणाः” मतिभिः रिहन्ति”
स्तुवन्ति सोलयस्तैः । रिहतिर्हि अर्चतेकर्मसु पठितः । वसतीवर्यश्चापः । अत्रां संगमे

(२) ज्योतिर्विद्युदस्यजरायुस्थानीवमेव भूतोयं ग्रीष्मान्ते वर्षतीतिभाव ।

सूर्यस्य च स'गमे गृह्णन्ते । तत्र ह्येषं पठ्यते । "ता वै स्रष्टमानानां गृण्णीयात् । दिवा गृण्णी-
 यादिति" च । उपयामगृहीतोसिमर्कायत्वा । गृण्णहामि । मर्कोऽसुरः ॥ १६ ॥ सक्तुभिः
 शीयाति (१) । "मनोनयेषु" । लिट्प् । शुक्रामन्विप्रचाराधिपज्ञानुवादिनौ । "मनोन" ।
 मन इव क्षिप्रम् येषु "ह्वनेषु" सोमह्वनेषु सोमहोमेषु । "तिग्मम्" । तेजतेरुत्साहकर्मणः ।

अप्रामृतिभौरिहन्ति ॥ उपयामगृहीतिसि मर्कायत्वा ॥ १६ ॥

मनोने । येषु ह्वनेषु तिग्मं ब्विषुः शचर्या ब्वनथो ह्वन्ता ॥ अथ-

उत्साहयुक्तम् । "विपः" विपश्चितौ मेधाविनौ अध्वर्यु । छान्दसः प्रातिपदिकैकदेशलोपः ।

"शच्या" । शचीतिकर्मनाम । कर्मणा निमित्तभूतेन । "वनुथः" । प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यम-

यथा अपां सूर्यस्य स'गमे निमित्ते वृष्टिर्गमं नियुक्तये विप्रा इमं सोमं सुवन्ति । यथावालो वस्तुलाभाय स्तूयत

इत्यर्थो महीधरभाष्ये ॥ १६ ॥ (१) सक्तुभिः शीयात्वेन मनो न येष्विति, अपमृष्टी मर्क इति प्रतिप्रसङ्गात्,

दिवास्त्विति निष्क्रामतो यथा, लिङ्गम् । ६।१।३-६।१०।१७ ॥ १७ ॥

पुष्यशब्दान्दः सः । “वसुतः” । वराणुवतो युगपत् । शुक्रामन्विहोमं द्रवन्तौ गच्छन्तौ तेष्वेव
 होमेषु कर्त्तव्येषु । “आयः शर्वाभिस्तुविन्दस्वो असराथीणीत” । यो ध्वर्युः अथीणीत शर्वा-
 भिरङ्गुलीमिः । “तुविनृणः” । तुवौतिवह्नाम । नृणमिति धननाम । बहुधनो महादक्षिणः ।
 असरेति गृहनिर्देशः । अस्य मन्वितः अथीणीत । “आदिश” प्रतिदिशम् । कावस्थितस्य सतः ।
 “गमस्तौ” पाणौ । यद्यथा ध्वर्युप्रतिप्रसारौ समानकर्माणौ तथापि यः अग्रणं करोति स एव ।

शर्वाभिस्तुविनृमणोऽनुस्याश्री'णीतादिशुङ्गभंस्ताविषतेवोनिः प्र-
 जाः प्राह्यपमृष्टोसर्कोदिवस्त्वामन्युपाः प्रणयन्त्वनाधृष्टासि ॥१७॥

प्रधानमित्याशयः । “एषतेयोनिः प्रजाः पाहि” । यजमानसंबन्धिनोः प्रजाः गोपाय । यूपशकले-
 नोपमार्ष्टि । “अपमृष्टोसर्कः” । अपमार्जनीकृतो सर्कोऽसुरः । निष्कृमति । “देवाः स्वा
 मन्यिपाः प्रणयन्तु” प्रापयन्त यजतिस्थानम् । मन्वीति गृहनाम । “अनाधृष्टासि” । निर्वि-
 शेपम् ॥ १७ ॥ पूर्वेण गच्छति (१) । “सुप्रजाः” । यतस्तुं सुप्रजाः । हे मन्विन् सुप्रजाः ।

(१) सुप्रजा इति प्रतुमस्त्वानीचरन्, यपरैण्यूपमरतीरुंघतः सजमानइति, निरस्तो मर्क इति प्रतिप्रस्थाता,

अतस्तुं सु “प्रजाः” यजमानस्य “प्रजनयन्परौहि” परिगच्छ । किञ्च “अभि” गच्छस्व धनस्य
 पोषेण यजमानम् । परीहीत्यनुवर्त्तते । अपरेण यूपमरत्नौ संधत्तः । “सजग्मानः” । संगच्छ
 मानो “दिवा” दुरलोकं न संगच्छमानश्च “प्रथिव्या” प्रथिवीलोकं न । कोसौ, “मन्थीमन्थिशोचिषा”
 च । मन्थिनः शोचिर्दीप्तिः मन्थिशोचिः तेन मन्थिशोचिषा । सजग्मान इतिवर्त्तते । यूपशकलं

सुप्रु जाः प्रु जाः प्रु जनुयन्दपरी हुभिपुरायस्पौषेणुयजमानम् ॥
 सुञ्जुग्मानोद्विवापुथिव्यामन्थीमन्थिशोचिषुनिरस्तोमकौमन्थिनो
 धिष्ठानमसि ॥ १८ ॥ * वेदेवासः । वेदेवासोद्विष्येकादशुस्थ

प्रास्यति । “निरस्तोमको”ऽदुरः । आहवनीये प्रास्यति । “मन्थिनोधिष्ठानमसि” । मन्थी
 गृहः । अधिष्ठानमधिकरणम् ॥ १८ ॥ आग्रयणं गृणुहति । “वेदेवासः” । वैश्वदेवौ विष्ट, प् ।
 मन्थिन इति प्रतिप्रस्ताता । ८।१०।८-१२ ॥ १८ ॥

(१) आग्रयणं इयोर्धरयोर्वेदेवास इति । का० ८।१।१४ ॥ १८ ॥

ये यूग्रं हे देवास । 'आवजसेरसुक्छान्दसः । "दिवि" दुर्लोकं "एकादश" संख्यया भवथ ।
 "प्रथिव्याम अथि" उपरि 'एकादशस्य' । ये च यूग्रम् "अप्सुचितः" । अप्सु इत्यन्तरि चना-
 मसु पठितम् । क्षयतिर्विवासाधेः । अन्तरिचनिवासिनः । "महिना" महाभाग्येन एका-
 दशस्य । महिनेति लिख्यपि स्थानेषु संबध्यते । सर्वत्र हि महाभागिविशेषात् । ते यूग्रं हे

पृथिव्यामद्भ्यो कांदाशुस्तथ ॥ अप्सुचितोमहिनै कांदाशुस्तथतेदेवां
 सोयज्ञमिमुञ्चुषड्भूम ॥ १६ ॥ उपयुत्सुगृहीतोसि । उपयुत्सु

देवाः "यज्ञमिमम्" आगयणलक्षणम् । "नपषु" मासेवध्वम् ॥ १६ ॥ "उपयुत्सुगृहीतोसि" (१) ।
 व्याख्यातम् । "आगयणोसौतिनात्ता संबोधनं स्तुत्यर्थम् । नामधेयप्रतिशक्तौ ह्यस्य साध-
 क्रियायोगात् । "स्वागयणः" यस्मिन् त्वयि गृहीते अग्ने प्रथमं वाचः अयनं गमनम् उत्सर्गः
 अध्वर्योः संजातः । यस्तुमेव साधुकारो तं त्वां ब्रवीमि । "प्राहि वृद्धं पाहियज्ञपतिम्" ।

(६) विश्विद्वल्य सोमः पवत इति । (जपेदिति जपत्) का० ८।३।३ ॥ ३० ॥

कर्जितं “वयो” यौवनलक्षणं “तस्मै त्वां” गृह्णामि । अत्र च ते इन्द्रेति युष्मदामन्ति-
 ताभ्यां प्रत्यक्षमिन्द्र उच्यते । त्वेति युष्मदादेशोपि प्रत्यक्ष एव । तयोः सामर्थ्यं कथ-
 मिति । यस्येन्द्रस्य बृहद्वयस्तस्मै त्वां गृह्णामीति पदद्वयस्य व्यत्ययेनेति ब्रूमः । ते इत्यस्य
 पदस्य यस्येत्यनेन पदेन वात्ययः । इन्द्र इत्यस्य पदस्य इन्द्रस्येत्यनेन वात्ययः । “विष्णवे”

त्तु इन्द्रबृहद्वयस्तस्मै त्वु विष्णवे त्वै षडेत्येति तु कथं भव्यं स्त्वदि-
 वे भव्यं स्त्वदि वु व्व्यु च्चस्यायुषे गृह्णामि त्वावरुणा भव्यान्-
 त्वा ॥ २२ ॥ मि त्वावरुणा भव्यान्त्वा । देवाव्व्यु च्चस्यायुषे गृ

यज्ञाय चत्वां गृह्णामीति शेषः । “एतयोनिः” उक्थेभ्यः त्वां सादयामीति शेषः ।
 विगृणुहाति । “देवेभ्यस्तु” । देवेभ्योर्थाय त्वां “देवावरुणा” देवतर्पणम् । “यज्ञस्यायुषे” ।
 अनवाच्छिन्ना आकस्मिकत्वे परहिता परिसमाप्तिः यज्ञस्यायुः । यज्ञस्यायुषे यज्ञस्य
 समाप्तये गृह्णामि । यद्वा यज्ञे यजमानस्य शरीरमिति यजमानस्य आयुसासते ॥ २२ ॥

सुकृद्यविग्रहणेषु द्वितीयो मन्त्रविकल्पो मैत्रावरुणानाम्नाच्छंस्यच्छावाकानां यथासुखम् । “मित्रा-
वरुणाम्नां इन्द्रायत्वा” इन्द्राग्नीष्यांत्वा” एवमादयोमन्त्रा ऋजवः । चरकाणां मन्त्रविकल्पाः ।
“इन्द्रावरुणाम्नांत्वा । इन्द्राहृहस्पतिभ्यांत्वा । इन्द्राविष्णुभ्यांत्वा” । एतेपि ऋजवः ॥२३॥ ध्रुवं

हृणामीन्द्रायत्वादेवुव्व्यं द्युञ्जस्यायुषेगृह्णामीन्द्रायुगिगनम् व्या-
न्ववादेवुव्व्यं द्युञ्जस्यायुषेगृह्णामीन्द्रायुवर्णाभ्यान्त्वादिवुव्व्यं द्यु
ञ्जस्यायुषेगृह्णामीन्द्रायुहृहस्पतिभ्यान्त्वादिवुव्व्यं द्युञ्जस्यायुषेगृ
ह्णामि ॥ २३ ॥ * मूर्धानन्दिवोऽञ्जुरतिम्पुष्टिव्या

गृह्णाति । (१) “मूर्धानन्दिवः” । वैश्वानरी विष्टुप् । वैश्वानरश्चाव सर्वोत्मा सूयते । यं वैश्व

(१) मित्रावरुणाम्नांत्वेति वा प्रमाखे, एव * मन्त्रिप्रस्थातीत्तराम्नामिन्द्राय त्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन् इन्द्राग्निभ्या
त्वेत्यच्छावाकायेति, उत्तरेष्विन्द्रावरुणाम्नामिन्द्रावृहस्पतिभ्यामिन्द्राविष्णुभ्यामिति । का० ८।१।५।८।१०।७।१।१।२३॥

(१) दिव मूर्धानं दिव इति । का० ८।१।२।१ ।

गोपार्थ यज्ञं गोपाय यजमानम् । किञ्च “विष्णुः त्वामिन्द्रियेण पातु” । विष्णुयज्ञस्य प्राधिष्ठालो
 देवता स त्वामिन्द्रियेण वीर्येण पातु । “विष्णुं च्वं पाहि” । त्वं च विष्णुं गोपाय । “अभि-
 सवनानि पाहि” । अभितः सर्वतः सवनानि पाहि तीर्ण्यपि । सर्वेषु स हि सवनेषु गृह्यते ॥२०॥
 “सोमः पवते” । पत्रत इति गतिक्रमे सुपठितम् । गृहपत्रेषु गच्छति रमकौथे कर्मणि प्रवर्त्तते ।
 गृहीतोस्यागृयुणीसिस्वृगृगयणः प्राहियुञ्जम्प्राहियुञ्जपतिंवि-
 ष्णुस्त्वामिन्द्रियेण पातु विष्णुस्त्वाम्याह्यभिः सर्वानि प्राहि ॥२०॥
 सोमः पवते । सोमः पवते सोमः पवते स्मै बृहस्पतेः पवते स्मै बृहस्पतेः पवते स्मै सु-
 स्मै सुन्वते यज्ञं मानाय पवतः इषः सुन्वते यज्ञं मानाय पवतः इषः सुन्वते यज्ञं मानाय पवतः इषः सु-
 “अस्मै बृहस्पतेः पवते” । “अस्मै च वाय” । पूर्ववद्वास्या । अस्मै “सुन्वते यज्ञं-
 मानाय” कामप्राप्तार्थं “पवते” । “इषे यज्ञे” अन्नाय तदुपसेचनाय क्षीरादेः पवते । “अङ्गः
 ओपधीभ्यः पवते” अङ्गः दृष्टिभ्यः ओपधीभ्यो यवादिभ्यः । उत्पत्तिस्थितये पवते । “द्यावापृथि-

धीर्थां मीणनाथ पवते "सुभृतायपवते" । किं वा बडनोक्तेन सर्वस्मै साधुभवत्वात् पवते ।
 "विश्वेभ्यः स्वादेवेभ्यः" । देवतादेशः । "एषते योनिर्विश्वेभ्यः त्वा देवेभ्यः" । सादयामीति-
 शेषः ॥ २१ ॥ उक्तं गृह्णाति (१) । "उपयामगृहीतोसि" । इन्द्राय त्वां गृह्णामीति
 संबन्धः । कथं भूताय । "बृहद्वते" । बृहदिति सामाभिप्रायम् । "वयस्वते" विशिष्टं यौवन-

पवते द्यावापृथिवीभ्याम्पवते सुभृताय पवते विश्वेभ्यस्त्वदेवेभ्यस्त्वदेवे
 भ्यःऽपुषते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वदेवेभ्यः ॥ २१ ॥ * उपयाम
 मगृहीतोसोन्द्रायत्वाबृहद्वतेभ्यस्त्वदेवेभ्यः ॥ य

लक्षणवीर्यसमेतं सदाकालं वयो यस्य स तथोक्तः । "तस्मै वयस्वते" । कथं भूतं त्वां
 गृह्णामि । "उक्तं धाव्यम्" उक्तानि मेधावरणवृद्ध्याच्छेदं स्रच्छावाकसंबन्धीनि श्रवति
 गोपायतौत्तुक्थाव्यम् । तत्र ह्यस्य विनियोगः । "यस्ते" तत्र हे "इन्द्र बृहते" महत्-
 (१) - उक्तं उपयामगृहीत इति, उक्तं विगृह्णाति तत्र देवेभ्यस्तेति संबन्ध इति का० २।१।२०।२।१।२०।२२।

नरमित्यंभृतं जनयन्त देवाः । मूर्ध्नीं दिवः द्युलोकस्य सूर्यात्मनावस्थितं मूर्ध्नीं धिर आहुतब्रह्म-
विदः । यं च “अरतिं प्रथिव्याः” । प्रथिवीशब्देनाचान्तरिक्षमभिधीयते । पठितं चैतदन्तरिक्षनामसु ।
एतद् अन्तरिक्षम् आकाशम् आपः प्रथिवीति । “अरतिम्” अलमतिं पर्याप्तमतिं पृथिव्या अन्त-
रिक्षलोकस्याहुः । तत्र ह्यसौ स्थितो यथाकालं दृष्ट्या पुष्पाति भूतानि । “वैश्वानरश्चतत्राजात-
मग्निम्” । यं वैश्वानरम् ऋते यज्ञे “आजात”सुत्यन्नम् अरण्यिहयाद् अग्निमाहुः । यं च

वैश्वानुरसुतऽआजुतमुग्निम् । कुविर्ऽसुम्भृजुमतिथिञ्जनाना

“कवि”क्रान्तदर्शनमाहुः । “संभृजं” सव्यगैश्वर्येण युक्तमाहुः । यं च “अतिधिजनानां माहुः ।
विज्ञायते हि “अग्निरतिथिरूपेण गृहान् प्रविशति” । तस्मात्तस्योदकमाहरन्ति । “आसन्नापात्रं
जनयन्त देवाः” । योयसुतगुणो वैश्वानरस्तमासन् । आस्यशब्दस्य ‘पद्मि’त्यादिना आसन्
आदेयः । सप्तम्याशब्दसो लोपः । देवानामासनि आस्ये सुखे । आ आभिसुख्येन । “पालः”
पृथिव्या अरतिमित्यस्य प्रथिव्युपरिदाहपाकप्रकाशादिकर्मण्य उपरिविरश्चितमित्यर्थो वा मन्वीश्वरभाष्ये ॥ २४ ॥

पीयतेनेनेति पात्रम् विज्ञायते हि “चमसेन ह वा एतेन भूतेन
देवा भक्षयन्तीति” । “जनयन्तदेवा” इन्द्राद्रयः ॥ २४ ॥ “उपयामगृहीतोसि ध्रुवोसि” नाम्ना ।
क्रियाजमेतत्तत्रनामेति प्रशंसा । “ध्रुवचित्तिर्ध्रुवाणाम्” । चि निवासगत्योः । ध्रुवाणामपि
त्वं ध्रुवचित्तिः ध्रुवनिवासः । “ध्रुवतमोच्चुप्रतानाम्” । अच्चुप्रतानामपि त्वमेवध्रुवतमः ।

मुसन्नापात्त्र'जनयन्तदेवाः ॥ २४ ॥ उप्रयामगृहीतोसि । ध्रुवो

सिद्ध्वृवचित्तिर्द्ध्रुवाणान्ध्रुवतमोच्चुप्रतानामच्चुप्रतानामऽएतेषोनि

“अच्चुप्रतचित्तमः” । अच्युते चयतौल्यच्युप्रतचित् अतिशयेन अच्चुप्रतच्चिह्न अच्चुप्रतच्चित्तमः ।
सादयति । “एष ते योनिः वैश्वानराय त्वा” । सादयामीतिशेषः । ध्रुवं निनयति (१) । “ध्रुवं-
ध्रुवेण” । बृहती । पूर्वोर्द्ध्वो ध्रुवदेवत्यः उत्तरएन्द्रः । ध्रुवं त्वाम् “अवनयामि” अवसि-
ञ्चामि । “ध्रुवेण” एकाग्रेण “मनसा वा वा” चतन्मन्तोच्चारणप्रवणया सोमं प्रति । स हि

(१) ध्रुव षोडशमसेऽवनयति ध्रुवध्रुवेणेति । का० ६।१।२८ ॥ २५ ॥

होटचमसे अविचिच्यते दादशे यस्ते । “अथानः” अथास्त्राकमवसिक्तसीमानाम् । “इन्द्र इत्” ।
 इत् शब्द एवाचे इन्द्र एव “वियः” मनुष्यान् “असपत्नाः” सपत्नरहितान् । “समनसः” समनस्कान् वृत्ता-
 युक्तान् “करत्” करोता ॥ २५ ॥ विप्रुपां होमः (१) । “यस्ते द्रुषः” । सौमौ विष्टुप्यबुरन्ता । “स्वाहादेवा-
 नासपत्नमण्य” मिति यजुः । हे सोम यस्ते द्रुषः विप्रु, उ, रसैकदेशः । “स्फन्दति” भूमौ वा

द्वै प्रप्रवान् रायत्वा ॥ द्व वन्ध्रु वेणुमनं साव्वाचासीमु मव नयासि ॥

अथानु इन्द्रु इद्विशोसपुत्काः सम नसस्करत् ॥ २५ ॥ * यस्ते ।

इ प्रसस्फन्द तिवस्तेऽत्रु ठं शुगगृ विच्यु गतीधि षण योरु प्रस्तथात् ॥

अन्यत्र वा पतति । “य” अ तव “अं शुः” स्फन्दति । “ग्रावच्यतः” ग्रावणच्युतः पतितः ।
 “अधिषणयोः पस्थात्” । अधिषण्यणफलकयोः सपस्थाद् सन्सङ्गात् । “अध्वयोर्वायः” स्फन्दति ।
 “परिवायः पविवात्” । परिस्फन्दति वा यः पविवात् । यतः कुतश्चित्स्फन्दतीत्यभिप्रायः । “तन्ने

(१) यस इति विप्रुपा होमं जुहोति, अन्यतरचुणं बालाले प्रास्यति । का० ८।६।२८-३३ ॥ २६ ॥

बुहोमि" । तं विप्रुधं ते तव संबन्धिनसंशु वा अग्नौ जुहोमि । "मनसा" संकलय्य । "वषट्-
 दातं स्वाहा" । वषट्कारेण स्वाहाकारेणैवेत्यर्थः । त्वणं चात्वाले प्रास्यति "देवानामुत्क्रमण-
 मसि" । चात्वालसुच्यते । अतो हि देवाः स्वर्गं लोकसुपोदक्रामन् ॥ २६ ॥ ग्रहान्दर्शयत्य-
 वकाथान्वाचयन् यज्ञस्यैते प्राणा यजमानस्य वानूचानस्य उपांशुं प्राणरूपेण दर्शयति । "प्रा-

ञ्चुर्ध्वीर्षीपरिवायः पुनित्वात्तन्तेजु होमिमनसु । व्वषट्त्क्षत्तुं स्वा
 हादिवानांसु त्कृभं शमसि ॥ २६ ॥ * प्रुणायसे । व्वचवुर्दाव्वच्चैसे प्रवस्व
 व्युनायसे व्वचुर्दाव्वच्चैसे पवस्वोदानायसे व्वचवुर्दाव्वचर्चसे पव -

णाय से वर्चोदाः" । हे उपांशो यस्त्रं स्वभावत एव "वर्चोदा"स्तं त्वां ब्रवीमि । प्राणाय से
 मदीयाय "वर्चसे पवस्व" प्रवर्तयस्व । अनेन तुल्यव्याख्याना अवकाशमन्ताः । उपांशुसवनम् ।

(१) ग्रहानेचेयति यथाह हीतमवकाशान्वाचयन् प्राणाय म इति प्राणायत्वेति प्रतिमन्त्रम् । का० ६।७।६ ।
 प्राणयिन्नादयो मन्त्रा अवकाशसंज्ञास्त्वान्वाचयेत् ग्रहणक्रमेण ग्रहान्यजमानं दर्शयति ॥ २७ ॥

“व्यानायमे” । अन्तर्यामिन् । “उदानायमे” । ऐन्द्रवायवम् । “वाचे मे” मैत्रावरुणम् ।
 “क्रतूदचाभ्यांमे” । कामः क्रतुरुच्यते । तस्य सृष्टिर्द्विदलः । आश्विनम् । “द्योवायमे”
 शुक्रामन्थिनौ युगपत् । “चक्षुभ्यामिन्द्रोर्दसौयज्ञस्येपेथाम्” । शुक्रामन्थियिपयं द्विवच-
 स्वव्याचिमेव्वचर्चोदाव्वचर्चंसेपवस्वुक्कृतदृचाभ्यामिव्वचर्चोदाव्वचर्चं
 सेपवस्वुप्रश्रीत्त्रायमेव्वचर्चोदाव्वचर्चंसेपवस्वुचक्षुर्व्यस्मिेव्व
 चर्चोदसुैव्वचर्चंसेपेपेथाम् । त्कामनेमे ॥ २७ ॥ अत्कूनमे । व्व
 चर्चोदाव्वचर्चंसेपवस्वुस्वीजसेमेव्वचर्चोदाव्वचर्चंसेपवस्वायुखिमेव्व
 नम् ॥ २७ ॥ आगृयणम् । “आत्मने मे” । उक्तयाम् । “श्रोत्रसेमे” । श्रोत्रो जेष्या-
 मीत्यायंसा । ध्रुवम् । “आयुषेमे” । पूतसृष्टदाहवनीयौ च युगपत् । “विश्वामां मे” ।
 यौ युवां स्वभावत एव षर्चोदसौ तौ प्रवीमि । “विश्वामाः” सर्वाभ्यो “मे” सम प्रजाभ्यो-

(१) कोषीति द्रोणकल्पं, (पवेचते) भूर्युवः स्वरिति जपतोति । का० दा० १४-१५ ॥ २८ ॥

वर्चोदसो "वर्चसेपवेधाम्" । मष्टिं कुरुतम् ॥ २८ ॥ अथद्रोणकलयम् । "कोसि" (१) ।
यद्मान उष्णिक् । असुद्रुप् वा । अथस्तं प्रजापतिरूपं द्रोणकलयमाह । कोसि कः प्रजा-
पतिः स त्वमसि । "कतमोसि" अतिशयेन प्रजापतिरसि । अनन्यभूतः प्रजापतिना । "कस्यासि" ।

चर्चिदाव्वचर्च'सेपवसुव्विश्श्रवांभव्योमेषुजाभव्योव्वचर्चोदसो
व्वचर्च'सेपवेधाम् ॥२८॥ कोसि । कतुमोसि कस्यासि कोनामासि ॥
वस्यतेनामासं बन्महिद्यन्त्वुसोमे नातीतुपाम ॥ भूर्भुवुस्वुः
सुप्रजाऽप्रजाभिः स्यात्सुवीरोध्विरिः सुपोषुः ॥ २९ ॥ *

कस्य प्रजापतेरनन्यभूतोसि । "कोनामासि" । प्रजापतिनामासि । किञ्च "यस्य" तव "नामा-
मन्महि" । मन ज्ञाने । विजानीमः । 'य' च त्वां "सोमेनातीदपामः" । तर्पितवन्तः । सो-
सान्विदितान्नः कुरु तर्पय च कामैरितियेषः । जपति । "भूर्भुवः स्वरिति" । व्याख्यातम् ॥२९॥

ऋतुगृहांस्त्रयोदशगृह्णाति त्रयोदशभिर्मन्त्रैः (१) । मन्त्राणान्तु नामान्येव । “उपयाम गृही-
तोसि मधवेत्त्वा उपयामगृहीतोसि माधवायत्त्वा” । वासन्तिकौ । श्रुतगता वृत्त्यत्तय उच्यन्ते ।
मधुप्रसुखमन्नं वसन्ते उत्पद्यते इति मधुमाधवौ मासौ । “शुक्राय” शुचयेर्गौमासौ । उभा-
वपि शोचतेः शुभ्यत्यर्थस्य । “नभस्चे” । नभस्यायां, वार्षिकौ मासौ । नक्षत्र सूयो भाति भेषप्रचुर-

उपयामगृहीतोसि । उपयामगृहीतोसिमधवेत्वोपयामगृहीतो-
सिमाधवायत्वोपयामगृहीतोसिशुक्रायत्वोपयामगृहीतोसिशुचयेत्वो-
पयामगृहीतोसिनभसंत्वोपयामगृहीतोसिनभस्यायत्वोपयाम-

त्वात् तस्मान्नभोनभस्यञ्च । “इपे” । जने, शरदौ मासौ । इपमन्त्रमूर्जं तदुपसेचनं दध्यादि तदिह
(१) ऋतुग्रहेऽथरतो द्रोणकलशादुपयामगृहीतोसिमधवेत्वेति हादशप्रतिमन्त्रमध्योः पूर्वः पूर्वी मन्त्रउत्तरउत्तरः
प्रतिप्रस्थातुः, त्रयोदशं गृह्णीयादिच्छेन्न, पयामगृहीतोस्यं हससतयेत्वेति । (इच्छन्नध्वयुं स्वयोदशमृतुग्रहं संगृ-
ह्णीयादेच्छिकोपिकल्पः) का० ८।१३।१-४-१८ ॥ ३० ॥

प्रचुर' भवति इति मतुप्लोपादभेदोपचारात् द्वौ मासावुच्येते । "सहसे सहस्राथ" । हे मन्तिकौ मासौ । सहतेः प्रसहनार्थस्य । अभिभवति द्वसौ शीतेन । "तपसे तपस्याथ" । श्रेयिरौ मासौ । एतयोर्हि वलिष्ठ' तपति सूर्यः । "अर्द्धं हसस्यते" । तयोदयो मासः । अर्द्धः पापं तस्य पतिः । अयं

गृ'हीतोसुषि च्चोपयु।मगृ'हीतोस्युर्जेत्वोपयु।मगृ'हीतोसि,सह'
सेत्वोपयु।मगृ'हीतोसिसहस्यु।यत्वोपयु।मगृ'हीतोसि,तपसे च्चोप
यु।मृ'गृ'हीतोसितपुस्यु।यत्वोपयु।मगृ'हीतोस्यर्द्धं हसस्यपु तये -
त्वा ॥ ३० ॥ * इन्द्रांगनीऽआग'तम् ॥ इन्द्रांगनीऽआग'तर्द्धं

च वादयस्वपि तपति ॥३०॥ ऐन्द्रान्नं गृहं गृह्णाति(१)। "इन्द्रान्नौ आगतम्" । गायत्री ऐन्द्रान्नो ।
हे इन्द्रान्नौ आगतम् आगच्छतम् "सुत" मभिपुतं से, सं प्रति । "गोभिर्न भोवरेण्यम्" । गोभिस्तृयी-
लक्षणाभिर्वाग्भिः । नभो वरेण्यम् । नभ आदित्यो भवति नेता भासं ज्योतिषां प्रणयः । लक्ष्मोपसं

(२) ऐन्द्रान्नं गृह्णाति । का० ८।१।२० ॥ ३१ ॥

शु० चैतत् । नम इव आदित्यमिव वरणीयं सोममागत्य च । “अस्यसोमस्यपातम्” । पितृतम् । “धिये-
य० पिता” । यजमानस्य संबन्धिन्याबुद्ध्या इषिता प्रेषितौ सन्तौ । “उपयामगृहीतोसीन्द्राग्निभ्यां
सं० स्वा” गृह्णामि । “एषतेयोनिः” । इन्द्राग्नीभ्यां त्वा” सादयामि ॥ ३१ ॥ गृहस्य द्वितीयो मन्त्र-

१५२ सुतङ्गीभिर्वन्नभोव्वरेणयम् ॥ अस्यपातन्धियेषिता ॥ उप्रया

भा० मगृहीतोसीन्द्रुग्निग्न्ध्यान्त्वैषतेयोनिरिन्द्रुग्निग्न्ध्यान्त्वा ॥ ३१ ॥

* आघं । आघायेऽग्निमिन्धुतेस्तृणन्तिबुहिरानुषक् ॥ येषा

मिन्द्रुयुवासखा ॥ उप्रयासगृहीतोस्यग्नीन्द्राग्न्ध्यान्त्वैषतेयो

विकल्पः । “आघाये” । आग्नीन्द्रौ गायत्री । “आघाये अग्निमिन्धते” । इन्धी दीप्तौ । आदी-
पयन्ति वे अग्निम् इष्टिपशुसोमचातुर्मासैर्यज्वानः । ष इति निपातो नर्थकः । ये च “स्तृण-
न्तिबुहिः आनुषक्” । आनुषगितिनामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति । आनुपूर्वाण क्रमेण । किन्ते-

षामिति । “येषामिन्द्रः युवा” । अमुपहतगराष्ट्रुयारीरः । “सखा” । समानस्थानः । नेतरेयाम-
यज्वनाम् । “उपयाम” इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ वैश्वदेवं गृह्णाति (१) । “ओमासः” ।
वैश्वदेवी गायत्री । हे ओमासः अघितारः तर्पयितारः । “चर्षणीघृतः” ।
चर्षण्यो मनुप्रास्तान्धारयन्ति तैर्की घृयन्ते चर्षणीघृतः । “विश्वेदेवा स आगत” । हे विश्वे-

नि'रगनीन्द्राभ्यान्त्वा ॥ ३२ ॥ * ओमांसप्रचर्षणीघृतः । ओ
मांसप्रचर्षणीघृतोव्विप्रश्वेदेवासुऽआगत ॥ दाम्प्रवाऽंसोऽदाशु
षःसुतम् । उप्रयुामगु'हीतोसिस्विप्रश्वेदेभ्यस्त्वद्वेभ्यःसुतम् ।

देवा ये यूयम् ओमासः अघितारो रघितारः चर्षणीनां मनुष्याणाम् । तेनोपकारेणावनौघा
वा तर्पणार्हाः धारयितारश्च स'विन्तिकर्तारः ते यूयम् “दाशवासः” चेतसा दत्तवन्तः कृत-
(१) वैश्वदेव यण्हाति युत्रपाने ण द्रोणकण्ठपाह्वारम्भे (षध्वर्योयज्वना स्युष्टेऽस्युष्टे वा सति) दौमास इति ।

संकल्पा भूत्वा इदं नामाच्चाभिरुक्त्रै देवमिति ततोऽस्यदाशुषः दत्तवन्तो यजमानस्यै तमभि-
 पुतं सोमं पाहमागच्छत इत्येवमाशास्त्रहे । हे विश्वेदेवा इहागच्छत । कथं भूताः
 दाशवांसः । दाश्व दाने । 'दाश्वानि'तिनिपात्यते दत्तवन्तां यजमानास्य कामान् । किमर्थं
 पुरस्त्रत्यागच्छत । "दाशुषः सुतम्" । इवौपि दत्तवन्तो यजमानस्याभिपुतं सोमं पाहम् ।

तेवोनि वि्विश्रवै भव्यस्त्वादेवे भव्यः ॥ ३३ ॥ वि्विश्रवै देवासः ।

वि्विश्रवै देवासुऽद्भागं तशृणुतामंऽहुर्मर्तुहवस्म् ॥ एदम्बुहिन्निषौ

दत ॥ उ पुयामगृहीतोसि वि्विश्रवै भव्यस्त्वादेवे भव्यऽगु षतेवो

नि वि्विश्रवै भव्यस्त्वादेवे भव्यः ॥ ३४ ॥ इन्द्रमएत्वः । इ

उपयाम इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । वैश्रवदेवीगायत्री । हे "विश्रव-
 देवा" इह आगच्छत । आगत्य च "शृणुतसे" मम "इमं इवमाह्वानम् श्रुत्वा चावधार्य च
 "आनिपीदत इदं"मस्यदीयं "बर्हिः" । उपयामगृहीतोसौत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रवतीय' गृह्णाति (१) । "इन्द्रमन्त्रयः" । सर्वज्ञिः संहित इन्द्रो देवता । इत उत्तरञ्च
 तिरुणाख्वां लिष्टुभासिन्द्रूपिम् प्राङ्माहेन्द्रात् । हे इन्द्रमन्त्रयः । 'महदसोर संवुद्धौ-
 छन्दसी'ति रत्नम् । मन्त्रयः हे मन्त्रयन् सर्वज्ञिः संहित "इहा"सदौधि यज्ञे "पाहि" पिव
 "सोमम्" । कथं पिवेलत आह । "यथाशार्थासि अधिधः" । शार्थातो मानवः । तसयापत्यं

न्द्र'मन्त्रवऽहुहर्पाहिसीमं र्ध्वथाशाख्युतिऽअपिबः सुतस्य' ॥ तवु म्प्र
 णी'तीतव'शूरुशर्मन्नावि'वासन्तिकुवय'ऽसुयु'ज्ञाः । उप्रयासगृ'ही

शार्थातः । "शायश्रीतो व वा इदं मानवो गृह्णाण चत्वारि" श्रुतिः । यथा येन प्रकारेण
 शार्थात्तेरकनि"अपिबः"पौतवानसि । "सुतस्य"अभिपूतस्य स्वसोमस्य रूअंशम् । विञ्च । "तव-
 प्रणीत्या" प्रणयनेन "तव च शूरुशर्मन्" शर्मणि शरणे यज्ञगृहे । "आयिवासन्ति" विवासतिः

(१) एते प्रातः सवनप्रहाः पूर्णाः । अथ माध्यन्दिनसवनप्रहा । अत्र मन्त्रवृतीया पृथक्त इति तिस्रिवचनान्
 ये मन्त्रवृतीयास्तत्र मध्यमप्राह । मन्त्रवृतीयवृत्तपाले ऐन्द्रमन्त्र इति ५. का. १. १११४ ॥ ३५ ॥

परिचर्याम् आमिसुख्येनावसितास्ता परिचरन्ति । “कथयः” क्रान्तदर्शनाः । “सुयज्ञाः” कल्याण-
यज्ञाः । उपयामेत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३५ ॥ द्वितीयं मरुत्वतीयं गृणुहाति । “मरुत्वन्तम्” ।
मरुत्स्वित्तमिन्द्रम् “दृयम्” वर्षितारम् “वाह्वानम्” वर्द्धमानम् “अकवारि” सकृत्स्वित्ता-
रिम् । शबवोपि यस्मात्कृत्स्वित्वाह्वयः । अथवा अकृत्स्वितदानम् । अथवा अकृत्स्वितैश्वर्यम् ।

तोसीन्द्रायत्वामुत्सवत्तस्य षतेवीनि रिन्द्रायत्वामुत्सवते ॥ ३५ ॥

सुरत्वं न्तं वृषुभं । व्याह्वानमकवारिन्द्रं व्यर्थं शुसमिन्द्रम् । द्विषुषुवा

“द्विषु” द्युलोकजम् । “शसं” प्रयासनक्तं शसितारं वा । “विशुषुसाहम्” । सहति-
रभिभवार्थः । स्वधर्मच्युतस्य सवेस्वामिभिवितारम् । “उग्रम्” उद्गूर्णवज्जम् । “सहोदाम्”

बलस्य दातारम् । यमित्यभूतमिन्द्रं माहुस्तम् “अवसे नूतनाय” । अत्रनाय चिरन्तनाय । “दृष्ट”

(1) वसिना मरुत्वतीयग्रहणं मरुत्त्वमिति, ऋतुपालेण मरुत्त्वतीयग्रहणमुपयामगृहीतोचि मरुतां लौजना
रति । का० १०।३।६-२ ॥ ३६ ॥

शु०
य०
सं०
१५५
उ०
भा०

यज्ञगृहे "हुवेम" आह्वयामः । उपयामगृहीतइत्यादि व्याख्यातम् । तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा गृहं गृह्णाति । "उपयाम गृहीतोसि मरुतान्गवा ओजसे" गृह्णामीतिशेषः । ओजइति बलनाम । स्वकीयभोजो निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोनेन गृहीतेन सवला आयाताः तदेतद्यजुर्वदति ॥ ३६ ॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । "सजोषा इन्द्रः" । हे इन्द्र यः त्वं सजोषाः ।

स्वाहु मवसेनूतनायोग्रुंस'हीदामि हतर्ःहुवेस ॥ ३७ ॥ उपयामगृहीतोसि मरुतान्गवा ओजसे" गृह्णामीतिशेषः । ओजइति बलनाम । तृतीयं मरुत्वतीयं यजुषा गृहं गृह्णाति । "उपयाम गृहीतोसि मरुतान्गवा ओजसे" गृह्णामीतिशेषः । ओजइति बलनाम । स्वकीयभोजो निधाय इन्द्रं प्रति मरुत आयातास्ततोनेन गृहीतेन सवला आयाताः तदेतद्यजुर्वदति ॥ ३६ ॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । "सजोषा इन्द्रः" । हे इन्द्र यः त्वं सजोषाः ।

समानजोषयः समानपादभोजनः तं त्वां ब्रवीमि । "समानगणो मरुद्भिः सोमं पिवे" । समानगणो मरुद्भिः भूत्वा सोमं पिवे । "दृत्रहा" इत्यस्य हन्ता भविष्यामीतिशेषः । हे "शूर" विक्रान्त । "विद्वान्" एतमर्थं संजानानः । ततः पीत्वा सोमं मरुद्भिः सह । "अहिशबन्" इत्यस्य मुखान् । "अपमृधोबुदस्व" । अपमृधोबुदस्व मृधः । बुद मरेणे । मृधः संगमात् । ४८त्वा

शत्रून् ये हृतावशिष्टाः शत्रवः तान् संग्रामान् प्रेरयस्व । “अथाभयं क्षणुहि विश्वतीनः” ।
 अथानन्तरमभयं कुरु सर्वतोऽस्वाकम् । उपयामद्दस्यादिव्याख्यातम् ॥ ३७ ॥ “मरुत्वान्-
 इन्द्र” । हे इन्द्र “यस्मिन् मरुत्वान् मरुहणयुक्तञ्च “दृपभञ्च” वर्यिता अपामन्तरिक्षे वस्थितः
 तं त्वां ब्रवीमि । “रणायपिवसोमम्” । रणं संग्रामं करिष्यामि तपिब सोमम्” । “अनुष्वधम”
 षाऽइन्द्रं संग्रामोमरुह्नि ६ सोमं म्पिबव्वंतु हाशू र्व्विह्वान् ॥ जुहि-
 शत्रूँ १ रपृमृधोनुदुस्वाथाभं यङ्गुणुहिव्विप्रवतीनं ॥ ३८ ॥ उपयामग्
 हीतोसीन्द्रायत्वामरुत्वं तऽगृ प्रतुवोनि र्दिन्द्रायत्वामरुत्वं ते ॥ ३७ ॥
 मरुत्वां २ । इन्द्र ॥ वृषभोरणायु धिवा सोमं वनुष्वधस्मदाय ।
 अरुपचात् स्वधानं पुरोडाशधानामन्यदधिपयसगालक्षणाः यस्य सोमस्य स तथोक्तः ।
 “मदाव” । मदे हि सति योक्ता भवतीन्द्रः । कायं पुनः पिब । “आसिञ्चस्व बठरे मज्ज कर्मिभम्” ।
 अथपणमासिञ्च स्वबठरे उदरे । मज्जः मधुसोममित्यौपमिकं सादृशेः । मधुस्वादस्य

सोमस्योसिं नहा संघातम् । विशिष्टस्य सोमपानस्य सन्तदृक् श्रेष्ठमाह । हे “त्वठं०राणासिप्रति-
 पत्य,तानाम्” । यतस्तुमेव राजा ईश्वरोसि प्रतिपत्य सुखास्त्रपितिधिषु सुतानामभिपुतानां सोमा-
 नाम् । किमुत चतुर्दशन्तेभिपुतानाम् । त्वर्द्धमेव सर्वासु तिधिषु सोमोऽभिपूयत इत्यभिप्रायः ।
 छन्दोगानामपि प्रतिपद्यते तदभिप्रायं चैतन् । उपयामइत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३८ ॥

आसिञ्चस्व जुठरेमच्चुऽञ्जुस्मिन्त्वठं राजासिप्रतिपत्सुतानाम् । उ
 पुयामगृहीतोसीन्द्रायत्वाम् रुस्व तं ऽए षतुवोनि रिन्द्रायत्वाम् रुस्व-
 ते ॥३८॥ * मुहार् ॥ ऽइन्द्रः ॥ मुहा २ ॥ ऽइन्द्रो नृवदाचर्षणिप्रा

माहेन्द्रं गृह्णाति । महार् इन्द्रः” । विष्टुन्माहेन्द्रौ । महान्भवत इन्द्रस्वपि “गृह्वत्” मशुष्य
 वदाह्वयमानं आगच्छति । “आचर्षणिप्राः” । चर्षणयो मनुष्याः । प्रा पूरणे । आगत्य
 च चर्षणीनां मनुष्याणां पूरयिता कामैः । “किञ्च” उतद्विबर्हीः । अपि द्वयोः स्यागयोः
 परिहटः मध्यमे च स्थाने उत्तमे च परिहटः प्रथुः । “अश्विनः स होमिभिः” । “अश्विनोऽमितं-

मातः सहोभिर्वलिः । अमाकतोलितवलः यद्वा । अनुपहिंसितः शत्रुवलैः । “अस्मद्गणा-
 वधेवीर्वाय” । अस्मद्गणोत्पुकः सन् वर्धते वीर्याय वीरत्वमण्येय इन्द्रः सोऽस्मदीयै, कर्तृभिस्सू-
 यमानः “उरुः” प्रमाणतः “पृथुश्च” विस्तारेण । “सुदतः” शोभनदृश्यभिप्रायः । “भृत्” भूयात् ।
 उपयामइत्यादि वराख्यातम् ॥ ३६ ॥ द्वितीयो मन्त्रविकल्पः । “महार् इन्द्रः” । गायत्री

ऽसुतद्वि बर्हाऽअसिनुः सहोभिः ॥ अस्मद्द्यु रगवाधेब्रीहृषीयोः पृथुः
 सुधं तः कर्तुं भिभूर्त् ॥ उ प्रयामगृ हैतोसिमहेन्द्रायत्वे षतेषोनिर्म
 हेन्द्रायत्वा ॥ ३६ ॥ * सुहार ॥ इन्द्रः ॥ सुहार ॥ इन्द्रोऽचीज
 सापुञ्जर्नग्रीबृष्टिमा ॥ इन्द्रव ॥ स्तोमैर्बुत्सस्यं व्वाध्वे । उ प्रया

साहेन्द्री । महानिन्द्रो यः प्रभावतः स “ओजसा” बलेन “पर्जन्योऽष्टिमानिव” । यथा हि
 ष्टिमान्पर्जन्यो धाराभिरसंख्याभिरपरिच्छिन्नसंख्यः एवमोजसा असंख्यातमहाभागेन ।

(१) माहेन्द्रं, गणुहाति विश्वदेवमहाठं इन्द्रइति । का० १२।१० ॥ ३६ ॥

“सोमेः” सूयमानो “वत्सस्य” वसनशीलस्य यजमानस्य “वाष्टवे” वर्द्धते । उपवामइत्यादि समानम् ॥ ४० ॥ दाक्षिणानि जुहोति (१) । “उदुत्यम्” । सौरी गायत्री । उत् इत्ययसुपसर्गो वहन्तीत्यनेन संबध्यते । उषहन्ति । कम् । “त्य” तं सूयम् । “जातवेदसम्” जातमज्ञानम् ।

मग्'हीतीसिमहेन्द्राय'त्वैषुतेषोनिर्महेन्द्राय'त्वा ॥ ४० ॥ * उदुत्यम् । उदुत्तप्रश्नुतवेदसन्देवंब्रह्मन्तिकेतवः॥ दृशेव्विप्रश्वायसूदय्यं
 ॐस्वाहा ॥ ४१ ॥ चिदत्नन्देवानाम् । चिदत्नन्देवानाम् । सुदंगुदनौ

“देव” दातारं दुग्स्थानं वा । “केतयो” रश्मयः । किमर्थमुब्रह्मन्ति । “दृशे” दर्शनाय । “विश्वाय” यष्टयं चतुर्थी, विश्वस्य जगतः ॥ ४१ ॥ द्वितीयं जुहोति (१) । “चित्” देवानाम्” ।

(१) षामाहार्चिं दाक्षिणहोमी वाक् प्रश्न (वस्त्रयसं) हिरण्यं हवत्यामवधाय चतुर्द्वितीतसुदत्यमिति । का० १०।१।४-५ ॥ ४१ ॥

(१) चित् देवानामिति द्वितीयाम् । का० १०।१।६ ॥ ४२ ॥

सौरो विष्टुप् । सूर्यश्चात्र परापररूपेणावस्थितः सूयते । “चित्रं देवानासुदगादनीकम्” । उदय-
 कालादारम्य तावदपररूपेण सूयते । चित्रमिति क्रियाविधये षण्णम् । यच्चित्रसुदगात् । चित्र-
 मार्यभृतसुदगमत् । आर्यं हि यः स्वकीयेन ज्योतिषा शर्वरं तमोप्रहत्यान्येषां ज्योतिषां
 ज्योतिरादायोद्गच्छति । यद्वा चित्रं चायनीपं पूजनीयसुदगमत् । देवानामनीकमित्यनयोः पदयो
 संबन्धः । “देवानां” रश्रीनामनीकं सुखम् । “यच्च चक्षुर्मित्रस्य” । क्षुर्मित्रः दिक् स सदेष मनुष्यस्य

कुञ्चक्षुर्मित्रित्वस्युच्चरणस्युत्तरे ॥ आप्प्रुाद्वावांपृथिवीऽञ्जन्त

जगतः । आदित्योदये हि रूपाण्यभिव्यञ्जयन्ते । यच्च “आप्राद्यावापृथिवी अन्तरिक्षम्” । यच्च
 उदयसमनन्तरमेव आ आमाः । प्रा पूरणे । आपूरितवत् । स्वकीयेन प्रकाशेन द्यावाह-
 थिव्यौ अन्तरिक्षञ्च । अथस्तनानि विशेषणानि मण्डलाभिप्रायान्तुं सकलिङ्गान्वनदूद्य अष्टे-
 दानीं पररूपेण स्तौति । “सूर्यं आत्मा” । पुरुषाभिप्रायमेतत् । “जगतो” जङ्गमस्य “तस्युपस्य”
 स्थितिवतः एषावरस्य चेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “वसेतसादित्यपुरुषं वेदयन्ते सः इन्द्रः प्रजा-

पतिस्तद्ब्रह्म । सूर्याद्वै तमनेन मन्त्रेण ख्यायते स सूर्यात्मत्वेनापास्य एषं तावदधियज्ञं गतोऽ-
 ष्ययं मन्त्रोधिदेवमाचष्टे । अध्यात्मं तु वचनमिति । “योवासावादित्ये पुरुष” इत्यादिना ॥ ४२ ॥
 आग्नीवे जुहोति (१) । “अग्नेनय” ॥ ४३ ॥ “अयन्तो अग्नि” रिगतादौमन्त्रौ । चतस्रो-
 रिचुर्त्सु सूर्येऽत्रात्कमाजगतस्तस्तथुषं प्रचक्षु स्वाहा ॥ ४२ ॥ अगर्गने-
 नय । स पथारुयिऽअस्मान्निष्प्रवा निदेवब्बुयुनानिब्विह्वान् ॥ सु-
 योह्व प्रस्मञ्जु हुराणमनेभूयि ष्टान्ते नमऽऽ लवित्तं ब्विधे मु स्वा-
 हा ॥ ४३ ॥ अयन्तः । अयन्तोऽश्नु गिर्गुर्धरिवस्त्रणीत्वयस्मृधः-
 पुरऽए तुप्प्रभिन्दन् ॥ अयं ब्वाजिह्वयतु ब्वाजं सातावु यर्त्सु प्रत्नू ज्ञ

(१) आग्नीधोयिऽने नयेति, अष्टं तु इत्यपराभििति । का० १०।२।७-८ ॥ ४३ ॥

(२) ५ अः ३०।३-७ व्यस्यताती ॥ ४४ ॥

धेता यजुरन्ताः स्वाहाकारेण अग्रेण शालां तिष्ठन्वभिमन्वयते । दक्षिणतः स्थिताः
 दक्षिणाः ॥ ४४ ॥ “रूपेणवोरूपम्” (१) । “अग्रे पशव आत्मनो दानमसहमाना अन्यानि
 रूपाख्याददितरे तान्देवाः सैः रूपैः प्रवृण्वन्ति ततसैः सैः रूपैराजगुः” । एतन्निदानमस्य
 मन्वस्य । रूपेण मूर्त्या । वः वृसत्त्वन्धि रूपम् । “अभ्यागान्” अभ्यागतः । सर्वो हि स्व रूप-

यतुजह प्राणुः स्वाहा ॥ ४४ ॥ रूपेणवन् । रूपेणवीरुपम्

भ्यागान्तथोवीव्विश्रुवेदाव्विभजतु ॥ ऋतस्य'पुथाप्रैतचु

मागच्छतीत्यभिप्रायः । किञ्च “तुथोवोविश्रुवेदाविभजतु” । “तुथो” ब्रह्मा प्रजापतिः । “वः” युष्मान्
 “विश्रुवेदाः” सर्वज्ञो विभजतु यथार्हं सृष्ट्विजां विभागं करोतु । यूयं चैतज्जानानाः “ऋतस्य”
 यज्ञस्य प्रस्तुतस्य “पथा” मार्गेण “प्रैत” प्रगच्छत । “चन्द्रदक्षिणाः” । चन्द्रं सुवर्णं यजमानस्य

(१) सधिरण्यो यजमानः शालां पूर्वैण तिष्ठन्वभिमन्वयते दक्षिणा बह्विर्वेदि तिष्ठन्तीर्दक्षिणतो रूपेण वदति,
 (दक्षिणागाः अभिमन्वयते) ऋदो गच्छति विश्वरिति, प्रैतं यतस्य ऋदस्यानिमि । का. १.०।२।२०-१७-१८ ॥ ४५ ॥

हस्तगतं द्वितीयं वासां ताञ्चन्द्रद्वितीयदक्षिणा इति प्राप्ते चन्द्रदक्षिणा इत्युक्ताः । शाक-
 पार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । सदेो गच्छति । “विश्वः पश्या व्यन्तरिच्च”मिति । दक्षिणो
 च्यते । विपश्यामि त्वया दक्षिणया सोपानभूतया स्वः स्वर्गं देवयानमार्गम् । विपश्यामि च
 अन्तरिचलोकं पितृयानमार्गम् । विपशयेति मध्यमपुरुषस्योत्तमपुरुषो व्याख्यातः श्रुत्या ।
 सदसि स्थितान् ब्राह्मणान् प्रेक्षते । “यतस्वसदस्यैः” । दक्षिणोच्यते । यतौ प्रयत्ने । तथा

चन्द्रदक्षिणुाव्विस्वुः पश्युव्व्यन्तरिचुंयत्तस्वसदस्यैः ॥ ४५ ॥
 ब्रुह्मणमुच्च । विदेयम्पिन्तुमन्तस्मै त्वम् तामृषिभार्षेयठसु-

भूतं यत्नमातिष्ठस्व यथा “सदस्यैः” पूरितेरतिरिच्यसे ॥ ४५ ॥ आग्नीध्रं गच्छति (१) ।
 “ब्राह्मणमदा’ । ब्राह्मणम् “अदा” अस्मिन् “विदेय” लभेयम् अनुशिष्टेन अतिविशिष्टेन
 पित्रा जातम् । न हि कश्चिद्विना पित्रा जायते । “पैतृमत्यम्” यस्य पितामहप्रभृतयोपि वरया
 श्रोत्रियाः स एवमुच्यते । “ऋषिमार्षेयम्” ऋषिमन्त्राणां व्याख्याता । अर्षेयो ज्ञात्या प्रवरश्च

(१) ब्राह्मणमद्येत्याग्नीध्रगमनम्, तपविष्टश्चिरस्थमश्चै इत्यात्यजद्राता इति । १०।१।१८-२० ॥ ४६ ॥

शु०
य०
सं०
१६०
उ०
भा०

जातः । "सुधातृदक्षिणम्" । शोभनोपातः सुवर्णं दक्षिणा यस्य सुधातृदक्षिणः तम् । सुवर्णं हि
श्यामीधे दीयते । दक्षिणां ददाति । "अस्मद्राताः" । रा दाने । हे दक्षिणाः अस्माभिः
यताः दत्ताः सत्यो देवता गच्छत । देवान् प्रति गच्छत । ततो नन्तरं यज्ञफलं साधयन्तः ।
"प्रदातारस्माविशत" । प्रकर्षेण दातारम् आविशत यजमानम् ॥ ४६ ॥ इत उत्तरं पञ्च
प्रतिगृहमन्ताः । हिरण्यं प्रतिगृह्णाति (१) । "अग्नये स्वामह्यं वरुणो ददातु" । अग्निरूपपा-

धातृ दक्षिणम् । अस्मद्द्रातादेवुत्वागच्छतप्रदुत्तारुमावि-

शत ॥ ४६ ॥ अग्नये त्वा । अग्नये त्वामह्यं वरुणो ददातु सो-

पन्नाय सद्यं हे हिरण्य त्वां वरुणो ददातु । वरुणेन हि हिरण्यमग्नये दत्तं पूर्वमतस्ते-

नवात्मना गृह्णानो न रिष्यामीति देवतादेशः । "सोष्टतत्त्वमशीय" सोहमनेन विधाननेन

गृह्णानोऽष्टतत्त्वं व्याप्नुयाम् । "आयुर्दत्त्वे एधि" । आयुष्मान्दाता भवतु । "मयोम प्रतिगृहीत्वे ।
(१) अग्नयेत्वेति हिरण्यं प्रतिगृणोत इति, वद्रायत्वेति गामु बृहस्पतये त्वेति वासु, यामायत्वेत्यश्वम्' इति ।
का० १०११।५-३१ ॥ ४७ ॥

६१

मयः सुखम् एधि भव मह्यं प्रतिगृहीत्वे । गां प्रतिगृह्णाति । “बुद्राश त्वा” । बुद्रभूताय
 मह्यं हे गौः त्वां वरुणो ददातु सोहमनेन विधानेन गृह्णानोऽभ्यतत्त्वं व्याप्नुयाम् । “प्राणो-
 दात्वे एधि” । प्राणरूपा दात्वे भव । “वयो मह्यं प्रतिगृहीत्वे” । वयोन्नं पशुर्वी भव । “मह्यं
 प्रतिगृहीत्वे” । वासो गृण्हाति । “बृहस्पतये” । बृहस्पतिरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो ददातु ।
 मृतु त्वमं श्रीयायुर्द्वात्स एधि मयो मह्यं मप्रतिगृहीत्वे बुद्वायं त्वाम्
 हृदयं व्वरुणो ददातु सीमृतु त्वमं श्रीयप्नु र्णो दात्स एधि व्वयो मह्यं
 मप्रतिगृहीत्वे बृहस्पतये च्चु म् हृददातु सीमृतु त्वमं श्रीय
 च्चरुदात्स एधि मयो मह्यं मप्रतिगृहीत्वे युमायं च्चु म् हृदयं व्वरुणो ददा
 सोहमनेन विधानेन गृण्हातोऽभ्यतत्त्वं व्याप्नुयाम् । “त्वग्दाय एधि” भव । “मयः” सुखं भव
 “मह्यं प्रतिगृहीत्वे” । अश्वं प्रतिगृण्हाति । “यमाय त्वा” । यमरूपापन्नाय मह्यं त्वां वरुणो
 ददातु । सोहं यमरूपापनोऽभ्यतत्त्वं व्याप्नुयाम् । “हयो”ऽश्वः “दात्वे” भव । वयोन्नं पशुर्वी

भव समत्वं प्रतिगृहीते ॥४७॥ अथ यदन्वद्ददाति तदनेन प्रतिगृण्णाति (१)।
 “कोदात्” कः पुरुषः अदात् दत्तवान् । एकः प्रश्नः । “कस्मै” पुरुषाय “अदात्” दत्तवान् ।
 द्वितीयः प्रश्नः । “कामोदात्कामायादात्” । द्वौ प्रतिप्रश्नौ यथासंख्यम् । एवं च “रकाम एव
 दाता कामः प्रतिगृहीता” च । अतो ब्रवीमि हे “काम एतद्द्रव्यं” “ते” तव । त्वमेव केन
 दातुसोमृतुत्वमशीयुहयोदात्तः। ध्रुव्योमह्यम्प्रतिगृहीत्वे ॥४७॥
 कोदात् । कोदात्कस्माद्अदात्कामोदात्कामायादात् कामोदाता
 कामःप्रतिगृहीताकामैतत्ते ॥ ४८ ॥ इतिसंहितायांसप्तमो-
 ध्यायः ॥ ७

चित्प्रयोजनेन ददासि तत्रमेव च केनचित्प्रयोजनेन प्रतिगृण्णासीति ॥ ४८ ॥ इति चवट-
 क्तौ मन्त्रभाष्ये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(१) कोदादित्यन्वदिति । का० १०।२।३२ ॥ ४८ ॥

भारतवाणीपनाम्ना जीम्नीचिन्देविदुषा कृते । अफोणीत्सप्तमीयायो मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ।

आदित्यगृहसंस्वोत्थं प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रे द्रोणकलयादुपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा द्विदे-
वत्याननुजुहोति । तत्रैते मन्त्राः । “उपयामगृहीतोस्यादित्ये व्यस्तु” । गृण्हामीतिशेषः ।
आदित्यस्थालीं पार्वणापिदधाति । “विष्णो उरगाय” । हे विष्णो उरगमनाय “एष ते”
तत्र “सोम.” समर्पितः । “तं रक्ष” गोपाय । गोपायनप्रवृत्तं च त्वां “मा दम्भुयः हिनुरः रचांसि ।

ॐ उ॒प॒य॒ाम॒गृ॑ हीतोसि । उ॒प॒य॒ाम॒गृ॑ हीतोस्यादित्येभ्यः

सप्तमाध्याये उपाशुग्रहादिसवनइत्यगता मन्त्रादक्षिणाहोमन्त्रा उक्ता अथाष्टमे इतीयसवनगता आदित्यग्रहादि-
मन्त्रा उच्यन्ते ।

(१) प्रतिप्रस्थाताऽऽदित्यपात्रेण द्रोणकलयादुपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा द्विदिवत्याननु जुहोत्युत्तरार्धे, येषं

* उपयामगृहीतोसि । आदित्येभ्य पञ्च वाममद्यदे सुशर्मास्यो का बृहस्पतिसुतस्यहे हरिरसिचतस्र. समिन्द्रणीष्टी
माहिरज्जतुदशमास्य पञ्च कावातिष्ठुषुषी इमिदैकैका यज्जान्त्रहे मेपवस्तीत्तद्वजऽदृशसुदुल्लभैकैका जिघृहे विगइन्द्र-
वाचस्पति विश्वकर्मन्त्रैकैका नयेत्वाचतस्र इहरतिस्त्रिस्रः परमेष्टीदश तयोविठं यतिस्त्रिपष्टि । यतु.

मी ॥ १ ॥ आदित्यगृहं गृण्हाति (१) । “कदाचन” व्याख्याते।यः
 : यदि नाम अधस्तादेन्द्रः, इयासु विशेषः । इह त्वादित्यदेवतो यजुरन्तः । आदित्ये भद्र-
 न्नोति यजुः ॥ २ ॥ द्वितीयं गृण्हाति (१) । “कदाचन” । वृहत्यादित्यदेवत्या यजुरन्ता ।
 आदित्ये भ्यस्तेति यजुः । कदाशब्दः कालवचनः । चनेति निपातः पुनरर्थे । प्रयुच्छतिः प्रमादार्थः

स्वा ॥ विष्णांऽउरुगायैः षतेसोसुस्त ईरं चस्वसात्वाद्भन् ॥ १ ॥
 कदाचुन ॥ स्तुरीरंसिनेन्द्रं सप्रच्चसिदाशुषे ॥ उपोपेन्ननुमंघव-
 न्भूयुऽइन्नुतेदानन्देवस्यं पृच्छयतऽआदित्ये भ्य्यं सुवा ॥ २ ॥ कु

येपमादित्यस्यान्यामासिन्नत्यादित्ये भ्यस्तेति, समासिच्य तेनापि दधाति (सिनादित्यपात्वेण स्वालोमाच्छादमति) चिष्णा
 उरुगायेति । का० ८।८।८-२-२१ ॥ १ ॥
 (१) आदित्यग्रहं मण्षाति संश्लेष्यः कदापमेति । का० १-१४।४ अत्रेन्द्रनामभिरादित्यएवख्युयते ॥ २ ॥
 (१) परम्यस्य (धारातो विच्छिद्य पूतमलः एकवादाजसमोपं नीत्वा) पुनः (षादित्यग्रहं मण्षाति) कदापमेति ।
 का० १-१४।५ ।

य० सं० १६२ उ० भा० १६२

हे भगवन्नादित्य कसिन्नहनि पुनः प्रमाद्यसि उदयतापपाकप्रकाशादीननुग्रहान् प्राणिषु कुर्वन्
न कदाचिदित्यभिप्रायः । एवं काकुगतेन विशेषणेन व्याख्येयम् । अथवा कदाचनेति व्यति-
कीर्णमेतत्पदद्वयं व्याख्येयम् । यत्र कदाचिदपीत्यनेनार्थेनार्थवत्त्वम् । चकारगर्भं सवितुर्नि-
घानम् अस्य भाष्यं चकारैनां गर्भनिघानौमित्यथायास्केन दर्शितम् । न कदाचित्प्रमाद्यसि
दाचुन । पप्रयु'क्षस्यु भेनिपासिजन्मनी ॥ तुरीयादिच्यु सर्वन
न्तऽइन्द्रियमातंस्थानुसृतन्टिव्युटित्तंभ्यस्त्वा ॥ ३ ॥ सुज्ञीडे-

रक्षकीयं कमे कुर्वन् । उभे च नितरां "पासि" गोपायसि देवमनुष्यसंवन्धिनी "अन्धनी"
तुरीयेत्यविभक्तिको निर्देशः । तुरीयं च आदित्यसवनम् । तव इन्द्रियं च वीर्यं च तवैव
"आतस्यौ" उपस्थितम् "अव्यतम्" अनश्वरं विज्ञानानन्दस्वभावम् "भदवि" दुर्गलोके आदि-
त्यमण्डलान्तःस्थम् । तदुक्तम् । "पादोश्चविश्वामृतानि विपादस्यामृतं दिवोति । एवं परापर-
(२) यथा ऋषीर्यान्तरम् प्रपद्येति निषेधे चमपदद्वयार्थे, हे आदित्य त्वं कदाचनकदापि प्रयुष्कसि

केषोऽस्यामृच्यदित्यस्तुतिः । “आदित्ये भस्त्रु” गृह्यामीति शेषः (२) ॥ ३ ॥ दक्षा श्रीणाति (१) ।
 “यज्ञो देवानाम्” विष्टुप् यजुरन्ता आदित्यदेवत्या । आदिभस्त्रुति यजुः । दक्षाद्यज्ञो देवता-
 न्नामादित्यानां “सुम्न” सुखं कर्तुं “प्रत्येति” तस्माद्देतोः हे “आदित्यासः” । आदित्या एव
 आदित्यासः । ‘आज्जसेरसुक’ । “भवतामृडयन्तः” । मृड सुखने त्वचोर्धे शठ प्रत्यायोत्त छान्-
 वानाम् । यज्ञो देवान् । मृप्रत्ति । तिसुम्नमादित्यासो भवतामृडय-
 न्तः ॥ आवोर्वाची सुमतिर्व्वत्त्यादुर्त्तुं होषिस्त्रुह्याव्वरिवो वित्त्वा

सः । मृडयितारः सुवधितारो भवतामृडयन्तः । “आमोर्वाची सुमतिर्व्वत्त्यात्” । अहता भवतु वः युष्म-
 त्संनन्धिनी सुमतिः अर्वाची च असादभिसुत्या च । “अर्ठे होषिद्व्यावरिवो दित्तरासत” । अर्द्धः
 न प्रमाद्यसि किंतुर्भे वर्तमानभाविनो जन्तुर्नो पाँस रक्षसि । त्वतोयार्थे एरीयशब्दः । ते यत्पुरीयसवनं तस्मिन् विद्यु-
 लोक्षणाने सवने इन्द्रियमिन्द्रियहृदिकरणसमस्त सुधाषमं हविः आ तस्यौ समन्तात् स्थितम् । त्वासादित्येभ्यो र्वाची यज्ञ-
 क्षामीति नशीघरभाष्ये ॥ ३ ॥

(१) दक्षाद्यज्ञो देवानामिति । का० १०१४६ ॥ ४ ॥

पार्ष्णी । चिच्छब्दोपदेशे । अहोः पापकारिणोपि या सुमतिः । “वरिवो वित्तराः” । वरिव इति धननाम । अतिशयेन धनस्य लक्ष्मी असत् भवतु । सा सुमतिः अस्मदभिमुखी आवृत्त्यादिति संनन्धः ॥ ४ ॥ उपांगुसवनेन गृहं विमिश्रयति । “विवस्वन्नादित्य” ।० तमांसि विवासयतीति विनश्मान् आदित्य उच्यते । हे विवस्वन् आदित्य “एष ते सोमपौघः” । एत-

स'दादित्यैभ्यंस्त्वा ॥ ४ ॥ विवस्वन्नादित्य । विवस्वन्नादित्यै
षतेसोमपूयस्तस्मिन्मत्स्व ॥ अदस्मैनरोव्वच'से दधातनु यदाशौ
ह्रीदस्पतीव्वासमंशन्नू तः ॥ पुमान्गपृत्नीजायतेव्विन्दतेव्वस्वधां

त्तत्र सोमपानम् “तश्चिन्मत्स्व” । मद् त्वमौ । त्वमिं कुरु, चिन्मत्स्व सोमे । अवेक्षते पत्नी । अदस्मैनरः” । जगती आशीर्थजमानपत्नीविपया । अदिति सतग्रनामसु पठितम् । “अद्वधा-

(१) उपांगुसवनेन मिश्रयति विवस्वन्नादित्येति, अदस्मै नर इत्ये नमवेक्षते पत्नी । का० १०।४।७-५।४ । विश्वाहा विषानि च तान्यसानि च विश्वाहा अत्यन्तमयोगे चितोया । समासात्तत्रिवेरनित्यत्वाच्छान्दसत्वाद्वा टजभाव ॥ ५ ॥

तन् अह्वानान् कुरुत । नैत्यनर्थका उपजना भवन्तीति नकारो नर्थकः । अर्घ्वां कुरुत "अस्मेवर्चसे" हे नरः । षट्त्रिंशद्यजमानाः । यत् किमित्यत आह । "आशीर्दा" आशिवो दातारः । "दम्पतो" पत्नीयजमानौ । "वाम" वननीयम् । "अश्रुतः" व्याश्रुतः यज्ञफलम् । किञ्च इहैव "पुमान् पुलोजायते" । दुहितापि पुलशब्देनोच्यते इत्यतः पुमानिति विशेष्यते । विञ्च "विन्दतेनसु" लभते धनम् । अधाअथेत्येतौ छन्दसि समानार्थी "विश्वाहा" सर्वदा । अपरः ।

व्युश्रवाहारुपः षते गृहे ॥ ५ ॥ * व्वामसु द्व्य ॥ सवितर्षासम्
श्रवोदि वेदि व्वामसु स्मभ्यं ठं सावीः ॥ व्वामसु हि क्षयं स्यदिव्

अपो रिपमिति पापनामनी भवतः । अपापः सन् "एधते" वर्द्धते । गृह एवावस्थितः ॥ ५ ॥ सावित्वं गृह्णाति (१) । "वामसद्व्य" । सावित्वी विष्टुप् । हे "सवितः" वामं वननीयम् अद्य अस्मिन् अद्य सावित्रीरितिसंबन्धः । "वामसुश्रवः" । वामं च उपाशंसानीये काले सावीः 'श्रव' उपाशुशंसनीयः । काल इति हि यास्व आह । किं वा वज्जनोक्तेन । "दिवे दिवे वामससभ्यः"

(१) मन्त्रयित्त्वे डासुपाश्रवन्तर्यामपात्रयोरन्वयतरेण सावित्वग्रहणं वामससभ्येति । का० १०।५।१३ ॥ ६ ॥

सायीः” । अहन्त्यहनि वाममस्त्राकं मसूयाः । किञ्च “वामस्यहिर्वायस्यद्वयमूर” । अयशब्द ।
निवासवचन आदुगदात्तत्वात् । ‘अयो निवास’ इति हि प्राणिनिरादुगदात्तत्वं स्वरति । वामस्य
च निवासस्य हे देव दानादिगुणयुक्त भूरैर्वज्जनो धनपूर्णास्य दाता भवेति शेषः । “अनया-
धिया” । धीरिति कर्मनाम । अनेन च सोमाख्येन कर्मणा “वामभाजः” । अभिलषितभा-

भूरैरुयाधियाव्वामभाजःस्याम ॥ ६ ॥ उपयुयामगृहीतीसि ।
सावित्वीसिचनुधाश्चनुधाऽअसिचनुमयिधेहि । जिन्व

जिनो वयं संभवेम ॥ ६ ॥ “उपयामगृहीतीसि सावित्वीसि” । सवित्देवत्वोसि “चनोधा-
चनोधा” असि । चन इत्यन्तनाम । अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्ते । अतिशयेन चान्नस्य धार-
यितासि । अतः “चनो” इत्तं सयि “धेहि” स्थापय । किञ्च “जिन्व यज्ञम्” । जिन्वतिः प्रीति-

(१) मस्यविलेडानुपाश्वन्तार्यामपातयोरत्यतरेण सावित्प्रसङ्गं काममयेति । का० १।५।१३ ।

(२) भगमस्यास्तीविभग । ‘अर्थं चादिस्योच’ । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यमस त्रिय । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव
प्रथामग इतीरणा ॥ ७ ॥

कर्मा । तर्पय यज्ञं तर्पय च यज्ञपतिं” यजमानम् “भगाय” यज्ञफलाय (२) । “देवाय सविते
 स्वा” गृह्णामीतिशेषः ॥ ७ ॥ (३००) । वैश्वदेवं गृण्हाति (१) । “उपयामगृहीतोसी”ति ।
 व्याख्यातम् । “सुशर्मासि” । स्नाययोसि । “सुप्रतिष्ठान्” । योभनं प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा अस्येति
 सुप्रतिष्ठानः । सहत्याधनसंपन्नः । “प्राणो वै सुशर्मा सुप्रतिष्ठान”इतियुतिः । प्राणहेतुत्वात्प्राण

सुञ्जिन्वयुञ्जपति भगायटुवाय' त्वासवित्वे ॥ ७ ॥ *

(शतम् ॥ ३०० ॥) उ॒पु॒या॒म॒गृ॒ही॒तो॒सि॒ । सु॒श॒र्मा॒सि॒सु॒प्र॒ति॒ष्ठा॒नो॒-
 ब॒हु॒दु॒चा॒यु॒न॒मः॑ ॥ व्वि॒श्र॒श्वे॒भ्य॒स्त्वा॒टि॒वे॒भ्य॒ऽणु॒ष॒ते॒यो॒नि॒ व्वि॒श्र॒श्वे॒भ्य॒-

इत्यच्यते । “अन्नं वै गृहो अन्नं वै प्राण हेतुः” । यास्मात्त्वं सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानञ्च तस्मात्
 “बृहदुच्चायनमः” । महासिचनय जगदुत्पत्तिबीजाय प्रजापतये नमो भवितुमर्हतीतिशेषः । नम-

(१) यमचित्तेन महावैश्वदेवग्रहणमुपयामगृहीतोसि सुशर्मासिति ।

इत्यन्तनामसु पठितम् । “प्रजापतिर्वै वृहदुज” इति श्रुतिः । “विश्वेभ्यस्ता देवेभ्य” इति व्याख्या-
तम् ॥८॥ पत्नीवतं गृण्हाति(१) । “उपयामगृह्णीतोषी”ति । व्याख्यातम् । “वृहस्पतिसुतस्य”
वृहस्पत्याभ्यनुज्ञातस्य । हे देवसोमते तव “इन्दोः इन्द्रियावतः” । वीर्यवतः । “पत्नीवतः” । पत्नी-
संयुक्तस्य सतो “गृहान”न्यानुपांशुप्रभृतीन् “ऋध्यासम्” समर्द्धयेयम् । प्रचरणीसंख्यये-

स्त्वादेवेभ्यः ॥ ८ ॥ * उ॒प॒याम॑गृ॒ह्णी॒तो॒षी॒ । उ॒प॒याम॑गृ॒ह्णी॒

तो॒सि॒वृ॒ह॒स्प॒ति॒सु॒त॒स्य॒दे॒व॒सो॒म॒तु॒ऽइ॒न्द्रो॒रि॒न्द्रि॒या॒व॒तुः॑ । प॒त्नी॒व॒तो॒गृ॒
हो॒र॑ ॥ ऽऋ॒ध्या॒स॒म् ॥ अ॒ह॒स्प॒र॒स्ता॒ट॒ह॒मु॒व॒स्ता॒द्य॒द॒न्त॒रि॒चु॒न्त॒दु॒मे

पेण यीणाति । “अहं परस्तात्” । विदुप् । प्रजापतिरूपेणात्मानं पश्यन् यीणाति ।
“अहं परस्ता”दस्य जगतः अहं चाधस्तात् । “यच्चैत”दन्तरिचं तदुमे”तदेव मे “पिता” पाता

(१) उपयामगृह्णीतोमि वृहस्पतिसुतस्येति प्रतिप्रस्थाता पत्नीवत गृण्हाति, प्रचरणीशेषेणयीणात्येनमहं पर-
स्तादिति । का० १०।७।१८ ।

भूत् । “अहं च सूर्यसुभयतो ददर्श” । परस्तादधस्ताच्च पश्यामि । सूर्यस्य परस्तात्प्रथमं शिर
 इत्यभिप्रायः । यच्च “देवानांपरमं गुहां तदप्यहमेव (२) ॥ ६ ॥ जुहोति (१) । “अग्नाऽद्रुप-
 लीयन्” । ‘एवो प्रगृह्यस्यादूराद्भूत’ इति श्रुतः । हे अग्ने पत्नीसंयुक्त । “सर्वदेवेन स्वष्टा” ।
 सम प्रीतिदेवेन स्वष्टा “सोमं पिब स्वाहा” । पत्नी उद्गातारमवेचते । “प्रजापतिः । त्वं
 पिताभूत् ॥ अहर्त्सुर्वसुभु यतो ददशुहिन्देवानांम्परमङ्गं ह्य-
 यत् ॥ ६ ॥ अगना ३ ॥ ऽद्रुपतक्रीवन् । अगना ३ ॥ ऽद्रु-
 पतक्रीवन्त्सुर्जुर्वेन त्वष्टु सोमं पिब स्वाहा ॥ प्रजापतिर्बुधसि
 प्रजापतिः “दृष्या” च । “रेतोधाः” रेतसः सेता धारयितासि स्वभावत एव स्वां ब्रवीमि ।
 “रेतो मयि धेहि” स्यापय । “प्रजापते”श्च तव दृष्याः सेतुः “रेतोधसः” रेतोधारयितुः
 (२) देवानामिन्द्रादीनां पत्नरमं गुहात्पत्नं गोप्यं हृदयेस्ति तदप्यहमेवत्यर्थः ॥६॥
 (१) यन्मा-३ इ पत्नीवन्नित्युत्तरार्धे जुहोति, पत्नी सद्ः प्रवेशीक्षरत उपविष्टामुद्गाता समीक्षयति प्रजापतिर्बुधा-
 शोति । का० १०।१।६-७।३ ॥ १० ॥

स्वभूतं "रेतोवासु" रेतसो धारयितारम् पुंस्युत्वम् अशीय" प्राभुयाम् ॥ १० ॥ हारियोजनं
 गृह्णाति (१)। "उपयामग हातोसि" "हरिरसि" "हरितवर्णोसि" "हरिः सोमो हरितवर्णः" इति ।
 हारियोजनः" । इन्द्रायनौ हरितावव युज्येते इति हरियोजनः । हरियोजन एव हारियोजनः ।
 स्वार्थे तद्धितः "ऋक्सामे वै हरौ" इति युत्थिपेक्षः । "हरिभ्यां स्वा" । गृह्णामीतिशेषः ।

रेतोषारितोमयि 'धेहिप्रु जापतेस्तेषुष्णैरितोषसोरितोषाम'शीय ॥ १० ॥
 * उ पु यु अ म गृ है ती स । उ पु यु अ म गृ है ती सि हरि र सि हारि यो ज नो
 हरि भ् व्या न्त्वा ॥ दृ ष्यो ष्चि न्ना स्त्थ सु ह सो मु ऽ इ न्द्रा य ॥ ११ ॥ अ स्ते ॥

घाना आपवति । "हर्योद्घोनास" । हरितवर्णयोरिन्द्राययोर्घाना भवथ यूयं सोमेन च
 सहिता "इन्द्राय" भवथ प्राणभक्षः ॥ ११ ॥ "यस्ते अयवसनिः" । यस्तवाश्वान्सनोति संभ-

- (१) द्रोणकल्पे हारियोजनप्रहणमुपयामगहोतोसीति, घानायावपति ह्यर्थे घाना इति । का० १०८२-६ ॥ ११ ॥
 (१) यस्ते अश्वमनिरिति प्राणभक्षं भक्षयित्वोत्तरदेहौ (सर्वत्रिंशो घाना आदाय मन्त्रेणावप्राक), निववन्ति
 (चिपन्ति) । का० १०८५ ॥ २२ ॥

जते । “भक्षः” । यच्च गाः समोति तस्य तत्र संबन्धिनः । “इष्टयजुषः” । इष्टानि हि यजूर्णपि भवन्ति । “सुतः स्तोमस्य” । अस्मिन्नेवावसरे सुताः स्तोमा भवन्ति । “शस्तोक्ष्टस्य” । शस्तानि इष्टयज्ञानि भवन्ति । “उपहृतसा” अथ्य नुज्ञातस्य “उपहृतोम्यनुज्ञातो “भक्षयामि” ॥ १२ ॥ शकलाधानम् (१) । “देवदत्तस्य” । देवविषयकतस्य “एनसः” पापस्य “अवयजनस” । अवयूर्धो

ऽअश्वसुनिर्भुक्षोयोगेसनिस्तस्यतऽहुष्टुष्टय'जुषस्तुतस्तोमस्यशु
स्तोक्ष्टस्योप'हृतस्योप'हृतीभक्षयामि ॥ १२ ॥ देवकृतस्यै न सह ॥
देवकृतस्यै ग्रन'सोवयज'नमसिभन ष्य कृतसै ग्रन'सोवयज'नमसिपि-
तकृतस्यै ग्रन'सोवयज'नमसु'ग्रातश्चमकृतस्यै ग्रन'सोवयज'नमस्येन'सऽए
यनिर्नाशने वर्त्तते । नाशनं भगसि । मनुष्यप्रियस्य पापस्य नाशनमसि । पितृविषये कृतस्य
पापस्य नाशनमसि । आत्मविषये कृतस्य पापस्यात्मनिन्दादेः नाशनमसि । “एनसएनसः” ।

(१) एकलाधाणे देवकृतस्येति प्रतिमन्त्रम् (एड्, रूपयकलानुसर्वात्मौ तिदधु.) का० १. १. १३ ॥ १३ ॥ १३ ॥

यावन्ति पापानि तेषां सर्वेषां नाशनमसि । “यच्चा” न्यदप्येनः पापं “विद्वान् चकार” कृतवान् ।
यच्चा “विद्वान्” अजानानः तस्य सर्वस्य नाशनमसि ॥ १३ ॥ चमसानभिसृशन्ति (१) ।
“संवर्द्धसेति” । व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ नवसमिष्टयजूषि जुहोति (१) । समिन्द्रेण इत्याद्याः
पठ् विष्टुभः । तत्र विभिः परिवीनाथाययति विभिर्देवता व्यवहजति । “समिन्द्रणः” ।

नसोवुयज'नमसि ॥ यच्चु'हमे'नो'व्विह्व'प्रचुकारु'यच्चविह्व'स्तस्य
सर्व'स्यैन'सोवु'यज'नमसि ॥ १३ ॥ सं'व्वर्च्च'सा । सं'व्वर्च्च'सापय'
सु'सन्तु'नभिरु'ग'न्नसहि'सन'सु'सर्ठ'श्रिवे'न । त्वष्टा'सु'दत्त्वी
व्विद'धातुरायोनु'साष्टु'तु'न्व'यद्विलि'ष्टम् ॥ १४ ॥ * समि'न्द्र ।

(१) अपरेण चालात् यथास्वं चमसान् पूषणपात्रान् (उदकपूर्णान्) अवन्ययन्ति हरितकुमानवधाय संवर्द्धसेति ।
का० १०।८।७ ॥ १४ ॥ (१) समिन्द्रेण इति नव समिष्टयजूषि जुहोति प्रतिमन्त्रम् । का० १०।८।११ ।
नवसन्नापचप्रमाणाः समिष्टयजूषःशक्ताः ॥ १५ ॥

ऐन्द्री । समित्ययसुपसर्गां नेपीत्यनेन क्रियापदेन संवध्यते । हे भगवन्निन्द्र संनेपि संगम-

यसि । “नः” अस्मान् । मनसा संगमयसि च । “गोभिर्वाग्मिर्वादिभिः पशुभिः संगमयसि

च सूरिभिः” परिहृतेः । हे “मववन्” संगमयसि च “स्वस्त्या” अविनाशेन । स्वस्तीत्यवि-

नायनाम् । संगमयसि च “ब्रह्मणा देवकत” देवैर्दृष्टं तथीलक्षणम् । तदेव स्पष्टयति ।

शुभेनानेपि गोभिर्वाग्मिर्वादिभिर्मववन्तसंस्वस्त्या ॥ सम्ब-

हर्माण्डिवक्त्रं तु यद्यदस्ति सन्देवानां सुसुतौ युञ्जियानां स्वाहा ॥ १५ ॥

संवच्चं सा । संवच्चं सुपयसु सन्तु नभिरगन्महिमनं सुसुठं शिवे-

“यदस्ति” । यन्नित्यमित्यर्थः । संगमयसि च “देवानां सुमतौ” । तृतीयया विप्रणिशासः । शोभ-

नया मत्वा । “यञ्जियानां” यज्ञसंपादिनाम् । यस्तुमस्मानेव । सर्वैर्मनःप्रभृतिभिः संगम-

यसि तच्चै त एतद्विः “स्वाहा” सुकृतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥ “संवच्चं सा प्रयसां” । व्याख्या-

यसि तच्चै त एतद्विः “स्वाहा” सुकृतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥ “संवच्चं सा प्रयसां” । व्याख्या-

यसि तच्चै त एतद्विः “स्वाहा” सुकृतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥ “संवच्चं सा प्रयसां” । व्याख्या-

यसि तच्चै त एतद्विः “स्वाहा” सुकृतमस्तु इति शेषः ॥ १५ ॥ “संवच्चं सा प्रयसां” । व्याख्या-

तम् ॥ १६ ॥ “धातारातिः” । पट्-देवता अस्यास्यचि । “धाता सविता प्रजापतिः अग्निः
 त्वष्टा विष्णुः” ऐते पट्-“निधिषा देवाः । इदं समिष्टयजुर्ज्वणं “राति”र्दीनम् । “जुषस्तां”
 सेवन्ताम् । जुषिस्था च “प्रजयारराणाः” । यजमानसंबन्धिन्या प्रजया संरममाणाः ।
 यजमानाय एतद्-द्रविणं, दधाति ति प्रथमपुरुषस्य स्थाने मध्यमपुरुषश्छान्दसः, दधतु
 न । त्वष्टांसुदत्त्वो विव्दिधातुरायोनुं माष्टुं, तुन्वोयद्विलिष्टम् ॥ १६ ॥
 धातारातिः संवितेदञ्चुषन्ताम्प्र जापतिर्निधिंप्रादेवोऽअग्निः ॥
 त्वष्टाव्विष्णुः प्रजयासंररुराणायजमानाय द्रविणन्दधातु स्वा-
 हा ॥ १७ ॥ सुगावः । सुगावोऽदेवाः सदनाऽअकर्म वऽआंजुग्मे
 स्थापयन्तु । एवं तावदस्य मन्त्रस्य सव्यग्योजना प्रतिभाति ॥ १७ ॥ “सुगावः” । हे देवाः
 सुगमनीयानि “वो” युष्माकं “सदनानि” स्थानानि । अकर्मघातवन्तो वयं ये यूयं “साजग्मुः” ।
 आजग्मुसुरागताः । “सर्वनमिदं जुषाणाः” वज्रमेतं सेवमानाः । अघेदानीं परिसमाप्ते यज्ञे ।

“भरमाणा वहमाना हवींषि” । ये तु रथिनः ते रथेषु “भरमाणा (१) वहमाना हवींषि” ।
 ये तु अरथिनस्ते तु स्तन्यावसक्तिकासु हवींषि वहमानाः । “अस्त्रे घत्त वसवो वसूनि” ।
 अस्त्रासु दत्त हे वसवो वासयितारः “वसूनि” घनानि ॥ १८ ॥ “याँ आवहः” । हे भग-
 वन्नने यान् “आवहः” आहूतवानसि । “उद्यतः” कामयमानान् । हे “देव देवान् तान् प्रेरय” ।

दर्शसर्वं नञ्जुषाणाः ॥ भरमाणाव्वहमानाहुवींष्यस्मिंघत्तव्व-
 सवीव्वसूनिस्वाहा ॥ १८ ॥ आरू ॥ आरू ॥ आरू ॥ आरू ॥ आरू ॥ आरू ॥
 उग्रुतीदेवदेवास्तान्प्रेरयस्वे अग्रने सुधस्तथे ॥ जुच्चिवांसः ॥

अनुग्रज्यादिभिः । “स्वे” एकौथे “सधस्ये” सहस्थाने गृहे । किसत्तुा प्रेरयति चेदत आह ।
 ये ययं “जुच्चिवांसः” पयून् पुरोडाशञ्च । “पपिवांसश्च” सोमम् । “विश्वे” सर्वे ते इदानीं
 परिसमाप्ते यज्ञे “असुं” वर्मं स्वरातिष्ठतानु” । “अनुर्लक्षण” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “असुं”
 (१) भरमाणा पुण्यात् इत्यर्थो वा ॥ १८ ॥

प्राणवातमन्वातिष्ठत । “धर्म” चादित्यमन्वातिष्ठत । “श्व” दुर्गलोकमन्वातिष्ठत । यस्य यत्न गृहा
 इत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ “वयर्थं हित्वा” । अग्निं व्यवसृजति । वयमेव त्वां “प्रयति” प्रग-
 च्छति प्रारथ्यमाणो “यज्ञे अस्मिन्” हे “अग्ने होतारमष्टयीमहि” दृतवन्तः । “इह”
 मन्ते अग्निदेवो देव्यो होतेति । त्वञ्च दृतः सन् “ऋधगयाः” । ऋधोतेः पूर्व पदं, यजते-

पपिवाऽसं प्रचुव्विप्रश्वे सुङ्घर्मं ऽंखुरातिष्ठतानु स्वाहां ॥ १९ ॥
 व्वयर्थं हि । त्वांप्रयुतियुज्ञे ऽअस्मिन्नगने होतारुमहृणीमहीह ॥

ऋधंगयु ऽऋधंगुताशमिष्ठां प्रजानन्यु ज्ञमुप याहि व्विह्वान्तस्वा-
 हा ॥ २० ॥ देवांगातुविदः । देवांगातुविदो गतु व्वित्वा गतु

रत्नं पदम् । ऋधुवन्तयाचीः समर्षयन्तिष्टवानसि । किञ्च “ऋधगुताशमिष्ठाः” । “उत” अपि
 च ऋधुवन्तेव यज्ञप्रायश्चित्तं शमितवानसि । इदानीं “प्रजानन्यज्ञ” परिसमाप्तिं गृह “सुपयाहि ।
 विधान्” जानानः श्वमधिकारम् ॥ २० ॥ “देवागातुविद” इति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ यंज्ञं

व्यवहजति । “यज्ञ यज्ञं गच्छ” । हे यज्ञ यज्ञमेव त्वं गच्छ” । नहि त्वत्तो न्यदस्ति सतीतना हि
 स्वमित्यभिप्रायः । “यज्ञपतिं यजमानं “गच्छ”, “स्वा” च “योनिं गच्छ” । द्रव्यं देवता हि यज्ञस्य
 स्वा योनिः । “एष ते यज्ञः” । अयं तव शरीरभूतो यज्ञः संस्कृतः ऋत्विग्भिः । हे “यज्ञ-

मित ॥ मनसस्पतऽद्दुमन्देवयुज्ञं स्वाहुव्वाते धां ॥ २१ ॥

यज्ञं युज्ञम् । यज्ञं युज्ञं क्वजु चपतिङ्गकुस्वांथेयानिङ्गकुस्वाहा ॥

एषते युज्ञीय चपतिसहसू रक्ववाक्कुं सव्वीरुस्तञ्जु पस्वस्वा

हा ॥ २२ ॥ * साहिः । साहिर्भुर्मापृदाकुः । उरुठंहीराजुव्व

पते सह सूक्तवाकः” । साङ्गः सर्वशरीरः । सर्ववीरुस्तेतः । सोमः पशुः सवनीयाञ्च पुरोडाशा

वीर उच्यन्ते । “त” च “नुपस्व” आसेवस्व ॥ २२ ॥ कृष्णविषाणमेखले चाल्ले-

ऽप्रास्यति (१) । “साहिर्भुः” । व्याख्यातम् । आपोऽवक्रमयन्वाचयति । “उरुठं हि” । वारणी

विष्टुप् । एकं तावद् उरुं विस्तीर्णं हि अतिशयेन “राजा वरुणः चकार” कृतवान् ।
 “सूर्याय” । पद्यार्थे चतुर्थी । सूर्यस्य पन्थानम् । “अन्वेतवाउ” । अन्वेतवान् अन्वहमागमनाय ।
 अपरम् । “अपदे पादाप्रतिघातवे अकः” । यत्र पदं दत्तं प्रतिसुद्रान्वायेन नोपलज्यते तस्मिन्

रंणश्चचुकारु सूर्यायुपन्थुमिन्वेतवाउ ॥ अ पंटेपाटुप्र
 तिघातवेकरु तापवुक्ताहृदयुव्विधश्चिचत् । नमोव्विष्णा

पदे पथि अत्तरिन्नलोके । “पादा” पादानाम् । पठ्ठीवज्जवचनस्थाने आकारः । “प्रतिघातवे”
 प्रतिनिधानाय । अकः कृतवान् आलम्बनमितिशेषः, सूर्यस्यैव । “उतापवक्ता हृदयाविधश्चित्” ।
 उत अपिच । अपवक्ता अपवदिता आक्षेपा । हृदयाविधश्चित् । चिच्छब्दोप्यर्थे । हृदयं

(१) कण्विपाणमेखले चालोले प्रास्यति माहिर्भूः, जरुं हीति वाषयति, नमो वरुणायेति वाचयत्यपीकृमम-
 यिति । का० । १०। १२। ३५-३६ । ३३ ॥

यो विध्यति समीप्य, चार्थीच्चार्यं पिशुनः तस्याथपवदित्ता किमुतान्ये पामय, ककारिणामिति । य इत्यं भूतो वरुणः सोवसृथाय तीर्थं ददात्विति श्रेयः । अपोवक्रमवन्वाचयति । “नसोधरुणाय” । “अधिष्ठितः” आक्रान्तः “वरुणस्य माथो” नालं बन्धनाय ॥ २३ ॥ समिधं प्रासगाभिजुहोति (१) । “अग्नेरनीकम्” । आग्नेयौ विष्टु, प् । अग्नेरनीकमिति परोक्षलिङ्गम् । “दसेदसेसमिधं वक्ष्याग्ने” प्रगात्रं लिङ्गमेवासिन्वाये अत एवं व्याख्यायते । यथा तवाग्नेः सतः अनीकं सुखम् “अप” उदक

युभिषिष्टितोव्वरुणस्युप्राशः ॥ २३ ॥ अग्नैरनीकम् । अग्नैः

“नाविवेयं” प्रविवेय प्रविष्टम् । “अपान्नपा त्वं द्रकं प्रति रक्षत्” अरुथंम्” अशुरस्य स्व-साया-दिक्षम् । स त्वमिदानीं दसेदसे । दस इति गृहनाभ । यद्वागृहे यद्वागृहे । अश्वमेधविदया वीक्षा । तत्र हि नानावसृथान्यहानि भवन्ति । “समिधं वक्षि” यजति । यजतिः संगति-करणार्थः । समिधं संगतां कुरु आत्मसात्कुरु । ततो नन्तरं “दृतं” प्रति “ते” तव “विह्वला” । ज्याला “सुत्वरण्यत्” उत्तरन्तु समिधः सकाशात् ॥ २४ ॥ षड्वीपबुध्मं । लावयति ।

(१) प्रायः समिधं चतुर्गं हीत्वाभिजुहोति यन्नेऽनीकमिति ॥ का० १०।५।२२ ॥ २४ ॥

“समुद्रेते” । सौमि विराट् । यदित्तरयं निपातो हृदयशब्देन सहस्रं बध्धते समानलिङ्गत्वात् । यत् हृदयं समुद्रे ते तव “असु अन्तः” अपां च अन्तर्मध्ये वर्त्तते तत्र त्वां गमयामि । तत्रस्यं च त्वां “संयियन्तु औषधीः” । “उत अपि च आपः” । किं च “यज्ञस्य” च “सृक्तोक्तौ” शोभन-

रनी'कम् पऽआवि'वे शापान्नपात्प्रतिरक्षन्सु र्यु'म् ॥ दमेदमे-

सुमिधंथयददयगनेप्रति'ते जिह्वाघृतमुच्च'रययुत्स्वाहां ॥ २४ ॥

सुमुद्रेतेहृदयसुण्णस्व'न्तः सन्त्वा'व्विशुन्त्वोष'वीरुतापः ॥ यज्ञ-

वचनोच्चारणेन “नसोवाकेन” नमस्कारवचनेन च “विधेम” । विधिः स्थापनार्थः । हे “यज्ञ-पते” सोम ॥ २५ ॥ विश्वज्योपतिष्ठते (१) । “देवीरापः” । पङ्क्तिर्वावृहती वा । अपां च सोमस्य च संगतिं ददति । हे देव्य आपः “एष” सोमो “वः” युष्माकं गर्भो “वर्त्तते” । “तं

(१) समुद्रेत इति ऋजोपकुम्भं प्रावयतीति । का० १०।२।१ ॥ २५ ॥

(२) देवीराप इति विश्वज्योपतिष्ठते । का० १०।२।२ ॥ २६ ॥

सुष्पीतं" साधुतर्पितम् । सुभृतं सुपुष्टम् "विभृतं" धारयत । हे "देव सोम एष ते लोकः"

सानं तस्मिन्नमसितः "शं च वचन" परि च वचन । शं सुखमसान्प्रति वह प्रापय । परिवह च
असत्त. सर्वा आर्त्तोः तस्मिन्नः शं चै धि । "सर्वाथ्यश्च न आतिथ्यो गोपायेति" श्रुतिः ॥ २६ ॥

स्थत्वायज्ञपतेसूक्तौ नमो वृकैर्विधिमृत्स्वाहा ॥ २५ ॥ देवी

रापः । देवी रापः ष्वे गिर्भ्वं स्त ठं सुष्पी तं ठं सुभृ तस्मिभृ त ॥

देवसोमै षते लोकस्तस्मिञ्च उचु व्वदद्वुपरि चव्व च्च ॥ २६ ॥ अवंभृथनि

चस्पुण । निचेरुरसिनिचुम्पु णः ॥ अवंदेवैर्हु वृक्क तुसेनीयासिषु मवुम

त्यै र्मर्त्यै क्तंम्पु कुरावणी देवरि षस्प्याहि देवानां सुमिदंसि ॥ २७ ॥ *

मज्जति (१) । "अवन्धे" ति । व्याख्यातम् । समिधमादधाति (२) । "देवानाम्" देवीभूताना-

मस्यक्तं समिन्धनं त्वं भवसि ॥ २७ ॥ इत उत्तरमनूवन् ध्यायदि गर्भिणी स्यात्तव प्रायश्चित्तं-

(१) अवन्धे मज्जति । का० १०।२।३ । (२) स्नानोत्तरगावकनीयमेत्त्वं तस्मिन् समिधं दध्यात् ॥ २७ ॥

कालावच्छिन्न इव “गर्भो जरायुणा सह” । जरायुर्गर्भवेष्टनस्य । कथं चलतु इत्यत उपमया दर्शयति । “यथायं वायुरेजति यथा” च “समुद्रं चलति । एतौ हि सदाचलनौ । “एवमयं दग्मास्यः” । “तमेतदथ दग्मास्यं सन्तं ब्रह्मणैव यनुषा दग्मास्यं करोती”ति श्रुतिः ।

एजं तु दग्मां मास्यः । एजं तु दग्मां मास्यो गर्भो जरायुणा सह ॥ यथायं
 वायुरेजंति यथा समद्भ्रू एजंति ॥ एवायन्दग्मां मास्योऽस्रं उजरायु

“अस्रतः” । संसरेरेतद्भ्रू संसतु सवतु वा । “जरायुणा सह” अस्रत् अपसरत् गर्भो वेष्टनेन सह ॥ २८ ॥ अक्वदानान्यनु जुहोति (१) । “यस्यैतेयन्निवः” । अनुष्टुप् । वयोच्यते । यस्यास्ते तव यज्ञियो “गर्भः” यज्ञार्हो गर्भः । यस्याच्च तव “योनिर्हिरण्ययो”

(१) निरुद्यमाणमभिमन्त्रवत् एतत् दग्मास्य इति । का० २५।१७ ॥ २८ ॥

(१) अक्वदानान्यनुजुहोति यस्यैत इति । का० २५।११ ॥ २८ ॥

म्रियते ब्रह्मणा यनुपा तां त्वां गर्भेण संगमयामि । यस्य च गर्भस्य “अङ्गानि अङ्गुता”
 अङ्गुतानि अनवखण्डितानि । ‘ऋह्वरेष्वन्दसौ’ति ऋरादेशः । तं गर्भं “मावा” अनववृन्ध्या-
 लक्षणया “समवीगम” संगमयामि ॥ २६ ॥ अथर्वोरचुहोममेधं जुहोति (१) । गर्भः
 सृजते इन्दुषंस्त्वेन । “पुरदसो” बहुदहनः । “विपुरुषः” बहुरूपो हि गर्भो भवति । “इन्दुः”
 णासुह ॥ २८ ॥ यस्यैते । युञ्जियोगर्भेष्वियस्यै योनिर्हिंरुणययी ॥
 अङ्गान्यहूतुयस्युतस्मात्वासमजीगसुंस्वाहा ॥ २९ ॥ पुरु-

सोमः पयोर्हि सोम संस्तवो विद्यते । “अन्त-रुदरे व्यवस्थितो “महिमानं” महाभागदम् “आनक्षु”
 अक्षुतेर्व्यतीकरणार्थस्यै तद्रूपम् । व्यतीकरोति । “धीरः” मेधावी । इत्थं भूतं “महिमानमानं
 जधीरो” येन “एकप्रदो” विपदो विपदोऽन्वेषुपदोमटापदौ” मपिवशामवगणयित्वा भूत-

(१) स्विष्टकृतमनु (अध्यायुं णा स्विष्टकृतोमे कृते प्रतिप्रख्याता प्रवरण्या सुचि षव्वं’ गर्भरसमवदाय लुचुयात्)
 ज्ञुषीति पुरुदस इति । मा० २५।१-१५ ॥ ३० ॥

रूपेण "सुप्तानि" भूतजातानि "अनुप्रथन्तान्" । वशाया अङ्गमनुप्रथयते । दृष्टिरेवं भूतानां
 भविष्यतीत्यभिप्रायः । कथमित्यं यथा चतुष्पदी सती एकपद्यादिभेदैरुच्यते । अत्रसुत्य सुयुत
 इति व. सः । वशेत्येकपदी, वपया अङ्गेद्य द्विपदी, उपयट्-होमैश्च लिपदी, चतुष्पदी पत्नीसंयानैश्च-
 दुस्ममोत्रिषु रूपं । पुरु दुस्ममोत्रिषु, रूप्सु इन्दुं रन्तस्महिमानमान
 सुधीरः । एकपदीन्दुपदीं त्रिपदीञ्चतुष्पदीमुष्पापदीम्बुनारु
 षप्रथन्तुं स्वाहा ॥३०॥ सरतोयस्य । सरतोयस्य हि क्षयैः प्राथादिवोषि

तुभिर्वा पादेः । अष्टापदी तु गर्भसंबन्धिभिः पादैः ॥ ३० ॥ नुहोति (१) । "सरतो यस्य" ।
 सारत्ती गायत्री । "सरतः यस्य क्षये" निवासे गृहे । 'क्षयोनिवास' इत्यादुद्रात्तः । "पाथ" ।
 पा पाने, यमो लप् । पिनथ पानादीन्कुरुथ । हे "दिवो विमहसः" । दुग्लोकस्य महयितारः

(१) समिष्टयजुरन्ते (समिष्टयजुर्होमान्ते) ऋभिवे (ज्नी) नुहुयात् (स्वाहान्तेन मन्त्रेणोष्णोपवेष्टितगर्भं
 नुहोति । तिष्ठन् मरुत्तइत्यस्वाहाकृत्येति (स्वाहाकारमनुचार्य) । का० २५।१० ॥ ३१ ॥

पूजयितारः । “ससुगोपातमोजनः” । ससुगुप्तमो वज्रमानवनः । युवाह, प्रानां न सयमस्ती-
 ल्यभिप्रायः ॥ ३१ ॥ अङ्गारैरभिसमूहति । “सहीद्योः” । व्यापाद्यथिव्यौ गायत्री । सहती द्यौः
 “पृथिवी च नः” अस्माकं “सिमं यज्ञं मिमिचताम्” । मिह से चने । सिञ्चत स्वैः स्वैर्भोगैः । “पिपृ-
 तान्” । विष्टतां नः यज्ञान् “भरीसभिः” सरणैः । हिरण्यपशुधान्यादिभिः ॥ समाप्तोऽग्निष्टोमः ॥ ३२ ॥
 सहसः ॥ ससुगोपातमोजनः ॥ ३१ ॥ सुहीद्यौः । पृथिवीचन
 ऽद्भुसंष्टुज्ञस्मिचिताम् ॥ प्रिपृताब्नेभरीसभिः ॥ ३२ ॥ * आ-

अप पोडशी अग्ने पयस्ये खे तसान्प्राक् (१) । “आतिष्ठ” । तिष्ठ ऐन्द्रोऽनुष्टुभः । आतिष्ठ
 अवितिष्ठ आरोह ह्ये “दृत्वहन्” दृत्वस्सहज्तः “रथं युक्तौ” ते तव “वृक्षणा” लयीलक्षणेन
 रन्द्रागच्छेत्प्रादिना “हरी” करितवशीवशवौ । तौ हि आह्वानानौन्द्रस्योपपुत्र्य, प्राप्तु आवयो-
 नियोजनकाल इति मन्यमानौ स्वयमेवात्मानं रथे युञ्जते अत एवमाह । “युक्ता

(१) मधीयोरित्यङ्गारै (यानिते चिमं गर्भम्) यम्यसुतीति । गी० २५।१७।८ ॥ २ ॥

ते ब्रह्मणा हरौ" इति । अथेदादौ रघारूढस्य "अर्वाचीनम्" । अस्मदभिषुम् "सु" साधु "ते" तय "मनः" हे इन्द्र "गावा" सोमाभिषवकारी "क्षपोतु" करोतु "वग्नुना" बग्नुरितिवा ग्नामसु पठितम् । सोमाभिषवञ्चनिना । "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा षोडशिनं गृह्णामि तिष्ठ । वृत्त्रहन्त्रथं द्यूक्तातिब्रह्मणुहारौ" ॥ अर्वाचीनुर्ऋसुतेमनी रगार्वाक्षणेत्तुवृग्नुनां ॥ उ प्र युभगु'हीतोसीन्द्रायत्वाषोडशिनंऽए षतेयीनि रिन्द्रायत्वाषोडशिनै ॥ ३३ ॥ * य वच्चाहि । केशिनु । ह

एय ते यानिः इन्द्राय त्वा षोडशिनै ॥३३॥ द्वितीयो ग्रहणमन्तः । "युच्चाहि" । युञ्जि रयोगे । युष्टग्धि । "हि" यस्मात् "केशिनौ" प्रलम्बकेशरौ "हरौ" हरितवर्णावश्वौ "वृषणौ" वर्षितारौ सेक्तारौ तस्णौ । "कक्षप्र" कक्षत्रा अग्वस्य संनाहरज्जुः । मा पूरणे । कक्षयां यावापूरयतः तविवह-

(१) मात चवनेऽतिप्राच्यां गृध्रेत्वा षोडशि खान्दिरेण चतु सक्तिना (चतुष्कोणेन) आतिष्ठ युच्चाहोति ।

सुच्येते । तौ युक्ता रथे तमास्याय “अथ” समनन्तरमेव “नो”ऽस्माकम् हे “इन्द्र सोमपाः”
 सोमपानशीलः ‘गिरासुपञ्चुतिं चर” स्तुतिलक्षणां गिरं वाचसुपञ्चुत्य वर आगच्छारमद्-
 गृहम् । “उपवाम” इत्यादि समानम् ॥ ३४ ॥ तृतीयोमन्त्रविकल्पः “इन्द्रमिहरी” । इच्छब्द
 रूषिप्र’णाकवक्ष्याम्या ॥ अर्थान्ऽइन्द्रसोमपांगि रासुप’मञ्चुतिञ्चर ॥
 उ पु या म गृ’हीतोसीन्द्रायत्वापोडधिनि’ऽए षते योनि रिन्द्रायत्वाषोड
 धिने ॥ ३४ ॥ * इन्द्रुभित् । इन्द्रुमिहरी’व्वहुतोप’तिष्टुष्टुभव-
 सम् ॥ ऋषी’णाञ्चस्तूतीरुप’यु ऋञ्चुमानु’षाणाम् ॥ उ प यु
 एवाथे । इन्द्रमेव हरितर्णायश्वौ ‘वहतः” प्रापयतः । * अत्र “ऋक्सामे वै हरी इति श्रुतेः
 द्वित्रचनात्तहरियब्दस्य ऋक्सामनाचक्षरवात्, हरितर्णायश्वविन्द्रमेन’ वहतम् इति
 व्याख्यानं न षट्ते । हरितर्णयोर्ह्यश्वयोः सर्वरा सुलभत्वात् । इन्द्राश्वयोश्च हरितवर्गत्वम-

दंसी"त्यादित्युतिपर्यालोचनया नानावर्णच्छन्दोमये ऋक् सामे एवेन्द्रं व्रहत इति यत्नं न तु हस्तित्रयीवशैवा । * कथं भूतमिन्द्रम् "अप्रतिघृष्टशवसम्" । न प्रतिघर्षयितुं शक्यते शवो बलं यस्य स अप्रतिघृष्टशवाः तमप्रतिघृष्टशवसम् । क्व वहत इत्याह । "ऋषीणां" च वशिष्टप्रष्ट-

मगृहीतीसीन्द्रायतवाषोडशिनंऽष्टषते योनि र्चिन्द्रायतवाषोडशिन-
ने ॥ ३५ ॥ * यस्मिन्नु । जुातःपरोऽञ्च न्योऽस्ति यऽञ्चावि वे
शुभुवनानि विवश्रवा ॥ प्रजापतिः प्रजयां सठंरुणस्त्रीणि उज्यो

तीनां च "स्तुतीः" । "उप"समीपे । "यज्ञं च मानुषाणाम्" । मनुष्याणां यजमानानामुप
समीपे वहत इति वर्त्तते । "उपयाम्" इत्यादि सप्तानव्याख्यानम् ॥ ३५ ॥ षोडशिश्र ३ सुप-

* षवैत्वारथ्य - षष्ठी * इत्यन्तं वा० पु० नास्ति ।

तिष्ठते (१) । “यस्मान्नजातः” । विद्युप् । षोडशी परब्रह्मरूपेण सूयते । यस्मा “दन्वःपर”
 सत्कष्टो जातो देवो नास्ति न विद्यते महिमातश्चा “विवेश” आविशति “भुवनानि” भूतजा-
 तानि “विष्वा” विष्वाणि सर्वानि अन्तर्यामिरूपेण । तथाच श्रुतिः । “यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठति
 तीर्थेषिसचते स षोडशी ॥ ३६ ॥ इन्द्र प्रश्च । सुस्माद्द्वृणप्रश्चु बा
 जुतौते भुक्षञ्च कृत्तुरगुऽएतम् ॥ तयो रुरुहमनु भुक्षम्भक्षया

यद्य प्रजापतिर्भवति” । “प्रजया सरराणः” संरममाणः क्रीडन् । यच्च “क्षीणि ज्योती-
 पि” अग्निवायुसूर्यलक्षणाणि “सचते” सेवते परमात्मरूपेण स षोडशीगृहः ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीति
 र्भक्ष्याख्यानयुक्ता ॥ ३६ ॥ षोडशिनं भक्षयति (१) । “इन्द्रश्चसमाट्” । विद्युप् यजुरन्ता । सह

(१) तपस्सापनं यस्मान्न जात इति । का० १।२।१।८ ॥ ३६ ॥

(१) इन्द्रश्च समाडिति मन्त्रसम् । का० १।२।५।३० । इति षोडशियोगः ॥ ३७ ॥

यु०
 य०
 सं०
 १०६
 उ०
 भा०

प्रायेनेति यमः । इन्द्रवरुणौ देवता षोडशीगृहे वा । “इन्द्रश्चसम्नाट्” यो वाजपेययाजी । “वसुश्च” चकारौ समुच्चयार्थीयौ । “राजा” यो राजसूययाजी । “राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति सम्नाट् वाजपेयेनेति” श्रुतिः । “ता” विन्दुवरुणौ “ते” तव हे षोडशियग्रह “भक्षं चक्रतुः” द्वातवन्तौ “अग्ने” प्रथमम् । एतमित्यस्य भक्षेण सह संबन्धः । “तयो” भक्ष “मनु” कुर्वन्तु” भक्ष

सि_३व्वाग्देवीजु'षु_३राणासीम'स्य_३टप्यतुसु_३हप्रुणेन_३स्वाहा ॥३७॥ *

अग्नेपवंस्र । अग्नेपवंस्व स्वपांऽअस्मै_३व्वच्चैः_३सुवीर्यं_३म् ॥ ६-
 “भक्षयामि” । मदीयेन च भक्षणेन “वाग्देवौ जुपाणा” सेवमाना “सोमस्य त्वप्पतु सह प्राणेन” ॥ ३७ ॥ अथातिगृह्यपुरोचः तिस्रो गायत्येगनीन्द्रसूर्यदेवत्याः (१) । “अग्नेपवस्र” । हे भगवन्मने पवस्र । पवतिः प्रष्टत्प्रथोन्तर्भावितत्पर्यथः । पवस्र प्रवर्तयस्र । यस्तुं “स्वपा”

अथ द्वादशाहमन्त्रा । (१) षष्ठयः पञ्चहा (तदाख्यः ब्रतु) तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्वु हे पूर्वोऽग्नेपवस्रो तिष्ठन्नद्वय-
 मित्यत्र च मेकैरुम् अयेवर्षस्त्रिन्द्रीजिष्ठ सूर्यंभान्जिष्ठेतिमन्त्रं यजमानैरिति । का० । १।३।१-२ ॥ ३८ ॥

चनस्थाने छान्दसं रूपमदृश्यमिति । दृश्यन्ते अथ सूर्यस्य मज्ञानकृतत्वात् “केतवो रश्मयः” ।

केठरिति मज्ञानामसु पठितम् । “वि”इत्यनर्थको निपातः । अथवा व्यदृश्यमिति संबन्धः । “जनान्-
अनु”अनुगताः भाजन्तः देदीप्यमानाः । कथंभूता दृश्यन्ते । “अग्नयो यथा” अग्नय इव “उपयास-

यीजनुरः ॥ ५३ अनु ॥ भाजन्तेऽत्रु ग्नयो यथा ॥ उ प्रयासगृ-

हीतोसि सूक्ष्मयत्वाब्भ्रुजायै षतेयोनिं सूर्ययत्वाब्भ्रुजायै ॥

सूर्ये भ्रुजिष्ठु भ्रुजिष्ठुसवन्देवे ष्वसि भ्रुजिष्ठुहीहमं नू ष्वये

षभ्यासम् ॥ ४० ॥ * उटुत्यम् । उटुत्यञ्जुतवेदसन्देवंव्यहन्ति

गृहीतोसि सूर्याय त्वा भ्रुजायैप ते योनिः सूर्यायत्वा भ्रुजायै । भजयति । द्वे “सूर्येभ्रुजिष्ठु”अति-

शयेन भ्रुजिष्ठु यथा “भ्रुजिष्ठुसु” देवे ष्वसि” एवं “भ्रुजिष्ठुहं मनुष्येषु भ्रुजासम्” ॥ ४० ॥ विपुवति गृहं

गृह्णाति (१) । “उदुत्यञ्जातवेदसम् । व्याख्यातम् । देवार्पन्तु ॥ ४१ ॥ अथ रोहिणीगोरभिसन्तर्णं द्वाभ्याश्चरभ्यां महापङ्क्तिप्रस्सारपण्डित्तिभ्यां द्रोणकलयमवधायति(१) । “आजिष” । कुसुबविन्दोरार्पन् । महीतिगोनामसु पठितम् । आभिसुख्येन जिषु द्रोण “कलय” इ “महि” । किञ्च

केतवः ॥ दृष्टोव्विष्वक्श्रवायुसूठ्यं ॥ उपुयुत्सगृहीतोसि
सूठ्यीयत्वाभून् । जायैषलेवोनि । सूठ्यीयत्वाभून् जाय ॥ ४१ ॥ *

“आत्वाविशन्विन्दवः” । आविशन्तु त्वाभिन्दवः सोमाः य एते द्रोणकलयसंविन्दवः । किञ्च । “पुन”रपि “जर्जा” अन्नेन सहितानि “वर्तस्व” । यां स्वामेवं सुमः “स नः” अस्माकं

(१) उदुत्यमितिग्रहग्रहणम् । का० १३।२।११ ॥ ४१ ॥

(१) हविर्धानाग्नीधुर्योरन्तरे द्रोणकलयमेनाम् (गर्गविरावादावहीने त्रिसुख्ये गोरुहसं दक्षिणासि तत सहस्रसख्यापूरणी रोहिणीषेयुक्ता) आघ्रापयंति आजिषेति । का० १३।४।८ ॥ ४२ ॥

“सहस्र” गवां यदेतदस्माभिर्दत्तं तत् “धुञ्च” । दुहतिर्दीनार्थः पुनर्देहि । त्वत्प्रसादाच्च
 “उरुधारा” बहुधारा “पयस्वती” पयसा संयुक्ता “पुन”रपि “मामाविशतात्” आविशतु ।
 “रयिः” घनम् ॥ ४२ ॥ दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति (१) । “इडेरन्ते” । इडे इडे ।

आजिगघ्र ॥ आजिगघ्रकु लशंम् दुह्यात्वात्वाव्विशु नित्वन्दवं ॥ पुन-
 रु उर्जानिवर्तस्व सानःसु हस्रं न्युक्त्वोरुधारापयस्वतीपुनस्मा
 विश्रताद्दुयिः ॥ ४२ ॥ इडेरन्ते । इडेरन्ते हव्ये कामस्ये

इडानाम मगोर्दृहिता तथा गौरुपमीयते । इडेव त्वमसि । रन्ते रमयतीति “रन्ता” ।
 हव्ये ह्ययन्तेसा विकारा यज्ञे पिति “हव्या” । “काम्ये” । मगुध्याणां ह्येतासु कामाः प्रविष्टाः ।
 “चन्द्रे” । चन्द्रेवाल्हादयतीतिचन्द्रा । “ज्योति” । तस्यैव ज्योतिर्ज्योतिरना । द्युतदीप्तौ
 (१) इडेरन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति । का० १३५१३० । ४२

“अस्रज्योतां” । “अदि”ति अदीने । “सरस्वति” । सर इत्य, दकनाम । सतः । तद्वति ।
हे “महि”महति । “विश्रुति” विविधं अयूत इति विश्रुति । एतानि “ते” तव हे
“अग्ने” ग्रहन्तञ्चे “नामानि” अतिशयगुणयुक्तानि तैरभिहिता सती “देवभक्षे मां सुकृतं” सुकृत-

चन्द्रे उज्योतेदिति सरस्वति महि विश्रुति ॥ एतातेऽग्रहन्य
नामानि देवेभ्यो मासु कृतं भूतात् ॥ ४३ ॥ * व्विनः ॥ विनऽइन्द्र
सृधो जाहनी चायं कृपुतन्नु गतः ॥ योऽत्रु सम्मर ॥ ५ अग्निदा

कारिणं “व तात्” व हि ॥ ४३ ॥ महाप्रतीचं ग्रहं गृह्णाति (१) । “विनइन्द्र” । अनुष्टुप् ।
इन्द्रो विश्वज्ञ, गयज्ञो देवता । “वि न इन्द्र सृधो जहि” विजहि विनाशय नः अस्माकं हे इन्द्र सृधः

(१) ग्रहं गृह्णाति विनइन्द्र, वाचस्पतिं विश्वकर्मनुचिवेति । का० १३।२।७ ॥ ४४ ॥

संगामान् । किञ्च “नीचा यच्छ दृतन्यतः” । ये दृतनां संगाममिच्छति ते दृतन्यतः तान्दृष्ट-
न्यतो मनुष्यान् नीचा यच्छ नीचैर्निगुरणीष्व । यच्चा “स्नान् अभिदासति” । दाहृषुष्ये
उपधिपति तमधरं निकृष्टमर्वाचीनं तमो गमय । “उपयाम गृहीतोसौन्द्राय न्वा विस्वध
एष ते योनिरिन्द्राय त्वा विस्वधे” । व्याख्यातम् ॥ ४४ ॥ द्वितीयोमन्त्रविकल्पः (१) वाच-

सुत्तधरङ्गमयुतमः ॥ ७ पु यु ऽसगृहीतुसौन्द्रायत्वाब्धि
सृधंषुषते योनिरिन्द्रायत्वाब्धिसृधे ॥ ४४ ॥ * व्वुचस्पतिं ।

सति” । विष्टुप् विश्वकर्मणी । स नो विश्वानीति तदः यवणाद्यदोष्याहारः कर्त्तव्यः । नित्य
सन्धी हियत्तदौ । यं वाचोधिपतिं प्राणरूपेण इन्द्ररूपेण वा विवच्यते । “तस्मादाहुति
रिन्द्रोवागिति युतिः । “विश्वकर्माणं” सर्वस्य कर्तारम् । “ऊतये” अवनाय तर्पणाय वा ।
“मनोबुधम्” । मनस इव यस्य बुधः मानोबुधः स एवसुच्यते । मनोगतिमित्यर्थः । “वाजे”

अन्ने अस्मिन् महाव्रततीयलक्षणे विषयभूते । “अद्य” अस्मिन् द्यवि । “ह्रवेम” । आह्वयामः ।
 “स” आहृतः सन् “नो”ऽस्माकं “विश्वानि” सर्वाणि “हवनानि” आह्वानानि “जोषत्”
 जुपतां सेवताम् । “विश्वशभूः” । शमिति सुखनाम । सर्वस्य सुखेन भावयिता । “अवसे”
 व्वि प्रश्रवकं स्मरणभूतयै सनीजुवं व्वानिऽब्रुव्याहुवेम ॥ सनीं व्वि प्रश्रवा
 नि हवनानि जीषद्वि प्रश्रवशंभूरुवंसे साधुकर्मसा ॥ उ पुयामगृही
 तोसीन्द्रायत्वा व्वि प्रश्रवकं स्मरणऽए षते योनि रिन्द्रा यत्वा व्वि प्रश्रवकं-
 स्मरणे ॥ ४५ ॥ * व्वि प्रश्रवकं स्मरणं न्हविषा ॥ विप्रश्रवं कर्म न्हविषा

अथ इत्यन्तनाम । अस्माकमन्त्रदानाय “साधुकर्मा” । “उपयामगृहीतोऽसौ”ति व्याख्या-
 तम् ॥ ४५ ॥ अपरो भन्तविकल्पः । “विश्वकर्मन् हविषा” । त्रिष्टुबैन्द्री वैश्वकर्मणी च । हे
 विश्वकर्मन् अन्नेन हविषा महान्तोयलक्षणेन “वर्द्धनेन” च वर्द्धयित्वा । “वातार”जगतः “इन्द्रम्

अक्रयोः" दहतवानसि । "अत्रथ" च । "तस्मै" चैवंप्रभावायेन्द्राय "विशो" मनुष्याः "सम-
नमन्तपूर्वीः" सन्तताः पूर्वे वशिष्ठप्रसृतयः इदानीन्तना अपि सन्तताः । अयमेव हि इन्द्रः "उग्रः"
उद्गर्णमज्जः "विहव्य"श्च । विविधेषु कार्येषु आह्वयत इति विहव्यः । "यथा असत्" । पञ्च-
वर्द्धनेनत्वात्तारुमिन्द्र'सक्वणोरुवुद्धाम् ॥ तस्मै त्विषुःसम'न-
मन्तपुर्वी रयसुगोव्विहव्युविथासत् । उपुयामगृ'हीतोसीन्द्रो-
यत्वाव्विषुष्वकर्मणः षतुषोनिरिन्द्रायत्वाव्विषुष्वकर्मणो ॥ ४६ ॥*

स्यर्धे घालप्रत्ययः । यतः कारणादसद् भवेत् हे विश्वकर्मन् त्वह्वविसामर्थादिन्द्रस्यायं प्रभाव
इत्यभिप्रायः । "उपयाम गृहीतोसीन्द्राय त्वा विश्वकर्मण एव ते योनिरिन्द्रस्य त्वा विश्व-
कर्मणे" इति व्याख्यातम् ॥ ४६ ॥ अदाभ्यं गृह्णाति (१) । "उपयाम गृहीतोसि" । देवाना-

(१) षडाभ्यं गृह्णात्याचिञ्च निप्राभ्याः पाठे तस्मिन्सूयो तस्मिन्स्त्रीनयूनवघाव (यस्मिन्लौदुस्त्रे पाठे ऽशुर्ह्य ही
तस्तत्र हीत्त्वमसस्वा निप्राभ्यासंप्रा षप आनीय तस्मिन्स्त्रिचः सोमसताः प्रक्षिप्य) अन्वयेत्वा गायत्र ऋन्दसन्निति प्रति-

मार्षम् । “अनये त्वां गाय त्रच्छन्दसं गृह्णामि” । एकं ग्रहणम् । “इन्द्राय त्वा विष्टुपच्छन्दसं
 गृह्णामि” । द्वितीयं गृहणम् । “विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यो जगच्छन्दसं गृह्णामि” । तृतीयं गृह-
 णम् । एवं सवनदेवताभ्यः स्वच्छंदैकं सोमं गृहीत्वा । अथेदानीमाह । “अनुष्टुपते” तव

उ॒प॒यु॒ऽम॒गृ॒ही॒तो॒सि । उ॒प॒यु॒ऽम॒गृ॒ही॒तो॒स्य॒ग॒न॒ये॒त्वा॒गा॒यु॒त्त्र
 छं॒न्द॒स॒ङ्गु॒हृ॒णु॒ऽमि॒न्द्रा॒य॒त्वा॒त्त्रि॒ष्टु॒प॒च्छं॒न्द॒स॒ङ्गु॒हृ॒णु॒ऽमि॒
 स्त्वा॒दे॒वे॒भ्यो॒ज॒ग॒च्छं॒न्द॒स॒ङ्गु॒हृ॒णु॒ऽम॒म्य॒न॒ष्टु॒प॒त्ते॒भि॒गुर॑ ॥४७॥ वृ-
 हे सोम “अभिगरः” । गृ सुतौ । अभिष्टव इत्यर्थः । “यथा ऊर्ध्वं सवनैभ्यस्सदानुष्टुम-
 मिति” श्रुतिः ॥४७॥ गृहपात्रस्यासु निगम्यासु अंग्रनाघुनोति । “वेशीनां त्वापत्मन्नाघुनोमि” ।

मन्त्रमुपयामसर्ववाविमेपाट, (अनयेतेत्यादितिभिर्मन्त्रैः क्रमेणादास्य यथाहाति, एतेमन्त्रैः सोमलताप्रक्षेप इति केचित्,
 उपयमेति विद्ययाही योऽन्यीयम्) अनुष्टुप इत्युक्ता इति । का० । २।५। ३। १५ ॥ ४७ ॥

मेवस्य वृषत उदरे शेरत इति वृष्य उदरस्या आप उच्यन्ते । हे सोम वृशीनामपो त्वां
पत्नन् पतने आधू'नोमि कम्पवामि । “कुक्कूनानां त्वा” । कूह् शब्दे । अथर्धे कुवत्यः शब्दः
कुर्वाणाः नमन्ते प्रवृहीभवन्तीति कुक्कूननाः मेध्या आपः । “भन्दनानाम्” । अदि कल्याणे सुखे

शी'नान्त्वा । वृशी'नान्त्वुपत्क्नुन्नाधू'नोमि कुक्कूनानान्त्वु ।
पत्क्नुन्नाधू'नोमि भुन्दनानान्त्वुपत्क्नुन्नाधू'नोमि मदिन्तमानान्
न्त्वुपत्क्नुन्नाधू'नोमि मधुन्तमानानान्त्वुपत्क्नुन्नाधू'नोमि शुक्नुन्तवो

च । कल्याणकारिण्यः सुखयित्० वा भन्दनाः । “मदिन्तमानानाम्” । अथर्धे मृद्व्यन्ति तर्पय-
न्तीति मदिन्तनाः । माद्यते'नीह्वसे'तिनुमागमः । “मधुन्तमानाम्” । अतिशयेन मधुखादो-
पेता मधुन्तमाः । “शुक'स्वा” शुकमत्किटकर्मण' स्वां शुक्रे अत्किटकर्मणि निग्राभ्यालक्षणे

उदके “आधूनीमि” । “अन्-होरूपे” दिवसस्य रूपे तदपि शुक्रमेव भवति । “सूर्यस्य चरश्चिषु” ।
 रश्मयस्तु प्रकाशरूपत्वादेवं भवन्ति ॥ ४८ ॥ (१) “ककुभर्ठं रूपं दृपमस्य” । ककुभमिति
 महन्नामसु पठितम् । अस्य सोमलक्षणस्य दृपमस्य ककुभमादित्यलक्षणं रूपं “रादते” देदी-

शुक्ल आधूने स्म्यन् न्होरूपे सूर्यस्य शुक्रस्य पुरोगाः सोमस्य पुरोगाः ॥ ४८ ॥ ककुभर्ठं रूपं ॥
 वृषभस्य रोचते बृहच्छुक्रस्य पुरोगाः सोमस्य पुरोगाः ॥

ष्यते । “बृह” बृहत्प्राभावतः “शुक्रः” शुक्रस्य पुरोगाः । शुक्र आदित्यः शुक्रस्य आदित्यस्य
 पुरोगामी । सोम एव सोमस्य पुरोगामी भवितुमर्हति यस्माद् अतः कारणात् “यस्ते” तव

(१) धुनीत्यं शुभिर्नैमीनां क्लेति गच्छन्नाहवनीयम् इति । आ० १२ ५१७ ॥ ४८ ॥

हे सोम “अदाभ्य” मनुषहिंस्यं नाम “नागृवि” जागरणशीलं तस्मै त्वा गृह्यामि ।
बुहोति । “तस्मै” ते तव हे सोम “सोमायस्वाहा” । “तत्सोममेवैतत्सोमाय नृहोतीति”
श्रुतिः ॥ ४६ ॥ अंशून्सोमे निदधाति (१) । “उथिक्त्वम्” । वय कान्ता । अस्य क्विपि

यत्तेसुसादाभ्यु ब्रामजाष्टवि तस्मै त्वागृह्णासि तस्मै तेसो
मुसोमायुस्वाहा ॥ ४६ ॥ उथिक्त्वम् । उथिक्त्वन्दे वसोम् ।
गनेऽपि यम्पाथोपी हिव्वु शीत्वन्दे वसोमेन्द्र स्यपि यम्पाथोपी

उथिगिति भवति । यतः उथिक् कान्तः वल्लभः त्व “हे देव सोम” अस्माकमतः “अग्नेः प्रियं
पाथः” अन्नम् “अपिद्रुहि” अपि गच्छ । “वशी” च स्वम् । वय कान्ता । शेषं

(१) तस्मै त इति लुच्चीति । का० १२।५।८। ॥ ४७ ॥

व्याख्यातम् । “अस्मात्सखा” । अस्माकं सखा । शेषं प्रगणम् ॥ ५० ॥ सक्नोत्यानं देवानामार्यम् । गार्हपत्ये हे आहुती जुहोति (१) । “इह रतिः” । उत्क्रामन्तेः पशवो नियम्यन्ते । इह यजमानेषु भयतां रतिः रमणम् । रमणतिः संयमनकर्मा । यत एवमत “इहै” । व “रमञ्जम्” । “इह धृति” भूयात् । “इह स्वधृतिः” । यत एवमत इहैव साधु धारणं

दृश्यस्मत्सखुत्वंदे'वसीम्विप्रश्रव'षान्दे वानामिप्रु यम्पाथीपी'-
हि ॥ ५० ॥ * इहृरतिरिहृरमञ्जमिहृरिहृस्वधृतिःस्वाहा ॥

भूयात् । पशूनां यजमानविषया धृतिः प्रार्थते । द्वितीयां सुहोति । “उपसृजन्” । उच्चिण्वत् । उपसृजन्, संसृजन्, “धरण” धारयितारमग्निं “मात्रे” दृष्टिष्वै । माताव दृष्टिव्यच्यते ।

(१) अंगुन् निदधात्पु गिक्त्वमिति प्रतिगत्तम् । का० {२।५।१८ ॥ ५० ॥

“वसुधैव कुटुम्बकम्” धारयिताग्निं “मूर्तिर” दृष्टिवी “वचन” पिबन् “रायस्योषम्” । “पशवो वै रायस्योष” इति श्रुतिः । “पशून् अस्मासु दीधत्” । धारयत् ॥ ५१ ॥ सतस्य ऋद्धिं गायन्ति (१) । “सवस्य ऋद्धिरसि” । वृहती । यजमानानां संस्तवः । सतस्य सद्यद्विस्तुमसि । यतो “ऽगन्ध”

उत्पुसृजन्धुरणम् । त्वेधु रणीमातुरुन्धयन् ॥ रायस्योषं सुस्मा सुदीधरुत्स्वाहां ॥ ५१ ॥ सतस्य ऋद्धिः । सतस्य ऋद्धिरुस्य गन्तुञ्ज्योतिरुसृतां अभूम ॥ दिवस्पृथिव्याऽऽद्भ्यारं हुमाविदा

आगताः “ज्योति” रादित्यलक्षणम् । “अमृता” अ “भूम” भूताः । “दिवं” चाध्यासहस्रम् अध्या-

१ अथ सतीत्यानमन् देवदृष्टा । शालाहार्ये अन्वारब्दे पु इह (सर्वेषु दीक्षितेष्वध्वर्युषु ष्टे द्विदानीन्तन गाई-पत्ये) रतिरिति कुंहेति, अपरामुपसृजन्विति । का-१ रा३।१०-११ ॥ ५१ ॥

सुटाः । पृथिव्याः सक्तायात्-द्रुलोकं चारुढाः सन्तः “अविदाम देवान्” जानीमः पशामो
 देवान् “स्वः” स्वर्गं च पश्यामः “ज्योतिं रादित्यलक्षणञ्च । अविदाम इत्यनु वर्त्तते (१) ॥५२॥
 दक्षिणस्य हविर्दानस्याधोक्षं संसर्पन्ति । “युवन्तमिन्द्रापर्वता” । अतिच्छन्दा अष्टिः अत्यष्टि-
 वी ल्युवसाना ऐन्द्री । मथमोर्द्ध्वर्च्च ऐन्द्रापर्वतः । हे “इन्द्रापर्वतौ” युवं तं बलमनु तिष्ठ-
 तम् । येन बलेन “पुरोयुधा” पुरोऽग्ने युतु यध्यति पुरोयुत् तेन पुरोयुधा बलेन । “यो नः

मदेवान्स्वुज्ज्योतिः ॥ ५२ ॥ युवन्तम् । युवन्तमिन्द्रापर्वता
 घतन्यात्” अप तं तमिद्वतमिति तदो वीषायवणात् यदोपि वीषा क्रियते । यो यः शत्रुर्नो
 “ऽस्मान्” “घतन्यात्” संग्रामयेत् बोधयेत् । “अप तं तम् इद्वतम्” । अपहतं दिनारायते
 शत्रुम् । इच्छब्दोऽनर्थकः । “वज्रेण तं तम् इत् हतम्” । वज्रेणेत्यायुधनियमः शत्रूणां
 (१) स्वस्यङिं गायन्ति सत्रस्यऋदिरिति । का० १२।४।१२ ॥ ५२ ॥

अलनाय । व्याख्यातमन्यत् (१) । इत उत्तरमिन्द्रः प्रलयचो वज्रस्यतु कर्तृत्वं विवक्षितं परोक्षस्य
 सतः । “दूरे चत्तायच्छन्त्सत्” । चततिर्गतिकर्मा । दूरे गताय नष्टाय शकवे । छन्त्यत् ।
 छन्दतिः कामनार्थः । कामयताम्, हे इन्द्र त्वदीयो वज्रः शकवे विनाशं कामयताम् । कथं पर-
 वशो वर्ततामिति चेत् ॥ कथं वज्रस्य शत्रुविनाशकामना इति चेत्, आत्मैर्पांशो भवत्यात्माश्व
 पुरीयुधाधीनः पृतन्न्यादपृतन्त्वमिद्धं वृषज्ञेणुतन्त्वमिद्धं तम् ॥ दूरे
 चत्तायच्छन्त्सद्गहनं त्वदिनं चत् ॥ अस्माकर्तुः शत्रुत्वन्नपरि शूर
 आत्मायुधमित्यदोषः । “गहनं यदिनञ्चत्” । गहनं वनसुच्यते सदकं वा इनक्षतिर्व्योम्निकर्मा ।
 “इनञ्चत्” । रूपसाहस्यदुदकं वनं वा यत् व्याप्नोति पलाय्य गच्छति तथापि विनाशयति शत्रु
 र्गं ह रूपेण तस्यापि विनाशं कामयतां त्वदीयो वज्रः । “अस्माकर्तुः शत्रुत्वन्नपरिशूरः विश्रुतो दम्भा
 (१) युवं तमिति दक्षिणस्याधोचं प्राक्षी निष्कृप्सन्ति, पृथक्कामेषु भूमुं व इति । का० [२।४।१४-२८ ॥ इति
 सटीकानम् ॥ ५३ ॥

श०
 च०
 सं०
 १८५
 उ०
 भा०

विष्णु
 १८५

वनं पदशयो पतंतामिति (१) वृषज्ञेणुतन्त्वमिद्धं

दर्पीष्ट" । हे शूर त्वदीयो वज्रः अस्माकं ये शत्रवः तान् परिदर्शीष्ट । हृ विदारणे । परि-
 विदारयतु । कथंभूतो वज्रः । दर्श्या विदारणशीलः । कुतोऽवस्थितान् शत्रून् । विद्भूतः सर्वतः ।
 जयन्ति "भूर्युवः स्वः सुपुत्राः प्रजाभिः स्याम सुवीरा वीरैः सुपोषाः पौत्रैः" । एकवचनान्तो

व्बिप्रश्रवतोऽस्मादर्शीष्ट्विप्रश्रवतः ॥ भूर्भुवुर्बुधस्वः सुपुत्र जाऽपुत्र
 जाभिः स्याम सुवीरा व्बीरैः सुपोषाः पौत्रैः ॥ ५३ ॥ * पुरु सेष्टठामि
 बीतं ॥ अप्र जापंतिश्रुचिव्याह तायामन्धोऽअर्द्धेतं सविततासुन्ना
 व्बिप्रश्रवकं मादी चार्या मपुषासो मुक्कयं ग्यामिन्द्रं वृच्च ॥ ५४ ॥ इन्द्र-

व्याख्यातः । अयं तु वज्रवचनान्तः । सवोत्यानं समाप्तम् ॥ ५३ ॥ "परमेष्ठयभिधीतः" । (१) आ
 (१) परमेष्ठयादीयतुस्त्रियं लुहोति धर्मपुङ्गवः चादीदि चोदीष्या दोहस्वानेत्यस्याः यालाया वा पुरस्तात्प्रा-

अथायसमाप्तेने मितिकानि । वसिष्ठस्यार्पम् । परमेष्ठग्रादिश्रुतिः चतुस्रिंशत्शतम् । सोमाव-
 स्यात् चतुस्रिंशत्शतं वताभिघायिनौ दृष्टव्यर्था । अभिघीतः अभिघातः संकल्पितो यजमानेन ।
 ब्रह्म । मूर्त्तं ब्रह्म कृत्वा यथोपेत्युत्तिसु' रं पुरायसानोसि च कु' तीतो विषणुः ।
 त्रिपिबिष्टुः ऊ' रावासन्नु विषणु' र्न्मरन्धिषः षः ष्मि' र्दृष्टयसांणः ॥ ५५ ॥
 ष्मि' र्दृष्टयसांणः सोमः ऽआग' तो विषणु' ऽआसुब्द्व्यासासन्नु' गिगनरागनी'
 त्वु' ऽइन्द्रो' हविर्द्वाने शं व्वो' पावक्रियसांणो विषणु' र्बेदेवाः ॥ ५६ ॥ विं

या. पुच्छन्नाख्यपिषिणेऽस्थानि इला दीरुहेत् पृथदाव्यस्त्रन्दने चैके । का० २५।१।-६ । अस्वार्थः । मृन्मसर्वमपातमे-
 दे निन्नमभिगम्य परमेष्ठिने स्वाहेत्यादि कलिनाय स्वाहेत्यन्तावतुस्त्रिंशदाज्याहुतीर्जुं यात् । धर्मदुहो गोमरणे तत्-
 स्मानि उदह गुख्याः स्वितायाः पवोयाखापूर्वभागे प्राह् सुखा वा पुच्छाद्विचिषेस्त्वनि परमेष्ठिने स्वाहेत्याद्यायतुस्त्रिं

सोमोपनायनमेतत् । “वाचाभिः स्याहृतः” । अहं सोमेन यज्ञेय इत्युक्तं सञ्चति । “अच्छेतः” ।
 अच्छामेरासु निति शाकपूणिः । सोममभि इतो गतः सोमं व्यासुमितो गतः । अन्वो न्नसुष्यते ।
 प्रप्रवेदेवाऽव्विवेदेवाऽ० अर्ः शुषु न्युपतोव्विषणु' राध्मीतुपाऽआप्या
 द्यमानियमऽसु यमानिव्विषणु' ऽसम्भि यमानिव्व्यायुऽपयमानः
 शुक्लऽपतऽशुक्लऽचौर'रुद्रश्रीर्मुन्धीस'तुद्रश्रीर्विप्रप्रवेदेवाऽ॥ ५७ ॥

व्विप्रप्रवेदेवाऽ॥ । विप्रप्रवेदेवाप्रच'मसंषूनीतोसुर्हीम्नयोद्य'तो

यदापुतोर्षुत्वा ता रोहयेत् । स्यालोस्वश सुक्स्थस्य वा पृषदाव्यस्य अंशे वा जुषुयादित्वेके आचार्या इति । अत्र
 मन्त्रपद्यके वाचि व्याहृताया यज्ये इत्युच्चार्यमाणे सोम प्रजापतिनामकी भवति तदा प्रायश्चित्तापत्तो मलापसये स्वाहा
 एवं यदा चौरश्रीः चौरमिथित, सोम तदाशुक्र एव सोमो मत्रति तदा शुक्राय स्वाहा- सक्तु मिथितो मन्वी भवति तदा

अन्याथिती । सहोभिः स्वत्रिये रेव बलेः ती विष्णुवरुणौ । तुल्यकार्यत्वाद् उभावपि विष्णु
 उभावपि वरुणौ । द्वितीयादिप्रचनमेतत् । “अगन्” गतो यज्ञः । इज्ञसाधनभृतं स्खन्नं द्रव्यं
 यज्ञशब्देनोच्यते । “पूर्वहृतौ” । पूर्वस्निनाह्वाने । यावत्प्रधानं न हूयते तावद्विष्णुवरुणौ प्रति

तीययुरीजसास्क्वभितारजांशसिब्रियेभिर्ब्रिरतंमुष्यविष्टा ॥

यापत्येतेऽअप्रतीतासहोभिर्द्विष्णुऽअगुन्वरुणापर्व्वहृतौ ॥५६॥

देवान्दिवम् । देवान्दिवसगन्यज्ञस्ततोसाह्रविणमष्टुमनुष्या

यज्ञो गत इत्यर्थः । यथा पूर्वं हूयते इति पूर्वहृतौ विष्णुवरुणौ प्रतिगच्छन् । गतो यज्ञ
 इति संबन्धः ॥ ५६ ॥

द्वितीयो मन्वविकल्पः (१) । “देवान्दिवम्” । देवान् प्राय दिवं दुर्लोकस् अगन् गतो

(१) देवान् दिवमिति सोमे (स्खन्ने सत्यभिर्यनम्) का० । २५ । २ । ६० ॥

“सवितासन्व्याम्” । सनोति सस्मजनार्थः । सोम संभक्तौ सत्याम् ॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥
 “सखिलः प्रसूतः” । प्रसूतोभिमज्जः । शेषं प्रगुणम् । खान्नमभिमृशति (१) । “ययोरोजसा” ।
 वैष्णवधारुणी विष्टप । “ययो” विष्णुवक्षणवोः “ओजसा” वलेन । “स्फभितारजार्ठंसि” ।

रुद्रोहृयमानोव्वातोब्भ्याहृतीनृचक्षुःप्रतिक्रख्यातीभृचोभृदक्षत्र
 माणःपितृतरानाराशुर्ठःसाःसुन्नःसिन्धुः॥५८॥सुन्नःसिन्धुः॥सुन्नः
 सिन्धु'रवभृथायोद्य'तःसमद्रु'ब्भ्यवक्रियमाण'सं'सल्लु'लःप्रणलु

स्वमनोतिः सस्मनार्थः । लोका रजांसुच्यन्ते । स्मभिता लोका न चलन्ति । “थौ च वीथैः”
 स्ववीथैः वीरतमौ “शत्रिष्ठौ” बलिष्ठौ च श्रेनाविव परवलेपु पततः । “अप्रतीतौ” अप्रतिगतौ
 मन्विने साहेत्यादि योजना सर्वत्र विधेया स्पष्टमन्यदितिदिक् ॥ ५८ ॥

(१) ययोरोजसेति चोदकेनोपनिष्वेदिति । का० २५।२।७ ॥ ५८ ॥

यज्ञः । “ततोमाद्रविणमष्टु” । ततो दृलोकाद् द्रविणं यज्ञफलम् उत्पन्नं माम् अष्टु
 व्याप्नोतु । मनुयान् प्राय अन्तरिक्षलोकं गतो यज्ञः ततः उत्पन्नं फलं मां व्याप्नोतु ।
 पितृन् प्राय पृथिवीलोकमगन् यज्ञः तत उत्पन्नं फलं मा व्याप्नोतु । अन्यसपि यं कञ्च
 लोकं गतो यज्ञः फलविशेषः ततो लोकात् “से” सम भद्रमभूत्” भवतु ॥ ६० ॥ महा-

नुत्तरि'क्षमगन्नाज्ञस्ततोसुद्द्विवि'णमष्टुपितृन्पृथिवीस'गन्त्युच्च

स्ततोसुद्द्विवि'णमष्टुयज्ञञ्च'लोकमग'न्नाज्ञस्ततोसुद्द्विस'भू-

त् ॥ ६० ॥ चतु'स्त्रिंशुत्तन्तवरे । चतु'स्त्रिंशुत्तन्त'बुधेयै'ष्वित-

वीरभेदे होमः (१) । चतुस्त्रिंशत् ० यत् । पङ्क्तिर्बौधद्युवा । चतुस्त्रिंशत्तन्तवो यज्ञस्य परमे-
 ष्यादयो ये यज्ञं वितन्वन्ति । ये च. इमं यज्ञं स्वधया अन्नेन ददन्ते । दद दाने

इत्यस्यै तद्रूपम् पुण्यत्वर्थस्य तु पुष्पान्ति । तेषां वितन्वतां यच्छिन्नं तदेतत्स्यं दधामि । उकारोऽन-
 येकः । “स्वाहा” सुकृतमस्यु । “धर्मो” महावीरो देवान् अपि गच्छतु ॥६१॥ यज्ञस्य दोह इति
 वाचयति (१) । यिष्टुप् । प्रथमेऽर्धे च परोजो यज्ञः, द्वितीये प्रत्यक्षो यज्ञः, अतो यत्तद्ग्रां
 वाक्यपरिपूर्तिः क्रियते । यस्य तव यज्ञस्य सतः दोहः आहुतिपरिणामः “वितर्तः” प्रसारितः

द्विकुरेवऽहुमं द्युज्ञांस्त्रुधयाददन्ते ॥ तेषांश्चिन्वन्तं सस्मन्वे तद्दोहं
 धामिस्वाहांघुस्मिंऽअप्येतुदेवान् ॥ ६१ ॥ यज्ञस्य दोहः । यज्ञ
 स्य दोहोव्वितर्तं पुरुत्रासोऽब्रष्टुवादिवमुन्वत्तान ॥ सयंज्ञ

“पुरुत्रा” वज्रधा । ब्रह्मादिस्तम्बयर्थन्तो भूतगामो यज्ञपरिणाम इत्याशयः । य एवं दोहो
 दिग्भेदेनाष्टधा भिद्यमानो दुर्लोकमन्वा ततान । भूमिमन्तरिचं च व्याथ्य दुर्लोकमन्वात-
 तान । स त्वं हे यज्ञ “धुञ्जु” प्रचर दोहं “महि” महान्तम् “मे” मम प्रजायाम् अहं

(१) सीमेन्योपपाते (सीमयागे यज्ञाङ्गविनासे) एकैका यथाकार्णं (पण्यमानादिश्रुत्युक्ते काले परनेष्ट्यादि
 चतुस्त्रिंशदाहुतीना मध्ये एकै का) हुक्ता यज्ञस्य दोहइति वाचयतीति । का० २५।३।७ ॥ ६२ ॥

च “रायसोप” धनस्य पुष्टिं “विश्व” सर्वं च “आयुः अशीय” व्याप्तुयाम्, त्वत्प्रसा-
दात् ॥ ६२ ॥ ध्वाङ्ज्वारोहणे यूपस्य होमः (१) । “आपवस्व” । गायत्री सौमी पावमानी ।
हे सोम “आपवस्व” प्रक्षर । “हिरण्यवत्” । क्रियाविशेषणान्येतानि । हिरण्यसंयुक्तम् ।

धुक्द्वमहि'मे'पुजाया'ं'रु'यस्पोषुं'व्विश्रव'मायु'रशीयु'स्वाहा' ॥६२॥
आप'वस्व । आप'वस्वु'हिर'ण्यव'दश्रव'वत्सोम'व्वीर'व'त् ॥ व्वा
जु'ङ्गीम'न्तु'माभ'रु'स्वाहा' ॥६३॥ इति संहितायाम् अष्टमीध्यायः । ८ ।

“अयवट'श्वसंयुक्तम् । “वीरवत्” वीरैः संयुक्तम् । “वाज'नन्तं च “गोमन्तं” गोभिः
संयुक्तम् आभर । ‘हृग'होर्म'शङ्खन्सि' हस्य, इति हकारस्य भकारः । अक्षपणमाहर ॥ ६३ ॥
इति लवटक्षतौ मन्त्रभाष्येऽष्टमीध्यायः ॥ ८ ॥

(१) आपवस्व हिरण्यवदिदग्द्राट् होमी ध्वाङ्ज्वारोहणे यूपस्येति (पशी सोमे च यूपस्य काकारोहणे उहावा-
होमः कार्यः ।) का० २५।१।८ ॥ ६३ ॥ इति प्रायश्चित्ताति । अफाणीष्टमीध्यायः ।

“देवसवितः” । वाजपेयिका मन्त्रा एष ते निर्वृते भाग इत्ये तस्मात्प्राक् । बृहस्पते-
 रार्षिन् इन्द्रस्य च । कर्मणः कर्मणः पुरस्तादाहुतिं लुहोति । गायत्र्या विष्टभा । हे “देव
 सवितः प्रसुग” । अभ्यनुजानीहि वाजपेयलक्षणं “यज्ञम्” । अभ्यनुजानीहि यज्ञमानं “यज्ञ-
 पतिम् भगाय” भजनोत्राय यज्ञफलाय । एवं पुरुषप्रसुक्ता अथेदानीं मण्डलमाह । त्वत्प्रसा-

ॐ । देवसवितः । देवसवितुः प्रसुवयु जगप्रसुवयु जगपतिम्भ
 गाय ॥ दिव्यो गन्धर्वो दिवि भवो गन्धर्वो गवां वाचां रश्लीनां वा धारयिता

दाच्च सण्डललक्षणो “दिव्यो” दिवि भवो “गन्धर्वो” गवां वाचां रश्लीनां वा धारयिता
 “केतपुः” । केतमब्देनान्तमुच्यते । अन्तस्य पविता । “केत” मन्त्रं “नो”ऽस्माकं “पुनातु” ।
 शोधयतु त्वत्प्रसादाच्च “वाचसतिः वाज” मन्त्रं “नो”ऽस्माकं “स्वदतु । स्वद आस्वादाने । आस्वा-

देवसवितस्य इन्द्रस्य वक्त्रं पञ्च देवस्याहं दद्यापय तिलो वाजस्ये ममटावन्निरेकाश्च रणेपते चतुर्कौचवित्ताहे
 यदौचत्वारिठं शत ॥ यजुः-१

दयतु (१) ॥ १ ॥ पञ्च वाजपेयिका ग्रहा गृह्यन्ते ऐन्द्राः । “ध्रुवसदंत्वा” । सोमाहुतिपरि-
 गामभूतो रस एषु लोकेष्ववर्तमान इह गृह्यते सोमाध्यस्तः । ध्रुवे अस्मिन् लोके
 सीदतीति ध्रुवसत्त्वं ध्रुवसदं त्याम् । “नृषदं” मनुष्यसदम् । मनसि सीदतीति “मनः-

स्वदतस्वाहा ॥ १ ॥ ध्रुवसदंत्वा । नृषदं मनः सदं सुपयाम
 गृहीतोसीन्द्रायत्वुञ्जुष्टुं गृण्हाभ्येषते योनि रिन्द्रायत्वुञ्जुष्टुत
 मम् । अण्सु षदंत्वाधृतसुदं व्योभसदं सुपयामगृहीतोसीन्-
 द्रायत्वुञ्जुष्टुं गृण्हाभ्येषते योनि रिन्द्रायत्वुञ्जुष्टुतमम् । पृथिवि
 “सदम्” । “इन्द्राय” त्वां “जुष्टुमभिसचितं” “गृह्णामि” । “उपयामगृहीतोमी” त्ययं
 भिन्नक्रमः । आदौ मन्वावयो द्रष्टव्यः अर्थसंवन्धात् । सादयति । “एषते योनिरि-

(१) अथ नवमेऽध्यायं वाजपेयमन्वा सच्यन्ते ऋत्विक्प्रलङ्घिकापर्यन्तम् । देवसवितरिति षुहोति यनेत्या-
 दिविति । का० १४।१।११ ॥ १ ॥

न्द्रायत्त्राजुष्टतम्”मभिरुचिततमम । द्वितीयं गृह्णाति । “असुपद” सुदकसदं त्वां “घृतसदं
व्योमसदम्” । व्योमयब्दे नान्तरिक्षमभिधीयते । शेषं व्याख्यातम् । तृतीयं गृह्णाति । “दृघिदि-
सदं त्वात्तरिचसदं दिविसदं देवसदं नाकसदम्” । कमिति सुखनाम तत्प्रतिषिद्धं दुःखं प्रति-
पिद्यते । यत्र गतानामल्पमप्यसुखं न विद्यते स नाको लोकः स्वर्लोकविशेषः । शेषमृजु ॥ २ ॥

सदं नत्वान्तरिक्षु सदं न्दिविसदं न्देवसदं न्नाकसदं सुप्रयासगृहीती
सौन्द्रायत्वुजुष्टं ङ्गृह्णाम्येषतेषीनि रिन्द्रायत्वुजुष्टं तमम् ॥२॥
अुपांश्रसंम् । अुपांश्रसु सुहृदसु सन्तं ससाहितम् ॥

चतुर्थे गृह्णहाति । “अपांश्रसम्” । रसदेवत्तत्रागुष्टम् । रसः सारः सोऽपां वायुः । “एष वा
अपां रसो योयं पवन” इति श्रुतिः । “उद्वयसम्” । उद्गतं वयोऽन्नं यस्माद्वायोस्तु “सुद्वयस”
वायुम् “सूयंसन्तं समाहित”मित्यनयोः पदयोर्व्यत्ययोऽर्थसंबन्धात् । सूयं समाहितं सन्तं

(१) प्रातः सवने ऽतिग्राह्यात् गृहीत्वा पीबुषिणं पत्रं चैन्द्रान्प्रुवसदभिति प्रतिमन्वम् । का० १४ । १३५ । २ ॥

समारोपितं स्थापितं सन्तं गृह्णामीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । “अपां रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तमम्” । अपां रसो वायुस्तस्यापि रसः प्रजापतिः, स हि यज्ञलोककालाग्निवायुसूरु-
'कृज्यजुःसामादिवपुः, तं वःशब्देनाह । हे आपः “गृह्णामि उत्तमम्” । उत्कृष्टतमम् ।
यथा वःशब्देनर्षकः । अपां रसस्य वायुर्थो रसः प्रजापतिरसं गृह्णामीति तस्मिन्क्षेत्रे योजना ।

अपां रसं स्वययोरसं स्तब्जो गृह्णास्युत्तममुपयामगृहीतोसीन्द्राय
त्वानृष्टं हृह्णास्युषतेयोनिरिन्द्राय त्वानृष्टं तमम् । ३ ॥ गृह्णास्यु
र्जाहिततयः । गृह्णास्युर्जाहितयोव्यन्तोव्विप्रप्रायमुत्तमम् । तेषां

“उप रस” इत्यादि समानम् ॥ ३ ॥ पञ्चमं गृह्णाति (१) । “गृह्णाजर्जाहितयः” । अनु-
ष्टुप् । हे गृह्णा जर्जमन्तं रसं ये आह्वयति ते जर्जाहितयः । “व्यन्तः” पश्यन्तो जानन्तः
“विप्राय” मेधाविने इन्द्राय “सति” विशिप्रियां भवतेति शेषः । शिप्रे षडनुनासिके देवप्रक्तम् ।
इह व हनु एत गृह्णते, त्रिगतं हन्वोः कर्म येषु गृहेषु ते विशिप्रियाः योभनाभिपवसंस्तुताः

सुपूताच्च विशिप्रिया उच्यन्ते । तत्र हि हन्वोर्ब्यापारो न भवति । “तेपां” च विशिप्रियाणां सतां” वः सन्न्यिनम् “अहम् “इप”मन्त्रम् “ऊर्जं” च रसम् “समगृभम्” संगृण्हासि । शेषं व्याख्यातम् । “उपयाम” इत्यादि व्याख्यातम् । उपर्युपर्यञ्चं सोमगृहं करोत्युच्छ्रुः ।

व्विशिप्रियाणांशुहमिषुसूर्जुर्ऽसमंगृभसुपयामगृहीतोसीन्द्राय
 त्वाजुष्टुङ्गृहणाम्येषतेषोनिन्द्रायत्वाजुष्टुतमम् ॥ सम्पृचौस्त्युं
 सम्माभृङ्गणपृङ्क्तंव्विपृचैस्थोव्विमापाप्मनापृङ्क्तंम् ॥४॥*॥ इन्द्र

अधोऽधोऽञ्च नेष्टा सुरागृहं करोति । “संष्टचौस्थः” । पृचौ संपृक्तं । यौ युवां गृहौ संष्टतौ स्थः तौ संपृक्तं संसृजतं मां भद्रेण भन्दनीयेन कल्याणेन । तौ पुनर्विहरतः । “विपृचौ स्थः” यतो युवां विगतसंसर्गौ स्थः ततो “विमापाप्मनापृङ्क्तम्” । विगतसंसर्गं घाप्मना मां कुरुतम् ॥ ४ ॥

(१) उपर्युपरि अक्षमध्वर्युं (सोमगृहं धारयति) अधोऽधोनेष्टा सुराग्रहम् सम्पृचौ । (सहैव धारणं मन्त्रपाठश्च) का० । ४।२।७ ॥ ४ ॥

रयसुपावहरति(१)। “इन्द्रस्य वज्रोसि”। “इन्द्रोऽथ अत्र दृत्राय वज्रं प्रजहार” तु उपक्राम्य “रुद्रस्तृतीयं
 वा यावईति” यदुक्तं तदिदमभिधीयते। यस्तुमिन्द्रस्य वज्रोसि “वाजसाद्य” वाजमन्तं सनो-
 तीति वाजसाः तं त्वां व वीमि। त्वया वज्रभूतेनायं यजसनो वाजमन्तं सेत”। सनोतेर्वा एत-
 द्रूपम्। समुवात् संभजेदित्यर्थः। सिन्धुयाद्वधौयादित्यर्थः। धूर्गुहीतरुभ्यादर्चयति। “वाज-

स्युव्वज्रं६। इन्द्रस्युव्वज्रोसिवाजुसास्त्वयायंव्वाजर्ठिसीत्।
 व्वाजस्यनुप्रसुवेमातरस्महीमदितिन्नामव्वचासाकरामहे॥ यस्यां
 सिद्धंस्विप्रखुम्भुवनमाविवेषुतस्यान्नोदिवःसंवित्ताधर्मसाविषत्॥५॥

स्थानु”। जगत्यतिजगती वा पार्थिवी। चतुर्थः पादः सावित्रः। वाजस्य अन्नस्य। नु अनर्धकः।
 “प्रसवे” अथनुज्ञायां वर्त्तमाना इतिशेषः। या मातरं जगन्निर्मात्री महीः महतीम् अदि-
 तिम अदीनां नाम। तान् अनुज्ञां “वचसा” वेदवाक्येनानिन “करामहे” कृतवन्तः साहसिकाः।

(१) मरुत्वतीयान्ते इन्द्रस्य वच्च इति रथावहरणम्, (अवतरणम्) चात्वालमावतयति वाजस्येति धूर्गुही-
 तम्। का० १४।३।१-२ ॥ ५।

आत्मनेपदं करोते । यस्यां चेदं “विश्वसुवनं” भूतजातम् “आविवेश” आविष्टम् । “तस्यां”
 द्विविधां “नो”ऽस्माकं “देवः” दानादिगुणयुक्तः “सविता” सर्वस्य प्रसविता । धर्मधारणमवस्थानं
 “साविप्रत्” प्रसुवताम् ॥५॥ अश्वानङ्घ्रिरस्युच्चति (१) । “अण्वन्तः” । अनवसाना पुर उष्णिक् ।
 अश्वदेवत्तया । अप्सु अन्तरवस्थित “मन्वतम्” “अप्सु” च “भेपजम्” । तत्र ह्ये “अश्वानः” ययं

अण्वस्वन्तः । अण्वस्वन्तरुमृतसुण्वसुभेषु जसुपाभुतप्रशस्तिष्व
 प्रश्वभुवतव्वाजिनः ॥ देवीरापीथीवोऽकुर्मिः प्रतूर्तिः ककुब्जान्सा

भवत “वाजिनः” वाज इत्यन्तनाम तट्थेषु विद्यते ते वाजिनः । अन्वन्तो ययं तत्र भवतेत्यर्थः ।
 “अपाभुतप्रशस्तिषु” । सत अपिच अपां प्रशस्तिषु । प्रशस्तेषु पवित्रेषु भागेषु भवतेत्यनुप-
 ज्यते । द्वितीयः प्रोक्षणमन्वः । “देवीरापः” । हे देव्यः आपः “योव ऊर्मिः प्रतूर्तिः” ।

वो युष्माकम् ऊर्मिः कक्षोलो महानुदकसन्नाहः । प्रतूर्तिः प्रस्वरणः । “ककुब्जान्” । ककुब्दि-
 (१) अश्वान् प्रोक्षथपीवनीयमावाह स्नानाव्वागतानप्सु षन्तरिति देवीराप इति वा समस्योक्तिः ।

शु० तिथब्देन षट्पथस्य खन्वदेश उन्नत उच्यते । तत्त्वामान्यादुदकसंघातोयुन्नततमः ककुच्छब्दे-
 य० नोच्यते । षड्भिषदकनिचयेः सयुक्तो महामागभार इत्यर्थः । “वाजसाः” अन्नस्य संभक्ता ।
 सं० तेनावमश्वः प्रोक्षितो वाजमन्व “सेत्” । सनेतेः सिनोतेर्वा लिटि एतद्रूपम् । सनुयात् संभ-
 १८३
 उ० न्वाजु सास्तेनुयंवाजंठंसेत् ॥ ६ ॥ व्वातोवा । व्वातोवामनो

मा० वागन्धुर्व्वा? सुग्तविठंशतिः । तेऽग्रगृश्रवंमयुञ्जंस्तेऽस्मि
 उजुवमादंधुः ॥ ७ ॥ व्वातरंठंहाभवंव्वाजिन्युञ्ज्यमानं ऽइन्द्रं

जेत् । सिनुयात् बध्नीयात् ॥ ६ ॥ अश्वं युनक्ति (१) । “वातोवा” । उग्र्याक् । अश्वस्तुतिः
 याशब्दः समुच्चयार्थीयः । वनञ्च सनञ्च गन्धर्वाद्य सप्तविंशतिर्नञ्चवाणि । एते स्वां युञ्जन्तु । त्वयि
 च जुवमादधातु । यत् “स्तेऽन्ने” प्रथम “मश्वमयुञ्जन् । ते अस्मिन् जवमादधुः” ते च
 अस्मिन् जवं वेगमाहितवन्तः ॥ ७ ॥ द्वितीयं युनक्ति (१) । “वातरं हा” । विष्टुप् अश्वस्तुतिः ।

(१) इच्छिणं युनक्ति (अश्वं) का० १४१३६ ॥ ७ ॥

(१) - उत्तरं (अश्वं) वातरं हा इति । का० १४१२-७ ॥ ८ ॥

रिहतिर्गर्थः । वातजवो भव । हे वाजिन युज्यमानः सन् । “इन्द्रस्येव च दक्षिणो” (श्वःश्रिया एधि भव अस्य यजमानस्य । “युञ्जन्तु त्वां मरुतो विश्ववेदसः” सर्वधना वा सर्वज्ञाना वा । “आदधातु” च ते तत्र “त्वष्टा पत्सु” पादेपु “जव” वेगं युक्तस्य सतः ॥ ८ ॥ तृतीयं युमन्ति (१)

स्येवुदक्षिणं प्रिश्नुयैधि । युञ्जन्तु त्वामु रतो विश्ववेदसुः आतेत्व ष्टा पत्सु जुवन्तधातु ॥ ८ ॥ जुवोयः । जुवोयस्तेष्वजिनिहि लो गृहायः प्र्येनेपरीं तोऽअचरञ्चवाते ॥ तेननीव्वाञ्चिन्बलवान्व

“जवोयस्ते” । जगतौ अशस्तुतिः । जवो वेगो यस्ये तव हे” वाजिनिहितः” स्थापितः “गृहा” । गृहायामिति विभक्तिव्यत्ययः । गृहाशब्दो रहस्यवचनः । यच्च “श्येने” पक्षिणि “परोतः” । परिपूर्वस्य तनोते रे तद्रूपम् । परिततो व्यवस्थितः “अचरञ्चवाते” । यच्च वाते

(१) दक्षिणाप्रष्टिं जवो यस्त इति वासस्यस्येनेनानाघ्रापयन्ति वाजिनः । का० १४।३।६-८ । दक्षिणाया धुरि मरुटं द्वेषमसुते तादृग्य कृतोयमश्वं युनक्ति इति सूत्रार्थं ॥ ८ ॥

एवमदीयो जवः अ वत् । “तेन नो वाजिन्वलयान्वलेन” । वेगलजणेन वलेन वलयान् भूत्वा
 य० । हे धाजिन् नोऽस्माकं ‘वाजिञ्च भव’ अन्नस्य च जेता भव । “समनेचपारयिष्युः” । समने च
 सं० । संग्रामे च पारयिता भव । वारिहस्पत्यमश्वानवघापयति । “वाजिनोवाजजितः” । हे वाजि-
 १८४ नोऽज्ञाः वाजजितः अन्नस्य जेतारः “वाज” मन्त्रं जेतुं “सरिथत्तो दृहस्यतेर्भांग” चरम् “अय-

लेनव्वाजु जिञ्चुभ्वुसमनेचपारयिष्युः ॥ व्वाजि'नोव्वाजजितोव्वा
 ज'ठिसरि ष्यन्तोवृहस्पतेर्भुंगसर्वजिगध्रत ॥ ६ ॥ ५ देवस्याहम् ।
 देवस्याहर्ठिसंवितुःसुवेसुत्यसंवसोबृहस्पतेरुतमन्नाकर्ठरुहेयम् ॥ देव

जिघ्रत” ॥ ६ ॥ प्रध्ना रथचक्रमारोहति (१) । “देवस्याह” सवितुः सवे” अस्यनुज्ञायां “सत्य-
 सवस” सत्याथ्यनुज्ञायां वर्त्तमानस्य बृहस्पतेः” संवन्धि “उत्तम” सुकृष्ट” नाकं “स्वर्गलोकं

(१) देवस्याहमिति प्रध्ना रथचक्रमारोहतुक्करे भाषिमाले स्थानौ स्थितमिति आगतेषु प्रध्नावरो म ति
 देवस्याहमिति । का० १४३।१।४।८ ॥ १० ॥

“बहेयस आरोहामि । “देवस्राहं सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं बहेयमि”
 तिदेवतामानं विधेय । रथचक्राद्वतरति । “देवस्राहं सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
 सनेरुत्तमं नाकम् “अरुहम्” । प्रथञ्च. प्रकर्षद्योतनार्थः । अरुहमिति च भूतनालाधि-
 धावी । भूता हि काण । प्राखटवानस्मोत्थर्ध । श्रेयमारोहणमन्त्रेण समानम् । इन्द्रस्य इति

स्युहर्त्संवितुः सुवेसत्यसंवसुऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकंर्त्सुहेयम् ॥ देव
 स्याहर्त्संवितुः सुत्यप्प्रसवसोवृहस्पतेरुत्तमन्नाकंमरुहम् ॥ देव
 स्याहर्त्संवितुः सुत्यप्प्रसवसुऽइन्द्रस्योत्तमन्नाकंमरुहम् ॥ १० ॥ बृह-

उत्तरे मन्त्रे विधेयः ॥ १० ॥ इन्द्रभिमाहन्त्येकं सर्वेषां तु संस्कारो बहुवचनान्तत्वान्म-
 न्नस्य (१) । “बृहस्पतेर्वाजंज्ञय” । हे दुंदुभयः यूयसुच्यस्वम् बृहस्पते वाजमन्त्रं जय ।

(१) बृहस्पते वाजमित्येक इन्द्रभिम् (अग्नेदुद्रच्छितस्वाख्यारोपितसप्तद्वयदुन्दुभीना मध्ये एकमन्त्रेण)
 प्राहन्ति तूष्णोमितरान् (योऽयम्) । का० १४।३।१५ ॥ ११ ॥

इत्थंभूतां वाचं बृहस्पतयेऽथाव वदत बृहस्पतिं च वाजसन्तं जेष्यामीति ज्ञापयत । अप-
 नल्प व्यक्त्यां वाचि जपते हेतुमति चेतिणिच्लोट् मध्यमपुरस्य बहुवचनम् । “ज्ञापयत”
 उदादयत । बृहस्पतिना वाजं जितमित्यर्थः । जि जये इत्यस्य वा । जयं कारयतेति वा ।
 “इन्द्राजं जये” तिदेवतामावत्रियेयः ॥ ११ ॥ दुन्दुभिभवहरति(१) । “एपावः” । एपा वः युष्मा-

स्पृतेव्वाजंम् । बृहस्पतेव्वाजं ज्ञायवृहस्पृतेव्वाचं व्वदतवृह
 स्पृतिव्वाजं ज्ञापयत । इन्द्रव्वाजं ज्ञयेन्द्रायव्वाचं व्वदतेन्द्रं व्वाजं
 ज्ञापयत ॥ ११ ॥ एषावः । एषावुः सासत्यासुं व्वागंभृद्ययावृहस्पृतिं

कं “सासत्या” अभितथा संगतगदिनी “वाक् अभृत” । यथा वाचा “नृहस्पतिं वाजं”
 मन्त्रं जेष्यामीति इत्यमौहगम् “अजीजपत्” । जपतेर्णिचि लुङि षष्ठि एतद्रूपं भवति ।
 जपितवन्तः उदादितवन्त इत्यर्थः । यच्च यूय “मजीजपद्बृहस्पतिं वाजं” मन्त्रं जेष्य मीति ।

(१) एपा व इति मन्त्राश्चतस्रस्ते तूष्णोमित्यस्येति । का० १४।३।१-॥ १२ ॥

तच्च बृहस्पतिना जितम् अतो यूयं कृतकृत्याः सन्तः हे “वनस्यतयो” वा वानस्पत्या दुन्दुभयो
 यिसुच्यधम्” उत्तरोपिमन्वोऽनेनैव व्याख्यातो देवतामात्रं तु विशेषः ॥ १२ ॥ रथमारोहति
 यजमानः (१) । “देवस्याहम्” । देवस्य सवितुः सत्यप्रसवसः प्रसवे अहं वर्तमानः बृहस्पतेर्वी-

व्वाजुमजी जपुताजी जपतुबृहुस्पतिं व्वाजं व्वनस्पतयो धिसुं ज्यद्धम् ।
 एषावुंसासु त्यासुं द्वागं भृद्ययेन्द्रुं द्वाजुमजी जपुताजी पृचतेन्द्रुं व्वाजं
 व्वनस्पतयो धिसुं च्यद्धम् ॥ १२ ॥ देवस्याहम् । देवस्याहर्षं सवि
 तुः सुवेसु त्याप्रं सवसु वृहुस्पतेर्व्वाजितो व्वाजं क्षेपम् । व्वाजिनो

जस्य जेतुः सवन्धि याजमन्नं जेयम् । वाचयति “वाजिनोवाजजितः” । अथवा उच्यन्ते । हे
 वाजिनः वाजजितः अन्नस्य जेतारः अध्वनः मार्गान् स्वभनुवन्तः लोभयन्तः । स ह्यश्वानां
 स्वभावः । “योजनानि । अतिशीघ्रतयासिमानाः” परिच्छिन्दन्तः शीघ्रं “काष्ठाम्” आज्यन्त

(१) देवस्याहमिति यजुर्गुणामारोहति यजमानः वाजिन इति वाचयतीति । १४३।१८-२२ ॥ १३ ॥

गच्छत । आज्यन्तोपि काष्टोच्यते । क्रान्ता स्थितो भवति ॥ १३ ॥ हास्यां जगतीभ्यामशुदेव-
 त्याभ्यां ज्ञुहोति (१) । “एषस्ववाचौ” अयं स मानौ वेजनवान् “क्षिपणिं तुरण्यति” ।
 क्षपणमनु कथाघातमनु तुरण्यति । तूर्णमनुते ध्वानम् । कथं भूतः सन् रूढत आह । “ग्रीवा-
 यांबहोपिक्तच आसनि” । ग्रीवायासरो वर्षेण बहः । कर्त्तुं पर्याणप्रदेशेसनाहरन्वा बहः ।

वाजजितोद्धनस्त्वब्जुवन्तोयोच'नुसिसमान् । इंकाष्टाङ्गच्छत ॥ १३ ॥
 एषस्यं । एषस्यब्जुजीक्षिपुणिन्तुं राणयतिग्रीवायांस्वद्धोऽपि
 कुक्षोऽआसनि ॥ कृत्, न्द्रिक्काऽसनु'सुठुं सनिं ष्यदत्पुथासङ्गु । एं सु

“आसनि” । आस्ये च सुखे कृत्किकया बहः । किञ्च “क्राठुं दधिन्ना असुसं सनिष्यदत्” ।
 क्राठुं कर्म प्रज्ञां वा । दधिक्रा अयधः । स हि अयववारं दधत् क्रासति । सनिष्यदत् ।
 स्यन्दतेतनोत्वर्थेयत्तमानाद्यड्लुकि निपायते । अथ कोर्थः । स्वकीयं कर्म प्रज्ञां वा दधि

(१) एषस्य इति प्रत्पृचं लुङ् ल्यट् मन्त्रपते वा । का० १४।४।१४ ॥ १४ ॥

का अर्थमनु संतनोति । किञ्च “पथामङ्गनाठ०स्यगन्वापनीफणत्” । पथां कुटिलानि चक्राणि
 अतिशीघ्रतया चिप्यं प्राप्नोति । अनुपुस्याडः पूर्वस्य फणतेर्गत्वर्थे वर्तमानस्य चर्करौतटत्तम् *॥१४॥
 “उतस्मास्व” । यजमानरथस्यायुक्तश्चतुर्थोऽश्वो ऽनुगच्छति कविकापर्योर्युक्तः । तदभिप्रायेणा-
 घस्तनो मन्वो व्याख्यातः । अथेदानीं बधयुक्ताश्वानेकशस्त्रौति । अपिच अस्य रथयुक्तस्य राश्वस्य
 “द्रवतो” गच्छतः आज्यन्त, “हरण्यतः” तूर्णमनुवानस्योच्चानम् । “पर्यो न वेरनुवाति

न्वापनी' फणत्स्वाहा ॥ १४ ॥ उतस्मं । उतस्मांस्युद्ध्वतस्तुरण्य
 तः पुर्णं न वेरनु' वाति प्रगुर्द्धिनः ॥ प्रयेनस्यैवुद्ध्वजंतोऽत्रङ्कु सम्यपरिद

प्रगर्द्धि नः” । विरिति शकुनिनाम । “पर्यो” पत्वम् । “न” उपसार्थीयः । पक्षमिव शकुनेः
 रथो “ऽनुवाति” वातोद्धतः । “प्रगर्द्धिनः” । आनिं जेठं प्रगर्द्धोस्यस्त्रीति प्रगर्द्धी अश्वः तस्य
 प्रगर्द्धिमः । यद्वा शकुनिविशेषणम् । आमिपं प्रगर्द्धिनः शकुनेः । स ह्यामिपगृहणार्धमति-
 शयेन धावति अतस्तेनोपमीयते । दक्षिणाप्रष्टिः स्त्रीति उत्तरैषार्द्धिच्चैन । “श्वेनस्वेवध्वजतः” ।

* अतिशीघ्रतया चिप्यं प्राप्नोति ।

यथा श्येनस्य भ्रजतोऽतिथयेन गच्छतः । “अङ्कशम” । अङ्कशब्दः शरीरवचनः । शरीरासक्तं
 परिपश्यन्ति पञ्चिणं भक्षणाय गृहीतम् । तथा तस्य “दधिक्रावणः” अश्वस्य रथं सक्तं
 परिपश्यन्ति । “सहोर्जातरिवतः” । सहान्नेन तरतोतिथयेनाध्वानम् । नैवारं चरुमवजि-
 ष्ति तदभिप्रायेण सहोर्जेतुक्तम् ॥ १५ ॥ उत्तरेण दृचेनैतानेवाश्वान् स्तौति (१) ।

ध्रिक्कावर्णःसुहोर्जातरिचूतुंस्वाहा ॥ १५ ॥ शन्नः । शन्नोभव
 नुव्वाजिनोहवेषु देवतातामितद्वैवःस्वर्काः ॥ जुमयन्तोहिंष्कृठैर
 चार्थिसिसनेस्म्युस्मद्य यवन्नसौवां ॥ १६ ॥ तेनः । तेनोऽब्रव्वं

“शन्नोभवन्तु” । विदुषु विराड् वा । शमिति सुखनाम । सुखरूपा भवन्तु “नः” अस्माकं
 “वाजिनो” इशवाः “हवेषु” आह्वानेषु । “देवताता” देवतातौ यज्ञे “मितद्रवः” । ते हि
 मितं द्रवं गच्छन्ति सुखकरम् । “स्वर्काः” । सुरोचनाः खञ्चना वा । किञ्च “जन्मयन्तः” जोम-

(१) उत्तरेण दृचेनेति, (चाण्यहोमीश्याभिमन्त्रणं वा) । का० १४४१३ ॥ १६ ॥

श०
 य०
 सं०
 १८०
 स०
 भा०

यन्तः “अहिं” सर्पं च “एकं” च “रक्षांसि” च । सनेमीतिपुराणनाम । इहहृदिप्रवचनोवाग्भवशात् ।
 “सनेमि”क्षिप्रम् “असत्” अक्षत्तः । “युजत्” । यु पृथग्भावे । पृथक् कुर्वन्तु “अमीवाः” व्याधीन् ॥ १६ ॥
 “तेनो अर्धन्तः” । जगती । ते अर्धन्तः अरवाः नोऽस्माकं “हवनम्युतः” । हवनमाह्वानं ये स्वभा-
 घत एव दृष्टयन्ति त एवसुच्यन्ते । “हव” माह्वानं “विश्वे” सर्वे “दृष्टयन्तु” वाजिनोऽशवाः “मितद्रवः” ।

न्तीहवनु म्श्रुतोहवंव्विप्रश्रवेगृणवन्तुव्वाजिनोमितद्द्रवः ॥ सहस्र
 सामेधसांतासनिष्पवीमुहोयेधनंठिसमिशेषुजम्बुरे ॥ १७ ॥ व्वा
 जैवाजिवत । व्वाजिनोनुोधनेषुव्विप्रप्राऽअमृताऽऽहतज्ञाहं ॥ अस्यम

यजमानम परिच्छिन्नं ये गच्छन्ति त एवसुच्यन्ते । मितद्रवः योभनगमना वा । “सहस्रसाः”
 सहस्रस्य सनितारः संभक्तारः । “मेधसाता” । मेधो यज्ञः स यत्र सन्त्यते संभज्यतेस मेधसातिः
 तत्रमेधसातौ । सप्तम्यर्थे आकारः । “सनिष्यवः” संभक्तारः । “महो” महान्तः “ये धनं समिशेषु
 संगामेषु “जम्बुरे” आहृतवन्तः । तेनोर्धन्तद्रत्यतिक्रान्तं प्रतिवचनम् ॥ १७ ॥ “वाञ्छेवाणे” ।

विष्टुप् । अन्त्रे अन्त्रे उपस्थिते सति, “अवत” पालयन् हे “वाजिनो” इशवाः ‘नोऽस्मान्’ “धनेषु” च उपस्थितेषु पालयत । हे “विप्राः” मेधाविनः परिदृष्टकारिणः “अमृताः” अमरणधर्माणाः “ऋतज्ञा” सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा । किञ्च “अस्रा” नैवार चरुलक्षणस्य “मध्वः” मधुनः “पिबत” । “मादयध्वम्” तृप्यध्वम् । नैवारं चरुमवनिग्धं नृयश्वरालदभिप्रायमेतत् । “तृप्ताश्च” सन्तः “घात

इः पिबतमादयङ्घ्नन्तुप्रायातपृथिभिर्ह्वयानैः ॥ १८ ॥ आसांवा
 जस्यप्प्रसुवीजंगम्युदिमेहरावांपृथिवीवृष्टिश्वरूपे ॥ आसांगन्ता

पृथिभिर्देवयानैः” देवाध्यासितैः ॥ १८ ॥ यजमानो नैवारं चरुमालभते । “आसावाजस्रा” । विष्टुप् । “आजगम्यात्” आगच्छेत्, “मा” मां प्रति “वाजस्रा” न्नस्रा “प्रसवो” भद्रतुज्ञा । “आ इमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे” । आगच्छेतां च इमौ द्यावापृथिव्यौ विश्वरूपे सर्वरूपे । “आसागन्तां पितरामातरा च” । आगन्तामागच्छेतां च मां प्रति मातापितरौ । “पितरा-

(१) यवश्च नैवारमालभते तोयस्मितमामावाजस्येति यजुषु क्तानावापयन्ति वाजिनः । (यजमानो रथादेव-
 तोर्यं चान्तासीक्तरान्ते स्थिवं नैवारं चरुं स्युपति) । का० । ४। ४। १८ ॥

मातरां च छन्दसी'ति विश्वेकेशेयो निपात्यते । "आमासोमो अमृतत्वेन" गम्यात् । आग-
 च्छेदमां प्रति सोमो अमृतत्वेन सञ्चितः । अश्वानवधापयति नैवारं चरम् । "वाजिनो
 वाजजितः" । हे वाजिनो ऽशवाः वाजस्यान्वस्य जेतारः । "वाज"मन्त्रं जेतुं "सख्वा ट्ठं सः" ।
 दृप्तवन्तः सन्तो "वृहस्पतेः" सन्धिनं "भागमयजिष्यत" । "निष्टजानाः" । षड्जप्युद्यौ । शोऽ-

म्पितरांसातरुचामासोमोऽअमृतत्वेनंगमम्यात् ॥ वाजिनोव्वाज
 जितीव्वार्जं^१सस्रुवां^२सोबृहस्पतेर्भांगमवजिग्धतनिष्टजुनाः ॥१६॥
 आपयेस्वाहा । स्वापयेस्वाहापिजायस्वाहाक्वृत्वेस्वाहाव्वसविस्वा
 हाहुर्षपत्येस्वाहा^३ह सुग्धायस्वाहासुग्धायव्विन^४ठंश्रिनायस्वाहां

यन्त एनं चरं यजमानं च ॥ १६ ॥ "दादशशीर्षु"होति (१) । "आपयेस्वाहा" । प्रजापतेः
 संवत्सरस्य यज्ञस्य चैतानि नामानि । आभोतीत्यापिः । योभनमाभोतीति स्वापिः । अपि

(१) द्वादश शीर्षु होति आपतयेस्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वेति । का० १४५।१ ॥ २९ ॥

नायत इति “अपिजः”। “क्रतुः” संकल्पो यज्ञो वा । “वसुः” वासयिता । अन्हां पतिः “अह-
 र्पतिः”। “अन्हे नुग्धाय” । सुह वैचित्ये । दिनाय सुग्धाय । “वैनर्ठं शिनाय” । विनाशसंयुक्तौ पु
 वसतीति वैर्न शिनः । “विर्नशिने . आन्तप्रायनाय” । अन्ते ऽयने भव . आन्त्यायनः ।
 “अन्त्याय भौवनाय,” अन्ते भवोन्त्यः भुवने भवो भौवनः । उभयविशेषणविशिष्टसम्येकं नाम ।

विनुर्ठं शिनर्ऽआन्त्यायनायस्वाहा न्याय भौवुनायस्वाहा भुवं नस्युपतये
 स्वाहाधिपतयेस्वाहा ॥ २० ॥ आयुर्द्व्युज्ञेन । कल्पताम्प्राणोयुज्ञे
 नकल्पताञ्चक्षुर्द्व्युज्ञे नकल्पतां प्रश्नीत्तुं द्व्युज्ञे नकल्पताम्पृष्टुं

भुनस्य पतये “अधिपतये” । प्रकटाधे नामनी ॥२०॥ पट्कृषीः (१) । “आयुर्व्यज्ञेन कल्पताम्” ।
 मदीयमायुरनेन यज्ञेन क्लृप्तं भवतु । एवमुपरितनानि व्याख्येयानि । सुखनाम्निकाप्रभवो वायुः
 (१) पट्, चोत्तरा (वाचयति जहोति वा) प्रजापतेरित्यारोह्यत इति (पद्भोयजमानौ नित्रे ख्यायुपमारोह्यत
 सरितिगोधूममालभते (गोधूमपिष्टनिर्मितं चपालं सुग्रेयजमानः) पिरसा यूपमुज्जिषीते (यूपानृध्वं गिरः कटीति)
 षगता इति । का० १४।५।२-८ ॥ २१ ॥

२०
 य०
 सं०
 १२८
 २०
 भा०

“प्राणः”। “चक्षुः श्रोत्रं” च प्रकटार्थम् । “दृष्ट” रथन्तरादि । शरीरस्य वा दृष्टम् । अर्थं चास्मदी-
 यो “यज्ञो” वाजपेयाख्येन “यज्ञेन” क्लृप्तो भवतु । रथं यजमान आरोहति । “प्रजापतेः प्रजा
 अभूम” । छतमिदमग्नाभिः कर्म अतो नयं प्रजापतेः अथत्यभूताः संजाताः । गोधूमानुपसृ-
 यति । “सदंवाः” । हे देवाः स्वः स्वर्लोकमगन्म गताः । चिरसा यूपमग्रज्जिह्वीति । “अमृता

दयज्ञेनैकलपतांष्टयुज्ञोयुज्ञेनैकलपताम् ॥ प्रजापतेरंष्ट्रजाऽअभूम
 खुद्देवाऽअगन्मसृताऽअभूम ॥ २१ ॥ अस्मेर्वोऽअस्त्रि
 न्द्रियम् अस्मेन सृष्णामतक्तुं रुस्मे व्वच्चर्षीं शिसन्तुवं । नमीसन्त्रि

अभूम” । अमृताश्च संजाताः ॥ २१ ॥ दिशोनुवीचते (१) । “अस्त्रेद्यो अस्त्रिन्द्रियम्” । अस्त्रे
 अस्त्रासु वः युसत्सं वन्धि यस्तु भवतु इन्द्रियं वीर्यम् । “अस्त्रेनृग्णम्” अस्त्रासु च धनं युसत्सं-
 वन्धि भवत्स्वित्यनुपङ्गः । “उतक्तु” । अपिच क्रतुः कर्म युषसत्सं वन्धि भवत्स्वित्यनुपङ्गः । “अस्त्रे

(१) यस्मै च इति दिशोवीचते (यूपाच्छद एव यजमानः) नमीमात्र इति भूमिमवेच्छते, उतरवेदिमपरेणो-
 दुस्वरीमासन्धौ वस्तुचर्मणास्तृणातीयन्तइति, सुवन्तमस्यामुपवेशयन्ति यत्ताषीति । का० { ४१५।८-१७ ॥ २२ ॥

वर्चोऽसि सन्तु वः” । अस्मासु च तेजांसि भवन्तु युग्मसंबन्धीनि । पृथिवीमवेक्षते क्षजमानः ।
 “नमो मात्रे पृथिव्यै” । पृथिवीं मातरं प्रवीति नमस्कारोति च । अथ्यासि भूयांसमर्थं
 मन्यन्त इति विवंचनम् । अर्धदुस्वरोमासन्दौ वस्तुचर्मणास्तृणाति । “इयं ते राट्” इत्यमिति
 लिङ्गव्यत्ययः । इदं ते तव राट् राज्यम् । अभिपिक्तोसि त्वमित्येतत्कथयति । सुन्वतमस्या-

पृथिव्यैनमोसु चिष्टं व्याड् इयन्ते राड् ड्यन्तासि यमं नो ह्यु वीसि धुरु
 र्याः ॥ कु ष्वैत्वु चिमांयत्वारुड्यैत्वु पीप्रायत्वा ॥ २२ ॥ व्वाजस्येसु
 म् । व्वाजस्येसमप्रसुवंसु षुवेगु सोमं ठराजानु मोषधीष्वुत्सु ॥

सुपवेशयति । “यन्तासि यमनः” । तवानवच्छिन्नं यमनं कालान्तरेपि । “ध्रुवोसि”
 स्त्रिएसि । “धरुणः” धारकोऽसि । “कण्ठ्यै त्वा चो माय त्वा रथ्यै त्वा पोषाय त्वा” । कर्पणाय
 त्वास् चो माय च धनाय च पुष्टार्थः चोपवेशयामीति शेषः ॥ २२ ॥ वाजप्रसवीयानि नुहोति (१) ।
 “वाजस्येसम्” । तिस्रस्त्रिष्टुभो वाजप्रसवीयदेवत्याः । अत्र प्रायशो व्यवहितानां पदानां
 (१) ऋग्वेण संभताष्नुहोति वाजस्येसमिति प्रतिमन्त्रमिति । का० १.४।५।२१-॥ २३ ॥

संवत्सः । “वाजस्येभं प्रसवः सुपुत्रे” । वाजस्थानस्य संवत्स्यो प्रसवः अभ्यनुज्ञानम्, इमं सोमं
 राजानम् अग्रे प्रथमं सुपुत्रे । षष्ठं प्राणिगर्भविसोचने इत्यस्यैतद्रूपम् । जनितवानित्यर्थः ।
 कुतः सुपुत्रे “ओषधीष्वसु” । ओषधीषु वर्त्तमानसु च वर्त्तमानम् । या इत्यंभताः सोमस्य
 जनयिष्य ओषधय आपश्च, । “ता अस्मभ्यम्” अस्मदर्थम् “सवुमतौ” रसवत्यः रसवत्यः

ताऽअस्मभ्यस्मधुमतीर्भ्वन्तुषुयदराष्ट्रे जांगयामपुरोहिताऽस्वाहा-
 ॥ २३ ॥ व्वाजं सुिमाम्प्रसुवऽशिष्टियेदिवंभिसाचुव्विष्णुसुवुवनानि
 सुम्राट् । अदित्सन्तन्दापयतिप्रजुनन्त्सनोरुयिदंसव्ववीरुन्वियं

भवन्तु भोग्या वा भवन्तु । वयं च ताभिरङ्घ्रिभिपक्ताः सन्तः स्वकीये “राष्ट्रे जागृद्याम”
 अप्रमत्ताः स्वाम । “पुरोहिताः” अग्रतो व्यवस्थिताः प्रधाना इत्यर्थः ॥ २३ ॥ “वाजस्येभं
 प्रसवः” । यस्य वाजस्थानस्य संवत्स्यो प्रसवोभ्यनुज्ञानम् “शिश्रिये” आश्रयति । “इमं”
 षष्ठिवीः “दिव” तु लोकं च “विष्णुसुवनानि सम्राट्” इमानि च सर्वोणि भूतजातानि

यिन्निवे आथयति । सभाटुल्लघयः । यच्च “अदित्यन्तं दापयति” ० अदातमिच्छन्तं दापयति ।
 “प्रज्ञानम्” स्वमधिकारम् । “स नो रथिं समेवीरं नियच्छतु” । सोऽस्त्राभ्यं घनं सवैवीरिः
 संयुक्तं निवच्छत निगृह्णात ददात्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ “वाजस्यनुप्रसव आवभूव” । योसौ वाज-
 स्यान्वस्य प्रसवः अमरानुज्ञानं विसर्गो वा । नु इति विसर्गार्थः । आवभूव ब्रह्माण्डरूपेण
 संबभूव । जाल्येन । “इमा च विष्वा सुवनानि सर्वतः” । इमानि च विष्वाणि भूतानि

च्छतुस्वाहा ॥ २४ ॥ व्वाजंस्यनु । प्रंसुवऽआवभूवेमाचुव्विप्रश्वा
 सुवनानिसुर्वतः ॥ सनेमिराजापरियातिविवृहान्प्रजामुष्टिव्वृद्ध-
 यमानोऽश्रुस्मस्वाहा ॥ २५ ॥ सोमुदराजानम् । सोमुदराजानुम

शिरणगर्भप्रसूतौनि कामपर्यन्तानि । आवभूवेत्यनुवर्तते । “सर्वतः” सर्वतोवस्थितानि ।
 “सनेमिराजा परियातिविहान्” । सनेमीति पुराणवचनः । सोयमन्तर्य प्रसवश्चिरन्तनो राजा
 “परियाति” सर्वतो याति स्वेच्छाचारौ सन् । “विहान्” स्वमधिकारं ज्ञानानः प्रजां च पुष्टि-

च वर्द्धयमानः । “अग्ने” अस्माकम् ॥ २५ ॥ “सोमं राजानम्” । अनुष्टुप् लिङ्गोक्त-
 देवता । सोमं राजानम् “अवसे” तर्पणाय “अग्निं” च “अन्वारभामहे” । अन्वारम्भश्च
 तर्पणार्थ एव । “आदित्याव विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम्” अन्वारभामहे । तर्पणार्थेति सर्वेषां
 वसुगिन्मन्वारभामहे ॥ आदित्याग्निवृष्णुंसूर्यं ब्रह्माणं सवितारं ॥
 सप्रतिं स्वाहां ॥ २६ ॥ अर्द्यमणुम्बृहस्पतिम् । अर्द्यमणुम्बृह
 सप्रतिमिन्दुन्दानायचोदय ॥ व्वाचं विष्णुंसरस्वतीं सवितारं
 च्चव्वुजिनुं स्वाहां ॥ २७ ॥ अग्नेऽअच्छं । अग्नेऽअच्छं व्वुदेह

श्रेयः ॥ २६ ॥ “अर्द्यमाणं बृहस्पतिम्” । अनुष्टुप् लिङ्गोक्ता देवता । अर्द्यमाणं बृहस्पतिम् । “इन्द्रं
 दानायदानार्थं चोदय” प्रेरय । आहुतिरच्यते । “वाचं विष्णुं सरस्वतीं सवितारं च वाजिनं”
 च । वाजिनो देवाः ॥ २७ ॥ “अग्ने अच्छं” । अनुष्टुप्स्वार्थे । अच्छंभिरात्प्रति शाकपृष्णिः ।
 हे अग्ने “अभिवद” इहाव स्थितान् “आसंधानः” अस्मान् “प्रति नः सुमना भव” । प्रतिन

इत्यनयोः पदयोः व्यत्ययः कर्त्तव्य इति । अस्मान्प्रति सुमनाः शोभनमनस्को भव । “प्रनोयच्छसह-
 स्रजित्” । प्रयच्छ देहि नः अस्मभ्यं हे सहस्रजित वज्रनो जेतः । “त्वं हि धनदा असि” ।
 हि शब्दो यस्मात्त्वमेव धनस्य दातासि नाग्न्यः कश्चिदेवताविशेषः ॥ २८ ॥ “प्रनोयच्छतु” । गाय-
 नुः प्रतिनः सुमनाभव ॥ प्रनोयच्छसहस्रजित्त्वः हि धनदाऽअग्नि-
 स्वाहा ॥ २८ ॥ प्रनः । प्रनोयच्छत्वर्थ्यमाप्प्रपूषाणप्रहृष्टहृत्स्पतिः ।
 प्रवाग्दुवीददातुनुः स्वाहा ॥ २९ ॥ देवस्यत्वासवितुः प्रसवु शिष्व
 नोऽर्चुर्दुवभ्याम्युष्णो हस्ताग्भ्याम् । सरस्वत्यै वाचोयुन्तुर्दुर्न्विये दधा
 वो लिङ्गोक्तदेवता । “प्रच्छ ज नो”स्य “मर्यमा” । प्रयच्छु च बृहस्पतिः” । प्रकयेण च वा-
 ग्देवी”दानादिगुणयुक्ता । “ददातनः” असम्यम् ॥ २९ ॥ अथैनंपरिशिष्टेनाभिषिञ्चति । देव-
 सत्त्वेति व्याख्यातम् । “सरस्वत्यै वाचोयन्तु” । सरस्वत्या “वाचः निवसनकवर्गाः यन्त्विये निय-
 मने ऐश्वर्ये दधाति” स्थापयामि । “बृहस्पतेष्टा” । बृहस्पतेश्च त्वा सामाज्येन सम्माट्भावेन

“अभियञ्चामि” असाविति नामग्रहणम् ॥ ३० ॥ अथोच्चितीर्वाचयति (१) । “अग्निरेकाञ्च-
 मिहृहृस्पतेष्टासाम्नाञ्जिनुभिषिञ्चाम्यसौ ॥ ३० ॥ अग्निग्नरेका
 चरेण । प्राणमुदंजयत्तमुज्जैषमुभिश्नौ ह्यृचरेणहि पदोमनुष्या
 नुदंजयतान्तानुज्जैषुव्विष्णुस्तत्रा चरेणुचीँ लोकाऽनुदंजयत्तानुज्जै
 षुँसोमुश्चतुरचरेणुचतुष्पदः पृथुनुदंजयत्तानुज्जैषम्युषापञ्चाचरे-
 ण ॥ ३१ ॥ पृषापञ्चाचरेण पञ्चदिशुऽउदंजयत्ताऽऽञ्जैषुँसवित्ताषड्-
 चरेणुप्रङ्ङुतूनुदंजयत्तानुज्जैषमुक्षतः सुप्ताचरेणसुप्तग्यारम्यान्पु
 थनुदंजयुस्तानुज्जैषुम्बहुस्पतिरुष्टाचरेण गायत्रीमुदंजयुत्तासु
 रेण” प्राणमुदंजयत्तमुज्जैषम्” । ओथावयेति चतुरचरम्, अस्तुश्रौषडिति चतुरचरम्, यजेति

(१) अग्निरेकाचरेणेत्यनुवाक (घतुक्किडकालक) षादयत्कृत्वा (सुवाङ्कुर्हीतिवाचयतिवा । का० १४ । ५ । १ ॥ ३१ ॥

ह्यक्षरम्, येषनामह इति पञ्चाक्षरम्, वराक्षरो वषट्कारः । स एष समदशप्रनापतिरघिचक्रं स-
 ज्जैषमिन्मित्रोन्नवाक्षरेण ॥ ३२ ॥ मित्रोन्नवाक्षरेण । त्रिवृत्तुं स्तो
 मुमुदंजयुत्तमुज्जैष्वरुणोदशाक्षरेण विराजुमुदंजयुत्तामुज्जैषुमि-
 न्दुःएकादशाक्षरेण त्रिवृत्तुमुमुदंजयुत्तामुज्जैष्विद्विष्वेदुवाद्वादशाक्ष-
 रेण जगतीमुदंजयुस्तामुज्जैष्वसंभुस्त्रयोदशाक्षरेण ॥ ३३ ॥ व्वसंभु-
 स्त्रयोदशाक्षरेण । त्रयोदशं स्तोमुमुदंजयुस्तमुज्जैष्वेदुवाद्वादशाक्ष-
 रेण पञ्चदशं रुतोमुमुदंजयुस्तमुज्जैषुमदितिः षोडशाक्षरेण षो-

मासव्यासाभ्यासञ्जीयते । अग्निः एकोक्षरेण च्छन्दसा प्राणमुदंजयत् तमहमथ्येकाक्षरेण च्छन्द-

प्रतिदिशं नुहोति । “अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः” । देवार्थं प्रागध्यायात् । “अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः” । अग्निनेत्रां देवानां अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्य इति तादर्थं चतुर्थी । “पुरःसद्भ्यः” पुरः सौदन्तीति पुरःसदः तेष्वः सुङ्गतमस्तु । अथदक्षिणाद्धे नुहोति । “यमनेत्रेभ्यो” । देवेभ्यः । शेषं तुल्यव्याख्यानम् । अथ पश्चाद्धे नुहोति । “विश्वदेवनेत्रेभ्यो देवेभ्यः” । अथोत्तराद्धे नुहोति ।

सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । उपरिसद्भ्यो देवेभ्यः । स्वाहा ॥ ३५ ॥ ये देवाः । ये देवाः अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा । ये देवाः अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः । स्वाहा ।

“मितावरुणनेत्रेभ्यो देवेभ्यः” । अथ मघरे नुहोति । “सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्यः” । “देवः शब्देन हविरभिधीयते तदग्रेष्वस्ति देवस्वन्तः तेभ्यो देवस्वन्तः” । “देवः शब्देन हविरभिधीयते तदग्रेष्वस्ति देवस्वन्तः तेभ्यो देवस्वन्तः” । “देवः शब्देन हविरभिधीयते तदग्रेष्वस्ति देवस्वन्तः तेभ्यो देवस्वन्तः” । “देवः शब्देन हविरभिधीयते तदग्रेष्वस्ति देवस्वन्तः तेभ्यो देवस्वन्तः” ।

व्याख्यानाः पञ्चमन्त्रा ऋतवः (१) ॥ ३६ ॥ अपामार्गहोमः । उल्लुक्त्वा दत्ते (१) “अग्ने सहस्व-
 तना.” आग्नेय्यनुष्टुप् । हे भगवन्नग्ने सहस्वामिभव एतनाः सग्रामान् । किञ्च “अभिमातीर-
 पास्य ।” सपलोभिमातिरचरते, सपलांश्च अपास्य । असु चोपणे अस्वेतद्रूपम्, अपुच्छिप । कस्मा-
 स्वाहुयिदुवाभित्त्वावैरणेत्त्वावामृन्नेत्त्वावीतरासदस्तेबभ्युऽस्वाहुयि
 देवाऽसीमनेत्त्वाऽऽउपरिसदोद्वस्वन्तस्तेबभ्युऽस्वाहा ॥ ३६ ॥ अगग्नेस
 ह्रस्व । अगग्नेसहस्रपृतनाऽअभिमातीरपांस्य ॥ दुष्टरुस्तरुन्नराती
 र्वर्चोधायुञ्जवाहसि ॥ ३७ ॥ देवस्यत्वा । सवितुऽप्रसुवे प्रिश्वनी

त्युनरेवं त्वसुचसे यतआह “दुष्टरस्तरुन्नरातीः” तरतेस्तृणातेर्वा दुष्टरः । अशक्यप्रतिक्रियो-
 दुर्निवारस्त्वम् । किं कुर्वन् तरन्नरातीः “विनाशयन् शत्रुसेनाः । किञ्च “वर्चोधा यज्ञवाहसि” ।

(१) उत्तरा समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् । का० १५ । १ । २१ ॥ ३६ ॥

(१) अग्ने सहस्वेत्युल्लुका दानम् । का० १५ । २ । ५ ॥ ३७ ॥

यर्च इत्यन्नामसु पठितन् । अन्नस्य धाता दाता वा वर्चसश्रोत्रसो वा धारयितासि । यज्ञं
 बहतीतियज्ञवाहास्तस्मिन्न्यज्ञवाहसि यजमाने ॥ ३७ ॥ जुहोति (१) । “देवस्यत्वा” । व्याख्यातम् ।
 “उपांसोर्वीर्येण जुहोमि” । अतो “हृतं” हिसितं “रचः स्वाहा” सुकृतं चैतद्विभवं वतु ।
 सुवं प्रास्यति । “रचसां त्वा वधार्धम्” प्रास्थामौति शेषः । प्रत्यागच्छति । “अवधिषम्” ।

वूर्वाहुभ्व्याम्पृष्णीहस्तांब्व्याम् । उपांशुं प्रोव्वीर्युं णजुहोमि हुतं
 रक्षुः स्वाहुरक्षसान्त्वाव्वु धायावधिषम्सुरक्षोवधिषम्सामुसुसौ हुतः
 ॥ ३८ ॥ [४] सुवितात्वांसुवानां सुवतामुगिनर्गुं हपतीनां सु

हतपन्तो वयं रचः । जातावेकवचनम् । अवधिष । असुमिति नामग्राहम् । असाविति
 च । अथ कोर्षः । हतवन्तो वयं खदिरवर्माणं खदिरवर्मा वा हतोष्माभिः ॥ ३८ ॥
 गृहोत्सा दक्षिणयजमानवाहुं जपति । “धवितात्वांसुवानाम्” । प्रसन्नानामाधिपत्ये

(१) देवस्यत्वेति जुहोति, रचसांत्वेति सुवमवस्थतितां दिगं यया जुहोति, अवधिष इत्यायस्यनेपचम् इति । का० १५ । २ ।

सुवतां प्रसुवताम् अथनुजानतु । स हि तेषामीडे “अग्निर्गृहपतीनाम्” आधिपत्यं सुवता-
भियतुत्ति । सोमो मनसतीनामाधिपत्ये सुवताम् । “वृहस्पतिर्वीचे” वागर्थमभ्यनुजानातु
“इन्द्रो ज्ञो ध्याय” । ज्येष्ठभावायार्थं सुवताम् । “उद्र. परशुभा” । परशुवर्थं सुवताम् । “मित्रः

सोव्वनुस्पतीनाम् ॥ वृहस्पतिर्वृचऽइन्द्रो ज्येष्ठ्याय रुद्रः प्रशुभ्यो
सित्तः सुत्यो व्वरणो धर्मपतीनाम् ॥ ३६ ॥ इमन्देवाऽ । इमन्दे-

सत्य.” । सत्यायति विभक्तिव्यत्ययः । सुत्यार्थं सुवताम् । “वरुणो धर्मपतीनामाधिपत्ये
सुवताम् १ ॥ ३६ ॥ “इमन्देवा असपलं सुवध्वम्” । इमं राजानं हे देवा असपलं सुवध्वम् ।

(१) उत्तमेन चरित्वा सविता वेलाह यजमानवाहु दक्षिण गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थान मात पिबोच यस्याव
ज्वाते राजा भवतीति ॥ का० १५ ४ । १३ ॥ १५ ॥ अन्तिमेन वरुणाय धर्मपतये इति वारुणेन चरुणा चरित्वा यजमा
नान्तिके गत्वा सूचौ सव्ये प्राणौ कृत्वा दक्षिण तद्वाहुमादाय सवितालेति कण्डिकाइयरूप मन्त्रमाह मन्त्रं यथास्थान
यजमानस्य सन्धातापितो यस्य जनपदजाते राजा भवति तस्यच नामानि गृह्णाति इति सूचार्थं ॥ ३६ ॥

भरहानीपनात्रा श्रीगोविन्द विदुषाकृते ॥ अफाणीव्रवमोऽध्यायी मन्त्रभाष्यस्य टिप्पणे ।

“महते चत्रायमहते ज्यैष्ठ्याय” ज्येष्ठभावाय । महते च जनानां “राज्याय” ।
 इन्द्रस्य च “इन्द्रियाय” वीर्याय । सुवर्धमिति प्रत्येकं सवन्धः । “इमम् असुष्यपुत्रम्” ।
 असुष्येति यजमानस्य पितुः षष्ठान्तं नाम गृह्यते । “असुष्यै पुत्रम्” । असुष्यै इति यजमानस्य
 मातुर्नामग्रहः । “सञ्चादित्येः नदिवं मिथुनं समभवत्” इत्यादिश्रुतिः । इममसुष्यपुत्रमित्यादि-

वाऽअसपुत्रकं ६ सुवर्धुममहते ब्रुत्त्रायमहते च्यैष्ठ्यायमहते जानंरा-
 उज्यायिन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इममसुष्यपुत्रमसुष्यैपुत्रमसुस्यैविविशऽ
 एषवोमीराजासोस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥ [२] ॥ ८ ॥

इति श्रीसंहितायां नवमोऽध्यायः ६ ॥

सप्तौषपादः सोमपरत्वेन व्याख्येयः । “अस्यै वेशे” । जनपदनामग्राहः । “एषवः अमीराजा” ।
 एषवः कौरवो राजा सोमः अस्तु । अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ ४० ॥

॥ इति उष्वट्ठतौ मन्वभाष्ये नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(१) “अपे, देवामधुमतीः” । वरुणस्यार्थं प्राक् चरकसौ वामस्याः । अद्देवत्या लिष्टुप् । या अप्र देवाः मधुमतीः मधुखादोदकाः “अगृह्यन्” गृहीतवन्तः । “जर्जखतीः” अन्नवतीः “राजस्वः” राजानं याः सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः “चितानाः” चेतयमानाः परिदृष्टकारिण्यः किञ्च “याभिरद्भिर्मिवावरुणावभ्यपिञ्चन्” । अभिपिक्तवन्तः । देवा इत्यनु-

हरिः ॐम् ॥ अपोदेवाः । अपोदेवामधुमतीरगृह्णन्नुज्जैस्व
तीराजुस्वुप्रिञ्चतानाः ॥ याभिर्मिर्मत्तावरुणावुवभ्यपिञ्चन्नाभिः

र्षपदेवायतस सौमसात्त्रिपि पचावेष्टा. सप्तसौमसात्वाचतस्रं द्रुमवज्रपचसौनासिचतस्रं सवित्वे काशिभ्यांचतस्रोष्टीचं
तुस्रिगु शत् प्रमु० मू० ॥

(१) नवमीध्यामि वाजपेयो राजसूयस्य कियानग्रश्च निरूपितोऽयदग्रमेऽभिषेकार्थं जलादानादिराजसूयशेषः चरकसौत्वामणी
चोचते ॥ इडान्तोऽप्यो गृह्णाति यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवाद्भवेतराः पृथक्पात्रे च्चौदुम्बरेषु सारस्वतीर्गृह्णात्यपोदेवा
इति । का० १५ । ४।२२॥ अभिषेकार्थं वक्ष्यमाणेषु उच्यमानप्रकारेण सूत्रोक्तेचौदुम्बरपात्रेषु पृथग्गृह्णाति विशेषस्तु
निमित्तवशात्, माप्यानैमित्तिकः यद्यान्तरिचात्प्रतिगृह्णातपवर्षांप्रुषा इत्यापि राजस्यारभ्रात्प्रागेन संपाद्य तदानींप्रमु-
त्तरेण गृह्णीयात् यतस्सादानीं वर्षेणैदिरसंभवात् इतरास्तु तदानीमेव गृह्णीयात् ॥ १ ॥

वृत्तिः । “यामिन्द्रमुञ्चनयन्” नीतवन्तः । “अत्यरातीः” । अतैत्यअरांतीः अदनवतीः शब्द-
सेनाः । प्रकृतत्वाद्देशः पदमस्ति । ताः गृह्णामीति शेषः । ॥ १ ॥ अनेन मन्त्रेण सारस्वतीर्गृहीत्वा
अनन्तरं ऊत्वापोऽथापो गृह्यन्ते । तत्र प्रथमो ङोममन्त्रः द्वितीयो ग्रहणमन्त्रः । नदी. I-

न्द्रमनयुन्नत्यरांतीः ॥ १ ॥ वृषणंऽऊर्मिः । वृषणंऽऊर्मिरांसिराष्ट्र-
दारुष्ट्रमेदेहिस्वाहा वृषणंऽऊर्मिरांसिराष्ट्रदारुष्ट्रमसुष्मैदेहि
वृषसेनोसिराष्ट्रदारुष्ट्रमेदेहिस्वहा वृषसेनोसिराष्ट्रदारुष्ट्रमसुष्मै
देह्युर्थेतस्थ ॥ २ ॥ अर्थेतस्थराष्ट्रदारुष्ट्रमेदत्स्वाहात्थेतस्थरा

वाचेऽवस्थितस्य पशोर्वा पुरुषस्य वा या ऊर्मोव्यर्दतः । तौ गृह्णाति । स यः प्राहुर्ददति प्राहुर्गृह्णाति
तं गृह्णाति । “वृषणऊर्मिरांसिरार्ष्ट्रदाः” । यत्त्र वृषणोवर्षितुः सेक्तुः संबन्ध ऊर्मिरसि । वृषा हि
यदि पुरुषो यदि प्रथः । “राष्ट्रदाश्च” । राष्ट्र जनपदः तस्य स्वभावत एव दातासि तं त्वां

ब्रह्मो राष्ट्रं मे मह्यं देहि । स्वाहा गृह्णामि । “व्रणकर्म्मिरसि राष्ट्रदाः राष्ट्रममुष्मै” ।
 अस्रुषा इति यजमानस्य नामग्रहः । “देहि” । एवमुपरितना अपि सन्त्वा व्याख्येयाः । द्विती-
 यमुष्मिं गृह्णाति । “वृषसेनोसि” । वृषा युञ्जोच्यते । वृषप्रधाना सेना यस्य स वृषसेनः ।

वृष्टदारुष्ट्रमुष्मैदुत्तौजस्वतीस्थराष्ट्रुदारुष्ट्रमुष्मैदत्तस्वाहौजस्वती
 स्थथरुष्ट्रमुष्मैदुत्तापःपरिवुहिणीस्थथराष्ट्रुदारुष्ट्रमुष्मैदत्त
 स्वाहापःपरिवुहिणीस्थथराष्ट्रुदारुष्ट्रमुष्मैदत्तापास्यतिरसिरा
 वृष्टदारुष्ट्रमुष्मैदेहिस्वाहोपास्यतिरसिराष्ट्रुदारुष्ट्रमुष्मैदेह्युपा

स्यन्दमानाः १ ॥२॥ “अथेतस्थराष्ट्रदाः” । अर्थं प्रयोजनं निष्पादयितुं याः यन्ति गच्छन्ति ता

(१) बुद्धीत्युत्तरासु चतुर्गुहोतं वृषाजस्र्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वपूर्व (मन्त्रैः) प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति, (स्वाहाहीनैः) सङ्घितायां वृष्य जर्मित्यादयोमन्त्राः द्विय पठितासुव पूर्वपूर्व स्वाहान्तैर्होमं उत्तरोत्तरैरयामादानम् अनगूढाव (जलेप्रतिष्ठात) यगो (पुरषाद्वा) पूर्वापरा उर्मी इति पूर्वा परी कत्सोली इत्या गृह्णाति । का० १५ । ४ । ३४ । २३ ॥ २ ॥

अर्थतः । अर्धवेङ्कचनं स्यादिति । “राष्ट्रदाः” । एतदपि बहुवचनम् । “राष्ट्रमेदत्त” । दत्तेति
ददातेर्बहुवचनम् । व्याख्यातमन्यत् । प्रतिलोमाह “ओजस्वतीः” ओजसा बलेन युक्ताः स्वल्पः
एताः प्रतिलोमाः सद्गन्ते । “अपयती” । “आपः परिववाहिणीः” । हे आपः योः यूयं परिववा-

ङ्ग्वभोसिराष्टट्ट् दाराष्टट्ट् भर्षोसिराष्टट्ट् दाराष्टट्ट्
मुमुषम्भैदिहि सूय्यैतवचसस्तथ ॥ ३ ॥ सूय्यैतवचसस्तथ । राष्टट्ट् दा
राष्टट्ट् भैदिहि सूय्यैतवचसस्तथराष्टट्ट् दाराष्टट्ट् मुमुषम्भैदत्त सु
य्यैवच्च सस्तथराष्टट्ट् दाराष्टट्ट् भैदत्त स्वाह्वासूय्यैवच्च सस्तथराष्टट्ट्-

हिणीः सर्वतो वहनशीलाः स्य । उक्तमन्यत् । “नदीपतिः” । अपांपतिरसि । ऋज्वर्थः ।
“निवेष्टम्” वेष्ट वेष्टने अस्मा निपूर्वस्मान्यव्यापयानिवेष्ट्य आवर्त्त उच्यते । सान्द्रमानाः
साधराः प्रत्यागताआपः ॥ ३ ॥ “सूर्यत्ववसल” । सूर्यसोव त्वक्त्वासां ताः सूर्यस्वचसः

(१) सान्द्रमानाः प्रतिलोमाः नदीपतिमिति, निवेष्टया (भावतं भवाः) का० १५।४।२४।२८॥ ३ ॥

“आतपमर्षीःस्य । “सूर्यवर्चसःस्वराष्टदाः” । “सूर्यवचसः सुयस्यैव वर्चस्तेजो यासां ताः सूर्यवर्चसः । “सरस्याः “मांदास्य” । मन्दतेर्मांदनार्थस्य मन्दः तत्र हि सोदन्ति भूतानि बहूदकान्वात्, तत्रभवा आपो सान्दाः । कूप्याः गृह्णाति । “व्रजचितस्थ” । व्रज इति मेघ-

सुमुष्मैदत्तवृजुचितस्तथराष्टद्दाराण्ट्मैदत्तुस्वाहावृजुचितस्तथराष्टद्दाराण्ट्सुमुष्मैदत्तुव्वाशास्तथराष्टद्दाराण्ट्मैदत्तुस्वाहा

नामसु पठितम् । इहद्वदकवचसाभ्यात्कूप उच्यते व्रजे चियन्ति व्रजचितः मुप्या अत्रस्यायाः । “वाशोस्य” । वश कान्तौ । कामिता अभिलपिताः स्य । ता हि सर्व एव कामयन्ते अन्नहेतुन्वात् ।

(१) सान्दमानानां स्वावरा, (स्विरा) प्रतयातापइति, अन्तरिचात्प्रतिगृह्यातपवपर्या इति, सरसगा इति (तडागभवाष्पु, गृह्यमाणासु), कूप्या इति (कूपभवासु), मुप्यासु (मुप्याअश्यायरूपास्तृणाप्रं प, स्थिता) (मधुनि होमादानि) गोखस्याइति (उधगर्भवेष्टन तत्र भवा, प्रमूयमानधेनुगर्भवेष्टनोत्य पूर्वमेव जल गृह्येतमस्ति पय इति (दुग्धसग) दृष्टमिति (दृष्टे) आप् स्वराज इति मरोची (रात्रिकिरणतसात्राप) गृहीत्वगृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु ससृजतीति, श्रीदुम्बरोपात्रे समामिच्छत्वेनां मधुमतीरिति, (मन्दावृत्ति) मैत्रावरुणधिपृथ्वसग पुरस्ताद्विदधातनाधुष्टा सीदतीति का० । १५

“मधुशुविष्ठास्य’ । श्रव इति बलनाम, शविष्ठा बलिष्ठाः । ‘बलिष्ठं हि मधु विदोषशमनत्वात् ।
 उक्तञ्च । ‘विदोषघ्नं मधु प्रोक्तं केचिदिच्छन्तिवातलमिति’ । गोखल्यगृह्णाति । “शकरीस्थ” ।
 यल्लयुक्तौ । ‘आतो मनिक्कनिव्वनिपच्च’ । यक्कवन्ति हि गावो जगदुद्धतुं बाहदोहादिभिः ।

व्वाशास्तथराष्टट्टुमुमुषमैदत्तुशविष्ठठास्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टु
 म्मैदत्तुस्वाह्वाशविष्ठठास्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टुमुमुषमैदत्तुशक्कूरीस्तथरा
 ष्टट्टुदाराष्टट्टुम्मैदत्तुस्वाह्वाशक्कूरीस्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टुमुमुषमैदत्तजन
 भृतस्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टुम्मैदत्तुस्वाह्वाजनभृतस्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टुमु
 मुषमैदत्तुव्विश्वभ्रवुभृतस्तथराष्टट्टुदाराष्टट्टुम्मैदत्तुस्वाह्वाव्विश्वभ्रवुभृत

“पयः जनभृतः” । जनान् हि पयो विभर्ति बालभावे । “घृतम् विश्वभृतः” । विश्वं
 सर्वं देवाद्यपि घृतं विभर्ति । मरीचीः । “आपःस्वराजस्य” । हे आपः या यूयं स्वराजस्य

अकीयमेव राज्यं यासां तास्तथोक्ताअनन्यामितराज्या इत्यर्थः। व्याख्यातमन्यत् । श्रीदुर्ब-
 रपात्रे समासिच्चत्येताः । “मधुमतीः” । मधुमतीर्मधुरसवत्यः मधुररसवतीभिरङ्घ्रिः प्रच्यन्तां
 सृज्यन्ताम् “महिमत्वबन्धवियायराज्ञेवन्वानाः” वनोतिः संभजनार्थः । संभजमानाः । मैत्रा-
 वरणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति । “अनाघृष्टाः” अनाघर्षिताः रक्षोभिः सौदत उपविशत ।

स्तथराण्डद्रदारुण्डमुमुग्मैदुत्तापःस्वराजंस्थराण्डदारुण्डमुमु
 ष्मैदत्त ॥ मधुमतीर्मधुमतीभिःपृच्छ्यन्तुग्महिंशुत्रङ्घ्रिचियायव्
 न्द्वानाऽअनाघृष्टाःसौदतसुहौजसोमहिंशुत्रङ्घ्रिचियायुदधतीः ॥४॥

[४] शतम् ४०० ॥ सोमंस्युत्विषिः । सोमंस्युत्विषिरसितवेवसे

“सहोजसः” सवीर्याः सहबलेन । किङ्कर्वीणाः । महिमत्वबन्धवियाय राज्ञे दधतीः स्थाप
 यन्त्यः ॥ ४ ॥ व्याघ्रचर्मोरोहति । (१) “सोमस्य दौर्गन्धिवसियतः अतः “तव इव”

(१) व्याघ्रचर्मोस्त्रुपाति सोमस्य त्विपरिति, पार्श्वानामग्नये स्वाहेति षट् चुहोति प्रतिमन्त्रम् । का० १५. १. ५ । ६ ॥ ५ ॥

यथो तत्र त्विविरेवं समत्विर्भिर्भूयात् । “यत्र वेसोम इन्द्रमत्यप्रवत सयत्ततः शार्दूलः समभवत्ते-
नसोमस्य त्विपि” रिति श्रुतिः । पट्पुरस्तादभिकस्य पार्थानि नुभेति । अन्मये स्वाहेतिप्रति-
मन्त्रम् पडुपरिष्ठात् “इन्द्रायस्वाहेति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥ पवित्रे करोति (१) ॥ “पवित्रे स्थः ।

त्विष्टिर्भूयात् ॥ अग्नयेस्वाहासोमायस्वाहासवित्रेस्वाहासुरस्वत्ये
स्वाहापृष्णेस्वाहाष्टहस्पतयेस्वाहेन्द्रायस्वाहाघोषायस्वाहाश्रुलोका
यस्वाहांश्रायस्वाहाभगायस्वाहाथ्युमणेस्वाहा ॥५॥ पुवित्त्रैस्तथः ।
पुवित्त्रैस्तथोव्विष्णुव्यूसवितुर्वं ÷ प्रसुव ऽ उत्पुनुमाक्षिर्द्वापुवि

“पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” । व्याख्यातम् । उत्पुनाति । “सवितुर्वः” । व्याख्यातम् । “अनि-
ष्टमसि” । अत्रमन्त्रावयवा एकवचनान्ताः युथा तु बहुवचनान्ता व्याख्याताः आपो ह्यत्वाभि-

(१) पवित्रे छात्वा द्विरस्थमेतयो प्रवयति (ब्रह्मति) ताभ्यामुत्पुनाताप सवितुर्वेतिप्रति का० १५ । ५ । ४ । ५ ॥ ६ ॥

छेयमिति । अतः श्रुत्यर्थोऽनुक्रियते । अरजो पाकइत्ययं धातुः ऋषिणाव्याख्यातः । अग्निष्ट-
 मसौति । कौर्षः अनाघृष्टाःस्य रजोभिः । “वाचोबन्धुः” । वाचः बन्धुभूताः । “यावद्द्वै प्राणे-
 व्यापो भयन्ति तावद्वाचो वदतीति” श्रुतिः । “तपोजाः” । तपःशब्देनाग्निरुच्यते तस्याज्जा-
 यन्ते । “अग्नेर्वै धूमो जायत” इत्यादियुतिः । “सोमस्य दात्वमसि” । सोमस्य दात्वः स्यः ।
 “यदा वा एनमेताभिरङ्गिः पुखन्ति” इत्यादियुतिः । “खहाराजत्वः” । खहाकारेणपूताः

त्वे'णसूयै'स्यरुग्निमभिः ॥ अग्निंभृष्टमसिब्वुचोबन्धुस्तपोजाःसो
 मंसयदात्वमंसिसुखाहाराजसूः ॥ ६ ॥ सुधुमादेद्द्विभूमिनीरापंऽपुता
 ऽअर्ना'ष्टृष्टाऽअपुस्योव्वसांनाऽ ॥ पुस्त्यासुचक्त्रोव्वरुणाऽसु धस्तथमुपां०

सत्यः राजस्वः भवध । राजानं या सुवन्ति जनयन्ति ता राजस्वः ॥ ६ ॥ अभिषेचनीष्वेनां व्या-
 नयति । “सधमादेद्वुम्वीः” । अद्भेवत्या वारुणी लिटुप् । या एताः सधमादः । सह-
 मदनाः सहएकस्मिन्पात्रे मादन्ति मदनं कुर्वन्तिताः । द्युच्चोः वीर्यवत्यः । ऽ. आपः एताः “अ-

नाघृष्टः” अनभिभूता रक्षोसिः । “अपस्यः” अपइति कर्मनामतक साधुः अपस्यः । “वसाना” ।
 वस आच्छादने आच्छादयन्त्यः पावाण्यवस्थिताः । तास्वसु “पस्व्यासु” । पस्यमिति गृह-
 नामसु पठितम् । गृहरूपासु विशां रूपेणावस्थितासु । “चक्रो” दहतवान् “वरुणो राजा-
 “सधस्यन्” सहस्रानं प्रतिष्ठाम् । कथंभूतो राजा वरुणः । “अपां शिशुः” । “अपां वा

शिशुंस्मृत्तमासुन्तः ॥ ७ ॥ क्षुत्त्रस्थोऽब्बंमसि क्षुत्त्रस्थं जुराश्वं
 सिक्षुत्रस्थुयोनिरसि क्षुत्रस्थुनाभिरुसीन्द्रस्थुब्वात्त्रैगध्नमसिमिच्छस्यौ

एपशिशुर्भवति यो राजा राजसूयेन यजति” इति श्रुतिः । “साहस्रमासु” अतिशयेन निर्मा-
 चीपु । “अनन्तं” मध्ये । चक्रो सधस्यमिति सवन्धः ॥ ७ ॥ तार्थं परिधापयति (१) । “क्षुत्त्र-
 स्योऽब्बमसि”, । अत्रैकैर्भाधारसुदकम् । पाण्डुं परिधापयति । “क्षुत्रस्यनरायप्रसि” ।
 जरोर्युर्भवेदनम् । अधिवासं प्रतिमुञ्चति । “क्षुत्रस्ययोनिरसि” । गर्भसंस्मवस्थानं
 योनिः । अप्यौषं सद्वृत्त्य पुरस्तादवगूहति । “क्षुत्रस्यनाभिरसि” । नाभ्या सन्नद्धा गर्भा जाय-

(१) तार्थं पृथ्नीति चक्रस्येति प्रतिमन्त्रम् । १५ । ५ । १५ ॥ तार्थं चीमं वरकलं दृताक्षवसंवा ॥ ८ ॥

नूत इत्याशयः । अथ धनुरधितनोति । “इन्द्रस्य वार्ष्णेमसि” । इन्द्रस्य सम्बन्धि यद्द्वार्ष-
 णम्, हृत्वो येन हत इति वार्ष्णे घनुरासीत्त्वमसीति शेषः । बाहू विमार्ष्टि । “मितस्य
 त्वमसि” मितस्य संबन्धौ त्वमसीति दक्षिणम् । “वशस्यस्यसि” । वशस्य संबन्धि त्वम-
 सीति सव्यम् । घनुः प्रयच्छति । “त्वयायं हृत्वं वधेत्” घनुषा अयं यजमानो “हृत्वं शब्दं
 वधेत् हन्यात् । तिस्र इषूरादत्ते । “ह्रवासि” हृ विदारसे, हृणातीति हृवा । “शजासि” । रजो

सिञ्चणस्यासित्वयायंब्रूत्वंवधेत् ॥ हुवासिंरुजासिद्युमासिं ॥ प्रा
 तैनुम्राञ्चमुतैनमुत्यञ्चमुतैनन्तुदर्थञ्चन्द्रिगभ्यःपात ॥ ८ ॥ आ

भङ्गे । अस्य शजा । “द्युमासि” । क्षायौविधूनने । अस्य द्युमा । यजमानाय प्रदच्छति । “पा-
 तेनं प्राञ्चम्” । पालयत एनं यजमानं प्रागञ्चनम् प्रत्यगञ्चनं तिर्यगञ्चनम् । “द्विग्भ्यःपात”
 अन्याभ्यो द्विग्भ्यः पालयत ॥ ८ ॥ अथैनमाविदो वाचयति (१) । “आविर्मर्याः” । आविदयन्ति
 ज्ञापयन्ति यजमानमेताभिरित्याविदः । ‘आविर्मर्याः । मर्या इति मनुष्यनाम हे मर्या आविः

(१) अविमर्या इति वाचयति । का० १५ । ५ । २१ ॥ ८ ॥

प्रजायः प्रकृतो यं यजमानो युष्मत्समचं कथयते । कथिते च श्रुतिः “प्रयोजनं वदति । सोऽसौ सत्रनमनुसन्त्यते इत्याविर्मयी इत्याद्यो कवचनादिभिः । स वो जन्म उत्पत्तिरिति यावत् । “आ-
 वित्तोऽग्निर्गृहपतिः” । अयुक्तेर्विभक्तिथ्यस्यैव्याख्यायन्ते । आविदितो ज्ञापितो ऽग्नये गृह-
 पतये यजमानः । “आवित्तइन्द्र” । “आविदित इन्द्राय इन्द्रश्रवसो” । इहं श्रवो धनं दस्य

विर्मैट्यां । आविर्मैट्यां ऽआवित्तोऽश्रुग्निर्गृहपतिराविन्तुऽइन्द्रो
 व्वृद्धश्रवाऽआवित्तौ मित्चावरणौ धृतव्रतावावित्तऽप्रप्राव्वि प्रश्ववेदो
 ऽआवित्ते ह्य्रावापृथिवीव्वि प्रश्वशंभुवावित्तादितिरुशंभो ॥ ६ ॥

स इह श्रवाः । “आवित्तौ मित्रावरणौ” । आविदितो “मित्रावरणाभ्यां धृतव्रताभ्यां व्रतमिति-
 कर्मनामधारितकर्मभ्याम् । “आवित्त. पूषा” । आविदितः प्रुष्यो विश्ववेदसे सर्वज्ञाय सर्वधनाय वा ।
 “आवित्तो द्यावापृथिवी” । आवित्तो द्यावापृथिवीभ्यां विश्वशंभुभ्याम् सर्वं सुखेन सम्भवायि चोभा-
 म् । “आवितादितिः” । आविदितो दितम् उरुशंभो उरु श्रु महत् शर्मशरणं यस्याः सा तथोक्ता ।

सर्वाएयाविदः युत्या लक्षणया व्याख्याताः । तद्यथा “आविर्भ्यथी इत्यनिरुक्तं प्रजापतिर्वी अनि-
रुक्तइत्यादि” स्मार्त्तथा व्याख्येयाः । एवं वा मन्त्राणां प्रत्यक्षदृष्टित्वात् ॥ ८ ॥ केशवास्ये लोहा-
य समाविध्यति (१) । “अवेष्टादन्दशुकाः” । अवेष्टा । अविपूर्वो यजिर्नीयन्ते वृत्ते । नाग्नि-

[५] अवेष्टादन्दशुकाः । अवेष्टादन्दशुकाः प्राचीमारोहगायत्री
त्वावतुरथन्तुरंसामन्तित्रुष्टस्तीमोव्वसुन्तः ऋतुर्ब्रह्मसुहृविणुन्दचिंशु
मारोह ॥ १० ॥ दक्षिणामारोह । त्रि षट्पुण्ड्रवावतुबृहत्सामंपञ्चदश

ताः दन्दशुकाः अर्थं दशनशीलाः । मृत्यव इहाभिप्रेताः । “तद्गोमृत्युर्यो वधस्तमेवैतद-
तिनयती” तियुतेः । सुन्वन्तमो क्रमयन् दिशो वाचयति । “प्राचीमारोह” । प्राची दिश-

(१) अवेष्टाइति लोहायस (तान्) आविध्यति (चिपति) केशवास्ये (दीर्घकेशनरस्यसुखे) सदीन्त उपविष्टाय (सद समीपोपवि-
ष्टाय) इति । का० १५ । ५ ॥ २२ ॥ सुन्वन्तमाक्रमयन् दिश प्राचीमारोहेतिवाचयति । अतिमन्त्र प्रतिदिश यथाखिलमिति ।
१५ । ५ । ३३ ॥ १० ॥

माक्रमस्य । आक्रममाणं च त्वाङ्गायत्नीश्रवतु । “रथन्तरञ्चसाम” त्वामवतु । “वि
 दतस्तोमः” त्वामवतु । “वसन्तऋतुः” त्वामवतु । “ब्रह्मद्रविण” ब्राह्मणजातिर्धनभृता त्वा-
 मवतु इति वाक्येयः । ब्राह्मणजातेः साधनभावाद्भनत्वसुच्यते ॥ १० ॥ एवं दक्षिणामारोहेति

स्तोमोऽग्नीष्मऽऋतुः क्षुत्त्रन्द्रविणमप्रतीचीमारोह ॥ ११ ॥ प्रती
 चीमारोह । जगतीत्वावतुर्वै रू पऽसामंसप्तदशस्तोमोव्व प्रोऽऋतु
 विड्विणुमुदीचीमारोह ॥ १२ ॥ उदीचीमारोहानुष्टुप्त्वावतुर्वै राज
 ऽसामैकविडुशस्तोमःशुरदुतुःफलुन्द्रविणमन्द्वामारोह ॥ १३ ॥ ऊर्ध्व
 मारोह । पुडिक्तस्त्वावतुशाक्षुरैवतेसामनीत्त्रिणवत्त्रयस्त्रिदशौ

वतसः कण्डिका व्याख्येयाः छन्दःसामस्तोमऋतुद्रविणप्रभृतिभिर्भेदः । चतुर्थी कण्डिकायां
 “फलं द्रविणमितिपद्यते । तत्र धान्यफलं व, यज्ञफलं व अग्निभूतम् “वर्चोद्रविण” मित्यत्रापि

तेजो ब्रह्मर्चं सं वा अभिमैतम् । सीसं निरस्यति (१) । “प्रत्यस्तम्” । असु क्षेपणे । प्रतिगृह्य
 चित्रम् । “नमुचे” रसुरस्य शिरः ॥ ११ ॥ १२ । १३ । १४ ॥ व्याघ्रचर्भारोहति (१) । “सोम-

स्तोमौ हिमन्तशिशिरावुतव्वञ्चैद्द्रविणुप्रत्यस्तन्नमुचेऽशिरः ॥ १४ ॥
 सोमस्युत्विषिः । सोमस्युत्विषिरसितवेवसेत्विषि'र्भुयात् ॥ मृत्योः
 प्राह्योयोजोसिसहोस्युमृतमसि ॥ १५ ॥ हिरण्यरथरूपोऽडुषसः । हिरण्य
 रूपोऽडुषसोऽव्विरोकडुभाविन्दुऽडुद्विद्युःसूद्व्येषुच्च ॥ आरोहंतव्वर

स्यत्त्विरसि” व्याख्यातम् । रक्तमधःपदं कुरुते । “मृत्योः पाहि” । हि रक्तम् “मृत्योः सको-
 शान्तां गोपाय । शिरसि च रक्तं करोति । “ओजोसि” ओज इति मनोदृतिः, जेष्याम्यसुमिति

(१) शक्तस्यपादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति का० । १५ । ५ । २४ ॥ १४ ॥

(१) व्याघ्रचर्भारोहयति सोमस्य त्विषिरिति । १५ । ५ । २ । ७ ॥ १५ ॥

या प्रतिज्ञा सोच्यते । “सह” इति वाह्यं बलसुच्यते । “अमृत” इति प्रकटाद्यम् ॥ १५ ॥ बाहू
उदगृह्णाति (१) । “हिरण्यरूपोऽपसो” मित्रावरुणस्त्रिष्टुपयन्तु रन्ता । “मित्रोऽसिवरुणोऽसौ”
तियजुः । हे हिरण्यरूपौ मित्रावरुणौ यौ युत्रां “ऽपसो विरोके” । अपसो व्युत्थानकाले । उभा-
वपि हे इन्द्रौ । इदि परमैख्यै । परमैख्यरौ । “ऽदिद्यः” उद्गच्छथः । “सूर्यश्च” ययोर्यु-
वयोः कार्यसंपादनाय सूर्य उदेति तौ युवाम् “आरोहतम्” हे वरुण “मित्रगत्तं पुरुषम्” ।

गामित्त्वगर्तन्ततश्चक्षाथामदित्विन्द्रित्वमिन्द्रोऽसुव्वरुणोऽसि ॥१६॥

[७] सोमस्यत्वाद्गुरन्नेनुभिषिञ्चाम्यगर्नेवन्नाजंसासूट्यस्युव्वर्चसे

“बाहू वै मित्रावरुणो पुरुषो गत्तं इतियुतिः । अध्यात्मविषयं व्याचष्टे । अधिदेवं तु “गत्तोरथः ।
ततश्चाथामदितिं दितिं च । ततोऽनन्तरं पश्यतम् अदितिम् अदीनम् स्वकर्मविहितानुष्ठाना-
रम्, दितिं दीनं नास्ति इतिम् । असुमेवार्थं युतिराह “ततःपश्यतं स्रं चारणं चेत्येचेतदाह” ।
अपरो मन्त्रविकल्पः” “मित्रोऽसि वरुणोऽसि” । बाहू एवोच्येते । मित्रस्त्वमसि वरुणस्त्वम-

(१) बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपा इति मित्रोऽसि वरुणोऽसौति वा । १५ । ५ । २८ ॥ १६ ॥

सि ॥ १६ ॥ यजमानमभिविञ्चति (१) "सोमस्य त्वा द्युग्नेन" । त्वुक्त्वं द्योततेः । ययो वा
 अन्नं वा । सोमस्य त्वा द्युक्तेन अभिविञ्चामि । "अग्नेर्नाजसा" अग्नेर्दीप्त्या । सूर्यस्य वर्च-
 सा सूर्यस्य रोचिषा । "इन्द्रस्येन्द्रियेण" वीर्येण । श्रुत्या च सर्वाण्येव वीर्याणि व्याख्या-
 न्त्यस्येन्द्रियेण ॥ द्युत्तचार्णाङ्घ्रित्चर्पतिरुद्घातिरिद्धून्त्याहि ॥ १७ ॥ इम
 न्देवाऽ । इमन्देवाऽअसप्तक्लृप्तसुवह्वस्महृतेद्युत्वायमहृतेज्जैष्ठाया
 महृतेजानंराज्युयिन्द्रस्येन्द्रियाय ॥ इमममृष्यप्रचममृष्यैपृचम
 स्यैविवृशऽपृषवोमोरानुसोमोस्वमाकंभ्राह्मणानुंराजां ॥ १८ ॥

तानि । अभिविञ्चामीति सर्वशेषः । "क्षत्राणांक्षत्रपतिरेधि" । च सर्वशेषः । च एतैरभि-
 विक्तः सन् "क्षत्राणां सर्वेषामधिपतिः एधि भव "अतिरिद्धून्त्याहि" । अतीत्यातिक्रम्य दिद्युन्-
 इपून् पाहि गोपायात्मानम् । "इपमो वे दिद्युन् इपुयधमेवैनमेतदयति नयतीति" श्रुतिः ॥ १७ ॥

(१) स्थितं माद्वमभिविचति यजमानोऽध्वर्युर्वी । १५ । ५ । ३० । ३३ ॥ १७ ॥

“इमन्देवाः । व्याख्यातम् ॥ १८ ॥ कण्डूयनाभिपेक्षेण कथान्प्रलिम्पेत् (१) “प्रपर्वतस्य” । अ-
द्वैवत्या विष्ट, पू । या एता आङ्गतिपरिणामभृता आपः ताः पर्वतस्य पर्ववतोऽग्नेः पार्थिवस्य । स
हि पर्वतान् पोर्यमास्यमावसाचातुर्मास्यादिभिः पर्वभिः । “दृष्टभस्य” वर्षिहः “दृष्टात” । उ-
त्यायेति शेषः । “नाधः” । यू सुतो । नयन्ते स्तूयन्ते स्तोत्रशस्त्रहोममन्त्रैरिति नावञ्जाङ्गतिप्र-
रिणामभृता आपः । “चरन्ति” गच्छन्ति आदित्यमण्डलं प्रति । “स्वसिचः” “स्वयमेव सिञ्च-

प्रपर्वतस्य । वृषभस्यंप्रुष्टान्नावप्रचरन्तिस्वसिचंसद्रयानाः । ताऽ

तीति स्वसिचः । “इयानाः” । इण् गतो । ‘ताच्छील्यत्रयोवचनशक्तियुवानश् । गमनशीलाः । तौ
हि आदित्यमण्डलं प्राप्य मध्यस्थानमागच्छन्ति । मध्यस्थानं पृथिवीम् । तथाचोक्तम् । ‘अग्नौ प्र-
स्नाङ्गतिः सम्यगादित्यसुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ । “ताञ्चावद्वलन्ध-
रागुदक्ताः” । “आवद्वलन्” । आदित्यमण्डलं प्राप्य ता एवावर्तन्ते । “अधराक्” । अधोऽञ्चनः ।
“उदक्ताः” । उदौ क्लेदने । क्षिप् । उन्देनेन क्लेदनेन सस्मने नाभ्यक्ता आपः । “अहिर्बुध्नसम्” ।

(१) कण्डूयन्याभिपेक्षेण प्रतिलिम्पते प्रपर्वतस्येति । का० १५ । ६ । ८ ॥ १८ ॥

अहिमेव, बुधमन्तरिच्चं तत्रमवोबुधोमेवस्तं बुधम् मेधं मध्यस्थानम् । “अनुरीयमाणाः” । रीयति-
 गत्यर्थः । अनुप्रविश्य मेघच्छिद्रे गच्छन्त्यो भूमिं प्राप्नुयन्तीतिशेषः ॥ अथवा आदित्यः पर्वतशब्दे-
 नोच्यते, या एता पर्वतस्त्रादित्यस्य उपभस्य प्रधात् “इयनाः” निगच्छन्त्यः नाना व्या आपः ।
 प्रचरन्ति सर्वतो गच्छन्ति स्वयं सिक्ताः । नाव्याच्चादित्यस्य या उपरिष्ठादाप्रस्ता उच्यन्ते । तथाच
 श्रुतिः । “नाभ्याउ एव यजुषाल्य इष्टका’ इत्युपक्रस्य “पष्टिच ह वै लोणि च शतान्यादित्यं

आवंहन्नधुरागुदंत्क्काऽअहिम्बुधुमनुरीयमाणाऽ । । विवृणोर्व्विक्रम
 णामसिविवृणोर्व्विक्रान्तमसिविवृणोऽवक्रान्तमंसि ॥ १९ ॥ प्रजा

नाभ्या अभिजएन्ती’ त्याह । ताः प्राष्टकाले आवर्तन्ते । “अधराब्जः” उदक्ताव्यक्ताः । “अहिं”
 मेधं “बुधन्यम् अनुरीयमाणाः” अनुप्रविश्य शुपिरैरनुगच्छन्त्यः ॥ अथवा याः पर्वतस्य
 हिमवद्विन्ध्याद्रेः उपभस्य वर्पितः सेक्तः दृष्टात् इयानाः । नावच्चरन्ति । नावा तार्था महानद्यः
 प्रचरन्ति स्वयं सिक्ताः, ता एव राजसूययाजिनोर्थाय आवर्तन्ते गृह्यमाणाः । अभिपेकपा-

तेषु उदक्ता उत्क्षिप्ताः । उत्पूष्यास्तृतेरेतद्रूपम् । “अधराक्” अधराक्चः अधो, च्चनाः ।
 “अहिम्” अहन्तारं यजमानं शत्रूणां “बुधन्म” बुधन्मशब्देन मूलमुच्यते तत्रभवं
 यजमानं बुधन्म प्रधानमित्यर्थः । “अनुरीयमाणाः” यजमानः प्रत्यनुषिच्यमानाः । ता

पतेन । त्वदेतान्युन्योव्विश्रक्षांरूपणिपरितावंभूव ॥ यत्कांमास्ते
 जुहुमस्तनोऽअसत्वयमुष्यपितासावस्यपिताव्वुयंस्यामुपतयोर
 यीणांस्वाहा ॥ रुद्रयत्तेक्विपुननामतरिम्मंनुहुतमस्यमुषुहमसि

आवष्टवमित्यादिसंबन्धनीयम् । चर्मणि विविक्रमयति यजमानम् । “विष्णोर्विक्रमणम्” ।
 विष्णोः यज्ञस्य विक्रमणं यच्च विक्रान्तं यच्च क्रान्तं तत्सर्वंत्वमसि इति योजना ॥ १८ ॥
 जुहोति (१) “प्रजापतेन” । प्राजापत्या विष्टुप् यजुंमंध्या । “अयममुष्य पितासावस्य पिते”

(१) गालाषायं जुहोति पुत्रे इत्याख्ये प्रजापते इति । पानीधोये पात्त्रयेन येषान् जुहोति रुद्रे यत इत्युत्तराह इति । १५ ।

। ५ । १११- । १२ । ॥ २० ॥

तियजुः । हे प्रजापते “नत्वदेतान्यन्योविम्वरूपाणिपरितानभूव” । त्वत्तोन्न्यो देवताविशेषः
एतानि सर्वाणि नानाजातीयानि वर्त्तमानकालसंबन्धानि रूपाणि परिसमन्ततः । ता ।
तानिच यान्युत्पन्नानि उत्पत्यन्ते वा । “वभूव” । अत्र नकारः संबध्यते । न वभूव ।
न भवति आत्तरूपत्वेन यस्मात् अतो ब्रवीमि । “यत्कामासैजुद्धमसन्नोऽस्तु” । येन
कामेन ते तव जुद्धमः तत्कामरूपमस्माकमस्तु । कथंभूतम् । यजुः व्याख्यायते । अयमसु-

स्वाहा ॥ २० ॥ [४] इन्द्रस्युव्वज्जः । इन्द्रस्युव्वज्जोसिमित्रावरं

प्यपिता । अयं पुत्रः असुध्ययजमानस्य पिता । असावस्य पिता । असौ यजमानः अस्य
पुत्रस्य पिता । सर्वथा सपुत्रा वयमेव स्याम भवेम । “पतयोरथीणां धनानाम् । स्वाहा
रज्जतमस्तु । जुहोमि । “रुद्रपते” । हे भगवन् रुद्र यत् ते तव “क्रवि” । क्रवि
हिंसाकरणयोः । कर्तृ हिंसित वा परमुत्कष्ट नाम । “नमनस्” । एवं रुद्रं संबोध्य अथेदानो
हव्यमाह । तस्मिन् नाम्नि ज्ञतम् असि । “अमेष्टमसि” । अमाशब्दो गृहवचनः । गृहे

इष्टमसि । स्वाहा ॥ २० ॥ रथमुपावहरति (१) । “इन्द्रसप्तवज्जोसि” । व्याख्यातम् । तं
युनक्ति । “मित्रावरुणयो” देवयोः “त्वा” त्वां “प्रशास्त्रोः” । “प्रशासिषा” प्रशासनेन युन-
धिम् । तमातिष्ठति । “अव्यथायै” । व्यथ भयचलनयोः । अभयाय अचलनाय वा वरामधिति-
ष्ठामि । “स्वधायैः” । अन्नरसाय च त्वामधितिष्ठामीति शेषः । “अरिष्टः” “अनुपहिंसि-

णायोस्त्वाप्रशुस्त्रोऽप्रुप्रिशिष्यायुनक्तिम् ॥ अव्यथायैत्वास्वधायैत्वारि
ष्टोऽअर्जुनीमरुतांम्रसुवेनजुयापांसमनसासमिन्द्रियेण ॥ २१ ॥

तः । “अर्जुनेः” अर्जनशैलः । “अर्जुनोह वैनामेन्द्र” इति श्रुतिः । दक्षिणधुर्यं प्राज-
यति । “मरुतांप्रसवेनजय” । मरुतां संबन्धिन्यामथ्यनुज्ञायां वर्त्तमानः सन् शत्रून् जय ॥ मध्ये
गनासुद्यच्छति । “अपाममनसा” । व्याप्तवन्तो मनसा वयम् । तदुपरिक्रान्तभर्गः धनुरत्यागासुस्पृ-

(१) वाजयेयनप्रथमवद्वत्य दक्षिणस्थो वेदि श्रेणी युनक्ति पूर्व वन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिरिति । अव्यथायैत्वेति सुन्वनारोह-
ति । मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति इति । १५ । ६ । १५ । १८ ॥ २१ ॥

यति । “समिन्द्रियेण संगताःस्र वयमिन्द्रियेण वीर्येण ॥२१॥ अग्रेणशालामुद्यच्छति.(१) । “मात इन्द्र” । ऐन्द्री विष्टम् । अत्र द्वितोयोर्द्वैचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोर्योगात् । “तिष्ठारथमधिष्यं वज्र हस्त” । अड्ये लोट् । यं रथमधितिष्ठसि हे वज्रहस्त यस्मिंश्चावस्थितः “आरश्मौन्देवयमसे” । आयमसि ओयच्छसि रश्मौन्प्रग्रहान् हे देव स्वश्वान् शोभनाश्वान् । इदानीं प्रथमोर्द्ध्वे व्याख्यायते । व्यवहितपदसंबन्धः मायः । तस्मिन्प्रेते तव स्वभूते वयम् “अयुक्तासः” । “आञ्जसेरसुक्” ।

माते । मातांइन्द्रतेव्ययन्तुराष्ट्राड्युक्तासोऽअब्रुहम्मताव्विदुंसाम ॥
तिष्ठारथमधियंव्वज्रहुस्तारश्मौन्देवयमसेव्वश्वश्वान् ॥ २२ ॥ अ

“मा विदसाम” । दसुत्पत्तये कर्मणि लकारः । मा विदसो महि मा उपजीयेमहि । हे इन्द्र “वृषपाट्” त्वर्णं सहत इति वृषपाट् तस्य संबोधनं हे वृषपाट् । त इति हे पदे अवाचुदात्तेत्थोरेकोनर्थकः । माविदसो महीत्पुक्तम् तदुपमया दर्शयितुमाह । “अब्रह्मता” । लक्ष्मोपममेतत् । अब्रह्म ते तत्र । ब्रह्मविज्ञानानन्दस्वभावमविनश्वरम् तस्यभावो ब्रह्मता नब्रह्मता (१) उदकुमीदित्याभिमन्वयते (पिण्डोदत्तरित्थम्) । का० १६ । २ । २० ॥ २२ ॥

अवसता । यथा व ह्रमभावादन्यद्विदस्रेत् एवं साविदस्रेमहीत्युपसार्थः ॥ २२ ॥ चत्वारि-
रिषविसोचनीयानि जडोति (१) “अग्नये गृहपतये स्वाहा” “सोमाय वनस्पति” रूपाय ।
मरुतां संवन्धिने ओजसे । इन्द्रस्य संवन्धिने इन्द्रियायवीर्याय । भूमिमवेक्षते । “यद्यधि

ग्नयेगृहपतये । अग्नयेगृहपतयेस्वाहासोमायुवन्नस्पतयेस्वाहासुर
तामोजसुस्वाहेन्द्रस्येन्द्रियायस्वाहा । पृथिविमातृभामांहिंस्री
स्मीऽऽब्रुहन्त्वाम् ॥ २३ ॥ हुँसःशुचिपत् । हुँसःशुचिद्विसुरन्तरि

मातः साहिंस्रीसाम्” । सो अहं त्वाम् । सो च त्वाम् अहं हिंस्रिमम् ॥ २३ ॥ अव-
तरति । “हठं सःशुचिपत्” । “सप्रपञ्चपरब्रह्माभिषायिनी अतिच्छन्दा अतिजगती

(१) उपनिरय मृदमभिशुहोतात्वा जिघर्षीति व्यतिपक्ताभ्यामृग्भ्योमाहुतीसुवेणाश्रपदे । का० १६ । २ ॥ २२ ॥ आज्य-
मकृत्व विष्णुसमीपे उपाविष्य मृदमभि अश्रपदे मृत्युण्डोपरिस्थिताश्रपदमुद्राया मात्वा भाविभ्यतद्गति ऋग्भ्यां व्यति-
पक्ताभ्यां सुवेणाहुती देशुहोति, व्यतिपद्दयम् आत्वा जिघर्षीति पूर्वस्या पूर्वधि पृथुं तिरयेति पूर्वस्या उच्यराधंच
पठित्वा द्वितीयाहुतिरिति ॥ २३ ॥

तियतिः । “हंसः शुचिपत् । हंसो भगवानादित्यः शुचिपत् । शुचौ
दोषो सौदतीति शुचिपत् । य आदित्यरूपेण शुचिपत् । यच्च वसुवीसविता वायुरूपेणा-
न्तरिक्षे सौदति । यश्च होता आह्वाता अग्निरूपेण वेदो सौदति । यश्च अतिधिरूपेण
दूरोणे गृहे सौदति । यश्च ह्यु मनुष्येषु प्राणभावेन सौदति । दशच वरेरूत्कृष्टेषु
सौदति । यच्च षडते सत्तरे सौदति । यश्च व्योमेषु अन्तरिक्षेषु सर्वेषु सौदति । एवं

क्षुसद्दीतांवेदिप्रदतिथिर्हरोणसत् ॥ नृषङ्क्षुसदंतुसहोसुसदुब्जजा
गोजाऽचटं तुजाऽअद्रिजाऽचटुतम्बुहत् ॥२४॥ इयंदसि । इयंदुस्यायुं
संबन्धसिन्धुभावेन सुत्वा षडेदानीं सर्वबोसन्निहारेण स्तौति । यच्च “इजा” । अग्र
जायत इत्तज्जा । यच्च गवि षडिव्यां चतुर्विधभूतग्रामरूपेण जायते । यच्च “षडते” रूत्तरे
जायते । यच्च “अद्रौ” पापाणे अग्निरूपेण जायते मेधोष्पदि रूच्यते । मेधे वा लद-
करूपेण जायते । तत् “षडतम्” । षट गतौ । सर्वतो गतं परब्रह्म । “दृहत्” । परि-
दृहत् । “अन्त” मन्थन्तम् । एवं परब्रह्मवादिनाऽस्य मन्वस्य तत्परब्रह्मप्रत्तव-

तरामीति वासुदेवः ॥ २४ ॥ उपस्पृशति शतमानौ “इयदसि” । इयदिति परिमाणवच-
 नोयं शब्दः । शतमानमसि । “आयुरसि” । “आयुहि” “रणमि” तियुतिः । “आयुर्मयि
 धेहि” । यो हि यदात्मको भवति स तदातुमुत्सहते । यस्माच्छतमानं हिरण्यवत्रमसि
 तस्मात् शताब्दपरिमाणमायुर्मयि धेहि । “युद्धसि” युनक्ति यत्र संभारनिवापेन दक्षि-

रुस्थायुर्मयिधेहि युद्धसि सुवच्चोसि वचुर्मयिधेह्युर्गस्यूर्जसमयिधेहि ॥
 इन्द्रस्यवाँवीट्युक्षतोवाहः अश्वभ्युपावहरामि ॥ २५ ॥ (५) स्योना

णादानेन वेति युद्ध । “वर्चोसि” । वर्चस्तेजः । यस्मात्त्वं वर्चोसि अतोस्वामिः प्रार्थयसे ।
 “वर्चो मयि धेहि” । ऋन्नुवरीं शाखासुस्पृशति । “उर्गस्यूर्जं मयिधेहि” । उर्जसन्मुच्यते ।
 अत्रहपतिवाहः । “इन्द्रसाम्नाम्” । यौ इन्द्रस्य यजमानस्य वां युवां वीर्यकृतो वीर्यकारिणः संब-
 स्विनौ वाहती अश्वभ्युपावहरामि मेवावाकर्णो पस्या प्रति ॥ २५ ॥ आसंदोः

शु०
 य०
 सं०
 २१८
 उ०
 भा०

निदधाति । “स्योनासि” । स्योनमिति सुखनाम । स्योनासि सुखरूपासि । “सुपदासि” ।
 सुखेन वस्रां सौदन्ति सा तथोक्ता । “क्षत्रस्य योनि” स्थानमसि । सुन्वन्तमस्यामु-
 पवेशयति । “स्योनामासौद” । सुखरूपासा सन्दीमासौदञ्चधिमोह । “सुपदामञ्चधिमोह”
 च । क्षत्रस्य स्थानमधिमोह ॥ २६ ॥ यजमानस्य उरोभिश्चक्ष्य जपति । “नियसा-

सिं सुषदांसिद्वुचस्युयोनिरसि । स्योनामासौदसुषद्रामासौदद्वुच
 स्युयोनिमासौद ॥ २६ ॥ निषंसाद । धृतं व्रतोव्वरणं प्रस्तुत्यास्वा ।
 साम्नाञ्ज्यायसुक्कृतुः ॥ २७ ॥ अग्निभूरसि । अग्निभूरस्येतास्तेपञ्च

दधुतव्रतः” । बारुणी गायत्री । अघियज्ञं यजमानो वरणः नियसाद नियस्यः धृतव्रतः ।
 धृतं व्रतं कर्म येन स तथोक्तः । धृतव्रतो वै राज्ञा न वा “एषषदंस्मा इव वदनाय न” सद्स्मा इव
 कर्मणे “यदेव साधु वदेद्यत्साधु कुर्यात् तस्मै वा एपथो विदञ्चेति” श्रुतिः । “परत्यासु” प्रजासु ।
 आधिपत्रेने त्वुपसर्गादर्थपरिपूतिः । “सामाञ्ज्याय” । “सामाङ्भावायेति” श्रुतिः । “सुक्कृतुः”

सुकुनी । योभनप्रज्ञो वा ॥ २७ ॥ पञ्चाक्षान्याणावावपति । “अभिभूरसि” । इतवेता

द्वापरकलयथत्वारोक्षाः पञ्चमो रमणः । तत्रकलिः सर्वानयान् अभिभवति स उच्यते । यज-
मानो वा तत्षवन्धेन । “अभिभूरसि” । अभिभवितासि । एतास्तवपञ्चदिशः कपटोपल-

दिशः ॥ कल्पन्तुः॑ अक्षरं॑ स्तवश्च॑ ह्रस्वमासि॑ सवितासि॑ सुत्यप्र॑ सवोव्व
रुणोसि॑ सुत्यौजाऽइन्द्रो॑सि॒ विश्वौजाऽद्रो॑सि॒ सुशेवः॑ ॥ बहुकारु॑ म्श्रेय
स्कर्भूय॑ स्कर्रेन्द्र॑ स्युव्वज्जो॑सि॒ तेनेमे॑ रद्वा ॥ २८ ॥ अग्नि॑ नः । पृथुः॑ ।

अग्नि॑ नः पृथु॑ ह्रस्वमा॑ गुस्पति॑ ज्युषा॑ णोऽअग्नि॑ नः पृथु॑ ह्रस्वमा॑ गुस्पति॑ राज्य॑ स्य

क्षिताः कृपाः भवन्तु । ब्रह्मन्तिप्रथमसामन्वयते यजमानः दृष्ट्वाणम् । त्वं व॑ ह्यासि सवि-
तासि सत्यप्रसव इति । वृह्णाह । तत्रमेव वृह्णासि भवसि सविता चासि सत्याभ्यनुज्ञः ।
द्वितीयं प्रस्ता ह त्वं वृह्णासि वरुणोसि सत्यौजाः सत्यमोजो यस्य स सप्तमौजाः । तृतीयं

प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रश्च त्वमसि विश्वो जाः विद्वन् ओजो यस्य स विश्वो जा इह प्राप्ते । विश्वो जा
 इत्यन्याय्यसमासः अतएव पदकारो नावगच्छति । चतुर्थं प्रत्याह । त्वं ब्रह्मासि रुद्रश्च त्वमसि
 सुश्रेष्ठः । श्रेष्ठ इति सुवनाम । शोभनं सुवचिता ॥ सुमङ्गलनामानं रनयति । “बहु-
 कारः” बहु करोतीति बहुकारः । “श्रेयस्कारः” । श्रेयः करोतीति श्रेयस्कारः । भूयः
 करोतीति “भूयस्कारः” तेषां सर्वो धनम् हेबहुकार श्रेयस्कार भूयस्कार । स्फासकौ प्रय-
 च्छति । “इन्द्रस्य बज्रोसि” । यतः “इन्द्रो ह यत्र हुलाय वज्रं प्रजहार” इत्युपक्रम्य

त्वितु स्वाहु स्वाहा कृतुः सूर्यस्य रुद्रिस्मभित्यत इह सजुतानां मद्भ्रा
 “स स्फासुनोयं चेत्यदिना” श्रुतिग्रन्थे उक्तः अतस्त्वां ब्रवीमि तेन हेतुना मे मम यजमानं
 रुद्रम् । रुद्रमतिं शगमने । वयवतिनं कुरु । “यो वै राजा ब्राह्मणादवलीयानमिलेभ्यो
 वै स वलीयान् भवतीति” श्रुतिः ॥ २८ ॥ हिरण्यमस्मिन्निधायाभिजुहोति । “अग्निः पृथुः” ।
 श्रेयं देवानामग्निः पृथुः इतरन्नादग्नेः “धर्मणस्पतिः” धारणस्पतिः स “बुधाणः” सेवमानो

(१) पश्चात् पिण्डं धनति देवस्य त्विति । का० । १६ । २ । २३ ॥ २८ ॥

वा मीयमाणो वा । “अग्निः पृथुः धर्मणस्यतिः आज्यस्य” घृतस्य “वेतु” पिवत

“स्वाहा” सुहुतं चैतदग्निर्भवतु । अचान्निर्वपति । “स्वाहाकृताः” हे अच्चाः स्वाहाकारपू-

त्रिकयाहुत्या तर्पिताः सन्तः सूर्यस्य रश्मिभिर्यतश्चम् सङ्घां कुरुत । “सजातानां” समान-

सेढ्गाय ॥२८॥ [४] सुवित्राप्रसवित्रा । सरस्वत्याब्वाचात्वष्टद्रोरूपैः

पृष्ण्यापुशुभिरिन्द्रेणास्मेष्टुहसृपतिनुव्वहमणुव्वरुणेनौजंसुग्नि

जग्मनां व भ्रातृणां चव्रियाणां वा । मध्यमे । मध्यान्मः । मध्ये भवो मध्यमः ।

मध्यमे प्रदेशस्थानाय यजमानस्य । यतश्चभिल्यनुवर्त्तते ॥ २८ ॥ सर्पति । (१) “सवित्चाप्र-

(१) छयाजिममास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णे अणं पृष्ठमिति विमार्ष्ट्येनैष्विमिति का० । १६ । २ । २४ । २५ ॥ सृत्पिण्डोत्त-
रभागे प्राग्पीवसुत्तलोम छयाजिनमास्तीर्यं तत्रापां पृष्ठमिति पादवयारमकमन्त्रेण कमलिनीपत्रमास्तृणाति तद्विपुलं
करोति इति सूत्रार्थः पुष्करपर्णे संबोधोक्तिरियम् । ओर्भवी वरिमा ॥ २८ ॥

(२) भान्मते उभे छयाजिनपुष्करपर्णे सदैव सृयति ग्रमं च स्य इति अग्नेः सुखकारिणो कवचवद्रक्षकौ च स्यः का । ०
१६ । २ । २६ ॥ ३० ॥

सविता" । सविता अभ्यनुज्ञातस्य कवी प्रसूतः प्रसर्पीमि । एवं सरस्वत्यादिभिर्योजनी-
यम् । "इन्द्रेणास्त्रे" । अस्त्रे इति इह तृतीयान्तम् । इन्द्रेण मया । शेषं सुबोधम्
॥ ३० ॥ इत उत्तरं चरकसौत्वामयी । अश्विनोरार्धम् । सुरां संदधाति (१) "अश्विभ्यां
पच्यस्व" । पाको नामान्नविपरिणामज्यष्ठता । "इन्द्राय सुवाम्णे" । शोभनवा-

नातिजं सुसोमेनुराज्ञाव्विष्णुनादशुम्भ्यादिवतं यथाप्रसूतुः प्रसर्पामि ।

॥ ३० ॥ [१] अग्निश्रवभ्यामपच्यस्व । अग्निश्रवभ्यामपच्यस्व सुरस्व
तयैपच्यस्वेन्द्रायसूतत्राम्भेणोपच्यस्व ॥ वायुः प्रतः प्रवित्तैरेणप्रुत्य

णाय सुवातव्याय वा । भैपज्यं हौन्द्रस्य कर्तव्यं सौत्वामण्या । सुरां पुनाति ॥ "वायुः प्रतः" ।

सौमो गाग्रचौ । यः सोम. वायुना पूतः । सोमः प्रथमं पूतिगन्ध आसीत् ततो देवैर्वी-
(१) पिण्ड पुरीचोसीति (स्यति) पाणिथ्याम्परिष्टह्यायेन दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिण साभिरत्वामग्ने इति पङ्क्तिं सर्वे
सकृद्ब्रुत्वा पुष्करपणे निदधातीति । दक्षिणेनाग्निं धृत्वोभाभ्यां कराभ्यां सर्वे पिण्ड त्वामग्ने इति पङ्क्तिं सकृद्ब्रुत्वा
पुष्करपणे स्थापयतीति सूत्रार्थं ॥ १६ । २ । २७ - २८ । ३ । १ । अथर्वा ऋषि, प्राणो वा ।

युक्तः अपहृतत्रिरूपगन्धं सोमं कुर्वति ततो वायुनाऽप्रहृतः सोमस्य गन्धः । ऐन्द्रवायव-
 वात्राणे एतत्प्रतिपादितम् तदेतदस्माभिर्व्याख्यातं विभक्तिव्यत्ययेन । यद्वा । यो वायुरूपः
 सोमः पृतः यश्च पत्रिवेण प्रत्यङ् नोचैः अधोमुखम् अतिसृतः । सु गतौ । अतिक्रम्य
 गतः । स सोमः । इन्द्रस्य युज्यः समानयोगी च सखा च समानख्यानः । कथमिन्द्रं हिनस्तीति

ङ्क्सीसोऽअतिसृताऽ ॥ इन्द्रस्ययुज्यऽसखा ॥ ३१ ॥ कुविटङ्ग ।
 यवंमन्तोयवंश्चिद्यथादात्य'नुपूर्व्व्वियूय । इहैहैषाङ्गुणहिभोजना
 नियेषुहिषेानमंऽउतितंयर्जन्ति । सुपुयामगृहीतोस्युप्रिप्रववभ्या

शेयः ॥ ३१ ॥ ग्रहं गृह्णाति । “कुविटङ्ग” । अनिरक्ता सोमी विष्टुप् । कुविदिति बहु-
 नास । अंगेति क्षिप्रनाम । हे सोम यथा केचिज्जनपदाः कुविदङ्गुलेनम् अङ्गं क्षिप्रम् यव-
 मन्तः बहुयवाः यतः सोमः यवं चित् । चिच्छब्दो वितर्कं । यवं वितर्कं दान्ति । दाप्-
 लयने लुनन्ति । “अनुपूर्व्वम्” । आनुपूर्वेण विद्युय पृथक्कृत्य अमिष्यत्य एथम् “इहैहैषां

कृणुहि भोजनानि" भोग्यानि वस्तूनि । "ये बर्हिषो नम उक्तिं यजन्ति" । ये यजन्माना बर्हिषः
उपरिस्थिताः नमउक्तिम् । नम इत्यन्ननाम । उक्तिर्वचनम् । हविलं क्षणं नमोन्नमादाय उक्तिं
यज्यामभिधाय यजन्ति यागं कुर्वन्ति । "उपयामगृहीतोसि" इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥
"युग्ठंः सुरामम्" । अगुवाक्या । पुत्रमिव याज्या । अनुष्टुप्त्रिष्टुभौ अश्विसरस्वतीन्द्रदेवति । तत्रे-

न्वासरस्वत्यैवेन्द्रायत्वासुतलाम्णे ॥ ३२ ॥ युवः सुरामम् । युवः
सुराममश्विनानमुचावासुरेसचा ॥ व्विप्रिपानाशुभस्पतीऽइन्द्रुङ्क
स्मंस्वावतम् ॥ ३३ ॥ पूत्रमिवपितरौ । पूत्रमिवपितरां वृश्विनोभिन्द्रा

तिहासमाचक्षते । नमुचिर्नामासुर इन्द्रस्य सखिभूत आस । स इन्द्रस्य विश्वस्तस्य सुरया वीर्यं
पपौ । सोश्विनौ च सरस्वतीं चोपाधावत् पौतवीर्योहं नमुचिना ततोपां फेनं बज्रमसि-
ञ्चत् तेनेन्द्रो नमुचेः शिरश्चिच्छेद । तत्र लोहितमियः सुरासोमोतिष्ठत् तदेतदुच्यते । हे
अश्विनौ युवां सुरामम् । सुरामयं सोमं सुरसंणीयं वा । नमुचौ आसुरे अवस्थितम्

“सचा” । सहभूत्वा एकौभूय । “विपिपाना” । विविधं पिवन्तौ । हे शुभस्वती स्नामिनी
 इन्द्रं कर्मसु निमित्तभूतेषु स्वकर्मकरणार्थम् “आवत” पालयतं स्वकर्मक्षमं कुरुतमित्यर्थः
 ॥ ३३ ॥ “पुत्रमिव पितरौ” । यथा मातापितरौ पुत्रं पालयतः एवसुभावथश्चिनौ हे
 इन्द्र, त्वाम् “अवधुः” पुरुषव्यत्ययः । त्वां पालितवन्तौ । काव्यैः कविकर्मभिः सन्तदर्शनैर-
 त्यर्थः । “दंसनाभिः” । दंस इति कर्मनाम । कर्मभिश्च सन्तैश्चेत्यर्थः । कथमवगम्यते अश्चिनौ

वथुऽकाव्यैर्हृंसनाभिः ॥ यत्सुरामुंव्यपिबुशचौभिःसरस्वतीत्वा
 मधवन्नभिष्णाक् ॥ ३४ ॥ [४] ॥ ८ ॥ इति दशमोऽध्यायः १० ॥

त्वां पालितवन्तावित्याह । “यत्सुरामं व्यपिवः शचौभिः” । यन्मात्वं सुरामयं विविधं पीत-
 वानसि । शचौभिः कर्मेभिः । नसुचेः शिरश्छेदनं कर्म कृत्वा स्ववीर्येण न ह्यदृढ एतत्कर्म
 कर्तुं शक्त इत्यभिप्रायः । “सरस्वती त्वा मधवन्नभिष्णाक्” । सरस्वती च त्वां हे मधवन् धन-
 वन् अभिष्णाक् । अभिष्णाक्शब्दः कण्ठुद्विपु पद्येते तसैग्रतन्द्रूपम् अभिषज्येताभिषजितवती
 सरस्वती च त्वाम् ॥ ३४ ॥ इति उषट्कतौ सन्तभाष्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श०
 य०
 सं०
 २२३
 उ०
 भा०

अटावध्याया अग्निसम्बद्धास्तांग्रजापतिर्दृश्यं । सांघ्यावा ऋषयः प्रजापतेः प्राणभृताः ।
 अथ पञ्चत्रा दर्शितः प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आप्तैयम् । देवा
 वित्तीयां चितिमपश्यन् त एव तस्या आप्तैयम् । इन्द्राग्नौ च विश्वकर्मा च तृतीयां चि-
 तिमपश्यन् त एव तस्या आप्तैयम् । ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन् ऋषय एव तस्या आप्तै-
 यम् । परमेष्ठौ पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठोव तस्या आप्तैयमिति । अथवा प्रतिकर्मद-
 युञ्जानः प्रथुमम् । युञ्जानः प्रथुममनस्तुत्वायसवित्ताधियः ॥ अग्रने
 उर्ज्योतिर्निवाथ्यपृथिव्याऽअध्याभरत् ॥ १ ॥ युतर्त्तनुमनसा ।

र्थिनः । सवितैतानि सावित्राण्यपश्यदिति । “युञ्जानः प्रथमं मनः” । अष्टौ करिडकाः
 सवित्रा दृष्टाः सवितृदेवत्याः ताभिः सन्तताभिराहुतिर्हूयते । प्रथमानुष्टुप् । अग्न्यारंभे
 सविता युञ्जानः । युञ्जानः प्रथमं मनः ततो नन्तरम् “तत्वाय” । तनु विस्तारे । ल्को
 यप् छान्दसः उपजनः । “तनिच्वा” । विस्तार्य । “धियः” बुद्धीः । मनसा पर्यालोच्य बुद्ध्या
 (१) युञ्जानएकादशतूत्तं ठं षीडगदेवस्यत्वादग्यापो देवीहृदिग्यापो ह्येकादशादिति द्वापचाकृतिमष्टादशसप्तत्रयोतिः ॥

वाग्धातुर्व्यर्थः । “अग्ने उज्योतिः” । अग्नि तं बन्धि ज्योतिः । पञ्चसु पशुषु प्रविष्टम् निचाय्य ।
 उपलभ्य । यथा वा अग्निः समिद्धोदीप्यत इत्यादिना । ततः पशुकृधन्वितायाः “प्रथिव्याः
 अध्याभरत्” अध्याहृतावानग्निम् इष्टकां कृत्वा चितवानग्निम् । अतौ प्रजापतिः कर्त्तृ-
 पदिष्टः तदनुकृत्या इदानीं तना यजमाना उपदिश्यन्ते । “प्रजापतिर्वै युञ्जान” इति
 ॥ १ ॥ युक्तेन मनसा । गायत्री । युक्तेन एकाग्रेण मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे ।

प्रसवे वत्तमानाः स्वर्ग्याय स्वर्गसाधनाय कर्मणे । यत्क्रा । यथाशक्त्वा प्रयत्नं कुर्मं इतिशेषः ॥२॥

व्युन्देवस्य सवितुः सुवे । स्वर्ग्यापुशतक्रा ॥ २ ॥ युतक्राय
 सविता । देवान्तस्वर्थ्युतो धियादिवम् । बृहज्ज्योतिःक

युशक्त्वा” । अनुष्टुप् । सविताप्रसुवातितानिति तदे दर्शनादिह यधोगः कर्त्तव्यः निचत्त-
 संवन्धौ हि यत्तदौ । ‘यत्ताय’ । यकार उपजननोन्थान्तरवचनः । युक्ताय सविता यत् देवान्
 अग्रकर्मणि अन्येन कर्मणा स्वर्थतः स्वर्लोकं गच्छतः “धिया” बुद्ध्या कर्मणा वा । “दिवं” द्योतनं
 स्वर्गम् । “दृहत्” सद्यत् ‘ज्योतिः’ रादित्यलक्षणम् । आत्मत्वेन “करिष्यतः” संक्षुर्वतः ।

“सविता प्रसुवाति” प्रसूति अथ्यनुजानाति । “तान्” देवान् ॥ ३ ॥ “युञ्जतेमनः” इत्यादि व्याख्यातम् । इयांस्तु विशेषः । प्रजापतिविप्रः बृहद्विपश्चिदित्प्रच्यते । देवाः विप्राः ॥ ४ ॥ “युजेवाम्” । लिट्प् । दम्पतीयजमानौ वामित्तनेन पदेनोच्यते । “युजे” युनविम । “वां”

रिण्युतःसंविताप्रसुवातितान् ॥ ३ ॥ युञ्जतेमनः । युञ्जतेमनःऽऽहृत
 युञ्जतेधियोव्विप्राव्विष्प्रस्थबृहतोविपुश्चितः ॥ व्विहोत्रादधेव्वयनु
 विदेकुऽइन्मुहीटेवस्यसवितुःपरिण्हतिः ॥ ४ ॥ युजेवाम्प्रहमपूव्व्य
 नमोभिर्व्विप्रसूकोऽएतुपुथ्येवसूरेः । श्रुणवन्तुव्विष्प्रख्वेऽश्रुमृतंस्थपुत्त्रा

युत्राभ्यामर्थीय । “ब्रह्मपूर्व्यन्तमोभिः” । प्राणाः सप्त ऋषयो ब्रह्मणाब्रह्मशब्देनोच्यन्ते । पूर्व्यशब्देन च नमोभिरन्तैः सहितम् । इयमेवाहुतिरन्त्यशब्देनोच्यते । किं प्रबोजनमिति चेत् । “विश्लोकएतपयेयसूरेः” । विविधमेतु आगच्छतु श्लोकः कौर्तिः सूरैः परिण-

तस्य । यज्ञमानस्य । कथमिव । “पथेव” । पथः अनपेता पथरा । यज्ञमार्गं प्रहताङ्गतिरुभय-
लोक्तं संचारिणी भवति । एवं यज्ञमानस्योभयलोकसंचारी श्लोको भवत्विस्तारमि प्रायः ।
इहसत्” च “विष्टे” सर्व । “अष्टतस्य” अमरणधर्मिणः प्रजापतेः “पुत्राः देवाः कीर्तिम्” ।
“आये धामानि दिव्यानि तस्त्युः । “आतस्त्युः आस्थिताः ये देवाः धामानि स्थानानि दिव्या-

ऽआयेधामानिदि०व्यानि०तस्त्युः ॥ ५ ॥ यस्यंप्रुयाणंम् । यस्यंप्रुया
शुसंन्वन्यऽइह्युर्देवादेवस्यमहिमानुभोजसा । यऽपाट्थिवानिब्बि

नि ॥ ५ ॥ “यस्य प्रयाणम्” । जगतौ । सवितैव प्रजापतिरत्वाभिप्रेयते । व्यवहितपदप्राय-
मिदं महत्वाक्यम् । यस्य देवस्य प्रयाणम् “अनु” प्रगममनु । “अन्ये” “देवाययुः” ।
जगुः । इच्छद्भेदनर्थकः । “महिमानुभोजसा” । महिमानं महाभाग्यं विभूर्तिम् ओजसा
बलेन ययुर्देवाः । “य” अ सविता देवः “पार्थिवानि रजांसि विससे महिस्त्वना” । लोका
रजांसुगचन्ते । पृथिवीमृष्टतीन् लोकाग्निमीते स्वकीयमहाभाग्येन । “सएतयः” एतज्जग-

तस्यावरजस्रम प्राणेभावेनशेत इति सविता एतस इत्युच्यते । यद्वा । एतस इत्यश्वना-
 मसु पठितम् । सोश्वरूपेण समस्तमेतज्जगदवष्टभ्य स्थितः । तदुक्तम् । “उषीं वा अश्व-
 मेयस्य यिरः” इत्यादिना । सूर्यदशखं वसवो निरतष्टे ति च ॥ ६ ॥ “देवसवित” रिति व्याख्या-
 मुंससऽएतंशोरजांऽसिदुवऽसंवितामंहित्वुना ॥ ६ ॥ देवंसवितऽ ।
 देवंसवितुऽप्रसुवयुञ्जमसुवयुञ्जप्रतिभगाय ॥ द्विव्योगंधुर्वऽकेतुपूऽ
 केतंनऽपुनातुब्वाचस्पतिर्वीचंनऽस्वदतु ॥ ७ ॥ इमन्नोदिवसवित
 द्युञ्जमप्रणयदेवुदव्युऽसखिविदऽसत्रुजितंन्यनुजितंऽस्वुज्जितंम् ।
 तम् । इयांसु विशेषः । वाचस्पतिर्वीचं नः स्वदतु इति वाचा वा इदं कर्म प्राणो वाच-
 स्पतिरिति ॥ ७ ॥ “इमं नो देव” । आश्रवसानाशयुः । इमं यज्ञं नोस्माकं हे देवसवितः
 प्रणय प्रापय । कर्मभूतं यज्ञम् । “देवाव्यम्” । देवा यस्मिन्नयन्ते तर्षन्ते स देवाव्यः
 “सखिविदम्” । सखाया यस्य विद्यान्त ससखिवित् सखीन्वा यो विन्दते ससखिवित् तं सखि-

पथव्यसु । “अङ्गिरस्यदाभर” । अङ्गिरसा तुल्यम् अग्निवद्वा आभर । हृग्रहोर्भः
 च्छन्दसि हसेयति हकारस्य भक्तारः । आडर । चेष्टुभेन च्छन्दसा अङ्गिरस्यत् ॥ ९ ॥
 “अन्विरसि” । नारी स्त्री त्वमसि । किञ्च “त्वया वयम् अग्निं शकेम” । खनिष्ठं “सधस्ये” ।

सङ्गिरुस्वदाभरुत्रैष्टुंभेनुच्छन्दसाङ्गिरुस्वत् ॥ ९ ॥ अविभ्ररसि । ना
 र्थसि त्वयाव्ययमुग्निं शकैमुखानितुं सुधस्यत् ॥ आ । जागतेनुच्छन्द
 साङ्गिरुस्वत् ॥ १० ॥ हस्तोऽत्राधाय । सविताविभ्रुद्विभ्रं हिंरुण्य
 यौम् ॥ अग्नेज्ज्योतिर्निर्वाय्यष्टुष्टुभेनुच्छन्द

आ । समानस्थानेषु वर्त्तमानं पृथिव्याः । आकारोऽनर्थकः । जागतेन च्छन्दसा । अङ्गिरस्यत्
 ॥ १० ॥ अग्निमभिमन्त्रयते । हस्त आधाय । अनुष्टुप् यजुरन्ता । अनुष्टुभेनेत्यादि यजुः ।
 हस्ते अग्निमादाय सविता ततस्ताभेवाग्निं विद्यत् धारयन् । “हिरण्ययी” मन्त्रतमयी च्छन्दोम
 यी वा । “अग्नेज्ज्योतिर्निर्वाय्य” निभाल्य दृष्ट्वा ततः “पृथिव्या” अपि सकाशात् “आभ-

त्रिदम् । “सञ्चञ्जितम्” सवाशब्दः सत्यवचनः । सत्यं ब्रह्मा यो जयति स सवाञ्जित् तं सवा-
 जितम् । “धनं” यो गवादिजयतीति धनञ्जित् तं धनञ्जितम् स्वर्गलोकं यो जयति सख-
 जित् । तंखजितं “कृवास्वोसमम्” गायत्र्यनवसाना । कृवा ऋग्वेदेन सह स्वोसं विष्टदादिष्टमर्ष्य ।
 गायत्रेण साम्ना सह एतंरं समर्ष्य । “दृष्टत्” महत् । कथंभूतं महत् । “गायत्र्यवर्त्तनि” ।

ऋवास्तीमुँ समर्ष्यगायत्रेणंरथन्तुरग्वृहद्गायत्रवर्त्तनिस्वाहां ॥ ८ ॥
 देवस्यंत्वा । हवितुःप्रसुवे शिश्वनोर्बुहुभ्याम्युष्णोहस्ताभ्याम् ॥
 आददेगायत्रेणुच्छन्दसाङ्गिरुस्वरपृथिव्याः सुधस्त्यादुग्निनम्युरीष्यु

गायत्रं यस्या दृहतो वर्त्तनि वर्त्मभूतम् ॥ ८ ॥ अग्निमादते “देवस्यत्वा” । व्याख्यातम् ।
 “आददे” । गृह्णामि अहं गायत्रेण च्छन्दसा । “अङ्गिरवत्” । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गि-
 रोवदिति प्राप्ते ‘अयस्यादीनिच्छन्दसी तिमसंज्ञा । अतौ तु अग्निवदिति व्याख्यातम् । अग्नि-
 रच्यते । त्वं च गृहीता सती षधिव्याः सधस्थानात् । समानस्थानात् । “अग्निं पुरीष्यं

रत् आहृतवान् आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरसवत् ॥ ११ ॥ अश्वगर्भभाजानभिमन्त्रयते । यथा-
 सेख्यम् । प्रतूत्तंवाजिनिति तिष्ठभिर्ऋग्भिः तिस्र एत एवाशवादयो देवताः । आद्या आ-
 सारपङ्क्तिः । हेवाजिन् प्रतूत्तम् स्वतेरेवैतद्रूपम् प्रकर्षेण तूत्तं तूर्णम् “आद्रव” आ-
 गच्छ । “वरिष्ठामनुसंवतम्” । वरिष्ठासुतसां संवतमद्यु । संपूर्वस्य वनोतेः क्तिण एतद्रू-

साङ्गिरुसवत् ॥ ११ ॥ [११] प्रतूत्तंवाजिन् । प्रतूत्तंवाजिन्नाद्बुव्वरिष्ठा
 मनुसुव्वतंम् ॥ द्विवित्तुजन्मप्रपुमन्तरिक्षेतवुनाभिःपृथिव्यामधि
 योनिरित् ॥ १२ ॥ युञ्जाथां रासंभम् । युञ्जाथां रासंभंयुवमु

पम् । संभजनमुच्यते । चिप्रतमं वाजिन्नागच्छ उत्कृष्टं संभजनअन्विथ्यभिप्रायः । तद्-
 त्कृष्टं यमजनमवुगादर्शयितुसाह । “दिवि युलोके” ते “तव आदिस्तारूपेण” जन्मभवि-
 यति । आगतस्य यतः “पर” सुत्कृष्टम् किञ्च । “अन्तरिक्षे तव नाभिः” उत्तरम्
 “पृथिव्याम् अधि” उपरि “योनिः” स्थानं पादावित्यर्थः । (१) उदितिपादपूरणे । विरा-

उरूपेणाश्वः स्तूयते । तदुक्तम् “उपानाश्रयस्व” श्लेषस्य शिर इति ॥ १२ ॥ रासभम-
 धिमन्त्वयते । “युञ्जाम्” गायत्री । अद्यर्थायुजमानाबुध्यते युञ्जायां “रासभं” गर्दभम्,
 युगम् । युगाम् “अस्मिन्यासे” अस्मिन्कर्मणि । “दृषा सेक्ता गर्दभः स ययोर्वसुध्वनं तौ दृषण्वसू-
 तयोः संबोधनं हे दृषण्वसू । कथंभूतं रासभम् “अग्निं भरताम्” अग्निं संहरन्तम् ।

सिस्मन्त्यामैवृषण्वसू ॥ अग्निन्मभरं गतमस्ममुसू ॥ १३ ॥ योगीयो
 गेत्वस्तारम् । योगीयोगितुवस्तुं वृजिवाजिहवाभहे ॥ सखायुऽइन्द्र

अस्मयम् अस्मान्कामयमानम् । “असत्ये पितमि” तिञ्चुतिः । युंजायामिति संबन्धः
 ॥ १३ ॥ अजमभिमन्त्वयते । “योगे योगे” । गायत्री । “योगे योगे तव स्तारम्” । तव
 इति शलनाम कर्मणि कर्मणि वलिनसुत्साहवन्तमेतमलम् “वाजेवाजेहवामहे” । अग्ने
 अग्ने दातव्ये देवानां मनुष्याणां वाह्वयामः । हे “सखायाः” ऋत्विग्यजमानाः । “इन्द्रम्”
 इन्द्रियन्त वीर्यवत्सू । “उतयो” । अत्रनाय । आह्वयाम इति संबन्धः ॥ १४ ॥

त्कामयति । “दृधिव्याः सधस्यात्” । दृधिव्याः सहस्रानात् अग्निम् व्याख्यातम् । ब्रह्माध्वर्यु-
 र्यजमाना गच्छन्ति । “अग्निं युरौष्यन्” । अच्छाभिराप्तुमिति शाकपूणिः । “अग्निं पश्यव्यम्”
 अङ्गिराद्भवअभिगच्छामः । यद्वा आप्तुं गच्छामः । अनङ्गापुरषमीक्षते । अग्निं पश्यव्यम्
 अङ्गिराद्भव संभरिव्यामः ॥ १६ ॥ वत्समीकवपामदाय छिद्रेण पिण्डमोक्षते (१) । “अन्व-

सुधस्थोऽङ्गिरनम्युत्तिष्ठत्यमङ्गिरुस्वदाभङ्गुरिग्निनम्युत्तिष्ठत्यमङ्गिरुस्वद
 च्छेमीग्निनम्युत्तिष्ठत्यमङ्गिरुस्वङ्गिरिष्यामः ॥ १६ ॥ अन्वुत्तिग्निः । अ
 न्वुत्तिग्निरुत्तिष्ठत्यमङ्गिरुस्वङ्गिरिष्यामः । अनसूर्ये

ग्निः” । आग्नेया विष्टुप् । प्रजापतिरूपेणावाग्नि सूयते । “उपसामग्रम्” अनु योग्निः
 “अस्यत्” । स्या प्रकथने । प्रकथितः । उपसामग्रमादित्यं योग्निर्दीप्यत इत्यर्थः । दञ्च “अ-
 हान्यनुदीप्यते” । प्रथमः “आद्यः जातवेदाः” । जातप्रज्ञानः । अनुसूर्यस्य पुच्छत्वा च रश्मीन् ।
 यद्य सूर्यस्य रश्मीन् अनु ‘पुच्छत्वा वज्रधा दीप्यते । “अनुद्यावापधिवीञ्जाततन्व” । दञ्च द्या-

वापृथिव्यावनुरधकीयं रश्मिजालम् आततन्व आतनोति । वभूथाततन्वे ति छन्दसि निपा-
 ल्यते । तसग्निं पश्याम इतिशेषः ॥ १७ ॥ अश्वमभिमन्वमते (१) । “आगत्यवाजौ” । अनु-
 टुप् । आगत्य आगम्य वाजौ वेजनवानश्वः “अध्वानम्” पन्थानम् “सर्वीरुधः” सर्वान्शंशामान्
 पाप्मनः यमान् विधुनुते । अपनयति । “तस्मादुहैतदश्वस्य त्वा विधुनुते इति” श्रुतिः ।

स्यपुरुत्राचरुशस्मीननुद्यावापृथिवीऽआतंतथ ॥ १७ ॥ आगत्यव्वा
 जी । आगताव्वाञ्ज्यद्धान्सर्वांसृधोव्विधुनुते ॥ अग्निनऽसुध
 स्थेमहृतिचक्षुषुनिचिकीषते ॥ १८ ॥ आकृम्यव्वजिन् । आकृ

ततो गतयमः सन् । “अग्निंसधस्ये” । सहस्थाने पृथिव्यावर्त्तमानम् । “महृति” उत्कृष्ट-
 प्रदेशे प्रवर्त्तमानम् चक्षुषानिचिकीषते” पश्यति । छान्दसोयं धातुः पश्यत्प्रथः ॥ १८ ॥
 अश्वेन पिण्डमधिष्ठापयति (१) । “आक्राम्यवाजिन्” । अनुटुप् । आक्रम्य । अवटस्य । हे
 वाजिन्तश्व । “पृथिवीम् अग्नि मिक्ष्छ” अग्नेरन्वेपणं “कुरु” । क्विच् दीप्तौ । क्विप् ।

दीप्त्या सह । यद्वा दीप्त्या निमित्तभूतया न्वेपय “त्वम्” । किञ्च “भूत्याष्टत्वाय” । दृढ वर्तने ।
 त्वा । त्वा यत्स्पर्शनार्थे दृत्तिः भूमिः तत्रदेशं स्पर्शयित्वा “नः” अस्माकं “ब्रूहि” ।
 कथय । “यतः” यस्मात् प्रदेशात् “खनेम” त मग्निं “वयस्” ॥ १८ ॥ अश्वं स्तौति दृष्ट-
 स्योपरि पाणिं धारयन् । “द्वौस्तेष्टम्” । दृहतौ । यस्य तव द्यौः पृष्ठं “पृथिवी च “सध-

र्म्यं ब्वाजिन्मृथिवीसुग्निमिच्छुरुचात्वम् ॥ भूर्मस्यां ब्वत्वायनी ब्रूहि य
 तुः खने सुतं ब्वु यम् ॥ १८ ॥ द्यौस्ते । पृष्टम् पृथिवीसुधस्तथमात्मान्तरि
 चः समद्वीयोनिः ॥ च्चि क्वप्रायचक्षुषुत्स्वमुभितिष्ठपृतन्व्युतः ॥ २० ॥

उत्त्रांस । महतेसौभंगायास्मादास्थानां द्विविणोदाब्वाजिन् ॥ ब्वु य
 स्थं” सस्थानं पादौ । “आत्मान्तरिचम्” । “ससुद्र” उदकं येनि स्वत्तिस्थानम् । तं त्वामेवं
 प्रभावं ब्रूमः “विख्यायचक्षुषा” । निरीक्ष्य चक्षुषा । “त्वम् अभितिष्ठ” पादैः । “पृतन्यतः” ।
 पृतनां संग्रामं ये कर्तुमिच्छन्ति ते पृतन्यतः तान् पृतन्यतः पुरुषान् ॥ २० ॥ अश्वसुक्त्र-

मयति । “उत्क्राम” । लिट्प् विराड्वा । उत्क्राम उद्गच्छ । “महतेसौभगाय” महते ऐश्वर्य-
यीय । भगवद् ऐश्वर्यवचनः । “अस्मादास्थानात्” “अस्मादधिष्ठानात् यत्र त्वं तिष्ठसि ।
द्रविणं धनं ददतीति “द्रविणोदाः” यस्त्वं द्रविणोदाः हे वाजिन् । किञ्च । उत्क्रान्ते
त्वयि “धयं स्याम” भवेम । “सुमतौ पृथिव्याः” शोभनायां मतौ पृथिव्याः । “अग्निं ख-

ॐस्यामसुमतौपृथिव्याऽऽग्निह्ननन्तऽउपस्तथेऽअस्याऽ ॥ २१ ॥ उदं
कमीत् । उदं कमीद्द्रविणोदाव्वाज्यव्वर्वाकुऽसुलोकऽसुलोकतम्पृथिव्या
म् ॥ ततः खनेमसुप्रतीकमग्निं सुखीरहाणाऽऽग्निनाकमुत्तमम् ॥ २२ ॥

नन्तः” अन्त्यर्थं पिण्डं खनन्तः । “उपस्थे” उत्संगे “अस्याः” पृथिव्याः ॥ २१ ॥ अथन-
मश्वसुत्क्रान्तमभिमन्तयते (१) । “उदक्रमीत्” विष्टुप् । यतः प्रदेशादुदक्रमीत्
उत्क्रान्तवान् । “द्रविणोदा” द्रविणस्य धनस्य दाता । “वाजी” वेजनवानश्वः । “अर्वा”
अरण्यशीलः चञ्चल इत्यर्थः । “अकं” कतवान् । “सुलोकं” शोभनं लोकं स्थानम् ।

“सुद्वतं पृथिव्याम् । “ततः” तस्मात्पृथिव्या “खनेस” । “सुप्रतीकम्” । सुखं प्रतीकम् । सुसुख “सगिनस् खोरहाणाः । खगं लोकमारोहन्तः । “अधि” । अधीत्युपरिभावमैश्वर्यं वा । “नाकम्” । कामिति सुखनाम । न अकमसुखं यत्न गतानां भवति न नाके । लोकः । “उत्तम सुद्वटम् । इत्यंभूतस्य लोकस्य प्राप्तये एतत्कर्म कुर्म इत्यभिप्रायः ॥ २२ ॥ मृदम-भिनुहोति (१) । “आत्त्वाजिघर्षि” । विदुभावाग्नेय्या । ष छरणदौष्योः । आजिघर्षि

आत्वा । जिघर्षिर्मननसाघृतेनंप्रतिक्षियन्तुम्भुवंनानिर्व्विप्रश्वं ॥

पृथुन्तिरुश्व्वाव्वयसाबुहन्तुंऽव्यचिंष्टुमन्त्रैरभुसन्द्दृशानम् ॥ २३ ॥ आ

आसिञ्चामि त्वां “घृतेन” । “मनसा” शृङ्गाप्रोत्कण्डितेन । “प्रतिक्षियन्तं सुवनानिर्विशवा” । प्रत्येकथो निवसन्तं सुतानि सर्वाणि । “पृथुं” तिरथा । महान्तं तिर्यगञ्चनेन ज्योतिषा । “वयसा” दृहन्तम् “वयसा घूमेन” दृहन्तम् । “इतो वा अयमृद्धं रेतः सिञ्चति धूमम् सासुत्र दृष्टिर्भवती” त्येतदभिप्रायम् । “व्यचिष्टम्” । व्यञ्चनवन्तम् अत्रकाशवन्तम् । “अन्त्रैर-भसम् । रभ राभस्ये । अन्त्रैर्घृतादिभिः क्षिप्तैरूत्याह्वन्तम् । वज्रभिरप्यन्त्रैः क्षिप्तैर्नास्य

शक्तिपरिहाणं भवतीत्येतदभिप्रायः । दृशानम् । दर्शनैयं दृश्यमानं वा । अदृष्टा अन्या
 देवता अयं तु दृश्यदृति ॥ २३ ॥ “आविश्वतः” । “आजिधर्मि” असिञ्चामि त्वां “विश्वतः”
 प्रत्यञ्चम् सर्वतः पतिगतं महाभाग्येन । यतः (१) । “अरक्षसामनसातज्जुषेत” । अक्रु-
 ध्यमानेन प्रसन्नेन मनसा तद्विज्जुं पक्ष भक्षयस्व । यस्त्वं “मर्थ्य्यौः” । मर्थ्यं मनुष्यै

विश्वतः । पुरत्यञ्जिधर्म्यरुक्षसामनसातज्जुषित ॥ मर्थ्य्यश्चीस्पृ
 ह्यद्वर्णोऽत्रिगिनन्वाभिष्टुशेतुन्वाजब्भुराणः ॥ २४ ॥ परिवाजंप
 तिः । परिवाजंपतिः कुबिरुगिर्नुव्यान्व्यक्कमीत् ॥ दधुदृत्क्रानिदाशु

रायययीयः । “सूहयवर्णः” स्रहणीयवर्णञ्च । “अग्नि” रिति सभिप्रायम् । “अग्निवै
 देवानां । ऋदुहृदयतम” इत्यादिगुणव्यापनार्थम् । “नाभिच्छेतन्वाजर्भुराणः” । नचाभिसर्श-
 नाय भवति तन्वा शरीरेण ज्वालालक्षणेन । “जर्भुराणः” । जभजृमी गात्रविमाने ।
 इतश्चेतश्च गच्छन् ॥ २४ ॥ परिलिखति । तिष्ठभिराग्नेयीभिर्गीयश्चसुष्टुजगतौभिः । “परि-

वाजपतिः” । अग्निः नानादेवत्थान्यपि हव्यानिहवीषि परिचक्रमीत् । परिक्रमणं भक्षणार्थम् । “वाजपतिः” अन्नस्य पतिः । “कविः” क्रान्तदर्शनः । किङ्कुर्वन्हवीष्य “क्रमीत्” । दधत् ददत्स्त्वानि रमणीयानि धनानि “दायुषे” हवीषि दत्तवते यजमानाय ॥ २५ ॥ “परित्त्वाने” । परोत्थस्योपसर्गस्य धीमहीत्यनेन संबन्धः । ध्यायतिरयम संप्रसारणं तु छान्दसम् । परि सर्वतो ध्यायामः । “त्वा” त्वाम् हे “अग्ने पुर” पुररूपेणावस्थितम् । अग्निः-

खे ॥ २५ ॥ परित्वाग्नेपुरं वृथं विप्रं देसहस्यधीमहि ॥ धृषद्वर्णन्दि
वेदिवहुन्तारं भङ्गुरावताम् ॥ २६ ॥ त्वमग्ने । ह्युभिस्त्वमांशुशुच

सहस्रो हि पुरोरजको भवति । “वयं विप्र” मेधाविनं ब्राह्मणजातिं वा । हे “सहस्रां” । सहस्रिवले भवः सहस्रोग्निः । स हि मथ्यमानो जायते । तस्य संबोधनं हेसहस्रा । “धृषद्वर्ण” प्रसहनरूपम् “दिवेदिवे” अहन्यहनि । “हन्तारं” वाधितारम् “भंगुरावताम्” । भङ्गुरमनवस्थितं मनोयेषां ते भङ्गुरावन्तः तेषां भङ्गुरावताम् । अनवस्थितचित्तदृत्तीनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

“त्वमग्ने” हे भगवन्नग्ने त्वं “दुभि” रक्षोभिर्निमित्तभूतेर्मयमानो जायसे । त्वमेव “आशुचक्षिः” । आशु यौषं श्चा दीप्तया क्षिणोति हिनस्ति सनोति संभजते वा आशुशुक्ष्णि रच्यते । त्व “मद्भ्य” अ विदुदात्म ना जायसे । “त्वमग्निः दोषाणात्परिजायसे । “त्वं वनेभ्यः” अरणिक्वाष्ठेभ्यो जायसे । “त्वमोषधीभ्यो” वंशादिभ्यो जायसे । “त्वं नृणां” मनुष्याणामग्निहोत्रिणां जायसे । तदुक्तम् । “पुत्रो ह्येष सन् स पुनः । पिता

शिखमद्भ्यस्त्वमग्निः ॥ त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वन्नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ २७ ॥ [१६] देवस्य त्वा । सवितुः प्रसव

भवतीति” । हे “नृपते” नृणां पालयितः । “शुचि” निष्क्रिपात्मा । अथापरो व्याख्यासार्गः । आशुशुक्ष्णशब्दस्य पञ्चमार्थे प्रथमा । तथाच वाक्यस्य संयोगः । आशुपसर्गपूर्वः शोचतिः सन्नन्तः । आशुशुक्ष्णोः आदिदौपयिपोर्जायसे । योपि गृहं खलं वा निर्मथ्य दीपयति तस्यपि त्वं जायसे । सर्वेषामनुग्रहे प्रदत्तो हि त्वमित्यभिप्रायः । स्वमग्नेदुभिर्जायसे तथमादिदौपयिपोर्जायसे । एवं त्वमद्भ्यः अग्निः वनेभ्यः कषधीभ्यः कृष्णां-

पुत्रत्वेन नृपते जायसे । शुचिर्दीप्त इति योजना ॥ २७ ॥ (१) खनति । देशस्यत्वां । व्याख्यातम् । * “प्रथिव्याः सहस्रानात् अग्निं” पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामि । “ज्योतिः सन्तं” ज्योतिषा संयुक्तं त्वांहि अग्ने “सुप्रतीकं” सुसुखम् “अजस्रेण” अनुपक्षीणेन

प्रिश्वनीवृद्धिर्वाह्व्यामपृष्णोहस्ताब्ध्याम् ॥ पृथिव्याः सुधस्तथादुग्नि
मपुंरीण्यमङ्गिरुस्वत्खनामि ॥ ज्योतिःसमन्तत्वाग्नेसुप्रतीकमजं
स्त्रेणभानुनादीद्यतम् ॥ शिवमृजाब्धयोहिंसन्तमृथिव्याः सुध
स्तथादुग्निमपुंरीण्यमङ्गिरुस्वत्खनामः ॥ २८ ॥ अप्राम्पृष्टम् । अ

“भानुना” दीप्या “दीद्यतं” दीपमानम् “शिवं” “प्रजाभ्यः” शान्तं प्रजाभ्यः “अहिंसन्तं”
प्राणिनः † प्रथिव्या सहस्रानादपि । अग्निं पशव्यम् अङ्गिरसा तुल्यं खनामः ॥ २८ ॥

(१) अभ्यापिच्छ' खनतिदेवस्येति । १६ । २ । २६ । असायं अभ्याकृत्वापिण्ड परित' खनतिकच्छिकया ।

* प्रथिव्या अर्धेयैयुः अलक्ष्णद । † प्रथिव्यास्तिपुनरुक्तरादीर्धा ।

पुष्करपर्णे क्षयाजिनोपरिष्ठात्स्थापयति । (१) “अपागृष्टम्” । स्वराट् पंक्तिः । यतः अपा-
गृष्टमसि त्र्ययस्थानान् । योनिः स्थानं च अग्नेः अग्न्यर्थस्य पिराडस्य । अतस्त्वां ब्रवीमि ।
“समुद्रमभितः पितृमानम्” । उपपदविभक्ति द्वितीया । समुद्रस्योदकस्य इतश्चेतच्च सिञ्चतः ।
त्वं “वर्द्धमानो महान्” भव । “आवपुष्करे” । आसीद् च पुष्करे उदके । स हि तस्य
पासपुष्टमसि योनिर्गुणैः समद्भूमिभितुः पितृवमानम् ॥ ब्रह्मानोसु
हार ॥ १ ॥ आचुपुष्करे दिवोमात्रे वाव्वरिस्मणाप्रथस्य ॥ २८ ॥ शश्वं च ।

योनिः । आकारः आद्यप्य व्याख्यातः । चकारो भिन्नक्रमः । विमार्ष्टि एनं चतुर्थेन
पादेन । (२) “दिवो मात्रया” द्युलोकस्य परिमाणेन । “वरिस्मणा” उरुत्वेन च “प्रथस्य”
वर्द्धस्य ॥ २८ ॥ (३) उभे क्षयाजिनपुष्करपर्णे अभिष्टयति अनुष्टुभ्याम् । “शश्वंचस्यः” ।

- (१) का० क्षयाजिनमाप्तोर्योत्तरतस्त्वस्मिन् पुष्करपर्णं स्यात्पुष्टमिति । २८ । २ । २४ । अर्थार्थः सत्यण्डोत्तरभागप्राग्गीव
सुतर लोमहृण जिन माप्तोर्यत्तवापापुष्टमिति पादद्वयात्मकमंते ण कमलिनोपवमास्तुणोति ।
(२) का० विमार्ष्ट्येन द्विव्रति । १८ । ३ । २५ । एतत्पुष्कर पर्णे विपुलकरोति ।
(३) का० आचभतउभेगमंचस्यव्रति । २८ । २५ । ऋगुण्येन कथञ्जिनपुष्करपर्णे स हैवस्येत् ।

यो युगां शरणं च भवथ संहननं च । “अच्छिद्रे” सकले “दङ्गले” महाप्राणे च ।
 उभे अपि ते युगां ब्रवीमि । “व्यचस्वती” अवकाशवती भूत्वा “सेवसाथाम्” * आच्छादय तम् ।
 आच्छाद्य च “भृतं” विन्दतम् “अग्निपुरोष्यं” पशव्यम् ॥ ३० ॥ “संवसाथाम्” । आच्छाद-
 यतमेनमग्निं पिण्डरूपम् । “स्वर्विदा” । यज्ञसूर्यदेवाहर्वचनः स्वशब्दः । स्वर्वेतीतिस्वर्वित्

शर्मं चुस्तथोव्वर्मं चुस्तथोच्छिद्रे वहुलेऽपुभे ॥ व्याचस्वतीसंव्वसाथा
 स्मृतमुग्निभृगुष्यम् ॥ ३० ॥ संव्वसाथाम् । संव्वसाथांस्वर्विदां
 सुमीचोऽउरं सुात्वमनां ॥ अग्निमनुत्तर्भृगुष्यन्तीज्योतिषम्मन्तुम

स्वर्विदारूपेण । यद्वा । द्विवचनस्यस्थानेआकारः । स्वर्विदीभूत्वा । यद्वास्वर्गविदीभूत्वा ।
 “समीची” समाने संगते एकचित्ते भूत्वा । “उरसा तना” च । किञ्च अग्निपिण्ड “मन्त”
 मन्थतः “भरिष्यन्ती” धारयमाणे ज्योतिषन्तम् अजस्रम् अनुपचीणम् । कुरुतमिति शेषः ।

“इति” ति पादपूरणः ॥ ३१ ॥ (१) पिण्डमभिमृशति । * “पुरीषप्रोसि” । पशव्यस्त्वमसि ।
 “विश्वभराः” सर्वस्य धारकः पोपको वा “त्रयर्वात्वा” चप्राणः । त्वां “प्रथमोनिरमन्यत्”
 मथितवान् हे “अग्ने” । पिण्डं हरति पद्भिराग्नेयीभिः । तत्र तिस्रो गायत्र्यः । हे विष्टुभौ
 एका दृश्यते । “त्वामग्ने” । त्वां हे अग्ने “पुष्कराद्दुदकात् “अधि” सकाशात् “अथर्वा”

जंस्तुमित् ॥ ३१ ॥ पुरीष्यो सि । त्रिप्रश्नभंरुऽअथर्व्वीत्वाणप्रथमोनि
 रमन्यदग्ने । त्वामग्नेपुष्कराद्दद्याथर्व्वीनिरमन्यत ॥ मूर्ध्नीव्विप्रश्न
 स्यव्वाघतः ॥ ३२ ॥ तमुत्वा । दुद्वाङ्क्वपिःपुत्रऽङ्घ्रिऽअथर्व्वेणऽ ॥ व्वु

अतनवान् प्राणो निरमन्यत । निर्वनितवान् । “आपो वै पुष्करं प्राणोथर्वा” इति ।
 द्युतिः । “मूर्ध्नीविश्वस्यवाघतः” । वाघत इति षट्त्विडनामसु पठितम् । वाघतस्तु मूर्ध्नीः शिरस्तः
 अरण्योर्जनयति । सर्वस्य कर्मणोङ्कभूतम् ॥ ३२ ॥ “तमुत्वा” । अवायुकार एतस्मिन्नर्थे ।

(१) का पिण्डपुरीषोर्वाति । २५ । २ । २० । * प्रतिष्ठागायत्री अष्टौषस पटचेतिप्रविष्टेतिपिण्डोक्तिः ।

उत्तरेणे त्युकारः । तमेव त्वां “दध्यङ्” नाम “ऋषि” मन्त्राणां दृष्टा । “पुत्र ईषे अथर्वणः” ।
 व्यवहितो वसन्धः । अथर्वणः पुत्र ईषे । इन्वीदीप्तौ । आदीपयति । कथंभूतं त्वामा-
 दीपयति । “द्वल्लक्षणम्” पाप्मनो हन्तारम् “पुरन्दरम्” असुरपुरां च दारयितारम् । वाग्ने
 दध्यङ् आथर्वीण इति श्रुतिः ॥ ३३ ॥ “तमुच्चा” । तमेव त्वां “पाथ्यो दृषा” । “मनो
 त्वहणं पुरन्दरम् ॥ ३३ ॥ तमुत्वा । प्रात्थ्यो वृषासमौ धिदस्युहन्तम
 म् ॥ धनुञ्जयर्णेरणे ॥ ३४ ॥ सीदंहीतः । सीदंहीतुः स्वऽऽं लुकि
 चिक्विलान्त्सादयायुञ्जत्सुहृतस्युवीनौ ॥ देवावी हुवान्हुविषायजा
 वै पाथ्यो दृषे” तिश्रुतिः । मनसा हि मुक्तेः पन्था उपलभ्यते । तदुक्तम् मनसैवाबु-
 द्रष्टव्यमिति । मनसा अभिलष्य स्त्रियां रेतः सिञ्चति इति । दृषा मनः “समौघे” सन्दी-
 पयति ।* “दस्युहन्तमम्” यवुहंततमम्, धनस्यजेतारम्, “रणेरणे” । संग्रामे संग्रामे ॥ ३४ ॥

“सीदहोतः” । सीद उपविश हे होतः । अग्ने । “स्वल्लोके” । उकारो विनिश्चयार्थीयः । स्वकौय एव लोके कृष्णाग्निने । चिकित्त्वान् चेतनवान् परिदृष्टकारो स्वमधीकारं जानानः । किञ्च । “सादयायन्नम्” । स्यापय च यज्ञं त्वं “सुकृतस्य” साधुकृतस्य कर्मणः । “योनौ” स्थाने कृष्णाग्निने । “कृष्णाग्निं वै सुकृतयोनि” रिति श्रुतिः । यज्ञे हि तन्य-

स्यग्नेबृहद्वाजमानिष्वयोधाः ॥ ३५ ॥ निहीता । होतृषट्नेव्विदा
नस्त्वेषीदीदिवारः ॥ असदत्सुदक्षः ॥ अदब्धव्रतप्रमतिव्वसिष्टः

माने अथवातः पेषणं सोमनिधा च कृष्णाग्निने एवं भवतीत्येतदभिप्रायमेवमुच्यते । यच्च त्वं “देवावी” देवानामवनशीलः तर्पणशीलः “देवान्हविषा” यज्वासि यजसि तं त्वां पुनः प्रार्थयामि । हे “अग्ने दृहत्” महत् “यजमाने वयः” आयुरन्नं वा । * “धाः” धेहि ॥ ३५ ॥

+ “निहीता” नीत्ययमुपसर्गं असददित्यनेनाख्याते वसंबध्यते । न्यसदत् निपस्त उपविष्टः हो-

* दधातीभुक्तिजप्यमेकवचने चकारिति मासि बहुभुक्त्यप्यकार्पोमीऽपीत्यकाराव ।

। धामेथी विदुपुरेण कीदिकाताप्यदिष्टा ।

ताअग्नि । “होत्पदने” । होता यस्मिन्सीदति तत् होत्पदनं तस्मिन् । “विदानः”
जानानः स्वमधिकारम् । “त्वेपो” दीप्तियुक्तः “दीदिवान्” देदीप्यमानः । “असदत् । सुद-
क्षः” साधु निप्रकारौ । “अदध्वन्नतप्रमतिः” । अदध्वमनुपहंसितं कर्म यस्य प्रकृष्टा मतिः
सएवमुच्यते । “वसिष्ठः” वस्तुतमः । यस्य सहस्रभारः । सहस्रं विभर्तीति सहस्रंभारः सर्व-
हितः । “शुचिजिह्वः” । शुचिर्जिह्वो यस्य स शुचिजिह्वः योयं नानादेवत्यानि हवींषि

सहस्रभुरःशुचिजिह्वोऽअग्निः ॥ ३६ ॥ संसीदस्वमुच्चारं ॥ असि
शोचंस्वदेवुवीतमः ॥ विधूममंगनेऽअरुप्रमियेद्द्वसृजणप्रशस्तदर्शुत

अथ्यमहरति, नवोच्छेषयति सशुचिजिह्व इति शक्यते वदितुम् । अग्निरिति विस्मित इवा-
चष्टे ॥ ३६ ॥ संसीदस्व (१) । हे “अग्ने” संगत्य सीदस्व । यतः स्तत्रं “महानसि” ।
“शोचस्व” दीप्पस्व यतस्त्वं “देववीतमः” । अतिशयेन देवानामप्यायिता । “विह्वज” च
विसृज्य चषि “धूमम् अरुप्रम्” अरोचनम् “मियेध्व” । यमेध्व इति प्राप्ते क्वान्दसो प्रकर्षः ।

हे “प्रशस्त” लक्षण । “दर्शयतम्” दर्शनैयमाहुतिपरिणामभूतम् । “इतो वा अयमूर्ध्व-
 रेतः । सिञ्चति धूमं सासुत्र दृष्टिर्भती” ति श्रुतिः ॥ ३७ ॥ अवाटे अपचास्तिञ्चति ।
 “अपोदेवीः” (१) अद्वैवत्ता दृहतो । विधूमसग्नेअरुषंमिथेधेत्तग्रनन्तर्यादग्निरुच्यते । धौवी
 “अपो देवीरूपमृज निक्षिप दृष्टिरूपाः” मधुमतौ रसवतौः आरोग्यदाहकाः । “अयच्छाय”

म् ॥ ३७ ॥ [१०] अपोदेवीः । अपोदेवीरुपसृजुमधुमतौरयुक्ष्मायं
 एप्रजावभ्यः ॥ तासांसास्थानादुज्जिंहतुमीषंधयः सुपिप्पुलाः ॥ ३८ ॥
 सन्ते । व्वायुर्मातुरिश्शंदाधातूतुनानायाहृदयंश्वह्निकंस्तम् ॥ योदु

प्रजाभ्यः । यक्षा व्याधिः भावप्रच्ययलोपः । अयक्ष्मत्त्वार्थम् प्रजानामिति विभक्तिव्यंशयः ।
 “तासां” भूमिगतानाम् “अस्थानात्” अधिष्ठानात् । “उज्जिंहताम्” उद्गच्छन्तु । “ओपधयः”
 सुपिपपलाः साधुप्रजः पिप्यलं फलसुच्यते ॥ ३८ ॥ वायुना संदधाति । “संतेवायुः” । लिटुप् ।
 अर्द्धचः वा पार्थिवोर्द्धर्षो वायदेवत्तः । “सन्दधातु” तव “मातरिश्वा” वायुः पृथिवी ।

● उक्तानायाः “सत्ता यदेतत् हृदय” मन्तरूपेण । * “विकसम्” विकशितम् । वायुरच्यते । “योदेवानाम्” यस्त्वं देवानां चरसि “प्राणयेन” प्राणत्वेन यकारोभावप्रत्ययार्थकः । हे “देव” तस्मै “कस्मै” प्रजापतये “तुभ्यम्” इयं पृथिवी वषडस्तु वषट्कता भवतु । “नोहे ताव-

वानुञ्चरसि प्राणयेन कस्मै देवुव्वषडस्तु तुभ्यम् ॥३६॥ सुजाती जज्या
तिंषा । सुहशर्मञ्चरुथुमासदुत्सुः ॥ व्वासोऽग्रनेव्विश्वरूपे स
त्य्याज्जतिरतिरस्त्रियधैपे” तिश्रुतिः ॥ ३८ ॥ आस्तीर्णयोरन्तरानुहृह्णाति (१) । † “सुजातो-
ज्योतिषा” । अनुष्टुवाग्नेयौ । अयमग्निः सुजातः सुजान्मा ज्योतिषा मह संशुक्तः । “शर्म” शरण-
म् “वरुथं” वरणीयम् गृहम् “आअसदत्” आमीदत् । “रवः” स्वर्गाख्यम् । योक्त्रेणोपन-
(१) का० आस्तीर्णयोरन्तानुहृह्णातिमुजात इति १६ । ३ । ५ । अस्यार्थं । आस्तीर्णयोः कृष्याजिनपुष्करपण्यो प्रान्तान्वसू-
दत्तइति ।

* कर्षीऽभद्रुविगन्धिताया ।

† इत्थं चार्थः ।

‡ यद्देवत्वात्, इति त्रितीयो ग वाच्यः ।

द्यति । (१) “वासोऽग्ने” । हे अग्ने विभावसो विभूतधन । वासो विभूतयः । “विश्वरूपं”
 विचित्रम् “मंध्यस्व” । व्यञ्ज संवरणे परिधत्स्व ॥ ४० ॥ अथैनमादायोत्तिष्ठति (२) । * उटु-
 तिष्ठ । “आग्नेयौ” दृहती । उत्तिष्ठ । उकारः पादपूर्णः । हे स्वध्वर सुयज्ञिय । तत
 उत्थाय † अत्रपालय “नो” स्नान् । “देव्याधिया” देव्या बुद्ध्या । किञ्च । “दृशेच” दर्शना-

व्ययस्वविभावसो ॥ ४० ॥ उटुतिष्ठ । स्वहुरावानिदिव्व्याधिया ॥
 दृशेचभासावृहतासुशुक्निराग्नेयाहिसुशुस्तिभिः ॥ ४१ ॥ ऊर्द्ध

य अस्माकम् “भामा दृहता सुशुक्निः” साधु सुशुचा संदीप्तः । “आयोहि” आगच्छ

(१) का० विहतासुञ्चयोक्तेपोपनद्यति वासोऽअन्नइति । १६ । ३ । ६ । उटुहीतानृथाजिनपुष्करपर्णयोरत्तान्सुञ्चयो-
 क्तौ णवभ्यात्युत्तरार्धनेतिसूचार्थः ।

(२) का० उटुतिष्ठतिपिष्ठमादायोदुतिष्ठेति । १६ । ३ । ७ । तंपिष्ठं दृहीत्वोत्तिष्ठेदितिसूचार्थः ।

* अपिदेव्यापदाउटुगोविभक्तोदृहाहतीपीडाह्याकं चर्त्तयत्तार्थो ।

† चर्त्तयत्तार्थोदृत्तवदित्वात्तार्थो ।

हे “अग्ने सयस्त्रिभिः” ! साधुश्रिष्टै रश्वैः ॥ ४१ ॥ (१) अथैनमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं शृङ्गाति । “ऊर्ध्व-
 जपुण दृहतौ आग्नेयी । ऊर्ध्वं स्तिष्ठ । ऊसू पादपूरणो । “नः जतये” । अस्माकमव-
 नाय । कथमूर्ध्वं स्तिष्ठ । “देवो न सविता” । नकार उपसर्गार्थियः । देव इव सविताः ऊर्ध्वं-

ऊपुणं ऊतयेति षष्ठदिवोनसंविता ॥ ऊर्ध्वोव्वाजस्यसन्नितायदुञ्जि
 भिर्द्वीघद्विर्विह्वयामहे ॥ ४२ ॥ सजुताः । सजुतातोगर्भोऽत्रसिरो

स्थितः “वाजस्या” नस्य “सविता” संभक्ता । भविष्यमीति शेषः । ‘धयदंजिभिः’ । यस्माद-
 स्त्रिभिर्ब्यं ऊकं द्रेव्याणां रश्मिभिः । “वाषद्वि” । हविषां वोढुभिः सहितम् “विह्वयामहे”
 विविधमाह्वयामः तदूर्ध्वं स्तिष्ठेति संबन्धः ॥ ४२ ॥ (२) अश्वमभिमन्वयते । “मजातोगर्भः” ।

(१) का० ऊर्ध्ववाङ् प्राश्नप्रष्टङ्गात्पूर्वं जपुण इति । १६ । ३ । ८ । प्रसारितवाहु प्राश्नपिण्डं शृङ्गाति ।

(२) अत्र ह्ययोपरिनाभिधारयन्न श्वप्रभृतीनाभिमन्वयते सजातस्थिरीभवशिवो भवेति । १६ । ३ । ३ । पिण्ड नीचैव तार्यनाभ्यु-
 परिहृस्ताभ्याधारयन्न श्वगर्हं भाजानुसजातइत्याहृतक्रमेण प्रतिमतमतयते एकैकपश्यन्वैकैकमत्र जपतीति सूत्रार्थः ।

* षडिदिवशीपरिहाराद् इतोक्त्वाष्टशाषगुण्ये पादोत्तारदशैर्गोत्रे बधोद्योषां गोपरिहारादहती ।

शिटुप् अङ्गिकृत्याशुं स्तोति । अध्याहारव्यवहितपदप्रायो मन्तः । यस्त्वं । “रोदस्यो”
 र्षीवाष्टयिव्यो “र्गर्भो * जाता” सि । यद्यत्वं हे “अग्ने चारुः” शोभनः “विभृतः” हृद्यहोमशब्द-
 न्दसि हस्येति हकारस्य भकारः । “ओपधीपु” पुरोडाशादिलक्षणासु दातव्यविषयासु भवसि ।
 दस्योरग्ने चारुर्विभृतुऽर्षधीषु ॥ चित्तःशिशुःपरितमांऽस्युक्तान्प्र
 साह्वभ्योऽअधिकनिकृद्भाः ॥ ४३ ॥ स्थिरोभवं । व्वीड्वङ्गऽआशुभं

यद्य त्वं “चित्तो” नागारूपः “शिशु” शंसनीयः । “परितमांसिअक्तुन्” रात्रीः अतिरोचसे ।
 म त्वं “साह्व्यः अग्नि” । आपधिवनस्यतिथ्यः सकाशात् † “कनिक्रदत्” अत्रार्थे शब्दं कुर्वन्
 “गाः” प्रयाहि ॥ ४३ ॥ रासभमभिमन्तयते । “स्थिरोभव” । उष्णिकृन्ननुष्टुबा । स्थिरो भव
 निश्चलोभव । “वीड्वङ्ग” अट्टढाङ्गश्च भव । “आशुः” शीघ्रश्च भवं “वाजी” वेजनवाञ्च भव ।

* कर्षीवापी ।

† यत्पतिं वरुणिं पतिरुन् वाक् भवत्यदिनिपत्, अयंनोभियानित ।

हे “अर्वन्” । पदार्थं प्रति इत्यर्त्तोति अर्वा । “ष्टुः” द्युच्च “भव” । “सुपदः” । स्वस्थे-
यश्च भव । यत “स्त्वसग्नेः पुरीषवाहण.” । पुरीषं पशव्यं यवसं वरुतीति पुरीषवा-
हणो रासभः ॥ ४४ ॥ अजमभिमन्त्रयते । “शिवो भव” । अनुष्टुप् वृहती वा । हे अज
शिवः शान्तो भव । “प्रजायथा मानुषीभ्यो” र्थाय स्वम् हे “अङ्गिरः” । “अङ्गिरा वा ऋ-
वञ्वाञ्ज्यव्वन् ॥

पृथुवभसुषट्स्त्वसुग्नेः पुरीषुवाहणं ॥ ४४ ॥
प्रजाभ्योमानुषीभ्यस्त्वसमङ्गिरः ॥ साद्यावापृथिवीऽश्रु
भिशीचीस्मान्तरिक्षुमाव्वजुस्पतीन् ॥ ४५ ॥ प्रेतुं । व्याजीकनिकं

निराम्नेयोज” इतियुतः । सा च त्वं “धावाद्यथिवी अभिशोचीः” अभिसंतापयेः । “सावा-
न्तरिक्षं सा च वनसतोन् ॥ ४५ ॥ (१) एतेषां पशूनासुपरिष्ठात्प्रगृह्णाति । * “प्रेतुवाजी” ।

(१) का० धारयत्येषासुपरिष्ठात्प्रगृह्णाति प्रेतुवाज इत्यग्निमितात्प्रगृह्णात्येति । १६।१०। अस्त्रादीनासुपरिष्ठात्प्रगृह्णात्येति तान्पृ-
थान्प्रेतुवाजीत्वञ्छोपरिष्ठात्प्रगृह्णात्येति ।

च्यवसाना महापंक्तिः । अहं चीवश्वदेववत्तेया । प्रकर्षेण एतु आगच्छतु वाजी अश्वः ।
 “कनिकदन्” अत्यर्थं हेपितशब्दं कुर्वन् अयं च रासभोश्वयवसवाहनार्थं प्रकर्षेण एवागच्छतु ।
 “नानदत्” । सोपहासमुच्यते । गर्दभरटितेन सर्वादिशो नादयन् । “रासभ.” पत्वा । पत-
 नशीलः । “यदश्वस्य यजुपि रासभं निराहतदरासभेशुचन्दधतीति” अ्युतिः । “भरन्नग्निं पु-

दुन्नानंदुद्गासंभुऽपत्वा ॥ भरंन्नग्निम्भुरीष्युस्माप्राह्वायुषऽपुरा ॥ बृ
 षुग्निरुवृषणुभरंनुप्राङ्ग्वर्भेऽसमद्रियम् ॥ अगनुऽआयाहिह्वीत

रौषम्” । अयं चाश्वो भरन्वारयन् अग्निम् पुरीष्यं पशव्यम् “सापदि” सा विनश्यतु ।
 “आयुपः पुरा” । आयुशब्देन युत्तात्र कर्मभिहितम् । यज्ञसंयोगे न हि अशवादीनां स्तुतिः ।
 “आयुपः पुरा” । आसमाप्तेः कर्मणः । रासभ उच्यते । “दृषा” सेक्ता । “अग्निं दृषणं” सेक्ता-
 रम् । आऊतिपरिणामसमभिप्रेत्ताक्तम् । भरन्वारयन् । “अपांगर्भम्” अपां मध्ये वस्थाना-
 ङ्गर्भं उच्यते । “समुद्रियम्” लयो ह वै मसुद्राअग्निर्यजुषां महाव्रतम् साक्षां महदुवश्व-

चामि त्येतदभिप्रायम् तत्र भवः समुद्रियः । खदाराहरति । (१) “अग्ने आयाहि” । एकपदा-
 ग्ने यो गायत्री । हे अग्ने आगच्छ “वीतये” हविरुपभोगाय ॥ ४६ ॥ छागस्थोपरिधारन-
 जपति । षटं मन्त्रम् षटमग्निः सत्तममादित्यः । यदि वा आदित्य षटतम् अग्निः सत्यम्
 ये ॥ ४६ ॥ षटतं सुतल्यमृतं सुतल्यमग्निम्युरीष्यमद्भिरुखङ्गरामः ॥
 ओपंधयुः प्रतिमीदधमुग्निमेतदशिवमायन्तं मुवस्यत्वं युष्माः ॥ ६ व्य-
 स्युन्निवश्रुः अनिरुः अमीवानिषीदन्नेऽअपदुर्मतिञ्जहि ॥ ४७ ॥

उभय रूप मयाहरामीतिशेषः । अनद्वापुरुषमीक्षते (२) अग्निं पुरीषम् व्याख्यातम् उभावह-
 (१) का० घनघायाही त्याहत्वत्पराच्छाग स्मार्तंमस त्वभिल्यानिधानात् । ५ । ३ । १ । अन्तरतिमत्रैणरासभात् पिपिमाह
 त्वत्तत सतामितिमंत्रे णाल्यव्योपरिनिधानपर्यन्तमिति मितिसुचार्य ।

(२) का० घनद्वापुरुषमीक्षनेपूर्वपदग्निपुरीषमिति । १६ । ३ । १२ । देवपितृकार्येषुखोऽनदार्तामच्छसुरीक्षति अग्निपु-
 ष्वनरस्वाहवनीयात्ते स्थित इति पूर्वपदेनलभ्यतइति सूत्रार्थ ।

रति । (१) आपधयः प्रति । द्वाभ्यां लिटुवनुष्टुब्ध्या सोपधिदेवताभातम् । द्वितौयोर्द्ध्वं आग्नेयः ।
 हे आपधयः प्रति सोदृष्वम् प्रतिहर्ययत । प्रच्युत्यानादिभिः । अग्निम् एतं शिवं शान्तम् आ
 यन्त सम्राज युसाः । युसान भागच्छन्तम् अलैवस्थितानाम् एव सद्द्वैचनोपधो रत्ना
 अथेदानो मग्नि साह । न्वमपि व्यस्यन् विचि पन् विश्वाः सर्वाः । • अनिराः । इवरे-

श्रीष'धयुःप्रति । श्रीष'धयुःप्रतिगृभणीतपुष्पवतीःसुपिप्लाः ॥

त्यत्रनामचमति । अन्नं पाभिः सतौभि रथतिनिदाघाशनिभि गृह्यते विचिपन् “असौत्रा”
 व्याधीन् निपीदन् निविशमानश्च । नो अपदुर्मतिं जहि । नोस्माकम् “अपजहि” अप-
 न्न दुर्मतिम् दुर्वेदिं नास्तिदत्तं नास्तिदत्तमित्येवमादिकाम् ॥४७॥ आपधयः । हे आपधयः । हे आपधयः एत मग्ने
 गृह्यती । आदरन्त्यः मत्यः । “पुयवतीः सुपिप्लाः” । पुष्यवत्तः शोभन फला स्रभूत्वा । अयं हि वौ

(१) का० उक्तं आहवनीपस्योऽताकोचितेसिक्तोद्यकोणे परिहृतेप्राक्कारे पिचं निदधात्योऽपधयइति । १३ । ३ । १४ ।
 उऽत्रामभरणार्थं मुहृतस्याहयनीतस्योत्तरेपूर्वमेवकृतं परिहृत आच्छादित प्रदेशे आपधयइति मत्राभ्यांपिच स्थापयति ।
 कोदोपरिहृते कृतो सनेखने यपोचिते सिक्तेप्राक्कारेपरम्यताग्नेदुसिक्ताभ्यामिःएतादृशेइतिसुवार्थः ।

युष्माकम् गर्भं ऋत्विग्यः ऋतव्यः प्राप्तकालः प्रलं पुराणं शाश्वतिकम् सधस्थं सहस्थान
मासीदति ॥ ४८ ॥ अथैनं विप्रति (१) । विपाजसा । वीत्यय सुपर्णो बाधस्वे त्यनेन संव-
ध्यते । विषाधस्त्र । पाजसा । पाजइतिवल् नाम । बलेन । ध्युना विस्तीर्णेन । शोशुचानो
दौघमानः । विपः द्वेप्रात् । रक्षसः । अमीवाः व्याधीन् । एवं प्रत्यक्षं याचि त्वा अथे

अयं ब्वेगर्भं ऋत्विग्यः प्रुत्क्रुदं सुधस्थमासदत् ॥ ४८ ॥ विपाजं
सा । पृथुना शोशुचानो वाधं स्वद्विषोरुक्षसोऽअमीवाऽ ॥ सुशर्मणो ह
हुतः शर्मणि स्यामुग्नेरुहः सुहवंस्युप्रणीतौ ॥ ४९ ॥ [१२] आप्रो

दानौ परोक्षौ कृत्या शिप माशस्ते । “सुशर्मणः” माधुशरणस्य दृहतो महतः । शर्मणि
शरणे । स्याम् सवेयम् अग्नेः अहं सुहवस्य । स्वाह्वानस्य । प्रणीतौ प्रणयने अभानु-

(१) का० विपाजसेति प्रमुचैन मजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पयनुत्प्लजति । २६ । ३ । १५ । विपाजसेति संवेणेन पिण्ड
कथानिन धवं विखं स्रक्वागरोमाणि गृहीत्वा श्वादीनैशानो दिशं प्रत्युत्प्लजतीति सूत्रार्थः । ११

ज्ञायाम् ॥ ४८ ॥ अपउपसृजति (१) । आ पोहि । अब्देवत्ता स्त्रियो गायत्र्यः । * आपो हि ठामथो भुवः । द्वितीये पादे तच्छब्दयवणा द्वादधाहारः कर्त्तव्यः । हे आपः या यूयं † मथो सुवः । मथ इति सुव नाम सुखेन भावयित्र्यः स्य भवथ सर्वप्राणिनाम् । छन्दः परि पूर्ति करो हि शब्दः । ता नः अस्मान् उर्जे अन्नाय ‡ दधात न स्याप्रयत । यथा वयं सर्वं

हि । ष्ठामथोभुवस्तान् § ऊर्जेदधातन ॥ मुहेरणायुचक्षसे ॥ ५० ॥

स्य भोग्यस्य भोक्तारा भवेम तथा कुरु ते त्वभिप्रायः । § महते चरणाय रमणीयाय चक्षसे दर्शनाय । अस्मा न्दधातने त्वनुवर्तते । एतदुक्तं भवति । मह च य दर्शनं परब्रह्म लक्षणं रमणीयं तदस्माकं कुरुते ति । अथवा हि शब्दो यस्मा दर्थे कृत्वा व्याख्यायते नहि वेदे माव-
(१) का० आपोहिष्ठेतिपर्णं कषाय पक्तमुदकमासिञ्चति पिण्डे । २६ । ३ । १६ । पलाशालकृत्थितं जल पिण्डे ऋकत्रयेण चिपेदितिमृत्यार्यं ।

* ऋत्तास्त्रियोमावता द्वियुगीयहटा

† मथ सुखेभाषयन्ति आपयन्तिता- मथोभुव आन्नायमदिष्टेऽस्मिन् शुकीयत्वापादकालमपयो मदिष्टम् ।

‡ मथमथमथानेतिमीरामथ मथमथमथय मथादिमीदधातनेतिकपम् ।

§ ऋकत्रयेणैतुनि ऋट् ऋकत्रयः ।

मन्वस्यायनर्थकामियतेसंभवेसति । आपोहि । हे आपः हि यस्मान्मयो भुवः । ता न
 ऊर्जे । ताः शब्दस्य पञ्चम्यां सन्मतिः । तस्मा द्दोता रसान् अन्नाय स्थापयत । मह
 तेच । रमणीयाय * चक्षसे दर्शनीयाय ॥ ५० ॥ † योवः । यञ्चवः युष्माकं शिवतमः शा-
 न्ततमः रसः । तस्य भाजयत भाग्निः कुरुत । इहैवस्थितान्नः अस्मान् । † उयतीरिव ।

योवः॥ शिवतंसुरसुस्तस्यभाजयतुहर्नः॥ उश्रुतीरिवमातरः॥ ५१ ॥
 तस्मुऽअरम् । तस्मुऽअरङ्गमामवीयस्युक्षयायुजिन्वथ । आपो

वयकन्तौ । † कृतसंप्रसारणस्यै त द्रूपम् । कामयमाना इव मातरः मादृशब्दः संबन्धवचनः
 यथाकामयमाना मातरः पुत्रस्य कल्याणं तैस्ते रथे भीजयेयुः एवं भाजयत ॥ ५१ ॥ तस्माअ-
 रम् । अल मिति माते लकारस्य रेफ श्छान्दसः । हे आपः तस्यच रसस्यअथ स्तन

* षट्पद्यदिसवमदितिच षचपरसुबुपाय तथैवचसि ।

† देवाय इति ङेव ।

‡ शक्यतीतिरौर्षं रमयानो इयकाच्च दपतायाणादुत्तरच तिङीप् ।

मन्त्रयाचितस्य । वो युस त्वं वन्धिनः अलं पर्याप्तं “गसाम” गच्छाम वयम् । पर्याप्तं नाम
रसविपये * वैदृष्यां सदादृष्यां वा यस्य क्षयाय जिन्वथ । क्षयो निवास इत्याद्युदात्तः ।
पृथगे चतुर्थो यस्येति सामानाधिकरण्यात् । यस्य आहुति परिणामभूतस्य क्षयस्य निवा-
सस्यै कक्षेण जिन्वथ । जिन्वतिः प्रौतिकर्मा । तर्पयथ । पञ्चा हुति परिणामक्रमेण दे

जुनयथाचनं ॥ ५२ ॥ मित्तः सुदुःसृज्य' ॥ पृथिवीभूमिंश्चुज्यतीति

ब्रह्मादि स्वंब पर्यंतं जगत । तत्र हे आपः † जनयथ । नः अस्थान् भोक्तृत्वेन । आजान
देवत्र मायास्यते ॥ ५२ ॥ अज लोमैः सृजति (१) ‡ मित्तः संसृज्य । मैत्रौ उपरिष्ठा
वृहती । अध्वर्यु राह । मित्तः आदित्यः “संसृज्य” एकौकत्तत्र पृथिवीम् द्युलोका न्तरिक्षम्

(१) का० अजलोमभिः संसृजतिमित्तः संसृज्येति । १६ । ३ । १८ । अजाद्यानि पूर्वलोमानि गृह्णीतुनितैः पिण्डं मित्यती
तिसुवार्थः ।

* मदीवरजुदेवस्य सदादृषिर्वा ।

† उपादयत आशिविदित्तत्रसमीक्षणकारकत ।

‡ निवर्द्धेन्वीपरिष्ठावृषतिर्वायोऽवापोरनुवोसावद्वार्थः ।

भूमि वचनः पृथिवी शब्दः । द्रुहत् द्रुलोकवचनो गृह्यते । पृथिवी द्रुलोकम् भूमिव्च
 मांज्योतिषा अजलोमेः सहसं संज्यमह्यं प्रयच्छति ति शेषः । अजस्था ग्नेयत्वा त्रुलोमानि
 ज्योतिः शब्देन भणितं शक्यन्ते । अह मपि च गृहीत्वा सुजातं कल्याण जातं त्वां जात-

प्रासुह ॥ सुजातञ्जातवेदमयुक्ष्मायत्त्वासंजामिप्रुजाब्ज्यः ॥५३॥

रुद्राःसुदृसृज्यं । पृथिवीम्बुहज्ज्योतिः समीधिर ॥ तेषांभानुर

जंस्त्रुइच्छुक्नीद्विषरीचते ॥ ५४ ॥ सदृसृष्ट्रांभवसुमिः ॥ सदृसृष्ट्रांव्व

वेद संजात प्रज्ञान मग्नि मजलोमाख्यं संसृजामि अयच्छाय अब्याधितायै । प्रजाभ्यः
 प्रजाना भिति संनतिः ॥ ५३ ॥ शर्करायोरसाश्रमचूर्णैः संसृजति (१) । रुद्राः संसृज्य । अनुष्टु
 वीद्री । रुद्राः संसृज्य एकौद्वत्यशर्करायो रसाश्रम चूर्णैः पृथिवी पार्थिवं पिरुहम् । दृहन्महत् ।

(१) का० शर्करायोरसाश्रम चूर्णैश्च रुद्रा संसृज्येति । १६ । ३ । १८ । सूक्ष्मसिकतालोह किट्टपापाण चूर्णैः पिरुहं मित्य
 यतीति मूढार्थः ।

ज्यातिरग्निजलक्षणम् । उपायांसमीधारे । संदीपितवन्तः उप स्यमग्निमंवत्सरंधारितदन्तः ।
तेषामिदानीं फलमाह । तेषां कद्राणां भानुदीप्तैः । अजस्रइत् । असउपक्षये इच्छद्दएवायै ।
अनुपक्षीण एव । शुक्रः । शुक्रः देवेषु निर्धारणे सप्तमी । रोचते देदीयते ॥ ५४ ॥ * तिष्ठभि
रनुष्ठभि सिनीगल्य दितिदेवताभि र्ददं संयौति (१) । संवष्टाम् संसेविताम् । वसुभिः रुद्रै च

सुभीषुद्द्वैर्द्वै रंसु कर्मगगय्याग्मृदंम् ॥ हस्तां वभ्याम् हुह्वृत्वा सिनीवा
लीक्षणोत्तुताम् ॥ ५५ ॥ सिनीवालीसुकपुर्दा ॥ सुकुरीरास्वौपुशा ॥

धौरैः बुद्धिमद्भिः । धौशब्दे बुद्धिचवनः रोमस्वर्धीयः । कर्मण्याम् कर्मणाया मंपद्यते स । कर्मण्या-
तां कर्मण्याम् । मृदं मृत्तिकां । हस्ताभ्यां मृद्वा कृत्वा सिनीवाली कृणोह करोतु ॥ ५५ ॥
वा सिनीवाली सुकपर्दा । कपर्दः केशसंयमनप्रकारः । साधु केशं संयमना । वैशिर्वाक-
पर्दः । सुकुरीरा । कुरीरो सुकुटः । शोभन सुकुटा । स्वौपुशा । शोभन सुप शेते यासा-

(१) का० म मृष्टामिति म योति । ऋकचयेण मृत्पिण्डे सम्यकमित्यतीति ।

० ५ सिनीवालीसुके वलीयादिदिद्वय्यादि योरुष्टुम् । ॥ ५५ ॥ ५

ग०
य०
सं०
२४३
उ०
भा०

११ अ०

शिवम्
२४३

खेपया । विदग्धोशयने करकण्ठ कूजितादिभिर्विलासैः । सा तुभ्यं हे ० अदिते सहि महति ।
 सर्वां दधातु स्यापयतु हस्तयोः ॥ ५६ ॥ उखां कृणोत । करोत शक्त्या सामर्थ्येन । वाचुभ्याम्
 अदितिः धियाबुद्ध्या च कृता सती । माता पुत्रं यथा उपस्येत्सङ्गे । अग्निं विभर्तुं धारयतु ।

सातुर्व्यमदितेमुह्योखान्दधातुहस्तयोः ॥ ५६ ॥ उखाङ्कणीतु । प्रा
 त्प्रावाहुभ्यामदितिर्द्विधा ॥ मातापुत्रं यथोपस्येत्साग्निं विभर्तुं
 तुर्गन्मुञ्चा ॥ मुखस्य शिरोसि ॥ ५७ ॥ व्वसंवस्त्वा ॥ कृण्वन्तु

गर्भे । आ । आकारश्चात्मनोयोग्यांक्रियामाक्षिपति । आधारय । गर्भशब्द उखाङ्कन्तर वचनः ।
 ऋत्विण्डमादते (१) । † सत्रस्य यज्ञस्य शिरोसि । आहवनीयो यज्ञस्य शिस्तदुद्धारणादि हापि
 (१) का० यजमान उखाकरोति रुदमा दायमखस्यशिरदति । १६ । ३ । २१ । यजमानपत्रागतत्विण्डान्मदमादाय षादशा-
 ङ्गुन्निविस्थान लिखितापाठमञ्चकैष्टकायां कृतायां यजमानः पिण्डान्मदमादा यत्स यमैवैखाकरोति एकपशुपक्षे प्रादेशा
 यामविस्तारोर्ध्वं चतुरसा यश्चपशुपक्षेतिभागोनतयोविशत्यङ्गलायामधिस्ताराभूर्ध्वं प्रादेशेनेवेतिसूत्रार्थः ।

तदिहसप्तम्यन्तं कृत्वा योज्यते । सामानाधिकरण्यात् । प्रजां धनस्य च पुष्टिं । गोपति त्वं च ।
 योभनं च वीर्यं वीरकर्म । * सजातान् समानजातान् स्नातुन् । धारयेति सर्वैवाभिसंबध्यते । उत्तरेषु

यस्प्रीषङ्गैःपुत्त्येऽसुवीर्येऽ सजातान्यजमानायुव्विप्रश्वेत्त्वादेवाव्वै
 प्रश्वानुराऽङ्गगुन्त्वानुष्टुभेनुच्छन्दसाङ्गिरुखदूध्रुवासुदिशोसिधुार
 यामयिप्रुजां९ रायस्प्रीषङ्गैःपुत्त्येऽ सुवीर्येऽ सजातान्यजमाना

मन्ते पु वियेषः । (१) रुद्रा म्त्वा अन्तरिच्च मसि । (२) अदित्यास्त्वा द्यौ रसि । (३) विश्वेत्वादे-

(१) का० यत्नानुबोध सर्वत प्रथम धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति । १६ । ३ । २७ । प्रथमानन्तर प्रथित्ततलस्य प्रान्तान्स्व
 वानुब्धे नीत्वाप्रयमां पिण्कामन्ते स योजयतीति सूत्रार्थं ।

(२) का० स लिप्यग्रस्य क्तलोत्तरमादित्वास्त्वेति । १६ । ३ । २८ । तामुखां त्रिथिलस्यदालित्वा वारिणाभ्युः क्तलोत्तर
 धातु द्वितीय पिण्कामुर्वोपरयोऽजयतीति सूत्रार्थं ।

(३) का० विश्वेत्वेति षभो करोति । १६ । ३ । २९ । पूर्वोक्तमानां करोति सूत्रार्थं ।

यज्ञं पि ॥६०॥ अभ्याखभं खनति (१) अदितिष्टा अदितिरन्वां देवी * विश्वदेव्यावती । विश्वेदेवैः
 सहितप्रथिव्याः महस्थाने अङ्गिरा इव खनतु । हे अवट कृप । उखा मव दधातु । (२) देवानां त्वा ।

य०

व्याः सुधस्तथेऽङ्गिरुस्वत्खनत्त्ववटदेवानां न्त्वापत्क्नौ द्विवीर्व्विप्रश्वदे
 व्यावतीऽपृथिव्याः सुधस्तथेऽङ्गिरुस्वहृधतूखेधिप्रणांस्त्वादेवीर्व्वि

य०

प्रश्वदेव्यावतीऽपृथिव्याः सुधस्तथेऽङ्गिरुस्वदुभैन्धतासुखेव्वरूत्तौ
 पृथिवीर्व्विप्रश्वदेव्यावतीऽपृथिव्याः सुधस्तथेऽङ्गिरुस्वच्छेपयन्तुस्वे

२४६

इत उतरं पञ्चसु यज्जु पु श्रुत्युक्ता न्यभिषे यानिव्याख्यायन्ते । ओषधयोवैदेवानांपत्न्यः दधतु स्थाप-

स०

(१) का० अभाक्षम् अतुरस्त खनत्यदितिर्दृ ति । १६ । ४ । ८ । अपाढोखाविश्वज्येतिपापाक्रायचतुरसुमन्त्राखन
 तीतिमूत्रार्थ ।

(२) का० देवानां त्वियुक्ता न्युक्ताम् । १६ । ४ । ११ । अधोमुखामपाढोतरतो गन्तव्यापयतीतिस्त्रार्थ ॥

० विष्टे वीरिशानासपुत्रीविष्टदेव्यं ताः पतेयस्ताः गाविषट्कवतो धने सोमाग्ने त्यादिनादोर्धे ।
 † अष्टदिवस्यं जापयामासिष्टुप् ।

ग०

चतुर्लुखे । अग्निनादीपयति-। (१) धिषणा स्त्रांम् धिषणावाचः । अभौन्धताम् । इन्धीदीप्तौ
 अपयति । (२) वरूवौष्ठा अहो रात्राणि वैवरूवयः । तानि हि दृणवन्ति । पचति द्वाभ्याम् ।

ऽग्नास्त्वादिनीर्विप्रश्वदेव्यावतीऽपृथिव्याऽसुधस्तथेऽअङ्गिरस्वत्पं
 चन्तुखेजनयुस्त्वाच्छिन्नपत्रादिनीर्विप्रश्वदेव्यावतीऽपृथिव्याऽसुध
 स्तथेऽअङ्गिरस्वत्पंचन्तुखे ॥ ६१ ॥ मित्रस्य चर्षणीधृतः ॥ मित्रस्य च

ग्ना स्त्वानाहेतामग्रे देवः छन्दांसि वैमाः । छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छति । जनयस्त्वा ।
 नक्षत्राणि वैजनयः । अश्चिन्नपत्राः अनवच्छिन्नपत्राः ॥ ६१ ॥ आचरति । (३) मिलस्य चर्ष-

(१) का० ययणेनावच्छाद्यदक्षिणाग्ननादीपयति धिषणास्त्विति । १६ । ४ । ४ । १४ । उखास्थापनानन्तरं विप्रवर्ज्यो
 तिपस्तुखीश्वक्त्रेऽवधाययपणे सर्वमाच्छाद्यदक्षिणाग्नेरानीतनवङ्किनीखादीपयतीति सुवार्थः ।

(२) का० वरूवौष्ठे तीक्ष्माणोजपति । १५ । ४ । १३ । सामर्थ्यादुखोपरिस्थयपणे छिद्रं क्रत्वातेनोखापश्यन् वीणियजूषि-
 जपतीति सुवार्थः ।

(३) का० आचरति मित्रस्येति । १६ । ४ । १६ । भस्मोभूतं ययणुमुखाया पराकरोतीति सुवार्थः ।

यावैश्वानराः विश्वान्नायन्तितारयन्ति * वैश्वानराः दिशोसौति ॥५८॥ वितृतीय उत्तरे वर्तिसर्वतः क्षरोति ॥(१)† अदित्यैरास्त्रासि । व्याख्यातम् । (२) विलंगृह्णाति । अदितिर दौना देव माता ते तव

य ॥५८॥ अदित्यैरास्त्रा । अदित्यैरास्त्रास्यदिति ष्टु विलङ्गु वभ्रणात् ॥
कृत्वायुसामुहीसुखामुन्मयीत्योनिमुग्नये ॥ पूत्रे बभ्युऽप्रायच्छुटदि

विलम्ब मध्य शुभ्णाल निदधानु । (३) † कृत्याय । उष्णिगनु ष्टु व्याघ्रादित्याया उक्तगुणा अदितिः सा कृत्याय । त्वायकृच्छान्दस उपजनम् । कृत्वा । मही । महतीम् उवाच । योनिं स्थानम् ।

(१) का० विद्वतीय उत्तरे । वर्तिसर्वत करोतादित्यै रासते । १६ । ३ । ३० । उखोर्ध्व मानवे धावि भजिगपरि द्वतीय भागे सर्वत सुखयी मेखला करोतितलाक्के खलान्तमपि प्रतिदिगचतुर्दशोत्तरम् स्नानयुक्ता कुर्यादितिसूचार्थः ।

(२) का० विन्नष्टज्ञातादिति दृष्टति । १६ । ४ । ३ ।

(३) का० सत्वायेति निदधाति । १६ । ४ । ४ । एवमुखां निथायभूमौ स्थापयतीति सूचार्थः ।

* विद्येनेरेभोपने विचाप्रामयन्ति वा विद्ये यानपणोसद्विधोवाविद्ये भोनेरेभो विचितासवेद्यानप एवभूताः उचिस्वाङ्गैश्च ।
† राधादिरेव यमुर्गायत्रौ ।
‡ य एवमुक्त्वा उचिस्वपुत्रे वतीरणादचतुर्दशोत्तरमपरिचिक्वा अष्टुत्तरस्य वतीर्य एवमुक्त्वा च ।

अमये अन्वर्थम् सुखेभ्यः प्रायच्छतप्रादात् अपयान् अपयन्तु । इति करणः प्रयोजनस्थाम
 तिऽश्रुपयानितिं ॥ ५८ ॥ व्वसंवस्तब्वा । धूपयन्तुगायतलेणुच्छन्दसा
 ङ्गिरुसदुद्रुङ्गास्त्वाधूपयन्तुतलै षड्भेनुच्छन्दसाङ्गिरुसदादित्तास्त्वा
 धूपयन्तुजागंतेनुच्छन्दसाङ्गिरुसद्विप्रश्वेत्वादिवावैप्रश्वानुराधूपयन्त्वा
 नुषट्भेनुच्छन्दसाङ्गिरुसदिन्द्रस्त्वाधूपयतुव्वरुणस्त्वाधूपयतुव्विहृष्यु
 स्त्वाधूपयतु ॥ ६० ॥ [११] अदितिष्ठा ॥ देवीव्विप्रश्वेव्वप्रावतीपृथि
 नार्थः ॥ ५८ ॥ सप्तभिरश्वशङ्गिखर्बाधूपयतिमत्सभिर्शुभिः प्रतिमंत्वम् ० । (१) वसवस्त्वा । ऋज्वर्यानि-
 (१) का० सप्तभिरश्वशङ्गिरुखान्धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्यैरैकैकेनवसवस्वे त्तिप्रतिमन्त्रम् १६ ४ । ८ । दक्षिणाग्नी
 प्रदीप्ये सप्तभिरश्वशङ्गिरुखान्धूपयतिमन्त्र धूपयत्यध्वर्यु धूमयमानसकैकमश्वलखमादायैकैकेन मन्त्रे षोखायामध्येवदि-
 प्रचन्ना मयेदिति मन्त्रार्थ ।

शीघृतः । सैवीगायत्री । मित्तस्या दिलस्य चर्षणीधृतः । चर्षणयो मनुष्याः तेषां धार-
 णो अधिष्ठतस्य अत्रः देवस्य । अत्रः रंक्ष्यं । सनातनम् पुरातनं पुराणम् दुम्नं च यशः अन्नं-
 वा । चित्तयव स्तमम् । अतिशयेन चाकर्णनीयं अवर्णनीयं च वयं स्तम इतिवाक्यशेषः ।

र्षणीधृतोवोदिवस्यंसानुसि ॥ द्युम्नश्चिचप्रश्रवस्तमम् ॥ ६२ ॥ देव
 स्त्वां ॥ संवितोद्वपतुसुपुणिःखंडुरिःसुबाहुशुतशक्तां ॥ अव्ययं
 मानापृथिव्यामाशुदिशुःआपूण ॥ ६३ ॥ उत्यायंबहुती ॥ भुवोदुं

याचे सहैतिवा । यद्वा । यस्य मित्तस्य चर्षणीधृतः पालने पुराण मस्ति द्युम्नं चित्तयस्तम-
 मम् सयजमानस्या भिषेत्त मर्धं साधयत् ॥ ६२ ॥ उद्वपति । देवस्त्वा । दृहती वस्या । देवः
 त्या त्वां भवतीम् उद्वपत् । उद्वपनत् प्रकाशो करोत् । * सुहस्तः । † खंडुरिः शोभनाङ्गुलिः ।
 लकारस्य रेफश्छान्दसः । सुबाहुः सुभुजः । उतशक्ता अपिशक्ता अपिवुद्धति । उत शब्दः

* शीमनीपाचीवाहकीयत् ।

† शीमनीपाच गृह्य अल्पायत् ।

समुच्चयार्थः । उहपतीत्यनुवर्धते । त्वंच सवित्रा उहता मृति (१) अव्यथमाना अचलन्ती ।
 प्रथिव्याम् आस्थिता आया दिशो दिश विदिशञ्च आ पृथ आपूरय आहुतिरसेन ॥ ६३ ॥
 उद्यच्छति । उत्थाय दृहती । पूर्वोद्धं उख्य उत्तरोमित्रः । एतस्मा द्यजनस्थाना दुल्याय ।

तिष्ठद्भ्रुवात्वम् ॥ मित्लैतान्तं उखाम्परिददाम्यभिंत्ताऽपुषामाभे
 दि ॥ ६४ ॥ व्वसवुस्त्वा । च्छृन्दन्तुगायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरुस्वद्द्रुहास्त्वा

दृहती महति मत्र । तत उदुतिष्ठ । मत्रत्तंस्व ! स्वकीये कर्मणि । यत स्त्वं ध्रुवास्थिरासि
 स्वभायतः । परिगृह्यपाले करोति । (२) मित्तैतान्तइति । हे मित्र एतां ते तव उखांपरिद-
 दासि प्रमच्छामि । किमर्थम् । अभित्तैत्र अभेदनाय । एषा च उखा त्वया गृहीता

(१) का० उखामुतानां करोत्यव्यथमानेति । १६ । ४ । २१ । २२ । अयणमपाकृत्याथाढां वह्निं क्वाश्योखामुतानामुतानामू-
 र्ध्वं सुखीकरतीति सूत्रार्थः ।

(२) का० पात्रेकरोतिमित्तैतान्तइति । १६ । ४ । ११ । इत्तगृहीतामुखांमुतरतः पूर्वंस्थापिते कस्मिंश्चिरपात्रेस्थापयतीति
 सूत्रार्थः ।

तित्र्यास्यत् ॥६७॥ (१) उखा माहवनीये धिययति । मासुभित्याइतिगायत्रीत्रिष्टुप्भ्यामुखादेद्व्या-
भ्याम् । अग्नि इचे दमितिपाद्वाग्नेयश्च । हे उखे मा त्वं भित्याः । भिदिरविदारणे । भिद्यस्व ।

व्वरीतसुक्त्रान् ॥ व्विप्रवोरुयऽइषुड्यतिद्व्युम्नं व्वणीतपूष्पसेस्वा
ही ॥ ६७ ॥ मासु । भित्यामासुरिषोम्नं व्वृष्णुव्वीरयस्वसु ॥ अग्नि
प्रश्नुदङ्कं रिष्णप्रथऽ ॥ ६८ ॥ इहं स्वदेवि । पृथिविस्वस्तयऽआसुरीमा

सुकारो नर्यः । माचरिपः । रिपति हिंसा कर्मा । माविनश्यस्व । हे अस्व अस्वत्तियोयायाच्चा-
मन्त्रणम् घृष्ण घृष्टं प्रगल्भं वीर्यस्व वीरकर्म कुरुस्व । अग्निधारण चरणम् । किञ्च । इत

(१) का० दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्ययंजमानयोरन्यतरलुखामाहवनीयेऽधिययतिमुञ्चकुलायणम् कुलायावस्तीर्णमन्त्रे
गणामासुभिभ्या इति तिष्ठदुदङ्पाड् । १६ । ४ । ३१ । ओङ्मणहोमानन्तरं दीचणीयाशेषं समाप्यकृत्वाजिनदीच्चा
दिदण्डोच्छ्रयणान्तं प्राप्तं कर्मकृत्वाध्ययंजमानो वेगानभिमुखः प्राग्वातिष्ठद्दुदङ्गयेनसमिधे आहवनीयेलुखामा-
रोपयत्कितीट्गीमुखां मुञ्चदणनिर्मितं पचिनीडं मुञ्चकुलायः शणनिर्मितं तच्छणकुलायस्ताभ्यामध्वेच्छादितांसादौ
शणकुलायेनततोन्वयेनेतिसुचार्यः ।

उत्तरम् अग्नि इव त्वं च इदं कर्म आसमाप्तेः करिष्यथः पचनम् ॥ ६८ ॥ इदम् ह्रस्वदेवि । हे उखे हं ह्रस्वदृढीकृत आत्मानम् । हे देवि प्रथिवि । कार्ये कारणो पचारो वर्णनार्थः । रमन्तये अग्निनाशाय । कस्मा त्व सिद्ध मुच्यसे । यत आसुरीमाया । असुः प्राणः । रेफउप-जनः । प्राण संवन्धिनीमाया प्रज्ञा । स्वधया अन्तेन निमित्त भूतेन कृतासि । किञ्च । जुष्टं

यास्वधयांकृतासिं ॥ जुष्टं देवेभ्यः इदमस्तु ह्रस्वमरिष्टास्वसुदि-
हियुज्ञेऽशुस्मिन् ॥ ६९ ॥ इन्नं सुर्षिं रांसुतिः प्रुत्क्रीहीतुव्वरेण्यः ॥

प्रियं देवेभ्यो ऊतम् इदं हव्यं हविः अस्तु । त्व त्वसादात् । या उख्येग्ना वाङ्गतयो ह्वयन्ते तापच्यन्ते । त्वमपि अरिष्टा अन्वखण्डिता उदिहि उद्गच्छ । यज्ञे अस्मिन् वर्त्तमाने ॥ ६९ ॥ (१) उख्येग्नीत्रयोदशसमिधः प्रादेशमालोः आदधाति । त्रयो दशभिरग्नेयीभि ऋग्भिः ।

(१) का० अग्नावारुढवयोदशास्यां प्रादेशमालो समिधआदधाति । १६ । ४ । ३३ । घृतोत्रावामुंकीहन्नइति अभितापादु-
खायां वञ्चीजाते प्रादेशमिताखयोदशसख्याका समिधोऽनुहोतितता क्रमिणाह घृतक्लिन्नाकसुकसमिधमादीक्षुमकोधमन
इति मन्त्राय ।

वे गायत्री । वृद्धः सर्पिरासृतिः । द्रु रूहजो नमदनेयं यस्य सवृन्तः । द्रु शब्दो द्रुमपर्यायः । सर्पि-
 रासृतिः । सर्पिर्घृत मासग्नं स्थानीयं यस्य सर्पिरासृतिः । प्रलः पुराणः । होता देवाना मा-
 हाता । वरेण्यो वरणीयः । सहस्रसुव्रः । बलस्य सुव्रः । यतो मध्यमानो जायते तस्मा-

सहस्रसृष्टुत्रोऽब्रुहुतः ॥ ७० ॥ शतम् ५०० ॥ परंस्याऽब्रुधि ॥ सुंव्व
 तोर्वरारं ॥ ऽब्रुव्यातरं ॥ यत्राहमस्मिन्तारं ॥ ऽब्रव ॥ ७१ ॥ पुरुम

देव मुच्यते । अब्रुतः अनन्यसमः । यद्रुह्यंभृतो निः स कामुं किंसमिधं भक्षय तिवति शेषः ।
 नक्षत्राख्यातं विद्यते नचाख्यातेन विनावाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ७० ॥ शतम् ५०० । * वेकङ्कतीमाद-
 धाति । (१) परस्या अब्रुधि संवत् इति संग्रामनामसु पठितम् । संपूर्वस्य वनतेर्गत्यर्थस्य । संगच्छन्ते-

(१) का० वेकङ्कतीपरव्याघ्रति । १६ । ४ । ३६ । विकङ्कततरुसमिध जुहोतीतिस्वार्थ ।

ह्यत्रयोधाः । परस्याः संवन्दिन्याः संवतः अधिसकाशात् । अवरान् अस्मदीयान् अभ्यातर
 अभगागच्छ । ततो यत्र जनपदे अह मस्मितान् अत्र पालय । तर्पय वा ॥ ७१ ॥ (१) औदुम्ब-
 रीमादधाति । परमस्याः । तिष्ठोनुष्टुभ । परावत इति दूरनामसु पठितम् परमस्याः परावतः ।
 परम दूरम् तस्मात् । हे रोहिदश्व । रोहितोग्नेः हरित आदित्यस्येति निषण्डः । हे अ-
 स्याः परावतः ॥ पुरमस्याः पुरावतो रोहिदश्व इहार्गाहि ॥ पुरीष्ण्युः
 पुरणिप्रयोगनेत्वन्तरामृधः ॥ ७२ ॥ यदग्ने । यदग्नेकानिकानिचि

न्ने रश्व । इह आर्गाहि आगच्छ । यतः त्वं पुरीष्यः पशव्योसि पुरुप्रियश्च * वज्जजन प्रियश्च ।
 औदुम्बरेव ह्यन्येवाथनानि तयोतदूर्वा सवी म्वनस्यती न प्रति पच्यत इति श्रुतिः । आगत्य
 च हे अग्ने त्वन्तर विनाशय । मूधः संग्रामान् ॥ ७२ ॥ (२) अरश्वेत्तामादधाति । यदग्ने ।

(१) का० नोदुम्बरोपरमस्याइति । ११ । ४ । ३० । ४७ । उदम्बरतरसमिधं बतोयामादधातीति सूत्रार्थः ।

(२) का० अपर गृहकृष्णायदग्नेइति । १६ । ४ । ४८ । कुठारविनाच्छिन्नावातादिनामग्नां यज्ञियतरसमिधं चतुर्थीमादधातीति
 सूत्रार्थः ।

यच्छ्रेयो दध्मसी त्य नेन संवध्यते । यदा दध्मसि यदा दध्मः । हे अग्ने तव दारुणि
कानि चित् चिच्छ्रेयो ऽनवक्लृप्तौ । यानि कानि चिदेत्यभि प्रायः । सर्वं तदस्तु ते त वधृतं ।
तज्जुगस्रव । सेनस्व । ० हे यविष्टरस्वार्थे यप्रत्ययः । युवतम् ॥ ७३ ॥ (१) अथःश्रयामादधाति ।

दातेदारुणिदुध्मसिं ॥ सर्व्वन्तदस्तुतेषुतन्तज्जुषस्वयविष्टय ॥ ७३ ॥
यदत्ति ॥ यदत्युपुजिह्विं कुयदुस्मोऽत्रितिसर्पति ॥ सर्व्वन्तदस्तुतेषु
तन्तज्जुषस्वयविष्टय ॥ ७४ ॥ अहरहुरप्प्रयावुम् ॥ अहरहुरप्प्रयावु

यदत्ति । त ज्ञचयति काष्टम् उपजिह्विका उपदोषिका । य च वस्त्रः वस्त्रौकः अती त्यनु
वर्त्तते । सर्व्वं त दिति व्याख्यातम् ॥ ७४ ॥ (२) पालाश्या उरा भवन्ति

(१) का० प्रथ गयायदत्तीति । १६ । ४ । ३८ । अधोनोवेदेगे ग्रेतेत्ताभूलगनासमिथ पञ्चमीदन्धातीतिमुद्गार्थः ।

(२) का० पालाशी प्रत्युचमहरहृत्तीति । १६ । ४ । ४० । अष्टमिर्भं प्रत्युचमष्टीपालागी प्रादेशमिता समिधउख्ये ऽनावा-
दधातीति मुद्गार्थः ।

अहरहः । विष्टुभौ । अस्मि न्मन्ते द्वितिय चतुर्थ पादयो विरौघः । अश्वायेवतिष्ठते घा-
समस्रै । अब तिष्ठते अस्मै द्वे पदे परीच मग्निं ब्रूतः । तथा ग्ने माते प्रति वेशारि-
पाप्तेति । अग्ने ते इति प्रत्यक्ष मग्निं ब्रूतः । नच वाक्य भेदेनार्थः समभवति । अतो
इयोः पादयो लौक्ष्णिकया वृत्त्या व्याख्यायते । अहरहः सततम् अप्रयोव समसत्तम् भरन्तः
आहरन्तः अयनानि । कथ मिव । तदुपमेयो दर्शयति । अश्ववस्ये वस्थाप-

स्मरुन्तोश्वायिवृतिष्ठतेघासमस्रै ॥ रायस्योषिणुसमिषामदुन्तोर्गने
मात्पिप्रतिवेशारिषाम ॥ ७५ ॥ नाभांपृथिव्याः ॥ संमिधुानेऽश्रुग्नौ

यन्तो वयं घासं यवसम् अस्मै तव । किञ्च । रायस्योषेण । दक्षिणा लक्षणेन धनस्य
पोषेण । समदन्तः उत्साहयन्तः इषा अन्नेन समदन्तः त्वां हे अग्ने । मारिषाम ।
मा विनश्येम । ते तव प्रतिवेशाः प्राति वेशिकाः । त्वदाश्रयाइत्यर्थः ॥ अध्याहारिण वाव्या-
ख्यायते । अह रहः अप्रमत्ता आहरन्तो शनानि । पञ्च अश्वाये वदन्तं घासं भक्षितम्
अदितं च अश्वतिष्ठते भक्ष अस्मै अग्नये तदुदपन्तः । भक्षो वपन मपि पठितम् अत

एव मपि व्याख्यायते । रायस्योपेण समिषा मदन्तइत्यदि समानम् ॥ ७५ ॥ नाभाष्टधि-
 व्याइति । नाभौ ष्ठिव्याः । एपाह नाभिः ष्ठिव्यै यत् त त्वमिध्यन्ते । समिषाने संदी-
 यमाने आहवनी याख्ये अन्नौ । रायस्योपाय धनस्यस्योपो षाय । दृहते महते । हवामहे
 अह्वयामः । अग्नेयीअधिष्ठात्री देवता तदभिप्राय सेतत् । कथं भूत मग्नि सित्यत आह ।

रायस्पोषायबहुतेहवामहे ॥ इरुम्मुदम्बहृदुब्धयुयजंतञ्जितारमग्नि
 मृत्तनासुसासुहिम् ॥ ७६ ॥ याःसेनाः ॥ याःसेनाः ॥ अग्नीत्वंरोराब्ज्या

इरुम्बदम् । इत्या न्नेन माद्यति तप्पति । दृहदुक्थं मह च्छस्त्रम् । यजत् यजनीयम्
 जेतारं दतनासु संग्रामेषु । सासहिम् सोढारम् अभि भवितारम् । सृ । धामिने अग्ना-
 विति आहवनीय विषयो ग्नि शब्दः । जेतार मग्नि मधिष्ठाद्यग्नि विषयः ॥ ७६ ॥
 या सेनाः अनुष्टुभः पागन्नपतीयायाः । सा ह्य परिष्ठा बृहती । याः सेनाः अभित्वरीः । इरणग ।
 ता वित्यस्मा दातोः इरणयजिसतिभ्यः इति ऋणप्रत्ययः । इम्बस्य पिति कृतोति तुगागमे कृते

टिट्ठाणञ्जिति ङीपि द्यते इत्वरी इतिमिहम् भ गति इणः । अभिग्राधिन्यः । आब्याधिनीः । आविध्य-
 न्ति याः उगणा उत । उत शब्दोयर्थे । अपि च । उङ्गुंगणाः । प्रपो दरादि पाठान् मध्यम पद
 लोपः । येव सेना शौरा येव तस्कराः । तस्कर स्तकरोति यत्पापक मिति निरुक्ताः । ता न्सर्वान्
 ते तव हे अग्ने अपिदधामि प्रक्षिपामि आस्ये सुखे भक्षणाथ ॥ ७७ ॥ दंष्ट्राधाम । दशनश्री-

धिनीरुंगणाऽउत्त ॥ येस्तुनाथिचुतस्करास्तास्तेऽङ्गुग्नेपिदधाम्स्या
 स्युः ॥ ७७ ॥ दंष्ट्राध्याम्सुलिम्सुल्लुङ्ग्वभ्युस्तसकराँ १ । ऽउत्त ॥ ह
 नुंभ्यांऽस्तुनान्भंगवुस्ताँस्वह्वाँदुसुखाँदितान् ॥ ७८ ॥ येजनेषु । सु

लाभ्यां हुढाभ्याम् राक्षसिके इति ये उच्येते ताभ्याम् मलिग्लुचः । मलिग्लुचः उकाः गूढा स्तेन
 तथा ग्लोचयन्ति अहरयाभवन्ति जनेकक्षेत्रे च ये जन्मैः स्तस्करान् जन्मावृति समाश्रिता जभ्याः
 ताभिः तस्करान् उत अपि । हनुभ्यां च हननश्रीलाभ्यां स्तेनान् हे भगवः हेभान् मह दे-
 श्वर्य युक्त । तान् त्वं खादा यथा सुखादिता भवति ॥ ७८ ॥ जने पुमलिग्लुचः जनेपुस्ते-

नासः आवजसेरसुक् तस्कराः । वनेवनाश्रिताः । येचकजेषु । नदीपर्वतकाञ्चेषु अघायवः ।
 छन्दसिपरेच्छावामितिवक्तव्यम् इत्यथशब्दात्तच्चक्वाच्छन्दसीतिउपमययः अघं परस्मै इच्छन्ती
 त्यधायनः तान् तत्र दधामि स्थापयामि जंभयोः भद्रणाय ॥ ७८ ॥ यो अस्त्रभाम् यो
 मनुष्य अस्त्रभाम् अस्त्रदर्शस् अरातीयान् । अराति रिवाचरेत् । अरातिः शत्रुः । यश्च

लिङ्गमलं वस्त्रेनासुस्तस्क्कुशुव्वने ॥ येकबैष्णवधुयवुस्तस्त्वेतदधाशिवजन्म
 योऽ ॥ ७९ ॥ योऽश्चुस्मदव्यंम् । योऽश्चुस्मदव्यंमरातीयाद्यश्चनीद्विभ्रते
 जनः ॥ निन्दुद्योऽश्चुस्मान्धिष्साचुसर्वेन्तमंसुसाकुंर ॥ ८० ॥

सदृशितस्मै ॥ सदृशितस्मेब्रह्मसदृशितं ब्रह्मैत्युं स्वल्पं ॥ सदृशितञ्च
 नः अस्मान् द्वेषते द्वेष्टिवनः । निन्द्यात् च निन्दयति यो खान् दिप्सा च दभृतेः सन्दभ्रा
 सलोपः । दभित् मिच्छति यः । तान् तव दधामि । सर्वमेतच्छ्रुत्वजातं मस्त्रसा कुरु । म-
 ससेति शब्दो बुकरणे डान्तः । यथा भवमाणा मस्त्रसा शब्दं कुर्वन्ति तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ८० ॥

पुरोहितस्या दधाति । (१) संश्रितं मे ब्रह्म । यो तनूकरणे उपसर्गं व्यत्ययः । निश्रितं तीक्ष्णो-
 क्तं मे मम ब्रह्म । निश्रितं च वीर्यम्, वीरकर्म बलम्, निश्रितं च बलं जिष्णुर्बलं यन
 योलम्, यस्य अहम्, अस्मि भवामि पुरोहितः ॥ ८१ ॥ (२) उदेषाम्, बलियस्य उदति-
 क्षिप्णस्युहमस्मिंपरोहितः ॥ ८१ ॥ उदेषाम् ॥ उदेषाम्बाहूः
 अतिरुमुहश्चोऽत्रथोवलम् ॥ क्षिणोमिब्रह्मणामित्तानुनयामिस्वारं ।
 ऽत्रुहम् ॥ ८२ ॥ अन्नंप्रतेन्नस्य ॥ नोदिद्वयनभौवस्यंशुहिम्मणः ॥

रम्, उदरितवान्, अस्मि एषां शोडुणां बाहू उद्वर्चः उद्वरितवान् वचः । अथो अपि च बलम् ।
 क्षिणोमि च विनाशयामि ब्रह्मणा पुरोहि संज्ञेन अस्मितान् । उन्नयामि उद्गमयामि च स्वान्-

(१) का० उपोत्तमाचप्रियस्यं च्छुत्तमांपुरोहितस्य । १६ । ४ । ४१ । चक्षियजमानस्यहादयोसंश्रितमित्येतामिच्छयाद-
 धातिएकादशिन्याः सर्वासाश्चामन्ते स्वाहाकारयेतिसुप्तार्थः ।

(२) का० एषांस्वकीयानां राजन्नास्त्राणादीनामधीएकस्यबाहूशुजीउदतिरसुल्कयणवर्धितवानस्मितृतिवृत्त्यर्थं, लौकिकोन्निरियं
 लोकेद्वियोत्पन्नादुरकटोभवतिजनाएवंदन्ति भयंस्वहस्तमुपरिक्षत्तवानिति ।

मग्नेः ॥१॥ द्वाभ्याम् परि गृह्णाति । (१) नक्तोपामा । आग्नेयो विष्टुपु नक्ता राविः । उपा शब्देना
 ह रच्यते । रात्रग्रहणी । समनसा एकमनस्के विरूपे । नानारूपे कृष्णा राविः शुक्ल महः ।
 धापयेते यापयेते । सायं प्रात रग्निहेत्वादिभिः कर्मभिः । शिशुं बाल मिव माता पितरौ एकम्
 नत्तोपासुसमनसा ॥ विरूपेधापयेते शिशुमेकं ससमीची ॥ द्वावाच्चा
 माशुक्क्मोऽश्रुन्तव्विर्भातिदुवाऽअग्निनन्वारयन्द्रविणोदाः ॥ २ ॥ वि

अग्निनलक्षणम् । स समीची सम्यग वृत्ते संश्लिष्टे वा । ये इत्थं, भूते ताभ्यां गृह्णामी ति
 शेषः हरन् ॥ वपति । (२) द्वावाच्चासा । घात्रा प्रथिव्यौ यो रक्त्तः रोचनः अन्त विभा-

भूता उच्यते इत्यत्र पिण्ड उच्यन्ते । कृष्णाजिनखण्डे श्वेतकृष्णरीमस्थाने स्यूतम् त्रिगुण्यणसूत्रे प्रीत भ्रमिर्बुधं वर्तमान
 पिण्डा वह्निर्भवन्ततथा धार्यं भिति सूत्रार्थ

(१) का० परिमण्डलाभ्या मिण्डुभ्या मुखापरिगृह्णाति नत्तोपासति । १५ । ५ । ३ । वर्तुं लाभ्या मुखाधारणसाधरूपाभ्या
 मिण्डुभ्या मुखपरिगृह्णातीति सूत्रार्थ ।

(२) का० हरति द्वावाच्चाभेति । १६ । ५ । ४ । आहवनीयोपरिस्था मुखा मेव मिण्डुभ्या मादाय द्यावेति पादेनासन्दो म्पत्ति त
 हरतीति सूत्रार्थ ।

ति अन्तरा दीयते तं हराम्नीति शेषः । नि दधाति । (१) देवा अग्नि न्यारयन्द्रविणोदाः ।
य मग्नि देवा द्रविणोदाः धन दातारो धारितवन्तः त मंहं धारयामीति शेषः ॥ २ ॥ शि-
क्य पाशं प्रतिमुञ्चतो (२) विश्वा रूपाणि *जगती सावित्री । यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि प्रति-
प्रश्नारूपाणि ॥ विश्वश्चारूपाणिप्रतिमुञ्चतेकुविःप्रासांवीदुद्भृद्द्विप
चतुंणपदे ॥ विनाकंमक्खारसविताव्वुरेण्योनुप्रयाणंमक्खसोव्विराज

मुञ्चते प्रतिवधाति द्रव्येष्वपहस्य शार्वरन्तमः प्रकाशयतीत्यर्थः । कविः क्रान्तादर्शनः । य
श्च मासावीत् प्रसौति । भद्रं भन्दनीयम् द्विपदे चतुर्थ्यदे । द्विपाद्भ्यश्चतुष्पाद्भ्यश्च । विना-

(१) का० ब्राह्मवनीपस्य पुरस्ता दुद्रात्त्रासदीवदासद्यां चतुरस्राड्य शिक्खवत्या मादधातीति देवाग्नि मिति । १६ । ५ । ५ ।
ब्राह्मवनीरात्यूर्वदेशि भूमिस्थार्षिताया मासद्या मुखा निदधाति देवा इति पादेन उद्भवासदीवदिति प्रादिमात्रपाद्या
मौदुम्ब्योरद्विमात्त्राद्वा मुञ्चरज्ज्वा व्युताया मिति सम्भ्यते तथा चतुरस्राणि चतुष्कोणानि अङ्गानीपोपलपादरूपाणि
यस्यास्तस्यास्यिका वृति सूत्रार्थः ।

(२) का० शिक्खपाय मतिमुञ्चते पडुयाम विश्वारूपाणोति । १५ । ५ । ६ । उक्त्वं यम्यतेनियम्यते येस्ते उच्यामा रज्ज्व
पडुयामारज्ज्वव ऊर्ध्वाकर्षणहेतवो यस्ये दुग् मासन्दीस्यं शिक्खपाशं यजमान कण्ठे बध्नातीति सूत्रार्थः ।

क मस्य त्वविता वरेण्यः । यच्चव्यख्यत् विख्यापयति । नाकं दु लोकम् सविता
 सर्वस्य प्रसविता । वरेण्यः वरणीयः । अनु प्रयाण सपसो विराजति । स सविता उपसः
 प्रयाणं प्रगमनम् अनुपचात् विराजति दीयते । उषाः सविहः पुरोगामिनौति सविहः स्तुतिः ।
 य त्थिभूतः सविता सशिक्कं प्रतिमुच्चत्वित् लर्थः ॥ ३ ॥ (१) विहत्या भिमन्त्वयते विहतिच्चत

ति ॥ ३ ॥ सुपुणोसि ॥ गुरुत्मास्त्रिहतेशिरोगायत्रञ्चदुर्ध्वहृदयन्तरेपु
 चौ ॥ स्तोमंश्चात्माच्छन्दोऽस्यङ्गानियजूंश्छिनामं ॥ सामंतेतुनू
 व्वीमदेब्ब्यंयज्ञायुञ्जियुम्बुच्छुन्विषण्णयाऽशुफ्राः ॥ सुपुसूर्णिसिगुरुत्मा

खसाना । गारुत्मतौ विपत्नी । सुपर्णोसि । सुपतन स्त्व मसि । गरुत्मान् गणवान् अथनवात् ।
 विष्टत् स्तोमः ते तव शिरः गायवं चक्षुः । वृहद्रथन्तरे सामनौ पचौ धञ्च विशः स्तोमः ।
 आत्माच्छन्दोऽस्येकविंशतिरगानि । यजूंषिनाम । सामंतेतनूः वामदेव्यम् । यज्ञायुञ्जियुच्छम् ।

(१) का० मणिक्य प्राच प्रष्टञ्जति सुपर्णोसोति पिण्वत् । १६ । ५ । ७ । शिक्कसञ्चित मुव्याग्निम्नाच्या मूर्ध्वं न्यारयत । पिण्वं
 वदित्स्ववापु अनेनाख्यान्ने रभिमन्त्वये मुप्यत्त क्वैश्चिदिति मृतुग्य ।

हन्ता । अत्रस्तनेन व्याख्यातम् ॥५॥ (१) ऊर्ध्वं गजः प्रदक्षिणं गृह्णात्यग्निम् * अक्रान्ददग्निः विष्टुप् ।
 अस्या सृष्ट्यग्निं पर्जन्यौ कथ्येते । अक्रान्दत् क्रान्दते विस्फूर्जति अग्निः । स्तनयन्निवद्यौः ।
 द्यौः शब्देनात्र पर्जन्यं चक्राः यथा स्तनयन्पर्जन्यः शब्दं करोति एव मग्निः पर्जन्यवत्
 तीयती हुन्ता जागतुच्छन्दोऽआरोहुः (१) दिशोऽनुविक्रमस्व ॥५॥ अ
 सिशत्त्वयुती हुन्तानुष्टुभुच्छन्दोऽआरोहुः (१) दिशोऽनुविक्रमस्व ॥५॥ अ
 क्रान्दुग्निः ॥ अक्रान्दुग्निस्तनयन्निवद्यौः क्षामारिहृद्द्वीरुधः स
 शब्दं करोति अथा न्यान्यपि पर्जन्यानि रूपान्यग्नेः प्रदर्शयन्ते । क्षामारिहृद्द्वीरुधः समञ्जन्
 क्षामा शब्देन शथिव्युच्यते । द्वितीयाथे च प्रथमा । लिह आस्वादेनेयथा पर्जन्य उदक
 भाय सुपगच्छन्नर्थं शथिवीं लेटि आस्वादयति वीरुधः समञ्जन् व्याप्नुवन् एव मय मग्निः

(१) का० पिण्डवप्रागुदशमपद्यथायक्रान्ददग्निरिति । १६ । ५ । १४ । ऊर्ध्वं वाहुः प्रागूर्ध्वं मग्निं प्रगृह्णातीति सूत्रार्थः

(१) का० दिशोऽनुविक्रमस्व इति । १६ । ५ । ११ । सर्वादिगः पथ्यनीत्यर्थः ।

• अग्निदेवव्याविष्टुप् यत्स मोहटा ।

षष्ठिवी मत्पथं मास्वादयति स्वकीय ब्याला समूहे नौषधीः समंजनम् । व्याप्तुवन् । अन्य
 दयुच्यते । सद्यो जज्ञानो विही सिद्धो अख्यत् । यथा पर्जन्यः सद्य एवाभ्र रूपेण जाय-
 मानो व्यख्यत् वि रूपसर्गः ख्याति नासं वध्यते तेन विख्यापयति हि ई इद्धो धारा शतसहस्रैः ।
 हि ई इमौ निपातौ प्रादपूरणौ । एव मय मग्निः सद्य एव जायजानः इद्धः सन्-

मुञ्जन् ॥ सुद्योजंज्ञानोव्विहीसिद्धोऽअकब्रुदारोदसौभानुनाभात्यन्तः॥
 ६ ॥ अग्नेर्बभ्यावर्तिन् । अग्नेर्बभ्यावर्तिन्नुभिमुनिवर्तुस्वायंप्राव्वञ्च

इदं सर्वं विख्यापयति । अन्यच्च । आरोदसौ भानुना भात्यन्तः । यथा पर्जन्य आभाति
 भानुना विद्यु द्रूपेण । रोदसौ द्यावापृथिव्यो रन्त व्यं वसितः । एव मय मग्नि राभाति
 भानुना दीप्त्या द्यावा पृथिव्यो रन्त व्यं वसितः । एव मग्निः पर्जन्यवत् सूयते ऋषिणा ॥ ६ ॥
 (१) अत्रहरति । ० अग्ने अभ्यावर्ति न्ति इतः प्रवृत्ति पञ्चाग्नेयः । अग्ने अभ्यावर्ति

(१) का० अत्रहरत्यग्नेऽभ्यावर्ति विति । १६ । ५ । १५ । ऋक्चतुष्टयेनचतुर्वारमुख्याग्निमात्ममीपमानयतीतिसुत्रार्थं ।

* अग्निदेवतोर्ध्वं ब्रह्मतीद्वादगार्णं क्षिपादी ।

सर्वदृहती । हे अग्ने अथावर्तनील । अभिनिवर्तस्व मां प्रति । आयुषा वर्चसा ।

अन्नेन । प्रजया धनेन । सन्या । लाभेन । मेधया । रया । सुवर्णो त्कर्षेण ।

पोषेण धन पुष्ट्या ॥ ७ ॥ (१) अग्ने अङ्गिरः । महादृहती । हे अग्ने अङ्गिरः । अङ्गानां

रसभूत । यत् तव सन्तु आहतः आवर्तनानि । शत शब्दोऽ संख्यात विषयः । सहस्रं

सांप्रजयाधनेन ॥ सुन्दयामिधयारुध्यापोषेण ॥ ७ ॥ अग्नेऽअङ्गिरः ॥

श्रुतन्तैःसन्त्वावृतैःसुहस्रन्तःउपावृतैः ॥ अध्यापोषस्युपोषेणुपुनर्नो

नुष्टमाक्षधिपुनर्नोरुयिमाक्षधि ॥ ८ ॥ पुनरुर्ज्जा ॥ निवर्तस्वपुनर

वहूनि च उपावर्तनानि सन्तु । अथ अध समानार्थौ अथैवं भूयो भूयः करणे नावर्तमानः ।

पोषस्य पोषेण अत्रवच्छिन्न धनागमेन सह पुनः नो स्वाकं नष्टम् न आकृधि आगमय । रयिं धनं

पुनरागमय । (२) करोति गतिकर्मा ॥ ८ ॥ पुन र्ज्जा । गायत्री । पुनः पुन रथासो ऽनवच्छे-

(१) का० आग्नेयीमहादृहतीएक पादोद्वादादगण्यत्वारोष्टर्या ।

(२) युगुणश्चभारवन्दसीतिहेभिः व्याययेगपोलुक् ।

दार्थः । पुन रपि कर्त्वी दध्या दुपसेचनेन निवर्त्तस्व पुनश्च हे अग्ने इषा अग्नेन सह आयुषा
 च सह । किञ्च पुनरेव नोस्मान् पाहि अंहसः पापा त्यक्ताशात् यथा पूर्वं रक्षिताः ॥ ९ ॥ सह-
 रथा । सह धनेन निवर्त्तस्य । किञ्च । हे अग्ने पिन्वस्व पिन्वतिः सेचनार्थः । तां च रधिं
 सिञ्च । वसो धीरवा अनवच्छिन्न धनदानेन निवर्त्तस्व । पुनः पुनरापायस्वै त्यभिप्रायः ।
 रग्नऽहुषायुषा ॥ पुनर्नर्नऽप्राह्यऽहंसऽ ॥ ९ ॥ सुहवृत्या ॥ निवर्त्तस्वा
 रग्नेपिन्द्वस्वधारया ॥ त्विश्वस्वप्सन्ध्यां त्विश्वस्तुस्पृष्टिं ॥ १० ॥ आर्त्वा ॥

अथ भूतया रथा । विश्वप्सन्ध्या विश्वतस्सरि । (१) प्रता भक्षणे सर्वजनोपभोग्यया । विश्वतस्सरि ।
 सर्वतो धिग तै रथैः पूर्यमाणया रथा ॥ १० ॥ (२) उपरित तना निधारय न्तभिमन्वयते ।
 * आत्वाहार्यम् । असुष्टु, वृद्धाहार्यं त्वां यतः द्यु लोकात् । दृञ्, हरणे । † हृतवान् । त्वं

(१) विश्वे. म्नायतेपीयते भक्षते इति विश्वप्सन्धीतया ।

(२) या० उपरिधारयन्नात्वाहार्यमित्यभिमन्वयते । १६ । ५ । १६ । नामीरुपयुं ह्यग्निन्धारयसामभिमन्वयते इतिसुधार्थः ।

च । अन्तरम् । अन्तः नास्या उपरि शरीर मध्ये अभ्यः । अतो ब्रवीमि । ध्रुवः स्थिरः
तिष्ठ । अविचाचलिः । अविचलन शीलः । किञ्च विशः त्वां सर्वाः व्याञ्छन्तु । अन्नं तवो
पतिष्ठ सर्वम् अन्नं विविडि तित्युतिः । मात्वत् त्वतो राष्ट्रं जनपदसमूहः अधिभयत् अधिन्न
हार्षमुन्तरं भूङ्क्षु वस्तिष्ठ विचाचलिः ॥ विशंस्वासर्वी व्याञ्छन्तु मात्व
द्वापृमधिबन्धयत् ॥ ११ ॥ उदुत्तमं व्वरुणप्राशं सुरम्मद
वाधुमं ब्विमंध्यमं श्रथाय ॥ अथावुयमादित्यवृते तवानागसोऽत्रिदि
तयेस्याम ॥ १२ ॥ अग्नेवृहन् ॥ अग्नेवृहन्नपसां मूर्ध्नाऽत्ररथानिर्ज्ज

श्रथ ॥ ११ ॥ (१) पाशा न्विसुञ्चति । उदुत्तमम् । वारुणौ विष्टुप् । उ द्वित्य य सुपसर्गः अथायि
त्यनेन संबध्यते । हे वरुण उतमं पाशम् उच्छ्रय । अथ शैथिल्ये । श्रथौ काथो
ईनय अश्रत् अश्रत्तः अवाधममम् अधमं च पाशम् अवाचीनं श्रथय । वि मध्यमम्

(१) का० पागडम्, योदुत्तममिति । १६ । ५ । १० । एकपाशशिक्षपाशौ गलादूर्ध्वमंग्णिकाशयती तिस्रवार्य ।

स्थान स्थित मेव विश्वलक्ष्य मध्यमम् । अथैवं ह्यते सति वयं हे आदित्य अदितेः पुल व्रते त वकर्मणि
 वर्तमानाः अनागमः अनपराधाः अदितये आदीनताये स्वाम भवेम ॥ १२ ॥ प्रदक्षिणान्
 गृह्णाति । * अग्रे । दृहन् । विष्टुप् । आदित्यात्मनोग्नेः सुतिः । यः अग्रे उपसां
 दृहन् महान् प्रभावतः उर्ध्वं अस्यान् स्थितः । यश्च निर्जगन्वान् तमसः निर्गतो रात्रि
 गुन्वान्तमसुोच्च्योतिषागात् ॥ अग्निवर्भानुनाक्ष्णतास्वङ्गुऽत्राज्जा
 तोव्विश्वसुसद्मान्न्याप्राः ॥ १३ ॥ हृदं सःशुचिषत् ॥ हृदं सःशुचिषह्

लक्षणा तमसः अह लक्षणेन ज्योतिषा सह अगात् आगतः सोग्निः भानुना क्यता रोचि-
 ष्युना । स्वङ्गः शोभनाङ्गः । आ जातो विश्वा सद्मा न्यप्राः । प्रापूरणे । आ अप्राः
 आपूरितवान् जातः संजात रश्मिः विश्वा सद्मानि । इमे वै लोका विश्वासद्मानौ ति शु-

(१) का० पिण्डव्यादक्षिणा प्रगल्हायपे सहव्रिति । १६ । ५ । १८ । पूर्वमन्त्रेण पाशाशुभुथोर्ध्वं बाहुराणं यो दिग्ं प्रत्य-
 ह्याप्त्विन्धारयतीति सूक्तार्थ ।

तिः सर्वाणि सदनानौ प्रत्यक्षं दृष्टिता ॥ १३ ॥ अत्रहरति । ह ठं० सः शुचिप दिति । ब-
 गती यजु रन्ता । दृहदिति यजुः । जगत्या गजगती हे मास्रोका निति श्रुतिः । तथा
 दृह दिति निदधातीति राजसूये अतिच्छन्द स मित्युक्तम् । व्याख्यातो मन्वाथः ॥ १४ ॥
 उपतिष्ठते सीदत्व मिति तिसृभि रान्नेयौभिः । एका विष्टुप् हे अनुष्टमौ । सीदत्वम् ।

सुरन्तरिद्युसद्घोताव्विष्टिप्रदतिथिर्दुरोणसत् ॥ नृषद्दुरसद्वत् सद्घोसु
 सदुब्जागेजाऽमृतजाऽद्रिजाऽमृतवृहत् ॥ १४ ॥ सीदत्वम् । सीदु
 त्वम् । सीदुत्वस्मातुरस्याऽदुप्रस्थेनिष्क्षान्यगने व्युनानिब्विद्वान् ।

अवस्थानं कुरु त्वम् अस्या उखाया मातुः उपस्थे उत्सङ्गे । विश्वानि सर्वाणि हे अग्ने
 वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान् प्रजानन् पदार्थं सात त्व वेदीसन् । किञ्च । उखाया मय-
 स्थानं कुर्वन् । मैनां तपसा मार्चिषा भिशोची । सा अभिशोचीः सा अभिताप येः
 एना सृषां तपसा तापेन माचा त्विषा ज्वालय । किञ्च । अन्तः अस्यामध्ये अस्यासु-

खाद्या मयस्थितं सुक्रज्योतिः शुक्ल कर्म साधनं व्योतिः विभाहि विविष' दीप्यस्व ॥ १५ ॥
 (१) अन्तरने । व्यवहित पद सवन्ध प्रायो यं मन्तः । हे अग्ने यस्या उखाया स्त्वमन्त म-
 व्यतः रुचा । दीप्सा सहितः सदनेस्वे । स्वफौये स्थानेवर्तसे । तस्या एव उखायाः त्वं

मैनुान्तपंसामार्चिप्रुभिशीचीरुन्तरस्यांशुक्लज्योतिर्विभाहि ॥१५॥
 अन्तरगने ॥ रुचां स्वसुखायाऽसदनेस्वे ॥ तस्यास्वहंहरंसातपुञ्जातवेद
 ऽश्रिवीभवं ॥१६॥ श्रिवीभूत्वा ॥ महृदयंसगनेऽश्रयोसीदश्रिवसत्वम् ॥

हरसा ज्योतिषा तपन् । तप तापे । हे अग्ने (२) जातवेदाः जातं वेत्तीति जातवेदा
 स्ता त्वं वीथने हे जातवेदः जातप्रज्ञान । शिवो । भव शान्तो भव ॥ १६ ॥ श्रिवो भूत्वा ।
 शान्तो भूत्वा मर्छं हे अग्ने । अथो अपि च । सीद उपविश उखायाम् । शिवस्त्वम्

(१) घनि देवत्वे हे श्रुष्टुभो ।

(२) जातवेदोपान यस्मै तिसा जातविज्ञान ।

शिवः क्त्वा दिवः सर्वा स्वं योनिं स्थानम् (१) इहाराद इह आश्रयदः आसीद ॥ १७ ॥ वात्स
 मेणो पतिष्ठते । (२) दिवस्परि ।* द्वादशा ग्नेयः लिटुभः । दिवः परिदिवः सक्ताशान् प्रयत्नं यज्ञे
 जातः । अग्निः । प्राणो वैदिवः प्राणा तुवा एष प्रथम सजायते ति श्रुतिः । तं जात सन्नि प्राणि
 शिवाः कृत्वादि शुःसर्व्याः स्वंध्योनिं सिंहासदः ॥ १७ ॥ [१७] दिवसुप्रति ॥
 प्रशुमञ्जंज्ञेऽश्रुगिनरुस्मद्वितीयुभ्यश्चिजातवेदाः ॥ तृतीयमुष्णसुनसृणा
 ति प्राणो वा अग्नि जात सर्वे न अेत त्वन्तं जनयती त्येतदभि प्रायम् । अस्व द्वितीयं परिजात
 वेदाः । अस्मत् अस्मत्तः पुरुष विधात् द्वितीयं जातवेदः आतः यदेन मदो द्वितीयं पुरुष विधो
 जन यदि ति श्रुतिः । मसुखाच्च योने ह स्ताभ्यां वाग्नि मसृजते त्वयं । पुरुष विधिः । तृतीय

(१) आभीदयागत्वउपधिगृह्यन्मिनुड्लड् इति पा० लोड्यंलुड् ।

(२) का० वास्वप्रेषधदिवस्परित्येकादशभिरनुवाकैर्नके । १६ । ५ । ३१ । दिवस्परित्येकादशचंनवाक्षप्रेणोत्थमग्निमुपत्ति-
 ष्ते । एकेवाचार्याश्चनुवाकेनद्वादशचंनवदन्तीतिस्त्वार्थ ।

* का० अग्निदेयताद्वादशलिटमोभनन्दनपुत्रयत्समीदृष्टा ।

मासु । ततीनं तम् अग्नुं व्यवस्थितं जनयति । य देन अदरुतृतीयमद्भ्यो धि जनय दिति श्रुतिः ।
 अथयो गभो न्तरासी त्चोनि ररुज्यते त्येत शुत्वसिप्रायम् । नृमणा अजस्रम् । नृपु मनोयस्ये
 त्ति न सत्याः प्रजापतिः अजस्र ससुपचीणम् । प्रजापति वै न्दमणा अग्नि रजस्र इति श्रुतिः ।

ऽअजस्रुमिन्धानऽएनञ्जरतेस्वाधीः ॥१८॥ विद्मति ॥ अगर्नेत्रेधात्त्र

तृतीय सप्तमत् व्यं वस्थितं जनयति नृमणा अजस्र मग्नि मिति वाक्यार्थः । य एवं वज्र जन्मा-
 ग्निः तम् इन्धानः आदीपयन् यजमानः एन मग्निं जरते जनयतीति धातो रर्थान्तरे वृत्तिः ।
 स्वाधोः शे भ ना आहितधी वृद्धि यंस्य च स्वाधोः (१) ॥ १८ ॥ (२) विद्मते । विद्मः जानीमः

(१) यहायमर्थं अग्निं प्रथमन्दिव परि द्युलोकस्थीपरिजग्ने चुर्यरुपेणोत्यत्र अस्त्वपरि अस्मदीय मनुष्य लोकोपरि जातविद
 द्विती यजग्ने ममिदुवद्भि रूपेणद्वितीयजन्मप्राप्तवान् अष्पु, समुद्रे तृतीय जग्ने वडवानल रूपेण तृतीयवारसुत्यत्र अजस्रं
 मियपिजग्नेषु नृमणा नृपुमनोयस्य यजमानिब्वनुपह्वुवियुक्त एनमी दृग्मग्निमन्धान पुरोडाशादिनादीपयन् स्वाधी
 स्वाय त्चित्तोयजमानं जरतेजोयते जरापयन्त्यं चरतीत्यर्थः ।

(२) यानिपूर्यमिन्धन्वेत धास्ररुपाद्युक्तानिआदित्याग्निवडवानलरूपाणि तानिचयाणिचिसव्याकानितितवसस्वन्धीनिरूपाणि
 थयविद्यजानीम ।

विद्याद्यचोऽतस्तिष्ठः इति दीर्घत्वम् । ते तव हे अग्ने । त्वेधा त्वयाणि । त्विधा प्रविभक्तानि लीणि
रूपाणि अग्नि वायु सूर्याख्याणि । विद्मते धाम । धामानि त्वयाणि भवन्ति स्थानानि नामा
नित्र त्मानेति च जन्मा न्यत्रा भि प्रेतानि । धामानि जग्मानि आहवनीय गार्हपत्य दक्षिणा
ग्न्यति प्रणीत धिष्ण्य प्रच्यतैनि । विद्यता विद्यता वरुहूपणि । विजानीमश्च तव नाम परम

याणि विद्मते धामं विभृता पुरुत्वा ॥ विद्मते नामं परमङ्गु ह्ययि विद्मते
सुत्संयतं आजुगन्धं ॥ १६ ॥ सुमुद्गै त्वा ॥ नृमणांऽआस्वन्तन्नु च
त्वांऽईधेद्विवोऽअगनुऽऊधन् ॥ तृतीये त्वारजंसितस्थिवांऽसंमपामपु

सुत्सुत्सु गृहाया मिव य द्यवेस्थितम् । य विष्ट इति वा । अथ त न्नाम विद्मते सुत्स म् । विज
नीम च त सुत्स न्दन ममपुं प्रथम मवस्थानं य तस्त्वम् आजगन्ध आगतवा नसि हे अग्ने ॥ १६ ॥
समुद्गै त्वा । हेग्ने समुद्गै त्वा त्वा पूर्ववर्तमानं नृमणाः मजायतिः । ईधे दीपयां चकार ।
सो पोऽसृजते त्वुपक्रम्य तस्मा दग्नि हवैत मग्नि रित्योवचति इत्ये तदभि प्रायम् ।

अशुन्त नृचक्षा इधे । अस्वन्त वतमानं नृचक्षा प्रजाति रेव इधे आदीपितवान् ।
तमद्ग उपो दासृष्टं पुष्कर पर्णे वि वेदे च्यादि श्रुति रुद्राटिता । दिवो अग्न । ऊधन् ।
द्यु, लोकस्य ऊधसि महो दके प्रदेशे आदित्यात्मना नृचक्षा एव इधे । तृतीये त्वा रजसि
च त्वां द्युलोकै आदित्यात्मना स्थितवन्तम् अपाम् उपसे उत्संगे नाव्याना मपां मध्ये

स्त्येमहिषाऽअवर्द्धन् ॥ २० ॥ अंक्त्वंदुग्निग्नः ॥ अंक्त्वंदुग्निग्नस्तुनयं
न्निवृद्धीः क्षामुरिं हृद्द्वीरुधः समुञ्जन् ॥ सुधीजंज्ञानोव्विहीस्रिद्धोऽअ
क्खुप्रदारोदंसीभुलुनाभात्युन्तः ॥ २१ ॥ श्रीणामुदरः ॥ श्रीणामुदरः
रीधुरणोरथीणास्मनीषाणुःसोमसोपाः ॥ व्वसुःसुनुःसह

व्यवस्थितम् महिषाः सहान्तः प्राणाः अवर्द्धन् वर्द्धयां चक्रुः । प्रणो वै महिषा इत्यादि
श्रुतिः ॥ २० ॥ अक्रन्दंदिनि रिति व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ श्रीणा मुदरः । श्रीणां लक्ष्मीणां
मुदरोरुत्थं दाता धरणो रवीणां । मनीषाणाम् प्रापणः कश्चिद्वनवान पि

भवति नतु दाता । अयंतु मनसा एपितानां कामानां प्रापयिता । सोम गोपा । धिष्णा
 अग्नयः सोमं गोपयन्ति तदग्निं प्राय सेतत् । सोमिना वा गोपायति । वसुः वासयिता ।
 यद्वा० वसुः घ्नं एवाग्निः । यथा न्यानि घना न्युपकारं कुर्वन्ति शयनासन गवादीनि एव
 मय मयुपकरोति भूतानां ताप प्राक प्रनाग्ये । ससुः सहसः । पुलो बलस्य । रुध्य
 मानो जायते तस्मा देव सुचर्ते । द्याप्सु राजा । अप्सव वसिधतो वरुणा ताना राजा । तथा

गोऽश्रुपसुराज्जुव्विभुत्त्यव्यंऽऽपससंलिधुमः ॥ २२ ॥ व्विप्रश्वंस्यकुं

तुः ॥ व्विप्रश्वंस्यकुं तुर्भुर्भनश्युगर्भुऽषादीदसोऽषाष्टुणाञ्जायमानऽ ।
 चोक्तम् । त्व मने वक्ष्यो षायते यतिदि दिभात्यग्र उपसान् । आदिष्या तना । इन्वानः
 इन्वी दीप्ती । दीप्यमाजः । यद्वा । उपः कालिग्नौनां ग्रादुः कारणं क्रियते तदभिप्राय
 सेतत् ॥ २२ ॥ विश्वस्य केतुः । चतुर्थः पादोच प्रयसं व्याख्याते यच्छब्द योगात् । जनाय-
 दग्निमयजन्तपञ्च । यदि त्वधिभक्तिकोनि देशः । य मग्निं पञ्चजनाः । चत्वारी वर्णा
 निपाद पञ्चमाः पञ्चजना उच्यते । अयजन्त इष्टवन्ताः सविश्वस्य केतुः सर्वस्य प्राणिजातस्य

कोटुः प्रजानम् अग्न्यात्मना । भुवनस्य गर्भः । भूत जातस्य वाद्यात्मना गर्भः छहि प्राणभा-
 वेन भूताना मन्तः सञ्चरति । आरोदसौ अष्टणात् जायमानः । स एव आपूरयति द्यावापृ-
 थिव्यौ जायमान आदित्यात्मना । स एव मध्यस्थान सारह्य इन्द्रात्मना वीडुञ्चित् । इदं ल
 षट्त्रि सादारविसव्यं शेषं वा अभिनत् विदारयति । परायन् परापपरतो गच्छन् ॥ २३ ॥

व्वीडुञ्चिदद्रि'मभिनत्थरुयञ्जनायदुग्निमयजन्तुपञ्च' ॥ २३ ॥ उग्नि
 ऋपावकः ॥ उग्निर्ऋपावकोऽचरतिः सुसुधामर्तं षष्ठुग्निगनरुसृतोनिधा
 यि ॥ इयंतिधुममनुषमरि'ब्भ्रुदुच्छुर्कै'गंशोचिप्राद्यामिनंक्षन् ॥ २४ ॥

उग्निर्ऋपावकः । वय कान्तौ । अस्य द्रुत सम्प्रसाणस्यै तद्रूपम् उशिक् । कान्तः मेधाशौ वा ।
 पावकः पावयिता । अरतिः । अर्लं मतिः । पर्याप्त मतिः । सुमेधाः कल्याणं प्रदः साधु
 यज्ञो वा । मर्तेषु मरणधर्मेषु मनुष्येषु । अग्निः । कथं भूतः । अमृतः अमरण ध-
 र्मी । निधायि निहितः देवैः स्व' नो अस्य लोकस्या ध्यच्च एषीति । स इयति उदियति उद्ग-

मयति धूमस् शरुपम् अरोचनम् भरिम्भत् धारय न्निदं जगत् । इतो वा अय मृष्टं रेतः
 सिञ्चति सासुल दृष्टि भवती त्वेत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्तः । सुक्रेण शोचिषा । सुक्रेण शो-
 चिषा । द्वां दुलोकम् इन च्छन् व्याप्तुवन् । नक्षत्र ग्रह चन्द्र तारक संबन्धिना धूम मिय-
 तीति संबध्यते । इतः प्रदानाद्दि देवा उपजीवन्ती त्वेत च्छ्रुत्यभि प्रायो यं मन्तः । ॥ २४ ॥

हृशुानीरुक्मः? ॥ हृशुानीरुक्मःऽउर्व्याव्यध्वीदुर्मर्षमायुःश्रियेरुचानः॥
 अग्निनरुमृतीऽअभवुद्वयोभित्यदेनुन्ध्वीरजनयत्सुरेतांसि ॥ २५ ॥ य
 स्ते ॥ अद्यकृणवद्भृशोचिप्रपन्देवघृतवन्तमगने ॥ प्रतन्नयप्रतुर्व्व

हृशुानी रुक्म इति व्याख्यातम् ॥ २५ ॥ यस्ते अद्य । य स्तव अद्य प्रति पदि । द्वाणवत्
 करोति हे भद्र शोचे । भन्दनीय दीप्ति । अपूपम् पुरोडाशम् । हे देव । घृतवन्तम् । हे
 अग्ने । स आज्य स्योपस्तेर्यं हि हविषो वदायापो परिधादा ज्यास्या वधारयती त्वेत च्छ्रुत्यभि
 प्रायम् । प्रतन्नय । नयसीति प्राप्ते च्छान्दसो लोट् । प्रणयसि तं यजमानम् । प्रतरम्

अतितराम वसो अच्छ । अच्छामे राणु मिति शाकपूणिः ! वसोयं स्थान मभि । वस्तुतर
स्थानमभि । वस निवासे । तन् तुय छन्दसीति इयमुन् तरिटेमेयखिति तचोलोपः वसीय इति
सिध्यति । स लोक मागच्छत्य शोकं । अहिमं तस्मि न्यसति शाश्वतीः समाः इति श्रुत्युक्तं
तं प्राप्नुयात् अयं वसीयान् लोकः । अभिनयसि च सुम्नन् देव भक्त देवा सेवितम् हे यविष्ठ ।

स्योऽअच्छाभिसूम्नन्देवभक्तंयविष्ठ ॥ २६ ॥ आतम् ॥ आतम्भज
सौप्रश्रवसेष्वंगनऽउक्थ्यऽऽभंजशुस्यमानि ॥ प्रियःसूद्येऽपि
योऽश्रुगनाभंवात्त्युज्जातेनभिनदुदृज्जनिस्वैः ॥ २७ ॥ स्वामंगने ॥ त्वा

युवतम । अथवा मियथिततम ॥ २६ ॥ आतंभज । यदः स्थाने तदो वृत्तिः लटः स्थाने
लोटः अर्थं संवन्धात् । हे अग्ने आभजसि यं यजमानम् * सौश्रवसेषु साधु यवणीषेषु यद्-
क्रावुषु । उक्थ उक्थ आभज । तत स्तोत्रे व यद्वा क्रवुषु । उक्थे उक्थे यस्यमाने आभजसि

* शोभन शव शीतिं वृषव सुश्रवण समन्वीषि कीर्तिं वैश्रवणानिकर्माणि सोयव सान्तिषु यजकर्मणु ।

आसेवसे । यजमानः प्रियः सूर्यस्य * भवति प्रियश्चाग्ने भवति । किञ्च । उच्चाते न
 भिनदत् । उद्धिनति धर्माथ कामान् जातेनौ रस पुत्र संघातेन । उद्धिनति च । जनित्वैः
 जनिय्यमाणैः पौत्र प्रपौत्र सभैः वेदार्थान् । प्रजापत्यस्य स्वगयायिनौ भवतौ त्वभिप्रायः ॥ २७ ॥
 त्वामग्ने । हे अग्ने त्वां यजमानाः । अनुद्यन् अन्वहम् अह न्यहनि । विश्वानि वसूनि

मंगनेयजमानोऽअनुद्यन्त्विष्वान्त्वप्रशुव्वसुदधिरेव्वार्याणि ॥ त्वयांसुहृद्
 विंशसिच्छमानाव्वजङ्गुमन्तसुशिशुोव्विवन्नुः ॥ २८ ॥ अस्ताव्व्यु

धनानि । दधिरे धारयन्ति सृमि गो हिरण्यादीनि । वार्याणि वरणीयानि । किञ्च । त्वया
 च सह द्रविणं यज्ञ फल सिच्छमानाः कामयमानाः । व्रजम् । व्रज त्यनेन सुकृतिन इति
 व्रजो देवयान मार्गः गो मन्तम् । गावो रश्मय आदित्य सम्बन्धिनः तैः संयुक्तम् । उशिषो
 भेषाविनः ज्ञानकर्म ससुच्चय कारिणः । विवन्नः विमिदुः । आदित्य मण्डलस्य मध्येन मार्गं

श०

च०

सं०

२६५

उ०

भा०

कृतवन्त इत्यर्थः । तदुक्तम् । ते य एवं विदु रित्युपक्रम्य देवलोका दादित्य सखलमिति ॥ २८ ॥
 अस्ताव्यग्निः । स्तुतो ग्नि वैश्वानरः नरां सुशेवः मनुष्याणां शोभनं सुखयिता । ऋषिभिः ।
 ऋत्विग् यजमानैः । सोमस्य गोपायिता । अह्वेषे । पादौ लिङ्गोक्ता देवताकौ । यतो
 ग्निः । अस्ताव्युग्निनन्नरां सुशेवोव्वैश्वानरः ऋषिभिः सोमंगी

पाऽ ॥ अदूह्वेषेद्यावापृथिवीह्रुवेमदेवाधुत्तरुयिमुस्मेसुवीरम् ॥ २९ ॥

[१२] सुमिधुग्निम् ॥ सुमिधुग्निन्दुवस्यतघृतैर्वाधयुतातिथि
 ग्निः स्तुतः अतः अह्वेषे ह्येष रहिते द्यावा पृथिव्यौ जुवेम आह्वयामः त दाश्रय कर्म प्रा-
 र्थम् । द्वे देवा यूय मपि घत । दत्त । रधिं घनम् अस्त्रे अस्त्रम् । सुवीरं शोभन-
 युवम् ॥ २९ ॥ (१) वनीवाहनम् । आग्नेष्यः पञ्चकण्डिकाः । समिधाग्निम् व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

अथवनीवाहनम् ।

(१) का० प्राग्नः कृत्वोव्यस्योत्तरतः समिधा घानठं० समिधाग्निम् । १६ । ६ । १५ । उव्याग्नेरुत्तरदिशिप्रागौ पंगकटं
 संस्थाप्य यजमान उख्ये ग्नीवनीवाहनेसमिधमाधत्त इति सूत्रार्थ ।

सद्यच्छति । (१) उदृत्वा अमुष्टुप् हे अग्ने उद्गरन्तु त्वां विश्वे देवाः । चित्तिभिः ये रग्नि
 रुद्धियते । स त्वं विश्वे देवे रुद्धियमाणः नः अस्माकं शिवे भव । शिवः शान्तः । सुप्रतीकः
 ॥ आस्मिन् न ह्यव्याजुं होतन ॥ ३० ॥ उदृत्वा ॥ उदृत्वा विभ्रश्वेदेवा
 ऽ अग्ने भरन्तु चित्तिभिः ॥ स नो भव शिवस्व ६ सुप्रतीको विभावसु ॥
 २१ ॥ प्रेत ॥ प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्या हि शिवे भिरुच्चिभिष्टम् ॥ बृहद्
 द्विभानुभिर्व्वर्भासुन्माहि ६ सीस्तु न्वाप्रजाः ॥ ३२ ॥ अक्कं न्दुग्निः ॥

योभन सुसः विभावसुः विभूत धनञ्च ॥ ३१ ॥ (२) प्र याति । प्रेदग्ने अमुष्टुप् । प्रयाहि हे
 अग्ने च ज्योतिमान् भूत्वा । शिवेभि रर्चिभिः । शिवैः शान्तैः सुखकरैः अर्चिभिः गच्छ-
 (१) का० मासन्दीकमुद्यस्योदुल्वे त्तिदक्षिणतोऽनसिकरोति । १० । १६ । १६ । समिदाधानान्तरमुदुल्वेति मन्त्रे षासन्दीकसहित
 मुल्याग्निमूर्धे कृत्यादक्षिणस्थितो यजमान यकटे तस्यापयतीति सूत्रार्थः ।
 (२) का० पनडुषो युक्ताप्रेदग्ने इति प्राड्याचार्यार्थम् । १६ । ६ । १८ । यकटे तुषो ह्यपोषयीज्यप्रे दिति मन्त्रे ण
 प्राचींगाया ययार्थं प्रयोजनवन्त देयगच्छे दिति सूत्रार्थः ।

स्व । त्वम् एहद्भिः भानुभिः 'रश्मिभिः भासन् दीप्यमानः । साहिंशोः तन्वा शरीरेण
 प्रजाः ॥ ३२ ॥ अक्रन्दद्गि रिति व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ (१) समिध मादधाति । प्र प्रा-
 यम् । अिट्प् प्र प्रायम् । प्रकर्षेण सहता अय मग्निः । भातस्य प्रजापतेः । गृह्ये ।

अक्क'न्दद्गिनस्तुनयन्निवुद्धौऽक्षामरि'हह्रीरधःसमुञ्जन् ॥ सुद्धीजं
 ज्ञानोव्विहीमिद्धोऽअक्खुादारोदंसीभानुनभात्यन्तः ॥ ३३ ॥ प्रप्रा
 यम् ॥ प्रण्प्रायमुग्निग्न्वभ्रुतस्यशृखेव्वियत्सूर्योर्नरोचतेवृहद्दज्ञाः ॥

गृह्योति वचनम् । कथ मेत दध्यवसीयते यथा प्रजापतेः गृह्योति वचन मिति । विय
 त्सूर्यो नरोचते एहद्भिः । य त्वमिधा दान समनन्तर मेव विरोचते । सूर्यो न सूर्य इव
 एहद्भिः महादीप्तोः । य अ अभितस्यौषू रम् असुर राजसम् प्रतनासु संग्रामेषु एतया

(१) का० यामेऽवहरत्यु, इतायोचितउत्तरत् समिधान प्रप्रति । १६ । ३ । २१ । वासिस्थितौक्रियमाणे उत्तरदिशि उद्यतावो
 चितेप्रदेगेऽपिमवहरत्यु, तारयति ततोग्नेोचमिदाधानम् ।

समिधा आथायितः । यच्चा च । दीदाय दीरपते । देव्यः देवसप्तन्वी अतिथिः । अतिथि
धर्मा जनानाम् । शिवः यान्तः नः अस्माकं भवति । तंसां त्रजापते वचनं गृह्णोति ॥ ३४ ॥
(१) आपो देवीः । दश कण्डिका भक्ता अयवहरणम् । आपो देवी । अद्वेवत्या लिष्टुप् ।
हे आपः देव्यः प्रतिगृभ्णोति प्रतिगृह्णोति । 'भस्मै तत् स्वागतादिभिः । तत्र अयं शिष्ट व्य-

अभियः पूरुमृतनासुतुस्थौ दीदायुदैव्योऽअतिथिः शिवीनः ॥ ३४ ॥
आपो देवीः ॥ आपो देवीः प्रतिगृभ्णोति भस्मै तत्स्योने कर्णदृष्टुः सु
रुभाऽऽलोके ॥ तस्मै नमन्ताञ्जनयः सुप्रत्नौ स्मृतिवपुत्त्रिभृता

वहारः । ततः स्वा तादिभिः परिगृह्य । स्थाने क्षणुहं सुरभा उ लोकेस्थाने सुखावहे
कणुध्वं स्थापयत । उकारः समुच्चयार्थः । सुरभौ शोभन गन्धे घृषु पुष्पोपकारैः । लोके
स्थाने शथायाम् तस्मै नमन्ताम् । तदः स्थाने एतदः प्रयोगः प्रकृतत्वात् । अस्मै भस्म
(१) का० पलागपुटेनापो देवीरिवे कया । १६ । ६ । २६ । यनीयाहना । नन्तरं तडागादिजलस्थानं गत्वा यटादिपत्रपुटेन साय-
भातरुजाया मकागादु षूत यश्रप्राम्निस्तदेकया ऋचाजले चिपेदिति सूत्रार्थः ।

रूपाया रनये नमन्तां जनयः उपतिष्ठन्तु जायाः । सुपत्नीः शोभनपत्न्याः । रूप लक्षण्य
 यौवनालाङ्कर वैदग्ध्य सपत्नाः । यूयं च । मातेव पुलं विष्टत । धारयत । पानं भोजन
 वासोभिः गोपयत । किञ्च । असु स्वात्मनि एनत् भस्त्र ॥ ३५ ॥ (१) अस्वग्ने । अधस्तने न
 मन्तेण भस्त्रा तिथित्त्वेना एव वस्याथ अथे दानीं गायत्र्य नुष्टुभ्या मग्नेः सर्वगतत्वं प्रका-
 ष्णस्वेनत् ॥ ३५ ॥ अष्टस्वैरगने ॥ अष्टस्वगनेसधिष्टवसौषधीरनुं
 ध्यसे ॥ गर्भसञ्जायसेपुनः ॥ ३६ ॥ गर्भोऽअसि ॥ गर्भोऽस्योष

शयन् भस्त्राभ्यग्रहरण मेवा पन्हुते । असु हे अग्ने सधिः समानस्थानम् । सधि स्त्वा
 सौपथी रनु रुध्यसे सत्त्वं वीज मवस्थाय ओपथीः अनुरुध्यसे । ओपधि परिणाम मनु विपरिण-
 मथे । ततो गर्भं सन् विद्यमानः जायसे पुनरपि ॥ ३६ ॥ (१) विञ्च । गर्भः असि भगमि ओपथीनां

(१) का० ततोद्वाभ्याम् । १६ । ६ । २० । ततोऽनन्तर पठिताभ्या द्वाभ्यामपस्वग्नेगर्भोऽयसौष्ये ताभ्याश्चग्भ्याप्यत्रपुटेन द्वितीय
 धारमुग्याग्निभस्त्रासु प्रास्यति ।

(१) का० अनामिकयाप्रास्तादादतेप्रसथेति । १६ । ६ । २८ । असु चित्तादुभस्त्रन सकाशूदनमिकुयाभस्त्रगृह्णातिप्रास-
 थ्येतिचतुर्हृग्भि ।

गर्धच्च वनस्पतीनाम् गमच्च विश्वस्य भूतस्य भूतग्रामस्य । हे अग्ने गर्भः अपाम् असि ॥ ३७ ॥
 अप आदते प्रसद्य चतसृभि राग्नेयीभिः । द्वे अनुष्टुभौ द्वे गायत्रौ । प्रसद्य अवस्थाप्य भस्मना
 भसा रूपेण योनि स्थानम् अप अष्टयथिवो च हे अग्ने संसृज्य संगत्य च मातृभिः अद्भिः
 धीनाङ्गर्भोव्वनुस्पतीनाम् ॥ गर्भोव्विप्रश्वस्यभूतस्याग्नेगर्भोऽञ्ज
 पामसि ॥ ३७ ॥ प्रसद्यभस्मन्नुयोनिमुप्रश्चष्टृथिवीसंगने ॥ सृष्ट
 सृज्यमात्यभिष्टञ्जोतिष्मान्पुनुरासदः ॥ ३८ ॥ पुनरुसद्य । पु
 नरुसद्य सदनेमुप्रश्चष्टृथिवीसंगने ॥ शेषेमातुर्थ्यथोपस्थेन्तरस्थां
 शिवतमः ॥ ३९ ॥ पुनरुज्जा ॥ निवर्त्तस्वपुनरुग्नऽद्भुषायुषा ॥ पुन
 त्वम् ज्योतिमान् भूत्वा पुन रसा मुखाया मासदः आसीद ॥ ३८ ॥ पुन रासद्य । पुनरथा-
 स्थाय सदने स्थानम् अप अष्टयथिवो च हे अग्ने । ततो नन्तरं शपे । शीङ् खप्र इत्यस्यै
 तद्रूपम् अपिपि । मातुः यथा उपस्ये उत्तमङ्गे । अन्त मध्ये असा मुखायाम् शिवतमः शान्-

ग०

थ०

सं०

२६८

सं०

भा०

तमः ॥ ३८ ॥ पुन हृजी । हे व्याख्याते ॥ ४० ॥ (१) प्रास्यो पाया मुपतिष्ठते बोधाम इति द्वाभ्यां
त्रिटुप् गायत्रीभ्याम् । गायत्री यजु रन्ता । विश्व कर्मणे रवाहेति यजुः । बोधाम बुध्यस्व
मम । अस्य वचमः । कि मभि प्रायो हम् त्रवीमि । हे यविष्ठ मिश्रयिष्ट तम अथवा युव-

र्नः प्राहृद्यहेसः ॥ ४० ॥ सुहृद्व्या ॥ निवर्त्तस्वाग्नेपिन्वस्वधारं
या ॥ त्रिप्रश्नान्स्यांविप्रश्नतुरप्परिं ॥ ४१ ॥ बोधांमि ॥ ऽअस्यव्व
चंसोयविष्टुमहेहिष्टस्युप्रभृतस्यस्वधावः ॥ पीयतिर्त्वोऽञ्चनुर्त्वो
गृणातिञ्चुन्दारुण्टेतुन्वुवन्देऽअग्ने ॥ ४२ ॥ सर्वोधि ॥ सूरिर्मध

तम । संहिष्ठस्य भूयिष्ठस्य प्रसृतस्य योवपथं प्रापितस्य । हे स्वधावः अन्ववन् । किञ्च
पीयतित्वः । पीयति राक्रोश कर्मा । आक्रोशति रजः । एकः पुरुषः त्वां हे अग्ने अचुरवो

(१) का० प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधामइति । १५ । ६ । ३० । सडागादागतानामिकया गृहीत भक्तृणीमुखाया

व्याख्यबोधामइति द्रुचेनोर्याग्निमुपतिष्ठते ।

गणति । अनुगुणति । स्तौति त्यः एकः पुत्रः । एष लोकस्य स्वभावः कश्चि दाक्रोशति
 कश्चित् स्तौतीति । एवं च सति वन्दारः वन्दनशीलः सन् ते तव तन्व शरीरं वन्दे ॥ ४२ ॥
 सवोधि । य स्वः सूरिः परिहितः सषवा धनमां श्च सः वोधि बुधस्त्र । हे वसुपते धन-
 सदातः । बुधाश्च । युयोधि पृथक् कुरु अस्त्रतः द्वेषांसि दौर्भाग्यानि सुप्रीतः सन् । स-

व्वावसुपतेवसुंदावन् ॥ युयोद्भ्राक्स्मद्वेषां० सिव्विप्रश्वकर्मणुस्वा
 हां ॥ ४३ ॥ पुनस्वा ॥ टित्त्वानुद्वाव्वसवुःसमिन्धतुम्पुनंद्ब्रुह्ममाणो
 व्वसुनीथयुञ्जैः ॥ घृतेनुन्वन्तुंवृव्वह्यस्वसुत्ताःसंतुयजमानस्यु

मिधा उपहत्या ज्यं बुद्धेति । विश्वकर्मणे स्वाहा ॥ ४३ ॥ (१) आदधाति समिधम् ।
 पुनस्वा । आग्नेयी विष्टुप् । निर्वाणं त्वां पुनः समिन्धतां सन्दीपयन्तु । आदित्याः रुद्राः
 वसवः पुनश्च ब्रह्माणः ब्राह्मणाः ऋत्विग् । यजमानाः । वसुनीथ । नीथास्तुति रुच्यते ।

(१) का० उवापादधातिमिधंयुनस्वतेति । १६ । ० । २ । घृत्तुहीमानन्तरमुवायतामिधंमिधमुत्थं ऽन्नावादधाति ।

वसु लाभ निमित्ता यस्य स्तुतिः स वसुनीथः । यज्ञैः यगैः हृतेन च तत्रं तन्त्रं शरीरं वर्द्ध-
यस्व । सत्या एव सन्तु यजमानस्य कामाः । ये भस्त्रा भ्यवहरण व्यवच्छिन्ताः ॥ ४४ ॥
(१) पलाय यापया गार्हपत्यं व्यूहति । अपेत । लिट्, पुं । अर्द्धं चै नोदर सर्पिण्य उच्यन्ते ।

कामाः ॥ ४४ ॥ [१५] अपेत ॥ अपेतुञ्जीतुव्विचसर्पुतातोयित्तु
स्थपुंशुगायिचुनूतनाः ॥ अदाद्युमोवसानम्पृथिव्याऽअक्क'ग्निमग्निपु

पादेनत्रमः पादेनपितरः । अप इत अवगच्छत । वि इत विगच्छत । विच सर्पतातः । वि सर्पत
च अतः स्थानात् । येत्रस्य ये यूय मत्रस्य मत्रथ । पुराणा शिचरन्तनाः । ये च नूतनाः ।
इदानौ न्तनाः कस्मा इय मप सर्पाम इति चे न्मतिः । अदात् अदत्तवान् यमः अव-

(१) का० अथगार्हपत्यथनमुच्यते का० पलाययाखयागार्हपत्यं व्यूहतापितव्वीतीतिपुच्छः प्रतिदिग्मुरस्त्रालयमम् । १७ ।
१ । १ । अत्रभाविन्याहतागलाहार्योगार्हपतागर्धनीचते तदर्थाचित्चित्तयितेः स्थानमपिगार्हपताएवपलाय याखया
गार्ह पत्यचितेः स्थानं व्यूहति ऊङ्गिरवंप्ररणे तत्रपतित दृणादिकं स्थानादह्नि क्षिपती ख्यर्थः अपेतवीति ऋचः
पुच्छः पादे प्रतिदिग्ममादौप्राच्यामपेतवीतियेऽत्रस्येतिदक्षिणे अदादिति पद्यादक्रान्त्रितुत्तरे इति सूत्रार्थः ।

सानं स्थानम् । अयस्य न्नाग्रि निरिति अवसानम् । दृधिव्याः अस्मै यजमानाय । अक्र-
 द्दन् अकृतवन्तश्च पितरः इमं लोकं स्थानम् अस्मै यजमानाय । अतो पगच्छतेति ॥ ४५ ॥
 (१) उर्षां निव पति उल्व संस्तव पशु संस्तवश्च तेषा मत स्तैथैव व्याख्यायते । संज्ञान मसि ।

तरीलीकमस्मै ॥ ४५ ॥ सुं ज्ञानमसि ॥ कामुधरं गुणस्मयिते कामु
 धरणं भूयात् ॥ अग्नेर्ब्रह्मस्युगनेऽप्युरीषमसि चितं स्तथ परिचितं

लौणि यजं पि । समिति एकीभाव माचष्टे । यंत एकं ज्ञान मसि उल्व संस्तवात् । तस्मा
 दुसमानोल्वाः समेव जानीते इति श्रुतिः । काम धरणं च कामा न्धारयति संपादयति ।
 कामधरणम् पश्यवो वा उल्वाः पश्यवः कामधरण मिति श्रुतिः । अतो मयि ते तव कामध-
 रणं भूयात् । मयि ते पश्यवो भूयासु रिति श्रुतिः । उल्वा भि प्राय मेक वचनम् (२) चिकता

(१) का० उदीचीपशुषामुदसोपाविवपत्ति संज्ञानमिति । १० । १ । ४ । य याव्यदूहं कृतं तांशास्त्रामुदक्चिवागाहंपत्य-
 चिति स्थानि शारस्यदोनिदधाति ।

(२) का० चिकताशान्नेर्भोज्यं यवत् । १० । १ । ६ । ऋषत्रक्षिकता निवपत्ति ।

निवपति । अग्ने भस्मासि । भम भर्षन्न दीप्तोः । भसितं भस्म भस्म सादृश्यात् सिक्ता भस्मे
 ल्युक्ताः । न वा अग्निः स्वं भस्माति दहतीति श्रुतिः । अग्ने इव पुरीषं पूरणम् असि भस्माभि
 प्राय मेक वचनम् । अग्ने रेते विश्वानरस्य रेते यत्सिक्ता इति श्रुतिः । (१) परिस्वत उपद-

ऽऊर्चिचिंतःश्रयद्भुम् ॥ ४६ ॥ अयःसोऽश्रुग्निनट्यैरिम्मु
 नटसोसुसिन्द्रःसुतन्दुधेजुठैरेव्वावशुानः ॥ सुहस्त्रियम्ब्वानुमरयन्स

धाति चितस्य । निञ्चयने अस्य क्विपि बहुवचनम् । या यूयं चितो भयथ । प्ररि सर्वत इव चित-
 स्य । ता उच्यन्ते । ऊर्चिचितो भूत्वा एन मग्नि माश्रयद्भुम् ॥ ४६ ॥ (२) गार्हपत्य इष्टिकाभि

(१) का० परिश्रिद्धि परि श्रयति पूर्ववदेकविठ० शय्या चित खेति । १० । १ । ७ ।

(२) का० एकविं शतिपरिश्रिद्धिर्गोपत्यस्थानं वेष्टयति पूर्ववदिति प्रदक्षिणमूर्ध्वस्ताः खनीय इति मध्ये ऽर्द्धं दहतीय-
 तसोदक्षिणोत्तर प्राचीरुपदधाति दक्षिणतऽटड्डयठ० सो अग्निरितिप्रताचम् । १० । १ । ८ । ततोच्चयुं भंगुलाद्वि-
 षेउदङ्मुखउपविश्य मध्येवतरोर्धं दहनो सत्रा इष्टका याची प्रागृच्छणादक्षिणोत्तरपङ्क्त्योत्तरमारभ्योपदधाति
 अध्यात्मं वयनमित्युक्ते । षट्क्चतुष्को णैकैकाम् । इस्तदोर्वास्तदध्यायासाः पद्यानोक्तव्यव्यापिन्य इष्टका अर्थदहत्यउ-
 च्यन्ते इतिदृश्याथ ।

द्रचीयते । अयं सो अग्निः पडर्चं साम्नेय त्वैष्टुभम् । चतुर्थी पठगौतु अनुष्टुभौ । इष्टको
 पधानं कुर्वन् अभिनये न दर्शयति । अयंसः गार्हपत्यो ग्निरचीयते यस्मिंश्चित्ते सति अभिपुते
 सोमम् इन्द्रुः दधे धारयति । जटरे उदरे वाव्रयानः कामयमानः । कथं भूतं सोमं दधे ।
 सहस्त्रियम् सहस्रार्हम् । वाजम् अन्नभृतं मर्वस्य जगतः । अत्यं न सप्तिसम् । नकारः संप्र-
 ल्ये । अनन्तरं भक्षणं देव सुदकरम् । सप्तिं शरणं तद्विक्रमम् । न केवलं यस्मिंश्चित्ते इन्द्रः

सिद्धिससुवान्त्संस्तूयसेजातवेदः ॥ ४७ ॥ अगनेवतेदि

सोमं जटरे धारयति । किन्तुहिं । त्वमपि स सत्रा न्यःस्तूयसे जातवेदः । ससत्रा न्यन्-
 ध्विंपि संभजमानः सन् सुग्रसे ऋत्विग्वजमानैः हे जातवेदः । अयं ताव दस्य मन्तस्य प्रगु-
 णोर्धं युति सु आङ्गति परिणामाभि प्रायेण व्याचष्टे । अथ वा लोको गार्हपत्य आपः
 सोमः सुतो स्मिं लोके य इन्द्रो घते । जटरे वावयान इति । मध्यं वै जटर मित्यादि
 अयं सजोको गार्हप त्याग्नि र्यस्मिं लोके अभियुनः सोम परिणामभृता अपः इन्द्रस्य
 जटरे मध्ये दधे स्थापयति । सहस्त्रियं वाजसत्यन्तसप्ति मिति । आपो वै सहस्त्रियो वाजः

अपां विश्वेऽत्रणानि । ससवा न्स न्सूयसे जातवेदः । इति व्याचष्टे । चितः सञ्चीयसे
 जातवेद इति गार्हपत्य रूपेण चितः सन् चीयसे । आहवनीय रूपेण तिवा अर्थो न्तर
 निवृत्ति त्वम् ॥ ४७ ॥ अग्ने यते । हे अग्ने यत्ते तव दिवि द्युलोके आदि लक्षणं
 वर्चः । यच्च पृथिव्या मग्नि लक्षणं वर्चः यच्च आपधीषु अन्त व्यं वस्थितम् यच्च अ-
 प्सव न्तर्भवस्थितम् आयजव । आयप्यं मर्यादया यद्व्यम् एता न्यधस्तादुक्तानि वर्चांसि

विवर्चः पृथिव्याद्यदीषधीष्वुपस्वायंजत्व ॥ येनान्तरिक्षमुवृत्तत
 न्यखेषः सभानुराण्वीनुचक्षाः ॥ ४८ ॥ अग्नेदिवः ॥ अग्नेदिवो

तव लधीयांसि । ये नतु वर्चसा अन्तरिक्षम् उरु त्रिस्तीर्णम् आतत्तन्य आतनोपि । त्वेषः
 सभानुः । मह तद्वर्चः । अर्णवः । अर्णस्वान् उदकवान् अथवा अरण्वान् गमनवान्
 वायुः स इति श्रुतिः । नृचक्षाः नृणां रभशुभ कर्म द्रष्टा । त्रिस्थानो त्वाग्निः स्तुतः ॥ ४८ ॥
 अग्ने दिवः । हे अग्ने दिवः द्युलोकस्य संबन्धि अर्णं सुदकम् अच्छाजिगासि । अ-

“च्छामे” राशुग मिति शाकपूणिः अभि जिगासि । आपो वा अस्य दिवोर्णव स्ता एष वसे-
नाच्छेतौति श्रुतिः । यच्छा देवान् अभि जिगासि च देवान् । कतमा न्देवा नित्यत
आह । ऊ चिपे धिष्णाग्रा ये । प्राष्णावै देवा शिष्णाग्रा स्ते हि सर्वाधिप इष्णन्ति उच्यन्ते
इति लिङ्गवचनयो व्यत्ययः । उच्यन्ते ये धिष्णाग्रा अग्नयः । विव्व । रोचने लोके स्थित-

ऽअर्णसच्छाजिगास्यच्छट्टिवा २ ॥ ऽऊचिषुधिष्णयाये ॥ यारोचने
पुरस्तात्सूयैसयुवाश्चावस्तादुप्रतिष्ठन्तुऽआपः ॥ ४६ ॥ पुरीष्यासौ
ऽश्रुग्नयः ॥ प्रावुणेभिः सुजोषसः ॥ जुषन्ताय्यु जसुदुद्दुहोनमीवा

स्य संयस्य । परस्ता दाप उपतिष्ठन्ते या च अध स्ता दूप तिष्ठन्ते आपः ता च त्व मभि
जिगासि । त्व मेवैतैः रपैः परिणमसौ त्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥ पुरीष्यामः । वज्रवचन मिष्ट
कापेचन । ये पुरीष्याः पशव्याः पशुश्रेहिताः अग्नय इष्टकाः । प्राव-
णेभिः । मुह गंतौ । प्रावणैः गमनैः । लोक व्याप्तिभिः । स जोषसः मनानप्रौ

तयःसमान सेविमो वा । समानं हि ते लोकं सेवन्ते । अद्वं दृहल्यो हिता अतसः । ते
 न्युपन्तां सेयन्तां यज्ञम् अद्वहः अहिमितारः । अनमीवा अ अनयना या वुमुचा निदृत्ति करा
 इत्यर्थः । इपः अन्नभक्तौः महीः महतीः प्रभृताः ॥५०॥ (१) पश्चिसे उपदधाति । इडामग्ने । इडा
 मन्त्रं हे अग्ने पुरुदंसंवड्कर्म साधनभूतम् । यत्तु युत्या उक्तम् पयवो वा इडेति तद्वली वदे

इडपोमहीः ॥ ५० ॥ इडांमग्ने ॥ पुरुदंसंसुनिङ्गीःशंश्रवत्तुमदह्वे
 मानायसाध ॥ स्यान्नःसुनुस्तनयोव्विजावागनेसातेसुमुतिबभूस्व

सप्राद्यत इत्यनेनहे तुना । सनिंगोः गोः सम्बधिनौ चमनिंशनंपयोदधिदृतादिकम् । शश्वत्तमंशा-
 श्वतिकतमम् शाश्वतिककर्म । अनपायिनौम् हवमानाय । सहिदेवानाह्वयति ।
 साध प्रसाधय । एतदुक्तं भवति । अन्नं सोपसेचनं शाश्वति कतमं यजमानाय देहि ।

(१) का० इडामग्नेइति पश्चिमे प्रतिमन्वमुत्तरत इडामग्नेइति ऋग्वेदेन प्रत्तिमन्त्रं पश्चिमिदं पादमाच्यौ पथे तिरथी-
 उदग्ध्वने उपदधात् । उत्तरतोऽवस्थितो दधिणामुख इडामिति दधिण अयन्तइत्युत्तरामि । तिसृच्चार्यः ।

किञ्च । सान्नः सूनु सानयः भवे च्चा आकं पुत्र औरसः । विजावा । प्रज्ञातिमान्
यद्वा विजयशीलः । पितरं वा योजयति वीर्येण । यथा सुमत्या स्वमे त्करोषिसा तेभूत्
अग्ने अस्मात् ॥ ५१ ॥ द्वितीय उपपदधाति । अयन्ते । व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ (१) पुरस्ता

स्मि ॥ ५१ ॥ अयन्ते ॥ अयन्ते यो निःशुः खियेयतो वातोऽश्रोचथाऽ ॥
तञ्जानन्नगनुऽश्रोहाथानोव्वड्यारुयिम् ॥ ५२ ॥ चिदसि ॥ चिदं

सितयाट्रिवतयाङ्गिरुस्वदध्रु वासौदपरिचिदंसितयाङ्गिरुस्वदध्रुवासौ

दुपदधाति । चिदसि । चिञ् चयने । चितासि । सादयति । तथा देवत या सादिता
मती अङ्गिरस्वत् प्राणवत् । यथा हि प्राणः सर्वं मङ्गम् व्याप्यसितः एवं च मपि । ध्रुवा-
सीद निविशस्व । तथा देवतयेति वाग्ने तेयता ङ्गिरस्व दिति प्राणो वा अङ्गिरा

(१) का० चिदसीत्तिसूर्यदक्षिणत प्रतिमन्त्रम् । १० । १ । १२ । तदुत्तलीपरस्वार्गेण दक्षिणागत्वाचिदसीत्प्रतिमन्त्रं पूर्व-
त्तरयो उदगलक्षणे दक्षिणस्थितउदसु सुउपपदधाति चिदसीत्तराम्यरिचिदसीत्दिक्षिणाम् ।

इति श्रुतिः । द्वितीया सुपधाति । परि चिदसि । परि सर्वत च्चितासितया देवतयेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥ (१) लोकं प्रणा सुपदधाति । लोकं प्रण । पद्यादि लोकं स्थानं प्रण पूर्य । छिद्रं प्रण पूर्य । अग्ने रवयवभूता भव । अथो अपि च सौद नि विशस्व भुवा

द ॥ ५३ ॥ लोकम्पूण ॥ छिद्रम्पूणार्थोसौदद्रुवात्वम् ॥ इन्द्राग्नौ तत्राब्रह्मप्रतिगुरस्मिन्नन्योनानावसौप्रदन् ॥ ५४ ॥ ताऽत्रंस्यु ॥ सूदं

निश्चला त्वम् । इन्द्रा ग्नौ च । त्वां ब्रह्मस्यति इच अस्मिन् वेनौ स्थाने असीपदन् आसादयंतु । न हि मानुषो ध्वर्युः त्वां सादयितुं समर्थ इत्यभि प्रायः ॥ ५४ ॥ (२) सूददोह साधि-

(१) का० तिस्रपु लोक म्पूणासुमन्वोदयसुचहयो र्वादगर्भे कस्यां च । १० । १ । १० । आदौतिष्टषुलोकम्पूणेषुकास्तू ष्योसुपक्षितासुलोक म्पूणेत्यभिमन्त्रयम् ततोदशसुमन्त्र यद्वादोदयोर्लोकम्पूणयोर्मन्त्रस्ततोदशसुततएकस्याम् एवमेकधि- श्रतीष्टकागार्हपतौस्तुरितसूत्रार्थं ।

(२) का० नितोमादनसूददोहसाउपधानादुत्तरेतयादेवतयाताऽप्रस्येति । १६ । ७ । १० । तयादेवतयेतिसादनम् ताअस्येति सूददोहसाधिवदनम् एतेनितोसर्वधेति सूत्रार्थं ।

यदति । ता अस्य । * अनुष्टुप् । यज्ञाहुति परिणामं भूता आप उच्यन्ते । व्यवहित पद
प्रथो मन्त्रः । ता यज्ञपरिणाम भूता दिव इत्यन्तस्यद मिह मंत्रध्यते । दिवः बुलोकात्
च्युताः । सूददो हसः । आपो वै सूदोन्नं दोह इति श्रुतिः । अन्न सहिता आपः ।
अश्वे त्यस्य पदस्य विय इत्यनेन संबन्धः । यज्ञो वै विश इति श्रुतिः । अस्य शिवः
अस्य यज्ञस्य संबन्धिनं सोमं शीघ्रन्ति मिययन्ति । पृथनयः अन्नं वै पृथनीतिः । एत

दोहसुःसोमं शीघ्रन्ति पृथनयः ॥ जन्मन्देवानां विश्विशास्त्रिध्वारो
चुनेदिवः ॥ ५५ ॥ इन्दुं विश्वप्रश्वाः ॥ इन्दुं विश्वप्रश्वाः अवीष्टिधन्त्समुद्

दुक्तं भाति । अस्मिन् लोके पतित्वा आप ओपधि वनस्यत्य न्न भूताः सोमस्यो पकु-
र्वन्ति । कस्मिन्काले शीघ्रन्ति । जन्मन्देवानाम् । संबत्सरो वै देवानां जन्मेति श्रुतिः ।
संबत्सर षट्तिनः संबत्सरे सोम यागः तदभि प्राय सेतत् त्विष्वा रोचने सवनानि वै त्वीणि
रोचनानी ति श्रुतिः । त्विष्वारोचने त्विति वचन व्यत्ययः । त्विषु सवनेषु । एवं

श्रुतितो यं मन्त्रो व्याख्यातः ॥ ५५ ॥ (१) पुरीषंनि वपति । * इन्द्रं विश्वाः । ऐन्द्र्य सुष्टुप् इन्द्रं
 विश्वाः सर्वाः गिरः सुतयः ऋग्यजुः काम लक्षणः । अवीष्टधन् वहुं यन्ति । समुद्र व्यच-
 सम् । समुद्र मिय विविधायनं नानागतिम् अचोभ्य वलं वा । रथीतमं रथीनाम् ।

व्यचसुङ्गिरः ॥ रुथीतमं रथीनां वाजानां सत्यंतिम्पतिम् ॥ ५६ ॥
 समितम् ॥ समितुं सङ्कल्पेथां सन्प्रियैरोत्रिण्णसुमनुस्यमानौ ॥

सर्वेषां रथिनां मध्ये रथ युद्ध लब्धातिसयम् वाजानां सत्यंति पतिम् । वाजाना मन्त्रानां
 पतिं सताञ्ज पतिम् । श्रुति स्मृति कर्मा नुष्ठातारः सन्त उक्ताः ॥ ५६ ॥ (२) चित्ये नो

(१) का० चाल्वालदेगात् पुरीष निवपतीन्द्रं विश्वाइति । १७।१।१८। चाल्वालस्थानात् सृदमानीयगार्हपत्याचितेरुरि-
 चिपति ।

(२) का० समविलां कृत्वोष्ठानिवपति समितमिति समस्विलं यथा. सासमविलाविभक्त्यनुकंक्षाद्दस गार्हपत्याचितं
 श्रुत्पूर्णे नपरिथियसमाह्वत्वात्तमध्ये नीचैरथ्यानि स्थापयति चतुर्मन्त्रैः

* इन्द्रदेवतामधुच्छन्दः सुतजे ददृष्टानुष्टुप् ।

बुद्ध्यं निवपति * समित मिति चहृदि रुषिणु परिष्टा हृद्दु त्पुषिणु पंक्तिभि ह्वग्नि देवत्याभिः ।
 तृतीयो वोग्नि देवत्या । समितम् । द्वितीय पाद प्रहृति । व्याख्यायते । यो युत्रां संप्रियौ
 संगति प्रियौ रोचिष्णु चरोचन शीलौ च । तौ सुमनस्य मानौ परस्परं शोभनं चि-
 त्तयन्तौ । इप मन्त्र मूर्जंतदुप सेचनं सर्पिं रादि अग्नि संवसानौ अथ्यवहरन्तौ । वस्ते

इपुमूर्जसुभिसुवसानौ ॥ ५७ ॥ संवाम् ॥ संवामनांसिसुसंघ्र
 तासमुचित्तान्याकारम् ॥ अग्नेपुरीष्याधिप्राभं वुस्वन्नुद्रष्टुमूर्ज

रथान्तरे वृत्तिः एत त्कर्षणौ समितम् इण गतौ । संगतिं कृष तम् मङ्कल्येथां च ।
 एक संकल्पौ । च भवत मित्ये त दाशास्त्रहे ॥ ५७ ॥ † संवाम् । आसमस्कारम् । आ-
 भिसुस्येन स्थित्वा संस्कृतवान् । वां युवयो र्मनांसि । बुद्ध्य हंकार मनांसौ ति वहुव-
 चनम् । संव्रता । व्रत मिति कर्मनाम । संस्कृतवा अ युवयोः कर्माणि । मसु चित्ता-

* चतस्रोद्वाग्निदेवता* समितम् उषिणिकाअधिका अनियताचरपादत्वियथाविशतचरत्वात् ।

† उपरिष्टादुद्घृती शटसप्तनवत्रयोदशाचरपादत्वादिकाधिका ।

नि । चित शब्देन संस्कारा मनो गता उच्यन्ते । सस्कृतवा आत्मिमनो गता न्संस्कारान् । उक्तारः समुच्चयार्थीयः । एवं मनः कर्म संस्कारै रेकीभूतैरेकी भूतं त्वमेक देवता भिमामिनं प्रार्थये । हे अग्ने पुरीष्य पश्यव्य अधिपामभव अधिप्रति भव । त्वन्नः अस्रद्व्यजमानायधेहि ॥ ५८ ॥ अग्नेत्त्वम् । अग्नेत्त्वम्पुरीष्योरयिमा न्नपुण्ड्रिमात् ॥ असि ॥ शिवाःकुच्वादिशुःसर्वाःसंख्योनिमिहासे तः ॥ ५९ ॥ भवतन्नः ॥ भवतन्नःसमनसुसैतसावरुपसौ ॥ मा

म्यम् इयं चीर्जे च यजमानाय च धेहि देहि । इय मन्न मूर्द्धं च तद्रुप सेचनं दध्यादि ॥ ५८ ॥ * अग्ने त्वम् । हे अग्ने त्व पुरीष्यः रयिवा अ धनवा अ पुष्टिवा श्च असि यतः अग्नेः शिवाः कृत्वा दिशः सर्वाः स्वं योनि मिहासदः । इति व्याख्यात्म ॥ ५९ ॥

* उल्याग्निदेवतगोष्णिक् भाष्ये काधिका प्रनियताचरपादत्वात् ।

* भवतन्न इति व्याख्यातम् ॥ ६० ॥ (१) उखां शिखा विसृञ्चति मातेव पुलम् । अनुष्टुप् । उखा
स्रुतिः । ये य सुखा माता इव पुलं षषिवी रूप मवस्थाय पुरीष्य पशव्यम् अग्निम्

युञ्जहिंसिष्टुम्मायुञ्जपतिञ्जातवेदसौशिवीभवतमुद्यनः ॥ ६० ॥
मातेवपूत्वम् ॥ मातेवपूत्वम्पृथिवीपुरीष्यसगिनःस्वयीनावभारु
षा ॥ तांविप्रश्नैर्वैर्भृत्तुभिःसंविदानः प्रजापतिर्विप्रश्नकम्भुर्विभु

खे रत्नकीये उत्सङ्गे कृत्वा अभाः । प्रथम पुरुषस्यै तद्रूपम् उखा शब्द सामानाधि कर-
णत् अभाख्या अर्भापित् धारितवती । ता मिदानी कृत सत्यां सतीं विश्वे देवैः

१११ को० सिकताभि समविलाकृत्नामातेषुवमिति शिखादिसुचिद्विधःयासिञ्चतिपयम्भ्ये तूणीम् । १०।१।१२।
यूयासुखासिकताभि सम्पूर्यमावेतितमन्त्रे णशिखात् प्रथक्कृत्वाभिददितिस्यपिताग्निरतरःऽराचिमावे गाहं पताचितेकप-
यंवीखाविधायतअर्घ्ये तूणोन्दुध सिञ्चेदितिसुन्नार्थ ।

• भार्योपइति घनियताचरपादस्वात् दग्निदेवता ।

ऋतुभिः संविदानः । अहो महत्कर्मगतमित्येवं संवादं कुर्वन् प्रजापतिर्विश्रवकर्माच्च
 निमुञ्चतु शिखात् ॥ ६१ ॥ (१) नैऋतीनामिष्टकानामुपधानं तिष्ठति रतुष्टुभिः । असु-
 न्वन्तम् सोमाभिषेकं वसुकुर्वाणम् यजमानं चानैः यज्ञकृतभिः इच्छपरिगृह्णीष्य । कि-
 ञ्चतु ॥ ६१ ॥ [७] असुन्वन्तुमयं जमानमिच्छस्तेनसंयुत्यामन्वि-
 हितम्कारस्य ॥ अन्वन्वन्तुमयं जमानमिच्छस्तेनसंयुत्यामन्वि-

ष्व । सेनेमेत्यामन्विहि । सेनेस्य चौरस्य इत्यां गतिम् अनु कुर्वन् इहि । प्रप-
 लाथ याहि । तस्करस्य । तदेवा यज्ज्वार कर्मकरोति नान्यत् सतस्कारः सन् तस्कर-
 इत्युच्यते । पुनरथाह । अन्यमस्मदिच्छ अन्यं पुरुषमस्मत्तः इच्छ गृहीतुम्

(१) का० नैऋतीकृत्यास्तुपगतास्तिमोऽलक्षणापादमाचीर्हविथयन्नहोमवद्देशेदक्षिणीतराकृत्वादक्षिणामुखोऽनुपस्य-
 यन्नसुन्वन्तमितिप्रत्युच्यपराची १७ । १ । २३ । ततोऽध्वर्युराजस्येहविथयन्नहोमियाद्गोदेशस्ताद्गोस्वयम्प्रयोगेद्-
 रिणवासुन्वन्तमितिप्रत्युच्यतिमोनेऋतीसन्नांइष्टकादक्षिणीतराकृत्वाततस्ताद्यपस्यन्नपदधाति । कीदृशीपाकेनकृ-
 ष्यवर्णास्तुरैरेवपका लक्षणहीनापद्यापराचीमनात्मसुखी । खयदक्षिणामुखं पूर्वमुत्तराम्निधायततोदक्षिणेद्-
 इतिमन्त्रार्थः ।

साते तव इत्या गतिः । एवं दण्डार्थं मुक्ता अथे दानीं साम्राह ।
 नमो देवि निर्वृते तुभ्य सस्तु । हे देवि निर्वृते तुभ्य नमः अस्तु ॥ ६२ ॥ नमः सुते
 नमस्कारः शोभनः ते तव हे निर्वृते अस्तु । निर्वृतिः कृच्छ्रापतिः भूमि र्वा । तिग्म सुखा
 हृत्ते जोयस्थाः सा तिग्मते जाः तस्याः सम्बोधनं हे तिग्मतेज । अदस्त्रयं विचृत । अथो

स्तु ॥ ६२ ॥ नमः सुते निर्वृते तिग्मते जोयुस्मयं विचृतं तु भुवन्धमेतम् ॥
 युमेनु त्वं द्युम्यासं विदुनो तुमेनाकुः अधिरो ह्येनम् ॥ ६३ ॥ यस्यां
 स्ते ॥ धीरः आसञ्जु होम्येषाम्बुधानामवसज्जनाय ॥ याग्वुजानो

मयं विच्छिन्धिवन्ध मेतम् येनाहं बहः अजस्र जीदभाव लक्षणेन । जन्निवा म्रियते सत्वा
 नायत इति । किञ्च । यमेनाग्निना त्वं यस्या च पृथिव्या संविदानां एकमती भूय ।
 उतमेनाके उल्कष्टे खर्गे अधिरोहय एनं यजमानम् ॥ ६३ ॥ यस्याः स्ते । यस्याः तव हे वो
 रेविष मयौले । आसन् आस्रे मुखे जुहोमि हविः एषां वन्धानाम् अवसज्जनाय विमोचना-

नाथ । सात्त्व मेता स्वन्धान सती विरुज । किञ्च । यां चत्वां जनो लोकः भूमि रिति
 क्त्वा प्रमन्दते स्तौति तां त्वा सह सपि स्तौमि । तथैव प्रतिष्ठा भूतानां जनयित्री सा ते व
 विभर्ती त्यादिभ गुणैः । किञ्च । निर्वर्ति त्वाम हं परिवेद जानामि विश्रुतः सर्वतः ।

भूमिरिति प्रमदते निर्वर्ति त्वामहम्परिवेदव्विश्रुतः ॥ ६४ ॥ यन्ते
 देवीनिर्वर्ति राबुवन्धुपाशङ्ग्रीवास्वविचुर्यम् ॥ तन्तुव्विषय्याम्या
 यंश्रीनमद्भ्युदथैतन्मिदुमं द्विप्रसूतः ॥ नमोभूर्यैवेदञ्चकारं ॥ ६५ ॥

नितरां हि विदित आसन्वितो दिनस्ती त्यत एतान् वन्धान वरुज असत्तः ॥ ६४ ॥
 (१) शिष्य रुक्म पाशेडु सदीः परेणा सति । यन्ते देवी । विष्टुप् । यजमान उच्यते यन्ते
 देवी निर्वर्तिः आवबन्ध आवहवती शिष्य पाशं रुक्म पाशं च । ग्रीवासु कण्ठे । अविचुर्यम् ।
 (१) का० शिष्य रुक्मपाशेडु सदीः परेणस्थितियतइति १७ । २ । ४ । शिष्य रुक्मपाश इह आसन्दी च नैर्क तीर्यकात्
 पद्यावृत्तिपति ।

वसनां धनानाम् । यद्वायं विखरूपा । सर्वाणि रूपानि आहवनीय दक्षिणाग्न्यतिप्रणीता
 ग्नीध्रधिष्णप्रमृष्टौनि । अग्निचष्टे अभिपश्यते । सचौभिः स्वैर्युक्तानि । कथं पश्यति ।
 देव इव सविता । सत्यधर्मा अविताथ कर्मकारी । यच्च इन्द्रो न इन्द्र इवतस्थौ तस्त्विवान् ।
 समरे सग्रामे । पथीनां । परिपन्थिभिः सह । तं वयं स्तुम इति वाक्य शेषः ॥ ६६ ॥

प्रचौभिः ॥ देवऽइवसवितासुत्तधुर्मेन्द्रो नतस्थैसमरेपथीनाम् ॥
 ६६ ॥ सीरायुञ्जन्ति ॥ कवयोयुगाव्वितन्वतेपृथक् ॥ धीरादिवेषुसु

(१) सीरं युज्यमानसभिः सन्वयते गायत्री विष्टुष्याम् । सीरा युञ्जन्ति । सीराणि लाङ्गलानि
 युञ्जति । कवयो मेवाग्निः । युगा वितन्वते । युगानि च वितन्वन्ति । पृथक् नाना ।
 कथं भूताः कवयः युञ्जन्ति । धीराः धीमन्तः अग्निचेवविदः । किमर्थं युञ्जन्ति । देवेषु
 सुम्नया । सुम्नमिति सुखनाम । द्वितीयार्थे तृतीया । देवेषु सुम्नं सुखम् कर्तुमिति शेषः ।

(१) का० दक्षिणामन्त्रिणीमपरेणतिष्ठन्युज्यमानमभिमन्वयते सीरायुञ्जन्तीति १७ । २ । ११ । चित्तैर्दक्षिणयोगे पथिमे
 तिउष्वयुं प्रतिप्रस्थात्तारासपूर्वपङ्क्तिर्वादिगभिश्चतुर्विंशत्युज्यमानमौदुरइल हाथ्यामभिमन्वयते ।

सौर कवि यद्ग्रयो वृज्जयनं पूजार्थं युगानि तु वह्न्यपि यज्ञे भवन्ति ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरा ।
 सीराणि युनक्त वियुगा तनुध्वम् वितनुध्वम् युगानि ऋग् योक्तु प्रभृतिभिः । ततः कृते
 योनौ वाहनादिभिः । वपत इह खेवे वीजं व्रीह्यादि । गिराच वाचाच । या ओपधौ
 रित्यादि कया । च शब्दा चमसेन च वपत । तथाच वपत यथा युष्टिः अन्नजातिः व्रीह्या-
 म्मुया ॥ ६७ ॥ युनक्तसीरा ॥ युनक्तसीराव्वियुगातनुध्वङ्कुंतेयोनीव्व
 पतुहवीजम् ॥ गिराचप्रश्रुष्टिः सभरुः असन्धोनेदीयुः इरसुरायः प्रका
 सेयात् ॥ ६८ ॥ शुनः सु ॥ फालुव्विकषन्तुभूमिः शुनङ्कीनाशाऽञ्च
 दिका सभराः सह भरसा फलव्रातेन वर्त्तत इति सभराः । सान्तोय स्त्रीलिङ्गः शब्दः । आना-
 मित फलेत्यर्थः । असत् भवेत् । नोष्ठाकम् यथानेदीयः अन्तिकतमम् । इत् यब्देनर्थकः ।
 म्हायः दावान् पकम् ओपधम् या इयात् आगच्छेत् । एतदुक्तं भवति । अतिघनत्वा
 दोपधीनां निकटतम न्दाव भूसे इच दात्रपूरं पक्व सोपध मागच्छेत् यथा तथा वपतेति ॥ ६८ ॥

(१) चतस्रः सीताः कपति चतसृभि ऋग्भिः । तत्र हे विष्टुभौ तृतीयः पंक्तिः चतुर्थः नुष्टुप् ।
 युनं सुफालाः । युन मिति सुखनाम । सुखेन शोभन फालाः लाङ्गलाग्रस्थिताः । विक्रान्तु ।
 विविधं कृषन्तु विलिखन्तु भूमिम् सुखेन च कौनायाः हलिनः अभिगच्छन्तु वाहेः अनडुङ्घिः
 सहिताः । अघेवं कृष्टे सति । युना सीरा । युनो वायुः । यु इत्यव्यक्तानुकरणम् शु एत्य
 भिर्यन्तुब्वाहैः ॥ युनासीराहुविष्टुतोशमानानासुपिप्पुलाऽओषधीःक

र्तान्नास्मे ॥ ६६ ॥ घृतेनुसीना ॥ घृतेनुसीतामधुनासमञ्ज्यतांवि

त्तरिद्धे । सीर आदित्यः सरणात् । वाया दित्यौ हविषा उदकेन । तोयति वैधकसी ।
 निधन्तौ भूमिम् सुपिप्पलाः पिप्पल मिह फल सुच्यते । ओषधी कर्तन कुरतम । इयो वैङ्ग
 वचनं छान्दमम् अस्मे अस्माकम् ॥ ६६ ॥ घृतेन सीता । सीता समज्यतम् अनुमता
 इति परोक्षाभिधायी नि लौषिपदानि । सीते अग्न्यावष्टखेति प्रत्यक्षाभिधायिनी द्वेपदे एकस्मि

१११ का० आत्मनिष्कपतरानुपरिच्छिन्ननठं० शुफाला इति प्रत्ययम् १० । २ । १२ । चितिस्थानेपरिच्छिन्नसोपेचतुक्त्वंमिर्दचिणपचि-
 मोत्तरपूर्वेणुचतस सीता. कपति ।

न्मन् वाग्ने । तव पिरोधि समवायेत भूयसां सार्द्धमिं त्व मिति नग्रावात् । प्रथमं वा नियम्येत कारण व्यतिक्रमः स्या दिति च न्यायात् । तस्या दुपक्रम प्रभृति व्याख्यायते । हृतेनो दकेन मधुना मधूदकेन समज्यताम् संसिच्यताम् । विश्वैः सवै देवैः अनुसता अथ्यनुज्ञाता । नरुद्धिच्च । मरुतो हवै वर्षस्वे शते । एव मचारोदकेन सिक्ता अथ्यनुज्ञाता च मरुदादिभिः ।

प्रश्वं हवैरनुमताभुरङ्घिः ॥ ऊर्जस्वतीपयसुपिन्वमानुस्मानुस्मी
तेपयसुब्भ्यावष्टस्व ॥ ७० ॥ लाङ्गलुम्भवीरवत् ॥ लाङ्गलुम्भवीरव

ऊर्जवती अन्नवती । पयसा पयो दधि हृतादिभिः पिन्नमाना पूरयन्ती सर्वादिशः । अस्मा न्मीत्ते । सीता इति विभक्ति व्यत्ययः परोक्षत्वात् अस्मा प्रति सीता अथ्यावष्टस्व । स्वय । मथ्यावर्चता । मिति पुरुष व्यत्ययः ॥ ७० ॥ लाङ्गलं पवीरवत् । पवि धारोच्यते । सो स्यास्तीति पञ्जीरं फालः रोमत्त्वर्थे । तदस्य लाङ्गलस्यास्तीति पवीरवत् लाङ्गलम् फाल संयुक्त मित्यर्थः । युति स्तु लक्षणया व्याचष्टे । लाङ्गलं रयि मदिति । सुशेनम् शेष मिति सुखनाम । शे.म. सुखकरम् । सोमपि त्वर । सोमं पिवतीति सोमपाः यजमानः तस्मिन्

सोमपि यजमानेत्यरण शीलः त्वर दृश्यते । भूमेः खनन शीलम् । यद्वा त्वर दृत्तम् सोमपि यजमाने पापं त्वरयति नाशयतीति सोमपि त्वर । यद्वा । सोमः पीयते येन च मसेन समोमपिः तस्य सोमपेः त्वर दृत्तं लाङ्गलम् । नहि लाङ्गलस्य कर्मान्तरेण सोम चमसाः स्युः । यदित्यं भूतं लाङ्गलं तदुद्वपति उद्वमयति । गाम् अविं प्रफ्रव्यं च पीवरीम् ।

तत्सुशैवदसोमुपित्सर ॥ तदद्वपतिंगामविं प्रफ्रव्यं च पीवरीम् प्र
 स्थ्यावंद्वयुवाहणम् ॥ ७१ ॥ कामंङ्कामदुधे ॥ धुञ्च मित्त्रायुव्वरुणा
 यच ॥ इन्द्रायामिश्रिव्यस्यांस्फुष्णोप्रुजाव्युञ्जीषधीव्यः ॥ ७२ ॥ वि

फर्नति गति कर्मा । प्रकर्षेण फर्षी गम्या प्रफर्षी प्रथम युवतिः पीवरी उच्छून स्तनकपोला नासुद्वपति प्रस्थान द्रथवाहणम् । प्रस्थान संयुक्त सुलुष्ट जवो पेतं च रथवाहन सरवम् उद्वपती त्वनुपज्यते ॥ ७१ ॥ कामं कामदुधे । सीतो च्यते । हे कामदुधे कामानां प्रपूरणं कामं धुञ्च पूरय । केपा मित्यत आह । मिवाय वरणाय च । इन्द्राय अश्विभ्याम् । पूषो

संज्ञरब्दः । चतुरेत् । सञ्जुः समान जीपणः । अब्दः सम्बन्धः । सहि अपो ददाति ।
 अयत्रोभिः । यवाच्च अदवाच्च अर्द्धमासा मासाश्चो च्यन्ते । सञ्जुः उपा अरुणीभिः । अरुण
 वर्णाभिर्गोभिर्किंरण्येः । सजोपसौ अश्विना अश्विनौ । दंसोभिः कर्मभिः । सञ्जुः मूरुः एतथेन

षाऽअरुणीभिः ॥ सुजोष'सावुप्रिश्नुनुदःसोभिःसुजुःसूरुऽएत'शेनसु
 जूँष्वि'प्रश्वानुरऽइड'याघृतनुस्वाहा ॥ ७४ ॥ [१३] याऽओषधीः ॥

अश्वेन । सजूँश्वानर इडया । आग्नेयौ षथिवी इडा षथिवी खानाया स्त्री तस्या
 अत्र ग्रहणं युतरम् । गौर्वा गन्नं च इडा शब्दे नोच्यते । एतेन हविषा स्वाहा सुजुत
 मस्तु ॥ ७४ ॥ (१) जेत्रे सर्वैषधं वपति । * सप्त विंशति रनुष्टुभः । ओषधी स्तुतिः । यञ्च

(१) का० याऽओषधीरितिदत्तेर्वपत्युदपात्रवत् १७६।८ । षथभिस्तृचमसेनसर्वैषधवपति । उदपात्रवदितिचतुष्टय
 सोतासुयथाकष्टम् ।

* अथर्वणमिदमृष्टापोषधिदेवयोभयानमिदाशदील्लनार १०१। षथवि शतिरनुष्टुभ सुचन्तुमीत्याद्या ८० । हादमभन्मुष्टा कुवापिकर्मण्यन्युक्ता पादाना
 व्यनाधिकैव्यशुधिकैव्यार्थे ।

दय तु वपने नियुक्ताः । या ओपधीः । या ओपधयः । पूर्वाः जाताः प्रथमजाताः । अन्याभ्य
 ओपधीभ्यः भविष्यत्काले सम्बन्धिनीभ्यः । देवेभ्यः ऋतुभ्यः । ऋतवो वेदेवा इति श्रुतिः ।
 ऋतुभ्योर्थाय । ऋतव ओपधि सम्बन्धाः कर्त्तव्या इति । त्रियुगं पुरा । त्रियुगं युगानि
 समाहृतानि त्रियुगं विकाले मित्यर्थः । वसन्ते प्राद्यपि शरदि । पुरा पूर्वेषु वसन्तादिषु ।
 याऽओपधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगस्युरा ॥ मनैनुवुवभ्रूणामुहृश्रुत
 न्यामानिसुप्तचं ॥ ७५ ॥ श्रुतं ब्रह्मधामानिसुहस्रंसुत

पूर्वस्मिन्निह सम्बन्धे ओपधयः अग्निं ज्ञेये लयन्ते । किं निमित्तमिदं त्वत् आह । मनैनु ।
 मन्ये जानामि । तासां वभ्रूणां वम्बू वर्णानाम् वभ्रूगसामः । अहं शतं धामानि । धाम
 शब्दः स्थानं पर्यायः । सम्बन्धरो पलक्षितं मे कै कं स्थानम् यदिदं शतायुः शतार्थः शतवीर्यः
 पुत्रयः एतानि शतन्धामानि सप्तच य एवे मेशीर्षाः प्राणाः ताने त दाह ॥ ७५ ॥ शतम्बः
 हे ओपधयः शतम्बः युष्माकम् अश्व स्युरः धामानि जन्मानि । सहस्रं सुतवो रुहः अपिच

सहस्रं युष्माकं विरोहणानि सन्ति । अधा यतक्रत्वः । अथेवं सति हे शतक्रत्वः षड्जकर्मणः ।
यूयं प्रजापति मिन् इमं वा यजमानं मे मम सस्वन्धिनम् अगदम् गदो व्याधिः अव्याधिं
कृतं कुरुत ॥ ७६ ॥ ओषधीः प्रति । हे ओषधयः प्रति सोदध्वं हृष्यत । पुष्पवतीः प्रसवरीः ।
पुष्पवत्यः प्रसववत्यश्च मलयः । ततो नन्तरम् अथवा इव संग्राम्याः सजित्विरी स्वरु जयन शौला

तवीरुहं ॥ अधाशतक्स्वीयुयमिमस्मैऽअगुदङ्कृतं ॥ ७६ ॥ ओष
धीऽप्रतिं ॥ सोददूध्वम्पुष्पवतीऽपुसवरीऽ ॥ अप्रश्वाऽइवसुजित्विरी
व्वीरुधंऽपारयुष्पवुः ॥ ७७ ॥ ओषधीरितिं ॥ मातरुस्तद्द्वीरुप

भूत्वा वीरुधः विविधं व्याधिं रुधन्तीति वीरुधः । पारयिष्त्वः । पारण शौला शच भवत अस्माक
मिति शेषः ॥७७॥ ओषधी रिति । हे ओषधयः या युयम् इति इत्य मशन दानव्या ध्यपगमादि
कुर्वन्त्यो मातरः जगन्निर्माच्यः ततो देवैः वः युष्मान् हे देव्यः उदद्भुवे उपसङ्गम्य भ्रुवे व्रवीमि ।
प्रार्थयामि । सनेयं सस्रजेयम् अश्वं गां वासः आत्मानञ्च । सनेयं तव यज्ञ पुरुष । प्रजापति

रूपिणम् ॥ ७८ ॥ अश्वत्थेवः । चतुर्थः पादो च प्रथमं व्याख्यायते । यत्स नवथ पूरुषम् ।
यदा यूयं मनवथ संसेवद्वम् पूरुषं यजमानम् । अथ अश्वत्थेवः युष्माकं निपदनं सवस्थानम् ।
पण्येवः पलाय पणी सत्यां जुह्वाम् वः युष्माकं वसतिः स्थितिः होमार्थं मध्वयुगा कृता । अश्वत्थ
पण्येयो स्तद्धित लोपं प्रच्छान्दसः । अथापि तद्धितेन कृत्स्नवन्निगमा भवन्तीति । गो भाज

वश्रुवे ॥ सुनेयुमश्रुङ्गाम्वासांश्चात्मानुन्तवंपूरुष ॥ ७८ ॥ अश्वत्थे
वः ॥ अश्वत्थेवोनिपदनमपुण्येवोवसुतिष्कुता ॥ गोभाजुऽइत्तिकला

इत्किला सथ । इच्छब्दः पादपूरुषः किले ति विद्या प्रकर्षे । ततो गौडताः सथः । गो
भाजः । गो शब्देनादित्यो भिधीयते । आदित्य भाजः यूयं किल भवथ । तदुक्तम् । अग्नौ
प्रस्ताद्धतिः सम्यगादित्य सुपतिष्ठते । आदित्या ज्वायते वृष्टिं वृष्टे रन्वन्ततः प्रजाः इति ।
यद्वा अश्वत्थे त्वो निपदनम् तथाहि अश्वत्थे फलिते सर्वा ओषधयः फलवत्यो भवन्ति । पर्ण
फलिते कौड्रवा दयः फलितो भवन्ति गो भाजः पृथिवी भाजश्च उष्णाः सथः किल मवथ । तदु-

क्तम् । यद्वा पूरुषः संसेवध्वं भाजनादिभि रूपकारिः एवं दुरवधार्यं गतयो यूथ मित्यभि
 प्रायः ॥०६॥ यत्रौपधीः । यत्र यस्मिन्पुत्रे भैषज्यकर्त्तारि हे औषधयो यूथं सगमत । समा-
 गच्छत व्याधिं जेतुम् । कथमिदम् । राजानः समिताविव । यथा राजानः समितौ संग्रामे शत्रुः जेतु
 समागच्छन्ति । किन्तु त्वे त्यत आह । विप्रः ब्राह्मणः स उच्यते भद्रक् वैद्यः । एचोहा च अमीव

सशुयत्सुनवंशुपूरुषम् ॥ ७६ ॥ यत्रौपधीः ॥ सुमगमत्तराजानुःसमिं
 ताविव ॥ विप्रः सऽउच्यतेभिषग्रंक्षुहामीवुचातनः ॥ ८० ॥ अग्रश्रु
 वृतीः सोमावृतीम् ॥ अग्रश्रुवावृतीः सोमावृतीमूर्ज्यन्तीमुदोज

चातनश्च । अमीवा व्याधि । चातयति नाशने । व्याधि नाशनः ॥ ८० ॥ अग्रवावृतीम् ।
 सर्वा औपधी रिति बहुवचनोपदेशा दिहापि बहुवचनं भवति । या औपधय च अश्रवत्यः
 अश्रव संपादिन्यः सोम याग संपादिन्यः ऊर्जयन्तः । ऊर्जं बल प्राणनयोः ।
 बलं संपादिन्यः उदोजसः उद्गत मोजो यासां उदोजसः । ताः सर्वा औपधीः अहम् आ

अवि त्सि जानामि । विदित्वा च अस्मै अरिष्टतातये । रिपति विनाशार्थः । नरिष्ट
 मरिष्ट मविनाशः तस्य तनन मरिष्टतातिः । अस्मै अरिष्ट विनाश तननाय मेषजत्रं करोमी
 ति शेषः ॥ ८१ ॥ उच्छुसाः । उच्छुब्द ईरत इत्यनेन संबध्यते । उदीरते उद्गच्छन्ति
 प्रकाशो भवन्ति शुष्माः वीर्याणि । ओषधीनां संबन्धीनि । कथं मिव । गावः गोष्ठा दिव

सम् ॥ आवित्सुसर्वाऽओषधीरुस्माऽअरिष्टतांतये ॥ ८१ ॥ उच्छु
 ष्माऽ । उच्छुष्माऽओषधीनाङ्गावीर्योष्ठादिवरते ॥ धनंऽसनिष्यन्ती
 नामात्मानुन्तवंपूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कतिर्नामं ॥ वीसुताथोयूयंऽस्यु

निः क्रान्तः । किं कुर्वतीनाम् । धनं सनिष्यन्तीनाम् संभजमानानां यजमानार्थम् आत्मानं
 च संभजमानानाम् तव यज्ञ पूरुष ॥ ८२ ॥ इष्कतिर्नाम । उप सर्गेकदेश लोपः छान्दसः ।
 निष्कमणंविनाशनं व्याध्यादेः करोतीति निष्कतिः । निष्कृति स्त्वाव दुष्मदीयाया मातुर्नाम
 व्युत्पत्त्यभिप्रायम् । अधो अपि च यूयं स्य भवथ निष्कृतीः व्याधि निष्कमणाः । किञ्च । सीराः

सह इरया अन्नेन वर्चन्त इति मीराः । पतन्शीलाः * स्यन भयथ । कुरुत नेत्यन-
 यंका उपजना भवन्तीति नकार उपजनः । कस्मिन्काले यूयमित्यंभूता भवथे त्यत आह ।
 † यदा सयति निष्कृष्य । अमरोगे । यदा आमया विनिस्थितं तस्य व्याधिं निष्कृष्य निर्नाशय ॥

निष्कृतीः ॥ सौराःपतन्तिवर्णीस्थनयदुामयतिनिष्कृथं ॥ ८३ ॥ अ-
 त्तिविश्रवाः परिण्टास्तेनइववृजमंक्मः ॥ औषधीःप्राचुंच्यवु-
 र्यत्तिकञ्चतन्वोरपः ॥ ८४ ॥ यदिमाः ॥ यदिमाब्वाजयन्नुहमोष-

८३ ॥ अति विश्वाः । यदा अत्यक्रमुः आक्रामन्ते तनूः विश्वा सर्वाः परिष्ठाः परि सर्वतो व्याधी
 नधिष्ठाय तिष्ठन्तीति परिष्ठा औषधयः । कथमिव स्तेनइव व्रजम् । यथा स्तेनं तस्करः व्रज-
 मत्यक्रामत् परिसुमोपिपया एव सत्यक्रमुः । अथानन्तर मेव औषधयः ‡ प्राचुच्यवुः मद्यावयन्ति ।

* तमनबिस्वादिनायस्यनादिम् ।

† यत् यस्मान् आसयति इति आसयविनिर्गम्यतरोमं निष्कृष्य ।

‡ सुगती लडिथिदिदुम्भु कर्मात्त्वडिडिचडमत्ययेरुपम् ।

यत्किञ्चि त्तत्त्वः शरीरस्य रूपः । रूपो रिप इति पापनामनी भवतः पाप जनितं व्याधि
मित्यर्थः ॥ ८४ ॥ यद्विमाः । यदेव इमा वाजयन् पूजयन् अहम् ओपधीः हस्ते आदधे
अस्यापयामि । अद्यानन्तर मेव । आत्मा यत्सस्य व्याधेः नश्यति । कथमिव । पुरानीव
रुभो यथा । जीव न्नेत्र हिंसार्थं यो गृह्णते पशु वान्यो वा मनुष्यादिः सजीव गृप् तस्य जीव-
शुभः प्रागेव यथा इति विपादान्मतोह मिति मन्यमः नस्य यथात्मा नश्येत् एवं व्याधे रात्मा
धीर्हस्तः आदधे ॥ आत्मान्मयत्स्यनश्यति पुराजीवुगृभोयथा ॥ ८५ ॥

यस्यौषधीः ॥ ण्प्रसर्पुथाङ्गमङ्गुभ्यरुः ॥ ततोयत्सुम्ब्विवांध

नश्यति । यदाह मोपधी हस्त आदध इति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥ यस्यौषधीः । यस्य रोगिणः
हे ओपधयः प्रसर्पथ । अङ्गमङ्गम् परम्परः । सर्वाखङ्गानि सर्वाणि च पर्वाणी लुप्तं भवति ।
पर शब्दः पर्व ध्वनः । तस्य रोगिण ततो यत्सुम्ब्विवाधधे । तत स्तस्मा दङ्गपर्व समुदायात्
व्याध्यपगमं कुरुध्वे । कथ मिव । उग्रो मध्य मथौ रिव । उग्रः क्षत्रियो वह्न गोधाङ्गुलि लाणः

स एव विशिष्यते माधमयी मध्यमं भागं शृणोतीति मध्यमयीः स यथा शब्दो वाधते एवं ययु-
 मपि रोगिणो रागं वाधध्वे इत्युपसार्थः । यद्वा । उग्रो रुद्रः स एव विशृणु मध्यमेन शृणा-
 तोति मध्यमयीः स यथा युगान्ते सर्वं जगद्भस्मसात्करोति एवं ययु मपि व्याधिं कुरुध्वे ॥ ८६ ॥
 साकं यत्स । साकं सहेत्यर्थः । हे यत्स सह प्रपतः प्रणश्य । चापेण पक्षिणा किंकिदी-

दृष्टुः सुग्रीमं ह्यमुशीरिव ॥ ८६ ॥ साकं द्यत्स ॥ साकं द्यत्स प्रपतुचा
 भेण किंकिदीविनां ॥ साकं वातस्युद्वाज्यासाकन्नश्यनिहाकया ॥

८७ ॥ अन्यावः ॥ अन्यावोऽश्रुनामं वत्सुनास्याऽउपावत् ॥

विना शब्दानुकरणमेतत् । किंकि एवं यो दीव्यति तेन सह प्रपत । सहि तव साथ
 उचितः । साकं वातस्य धाज्या । गत्या प्रपत । साकं नशय प्रपलाहि । निहाकया ।
 निहन्ति कायमिति निहाकानिर्हतिः कृच्छ्रापत्तिः तथा कृच्छ्रापत्या सहनश्य हे यत्स । यद्वा
 शब्दानुकरणमेतत् । हा कष्टं निर्गतो हं कया ओपध्या एवं रूपया शब्दानुकरणभक्त्या ।
 सह नशय हे यत्स अपुनरागमनाय ॥ ८७ ॥ शतम् ६०० ॥ अन्यावः । हे ओपधयः

अन्या ओपधिः वः युष्माकम् अन्या मोपधिम् अथतु पालयतु । अन्याच ओपधिः अन्यस्याः
 ओपध्याः प्रभात्रम् उपावते पुरुष वचन व्यचायः । उभाबतु उपगम्य पालयतु । ताययमेव
 सर्वोः सन्विदानाः संगच्छमानाः । इदंमे मम प्रावत प्रपालयतु । वचः वचनमार्षम् ॥ ८८ ॥

ताःसर्वाःसंविदानाःइदंमेप्रावतुव्वचः ॥ ८८ ॥ याःफलिनौः ॥
 याःफलिनीट्वाःअफुलाःअपुष्पायाप्रच्चपुष्पिणीः ॥ बृहस्पतिप्रसू
 तास्तानोसुञ्चु न्वःहंसः ॥ ८९ ॥ सुञ्चन्तंमा ॥ शपुत्थुप्रादथोव्वपुगया

याः फलिनीः । या ओपधयः फलत्रयः याञ्च फलाः फलरहिताः । या अपुष्पाः पुष्परहिताः
 याञ्च पुष्पिणी पुष्पवत्यः । बृहस्पतिना अथनुज्ञाताः ताः नः अस्मान् सुचन्तु अंहसः
 पापात् ॥ ८८ ॥ * इत उत्तर मनारस्य वाद सन्ताः । तेषां लिङ्गतो विनियोगः । सुञ्चन्तु मा
 शपथमात् शपथ निमित्ता क्लिप्पात् । अथो अपि च वस्त्यात् । वरुण निवन्थनात् । उत-

* एतन्निवधिपदानां निपुत्रवचानिसमाप्तानि ।

अथो अपिच । यमस्य सम्बन्धिनः पद्वीशात् वन्वनात् । पद्वीशशब्दे वन्वन वचनः । सन्दान
 सर्वन्त पद्वीशमिति दृशते । किञ्च । सर्वस्मात् च देव निमित्ता त्किल्बिपात् सुञ्चन्तु ।
 यत्किञ्चिद्विनस्ति पापंकर्तुः सम्बन्धि तत्किल्बिपमित्युच्यते ब्रह्महत्यादि ॥ ६० ॥ अथपतन्तोः ।
 अवाचीनं पतन्त्यः अवदन् उक्तान्त्यः । दिवः परि दिवोद्व्यलोकात् औपधयः । किम वदन्नि

दृत ॥ अथोयुमस्युपड्वीशात्सर्वस्मादेवकिल्बिपात् ॥ ६० ॥ अथुपतं
 न्तीरवदन् ॥ अथुपतन्तीरवदन्दिवः औपधयुस्प्यरिं ॥ यञ्जीवमभ्रन्न
 वामहैनसरिंथ्यातिपूरुषं ॥ ६१ ॥ याऽऔपध्वीऽ सोमं

त्यत आह । यञ्जीव मनुक्कान्त प्राणम् अन्न वाम है व्याभुमः । नसरिथ्याति विनश्रति
 पूरुषः । छान्दसं दीर्घत्वम् ॥ ६१ ॥ या औपध्वीः । याञ्चोपधयः सोमराज्ञः सोमराजा आसा
 मिति । सोमराज्ञः । वह्नयः अगन्ताः । शतविचक्षणाः वज्रवीर्याः । वहवोवा स्तोतारोविचक्षणा
 आसां वज्रविचक्षणाः । तासामोपध्वीनां मर्येत्वंभनसि उत्तमायतः अतः अलङ्कामाय भव ।

शब्दमुखञ्च हृदयाय भव ॥ ६२ ॥ या ओपथीः । यायूयं हे ओपधयः सोमराक्षः विष्टिताः
 विविधं स्थिताः प्रथिवीम् अतु । ताः दृहस्यति प्रसूताः अस्यै ओपधैत्र मन्दतवीर्यम् । येनेयं
 यज्जनीर्या भवतोत्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥ याच्च याच्च ओपधयः इदं च उपदृखन्ति समीपस्थिताः । याच्च
 राक्षीर्बुद्धीः श्रुतविचक्षणाः ॥ तासामसित्त्वमुत्तमारुङ्क्षामायुश्रु
 हुदे ॥ ६२ ॥ याऽओषधीः सोमराक्षीर्बुद्धिताः पृथि
 वीमनु ॥ बृहस्पतिप्रसूताऽश्रुस्यैसन्दत्तवीर्यम् ॥ ६३ ॥ याप्रचं ॥
 याञ्छेदमुपशृण्वन्तु याप्रचदूरम्परागताः ॥ सर्व्यैः सुङ्गत्तौव्वीरुधोस्यै
 सन्दत्तवीर्यम् ॥ ६४ ॥ मावः ॥ मावोरिषत्खनितांयस्मै च्चाहङ्गना

अतिदूरम्परागताः दूरदेयव्यवहिताः ताः सन्निधानी ह्यत्याहंभवौमि । सर्वाः मद्गत्य सम्भूय ।
 हे वीरवः विरोहणाः अस्यै सन्दत्तनीर्यम् प्रभाजम् ॥ ६४ ॥ मावोरिषत् । मावोरिषत्माविन-

शत्रु । वोयुक्साकं खनिता । यस्मै च पुरुषाय अहं खनामि वःयुष्मान् । किञ्च । द्विपात्
 स्त्रोपुंसम् चतुष्पात् गवादि । संख्यासपूर्वस्येतिपादशब्दान्तप्रलोपः । अस्मान् सर्वमस्तु अना-
 तुरमनाकुलम् । युष्मत्प्रसादादिति शेषः ॥ ८५ ॥ ओषधयःसम् । ओषधयः समवदन्त
 सन्वाद् एतवत्यः । सोमेनसहराज्ञा । सोमहि ओषधिनां राजा । किंसमवदन्त । यस्मै

मिवः ॥ द्विपाच्चतुष्पपादुस्ममाकुटु सर्व्वमस्त्वनातुरम् ॥ ८५ ॥ ओषध
 युःसम् ॥ ओषधयुःसमवदन्तुसोमेनसहराज्ञा ॥ यस्मैष्टुणोतिव्या
 इम्मुणस्तर्हराजन्पारयामसि ॥ ८६ ॥ नाशुयित्रीवृलासुस्याशंसऽउपु

पुरुषाय भेषज्यं कृणोतिकरोति ब्राह्मणः तमातुरं हे सोमराजन् पारयामसि पारयामः उत्तार-
 यामोव्याधिः । सोमेनसह सन्वादोव्याधिप्रगमदृढीकरणार्थः ॥ ८६ ॥ नाशयित्री । नाशयित्री
 बलामस्त्रवलमस्यति निक्षिपतीति बलासः क्षयः अशंसः शूलव्याधिः । उपचिताम् । शरीरेये उप-
 चीयन्ते । शत्रुपद्युगदरलीपदपश्चतयः । तेषाञ्च एव नाशनीभवसि । अथोशतस्य वक्ष्याणा

मपिवह्नां व्याधीनां नाययिवीत्वमसि । पाकारोः अरुः क्षतसुच्यते । सुखपाकजतादेर्नाशि-
नौत्वमसि । यद्वा रुचदौप्तौ । अन्नपाकस्य अरुः अदीप्तिर्मन्दाग्नि त्वं तस्य च त्वन्नाशिनो
भवसि ॥ ६७ ॥ त्वाङ्गन्धर्वाः यतश्च तत्र मिल्यं भूता असि अतः । त्वां गन्धर्वाः अखनन् ।

चित्तमसि ॥ अथोशुतस्युद्यत्स्राणाम्पाकुरोरसिनाशनी ॥ ६७ ॥
त्वाङ्गंधुर्वाः ॥ त्वाङ्गंधुर्वाऽअखनन्स्त्वामिन्दुस्त्वाम्बृहस्पतिः ॥
त्वामोपधेसोसोरजांविह्वान्यत्स्रादमुच्यते ॥ ६८ ॥ सहस्वमे ॥
सहस्वमेऽअरातीऽसहस्वपृतनायुतः ॥ सहस्वसर्व्वम्प्राप्तानुऽसहमा

अभिलपित कामप्रार्थयम् । त्वां च इन्द्रः त्वां च वृहस्पतिः त्वां च हे औपधे सोम-
राजा विद्वान् जानानः उपयोगम् यत्स्रान्महाव्याधेः अमुच्यत सुक्तः ॥ ६८ ॥ सहस्वमे ।
यतस्त्वमित्यंभूताच अतोहंयावे । सहस्वअभिमव मेसम अरातीः अदानशीलाः सबुसेनाः ।

सहस्रत्रयस्य च पृतनायतः । पृतनाः संग्रामः संग्रामकामान्गवन् नू सहस्रत्रयस्य च अभिवस्य च
 सर्वपाप्मानं सर्वसद्यभस् । कृष्णादभिवनकर्मणोत्वसम्प्राभिनिर्युजसे इतिचेत् । यतः सहसा-
 नासि अभिवनशीलासि त्वं हे ओपधे ॥ ६६ ॥ दीर्घायुस्ते । पुनरपि त्वां प्रार्थयामः ।
 हे ओपधे गृणिता अहं भूयासम् यस्मै च आतुराय त्वां खनासि स च दीर्घायुर्भूयात् । अथो-
 नास्वीपधे ॥ ६६ ॥ दीर्घायुंस्ते ॥ दीर्घायुंस्तऽश्रीषधेखनितायस्मै
 च त्वाखनास्युहम् ॥ अथो त्वन्दीर्घायुंर्भू त्वाश्रुतवल्गुशुष्विरोहता
 तात् ॥ १०० ॥ त्वसुंत्तुमा ॥ संयोषधेतवल्गुचाऽउपस्तयऽ ॥ उपस्ति

अपि च त्वं दीर्घायुर्भूत्वा अनवमगिडतायुर्भूत्वा शतवल्गुचा । वल्गुशब्देऽङ्कुरवचनः वल्गुङ्कुरा-
 विरोहतात् विरोह । वल्गुञ्जातदुग्धिप्रीत्यादिनातातड्डऽदेयः । अनवमगिडतामृतात्त्र मनैकै-
 रङ्कुरैः संतिष्ठस्व त्वाशौः ॥ १०० ॥ त्वसुत्तुमा अस्मि हे ओपधे । तत्र च दृष्ट्याः शालत-
 मामागादयः उपस्तयः । उपकाराय ओपधोनां निष्ठन्तीत्युपस्तयः तच्चहिताः प्रसर्पन्ति । न च

दृवाणांभोग्याभवन्ति अथथातथेष्टेजाउपस्तथः यथात्त्वत्प्रसादात् उपस्तिः अस्तु सपुरुषः अस्मा-
कम् यः अस्मान् । अभिदासति । दसुपपन्नये । अभिहन्ति ॥ १०१ ॥ (१) चतस्रो लोकेष्टका
अतद्दृभि ऋग्भिरुपदधाति । मामा । कायौब्रिटुप् । मामाहिंसौत् पूर्वः प्रतिषेधार्थीयः

रस्तुसौरस्माकंठयोऽअस्मार् ॥ ऽअभिदासति ॥ १०१ ॥ [२७] मा
माहिः सीञ्जनितायः पृथिव्यायोवादिवः सुस्यधर्माव्यानट् ॥ य

उतरोऽद्वादेशः । माहिंसौन्माञ्जनितायः जनितामन्वइतिणिचोलोपः जनयितायः पृथिव्याः
प्रजापतिः । योवादिवंसत्यधर्माव्यानट् । वायव्यः ससुच्यार्थीयः । व्यानडितिव्याप्तिकर्मा । अ-
त्यावृजते रथेव्याख्यातः यच्चदिवं सत्यधर्मा सत्यधारणः व्यानट्असृजत् । यच्चआप अन्द्राः

अनोरभ्याधीता, समाप्ता ।

(१) का० लीगीष्टका स्मैनाद्ब्रह्मवहिवदेनूत्कान्त्यपूदधातित्तिष्ठकामाहिठं सीदितिप्रलृचप्रतिदिश पुरस्तात्प्रथमम् । ततो-
ऽव्युं स्मैनवेदिवहि प्रदेशाल्लीगीष्टकायतुरोऽष्टखण्डान् पद्याप्रमाणानानीयात्मनोदक्षिणोत्तरपूर्वापरमध्यमूत्राप्रान्ते षुष्प-
र्वादिठन् मन्वचतुष्टयेनोपदध्यादितिमूसाय ।

प्रथमीजगान । मनुष्याया आपश्चन्द्रादितिच्युतिः । मनुष्याएवहि यज्ञेनाभवन्ति चन्द्रलोकं पि-
 ष्टमागीनुसारिणः । यद्वा । यज्ञापः चायनीयाः प्रथमः शरीरीजनितवान् । अपांचायनी-
 यानां कारणभूतानां जनेन योमनुष्यान् जनितवान् इतिकारणेकार्योपचारः । कस्यैदेवा-
 यहविषाविधेम । यइत्यम्भूतः कःप्रजापति तस्मैकस्य कायइतिप्रप्ति स्यादेवशश्र्छान्दसः । सर्व-
 प्रश्चापश्चन्द्राःप्रथुमीजुजानुकस्मैदुवायहुविषांविधेम ॥१०२॥ अद्भ्या
 वंत्त स्व ॥ पृथिवियुज्ञेनुपयंसासुह ॥ व्युपान्तेऽश्रुग्नरिंषि तोऽश्री
 नाम्नःसै इतिहिपाणिनिः नचैतत्सर्वनाम देवतात्वात् प्रजापतयेहविषा हविरितिविभक्ति-
 व्ययः । विदधाति दीनकर्मा । तस्मै प्रजापतये हविदेन्नइतिसंबन्धः ॥ १०२ ॥ * दक्षिणत-
 उपदधाति । अभ्यावर्तन्व अभिसुखीभव । अग्निं प्रत्याहृताभवहेष्टयिवि । यज्ञेनयज्ञसाध-
 नभूतेनहविषा । पयसासह । कस्मात्कारणादित्यतश्चाह । वपान्ते । वपांपृष्ठे तेतव अग्निः

इपितः प्रजापतिप्रेपितः अरोहत् आरूढगान् ॥ १०३ ॥ † परचाटुपदधाति । अग्नेयत्ते ।
 आग्नेयीगायत्री । हे अग्ने यत्तेनव युक्त्रं चारं यत्नेवा । यच्चवन्द्रमाषहादनीयम् यच्चपूतं पवि-
 तम् यच्च यद्विययद्गार्हम् तद्देवेभ्योर्थाय । देवेभ्योवा सकाशात् भरोमसि संभरामः ॥ १०४ ॥
 हत् ॥ १०३ ॥ अग्नेयेयत् ॥ अग्नेयेयत्तैशुक्त्रं यच्चुन्द्रं यत्पूतं यच्च
 युन्नियम् ॥ तद्देवेभ्योभरामसि ॥ १०४ ॥ इप्सूज्जम् ॥ इप्सूज्जं
 मूहमितः आदंमृतस्युवीनिस्महिषस्युधाराम् ॥ आसुगोषुं व्विशुत्वा
 † उत्तरत उदधधाति । इप्सूज्जम् । बिष्टुप् । आशीः प्रायोमन्तः । अस्मिन्मन्त्रे विशेषण विशे-
 थ्यभागात् यत्तद्गांधाम्प्रपस्त्रिः क्रियते । यत् इप्समन्त्रं यच्च उर्जतदुपसेचनन्दधि पयोषतादि-
 कम् अहम् इतः उदौव्यगदिशः । आदंमृग्यादेरुहोतवान् । यच्चकृतस्य सत्यस्ययोनिं स्थानं

० यद्विदेववासापत्नीपदा । स्त्रीविदकोपधानिजुक्ता ।

० आसोर्दंशोविष्टुप् यादतस्योपरतीशोविदकोपधानि । विमिषीग ।

तिस्रोविद्या अहमाददे । यच्चमहिपस्य महतः इच्छावतरचान्नेः धारान् अङ्गतिमहमाददे ।
उद्गोच्यादियः । एतरत्तर्वम् आमागोपुविशत्वातनपु । आविशतुमां गोपुतनपूच पुत्रपौत्रा-
दिकासु । (१) सिक्ताः प्रध्वंमयति । जहामि परित्यजामि उद्गोच्यांदिशिक्षापयामि । सेटिम्
अनसादम् अनिरामनन्ताम् अमीमांयाधिसु ॥ १०५ ॥ (२) आग्नेयेन पंडुचेन सिक्तानिवपति ।

तुनपुजहामिसुदिभनिगुममीवाम् ॥ १०५ ॥ अग्नेतवम् ॥ अग्नेतवम्
वुप्रश्रवोव्वयोमहिभ्राजन्तेऽश्रुचर्वयोव्विभावसो ॥ १०६ ॥ अग्नेतवम् ॥ अग्नेतवम्

अग्नेतवम् । प्रथमेविशारपंक्तौ । तिस्रः सतोष्टहयः पट्टी उग्ररिटाज्ज्योतिः । हे अग्नेतवम्सं-
न्धोधूमः । श्रवोत्रयः । अशुक्षिन्लोके यावयतीतिश्रवः वयोन्धुम् तस्याङ्गतिपरिणामहारण
निमित्तभूतत्वात् धूमोत्रयमित्युच्यते । धूमोवाश्रयस्ययोययः मध्येन ममुष्मिन् लोके यावयतीति
श्रुतिः । एवंप्रभावस्तत्रधूमः । अथमहि । महत् । भाजन्ते । अर्धयः अर्धोऽप्यौतिलिङ्गव्यत्ययः ।

(१) का० उत्तरम्या मिकता प्रमाष्टिजहामिसुदिमिति । उत्तरलोगेष्ट वात मिकता पास्तयन्ति ।

(२) का० अग्ने तदेतिसिक्तान्युष्यकादयत्वात्मानम् एडुचेनोत्तरवेदीसिक्ता प्रचिप्यतामि पुच्छपचविनात्मानच्छादयेत् ।

हेविभावसोविभूतधन । किञ्च । हेष्टहृद्धानोमहादीप्ते शवसावलेन सहितंवाजमन्त्रम् उक्त्याम्
 उक्त्याहेयज्ञार्हम् । दधासि ददासि दाशुपेहर्वीपि दत्तवतेयजमानाय । हे कवेक्रान्तदशन ॥१०६॥
 पात्रकवर्चाः । हेअग्ने यस्त्यं पात्रकवर्चाः पात्रकशक्तिः शुक्रवर्चाश्चशुक्रशक्तिश्च अनू न वच्चाश्च-
 अपरिहीणशक्तिः सन् अन्यनूयशक्तिर्वासन् । उदियर्पिउद्गच्छसि । भातुनादीत्या । यश्चत्त्वपु-

व्वाजंमूक्थ्युन्द्धासिदाशुपे कवे ॥१०६॥ प्रावुकवर्चाःशुक्रवर्चाः ॥
 प्रावुकवर्चाःशुक्रवर्चाःअनू न वच्चाःउदियर्णिभानुनां ॥ पुतलोमा
 तराव्विचरन्नुपावसिपूणक्षिरोदसीऽऽभे ॥ १०७ ॥ ऊर्जोनपात् ॥

वइव मातरा मातापिरौ । उत्तमेवयसिविचरन् उपचरन् । उपावसि । उपसङ्गम्यपालयसि ।
 सदेशमनुष्यञ्जगत् । यश्चत्त्वंपूणक्षिपूरयसि रोदसीद्यावापृथिव्यो । उभेअपि इमेवे द्यावापृ-
 थिवीरोदमी तेएपउभेपूणक्ति घूमेनामृष्टेयमासितिश्रुतिः तंत्वांस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥ १०७ ॥
 ऊर्जोनपात् । उर्कशब्देनापउयन्ते । नपाच्छब्देनचपौत्रः । हेअपांपौत्र । अद्भ्यत्रोपधिवनस्-

तयो जायन्ते ओपधिवनस्सतिभ्योऽग्निर्जायते । एवमपान्नपादग्निः । जातवेदः जानप्रज्ञानः ।
 सुशस्तिभिः साधुशंसनैः स्तुतइतिशेषः । मन्दस्त्रदीप्यस्व । धीतिभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः
 हितः निहितः । स्थापितः । कस्मात्त्वांययसेव्रम्ब्रसद्रूपवेद्याह । रवेद्रूपः सन्दधुर्भूरिवर्षसः ।
 त्वयिद्रूपः अन्नाभिहविल्क्षयानिसंदन्धुः जुहुवुः भूरिवर्षसः । वर्षद्रुतिरूपनाम । वज्ररूपा यज-

ऊर्जानपाज्जातवेदंसुशुस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः ॥ त्वेऽद्रुषुः
 सन्दधुर्भूरिवर्षसप्रिचचुत्वीतयोव्युमजाताः ॥ १०८ ॥ इरुञ्ज्यन्न
 रग्ने ॥ प्रथयस्वजुन्तुभिर्मुस्मेरायोऽअमन्थ्य ॥ सदंशुतस्युव्वपुषोव्वि

मानाः जगदात्मत्वेनोपगताः । चिद्वीतयः । चायनीयानि अवनानितर्पणानि येषांतिचि वीतयः ।
 वामजाताः । वननीयजन्मानः विशिष्टदेशजातिकुलोत्पन्नाः । अतस्त्वंमन्दस्वैतिसंबन्धः ॥ १०८ ॥
 इरज्जान् । अत्रोपरितनोर्द्विर्चः प्रथमं व्याख्यायते । स इत्यस्य च पदस्य स्थाने यदोदृष्टिः ।
 सर्वं नामसामान्या वाक्यवशान्च विभक्ति व्यत्ययोव कर्त्तव्यः । सदंशुतस्य वपुषो विराजसि ।

यस्य दर्शनोदेन वपुपायरीरेण ज्वालालक्षणेन विराजसिद्धेदौष्यमे पृणच्चिपूरयसि । सान-
 सिञ्चि एन्तनम् क्रतुं सङ्कल्पम् तन्त्वां प्रवीमि । इरज्यन्दीष्यमानः हे अग्ने प्रथयस्व पृथुर्भव ।
 स्वाथेणिच । जन्तुभिः मनुष्यै रध्वथ्युं प्रभृतिभिः चौयमान इति शेषः । अस्मै अस्मासुचरायो
 धनानि धारयन् स्थापयन् प्रथयस्वेत्तानुपज्यते । हे अमर्त्य अमरणधर्मन् ॥ १०६ ॥ इष्क-

राजसिपूणद्विसानुसिङ्क्रतुं ॥ १०६ ॥ इष्कृत्तारं मद्दुरस्य ॥ इ
 ष्कृत्तारं मद्दुश्चुरस्युप्रचेतसुहृयन्तुं राधंसीमुहः ॥ रातिंश्रुमस्यसु

कृत्तारम् यन्तमिष्कृत्तारम् (१) निरुप सर्गस्यादिलोपः । निश्चयेन कर्त्तारम् अरद्दुस्ययज्ञस्य । प्रचे-
 तसप्रकष्टप्रज्ञानम् । जयन्तम् चिनिवासगत्यैः । जयन्तन्नि वसन्तम् राधसोमहः । राध इति
 धननाम । सप्तम्यर्थेपष्ठौ । राधसिमहतिस्तुमः । सत्त्वं रातिन्दानं दधासि । कस्यसम्ब-
 न्धिनीम् वामस्यवननीयस्य दातुः सम्बन्धिनीम् कथं भूताम् सुभगाम् भगवद्भेदो धनवचनः किञ्च ।

(१) का० निगब्धो बहुलमिति प्रातिशायन्मू० षनि एषसर्गं स्यादित्योप ।

महीमिपन् महतीञ्च इष्टं दृष्टिमन्त्रं वादधासि । सानसिम्पुराणञ्च रथिन्धनम् स्वर्थ्यं साणविप्रयं
निधान-वज्रणं दधासि ॥ ११० ॥ (१) ऋतावानम् * । यत्त्वा ऋतवानं मत्यन्तस्महिष्महान्तम् ।
विश्वदर्शतम् सर्वस्वदर्शनोद्यम् अग्निम् अन्यदेवतानिष्टत्यर्थोऽग्निशब्दः । सुस्नाययज्ञायदधिर
स्वापितधन्तः । पुरोयतः । आहवनीयात्मनाजनाः यजमानाः । तन्त्वास् युत्करणम् शृणोत्याह्वानं

भगांमुहीमिषुन्दर्धासिसानुसिद्भुयिम् ॥११०॥ ऋतावानंस्महिष्मम् ॥
विवुश्वदर्शतमुग्निदसुस्नाययदधिरपुरीजनांसि ॥ श्रुत्कर्षदसुप्रथस्त
मन्त्वागिरादैव्युस्मानुषायुगा ॥ १११ ॥ आप्रथ्यायसु ॥ समेतुतेविवु

युत्वा चानुतिष्ठतिथःमयुत्करणः । सप्रथस्तमम् सर्वतः पृथुतम् ऊर्ध्वमभोनवच्छिनगति विज्ञानम्
गिरायाचास्तुत्या । देव्यं देवम् स्वार्थेयत्यथयः । मानुषामनुष्याः । युगा । युगशब्दः कालवचनः ।

(१) अथवरग्नि मति सुमति श्वेत्यादिना मूत्रेण दीर्घः । प्राति० अ० ३ । सू० ८८ ।

* उपरिदिता श्लोक्तिः । यस्मान्नय पादाश्वत्थपत्रगुर्वीणाश्च र सोवस्विताश्लोक्तिः ।

कालेर्निमित्तभूतैः पूर्णमास्यमावस्यादिभिराह्वयन्ति ॥ १११ ॥ (१) सिक्कता अभिच्छयति । आया-
 यस्य । तिस्रः सौम्याः गायत्रीविष्टप्लुष्टिहः वा गायत्र्यः द्वाभ्यांविनियोगः । आयायस्वञ्चा-
 त्मानमभिवर्द्धय । कथंज्ञत्वा । समेतुते । समा गच्छतु तवविश्वतः सर्वतः हेसोमष्टष्णं सर्व-
 भूतबीजम् । ततस्त्वं सर्वभूतोत्पतिना दृष्ट्येनभत्र । याजस्यान्नस्य सद्गुणैःसद्गुणैः । अन्नभावं

प्रश्वतःसोमुवृष्णाम् ॥ भवुव्वाजंस्यसद्गुणैः ॥ ११२ ॥ सन्ते ॥ सन्ते ॥ सन्ते ॥
 प्रयांऽसिसुसमुद्यन्तुव्वाजाऽसंवृष्णान्द्वयभिसातिप्राहः ॥ आप्याय
 मानोऽभ्रुमृतायसोमद्विविष्टश्चावांऽस्युत्तुमानिधिष्व ॥ ११३ ॥ आ

प्राप्नुहि अन्नं वा प्राप्नुहि ॥ ११२ ॥ संतेपयांसि । संयन्तुतेतव पयांसिरसाः सारभूताः संयन्तु
 च वाजाः अन्नानि । संयन्तु च दृष्ट्याग्रानि रेतांसि । अभिसातिप्राहः पाप्मनाभिमवतु सोमस्य ततः
 तैः पयोन्नदृष्ट्येगः आयायमानः अस्ततादभत्र । प्रजात्वै अमरण धर्मिण्यै भव । प्रजात्यान्तदृष्टं

(१) का० आयायस्वेति सिक्कतालम्बनस्यार्थम् १० । ३ । १६ । आकनिविस्तारिता सिक्कता सृगतिच्छदयेन ।

द्रित्यतश्चाह । त्वङ्गामया । त्वां स्तोतुङ्गामयमानयागिरावाचा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ताः । तुभ्यं
 हव्यैपि दत्ता यजमानः ततो नन्तरम् तास्तुतयः हे अङ्गिरस्सम । अन्नं गिरतीत्यङ्गिरस्समस्तस्य
 सम्बोधनं हे अङ्गिरस्सम । विश्वाः सर्वाः सुचितयः योभननि वसनाः । स्थानकरणानु प्रदानवत्ये-
 देवताः यथात्मसंतानचिन्तनगर्भा एकक्वनाभृताः हे अग्ने कामय कामपरिपूरणाद्यम् त्वय्ये-
 अग्ने त्वाङ्गामयागिरा ॥ ११५ ॥ तुभ्यन्ताः ॥ तुभ्यन्ताऽङ्गिरस्तं
 सुव्विप्रश्वाः सुचितयः पृथक् ॥ अग्ने कामाययेमिरे ॥ ११६ ॥ अग्निर्नः
 पिप्रयेषु ॥ अग्निर्नः पिप्रयेषु धामं सुकामो भूतसुभव्यस्य ॥ सुस्र्माडिको
 विराजति ॥ ११७ ॥ [१६] ॥ इतिसंहिताप्राठेवाद्योऽध्यायः १२ ॥
 वयेमिरे । कर्मणिलकारः । नियम्यन्ते । सुतयः ॥ ११६ ॥ अग्निः प्रियेषु । योग्निः प्रियेष्व-
 भिरचितेषु धामसु ह्यनिष्वस्थितानाम् कामः कामपूरकः सः भूतस्योत्पन्नस्य प्राणिजातस्य भव्य-
 स्य भविष्यतश्च । सम्राट् स्रष्टारज्यभावः सन् एकएवासहायः सन् एकाजातस्य भव्य-
 विविधन्दोष्यते ॥ ११७ ॥ इति उषट् इतौ मन्वभाष्ये वादयोऽध्यायः १२ ॥

(१) मयिगृह्णामीति यजमानो जपति । मयिगृह्णामि । आग्नेयौककुप् । मयिआत्मनि गृह्णामि अग्रे प्रथमम् । अग्निन्दर्शनेन । ततोग्निञ्चिनोमीतिशेषः । किमर्थम् । रायस्सोपाय । धन-

* मयिगृह्णामि ॥ मयिगृह्णाम्यग्रेऽअग्निर्नरुयसृष्टोषीषीयसुप्रजा
स्त्वायंसुवीर्यीय ॥ सासुदेवतांसचन्ताम् ॥ १ ॥ अपाम्यष्टम् ॥ अ
पारपृष्ठमंसियोनिरुग्नेः समुद्रमुभितुः पिन्वमानम् ॥ व्वद्धमानोसु
हार ॥ ऽआचुपुष्करेदिवोमात्त्वयाव्वरिम्णाप्रथस्व ॥ २ ॥ ब्रह्ममय
सोपाय । सुप्रजास्त्रायसुवीर्यीय । वीर्यशक्तिः । किञ्च । सासुदेवताः सचन्ताम् । सासेवदेवताः
सेवन्ताम् अग्निमित्त्व ॥ १ ॥ (२) पुष्करपर्णसुपदधाति । अपांसुपदधाति । व्योख्यातम् ॥ २ ॥ रक्त्वा-

षादशेऽथ्ये उखाधारणगार्हपत्यचयनचेत्कर्षणीपधवपनादिमन्त्राउक्तास्त्रयोदशपुष्करपर्णादुपधानमन्त्राउच्यन्ते ।

(१) का० उत्तरवेदिमपरणतिष्ठन्यजमानोमयिगृह्णामीतिजपति । उत्तरवेदे. पचातिष्टन्यजमानोसुहोति ।

(२) का० पुष्करपर्णसुपदधातिस्त्वमे पूर्ववत् १० । ४ । १ । ततोऽथ्युं कुशस्त्वर्षे परिकमलिनोपचमुपदधाति ।

* मयिगृह्णामिपचदग्ध्रुवासिमधुव्याताएकादशकौसम्यक्सर्वतिनवेमसापडपांत्वैकाऽयपुर. पंचसप्ताष्टापचायत् ।

सुपदधाति (१) । ब्रह्मयज्ञानम् विष्टुप् आदित्यदेवत्या । ब्रह्मलक्षणअदित्यः यज्ञानं यजमानः प्रथमंपुरस्तात् प्राच्यादिशिजायते । ततो नन्तरम् विसीमतः सुरचोवेनआवः । व्याह-
णोत् विष्टतानकरेत् एप्रकाशेन । सीमतः मध्यतो मर्यादातः । सुररुचः सुरोचनानिमान् लोकान् । वेनः कान्तोमेधाविवाआदित्यः । सएवच । बुध्न्याः । बुध्नसन्तरिच्चं तत्र भवा-
ज्ञानम् ॥ ब्रह्मयज्ञानमप्रथमम्युरस्ताद्विसीमतः सुरचोव्वेनऽआवः ॥
सवृध्न्याऽउपमाऽअस्यव्विष्टाः सुतश्च्योनिमरुतप्रश्चुव्विवः ॥ ३ ॥
हिरण्यगुर्भः समं वचुंताग्नेभूतस्यजातः पतिरेकऽआसीत् ॥ सदा

दिदियोबुध्न्याः । उपमाः । उपमौयन्ते आसुस्थितानिभूतानौ ल्युपमादियः । अस्त्राधिष्ठाः ।
अस्यजगतः विविधंस्थानमिति विष्ठादियः । सतश्च्योनिः । विद्यमानसत्रचमूर्त्तसस्थानम् अस्-
तश्च अमूर्त्तस्रवाद्यदेः योनिम । यिवः विष्टणोति आदित्यएवलोकान्दिशोभूतानि चाभिव्यनक्ति
नान्यइति स्तूयते स्वकीयेनकर्मणा ॥ ३ ॥ (२) पुरुषसुपदधाति । हाभ्यांविष्टुब्ध्याम् सप्रजापतिः

(१) का० तस्मिन्ब्रह्ममथ पिण्डस्युद्भूतं ज्ञानमिति । तस्मिन्पुष्करपण्डूकण्डधृतं ब्रह्ममथ पिण्डमुपदधाति ।

(२) उत्तानप्राचं हिरण्यपुरुषतस्मिन् हिरण्यगर्भइति । तस्मिन् रुक्मेप्राचमुत्तानहिरण्य पुरपाकारस्यइत्येनोपदधाति ।

सोऽग्निः अधियज्ञसंज्ञमानः । हिरण्यगर्भः । गोहिरण्यगर्भाख्यः पुरुषः समवर्तताग्रे सम-
 मादनग्रे प्रथमम् शरीरौ यच्चभूतसरोत्पन्नस्य प्राणिजातसजातः जातमात्रः सन् पतिरौष्ठर
 एकएवासीत् अभूत् । सदाधार । तद् स्थाने यदोर्ध्वं रथसंभवात् । यच्चदाधारवारयति ।
 पृथिवीमन्तरिक्षमपुष्यते । पृथिवीभूः वैयंभूरित्यादे रन्तरिक्षं नामसु षडितित्वात् । द्यांदि-
 लोकं च । उतअपि इमांश्चिषीम । तन्नैकसौ कायइतिप्राप्ते सौ आदेश् च्छान्दसः । प्रजा-

धारपृथिवीं द्यामूतेमाङ्कस्मै देवाय हुविषां विधेम ॥ ४ ॥ द्रुप्सश्च
 स्कन्द ॥ पृथिवीमनुह्यासिमञ्चयोनिमनुयश्चुपूर्वः ॥ सुसानंठयोनि

पतयेदेवाय । हविषाविधेम हविर्देव इति विभक्तिव्यत्ययः ॥ ४ ॥ द्रुप्सश्चस्कन्द । अत्रा-
 मृत्वा दित्योयथासर्वं विभर्तिपालयति चतथोच्यते । यत्राङ्गतिपरिणाम रसनिधान भूते द्रास
 आदित्यः चस्कन्दपृथिवीम् उदकरूपेण पृथिवीस्कन्दतिमनुष्यादि धारणाय । यच्चद्रुपलोक मनु-
 स्कन्दति आङ्गतिपरिणामभूतेन रसेनदिवादिधारणाय । इमंचयोनिमनुयश्चपूर्वः । यच्च इमं-
 लोकं स्कन्दति आङ्गतिग्रहणाय । यच्चअनुस्कन्दति पूर्वयोनिम् सुंलोकंसुकतिनान् तर्पणाय ।

तमेवं समानं योनिस्थानम् अनुसंचरन्तं द्राक्समादित्यं जुहोमिस्थापयामि । अनुसप्तहोलाः ।
सप्तस्वपिदिक्षु । असौवाशादित्यो द्राक्सोदियः सप्तहोला असुमादित्यं दिक्षु प्रष्टापदन्तीति श्रुतः ।
तिर्यक् चतस्रोदियः अधएकाउपर्येकस्य एकाएताः सप्तदियः ॥ ५ ॥ (१) सर्पानामसि रूपतिष्ठते ।
मनुसुञ्चरन्तद्रुणसञ्जुहोम्यनुसुप्तहीतलाः ॥ ५ ॥ नमोस्तु ॥ सुर्ष्यं
ब्ध्योयेकेचपृथिवीमनुं ॥ येऽश्रुन्तरिक्षेवेदिवितेब्यः सुर्ष्येब्ध्यो नमः ॥ ६ ॥
याऽइष्टप्रवः ॥ याऽइष्टप्रवीयातुधानानांथ्येवाव्वनुस्पतीरनुं ॥ येषां
वुटेष्टुशेरतेतेब्यः सुर्ष्येब्ध्यो नमः ॥ ७ ॥ येषां । येषामीरोचुनेदिवो
नमोस्तु । तिखोचुष्टुभः सर्पदेवत्याः । लोका वा सर्पाः । नमस्कारोस्तु सर्पेभ्यः येकेच पृथिवी
मनु । व्यवस्थिताः येषान्तरिक्षे येचिदिवि व्यवस्थिताः तेभ्यः सर्पेभ्यो नमस्कारोस्तु ॥ ६ ॥
याइष्टप्रवः । यानिकाण्डानि । यातुधानानान् यातनां दुखं येदधति तेयातुधानारक्षः प्रभृतयः ।
येच वनस्पतीन् अरु व्यवस्थिताः येच अक्वटेषु विलिपुशेरते आसतेतेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ ७ ॥

(१) का० उपतिष्ठते यजमानो नमोस्त्विति । यजमानो हिरण्यपुरूपं पश्यन्नुक्त्यं पठेत् ।

येवा । येचश्चमी । प्रत्यजान्दूत्तोनिर्दिशतिसर्पान् । रोचनेदिवः । रोचनोहनामैपलोकोद-
 त्वैप एतत्तप्रति इतिश्रुतिः । येच सूर्यस्वरस्त्रिपुस्थिताः । येराच आसुसदः कृतम् उदकेस्थानं
 कृतम् तेभ्यः सर्पेभ्यः नमः ॥ ८ ॥ (१) नुहोति । कृणुष्वपाजः । पञ्चत्रिदुभ आग्नेयो रक्षोऽल्पः ।
 हेअग्नेकृणुष्वपाजः । पाजइति वलनामसु पठितम् । कुरुष्ववलम् प्रसितिन्नपृत्ववीम् प्रसितिः
 येवासूद्वैस्यरुप्रिम्मषु । विषांसुष्सुसदंस्तुतन्तेऽभ्यः सर्पेऽभ्यो नमः ॥ ८ ॥
 कृणुष्वपाजः ॥ कृणुष्वपाजुः प्रसितिन्नपृत्व्वैः शिराजैवामंवारं ॥

मसयनातन्तुर्वा जालंवा । नकारउपसार्थीयः । उपरिष्टादृपचारः अथकार्यः । कुरुष्ववलं वा-
 गुरास्मिन् पृथिवी । यद्वा जलमिषयु । ततोयाहि राजेव । असवान् अमात्यवान्भूत्वा । अभ्रवन-
 वान् वा अभ्रमनं शबूणां भद्रादप्रतिपक्षकरणम् । गृहवान्वा भूत्वा । शबून्प्रतियाहि । इभेन
 इभभयेन वलेन । यद्वा । इभेन हस्तिना । गत्वाच । तृष्वीमनुप्रसितिन्द्रूणानः । तृष्या-

(१) का० उपविश्यपञ्चदशोत्तुहोतिपुरुषे कृणुष्वपाजइतिप्रत्याचप्रत्युचप्रतिदियपरिसर्पम् । आजग सस्कृत्यपञ्चदशोत्तमा-
 दायात्मानमारुष्टपुरुषान्तिकेउपविश्यप्रतिदिशपरिष्वप्यपरिष्वथ पुरुषोपरिपचमिर्भुंहीतीतिमुद्घार्थं ।

प्रसिद्येति विभक्तिव्यत्ययः । द्रूणानइतिहिंसाकर्मा । यतश्चत्वं तृष्या चिप्रयाप्रसिद्यतन्तुना
जालेनवा । द्रूणानोहिंसन् अस्ताश्चसि विकटः कृता स्वोसि अतोव्रवीमि ।
विद्य । ताडय । हिंदि । रजसः । तपिष्ठैः तप्ततमैः प्रहारैः । यद्वा । अतीवतप्ततमैः
अतिशयेनक्लेशकरैः ॥ ९ ॥ तमन्वमासः । हेअग्ने यएते तवन्वमासः ममणा वा तोड्भुता-

इभेन ॥ तुषवीमनूप्रसितिन्द्रूणानीस्तासिब्विड्यं तु चसुस्तपिष्ठैः ॥ ९ ॥
तवन्वमासं ॥ तवन्वमासं आश्रुयापंतुन्त्यनुसृशष्टपुताशोशुचानः ॥
तपूंष्यगर्नेजुह्वृापतुङ्गानसंन्द्रितोब्विसृजुब्विष्वंगल्काः ॥ १० ॥

ज्वालामन्वहाः आश्रुयाः आश्रवः स्थानेयाः । पतंतिइतश्चेतश्चगच्छन्ति । तैः अनुसृशश्चभि-
मूय । धृपताधृटेन ज्वालासन्वहेनशोशुचानः देदौष्यमानः । कान्यनुसृशेदित्यत आड तपूंषि
तापयित्रीणि रचांसि । जुह्वासुवा हूयमानइतिशेषः । पतङ्गान्पतनगमनानि रचांसि । किञ्च
असंदितः दोश्चत्रखण्डने । अनवलखण्डितश्चसन्, विरहजविक्षिप । विष्वक् विपुनानावचनः

अञ्च तैर्गत्यथेः । नानागमनाः तिर्यगुं सधञ्चैत्यर्थः । उल्काः रज्जोविधाताय ॥ १० ॥ प्रतिस्पशः ।
 अ ऋततीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते । यच्छब्दयोगात् । योनोदूरे अघशंसः योस्माकं दूरे वसति
 अघशंसः पापस्योत्कीर्तिको दुर्जनः । यो अन्तिके यश्च अन्तिके वसत्यघशंसः । तं प्रतिस्पशः विरुज ।
 स यवन्धने स्यायतोतिस्पशः प्रणिधीन् अथ्यचान् विरुजमेत्य । तूर्णितमः अतिशयेन तय-

प्रतिस्पशः ॥ प्रतिस्पशो ब्विसृजुत्तूर्णितमो भवांप्रायुर्विशोऽश्रुस्या
 ऽअदंध्यः ॥ योनोदूरेऽअघशंसो योऽअन्त्यग्नेमाकिंष्टे व्यथिरादंघ
 पीत् ॥ ११ ॥ उदग्ने ॥ तिष्ठुप्रत्यातनुष्पबुन्द्युमिर्त्वांरं ॥ ऽओष

रन्, किञ्च भवापायुः पालयिता । विशः जनपदजातिः । अस्यामदीयाया अदव्यः अनु-
 पहंस्यः । एवं च तवासादनुग्रह प्रवृत्तस्य सतः हे अग्नेमाकिः साकश्चित् तेतव व्यथिः व्यथि-
 तायतुः आदधर्षीत् प्रत्यनीकोभूत् ॥ ११ ॥ उदग्ने । उत्तिष्ठ हे अग्ने किञ्च प्रत्यातनुष्पवप्रत्यातनु-
 श्चिस्तिारय ज्वालाप्राग्भारान्, किञ्च । न्यभिवान्, आपतात् निर्दह अभिवान्, शबन्,

हेतिगमहेते । हेतिरयुधम् तिगमतेनेतरसाहकर्मणः । उरमाहवदायुधं यस्यसतथोक्तः । किञ्च ।
 यद्यनः अस्त्रभाम् अरतिमदानं चक्रे नददातिअयद्बालुः । हेसमिधान नोचानीचैखाल्य
 तंघच्चिदह । अतमंन । अतसोदृचः नकारउपमार्थीयः । दृचमिवयुष्कम् ॥ १२ । उद्दोभिव ।
 उर्हसिष्ठ । स्थित्वाच । प्रतिविध्यप्रतिताडय । अथ्यसत् अस्त्रत्त उपरिव्यवस्थितान् किञ्च

तात्तिगमहेने ॥ दोनोऽअरातिऽसमिधानचुकक्रेनीचातन्ध्यद्व्यतुस
 नशुष्कम् ॥ १२ ॥ ऊर्द्धोभिवप्रतिविद्वाह्यस्मदा
 विष्कृणुष्वुद्वैव्यान्व्यगने ॥ अवस्थिरातनुद्वियातुजूनोश्चामिमजांसि

आविष्कृणुष्वप्रकाशौकुरण दैव्यानिकर्माणि हे अग्ने । किञ्च अवस्थिरा तनुहि अवतनुहि
 अवतारय सिराणिधनूपि । यातुजूनाम् यातुधानानांजनप्रधानानाम् किञ्च यन्नस्यजा-
 मिमजामिम् जामिशब्दः पुनरुक्तमचनः । पुनरुक्तमपुनरुक्तं कृत्वा । प्रदृणीहि । मृणतिर्म-

रणार्थः । प्रसारयश्नून् । प्रथमांसु चसुपदधाति । (१) आग्नेयेनयजुषा ऋचावा अग्नेष्टु ।
 अग्नेः संबन्धिना तेजसात्त्वासादयामि हे सुक् ॥ १३ ॥ अग्निर्दृष्टी व्याख्यातम् । द्वितीयासुप-
 दधाति ऐन्द्रेण यजुषा । आग्नेय्या च विष्टुषा । (२) इन्द्रस्यत्वोम् ओजसा बलेन सादयामि ॥ १४ ॥

स्रमृणीहिशञ्जून् ॥ अग्नेष्टुतेजसासादयामि ॥ १३ ॥ अग्निर्नमू
 र्द्वी ॥ द्विवःकुक्कुरपतिःपृथिव्याश्चयम् ॥ अथांरितां०सिजिन्वति॥
 इन्द्रस्युत्त्वौजसासादयामि ॥ १४ ॥ भुवोयुञ्जस्य ॥ भुवोयुञ्जस्युरज
 सश्चनेतायत्लानियुद्विःसचशेशिवाभिः ॥ द्विविमूर्धानन्दधिषिस्तु

भुवोयज्ञस्य । चतुर्थः पादः प्रथमं व्याख्यायते अर्थसंबन्धात् । यदाजिह्वाव्यलालक्षणां हे अग्ने
 चकूपेकरोपि । हव्यवाहं हविषोवोढीम् अथानन्तरमेव भुवः भवति । यज्ञस्यद्रव्यदेवतायाः-

(१) घृतपूर्णमग्नेष्टुति १०।४ । १२ । कार्श्र्यसर्षी पादसात्तदीर्घापह्नुलविपुलावृतपूर्णं प्रागप्रांसुचमग्नेष्टुति ।
 यजुषाग्निर्दृष्टी ऋचावोपदधाति ।

(२) का० एषमौदुम्बरोमुत्तरस्तोदधिपूर्णाभिन्द्रस्यर्त्वेति १०।४।१३ । एवंविधमेवौदुम्बरीदधिपूर्णांसुचसुत्तरैऽपदधाति ।

गात्मनोने तादेवयान पितृयाण मार्गानुसारिणः । रजसशचोदकस्यच यज्ञपरिणामभूतस्य
नेतमभवति जगदुत्पत्यर्थम् । कुत्रनेताभवसौत्यतश्चाह । यत्रयस्त्रिन् स्थाने नियुद्धिः नियुद्धिः
विशिष्टाभि रश्वाभिः शिवाभिः सहितंवायुंसचसेसेवसे । नियुतोवावोरित्यादिष्टोपयोजनातीति
नियुद्धिर्वीयुल्लस्यते वायुनान्तरिचमं यत्रच दिविदुल्लोकं सृष्टीनमादित्यं दधिषे । धारयसि ।

पाँञ्चिह्रवामंगनेचक्षुषीहव्युवाहम् ॥ १५ ॥ [१५] ध्रुवासिं ॥ ध्रु
णास्तुताव्विश्वकर्मणा ॥ मात्वांसमद्द्रुह्वधीन्मासुपुर्णोव्यथमाना

स्वर्षान् स्वः दुल्लोकं सनोतीति स्वर्षीतां स्वर्षान् तत्रभवसि । यज्ञस्य रजसञ्चनेतेति । यस्यत-
वैतकर्म तंत्वां सादयाम इति शेषः ॥ १५ ॥ स्वयमातृणां दधिवी संस्तुता मिष्टका सुपदधाति ।
(१) ध्रुवा सौतितित्थिभिर्दग्भि रूर्ध्वं दृहल्यनुष्टुप्प्रस्तारपङ्क्तिभिः विश्वस्यै प्राणायेत्यादिना यजुपाच ।
ध्रुवामि स्थिरासि । स्वतएवधरणाच अन्येषान्त्वधारयित्वौ । आस्तुताविश्वकर्मणा । उपहि-

(१) का० स्वयमादृष्यं पुरषेर्गर्कराक्षिद्रो ध्रुवामोति । पुरुषोपरि ध्रुवेतादिकणिकाचतुष्टयेनस्वयमादृष्यामुपदधातिकीदृशी
शंकरापायाशमयोक्षिद्रा स्वाभाविकक्षिद्रयुता सच्छिद्राशमयोष्टकेव स्वयमातृष्येच्यते ।

ताञ्चासि विश्वकर्मणा प्रजापतिना सर्वस्यकर्त्ता । एवञ्चेदतो प्रवीमि । मात्वाससुद्र उह-
 धीत् उहध्यात् । स्वप्नोवैससुद्रः पुरुःसुपर्ण इति श्रुतिः । त्वञ्च अथ्यथमाना अचलन्तीं पृथिवीं
 दृष्ट्वा दृढीकुरु । आत्मसात्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ प्रजापतिष्टा प्रजापतिः त्वांसादयतु । सहि-
 तत्रामासदशितुं समर्थः । अपांपृष्ठे अपासुपरि । ससुद्रस्यसमुन्दनस्य उदकसंघातस्य एमन् एमनि ।

पृथिवीन्दृष्ट्वा ॥ १६ ॥ प्रजापतिष्टा ॥ सायत्वपाम्पृष्ठेसंमृष्टस्येमन् ॥
 व्यचस्वतीमप्रथस्वतीमप्रथस्वपृथिव्यसि ॥ १७ ॥ भूरसि ॥ भूरसिभू
 भिरुस्यदितिरसिन्विप्रश्वधायाुर्विप्रश्वस्युभुवनस्यधृत्वी ॥ पृथिवीय्य

इणः मनिन् सप्तम्येकवचनम् अवस्थाने । कथंभूतामासादयतु । व्यचस्वती व्यचनवतीम्
 प्रथस्वतीं पृथुत्वयुक्ताम् । त्वंचासादिताप्रजापतिना । प्रथस्वपृथ्वीभव । यतश्चपृथिव्यासि
 अतोववीमि ॥ १७ ॥ भूरसिभूरसि । अदितिरसिन्विप्रश्वधायाः विश्वस्यानिहितमिति विश्व-
 धायाः । विश्वस्यचभुवनस्य भूतग्रामस्यचधृत्वी । धारयित्री । यतरचस्वमियमेव अतइदयुक्तं
 भवति । पृथिवीयच्छ आत्मानं निगृह्णीष्व । आत्मानं दृढीकुरु । पृथिवीं दृष्ट्वा । पृथिवीं

माहिंसीः आत्मानं माहिंसीः ॥ १८ ॥ विश्वस्मै प्राणाय । सर्वस्मै प्राणार्थ । अपानाय ।
 व्यानाय । उदानाय । प्रतिष्ठायै । चरिणाय । चरणाय । त्वांसादयामीति शेषः । अग्निः
 त्वाम् अभिपातुपालयतु मद्भ्यामहत्या स्वस्थ्या अविना शेन । छिदिषाशन्तमेन । गृहेण सुखतमेन
 च्छृष्टिवीण्डं हृष्टिवीष्माहिंसीः ॥ १८ ॥ विश्वस्मै प्राणाय ॥
 विश्वस्मै प्राणार्थापानायव्युनानायोदानायप्रतिष्ठायै चरिणाय ॥

अग्निष्टु भिपातुमह्यासुस्थ्याच्छुर्हिष्प्रशन्तमेनुतयादिवतयाङ्गिरुस्व
 दुध्रुवासीद ॥ १९ ॥ कार्ण्डात्कार्ण्डात्प्ररोहन्ती ॥ परुषः परुषु स्प्र
 हेतुभूतेन । सादयति । तथादेवतया । व्याख्यातम् ॥ १९ ॥

द्वाभ्यामनुष्टुब्ध्याम् । (१) कार्ण्डात्कार्ण्डात् । भूमौ संवहं जग्राभिः पर्वकार्ण्डमित्युच्यते । असंवहं
 (१) का० १० । ४ । १८ । मूलाग्रवतीर्दूयात्स्वापुरस्त्राद्भूमिप्रासाकाण्डात् काण्डादिति । तस्यां अथमाटण्यां काण्डादिति

अग्नयेन पुरस्त्राद्भूमिगताग्रं मूलाग्रयुतादूर्वामुपदधानि ।

पदः । काण्डात्काण्डात्प्ररोहन्तीपरुतः परुतस्परि । पर्वणः पर्वणश्च परिप्ररोहन्ती यथाशतांशुराश-
 म्नामि एवंनः अस्मात् हेदूर्वे प्रतनु । विस्तारथ । पुत्रपौत्रनष्टभिः शतसहस्र संख्यैः ॥ २० ॥
 यायतेन । यात्वंशतेन काण्डानां प्रतनोपि पृथिवीं सहस्रेण चांशुराणां विरोहसि । तस्या-

रिं ॥ एवानोर्दूर्ध्वप्रतंतनुसुहस्रेणशुतेनच ॥ २० ॥ याशुतेनं ॥ प्रतु
 नोषिसुहस्रेणव्विरोहंसि ॥ तस्यास्तिदेवीष्टुकेव्विधेमंहविषाव्वयम् ॥
 २१ ॥ यास्ते ॥ ऽअग्नेसूर्ध्वैरुचोदिवंमातुन्वन्तिरुश्रिस्मभिः ॥ ताभिं

स्त्र हेदृष्टके विधेमस्थानं हविषासहवयम् ॥ २१ ॥ (१) वियजुष सुपदधाति इन्द्राग्निभ्यांहृष्टाभ्यां
 वाभ्यामनुष्टुब्ध्यामग्निलिङ्गोक्तदेवताभ्याम् । यास्तेअग्ने । यास्तेअग्ने हेअग्ने सूर्ध्वैश्रिस्थितारुचो-
 दीप्तयः दिवन्द्युजोक्तम् आतन्वन्तिप्रकाशयन्ति रश्रिस्मभिः । ताभिरुग्निभः सर्वाभिः नाश्रान् अश्रि-

(१) का० यास्तइतिवियजु ष हिलीये १० । ४ । २० । दूषटकापुरस्ताद् द्वितीये पद्यालोकेयाम्नाइतिऋग्वेदेन वियजु सत्रा
 पथेष्टकामुपदधातिइतिमूत्रार्थे ।

न्धात्रि रचरोचनाय कधिकुत् । जगनायनस्त्रुधि । जनानांच भोक्तुं न्द्रस्मान् क्कधि ॥ २२ ॥
 धामोदेमाः या नः युसाकं हे देमाः सूयैरुचः दीप्तयः गोपुत्रश्वेषु यारुचः । हे इन्द्राग्नी हे
 दृहस्यते ताभिसर्वाभिः क्षमिः रचन् नः अस्मभ्यन्त्त ॥ २३ ॥ (१) रेतः सिचावुपदधाति । विराट्
 नोऽश्रुह्यसर्वाभीरुचोजनायनस्त्रुधि ॥ २२ ॥ यार्वः ॥ यार्वोदेवाऽसूट्ये
 रुचोगीष्णवश्वेषुयारुचः ॥ इन्द्रांगनीताभिऽसर्वाभीरुचंन्वीधत्तबृह
 स्रप्यते ॥ २३ ॥ विराड्ज्योतिरधारयत्सुराड्ज्योतिरधारयत् ॥ प्रजा
 पतिष्टासादयत्पृष्ठे पृथिव्याज्ज्योतिष्मतीम् ॥ विष्वश्ववस्मैप्राणा
 ज्योति रधारयत् । विराडयं लोकः सइसमग्निम् ज्योतिर्धारयति । द्वितीयामुपदधाति ।
 स्मराट् ज्योतिः प्रधारयत् । अस्रवैलोकः स्मराट् सोममादित्यं ज्योतिर्धारयति । विष्व-

(१) का० विराट् स्मराडितिरेतः मिचोप्रतिमन्वम् । द्वियशुप पूर्व अथ्यवहिते रेतः सिचोहे पद्ये टके प्राग्लक्षणे अन्कमभितो विराट्
 स्मराडितप्रतिमन्वमुपदधाति विराडित्युत्तरां स्मराडितिदक्षिणामिति सूचार्थः

शु०
 य०
 म०
 ३०१
 ट०
 भा०

ज्येतिप मुपदधाति । प्रजापतिः प्रजापतिस्त्वांसादयतु । षष्ठे ष्ठधिव्याः उपरिपृथिव्याः ।
ज्यातिषती ज्येतिपासंयुक्ताम् । किमर्थम् । विश्वस्त्रैसर्वस्त्रै प्राणाय आपानाणव्यानाय । किञ्च ।
पिशवञ्जगोतिर्यच्छ निगृह्णीष्य । अग्निश्चतवाधिपतिः । सादयति । तथादेवतयाङ्गिरस्वद्भुवा-

यांप्रानायव्युनानायुव्विप्रबुज्जगोतिर्यच्छ ॥ अग्निनष्टेधिपतिस्तयादि
वतंयाङ्गिरस्वद्भुवासीद ॥ २४ ॥ मधुंभ्रश्चुमाधंवरश्चुव्वासंन्तिकावतु
अग्नेरन्तः शुष्रोसिकल्पेताग्धावांपृथिवीकल्पेन्तामापुऽओणधयुऽ
कल्पेन्तामुरगनयुऽपृथुङ्ङ्मज्जैऽष्ट्रायुसव्रताऽ ॥ येऽअग्नेनयुऽसमन

सोद । व्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) ऋतव्ये उपदधाति मधुश्च । वसन्तऋतुरुच्यते । यस्त्वंमधुश्च
माधयश्च चैत्रश्चवेशाखश्च वसन्तऋतु । स्वायेंतद्वितः । ऋतुर्दूतिद्विवचनसेकवचनस्य स्थानेअर्थ
संबन्धात् । यस्त्वामग्नेः संतस्वराख्यस्य अन्तः श्लेषोसि । अन्तमध्ये व्यवस्थितः श्लेषकोसि

(१) का० ऋतये मधुमाधवश्चेति विश्वज्योतिष पुरोडेपर्वे प्राग्लक्षणे । ऋतव्ये एकैश्चकृमभितवदशुखउपदधाति ।

तस्यतत्र कल्पे तां द्यावापृथिव्यौ । ज्येष्ठा यज्येऽथ त्रायेत्यनुपङ्गः । कल्पन्तां च आपः औषधयः
 ज्येष्ठा य । कल्पन्तां च अग्नयः पृथङ्मसज्येष्ठा य । अग्नयो ह्येते पृथग्ये देवता इष्टका इति श्रुतिः ।
 मम तवेति प्राप्ते ममेति व्यवस्य शब्दान्दसः । अथ कोर्धः । कल्पन्ताम् इष्टकायाः स्वयमाहृष्यादयः
 नानोभूतास्तत्रैत्र्याय स्वताः । समानकर्माणि । समानं हि कर्म इष्टका नामग्निचयनं नाम ।

सोन्तराद्यावापृथिवीऽङ्गुमे ॥ व्वासंन्तिकावृतूऽङ्गभिकल्पमानुऽङ्गुन्द्रं
 मिव देवाऽङ्गभिसंविंशन्तुतयादिवतं याद्भिः सुदूध्रुवसौदतम् ॥ २५ ॥

किञ्च । ये अग्नयः अन्तरपिचिताः समनसः समानमनस्काः । अन्तरामध्ये द्यावापृथिव्यौ
 इमे वर्तन्ते तेषु सन्तु सन्तु मभिकल्पमानाः वासन्तिकाविति स्वाये तद्वितः ऋतू इति द्विवचन
 मे ऋतुचनस्यार्थे । अभिरुपमानाः संविशन्तुति सखन्धः । कथमिव । इन्द्रमिव देवाः ।
 यथा इन्द्रं देवानां राजानं परिचरन्त्या देवा अभिविशन्ति । एवं वसन्तु सन्तु मन्वा इष्टकाः परिचर-

णायामिविद्यन्तु । साटयति । तथादेवतयेतिव्याख्यातम् ॥ २५ ॥ (१) अपाढामुपदधाति । अपा-
 ढामि । सविता अप्रख्यहेना वा अप्रख्यन् अनुष्टुप् । अपाढासिनाम्ना । यदसहन्तत्त्वाद्-
 पाढेतत् श्रुत्यभिप्रायं नामकथनम् सहमानाच अभिभवनशीलासि च स्वभावतो यतः
 अपाढासि ॥ अपाढासिसहमानासहस्वारातींसहस्वपृतनायुतः ॥
 सहस्रवीद्व्यासिसामाजिन्व ॥ २६ ॥ [११] मधुव्वातांस ॥ मधुव्वा
 तांस्रृतायुतेमधुंक्षरन्तुसिन्धवः ॥ सादृद्धीर्नःसुन्त्वोप्रधीः ॥ २७ ॥

अतस्त्रांत्रौमि । सहस्वारातीः । अभिभू अदानशीलान् । अभिभवच नः एतनायतः एत-
 नांग्रामसिच्छतः । किञ्च । याचत्वं सहस्रवीर्यासि । सामाजिन्व जिग्वतिः प्रौतिकर्मा ।
 प्रीणीहि ॥ २६ ॥ (२) क्रूर्मदधिमधुष्टै रथ्यनक्ति । मधुव्वाताः । गायत्र्यस्त्रचोवैश्वदेव्यः । मधु-
 सन्तोवारसवन्तोवातावान्तिवतिशेषः । कर्षे । षट्तायते यज्ञमिच्छते । मधुक्षरन्ति सिंधवः

(१) का० अपाढामौल्यपाढाम् । अपाढासज्ञाकामिष्टकापत्नीकृतापद्याप्राग्लक्षणात्तव्याभ्यापूर्वासलनामनूके उपदधाति ।

(२) का० क्रूर्मदधिमधुष्टै रनक्तिमधुव्वाताइति २७ । ४ । २७ । मिथितैर्दधिमधुष्टै ऋक्षयेणकच्छपमनक्ति ।

मधुउदकं वरन्तु सिन्धवा स्यन्दमानाः नद्याः । माध्वीर्नः । मधुमत्त्वोरमाकं सन्तु भवन्तु औप-
 धयः ॥ २७ ॥ मधुनक्तम् । मधुमत्नक्तं राविरस्तु । उत अपि च उपसः मधुमत्यः सन्तु । मधु-
 मद्रसत्र त्वाधिं वरजो लोकः अस्तु माहभृतः । मधुमदित्ययं मधुम् सर्वेषामधुशब्दानामनुपङ्गो-
 द्रष्टव्यः साकांजत्रात् । मधुद्वौरस्तुनः पिता । मधुमतीद्वौरस्तु अस्माकम् पितृभूत ॥ २८ ॥
 मधुनक्तम् ॥ * मधुनक्तं मतीप्रसोमधुमुत्पाथिवुर्जरजः ॥ मधुद्वौर-
 स्तुनः पिता ॥ २८ ॥ मधुमानः ॥ मधुमानो व्वनुस्पतिर्भधुमार ॥
 अस्तुसूथ्यः ॥ मादूव्वीर्गावीभवन्तुनः ॥ २९ ॥ अपाङ्गस्मन् ॥ अप्रा-

मधुमान् । रसवान् नः अस्माकं व्वनस्सतिर्यज्ञस्थसाधनभूतोस्तु । सोमो वा वनस्पतिः । मधुमान्-
 अस्तुमूर्यः । यज्ञसाधनभूतः । माध्वीः मधुमत्योरसवत्यः गावः यज्ञसाधनभृताः पशवो रश्म-
 योवाभवत नोस्माकम् । रसो मधुदुदितियुतिः । यद्यदादीनिरसवत्यस्माकं भोग्यानि सन्ति त्विति म-

० वेत्तु व्विस्वाऽऽफृक्त्वात्प्रमित्यादि मूर्ध्नि यमधुनक्तमुतोप सदत्यत्र द्वौ ककारौ तकारयस्यो गोवोपित प्राति० अ० ५ । सू० २६ ।

स्मार्थः ॥ २८ ॥ (१) उग्रदधाति । अपाङ्गं भन् । त्विभिः पंक्ति चिष्टु ङ्गायत्रीभिः । द्विकूर्मदेवत्ये ।
 कूर्मश्च प्रजापतिरादित्योत्रा । उत्तटाद्यानाः पृथिवीया । अपाङ्गम्भन् अपाङ्गम्भौरे प्रदेशे सीदुपविश ।
 एपना अपाङ्गम्भन् यत्रैपतत्तपतीतिश्रुतिः । तत्रचोपतिष्ठन्तं सन्तं मात्वां सूर्यः अभितापसीत् ।
 अभितापयेत् । साच अग्निर्वैश्वानरः । तत्रं च अच्छिन्नपत्न्याः प्रजाः अनुवृचस्त्र । प्रजा इष्टका

ङ्गमं न्सीदुमास्त्रासूर्योभितापसीन्न्माग्निन्वैश्वश्वानुरः ॥ अच्छिन्न
 पत्न्याऽप्रजाऽअनुवृचस्वानुत्वादिब्ध्यावृष्टिः सचताम् ॥ ३० ॥ तत्रो
 न्त्संसुद्धान् ॥ चीन्त्संसुद्धान्त्संसुद्धान्त्सुवर्गानुपाम्यतिव्वृषभऽइष्टिका

उच्यन्ते । अच्छिन्नपत्न्या इति व्याख्यातं श्रुत्या । अरिष्टा अनात्तो अस्त्राकमिति । अनव
 षण्डितायोगक्षेमा इष्टका दर्शनेन कुर्वित्यर्थः । अनुत्वादि व्याष्टिः सचताम् । अनुसेवतां
 त्वां दिव्यादिविभवाष्टिः । दिव्याष्टिरिति प्रियवचनम् ॥ ३० ॥ (१) एजयति । वीन्त्समुद्धान् ।

(१) का० अरविमात्रेऽपाढादचिणेनावकाप्परिष्टाचपुरपमभिसुखमपागम्भत्रितिसृभिं । अपाढादचिणदेशे हस्तमात्रे प

द्यालोकादयन्तरालेसुकाढतीयेपद्यालोके पूर्वमेव स्थापितास्त्रवकासुश्रीवालेपुरपसम्भु खच्छेत्तयेणकूर्मसुपदधातिसुवार्थ ।
 (२) का० षट्यतिमध्यमयेति । तिसृशामध्यमयातीग्लसुद्धानितिकृचाहस्तस्यमेव कूर्म काम्यप्रतीतिसुवार्थ ।

यस्त्रीन्समुद्रान् लोकान् समसृपत् । समसृप इति पुरुषपव्यत्ययः । संसृप्तोसि । स्वर्गान्स्वर्ग-
हेत्वन । यच्चत्त्वम् अपांपतिः दृपभञ्जवर्षिताभर्त्ता इष्टकानाम् तं त्वां ब्रवीमि । पुरीषं वसानः
पय्यनाघ्यादयन् । सुधातस्य शोभन द्वातस्थानेलोकस्थानेस्थित्वा तत्र गच्छ यत्रपूर्वं कूर्मीअन्ये

नाम् ॥ पुरीषं पञ्चसानं सुकृतस्य लोके * तत्र गच्छु यत्र पूर्वु परेताऽ ॥ ३१ ॥
सुहृद्द्वौः पृथिवीचनऽद्भुसंयुज्जमिमिदताम् ॥ प्रिपृतान्नुभरीम
मिऽ ॥ ३२ ॥ विष्णोऽकर्मणि ॥ पश्यतयतोऽव्रतानिपस्पृशे ॥
इन्द्रस्युयज्जुऽसखा ॥ ३३ ॥ ध्रुवासिं ॥ धुरणेतोज्ञेप्रथममुब्धो
प्यग्निपपहिताः सन्तः परेताः परागताः ॥ ३१ ॥ सहृद्द्वौ रिति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥
उलूखलमुशले उपदधाति । विष्णोः कर्माणि । व्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ (१) उखासु पदधाति ।

(१) का० उन्धुनउखांखलोपगयापिद्युन्युपपुरस्तादधुवासीत्युखाम् १७ । ५ । ४ । पूर्वमुलूखलोपयुखात्स्थीकृत्वाततउप-
गयां सुदपिटोखांपुरस्ताद्भूमौप्रचिप्यतत्रोखांमव्यदयेनोपदधादितिसुवार्थः ।

* न चद्विचित्रमतयोऽभ्यर्त्तकम् प्राति० ध० ५ । सू० २७ । चद्विचित्रवसतयपतीभ्यः परस्मैगन्धेनद्विरच्यते ।

भुवासीतिद्वाभ्याम् । विटुः दृष्टहतीभ्याम् । भुवाषिस्त्रिरासि धरुणाधारणीच । इदानीमग्न्यपत्य
 द्वारेण उत्रास्तूयते । यद्दतउः जातो जज्ञे जातः प्रथमततो नन्तरम् एथ्योलीकेथ्योश्चधि । एथ्यो-
 लीकेथ्यः सकांसात् ज तवेदाः जातप्रजानः । सद्दानीं गायत्र्या विटुभानुष्टुभाच सहितः
 देवेभ्योर्षाय हव्यं हविः बहवुप्रपयतु । प्रजानन् स्वमधिकारज्जानानः ॥ ३४ ॥ इषेरारये ।
 योनिं बभ्योऽधिजुतावेदाः ॥ सर्गायुलप्रात्रिण्टुभानूष्टुभाचदेवैर्बभ्यो ह
 व्यं ब्वहवुप्रजानन् ॥ ३४ ॥ इषेरारये ॥ रंमस्वसहसैह्युग्मऽऊज्जर्जेऽ
 अप्रत्याय ॥ सुग्म्राडसिस्वुराडसिसारस्वतौस्वोत्सौप्रावताम् ॥ ३५ ॥
 उषोच्यते । इषेन्ननाय रायेधनाय रमस्व रतिं वधौहि । सहसेवलाय । दुग्मस्ते । दुग्मस्ते
 द्योततेः यशोवाच्यन्तंवा । ऊर्जेउपसेचनाय पयोदधिदृतादये । अपत्याय पुत्रपौत्रादये । रम-
 स्वेतिसर्वलसंवध्यते । किञ्च । सम्वाडसि संगतराणप्रभावासि । स्वराडसि । स्वराजप्रयुक्तासि ।
 सारस्वतौच । सरस्वतीसंवन्धिनीच स्वासुचौडत्वान्दनीकूपी । मनश्चवाक्च । मनस्तावत्

सर्वयास्त्रपरिज्ञानं कूपद्रवोत्सन्दति । वागपितृत्पतिपादनं कुर्वती । मनोवैसरस्वन्वाक्सरस्वत्ये-
 तीसारस्वताबुत्सवित्युतिः । प्रावताम् अवंतिः पालनार्थः ॥ ३५ ॥ द्वाभ्यामाग्नेद्वीभ्यां गाय-
 वीभ्यां बुहोति । (१) अग्नेयुच्च । हि शब्दः पादपूरणः । येतवस्वभृताः अश्वासः । अश्वाए-

* अग्नेयुच्च ॥ अग्नेयुच्चनाहियेतवाग्नेवासीदेवसुधवः ॥ अरुंत्वहं
 न्तिमुन्द्रयवे ॥ ३६ ॥ युच्चवाहि ॥ देवुहृतमारं ॥ ३७ ॥ ॥ ३१] सुस्यक्वस्त्र
 रग्नेयुथीरिव ॥ निहीतापूव्यःसदः ॥ ३७ ॥ [११] सुस्यक्वस्त्र

वअश्वासः आञ्जसेरसुक् । हेदेवदानादिगुणयुक्तं । साधवः जातिगुणसमन्विताः प्रशस्ताः । अलं
 पर्याप्तिं वरहन्ति । मन्यवे । दौमयेक्रोधाश्रवा ॥ ३६ ॥ युच्चनाहिदेवहृतमान् । अतिशयेनदे-
 वानाह्वयन्तिमान् । युच्चअश्रवान् हेअग्नेरथीद्वव । द्रवकारोमत्त्वधीयः । कस्मात्पुनस्त्वमेव-

(१) का० अग्नेयुच्चनाहोत्तिप्रपृचएसुवाहुतीबुधोत्युद्यायाम् ऋग्हयेनाखामध्ये हे प्राहुतीबुहोति ।

* पिनाभोमम्पिवासुतस्येत्यादिमूवे प अग्नेयुच्चनाहोत्युच्चदीर्घं प्रा० अ० ३ । सू० १३० ।

सुच्यते । यतः । निहोतापूर्व्यं । सटः । निप्रदः । निपीदसि होतप्रदनेहोतः सन् पूर्व्यं ।
 मासुपाद्वोतः प्रथमः अग्रः । तदुक्तम् । अव्याद्यज्ञं जातवेदा अन्तरः पूर्वोस्मिन्नपद्योति ॥ ३७ ॥
 (१) सुप्रप्रमृति सप्तसुप्रमाणायतनेषु सप्तहिरण्यशलाकान् प्रत्पस्यति । सम्यक्स्ववन्ति । विष्टुप् ।
 हिरण्यस्य पुरुपाध्यामेनाय मन्त्रोव्याख्यायते । सम्यक्मङ्गताः स्ववन्तिचरन्ति । कथमिव । सरि-

वन्ति ॥ सरितो न धेनाऽऽभ्रन्तर्हृदासनं सापूयमानाऽः ॥ घृतसुधाराऽऽभ्र
 भिर्चाकशीमिहिरुण्ययोर्व्वेतुसोमडोऽऽभ्रग्नैः ॥ ३८ ॥ ऋचेत्त्वां ॥ रु

तोन यथासरितोनद्यः समुद्रमभिस्रवन्ति । काः स्ववन्ति । धेनाऽऽभ्रानि । अन्नं वै धेनाइति
 युतेः । अन्तर्हृदासनसापूयमानाः यजमानसम्बन्धिना अन्तर्व्यवस्थितेन हृदासनसा । हृद-
 यप्रतिष्ठितेन मनसापूयमानाः पवित्रीक्रियमाणाः । अन्तर्वैहृदयेन मनसासतान् पूतं यज्ञजुः ।
 यजमानो मनो वाक्काय कर्माभि रेकष्टतिः । न केवलं धेनाः स्ववन्ति । किन्तहिं । घृत-

(१) का० सुखेकरोति सम्यकस्ववन्तीति १० । ५ । ७ । सम्यगिति मन्त्रे णपञ्चपशूना मुखेणैकैकहिरण्यशकलं चिपतीति सूत्रार्थः ।
 हिरण्यस्य पुरुषोद्दे शिनायमन्त्रः ।

स्यधाराः स्ववत्यः अहम् अभिचाकसीमपश्यामि । श्रेयं हिरण्ययः । हिरण्यमयः वेतसः पुरुषः रुद्धे-
 अग्नेः निहितः । तत्रसूत्रयोष्टधाराः । अभिचाकसीमौतिसंबन्धः ॥ ३८ ॥ ऋचेत्त्वा । ष्टहति ।
 (१) नासिक्तयोः प्रास्यति । ऋचेऋग्वेदायत्वांप्रास्यामीति शेषः । ऋचेदौष्यै त्वांप्रास्यामीति शेषः ।
 (२) चक्षुषोः । भासे त्वाज्जोतिषेत्त्वाम् तुल्यः शेषः । (३) शोब्रयोः । अभूत् इदं शोब्रं विश्व-

चेत्त्वाभासेत्त्वाञ्ज्योतिषेत्त्वा ॥ अभूद्विद्विश्वस्युभवंनस्युव्वज्जिनसु
 रग्नेव्विश्वानुरस्यंच ॥ ३९ ॥ अग्निञ्ज्योतिषा ॥ अग्निञ्ज्योति

स्यञ्जनस्य भूतजातस्य वाजिनम् वाग्जं वाचोज्ञातारम् शोब्रेणहिशब्दाज्ञायन्ते । अग्नेवै -
 श्वानरस्यच । चशब्दात् वाजीनं वाग्जमभूत् । अयमग्निवै श्वानर इत्युपक्रम्यतस्यैषषोषोभ-
 वति । यमेतत्कर्णा यपिधायदृशोती त्वेतदभिप्रायम् ॥ ३९ ॥ अग्निजोतिषा । उष्णिक् ।

(१) का० नायिकयोर्द्वेष्वेति । मन्वाभ्यांपशूनांसो शकलप्राप्तनमित्यर्थः ।

(२) का० षष्ठ्योर्भामिष्वेति भामिष्वेति मन्वाभ्यानित्रयोस्तद्विचरणशकलप्राप्तन ।

(३) का० शोब्रयोर । भूदिदमिति । कर्णयोः प्रास्यत्तिभूदिदमग्निज्योतिषेति मन्वाभ्याम् ।

द्वियथयोत्रप्रसन्नमन्त्रः । अग्निनिर्वज्जगोतिपाज्जगोतिमान् असु । कर्मद्रववर्चसा वर्चस्वानसु ।
 (१) योवंपुरुषप्रथिरउद्गृह्णाति । सहस्रदाअसि । बहूनांदातासि एवंचेतु अतः सहस्रायत्वासुहृ-
 ह्नामि ॥४०॥ (२) पुरुषथिरसुपदधाति । आदित्यं गर्भम् इतउत्तरंपट्विष्टुमः । आदत्तेपशुनिति-
 प्राज्ज्योतिष्मान्बृक्ष्मोव्वसुव्वसुव्वस्वान् ॥ सुहृसुंदाऽअसिसुहस्ता
 यत्त्वा ॥४०॥ आदित्यङ्गर्भम्यथासुसमङ्घिसुहस्तसप्रतिमांविब्रुष्वरु
 पम् ॥ परिवृङ्घिहरंसुमाभिमंठस्थाऽश्रुतायंप्रङ्खणुहिचूयमानं ॥
 आदित्यः । आदित्यइमार्दष्टे ससर्वेपांपशुनामितिआदित्यः । गृह्णातिपशुनितिगर्भः । चित्यो-
 ग्निरच्यते । आदित्यं गर्भपयसादुग्धेनसमङ्घि । समन्वयसि । पुरुषमपिदधातीत्येतदभिप्रा-
 यम् । सहस्रसाप्रतिमासु । वज्रनः प्रतिमाभूतम् विश्वरूपंसर्वरूपम् । सर्वाणिहिंरूपान्या-
 दित्यस्य आदित्यावचायस्तूयते । परिवृङ्घिघहरसा । परित्यज एनंहरसा । वीर्योपहारक-
 (१) का० सहस्रदाइतिपुरुषगिरउद्गृह्णामध्ये १० । ५ । ११ । पुरुषगिरआदायोखामध्ये वक्ष्यमाणमन्त्रेणोपदधातीतिस्त्रयार्थः ।
 (२) का० आदित्यग । भूमितिप्रतिमन्त्रक्रमेण १० । ५ । १० । पुरुषादीनागिरसि पञ्चमन्त्रक्रमेणैकैकमुपदधातीतिस्त्रयार्थः ।

ज्योतिरग्नेहर इत्युच्यते । माभिमंसाः अभिपूर्वोमनिर्हिंसार्थः साहिंसीः । सर्वथा शतायुषं-
 क्षणुहि चैयमानः ॥ ४१ ॥ अश्वसुपदधाति । वातस्य जूतम् । जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा ।
 वातस्यगतिभूतं प्रीतिजनकं वा । वरुणस्य नाभिम् वरुणस्य नरभिमिधान्तरम् । अश्वञ्जज्ञानं
 सरिरस्य मध्ये । अश्वञ्जज्ञानं यजमानं सरिरस्योदकस्य मध्ये । शिशुम् पुत्रम् नदीनां
 ४१ ॥ व्वातंस्यजूतिं ॥ व्वरुणस्युनाभिमश्वञ्जज्ञानं सरिरस्युमध्द्ये ॥
 शिशुं नदीनां हृदि मद्रिबुधुमगनेमाहिंसीः परुमेव्व्योमन् ॥ ४२ ॥
 अजस्रमिन्दुम ॥ अजस्रमिन्दुमशुषभं गुरुरयुसुगिनमीडिपूर्वचिंत्तिन्न

हरितवर्णम् । अद्रिवुधुम् । अद्रिःपर्वतः तस्यवुधुमादिः तत्रभवा आपः अद्रिवुधुगाः । इहह
 अद्भुगोजातोऽश्वो पत्यप्रत्यय लोपादद्रिवुधुम शब्देनोच्यते । प्रकरणात् हे अग्ने चित्य । साहिंसीः
 मावधौः । परमेव्योमन् निपीदन्तम् । इमेवैलोकाः परमं व्योमेत्यधिलोकं व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥
 गामुपदधाति । अजधुम् । यस्य तव संस्कारार्थम् अजस्रं मनुपचौणम् इन्दुं सोमञ्चन्द्रमसम्

अग्नयम् अरोचनम् भुरण्युम् भक्षोरं वाहदोहादिभिः अग्निम् आग्नेयम् तद्वितलोपः । ईडे ।
 याचाभि उपधानाय । पूर्वचित्तिम् प्राक्चयनम् । प्राचं ह्यग्निमद्वरन्तीति । अग्न्यध्यासेनगो-
 स्तुतिः । नमोभिर्नन्ते रभुप्रद्यतैः सत्वमेताभिः पर्वेष्टकाभिः पर्वभिः पशिवष्टकाभिः ऋताहृतौ ।
 कल्पमानः गाम्नाहिंसोः । अदितिमदीनां विरान्जम् तसैग्रह्यतन्तसैग्र मरु इत्यादि दशवीथीभि-
 मोभिः ॥ सपर्वभिर्चर्तुशः कल्पप्रमानो गाम्नाहिंसो रदितिं विरान्जा
 म् ॥ ४३ ॥ व्वरुन्नीन्त्वष्टुः ॥ व्वरुन्नीन्त्वष्टुर्वृणस्युनाभिमविञ्चद्वा
 नां रजंसुः परस्मात् ॥ मुहींसां हस्त्रीमसुरस्यमुयासंगग्नेमाहिं
 ङ्सीऽपरुमेव्योमन् ॥ ४४ ॥ योऽश्रुग्निः ॥ योऽश्रुग्निरुग्नेरद्वाजा
 प्रायम् ॥ ४३ ॥ अविमुपदधाति । वरुन्नीम् । वराण्योतीति वाकम्बलादिना आच्छादयति ।
 त्वष्टुः वरणस्यचनाभिम् । नहनम् । वारुणीच हिस्वाष्टीचाविरितिश्रुतिः । अविञ्चुज्जानां
 यजमानानां रजसः परस्मात् । योववैपरं रजोदिशेवैथोवदिशः परं रजइतिश्रुतिः मर्हो

महतीम् साहस्रीं सहस्रोपकारक्षमाम् । असुरस्य असुवतः प्राणवतः प्रज्ञानवतो वावरुण-
 स्मथान् मत्तान् हे अग्ने माहिंसीः । परमेव्योमन्नितिव्याख्यातम् ॥ ४४ ॥ अजसुपदधाति ।
 वोअग्निः । यः अजः अग्निः अग्नेः अधिसकाशात् अजायत उत्पन्नः । शोकात्पृथिव्याअ-
 धिअजायत । उत्थाद्विस्सरि । अपिचदिवोधिअजायत । यद्वैप्रजापतिः शोकादजायतवै दि-

यतशीवात्पृथिव्याऽऽतवाटिवस्परि ॥ येनंप्रजाविवृष्वकंमौजुजा
 नुतमंगनेहेडुंपरितेव्वृणक्तु ॥४५॥ चितन्देवानाम् ॥ चितन्देवाना
 सुदंगादनीकुञ्चदुर्भिन्नस्युव्वरुणस्याग्नेः ॥ आप्राह्वावांपृथिवीऽअ
 न्तरिक्षेऽसूट्यश्चात्माजगतस्तुस्थुषंश्च ॥ ४६ ॥ [८] इमस्मा ॥

वद्य दधिब्यैच शोकादजायतेतियुतिः । येनाजेनप्रजाः विकर्मा प्रजापतिः जजानजनितवान् ।
 वग्ना अजोवाचोवैप्रजाविश्वकर्माजजानेतियुतिः । तसज हेअग्ने हेडःक्रोधः परिदृणक्तुपरिवर्णं यद्यु
 तेतमंभवथी ॥ ४५ ॥ (१) चितन्देवानाम् होमेव्याख्यातम् ॥ ४६ ॥ अथपञ्चपशूनांशुचोत्कर्गः

(१) का० चित्त देयानामित्यर्थंय सुवाङ्मतीमर्थम् । अर्धहयेनपुरयगिरम्याहुति इय सुहोतीत्यर्थः ।

(१) इमं नाहिंसीः । पञ्चविष्टुभोद्वाग्मसाना उत्तपणियजूं पि । पुरुषस्योत्तजति । इमंपुरुषंमाहिंसीः
 युवा । द्विपादम्पशुम् । द्विपादाएपपर्यत्युरुषः । सह स्वाक्षः सन् हिरण्यशकलैर्वाएपसहस्वाक्षः
 मेधाययन्नायअन्नायवा । चौयमानः वयनेन संस्क्रियमाणः । सयुंपशुंमेधम् हेअग्ने जुपस्य ।
 हिंसीसोर्द्धिपादम्पशुदसहस्वाक्षोमिधायचौयमानः ॥ संयुग्मपशुम्मिधम
 र्गनेजुपस्वतेनचिन्वानस्तुन्वोनिषीद ॥ सयुन्तेशुगृच्छतुयन्द्दुष्म
 स्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ४७ ॥ इमस्मा ॥ हिंसीरेकशफरुपशुङ्कनिकक्रुदं
 ब्वाजिनुन्व्वाजिनेषु ॥ गौरमारुण्यमनुतेदिशामितेनचिन्वानस्तुन्वो
 किंपुरुषोवैमयु । तेनकिंपुपेणचिन्वानः । तन्वेनिषीदअत्मानं संस्करुष्व । इतउत्तरंयजुः ।
 सयुन्तेतयशुक्सन्तापः ऋच्छतु । किञ्च । यंपुरुषं वयंक्षिषः तंचतवशुक्कृच्छतुहिनस्तु ॥ ४७ ॥
 (१) का० षड्विंशेयुदइतिठयु पतिष्ठत उत्कर्गरिमस्माहिंसीत्तिप्रतिमन्वम् । १७ । ५ । १८ । अग्नेरत्तीर्यवैर्बहिर्दक्षिणे उद-
 श्मुष्ठसिष्टद्विमग्नेतुगमर्गं सत्रै पञ्चमन्त्रै पुरुषादि गिरास्यु गति इतेऽध्वयुः । एकपशुपक्षेतमेव षड्भिरितार्थः ।

यथाश्रय । इमंसाहिंसीः एकशफं पशुम् एकशफोपाएपपशयैदश्वः । कनिजरम अत्यर्थं
 क्वान्दितारम यजिनवेगयन्तम् वेगवत्सुमध्येव्यवस्थितम् । गौरम् गौररुग्मम् अनुदिशामितेतव ।
 तेनचिन्वानइति व्याख्यातम् ॥ ४८ ॥ अथगोः । इमंसाहस्रम् । इमंसाहस्रम् सहस्राहंम् यत-
 धारसुखम् उखः रूपः । वज्रस्रोतसमिवकूपम् उपकारकम् वाहदोहादिभिः व्यच्यमान सरि-

निषीद ॥ गौरन्तेशुगृच्छतूयन्दिष्टमस्तान्तेशुगृच्छतु ॥ ४८ ॥ इमं
 साहस्रम् ॥ इमंसाहस्रंशुतधारमुत्संख्यच्यमानं सपुरिस्यमध्ये ॥
 घृतन्दुहानुसदिति ज्ञानुयागनेमाहिंसिंपरुमेव्यौमन् ॥ गुवयमां
 रुरायमनुतेदिशामितेर्नाचिन्वानस्तन्त्रोनिषीद ॥ गुवयन्तेशुगृच्छतु

रस्यमध्ये । विविधमयमानमुपजीव्यमानम् सरिरस्वमधेय । इमेत्रेलोकासरिर मित्यादियुतिः ।
 एतं दुहानाम अदितिमदीनाम् जनायमनुष्येथ्योर्थाय । पुंलिङ्ग स्त्रीलिङ्गाभ्यां सन्तोगोः
 स्युते । यन्नेमाहिंसीरित्यादिव्याख्यातम् ॥ ४८ ॥ अथावेः । इमच्छर्णीयुम् । इमम् जर्णी-

युम ऊर्णवन्तम् । वरुणस्यनाभिम्वरुणस्यनहनम् अथत्यम् च्वचं पशूनां द्विपदाञ्चतुष्यदाञ्च ।
उभयरूपाणां पशूनां तत्रग्रक्षणां करोति कम्बलादि नेत्याशयः । किञ्च । त्वष्टुः प्रजानां प्रथमं
जनि स्म । एतच्चत्वष्टा प्रथमं रूपं चकारोतिभ्युतिः । जनितवज्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥

यन्द्भिष्मस्तान्तेशुगृच्छतु ॥ ४९ ॥ हुममूर्शुयुं ॥ व्वरुणंस्थुनाभिन्व
चम्पशूनाग्द्भिष्मस्तान्तेशुगृच्छतु ॥ स्वष्टुः प्रजानां प्रथमञ्जुनितुमगनेमा
हिंस्रीः परमेव्योमन् ॥ उष्ट्रमारुण्यमनुतेनिशामितेनचिन्वुनस्तु
न्त्रोनिपीद ॥ उष्ट्रन्तेशुगृच्छतुयद्भिष्मस्तान्तेशुगृच्छतु ॥ ५० ॥

अजोहि ॥ अजो ह्यजुगर्गनेरजनिष्टृशीकात्सोऽप्रपश्यज्जनितावुमग्रे ॥

अथाजस्र । अजोहि । यः यज अग्नेः अजनिष्टजातः । शोकात्खन्तायात् । यद्वे प्रजापतेः
शोकादजायततदग्नेः शोकादजायत इतिभ्युतिः । हिशब्दः पादपूरणः । सः अपश्यत् जनिता

रञ्जुनयितारं प्रजापतिम् । अग्ने प्रथमम् यथामौदृष्टव्यः । तेनचदेवा इन्द्रादयः । देवता-
 मग्रमायन् नायन्देवात्तलितिस्वार्थिकः । किन्तर्हि । तस्य भावस्त्वतलावितिभाव प्रत्ययः षष्ठ्यर्थे
 चेषं द्वितीया देवत्वसग्राग्रमायन्निति शब्द प्रकरणात् । तेनैवाजेन रोहंस्वर्गम् अयन् उपा-
 गच्छन्तु । मेघांसः यज्ञेयादेवाः । लोकप्रमिद्धाः यरभादयोव्याख्येयाः ॥ ५१ ॥ (१) चित्त्योपस्था-

तेनद्वेवादेवतामग्रमायुस्तेनुरोहमायुःनुप्रमेद्वासः ॥ शुरुभमारु
 रायमनुतेदिशामितेनचिन्वुनस्तुन्वोनिषीद ॥ शुरुभन्तेशुगृच्छतु
 यन्दिहृषम्मस्तन्तेशुगृच्छतु ॥ ५१ ॥ त्वंत्वंविषुष्ट ॥ दाशुषोन्तःपाहिश्यु

नम् । त्वं यविष्ठ । गायत्र्याग्नेयनिरुक्ता । त्वंहे यविष्ठयुवतम् । यद्वा युमिश्रणे ।
 अतिययेन मिथयिहृतम् । दाशुपः दत्तवतोहवीं पित्रजमानस्य नृन्मनुष्यान् पाहिपालय । शृणु-
 धिच गिरः सुतिलजगावाचः । किञ्चरचातोकम् पयम् । उतत्मना । अपिच आत्मानं

(१) का० एतावच्च यविष्ठितिचित्त्योपस्थानम् । १० । ६ । १ । अद्विन्देरागतप्रग्निसमीपेऽर्धचित्त्यसुपतिष्ठते ।

रक्षेति । श्रुत्युक्तोव्यत्ययः ॥ ५२ ॥ (१) पञ्चदशच्छन्दस्याः पञ्चदशभिर्दंजुभि रूपदधाति । अपां

शुधीगिरः ॥ * रक्षातिकमुतत्कमना ॥ ५२ ॥ [६] अपान्त्वा ॥ शु
पान्त्वमंत्सादयाम्भ्युपान्त्वोच्चंत्सादयाम्भ्युपान्त्वाम्भस्मंत्सादयाम्भ्यु
पान्त्वाञ्ज्योतिंप्रिसादयाम्भ्युपान्त्वायनेसादयाम्भ्युषुवेत्वासदनेसा
दयामिसमुद्देत्वासदनेसादयामिसतिरेत्त्वासदनेसादयाम्भ्युपान्

त्वमन्सादयामि । श्रुत्युक्तान्यभिधेयानि । † अपांत्वाएमन् । ‡ सप्तम्यालुक् । एमनि । इणगतौ ।

(१) का० अपरेण स्वयमाढ्यभित्तापस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्वपान्त्वे मन्त्रिति प्रति मन्त्रम् । १७ । ६ । २ । तीर्थेनाग्निमारुह्य
स्वयमाढ्यणामपर्येण पूर्वानूकान्तमेतत्र चतुर्वर्ष्यनूकान्तेष्वपान्त्वे मन्त्रितिप्रतिमन्त्रं पंचपंचापस्यासञ्ज्रादृष्टका उपदधातीति ।

सूतार्थः ।

० पिबासोमं पिवासुतस्येत्तादि मूत्रेण गृणुधीगिरः इत्यत्र रक्षातिकमित्तचदीर्घः । प्राति० अ० ३ । सू० १३० ।

† त्वा एमन् त्वा यो मन्त्रिता च संक्षितायां समुद्रस्यैमंस्त्वमंस्त्वो मन्त्रितिवेति मूत्रेण एकादेश्यो नियात्प्रते । प्राति० अ० ४ । सू० ५५ ।

‡ एमनीति प्राते संक्षितायां नियन्दोक्त्वा इत्यमिति मूत्रेण क्वचिदिकारमात्रस्य लोपोभवति प्राति० अ० ३ । सू० १८ ।

सधस्त्रे । अन्तरिक्षम् वा अप्रांसधस्यम् । योनौ । सम्द्रो वा अप्रांयोनिः । पुरीषे । सिकता वा
 अप्रांपुरीषम् । प्राथसि । अन्नं वा अप्रांपाथः । अन्नेतांसादयति । पञ्चच्छन्दस्याः पञ्चभिर्धनु-
 भिरुपदधाति गायत्रेण त्वाच्छन्दसासादयामीत्यादि ॥ ५३ ॥ प्राणभृताः पञ्चाशदिष्टका उप-
 दधाति । पञ्चाशद्विर्धनुभिः । अयंपुरोभुवः । अग्निर्वंपुरः । तद्यत्तदाहपुर इत्यादिनिर्वचनम् ।

सि ॥ ५३ ॥ अयम्पराः ॥ अथमुरोभुवस्तस्यंप्राणोभौवायुनोर्वंस
 न्तःप्राणायुनोर्गायुन्वीवासुन्तीर्गायुन्वैर्गायुचङ्गायुचादुंप्रां ७ शुर्प्रा
 ७ शोस्त्रिद्विष्टतोरथन्तुरं वसिष्ठुः ७ चष्टपिः ७ प्रजापतिर्गृहीतयुत्त्वयां

तस्यप्राणः अपत्यम् भौवायनः वसन्तः ऋतुः । प्राणायनः प्राणसगपत्यम् नडादिच्वात्फक् ।
 गायत्री वासन्ती गायत्री च वसन्तस्थापत्यम् । गायत्री गायत्रम् । गायत्र्याः सकाशाद्गायत्रम्
 सामनिरमिमीत । गायत्राद्गुपांशुः । गायत्रात्साम्ना उपांशुर्गृहं निरमिमीत । उपांशोः विष्टत् ।
 उपांशोर्ग्रहात् विष्टत् स्तोमं निरमिमीत । विष्टतस्तोमात् रथन्तरं ७ षड्नि-

रमिमौत । वसिष्ठमहर्षिः । प्राणोवैश्वसिष्ठमहर्षिः । प्रजापतिगृहीतयात्त्वया । गृह्णाति गृहज-
 तिनचनः । प्रजापतिं सृष्टयात्त्वया । प्राणं गृह्णाति प्रजाभ्यः । अयं पुरोभुव इत्यादिभिर्दशभि-
 भेदैः प्राणमैकमविशेषेण गृह्णाति । प्रजाभ्यो विशेषेणावस्थितम् ॥ ५४ ॥ अथदक्षिणतः ।

प्राणङ्गृह्णातिप्रजाब्ध्यः ॥ ५४ ॥ अयन्दक्षिणा ॥ विप्रश्वकं मूर्तात्
 स्युमनोवैप्रश्वकर्मणङ्गीष्ममीमानुससिष्ठिष्ठुव्यैष्ममीत्विष्टुभः स्वारांशं
 स्वारादन्तर्ध्यामीन्तर्ध्यामारुपञ्चदशः पञ्चदशाहुहृद्दुरह्नाजुऽच्छषिः
 प्रजापतिगृहीतयात्त्वयामनो गृह्णातिप्रजाब्ध्यः ॥ ५५ ॥ अयन्मु

अयंदक्षिणाविश्वकर्मा । अयं वैवायुर्विश्वकर्मा योयम्भवते । एष हीदं सर्वं करोमि तद्यत्तमाह
 दक्षिणेति तस्मादेपदक्षिणैवभृष्टं वात्यार्यावर्त्तात् । तस्य मनोवैश्वकर्मण इत्यादि तुल्यव्याख्या-
 नञ्चतसृष्वपिकण्डिकासु ॥ ५५ ॥ अथ पश्चात् । अयंपश्चोद्विश्वव्यचा । असौवा आदिह्ये-

विश्वव्यचा । यदाह्येवेपउदेति अथेदं संव्यचामभवति तद्यत्तमाह । पश्चादिति क्रियानिर्देशः ॥ ५६ ॥
 प्रञ्चात् ॥ * अथमुप्रञ्चाहि प्रश्नाव्येचास्तस्युचक्षुवक्षुवप्रश्वव्यचुसंव्वेषीप्रञ्चा
 द्बुष्युजगतीव्वुषीजगत्याऽऽऽकक्ष्वसमेसृक्क्षमाचक्षुक्क्षुःशुक्कात्सप्तदशः
 सप्तदशाद्वैरुपञ्जमदग्निउक्तृषिः प्रजापतिगृहीतयात्वयाचक्षुर्गृह्णा
 मिप्रजाव्यः ॥ ५६ ॥ इदमुत्तरात् ॥ इदमुत्तरात्स्वस्तस्येश्चोत्रेऽसौ
 वःशुरच्छ्रेष्ठानुष्टुप्सारुद्यनुष्टुभंऽएडमैडाङ्गमन्थीमन्थिनंऽएकविडंशऽ
 एकविडंशाद्वैरुजंविप्रक्षामिन्त्सुऽऽकृषिः ÷ प्रजापतिगृहीतयास्वया
 अथोत्तरतः । इदसत्तरात्सः । दिशोवाउत्तरात्तद्यत् तमाहोत्तरादित्युत्तरात्तद्ये तस्य त्वैर्वाद्दिशः ।

* पश्चात्प्रतीचो दिशमच्चतिगच्छतीतिपचात् प्रतीचोगमन शीलो विम्ब उदित सन्प्रकाशयतीतिविश्वव्यचाभ्यादितो-
 यप्रसिद्धसिद्धपासा० विश्वव्यचसइदवैश्वव्यचसम् ।

अथयत्स्वरित्याह । स्वर्गोऽङ्गिलोकोदियः ॥ ५७ ॥ अथमध्ये । इयमुपरिमितिः । चन्द्रमावा-
 उपरितद्यत्तमाहोपरौतिउपरिहिचन्द्रमा । अथयन्मतिरित्याह । वाग्वैमतिः । समान'व्याख्या-
 प्रश्रीन'ङ्गुह्लाभिप्रुजाव्ययः ॥ ५७ ॥ इयमुपरिमुतिस्तरयैव्वाङ्गुार्या
 हेमुन्तोव्वाच्य ः पुङ्क्तिहेमुन्तीपुङ्क्तिनिधनवन्निधनवतऽआग्रयुगाऽआ
 ग्रयुगात्त्रि'णवत्त्वयस्त्रिऽश्रौत्त्रिणवत्रयस्त्रिऽशाब्ध्यां७शाक्कुरैवुत
 त्रिप्रश्वक'र्मऽत्रष्टषिःप्रुजापतिगृहीतयास्वयाव्वाचङ्गुह्लाभिप्रुजाब्ध्या
 लोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ ५८ ॥ [५]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायान्वयोदशोऽध्यायः १३ ॥

नम् । लोकंतामिन्द्रमितिस्त्रिः प्रतीकगृहीताः । लोकंष्टणच्छिद्रंष्टण । ताअस्थामूदोहसः ।
 इन्द्रंविदवाअत्रीदत् ॥ ५८ ॥ इतिउवटकतौ मन्त्रभोष्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

द्वितीयाचिति देवा अग्रयन् तस्यांचितौपञ्चाशिन्यो यनुरन्ताः । अश्विनाध्वर्यूरुत्यादियजुः ।
प्रथमाधिराट् । द्वितीयाद्याश्चतस्र स्त्रिटुमः । (१) ध्रुवच्चितिः । यात्वंध्रुवच्चितिः स्थिरनिवासा ।

* ध्रुवच्चितिर्दध्रुवयोनिः ॥ ध्रुवच्चितिर्दध्रुवयोनिर्दध्रुवासिर्दध्रु
वंदयोनिमासीदसाधुया ॥ उक्त्वा स्वकेतुमग्रयमञ्जुष्राणाशिश्वनाद्दध्रु

ध्रुयोनिस्य अनश्वरस्थानाच्च । ध्रुवाचासि खतएवतांत्वात्रवीमि । ध्रुवंस्विरंयोनिस्थानम्
वयोदग्रीष्यदि प्रयमा चितिरिहत्तासा भ्रूलोकरूपा । अय दे लोक प्रयमा चितिरिति युते । चतुर्दशोऽध्याये द्वितीयादिचिति-
नय वस्यते भूमेरुर्द्वमत्तरिचादर्वाभ्रगो द्वितीया चिति । एतां द्वितीया चितिमपश्यन्ध्रुवदध्रुव पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिचात्तं पा-
मप लोक इति युते । देवेरखिनो प्रार्थिती ययुर्वा भिषजी ततो द्वितीया चितिसुपधत्तमिति ताभ्यामुक्तं चित्युपधाने किमा-
ययो फलमिति देवेरुक्त युवा चित्युपधाने देवानामध्वर्युं भविष्य इति ततस्ताभ्यां द्वितीया चितिरुपहितेति युत्या वेऽश्विना-
वध्रुवचित्यादिकयोक्तम् । तत्रादौ पञ्चाशिन्य इष्टका द्वितीयचितिमन्वा देवदेवत्या ।

(१) का० ष्याश्विनीध्रुवच्चितिरिति प्रतिमन्वम् । पञ्चकण्डिकाभिराश्विनीसप्तज्ञा इष्टका रेत सिग्वे लायासुपदधाति प्रतीष्टकं
नित्ये इति सूवार्थः ।

* ध्रुवचिति पटसज च तुमिम्बोवायादि कायि द्राग्नोघ्रायुमंपट्कावाप्रस्त्रिहदेकान् भंगोस्ये कयाचत्कावष्टावेकविठं० श्रत् ।

आषीदश्चिदिष्ठ । साधुयामाधुम् । द्वितीयैकवचनस्यस्थानेया । उख्यस्याग्नेः कर्तुं प्रज्ञानं
 प्रथममाद्यम् ज्ञयाणासिबमाना । उख्यस्याग्नेः प्रथमप्रज्ञानम् इयमेवप्रथमाश्चिति स्थास्याच्चोप-
 रिष्टान्निश्रीयते तस्मादेवसुच्यते । उत्तरं यजुः । किञ्च अश्विनौ चाध्वर्यू सादयताम् इहरेतः
 सिग्बेलायान् त्वात्त्वाम् । केचिच्चतुर्थमेतंपादं वर्णयन्ति विष्टु भञ्च ॥ १ ॥ कुलायिनौ । कुलायं

द्वयं सादयतामिहत्वां ॥ १ ॥ कुलायिनौ घृतवती ॥ कुलायिनौ घृतव
 तीपुरन्धिऽस्योनेसौ दुसदनेष्टुथिव्याः ॥ अभित्वां रुद्रां व्वसं वीगुणन्त्व
 माव्रह्मं पीपिहि सौ भंगाया मिश्वनां दूहृद्वर्यं सादयतामिहत्वां ॥ २ ॥

गृहं तदाकाराकुलायिनौ । साहिरेतः सिग्बेलायामिष्टकाभिरुपहिताभिर्गृहाकारांभवति ।
 एतवती भविय्यतायोगेन । इह हि वसोर्द्वाराद्या आहुतयः होष्यन्ते । पुरंधिः । वज्रहि इष्टका-
 जातमियं धारयति चितिसंबद्धम् । यात्त्वमित्यं भूतातां त्वां व्रूमः । स्योने सौ दुसदने ष्ठिव्याः । सुखरूपे
 उगविगस्थाने ष्ठिव्याः किञ्च । अभित्वा । अभिगुणन्तु त्वां रुद्रादयः । किञ्च । इमां । इमा-

निमग्न्याणि पौपिहिआपायस्त्र । सौभगाद्यमहते ऐश्वर्याय । अश्विनेतिव्याख्यातम् ॥ २ ॥
 स्वैर्देवैः । स्वैर्वीर्यैः । दक्षपिता वीर्यस्यपालयिवीसती इहद्वितीयायांचितौसीद अवस्थानं-
 कुरु । दक्षगव्दइहवीर्यमचनः । प्रयोजनमाह । देवानांसुम्ने सुखाय । कथंननाम देवाः
 सुखंप्राप्तुयुरिति । इहतेरणाय । महतेचरमणीयाय । यज्ञक्रतवे । किञ्च । पितैर्वैधिसूनूवे ।
 स्वैर्देवैः ॥ स्वैर्देवैर्चापितेहसीददेवानां सुम्नेष्ट्वहृतरणाय ॥ पिते
 वैधिसूनवुः आसुशेषास्वविशातुन्वुसंविशस्वाभिश्चनान्दृष्ट्यसंदाय
 तामिहत्वां ॥ ३ ॥ पृथिव्याःपुरीषम् ॥ पृथिव्याःपुरीषमुस्याप्सुनां
 मृताण्त्वाम्बिप्रश्नेऽग्निगृणन्तुदेवाः ॥ स्तोमं पृष्ठाघृतवतीहसीदप्प्र

पिताइवमत्रुत्राय । आसुशेषा । मर्यादयासाधु सुखयित्री । किञ्च स्वावेशा । स्वावेशेतिवि-
 भक्तिव्यत्ययः । रवावेशया । तन्वाआत्मनासंविशस्व । अवस्थानं कुरु । अश्विनात्रध्वर्यु । उक्तार्थः ॥ ३ ॥
 पृथिव्याः पुरीषम् । यात्त्वपृथिव्याः प्रथमायाश्चितेः पुरीषमिवासि । पृथिवीवैप्रथमांचितिः तस्या-

एतत्पुत्रीपमिव यद्वितीयेति युतिः । अग्नेसो नाम रसो नाम । अग्नेरिति रसपर्यायं दर्शयति । अपः र-
 नोतीत्यसः । अपां हि रसो गुणः । तस्य वा एतस्य यजुषो रस एवोपनिषदित्येतच्छ्रुतिर्दृश्यति । तां-
 त्वा सुपधीयमानां विश्वेदेवा अभिगृणन्तु, अमिष्टु वन्तु । त्वमपि च स्तोमपृष्ठा हतवती च इह सीदद्विती-
 यस्यां चितौ । यां स्तोमस्यान्तं स्तोमानो भवति तैरेवास्तोमपृष्ठा हतवती च वसोर्वा रादिभिर्हमिः ।

जावदुस्मै विणायजस्वाग्निप्रवनाद्भव्यसूसां दयतामिहृत्वा ॥ ४ ॥ अदि-
 त्यास्त्वा ॥ पृष्ठे सां दयास्म्यन्तरिक्षस्य घृत्वीं विषुष्टुमनीन्दिशामधि-
 पत्क्रीमुवंनानाम् ॥ कुर्मिदृग्सीऽश्रुपामंसि विषुष्टुप्रवकं ममात्सृष्टिषि

ततः । प्रजावदस्मै द्रविणायजस्व । प्रजासंयुक्तानि अस्मभ्यं द्रविणानि देहि । यजतिर्दानार्थः ।
 शेषमुदक् ॥ ४ ॥ आदित्यास्त्वा । यात्स्वम् उर्मिः कक्षोल राशिः दृग्मः रसः अपामसि ।
 यस्याच्च तितव विश्वकर्मा प्रजापतिर्कृदिर्द्रष्टा । तान्ताम् अदित्याः पृथिव्याः पृष्ठे प्रथमायाच्चिते
 रूपरिसादयामि । कथं भूतामित्यत आह । अन्तरिक्षलोकास्य धारयित्वोम् विष्टं मनो संस्तंभनीम्

अन्तरिक्षस्यैव । दिशोमधिपतीम् । दिशामीशिनौम् भूतजातानां च । शेषं समानोदकम् ॥ ५ ॥
 रुशिश्वनाद्दृष्टुं त्व्यंसादयतामिहत्वां ॥ ५ ॥ शुक्रप्रश्च' ॥ शुक्रप्रश्च' ॥ शुक्रप्रश्च' शुचिं
 प्रश्चुग्नै र्ममावितुः शुभेनरन्तः शुषोसिकल्पेता न्यावापृथिवीकल्पन्ता
 मापुःश्रीष' धयुःकल्पन्ता सुगनयुः पृथुङ्गमज्यैष्ठ्यायुः सव्रताः ॥ ३९
 शुगनयुः समनसोन्तुराद्यावापृथिवीऽहुमे ॥ ग्रै र्ममावितुः अभिकल्पे
 मानुऽइन्द्रमिवदेवाऽ अभिसंविशन्तुतयादिवत्तयाङ्गिरुस्वदूध्र वेसौद
 तम् ॥ ६ ॥ [६] सजूर्मृतुभिः ॥ सजूर्बिधाभिः सजूर्देवैः सजूर्देवैर्व्व

ऋतव्यउपदधाति । (१) शुक्रप्रश्च' शुचिश्च व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवैरुपदधाति । विश्वेषान्देवाना-

(१) का० शुक्रय शुचिश्च' तृत्वे पूर्वयोरुपरि । प्रथमचित्तुपद्वितयोर्ऋतव्ययोरुपरि हे ऋतव्ये पथे प्राग्लक्षणे अन्कममित
 उदशुख उपदधाति , शुक्रय शुचिश्च' ति प्रतीकमुपधाय । ग्रै र्माहत् इति मन्वयोपो हे अथालभ्य पठ इति सूत्रार्थः ।

मार्पम् । (१) सजृष्टुभिः । यथा समानजोपणः ऋतुभिः प्रजापतिभूत्वा इष्टकालपरितवान् ।
यथाच समानजोपणः विधाभिः । आणेर्विधाः । अग्निर्हीदं सर्वविहितम् । यथाच समान-

योनुधैरुगनयेत्वा वैश्वानुरायुशिश्रवनाद्दुष्ट्यसादयतामिहत्वासुजू
र्ऋतुभिः सजूर्बिधाभिः सजूर्बुसुभिः सुजूर्ह वैश्वयोनुधैरुगनयेत्वा वै
श्रवानुरायुशिश्रवनाद्दुष्ट्यसादयतामिहत्वासुजूर्ऋतुभिः सजूर्बि
धाभिः सजूर्ऋतुभिः सुजूर्ह वैश्वयोनुधैरुगनयेत्वा वैश्रवानुरायुशिश्रवनाद्
दुष्ट्यसादयतामिहत्वासुजूर्ऋतुभिः सजूर्बिधाभिः सुजूर्ऋतुभिः सुजूर्ह
वैश्वयोनुधैरुगनयेत्वा वैश्रवानुरायुशिश्रवनाद्दुष्ट्यसादयतामिहत्वा
जोपणोदैवैः । यथाच समानजोपणः देवैर्वयोनाधैः । प्राणविदेवावयोनाधाः । प्राणैर्हीदं-

(१) का० वयवदेवी सजृष्टुभिः प्रतिमन्त्रम् । पश्चमन्त्रे गद्य वैश्वयोनुधैः इष्टका पूर्वादिपृष्ठधातीतार्थः ।

सर्वेभ्युर्न नहम् अथोछन्दसि वैदेवात्रयोनाधाः । छन्दोभिर्ही दंसर्वप्रज्ञानंनहम । एवमहमपि
 एताभितेजताभिः समानप्रौतिभूत्वा उपदधासि । अग्नयेवेखानरायत्त्वाम् । संवत्सरोवा अग्नि-
 वैखानरः । अश्विनौ च अश्वर्थ्यूसादयतामिहत्त्वाम् । एवमुत्तरेष्वपिमन्त्रेषु वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवा
 सुजूर्त्तुभिः सुजूर्व्विधाभिः सुजूर्व्विप्रभूवै हूवैः सुजूह्वै वैश्वीनाुधैरुगन
 येत्वाव्वैप्रभ्वारायुप्रिश्वनादूव्वुद्यूसादयतामिहत्वा ॥ ७ ॥ प्राणस्मै ॥
 पाह्यपानस्मैपाहिष्व्यानस्मैपाहिचक्षुस्मैऽ उव्व्याव्विभाहिःशश्रोतलस्मै
 प्रसोक्तय ॥ अप^१पिन्नवौषधीर्जिन्वहि पादंबुचतुष्प्रात्पाहिद्विवोव्व
 वाज्या ॥ ७ ॥ प्राणमृत उपदधाति । (१) प्राणसेपाहि । गोपाय । अपानंसेपाहि । व्यानंसेपाहि चक्षु-
 र्मत्स्यैविभाहि । विभावय । योत्रंसेममश्लोक्य । श्लोकाद्गतिधागनामसुपठितम् । श्लोकपाहि
 (१) का० प्राणमृत प्राणं मरुति । पञ्चयजुर्भि प्राणमृतसञ्चका पूर्वादिपूपदधाति १७ । ८ । २० । पच वायुदेवतानि
 यजूपि । प्राणो वायुर्वायुमेवास्मिन्ने तदधातोति युते ।

शोक्'कुरु । अप्रस्था उपदधाति । अपः पितृ । पितृवतिः सेचनार्थः । आपधीर्निन्व । जिन्वतिः
 प्रीतिकर्मा । द्विपादव । द्विपादमिति विभक्तिव्यत्ययः । अत्रगोपाय । चतुष्पात्याह । चतुष्पाद-
 गोपाय । दिवोदृष्टिमेस्य । दुलोकात्तृष्टिम् आर्द्रय । आगमय ॥ ८ ॥ वयस्या उपदधाति ।
 ष्टिमेरेय ॥ ८ ॥ [२] मूर्ध्निव्वयः प्रजापतिश्चन्दः कुतलव्वयोमय
 न्दुच्छन्दो विष्टुस्मीव्वयोधिपतिश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो
 च्छन्दो वुस्तोव्वयो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो विष्टुश्चन्दो
 व्वयस्तुन्द्रच्छन्दो व्युग्रीव्वयोनाष्टुच्छन्दः सिद्धो व्वयश्चुदिच्छ
 अत्रयुक्तं निदानम् । प्रजापतेर्विश्रुता तयवउदक्कामन् छन्दांसिभूत्वा तान्गायत्रीभूत्वा
 वयसाभोत्रजापतिः । (१) मूर्ध्निवयः प्रजापतिश्चन्दः चतुर्भिर्मन्त्रैर्गायत्रीरूपः प्रजापतिः कल्पते ।
 (१) का० ययस्याः पंच पंचानूक्तान्तेषु मूर्ध्नि वय इति प्रतिमन्त्रं चतस्र पुरस्तात् । दक्षिणोत्तरपश्चिमेष्वनूक्तान्तेषु
 पंच पंच पूर्वे तुचतस्रो वयस्यासञ्ज्ञका उपदधातोः कोनविंशतिमन्त्रै रित्यर्थः ।

य०

यं०

सं०

३१७

उ०

भा०

नृद्वाप्रजापतिः प्राधान्यात् । वयः शरीरावस्था । प्रजापतिः स्वयमेवच्छन्दः । जलवयः ।
 प्रजापतिर्न जलवयोभक्त । मयन्तच्छन्दः अनिरक्तत्वात्पृजापतिः । मयंसुखं ददातीतिमयन्दः ।
 विष्टभोत्रयः । प्रजापतिर्विष्टभः । सन्नैदंसर्वविष्टभोति । अधिपतिश्च्छन्दः । प्रजापतिर्वाअधि-
 पतिः । विश्वकर्मावयः । प्रजापतिवै विश्वकर्मा । परमेष्ठीच्छन्दः । आपोवै प्रजापतिपरमेष्ठी ।

नन्दःपट्टुवाड्वयोषुहृतीच्छन्दःसुजाव्वयःःशुकुच्छन्दःसप्तषुभोव्वयःःसु-
 तोषुहृतीच्छन्दोनुड्वान्वयः ॥ ९ ॥ अनुड्वान्वयः ॥ पुङ्क्तिच्छन्दोषु-
 र्वयोजगतीच्छन्दुस्त्राविर्वयस्त्रिष्टुण्च्छन्दोदित्युव्वाड्वयोष्विराड्च्छ-

त्र्यपमष्टात्रयत्रो गायत्रीरूपः प्रजापतिः पञ्चदशवच्यमाणान्पशून्गृह्णाति । वयसा वयोवस्थया-
 करया । अस्मान्जोर्णंपशुं वयसात् इतियुतिः । वसोवयो विवलच्छन्दः । वस्तुः पशुः
 त्रिवलंछन्दोरूपमायत्यो दक्रामत् तंप्रजापतिर्गायत्रीरूपोवयसात्रोत् एकपदावै विवलंछन्दः
 तद्विधिं वरसुत्कृष्टम् । पुरुषसंवन्धिविहितच्छन्दः । एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषुयोज्यम् दृष्ट्विर्वि-

यो विशालं छन्दः । दृष्टिंसेपं वयसाविवलं विशालं द्विपदा छन्दश्चाप्नोति । पुरुषो वयस्सुन्दर-
 छन्दः । तन्द्रं छन्दः पंक्तिः । व्याघ्रो वयोनाघुं छन्दः विराड्वा । अनाघुष्टं छन्दः । सिंहो वयः
 छदिश् छन्दः । अति छन्दश्चैच्छदिः छन्दः अथातो निरुक्तानि वपशुन्निरुक्तानि छन्दानि स्वभिदधाति ।
 षष्ठयाङ्ग्य इत्यादिदश निगदव्याख्याताः ॥ ६ ॥ १० ॥ तृतीयां चिति मिद्राग्नी विश्वकर्मा नाप-

न्दुः पञ्चाविर्वयो गायत्री छन्दं स्त्रिवत्सीववयं ऽ उष्णिक् छन्दं स्तुर्ध्रुवा
 वाङ्गयोनून् षट्पञ्चन्दोलोकन्ता ऽ इन्द्रम् ॥ १० ॥ (२) इन्द्राग्नी ऽ अ
 व्यथमानाम् ॥ इन्द्राग्नी ऽ अव्यथमानानामिष्टं कान्हृहंतं ध्रुवम् ॥

शब्दः । तत्र म्वयमाहृण्य प्रथमा । (१) इन्द्राग्नी अव्यथमानाम् । अनुष्टुप् । पूर्वोर्द्धि च ऐन्द्राग्नि-
 उत्तरः स्वयमाहृण्यथायाः । तत्रोत्तरोर्द्धि चः पूर्वव्याख्यायते । तत्र विवाधत इति पुरुषव्यत्ययः ।
 येयं षडे नद्यावाश्रयिवी यन्तरि चञ्च विवाधते अभिभयति । तामिन्द्राग्नी अव्यथमानाम् अचल-

(१) का० तृतीयायाए स्वयमाहृण्यमीन्द्रानी इति मध्ये । तृतीयायां चित्तावालनो मध्ये स्वयमाहृण्यमुपदधाति ।

न्तोमिष्टकां वं५ तां हृदीकुर तम् युवंयुत्राम् ॥ ११ ॥ विम्वकर्मोत्त्वा प्रजापतिः सादयतु इत्यादि
 पूष्टेनुद्यावापृथिवीऽश्रुन्तरि चञ्चुव्विवाधसे ॥ ११ ॥ श्विप्रवकं म्मात्वा ॥
 सादयत्वन्तरि चस्यपूष्टे व्वयचस्वतीमप्रथस्वतीमुन्तरि चंयचक्षुन्तरि च
 हृंह्रान्तरि च्नुमाहिंसोऽऽ ॥ व्विप्रवस्मैप्राणायामाप्रानायक्यानायोद्वा
 नायंप्रतिष्ठायैचुरि च्चाय ॥ श्वायुष्ट्वाभिपांतुमुह्यास्वस्थ्याचक्षुर्हि ष्वाप्र
 न्तंमिनतयादि वतयाङ्गिरुस्वदृष्टुवासौद ॥ १२ ॥ शतम् ७०० ॥ राड्यं
 सि ॥ राड्यं सिप्रचोदिदिग्वुराडसिदचिंणुदिक्स्म्राडसिप्रतीचीदि
 वसुराडस्युदीचीदिगधिपक्रासि वृहतीदिक् ॥ १३ ॥ श्विप्रवकं म्मात्वा ॥
 पूर्ववहा ल्येयम् अन्तरि चस्य पूष्टे नायुष्ट्वा इति विशेषः ॥ १२ ॥ शतम् ७०० पंचदिग्या उपदधाति ।

वायुरपश्यत् (१) राज्ञासौति प्रतिमन्त्रत्वम् ॥ १३ ॥ विश्वज्योतिष मुपदधाति । (२) विश्वकर्मात्त्वा ।
 सादत्वन्तरि चस्यपृष्टे उज्योतिष्मतीम् ॥ विश्ववस्मैप्राणायामा
 नायव्वानायुव्विश्ववुञ्जागोतिर्येच्छ ॥ ब्रायुष्टेधिपतिस्तयादिवतयाङ्गि
 रुखध्रुवासौद ॥ १४ ॥ नभश्च ॥ नभस्यृश्चुव्वारि कावतुऽश्रुगनेर
 न्तऽश्लोषुसिकल्पेत्तुब्धावापृथिवीकल्पन्तामापुऽश्रीषधयुः कल्प्य
 न्तामुग्नयुऽपृथुञ्जमुज्यैष्य्यायुसव्रताऽ ॥ येऽश्रुग्नयुऽसननंसीन्तुरा
 द्यावापृथिवीऽह्रुमे ॥ व्वारि कावतुऽश्रुमिकल्पमानुऽह्रुद्रुमिवद्वेवाऽ

(१) का० पन्केषु पच दिश्या वैश्वदेवोवद्राज्ञासौति प्रतिमन्त्रम् । वैश्वदेवीवदिति प्रतिदिशं रेत सिग्वेत्तायामनूकेषु पंच दिशः सप्तका इष्टका उपदधाति पंचमी दक्षिणायोत्तरेणेति सूत्रार्थः ।

(२) का० विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्था । प्रथमोपदिताया विश्वज्योतिष उपरि विश्वज्योतिषमिष्टकामुपदधाति ।

वायुदेवत्या ॥ १४ ॥ (१) ऋतव्या । नभस्त्रदेवत्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ दयप्राणभृतः । आयुर्मेपाहि
 अभिसंविशन्तुतयादिवतयाङ्गिरुस्वध्रुवेसौदतम् ॥ १५ ॥ इषप्रच्चं ॥
 इषप्रच्चोर्ज्जिप्रच्चंशारुदावृतुः शुभ्रोसिकल्पेतान्द्यावापृथि
 वीकल्पन्तामापुःश्रीषधयुः कल्पन्तामग्नयुः पृथुङ्गमुज्ज्यैष्ठांयुस
 व्रताः ॥ वैःशुग्नयुःसमनसोन्तराह्यावापृथिःवीडुमे ॥ शारुदावृतुः
 अभिकल्पमानुःइन्द्रमिवदेवाःअभिसंविशन्तुतयादिवतयाङ्गिरुस्व
 ध्रुवेसौदतम् ॥ १६ ॥ [६] आयुर्मे ॥ पाहिप्राणस्मेपाह्यपानस्मेपा
 हिव्युनस्मेपाहिचक्षुर्मेपाहिप्रश्रीचर्मस्मेपाहिवाचर्मस्मेपिन्वुमनोमे

(१) का० ऋतव्ये नभस्य नभस्ययेति । पूर्वतन्व्ययोरुपरि हे ऋतव्ये उपदधाति । ऋतुदेवतामुक्तृतिच्छन्दस्क यजु । नभ
 श्रावण नभस्य भाद्रपद । शेष व्याख्यातम् ।

गोपाय । वाचमेपिन्व । त्रयोलक्षणांवाचं मेमम पिन्वमिंच । कामैः पूरय । मनोमेजिन्व ।
जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । ज्यातिर्मेयच्छ देहि । सुखबोध मन्वत् ॥ १७ ॥ षट्चिंशच्छु-
न्दमा । उपदधाति । (१) माच्छन्दः । अयंलोकोमितइवमा छन्दः छादनात् । प्रमाच्छन्दः ।

जिन्न्वात्क्मानंस्मिपाहिउज्योतिर्गमेयच्छ ॥१७॥ माच्छन्दः ॥ प्रमा
च्छन्दःप्रतिमाच्छन्दोऽअस्त्रीवयुश्चन्दःपुङ्गिश्चन्दःऽऽडुणिणक्चन्दोह
हुतीच्छन्दोऽनूटुपृच्छन्दोऽव्विराट्छन्दोऽगायत्रीच्छन्दश्चिष्टुच्छन्दोजग
तीच्छन्दःपृथिवीच्छन्दः ॥ १८ ॥ पृथिवीच्छन्दोऽन्तरिक्षुच्छन्दोऽर्षी

अन्तरिक्षलोकोवैप्रमा । अन्तरिक्षलोकः अस्माल्लोकान्प्रमित इवदृश्यते । प्रतिमाच्छन्दः ।
द्वौः प्रतिमा साहित्यन्तरिक्षलोकेप्रतिमिता । अस्त्रीवयः छन्दः अन्वमस्त्रीवयः । यदेभ्योलौकिक्य

(१) का० छन्द्याः षादगषादगाथयेषु मा च्छन्व इति । अथयेषु पचपुच्छान्तसन्धिषु, विषु, षादगषादस्य छन्दस्यासञ्ज्ञा
इदका उपदधातीति सूत्रार्थः ।

आङ्गतिपरिणामभूतमन्नं स्रवतितदस्रयथः । परतोनिरुक्तानि छन्द्रांसिपंक्तिप्रभृतौनि ॥ १८ ॥
 (१) षथिमीछन्दइति । यान्ये तद्देवत्वानि छन्द्रां सितान्युपदधाति । छादयन्तोतिछन्द्रां सुग्रथन्ते
 ष्छन्दुः समाप्रच्छन्दो नक्षत्राणि ष्छन्दो ज्वाक्छन्दो मनुष्यच्छन्दः कृषिप्रच्छ
 न्दो हिरण्यप्रच्छन्दो गौप्रच्छन्दो जाक्छन्दो प्रभुष्यच्छन्दः ॥ १९ ॥ अग्निर्देव
 ता ॥ अग्निर्देवतावतातेदिवतासूद्योदिवताचन्द्रमादिवताव्यसंबोदिव
 तां रुद्रादिवतादित्यादिवतासुरतोदिवताव्विप्रप्रवेदेवादिवतावृहस्पतिर्दे
 वतेन्द्रोदिवताव्वरुणोदिवता ॥ २० ॥ मूर्धांसि ॥ मूर्धांसिराङ्घ्रुवासि

॥ १९ ॥ (२) अग्निर्देवता वातोदेवता स्येतावैछन्द्रां मिता अपिच्छादयन्ति ॥ २० ॥ चतुर्दश

(१) का० षथियादिदेवत्वानि । यानि छन्दामि तदुपासि । समा सबत्सरा । स्पष्टमन्यत ।

(२) का० इत्येके त्वमन्यादिदेवतारूपासि तामुपदधाभीति सर्वं व ग्रेय । षम्यादीनां देवतात्व प्रसिद्धम् । अग्निर्देवता वातो
 देवतेप्रतावे देयताच्छब्दोऽसि ताभ्ये वै तदुपदधातीति युते ।

बालनित्या उपदधाति हास्यामनुष्टुप्परोष्णिग्भ्याम् (१) मूर्द्धांसिराट् । मूर्द्धांसिराट् । मूर्द्धांसिशिरोभूतासि राट् ।
राज्द्रोष्नीदोष्णाचासि । ध्रुवास्विरासि । धरुणाचधारयित्रीच धर्यं सिधारयित्त्रीञ्चसि । धरणी । धरणी-
धरणीचत्रिधरणीच । मर्यादाभूताच । एवन्त्रिलोकसंस्तवः तिरुणासिष्टकानाम् । आयुषेत्वा वच-

ध्रुणाध्रुवांसिधरणी ॥ आयुषेत्वावचसेत्वाकुपुष्यैत्वाक्षेमायत्वा ॥ २१ ॥
वन्वीराञ्छुन्वासियमनीध्रुवासिधरित्री ॥ इषेत्त्वोर्जेत्वारुद्यैत्वापोषा
यत्वाप्तोकन्ताऽइन्द्रम् ॥ २२ ॥ [६] आशुस्त्रिब्रह्मा

सेत्वा इष्यैत्वाक्षेमत्यत्वा उपदधासौतियेषः । एतासांचतस्त्रुणांवालिखित्या नां मन्त्रस्तवः ॥ २१ ॥
परतोपि तिरुणां दुलोकप्रमृत्तिलोकसंस्तवः । यन्वीराट् । यमनीदोष्णाचासि । यन्वीञ्चसि ।
यमनीध्रुवाञ्चसि । धरित्री । पशुसंस्तवः पूर्ववत् । इषेत्त्वोर्जेत्वा रथैत्वापोपायत्वा (२) लोकन्ता-

(१) का० बालनित्या मत्त पुरस्तात्प्राणभृद्भो यापरा हादग्ग्याऽपरासु मूर्द्धांसि राडिति प्रतिमन्त्रम् । प्रागुक्तदशप्राणभृद्भ्र
पूर्वा अपरा वा मत्त बालनित्यामन्त्रा इष्टका उपदधाति मूर्द्धांसोत्वादिसप्तमन्त्रे ।

(२) का० उत्तरयोर्गेरधि लोकमृणा पूर्ववत् । उत्तरयोर्गेरभ्य प्रथमचितिवदेव लोकमृणा उपदधाति । तत्त. पुरोपनिबो
पोपस्थाने ।

इन्द्रमिति व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ चतुर्थोच्चित्तिन्धपयो पश्यन् । (१) आशुस्तिष्ठ दित्यष्टादशे ष्टकाः
 प्रतिमन्त्र सुपटधाति । स्तोमसंख्योपलक्षितैर्मन्त्रैः स्तोमानुपटधातीति श्रुतिः । प्रकटार्थामन्त्राः
 श्रुत्याच व्याख्याताः तथापि किञ्चत्किञ्चिदुच्यते । आशुः विष्टत् यएवविष्टत् स्तोमः सोनेन-
 मन्त्रेणोक्तः इत्येकं व्याख्यानम् । अथो वायुर्वा आशुः शीघ्रः विष्टत् विलोकभंचारी । एवमु-
 न्तःपञ्चदशोव्योमासप्तदशोधुरणः एकविंशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपो
 नवदशोभीवर्तः सविंशोव्वच्चैर्द्वादविंशः सुस्मरणस्वयोविंशोशोयोनि
 पञ्चतुर्विंशोशोगर्भो ऽ पञ्चविंशः श्रीजस्त्रिणुवः कश्चतुरेकान्द्विंशः प्रः

परितनान्यपि व्याख्येयानि । भान्तः पञ्चदशः । चन्द्रमाउच्यते । सहिभातिच पञ्चदशा-
 हान्या पूर्यतेच अपचौयतेच । व्योमासप्तदशः । संवत्सरउक्तः । सहिविविध सवतिप्राणिनः
 सप्तदशावयवश्च । धरुणएकविंशः । आदित्यः स्तोमो वोच्यते । प्रतिष्ठावैधरुणः प्रतिष्ठैक-

(१) इतिद्वितीयाचिति का० उत्तरा पूर्वयोरशुस्त्रिहदिति । पूर्वानुक्तान्तविहितयोर्दक्षिणोत्तरयोर्मध्यं उत्तरं जङ्गमालीसुन्व-
 शुख उपटधातीति सूत्रार्थः ।

विंशः स्तोमः । आटित्यावाप्रतिवा । मासादिभिः एकविंशत्यवञ्च । परतः संवत्सररू-
पोणि व्याख्यानि प्रतीतः संवत्सरः । सहिसर्वाणिभूतानि प्रतिरतिप्रवर्द्धयति । तपः ।
संवत्सरोहि सर्वाणिभूतानि तपतिशीतोष्णवयैः । अमौवर्त्तः । संवत्सरोहि सर्वाणिभूतान्य-
भिवर्तते । तेनहि अभिष्टत्तेन ऋतुलिङ्गानिभूतेषुदृश्यन्ते । वर्षः । संवत्सरोहि सर्वेषाम्भू-
तानां वर्षस्थितस इतिश्रुतिश्रुतान्त्वन्तौमग्लोपं दर्शयति वर्षम्बीमहभाग्यवान् । संभरणः संवत्स-
रोहिःसर्वाणि भूतानिसंभरतिउत्पादयति । संहरतिवाविनाशयति । योनिः स्थानम् । गर्भः ।

त्रिष्टयात्रयस्त्रिंशोऽशोऽश्वत्थस्यंस्त्रिंशोऽश्वत्थस्यंस्त्रिंशोऽश्वत्थस्यंस्त्रिंशोऽश्वत्थस्यं

संवत्सरः त्रयोदशमासइहोच्यते । सचगर्भोभूत्वा ऋतून्प्रविशति । कथंपुन स्वयोदशमासः
ऋतून्प्रविशति । उच्यते । एकोनपणमाहोरात्रैश्चन्द्रोद्वाद्दशराशीन् विभ्रमति स चान्द्र ऋतुर्भ-
वति । आदित्यस्त्वेकपणमासद्वयैः राशिव्ययमतिक्रामति ससौरऋतुर्भवति । तैश्चसौरैश्चतुर्भिः
संवत्सरोभवति । ततश्चैकस्मिन् ऋतौसौर चान्द्रोऋतुर्भवतः तिथिद्वयंच । एवंषड्ऋतुषु द्वाद-
शतिथयः प्रविशन्ति अपरेषुषट्स्त्रपरा द्वादशअपरेषुषट्तिथयः । सएषोर्द्वैततीयेषु संवत्स-

त्पुचान्द्रोमासः प्रविशति । मएवाधिमासः सएववयोदशोमासः सौरान्दत्त न्वाभ्यांतिथिभ्यां
 प्रविशति । ओजः । अत्रापिमहृलोपः । ओजस्वीसंवत्सरः ऋतुः । संवत्सरोहि सर्वाणि
 भूतानि करोतिइतियुतिः । प्रतिष्ठाधिष्ठानम् । ब्रह्मस्यविष्टम् । स्वाराज्यं वैब्रह्मस्य विष्टपम्

वृत्तोष्ठाचत्वारिंशु शीधुत्रं च तृण्टोमः ॥ २३ ॥ [१] अग्नेवर्भागः ॥
 अग्नेवर्भागोसिद्धोद्यायाऽआधिपत्युम्ब्रह्मस्युतत्रिष्टस्तीमुऽ इन्द्रस्य
 भागोसिद्धिष्णुराधिपत्यङ्गुत्तुं स्यूतम्ब्रह्मस्तीमोनुचक्षुसाम्भागो
 सिद्धातुराधिपत्यञ्जुनिचं ७ स्यूतऽसंप्तशस्तीमोमिचस्यभागोसिद्ध

स्वाराज्यं स्वतंत्रता । नाकः काश्चतइतिकंसुखम् तद्विपरीतमकं द.खम नास्त्वकमसुखम-
 च्छिन्निति नाकः । विवर्त्ते । विविधवर्त्तन्ते तत्रगतानि भूतानीति विवर्त्तं पिष्टयाणः ।
 धर्वधारणम् । चतुष्टोमः चतुश्चरः स्तोमः चतुष्टोम उत्तरपदलोपीसमासः ॥ २३ ॥ स्यूत-

दयद्रष्टकाउपदधाति दयभिर्मन्त्रैः (१) अग्ने भोगोशीत्यादिभिः । तत्कार्यवादः । प्रजापतिर्गर्भमे-
केभ्यो देवेभ्य आधिपत्यमेकेभ्यः कल्पयित्वा ब्रह्मप्रसूतौनि भूतानि पाप्मनोव्यदधत् विदहा-

रुंणुस्याधिपत्यन्दिबोवृष्टिर्व्वीतस्पृतऽएकविंशस्तोमोव्वसूनाम्नागः
॥ २४ ॥ व्वसूनाम्भागोसिरुद्राणामाधिपत्युचचतुंष्यात्स्पृतचतुर्व्विं
शस्तोमंऽआद्रित्यानम्भागोसिरुद्राणामाधिपत्युङ्गर्भोस्पृताःप्रच
विंशस्तोमोदित्यैभागोसिपृषणऽ आधिपत्युमोजस्पृतन्विणुवस्तो

दिभिः सोमैः । इष्टकोचयते । यात्वाम् अग्नेः भागोसि । यस्यांचत्वयि दीक्षायाआधि-
पत्य कुजातम् यथाच त्वयान्नक्षत्राह्णाय स्थतंपाप्मनोमृत्ये । रपनीतम् । विदत्सोमः विद-
त्सोमेनेतिदिभक्तिव्यत्ययः । ताग्वामुपदधाभीतिशेषः । यद्वो । यात्वमग्ने भोगोसि यस्याद्यत-

(१) का० दक्षिणा पूर्वयोरग्नेर्भाग इति । पूर्वानूक्तान्ते विंशत्योर्जङ्घामात्रोर्मध्ये दक्षिणामुपदधात्युदभु उ उत्तरा पूर्वमुप
दधाति ॥ दग यजुंषि चतुर्भिर्द्वित्युपधान षडभि षट्पद्योपधान षडभि षट्पद्योपधान दशैष्टका. षट्पद्योपधान ।

वक्रिष्टत्सोमः यस्यांचत्त्वयिदीक्षाया आधिपत्याम् ययाचत्त्वया ब्रह्महृत्तेत्राभाञ्चितम् तांत्वासुपद-
 धामौतिशेषः । एवमन्यदपिव्याख्येयम् । जनितम् । आश्चर्येणजायत इतिजनितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

सोदिवस्यंसवितुर्भागोसिद्धहुस्पृतेराधिपत्यः सुमीचीर्द्धिंशंसपृताश्च
 तुष्टोमस्तीमोषवानाभ्रभागः ॥२५॥ यवानाभ्रभागोस्ययवानानामाधिप
 त्यभ्रजास्पृताश्चतुश्चत्वारिंशस्तीमंश्चभ्रणाभ्रगोसिब्बिश्चत्वेषा
 न्देवानामाधिपत्यम्भूतंस्पृतन्वयस्त्रिंशस्तीमः सहश्च ॥२६॥ स
 हंश्च ॥ सहसृश्चहैमंन्तिकावृतूश्चगनेरन्तःशुभ्रोसिकल्पेतुान्ध्यावां

यवाः पूर्वपक्षाः अथवाअपरपक्षाः ॥ २६ ॥ (१) ऋतव्ये सहस्रसहस्रयेति ॥ २७ । सृष्टीरुपदधाति

(१) का० ऋतव्ये सहस्र सहस्रयेति । भनूकमभितो हे पये उपदधाति । ऋतुदेवत्य यजु । सही मार्गशीर्षं सहस्र
 पौष एतौ हैमन्तिको हैमन्तापयवौ । यिष्टं पूर्वतुल्यम् ।

सप्तदशेष्टकीः सप्तदशभिर्मन्त्रैः । (१) एकयास्तुवते ज्ञादिभिः तत्रनिदानभूताश्रुतिः । एतच्चैप्रजापति
 पृथिवीकल्पन्तु। मापऽश्रीर्षधयुऽकल्पन्तान्तामृगनयुऽपृथुङ्गमुज्ज्यैऽष्टां
 युसव्रंताऽ॥ येऽश्रुगनयुऽसंमनसोन्तराद्यावापृथिवीऽडुमे ॥ हैमन्ति
 कांवूतऽश्रुभिकल्पमानाऽङ्गद्वन्द्वमिवदेवाऽश्रुभिसंविशन्ततयादिवतया
 क्षिणुस्वदूध्रुवेसीदतम् ॥ २७ ॥ [४] एकयास्तुवत ॥ पृजाऽश्रुधीय
 न्तपृजापतिरधिपतिरासीत्तिसृभिरस्तुवतुब्रह्मासृज्यतुब्रह्मण
 स्यतिरधिपतिरासीत्पृचभिरस्तुवतभूतान्यसृज्यन्तभूतानाम्पति

रित्युपक्रम्य तत्रैकेनस्तोष्यामहइति । मयाचैव युष्माभिश्चेति तथेतरप्राणेशचैव प्रजापतिना ।

(१) का० रेत भिर्बेदायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनागूकठं० षट्ठीरकया संवतेति प्रतिमन्त्रम् । सर्वासु दिक्षु रेत
 भिर्बेदायां षट्ठिसप्तत्रया सप्तदशेष्टका उपदधाति तस्मिन्ने प्रागनूक दक्षिणेन नव भर्थादष्टायुत्तरणेति सूत्रार्थः ।

यासुवतेति । एकया वाचा । असुवत ऋसुतवान् । कः । सामर्थ्यात्प्रजापतिः । इदानीमफल-
 रधिपतिरासीत्सुप्तभिरस्तुवतसप्तऽऽष्टषयोऽसृज्यन्तधाताधिपतिरा
 सीन्नुवभिरस्तुवत ॥२८॥ (१) नुवभिरस्तुवत ॥ पितरोऽसृज्यन्तादि
 त्तिरधिपतक्कासीदेकादशभिरस्तुवतऽऽष्टतवोऽसृज्यन्तार्त्तवाऽऽधि
 पतयऽऽसँस्वयोदशभिरस्तुवतुमासाऽऽसृज्यन्तसंस्वत्सुरोधिपति
 रासीत्पञ्चदशभिरस्तुवतश्चतस्रसृज्यन्तेन्द्रोधिपतिरासीत्सप्तदश

(१) नवभि मस गिर. प्राणौ द्वावध इति नवप्राणै प्रजापतिरस्तीत् तत पितर अग्निस्वात्तादय सृष्टा अदिति अख
 षिटता प्रजापतिगक्ति सृष्टानां पितृणामधिपदो स्वामिर्बेनाधिकां पालयित्वासीत् नव वै प्राणा सप्त श्रोणंनवाच्चौ
 षो वैरिति युते ।

माह । प्रजा अधीयन्त । याः गर्भोभूताः प्रजाः प्रजापते रासन् ताः प्रजापत्यर्थम् अस्यायन्त
 भिरस्तुवतग्न्याःपुश्रवोसृज्जान्तुहृस्प्रतिरधिपतिरासीन्नवदृश
 भिरस्तुवत ॥२६॥ (१) नवदृशभिरस्तुवत ॥ शूद्राद्यर्थांसृज्जितामहो
 रात्वेऽअधिपत्क्रीऽआस्तामेकविंशत्यास्तुवतैकशपाः पुश्रवोसृज्ज
 न्तुव्वणुणोधिपतिरासीत्त्रयोविंशत्यास्तुवतचुद्गाः पुश्रवोसृज्जान्त
 पूषाधिपतिरासीत्पञ्चविंशत्यास्तुवतारुथाः पुश्रवोसृज्ज्यन्तव्वा
 दुरधिपतिरासीत्सप्तविंशत्यास्तुवतुद्वावापृथिवीव्यैतुंव्वसंवीरु

(१) नवदशभिः दश हस्ताङ्गुलयः कर्णाधःस्थकिरूपा नव प्राणास्तै रस्तीत् । ततः शूद्रार्यो शूद्रवैश्यावसृज्ये तां सृष्टौ ।
 अर्थः धामिवैश्वयोः । अहोरात्रे तयोः सामित्येनास्वाम् । दश हस्ता अङ्गुलयो नव प्राणा इति युक्तिः ।

स्थिताः । मज्जपतिरधिपतिरासीत् अस्मांस्तुतौ । एवंपोडशानामिष्टकानां मन्त्राः एकव्या-
 द्वाऽऽद्वितयाऽअनुव्यायुस्तऽपुवाधिपतयऽआसुन्नवंविठंशत्तयास्तुव
 त ॥ ३० ॥ नवंविठंशत्तयास्तुवतु ॥ व्वनुस्पतंयोसृज्ज्यन्तुसीमीधि
 पतिरासीदिकंतिबठंशत्तास्तुवतपुजाऽअसृज्ज्यन्तुयवुभञ्चायवुभञ्चा
 धिपतयऽआसुस्त्रयस्त्रिंशत्तास्तुवतभूतान्दयंशाम्यन्मृजापतिऽपर
 भेष्ट्रधिपतिरासील्लोकन्ताऽइन्द्रंम् ॥ ३१ ॥ [४]

इतिसंहितायांचतुर्दशोऽध्यायः १४ ॥

ख्यानाः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इतिउग्रकृतो मन्त्रभाष्ये चतुर्दशोध्यायः १४ ॥

अग्ने जातान् पंचमी चितिं परमेष्ठ्यपश्यत् । (१) तत्वादीपंचासपन्ना उपधीयन्ते । तत्वादीवे-
विष्टुभा वाग्न्यौ पुरस्तादुपदधाति । (१) हेअग्ने जातानुपन्नान् प्रणुदप्रेरय नाशयअनुनरागम-

* अग्नेजुतान् ॥ * अग्नेजुतान्प्रणुदानं सुपत्क्रान्प्रतजाता
न्नुदजातवेदः ॥ अधिनीब्रूहि सुमनुऽअहं ह्रस्वस्यामुश्रमं स्त्रिवरुं

नाय । नः अन्नाकं सपत्नान्ममानपतित्वान् ममानपतित्वदर्शिनः शक्रन् । प्रत्यजातान् नुद । प्रति-
ज्ञायप्रतिज्ञायअजातान् अनुत्यन्तान् अनिध्यमाणान् नुदप्रेरय हेजातवेदः किञ्च । अधि-

(१) चतुर्दशेऽध्याये चितोयत्तयोचतुर्य चितिमन्वा नुक्तापञ्चदशेऽपञ्चम चितिमन्वावाचा ।
(१) का० पञ्चम्यामन्ते ष्वानिब्रूहि सुमनुऽअहं ह्रस्वस्यामुश्रमं स्त्रिवरुं चितिमन्वम् १७ । ११ । १ । ३ । पञ्चम्यां चितावाखिनीवत्
समपत्न्यासन्ना इष्टका अन्तेऽप्युदधाति अग्ने जातान् सप्तसा जातान् षड्शो चतुष्टत्वारिंशत् । अग्नेः पुरीषम् इति
पञ्चमन्वे प्रत्ये कामिति सूत्रार्थः ।

- अग्नेजातान्परग्निनासत्यायचतस्रो रात्रात्थ्यपुर पचकावगिनमूर्द्धंकोनर्चितं । गद्ये नऽष्टपयोष्टीपद्यनवसप्तपचपष्टि ।
- धारयामयोजाव सचत्वं नुद सोपु जयतोश्च रच यज यच्छ मत्सथ पिपृत गायतातु येन नकारे इत्यनेनसुत्रे ण
प्रणुदानशय वनकारिपरिदोषाभवति प्रा० अ० ३ । मू० १०८ ।

नाब्रूहि सुमना अहेडन् । एवं निर्दिशितेषु मप्यगृहीतेषु च तद्वत्तेषु अब्रूहि अधिवद उपदिश
 यद्ब्रूहि संबन्धनीमिति कर्तव्यताम् नः अस्माकम् सुमनाः स्नेहानुबन्धमनाः अहेडन् । अक्रू-
 ध्यन् । तत्र च ख्यातमभवेत् । शर्मन् शरणे आश्रयेति वरूथे । त्रिवरूथे । वरूथं गृहम् त्रिगु-
 हेतिपुरे । उद्गी । विपदचतुष्टयधनधान्योद्गीतयत्कौ । यद्वा । त्रिवरूथेयं त्रिगुहेस्याम् । त्रीणि-

यऽऽब्रूहि ॥ १ ॥ सहसा ज्ञातान् ॥ सहसा ज्ञातान् प्रणुदानं सुपत्क्रु-
 न्प्रत्यजाता ज्ञातवेदो नुदस्व ॥ अधिनो ब्रूहि सुमनुस्यमानो ब्रूय ०
 स्यामुप्रणुदानं सुपत्क्रान् ॥ २ ॥ षोडशीस्तीमः ॥ षोडशीस्तीमुऽ

हियत्तगृहाणिसदोहविर्दानाम्नीधणि । उद्गी । उद्गीतरि । अन्येषां यद्ब्रूहि नाम् ॥ १ ॥
 सहसा ज्ञातान् वलेनौद्गीतयत्कौ । प्रणायय प्रस्माकंसपत्नान् । यद्वा । सहसा ब्रूहि स्वयं प्रत्या-
 उत्यन्तान् प्रेरय अस्मच्छ्रुत्तान् । प्रत्यजाता ज्ञातवेदो नुदस्व । प्रति नुदस्व अज्ञाताननुत्यन्तान्
 हेजातवेदः । किञ्च । अधिनो ब्रूहि सुमनस्यमानः । अब्रूहि अधिवद नः अस्माकं सु-

मनस्यमानः शोभनचित्तः । यथाचवयमेवभवास तथाकुर । भूयोभ्यश्चप्रणुद नः असाकंसप-
लान् ॥ २ ॥ दक्षिणतः । पोडयीसोमः । यस्यास्तवपोडयीआदित्यः पञ्चदशकपालस्यवज्र-
भर्तासोमभूतः अजोबलंचद्रविणंधनं तान्वासुपदधामि । उत्तरतः । चतुश्चत्वारिंशः । यस्या-

अजीद्विंशच्चतुश्चत्वारिंशस्तोमोवृश्चिद्विंशम् ॥ अग्रनेऽपुरीषम्
स्यप्सोनासुतान्खुव्विश्श्वेऽभिगृणन्तुदेवाः ॥ स्तोमंष्टुष्ठाघृतवती
हसौदृप्रजावंदुस्मेद्विणिणायजस ॥ ३ ॥ एवुश्च्छन्दोव्वरिवुश्छन्दःशु

स्तत्रचतुश्चत्वारिंशः त्रिष्टुप्प्रजाचरसम्मितः सोमः वर्चश्चद्रविणं तांत्वासुपदधामि । पञ्चमी ।
अग्रनेः पुरोपम् त्रिष्टुप् । यात्त्वमग्रनेः पञ्चदशकपालरूपस्यपुरयित्री । व्याख्यातमन्यत् ॥ ३ ॥ (१)
चत्वारिंशद्विराजश्चत्वारिंशद्विंशुभिर्भिरुपदधाति । एवश्छन्दः । अथैवैलोक एवश्छन्दः ।

(१) का० विराजो दश प्रतिदिग् पुरस्ताण यमंश्छन्द इति प्रतिदिग् दशदश विरट्सञ्ज्ञा इष्टका उपदधाति
ताचत्वारि यात्पवा एवेति सूत्रार्थः ।

वरियश्छन्दः अन्तरिक्षं वैपरिवशश्छन्दः । शंभुश्छन्दः द्यौर्वैशंभुश्छन्दः । परिभृश्छन्दः ।
 परिभृश्छन्दः । श्रीच्छन्दः । इन्द्रं वा आच्छन्दः । रुद्रं वा आच्छन्दः । रुद्रं वा आच्छन्दः । व्यद-
 श्छन्दः असौ वा आदित्यो अशश्छन्दः । सिन्धुश्छन्दः प्राणो वै सिन्धुश्छन्दः । सहस्रश्छन्दः मनो-
 र्भूश्छन्दः । परिभूश्छन्दः । आच्छन्दः । सोमं भूश्छन्दः । व्यदुश्छन्दः । सिन्धु-
 श्छन्दः । समुद्रश्छन्दः । सरित्श्छन्दः । कुशुपश्छन्दः । स्त्रिकुशुपश्छन्दः । काश्य-
 पश्छन्दः । अङ्गुपश्छन्दः । क्षीरपिण्डश्छन्दः । पुदपिण्डश्छन्दः । विष्णुश्छन्दः । विष्णु-
 श्छन्दः । क्षीरपिण्डश्छन्दः । आच्छन्दः । प्रुच्छन्दः । ४ ॥ आच्छच्छ-
 वेससुद्रश्छन्दः । सरित्श्छन्दः । वाग्देवश्छन्दः । ककुपश्छन्दः । माणो व ककुपश्छन्दः । त्रिकु-
 पश्छन्दः । सदानो वै त्रिकुपश्छन्दः । काव्यश्छन्दः । तथैवै काव्यश्छन्दः । अकुपश्छन्दः । आपो वा-
 अङ्गुपश्छन्दः । अक्षरपिण्डश्छन्दः । असौ वै लोको अक्षरपिण्डश्छन्दः । पदपिण्डश्छन्दः । अर्थद्वै लोको पद-
 पिण्डश्छन्दः । विष्णुपिण्डश्छन्दः । दिशो वै विष्णुपिण्डश्छन्दः । क्षीरपिण्डश्छन्दः । असौ वा आदित्यः । क्षीरो-

भजरच्छन्दः ॥४॥ * आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः । संयच्छन्दः । रात्रिव संय-
 च्छन्दः । विद्यच्छन्दः अमौवैलोकिकोविद्यच्छन्दः । निकायच्छन्दः वायुवै निकायच्छन्दः । विवधच्छन्दः
 अन्तरिक्षवैविवधच्छन्दः । गिरच्छन्दः अन्नवैगिरच्छन्दः मज छन्दः अग्निवै मजच्छन्दः ।

न्दः प्रच्छच्छन्दः ॥ संयच्छन्दो विद्यच्छन्दो बृहच्छन्दो राथन्तुरच्छन्दो
 निकायच्छन्दो विवधच्छन्दो गिरच्छन्दो अन्नच्छन्दः सुष्ठुस्तुप्रच्छन्दो
 नुष्ठुप्रच्छन्दो एवुप्रच्छन्दो वरिवुप्रच्छन्दो अयुप्रच्छन्दो व्ययुप्रच्छन्दो विषण्ण
 छुप्रच्छन्दो विशालच्छन्दश्छुदिप्रच्छन्दो दूरो ह्युप्रच्छन्दस्तुन्द्रच्छन्दो ऽ

सठं सुच्छन्दो नुष्टुच्छन्द इति यांगवै सठं सुच्छन्दो वागनुष्टुच्छन्दः । एवप्रच्छन्दः वरिव यच्छन्द इति
 तस्योक्तो वन्धुः । यथायुतिव्याख्यानम् । यात्सम् एवः अवननात्पृथिवीलोकः छन्दः छादनात्

* यात्सम् यात्सादयति यतोत्साच्छन्दम् । प्रच्छन् प्रच्छादयतीति प्रच्छन्दम् । अम वा आच्छच्छन्दोऽम प्रच्छच्छन्द इति यत् ।

य० य० सं० ३२८ उ० भा०

तान्त्रासुपदधामि इतिव्याख्या इत्थं प्रदर्शनम् ॥ ५ ॥ एकोनत्रिंशत्स्तोमभागानुपदधाति ।

(१) रश्मिनासहायसत्यं जित्वेति । अथयुतिवृत्ताव्याख्या । असुनादोजित्व । अदोससप्तैस्त्वा अ-
अङ्गुल्लङ्घ्यन्दः ॥ ५ ॥ [५] रुश्मिनासुत्त्याय ॥ सुत्यञ्जिन्नुप्रति
नाधर्मणाधर्मैश्चिन्वान्स्वित्यादिवादिवाञ्जिन्वसुन्धिनुन्तरिचेणा
न्तरिचञ्जिन्वप्रतिधिनापृथिञ्च्यापृथिवीञ्जिन्वव्विष्टुस्मेनुच्चष्ट्यावु
ष्टिञ्जिन्वप्रुवयाहन्नाहञ्जिन्वानुयारात्त्रारात्रौञ्जिन्वोश्रिज्जुव्वसु

धिपतिनोजञ्जित्वेति । विवाविहितामन्त्राः । तत्रप्रथमस्यमन्त्रगणस्य द्विकण्डिकावधिपरि-
पठितस्य व्याख्यानम् । असुनारश्मिना अदः सत्यंजित्व । जित्वतिः तर्पणार्थः । रश्मि-

(१) का० सर्वतोऽपाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना सत्यायति प्रतिमन्त्रं पञ्चदश दक्षिणानुकम् १० । ११ । १० ।
अपाढावेलायां सर्वदिषु स्तोमभागामन्त्रा इष्टका उपदधाति रश्मिनेत्याद्ये कोनत्रिंशत्सन् । तन्मध्ये पञ्चदश प्रागन्कं
दक्षिणेन पर्याचतुदश प्रागन्कमुत्तरेणोपवेया इति सूत्रार्थः ॥

नाश्रन्ने नसख्योयउपहितसतौ सत्यं तर्पय । प्रतिनाश्रन्ने न । धर्मणाधर्मायेति विभक्तिव्यत्ययः ।
 नद्विवादिवेत्प्रर्धावोपहितासतौ दिव जिन्व ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्वितीयस्य मन्ववर्गस्य व्याख्यानम् । अदो-
 ष्योव्वसूँञ्जिन्वप्रकृतेर्नादित्येव्यऽआदित्याञ्जिं न्वुतन्तुं नारायः ॥ ६ ॥
 तन्तुं नारायस्प्रोषेणारायस्प्रोषेणञ्जिन्वस ६ सुर्षेणंश्श्रुतायश्श्रुतञ्जिं
 न्वुडेनौषधीभिरोषधीञ्जिन्वी चमेनंतुनभिस्तुनूर्जिं न्वव्वयोधसा
 धीतुनाधीतञ्जिन्वाभिजितुतेजंसुतेजो जिन्व ॥ ७ ॥ प्रुतिपदंसि ॥
 प्रुतिपदेत्वानुपदंस्वनुपदेत्वासुस्यदंसिसुस्यदेत्वातेजोसुतेजंसेत्वात्रिवृ
 दंसि ॥ ८ ॥ त्रिवृदंसि ॥ त्रिवृतेत्वाप्रुष्टदंसिप्रुष्टतेत्वात्रिष्टदंसिब्रिष्ट

धर्मावोपहितामतीषमंजिन्व । एवंद्वितीयान्तं षट् चतुर्थान्तं ऋत्तं ऋत्तं सर्वतमन्तेषु । अन्वित्याश्रन्ने-
 स्यमुसंत्वा । अदः अस्विष्टदंसि । अमुञ्जेत्वाविष्टितेत्वा वाक्यधर्मः । यतः विष्टदंसि

विगुणासि । अन्नं हि विगुणम् अन्नं च तत्रम् अतः विद्यते र्थायत्त्वासुपदधामि ॥ ८ ॥ प्रदृष्टो-
 तिभूतानौतिप्रदृत् अन्नमयतत्त्वं प्रदृत्सि अतः प्रदृत्ते र्थायत्त्वासुपदधामौति । तदतौयोव्याख्या-
 यते । अधिपतिना ईश्वरेण । जर्जा अन्नरसेन जर्जं मन्त्ररसं जिवन्तर्पय । अभिधेयगतां क्रियां
 तैत्वासुवृदंसिसुवृतेत्वाक्कुमुस्याक्कुमार्यत्वासङ्कुमुसिसङ्कुमार्यत्वात्कुमार्यत्वात्कुमु-
 स्युत्कुमार्यत्वात्क्रान्तिरुस्युत्क्रान्त्यैत्वाधिपतिनो जर्जां चर्जां ज्जिन्व ॥ ९ ॥

[8] राचङ्गांसि ॥ राचङ्गयंसि प्राचीदिग्बसवस्तेदुवाऽअधिपतयो
 गिनर्हेतीनारप्रतिधुर्त्वात्त्ववृत्वास्तोमःपृथिव्याऽंश्रयुत्वाज्जयमूक्थ

पर्यालोच्याभिधानव्युत्पत्तिः कर्त्तव्या ॥ ९ ॥ नाकसदउपदधति । (१) राङ्गांसि । यात्वं राज्ञौ
 राजद्वीपौ । ईश्वरो अमिप्राचीचदिक् । यस्याश्चवसवः तेतवदेवाअधिपतयः अधिष्ठातारः ।

(१) का० नाकसदोऽनुकेषु पूर्ववर्जं श्रुतव्यापेलायामाश्विनीवद्राश्रीति प्रतिमन्त्रम् । पूर्वानुके स्थानाभावात् पूर्वानुक्त्वं
 चिदिद्वन्नुकेषु श्रुतव्यपेलायामनुकोपरि राश्रीलादिपञ्चकण्डिकाभिराश्विनीवद्राश्रकसदसञ्ज्ञं दृक्का उपदधातीति सूत्रार्थः ।

यस्याञ्च अग्निहेतौ नामस्त्राणां वधहेतुभूतानां धारयिनिधारयिता तां त्वां ब्रवीमि । विष्टस्तोत्रः
 दृषिव्याययतु स्यापयतु । राज्यंच उच्यते । अथ यथाये च चलनाय स्तन्नातु सिरौ करोतु । रथ-
 न्तरंच सामप्रतिष्ठित्यै प्रतिष्ठानाय स्तन्नातु । अन्तरिक्षे लोके । ऋषयश्च त्वां प्रथमजाः । प्राणावा-
 षट्पयः प्रथमजाः । देवेषु मधेरा । दिवः दुलोकस्य मात्रावावरिण्या च उरुत्वेन च प्रथन्तु पृथ्वीं
 मन्वन्थयथै स्तन्नातु रथन्तुरः सामुप्रतिं षिष्ट्या ऽ अन्तरिक्षे ऋषयस्त्वा
 प्रथमजा देवेषु द्विवोमात्त्वया व्वरिण्या प्रथन्तु व्विधुर्तां चायमधिपति
 प्रसृते त्वासर्व्वे संव्विदुः नानाकां स्य पृष्ठे स्वर्गेलोके यजमानञ्च सादयन्तु ॥ १० ॥

ब्विराडसि ॥ ब्विराडसि दक्षिणादिगृह्णास्ते देवाऽ अधिपतयऽ इन्द्रो हि
 कुर्वन्तु । प्रथयन्ति प्राप्ते णिचो लोपः । विधुर्तां चायमधिपतिञ्च । त्रिधर्त्तावाक् । अधि-
 पति मंनः । एते च प्रथयताम् । तजएते वस्त्रादयो यथोक्ताः सर्वे संविदानाः । एकमत्ये नाव-
 स्रिताः । नाकस्य पृष्ठे स्वर्गेलोके यजमानं च त्वंच सादयन्तु ॥ १० ॥ उत्तरासुकगिडकासु

तीनाम्प्रतिधृतांपञ्चदशस्वास्तीमःपृथिव्याः७ अथतु*प्रऽऽङ्गमूषथम
 ध्राथायैस्तन्भातुवृहत्सामुप्रतिंण्डित्याऽअन्तरिक्षुऽऽर्षणयस्वाप्प्रथमुजा
 देवपुंदिवीमात्लयावरिष्मणाप्रथन्तुव्विधृतांचायमधिपतिश्चुतेत्वास
 व्वंसंविदुनानाकस्यपृष्टेसुर्गंलोकैवजमानञ्चसादयन्तु ॥११॥ सुम्ना
 डसि ॥प्रतीचीदिगादित्यास्तदेवाऽअधिपतयोव्वरुणोहेतीनाम्प्रति
 धृतांसंघदशस्तुस्तीमःपृथिव्याः७ अथतुमएत्त्वतीयमूषथमव्वयथा
 स्तन्नातुव्वैरुपदसामुप्रतिंण्डित्याऽअन्तरिक्षुऽऽर्षणयस्वाप्प्रथमुजादेवे
 पुंदिवीमात्त्रयाव्वरिष्मणाप्रथन्तुव्विधृतांचायमधिपतिश्चुतेत्वासव्वै
 देवाः हेतीनां प्रतिघर्षाः स्रोताः । उक्त्यानिषामानि चान्यानि भविष्यन्ति ।

संविदुनानाकस्यपृष्ठेस्वुर्गेलुकीयजमानञ्चसादयन्तु ॥१२॥ स्वरा
 डंसि ॥ स्वराडसुदीचीदिङ्मुरुतस्तदेवाऽअधिपतयऽसोमोहेतीना
 मप्रतिधुतैकव्विऽशस्वास्तोमःपृथिव्याऽंश्रयतुनिष्कैवल्लयमुक्थमव्य
 धायैस्तम्बनातुव्यैराजऽसामुप्रतिण्डित्याऽअन्तरिक्षेऽऽर्णयस्वाप्रथमु
 जादेवेषुदिवीमात्लयाव्वरिम्भणाप्रथन्तुव्विधुर्तात्रायमधिपतिश्च्युते
 र्त्वासर्वसंविदुनानाकस्यपृष्ठेस्वुर्गेलुकीयजमानञ्चसादयन्तु ॥१३॥

समानमन्यत् ॥ ११ ॥ (१) १२ ॥ (१) १३ ॥

(१) अयं पयात् । सम्यथाजते सन्नात् । (१) वा ता रथं यद्योतये इति मरुत्वतीयं गजम् ।

(२) अयोत्तरत् । खेनैव राजते सराट् । अभि त्वा शूर नोतुम इत्यादिक (२) निष्कैवल्यं गजम् ।

(१) —ऋ० वे० ८।१।८।१।

(२) —ऋ० वे० ७,२,१५:२२।

(१) १४ ॥ पञ्चचूडा उपदधाति । (२) अथपुरः । योयमग्निः पुरः परस्तादुपधाथोच्यर्थं त
अधिपत्क्रासि ॥ बृहतीदिगिवश्र्वेतेदेवाऽअधिपतयोहृहृस्पतिर्ह
तीनामप्रतिधृत्तात्त्रिणवत्रयस्त्रिंश्रौत्स्वुस्तोमौष्ट्रिष्व्या ७ अंयतांवे
श्र्वदेवाग्निमाहुतेऽउत्तथेऽअव्यथायैस्तश्रीता ७ शाकथरैवतेसामनी
प्रतिण्डित्या ५ अन्तरिक्षुःश्र्वयस्वाप्रथमजादेवेष्टुदिवोमात्त्रयाव्वरि
म्णाप्रथन्तुव्विधृत्ताचायमधिपतिप्रच्युतेत्स्वुःसर्वेसंविदुनानाकस्यपु
ष्टेस्वुर्गेलीकेयजमानञ्चसादयन्तु ॥ १४ ॥ [५] अथम्युरः ॥ अथम्युरो

(१) अथ मध्ये । हे इष्टके अधिक पालयितो हृहृतो मौढोर्धा दिगसि । त्रिणवत्रयस्त्रिंश्रौ स्तोमौ त्वा पृथिव्या अय-
ताम् । वैश्रवदेवाग्निमारुते श्र्वे भवतनाय स्तभीताम् । शाकरैवते समानी चान्तरिक्षे स्थिते त्वां स्तभीताम् ।
दिवचने धिगेप । तत्क्षपितुर्षणोमहे इत्यादि वैश्रवदेवं श्र्वन्तम् । वैश्रवानराय पृथुपाजसे इत्यादिकमाग्निमारुत श्र्वन्तम्
उक्तमन्यजत् ।

(२) का० पुरोपमोष्योपर्यय पुर इति पञ्चचूडा प्रतिमन्वं प्रतिदिग् यथाचिह्नम् ३ । नाकसरस तूर्षी चात्बालमृद प्रक्षिप्य नाक-

पुरइति इत्युच्यतेहरिकेशश्च हरितज्वालः सुवर्णवर्णोचिरिति यावत् । सूर्यरश्मिञ्च । सूर्यमेतवान्मेः रश्मयः तस्वरथगृत्वश्च रथेवस्थितोगृत्पमः सधारी । गृणतेः स्तुतिकर्मणः रथयुद्धकुशल-
इत्यर्थः । रथौजाश्च । रथेञ्चेजोस्रति रथौजाः । चकारौसमु च्चयार्थीयौ । सेनानीग्रामण्यौ ।
सेनानयतीतिसेनानीः ग्रामंनयतीतिग्रामण्यौः । वासन्तिकौतादृत्तुतिः । पुञ्जिकस्यला-

हरिकेशुःसूर्यरश्मिमस्तस्यरथगृत्सश्चचुरथौजाश्चसेनानीग्रामस्यौ ॥
पुञ्जिकस्यलाचक्रुत्स्यलाचाप्सरसौदृङ्क्ष्वःपुशवोहेतिः पौरुषे
योष्वधःप्रहेतिस्तेव्येनमोऽत्रस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतियन्द्भिस्मो

चक्रुत्स्यलाचाप्सरसौ । पुञ्जीकृतरूप लावण्यसौभाग्यगुणस्यला । क्रतूनांसंकल्पानांखलमिव ।
स्त्रीद्रव्यस्यरूपादिज्ञानसंकल्पः तन्मूलकस्तुकामः । दिशश्चउपदिशश्चेतिमहित्यः । सेनाचसमि-
तिचेतियुतिः । दृङ्क्ष्वः । दशनशीलः पशवोहेति वर्ज्जः आयुधम् । पौरुषजनितः बधः

सदामुपरि सर्वदिशु यथालिङ्गं विज्ञानतिक्रमेण यस्मिन्नङ्को मन्त्रस्तद्विशि तन्मध्ये ण पंचवृडासञ्ज्ञकाः पंचिष्टका उपदधा-
तोति मूचार्थः ।

विनायः । प्रहेतिः प्रकटमायुधम् । तेभ्योनमः अस्तु । तेभ्यो हेतिप्रहेतिभ्यः नमस्कारोस्तु ।
 तेचनोऽखानवन्तुगोपायन्तु । तेनोऽखान्बुखयन्तु । तेऽखान्बुखयन्तु । तेऽखान्बुखयन्तु । तेऽखान्बुखयन्तु ।
 यंपुरुषं द्विषः । यस्मानिष्टं चिन्तयामः यश्च पुरुषः नः अस्मान् द्वेष्टि अस्मा न्प्रच्यप्रौतिं क-
 यश्च चने द्वेष्टि तमेऽप्राञ्जस्मै ददधमः ॥ १५ ॥ अयन्दद्विष्टाणा ॥ अत्रिप्रश्वकं
 स्मृतस्य रथस्वुनश्चुरथे चिन्वप्रश्चमेनानीग्रासुश्रुतौ ॥ मेनुकाचंसह
 जुन्याचापसुरसौवातुधाना हुतीरक्षां ऽसिप्रहेतिस्तिव्भ्योनमोऽस्तु

रोति । तंपुरुषम् एषां हेतिप्रहेतीनाम् वयं जंभे दंष्ट्राकरालेमुखे । दधमः प्रच्छिपासः ॥ १५ ॥
 उत्तरेषु । (१) अयंदक्षिणा । दक्षिणतो विश्वकर्मा सर्वस्यकर्त्ता वायुः तस्य वायोरथस्वनः रथेवस्थितो-

(१) अयं दक्षिणत । दक्षिणस्यां दिशोति दक्षिणा दक्षिणादाजिति समस्यन्ताह्दक्षिणशब्दादाच् प्रत्यय दक्षिणा दक्षि
 णत अयं विश्वकर्मा वायुः सर्वं कर्म यस्य विश्वं करोतीति वा विश्वकर्मा वायुः । अयं वै वायुर्विश्वकर्मा योऽय
 पयत एष हीददं । सर्वं करोति तद्यत्तमाह दक्षिणति तस्मादिष दक्षिणैव भृग्यिष्टं वातीति युते ।

महाब्रह्मणः । स्थनः शब्दः । रथेचित्रः रथेवस्थितोविचित्रयोधौ । मेनकाचसहजल्याच । मे-
 नामानयन्तेनां । समानानांजनानांसहजल्या । अम्बरसोहिसामान्याः । यातुधानाः रक्षांसि ॥ १६ ॥
 तेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मसीयश्च'नोदूद्वेष्टितमेष्टाञ्जम्भेद
 षष्ठमः ॥ १६ ॥ अयम्युश्चात् ॥ अयम्युश्चात् ॥ अयम्युश्चात् ॥ अयम्युश्चात् ॥ अयम्युश्चात् ॥
 प्रश्चासंमरथश्चसेनानीग्रासुसृष्टौ ॥ प्र, मलोचन्तीचानुम्लोचन्तीचा
 एसुरसौव्याग्राहुतिः सुप्र्याः प्रहेतिस्तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनो

(१) अर्थपश्चात् । विश्वव्यचाः आदित्तेग्राविश्वव्यचाः । सद्ब्रुदयेन सर्वव्यञ्चनवल्करोति । तस्यरथ-
 (१) अथ पयात् । अवरक्षित्त्वं मदेष्टे इत्यर्थे पयादिति सूत्रेण निपातः । पयात्पश्चिमदेशेऽयं विश्वव्यचाः आदित्यः
 विषयं सर्वसुदयेन विचरति प्रकाशयति व्याप्नोति वा विश्वव्यचाः असुन् पश्चिमायां स्पष्टं दृश्यत इति पयात् । असी वा
 पादियो विश्वव्यचा । यदा हेग्वेप उदेत्ययेदर्थे० सर्वं व्यचो भवति तद्यत्तमाह पयादिति तस्मादेतं प्रत्यक्षमेव यन्तं
 पशन्तीति युक्तेः ।

ग०
 य०
 सं०
 ३३३
 स०
 भा०

प्रोक्तञ्च । रथेनस्थितः प्रोतइव । असमरथः । अन्यैः रथिभिरतुल्यरथः । (१) प्रम्लोचन्तीचारु-
म्लोचन्तीच । तुल्यव्याख्यानम् । व्याघ्राः सर्पाः ॥ १७ ॥ (२) अयमुत्तरात् । अयंयज्ञः उत्तरतः ।

मृडयन्तूतेयन्दिहृष्म्रीयश्च' नोहं ष्टितमेष्ट्राञ्जम्भेदठठमः ॥ १७ ॥ अ
यमुत्तरात् ॥ अयमुत्तरात्संयद्द' सुस्तस्युताक्व्युष्ट्वाच' रिष्टुनेमिष्ट्वाच
सेनानीग्रामशृगौ ॥ 'बिश्वाची' चधृताची' चाप्सुरसुवापो' ह्रुतिव्वातुः
प्रहृ' तिस्ते' ध्योनमोऽ' अस्तूतेनो' वन्तूतेनो' मृडयन्तूतेयन्दि' हृष्म्रीयश्च'

संयद्दसुः । संयन्ति वसुनोधनस्य लिश्वोयं प्रति मसंयद्दसुर्यज्ञः । दीयतेहि तत्वप्रहृष्टेभ्यः । तार्क्ष्यः
तीक्ष्णैर्नृचिपति पचाविति चार्चंगः । अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितायुधः । विश्वाचीचसर्वं प्रति अ-

(१) प्रम्लोचति नर प्रतात्मान दग्ध्यतीति प्रम्लोचन्ती ॥ अनु वार वारम्लोचन्तीतानुम्लोचन्तीताप्सरसी ।

(२) पथोत्तरत् । उत्तराधरेत्यादिना आचप्रत्यय अयमुत्तरत् सयद्दसु यत्र सम्यक् यन्ति
गच्छन्ति वसुने धनाय य प्रति जना स सयद्दसु यत्र गतिभ्यो हि दानमावश्यकम् यज्ञस्योत्तरोपचारत्वादुत्तरात् ।

चलयीला । साधारणाहिंसा । हतचीहताञ्चना । हतं हि अशरसामन्त्रम् । तथाचोर्वशीवा-
 क्यम् हतस्यसोक्तं सक्तदशनः प्राशनामीति । आपः वातः ॥ १८ ॥ मधेय । (१) अथमुपरि ।
 अथपर्जन्यउपरि । अर्वागवसुः । अर्वागचनं वसुधनसुदकलक्षणं प्रजाभ्योददातीत्यर्वागवसुः

नोद्वेष्टितमेष्ट्राञ्जम्भेदठ्ठमः ॥ १८ ॥ अथमुपरि ॥ अथमुपट्युर्व्वीगव
 सुसुतस्यसेनुजिच्चसुणेणप्रच्चसेनानीग्रामुरण्यौ ॥ दुर्व्वशीचपुर्व्व
 चित्तिप्रच्चवापसुरसाववुस्पद्रुज्जिन्हेतिर्व्विद्युप्रहतिस्तेब्योनमो ऽ अ
 स्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्तुतेयन्दिष्मोयप्रच्चनोद्वेष्टितमेष्ट्राञ्जम्भे
 पर्जन्यः । तस्यसेनजिच्च । सेनाजयतीतिसेनजित् । सुषेणश्चशोभनसेनश्च । उर्वशीचउरः पृथुः
 वयः । कामोयस्या इति । उर्वशी । पूर्वचित्तिच्च । पूर्वप्रथमं पुंसांचितस्वाम ग्युपैतिसौभाग्यातिश-

(१) अथ मध्ये । उपरि ऊर्ध्वदेशेऽयमर्वागवसु पर्जन्य उपर्युं परिष्ठादिति निपात ऊर्ध्वप्रदेशे इतार्थे अर्वागधीमुखं य
 इषु धर्म जलरूप यस्मालीर्वागवसु अधो जल प्रजाभ्यो ददातीत्यर्थं

यात् । अत्रस्फूर्जन्पर्यन्तः । हेतिः । स्फूर्जतिर्वृत्तिर्निर्योपार्थः । विद्युत्प्रहेतिः ॥ १९ ॥ छन्दस्या उपधाति ।
 (१) अग्निर्मूर्द्ध्वो । आग्नेयं प्राकृतपञ्चतपस्य चेत्यतः । प्रथमः अचोगायतः । प्रथमाव्याख्याता ॥ २० ॥
 अयमग्निः । ऋषिरभिनेयेन दर्शयति । अयमग्निः सहस्रिणः । सहस्राणि बहूनि यस्य वि-
 दददत्सः ॥ १९ ॥ [५] अग्निर्मूर्द्ध्वो ॥ दिवःकुक्कुत्पतिः पृथिव्याऽश्नु-
 यम् ॥ अपांरुरेतांरुसिजिन्वति ॥ २० ॥ अयमग्निः ॥ संहस्रि-
 णोव्वाजस्यश्रुतिनुस्पतिः ॥ मूर्द्ध्वोऽकुर्वीर्यौणाम् ॥ २१ ॥ त्वामंगनि ॥
 त्वामंगनिपुष्करादद्ध्यथव्वुर्निरमन्थत ॥ मूर्द्ध्वोऽव्विश्रश्वस्यव्वुघतः ॥
 द्यन्तेतस्य । बाजस्रान्नस्य श्रुतिनश्चपतिरधिपतिः । मूर्द्ध्वोऽचर्यौणाम् प्रधान भूतशचधना-
 नाम् अग्निर्हि सर्वेषां धनानां प्रधानं दृष्टा दृष्टमाधनं हि । कविः क्रान्तदर्शनश्च अतः
 (१) का० छन्दस्यान्तिषोऽनुकान्तेषु पुरस्ताद्वायतीरग्निर्मूर्द्ध्वेति प्रतृचम् २ । वक्ष्यमाणा गायत्र्याच्छन्दस्या एकैकस्मिन्
 म्याने तिष उपदधाति तामा मध्यमा पद्यान्के तामभिती द्वे अर्धपद्ये अत्र पूर्व दिश्यन्काले तिषो गायत्रीरग्निर्मूर्द्ध्वे
 ति प्रतृचम् एवं पञ्चमाणा अपोति सूत्रार्थः ।

सुमः ॥ २१ ॥ त्वामग्ने पुष्करात् । व्याख्यातम् ॥ २२ ॥ (१) सुवीयज्ञस्य । वैष्टुभ स्त्राचः ।
 प्रथमा व्याख्याता ॥ २३ ॥ अयोधिप्रतिबुध्यते कर्माणि स्वमधि-
 कारम् । समिधासमिन्धनेन । जनानामग्नि होत्रीणां सत्तातिधिज्ञान अद्वासंपन्नानाम् ।

२२ ॥ सुवीयुञ्जस्य ॥ सुवीयुञ्जस्युरजंसश्चनेतायत्रानियुद्भिः स
 चसंश्रुवाभिः ॥ दिविमूर्धानन्दधिषेस्वुप्राञ्जिज्ज्वासंगनेचक्षणेहव्य
 वाहम् ॥ २३ ॥ अबोद्भुग्निः ॥ सुमिधुजनानाम्प्रतिधेनुमिवायु
 तीसुपासम् ॥ युक्त्वाऽऽवुप्रवयामुज्जिहानुऽप्रभानवःसिस्रतेनाकंम

कथमिव प्रतिबुध्यते । धेनुमिवायतीम् यथा धेनुमागच्छन्ती वत्सः प्रतिबुध्यते । यथा च
 उपासमागच्छन्ती मनुष्याः प्रतिबुध्यन्ते । तस्याहुतिभिर्दीप्तम । यद्वा इव प्रवयामुज्जिहानुः

(१) पुरस्तादिष्टु भो रेत सिग्नेलायां सुवो यन्नस्येति १ पूर्वदिशि रेत सिग्नेलायां विष्टुत्संज्ञा इष्टका उपदधाति
 यत्वेन तिस्रु विष्टुपृच्छन्दस्काभिर्द्वैतमिरुपधेया इष्टकास्त्रिष्टुभ एवमपेऽपि ।

यद्द इति महतीनाम धेयम् । यथा महान्तो जातपत्न्या पक्षिणः वयां दृचशाखासुज्जि-
हाना. परिताजन्तः जर्ह्वं ब्रुच्छेयु । एवम् । प्रभानवः सिखते । प्रसिखते प्रसर्पन्तिभानवः
अर्चोपिमहान्ति । नाकमच्छ । अच्छामेराप्तु मितिशाकपूणिः । खर्गलोकमभि ॥ २४ ॥
अधोचाम । उद्गातारोमुवन्ति । अधोचामउक्तवन्तोवद्यम् कवयेक्रान्तदर्शनाय । मेघप्राय यन्नि-

च्छं ॥ २४ ॥ अधोचामकुवये ॥ अधोचामकुवयेमेड्मायुव्वचोव्वन्दारं
व्वपृभायुव्वृष्णे ॥ गविंष्ठीरोनमंसुस्तोमंसुगनौद्विवीवरुकमसुंरुव्युच
मश्रयेत् ॥ २५ ॥ अयमिह ॥ प्रथमोधाथिधातृभिर्होतायजिष्ठाऽअदूहुर

थाय । वचः स्तुतिजक्षणं वाक्यम् वन्दारुवन्दनशीलम् । दृषभाय वर्षिब्रे । आहुति परि-
शामाभिप्राय सेतत् । दृष्णे सेक्रेयूने परिणाम रहिताय । इदानीम् गविष्ठरः होता गवि-
याचिखिरोप्रचाव्यः । तस्यहि अग्निरधिष्ठात्रीदेवता । नमसान्नेन संयुक्तं स्तोमंस्तुतिः ।
अग्नौ आहवनीयाख्ये । अयेत् आसंजयिष्यति अग्नि संवद्धं करिष्यते । कथमिव । दिवो-

वरक्षाम् । यथा द्युलोकैरुत्तरोचनमादित्यम् । उरुव्यञ्जम् बहुभिः स्तुतिभक्तिभिर्युक्तम् खरसौ-
ष्ठवादि युक्तम् स्तोम आदित्ये नोपसीयते ॥ २५ ॥ अयमिह । (१) जागतस्थचः । प्रथमाव्या-
ख्याता ॥ २६ ॥ जनस्य गोपाः । योजनस्य यजमानस्य गोपाः गोपायिता अजनिष्टजातः

ष्ववीडुः ॥ यमप्रवानीभृगवोव्विरुचुर्व्वनेषु चित्त्रिन्वुब्भुर्व्विष्वशोवि
शे ॥ २६ ॥ जनस्यगोपाः ॥ जनस्यगोपाऽअजनिष्टजागृविरुग्निः
सूदक्षः सुवितायुनव्यसे ॥ घृतप्रतीकोष्ठहुता * दिविस्पृशाद्युमद्वि

नागृविः नागरणशोलः अग्निष्टज्ञानः अग्निः । सूदक्षः शोभनोत्साहः । सुवितायनव्यसे ।
सुप्रभृताव कर्मणेनवतराय । सः एत प्रतीकः एतमुखः । एहता महता भानुना । दिविस्पृशा ।
दिविस्पृशतीति दिविस्पृक् तेदिविस्पृशा । द्युमद्विभाति । द्युतिमद्विविधं दीयते । भरतेभ्यः

(१) का० जगतीय पञ्चादयमिहिति १ । तिस्रिभि पथाद्देवसिग्धे लाया तिस्रो जगतीमज्ज्ञेष्टका दक्षिणासुख उपपदातीति
मृतार्थ ।

० दिविष्पृशेतावप्रार पकार अनुसक्तनोतुष्टस्फ्यतिसुतस्थेतरादिमूर्ध्नेथनिपिद्यते प्रा० अ० ३ । सू० ८२ ।

ऋत्विग्भ्योर्थाय । शुचिः । वह्न्यपि हवींषि मच्चन्तुच्छिष्टो न भवति । शोषकोवा । यद्वा ।
 योषीघञ्जनानस्य गोपायिता अजनिष्टभस्तेभ्यः ऋपिभ्यः सकाशात् । ऋत्विग्यजमानेभ्यो
 वा । जागृभिः अग्निः सुदक्षः सुप्रभूताय कर्मणे नवतराय । सोथं हतमुखो महता भासु-
 नादिविस्मया । द्युतिमहिमाति । शुचिः शोचते ज्वलति कर्मणः । यद्वा । मनुष्यभ्यो

भातिभरुतेभ्युःशुचिः ॥ २७ ॥ त्वामग्ने ॥ त्वामग्नेऽब्रह्मिणसोऽगु
 द्वाहितमन्वविन्दुच्छिश्त्रियाणाम्बनेवने ॥ * सजायसेसुत्थ्यमानुः

द्विजायमानो मनुष्य सम्बद्धैर्देवैर्नलिप्यते ॥ २७ ॥ त्वामग्ने । यत्त्वाम् हेअग्ने अंगिरसः ऋपयः ।
 गुडाहितं निगूढे प्रदेशेवसितम् अण्डु अग्निदेवेभ्य उदक्कामत्सोपः प्राविशदि त्वेव सादि-
 भिरानमस्य मन्तस्य । अन्वविन्दन् लब्धवन्तः । पुनरपि नष्टसन्तम् शिथियमाणं वनेवने
 अयसितम् ओपधि वनस्सतिषु । अन्वविन्दन्ब्रह्मिणस इति वर्तते सत्त्रमिदानीमपिजायसे

* म जायमेररायमसि तायांयञ्जनेच व्यञ्जनेपरि सपदमस्वन्धीविसजनीयोऽप्यत इतिलीप । प्रा० अ० ३ । सु० १६ ।

अरुणिक्काष्ठेभ्यो मघमानः । सहोमहत् । सहसा वलेन सहता इति विभक्तित्व्यत्ययः । अ-
तश्चकारणात् त्यम् आहुः षट्पयः सहसः पुत्रम् वलस्य पुत्रम् । अङ्गिरः । अङ्गिरइत्यग्नेः
संशोधनम् हे अङ्गिरः ॥२८॥ (१)सखायः सम् । आनुष्टुभः च्युचः । यजमान षट्त्विजः संबोधयति ।
इसखायः संगत्यष्टणुतवःयुसान् ववीमि । सम्यञ्चम् संगतम् एकीभूतम् इपम् हविरुच्च-

सहोसुहृत्वामाहुःसहस्रप्रूत्वमङ्गिरः ॥२८॥ सखायुःसम् ॥ सखां
युःसंभ्वःसुभ्यञ्चुमिपुःस्तीमञ्चानये ॥ वर्षीष्ठायाचितीनामूर्जान
पत्त्रेसहस्रते ॥२९॥ सःसुमिम् ॥ सःसुमिद्युवसेव्वृषुन्नग्नेव्विप्रश्वां

णमन्त्रम् स्तोमं च त्रिष्टयञ्चदद्यादि । अग्नयेभरत । कथंभूतायाग्नये । वर्षिष्ठायाचिती-
नाम् ष्युतमायमनुष्याणाम् । उर्जानत्रे । अपां पौत्राय । अङ्ग अयोपधि वनस्पतयोजाय-
न्तेताभ्य अग्निः । सहस्वतेवलवते ॥ २९ ॥ सःसुमिम् । ससुपोदः पादपूरण इत्युपसर्गा-

(१) का० परराक्षाभ्योऽनुष्टुभः सखायः समितिः । आगतीभ्योऽपरारक्षिभ्योऽनुष्टुभः अङ्गैः एकाः पाशुसु उपदधाति सखाय
इत्यनु यैवेति मूर्धार्थः ।

भ्यासः । इदितिपादपूरणः । युवस इति विकरण व्यत्ययः । यस्त्वं । संयोपिसंगमयसि हे
 एपन् वर्यितः अग्ने । विश्वानि वसूनि । अर्थ ईश्वरः सन् अलोच्यालोच्य । यजमानानाम्
 इडायाश्चपदे कर्दमाधं समिध्यसे । यहा । इडायाः पदे उचरत्वेदौसंदीपसे । स नः
 अन्नम्यम् वसूनि धनानि आभर आहरदेहि ॥ ३० ॥ त्वांचिलयवस्तम । ० हेअग्ने चिलयव-

न्युत्तर्यऽआ ॥ * इडसप्रदेसमिड्यसेसुनोव्वसुन्व्याभंर ॥ ३० ॥ त्वाञ्चि
 त्वत्प्रश्रवस्तसु ॥ हवन्तोव्विदुजुन्तवः ॥ शोचिष्क्लेश्मृण्णिप्रुयाग्नेह

स्तम । चित्रानारूपं यवोन्नमतिशयेनयस्यसचिलयवस्तमः तस्यसंबोधनम् हेचिचयवस्तम ।
 त्वांहवन्तेत्वामाह्वयन्ति । विदुमनुष्येषु मध्येव्यवस्थितम् जन्तवोमनुष्याः । कथंभूतम् शोचि-
 ष्क्लेशम् शाचन्तिदौपन्तेज्वालाः केशसंस्थानौयाः अस्थेशोचिष्क्लेशः । हेपुरुप्रिय । वह-
 वोयजमानाः प्रियाश्रस्य । वहूनांयजमानानांवाप्रियः । बहुवाह्विः प्रियमस्येति समासवि-

० इडसप्र इत्यत्र इड इत्येतत्तद्विसर्गस्य अविद्विरडडाया वसन्तिर्वरिवद्गति सुत्रेण सकारादेशोविधीयते प्रा० अ० ३ । सू० २३

श्रेयाः । तस्यमंबोधनं हेतुप्रिय । किमर्थमाह्वयन्ति । हव्यायवोढवे । हवींषिवोढुम् परि-
 णामः ॥ ३१ ॥ (१) एनावः । प्रगाथोयम् । तवइहतीपूर्वा सतीहहत्तुत्तरा । तवप्रगथन धर्म-
 णतिखो हहल्यः संपादिताः इयोसुयाख्यानम् नहिशास्त्रेव्यूढानां मन्त्राणामथान्तरं विद्यत-
 इति तथाच आत्वाजिषमीतिश्रुतिव्यतिपिक्ताभ्यां होमसुक्ता प्रगुणाभ्या मेवव्याख्यानं करोति

द्व्यायुव्वोढवे ॥ ३१ ॥ एनावः ॥ पुनावोऽग्निग्नमसुोर्जोनिपातमा
 हुवे ॥ प्रियचैतिंष्टमरुतिंस्वदूधुरंविश्वसदूतमुसृतम् ॥ ३२ ॥

अतः प्रगुणो व्याख्यायते । एनाअनेन नमसाअनेन । वदतिपादपूरणार्थः संभवात् ।
 अग्निम ऊर्जोनिपातम् अपास्यौवम् आहुवे आह्वयामि । सर्वजनप्रिष्टम् चेतिष्टम् आहुतिशयेन-
 चेतनानुक्तम् । अरतिम् अलंमतिंपर्याप्तमिति । इध्वरम् शोभनोयज्ञा अस्थविद्यन्तइतिस्व-
 ध्वरः । विश्वसत्सर्वमत्र यजमानजनसद्गतम् । असृतम् अमरणधर्माणम् ॥ ३२ ॥ सद्योजते ।

(१) का० अषाढावैलाया पुरस्ताद्दृहतीरेना व इति १ । अषाढावैलाया पुरस्तात्तिषो हहतीष्टका एना व इति तिसृभिरुप-
 दधातीत्यर्थः ।

सएवाग्निः ये, जतेयुनक्ति । अरुपा अन्नोधनावशैरथै । विश्वभोजसासर्वस्यभोक्तारौ । द्विती-
याद्विवचनसास्थाने इयोः प्रातिपदिकयोराकारः । सएवचद्रुद्रवत् द्रवतिगच्छति । स्वाङ्गतः
शोभनप्रकारेणङ्गतः सन् ॥ ३३ ॥ ऋगच्छतौत्यत आह । यत्तु सुब्रह्मायज्ञः । सुब्रह्मग्रहणं
व्विप्रश्वंस्यदुतम् ॥ व्विप्रश्वंस्यदुतमुमृतुं व्विप्रश्वंस्यदुतमुमृतुं ॥ सयौ
जतेऽअरुपाव्विप्रश्ववभोजसासदुद्रवत्स्वाऽहुतः ॥ ३३ ॥ सदुद्रवत् ॥
सदुद्रवत्स्वाऽहुतः सदुद्रवत्स्वाऽहुतः ॥ सुब्रह्ममायुञ्जजः सुशमीव्व
सूनान्दुवः राधोजनानाम् ॥ ३४ ॥ अग्नेव्ववाजस्य ॥ अग्नेव्ववाजस्य
सर्वद्विगुणस्यार्थम् । शोभनत्विग्यज्ञः । सुशमीच । शमीतिकर्मनाम । शोभनानिकर्मा-
ण्यिधम्मिन्यज्ञेसमुशमी । वसूनान्देवम् । वसूनां रुद्राणामा दिव्यानां देवानांयसिन्यज्ञे कृत्वा नि-
सवनानि । एवमध्याहारेण विभक्तिव्यत्येनचवाक्यसामजसम् । राधोजनानाम् राधोधनञ्च

यवजनानासुपक्लृप्तम् तवसयोजतइति संबन्धः ॥ ३४ ॥ (१) अग्नेवाजस्र । औष्णिहः च्युचः ।
 हे अग्ने यस्त्वं वाजस्रान्नस्रगोमतः । गोभिः संयुक्तस्र ईशानः ईश्वरः । हे सहस्रो यशो-
 बलस्रपुत्र । सहइतिवचनाम । यज्ञरितिपुलस्रनाम । मथ्रमानो जायतेतस्मादेवमाह सहस-
 रपुत्रमित्यादि । सत्त्वम् अस्मेधेहि । अस्मभ्यन्देहि । हेजातवेदः । महिमहत् अवान्नलक्ष-

गोमंतुऽईशानऽसहस्रीयहो ॥ अस्मेधेहिजातवेदोमहिष्श्रवः ॥ ३५ ॥
 सऽइंधानः ॥ सऽइंधानीव्वसुष्कुविरुग्निरीडिन्योगिरा ॥ रेवदुस्म

णम् धनम् गोभिः संयुक्तम् ॥ ३५ ॥ सइंधानः । सउक्तगुणः इधानोदीप्पमानः । वसुः । उप-
 कोरभूतः वासयितावा । कविः । मेधावी । अग्निः । इडेन्यः सुप्तः । गिरावाचा तथील-
 क्षणया । तत्रार्थवादः प्रत्ताञ्जलतः ततोभिन्नं वाक्यं नेयम् । रेवत् धनवत् । अस्मभ्रम् अस्म-
 दर्थम् । हे पुर्वनीक । वज्रमुल । अनीकं सुखम् पुरुवज्रनाम । यतो ह्येवकुतश्चाग्रावभगादधाति ।

(१) का० अथवा गायत्रीभ्य उष्णिहोगो वाजस्रेति । गायत्रीभ्योऽपरास्त्रिषु उष्णिक्संज्ञा इत्यका अगू इति ऋतुये-
 षोपदधातीति सूत्रार्थ

ततएवप्रदहतीतिथुतिः । दौदिहिदीप्यस्व । एकंवाक्यंक्षत्त्वाव्याख्यादते । यत्तदोर्व्यंरदयेन ।
 वसुः धनंतापया कप्रकाशैरुपकारकः । कविः क्रान्तर्यनः । अग्निः । ईडेन्यः स्तुत्यः ऋषिभिः ।
 गिरावाचा । तंत्वांत्रवीमि । रेवत् धनवत् अस्मदर्थंपुर्वणीकदीप्यस्व ॥ ३६ ॥ क्षपोराजन् ।
 दभ्यंमुर्व्वणीकदीदिहि ॥ ३६ ॥ क्षुपीराजन् ॥ क्षुपीराजन्नुतत्वमना
 रग्नेव्वस्तौशुतोषसंः ॥ सतिग्मजम्भरुक्षसौदहूप्रति ॥ ३७ ॥ भुद्दो
 नः ॥ भुद्दीनोऽश्रुग्निगराहुतीभुद्गुरातिःसुभगभुद्दोऽश्रुदूध्वरः ॥ भुद्गा
 यस्त्वंक्षपः क्षपयिता । हेराजन् । रक्षसाम् । उतत्मना । अद्यात्मनैवस्वभावतएव । हेअ-
 र्ग्नेवस्तोः सहसंबन्धिनांरक्षसाम् उतउपसः अपि उपसः संबन्धिनाम् सः । हेतिग्मजंभ ।
 वज्रदंष्ट्र । तिग्ममितिवज्वनान । जंभेतिदंष्ट्रानाम । रक्षसौदह । प्रतीत्य ॥ ३७ ॥ (१) भुद्दीनः ।
 (१) का० भद्रो न इति ककुभस्ताभ्य २ । दहतीभ्यः पुरस्तात्सिषु ककुविष्टका भद्रो न इत्युक्त्वा येषोपदधातीति सूत्रार्थः ।

द्वे षट्चौ । पूर्वाककुप्सतोष्टहठतरा । * तिस्रः ककुभः संपादिताः । सुभगद्रुतिचित्यमग्निं संबो-
 धप्रार्थयति । भद्रः भन्दनीयः नोस्माकम् अग्निः आहुतः अभिहुतः । सवत्त्वितिशेषः । भद्रा-
 रातिः । रादाने । रातिः दानम् भवतु । हे सुभग महदैश्वर्ययुक्त । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य
 ऽऽतप्रशंस्तयः ॥ ३८ ॥ भद्राऽऽतुत ॥ प्रशंस्तयो भद्रं मनः ॥ क्षणुष्ववष्ट
 त्वत्तूर्ये ॥ * येनासुमत्सुंसासहः ॥ ३९ ॥ येनासुमत्सुं ॥ सासहोव
 यशसः थियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैवपस्यांभगद्रुतीङ्गना । भद्रश्चाध्वरोयज्ञोभवतु । किञ्च । भद्रा-
 एत अपिप्रशस्तयः । प्रशंसनानिभवन्तु अस्माकम् ॥ ३८ ॥ भद्रं मनः । भद्रं सुत्यं मनः । कु-
 खत्वत्तूर्ये । शत्रुबधाय तूर्यतिर्वधकर्मी । येन मनसासमत्सुसंश्रामेषु । साहस । षहसर्पणे ।
 छन्दस्यभिभवे । अभिभवसि ॥ ३९ ॥ किञ्च । अस्वस्विरातनुहि । अस्वस्विरातनुहि । अस्वस्विरातनुहि । अस्वस्विरातनुहि ।

* येनासमस्त्रि तावपिवासोममितमादिस्त्रेण येने तास्यसमत्सुपरिदिवं प्रा० अ० ३ । सू० १२० ।

* प्रशय ककुप्सतोष्टहठतरा तिस्रः ककुभः पादाङ्गना ज्ञाना शरणस्य मार्गान्तरम् । भद्रो नोऽभ्यप्रिप० प्रशस्तय इति ककुप् सत्य पादो शब्दस्य
 आनयती यावदकविति गण्यस्यम् ।

नानिघनूयि । शूरिर्द्वैताम् । बहुप्रकारं बलमात्मनि कुर्वताम् । शर्द्ध इति बलनाम । अभिब-
 लायमानानाम् । ततो वयं यत्तु भिरप्रतिबध्यमानाः । वने मसभवे महि तानिवशबून् ते तव अभि-
 ष्टिभिः अभौष्टयाने ॥ ४० ॥ (१) अग्निं तं मन्ये । पांक्तः व्यचः तमहमग्निं मन्ये ज्ञाने । यो वसुः
 धनम् । तापपाकप्रकाशे रूपकुर्वन् धनमित्युच्यते । यद्वा । वसुर्वासयिता । अस्तं यन्ति धेनवः ।

स्थिरातनुहिभूरिशृङ्खिताम् ॥ * व्वनेमातिऽश्रुभिष्टिभिऽ ॥ ४० ॥ अ
 गिनन्तमं न्ये श्रीव्वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ॥ अस्तमव्वन्तऽश्राश्रवो

यञ्च अग्निमुद्भूतं ज्ञात्वा प्राप्नोसाकं दोहदकाल इति अस्तं गृहं यन्ति धेनवः । अस्तं गृहमव्वन्त-
 अश्रवाः । आश्रव. शीघ्राः यन्ति । स्वामी द्विपशूनामग्निः । यत्तज्जातः पशून् विन्दते त्यप-
 क्रम्य तस्मात्पशून् तून्पशवो गिनमभि सयन्तोति श्रुतिः । अस्तं च नित्यासः शाश्वतिकाः वाजिनः

(१) का० चतुर्कान्ते दक्षिण पङ्क्तोरग्निन्तमिति २ । दक्षिणोऽनुकान्ते तिस्र पङ्क्तिसव्त्रा इष्टका अग्निन्तमिति तिस्रभि
 रूपदधातोति सुवायं ।

* व्वनेमाते इत्यावापिते परे पिवाभोमामिवादिमूले षौ व वनेभेतास्यदिघं । प्रा० अ० १ सू० १२० ।

सुहयाः । सेत्स्ववाभिप्रायमेतत् । यत्तथास्वमान एतत्सर्वथजमानस्यो त्पादयतितमग्निं मन्ये ।
अथस्तनाद्यत्वारः पादाः परोक्षकृताः अयन्तुप्रत्तप्रकृतः । अध्याहारेण परिपूर्तिः । यदिस-
त्त्वमग्निः इपमन्त्रं स्तोत्रमभ्यञ्जामरदेहि ॥ ४१ ॥ सोग्निः । स एवाग्निः योवसुरितिगीयते स्तो-
त्रभिः । संयमायन्तिधेनवः । समायन्तिच यंधेनवः । समर्वन्तोरधुद्रुवः । समायन्तिच अर्व-

स्तुन्निर्त्यासोव्वाजिनुऽद्दृषं० स्तोत्रमभ्युञ्जामर ॥ ४१ ॥ सोऽञ्जुग्निः ॥
सोऽञ्जुग्निर्दधीव्वसुर्गुणैः संयमयन्तिधेनवः ॥ समर्वन्तोरधुद्रुवऽ
सं० सुजातासः सुरयुऽद्दृषं० स्तोत्रमभ्युञ्जामर ॥ ४२ ॥ * उभेसुं प्रचन्द्र ॥

नोशयाः । लघुद्रवणाः । समागच्छन्तिच । सुजातासः । कल्याणजन्मानः । सूरयः प्रखिडताः ।
एतदुक्तमभति । किन्तेनाग्निनायएतत्सर्वमात्महारा यजमानस्यनोपनयति । सचेत्त्वम् इपं
स्तोत्रमभ्यञ्जामर ॥ ४२ ॥ उभेसुचन्द्र । हेअग्नेसुचन्द्र । शोभनचन्द्र इव धनानामुत्पादक । शोभनेहि-

० उभेसुचन्द्रेतात्रचन्द्रे सु यकारिण । चन्द्रे प्रतायेसु शब्दः यकारिण्यवधोयते इतिग्र प्रा० अ० ३ । ५४ ।

चन्द्रमसिघनान्युत्पद्यन्त इतिज्योतिः शास्त्रविदः प्रतिजानन्ति । यद्वा । कल्याणह्लादन । उभेद्वी ।
 सभौ हस्तौद्वी कारौहत्वा श्रीणीपेययसि । आश्लेषसि आसनियासे सुखे । सर्पिपः पानाय ।
 उत्तोनउत्पुष्ट्या अपिचखं व्रणे यदिनाम उत्क्षिपसर्पिपोभागडमत्यर्थमजलिगुरेयरेस्माकंसाधु
 क्तंसात् । सक्येपुयज्ञेषु हेयवसस्सते वलस्यपते वद्येवम् इपंस्तोद्वयश्चाभर ॥ ४३ ॥

सुर्पिषोद्वीश्रीणीषश्चासनि ॥ उत्तोनऽउत्पुष्ट्याऽऽत्तुक्त्रयेषुशवस
 सप्यत्तुऽद्वेषुस्तोद्वयश्चाभर ॥ ४३ ॥ अरगनेतमुद्याश्रुनुनस्तोमुऽक्

(१) अरनेतमद्य । पदपांक्तः च्युचः । हे अरने तस्यावकम् यज्ञम् अद्यात्तद्व्यामसमर्द्धयेमहि । कथ-
 मिव । अश्वंनस्तोमैः । यथा अश्वमाश्रवमेधिकम् स्तुतिभिः समर्द्धयेयुः एवं समयेमहि । क्रतु-
 न्मद्रम् । क्रतुं संकल्पमिवच । भद्रं हृदिस्पृशम् । हृदि आत्मनास्पृश्यते । वज्रकालाभि-
 ध्यातम् यथा समर्द्धयेयुः एवं समर्द्धयेमहि । तेतवसम्बन्धिभिः श्रोहैः । वहरेतद्रूपम् प्रापणैः ।

(१ / का० उत्तरपदपङ्क्तौ रगैतमिति१ । उत्तरानुकाम्ने तिस्र पदपङ्क्तौटका अग्नेतमिति तित्त्वभिरुपदधातीति सूत्रार्थं ।

त्वं नामवन्मुक्तमरूपसंयुक्ताभिः सुप्तिभिर्दक्षिणाभिश्च यज्ञं समर्द्धयेमहीति समस्तार्थः ॥ ४४ ॥
 अघाह्मने । अघासमनन्तरमेव । हिः पादपूरणः । हे अग्नेक्रातोः भद्रस्य संकल्पस्यभन्दनी-
 यस्य । दक्षस्य । तस्यैवसमृद्धस्य । सम्बद्धोसङ्कल्पोदक्ष उच्यते । साधोरतिशययुक्तस्य । रथीः
 तुन्नभुद्दृहृदिसपृशंम् ॥ * मृड्यामातुःश्रीहैः ॥४४॥ अधुर्वाहि ॥ अधु
 हृद्यग्नेर्क्षतोर्भुद्दृसुदक्षस्यसाधोः ॥ रुथीर्मुत्तस्यषड्हुतीवभूयं ॥ ४५ ॥
 एभिर्नः ॥ एभिर्नोऽश्रुक्कैर्भवानोऽश्रुव्वर्षाङ्क्स्वर्णचज्योतिः ॥ अग्ने

रथीःइवभवूय । भव । षड्दक्षस्ययज्ञस्यच । दृहतोमहतः वभूवधभव । अधवा यज्ञ एवोच्यते ।
 अघ अग्नेःक्रातोः यज्ञस्यभन्दनीयस्य । दक्षस्य जम्बाह्ययुक्तस्य दक्षिणाभिः मृद्दस्य । साधो-
 रथीरिव षड्दक्षस्य यज्ञस्य दृहतोभव ॥ ४५ ॥ एभिर्नः । एभिः अर्कैः मन्त्रैः नः अस्माकं
 सम्बन्धिभिः सूयमानइतिशेषः भवनःअस्मान् अर्वाङ् अभिमुखोव्वनः । कथमिव स्वर्णज्योतिः ।

० अघ्यामातद्वताचा पिपिवितादिस्त्रैर्णै यदीर्घं । प्रा ष० ३ सु १३० ।

यथा सवराख्यं ज्योतिरुदया दारथ्यार्वागञ्चनम् सर्वप्राणिनोनुगृह्णाति । एवम्भवार्वागञ्चनो नुग्रह-
परतया । हे अग्ने विश्वेभिः अनिकैः सर्वैर्सुखैः । अनीकम् सुखम् । सुमनाः शोभनमनस्कः
सन् ॥ ४६ ॥ (१) अग्निं होतारम् । * अतिच्छन्दाः । अष्टिरत्यष्टिर्वा । तमहमग्निं होतारस्मन्ये-

विप्रप्रवेभिः सुमनुः सुमनुः अनीकैः ॥ ४६ ॥ अग्निं होतारम् ॥ अग्निं
होतारस्मन्ये दास्वन्तं स्वसुं सनुं सहसो जातवेदसं विप्रप्रुनजातवेद
सम् ॥ यः ऊर्ध्वया स्वर्ध्वरोर्ध्वो देवा च्याक्षुपा ॥ घृतस्युर्व्विष्वाङ्घ्रिभुम्

जानामि । दास्वन्तं दानवन्तम् वसुं वासथितारम् सूसुं सहसः । वलसप्रुत्वम् । जातवेदमञ्जा-
तप्रज्ञानम् । विप्रन्द्वातवेदसम् । विप्रमिव जातप्रज्ञानम् । यः देवो दानादिगुणयुक्तः ऊर्ध्व-
यान्वालयाम्बध्वरः साधुयज्ञः । देवा च्याक्षुपा । देवान् प्रत्याचया देवाः प्रतिगतया । कृपा-

(१) का० पुरीषवत्या पूर्वामतिच्छन्दसं प्राथो पुरीषसहिते भद्रा रतिर्ध्वत्सुर्व्विष्वाङ्घ्रिभुम् होतारमिति १ ।

* प्रतिच्छन्दा अपसमानत्रिकोपिता । कन्दासि गायत्र्यादीनि सप्तातिश्रान्तातिच्छन्दाः । चतुषष्टाचरत्वादिष्टिः ।

कल्पितया । हतस्य विभ्राष्टिमनुव टिशोचिपा । हतसगविभ्राष्टिं सपातम् अनुकामयतेदीप्राग
आनुह्वानसग । आह्वयमानसग । सर्पिपोहतसग । तमहमग्निं होतारंमन्य इति सखन्धः ॥ ४७ ॥

नुवट्टिशोचिष्राजुह्वानस्यसुप्रिर्षः॥४७॥ अगनेत्वन्नी
अन्तंसउतत्लाताशिवीभवाव्वरुट्थुः ॥ व्वसुरगिनव्वसुंश्रअवाऽअ
च्छानिद्विद्युमत्तमर्दुरयिन्दः ॥ तन्वांशोचिषुदोदिवःसुम्भ्वायननमी
महेसखिन्धयः ॥ ४८ ॥ [२६] येनुऽऽषयस्तपसासु

(१) अगनेत्वम् । द्विपदः च्यचोव्याख्यातोः ॥ ४८ ॥ (१) येन ऋषयः । अष्टाभि ऋग्भिः पुनश्चिति-

(१) का० अग्ने त्वमित्यनूकान्तेऽपरे द्विपदा १ । अग्ने त्वम् वसुरग्नि तन्वा इति तिष्ठभिरपरऽनूकान्ते द्विपदेषुका उपद-
धातीत्यर्थः ।

(१) का० पुनश्चिति चोपरि तद्व्येन ऋषय इति प्रतुरचम् ३ । मध्योपहितस्याष्टे एकस्य गार्हपत्यास्योपरि गार्हपतावदेव
पुनश्चितिसुपदधाति येनेताष्टचैन प्रतुरचमित्यर्थः ।

चीयते । तत्रपट्विष्टुभः द्वे अनुष्टुभौ । येनतपसा ऋषयः सत्तम आथन्
 आगतन्तः । इत्यानाः अग्निम् आदीपयन्तः अग्निम् सखाभरन्तः । स्वर्लोकमाभरन्तः
 स्वीकुर्वाणाः । तेनैवाहन्तपसा सवसागत्याग्निं सन्दीप्य स्वर्लोकञ्चस्वीकृत्य । तस्मिन्नहं

त्त्वसायुन्निन्धानाऽऽग्निनः स्वराभरन्तः ॥ तस्मिन्नुहन्निदधेनार्कः
 अग्निनंद्यसाहुर्मनवस्तीर्णवर्हिषम् ॥ ४६ ॥ तस्मत्क्षौभिः ॥ तस्म
 त्क्षौभिरनुगच्छेमदेवाऽपूतचैवभ्रातृभिरुतवाहिरंशैः ॥ नाकं हृभ्या
 नाऽसुष्ठुतस्यलोकेतृतीयेषु ऽऽधिरोचुनेदिवः ॥ ५० ॥ आवाचः ॥

निदधेस्वापवासि । नाकेअग्निम् । नविद्यते अक्षयत्वगतानां सनाकः स्वर्गलोकः । यमाहु-
 र्मनवः मननमधानाः । तोर्णवर्हिषम् सर्वेयंज्ञसाधनैः सम्पादिसुखमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ तंपत्नीभिः ।
 तदः यथणाद्यदोधाहारः । द्वितीया दर्शर्वाद्याख्यायते । नाकं हृह्लानाः स्वीकुर्वन्तः ऋषयः ।

मुद्यतस्य लोके साधुकृतस्य स्थाने । तृतीयेष्टे अधिरोचने वसितादिव एकदेशीभूते यत्नोदित्यस्तप-
तीति तं पत्नीभिः सह अनुगच्छेत् । हे देवाः पुत्रैः भावभिः अपिचिह्निरण्यैः ॥ ५० ॥
आवाचोमथ्यमरुहत् । अरुहत् वाचोमथ्यम् । एतत् वाचोमथ्यम् यत्रै पएतञ्चीयते । सुरग्युः
भक्तौ । अथमग्निः सत्यतिः । शोभनानांपतिः । चेकितानः चेतयमानः । किञ्च । एष्टे-

आवाचोमद्यं सरुहङ्गुरायुरयमुगिनः सत्पतिप्रज्ञेकितानः ॥ पृष्टेष्टे
थिव्यानिहितोदविद्युतदधस्पृदङ्गुतांथ्येष्टुन्व्यवः ॥ ५१ ॥ अथ
मुगिनः ॥ अथमुगिनव्वीरतमीव्योधाः सहस्रियोद्योततामप्रयुच्छ

एषिव्याः निहितः स्थापितः । दविद्युतत् देदीप्यमानः । अधःपदम् पादयोरधः कृणुतां करोतु ।
येष्टतन्ववः । येपाप्मानस्ताम्बर्गान् ॥ ५१ ॥ अथमग्निः । वीरतमः अतिशयेन वीरः । वयोधाः
वयोन्नहर्विलक्षणमस्मि न्धीयते । सहस्रियः सहस्राहः । द्योततान्दीप्यताम् । अप्रयुच्छन्

अप्रसक्तः । विभाजमानः सरिरस्यमध्ये । इमेवैलोकाः सरिरम् । दीप्यमानएषुलोकेषु । उप
 प्रयाहि । यातइतिपुरुषव्यत्ययः परेऽच्छकृतत्वान्प्रत्ययः । दिव्यानिधामानौति बहुवचने नसन्नतिः ।
 स्थानानौतिपर्यायः ॥ ५२ ॥ संप्रच्यत्रध्वम् । ऋषीनाहमन्त्वदृक् संप्रच्यत्रहृमेनमग्निम् उपसंप्र-
 यातच स्वम् हेअग्नेपथः देवयानानृषीणां कुरु इतिवचनव्यत्ययः । किञ्च पुनरपिकृत्वानाः
 न् ॥ त्रिविभ्राजमानः सरिरस्यमध्येऽउपप्रयाहिदिव्यानिधामं ॥ ५२ ॥
 सुप्रच्यत्रध्वसुप्रं ॥ सुप्रयातागर्नेप्रथोदेवयानान्ध्वानुद्वम् ॥ पु
 नःऽक्षगखानापितरुयुवानान्न्वातांसीच्चयितन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥ उ
 हुंछारव ॥ उहुंछस्वाग्नेप्रतिजागृह्विष्वमिष्टापृत्तंसदसंजथामुयञ्चं ॥
 कुर्वाणा ऋषयः । पितरोयुवाना । वाक्चमनश्चपितरोयुवानेतिश्रुतिः । वाङ्मनसे युवाना-
 तरणे अयातयामे अन्योन्यंसंगतिवा । संगतेहिवाक्चमनश्च यज्ञसाधयतः । अन्वाताऽसित्व-
 यितन्तुमेतम् । अन्वातनोतु स्वयितन्तुं यज्ञम् एतम् हेअग्ने ॥ ५३ ॥ उहुध्यश्च । प्रतिबुद्धो-

भ३ । हे अग्ने प्रतिज गृह्णि चत्वम् । ततः इष्टापूतैव संस्वजेयाम् त्वत्पूसादाद्यजमानेन सह । अयंच ।
यजमान. इष्टापूताभ्यां संस्वष्टोभवतु । ततः संस्वष्टेष्टापूतोव्यपगत कल्मषः मन् । अस्मिन्सुधस्ये
सहस्राने देवैः पुनरपि विधिनष्टि । अद्ध्युत्तरस्मिन् । सर्वोत्कृष्टे आदित्यलोके । विश्वेदेवा यज-
मानश्च सीदतु । विश्वेदेवैर्यजमानस्य समानलोकताप्रार्थते ॥ ५४ ॥ येन वहसि । येन हेतुना

अस्मिन्सुधस्येऽअद्ध्युत्तरस्मिन्विश्वेष्वेदेवायजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

येनृव्वहंसि ॥ सुहस्रंयथेनाग्नेसर्व्वेवेदसम् ॥ तेनेमंयुञ्जन्नीनयु

सृष्ट्वेषुगन्तवि ॥ ५५ ॥ अयन्ते ॥ अयन्तेयीनि *ऋत्विव्युयतोजातो

सामर्थेन वावहसिप्रापयसि स४रुम् । येन हे अग्ने सर्ववेदसं सर्वधनम् । तेन इमंयज्ञम् नः
अमृतसंवन्धिनम् नयप्रापय । स्वदेवेषु गन्तवे । स्वलोकं देवेषु देवान्प्रति । गन्तवेगमनाय ।
यज्ञेहि स्वर्लोकं गते अस्माकमपिगमनं भवति । तदुक्तम् । सोऽयञ्चो देवलोक मेवाभिप्रेति

* ऋकारोत्तर्यति र्फस्वरश्च्युच्चारणप्रमाणमाह अपरान्तस्यसा युक्तान्यहल सयुक्तस्योः मऋकारैरे कारसहितोच्चार
णम् प्रतिप्रापरि० सू० हि० कण्डिका ।

तदनुचीदक्षिणायांददाति सेतिदक्षिणामन्वारथ्य दजमानइति ॥ ५५ ॥ अयन्तइति व्याख्या-
 ऽअरोचथाऽ ॥ तज्ज्ञानन्नंगनुऽआरोहाथानीव्वद्दियारुयिम् ॥ ५६ ॥
 [८] तपंश्च ॥ तपंश्चतपुस्युश्चश्रीशिरावतूऽअगनेरन्तऽश्लेषोसि
 कल्पैतान्द्वावापृथिवीकल्पन्तामापुऽओषधयुऽकल्पन्तामुग्नयुऽपृ
 थुश्चमुज्ज्यैष्ठायासन्न्रताऽ ॥ येऽअग्नयुऽसमनसोन्तराद्वावापृथिवी
 ऽहुमे ॥ श्रीशिरावतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिवदेवाऽअभिसंव्विशन्तु
 तयादिवतंयाङ्गिरुस्वद्भ्रुवेसौदतम् ॥ ५७ ॥ पुरुमेष्ठीत्वा ॥ सादय
 तम् ॥ ५६ ॥ (१) ऋतव्ये । तपश्चतपसश्चेतिव्याख्यातम् ॥ ५७ ॥ विश्वज्योतिषम् । (२) परमेष्ठीत्वा

(१) का० ऋतव्ये तपस्य तपस्येति १ । ऋतव्ये इ पत्ये षके उपदधाति ।

(२) का० विश्वज्योतिष परमेष्ठीत्वेति । यजमानकृता पया विश्वज्योतिष तृतीयोपहिताया विश्वज्योतिष उपयुं पदधाती
 ति सूत्रार्थ ।

इति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ (१) लोकं दृष्ट्वा ॥ ५८ ॥ ताञ्चस्य ॥ ६० ॥ इन्द्रं विशवाः ॥ ६१ ॥
 तु * द्विवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् ॥ विश्वस्वस्मै प्राणायामानायव्याना
 यु विश्वसुजातिर्यच्छ ॥ सूर्यस्तेधिप्रतिस्तया देवतयाङ्गिरुस्वदूध्रुवा
 सीद ॥ ५८ ॥ लोकम्पुण ॥ च्छिद्रमृणाथोसीददूध्रुवात्वम् ॥ इन्द्रो
 गनीत्याहहस्पतिरुस्मिन्धोनावसीप्रदन् ॥ ५९ ॥ ताऽऽश्रय ॥ सू
 ददोहसुऽसीमंश्रीणन्तिपृष्ठन्धयः ॥ जन्मन्देवानां विश्वांस्तुष्ट्वारो
 चुनेदिवः ॥ ६० ॥ इन्द्रं विश्वश्वाः ॥ इन्द्रं विश्वश्वाऽश्रवीष्वधन्त्समुद्र
 व्यचसुङ्गिरः ॥ रुथीतमं रुथीनां वार्जानां सतपतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥

(१) का० दक्षिणाष्ट सामप्रत्यगरत्रिमात्रादधि लोकम्पुणः पूर्वत् । आत्मनो दक्षिणादान्येकोणादपरस्यां दिशरत्रिमात्रादधि-
 पत्यालोककथं परित्यज्य तृतीयलोकादारभ्य प्रथमदितिवरलोकामुणा उपदधातीति स्वार्थः ।

* दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मती मितत्र दिवोऽककुन्धधिव्योः । दिवस्पृष्टतस्य सम्बन्धीविसर्लनीय. सकारमापद्यते इतिसः
 प्रा० अ० ३ । सू० २४ ।

व्याख्याताः ॥ ० ॥ विश्वकर्णो सुपदधाति । (१) प्रोधदशत्रुः । अग्नेवैवो विष्टुप् । सध्यमानो गिरलो-
 च्यते । प्रोधतिः शब्दार्थः । शब्दायते अग्निः । अशत्रुनयवसे विष्यन् । अशत्रुवयवसे वासे विष-
 यन्ते अविष्यन् ग्रसिष्यन् । यदायस्त्रिंशत्काले । सहतः संवरणात् । संव्रियते अस्मिन्न ग्निरि-
 तिसं वरणमरुणिकाष्टसुच्यते । अरुणिकाष्टात् । व्यस्यात् व्युत्तिष्ठते प्रकाशो भवति । आत्
 प्रोथुदशत्रुः ॥ प्रोथुदशत्रुवोनयवसे विष्यन् न्युदासुहः सुंस्वरं गुह्यस्थ्यां
 त् ॥ आदंस्युव्वातोऽनुवाति शोचिरधंसमते व्रजनङ्कुषुर्मस्ति ॥ ६२ ॥

अधानन्तरमेव । अस्याग्नेः । वातः अनुवाति । शोचिः संदीपनः । अथ अथ समाना-
 र्थोच्छिन्दसि । अग्निपातो नर्धकः । ते । अथैतस्यै त्वर्थः । नह्यलसुप्तदः प्रयोगः परोक्षकृतस्वा-
 न्तस्य । श्रुतिरप्यसुमर्थदर्शयति । अथैतस्य व्रजनं कृष्णं भवतीति । व्रजति गच्छत्यनेनेति व्रजनं

(१) का० पञ्चाय पुरोयेण विकर्णो स्वमाद्ये शर्करे संस्पष्टे छिद्रे प्रोथदशत्रुयुत्तरां विकर्णो म् । पञ्चमीं चित् पुरीषेण
 पूर्ववत् पञ्चाय शर्करा मय्यो परस्परमलग्ने सच्छिद्रे विकर्णो स्वमाद्ये सासुहः इ इष्टके उपधिये । तयोर्मध्ये उत्तरदिश-
 न्शुकरेखा मध्ये प्रोथदशत्रु इति विकर्णोऽष्टकामुपदधातीति सत्त्वार्थः ।

कृष्णं भवति ॥ ६२ ॥ स्वयंभातृणासुपदधाति । (१) अयोष्टा । आयाद्यांभामौख्याद्वारंभः यच्छ्र-
ब्दप्रयोगात् । अयाद्यांभासि । दुलोकसंस्तवोसगाः स्वयमाटण्यायोः । आभासिप्रकाशयमि-
यात्त्वद्यांदुलोकम् । अपथिवीम् आभासिचपृथिवीम् आभासिच उरु विसीर्यमन्तरिक्षम् ।

अयोष्टां ॥ अयोष्टासदनेसादयाम्बवतश्छायायां० समुद्रस्युहृदं
ये ॥ * रुग्न्मीवतीमास्वतीमायाद्याम्भास्यापृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

तांत्वारंरग्न्मीवतीं रश्मिसंयुक्ताम् । आयोः अवनस्रश्चादित्यस्र त्वांसदने अस्वस्थाने सादयामि ।
अवतः अवनस्र पालयितुः दीपतोवा । छायायाम् आयथे । समुद्रमससुन्दनस्रयादित्यस्र ।
हृदयेप्रधानप्रदेशे । आदित्योहिसर्वंससुन्दतीतिससुद्रउचते ॥ ६३ ॥ परमेष्ठौत्वासादयत्वत्ति

(१) का० आयोष्टृति ख्यमाटण्याम् । आयोरिति कण्डिकावयेन विकर्णीदक्षिणा ख्यमानृणासुपदधातीत्यर्थः ।

* रुग्न्मीवतीमित्यत्र अक्षरश्रिममति सुमतीत्यादि नासूत्रेषु वकारे प्रत्ययेरश्रिम इति इकारस्य दीर्घोभवति प्रा० ।
प० ३ । सू० ८८ ।

व्याख्यातम् ॥६४॥ अग्निप्रोचति । (१) हिरण्यकलसहस्रेण शतेषु हे प्रकिरतिसहस्रसेति प्रति-
 मन्तम् । सहस्रसप्तप्रमाणं भवति । सहस्रसप्तप्रतिमानम् भवति । सहस्रमत्रे, न्मा उन्मा-
 पुरमेष्टीर्त्वा ॥ सादयतु * दिवस्पृष्टेव्यचं स्वती अथ स्वती न्दिवं द्यच्छुदिवं
 न्हर्द्दुदिवुम्माहिंसोऽ ॥ विवग्भवस्मिन्प्राणार्थापानार्थं व्यानार्थोदा-
 नार्थं प्रतिष्ठाये चुरिचार्थे ॥ सूर्यस्तु भिर्पातुमुदद्यास्वस्त्याच्छुर्द्विषा
 शन्तमेनृतयादिवतयाङ्गिरुस्वद्भ्रुवेसौदतम् ॥ ६४ ॥ सुहस्रस्यप्
 मा ॥ सिंसुहस्रस्यप्रतिमासिसुहस्रस्योन्मासिसाहुस्रोसिसुहस्रा
 यत्त्वा ॥ ६५ ॥ [६] इति संहितायां पञ्चदशोध्यायः १५ ॥
 न तुलामानं भवति । साहस्रोसिसहस्राहंसि । यतः अतः । सहस्रायत्त्वां प्रोचामि ॥ ६५ ॥

इति उषट्कृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चदशोध्यायः १५ ॥

(१) का० तिष्ठवग्निप्रोचति हिरण्यकलसहस्रेण शतेषु हे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्तम् । इष्टकाचित सपचपुच्छ
 मग्निं पयादुत्तरपुर्वदक्षिणपश्चिमेषु शतद्वय सोदकास्त्रिषष्टन् प्रकिरतीत्यर्थः ।

* दिवस्पृष्टेव्यचस्वती मिथवापिदिवोऽककुरश्रुथिव्यो रिति सूत्रेणैवस प्रा० म० ३ । सू० २४ ।

(१) यतरुद्रियहोसः । अथातःयशतरुद्रियं जुहेति इत्युपक्रमस्य सण्योवाग्निञ्चितो वुसुचमाणो
 * नमस्ती ॥ नमस्तेरुद्रसुन्व्यवसुतोतुद्रुषविनमः ॥ ब्राहुब्यासुतले
 रुद्ररूपेणावतिष्ठते । तस्यप्रपण्डेवैः कृतम् । द्वितीयन्दर्शनम् । यद्वैशतरुद्रियंजुहोतीत्युपक्रम

पश्चदशे प्रथामे चयनमन्वान् समाथ्य षोडशे यतरुद्रियाख्यहोममन्वा उच्यन्ते ।

(१) का० यतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यासक्त्या परिश्रितस्वकं पणं नार्धकाहेन शतयन् सन्तत जार्तिलमियान् गवेषुका-
 सक्तून्जाचीरभेके तिष्ठन् दुद्रुसस्तद्वत्प्रथामेन चानुवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे पञ्चान्ते च नाभिमात्रे प्राक्च प्रता-
 धरोहेभ्यो सुखमात्रे प्रतिशोम प्रतावरोहान् जुहेति प्रमाणे युनोऽस्त्विति प्रतिमन्वम् । अर्थार्थः । हिरण्यशकलैरग्निप्रोक्षणा-
 नन्तर यतरुद्रियसञ्ज्ञो होम । तस्माद्गवेषु प्राणवपवादमाह । उत्तरपक्षपश्चिमकोणे या परिश्रितो जह्वामात्रादय-पूर्व
 निखातास्तासु होम । तत्र विधि । जर्तिलैरारण्यतिलैर्मियान् गवेषुकासक्तून्कपत्रेण जुहोति । किं कुर्वन् । अर्धकाहेन
 सन्ततं धारयन् परिश्रितसु पातयन् अर्धकपत्रं दक्षकराणादायार्धकाष्ठं वामेनादाय तेन पातनीयम् । सक्तुस्थाने अजादुग्ध-
 मिति केचित् । उदडसुखो नमस्तद्वत्प्रथामेन । ततानुवाकतयान्ते ऽर्धकेभ्यश्च वी नम इत्यत्र जानुमात्रे परिश्रिति
 स्वाहाकारो विधीय । पञ्चानुवाकान्ते सुधन्वने चेत्तत्र नाभिमात्रे परिश्रिति स्वाहाकार । नमोऽस्तुष्टेभ्य इति प्रतावरो-

• नमस्ते षोडशहिरण्यवाहवऽऽग्णोपिणेतत्तथ्योज्ये षायपश्चका सुतायवत्स्र प्रभवाये कापार्यायपश्चद्वापेभ्रं धसोविटं०
 शर्तिर्नयपट्पटिः ।

स्य प्रजापतेर्विषस्तादित्य भिन्नाय मंत्रार्थानुगुण्ये न श्रुतिर्भ्रमति । स एव शतशीर्षेन्द्रः समभवदिति नम
 स्तेन्द्रमन्यवे रौद्रोद्ध्यायः परमेष्ठिन अर्पन्देवानां वा प्रजापतेर्वा आद्योनुवाकं पौडशभिन्नं ग्भिः ।
 तत्र एकोरुद्रो देवता एकागाथत्वी तिस्रोऽनुष्टुभ स्त्रिषुः पंक्तयः सप्तानुष्टुभो हेजगत्यौ ॥ नमोऽस्तुते ।
 हेरुद्र तवसंबन्धिने मन्यवेऽक्रौधाय । उतअप्रविच । तेतव संबन्धिने इपवेकाण्डाय नमोऽस्तु वाङ्म
 नमः ॥ १ ॥ याते ॥ रुद्रशिवातुनूरघोरार्पापकाशिनी ॥ तयानस्तु
 न्द्वामिश्रान्तं मया गिरिशन्तुभिर्त्वाकशीहि ॥ २ ॥ यामिषुम् ॥ यामिषु

म्याम् उत । अपि तेतवसंबन्धिभ्यां नमोऽस्तु ॥ १ ॥ याते यातव हेरुद्रशिवाशान्ता तनूः शरीरम् ।
 अघोराअविपसा । अपापकाशिनी । नपापकाशिनी अपापकाशिनी । पापमसुखं याप्रकाशयति
 सापापप्रकाशिनी नपापप्रकाशिनी । तथा नः अत्मान् तन्वाशन्तमया । सुखतमयासुखयि
 त्ततमया । अतिशयेन सुखयिष्या । गिरिशन्त । गिरौपर्वतेकैलाशाख्ये अवस्थितः शंसुऽनुन्तनो
 षमन्या तेभ्य प्राक् सुखमात्रपरिचरति स्वाहाकार । नमोऽस्त्विति कण्डिकात्रयेण प्रतिलोम ह्योम येदिवीति सुखमात्रे ।
 येऽन्तरिचमिति नाभिमार्त्रे । येऽशुथिष्यामिति जानुमात्रे । इति सूत्रार्थ ।

तीति गिरिशन्तः । यद्वा गिरिवाच्यवस्थितः सुखन्तनोतीति । यद्वा गिरौमेधेवस्थितो दृष्टि
द्वारेण सुखन्तनोतीति । तस्यसंबोधनं हेगिरिशन्त । अभिचाकशीहि । अभिपश्य । सुख
यित् मित्तियेपः । चाकशीतिः पश्यतिकर्मा ॥२॥ यामिषुम् । यान् इषुं काण्डम् हे गिरि-
शन्त । गिरौपर्वते वस्थितः कैलाशाख्ये सुखन्तनोतीति गिरिशन्तः तस्यसम्बोधनम् हे गिरि-
ङ्गिरिशन्तुहस्तैविभर्ष्यस्तैवे॥श्रुवाङ्गिरित्रिताङ्कुमुसाहिं६सुीं६पुरंषुञ्ज
गत् ॥ ३ ॥ श्रुवेनुव्वचंसा ॥ त्वागिरि * शाच्छाव्वदामसि ॥ यथानुंस

यन्त । हस्तेविभर्षिं धारयसि । अस्तवे अस्मितुंक्षेत्तु मित्यर्थः । शिवाङ्गिरित् । गिरौकैलाशे
वस्थितः त्वायते भक्ता नितिगिरित् । तस्यसम्बोधनं हे गिरित् । ताङ्कुर । किञ्च । माहिंषीः
मावधौः पुरुषम् जगत् जङ्गमञ्चगवादि ॥ ३ ॥ श्रुवेनवचसा । श्रुवेन वचनेनत्वा स्त्वां ।
गिरिश । गिरौपर्वते कैलाशाख्ये शेतेइति गिरिशः तस्य सम्बोधनम् हे गिरिश । अच्छावदा-

* यच्छावदामसी खत्रसहितायां एवाऽष्ट चलासाय इतिसूत्रेणदीर्घं तेनअच्छाव्वदाम सीखत्रदीर्घः सिध्यति
प्रा० अ० ३ सू० । १२५ ।

मसि । अच्छाभिराप्तुमितिशकपूणिः । इदं तोमसि । तथा अभिवदाम । यथायेन प्रका-
रेण नः अस्माकं सर्वम् इत् । इच्छब्दएवायं । सर्वमेव जगत् जङ्गमादि । अयच्छमं यत्सा-
व्याधिः । व्याधिरहितम् सुमनाश्चशोभनमनस्कञ्च असत् भूयात् ॥ ४ ॥ अध्वोचत् । अधी-
त्युपरिभाव नैश्वर्यथा । अधिवदतु त्रौतुकञ्चि त्स्वकीयं पुरुषम् भगवान् रुद्रः । अधिवक्ता ।

वृमिज्जगदयुद्धमसुमनुऽअसत् ॥ ४ ॥ अद्वावोचत् ॥ अद्वावोचदधि-
वुक्ताप्रशुमोदैव्योभिषक् ॥ * अहौ प्रचुसवींशुमयन्त्सर्वीप्रच्ययात्

ऐश्वर्येणैव योवदितं जानाति । प्रथमो देव्योभिषक् । सुख्योदेवसम्बन्धोभिषक् वैद्यः । किम-
धिवदत्वित्यत आह । अहौच्य सर्वांन् जन्मयन् । जन्मभूमौ गालविनासे । सवान् सर्वप्रका-
रान् नाशयन् । सर्वाश्च यातुधान्यः । यातनाः दुर्खकटं तत्प्राणिषु धारयन्तीति यातुधान्यः

० पहीन् चेतावसहितयायापच्छयोः ग्रन् प्रकाररुक्कार प्रतयोर्नकार शकारमापद्यते अनुनासिकं चोपधा अहौंचे तिसिद्धम्
प्रा० अ० २ । सू० १२५ ।

राक्षसीः जम्भयन् अघराचीः अधोञ्चनाः कृत्वा । परासुव पराक्षिप । यद्वा । रुद्रएवोच्यते ।
 अथत्रोचदधिवक्ता अधिवदत ईश्वरोवक्ता । प्रथमोदेव सम्बन्धीभिपक्वैद्यः । अहोञ्च सर्वाङ्ग-
 जम्भयन् मनीञ्चयातुधान्यः अघराचीः कृत्वा परासुवक्षिपतु ॥ ५ ॥ असौयः । आदित्यरूपेणा-
 वरुद्रः सूयते । अभिनयेन दर्शयन्नाह । असौयस्ताम्रः ताम्रवर्णः । उदयकाले अस्तमनका-

धान्न्योधराचीः परासुव ॥ ५ ॥ असौयः ॥ असौयस्ताम्रोऽञ्चरुणऽउ-
 तवुवम्भुः सुमुङ्गलः ॥ यच्चैर्नरुद्राऽभितोऽद्विदुश्रिताः सहस्रशोविषा-

लेच । अरुणः । अरुणवर्णः रक्तवर्णः । उतवम्भुः । अपिच वम्भुवर्णः कपिलवर्णः । सुम-
 ङ्गलः । योमनानि मङ्गलान्यस्येति सुमङ्गलः । अवास्यहेडईमह इत्यनुपङ्गः । त्येचएनं भगव-
 त्तमादित्यं रुद्राः रश्मयः । अभितः इतश्चेतच्च । दिक्षु सर्वासुच श्रिताः स्थिताः सहश्रयः
 असंख्याताः । अत्रएपाहेडईमहे । अर्वाइमहे अवनयामः । एपां सम्बन्धी हेडः क्रोधः ।
 हेडइति क्रोधनामसुपठितम् । यद्वा रुद्रएवोच्यते । असौयस्ताम्रवर्णः अरुणवर्णः अपिच वम्भु-

शु०

य०

स०

३५०

उ०

भा०

३५०

वर्णः समङ्गलः । अनेकानिहिच्छूपाणि रुद्रः करोति कार्यवशात् । समञ्जसमन्यत् ॥ ६ ॥
 असौयः आदित्यः । अवसर्पति अवाचिनं सर्पति गच्छति अस्तमयकाले । नीलग्रीवः नील-
 ग्रीवद्वारसङ्गच्छन् लक्ष्मते । विलोहितः धारणाधनुमात्रेणा प्राप्तविलोहिमण्डलाभिप्रायम् ।
 उत्तैनङ्गोपा अदृश्यन् । अथेन गोपालाः अभिपयन्ति गवांप्रवेशनं कालं मन्यमानाः । अदृ-
 ष्टंहेडंईमहे ॥ ६ ॥ असौयः ॥ असौयोवुसर्पतिनीलंग्रीवोव्विलो
 हितः ॥ उत्तैनङ्गोपाऽअदृश्यन्नदृश्यन्नदृष्ट्युः सहृष्टोमृडयति
 नः ॥ ७ ॥ नमोस्तु ॥ नमोस्तुनीलंग्रीवायसहस्राक्षायसौदुषे ॥

यन्नुदहोर्त्यः । दृशेरुडागमश्च्छान्दसः । पशन्ति च उदकहार्यः कुम्भदास्यः । आगोपालाङ्गना-
 दिप्रसिद्धइत्यर्थः । सहृष्टोदृष्टमात्रीमृडयति । मृडसुखने । सुखयति । नः अस्मान् । अत्यन्तं
 मृदुदृश्यतम इत्यभिप्रायः । यद्वा रुद्रएवोच्यते । ऋषीयः अवाचीनं सर्पति
 अभिमुखगच्छति । नीलग्रीवो नीलकण्ठः विलोहितः विगत कलुषभावः । उत्तैनंगोपा अदृ-

अनुदहार्य इति गोपालांगनादि प्रसिद्धिं दर्शयति । समञ्जसमन्यत् ॥ ७ ॥ नमोस्तु । नमस्कारोस्तु नीलग्रीवायनीलकण्ठाय सहस्राक्षाययह्न्याय । भीदुप्रे सिंहेसेचने । सेक्रेतरुणाय । अविपरिणामौतिस्तूयते । अथोअपिच येअस्यसत्त्वानः सत्त्वभूतारूढाः अहन्तेभ्यः अक-

* अथोयेऽअस्युसत्त्वानोहन्तेभ्योकरुन्मः ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च ॥ प्रमुञ्चुधन्वनुस्त्वमभयोरारुक्नोचर्ज्याम् ॥ याश्चत्तेहस्तुऽइप्रवुऽप्रगुताभंगवीव्वप ॥ ९ ॥ व्विज्ज्युत्थनुः ॥ कपुहिंनोव्विशंल्ल्योबाणंवारऽ ॥ उत ॥ अ

रम् अकरवम् करोमि । नमस्कारम् ॥ ८ ॥ प्रमुञ्च । धन्वनः धनुषः त्वसुभयोः आर्त्योर्धनुरन्तयोः ज्यांगुणम् । याश्च तेतव हस्तेइपवः । पराताभगवोधप । पराक्षिप । ताः हे भगवन् महदैश्वर्ययुक्ता ॥ ९ ॥ विज्यं धनुः । विगतगुणं धनुः । कपटोस्यास्तीतिकपटो ।

० षथोपूर्वकस्यकारस्य नजकारोच्चारणम् तदुक्तं याश्चत्तवक्त्राग्निद्यायां मयमासनशब्दभ्यो विभायान्नेडितियवो अय सास नशब्दपूर्वकस्यविकल्पेन जकारोच्चारणभवति ।

कपर्दीस्यजटाचन्धः । विशल्यः शल्यरहितः । वाणवान् द्रुधिः । उतअपिच । अनेशन् णश-
 अदर्शने । नटा । अस्ययाद्रपवः आशुः रिक्तः । अस्यनिषगधिः खड्गनिक्षेपः । निषजतइति
 निपङ्गः उङ्गउच्यते तद्यस्मिन्नियते सनिपङ्गधिः । न्यस्तसर्वशस्त्रइत्यभिप्रायः ॥ १० ॥ यातेः
 यातव हेतिरायुधम् हेमौदुष्टम मिहसेचने । सेक्तम युवतम परिणामनिषेध द्वारेणस्तुतिः ।

नेशन्नस्युवाऽद्भ्रुवऽश्राभुरस्यनिप्रङ्गुधिः ॥ १० ॥ याते ॥ द्वेतिस्मीढु
 ष्टमुहस्तेवुभूवतेधनुः ॥ तयास्मान्निवृश्वतुस्त्वमयुद्धमयापरिभुज
 ॥ ११ ॥ परितेधन्वनीहेतिरुस्मान्नुणक्तुबिभ्रश्वतः ॥ अथोयऽद्भ्रु

अस्माट्मर्वम्भवति । हस्तेवभ्रुव । भूता । तेइतिनिरर्थकः । धनुरितिहेतिविशेषणम् । तथाहेत्या
 अस्मान्निवृश्वतः सर्वतः स्वम् अथक्षयायक्ष्माव्याधिः व्याधिरहितया परिसुजपरिपालय ॥ ११ ॥
 परिते । परिदृणक्तु परिवर्जयतु । तेतवधन्वनः धनुषः संन्धिनाहेतिः । आयुधंकारण्डलक्षणम्
 अस्मान् विवृश्वतः सर्वतः । अथोअपिच । यद्रुधिर्वीणवान् तवआरेदूरे अस्मत् अस्मत्तः निधेहि

स्वापयतम् इपुधिम् ॥ १२ ॥ अत्रतत्या । अत्रतार्यधनुः स्वम् हे सहस्राक्ष । शतेपुधे । शत-
शब्दो बहुपर्यायः । निशीर्थ्य शल्यानां सुखा । शतयित्वाफलानां मुखानि । शिवः शान्तः नः
अस्माकं सुमनाः शोभनमनस्कश्चभव ॥ १३ ॥ नमस्ते । नमोस्तुतेतव आयुधाय अनातताय अत्र-

धिस्तवारिऽअस्मन्निर्धेहितम् ॥ १२ ॥ अत्रतत्युधनुः ॥ अत्रतत्युधनुष्ट
सहस्राक्षशतेषुधे ॥ निशीर्थ्यशुल्लयानामुखांशिवीनःसुमनाभव ॥
१३ ॥ नमस्ते ॥ नमस्तुऽआयुधायानाततायधुष्वे ॥ उभाभ्यां
मूततेनसौबाहुभ्यग्रन्तवुधन्वने ॥ १४ ॥ मानः ॥ मानोमुहान्तमूत
मानोऽअर्भुक्मानुऽउद्वन्तमूतमानंऽउचितम् ॥ मानोव्वधीऽपितरु

तारिताय । धृष्यावेधर्षणशीलाय प्रगल्भाय । उभाभ्याम् उतत्रपिच । तेतव नमोस्तु । वाङ्मयां
तवधन्वने । धनुषे नमइत्यनुवर्त्तते ॥ १४ ॥ मा नः सावधीः नः अस्माकमहान्तं दृढः वयः

प्रभृतिभिः । उतमानोऽर्भकम् । अपिचमावधीः नः अस्माकं गर्भकं मलयम् । मानउच्चन्तम् ।
 मावधीः नः अस्माकं सुजन्तम् । उच्चसेचने । सिंचन्तं तरुणमिति यावत् । उतमानउच्चितम् ।
 अपिचमावधीः नः अस्माकंसुचितं सिक्तं गर्भस्थमित्यर्थः । मानोवधीः पितरम् । मावधीः नः
 अस्माकंपितरम् । आदरार्थं पुनर्वचनं महान्तमिति सिद्धत्वात् । सोतमातरम् । मावधीः अपि-

स्मीतमातरस्मानंः प्रियास्तुन्वोरुद्ररौरिषः ॥ १५ ॥ मानंस्तुकि ॥
 तनयेमानुऽआयुषिमानोगोषुमानोऽअश्वप्रवेषुरौरिषः ॥ मानोऽधिरा
 न्नुद्भुमिनोऽवधीर्हुविष्मन्तुऽसदुमिस्वाह्वामहे ॥ १६ ॥ [१६] श

चमातरम् । मानः प्रियास्तन्यः रुद्ररौरिषः । रिपतिर्हिंसार्थः । सारौरिषः माहिंसोः नः
 अस्माकं प्रियास्तन्यः मिथागिथरीराणिपुत्रपौत्रलक्षणानि । हेरुद्र ॥ १५ ॥ मानः । सारौरिषः ।
 रिपतिर्हिंसाकर्मी । माहिंसोः नः अस्माकन् तोकैपुत्रविषये । माहिंसोः तनयेपौत्रविषये ।
 माहिंसोः नः अस्माकम् आयुषिविषयभूते । मानोगोषु । माहिंसोः नः अस्माकं गोषुविषय-

भृतासु । मानो अश्वेषु । साहिंसौः नः अस्त्राकमश्वेषु विपद्यभृतेषु । यद्वा विभक्तिव्यत्ययेन-
व्याख्यानम् । सारोरिपः अस्माकं तोकंतनयमायुर्गा अश्वानिति । मानो वीरान् रुद्रभासिनो-
वधैः । मावधैः नः अस्माकं वीरान् हे रुद्रभासिनः । माम् । क्रोधः । क्रोधसंयुक्तान् कः
प्रत्युपकारइतिचेत् । हविष्मन्तः । हविषासंयुक्ताः सदंसदाकालम् इच्छेद्वएवाद्ये । त्वासेवा-

तम् ८०० नमो हिरण्यवाहवे ॥ सेनान्यु दिशाच्युप्रतये नसोनमोव्वु

ह्वयाहे । आह्वयामोयागार्थम् । अनन्यशरण वयमित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ (१) नमो हिरण्यवाहवे ।
इतउतरं यजं पि द्रापे अन्वसस्यते इतियावत् द्वयोर्द्वयोश्चक्षुतिः । तिस्रो यीतयो
रुद्रणाम् कण्डिकायां कण्डिकायामष्टौ रुद्राः । तेषांचोभयतो नमस्काराः अन्ये अन्य-

(१) नमो हिरण्यवाहव इतुत्तर द्रापे इति (४७) ऋक्पर्यंतं सर्वाणि यजं पि । तन्न नमो हिरण्यवाहव इत्यादीनां
धनुष्कृन्नयवो नम इत्यन्ताना (४६) चत्वारि शदधिकद्विशतसङ्ख्याकानां यजुषां तावन्तो रुद्रा देवता नमो व किरिके
भ्य इतमादियतुर्षाम् (४६) अग्नि वायुसूर्या देवता रुद्राणा प्रधानभूता । छन्दसि तु । चतुरश्र देवी वृहती पञ्चाशरं देवी
पत्ति पडचर यजुर्गवती स माच यजुरुष्णिक् षट्पाचर यजुरनुष्टुप् यजुर्हती दद्याचर यजु पड्क्ति एकादशाचर यजु
क्षिष्टुप् द्वादशाचरं यजुर्जं गता चतुर्दशाचरं सामोष्णिगीकमेव किरिकेभ्य इति । एतान्बे वात्र छन्दसि ।

तरतो नमस्काराश्चन्द्रान्येसुद्रास्तेषोरतरा अशान्ततरा यतउभयतो नमस्कारादिति । नमोस्तु
 हिरण्यालंकारभूषितवाहवे सेनान्ये च । सनानयतीतिसेनानीः । दिशान्वपतयेनमः । नमो-
 दत्तेभ्योहरिकेशेभ्यः दत्तरूपेभ्यो सृष्टेभ्योनमस्कारादिति । हरितानिपर्णानि केशाद्भवयेषां लक्ष्मणन्ते ।
 द्येभ्योहरिकेशेभ्यःप्रशूनाम्पतयेनमीनमःशुष्णिपञ्जरायु * त्विषी
 मतेपथीनाम्पतयेनमीनमुहरिकेशायोपवीतिनेपृष्टान्नाम्पतयेनमीन
 मोवम्भुशायं ॥१७॥ नमोवम्भुशायं ॥ व्युधिनेनान्नाम्पतयेनमीन
 पशूनाम्पतयेनमः । नमः शब्धिञ्जराय । नवप्ररूढानि तृणानिशयम्भु तद्वर्णाय । त्विषीमते ।
 त्विषिदीप्तिः । पथीनांपतयेनमः पथामितिप्राप्ते छान्दसम् । नमोहरिकेशाय लोहितकेषाय ।
 उभौतिने । यज्ञोपवीतिने पुष्टानांसमृद्धानांपतयेनमः ॥ १७ ॥ नमोवम्भुशाय वम्भुवर्णाय ।

* त्विषीमते इत्यत्र शृणुत त्विषि धृजि भवत पिव स्मृतिष्ठरचमकारे शृणुत त्विषिप्रजिभवतपिबस्मृतिष्ठरचपते ब्रह्माम-
 कारिपत्ययेदोर्घमापयन्ते इत्यनेनदीर्घं प्रा० अ० ३ । सू० ११७ ।

वम्भुः कपिलः । व्याधिने व्यध्यतीतिव्याधी । अन्नानांपतयेनमः । नमोभवस्वहेत्यै । भवः
 संसारः हेतिरायुधम् । संसारस्वच्छेले । जगतांपतयेनमः जगतांजङ्गमानाम् । नमोऽष्टाशु-
 आततायिने । आततेनधनुपाएतोल्याततयी । उद्यतायुधाय । छेत्राणांपतयेनमः । नमः सूताय
 सूतोऽखसारथिः । अहन्तेऽग्रहंले नहिमृतः किञ्चिदपिहन्ति । वनानांपतयेनमः ॥ १८ ॥

सोभुवस्वहेत्यैजगताम्पतयेनमोभुद्गयाततायिनेक्षेत्राणाम्पतये
 नमो नमः सूतायाहंन्यैव्वनानाम्पतयेनमो नमो रोहिताय ॥ १८ ॥ नमो
 रोहिताय ॥ स्थूपतयेव्वृक्षाणाम्पतयेनमोभुवन्तयेव्वारिवस्त्रुता
 यीपधीनाम्पतयेनमोसुन्त्रिणेष्वारिजायुकक्षाणाम्पतयेनमो नम

नमोरोहिताय । वर्णतोनिर्द्वेषः । स्वपतये । स्वपतिर्गृहादीनांचिता । चयनं करोतिविश्व-
 कर्मरूपेण दृक्षाणांपतयेनमः । नमोभुवन्तये सुवंप्रथिवींतनोति विस्तारयतीतिभुवन्तिः ।
 वारि-रस्त्रुताय । वरिचोधनम् तल्लतं येतसवारिवस्त्रतः । दीपंत्वच्छादसम् । ओषधीनांपतये

नमः । नमोसंविणे । प्रसिद्धएवमंलौ वाणिजः । वणिगेववाणिजः कचाणाम्पतयेनमः । नदी-
कक्षः पर्वतकक्षोवा । नमउच्चैर्धोपाय महाशकाय । आक्रन्दयते आक्रन्दः प्रसिद्धः । पत्तीनां
पतयेनमः । हृष्यशत्रय पदातिसंख्यापत्तिः ॥ १८ ॥ नमःऋत्स्नायतया । छत्स्नायततोयेति
प्रप्तिकारलोपरछान्दसः । छत्स्नञ्चासावायतञ्च कृत्स्नायत । पूरितघनुः तस्यभावः कृत्स्न, य-

ऽउच्चैर्धोप्रायाकक्रुन्दयतेपत्तीनाम्पतयेनमो नमःःछत्स्नायतयां ॥१८॥
नमःःछत्स्नायतया ॥ धावतेसस्वन्नाम्पतयेनमो नमःःसहमानायनिठ्य्या
धिनें ऽ आब्ध्याधिनीनाम्पतयेनमो नमोनिषुङ्गिणैककुभायस्तुनानु
म्पतयेनमोनिचुरैवपरिचुरायारणयानुम्पतयेनमो नमोव्वञ्च

तता तथाहिदुभृतयाधावते । आकर्णपूरितेधनुषेत्यर्थ । सस्वनांसस्वानांपतयेनमः । नमःस-
हमानाय अभिभवनशीलायनिब्याधिने । नितरांविध्यतीतिनिब्याधी । आब्ध्याधिनीनांपतयेनमः
आविध्यन्तिथाः सेनास्ताआब्ध्याधिन्वः । नमोनिषुङ्गिणे निषङ्ग, खड्गम् । ककुभाय ककुभइति

महन्नामसुपठितम् । स्नेानां पतयेनमः स्नेनश्चौरः । नमोनिचेरवे नितरांचेरतौतिनिचेरः ।
परिचराय मर्वतोर्गले । अरण्यानां पतयेनमः ॥ २० ॥ नमोयञ्चतेवञ्चतिर्गत्यर्थः । गंचे परिवं-
चते सर्वतोर्गले स्नायुनां पतयेवमः । स्नायुश्चौरएव । नमोनिर्पंगिने पङ्क्तिने । इषुधि मते
इषुधिरस्यास्तौति इषुधिमान् । तस्कराणां पतयेनमः । तस्करश्चौरएव । नमः सृकायिभ्यः । सृकइति

तौ ॥ २० ॥ नमोव्वञ्चते ॥ * परिवञ्चते स्नायुनाम्पतयेनमोनिषुङ्किण
इषुधिमते तस्कराणां पतयेनमः सृकायिभ्योजिघां० सदृङ्गोसु
षुताम्पतयेनमोसिमदृङ्गो नक्तुञ्चरदृङ्गोव्विकृन्तानाम्पतयेन
मः ॥ २१ ॥ [५] नमः उष्णीषिणे ॥ गिरिचुरायकुलञ्चानाम्पतये नमो

वज्रनामसुपठितम् सूक्तेण गृहीतेन एतुंशीलमेपामितिसृकायिणः । जिशांसद्भ्यः हन्तुमिच्छद्भ्यः
सुष्णतां पतयेनमः । सुयस्तेये नमोसिमद्भ्यः । अस्तिः खड्गं तत्सयुक्तेभ्यः नक्तं चरद्भ्यः रात्रौ गच्छ-
द्भ्यः विद्वन्तानां पतयेनमः । विकर्तनशीला विद्वन्ताः ॥ २१ ॥ नमः उष्णीषिणे उष्णीषोऽस्यास्ती-

० उपसर्गपूर्वकस्य वकारस्य गुरुत्वप्रभवति इति वक्ष्यमाणः ।

त्वुष्णीषी । उष्णीषः शिरोवेष्टनम् । गिरिचराय । गिरौपर्वतेचरतीति गिरिचरः । कुलु-
 व्चानांपतयेनमः कृतिषतंसुञ्चति कुलानिवालुञ्चतीतिकुलुञ्चाः । नमइषुमङ्गाः धन्वायिभ्य-
 श्चवोनमः । व्याख्यावङ्गवचन धर्मः प्रदृश्यते । नमोस्तुयेयूयमिषु सन्तस्तेभ्यइषुमङ्गाः । धनु-
 पागृहीतेन एतुंशीलमेपा मितिधन्वायिनः । वासंज्ञोयामिति धनुषोधन्वन् धन्वायिभ्यः ।

नमऽइषुमदूङ्गीधन्वायिभ्यश्चवोनमो नमोऽआतरन्वुनिवभ्यःप्रप्रतिद
 धानिभ्यश्चवोनमो नमऽ आयच्छुदूङ्गास्यदूङ्गाश्चवोनमो नमोऽविसुज
 ङ्गाः ॥ २२ ॥ नमोऽविसुजङ्गोव्विङ्गाङ्गाश्चवोनमो नमःस्वुप्रङ्गीजागथ
 ङ्गाश्चवोनमो नमः प्रथानिभ्युऽ आसीनिवभ्यश्चवोनमो नमस्तिषट्ङ्गी

चकारः ससुच्चयार्थिथः । वः युष्मभ्यंनमः । नमः आतरन्वनेभ्यः । उत्तिक्ष्मज्या । कानि धनूपि-
 कुर्वाणेभ्यः । प्रतिदधाने व्यशचवोनमः । प्रतिदधानाः संधानकुर्वाणाः । नमः आयच्छट्भ्यः ।
 आकर्षोपधनूपि । अस्मभ्यश्चवोनमः । असुक्षेपणे काण्डानिच्छिपभ्यः ॥ २२ ॥ नमोवि-

विविध्यन्तीभ्यश्चो नमः । विविधं विध्यन्तीति विग्रहे सेना एवाभिधेया । नम उगणाभः ।
 उदुपसंगस्यान्तलोपः । उद्गूर्ण गणा समूहायासु सेनासु ता एव सुच्यन्ते । तर्द्धं हतीभ्यश्चो नमः ।
 त्वं हति हिंसाकर्मा । हिंमन्तीभ्यः ॥ २४ ॥ नमो गणभ्यः । गणः समूहः । गणपतिभ्यः-

नमो व्रातेभ्यो व्रातं पतिव्यश्चो नमो नमो गृत्सेभ्यो गृत्सं प्रतिव्य
 प्रश्चो नमो नमो व्विरूपेभ्यो व्विश्वरूपेभ्यश्चो नमो नमः सेनां व्यः ॥
 २५ ॥ नमः सेनां व्यः ॥ सेना निवभ्यश्चो नमो नमो गृथिभ्यो

ऽअरुथेभ्यश्चो नमो नमः ÷ द्रुतुभ्यः ÷ सङ्गः ह्रीत्विभ्यश्चो नमो नमो
 चो नमः । नमो व्रातेभ्यः । व्रातमर्हन्ति व्राता गणविशेषाः । व्रातपतिभ्यश्चो नमः नमो गृ-
 तसेभ्यः । गृत्सेसेधावी । गृत्सपतिभ्यश्चो नमः । नमो व्विरूपेभ्यः निष्कटरूपेभ्यः जानाहूपेभ्यो वा ।
 विश्वरूपेभ्यश्चो नमः । विश्वरूपाः सर्वरूपाः ॥ २५ ॥ नमः सेनाभ्यः । सेना चक्रः सेना निभ्य-
 चो नमः । सेनां नथतीति सेनानीः नमो रथिभ्यः । रथायेपांसन्ति ते रथिनः । अरथेभ्यश्चो नमः

अथारथवर्जितायोद्धारः । नमःक्षत्रभ्यः रथानामधिष्ठातारः (१) क्षत्तारः । संग्रहीतभ्यश्चवोनमः
संग्रहीतारः सारथयः । नमोमहद्भ्यः महान्तोजाति विद्यादिभिरुत्कृष्टाः । अर्भकेभ्यश्चवो-
नमः अर्भकाश्चल्यक्ताः प्रमाणादिभिः ॥ २६ ॥ नमःतक्षत्रो रथकारेभ्यश्चवोनमः । रथकारो

सुहृद्भ्योऽत्रर्भकेभ्यश्चवोनमः ॥ २६ ॥ नमुस्ताद्वेभ्यः ॥ नमुस्तद्वेभ्यः ॥ नमुस्तद्वे-
भ्योरथकुरिभ्यश्चवोनमुः कुलालेभ्यः कुर्मारेभ्यश्चवोन-
मुनमोनिषुद्वेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमुनमः ॥ प्रशुनिभ्योऽसृगु

रथं करोतीति तच्छोविशेष एव । नमःकुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्चवोनमः कुलालाःकुम्भकाराः
कर्मारोलोहकाराः । नमोनिपादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्चवोनमः । निपादासात्सर्काः पुंजिष्ठा जा-
न्यन्तरसंबन्धा पुलकसादयः नमःश्वनिभ्यः । शुनोनयन्तीतिश्वन्यः तेभ्यःश्वनिभ्यः । नयतेर्ह-
(१) क्षिनिवामगतो रुदादिः क्षिपन्तिनिवसन्तिरथेति क्षत्तारः यद्वाक्षिप् प्रेरणे क्षिपन्तिप्रेरयन्तिस्वार्थेति क्षत्तारः
रथाधिष्ठातार ।

(१) क्षिनिवामगतो रुदादिः क्षिपन्तिनिवसन्तिरथेति क्षत्तारः यद्वाक्षिप् प्रेरणे क्षिपन्तिप्रेरयन्तिस्वार्थेति क्षत्तारः
रथाधिष्ठातार ।

स्वत्वंछान्दसम् श्वागणिकाउच्यन्ते । सृगयुभ्रश्चवोनमः इटंयुरिदं कामयमानइतियास्कः । सृ-
गान् कामयन्तीति सृगयवः पापहिंकाः तेभगोऽसृगयुभ्रः ॥ २७ ॥ (१) नमःशुभ्रः श्वपतिभ्रश्चवोनमः
इत्यभयतेनमस्काराः समाप्ताः । नमइपुमइमगोषन्वायिभ्रश्च वोनमइत्यारभ्रश्चैवःशब्दाश्चि-
युब्भयंश्चवोनमोनमुंश्वब्भयः ॥ २७ ॥ नमुंश्वब्भयुंश्वंप्रतिव्यप्रश्च
वोनमोनमोभवायचरुद्वायचुनमः शुर्वीयचपशुपतयेचुनमोनोनीलंग्री

क्रान्ताः तेषूजावचनावा नयुष्मदादेशाः । इतउत्तरंरुद्रनामानि (२) नमोभवायच (३) रुद्रायचनमः
(४) शर्वायच (५) पशुपतयेच । (६) नमोनोनीलग्रीवायच (७) शितिकण्ठायच नोलीग्रीवः कृष्णग्रीवः ।

- (१) श्वान् कुकुरास्तद्रूपेभ्यो नम श्रुनां पतय श्वपतय श्वपालकास्तेभ्योवो युष्मभ्यं नमः । श्वपतय किरातवैपस्य रुद्रस्यानुचर ।
(२) भवन्तुत्पद्यन्ते जन्तवोऽस्मादिति भवस्तस्मै नमः । (३) रुग्ं दुःखं द्रावयति नाशयति रुद्रस्तस्मै नमः । (४) शृणोति
हि नस्ति पापमिति शर्वस्तस्मै नमः । (५) पशून् अज्ञान् पाति रचतीति पशुपतिस्तस्मै नमः । (६) विषमक्षणे न
नोला नोलीवर्णां ग्रीवा कण्ठै कदेशो यस्य स नोलीग्रीवस्तस्मै नमः ।
(७) शिति श्वेत कण्ठीनीलातिरिक्ताभागो यस्य शितिकण्ठस्तस्मै नमः । शिती धवलमेधकी ।

शितिकण्डः श्वेतकण्डः ॥२८॥ नमः कपर्दिने च व्युत्पत्तिकेशाय च । कपर्दो जटासुकुटधारी व्युत्पत्तासुरिडि
ताः क्रेयायस्युत्पत्तिकेशः नमः सहस्राक्षोद्युतशतघन्वने च बहुलाय बहुधनुष्काय च । नमोगिरिशयाय च
शिविधिस्थेतिष्ठाय च गिरौ शेतद्रुतिगिरिशयः । शिविविष्टः शिवद्रुत्रनिर्वोष्टितः खलतिरित्यभिधेयः
प्रजननवत् वेदनरहितः । यद्वा उदितमाल आदित्य उच्यते शिविशब्देन च वालररमर उच्यन्ते ।

वाचशितिकण्ठाय चुनमः कपर्दिने ॥ २८ ॥ नमः कपर्दिने ॥ चुव्व्यु-
त्पत्तिकेशाय चुनमः सहस्राक्षोद्युतशतघन्वने चुनमोगिरिशयाय च शि-
विष्टाय चुनमो मोदुष्टमाय च प्रेमते चुनमो क्रुस्वाय ॥ २९ ॥ नमो क्रु-
स्वाय ॥ चव्वामुनाय चुनमो बहुते चुव्वप्रीयसे चुनमो बुद्धाय च सुवर्धे च

नमो मोदुष्टमाय च प्रेमते च । मोदुष्टमः सेतुतमः युवापरिणामरहित इत्यर्थः । इपुमान् इपुरुं-
युक्तः ॥ २९ ॥ नमो ह्रस्वाय च वामनाय । रूपतो नमस्काराः । क्रुस्वालयुत्पत्त्याः वामनः संजु-
चित्तावयवः । नमो ह्रस्वते च वर्षीयसे च । ह्रस्वते महते वर्षीयसे ह्रस्वतराय च । नमो ह्रस्वाय च सहस्रे च

दृढःप्रसिद्धः मरुधः तेनसमानत्रयाः नमोग्रायच प्रथमायच अग्रेग्रभवीग्रः प्रथमोसुख्यः
 ॥ ३० ॥ नमद्यायवेचाजिरायच शीघ्रनामनी । आशुररुधना व्यापारः । अजिरः । अजग-
 तिज्ञेपणयोः । अजतौत्यजिरः । नमःशीघ्रग्रायच शीभगायच । शीघ्रशीभशद्वौ क्षिप्रनामनी
 एवंतलभवद्दृत्तिह्रान्दशेः अघिष्ठाददेवतावचनः । उपरितनेष्वेवमैवेयोज्यम् । नमःऊर्ध्वाय-
 नमोग्रायचप्रथुमायचुनमंऽश्राश्वे ॥ ३० ॥ नमंऽश्राश्वे ॥ चाजिरा
 यचुनमुः शीघ्रग्रायचुशीब्ध्यायचुनमुऽऊर्ध्वायचावस्वुब्ध्यायचुनमो
 नाट्टियायचुद्विष्यायच ॥ ३१ ॥ [५] नमोऽज्युष्ठाय ॥ चकनिष्ठा
 यचुनमं ÷ पूर्वजायचापरुजायचुनमोमहुरामायचापगुल्भार्यचुनमो
 चावस्वुत्वायच । उर्मिर्जलकल्लोलः । अवाचीनमुदकस्वगच्छतः । स्वनोर्ध्वनिःअवखनः नमोनादे-
 यायच द्वीषायच । नद्याभ्रः द्वीपेभवः द्वीपेनद्या मध्येउदकरहितःप्रदेशः ॥ ३१ ॥ नमोज्येष्ठायच
 कनिष्ठायच वयोमत्स्यान्निप्रायाः पट्टनमस्काराः । नमःपूर्ववायचा परजायच । पूर्वजातः

पृथूजः अपरोजातः अपरजः । नमोमध्यमायचा पगसभायच 'मध्येभवो मध्यमः अपग-
 तर्गमः अपगल्मः । एकगर्भान्तरितः । नमोजघन्यायच वृधायच । जघनः पशुचाहभागः
 वृधमादिःतत्रभवः । इतिहादशयत्ययान्तासुद्राः ॥ ३२ ॥ नमःसोभ्रायचप्रतिसर्थायच । सो-
 भइतिगन्धर्वनगरं सुभसितिवा । अभिचारकर्मसरः प्रतिसरःप्रत्यभिचारः । नमोयान्यायच

जघुन्त्यायचवृषुन्त्यायचुनमुः सोभ्याय ॥ ३२ ॥ नमुः सोभ्याय ॥

चप्रतिसुर्त्यायचुनमोवाभ्यायचुक्षेत्र्यायचुनमुः श्लोक्क्रायचावसु
 न्यायचुनमुः उर्व्वुर्त्यायचुखल्यायचुनमुः स्वल्यायचुनमुः ॥ ३३ ॥ नमो
 व्वन्त्या ॥ चु कदल्यायचुनमः शुवायचप्रतिश्रुवायचुनमः ॥ ३३ ॥

क्षेत्र्यायच । नमःश्लोक्क्रायचा वसान्यायच श्लोकःशब्दः । श्रवसानं समाप्तिः नमउर्व्वर्थाय
 खल्यायच । उर्व्वरःसीतयोरन्तरं सर्वसस्याढ्येयः । सीतयोर्लाङ्गलमार्गद्वयोरन्तरम् । खलोधा-
 न्यखलः ॥ ३३ ॥ नमोवन्त्यायच कल्यायच । वनं उच्चसमूहः उदकं वा कक्षो नदी कचः प्रवतर्कः -

क्षोवा । नमःश्रवायचप्रतियवायच । श्रवःशब्दःप्रतियवःप्रतिशब्दः । नमःआशुपेणाय-
 चाशुरथायच । आशुसेनःशौघसेनःआशुरथःशौघ्रथः । नमःशूरायचावभेदिनेच । शूरःश-
 वतेः । श्रवाचीनंभेतुं शोलमस्येख्यवभेदौ ॥ ३४ ॥ नमोविल्मिनेचकवचिनेच । विल्ममस्यास्ती-
 तिविल्मी । विल्मभासनम् उत्तराङ्गमुच्यते । कवचंपट्टस्थृतं कर्पासगर्भम् । नमोवर्मिणेच

पेणायचाशुरथायचनमःशूरायचावभेदिनेच नमोविल्मिने ॥ ३४ ॥

नमोविल्मिनेचकवचिनेच नमोवर्मिणेचव्वरुथिनेच नमः श्रुतायच

श्रुतासेनायच नमोदुन्दुब्भुत्रायचाहनन्थायच नमोधुष्षवे ॥ ३५ ॥

नमोधुष्षवेचप्रमथायच नमोनिधुङ्गिणेचेषुधिमतेच नमस्तीक्ष्णेषु

वरुथिनेच वर्मलौहं वरुथंहस्तिउपरिगृहाकारः । कोटकः नमःश्रुतायच श्रुतसेनायच ।

श्रुतायसर्वलोकविदिताय । श्रुतसेनाप्रमिद्वाच मूर्यस्य । नमोदुन्दुभायच हनन्थायच । दुन्दु

भौभवः दुन्दुभ्यः आहननेभवश्चाहनन्थः ॥ ३५ ॥ नमोधुष्षणवेचप्रमथायच । धृष्णः प्रगल्भः

प्रमथयः सर्वपरिमृगतिपरिडुतइत्यर्थः । नमोनिपङ्क्तिणेचपुष्पिमतेच । निषंगंखड्गं तदस्यास्तीति-
 निपङ्गी इपुष्पिमान् इपवः धीयन्ते अस्मिन्नितिइपुष्पिः । नमः तीक्ष्णेपवेचा युधिनेच ।
 तीक्ष्णइपवोस्य विद्वन्तइति तीक्ष्णेपुः आयुधमस्यास्तीत्यायुधौ । नमः स्वायुधायच सुधन्व-
 नेच । शोभनायुधः स्वायुधः शोभनधनुः सुधन्वा ॥ ३६ ॥ नमः युत्याचपथप्रायच । नद्या-
 वेचायुधिनेच नमः स्वायुधायच सुधन्वनेच ॥ ३६ ॥ [५] नमः सु-
 ल्याय ॥ च प्रथप्रायच नमः काटप्रायच नीप्यायच नमः कुल्पायच
 सरप्रायच नमोनादेयायच विशुन्तायच नमः कूप्याय ॥ ३७ ॥ नमः
 कूप्याय ॥ चावट्टप्रायच नमोव्वीक्ष्णायचातुप्रायच नमोमिग्धायच
 एकदिशोदक वाहिनैयुति स्तवभवः युत्यः । पट्टिभवः पथप्रः नमः काटप्रायच नीप्यायच ।
 काटिभवः काटः । काटः कूप । नीचैर्यन्तिर्यत्राप सनीपः तत्रभवोनीप । नमः कुल्पायच ।
 सरस्यायच । कुल्यायांभत्र कुल्यः सरसिभव सरस्य । नमोनादेयायच विशुन्तायच । नद्यां-

भमोनादेयः । स्त्रीभ्योठक् । वेयन्तः तडागः तलभयोविशन्तः ॥ ३७ ॥ नमः कृषायचात्रटायच ।
 कृपेभवः कृयः अग्रेभत्रः अत्रटाः । नमोवौध्यायचातषायच । इन्वीदीशौ विग-
 तदौप्तिवौध्र घनागमः तलभवौवौध्ः । आतपेभवआतपप्रः । नमोसेध्यायचविद्युलायच । निग-
 दब्यास्यानम् नमोत्रर्ष्यायचात्रर्ष्यायच । वर्षेभवः वर्ष्यः अत्रर्षेभत्र अत्रर्ष्यः ॥ ३८ ॥ नमोवाच्या-

विद्युत्यायचुनमोव्वर्ष्यायचाव्वर्ष्यायचुनमोव्वाल्याय ॥ ३८ ॥ नमो
 व्वाल्याय ॥ चुरेष्म्यायचुनमोव्व्यायचात्रास्तुपायचुनमःसीमाय
 चारुद्रायचुनमस्तारम्नायचारुणायचुनमःशुङ्गवे ॥ ३९ ॥ नमःशुङ्गवे ॥
 चपशुपतयेचुनमं ऽरुग्रायचमीमायचुनमोग्रेवुधायचदूरेवुधायचुन
 चरेष्मायच । वातेभत्रोवात्य । रिपतिर्हिंसाथः । अन्येभ्योपिचदृश्यन्तइतिमनिन् । रेष् ।
 तत्रभवोरेष्मः नमोवास्तव्यायच वास्तुपायच वास्तुटहं तलभत्रोवास्तव्यः वास्तुपतिर्वस्तुपः ।
 नमः सोमायचन्द्रायत्र । नामतोनमस्काराः । नमस्तामायच । वर्णतो नमस्काराः ॥ ३९ ॥

नमः शङ्खवे च पशुपतये च । शंमुखं गवां करोतीति शंगुः । पशूनाम् पतिः । नमः उग्राय दभीसा-
य च । उग्र उद्गूर्णः भीसा भीषणः । नमो ग्रेवधाय च दूरे वधाय च अग्रे स्थितो हन्ति अग्रे वधः ।
दूरे स्थितो हन्ति दूरे वधः । नमो हन्ते च हनीयसे च । हन्तीति हन्ता हनीयान् हन्तृतमः । नमो
वृद्धेभ्यो हरिकेशेभ्यः । हरितवर्णा नियोपां वृद्धाणां पलायित एव सुच्यन्ते । नमस्ताराय । तार-

मो हृत्से च हनीयसे च नमो वृद्धेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ॥ ४० ॥

[४] नमः शंभुवाय ॥ चमयो भुवाय च नमः शङ्कराय च * मयस्कुराय

यन्ति उत्तारयति संसारात् तारः ॥ ४० ॥ नमः शंभवाय च मयो भवाय च । शम उपशमे ।
अस्य शंभुनाम । शमाङ्गवतीति शंभवः । शमासुखेन याभावयतीति शंभवः । यक्षा । शंभुश्चा-
नन्दरूपश्च । कालदेयानवच्छिन्नं भग्नं तच्छक्तिश्च । आनन्दविज्ञानरूप इत्यर्थः । इयमेव व्याख्या
मयो सुवशब्दस्य । नमः शङ्कराय च । मयस्कुराय च । शङ्करोतीति शंकरः । मयः करोतीति मय-

* मयस्कुराय चैत्यवसकारस्य नदिलं ऊपान्तस्याभ्युद्यम्यं एषीभ्य, परस्यार्थाद्विरुच्यते इत्यनेनकारस्यैवद्विलं प्रा०
ध० ४ । सू० १०२ ।

स्कारः । नमः शिवाय च शिवः शान्तो निर्धिकारः । शिवतरस्ततोऽधिको निरतिशय सर्वज्ञ-
 वीजः ॥ ४१ ॥ नमः पार्थीय चा वार्थीय च । पारे भद्रः पार्थः । अकारे भवः अकार्यः । नमः प्रतर-
 णाय चोत्तरणाय च । प्रतरन्ति ये न तत्प्रतरणम् उदकमुच्यते । उत्तरन्ति ये न तद्दुत्तरणम् नौरु-
 च्यते । नमस् तौथीय च कूल्याय च । तौथे भवस्तौथीयः कूले भवः कूल्यः । नमः शष्प्याय च
 चुनमः शिवाय च शिवतराय च ॥ ४१ ॥ [१] नमः पाथीय ॥ चावाथीय
 य चुनमः प्रतरणाय चोत्तरणाय च नमस्तीरथीय च कूल्याय च नमः
 शष्प्याय च फेन्द्याय चुनमः सिकुल्याय ॥ ४२ ॥ नमः सिकुल्याय ॥ चाप्र
 वाह्याय चुनमः किर्दशिलाय च क्षयणाय चुनमः कपुर्दिने च पुलुस्तये च
 फेन्याय च । मरुटानि तृणानि शष्पसुच्यन्ते तत्र भवः शष्पः फेने भवः फेन्यः ॥ ४२ ॥ नमः
 शिकत्याय च प्रवाह्याय च । सिकता सुभवः सिकत्यः प्रवाहे भद्रः प्रवाह्यः किर्दं शिलाय च क्षय-
 णाय च । किमेतद्दुर्दं हिमौष्ठसुतशिलेति यत्र लवितर्कः सर्किशिलः । यद्वा किं शिला उत क-

कं० । जयन्तप्रस्मिन्नाप इति जयणः । नमः कपर्दिने च पुलस्तये च । कपर्दीजटासुकुटधारी ।
 पुरस्तिष्ठतीति पुलस्ति । यमाशुभद्रिद्विजया । नमद्दूरण्याय च प्रपथाय च । इरण्ये भवद्दूरण्यः ।
 निरुदकप्रदेयद्दूरणम् । प्रपथे भवः प्रपथः ॥ ४३ ॥ नमो ब्रज्याय च गोध्याय च । ब्रजे भवो ब्रजप्रः ।
 गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः । तत्र भवो गोष्ठः । नमस्तल्पप्राय च गेह्याय च । तल्पः शयनम् गेहं-

नमः इरिगयाय च प्रपुत्थ्याय च । नमो ब्रुज्याय ॥ ४३ ॥ नमो ब्रुज्याय ॥
 च गौष्ठायाय च नमस्तल्पप्रायाय च नमो हृदयाय च नमो हृदयाय च नमो हृदयाय च ।
 नमः काट्याय च गह्वरेष्ठायाय च नमः शुष्कायाय ॥ ४४ ॥ नमः शुष्कायाय ॥
 च हरित्याय च नमः पाण्डुसंख्याय च नमो लोण्याय च नमो लोण्याय च नमो लोण्याय

सर्भगृहम् तः भव इति तद्वितः । नमो हृदयाय च निविष्पयाय च । हृदये भवो हृदयः निविष्पे भ-
 वो निविष्पाः । निविष्पश्चावर्तः । भवः । नमः काट्याय च गह्वरेष्ठायाय च । काटे भवः काटप्रः ।
 काटः कूपः । गह्वरेति षट्तिगह्वरेष्ठः गह्वरं महद्दुकम् ॥ ४४ ॥ नमः शुष्काय च च हरित्या-

यच्च । शुष्केभ्रः शुभ्यः । हरितेभवो हरित्यः । हरितमार्द्धम् । नमः पाठं मव्यायच रज-
 म्यायच । पांसुपुभव. पांसव्यः रजसिभगोरजस्यः । नमो लोयायचो लयायच । लोभिवोलोप्यः
 लुप्रतइतिलोपः । उलपेभव उलप्र. । उर्द्धूलप्रते उच्चार्थिते नुलोप इवायवण सुपैति उलप्रः ।
 यच्च नमुऽज्व्यायच सुव्यायच नमः प्रुर्णाय ॥ ४५ ॥ नमः प्रुर्णाय ॥ च
 पर्णशुदायच नमः उदूगुरमांणायचाभिगष्टु तेचुनमंऽ आखिदुतेचंप्रखि
 दुतेचुनमंऽ इषुष्कादूष्नीधनुष्कादूष्चवो नमो नमो वऽकिरुिकेब्भ्यो * दे

नम उर्थायच । ऊर्वेभव ऊर्व्यः । ऊर्वोवडवाग्निः । सएवशोभन.मूर्वः तत्रभव.मूर्व्यः ॥ ४५ ॥
 नम.पर्णायच पर्णयदायच । पर्णप्रसिद्धम् पर्णशब्द.पतितपर्णायवस्थानवान् । नरुउद्ग रसाणाय-
 चाभिगप्रतेच । उद्ग, रमाण उद्यमनशीलः । अभिगप्रते अभिहननम् कुर्वते । नमश्चाखिदुतेच खिदुदैन्ये

• अवापिकायिद्विगोऽमोघनन्दिन्याग्निचायाम् अनुस्वारोद्दिमात्र स्याद्वर्णं व्यजनोदये उदाहरण देवानाठं ० इदयेभ्य ।
 प्रवतजंन्य प्रसारं प्रमाणम् दीर्घेरे चतजंन्या प्रसार परिकीर्तित

देव्यभावङ्कुसते । अमक्तानामप्रकरणे देव्यभावंकुर्वते निपिद्धसेविनाम् नमद्रुष्टाङ्गो धनुष्कृद्भ्र-
वोनमः । इत्येवकुर्वन्तिते इपुङ्गतःतेभ्योनमः । येय्यं धनुष्कृतः तेभ्योयुष्मभ्योनमः । युष्मदा-
देय योगात्प्रयचाएतेरुद्राः । समाप्तास्तिस्त्रोशौतयः इदानींरुद्राणं हृदयभूतानामग्निवायस-
र्याणं संवन्धी नियञ्जंपि उच्यते । नमोवः किरिकेभ्यः नमोवःयुष्मभ्यंयेय्यंकिरिकाः कुर्वतीडं
जगत् दृष्टाद्यु । प्रकारेण किरिकाः अग्निवायु सूर्याः देवानांऽ हृदयेभ्यः रुद्राणां हृदय

वानुऽ हृदयेभ्योनमोव्विचिन्वत्केभ्योनमोव्विचिगुत्केभ्योनमं ऽआ
निर्हृतेभ्यः ॥४६॥ [५] द्रापेऽअन्धसं ऽ ॥ द्रापेऽअन्धसं प्रतेदरिद्रुनी
लंलीहित ॥ आसास्त्रुजानामिषाम्यशुनास्माभेस्मारीड्झीचनुऽकिञ्चु

भूताः । नमो विचिन्वत्केभ्यः विचिन्वन्ति एषकुर्वन्ति धर्मकारिणम् पापकारिणञ्च तेवि
चिन्वताः । नमोविचिगुत्केभ्यः । विविधं चिगवन्ति हि सन्ति येतेविचिगुत्काः । नमश्चानिर्हृतेभ्यः
इन्तिगर्थ्यः । एतेह्यग्नि वायुमूर्याः सर्गादावाभिसुख्ये नैतेभ्यो लोकेभ्योनिर्गता ॥ ४६ ॥ द्रापे-
अन्धसस्यते । सप्तकण्डिकाएकसदस्युतिः । उपरिष्टावहती । हेद्रापे । द्रुकत्वासागतौ । द्राप-

यतीतिद्रापिः । अथथोक्तकारिणं कुत्सितांगतिनयति । हेअन्वसस्यते । सोमस्यपते । हेद-
 रिद्र हेनिःपरिग्रह । हेनीललोहित । नानानिचास्यैतानि रूपाणिचेतिश्रुतिः । एवसंबो-
 ध्यरुद्रम् । अघेदानौमभयं याचते । आशांमजानाम् अस्सदीयानाम् एषांपशूना मात्वभैषीः ।
 सारोक् अविभ्यच्चमात्स्वरुजः सार्वभांक्षी सोचनः किञ्चुनामसत् । आचनः अस्माकंकिचन-
 अययादिकम् । आमसत् । अमरेणे । साचास्माकमपत्यादिकंरोगसंयुक्तं कथाइत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नामंसत् ॥ ४७ ॥ इमारुद्राय । तुवसेकपुद्दिनेलुयद्वीरायुप्रभंरामहे
 सुतीः ॥ यथाशमसंद्विपट्टेचतुष्पट्टेव्विप्रश्वंसुष्पट्टङ्गामिऽश्रुस्मिन्नना

इमारुद्राय । जगतौ । इमा मतीः याभिः सूयतेतारुद्राय । तवसे । महतेवलवतेवा ।
 उभयवहि तवः शब्दः पठते । कपर्दिने । जटासुकुटधारिणे । जयद्वीरा । चयन्तिवसन्त-
 स्मिन्वीरा इतिजयद्वीर स्मरुचयद्वीराय । प्रभरामहे मे रयामः तथाऽयंमे रयामः । यथायेनप्रका-
 रेण । यमसत् द्विपट्टेचतुष्पट्टे । शंसुखम् असत् भवतिद्विपदांचतुष्पदांच । यथाविशय-

सर्वंपुष्टं समृद्धं ग्रामे अस्मिन् अनातरम् आपद्रहितं स्वस्थं भवति ॥ ४८ ॥ याति
रुद्र । अनुष्टुप् । हे रुद्र यातव शिवाशान्तातनूः शरीरम् । शिवा । अतिशयार्थंपुनर्वचनम् ।
धिरवाहभिमैत्री । सर्वदाभिरत्वे न वर्तते । शिवारुतस्य व्याधेः भेदज्ञी । रुतशब्दो व्याधिवचनः ।
यद्वा । शिवारुतस्य शिवापेक्षितस्य शब्दस्य भेदज्ञी । अपशकुनहन्तीत्यर्थः । तथा तन्वानः ऋसान्

तुरम् ॥ ४८ ॥ याते ॥ यातेरुद्गृशिवातनूः शिवाव्विश्वाहभिमैत्री ॥
शिवारुतस्य भिमैषुजीतयानो मृडजीवसे ॥ ४९ ॥ परिनिः ॥ परिनीरुद्गृ
स्य हेतिवृणक्तुपरिखेषस्य दुर्मतिरघायो ऽ अर्वास्थिरामुधवंद्वास्तानु

मृडसुख्य । जीवसे जीवनाय ॥ ४९ ॥ परिनिः । अनुष्टुप् । परिष्टणक्तुपरिवर्जयतु । नः
अस्मान् । रुद्रस्य हेतिः आयुधम् । परित्वे पस्यदुर्मतिरघायोः । परिष्टणक्तुत्वे पस्यक्रोधिनो ज्व-
लितस्य दुर्मतिः दुष्टामतिः । अघायोः । अर्धंपापंयः कामयते परस्त्रैकर्तुं मन्त्रघायुः तस्य-
अघायोः । उत्तरोर्द्ध्वः प्रत्यक्षकृतो द्वितीयवाक्यम् । अर्वास्थिरामुधवंद्वास्तानुष्व । अर्वास्तानुष्व

अवतारयशिधिलीकुरु । स्त्रिरास्त्रिराणिघनुं पि । केभ्योर्थायअवतनुष्व । मघवद्भ्रातः । मघं
घनं हदिलक्षणं येनामस्मिते मघवन्तः तेभ्यो मघवद्भ्रातः यज्ञमानेभ्योर्धीय । नतुअत्रागशौलिभ्यः
प्रतिपिबुषेविभ्रातः । किञ्च । हेसौदृः सिहसेचने । सेक्तः । मध्यस्थानोवाट्टिकर्मणास्तुद्यते ।
युगमाकृत्वा । अपरिणामित्वेनस्तुद्यते । तोकायतनयायमृड । तोकाययुक्ताय तनयायपौ-

षट्सौदृं स्तोकायतनयायमृड ॥ ५० ॥ सौदृं षट्सुमिश्रितम ॥ सौदृं षट्सुमिश्रि
वंतमशिवीनः सुमनाभवा ॥ पुरुमेव च ऽत्रायुधनिनुधायुक्तित्वं स्वसानुऽत्रा
चारुपिनाकस्विबभ्रुदागं हि ॥ ५१ ॥ व्विकिरिद्विव्विलोत ॥ व्विकिरिद्विव्वि

लाय । मृडसुखय ॥ ५० ॥ सौदृष्टम । यवमध्यात्विष्टुप् । हेसौदृष्टमसेक्तृतम । हेशिवतम
शिवीनः अस्माकंसुमनाः योभनमनस्कम्भव । किञ्च । परमेष्टेदूरदेशवस्थाधिनि आदु-
धनिधाय स्थापयित्वा । कृत्तित्त्वमवसानः । आचर । आचरणमनुष्ठानम् । पिनाकं विभ्रत् ।
पिनाकं कोदण्डः तंधारयन् आगहिआगच्छ ॥ ५१ ॥ विकिरिद्र । द्वेअनुष्टुभौ । हेविकि-

रिद्र । विकिरन्निपन्द्रावयतीतिविकिरिद्र । विलोहितविगतकलमपभाव । नमस्तेऽस्तु हे भ-
 गवन् । एवमभिष्टुत्यग्रथयाचते । यास्तवसहस्रं हेतयः । हेतिरायुधम् सहस्रशब्दोऽन्तवचनः ।
 अन्यस्मिन्निवन्तुताः । अकृते न्यं पुत्रपःनिपन्तुताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणिवह्नि सहस्रशः ।
 लोहितुनमस्तेऽस्तुभगवः ॥ यास्तेसुहस्रं हेतयोऽन्यमुस्मन्निवप
 न्तुताः ॥ ५२ ॥ सहस्राणिसहस्रशः ॥ सहस्राणिसहस्रशोवाह्वीस्त
 वहेतयः ॥ तासुमीशानीभगवःपराचीनासुखांक्षधि ॥ ५३ ॥ असं
 ड्यातासुहस्राणि ॥ असंख्यातासुहस्राणियेऽद्राऽअधिभूम्याम् ॥

संख्यैकवचनाच्चबीष्ठाथामितिशस् । असंख्यातानि सहस्राणि । अनन्तत्वप्रतिपादनार्थम् ।
 वाह्वीस्तवहेतयः । आयुवानि नासांहेतौनाम् ईशानःसन् हेभगवः मतवसोरः संबुद्धौच्छन्दसीति
 मिसर्जनीयः । भगवन्पराचीनानि पराञ्चितानि । पराञ्चलानि सुखाकृधिकुर ॥ ५३ ॥ अ-
 संख्याता । वज्ररुद्रदेवत्या दयानुदुमः । पृथिवीस्थानां नमस्कारः । असंख्यातानिसहस्राणि

येन्द्राअधिभूष्याम् भूष्यासुपरिस्थिताः । तेषामहस्रयोजने अष्वनि अवस्थिताना मनेनहविषा
अत्रधनानितन्मसि । अत्रतन्मसि अवतनुमः अवतारयामः । धन्वानिधनंपि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्मा-
इति मध्यस्थानाः । अस्मिन्महतिअर्णवे अर्णःउदकनामसुपठितम् । वोसत्वर्धीयः । अर्णवति

तेषां॑सहस्रयोजुनेबुधन्वानितन्मसि ॥ ५४ ॥ अस्मिन्मन्मंहृति ॥
अस्मिन्मन्मंहृत्युर्णुवेन्तरिचिभुवाऽअधि ॥ तेषां॑सहस्रयोजुनेबुध
न्वानितन्मसि ॥ ५५ ॥ नीलंग्रीवाऽशितिकण्ठाऽ ॥ नीलंग्रीवाऽ
शितिकण्ठादिवं॑रुद्राऽउपंशिश्रिताऽ ॥ तेषां॑सहस्रयोजुनेबुधन्वा
नितन्मसि ॥ ५६ ॥ नीलंग्रीवाऽशितिकण्ठाऽ ॥ शुर्व्वाऽअधः॑चमा

अन्तरिचिभवारुद्राः । अधिउपरिस्थिताःयेतेपामितिकृत व्याख्यानम् ॥ ५५ ॥ नीलंग्रीवा ।
दृष्यानाउच्यन्ते । नीलंग्रीवाः । कृष्णवचनोनीलशब्दः । शितिकण्ठाः शितिशब्दः श्वेतवचनः ।
दिवंद्युलोकम् रुद्राउपश्रिताः अध्याश्रिताःयेतेपामित्युक्तम् ॥ ५६ ॥ नीलंग्रीवाः । अधिव्या

षड्वेदस्तरयन्ते । नीलग्रीवाः शितिकण्ठाः सर्वाः रुद्राः अथःक्षमाचरः अथःप्रथिव्यां सञ्चरन्ति
 येतेयामिति कृतव्याख्यानम् ॥ ५७ ॥ येदृक्षेपु । आसते शष्पिञ्जराः शष्पिञ्जरावर्णाः । नवप्ररूढानि
 दृणानियम् यद्वेनोच्यन्ते । नीलग्रीवाः विलोहिताः विगतकलुषभावाः । विविधवालोहिता
 चुराः ॥ तेषां ससहस्रयोजुनेबुधन्वानितनन्मसि ॥ ५७ ॥ येव्वुद्धे
 पुं ॥ शुष्पिञ्जरुनीलग्रीवाव्विलोहिताः ॥ तेषां ससहस्रयोजुनेबुध
 न्वानितनन्मसि ॥ ५८ ॥ येभूतानामधिपतयोव्विशि
 खासःऋषुर्द्दिनः ॥ तेषां ससहस्रयोजुनेबुधन्वानितनन्मसि ॥ ५९ ॥

लोहितयन्त्रेन वाघातबोलच्यन्ते । तद्ग्लोहितमज्जादि विमुक्तेत्यर्थः । तेषामित्युक्तम् ॥ ५८ ॥
 येभूतानां । प्राणिनामधिपतयः ईश्वराः विशिखाएवविशिखासः । सर्वमुण्डादुत्थयः ।
 ऋषुर्द्दिनः जटिलाः तेषामित्युक्तम् ॥ ५९ ॥ येपथाम् येरुद्राः पथांसागीणाम् अधिपतयद्भृतिशेषः ।

येचपधिरक्षयः । पन्थानं येरक्षन्ति । ऐलहदाः इलानामन्थानां समूहैलम् तत् येविश्वति
 तेऐलमृतः संतोपि परोक्षवृत्तिनाशब्देन ऐलहदाइत्युच्यन्ते । आयुर्थ्यधः आयुर्जीवनं पाणीकृत्य
 येयुधप्रन्तिते आयुर्थ्यधः चौरादयोवा सदावा । तेपामित्युक्तम् ॥ ६० ॥ येतीर्थानि । येरुद्राः
 येपुथाम्पथि ॥ येपुथाम्पथिरक्षयः ऐलहदाः आयुर्थ्यधः ॥ तेषां सहस्र
 योजुनेवुधन्वानितन्मसि ॥ ६० ॥ येतीर्थानि ॥ पृचरन्तिसुका
 हस्तानिषुङ्गिणाः ॥ तेषां सहस्रयोजुनेवुधन्वानितन्मसि ॥ ६१ ॥
 येन्नेषु ॥ त्रिविद्यन्तिपत्रैषुपिवंतीजनान् ॥ तेषां सहस्रयोजुनेवु
 तीषांनि प्रयागप्रवृत्तीनि । प्रचरन्ति रुकाहस्ताहकाइत्यायुधनाम । आयुधहस्ताः निषङ्गिनः खड्गिनः ।
 तेपामित्युक्तम् ॥ ६१ ॥ येन्नेषु । येन्नेषु अत्रस्थिताः विविधन्तिअतिशयेनविष्यन्ति ताडयन्ति ।
 येपामयमधिकारः अन्नसूभक्षयितारो ध्याधिमिर्गुं हीतव्याइति । पालेषु । व्यवस्थिताः पिवतो जनान्

येत्रिविध्यन्ति तेषामित्युक्तम् ॥ ६२ ॥ यएतावन्तश्च भूयांसश्च वक्रतरा
 चोक्तेभाः । दिशः रुद्राः वितस्थिरे विष्टभास्थितः तेषामित्युक्तम् ॥ ६३ ॥ इतउत्तरन्तौखियजंपि
 त्रिधनानाश्चरुद्राः स्तूयन्ते । नमोस्तु । नमः अस्तु रुद्रेभाः येदिविद्युलोकेस्थिताः येषां रुद्राणां

धन्न्वानितन्मसि ॥ ६२ ॥ यऽएतावन्तः ॥ यऽएतावन्तश्चभूयां

सश्चुदिशोरुद्राव्वितस्थिरे ॥ तेषां सहस्रयोजुनेवुधन्न्वानित

न्मसि ॥ ६३ ॥ नमोस्तु ॥ रुद्रे बभ्योषेद्विविषेपां व्वर्णमिषावः ॥ ते

बभ्योदशुप्राचीर्दशदक्षिणादशप्रतीचीर्दशोदीचीर्दशोदूर्ध्वाः ॥ ते

बभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडयन्ततेयन्दिष्मोयश्चनेद्विष्टितमे

वर्षष्टिः इपइषवः आयुधस्थानीयम् तेभ्योरुद्रेभाः दशप्राची अंगुलीः करोमिनमस्कारार्धम्
 इति सर्वत्रसंबध्यते दशदक्षिणा दशप्रतीचीः दशउदीचीः दशजर्घीः । तेभ्यः नमः अस्तुते

नः अस्मान् अवनृरञ्चन्तु तेनः अस्मान् मृडयन्तुमुषयन्तु । तेचसंतर्पिताः सन्तः यंपुरुषोद्विषः
 प्राञ्जमैदध्वमः ॥ ६४ ॥ * नमोस्तु ॥ रुद्देभ्योऽनुत्तरिद्वेषांवात्स
 इर्षवः ॥ तेभ्योदशुप्राञ्चीर्द्वांश्चिणादशंप्रतीचीर्द्वांशोदीचीर्द्वांशो
 दूर्ध्वाः ॥ तेभ्योनमोऽअस्तुतेनोवन्तुतेनोमृडन्तुतेयन्द्वास्मीयश्च
 नोद्वैष्टितमेषुञ्जमैदध्वमः ॥ ६५ ॥ * नमोस्तु ॥ रुद्देभ्योऽनुत्तरिद्वेषांवात्स

यश्चनः अस्मान् वेष्टि । तन्तेपांश्चिणां जंभेसुखेदध्वमः । यद्वा । तेऽद्रा वयं चयंश्चिषमः

* येभ्योऽनुत्तरिद्वेषांवात्स । येपांश्चिणां वात इपवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनाञ्च विनाश्च
 वातरोगं दोत्याद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्योऽनुत्तरिद्वेषांवात्स । येपांश्चिणां वात इपवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनाञ्च विनाश्च

* येपुष्यव्यां रुद्रा वरुन्ते तेपामन्नमिपवः यद्रमदनीयं वस्तु आयुधम् अयथात्रभक्षणे कदन्नभक्षणे चीर्षं वा प्रवर्त्य रोगमु-
 त्पाद्य जनान् घ्नन्ति तेभ्यः षड्विधीस्तेभ्योऽनुत्तरिद्वेषांवात्स । येपांश्चिणां वात इपवः वायुरायुधस्थानीयः कुवतिनाञ्च विनाश्च

प्रत्यवरोहान् सुहोतीति व्यवहाराय सब्रह्मकरणम् ।

यच्चन, वेष्टि । तसेपांरुद्राणां जम्भेदधमः । समंजसमेव ॥ ६४ ॥ द्वे करिडकेउक्ताथे ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 व्यांथेषु।मन्नुमिर्धावः ॥ तेवभ्योदशुप्राचीर्द्विशदक्षिणादशंप्रुतीची
 र्शीदीचीर्हृशीदूर्ध्वाः ॥ तेवभ्योनमोऽअस्ततेनोवन्तुतेनोऽसृडय
 न्तुतेयन्दिषुप्रमोयश्चनोद्विष्टुतमेषु।ञ्जिगभेदधमः ॥ ६६ ॥ [२०]

इतिवाजसनियसंहितायां * दीर्घपाठेषोडशोध्यायः १६ ॥

इतिउष्वटकृतौ सन्तभाष्ये षोडशोध्यायः १६ ॥

* पदायस्य संयुक्ताकारस्थेपदीर्घता च भवति । असायः अकारस्य ईपदीर्घता भवति ईपदीर्घोऽप्युच्चारणं कर्त्तव्यम्
 अस्मबूर्जम् इताव मा भूत आह संयुक्तेति । अत्रापि संयुक्ताग्रद्वेन योग व्यञ्जनयुक्तमित्यर्थः । व्यावस्थेताच मध्यमवका-
 रान्तर्गताकारस्य मा भूदत आह पदायसेति । चिब्व्भाडिताव मा भूदत आह्वाकारसेति । यथा व्वसोः पविचम ।
 अत्र वकारपकारयोरीपदीर्घोच्चारणं यथाभवति तथा पठनीयम् । एवं परमेण्णितादियु ज्ञेयम् । अत एवाध्यायसमाप्तो
 संहिताया दीर्घपाठ इति सम्प्रदायविदो लिखन्ति ।

(१) अग्निं परिपिञ्चति । (२) अश्लन्नुर्जम् । यजुर्मीरुतम् । तान्द्रुषन्नुर्जं च त्तेति तदःश्रवणाद्य-
दोवाध्याहारः कर्तव्यः याश्च अश्लन् अशनवतिभेषे ऊर्जम् उदकलक्षणम् शिथ्रियाणाम् श्रथ्रियाणाम्

* अश्लन्नुर्जम् ॥ अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम्
षधीभ्योऽन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् ॥ तान्द्रुषन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम्
याचपर्वते पर्वतवति भेषे । शिथ्रियाणामथिता उदकलक्षणोवायाच अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम्
श्रोपधोभ्यः अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् अश्लन्नुर्जम् । संभृता प्रयोज्यचरणगो-

(१) षोडशोऽध्याये शतद्विंशत्यहोम उक्तं सप्तदशे चित्तापरिपिकादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० चित्तां परिपिञ्चता ग्रीहचिणे निकचेऽदि ह्रस्वाश्लन्नुर्जमित्यादे रधि पञ्चस्थापरसन्धि कचस्तस्य समीप निकचं
दक्षिणपचापरसन्धिसमोप श्राक्कभागोऽग्नान निधयोदकुम्भमादायाद्दे रारभा सपचपुच्छमग्निं प्रदक्षिणं जलधारया सम-
स्तादग्नौ रिमञ्चतोत्तराग्नयः ।

० अश्लन्नुर्जदग्नमस्तु पचाग्निस्तिमननवचक्षुप पिताष्टावागु शिथ्रान सप्तदशो देनक्रामध्वमग्निनापचदशकौशुकज्योति
मग्नेमठं० स्तनवयोदग्नानवंकोनगतं ।

द्वारेण । गौहिं अपिब्रति ओषधिवनसत्यादीन् खादति अथपयो जायते । तान्द्वय पम्बुर्जघत ।
 तमेतासुभयरूपान् सेवसभवासुदकलक्षणां गोप्रभवांच पयोलक्षणां नःअस्रभ्यम् इपम्जब्जम्
 धत्तदत्त हेमरतः । मरुतोहवेवर्षस्यते । संरराणाः मंरमाणाः । अशमनिकुम्भंस्थापयति
 मरुतंसर्दरुणाऽअश्रमं स्तेबुन्मयितुऽ जगर्थन्दिष्मस्तन्तेशुगृच्छ
 तु ॥ १ ॥ इमामि ॥ ॥ अगनुऽइष्टकाधेनवंःसुन्त्विकाचुदशचुदशचशुत

(१) अशमंस्तेजत् । अशनतेतव चुत् अशनायाअसु । आदत्तेकुम्भम् मयितर्कम् । तवसंवन्धिनो-
 कर्कमयि अस्त्वितिशेषः । कुम्भं प्रक्षिपति । (२) यंक्षिपस्तेशुगृच्छतु यंपरयंक्षिपः तन्तवसंवन्धिनो
 शुक्याकः षट्च्छतुगच्छतु ॥ १ ॥ (३) इमामे । द्वाभ्यांकारिडकाभ्या मग्निमभिसृष्टेष्टकाः धेनूःकुरुते ।
 (१) का० अश्र स्ते चुदितद्रो कुम्भं ज्ञत्वा मयि त जर्गितादायैव' हिरण्यम् सेकाल्नेऽग्नि कुम्भमूखं स्ते चुदिति नि-
 धाय मयि त इति पुनरादाय पुनर्हिवारम् परिपिचं द्वितार्यं ।

(२) का० कुम्भेद्रि ज्ञत्वा दक्षिणस्यां वेदियोगौ प्राड् तिष्ठन्दक्षिणस्यां, निरप्यति यं क्षिप इति । तं पापाणं कुम्भे कृत्या
 दक्षिणवेदियोगौ पूर्वमुखस्तिष्ठन्दक्षिणस्यां दिशि साक्षानं घटं निरसतीतार्यं ।

(३) का० अनपेक्षमेवोदद्, प्राड् तिष्ठन्नाकन उपरि प्रापणान्त लपतीमा म इति । कुम्भनिरसनानन्तरमपश्यत्वेत्य दक्षिण-

तत्रप्रथमंयजुः । द्वितीयाष्टहतीवा पंक्तिर्वा । अग्निस्त्वासांधेनुकरणस्येष्ट इत्यग्निस्त्व्यते इमाः
 मेसम हेअग्नेइष्टकाधेनवः । धेनुरिवोपजीवनीयाः । सन्तु अस्त्रिंश्लोकइतिशेषः क्रिसंख्यकाः । एका-
 चदशच । यतञ्च सहस्रञ्च सहस्रंचायुतञ्च अयुतञ्चनियुतञ्चनियुतञ्चप्रयुतञ्च । अर्बुदञ्चन्यर्बुदंच ।
 समद्रुच । मध्यञ्च । अन्तञ्च । परार्द्धश्च । एवमेकाप्रस्थति दशसंख्यागुणितं परार्द्धपरार्द्धपर्यन्तं

ॐ शुतं सुहस्रं सुहस्रं च युतं च युतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतञ्च
 वृदं च न्यवृदं च समुद्रश्च समुद्रश्चान्तं प्रश्च परार्द्धश्च तामेऽअग्रन्तु
 इष्टकाधेनवः सन्त्वुसुत्रासुष्मिंश्लोके ॥ २ ॥ ऋतवस्त्य ॥ ऋताष्टध

पूर्वोत्तरसंख्याविशेष ससञ्चितं वर्द्धमानसंख्येयनिष्ठं संख्याजातमभिधाय । अग्निमाह । एता-
 मेसम हेअग्ने इष्टकाधेनवःमन्तु । असुत्रश्चमुष्मिन् लोके अमुवेतिजन्मान्तरनिर्देशः । अमु-
 ष्मिन्लोक इतोष्टलोकनिर्देशः ॥ २ ॥ ऋतवस्त्य । थायूयम् ऋतवःस्य ऋताष्टधः । ऋतवोभवथ

वेदिशोणि समोपे इयानाभिमुखस्त्रिष्टत्रात्मन उपरि हस्तौ प्रसार्य यावत् स्पृष्टेमा म इति कण्डिकाद्वयं स्वरण
 जपतोत्तर्यं ।

सत्यश्चर्ह्वयिच्यञ्च । षट्पुष्टास्यच । षट्पुतिष्ठन्तीति षट्पुष्टाः स्थभयथ । षट्पुष्टाः अतिशया-
 र्थपुनर्वचनम् । ताष्टतश्चतुः सधुश्चतुःसत्यः । हतंयाच्योतन्तिताष्टतश्चतुः सधुश्चतुःशचसत्यः ।
 त्रिराजोनाम नाम्नाचविराजइतिख्याताः सत्यःदशलोकांश्याः उपधीयन्ते तदभिप्रायमेतन्नामकरणम् ।
 कामदुवाः । कामानांदोग्धरो भवथ । अक्षीयमाणाः परिपूर्थमाणाः ॥ ३ ॥ अग्निन्नेत्रं

ऽष्टतुष्टास्थं ऽष्टतुष्टाः ॥ घृतुश्चतुतोमधुश्चतुतोव्विराजोनामकामु
 द्वाऽअक्षीयमाणाऽ ॥ ३ ॥ सुमद्स्यत्वा ॥ सुमद्स्यत्वावकुयागग्नेपरि
 व्ययामसि ॥ प्रावुकोऽश्नुस्मब्ध्यंश्शिवोभंभ ॥ ४ ॥ हिमस्यत्वा ॥ जु

सप्तभिर्षट्ग्भि विकर्षति आग्नेयीभिः । तवाद्योगायच्यौ (१) ससुद्रस्यत्वा । हेअग्ने । यंत्वांसनद्रस्यस-
 मुन्दनस्य उदकस्य । अत्रकयापरिव्ययामसि अत्रकयाअवकाशोन परिव्ययामः । सत्वंपरिवीतःसन्
 पावक्रःपावयिता अस्त्रभंगशियःशान्तःभय ॥ ४ ॥ हिमस्यत्वा । त्वांहिमस्य जरायुणा । शी-

(१) का० मण्डूकावकावितसयाखा वेशौ बह्वावकर्षति मन्वकाष्टरससुद्रस्य त्वेति प्रत्युचम् । मण्डूकाग्रीवालवितमतकयाखा वंजे
 बभत इस्तेनादायाग्निच्ये त प्रत्युच कर्षति तेनेतार्थ ।

तस्यप्रयौतेन हेअग्ने । परिव्ययामसि परिवेष्टयामः । सर्वपरिवीतःसन् प्रावकःअस्त्रमंत्रशि-
योभय ॥ ५ ॥ उपज्मन् । जगतौवा क्रिष्टुवा । उपज्मन् उपपावतरज्मन् जसतेज्माष्टयिवौ
ष्टयिव्याम् उपवेतसे । उपावतरचवेतसेवेतसशाखायान् मण्डूकाच वेतसशाखा स्तव वद्वाभञ्जन्तिवशे
तदयंमंत्रोभिवदति नदीष्व । आउपसर्गोऽधर्थे । अत्रतरचनदीषु । अधिशब्देनाललक्षणया

रायुणागग्नेपरिव्ययामसि ॥ प्रावुकोऽअस्मबभ्यंऽशिवोभंव ॥ ५ ॥ उ
पुज्जमन् ॥ उपुज्जमन्नुपवेतुसेवतरनुदीषवा ॥ अग्नेपित्तमुप्रामंसि
मण्डूकित्ताभिरागंहिसेमन्नीयुज्जम्यावुकवर्षंऽशिवङ्कधि ॥ ६ ॥ अुपा

अवका उच्यन्ते तत्प्रभवत्वात् । कस्मात्त्वमेव मस्माभिः प्रार्थसेइत्यतआह । हेअग्ने पित्तन्
अप्रामअसि । योयस्यावयवभूतो भवति नसतद्विनस्ति तद्धर्माचभवति । एवमग्निं संबोधय
अथेदानींमण्डूकीमाह । हेमण्डूकि ताभिरग्निः सहिताआयाहि । यासामग्निःपित्तम् । या-
भिर्वीसहत्वमुत्पन्ना । याचत्वमग्निः शान्त्यर्थमितश्चेतश्चनीयसे । साद्रमं नःअस्त्राकम् यज्ञं

चयनलक्षणम् पावकवर्णम् अग्निवर्णम् शिवंशान्तम् । छविजुरु ॥ ६ ॥ अपामिदम् । दृहती ।
 अपामिदम् । न्ययनम् नितरामयनम् । यहेतन्मण्डूका वेतसशाखाक्षणम् समुद्रस्रुतदकनिधेः
 निवेशनम् निविशन्तेऽस्त्रिन्त्रिन्निवेशनम् । यतएवम् अतोप्रवीमि अन्याग्युरपान् तेतवअसत्त ।

मिदम् ॥ अपामिदन्वयंनऽसमूहस्यनिवेशनम् ॥ अन्यास्तेऽस्रुस्म
 तंपन्तुहुतयःपावकोऽस्रुस्मभ्यंशिवीभवं ॥ ७ ॥ अग्नेपावक ॥
 रोचिपामन्द्रयदिवजिह्वया ॥ आदिवान्वच्चियच्चिच ॥ ८ ॥ सनःपाव

तपन्तु दहन्तु । हे तयः अस्त्राणि अर्चीपि । त्वंचपावकः पावयिताम नः अस्मभं
 शिवीभन्न ॥ ७ ॥ (१) अग्नेपावक । द्वेगायत्रौ । हे अग्नेपावक पावयितः । रोचिपा
 रोचनेन ज्वालासमूहेन । आहवनीयात्मनास्थिताद्रुतेशेपः । मन्द्रयाच । मदनौययाच हे

(१) का० पञ्चपुच्छानि चाभ्यात्ममर्गपावका रोचिपिति पञ्चपुच्छानिप्रान्तादारभ्यात्मसाजसमुच्चं सन्धिपर्यन्तं कर्षति
 प्रतुषमर्गं इति दक्षिण पञ्च स न इति पुच्छ पावकयेतुरात्तर पञ्चमितार्थं ।

देवलिङ्गया होतत्त्वेनावस्थितं इति शेषः । आदेवान्वक्षि जक्षिचदेवान् उक्षिच आहवदेवान्
 यजचेति । द्वीष्मग्ने रकारौ होतवञ्च आहवनीयरूपेण हविर्वहणञ्च अतएवंस्तूयते ॥ ८ ॥
 सनः पावक । यस्त्वसुक्ताधिकारः सनः अस्माकं हेपावकपावयितः । दौदिवः द्रौप्तिमन् हेअ-
 ग्नेदेवान् इहश्चावह । उपयज्ञम् यज्ञस्य समीपम् ततो नन्तरं हविश्चनः संबन्धि । देवांग्रा-
 कदीदिवोर्गनेद्विवारं ॥ ऽइहहर्वावंह ॥ * उपयुजज्ञं ह्युविप्रश्चं नः ॥ ९ ॥ प्रा-
 वुकयावः ॥ प्रावुकयावश्चित्तृतयन्त्याकुपाक्षामन्नुषुचऽउषसो नभा-
 पयेशिषेपः ॥ ९ ॥ पावकया । जगतौ । पावकया पावयित्वा योग्निः वितयंत्या परि-
 हृत्कारिण्या कृपासमर्थया । कृपामर्थेण अस्थकिपितृतीया । क्षामन् प्रथिव्याम् । क्षामे-
 ति प्रथिवीनाम् । वरचेदीयते । उपसो नभानुना । उपसद्भवज्योतिषा । यश्च । त्वर्वन्वया-
 मन् । त्वरमाण इव आधानकर्मणि । यामशब्दः कर्मवचनः । एतशस्य आज्यस्य । नञ्चन-

• यद्यपि उपसर्गात्परस्य यकारस्य न जकारोच्चारणम् । इत्यास्ती तथापि ऊपयज्ञ मि त्यत्र चर्कणं तृतीयोच्चारणं कर्तव्यमत-
 एवमस्य ज्ञतयर्थं रत्न प्रदीपिकायां प्रतिपादितम् । अत्र योजान्विन्दुत्वे तु उपयज्ञं तथा विना ।

धकः । रणे रमणीयेपदे । आधीयते । अन्वयं आह्वितश्चयः घृणेन । घृणिरिति दीप्तिनाम
नद्वयनर्धकः । तद्व्याणः त्वयम् पिपासुः पूर्णाङ्गतिम् पूर्णाङ्गत्ताहितं तवसमयन्ति । प्रीत्याच
अजरः संप्राद्यते । तमवकादिभिः श्रमवामद्विषेपः ॥ १० ॥ (१) नमस्ते । चित्पारोहिणी ।
नुनां ॥ तूर्वन्यामुन्नतशस्यनूरुणः आथीघृणेन तं तृणाणोऽञ्जुरं ॥
१० ॥ [१०] नमस्ते ॥ नमस्ते हरंसे शोचिषे नमस्तेऽअस्त्वच्चिषो ॥
अन्व्यांस्तेऽअस्मत्तपन्तु हेतयः पावुकोऽअस्मन्नभ्यर्त्तु शिवो भव ॥
११ ॥ नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत् नृपदेव्वेत्
दृहत्याग्नेयी । नमः तव हरसेच । शाचिपेच । नमः ते अस्तु अर्चिपेच । हरते हरः ।
शोचते । शोचिः । अन्व्यास्तद्विब्याख्यातम् ॥ ११ ॥ स्वयमादृश्यायां जुहोतिऽञ्चभि र्दंजु-

(१) का० उभयमादाय चित्तारोहणं नमस्त इति द्विरण्यकलसहितं सुकथमाज्यम् दधिमधुदत्तकुमसुष्टयुता पात्रो एतद्-
द्वयमादाचर्यायतो ग्निमारोहति वद्वयजमानो तु अग्नेर्दक्षिणत उपविशत इत्यर्थः ।

भिरान्नेयेः । (१) नृपदेवेत् । नृपुमनुष्येषु सीदतीति नृपत् तस्मिन्पदे । वेडिति परोक्षं वपट्-
कारः । अशुभ्रदकेसीदति अशुपत् तस्मै अशुपदे । वहिपदे । आपघयो वै वहिः । वनसदे ।
वनं वृक्षसमूहः । स्वर्विदे । स्वः शब्दो व्ययम् इहादित्यवचनः । विद्यते रत्वगङ्गणं सौदति

ट् ॥१२॥ येदुवाः ॥ येदुवादिवानां त्र्युच्चिज्जयानां त्र्युच्चिज्जयानां संवत्सुरी
णामुपभागमासंते ॥ अहुतादौ ह्युविषोयुज्ज्ञेऽश्नुस्मिन्तस्त्र्ययमिबन्तुमधु

नार्थसंनिकर्षात् । स्वरादित्ये विद्यते योग्निः तस्मै स्वर्विदे ॥ १२ ॥ दधिमधुघृतेनाग्निं प्रोक्षति ।
द्याभ्यादैवैभ्यां जगतौ भगाम् । (२) ये देवाः प्राणाः । देवानासुत्कृष्टाः । यज्ञियायज्ञिया नाम् यज्ञार्हाः
यज्ञियानाम् अतिशयार्थस्मृणवचनम् । संवत्सरीणाम् संवत्सरेण प्राप्यत इति संवत्सरीणो भागः ।

(१) का० स्वयमाढषाया पञ्चगृहोत्तं बुहोति नाभिवद्विरण्यादर्शनं च नृपदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् आरुह्य स्वयमाढषायां
पञ्चगृहोत्तं बुहोति पञ्चमन्त्रैर्नाभिवदिति दक्षिणासत्रोण्डियोत्तरासमन्त्रेषु तत्र हिरण्यं पश्यन्नितास्त्रि यदव नेतार्थं ।
(२) का० समासितान् कुर्गैर् प्रोक्षति सपरिचित्क वाङ्मोनेन च ये देवा इति पात्रा सिक्तान्दधिमधुघृतान् कुर्गैर् परित्रित्स्व
चित् सपचपुच्छमग्निं मध्ये वहिष्य प्रोक्षति ऋग्द्वयेनेतरार्थं ।

संतसरं हिमृत्त्वाग्निञ्चीयते । उपभागसामते । उपसतेभागम् । अङ्गतादः अन्येदेवाग्निप्र-
 ष्णामाहुतिमदन्ति प्राणास्तुसाक्षादन्नमदन्ति । हविषः स्वसंशम् यज्ञे अस्मिन्मर्थपिवन्तु । मधुनो
 घृतस्यदध्नच्चैतिशेषः ॥ १३ ॥ येदेवादेवेषु अधिलपरि अधिष्ठातृत्वेन । देवत्वं देवमादम उपायन्-
 उपगताः । येव्रह्मणः पुरएतारोश्चस्य येवब्रह्मणः अयमग्निर्ब्रह्म तस्यैतेपुरएतारद्वृत्तिश्चुतिः ।
 नोघृतस्यं ॥ १३ ॥ येदेवाः ॥ येदेवादेवेष्ववधिदेवुस्वमायुर्व्येष्प्रहस्मणाऽ
 पुरऽपुतारोऽञ्चस्य ॥ येवभ्योनऽमृतेपवतेधामुकिञ्चुननतेद्विवीनपृथि
 वंथाऽअधिसन्नुषु ॥ १४ ॥ प्राणुदाऽअपानुदाः ॥ प्राणुदाऽअपानुदाव्यांनु

प्राणाहिप्राणिनः पुरएतारएव । येमद्यप्राणेभ्य नमृत्तिवियोगे । पवते । वर्तते । धामस्थान-
 जन्मवा । किञ्चन । नकिञ्चिदपैत्यभिप्रायः श्रद्धत्यभृताः प्राणादेवाः कपुनस्तश्चासते । नते-
 दिवः । दृलोकस्याथयणीयेषु प्रदेशेषु । नचप्रधिव्याः आथयणीयेषु प्रदेशेषूपलम्बन्ते अधि-
 सुषु सुप्रक्षरणे । प्रस्त्रानौणिखोतांसि चक्षुरादीनिप्राणाचतनानि तेषूपलम्बन्ते । सहितेषां

विशिष्टः प्रदेशः ॥ १४ ॥ अवरोहति । (१) प्राणदाः * आग्नेयादृहतीपंक्तिर्वा । यस्त्वंप्राणदाः अ-
 पानदाः व्यानदा । वर्चोदाः अन्नस्यदातासि वरिवोदाः । वरिवोधनन्तस्यदातासि । तंत्वांब्रवीमि
 अन्यांसेत्रसादिति व्याख्यातम् ॥ १५ ॥ (२) पञ्चगृहीतं जुहोति । अग्निस्तिग्मेन । आग्नेयीगायत्री
 दाव्वर्चोदाव्रिवोदाः ॥ अग्न्यांस्तेऽश्रस्मत्तं पन्तुहेतयः पावुकोऽश्रु
 स्मन्नभ्यंक्षि वीभवं ॥ १५ ॥ [५] अग्निस्तुग्मेन ॥ शोचिष्याया
 सुद्विप्रशुग्न्युत्थिणाम् ॥ अग्निग्नूर्नोव्वनतेरुयिम् ॥ १६ ॥ यऽड्डुमा ॥

अग्निः तिग्मेन तिग्मन्तेजते सत्साहकर्मणः । उसाहवता शोचिषादीषा यासत् । यसत्पञ्च-
 ये । उपक्षयति । विश्वंसेवग्न्युत्थिणाम् नितरामविणमत्तारं खादकम् उपद्रवकारिणम् । अ-
 ग्नियनः अस्मभंवनते वनतिर्दानार्थः । ददाति रयिन्धनम् ॥ १६ ॥ पौडशगृहीतञ्जुहोति ।

(१) का० प्राणदा इतावरोहति प्रोचणानन्तरमग्ने रवतरतीतायं ।

(२) का० पञ्चगृहीतं जुहोति अग्निस्तिग्मेनेत्युच्चा शालायामागतं पञ्चगृहीतमाज्यं शालाहार्यं ग्नी जुहोति ।

० अग्निदेयतां वृषती पङ्क्तिर्वा अष्टतिशदचरत्वाद्धिकस्य ।

(१) यद्माविष्ठा । पञ्चदशभिर्बैश्वकर्मणौ भिक्षिष्टुभिः । कल्पान्तरौषं दजमानं ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणं विश्वकर्मभावमात्मत्वेनोपासकं तदुपासकत्वेनैवापन्नपितकल्पप्रकल्पादावभिव्यज्यमानं धर्मज्ञानवैराग्यैर्बुध्युक्तं सुप्तप्रतिबुद्ध्यन्यायेनापरोक्षज्ञानमात्मत्वेनापगतः प्रजासृजमाणस्यधिः प्रशयन्नाचष्टे यद्माविशवाभुवनानि जुह्वदिति । यद्मानि विश्वानि भुवनानि भूतजातानि । आत्म-

व्विप्रश्रुसुर्वनानि शुब्रहृदि प्रिहीतान्यसीदत्युतानः ॥ सऽश्राशिषुद्र
विणामिच्छमानऽप्रथमुच्छदवंगुर ॥ आविवेश ॥ १७ ॥ किंस्वित् ॥
किंस्विदासीदधिष्ठानं मारम्भणङ्गतुमटिस्वक्थयासीत् ॥ यतोभू

निजुह्वत् आत्मरत्नेन पश्यन् । ऋषिः साक्षात्कृतधर्मा । हेता आह्वानादेवानां कल्पादौ न्यसीदत्
निपत्यः । पितापातानः अस्मत्प्रसृतीनाम् । स एव ऋषिर्ननुष्यादिभावमुपगतः सन् । यत्तु सन्धि
न्याश्रायिषा द्रविर्ययङ्गफलम् इच्छमानः । प्रथमच्छत् प्रथमच्छादकः प्रथमो मूर्तशरीरग्राहो
अवरान् द्विपदचतुष्पदस्यावरादीन् । आविवेश अविष्टो विपरिणामतः ॥ १७ ॥ एवं विश्वकर्मो-

(१) का० पौडगट्टहोतार्य मनुषाकर्मणे । पशुहोतहोमानन्तरं पौडगट्टहोतार्यं जुह्वी कृत्वा तस्यार्थं मनुषाकर्मणेण शान्ता-
पार्थे एव जुहोति । भतुषाकर्मणेय यद्मा विखेलारस्य विह्वयो ययासदित्यन्ताऽऽऽत्वं इत्यर्थः ।

है तसुक्ता अथेदानीं यथाजगत्सृजति तत्प्रश्नप्रतिप्रश्नाभ्यामाह । किं एष्वित् । स्थित्वित्कं
 किपुनरासीत् अधिष्ठानम् । अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठान सधिकरणस्विश्वर्मणो द्यावा पृथि-
 व्यौसृजतः अधिष्ठानरहिताद्दानीं जनाः कर्तारो न किञ्चिदपि कुर्वाणा दृश्यन्ते । आरम्भणं कतम-
 त्मिदत् आरम्भते अम्ममात् । इत्यारम्भणं प्रकृतिद्रव्यम् सहृद्यमिव घटादीनां कथमासीत् । कथासीत्
 कथंभूता च तलक्रिया आसीत् । चक्रसूत्रसलिदादिभिर्हि घटादयो निष्पद्यन्ते । यतोभूमिं जनयन्वि-
 मिञ्जनयन्विन्नुप्रश्वकंभूमिं विद्यामौर्णोन्महिना विप्रश्वचं द्याः ॥ १८ ॥
 विप्रश्वतं प्रश्नं चतुः । यथाभूमिं विद्याञ्च जनयन् विश्वकर्मा विद्यामौर्णोत् और्णोत् । ऊर्णुञ्-
 चाच्छादने । आच्छादितवान् । द्यां प्रथिवीं चेत्यध्याहारः । महिना महाभागेन ऐश्वर्येण । विश्व-
 चक्षाः सर्वतो दर्शनः अतीतानागतवर्तमानकालानां युगपत्ज्ञाता ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरं ददाति ।
 विश्वतश्चतुः सर्वतः चक्षुः उत विश्वतो मुखः । अपि च सर्वतो मुखः विश्वतो वाङ्मनः । उत विश्वतस्पात्
 अपि च सर्वतः पादः । संधमति वाङ्मनाम् धमतिर्गत्यर्थः । संगमयति वाङ्मनां गच्छते वा । संपतत्रैः

संगच्छतेपतत्रेःपङ्क्तिः । ऐश्वर्यंशेगोत्रहोत्रोपिपादा.संभवन्ति । द्यावाभूमौजनयन्देव.एकः । अद्वि-
तीयः ॥ १६ ॥ किंपस्वित् । अयमपिमन्त्रःप्रश्नरूपेण किंपुन स्तव्वनं कश्चसदृक्षःआसन्नभून् ।
यतःद्यावा पृथिवी निःततच्चुः तद्व्रतिःकरोतिकर्मा । वज्रवचनमूजाधर्मं यस्मात्तद्व्रत्तात् द्यांच-
पृथिवीन्म निष्कृयचकार । यदिह्रिवनं दृक्षोवाभवेत् तदा एवमथाशंकेत् । तच्चाणोहि दृ-
त् ॥ सम्बाहुर्गन्धुस्यमंतिस्म्यतत्त्वैर्द्यावाभूमौजनयन्देवऽएकः ॥ १६ ॥
किंपस्वित् ॥ किंपस्वित्नुक्त्वाऽऽसवृक्षऽआस्यतोद्द्यावापृथिवीनिर्गु-
तुक्षुः ॥ मनोपिणोमनंसापुच्छतेदुतद्यदुद्भ्रतिषुद्भ्रवन्निधुरय
द्याच्चमसादीन् निष्कर्षयन्ति अयन्त्वात्कारंभण जर्णानाभिवदित्यभिप्रायः । विस्मितवृद्धिर्द्विती
यंप्रश्नङ्करोति । हेमनोपिणोमेधाविनः मनसापर्यालोच्यपृच्छत । इत्त्वंतत् एतदपौतिपद-
त्वयस्वार्थः । यदत्वयद्वर्थः । यदिअर्थातिष्ठत् यत्सुवनानिभूतजातानि सहद्वोवापृथिवीभयांधारयन्-

अभित' अवस्थिताः सन्तः सपत्नाः परिपन्थिनः । किञ्चत्त्वत्पृसादादेव इह असाकं मघवा-
 घनवानिन्द्रः सूरिः परिहृतः अस्तु । आत्मज्ञानोपदेशकः ॥ २२ ॥ वाचस्पतिम् व्याख्या
 द्याम् ॥ सुह्यं न्वुन्व्येऽभितः सुपत्क्राऽदुहास्माकं मघवांसुरिरस्तु ॥
 २२ ॥ वाचस्पतिम् ॥ वाचस्पतिं विप्रश्रवकर्मिणामृतयेमनोजुवंवा
 जेऽश्रुद्याहुवेम ॥ सनोव्विश्रवानिहवनानिजोषद्विप्रश्रवशंभुरवंसेसा
 धुकर्मिणा ॥ २३ ॥ विश्रवकर्मिन्हविषा ॥ व्वर्द्धनेन त्लातारुमिन्द्रमक्ष
 णोरवुड्याम् ॥ तस्मैव्विश्रुऽसमनमन्तपुर्वीरुयमृग्रीव्विहव्व्योयथासे
 त् ॥ २४ ॥ [६] चक्षुषऽपिता ॥ मनसुहिधीरीधृतमेनेऽअजनन्
 तम् ॥ २३ ॥ विश्रुकर्मन्हविषे त्यपिव्याख्यातम् ॥ २४ ॥ (१) चक्षुपः पिता । अत्र द्वितीयोद्बर्चः प्रथमं

(१) का० चक्षुप पितेति परमनुषाकेन । षट्चन षोडशगृहीतस्यापरमर्धं चक्षुतीत्यर्थः ।

व्याख्यायते । यच्छेद्ययोगात् । यदोदंत् । इच्छेदएवाथै । यदैवअन्त।अन्त।नितिद्वितीया ।
 द्यावापृथिव्याः । अददहन्त । दहतेरेतद्रूपम् । दृढीकृतवन्तः । के । येपूर्वेऽव्ययः वसि-
 ष्ठप्रभृतयः । आत् । अथेत्यर्थः । अथानन्तरम् द्यावापृथिव्यौ अप्रथेताम् । पृथिव्यौ अभृताम्
 ततो नन्तरम् । चक्षुषः पिता । चक्षुर्नामऽव्ययः । तस्य पिताप्राणः प्रजयांस्तूयते । मनसा-
 र्मन्मसनि ॥ युदेदन्तुऽअददहन्तुपूर्वुऽआदिद्यावापृथिवीऽअप्रथेताम् ॥
 २५ ॥ द्विश्रवकंभ्राव्विमनाऽ ॥ द्विश्रवकंभ्राव्विमनाऽआदिद्यावापृथिवीऽअप्रथेताम् ॥
 ताव्विधातापरुमीतसुन्दक् ॥ तेषामिष्टानिसमिषामंदन्ति * यत्नास
 हिधीरः । मनसाचधीमान् एतमेनेअजनत् । दतसुदकम् एने द्यावापृथिव्यौ प्रति । अजनत्
 जागदनुग्रहाय । नश्चमाने नममाने च । विष्कम्भयन्नित्येषः ॥ २५ ॥ विश्रवकर्माविसनाः ।
 विश्रवभृतमनाः आत्विहाय । अपिचमहान् व्यापकः । धाताधारयिता । विधाताविधातिक्र-

* यत्नाससैत्यत्र नरसससऽरुपोवसऽआहृत्वि युक्तिपुयत्र एतेषु प्रत्ययेषुयत्रै तार्यङ्गस्त्रोदोर्धं मापद्यते इतिदोषं
 प्रा० श० ३ सू० । १२२ ।

मीणि परमोत्सृष्टक् । परमच्चसंद्रष्टा भूतानाम् । तेषामिष्टानिहविषामदन्ति । येषांभूतानां
 विश्वकर्मोद्द्रष्टा तेषांभूतानां मध्येयानिदृष्टानि अभिमतानिदमदानदयादिभिर्युक्तानि । ता-
 निद्रुपाश्चन्नेनश्चाङ्गितिरसभूतेनसंमोदन्ते । सर्वद्वन्द्ववियुक्तानि भूतानिसंमोदन्ते । यत्रयस्मिन्प्रदे-
 येमत्प्रमदपौन् विश्वकर्मणःप्राणभूतान् वसिष्ठप्रभृतीन् । परःपरेशविश्वकर्मणा एकमाहुः एकं

पुस्तसृष्टीन्पुरऽएकमाहुः ॥ २६ ॥ योनः॥ प्रितार्जुनितायोव्विधाता
 धामानिष्वेदुभुवनानिष्विप्रप्रवां ॥ योदुवानांनानामुधाऽएकंऽएवतदसंमृ
 प्रनम्भुवनायन्त्युन्ध्या ॥ २७ ॥ तऽआयजन्तुद्विविणुदुसमस्स्माऽऽच्छर्षण्युः

भवति सहिसाध्यानांलोकः तेषिविश्वकर्मत्वंप्रार्थयन्ति ॥ २६ ॥ योनः । योस्त्राकम् पितापाता
 जनिताजनयिता । यद्यविधाताविधारणसेतुः । यद्यधामानिस्थानानि वेदजातानि सुवनानि-
 भूतजातानि विश्वाविश्वानि यद्यदेवानां नामधा नामानिदधातिकरोति । नामचपितैवकरोति
 यद्य एकरुवश्चद्वितीयः । तंविश्वकर्मणं संप्रश्नयितुम् सुवनाभूतजानि । आयन्तिआगच्छन्ति

अन्यानि च स एव स्वाधिकारेषु नियुक्तेष्वभिप्रायः ॥ २७ ॥ तत्रायजन्त । अत्र द्वितीयोर्द्धचः
 प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । असूते असुसमीरिते । असुः प्राणः सप्तदशकलिङ्गयुक्तावात्मानः
 मूते सुष्टुसमीरिते रजस्यन्तरिक्षलोके । निपते निर्गतसत्ताके निरालंबने । निपत्ता तु तत्प्रदत्तसूते-
 त्यदिना निपातनम् । यत्र स्थिता सन्तः ये भूतानि सप्तकृष्णं कृतवन्तः इमानि । तेऽत्रायजन्त
 यजतिर्दानार्थः । आभिमुख्येण दत्तान्तो द्रविण्यंघन सुदकलक्षणं जीवनाय । समञ्चकौ । सं-

पूर्वे जरितारो न भूना ॥ असूते सूते रजसि निप्रुत्ते ये भूतानि सुमक्षरान्
 न्निनुमानि ॥ २८ ॥ पुरोदिवा ॥ पुरऽपुनापृथिव्या पुरो देवेभिरसुरैर्य

गत्यश्चरमेभूतग्रामाय । षट्पथ पूर्ववसिष्ठप्रवृत्तयः जरितारः । स्तोतारः । नभूना नात्यन्तं व-
 ङ्गयुक्त्वा कामवर्षित्वेनेत्यर्थः । येऽत्र सिंहादयो भूतानि सृजन्ति त एवोदकदानेन जीवन्तीति स-
 मस्तार्थः ॥ २८ ॥ पुरोदिवा । प्रश्नप्रतिप्रश्न रूपामंवाः । परब्रह्मविषयो त्वप्रश्नः विभक्ति
 व्यत्ययवङ्गनोमंवाः । परः सूक्ष्मः दिवा दिवः परश्च एनाश्चाष्टाधिव्याः । परश्च देवेभ्यः परश्च च असुरेभ्यः
 यदस्ति । यच्च सदाकालमस्ति तत्परं ब्रह्मेति शेषः । किं परिचित् सिच्छब्दो वितर्कः । कंपुनर्गर्भम्

दधे धारितयत्रापः । यत्रगन्तव्याः संगताः प्रजापतिना अपश्यन्त हृष्टवन्तो जागदिदम् पूर्वे-
 प्रथमजाः । तदुक्तम् आपोऽथवा इदमग्ने सलिलमेवासेत्योदिना ॥ २६ ॥ तस्मिन् । प्रतिप्रश्नः
 तमिद्गर्भम् इच्छद्भ्योनिपातश्च यत्रवचः । तमाच्यर्भूतं प्रथमगर्भं दधे आपः । यत्रदेवाः ।
 दस्ति ॥ क०॥ स्वित्त्वर्भग्प्रथुमन्दद्भ्युऽआपो * यत्रदेवाः सुमपश्यन्तु पू-
 र्वे ॥ २६ ॥ तस्मिन् ॥ तमिद्गर्भग्प्रथुमन्दद्भ्युऽआपो यत्रदेवाः सुमगच्छन्तु
 त्रिप्रश्नैः ॥ अजसुनाभुवद्भ्युऽकुमप्यितं यस्मिन् विभ्रवाः निभुवनानितु
 समगच्छन्त संगताः विश्वेभवे । नन्वस्यागहस्याद्भिस्सहितस्य कश्चाधार इत्याशंक्वाह । अजस्य
 नजायत इत्यजः । नाभौ मध्ये अधिउपरि । एकमविभक्त मनन्यभूतम् । अर्पितं सर्मापितम् ।
 यस्मिन् न जत्र ह्यणि । विश्वानिभुवनानि । सर्वाणिभूतजातानि । तस्युः स्थितवन्ति । ब्रह्मा-

* न अह वि धि स त योभ्य स्ते कम् एतेभ्य परस्रगद्भ्यो नदिरुच्यते प्रातिगारथ्ये अ० ६ । सू० २० । इति निषेधात् तका-
 रस्य द्विसप्त ।

गृह्यायितानि । ननु तस्याप्यन्यत्राधारइति स्वप्रतिष्ठहिपरब्रह्म ॥ ३० ॥ इदानीं विश्वकर्मा मनुष्या-
 णामुपदेशं ददाति । नतं विदाथ । न विदाथ न जानीथ तं परं पुरुषम् । यद् इमानि भूतजातानि
 जजान जनयति । उपसंहरति च अतः कारणात् युष्माकं च तस्य च पुरुषस्य । अन्यत् महत्
 अत्तरं बभूव पुरुषो जनको यं जन्याः पुरुषोन्नामको यं न्नाम्याः । यद्विदुज्ज्ञान्वात्मत्वेनोपा-
 सत्युः ॥ ३० ॥ नतम् ॥ नतं विदाथ यः इमान् जानुः ॥ नान्यदुष्माकुमन्तरं स्व-
 भूव ॥ * नीहारेणुप्राष्टुजल्प्यांचासुष्टपः * उक्थुशासंश्चरन्ति ॥ ३१ ॥

पास्यध्वं न संहृतिः स्यादित्यभिप्रायः । एवं प्रत्यक्षाबुद्ध्या अथेदानीं परो ज्ञानभिनयेन दर्शयन्नाह ।
 ये चैते । नीहारेण अत्रिदयाप्राष्टता अवगुह्यतः । ये जल्प्या प्राष्टताः । पञ्च हेतुर्दृष्टान्तरा-
 त्मज्ञानं जल्पिः । कुतार्किं काभिप्रायमेतत् । ये च असुष्टपः । असूत्रप्राणान्तर्पथन्ति असुष्टपः

• निवारहारयोरनवपद्ये नि इतायमुपसर्गो वारहारयो प्रताययोर्दीर्घं मापद्यते अवपद्यन्ति ।

• उक्थुशासंश्चरन्तीत्यत्र उक्थुश्चावगमि । उक्थुशब्दात्परस्य शसिर्वातोर्द्धस्यो दीर्घं मापद्यते इतार्थकेन सूत्रेण दीर्घादिभ्यो
 विधियते । प्रा० च० । ३ सू० १२४ ।

अलंकरिणात्रः । तैरपिसहस्रहदेवान्तरं वभूव । येतु उक्थशासः उक्थानांशंसितारः । उक्थानिच यज्ञेशस्रन्ते अतोयज्वानो गृह्यन्ते । येयज्ञशौलास्तेपुरुषयः प्रतिविचरन्ति । येतुपुरुषपविदः तेपुरुषएवभवन्ति । नीहारप्राहतास्तु नरकयायिनः ॥ ३१ ॥ विश्वकर्माहि । विश्वकर्मा आदित्यान्तरः पुरुषः । अजनिष्टजतः । देवः दानादिगुणयुक्तः । आत् इत् निपातौ

विश्वप्रवकंस्माहि ॥ विश्वप्रवकंस्माह्यजनिष्टदेवः आदिङ्मन्वुर्वोऽभ्रभवद्वितीयः ॥ तृतीयः पितृजां नितौ णधीनामुपाङ्गन्म्व्यदधात्पुर

अथानन्तरम् । गन्धर्वः गौर्वोचोधारयिता षड्व्यावाधारयिता गन्धर्वोग्निः । गानाद्वागन्धर्वोग्निः । अथोऽप्राङ्गः । गन्धर्वोऽग्निरेवास्य षष्ठे सर्वकृत्स्नोम न्यमानोऽ गायद्रित्यादिश्रुतिः अभवत् द्वितीयः । सहायाय । तृतीयः पिता । पालयिताजनयिताच औपधीनाम् । पजे न्यः अभवत् । सचोत्पन्नः सन् अप्रामाङ्गतिपरिणामभूतानाम् गर्भविश्रदधात् धारयति पुरुषावह्वर्ना-

लाता । यद्वा अपांगर्मविदधाति पृथिव्यां बहु प्रकारम् (१) ॥ ३२ ॥ (२) आशः शिशनः । अनु-
वाकः । अप्रतिरथञ्चटपिः । ऐन्द्रोप्रतिरथोपयत् । सर्माणितइत्यन्तः । आदितोवादेशेन्द्र-
स्त्रिष्टुभो ब्रह्मादक्षिणतोऽपति । आशुः शीघ्रः शिशनः । शोतनू करणे । निरयानिवा-
जम् । दृपभो नभौमः । दृपभइवभौमः । भौमोविभ्यत्यस्मादिति । घनावनः । हनहनेत्ये-

त्रा ॥ ३२ ॥ [८] आशुः शिशनः ॥ आशुः शिशांनोऽबुधुभोनभौमो
घनाधुनः क्षीभंणश्चर्षणीनाम् ॥ सुङ्गन्दनीनिमिषऽए'कवीरः शुतः

यवक्ता । यद्वा घनशरीरः । क्षोभश्चर्षणीनाम् । संचालकः चर्षणीनामनुष्याणाम् । संक्र-
न्दनः । समाह्वता संग्रामकारिणाम् । आह्वयच । अनिमिपः । अपमाटौ । यद्वा अनि-
मिपोदेया । एकवीरः एकएवासहायो विक्रान्तः । यईदृग्गुणविशिष्टः सः सतंवह्वरः सेनाः

(१) वैश्वकर्मण होम समाप्त ।

(२) पाहवनीये प्रणीयमानेऽप्रतिरथस्य हादग व्रुवन्नमो सर्वत्रैके । अग्नी चयने इध्ममादोष्याहवनीये चित्ता प्रति नीय
माने ब्रह्माप्रतिरथमूत्स्य हादग ऋचो जपन्दक्षिणतोऽनुगच्छतीति सूत्रार्थः ।

अजयत् जयति । साकंसहैव । इन्द्रः ॥ ३३ ॥ संक्रन्दनेन शब्दकारिणा अनिमिषेण एक-
चित्तेन । अप्रमादप्रताया । जिगानाजयनशीलेन । युत्कारेण । युधसंप्रहारे । असप्रक्वि-
पियुत् । संप्रहारकारिणा । दुश्चयनेन अप्रच्युतखभावेनवा । धृष्णाना । प्रस-
हनशीलेन । तदिन्द्रेणजयत । ईदृग्गुणविशिष्टेनेन्द्रेण तज्जयत । दुर्जयमितिशेषः । तच्च-

सेनाऽअजयत्सुाकमिन्द्रः ॥ ३३ ॥ सुहृन्दनेनानिमिषेण ॥ जिघ्रसुनां
युत्कारिणांदुश्चयवनेनधृष्णानां ॥ तदिन्द्रेणजयतुत्संहदृध्वद्वयुधो
नरुइप्रुहस्तिनुवृष्णां ॥ ३४ ॥ सऽइप्रुहस्तैः ॥ सऽप्रुइहस्तैःसनि
प्रुङ्गिभिर्व्वशीसं०संष्टुासयुधुऽइन्द्रो०गुणेन ॥ सु०सु०जित्सो०मुपावा
सहध्वम् तच्चाभिभवत हेयुधः युधसंप्रहारइत्यस्यैतत्किपि बहुवचनम् । हेयोद्धारः । पादादाव-
भिमन्वितस्य चेत्यादि वदात्तः । हेनरः मनुष्याः इप्रुहस्तेनेन्द्रेण । वृष्णासिक्वा वपंणशीले-
नवा ॥ ३४ ॥ सऽइप्रुहस्तैः । सऽइन्द्रः इप्रुहस्तैः । योद्धृभिः संसृजति सऽइप्रुहस्तानेवयोद्धृन् । सनिप-

ङ्गिभिः । स एवेन्द्रो निपङ्गिभिः सुङ्गिभिः संसृजति निपङ्गिन एव योद्धुन् स्वान् । किञ्च । वशी ।
 कान्तः सर्वजनप्रियो वा स्यतन्त्रे, वानिगृहीतादि पङ्गोर्वा ईश्वरो वा । स एवेन्द्रो युधः योद्धुन् स्वान् ।
 यत्, गणे न संमृष्टा । किञ्च संसृजित् संसृष्टाञ्जयति शबून् । सोमप्राञ्चवाञ्जयतीच वाञ्जवलः
 संयागिवल निरपेक्षः । यद् ईति वलनाम उग्रधन्वा उद्यतधनुः । प्रतिहिताभिरस्ता । शत्रुशरीरेषु

हुशुद्धुर्गुग्रधंन्नुप्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३५ ॥ बृहस्पतुपति ॥ दीया
 रथेनरक्षोहामित्तारं ॥ ३६ ॥ अत्र प्रवाधमानः ॥ प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणोयुधा
 जयन्नुस्माकं मेड्यावितारथानाम् ॥ ३६ ॥ बलुविचञ्चायस्थविरः ॥ बु

प्रतिनिहिताभिरपुभिः इन्द्रः अस्ताक्षरे लनुमीयते लघुसंप्रधानोलक्षपाती वा इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥
 दृश्यते । इष्टहस्यते । परिदीया दीयतिर्गतिकर्मा । परियाहि रथेन । रक्षोहारक्षसां हन्ता ।
 अमिचान् गलून् । अपवाधमानः । किञ्च प्रभञ्जन्सदृशन् सेनाः । प्रमृणोयुवाजयन् मृणाति-
 ईमार्थः । तस्य किपिद्वितीया बहुवचनम् प्रमृण. हिंसकान् युधायुधेन जयन् अस्माकम् एधि

भन अग्रितागोप्ता । रथानाम् दृहसतिरपीन्द्रस्य पुरोहितइतीन्द्रसंबन्धेनैव सूयते ॥ ३६ ॥
 बलधिज्ञायः । यस्त्वं बलमाविष्कुर्वन्विज्ञायसे अयमिन्द्रइति । स्वविरश्च सर्वानुशासकः सर्वमा-
 त्योवाचिरन्तनोवा । प्रवीरश्चअभिवीरः वीरवीरसमि अभिवीरः । अभिसत्त्वाच सत्वंसत्त्व-
 लुविज्ज्ञायस्यविरुद्रुप्रवीरुद्रुसहस्रान्बुजीसहमानुद्रुग्रः॥ *अभि
 वीरोऽभिभिसंस्वासहोजजैत्रमिन्द्ररथुमातिष्ठगोवित् ॥ ३७ ॥ गोत्र
 भिदंहीविदंम् ॥ गोत्रभिदंहीविदंस्वचज्जवाहुञ्जयन्तुमज्जमंप्रमुण
 मभि अभिसत्त्वा । सहोजाश्च सहइतिबलनाम । बलात् जातः । नह्यन्यखाज्जात इत्यं-
 बलः स्यात् । सत्यं कैवलेतारं हेइन्द्र । रथम् अतिष्ठ । गोवित् सन् । स्तुतिवित्बन् । गोश-
 ब्देवाग्बचनः ॥ ३७ ॥ गोत्रभिदंम् । असुरगोत्रस्मिन्नीतिगोत्रभित् । अथागोत्रइतिमेवनाम-

० यमिवीरइतात्र अश्वरश्मिमतोतादि नासुत्रे ष्यभोतास्यदीर्घः प्राप्ता अभि विख्येपं खीरविश्व ख्यत्सहज्जवाज
 यमोऽपु एतेषु ष्यभोतात्पदं नदीर्घं मापयते प्रा० अ० ३ । सू० १००

सुपठितम् । सङ्घिगाः अपः लायते । तस्यगोत्रस्यमैषस्यभेत्तारंष्टयार्थम् । गोविदम् उपलब्धा-
 रम् । यद्वा । याग्निदंस्तुतिविदम् परिहृतंवा । वज्र बाहुं वज्रपाणिम् जयन्तम् जयतेर्गत्यर्थस्य ।
 अगम अगमतिमं ग्रासनास । संग्रामं गच्छन्तम् । प्रमृणन्तम् ओजसा । मृणति हिंसाकर्मा । प्रमद-
 यन्तं बलेन । इममिदम् हेसजाताः समानजन्मानो देवाः । अनुवीर्यध्वम् वीरकर्मकुर्वाण मनु-
 न्तुमोजंसा ॥ इमं संजाताऽऽनुवीरयदूध्वमिन्द्रं सखायोऽऽनूसर्दं
 भदूध्वम् ॥ ३८ ॥ अग्निगोत्राणि ॥ अग्निगोत्राणि सहस्रागाहंमा
 नोदयोव्वीरः श्रुतमंन्युरिन्द्रः ॥ दुश्चक्षुवुनः पृतनानुषाड्यद्व्युद्भ्योस्माक
 ऽसेनाऽवतुप्रयुत्सु ॥ ३९ ॥ इन्द्रं आसाम् ॥ इन्द्रं आसानुतावुहु

गयत्रीरकर्मणोऽप्रोत्वाहयत हेसखायः समानस्थानाः देवाः अनुमंरभध्वम् अनुसंगम्य रभसं कु-
 रत ॥ ३८ ॥ अग्निगोत्राणि । अग्निगाहमानो गोत्राणि असुरकुलानि । मेघदन्दानिवा । सहसावलेन ।
 (१) अदयोनिस्तिग्मः । वीरः विक्रान्तः । शतमन्युः बहुक्रोधः इन्द्रः । दुश्चक्षुवुनः अप्रमत्त्याव्यः ।

(१) दयारक्षित इति च पुस्तक पाठ ।

मनसाम् । भुवनच्यानानाम् भुवनच्यावनसमर्थानाम् धीपः शब्दः देवानां जयताम् उदस्थात् उत्थितः ।
 जतं जितमिति ॥ ४१ ॥ उद्वर्षय । उद्गतहर्षान् कुरु हे मघवन् आशुशानि । उत्सृत्वनाम् । उद्वर्षय च स-
 त्त्वनाम् । सत्त्वानां मनुष्याणाम् सामकानामदीयानां । सर्नांसि उद्वर्षय हे इत्यहन् वाजिनामश्वानाम्
 वाजिनानि वेजनवत्त्वानि । चञ्चलत्वं ह्यश्वस्यगुणः । उद्ग्रथानां च अग्रतायन्तुघोषाः । उद्वनन्तु च
 च्युवानुद्धीषीषोऽदिवानुञ्जयंतुमुदंस्थ्यात् ॥ ४१ ॥ उद्वर्षय ॥ मघवन्ना
 युं धान्यत्सत्त्वं नाम्नामुकानुमनान्शंसि ॥ उद्द्वृत्त्वहन्नुवाजिभुंब्वाजि
 नान्युद्ग्रथानुञ्जयतां त्यन्तुघोषाः ॥ ४२ ॥ अस्माकुमिन्दुः ॥ समं
 तेषु द्रुवजेष्वस्माकं तथाऽद्रुषं वस्तु जयन्तु ॥ अस्माकं वीराऽउत्तरिभव
 त्वत्प्रसादात् स्थानां च जयतां मेघोषाः शब्दाः ॥ ४३ ॥ अस्माकमिन्दुः । अस्माकं तावत् सम्यक्तेषु स
 गतेषु ब्रजेषु शत्रुबलघ्नजलोत्थितेषु । इन्द्रोरचिताभवतु इन्द्रप्रसादादेव अस्माकं याद्रुपवः
 ताः जदन्तु । अस्माकं वीरा उत्तरे विजयिने भवन्तु । अस्मान् उविनिग्रहार्थीदिकारः । अस्मा-

नेव हेदेवाः अवतरत्तत । हवेपुत्राह्वानेषु ॥ ४३ ॥ अमीपाञ्चित्तम् अग्वादेवता साचपुन-
 र्वाधिर्वा भयंश । यस्मादेतया विद्मोव्याप्तः अपचैयते नयाभच्यमाणः तस्मादग्वा अपयद्वा-
 न्याकारलोस्त । सूत्तष्टाप् ऐन्द्योभिरूपा द्वादशभवंतीतिश्रुतिः । इयमपौन्द्र सेनासंवन्विनी ।

रत्बुस्मार् ॥ ५८देवास * अवताहवेषु ॥ ४३ ॥ अमीषाञ्चित्तम् ॥
 अमीषाञ्चित्तमप्रतिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्यत्वेपरेहि ॥ अभिष्प्रे
 ह्निर्देहदुत्सुशौकैरुन्धेनुमित्वास्तमसासचन्ताम् ॥ ४४ ॥ अवंसु

अमीषाम् संवन्धिनांमनुव्याणाम् चित्तम् चित्तावीतिवचनव्यत्ययः प्रतिलोभयन्ती । लुभविमो-
 हने । विमोहयमाना । गृहाणामङ्गानि हेअप् ततःपरेहि । परागच्छ पुनरन्यान्शब्दगृहीतुम्
 अतोभूयो भूयोकरणैतानेवशब्दं न भिष्प्रेहि । निर्देहचैपां हृदयानिशौकैः । हृत्स्वितिसप्तमीव-
 द्भवचनं द्वितीयावज्जवचनस्थाने । हृदयानिर्देहशौकैः । यथाश्रद्धेन ध्यानलक्षणेन अभिवाः

* पिपासोमपि वासुतस्ये च्यादिपूर्वेण हवेपुपरैश्रवतेत कारथ्यदीघदिशि श्रवताह श्रेष्वितिषिद्धम्

तमसासचन्तम् । तमसासंसेव्यंताम् । तमसासंशिलय्यंताम् । वादशैन्ध्यःसमाप्ताः ॥ ४४ ॥ पृष्ट-
 त्विनियोगसंवाः । अत्रस्रष्टा इपुटेवत्यानष्टुम् । परावस्रष्टानिचिप्ता परापतपरागच्छ ।
 हे शरव्ये शरमयीद्रुपुःशरव्या । हे वृहस्पतिव्रह्मणाभिमंलिते अभिमंथ्यअतितरां तीक्ष्णी-
 क्षने गच्छपरापत गच्छेत्यातिशयार्थं एकार्थयोरारख्यातयोर्द्विवचनम् अमिवाङ्गप्रपदस्र । माच
 ष्ट्यापरा ॥ पतुशरव्येव्रह्मसंश्रिते ॥ गच्छामिन्नाङ्गप्रपदस्रसुसामी
 प्राङ्गञ्चुनोच्छिषः ॥ ४५ ॥ प्रेतं ॥ प्रेतम् * जयंतानरुद्रैवृशर्मय
 च्छतु ॥ उग्र्यावः सन्तुवाहवीनाधुष्यायथासंथ ॥ ४६ ॥ अस्मैया ॥

अनीयाममिवाणां कञ्चन उच्छिषः उच्छेद्य । उद्रुतमूलान्कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥ प्रेत ।
 योद्धुःसौति । अत्रुष्टुम् हेनरःमनुष्याः प्रेतगच्छत ॥ जयतच इन्द्रश्चवःशमे । शरणं
 परित्वाणम् यच्छतददातु । उग्रा उग्रणीयुधाः व.युष्माकम् सन्तुवाहवः । अनाधृष्याः अप्र-

• धारयामयोजावसचखे तादिमूत्रेण जयतामर इतत्वनकारे जयतेतस्यदीर्घं प्रा० अ० ३ । मू० १०८ ॥

घृष्याः यथाययम असद्यमवथ । तथाउग्रानःसन्तुवाहवइत्यनुपङ्कः ॥ ४६ ॥ असौया । सारतौवि-
ष्टुप् । अमौयासेनाहेमरुतः परेपांशुव्रणाम् अभिरेति अभ्यागच्छति नःअस्मान्प्रति ॐ जमात्रले-
नसईमाना । तांसेनांगूहृतव्याश्रुत । तमसाअप्रव्रतेन व्रतमितिकर्मनाम । अपगतकर्मणा । येनत-
मसाव्याप्तानां नशयंकर्माणि तदप्रव्रततमःतेनाप्रव्रतेनतमसावागूहृतयेथामौ अन्योअन्यंनजानन् । यथा-

सेनामरुतुःपरेषामुभ्यैतिनुःश्रीजसुस्पृहमाना ॥ ताङ्गूहृततमुसा
पं०व्रतेनुयथामौऽअन्योऽअन्यन्नजानन् । ४७ ॥ यत्त्रंबुणाः ॥ सुम्प
तान्तकुमाराव्विशिखाऽइव ॥ तन्नुऽइन्द्रीबृहस्पतिरदितिःशर्मभय

अमौसैनिनाःअन्योन्यंपरस्परंनजानीयुः ॥ ४९ ॥ यत्त्रंबुणाः । लिङ्गोक्तदेवतापंक्तिः । यत्त्रंबुणा
इवःसंपतन्ति अनिमयोदम् । कथमिव कुमाराविशिखाइव । यथाकुमाराअदृष्टपरिकारिणः
विगतशिखाःसर्वसुण्डाः तन्तमर्थंसनिपतेयु रेवंसंपतन्ति तत्त्रंबुत्थर्थः । नः अस्माकम् इन्द्रः
शर्मयरणम् यच्छतददात । दृश्यसतिःशर्मयच्छतु । अदितिः शर्मयच्छतु विश्वाहासदाकालंन

र्यमयच्छु । इन्द्रःइस्पतिःअदितिः ॥ ४८ ॥ (१) मर्माणिते । लिङ्गोक्तदेवताचिट्, प् । कवचंप्रय-
 च्छते मर्माणितेतववर्मणाकवचचेनच्छादयामि । सोमश्चराजात्वाम् अमृतेनअनुवस्ताम् आच्छा-
 दयत । किञ्च उपैर्वरीयोवरुणस्ते कणोतु । पृथोरपिपृथीयः वरुणःतवकवचं करोतु ।

च्छतु * व्विभ्रवाहुशर्ममयच्छतु ॥ ४८ ॥ मर्माणिते ॥ मर्माणितेव्व
 र्मणाच्छादयामिसोमंस्त्वाराजामृतेनानुवस्ताम् ॥ उरोव्वरीयोव्वरु
 णस्तेक्षणोतुजन्यन्तुत्वानुदेवामंदन्तु ॥ ४९ ॥ [१७] उदेनम् ॥

किञ्च जयन्तत्वाम् अनुमदन्तु उत्साहयन्तुदेवाः ॥ ४९ ॥ (२) उदेनम् । समिधमादधाति ।

(१) का० मर्माणि तदिति कवच प्रयच्छति । महाव्रते यागिऽध्वर्युं क्षत्रियाय सत्राहं परिधानोय प्रयच्छतोत्यर्थः ।

(२) का० शोर्द्रादुम्बरीष्टं तोपितास्त्रिभ उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् अगुञ्जा उदुम्बरतरुत्थया रात्रौ घृते स्थिता प्रादेशमा-
 दोप्त्रिभ समिध ऋक्त्रयेण गालाहार्यं चुहोति ततोऽग्निप्रणयनमित्यर्थः ।

• वित्राहेतात्र नरहामित्नेपुच । १०३ । नरहामित्ने पुचप्रतायेपु, विवगशब्दो दीर्घमापद्यते इति मूत्रेण हापरिविगवदस्य
 दीर्घं प्रा० अ० ३ ।

तिष्ठमिरुष्टुभिः तत्रप्रथमानेयौ द्वितीयेन्द्रीहृतीया लिङ्गोक्तदेवता । उदैनसुत्तरान्नय । एनं-
यजमानम् उन्नतराम् हेअग्ने । इतेनश्चाहुतिसंबन्धेन आहुतश्चभिद्धत । जुहोतिरेतद्रूपं
नतुह्वयतेः रायस्योपेणच धनस्यपुष्ट्यासंहज । प्रजयाच वहुपुवपौलसंकुलंक्रधिशुशु ॥ ५० ॥ इन्द्रेमम्
हे इन्द्र एनंप्रजमानम् प्रतरान्नय । सजातानांचसमानजन्यनांच । अशत् भवतुवशीकान्तः

उदैनसुत्तरान्नयाग्नेष्टृतेनाहुत ॥ रायस्योपेणसंहजप्रजयांचव
हुङ्क्षधि ॥ ५० ॥ शतम् १०० इन्द्रेमम् ॥ इन्द्रेमम्प्रतरान्नयसजाता
नांसहशो ॥ समेनंञ्चसंसासृजदुवानांभागुदाऽशसत् ॥ ५१ ॥ यस्य
कुर्मीगुहेहुविस्तसंगनेव्वह्युत्सम् ॥ तस्मैदेवाऽअधिब्रवन्नयञ्जुव्र

इश्वरोया । किञ्च समेनं वर्चसासृज संहजचएनंयजमानं । वर्चसा खेनखेनकर्मणावर्णीना-
मुल्कार्योवर्चः । देवानांचभागदाः असतुभवतु । यज्ञसमाप्तित्वत्पमादात्प्राप्तोत्वित्यर्थः ॥ ५१ ॥
यस्यकुर्मः । यस्यप्रजमानस्य कुर्मःगुहेहृदिः तंदिअग्नेवद्वेय त्वंप्रजयापरुभिश्च । तस्मैदेवाश्च-

धिमुञ्चन् । उपरिभावेन यत्प्रशस्तं कल्याणान्तत्त्वन्तु । अयं ब्रह्मणस्पतिरग्निः ॥ ५२ ॥ अग्नि-
सद्यच्छति । (१) उदुत्वेति व्याख्यातम् ॥ ५३ ॥ चिद्यं गच्छन्ति । पञ्चभिर्कृत्स्नैर्गन्धर्वाणां साधनवा-
दिनीभिः । (२) पञ्चदियः । हेत्विष्टुमौ । पञ्चदियः देवैः देवानां संवन्धिन्यः यज्ञम् अवन्तुपालयन्तु ।

हमंगुस्प्रस्तिः ॥ ५२ ॥ उदुत्वा ॥ उदुत्वा विप्रश्वेदेवाऽअग्नेभरन्तु चि
त्तिभिः ॥ सनीभवशिवस्वःसुप्रतीकोव्विभावसुः ॥ ५३ ॥ पञ्चुदि
शः ॥ पञ्चुदिशुदेवैर्युञ्जमवन्तु देवीरपामंतिन्दुर्मृतिस्वाधमानाः ॥

स्यं वदेश्यः । किंकुर्वाणायज्ञमवन्तु । अपामतिन्दुर्मतिं वाधमानाः । असतिम् असननम् अज्ञा-
नम् असतिः । दुर्मतिं च किञ्च पायसोपेधनस्य पुष्टौ । यज्ञपतियजमानम् आभजन्ती भागिनं कु-

(१) का० विरुक्तायामुदस्योदुत्वेति होचा प्रथमायामृचि त्वि पठिताया सत्या प्रतिप्रस्थाता उदु त्वेति मन्त्रेण प्रदीप्तमिध्मं
शालाहायद्विध्वं सुत्पाटयतीत्यर्थः ।

(२) का० चिता प्रतिगच्छन्त पञ्चदिय इति ततो ब्रह्महीनध्वर्युं प्रतिप्रस्थाटयजमाना पञ्चदिय इत्याद्यत्कृपञ्चकेन चित्तं
प्रति गच्छन्ति । सवर्षा मन्त्रपाठ इति कर्क अध्वर्योरिवेति हरिस्वामिन इत्यर्थः

र्वयः । रायस्योपेच अधिलपरि । यज्ञः अस्यात्त्तिष्ठतु । दिग्भरेवस्यापितः अभिङ्गतः ॥ ५४ ॥
 समिद्धे अग्नौ । असंबद्धानिवाक्त्वानि यद्योगातद्योगश्च संबद्धानिभयन्ति । यः समिद्धे सम्यग्दीप्तौ
 अनौप्रणीयमाने अधिमामहानः दजमानोवैमामहान इतिश्रुतिः । महपूजायाम् । उपरि-
 भावेनदेमाना मत्यर्थपूजकः । आत्मानम्बाह्यतद्वत्वं मन्यमानोऽग्नि मनुगच्छति । यस्यच उक्त्य-

रायस्योषेषेषुज्जपतिमुभजन्तीरायस्योषेषिऽअधियुञ्जोऽअंस्तथात् ॥
 ५४ ॥ समिद्धेऽअग्नौ ॥ समिद्धेऽअग्नौवधिमामहानऽउक्त्यपत्रुऽईहुतो
 गृभोतः॥तुप्तहुर्मन्त्रंरिगृह्यायजन्तोऽज्जायिद्गृह्यमयजन्तुदेवाः॥५५॥

पत्रोग्निः प्रणीयमानः अग्निष्टोमे उक्त्यानिभवन्ति तदंगभूतएवायसग्निः । इत्यः यद्विद्यः ।
 गृभोतः गृहोतोधारितोऽध्वर्युणा यस्यचमामहानस्य तप्तंरुचितंषर्मं परिगृह्यपरीशासाभ्याम् अय-
 जत्तन्मत्स्यजः यस्यचजर्जेन अन्नेनहविल्लक्षणेन । यज्ञमयजन्तु संगतंवाकृतन्तः देवाक्त्वजः ।
 सोऽयंअतद्वत्तद्वत्तियेषः ॥ ५५ ॥ देव्यायध्वं दृहतीवापंक्तिर्वा । यस्मैअग्नेये देव्याय देवानां

संबन्धने । धर्मे धारयित्वे जगतः । जे द्वे योपयित्तमाय । पयोदानार्धनीयत इतिवाक्यशेषः ।
 वक्ष्यदेवयोः देवाश्चस्यशेषः । श्रीमनाः भक्तेभ्यः श्रियंदातुकामः । श्रीर्वायस्यमनसिवसतिः ।
 शतपथाः । वह्ननिपथांस्यन्नानि यस्यासौबहुपथाः । पञ्चपरिगृह्यगृहीत्वा । देवाः ऋत्विग्य-
 जमानाः यज्ञकर्तुमागच्छंति । तं देवाऋत्विग्यजमानाः देवेभ्यः यज्ञं कर्तुकामाः । देवेभ्योऽञ्ज-
 हुयन्तः अन्नं कामयमानाः अस्युपरिवार्यस्थिताः ॥ ५६ ॥ वीतर्तं हविः । वीतम् । वीतम्

देव्यां यधुर्त्रे ॥ जोषट् देवुश्श्रीश्श्रीः संनांसुतपयांस ॥ परिगृह्यद्विवा
 युजज्ञमायन्देवादेवैभ्योऽश्नुदधुवर्धन्तोऽश्नुस्त्युंस ॥ ५६ ॥ व्वीतं ह्रुविः ॥
 शंसितं शंसितायुजङ्घौ तुरीयोयुजङ्घोयत्र ह्रुव्यमेति ॥ ततोऽब्युकाऽश्ना

कामितमिष्टमभिप्रेतम् । शमितम् सुसंस्कृतमन्त्रैः । शमिता । शमित्वेतिव्यत्ययोवाक्यशेषात् ।
 यजङ्घौ यागाय । तुरीयश्चाबयज्ञो भवति । यजङ्घत्यभूतं ह्रुव्यं ह्रुविरिति । अर्धयुः पुरस्ताद्यजं-
 पिबपति होतापश्चाद्देव्याह ब्रह्मादिक्षिणतोपरिधं जन्त्ये षण्णवतुरीयश्चतुर्थोदज्ञः । ततः

तन्नातस्वप्नादृत्यिताः धाकाः वचनानिऋग्यजुः सामलक्षणाणि । आशिषश्च नोऽस्मान् जुष्टु-
 न्तासिवन्ताम् यज्ञफलमस्मानालिङ्गयत्वित्यर्थः ॥ ५७ ॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः । विष्टुप् । असौ-
 वाश्चादित्यएषोऽग्निरिति श्रुतिः । यः सूर्यरश्मिः सूर्यमदृशरश्मिः हरिकेशः हरितवर्णकेशः । सः
 पुरस्तात् सविह्ररूपेण ज्येतिः उदयान् उद्गच्छति । अजस्रमनुपचीरणम् । तस्यचान्तेः
 शिषोनीजुषन्ताम् ॥ ५७ ॥ सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सवित्ताज्ज्यो-
 त्तिरुदयारः ॥ अजस्रम् ॥ तस्यपूषाप्रसवेर्यातिब्रिहान्तसुम्यशुन्निवप्रशुवा
 भुवनानिगोपाः ॥ ५८ ॥ त्विमान्ऽपृषट्पिबोमह्यः आस्तऽआपिप्रिवान्त्रो
 दसोऽश्रुन्तरिचम् ॥ सस्त्रिभ्रश्वाचौरुभिचवद्विष्टुताचौरन्तुरापूष्वमपरञ्चके

प्रुपाप्रसवे याति विह्वान् । स्वमधिकारं जानानः । पशवोवैपूषेति श्रुतिः । लक्षणया-
 सचाग्निर्याति । प्रणीयमानः । सम्पश्यत् विश्वाविश्वानिभुवनानि । भृतजातानि । गोपाः
 गोपायितासमसाजगतः । ॥ ५८ ॥ आग्नीन्धे अशमानं पृश्निचसुपदधाति विमानएषद्विह्वान्

विदुःश्यामादित्य देवत्याभ्याम् । यएपश्चादित्यो विमानोनिर्माताभूतग्रामस्य । दिवोमध्ये आस्ते ।
 द्युलोकसमध्ये आस्ते । अपप्रिवान् । प्रापूरणे । आपूरयन् रोदसीद्यावाष्टिब्यौ अन्तरिक्षं
 च । स्वकीयेन प्रकाशेनापहृत्य शार्वरन्तमः । सविश्वचौरभिचटे हताचौरभिचटे हताचीः । विश्वं
 हविरञ्चितमस्या मिति विश्वाचीवेदिः । हतमसग्रामञ्चनमिति हताचीक्षुक् । वेदीश्चसुचश्चा-
 भिपथति । यन्नङ्कुरुं नेतुं गृहीतुं पश्यतीत्यर्थः । अन्तरापूर्वमपरंचकेतुम् । अन्तराअन्तरेण ।
तुम् ॥ ५६ ॥ उक्षासंमूद्रः ॥ उक्षासंमूद्रोऽश्रुकुणः सुपुणः पूव्वस्युयोनिं
स्मितुराविवेश ॥ मद्धेदिवोनिहितः पुष्पिनुरश्रुम्विचक्रमेरजसस्पृ
 पूर्वमिमंलोकम् अपरञ्चामुलोकम् । किञ्च । केतुम् चितंजनानाम् तच्चसर्वमभिचटे भिर-
 श्यति । अथोयञ्चेदमेतर्हि चीयते यच्चादः पूर्वमचीयते ॥ ५६ ॥ उक्षासमूद्रः । दडदयकाले
 उक्षासेवनः समूद्रः समुन्दने भगति तस्मिन्काले अश्रयथाया अतितरापतन्ति तदभिप्रायमेतत् ।
 अरण्यः । वर्णतोनिर्देशः । सुपर्णः सुपतनः । । यश्चपूर्वस्य द्युलोकस्य । येनिम् स्थानम्
 पितुः पितृभूतस्य । ततोहिजायमान उपलभ्यतश्चादित्य इतिपिताद्युलोकः आविवेश आविशति ।

उदितमावः । यश्चमध्येद्युजोऽकमप्र निहितः श्वस्थितः । पृथिनः समस्तरश्मिसंकुलो विचिबः ।
अश्माश्रयनो व्यापकः सगत् मविचक्रप्रेचक्रममाणः । रजवः रंजनमर लोकावयसप्र । पाति ।
गोपायति । अन्तोअन्तान् योह्यन्तान्पातिसमध्यं पात्येव ॥ ६० ॥ निधायैनमतिक्रामन्तिचतसृभिः ।
इन्द्रंविष्वा इतिव्याख्यातम् ॥ ६१ ॥ देवहृद्यज्ञः । तिखोनुष्टुभः । आदेहोउष्णिहौवा । योदे-
त्यन्तौ ॥ ६० ॥ इन्द्रं विप्रश्वाः ॥ इन्द्रं विप्रश्वाऽअवीष्वधन्समुद्रव्यं च
सुङ्गिरः ॥ रुथीतमर्धरुथीनुंवाजानुं सतपंतिम्पतिम् ॥ ६१ ॥ देव
हृद्यज्ञः ॥ देवहृद्यज्ञऽआचं ववत्सुहृद्यज्ञऽआचं ववत् ॥ यक्षदुग्नि
देवीदुवारं ॥ आचं ववत् ॥ ६२ ॥ वाजस्यमा ॥ प्रसुवऽउदृग्राभिणी
वहः देवान् आह्वयति यज्ञः । सश्रववत् । आवहतुचदेवान् दजतुचेतिचकारः ससु-
च्यार्थीयः । यश्चसुभहः । सुह्यमिति सुखनाम । सुह्यमाह्वयति यज्ञः मश्रावहतुचदेवान्
यजतु । किञ्च यजतु यजतुचअग्निः देवः देवान् आचवत् आवहतुच ॥ ६२ ॥ वाज-

सामा । वाजसामानसा । सामाम् प्रसवः प्रसूतिरुत्पत्तिः अभ्यनुज्ञात्वा । उद्ग्राभेण उद्गग्रहणेन ।
 ऊर्ध्वहिगह्यदोयतइतिउद्गृहणंदानंतेनेत्यर्थः । उद्गृह्येत् उद्गृह्णीयात् । ह्यग्रहोभ्यच्छन्दसिह-
 येतिहकारसामकारः । अधश्चयसमन्तरमेवसपलान् इन्द्रः सेसस निग्राभेणनिचैर्ग्रहणेन नीच-
 हिहस्तंश्रुत्वाभिजादिर्गृह्यतेयाचिष्णुतया । अनन्ततयाच । अधरान् अधोगमनान् अकः

दंग्रभीत् ॥ अधांसुपत्क्रानिन्द्रेमिनिग्राभेणाधरारं ॥ ५ अकः ॥ ६३ ॥
 उद्ग्राभञ्च । निग्राभञ्चुब्रह्मदेवाऽश्र्वीष्टधन् ॥ अधांसुपत्क्रानिन्द्रे
 गनीमैव्विषूचीनुद्व्यस्यताम् ॥ ६४ ॥ [१५] क्रमदूध्वसुग्निनां ॥ क्रमं

करेत् ॥ ६३ ॥ उद्ग्राभञ्च । उद्ग्राभञ्च अस्त्रिषयनिग्राभञ्च शत्रुविषयम् । ब्रह्मचत्वयौलज्यं
 यज्ञत्रिपयम् देवाः अश्र्वीष्टधन् वद्वयन्तु । अथसपलान् इन्द्राग्नौ सेसस । विषूचीनान् विष्व-
 गञ्चनान् नानागतोऽकृत्वा । व्यस्तांविष्पिपन्ताम् अपुनरागमनाय ॥ ६४ ॥ चित्यमारोहन्ति
 पञ्चभिः । (१) क्रमध्वमग्निना । अनुदुप् । हेक्वत्स्त्रियजमानाः । क्रमध्वम् आक्रमद्वम् ।

(१) का० क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति । ते ऋत्विज क्रमध्वमिति पञ्चभिस्त्रियंन चित्याग्निमारोहन्तीत्यर्थः ।

अग्निनाचिन्नेन लोककालान्यादिवपुषा । नाकन्दित्रम् । उख्यम् । उखायाधृतम् अग्निम्
 उख्यम् । हस्तेषुविश्वतः धारयमाणाः । ततोदिवः षष्ठमारुह्यस्वर्गलोकंगत्वा मिथ्याः समान-
 लोकस्थानायुषः देवेभिः देवेः सहआध्वम् आसनं कुरुत देवोभूताः । आसरेतद्रूपम् ध्वसमि-
 दूध्वसुग्निनानाकुसुमख्युर्हस्तेषुविश्वतः ॥ ६५ ॥ दिवस्पृष्टुं स्वर्गं त्वा
 सिप्रश्रुदिवेभिरादूध्वम् ॥ ६५ ॥ प्राचीमनु ॥ प्रदिशुमप्रेहिद्विद्वानुगने
 रग्नेपुरोऽअग्निवर्भवेह ॥ विश्वश्रुऽआशुदीद्यानोविभुश्रुज्जीनोधिहि
 द्विपटुचतुष्पदे ॥ ६६ ॥ पृथिव्याऽश्रुहम् ॥ पृथिव्याऽश्रुहसुदुन्तरि
 सत्तारलोपेन ॥ ६५ ॥ प्राचीमनु । विष्टुप् । प्राचीदियम् अनुप्रेहिप्रगच्छ । विद्वान् स्वम-
 धिकारजानानः । अग्नेः इष्टकास्यलरूपस्य । हेअग्नेः उख्यरूपप्रणीयमान । पुरोअग्निः ।
 पुरोगामीअग्निर्भव इहयज्ञे । ततोविचाः सर्वाः आशाः दियः दीद्यानः । आभासयन् विभाहि ।

धिप्रिधं'दोपस्र । ऊर्ज्ज्वनः घेहि । विपदे चतुष्पदे । विपद्गः । चतुष्पाद्गश्च ॥ ६६ ॥ पृथि-
 व्याग्रहम् । पिपीलिकमध्याहती । यजमानआह । पृथिव्याः सकाशात् अहम् उदन्तरिक्षमा-
 रुहम् ऊर्ध्वक्रमेण अन्तरिक्षमाखुटः । अन्तरिक्षाच्चादिवमारुहम् । द्युलोकमाखुटः । दिवः
 नाकस्यट्टमाखुटः । नाकस्यपृष्ठाच्च स्वरादित्याख्यं ज्योतिः अगाम् आगतः प्राप्नोहं चिसीभूतः ।
 द्रुमारुहमुन्तरिक्षादिवुमारुहम् ॥ दिवोनाकस्यपृष्ठात्सुख्योतिर
 गामुहम् ॥ ६७ ॥ स्वर्थ्यन्तः ॥ स्वर्थ्यन्तोनापिचन्तुऽआद्यांरोहन्ति
 रोदसी ॥ युचञ्चथेव्विभ्रुश्वतोधारुदसुविद्वांसोव्वितेनिरि ॥ ६८ ॥ अ
 गार्हपत्यादानौधीयमागच्छ नयादागनौधीया दाहवनीयमित्यादिश्रुतिः अग्नीनांलोकसंस्तवंद-
 शेयति ॥ ६७ ॥ स्वर्थ्यन्तः । अनुष्टुप् । अत्रद्वितीयोऽर्ध्वः प्रथमव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् ।
 यन्नर्थेयजमानाः । विभ्रुतोधारं सर्वतोधारम् । आहुतिदक्षिणान्तािनयन्नस्यधाराः । ताभि-
 र्ध्वोऽवर्षति । यद्वा विश्वस्रजगतोधारयितारम् । वैश्वानरमास्तवसे द्वीरा वाजस्यप्रसवीयानि

धारावायज्ञस्य । सुत्रिर्द्वासः ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणः । त्रितेनिरेवितन्वन्ति । स्वर्थन्तः स्वर्लो-
 कंगच्छन्तः नोपजन्तेपुत्रपश्चाद्विद्वत्कृतकृत्यात् । आरोहन्तिहिद्यांरोदसीदिव एतद्विशेषणम् नटु-
 द्यावापृथिव्यो रभिधानम् दिवइति स्रःशब्देऽपादान सामर्थ्यात् कथमृतां द्यामारोहन्ति । रोद-
 सीरोधौ वराहचुरायोकादीनाम् ॥ ६८ ॥ अग्नेप्रेहिप्रयाहि । प्रथमः देवयताम् देवान्यष्टु-

ग्नेप्र ॥ अग्नेप्रेहिंप्रथुमीदेवयुताञ्चक्षुर्देवानांमृतमर्थ्यानाम् ॥ इयं
 क्षणाभृगुभिःसुजीषाः स्वर्थन्तुयजमानाःस्वुस्ति ॥ ६९ ॥ नक्तीषा
 सा ॥ नक्तीषासुसमनसुव्विखंपेधुपयैतुशिभुमेकं ६ समीची ॥

मिच्छताम । यत्त्वं वज्रुः देवनामपिचमर्त्तानां मनुष्याणाम् । ततस्त्वयिप्रथमंप्राप्ते सति ।
 इयक्षमाणाः भृगुभिः । यागंक्षुवीणाः । भृगुग्रहणसार्पेया न चान्न्र. क्षुणोपलक्षणार्थम् । मजोषाः
 समानजोयणाश्च देवैः सन्तः । स्वर्लोकम् यन्तुयजमानाः स्वस्तिअविनाशेन ॥ ६९ ॥ पयसा-

भिजु, होति । (१) नक्तोपासा । व्याख्यातम् ॥ ७० ॥ अग्नेसहस्राक्ष । आग्नेयीविराट् । हेअग्नेसहस्राक्ष । हिरण्ययकलेर्ना एपसहस्राक्षः । शतमूर्धन । यददः शतश्रीर्पादद्वो सृजत । यस्यचतव । शतंप्राणाः सहस्रंब्यानाः । यद्यत्त्वं साहस्रस्या रायोर्धनस्य हविल्लक्षणस्य

द्यावावासांशुकमीऽश्रुन्तव्विर्भातिदुवाऽश्रुग्निन्धारयन्द्रंविणोदाः ॥ ७० ॥
 अग्नेसहस्राक्ष ॥ शतमूर्ध्वच्छ्रुतन्तेप्राणाऽसुहस्रंब्यानाः ॥ त्वदसा
 हस्रस्यंरायऽङ्गिशिषुतस्मैतेव्विधेमव्वजायुसाहा ॥ ७१ ॥ सुपुशो

ईशिषे । तस्मैतेतुभ्यम् विधेम । विश्रुतिर्दान कर्मा । दक्षः । वाजाय वाजसितिविभक्तिव्य-
 लयः । वाजमन्नं हविल्लक्षणम् । स्वाहासुद्धतमस्तु ॥ ७१ ॥ स्वयमाहस्याया मग्निंनिद

(१) का० स्वयमाहसामध्यग्नि न्यारयञ्चुक्त्वत्सापयसाभियुहोति कथ्याया दोहनेन स्वयमाहसामवसिञ्चयन्तीपासति ।
 अथ्युं स्वयमाहस्यैऽकोपरि समीपे प्रतिप्रस्थात्रा तमग्नि धारय नृक्षणवर्णाया श्वेतवत्साया गोर्दुग्धेन स्वययदोहनपा-
 त्तेणुइस्थानीयेन स्वयमातृणा सिञ्चन्निधमस्येऽन्तो जुहोति नक्तोपासेतुग्धयेनेत्यर्थः ।

धाति । सुपर्णोसीति हाभ्यामाग्नेयीभ्यां पंक्तिचिट्भ्याम् । यस्त्वसुवर्णंभदसि । गरत्मान्
गरणवा अशनायाशरीरः । सपृष्टेपृथिव्याः सीद अस्थानं कुरु । भासाचदोप्ल्या न्तरिन्नम् आपृ-
सिगुरुत्क्मान्पृष्टेपृथिव्याःसीद ॥ भासांतरिन्नमापृणुज्ज्योतिषा
दिवसुत्तंभानुतेजसादिशुऽउहं*हे ॥७२॥ आजुह्वानंऽसुप्रतीकऽ ॥
पुरस्तादग्नेस्वन्ध्यानिमासीदसाधुया ॥ अस्मिन्सुधस्थेऽब्रह्मन्तर
णआपूरय । ज्योतिषाच दिवम् उत्तमान उत्सम्भय । तेजसादिशः उहृठं०ह ।
तेजसाचदिशः हृढीकुरु । आदीपनार्थोवाहृंहतिः ॥ ७२ ॥ आजुह्वानः । अभिह्वयमानः ।
सुप्रतीकः सुसुखः सन् । पुरस्तात्पूर्वस्यादिशि । हेअग्ने । स्वयोनिस्यानम् आसीदअधिदिठ

* अतुस्वाररूपस्य ठंकारस्वाह्मात्रिकता भवति व्यञ्जन चार्धमात्रिकमिति शास्त्रात्, तथापि प्रातियाज्यस्य "अतुस्वारा
ह्रस्वपूर्वोऽध्यर्धं मात्रा पूर्वा चार्धमात्रेति" । "दीर्घादर्थमात्रा पूर्वा चाध्यर्धेति" इत्याद्या सुवाभ्यां माहंकरमात्रा प्रतिपादिता,
अत एव याज्ञवल्क्यमध्वरिणा शिखायां गुरो ठंकारे लघौ पुंकारे दीर्घंठंकारे च क्रमेणाहुठाङ्गुलिपक्षेप उक्तः । अतुस्वा-
रेऽहुठञ्चेपथाहुठाकुञ्चन लघौ । दीर्घे ऋञ्चे च तर्जनीया प्रसार परिकोचिन्त इति ।

साधुया साधुक्रियाविशेषणत्वेन युत्तात्राख्याख्यातम् । ययमपिच हेविश्वे देवाः यजमानश्चसीद-
दत् । अत्रस्थानं कुपत । अस्मिन् सधस्येसहस्थाने । अधियज्ञेस्वर्गाख्ये । स्वर्गोवैलोकः सधस्य-
इतियुतिः । अध्युत्तरस्मिन् सर्वोत्कृष्टे । अत्रतृतीयः पादः पश्चाद्ग्राह्यायते अर्थसंबन्धात् ॥ ७३ ॥
तिस्रः समिधश्चादधातिस्त्रिभिः षट्भिः । अत्रकण्वः सावित्र्या विष्टुभापुरस्ता ज्योतिषा धनुं-

स्मिन्विश्वेदेवायजमानश्चसीदत् ॥ ७३ ॥ तां० संवितुः ॥ तां०
संवितुर्वरेण्यस्यचित्रामाहं ब्रूणिसुसुतिं त्रिप्रश्वजं न्याम् ॥ यामंस्युक
रण्वोऽअदुंहुत्प्रपौनां सुहस्रंधारुभ्ययं सामुहीङ्गाम् ॥ ७४ ॥ त्रिधेमं

कामदोहनीं प्रयोययाचे । तां० सवितुः । तांसवितुः संबन्धिनीम् । वरेण्यस्यवरणीयस्य ।
चित्रांचायनीयाम् आहणे आहणोमि स्वीकरोमि । सुसुतिम् कल्याणमतिम् विश्वजन्याम्
सर्वजने भगोहिताम् यांसुसुतिंप्राप्य । अस्त्रसवितुः संबन्धिनीम् कण्वः अदुहत् । दुग्धवान्
प्रपौनांपूरितांपयसा । सहस्रधारांवज्रधारां बहवोवाकुटुं वसत्र धारयित्रीम् । महीं महतीं गाम् ॥ ७४ ॥

त्रिधेमते । त्रिस्थाने, ग्निदेवता विष्टुप् । विधेमः । विदधाति दीनकर्मा । दक्षः । तेषु भ्राम् ।
परमेजन्मन् हेअग्ने परमेजन्मनिजाताय आदित्यात्मना स्थिताय । द्यौर्वीअसपरमञ्जन्म । विधेम-
सोमैः सुतिभिः । अवरं मधस्थे स्थिताय विद्युदात्मना । अन्तरिक्षं वा अवरं मधस्थम् । यस्मान्-
तृयोनेः उत्आरिथा ऋगतौ । अस्यैतद्रूपम् । दस्माच्च स्थाना दुह्नतोसि । यजे तत्स्थानमसहम्

ते ॥ परमेजन्मन् नरनेष्विधेमस्तोमैरवरं सुधस्थे ॥ यस्माद्धीनेषु दारि-
श्रायजेतरप्रत्वेहुवींषिजुहुरे समिद्धि ॥ ७५ ॥ प्रेद्धोऽअग्ने ॥ प्रेद्धोऽअ-
ग्नेदीदिहिपुरीनीजं स्वयासुग्भ्यायविष्टु ॥ त्वांशुशप्रवन्तुऽउपय

एषवाअसप्रस्योयोनिः । एषइतिचित्तो ग्निरुच्यते । किञ्च प्रत्वेहवीठं दिनङ्करे समिद्धे । जुहोमि
त्वयिहवीषीपि समिद्धे सम्यग्दीप्तं ॥ ७५ ॥ प्रेद्धोअग्ने । आग्नेयोविराट् । प्रकर्षेण इहः दीप्तः
सन् हेअग्नेभूयोपि दीदृदिहिदीप्यस्व । पुरः अग्रत नोस्माकंब्यवस्थितः । एतयाअजस्रया
अनुपचीण्या । सूर्यासमित्काटिकया । सूर्मीशब्दः काष्ठवचनः । सूर्मीज्वलन्ती वाश्लिष्यादि-

तिचक्षुतिः । हेयविष्ट युमतस । यतश्चत्वामेव शश्वन्तःशशत्रुतिकाः उग्रदन्तिःउपगच्छन्ति
वाजाःअन्नानि अतोदीदिहीतिसंबन्धः ॥ ७६ ॥ तिस्रश्चाहुतौर्जुहोति । अग्नेतमद्योतिव्याख्या-
तम् ॥ ७७ ॥ चित्तिञ्जुहोति । वैश्वकर्मणीजगत्यतिजगतीवा । चित्तिम चेतमेपावृत्त्वित्यज-
न्तिव्याजाः ॥ ७६ ॥ अग्नेतम् ॥ अग्नेतमुद्याश्वबुद्धस्तोमैःकृतु
न्नभद्रदृष्टिस्पृशम् ॥ ऋद्ध्यामातु ऽश्रीहैः ॥ ७७ ॥ चित्तिञ्जुहोमि ॥
चित्तिञ्जुहोमिमनसाधुतेनुयथादिवा ऽहुहागमन्वतीतिहोत्राऽऽकृताह
धः ॥ प्रत्येव्विश्वं सुभूमनोजुहोमिष्विश्वकर्मणेष्विश्वहाहादाबभ्यद

मानानाम् जुहोमिअग्निसंबन्धं करोमि । अग्नितत्वपरिज्ञानचिन्तनसन्तानकरोमीत्यर्थः । मनसाच
दृतेनवसह । तथाजुहोमि । यथादिवाद्हागमन् इहअगच्छेयुः । कथंभूताः वीतिहोत्राः कामित-
यन्नाः । होत्रादितियज्ञानामसु पठितम् । ऋतादृधः सत्यदृधः किञ्च । पर्ये विश्वस्यभूमनो जु-
होमिविश्वकर्मणे । अधिपतिभूताय विश्वस्यभूतग्रामस्य । जुहोमिविश्वकर्माणे विश्वाहाहासर्वदा

अद्राभ्यम् अनुपल्लोणम् हविः ॥ ७८ ॥ सप्तशान्नेयी । (१) सप्ततेतत्र हेअग्ने समिधःसमिन्धनाः प्राणाःयतःसन्ति । यतश्चसप्तजिह्वाः तवसन्ति । सप्तपुरुषाःसंहृत्यैकीकृतोयमग्नि सप्तभिप्राय-
मेतत् । यतश्चसप्तऋषयः तवयथारःसन्ति । यतश्चसप्तधामानि प्रियाणि । सप्तऋन्दांसिप्रिया
ह्रुविः ॥ ७८ ॥ सुप्तते ॥ ऽअग्नेसुमिधःसुप्तसिद्धाःसुप्तऽऋषयःसुप्त
धामंप्प्रियाणि ॥ सुप्तहोत्राःसुप्तधात्वायजन्तिसुप्ततयोनीराधृणास्व
धृतेनुस्वाहा ॥ ७९ ॥ [१५] शुक्राज्योतिश्च ॥ चित्तवज्योतिश्चसु

णितवसन्ति । यतश्चसप्तहोवाः आग्नीधपर्यन्ताः । सप्तधात्वात्वायजन्ति । अतोव्रवीमि सप्तयोनौः
सप्तचित्तोः आष्टाष्टत्रापूरयश्चतेनस्वाहा सुऊर्तंचैतद्विभवतु ॥ ७९ ॥ सास्तान्जु धोति शुक्र-
ज्योतिरितिपङ्क्तिभिर्ऋग्भिर्ऋतौभिः । तवचैकैकस्या ऋत्विचसप्तमस्तः । प्रथमाऽप्यिण्क् चतुर्थीच ।
द्वितीयाऽदतीयेगायत्र्यौ । पञ्चमौजगतौ षष्ठीगायत्र्युप्यिग्वा । (२) शुक्राज्योतिः पुरोडाशयंश्च स्व-

(१) का० पूर्णाहुतिश्च सप्त तद्वति । सुवा पूर्णाहुतिश्च जुहोति द्रुतपूर्णया सुवा षाहुति. पूर्णाहुतिरित्यर्थः ।

(२) का० वैश्वानरेण प्रचर्यमत्र हुतेन हस्तेन मारुतान् जुहोतीतुपापविष्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पयुं कृत्वा शुक्राज्योतिरिति
प्रतिमन्त्रम् यिसुखे नारखेनूच्यम् वैश्वानरपुरोडाशेन यागं कृत्वोपविश्याहवनीये हस्तेन मारुतान् पुरोडाशान् सर्वं हुतान्
जुहोति शुक्राज्योतिरित्ये कैकमन्त्रेणैकैकम् यद्वा वैश्वानरपुरोडाशस्योपयै व मारुतान् जुहोति किं क्वाया प्रथमकाले
वैश्वानरं पुरोश विस्तीर्णे कृत्वा अरखेऽनूचं सप्तमं पुरोडाशं विसुखे नोपय भोमयेति वक्ष्यमाणमन्त्रेण जुहोतीत्यर्थः ।

संशंभन्नयतु । चिबज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च । शुक्रश्च ऋतपाश्च अत्र्यं ह्यश्व ।
 अथैकपदनिरुक्तम् । शुक्रं ज्योतिर्यस्य शुक्रस्यैव वा ज्योतिर्यस्य स यत्र ज्योतिः । चिबं ज्योतिः
 सत्यं ज्योतिः । ज्योतिष्मान् ज्योतिपातवान् । शुक्रः शुक्रः ऋतपाः सत्यं च वापाति । अत्र्यं हाः
 अतौत्य अंहः पापं वर्तत इत्यत्यं हाः ॥ ८० ॥ ईहड्च् । अनेनानेन च समानदर्शनः ईहड्च् । ईहड्च् ।

त्यज्योतिश्च ज्योतिष्मांश्च ॥ शुक्रश्च ऋतुपाश्चात्यं ह्यः ॥ ८० ॥
 ईहड्च् ॥ ईहड्च् वा न्याहड्च् सुहड्च् प्रति सहड्च् ॥ मितश्च सु
 मितश्च सुभंराः ॥ ८१ ॥ ऋतश्च सुत्यश्च दूध्रुवश्च ध्रुवांश्च ॥ ध्रुवा

पुरोडाशस्य स्वमंशं प्रति गृह्णातु । अन्याहड्च् । अन्ये नान्येन च समानदर्शनः अन्याहड्च् ।
 सहड्च् प्रति सहड्च् । तेनेतेन समानदर्शनः सहड्च् । तंतं प्रति सहड्च् । प्रति सहड्च् । मितश्च-
 उत्तमाधममध्यमं स्तुत्यः मितः । मंमि तश्च एकीभावेन मितः ममितः । समराश्च सह विभर्ति म-
 भः ॥ ८१ ॥ (१) ऋतश्च । ऋतश्च स्वमंशं पुरोडाशस्य प्राशनात् । (२) सत्यश्च (३) ध्रुवश्च
 (१) ऋत सत्यरूप । (२) सति वस्तुनि भव सत्य । (३) ध्रुव स्थिर ।

(१) धरणश्च । (२) धर्ता च (३) विधिधंधारयतीतिविधारयः । ऋजुः ॥८२॥
 (४) ऋतजिच्च । (५) मत्यजिच्च । (६) सेनजिच्च । (७) सुपेणश्च शोभन्नसेधश्च । (८) अन्तिमिच्च
 आमन्त्रमिवः । (९) दूरे अमित्वश्चगणः (१०) ऋजुः ॥ ८३ ॥ ईदृक्षासः । व्यवधि-

चंविधुर्त्ताचंविधारयः ॥८२॥ ऋतुजिच्च ॥ सत्युजिच्चंसेनुजिच्चं सुषे
 णंश्च ॥ अन्तिमित्वश्चदूरेऽभित्वश्चचगुणः ॥८३॥ ईदृक्षांसऽए
 तादृक्षांसः ॥ ईदृक्षांसऽएतादृक्षांसऽजुषुणः सुदृक्षांसुऽप्रतिसदृक्षा

तपदप्राथोयंमंत्रः सादृष्टेनावमन्तः सूयन्ते । येयग्रम् ईदृक्षासः । इदंदर्शनाः सर्वएव । येच
 एतादृक्षासः एतद्दर्शनाः सर्वएव । ऊपुणः त्रीणिपदानि । छन्दः परिपूर्त्तिकुर्वति । येचयू-

(१) धरण धारक (२) धारयतीति धर्ता । (३) विधेयेण धारयतीति विधर्ता । (४) उष्णिक ऋतं यत्र जयतीति ऋतजिच्च ।
 (५) सत्यं यातातय्यं जयतीति सत्यजिच्च । (६) सेनां गवु,सेन्ये जयतीति सेनजिच्च इत्य प्रापं । (७) शोभना
 सेना यस्य सुपेण । (८) अन्ति समीपे मित्राणि यस्य सः पन्तिमित्व । (९) दूरे अमित्रा गत्रयो यस्य स दूरेअमित्र
 पञ्चतान्त्र पादमिति सन्ध्याभाव इत्यदन्तःप्रथम्या इति विभक्तालोप । (१०) गण्यति सर्वमिति गण ।

यंसदृक्षासः समानदर्शनाः सर्वएव । येचययंप्रतिसदृक्षासः प्रतिसमानदर्शनाः सर्वएव । येच-
 ययूमितासः मितः प्रमाणतः सर्वएव । येचययुसन्मितासः सङ्गत्यमिताः सर्वएव । येचययुसं-
 भरसः समानमलङ्कारादिविभृतः । तान्प्रवीमि । एतन्नोअद्यमरुतो यज्ञोअस्मिन् । एतन-
 आगच्छन्तिनः अस्माकम् अद्यअस्मिन्द्यावि । । हे मरुतः यज्ञोअस्मिन् । एवंव्यवहितानिपदानि

सऽएतंन ॥ मितसंश्रचचुसमितासोनीऽश्रुद्यसभंरसीमरुतीयुचञ्जेऽश्रु
 स्मिन् ॥८४॥ स्वतंवांश्रच ॥ प्रधासीचसान्तपुनश्रचचं'गृहमेधीचं ॥
 क्रीडीचंशुकीचोज्जुषी ॥८५॥ इन्द्रुन्दैवीः ॥ इन्द्रुन्दैवीर्विशोमरुतो

पशचात्सर्वे रेवमंबन्धनीयानि ॥ ८४ ॥ स्वतथांश्रच । स्वकीयंतवोवलंयस्य मस्वतवान् स्वतवाश्रच
 स्वमंशं पुरोडाशस्य भचयतु । प्रधासीच । धरलुअदने । प्रकर्षेण अदनशीलः । सान्तपनश्रच
 गृहमेधीचक्रीडीच । पञ्चचातुर्मास्यदेवताः । शाकौचयज्ञः उज्जोषीच उज्जयनशीलः ॥ ८५ ॥
 इन्द्रं देवोरितिमारुतं यजुर्जपति । इन्द्रं राजान देवीः विशः मरुतो मरुलक्षणाः । अनुव-

र्त्मानः अनुपशचात् वर्त्मन्तं वासांताञ्चतुवर्त्मानः अनुगामिन्यद्वयर्थः । अभवन् । स्वरूपा-
ख्यानसेतत् । यथाइन्द्रं देवैः विशः अभवन् उपमानम् । एवम् इमंयजमा-
नम् द्वौषीश्चविशः मरुतः मानुषीश्चविशः मनुष्याः अनुवर्त्मानः अनुगामिन्यः मनन्त्विति प्रा-
र्धना ॥ ८६ ॥ इमंस्तनम् । तयोदशान्नेयौविष्टुभो दजमानं वाचयति । एतस्मृतिश्चदृश्यते-

नुवत्वर्त्मानोभिवुन्यथेन्द्रुन्देवौव्विशोमरुतोनुवत्कर्त्मानोभवन् ॥ एवमि-
मंयजमानानुन्देवौषुचुव्विशोमानुषीश्चवानुवत्कर्त्मानोभवन्तु ॥ ८६ ॥

[७] इमंस्तनम् ॥ इमं स्तनुमूर्जंस्वन्तन्वथुपापारप्रपीनम

वसो धीरानन्तरम्पिप्यति तदभिवादिन्योवा । वसोर्हीरासुचाह्वयते सावरूपकल्पनवास्तनउक्तः ।
इमंखुगलचणस्तनम् कर्जंस्वन्तवलवन्तम् धय । धेटपाने । पिव अपांप्रपीनम् अपशब्देनाल-
एतसक्तंमाहृथात् । यद्वाअथापितद्धितेनकृत्स्वन्निगमाभवन्तीति कृत्स्वन्निगमः । एतप्रपूरितम्
द्वैश्रग्नेसरिरस्यमध्येवर्तमान । इमेवैलोकाःसरिरमिच्छुतिः । एषुलोकेषु मध्येवर्तमानः । किञ्च

उत्संजु पश्वत्तस्यन्दनं सुगलक्षणं रूपञ्जगत्सु । मधुमन्तंमधुसुधादेनरसेन युक्तम् ।
 हेअर्षन् । ऋगतौ अस्यैतद्रूपम् हेअरणसर्वतोगत । किञ्च । मसुद्रियम् मसुद्रसबन्धिनम्
 सदनं गृहम् । आवियस्वसेवस्व । वयोहवैससुद्राअग्निर्दजुपां महाव्रतंसास्त्रां महदुक्थसृचा
 मितयेतदभिप्रायम् । अन्तरिचंबाससुद्रः ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे । योयस्रग्निर्घृतम्मिमिक्षे ।

गर्गनेसरिरस्युमञ्जो ॥ उत्संजुप्रस्वमधुमन्तमर्ब्वन्त्समुद्दियुः सदनुमा
 विशस्व ॥ ८७ ॥ घृतम्मिमिक्षे ॥ घृतमंस्युयोनिर्घृतैश्चिप्रुतोघृत
 म्मवंस्युधामं ॥ अनुष्वधमवंहमुदयस्वुस्वाहाकृतंष्वृषभव्वचिहुव्य

घृतसुदकमाहति परिणामभूतम् । मिमिक्षे चिञ्चामि । अथवा । यस्यास्याग्नें मुषिष्टं मिमि-
 क्षेमिञ्चामि । घृतञ्चास्य योनिरुत्पत्तिसिथानम् । अग्निर्यस्यैयोनेरसृज्यततसैप्रघृतसु त्वमासीदित्ये-
 तदभिप्रायम् । यथायं घृतैश्चितः अवस्थितः । यस्यचास्रघृतमेवधाम तेजः । दौषिर्नी-
 मया । तमग्निम् अनुष्वधमानह । हेअध्वर्यो अनुष्वधम् अन्वन्म् पूर्वमन्नसुपकलयपद्यादा-

द्वय । आरूयचमादयस्य तर्पय । तर्पयित्वा चैवंब्रूहि । स्वाहाकारेणाभिहितम् ।
हेष्टभवर्षितः । वक्षिहव्यम् हविः देवानां वहनं च हविषामावाहनं च देवतानामित्यग्नेः
कर्मणो ॥ ८८ ॥ समुद्राद्रग्निः अन्नाध्यासेन घृतमन्त्रस्तूयते प्राणाध्यासेनवाग्निः । तस्मात्ससु-
द्रात् घृतमयात् अजौणत्वात् घृतसप्तसष्ट्रे नोपमानम् अन्नदेवताभिप्रायंवा माह्यनुपची-
णैत्र । कर्मिः महाराशिः घृतकल्लोलः । मधुमान् रसवान् उदारत् उद्गच्छत् । उद्गत्यच-

म् ॥ ८८ ॥ समुद्राद्रग्निः ॥ समुद्राद्रग्निर्मधुमुरः ॥ उदारुदप्रांशुनास
मंसृतुत्वमानद् ॥ घृतस्यनासुगुह्युत्थदस्तिजिह्वादेवानामुसृतस्य

उपांशुना समसृतत्वमानद् उपसंब्याप्नोत् । अंशुना । प्राणेनजगत्प्राणभू तेनाग्निनाएकौभूय
असृतत्वमरणधर्मित्वम् प्राणश्चान्नचैकौभूया मृतत्त्वं प्राप्नुतइत्यर्थः । तस्यप्रवृत्तस्यनामगुह्य
मविज्ञातमविद्वद्भिः श्रुतिमन्त्रपदिपठितं यदस्ति तत् अहंवेद्भि । जिह्वादेवानाम् अत्यभिलाषा-
जिह्वास्थाननिमित्तं देवानाम् । अग्नेर्जिह्वासीति यदावाएतदग्नौ षुह्यत्य धाम्नेर्जिह्वा-
द्वोत्तिष्ठन्तीति यच्चसर्वप्रकाशान्तदथहंवेद्भि । अमृतस्यनाभिः अमृतस्यनाभिः नहनस्त्वन्धनम्

यो हि ष्टुतमश्नातिसदीर्घायुर्भवति । यद्वा अद्वैतसर्वस्तूयते अद्वैतवृत्तं मन्त्रस्य समुद्रात् आग्निका-
 त्तुयजुः समुद्रात् यः ऊर्मिः शब्दसंघातः । नामख्यातोपसर्गनिपातलक्षणः उपसोत्प्रेक्षा रूपकाद्यालं
 कारोपेतः । मधुमान् रसवान् वाग्धगुणैर्युक्तः । उदारत्उदगान्मुखतः । स एव उपांशुनासवनेन
 क्रियमाणः । तदेतत् यजुःरुपाठं रत्रनिरुक्त मिति वचनात् । संप्राप्तोदम्बतस्वम् अत्रतोग्निविद्धिः

नाभिः ॥ ८६ ॥ व्यन्नामं ॥ व्यन्नामुप्रव्रवामाधृतस्युदिस्मन्व्युज्जो
 * धारयामानमोभिः ॥ उपव्रुहस्माशृगावच्छुस्यमानुञ्चतुःशृङ्गोवमी

प्रकाशनीय. । एतस्यनामगुह्यं यदस्ति तदपि जिह्वास्थाननिमित्तं देवानां किमुत साक्षाद्भोमः ।
 अथास्य एतकौत्तवैवाग्निवैश्वानरो ज्वालित्ये तदभिप्रायं वचनम् । अम्बतरवस्य चनाभिः नहनं
 यजमानानाम् अत्रोग्निचिद्धिं ह्ययतेस्तूयते च ॥ ८६ ॥ वयनाम । यतोनामोच्चारण मपि-
 प्रियन्तेवाना मतो वयनामप्रववाम एतस्य अस्मिन्युज्जे । धारयामचयज्जनमोभिः इविभिः । विञ्च

० धारयोम योजाव सचस्व तुद सोपुजयतोस्य रचयज युच्छमरसथ गायता तुयेन नकारि एतेडस्वा नकारप्रतायेदीर्घाम
 पयते इति मूत्रेण धारयामानमोभिरि तावदीर्घं प्रा० घ० ३ । सू० १०८ ।

उपगृणाच्चैतत् सोढं ब्रह्माचरित्विक् शस्यमानम् । यथाचतुःशृङ्गः यज्ञः । ऋत्विजोस्यशृङ्गाणि ।
अबमैत्उङ्गिरति । यज्ञपरिणामाभिप्रायम् गौरः गौरवर्यः एतत्पृथक् ॥ ६० ॥ चत्वारिशृङ्गाः ।
चतुःशृङ्गोवमौदित्युक्त्वा अधुनाचतुःशृङ्गं यज्ञोपशब्दं वृषभं प्रतिपादयितुमाह । यस्यास्यचत्वारि-
शृङ्गाणि । ब्रह्मोद्गाहोत्रध्वर्युख्यानि यस्यचास्यतयः पादाः ऋग्यजुः सामलक्षणाः । यस्य-
चास्यहेशीर्षे हविर्द्वानप्रगर्थीत्ये । यस्यचास्यसप्तहस्ता सप्तहोतारो हस्ताइवव्याप्रियन्ते । यद्वा सप्त-

ह्यौरऽपृथक् ॥ ६० ॥ चत्वारिशृङ्गाः ॥ चत्वारिशृङ्गाश्चर्योऽशस्युपादा
द्वेशीर्षेसप्तहस्तासोऽशस्य ॥ त्रिधावृद्धोऽष्टपृभोरोरवीतिमुहोद्वीम

च्छन्दांसिहस्ताइव । यच्चत्रिधाचिः प्रकारं संबद्धः प्रातः सवनमाध्यन्दिनतृतीयसवनः । वृषभोव-
र्षिता । रोरवीति ऋग्वन्दे । अत्यर्थशब्दं करोति । सोयंमहोदेवः महोदेवोमहान्देवः शिरश्वग-
र्भसंत्पर्यन्तानां प्राणिनामुपजीव्यः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणांशरीरभूतः । मर्त्यान्मनुष्यान् श्रौवि-
शति । शब्दग्रामोवाभिधेयः । चत्वारिशृंगानामाख्यातोपसर्गनिपाताः तयोस्यपादाः प्रथम-
पुरपमध्यमपुरयोत्तमपुरपाः । द्वेशीर्षेनामाख्याते । सप्तहस्ताः सप्तविभक्तयः । त्रिधावृद्धः एकय-

चनद्वित्रचनवज्जयचनेः । हृपभद्रवामर्पादन्यानिशास्त्रा एयधः पट्टीहृत्परोरवीति । यउक्तगुणः
 सेयष्महान्देवोमर्त्यान् आविशतिप्रतिपादयति ॥ ८१ ॥ विधाहितम् । यज्ञपरिणामभृतं यथा-
 षृतं तथाविधानिहितं स्वापितसेषुलोकेषु । पण्यभिः सुरैः । गुह्यमान गुप्यमानम् । गवि-
 देशः घृतम् अग्वत्रिन्दन् आनुपूर्व्यास्त्ववन्तः । यत् तस्यघृतस्य इन्द्रः एकं भागंजजान

त्यारं ॥ आविवेश ॥ ८१ ॥ त्रिधाहितम् ॥ त्रिधाहितम्पुण्यभिर्गुह्य
 मानुङ्गविदेवासौघृतमन्वविन्दन् ॥ इन्द्रऽएकुऽसूट्युऽएकंजजानव्वे
 नादिकंऽसुधयानिष्ठतद्युऽ ॥ ८२ ॥ एताऽअर्षान्ति ॥ एताऽअर्षान्तिह

जनयति । तेवाएते आहुतीहुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशत इत्यादिश्रुतिरिन्द्रस्य जन-
 कत्वं दर्शयति । सूर्णएक भागंजनयति । तेततउत्क्रामतः तेदिवमाविशन्त इत्यादिश्रुतिः सूर्णस्य-
 जनकत्वं दर्शयति । वेनात् अग्ने र्यज्ञसाधनभृतात् एकंभागंस्वधयान्निनाहुतिलक्षणेन निष्टतद्युः
 निष्कर्मितवन्तः द्विजातयः । यस्ततः पुत्रोजायतेसलोकः प्रत्युत्थायौखे तदुक्तं भवति ॥ ८२ ॥

एताश्चरन्ति । जर्मयः याएतावाच! अर्पन्तिउह्छन्ति । हृद्यात् समुद्रात् अद्भोदकालुतादेव ।
 तायाथात्थचिन्तन सन्तानगर्भान्निगमनिरुक्त निषंठुव्याकरण शिचाच्छन्दोभिः परिपूरिताः
 शब्दब्रजाः । वङ्गतयोवह्वर्थाः । याश्चैताश्चर्पन्त्या रिपुणाः कुतार्किक हृन्दशत्रु संघातेन ।
 नावचजे नापवदितुं शक्याः । ताः घृतस्येवधारा देवानांत्वष्टिकराः । अभिचाकशीमि । अह-
 मभिगच्छामि । हिरण्यमयश्च वेतसेग्निः मध्येआसांवाग्व्यक्तौनांविद्यमानं चाकशीमि । अह-
 द्यांत्समूद्राच्छृतव्रंजारिपुणानावुचक्षे ॥ घृतसुधारांश्चुभिचांकशीमि
 हिरुगणययौवितुसोमध्यंश्चासाम् ॥ ६३ ॥ सुम्यक्खस्रं वन्ति ॥ सुरितो
 मभिगसामि । हिरण्ययोवेतसेग्नि राहवनैयाख्यः । मध्येआसांवाग्व्याक्तौनां विद्यमानं चाक-
 शीमि । अग्निर्हिवाचामधिष्ठावीदेवतो । यद्वा घृतस्रधारा एवोचन्ते । याएताश्चर्पन्तिगच्छन्ति
 हृद्यात्समुद्रात् । हृदयेनहि संकल्पप्रपञ्चात् यजंतेताएवमुच्यन्ते । शतव्रजावहुगतयः । यार्वै-
 तारिपुणा शत्रुणायज्ञपरिपन्थिना नावचक्षे नावदृशुक्खन्ते ताः घृतस्रधारा अहमभिचा-
 कशीमिपश्यामि । यद्वायं हिरण्य योवेतसेग्निराहवनैयाख्यो मध्येआसांब्यवतिष्ठति तम-

षड्रपस्यामि । यायात्प्रथतो हन्द्रयं देवताञ्च पश्यामीत्युक्तं भवति ॥ ६३ ॥ सम्यक् । याएताः साधुस्र
 वन्ति मस्तिनघेनाः नद्यद्भवानश्चिन्तोदक सन्तानप्रवहः । घेनावाचः घेनाइति वाग्नामसमुपठि-
 तम् । अन्तर्हृदामनसा पूयमानाः अन्तर्व्यवस्थितेन हृदयेन परिपयस्थानी येन मनसा च पूयमानाः
 विविच्यमाना शब्ददोषेभ्यः । ता अग्निमेव स्तुवन्तीति शेषः । ये चैते अर्पन्ति गच्छन्ति ऊर्मयः संघाता

नधेनाऽश्रुन्तर्हृदामनं सापूयमानाऽ ॥ एतेऽर्ध्रन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगा
 ऽइव क्षिप्रुणो रीधमाणाऽ ॥ ६४ ॥ सिन्धोरिव प्रादूर्ध्वने ॥ सिन्धोरिव
 प्रादूर्ध्वने शूघ्रनासुव्वातं प्रमियऽपतयन्ति युक्ताऽ ॥ घृतस्य धाराऽऽश्रु

धृतस्य शुकपरिभ्रष्टा खगाद्भवक्षिप्रणोः व्याधात् रूपमाणाः प्रपलायमानाः । तेष्वग्निम्प्रादन्तीति-
 शेषः । एतदुक्तं भवति । श्रुतिश्च वद्रव्यवाग्न्यर्थमेव ॥ ६४ ॥ सिन्धोरिव । याएताः सिन्धो
 रिव नद्याः प्राध्वने प्रगतोष्वा माध्वामहोदकप्रपातः तस्मिन्महोदकप्रपाते शूघ्रनासः शूघ्रइति
 क्षिप्रनास । हन्तेर्गत्येस्य घनः क्षिप्रगमना. वातप्रमियः तरङ्गवीयः पतयन्ति । स्वाथेणञ्च

प्रपतन्ति । बह्वाः महत्त्वः । सुझुहात्यरिभ्रष्टाः षतस्राधाराः ताश्चपतन्तीरन्नात्यग्निः । कद्रु-
वेत्यत आह । अरुषेनवाजी । गकारउपसार्थीयः । यथा अरोचने, जात्योदिभि रत्तदष्टो
वाजीवेजनवान् अश्वः । पुनरथश्वंविशिनष्टि । काष्ठाभिन्दन् । अज्रंतान् विदारयन् ।

षीनब्रुजीकाष्ठाभिन्दन्नुर्मिभिःपिन्वमानः ॥ ८५ ॥ अभिप्रवन्त ॥
अभीप्रवन्तुसमनेवयोषाःकल्ल्युणयुः *स्मयमानासोऽश्रुगिरनम् ॥

कर्मिभिः पिन्वमानः । आज्यन्तविभेदनयमयोगावम्बेदोदकेर्मिभिः पिन्वमानः . प्रस्तिञ्चनभू-
मिम् । यद्यैतद्गुणविशिष्टोश्वेत्नाति एवमग्निरप्यन्नातीतिवाक्यार्थः । नतु हीनोपमानमग्ने
रश्वः जग्रायांस्रत्र गुणोभिप्रेतः इतिपरिहृतंयास्तेन ॥ ८५ ॥ अभिप्रवन्त । अभिनमन्त्यो-

* अयोगवाहो विज्ञेया आययस्थानभाग्नि इति । पाणिनेय शिवायामुक्तत्वादेकमात्रिकसग्राये एकमात्रिको विसर्ग प्राप्तः
परसु स्थानेन विभाग कृत पाणिनिनातन्वृत्तारणत्वेन उच्चारण तु विसर्गमा नान्तरोपकारंमात्राकालापेक्षया
क्वचिदधिकमवसानं कलाऽपिमवर्णोच्चारण कार्यमित्यदोष श्रुत्वापि कश्चन विज्ञेय उक्तो महार्घिणा भगवता योगियाञ्चव-
स्वयेन । ऊर्ध्वं चोपाच यद्योग्मा अधः चोपाच यो भवेत् एकैकामुक्त्वेहोरु चरिते त्भयं चिपेत् विमार्धिके भवेदेकां मात्रिके

यन्ति प्रह्वीभनन्ति । कापुनस्ताः । एतस्यधाराः । कमभिप्रह्वीभवन्ति । अग्निम् । कष्ट-
मित्र । समानमनस्काद्रवेयोपाः । एकमतीरं प्रति संगतमनसः । कल्याण्यः रूपदौवनसंपन्नाः ।
अथमानाः । सिद्धिपहसने । ईपहसमानाः । समिधः समिन्धनाः । इत्यंभृताधाराअग्नि-
मभिप्रह्वीभ्यः । ततस्त्वमेवाग्निं नसन्त । नसतिरोभौतिकमर्मावा नमतिकर्मावा । व्याप्नुवन्ति ।
घृतस्यधाराः सुमिधो नसन्तुता जुषुणी हृद्यतिजातवेदाः ॥ ८६ ॥ कु
न्त्याः इवव्वहृतुम् ॥ कुन्त्याः इवव्वहृतुमेतुवाऽऽञ्ज्यञ्जानाऽअग्नि
ताश्चधाराः लुपाणः ह्यतिजातवेदाः । हर्यतिः प्रेषाकर्मा । प्रेषतिप्रतिकामयते । नाम्य-
ग्रहणं यक्तिपरिहाणमस्तीत्यभिप्रायः । जातपूजानो गिनः ॥ ८६ ॥ कन्याइव । याएताः कन्या-
इव नवपरिणीताइव । वहृतुम् वोढारं भर्तारम् । एतवै । एतुगमनाय । अञ्जिप्रजननम् ।
अञ्जनाऽव्यक्तं कुर्वाणाः । अभिमाकशीमि अभिपश्यामि । ताः एतस्यधाराः यवसोमाभिष्टुयते

तुमय चिपेत् स्वरित यद्गोक्लिच्छिङ्कारसह सयुतम् तत्रोष्णि विजानीयात्रिषेप उभयोरपि कर्त्तव्यस्तूभयो. चेप वायव्यै-
रिति दर्शनम् । जातेय च स्वरिते चैव यकारो यत्र दृश्यते । कर्त्तव्यस्तूभयो चेपा सदस्यै रितिनिदर्शनम् ।

यत्र च सौलामण्याख्यो यज्ञस्तथायते अभितपवन्ते । तत् त्वेत्थर्थः । अभितप्यन्ते अभिगच्छन्ति
 यज्ञसहचरिताघृतस्य धारा इत्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥ अभ्यर्षत । हे देवा अभ्यर्षत अभ्यागच्छत ।
 एतां सुष्टुतिम् शोभनांस्तुतिम् । एतं च गव्यसाजिम् गोविकारैर्हृतैर्जनितां गव्यम् आजिमान
 मन्त्रमभ्यागच्छत । अभ्यागत्य च अस्मात्सु भद्राभद्राणि द्रविणानि धनानि । धत्तस्यापयत दत्तवा
 चां कशीमि ॥ यत्र सोमः सुयतु यत्र युञ्जीघृतस्यु धाराऽऽभितरपवन्ते
 ॥ ६७ ॥ अभ्यर्षत ॥ सुष्टुति इव्यसाजिमुस्मात्सु भद्राद्विणिधत् ॥
 इमं युञ्जन् नयत देवतानीघृतस्यु धारा गुमधुमत्पवन्ते ॥ ६८ ॥ धामन्ते ॥
 धामन्ते विव्विश्वमुवनमधिश्चित्तमुन्तः समुद्रं हुद्वा न्तरायुषि ॥ अपा
 किञ्च । इमं युञ्जन् नयत तत्र देवादेवत्वं नः अस्माकम् अस्माभिर्येदिव लोको जित इत्यर्थः । याञ्चै-
 ताष्टस्य धारामधुमपवन्ते मधुसंयुक्तं पवन्ते ताद्यास्त्रज्जितं लोकम् नयतेत्यनुवर्तते ॥ ६८ ॥
 धामन्ते । तत्र आहुतिपरिणामभूत मिदं जातु ब्रह्मादिस्त्वमर्षयन्तम् मन्यमान आह । धामं

धामानिविभूत्यातितत्र विश्वंभुवन स्मृतजातमधियितम् अध्याश्रितम् यच्चान्तः समुद्रे समुद्रस्र-
 मध्ये क्रिञ्चिन् यच्चश्रायुपि किञ्चदपि धामानितव अधियित मित्यसुवर्तते । यतएवम् । अतरत्वां-
 व्रतौमि । अपामनौके सुखेवर्तमानो यज्जर्मिराहृतः । समिधेसंग्रामेच पणिभिः सहवर्तमा-

मनीकिसमिधेयऽआभृतुस्तमंश्यामुमधुंसन्तन्तऽकुर्मिम् ॥६६॥ [१३]

इतिसंहितायां दीर्घपाठे सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

नोय जर्मिराहृतः । तद्रुक्ताम पणिभिर्गुह्यमानमिति । तम् अश्यामः भक्षयामः । व्याभुयामवा
 नधुमन्तम् रसवन्तम् तेतवसन्नन्धिनम् हेष्टत इविः परिणामिनोरसस्य वयंभोक्तारोभवेम ।
 देवत्वं प्राप्नुयामेति वक्रोक्त्याप्रार्थ्यते ॥ ६६ ॥

इति उच्यते इतौ मन्त्रभाष्ये सप्तदशोऽध्यायः १७ ॥

(१) इतत्तत्त्वं वसोधीरिकाणि यजूंषि सप्तविंशतिकण्डिकाः । (२) वाजश्चमे वाजः अन्नञ्चमे ।
प्रसवः अन्नदानविप्रयाभ्यनुज्ञादीयतां भुज्यतामिति । प्रदत्तिश्चमे प्रस्रितिश्चमे प्रयतनं प्रयतिः आज्ञा

* व्वाजंश्चव ॥ मेप्रसुवश्चमेप्रयतिश्चमेप्रस्रितिश्चमेधौतिश्चव

प्रसयनं प्रस्रितिः । तन्तुवीजालंवा तेनचात्रवन्धनं स्नेहउपलक्ष्यते । धौतिश्चमेऋतुश्चमे । ध्येचि-
न्तायाम् । तस्यधौतिः संप्रसारणं छान्दसम् । ऋतुः संकल्पः संस्कारोवा स्वरश्चमेऋलोकश्चमे ।

(१) सप्तदशोऽध्याये चित्यारोहणादिमन्त्रा उक्ता इदानीमष्टादशोऽध्याये वसोधीरादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

(२) का० वसोधीरां जुहोतौदुस्वर्या पञ्चदशोतर्तं० सन्ततं यजमानोऽरख्ये नूचां ऽग्निप्राप्ते वाजस्य महतराष्टानुवाकेन शस्यार्थं ।
ततो यजमान शाल्यं सरक्ततपथपरिमाणया महतगौदुस्वर्यां सुचा महता सुवेण पञ्चवारं गृह्णीतमाच्यमरख्ये नूच्ये
पुरोडाशे तदुपरि सन्ततमविच्छिन्नधारं यथा तथा वसोधीरासञ्जामाहुति जुहोति । घृतेऽग्निप्राप्ते सति वाजयेता-
दिदोममन्वारम् कार्योऽष्टाभिरनुवाकैर्वाजयेतादिदेत्स्वाहाह्वान्तैरेकोनत्रिंशत्कण्डिकात्मकैः ।

* वाज सत्यमूर्खंचतुष्काशश्ला निस्सिकावर्तं० गृपचैकाचतसोवाजायहे वाजस्यन्वष्टा हृतापत्त्रयो दयाग्निगुनञ्जीसमयदाक्
ताह्वारं इतरायदशकौत्रयोदशसप्तसगति ।

साधुशब्दःश्वरः श्लोकःगद्यपद्यन्धः । यवद्यमेत्युतिञ्चमे यवोवेदोमंवाः । श्रुतिर्ब्रह्मणम् ।
ज्योतिद्यमेस्वरचमे । ज्योतिरदिद्यादिः खर्दुलोकादिः । द्वौकामौसंयुनक्ति अव्यवच्छेदाय
यथा व्योकसौसंयुज्यादेवमितिश्रुतिः । द्वौकामावभिरूपौ संयुनक्ति । चकारेणससुच्चिनोति
अथवच्छेदाय अनुपक्षयाय । यथा कश्चिद्विजितिव्योक्सौसंयुज्यात् । श्लोकइतिनिवासनाम ।

मेवक्रतुं प्रचचमेस्वरं प्रज्ञामे प्रश्लोकं यमे प्रश्रुव प्रचचमे प्रश्रुतिं प्रचचमे उज्योति
प्रचचमे सु प्रचचमे युञ्जने कल्पन्ताम् ॥ १ ॥ प्राणप्रचवं ॥ मेपानप्रचवं मे

प्रिगत ओकोगृहं ययोःकुमारीकुमारयोःतौव्योक्सौ नानागृहनिवासिनौ संयुज्यात् तयो-
भिवाहं कुर्यात् । एवं चकारेण समुच्चिनाति । यञ्जेनकल्पन्ताम् वाजप्रसृतौनिचकार समुच्चि-
तानि सम यञ्जेनकल्पन्तां समर्थाभवन्तु । यञ्जेग्नितर्पयन्तु अग्निमपिञ्चन्तुवा । अनेनचत्वाप्रीणा-
स्यनेनच अनेनचत्वाग्निमपिञ्चाम्बनेनचत्यस्याः श्रुतेरभिप्रायेणव्याख्यातम् । अथोद्दृञ्चमे देही-
दं चम इत्यस्याःश्रुते रभिप्रायेण व्याख्यास्यामः । वाजप्रसृतौनि चशब्दसमुच्चितानि सम यञ्जे-

नानेनकृतानि भवन्तु यत्त्रोसम्भवेतेषां दाताभवत्त्वित्यर्थः । एवमस्माभिर्दिङ्मात्रप्रदर्शनं
 व्य्यानश्चमेसुश्चमेचित्तञ्चमुऽआधीतञ्चमेव्वाक्च'मेसनश्चमेवद्युश्च
 मेश्चात्लेञ्चमेदक्षश्चमेवलञ्चमेधुचडोनकल्पन्ताम् ॥ २ ॥ श्रीजंश्च ॥
 मेसहश्चमऽआत्कमाचमेतुनूश्चमेगर्भश्चमेव्वश्चमेङ्गानिचमेस्थौनि
 चमेपरुं०१षिचमेगरीराणचमुऽआयुश्चमेजुराचमेयुञ्जिनकल्पन्ता
 म् ॥ ३ ॥ ज्यैष्ठ्याञ्च ॥ मुऽआधिपत्यञ्चमेमुन्द्युश्चमेभामश्चपुमेगंशु
 मेसुश्चमेजेमाचमेमहिमाचमेव्वरिमाचमेप्रथिमाचमेव्वर्षिमाचमेद्वा

छतंमंत्रव्याख्यायाः ॥ १ । (१) २ । ३ ॥

(१) प्राणः ऊर्ध्वसञ्चारी शरीरवायुः । अपानः अधोहृत्तिवायुः । ध्यानः सर्वगरीरचरः । असुः प्रवृत्तिमात्रवायुः । चित्तं
 मानसः सङ्ख्यः । आधीतं वाह्याविषयज्ञानम् । वाक् वागिन्द्रियम् । मनः प्रसिद्धम् । चक्षुरिन्द्रियम् । श्रोत्रं
 श्रवणेन्द्रियम् । दक्षः ज्ञानेन्द्रियकौशलम् । बलं कर्मेन्द्रियकौशलम् । एतानि यज्ञेन मे कल्पन्ताम् ।

द्विमाचमेञ्चुञ्चमेञ्चुद्विप्रच्चमेयुञ्चिनेनकाप्रन्ताम् ॥ ४ ॥ सुत्यञ्चं ॥
 मेयुद्वाचमेजगर्चमेधनेञ्चमेव्विप्रप्रखञ्चमेसहृश्चमेद्रक्रीडाचमेमोदं
 प्रचमेजुतञ्चमेजनिष्यमाणाञ्चमेसूतताञ्चमेसुष्टुतञ्चमेयुञ्चिने
 कल्पन्ताम् ॥५॥ ऋतञ्च' ॥ मेष्टतञ्चमेयुद्धमञ्चमेनामयच्चमेजीवा

सुगमव्याख्यानम् । (१) ४ । (२) ५ ।

(१) ष्ये ह्य्य भावो ज्येष्ठं प्रगस्त्यम् । अधिपतेर्भाव आधिपत्यम् स्वामित्वम् । मन्यु मानस कोप । भासोऽधिचेपादि
 निङ्गको दाष्ट कोप । न मीयत इताम अपरिमित्वमन्यैरियत्तया परिच्छेत्तुमशक्यत्वम् । अश्व शीतमधुर जलम् ।
 जेमा जयस्य भावो जयमामर्थ्यम् । महती भावो महिमा महत्त्व सम्पत्त्यादिना । उरोर्भावो वरिमा प्रजादिविगालता ।
 प्रयोर्भाव प्रथिमा गृह्णनेष्टादिविस्तार । हृष्य भावो वर्पिमा दीर्घजीवित्वम् । दीर्घस्य भावो द्राघिसा अविच्छिन्नवय
 त्वम् । हृष्ट प्रभुतमरुधनादि । हृदि । विद्यादिगुणैरुत्कर्ष । एते मे कल्पन्ताम् ।

(२) मता ययार्थभावित्वम् । यशपरलोकाविग्रह । जगत् जडम गयादि । धन कनकादि विग्रह स्थावरम् । महे दीप्ति ।
 क्रीडा शषद्य तादि । मोद क्रीडादंगनजो हर्ष । जात पुत्रोत्पन्नमपताम् । अनियमाण भविष्यदपताम् । सूतस्यक
 समूह । सुकतस्यकपाठजन्य शुभादृष्टम् । एते कल्पन्ताम् ।

तुं प्रचचमे दीर्घायुत्वं च मे न मित्वं च मे भयं च मे सुखं च मे शयनं च मे
 सुखां प्रचचमे सुदिनं च मे युञ्जन् कल्पन्ताम् ॥ ६ ॥ युन्ता च ॥ मेघ
 तां च मे क्षेमं प्रचचमे घृतिं च मे विप्रश्च मे सुं विचच मे उञ्जा
 तं च मे सुप्रचच मे प्रसू प्रचच मे सीरं च मे लयं प्रचच मे युञ्जं न कल्प
 न्ताम् ॥ ७ ॥ शं च मे मयं प्रचच मे पिप्रुय च च मे नुकामं प्रचच मे कामं प्रचच
 न्ताम् ॥ ७ ॥

सुगमसंख्यास्थानम् । (१) ६ । (२) ७ ।

(१) षट् यथादिकर्म । षट् यत्फलभूतं सर्गादि । यच्छणोऽभावोऽयच्छं धातुष्यादिरोगाभावः । भ्रामयति पीड-
 यतीतामयत् न भ्रामयत् भ्रानामयत् सामान्यव्याध्यादिराहितम जीवातुः व्याधिनशकसौपथम् । दीर्घायुषा
 भावो दीर्घायुत्वं बहुकालमायुः एषोदरादिरवास्तनीपः आयुरुदस्ती वा । अमित्रापाभाभोऽनमिधं शत्रु राहितम् ।
 भयाभावोऽभयं भोतिराहितम् । सुखमानन्दः शयनं संश्रुता यथा । सुषाः शोभन उषाः खानसंख्यादियुक्तः प्रातः
 कालः । सुदिनं यज्ञदानाध्ययनादियुक्तं सर्वं दिनम् । एते मे यज्ञे न सिध्यन्तु ।

(२) यन्ताम्भादेर्नियन्ती । धर्ता पोषकं पित्रादि । धेम विद्यमानधनस्य रचण्यगतिः । धृतिः धैर्यमापत्त्वपि स्थिरचि-

मेसौमनुसश्च'मे भगंश्चमे द्विविणञ् चमे श्रेयंश्चमे स्वसौ
 यश्चमे शुशंश्चमे यज्ञोनेकलप्पन्तान् ॥ ८ ॥ [७] ऊक्च' ॥ मेसुनृतांचमे
 पयंश्चमे रसेंश्चमे घृतंश्चमे सगिग्धंश्चमे सपीतिश्चमे कृषिश्च
 मेवृष्टिंश्चमे जैतलंश्चमेऽश्रौद्धिश्चमे युज्ज्ञेनेकलप्पन्ताम् ॥ ९ ॥ रुयि
 श्च' ॥ मेरायंश्चमे पुष्टश्च'मे पुष्टिंश्चमे व्बिभुचंमे प्रभुश्च'मे पूर्णंश्च'मे पूर्णतं

सुगमश्चाख्यानम् । (१) ८ । ९ ॥

सारथम् । विष्णु' सर्वशुक्लम् । मह' पूजा । सविहे' दशास्त्रादिज्ञानम् । प्रातुर्भावो प्रातम विज्ञानसामर्थ्यम् । सू' पुत्रादि
 प्रेरणसामर्थ्यम् । प्रसू' पुत्रीत्यतादिसामर्थ्यम् । सोर' इलादि कृपिकृतधाव्यनिष्पत्ति । लय' क्षयिप्रतिबन्धनिवृत्ति ।

(१) यमैहिक सुखम् । मय' आसुषिक सुखम् । प्रिय प्रीयुत्पादक वस्तु । आनुकाम्यत इतानुकाम' अनुकूलयत्नसमर्थ पदार्थ ।
 काम' विषयभोगजनित सुखम् । सुमनसो भाव' सौमनस' मन' स्वास्त्राकरो बन्धु' यगं' । भग' सौभाग्यम् । द्रविणं'
 धनम् । भद्रमैहिक कल्याणम् । श्रेय' पारलौकिकम् । वसतीति वस्तु' प्रतिशयेन वस्तु' वसोय' तुरिष्ठे' मेय' स्विति' दृष्टो लोप
 निवाशयोग्यो वस्तुमान' रुष्टादि । यय' कीर्ति' । ऐते' कल्पन्ताम् ।

रञ्चमेकुयवचचुमेक्षितवृमेन्नचुमेचुवचमेयुञ्जेनकल्पन्ताम् ॥१०॥ व्चि
 तवृ ॥ मेव्वेद्यवृमेभूतवृमेभविण्यच्चमेसुगवृमेसुपुटथ्यवृमऽसुहृद्वचवृमऽसुहृद्वि
 च्चमेक्कुपुतवृमेक्कुपिप्रिच्चमेमुतिच्चमेसुमुतिच्चमेयुञ्जेनकल्पन्ताम् ॥११॥
 व्वीह्ययश्च ॥ मेयवाच्चमेमाषाच्चमेतिलाच्चमेसुदूजाच्चमेखडवाच्चमेप्रियङ्ग
 वच्चमेणवश्चमेश्यामाकाच्चमेनीवाराच्चमेगोधूमाच्चमेसूराच्चमेयुञ्डीन
 कल्पन्ताम् ॥ १२ ॥ [४] अश्ममाचि ॥ मेष्टितिकाचमेगिरयच्चमेपव्व
 ताच्चमेसिकताच्चमेव्वनस्पतयच्चमेहिरण्ययचुमेयच्चमेश्यामंचमेलीह
 चंमेसीसंचमेतलपुचमेयुञ्जेनकल्पन्ताम् ॥ १३ ॥ अग्निग्नश्च ॥ सुऽआ

सुगमश्चाख्यानम् । १० । ११ । १२ । १३ ॥

पंश्चमेऽश्विर्धंश्चमुऽश्रीषंधयश्चमेऽक्षष्टपुञ्ज्याश्चमेऽक्षष्टपुञ्ज्याश्चमेऽग्रा
 म्याश्चमेऽप्रशवंऽआरुण्याश्चमेऽवितञ्चमेऽवित्तिश्चमेऽभूतञ्चमेऽभूति
 श्चमेऽयुञ्जं नंकल्पन्ताम् ॥ १४ ॥ व्वसुच ॥ मेव्वसुतिश्चमेऽकर्मच
 मेऽशक्तिश्चमेऽर्थश्चमुऽएसंश्चमऽ इत्याचंमेऽगतिश्चमेऽयुञ्जं नंकल्प
 न्ताम् ॥ १५ ॥ [३] अग्निश्च ॥ मुऽइन्द्रश्चमेऽसोमेऽश्चमुऽइन्द्रश्च

सुगममथ्याख्यानम् । (१) १४ । (२) १५ ॥

(१) अग्नि पृथिवीस्यो वह्नि । आपोऽन्तरिक्षस्थानि जलानि । वीरुध गुरुमा । श्रोपधय फलपाकान्ता कृष्टपथा कृष्टे
 पथन्त इति कृष्टपचा राजसूयसूय्यादिना क्वन्तो निपात भूमिकर्षणवीजवापादिकर्म निपाद्या श्रोपधय । तद्विप
 रीता अजृष्टपचा स्वयसेवोत्पद्यमाना नोवारगवेधुकादय । ग्राम्या ग्रामे भवा पयव गोऽश्वमहिपाजाविगर्दभोद्गादय ।
 आरण्या अरणे भवा पयव हस्त्रिसिद्धगरभृग्गवयमर्कटादय । वित्त पूर्वलाभम् । वित्ति भाविलाभ । भूत जातपुत्रादि
 कम् । भूतिरैश्वर्यं स्वार्जितम् । एतानि यज्ञेन मम सम्पद्यन्ताम् ।

(२) वसु धन गवादिकम् । वसतिर्वसिस्थान गृहम् । कर्मोऽग्निहोत्रादि । गतिस्त्वदनुष्ठानसामर्थ्यम् । अर्थोऽभिलषित पदार्थ
 एव इत्यत इतो म एतेम प्रताय प्राप्तव्योऽर्थ । इत्या भावे क्वप अयनमिष्टप्राप्त्युपाय गतिरिष्टप्राप्ति । एते कल्पन्ताम् ।

मेसवित्ताचमुऽइन्द्रश्चमेसरस्वतीचमुऽ इन्द्रश्चमेपूषाचमुऽइन्द्रश्च
 मेबृहस्पतिश्चमुऽइन्द्रश्चमयुञ्जनेकल्पन्ताम् ॥१६॥ मित्लभञ्च ॥
 मुऽइन्द्रश्चमेवरेणश्चमुऽइन्द्रश्चमेधुताचमुऽइन्द्रश्चमेत्वाष्टाचमुऽ
 इन्द्रश्चमेमरुतश्चमुऽ इन्द्रश्चमेव्विश्वेमेदुवाऽइन्द्रश्चमेयुञ्जने
 कल्पन्ताम् ॥ १७ ॥ पृथिवीच ॥ मुऽइन्द्रश्चमेन्तरिक्षञ्चमुऽइन्द्र
 श्चमेद्वीश्चमुऽइन्द्रश्चमेसमाश्चमुऽइन्द्रश्चमेनक्षत्राणिचमुऽइन्द्र
 अथाह्नेन्द्राणि जुहोति । अह्ने इन्द्रः अह्ने अन्वेदेवाः । अग्निमद्रन्द्रश्चम इति ॥ (१) १६ । (२) १७ ।

- (१) अथार्धेन्द्राणि जुहोति अर्धस्वोऽन्द्रदेवतारवादर्थस्य नानादिव्यतात्वात् । अग्निमोमसविद्वसरस्वतीपूषहस्तयप्रसिद्धाते समानभागत्वादिन्द्र एकैकया सह पठ्यते । यास्कोक्ता इन्द्रयाव्यस्य नानाथो कार्या एवमग्रेऽपि कण्डिकावये एतेकल्पन्ताम् ।
- (२) मित्लभश्चाटलट्टु मरुद्विश्वेदेवा प्रसिद्धा प्रतीकमिन्द्र । एते कल्पन्ताम् ।

प्रच्चमेदिशं प्रच्चमुऽइन्द्रं प्रच्चमेयुजज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १८ ॥ [३] अर्द्धशु
 प्रच्चं ॥ मेरुशिम्मप्रच्चुमेदाब्यप्रच्चुमेधिपतिप्रच्चमऽउप्रा० शुच्चमेन्तर्थांम
 प्रच्चंमऽऐन्द्रवायुवप्रच्चंमैतलावरुणप्रच्चंमऽआशिशुनप्रच्चंमैप्रतिप्रस्था
 नंप्रच्चमेशुक्कप्रच्चंमैसुन्धीचंमेयुजज्ञेन कल्पन्ताम् ॥ १९ ॥ आग्रयण
 प्रच्चं ॥ मैत्रैप्रश्नुदेवप्रच्चंमेदूध्रुवप्रच्चंमेवैप्रश्नानुरप्रच्चंमऽऐन्द्रागरन

अथग्रहान् जुहोति । अर्द्धं शुच्यमइति । (१) १८ । (२) १९ ॥

- (१) पृथिव्यन्तरिचदिवस्रौ लोक्वम् समावर्षाधिष्ठात्री देवता । नचत्राणि अश्विन्यादीनि । दिश प्रागाद्या । एते कल्पन्ताम् ।
- (२) अथ पशान् जुहोति कण्ठिक्तावये ग्रहहोममन्वा । अश्वाद्य सोमग्रहविशेषा सोमप्रकरणे प्रसिद्धा अदाभ्यस्रौ व गृ
 ह्यमाणत्वदगार्यां पृथक्कृत्वा प्रहणे रश्मिग्रन्थे निर्देय रस्मीनां तदग्रहणं साधनत्वोत् अङ्गी रूपे सूर्यस्य रश्मिपु इति
 मन्त्रनिहात् । अधिपतिग्रन्थेन निगाद्यो विवक्षित तस्मिन् ज्येष्ठो वा एष ग्रहाणांमिति श्रुते । प्रतिप्र-
 स्थानग्रन्थेन निगाद्यो विवक्षित द्विदेवतौः सद्य पाठात् । अन्ये प्रसिद्धा ।

प्रच्वमेसु हवैप्रश्वदेवप्रचवमेसरत्तुतीयाप्रच्वमेनिष्कैवल्लयप्रचवमेसा
 वित्तप्रचवमेसारस्तुप्रच्वमेपात्स्त्रीवुतप्रचवमेहारियोजुनश्चमियुज्डीनं
 कल्पन्ताम् ॥ २० ॥ सुचञ्च ॥ मेचमुसाश्चमेव्वायुव्यानिचमेद्रोणकलु
 श्चमेग्रावाणश्चमेधुप्रवणेचमेपूतुश्च्वंसऽआधवनीयश्चमेव्वेदिश्चमेवु
 हिश्चमेऽवभृथश्मेस्वगाकुारश्चमेयुज्ज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २१ ॥ अग्निगञ्च ॥

सुगममध्याख्यानम् । (१) २० । (२) १२ ॥

(१) आद्यो वेददेव, प्रातःसवनगत, महाविश्वदेवस्तु तृतीयमवनगतः । ध्रुवाव्यसौव प्रहमा श्रवणदयायां वैश्वानरामूलप
 ठात्तद्गणपत्नी ध्रुवी वैश्वानरशब्देनोच्यते । सरस्वतीया इति बहुवचनं ब्रित्वात् सरस्वतीयो रन्ध्यामरुत्वतीय कुण्डमरु-
 त्वतीयेति । अग्निपेवनीये सारस्वतीनामपो ग्रहणमेव सारस्वती ग्रह, सारस्वतं ग्रहं गृह्यतीति तवाम्नात् ।

(२) सुचो शुद्धादय, चममानि गृहपात्राणि । वायव्यानि पात्रविशेषाः । अधियवणे काष्ठफलके । पूतुश्चदाधवनीयोसोमपात्रवि-
 शेषौ । स्वगाकार, गम्युवाक, तेन यथास्य देवतानां हविरग्नीकारात् । प्रसिद्धमन्यत् । एते मम यज्ञेन निर्मितेन क-
 ल्पन्ताम् ।

मेघुर्मप्रच्चंमेर्कं रच्चंमेसूथ्यंश्चमेप्राणश्चमेखवमेधश्चमेपृथिवीचुमेदिति च
 मेदितिश्चमेदौश्चमेङ्गुलंयुःशकारयोदिशश्चमेयुञ्जनेकल्पन्ताम् ॥ २२ ॥
 वृत्तञ्च ॥ मऽऽहृतवश्चमेतपश्चमेसंब्वत्सुरश्चमेहीरुत्लेऽर्कवर्षष्टुविष्टह
 द्रयन्तरेचमेयुञ्जनेकल्पन्ताम् ॥ २३ ॥ [५] एकां च ॥ मेतिस्रश्च

(१) २२ । (२) । २३ ॥ अथेतान् यज्ञक्रान् जुहोति । (३) एकाचमे

(१) कण्डिकादयेन यज्ञक्रतुहोमः । अथेतान् यज्ञक्रतून् जुहोताग्निश्च म इति श्रुतिः अग्निः चीयमानो वह्निरग्निष्टोमो वा
 धर्मः प्रवर्ग्यः । इन्द्रायार्कवते पुरोडायमिति विहितो यागोऽर्कः । सौर्यं चरुमिति विहितः मूयः । प्राणो गवामयनम् ।
 श्रवमेधः प्रमिष्ठ । पृथि व्यदितिदितिदिवो देवताविभीषाः । अङ्गुलयः विराट्पुरपावयवाः । शक्रयः प्रक्तयः । दिग्ः
 प्राचाद्याः यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

(२) व्रतं नियमः । ऋतवो वसन्तादयः । तपः कर्षुं चान्द्रायणादि । संबलरः प्रभवादि । अहश्च रात्रिबाहोत्ररात्रे
 दिननिशे । ऊरु चाष्टीवन्ती जानुनी च ऊर्वष्टीवे श्रवयवविभीषी अचतुरेति निपातः । वृहदयन्तरे एतन्नामके सामनी ।
 एतानि कल्पन्ताम् ।

(३) अयुग्मस्त्रीमहोमार्थं मन्वाः । अथायुजस्तीमान् जुहोतीति श्रुतेः । एकामादाय द्वितीयां विहाय तृतीयामादा

तिस्रश्चम इति ॥ २४ ॥ अथयुग्मतोऽनुहोति । (१) चतस्रश्चमेष्टौचमइति । पूर्वपूर्वमुत्तरेण सं-
 मेतिस्रश्चमेपञ्चमेपञ्चमेसुप्तश्चमेसुप्तश्चमेनवचमेनवचमुऽएका
 दशचमुऽएकादशचमेत्रयोदशचमेपञ्चदशचमेपञ्चदशचमेपञ्चदशच
 मेसुप्तदशचमेसुप्तदशचमेनवदशचमेनवदशचमुऽएकविंशतिश्चमुऽ
 ऽएकविंशतिश्चमेतत्रयोविंशतिश्चमेत्रयोविंशतिश्चमेपञ्चविं
 शतिश्चमेपञ्चविंशतिश्चमेसुप्तविंशतिश्चमेसुप्तविंशतिश्च
 मेनवविंशतिश्चमेनवविंशतिश्चमुऽएकत्रिंशच्चमुऽएकत्रिंशच्च
 मेत्रयस्त्रिंशच्चमेयुज्जेनकल्पन्ताम् ॥२४॥ चतस्रश्च ॥ मेष्टौचमेष्टौच

सु०
 य०
 सं०
 ४००
 ४०
 भा०

अ०
 १८

शिवम्

४००

यत्तुर्थं विहाय परित्यक्तमसंख्याकेनाप्तविषयसंख्याकेन मन्त्रेणायुग्मान् स्तोमान् जुहुयादित्यर्थः । आदरातिशययो-
 तनार्थाः सर्वत्र पुनरुक्तिः । प्रयुग्मोमहोमै सर्वकामावाप्तिः । तथाच नृत्तिः एतद्देवाः सर्वाङ्गं कामनाप्राप्तयुग्मिः
 स्तोमैः स्वर्गं लोकाय स्वर्गैतद्युग्मान् सर्वाङ्गं कामानाप्तायुग्मिः स्तोमैः स्वर्गं लोकमेतीत्यादि ।
 ॥२४॥ १०१

वधाति । यथादृच्छरोह नुत्तरामुत्तरांशाखां समालंभरोहेत्तादृक् । द्विरुक्ताः प्रयोजन मा-
 सेद्वाटंशचमेद्वाटंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमे
 चतुर्विंशतिप्रश्चमेचतुर्विंशतिप्रश्चमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमे
 सेद्वाटिचंशचमेद्वाटिचंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमेप्रोडंशचमे
 प्रश्चमेचत्वारिंशचमेचतुंशचमेचतुंशचमेचतुंशचमेचतुंशचमेचतुंशचमे
 षट्वाचत्वारिंशचमेवृजज्ञेनकलप्रन्ताम् ॥२५॥ चाविंशच्च ॥ मेचुप्रवीचमे
 दिल्युवाट्चमेदिल्युहीचमेप्रश्चाविंशचमेप्रश्चाविंशचमेप्रश्चाविंशचमेप्रश्चाविंशचमे
 (१) एकद्विकया युग्मस्तीमान् लुहोति । अथ युग्मतो लुहोति चतस्रश्च म इति प्रथम चतस्र इत्येता सख्यामा-
 दाय चतुरस्रत्वेन स्थितान् युग्मान् स्तीमानष्टाचत्वारिंशत्यर्थान् लुहुयादित्यर्थः । तत्फल स्वर्गप्राप्त एतद्दे कृन्दा-
 ठं स्वयुवन्यातयामा वा अयुज स्तीमायुग्मभिर्वयठं स्तीमे स्वर्ग लोकमायेति तथैतयजमानो युग्मभि स्तीमे स्वर्ग लोक-
 मतीति अने । पूर्वं पूर्वसुत्तरण सखध्राति इचारोहणवत् । तथाच युति पूर्वं पूर्वसुत्तरणोत्तरण सयुनक्ति यथा वृच
 राइवृत्तरासुत्तराठं शाखठं । समासभा ठं । रोहेत्तादृक्कदिति । अत्रोक्ता सख्या सख्ययनिष्ठा । एते यज्ञेन कल्पन्ताम् ।

बुत्स।चं मेतुट्यर्वाट् चं मेतुट्युर्हीचं मेतुट्युर्ज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २६ ॥ पुष्टुवा
 ट् चं ॥ मेपष्टुहीचं मेतुट्युर्वाट् चं मेतुट्युर्ज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २७ ॥ [४] व्वजायुस्वाहा ॥
 अं मेधेनुश्चं मेतुट्युर्ज्ञेनकल्पन्ताम् ॥ २७ ॥ [४] व्वजायुस्वाहा ॥
 प्रसुवायुस्वाहापिजायुस्वाहाक्कृतं वेस्वाहाव्वसंवेस्वाहाहुर्पतयेस्वाहा
 ह्नैमूगधायुस्वाहामूगधायव्वैन ६ शिनायुस्वाहाव्विनु ६ शिनं ५ आ
 न्थायुनायुस्वाहान्थायमौवुनायुस्वाहासुवनस्युपतयेस्वाहाधिपतये
 स्वाहाप्रजापतयेस्वाहा ॥ इयन्तेराणिसुत्त्राययुन्तासिधमनऽऊर्जे
 त्बुव्वष्ट्रैत्वाप्रजानुन्त्वाधिपत्याय ॥ २८ ॥ आयुर्त्युर्ज्ञेनकल्पता

इत्युतिः ॥ २५ ॥ अथवपांसिजु, होति । (२) अविश्वचमइति ॥ २६ । (१) २७ ॥ अथनामग्रहं जु-

वेदस्वाहेति १) होममन्त्र ॥२८॥ वाजप्रसवीयं जुहोति सप्तभिर्ऋग्भिः । वाजसुनु व्याख्यातम् । ३० ॥
 विश्वेभ्यश्च । वैश्रवदेवौ त्रिष्टुप् व्यत्रहितपदप्रायः । विश्वेभ्यश्चद्वयमस्यतः अद्य अग्निन्द्यवि आगमन्ति
 त्वणुङ्ग । विश्वकृतौ । विश्वइति सर्वनाम सामान्यदेवता गणप्रतिपत्तिजनक मतस्तन्निरा-
 काञ्ची करणायविशिष्टो देवतागण इहाध्याङ्क्रियते । विश्वेच देवगणावसवो रुद्राश्चादित्या अद्य-

तरंस्मृहीमदिति न्नामुव्वच' साकारमहे ॥ यस्यामिदं विष्णुस्सुवन्मसा
 विवेश्रुतस्यान्नेदिव संविता धर्मसाविषत् ॥ ३० ॥ विश्वेभ्यश्चद्वय ॥ सुरु
 तोविष्णुश्च ५ जुतौ विश्वे भवन्त्वुगनयुऽसमिद्धाः ॥ विश्वेभ्ये नोदुवा

कृतौ कत्या अवनैतर्पणेन निमित्तभूतेन आगमन्तु । तदागमनेनच विश्वेभवन्तु अन्तयः गार्ह-
 पत्यप्रभृतयः समिद्धाः सम्यग्दीप्ताः । विश्वेदेवाश्च नोस्माकन अवसानेन हविल्लक्षणेन निमित्त-
 भूतेन आगमन्तु आगच्छन्तु तेषांच तुष्ट्याविश्वं सर्ववसुद्रविण्मृमि हिरण्यादि धनं वाज-
 शयान्त्वञ्च अस्मे अस्माकमन्तु ॥ यद्वा अन्यथा सम्बन्धः । विश्वेभ्यस्तः अद्य आगच्छन्तु । विश्वेच

(१) य नोर्धाराहोममन्त्रा समाप्ता

अभ्यनुजानातदानम् वाजश्चदेवान् ऋतुभिः कालैः सह कल्पयतु दधास्यानम् । वाजोहिमा-
 सर्वनीरञ्जान । ह्यिब्दः समुच्चयार्थीयः । वाजरचमांसर्ववीरजनयतु । ततोविष्वाः आशाः
 वाजपतिः सन् जयेयमित्याशौः ॥ ३३ ॥ वाजः पुनस्तत् । वाचः अन्नं पुरस्तात् अस्त्विति-
 वारं ॥ ऽऋतुभिःकल्पयति ॥ व्वाजोहिमासर्ववीरञ्जानुव्विप्रप्रवा
 ऽआशुव्वाजपतिर्जयेयम् ॥ ३३ ॥ व्वाजःपूरस्तात् ॥ व्वाजःपूरस्तात्
 तमद्भुतीनुव्वाजोदिवान्ह्रुविपावद्द्वयाति ॥ व्वाजोहिमासर्ववीरञ्जु
 कारसर्व्वाऽआशुव्वाजपतिर्भव्यम् ॥ ३४ ॥ सम्मा ॥ सृजामिपयंसा
 वाग्श्रेपः । उत्तमध्यतोःअस्माक मस्तुवाजः । वाजश्च देवान्ह्रुविपावद्द्वयतु अस्माकम् वाज-
 रचमांसर्ववीरञ्च करोतु । ततः सर्वा आशादिशः वाजपतिः सन् भवेयम् दिशूपताप्रार्थते ॥ ३४ ॥
 सम्मा । विरानौ आग्नेय्यौवासोहं वाजमिति तच्छब्दयोगात् यदोध्याशरः । संमाहजामि ।
 मामान् आत्मानं पयसारसेनष्टधिव्याः सस्वन्विना संह्रजामि । संसृजामिचमामान् । आत्मा

नम । अग्नि-श्रोपधीभिश्च । से, हंसंष्टपयःप्रवृत्तिशरीरः । वाजंसनेवम् संभजेयम् । हेअग्ने
 त्वत्प्रसादात् । यद्वा अग्निरवेोच्यते । अस्वरादेशस्यसाशब्दम्यत्वाशब्द कृत्वायुक्ततरमेतत्त्याख्या-
 नम् । योहं हेअग्नेसंज्ञानित्वापयसाष्टयव्याः संज्ञानामिषत्वामङ्गिरोपधीभिश्च । होसाभि-
 प्रायससर्गं । सोहंवाजंसनेयमिति ॥ ३५ ॥ पय, षथिव्याम् । विराट् अग्निनश्च्यते ।

पृथिव्याऽसमांश्वाजंश्चिरोपधीभिः ॥ सोहंवाजं ऽसनेयम
 रग्ने ॥ ३५ ॥ पयःपृथिव्याम् ॥ पयःपृथिव्याम्पृथिव्याऽश्रोपधीषुपयोऽपि
 व्युन्तारिषुपयोऽधाः ॥ पयःस्वतीऽपृथिव्याऽसन्तुमद्वयम् ॥ ३६ ॥ देव

हनिर्वापयः षथिव्यांघाःनिषेहि । पयश्चश्रोपधीषुधा पयोदिविधाः । अन्तरिक्षेपयोघाः
 आङ्गतिपरिणामाभिप्रायमेतत् । किं व पयस्वतीः पयःसंयुक्ताः प्रदिशःदिशोविदिशश्च सन्तुम-
 वन्तु मच्छन् ॥ ३६ ॥ (१) अभिपिञ्चतियजमानम् । देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् सरस्वत्वैवाचोयन्तु

(१) का० सुत्रमाय परित्रित्पृथक् क्षत्याजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरए शेषेऽप्य कृत्वाभिपेक्षामर्थान् चोरोदके वा वाजपेयि
 कानोति इतिस्त्रवाभियिच्यते ब्रह्मवचसकामयितग्यारधो देवस्य त्वेति ।

र्थं ण यमनेन अनेशचसाम्राज्येन अभियञ्चामि ॥ ३७ ॥ (१) राष्ट्रभृतोऽनुहोति । द्वादशयजुंषि
 मनोभुवनस्पत इत्येतस्याः प्राक् ऋतापाडित्यादीनि । अग्निरुच्यते ऋतापाट् । ऋतंसत्यंस-
 हतौतिऋतापाड् । ऋतंसत्यंधामस्थानं यस्यसतथोक्तः । अग्निर्गन्धर्वः तस्यचार्गेर्गन्धर्वस्य ओप-
 संत्वा ॥ सवितुः प्रसुवे प्रिश्वनोऽर्वाहुर्ब्याग्प्रुष्षीहस्ताब्ध्याम् ॥ सरं
 स्वर्त्यैऽर्वाचीयुन्तुर्त्यन्वेषुणागर्नेः सारस्त्राज्येनानुभिप्रिञ्चामि ॥ ३७ ॥

[८] ऋताप्राडृतधाम ॥ ऋताप्राडृतधामाग्निरगर्गन्धुर्वस्तस्यौष
 धयोऽसुरसोऽसुदीनाम् ॥ सनऽहुदम्ब्रह्मं ब्रुत्वन्मातृतसमैस्वाहा
 वाटताब्धुःस्वाहा ॥ ३८ ॥ सुठं ह्रितोऽविप्रश्वसांसा ॥ सूर्योऽगन्धु

योऽरसः तासांचसुदःनाम । ओपधीभिर्हीदंसर्वमोदत इति सुदः । सोऽग्निर्गन्धर्वः नः अस्माकम्
 इदं ब्रह्म इदं चक्रवपाठ । तन्नैस्वाहावाट् । ताभ्यश्च ओपधीभ्यः स्वाहा ॥ ३८ ॥ सुठं ह्रितो-

(१) का० द्वादशगृहोत विषाहं वृषोतुतापाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृतो वाट्कारात्तः पूर्वं पूर्वो मन्थः ।

विश्वसामा । यःसूर्यःसंहितः एपद्महोरात्रे संदधातीतिसंहितःमूर्यः । विश्वसामाएपद्मेवसर्व-
साम तस्यमरीचयोऽसुरसः । मरीचयस्त्वसरेणवः । आयुवोनाम आयुवद्ववहिनरीचयः एलव-
न्ताइत्यायुवः मिययन्ताइत्यर्थः । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ३८ ॥ सुपुत्र्यःसूर्यरश्मिः । यःसुपुत्र्यःसु-

र्वस्तस्यमरीचयोऽसुरसः आयुवोनाम ॥ सनऽद्भुदम्ब्रह्मं द्रुत्त्रम्पातु
तस्मैस्वाहावाटताव्युःस्वाहा ॥ ३९ ॥ सुपुत्र्यःसूर्यरश्मिः ॥
सुपुत्र्यःसूर्यरश्मिभ्रमश्चन्द्रमागन्धर्वस्तस्युनक्षत्राण्यप्सुरसोभिकुर
योनाम ॥ सनऽद्भुदम्ब्रह्मं द्रुत्त्रम्पातुतस्मैस्वाहावाटताव्युःस्वा
हा ॥ ४० ॥ इषिरोव्विप्रप्रवव्यचाः ॥ इषिरोव्विप्रप्रवव्यचाव्वातोऽग

यन्त्रियः । सूर्येवहिचन्द्रमसोरश्मयः । चन्द्रमागन्धर्वः तस्यनक्षत्राणि अप्सुरसः । भेकुरयोनाम
भाःहिनक्षत्राणि कुर्वन्तीतिभेकुरयो नक्षत्राणि । तुल्यमन्यत् ॥ ४० ॥ इषिरोविश्वव्यचाः । यद्भिपरः

चिप्रः । इपुगतौतस्यंद्रपिरः विश्वव्यचाः सर्वतोगमनः । वातोगन्धर्वः तस्यापोऽप्सरस ऊर्जो-
 नाम । आपोवाऊर्जः अद्भ्योऽग्निजोयते । तुल्यव्याख्यानमन्यत् ॥ ४१ ॥ भुज्युःसुपर्णः ।
 यज्ञाविभुज्युः यज्ञोऽहिसर्वाग्निभूतानि भुनक्तिपालयति । सुपर्णःयोभनपतनः दक्षो गन्धर्वस्यस्यद-
 न्धुर्व्वस्तस्यापोऽअप्सरसुऽऊर्जोनाम ॥ सनंऽहुदम्ब्रह्मं ब्रुत्त्रभ्यां
 तृतस्मै स्वाहुव्वाटताब्भ्युऽस्वाहा ॥ ४१ ॥ भुज्युःसुपर्णाः ॥ भुज्युः
 सुपर्णां ब्रुञ्जो गन्धुर्व्वस्तस्मै स्वाहुव्वाटताब्भ्युऽस्वाहा ॥ सनंऽहुद
 म्ब्रह्मं ब्रुत्त्रभ्यां तृतस्मै स्वाहुव्वाटताब्भ्युऽस्वाहा ॥ ४२ ॥ प्रजाप
 तिर्व्विप्रश्वकंस्मूर्मा ॥ मनो गन्धुर्व्वस्तस्यऽऽहृक्स्वामान्यंऽप्सरसुऽएष्ट्यो

चिणाप्सरसस्तावानाम दक्षिणवैतावा दक्षिणाभिर्हियन्नःसूयते । यथागोवै कश्चनदक्षिणां ददाति
 सूयतएऽसः । तुल्यमन्यत् ॥ ४२ ॥ प्रजापतिर्विश्वकर्मो । प्रजापतिर्विश्वकर्मो सहैदं सर्वमकरोत्
 मनो गन्धर्व्वस्तस्य ऋक्सामानि अप्सरसः एष्टयोनाम् । ऋक्सामानिवा एष्टयः । ऋक्सामैर्ह्यीयासते-

इति नः अस्तु इत्थं नः अस्त्विति । तुल्यमन्यत् ॥४३॥ (१) रथशिरसि जुहोति । मनो भुवनस्य प्राजापत्या-
 प्रस्तारपंक्तिः । द्वेषु वनस्यपते प्रजापते यस्यते तव उपरि अमुष्मिहोके गृहायस्यवा इह अस्मिन्लोके ।
 नामं ॥ सनंऽद्भुदम्ब्रह्मं जुटचम्पां तु तस्मै स्वाहा ॥ स्वाहा ॥ स्वाहा ॥ स्वाहा ॥
 स्वाहा ॥ ४३ ॥ सनंः ॥ सनो भुवनस्यपते प्रजापते यस्यं तऽऽपु परिगृहा-
 यस्यं विह ॥ अस्मैऽब्रह्मं जुटचागुमहि शर्मैव च्छ्वाहा ॥ ४४ ॥
 समुद्रोसि ॥ समुद्रोसि नभं स्वानुद्दं दानुऽशुभ्रमूर्मं योभूरुभिर्भावाहि
 सतत्रं नः अस्माकम् व्यवहितोऽर्थमं वन्धः । अस्मैऽब्रह्मणे अस्मैऽजलाय सहिसहत् शर्मं यरणम् यच्छ देहि स्वा-
 हा ॥ ४४ ॥ (२) वातहोमाञ्जु होति । समुद्रोसोतिवौ णि यं जूं पि विलोकस्थानं त्रायं लोकाकारेण सुवन्ति ।
 (१) का० पञ्चगृहोत्तं च रथशिरस्यध्यथाहवनीये द्वियमाणे पञ्च कृत्वः स नो भुवनस्येति राष्ट्रमुद्रोमानन्तरं पूर्वसंस्कृता देवा-
 ल्यापञ्च गृहीत्वाहवनीयोपरि प्रतिप्रस्थात्वादिना धार्यमाणे रथशिरसि तदाढ्यं पञ्चधा विभज्य पञ्च कृत्वो जुहोति पञ्चवारं
 मन्त्र इति सूत्रार्थः ।
 (२) का० वातहोमान् जुहोताञ्जलिना इतरा वहिर्वेदिरथो दक्षिणतां धुर्यं तल उत्तरस्थां दक्षिणतो दक्षिणापट्टः समुद्रोऽसोति

वरचं हेवाथोऽसुद्रोऽसि समुन्दनोऽसि । नभस्वांश्च नभसूदतिनञ्जलाण्युच्यन्ते तन्निधि नितरांभान्तिः
 संयुक्तो नभस्वान् । आर्द्रदातुश्च एष च्छार्द्रं ददाति षट्पञ्चमश्यायादि । तत्वांप्राथम्ये शंभूः सयोभ्यश्च शंभवा-
 यतोऽंभूः सयः सुखं भावयति भयोभूः । अभिमांवाहि अभिमावाहि ह्यहाहा । मासतोऽसि यत्त्वं सारु-
 तोऽसि मरुतांपुरोवातप्रचटतीनां वातानां प्रकृतिभूतोऽसि । मरुतांशुकक्रोपातिः प्रचटतीनां गणोऽसि तं त्वां
 स्वाहा ॥ मातुतोऽसि मरुताङ्गुणः शुभ्रभूर्मंथोभूः रुभिमांवाहि स्वाहा ॥
 वुस्यूरसि दुर्वस्वाञ्छुभ्रभूर्मंथोभूः रुभिमांवाहि स्वाहा ॥ ४५ ॥ वास्तै ॥

ब्रवीमिशंभूश्च सयोभ्यश्च भृत्त्वा अभिमांवाहि स्वाहा । अवनसूरसि । यत्त्वं सवस्यूरसि । अवनन्त-
 पंशंरञ्जयं गा तत्सौम्यतौल्यवसूः । पिवुतन्तं ताने इत्यस्य । क्लोः शूडनुनासिके चैति किपि कृते-
 सं प्रसारणे च अवनसूः । दुर्वस्वाश्च दुर्वशश्च हविर्लक्षणमन्नसुचते हविर्लक्षणे नान्ने नयुक्तश्च आर्द्र-

प्रतिमत्त्वम् । रघुशोमानन्तरं त रघुमर्गे रत्नरत्न वेदी प्रशुद्धमवस्थाप्य तस्य स्थानत्रये लोचन वायुशोमान् शुभोति प्रतिमन्न
 मन्त्रबयेण । रघुयुगदक्षिणधरोऽधो प्रथमम् उत्तरधरोऽधो द्वितीयम् युगमथाधस्तुतीयम् । किं कृत्या महिर्वैदेरञ्जलिना वा
 तमानीयेति सूत्रार्थः ।

दानुश्च । तंत्स्यायाचे । शंभर्मग्रेभूरित्यादि ॥ ४५ ॥ रुक्मतीर्जु हेति । यास्ते । द्वेव्या-
 स्याते ॥ ४६ ॥ (१) ४७ ॥ रुचन्तः । अनुष्टुवाग्नेयी । रुचिर्दोषिन्म नः अस्माकं देवा ह्यग्नाः तेषु-

ऽअग्नेसूद्यु र्वौदिवंमातुन्वन्तिरु शिमभिः ॥ ताभिर्नोऽश्रुद्यस
 व्वीभीरुचेजनायनस्कुधि ॥ ४६ ॥ यावः ॥ योद्विवाऽसूद्यु र्वत्रोगोष्व
 प्रवंप्रयारुचः ॥ इन्द्राग्नीतामिऽसर्वाभीरुचनीधतवृहस्पते ॥ ४७ ॥
 रुचान्दः ॥ रुचान्नोधिहिव्राह्मणेषु र्वृत् ० राजंसुनस्कुधि ॥ रुचंवि

धेहि । रुचं चराजसु नः संबन्धे पुत्राधिकुर । रुचं विश्येपुर्वैश्येषु शूद्रे पुचनः संबन्धिषु कधि-
 कुर । मयिचधेहि रुचादौग्रासहदोषिन् । अनुत्सन्नधर्माणो यथादयंदौत्याभवेस तथाकुर्वि-
 त्याशयः । यद्वा । ब्रह्मप्रभृतिषु यारुक् तामस्माकंधेहि सर्वथा किंवञ्जनैक्तेन मय्येवधेहि-

(१) का० नम जुषीति यास्त इति प्रतिमन्वम् । प्रसग्यः । पूर्वसंस्कृताग्यात्सकृत्सकृदादाय नवाहुतीर्बु होति यास्ते अग्ने
 या वो देवाः रुचं नः तत् त्वा यामि एतायतस स्वपंति कण्डिकायां पञ्चयजुभिः पचेति नम ।

रचासन्तर्पचम् ॥ ४८ ॥ वाचस्पतिः षुभाजुः ह्येति । तत्रा । तदाशास्त्रद्वि तदः यवणादिह
 यदः प्रयोगः । यत्प्रयोजनं तत्रांशमि याचामि ब्रह्मणत्वयीलक्षणैः वन्दमानः सुवन् । तदेतं
 यजमानश्चाशौस्ते हविर्भिरभ्युद्यतेः । अतः अहे उमनः अक्रुध्यन् हेवरण इहकर्मणि वर्तमान ।
 अस्माकंप्रयोजनं यज्ञसमाप्तिं लक्षणम् वैधिवुध्यस्व । बुद्ध्वाच हे उरुशंसि हिवहुसंस्तव्यमान ।

श्रेष्ठशुद्धेष्टप्रुमयिधेहि रुचा रचम् ॥ ४८ ॥ तत्त्वा ॥ यामि ब्रह्मणा
 वन्दमानस्तदाशांस्त्रियजमानो हुवि विभ्यः ॥ अहे उमानो वरुणे हवी
 ध्युरं शर्तं सुमानुऽआयुऽप्रमोषीऽ ॥ ४९ ॥ सुर्ण ॥ सुर्णं धुर्मऽस्वाहा
 सुर्णां किंऽस्वाहा सुर्णं शुक्लऽस्वाहा सुर्णं ज्योतिऽस्वाहा सुर्णं सूर्यऽस्वा

आयुः माप्रमोषीः मा अस्माकमायुः खलु गडय ॥ ४९ ॥ मथार्काश्वमेधयोः सन्ततीजुः ह्येति । पञ्च-
 भिर्यजुभिः । स्वर्णं यजुः सूर्या ह देववचनः स्वः शब्दः । स्वरिवायावर्म आदित्यस्तरुनौ जुह्वी-
 मिस्थापयामि इवहा कारणं स्वरिवयौ क्रस्तमादित्ये स्थापयामि । स्वर्णं स्वरिवयः शुक्रस्तमादित्य

एवञ्जुहोमि । स्वरिवज्योतिरग्निस्तमग्नावेधजुहोमि । स्वर्णं । स्वरिवयःसूर्यस्तसुतमं करोमि ॥५०॥

(१) अग्निंयुनक्तिम तिसृभिरग्नेयीमिः द्वाभ्यांविष्टुभ्यां तृतीययोपंक्त्या । यमग्निंयुनक्तिम शशवसाव-
लेन हृतेनच । दिव्यंदिदिभिभ्रम् सुपर्णं सुपतनम् वयसाट्टहन्तम् वयसाधूमेन ट्टहन्तमहान्तम् ।
धूमेनहिमहानग्निर्भवति अग्नेर्धूमौजायते धूमादध्वमभाद्दृष्टिरितिच्युतिः । तेनाग्निना युक्ते-

ह्यौ ॥ ५० ॥ [१३] अग्निंयुनक्तिम ॥ अग्निंयुनक्तिमुश्वशाष्ट

तेनट्टिव्यट्सुपर्णव्यसावृहन्तम् ॥ तेनव्युयङ्गमिभवद्रूपस्यव्विष्टुप्रु

स्वोर्हृणाऽअधुनाकमुत्तमम् ॥ ५१ ॥ शतम् १००० ॥ इमैति ॥ प्र

नवयङ्गमेमगच्छेम । व्रत्रस्यादित्यस्यविष्टयं विगतसन्तापम् सर्वद्वन्द्वोपलक्षणास्तापः । ततोष-
धिवर्गलोकंरहाणाः । आरोहन्तः नाकमुत्तमं च गमेमेत्यनुवर्तते । यत्रगता नञ्चकमसुखंप्रा-
प्नुवन्ति सनाकोलोकः ॥ ५१ ॥ इमैति । याविसौतेतवपक्षौ अजरौजरा रहितौ । पतहि-

(१) का० अग्नियोजन प्रातरनुवाकमुपाकरित्यन परिधीनालम्बा यथापूर्वमग्नि युनज्मोति प्रवृचम् अस्थार्थं । प्रातर
शुवाकोपाकरणाथाक् यथापूर्वमित्युपधानक्रमेण ऋक्षयेण प्रतेत्रक परिधीन् स्पृष्ट्वाग्नियोजन करोतीति ।

यानुत्पत्तनशीलौ । ताभ्यां चरच्चांसिश्चपहंसि हेअग्ने । ताभ्यांपचाभ्यांपतेम उत्पतेम । सु-
 क्षतांसोफेसुक्षतानामेअस्थानम् यतान्येपि ऋपयःजग्मुः गताःप्रथमजाः पुराणाः ॥ ५२ ॥ इन्दु-
 र्दक्षःयस्त्वप्तिन्दुः । इदिपरमैश्वर्ये । परमेश्वरः इन्दनोवा । दक्षःउत्साहवान् श्येनःशंसनीयगतिः

द्वानुजरोपतुत्त्वणुैवाभ्यांरुर्क्षांअस्यपृहंअस्यगने ॥ ताभ्यांमपतेम

सुक्षतांसुषुकिंथ्यत्लुःअहृपथीजुगमुःप्रथमजाःपुंराणाः ॥ ५२ ॥ इन्दु

र्दक्षः ॥ श्येनःअहृतावाहिरण्यपक्षःशकुनीसुरगयुः ॥ सुहान्त्सुध

स्येदूध्रुवःआनिषत्तो नमंस्तिःअस्तुमामाहिंसिः ॥ ५३ ॥ द्विवीमूर्द्धा ॥

मृतावायज्ञवान् । उदकवान्वाहिरण्यपक्षः शकुनः । आकुत्या सुरग्युभर्ता महान्प्रभावतः ।
 सधर्यव्रह्मणासह अविभक्तस्थाने । ध्रुवश्चानिपत्तः स्थिरश्चानियणः । तस्मैनमः तंतुभ्यमस्तु-
 मांमाहिंसौः ॥ ५३ ॥ (१) अश्वनामामादियुञ्जानं विमुञ्चतिद्वाभ्यामाम्नेयीभ्यां पुरोष्णिणजगती-

(१) का० अग्निमारुतस्तौत्रस्य पुरक्षाहिमोचन परिधिसन्धोर्दिवो मूर्धेति प्रतुरचम् । यत्रायत्रियस्त्रोत्रप्रकरणत्वात् प्राक् द्वियो
 मूर्धेति ऋग्वेदेन दक्षिणोत्तरयोः परिधिसन्धोर्द्वयस्युत्थाग्निधिमोचन करोतीति सूत्रार्थः ।

ब्यान् । ६ दिवोऽर्द्धीमि । द्युलोकोत्तमाङ्गमसि । पृथिव्याः नाभिर्नहनम् ऊर्कूरसः सारः
 अपाम् अघोषोनांच । विश्वायुषसर्वप्राणिनां मायुर्जीविनम् सप्रथायसर्वतः पृथुः तिर्यगूर्ध्व
 मधयानत्रच्छिन्नविभवः । तस्मैतेनमः । पथेः अग्निप्रसुखाहि देवयानः पन्थाः ॥ ५४ ॥
 विश्वस्यमूर्धन् यस्त्वंविद्युवस्य सर्वं प्राणिजातस्य सृष्ट्वं न सृष्ट्वं अधिचपरितिष्ठसि । अथितः

सिंपृथिव्यानाभिर्बुध्वागुपामोषधीनाम् ॥ त्विप्रश्वायुःशुभ्रसुप्रथानम
 स्पृथे ॥ ५४ ॥ त्विप्रप्रवंस्यमूर्ध्वन्नधिदिष्ठसि शिश्रुतः समुद्रद्रेते हृदयसु
 एस्वायुं रुपोदंत्तोदुधिभिन्त ॥ दिवस्पृज्जंन्यादुन्तरि चात्पृथिव्या
 स्ततो नोऽबृष्ट्याव ॥ ५५ ॥ इष्टोयुचज्ञः ॥ इष्टोयुचजोभृगुभिराशीर्द्वाव

आयितः बुद्धीन्द्रियाणिसुगुम्नांवानाडीम् । यस्यचसमुद्रे समुन्दने अन्तरिचेतेतव हृदयम्
 अग्न्युचमायुर्जीविनम् । तंत्वायाचे । अपोदत्तअपोदेहौतिवचनव्यत्ययः । एकाग्निरिहदेवताक
 थमितिचेत् । उदधिभिन्त । उदकं घत्तइत्युदधि । उदकस्य उदादेशः । मेघउच्यते अत्रापिभिषी

तिप्रप्तेभिन्दते विंदरणार्थस्य वहुवचनञ्छान्दसम् । एवंदिवोस्पृजन्त्यात् अन्तरिचात्प्रथिव्याः
 अन्यत्रापियतोयतो दृष्टिरुपलभ्यते ततस्तत उपादायनोरमान् दृष्ट्या अवपालयहेअग्ने ॥ ५५ ॥
 (१) इष्टोयज्ञः । हेसमिष्टयजुषी यज्ञाग्निदेवत्ये उष्याग्नायत्यौ । अध्वर्युयजमानविषयामाशिषंकरोति
 यस्यास्यसुवर्णदानस्ययजमानस्य इष्टःसम्पादितयज्ञः । भृगुभिःभृगुगोत्रैर्ब्राह्मणैः आशीर्दाआशिषांच-

सुभिः ॥ तस्यनऽदृष्टस्यप्रीतस्यद्रविणुहागमिः ॥ ५६ ॥ इष्टोऽश्रु

दाता । वसुप्रभृतिभिर्देवताविशेषैःकृतः । तस्यास्ययजमानस्य नःइष्टस्य अस्माकमभिप्रेतस्य ।
 प्रीतस्यचअस्मान्प्रति । प्रीतःस्निग्धउच्यते याज्ययाजकयोः स्नेहस्य अपनपरंवाक्यमिदमुक्त्वा अथेदानीं
 द्रविणमाह । त्वमपिहेद्रविण इहयजमाने आगमिःआगमनंकृथाः । स्थानमिदंधनानामित्यभि-
 प्रायः । यद्वा । इष्टोयज्ञोभृगुभिः आर्षेयैर्ब्राह्मणैः । आशीर्दावसुभिश्च विभक्तित्वत्ययप्रायः परोर्द्धचः ।
 सोस्माकमिष्टः प्रीतश्चद्रविणमिहआगमयत्विति ॥ ५६ ॥ इष्टोअग्निः । इष्टःकृतयागःअग्निः आह-

(१) का० अध्वरसमिष्टयजुरन्त इष्टो यज्ञ इति प्रतृचमपरि । समिन्द्र ण इत्यादिनवानामध्वरसमिष्टयजुषा होमान्तो इष्टो
 षग्निरिति इाम्या मपरि आग्निंके हे समिष्टयजुषो जुहोतीति सूत्रार्थः ।

तत्रजापतिनाहृतं कर्मअनुगच्छत । सुकृता सुलोकम् सुकृतामिवलोकस्थानम् यत्रऋषयोजग्मुः
यत्रान्येपि ऋषयोगताः प्रथमजाःपुराणाः ॥ ५८ ॥ एतर्हं सधस्य एतंयजमानंसधस्यं समान-
स्थानं । देवानांस्वर्गपरितेददामि परिददामितव । दानंचरक्षणार्थम् । यंचआवहात्आनयेत् शिव-
धिंसुखनिधिमामुहितिपरिणामभूतम् । शिवइति सुखनाम । जातवेदाअग्निः तच्चपरिददामि ।

रग्मुःप्रथमजाःपुंरागाः ॥ ५८ ॥ एतःसंधस्युपरितेददामियमुवावहा
च्छेवुधिञ्जातवेदाः ॥ अन्नुगुन्तायुज्जअपतिर्ब्रुवोऽत्रत्तत्तःस्मजानी

तपरुमेव्योमन् ॥ ५९ ॥ एतञ्जानाय ॥ परुमेव्योमुन्देवाःसधस्यथा
ब्रिदरुपमंस्य ॥ यद्गच्छात्प्रथिभिर्देवयानैरिष्टापुर्तेक्रणवाथाविरं

एवंच स्वर्गाब्धं स्थानमुक्त्वा अयेदानींस्थानिनिदेवानाह । अन्वागन्ता कर्मसमाप्तानुपदमेवआ-
गन्ता । यत्रापतिः वः युष्माकमत्रस्थितानाम् तंस्मजानीत । परमेव्योमिन् स्थानिअवस्थितंस-
न्तम् ॥ ५९ ॥ एतंजानाय । देवदेवत्या एतंयजमानं जानीय । परमेव्योमन् परमेस्थानिवस्थितं

सत्तम् । हेदेवाः सधस्थाःसमानस्थानाः । किञ्च । विदरूपमस्य जानीतरूपमस्य यजमानस्य ।
 प्रत्यभिज्ञानाय ततोविदितरूपः । यदागच्छेत् आगच्छत्यधिभिः देवयानैः । पूजार्थैव ह्रुवंचन
 सुभोगस्थानमेदाद्वा । अथद्रष्टार्युते ह्यणवायकुसुथ आविःप्रकाशफलेअस्मै ॥ ५० ॥ उद्बुध्रास्वाग्ने

स्मै ॥ ६० ॥ उद्बुद्ध्यास्वाग्नेप्रतिजागृह्णित्वमिष्टापुतसःसृजयामुय
 ज्ञं ॥ अस्मिन्तसुधस्थेऽद्भ्युत्तरस्मिन्निन्वश्ववेदेवायजमानप्रञ्चसीद
 त ॥ ६१ ॥ येनुव्वहसि ॥ सुहस्रंयेनाग्नेसर्व्ववेदुसम् ॥ तेनेमंयुञ्ज
 न्नीनयुस्वह्वेवेषुगन्तवे ॥ ६२ ॥ प्रस्तुरेणंपरिधिना ॥ स्रुवाविद्वाचव
 हिष्पां ॥ ऋचेमंयुञ्जन्नीनयुस्वह्वेवेषुगन्तवे ॥ ६३ ॥ यद्दुत्तम् ॥ य

येनञ्चसीतिव्याख्यातौ ॥ ६१ । ६२ ॥ प्रस्तुरेणपरिधिना । चस्रुवाच वेद्याचवर्हिषाच ऋचाच
 ऋगादिभिर्मन्त्रैश्च । इमंयज्ञं नःअस्माकं संवन्धिनंनय । हेअग्नेस्वर्गलोकम्देवेषुगन्तवे । देवा-
 न्प्रतिगमनाययज्ञेहि गतियजमानोगतएव । सहितस्य शरीरमित्यभिप्रायः ॥ ६४ ॥ यद्दुत्तम् ।

भार्याजामातृपुत्रप्रसूतिभ्यः । यच्चपरादानम् दीनान्धकृपणेश्चोदयया । यच्चपूर्तम् स्मृतिविहि-
 तं ब्राह्मणभोजनादि । याश्चदक्षिणाः यज्ञान्तर्गताः तत्सर्वम् अग्निः वैश्वकर्म्मणः विश्वकर्म्मवै-
 श्वकर्म्मणः स्वार्थतद्धितः । स्वर्गलोकिके देवेषुमधो नःअस्मदर्थमस्माकंवा । दधत्दधात फलोप-
 भोगार्थम् ॥ ६४ ॥ यच्चधाराः । यत्रयस्मिन्देशे धारोःअनपेता अनुपचीणाः उपभुज्यमानानाश्चपि
 हुत्तंयत्पंगुदानंयत्पूतंयत्पशुदक्षिणाः ॥ तदुगिनव्वैश्वकर्म्मणः
 स्वहृद्वेषुनीदधत् ॥ ६४ ॥ यत्त्रुधारोऽ ॥ यत्त्रुधारोऽअनपेतामधो
 रष्टृतस्यंचुयाः ॥ तदुगिनव्वैश्वकर्म्मणःस्वहृद्वेषुनीदधत् ॥ ६५ ॥
 अगिनरस्मि ॥ अगिनरस्मि जन्मनाजातवेदाष्टुतस्मेवचक्षुःरुसृतस्मऽ
 क्षयंयन्ति मधोः मधुनःष्टतसाच । याश्चान्याःसोमादीनाम् । तत्तवअग्निः वैश्वकर्म्मणः स्वःस्वर्गलो-
 केदेवेषु मधो नअस्मान्दधातु ॥ ६५ ॥ अविनियुक्तत्वा दग्निप्रकरणाच्च यजमानदर्शनमेतत् । अग्नि-
 रस्मि चिष्टुवाग्नेयी अग्निरहमस्मि जन्मनाउत्सैव जातवेदाः । अथहवैरेतः सित्तंप्राणोन्ववरोहति ।

अधिउपरिस्थाः । तेषामग्नीनामुद्गततमोसि यतः श्रतः प्रार्थ्यसेस्माभिस्सखम् । प्रनीजीवातवेसुव । प्रसुव
अस्माकंजीवतेचिरञ्जीवनाय ॥६७॥ चित्यमग्निमुपतिष्ठते । (१) वार्त्तहत्याय इन्द्रपत्सप्तर्चमपश्यदिति-
श्रुतिः । प्रथमेगायत्रीत्रिष्टुभौ । इन्द्रोद्यवादेवतावार्त्तहत्याय द्वत्रेयेनशवसावलिनहन्यते तत्त्वार्त्तहत्याय

प्रांससित्वसुत्तमः प्रनीजीवातवेसुव ॥ ६७ ॥ [१०] व्वात्त्तहत्याय
शर्वसेपृतनप्राह्यायच ॥ इन्दुत्वावर्त्तयामसि ॥ ६८ ॥ सुहदानुम्पु
ररूत ॥ द्वियन्तमहुस्तमिन्दुसन्धिणुकुणारम् ॥ अग्निवृत्त्रं वृद्धिमान्

शवसास्मै वार्त्तहत्यायशवसे । पृतनायाह्यायच पृतनाः संयामाः येनशवसा अभिमूयन्तेतल्पृतना सह-
वलं वस्मैपृष्ठनासहाय । सहतिरभिभवार्थः । इन्द्रत्वाम् आवर्त्तयामसि आवर्त्तयामः ॥६८॥ सहदा-
नुम् । सहतिवलनाम । बलसप्रदातारम् युधाम्बानिन सहत्वसंपूर्णवलः अयंचतुष्कवलद्रत्येवं यः शत्रु-

(१) का० चित्तिम् पुरोपवतीमुपतिष्ठते वार्त्तहत्यायेति सप्तभिरष्टभिरैके दशभिर्वा । कृतपूरणाभिना चित्तिमुपतिष्ठनन्तर
सप्तभिरष्टभिरैकेषा मते दशभिर्बेति सूबार्थः ।

सुपन्नाभयते ससहदानुः तंसहदानुम् । यद्वासहएकीभूययोदुर्मन्तान्ददाति ससहदानुः तंस-
 हदानुं ग्रधुम् । हेपुरुहृतवहुभिराहृत । क्षियन्तंनिवसन्तम् इहैवअहसंक्त्वा युद्धेननि जित्यसंपिणक्
 संपिण्डीकुरु । तंकुणारुम् क्णान्तम् दुर्वचोभिधायिनम् । एवंताव देनंकुरु । अथपुनर्यथमपरोष्ठच-
 स्तम् अभिभूय वृचं वईमानम् । पियारुम् पियतिहिंसार्कम् । देवानांहिंसितारम् ; अपादंक्त्वा
 म्पियारुमुपादंमिन्द्रतुवसांजघन्य ॥ ६९ ॥ व्विनः ॥ व्विनः ॥ व्विनः ॥ व्विनः ॥ व्विनः ॥ व्विनः ॥
 जहिनीचार्यच्छपृतन्युतः ॥ योऽश्रुस्मार् ॥ ॥ ॥ आभिनासुत्यधरङ्ग
 मय्यातमः ॥ ७० ॥ सुगोन ॥ श्रीमःकुंचुरोगिरि ष्ट्याःप्ररु।वतुऽआर्जग
 न्यापरस्याः ॥ स्रकःसुर्दु श्रायंपुविमिन्द्रतिगमंविश्रतःनूताहि व्विमृधो
 गमनासमर्थं क्त्वा तवसावलिनजघन्य । जहि ॥ ६९ ॥ विनइन्द्र । सुगोनभीमइतिवैमृद्यो
 हेनुअष्टपुत्रिण्टुभी पूर्वाव्याख्याता ॥ ७० ॥ सुगोनमृगइव । सुगोव्याघ्रोवासिहोवा । भीमोभीषणः
 कुचर.कुत्सितचारी हिंस्रःप्राणिवधजीवनः । गिरिष्ठा.पर्वताश्रयः सयथाकांश्चिद्द्वैत्यप्राणिविशेषा

नन्ति तैरनभिभूयमानः एवंत्वंपरावतः दूरप्रदेशादाह्वयमानान् आजगन्थआगच्छ । आगत्यच शृणु ।
यत्पार्थसिस्माभिः । सृकंशरण्वच्चं शंशाय । गीतनूकरणे तीक्ष्णीकृत्य । पविमशत्रु कायेपुगन्तारम्
ईदन्द्र । तिग्मम् तेजनम् उत्साहवन्तम् । ततोविशत्रून्नादि वितदि । ताडयतिहिंसाकर्मणएतद्रू-
पम् । विमृधोनुदस्व प्रेरयस्व स्रधःसंयामादपुनरागमनाय ॥ ७१ ॥ वैश्वानरोनः । वैश्वानरदेवत्ये

नुदस्व ॥ ७१ ॥ वैश्वानुरोनिः ॥ वैश्वानुरोनिःऽस्रुतयुऽआप्रयांतुप
रावतः ॥ अग्निर्नःसुण्डुतीरूपं ॥ ७२ ॥ पृष्टोद्वि ॥ पृष्टोऽअग्निः
पृथिव्यापृष्टोव्विश्रवाऽओषधीराविविश ॥ वैश्वानुरःसहसापृष्टो

गायत्रीचिष्टुभौ । वैश्वानरोनिः नःअस्माकम् । जतयेश्ववनायतर्पणाय आप्रयातुआगच्छतु
परावतः । किञ्च । सुष्टुतीरुप । अस्माकंचशोभनाः सुतीः उपश्रोतुम् आप्रयातु ॥ ७२ ॥
पृष्टोद्वि । योग्निर्वैश्वानरः पृष्टः कोयमिति । दिविआदित्वात्मना व्यस्थितेसुसुक्षुभिः ।
तचह्रैर्वयूयते । यमेतमादित्ये पुरुषंपवेदयन्ते । सद्रन्द्रः सप्रजापतिः सन्नह्मेति । अश्वैश्ववा-

नरोनि विद्वुःशतना प्राष्टपिथितः । पृथिव्याम् अन्तरिक्षे लोके पृथिवीत्यन्तरिचनानामसु पठि-
 तम् । उदकार्थिभिः के.यंनामद्विपदचतुष्पद जीवनेहेतुः । यच्चाग्निर्वैश्वानरोऽस्मिन् लोकेव्यव-
 स्थितः पृष्टोऽग्निश्चेत्त्रिभिर्होत्रपर्यन्तः कोयंतापपाकप्रकाशैरुपकृत्य विश्वाञ्चोपधौभिराविवेश
 आविष्टः । यच्चवैश्वानरोऽग्निः सहस्रावलेनमथामनोऽध्वर्युणा कोयं निर्ममन्धइतिपृष्टोऽद्विद्वुभिः ।

ऽअग्निःसनुोदिव्वासरिषरुष्यातुनक्त्तम् ॥ ७३ ॥ अश्यासुतम् ॥ अ-
 श्यासुतङ्कामंमग्नेतवोतीऽअश्यामंरुयिर्धर्यिवऽसुवीरंम् ॥ अश्याम्
 व्वार्जमुधिवुजयन्तोश्यामंद्भूममंजरुज्जरन्ते ॥ ७४ ॥ व्ययन्ते ॥ ऽअ-

सन सोऽभान्दिव्वाअहनिपातुरचतु । सचनक्तंरान्नौपातु रियः विनाशात् । रिपतिर्हिंसाकर्मा ।
 दिवानक्तमितिमन्तत्यर्थवचनम् ॥ ७३ ॥ अश्यामत् इव आग्नेयौ विष्टुभौकामवत्यौ । अश्याम
 प्राप्नुवाम तं कामयत्कामा एतत्तुर्मः । हेअग्ने तवर्कत, उत्या अवनने नतर्पणेनच । अश्याचरयिधनम्
 हेरथियः धनवत् सुवीरं कल्पाणपुत्रम् । अश्याच वाजमन्त्रम् अभिवाजयन्तः । वाजतिरर्चति-

कर्मा । अभिपूजयन्तोऽग्निम् अन्यानपिपूजयितव्यान् । अस्यामद्युग्मं शशः हेअजरजरारहि-
ताग्ने । अजरंद्युम्नविशेषणमेतत् अनुचितिर्धर्मस् तेतवप्रसादात् ॥ ७४ ॥ वयन्ते । हिशब्दे
यस्माद्धे । हिस्माद्धयंतेतुभ्यस् अद्वारिम । रादाने । ददिसकामंपुरस्कृत्य हविः कामप्रा-
प्त्यंत्राहविः कामशब्देनोच्यते । उत्तानहस्ताः त्यक्तकृपणभावाः । अवहसुष्टिकाः असंहताङ्ग-

द्वारं तु साहिकामंसुतानहस्तानमंसोऽपुसद्य ॥ यजिष्ठेनुमनंसायच्चि
दुवानस्त्रेधतुामन्मनुाव्विप्रोऽअग्ने ॥ ७५ ॥ धामुच्छदुग्निः ॥ धा
मुच्छदुग्निरिन्द्रोऽब्रुहनादिवीष्टहुस्पतिः ॥ सचेतसुोव्विप्रश्चवेदुवायु

लयइतियावत् नमसानमस्कारेण प्रणिपतेन । उपनिषद्य उपसंगम्य निषदनंकृत्वा ।
अतः यजिष्टेनयष्टमेन मनसायच्चिदज देवान् । अस्त्रेधता अनन्यगतेनदेवताया याघात्स्य-
चिन्तनसंतानेकरसेन । मन्मनाः मननेन विप्रः सन् मेधावीसन । हेअग्ने ॥ ७५ ॥ धाम-
च्छत् । वैश्वदेयनुष्टुप् । धामच्छत् । धामशब्दः स्थानान्वचनः स्थानान्विन्युनानिपूरयति अतिरि-

क्तानि समीकरोति यःसधामच्छत् एवंधामच्छब्दः देवशब्दश्च सर्वत्रसंबध्यते । योग्निर्देवोधाम-
 छत् यच्चेन्द्रः । यच्चन्द्रा यच्चष्टहसतिः । एतेमर्वे सचेतसः समानचितसः चेतप्रशब्दो प्रका-
 रवचनः यज्ञंप्रावन्तु अन्यूनातिरिक्तं कुर्वन्तु । नः अस्माकम् शुभेस्विष्टे च ॥ ७६ ॥ त्वं यद्विष्ट ।

उज्ज्वगप्रावन्तु नः शुभे ॥ ७६ ॥ त्वं त्यविष्ट ॥ द्वाशुं प्रो नृः पाहि शृणु धी
 गिरंः ॥ रक्षां लोकमुतत्वमनां ॥ ७७ ॥ [१०]

इति संहितापाठे अष्टादशोऽध्यायः १८ ॥

इति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ नद्ये पुप्रत्यक्षकृतमस्ति अन्धेरे रतपसो वित्युपक्रम्य भूयो विद्यः प्रशस्ये भ-
 यतीति चाविधायाह तच्चाद्येयकिञ्चानूचानो भवत्पापं तद्भवतीति अतोयमार्पेयोऽन्य इति
 विद्वह्निपादरणीयः ॥ ७८ ॥

इति उच्यते कृतौ मन्त्रभाष्ये ऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स्वादुनामृष्टे नतीत्राम् । तीव्रयब्दः पटुञ्चनः । पङ्कीमथीघ्नमदजनकाम् । तीव्रेणपटुरसेनञ्च-
 मृताम् । अमृष्टेनमधुसंतीम् मधुरस्वादोपेताम् मधुना । चतुर्णांवाक्यानां शेष उच्यते । मृजा-
 मिसर्गं सोमेन । तेप्राग्घातोः छन्दसिपरिपौति उपसर्गसंगात् संसृजामिस्वाहीं त्वांसुरांस्वादु-
 सरस्वत्यैपच्युस्वेन्द्रायसुत्वाग्मणेपच्यस्व ॥ १ ॥ परीतः ॥ 'परीतोषि
 च्चतासुतः सोमोयऽउं रुमऽहुविः ॥ दुधुन्वायो नर्थाऽऽश्रुपस्वुन्तरासु
 नासोमेनेति एवसत्तरवापियोज्यम् । यजंष्युत्तराणि । सोमोसि । यस्त्वं मन्त्रेणोक्त सोमसं-
 सर्गात् तंस्त्वाववीमि । अश्विभ्यांमर्थायपच्यस्व । पाक्रोविपरिणामः । सरस्वत्यैपच्यस्व इन्द्राय-
 सुत्वाग्मणेपच्यस्व ॥ १ ॥ एकस्याः पयसाकृतैनाश्विनेन परिपिचति । परीतः । सौमौष्टहती ।

(१) का० एकथा पयस्याया कृतेनाश्विनेन परिपिचति परीतो विच्यतेति शय्यचूर्णानि चावपति सारस्वतेन द्वयोः प्रतस्तोक्क-
 चूर्णानि चेंद्रेणोत्तमे निमृष्ट्या लाजचूर्णानि च । सायज्ञोमान्तोऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एका ता दुग्ध्या
 तप्यमाध्वर्युं सुरामिञ्च चति परीत इति मन्त्रेण । रचित शय्यचूर्णानां लतयोर्गांशु सुरामाण्डे चिपित द्वितोयेऽङ्घ्रि निशान्तं
 सरस्वत्या अपाकरोमीति गावो स्पृष्ट्वा दीहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरा सिचति तोकचूर्णं लतीयागञ्चेपच ।
 ततोयेऽङ्घ्रि गवो इन्द्राय सुत्वाग्मणेऽपाकरोमीतिद्वौ गा. स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्यं कोकृततप्यसा सुरा सिचति तेनैव मन्त्रेण तत्र
 लाजचूर्णं लतीयागञ्चेपचति सूत्रार्थः ।

द्वितीयपादग्रथतिव्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यः सोमः उत्तमं हविः सर्वेषां हविषान् । यच्च-
 दधन्वान् धारयितवान् यजमानम् । यच्चनर्थोऽव्योहितः । यच्च अर्घ्यः अर्घ्वु अन्तर्व्य-
 वस्थितं सन्तम् आसुपाव अभिष्टुतवान् सोमम् अद्रिभिः गावभिः तस्परिपिब्वत अभिष्टुत-

पावसोममद्रिभिः ॥ २ ॥ व्यायोःपूतः ॥ पुवित्वेणप्रत्यङ्क्सीसोऽ
 अतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्युवृज्युःसखा ॥ व्यायोःपूतःपुवित्वेणप्रत्याङ्क्सीसो

सोमम् इतः गोक्षमस्यपादायपरिर्युतम् ॥ २ ॥ (१) तिसृभिर्गायत्रीभिः परिर्युतमुनाति । वायोः
 पूतः । योयंवायोःपवित्वेणउदरान्तरवर्तिनापूतःसन् प्रत्यङ्अधोमुखः सोमः अतिद्रुतः सःइ-
 न्द्रस्युज्यः । इन्द्रेणसहयोगमर्हति सखासहायः सुक्रीडनकःअर्घ्यः । सोमवाग्भिः पुनाति

(१) का० सते पुनाति गोऽश्वबालबालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति वायो. पूत इति सोमातिपूतस्य प्राडिति तद्वाग्भिः ।
 वयो पूत इति कण्डिकाया इ ऋचौ पुनातित इति द्वितीया तासा व्युत्क्रमेण विनियोगमाह पूता सुरामादाय गोऽश्वके-
 यन्मितेन बालेन पवित्रेण सते पलाशपानुं पुनाति पुनाति त इति मन्त्रेण सत वारणमिति केचित् मुखे तरच्छिद्रसोम-
 वाग्भिः यजमानसा सौतामण्या वायो पूत पवित्रेण प्रत्याङ्किति मन्त्रेण सते सुरा पुनाति मुखे न सोमवाग्भिःसु-
 वायो पूत पवित्रेण प्राडिति मन्त्रेण सते सुरा पुनातीतायः ।

वायोःपविलेण हृदयान्तर्वर्तिना पूतःप्राङ्प्रागञ्चनः सुखत.सोमः अतिद्रुतः यःसद्भ्रस्ययुज्यः
योगार्हःसखा ॥ ३ ॥ समृद्धिकामस्यपुनाति । पुनातिते यजमानस्याचष्टेऽर्च्युः । पुनाति तव-
परिखृतं सुरांसोमञ्च सूर्यस्यदुहिता । यद्वालुप्तोपमानमेतत् पुनातितेपरिखृतं सोममेवेति ।

ऽअतिद्रुतः ॥ इन्द्रस्ययुज्यःसखा ॥ ३ ॥ पुनातिते ॥ परिखृतं
सोमं सूर्यस्यदुहिता ॥ वारिणशश्वन्तातना ॥ ४ ॥ ब्रह्मं ब्रुत्त
म् ॥ ब्रह्मं ब्रुत्त चम्भवेतुतेजःऽइन्द्रियं सुरेयासोमःसुतऽआसुतोमदां

यद्वा पुनातितपरिखृत सोमं रूपान्ना सूर्यस्यदुहिता । अह्वावैसूर्यस्यदुहिता वारेण गोश्रवा-
लवलेन । शश्वता शश्वतिकेन । तना । तनेतिघननाम धनोत्पत्तिनिमित्तभूतेन ॥ ४ ॥ अज-
विलोमपत्रिलेण । पयःपुनाति ब्रह्मजलम् । व्यवहितपदप्रायः प्रथमोर्द्ध्वं च । यस्मात्कारणात्

(१) का० उत्तरस्थां पयो वैतसेजाधिनीमपत्रिलेण ब्रह्म चवमिति । अजमेपलोक्तपत्रिलेण वैतसपादे उत्तपदिशि पयः
पुनाति ब्रह्म चवमिते मन्त्रेणेत्यर्थः ।

सोमः सुतः सोमिपुतः ब्रह्म त्वं पवते । तेज इन्द्रियं च पवति जन्मनाथः । ब्रह्मजनयति जलञ्च तेजश्च
इन्द्रियं च । यन्मात्स्वं सुरया सुतः सुरया तीव्रकृतः सदाऽऽभयसि मदजनको भवसि अतः कारणा-
तृणक्रेण याचिष्मता दौषिमता रूपेण मन्तुं जनितेन । हे देव देवताः पिष्टग्निघ्नप्रौणीधि । रसेन चा-

य ॥ शुक्क्रो गणदेवताऽपि पृष्टिगुहुरसुं नान्दं यजमानाय धेहि ॥ ५ ॥
कुविटङ्ग ॥ यवं मन्तो यवं चिचुद्वयशुदाग्ल्यनुपुष्पव्वियूयं ॥ इहे है प्रोङ्ग
गृहिभोजनानियेव हि प्रो नमं उक्त्विं यजन्ति ॥ उपुयामगृहीतोस्य
प्रिश्वभ्यां त्वासंखल्यै त्वेन्द्राय त्वासु त्वाग्मणं ऽपुषते यो निस्तेजं सेत्वा
वीर्याय त्वावलायत्वा ॥ ६ ॥ नानुहि ॥ वान्देव हि तृदु संदं स्तु

नं यजमानाय धेहि देहि ॥ ५ ॥ पयो ग्राहान् गृह्णाति । कुविटङ्गेति व्याख्यातम् । उपयाम-
गृहीतामि अश्विभ्यां त्वासंखल्यै त्वा इन्द्राय त्वासु त्वाग्मणे । यो भर्नवाणमस्यां श्विभ्यां सरस्वत्यै च-
कृतमिति सुवामासादयति । एषते योनिः तेजसेत्वां सादयामि वीर्याय त्वावलायत्वा ॥ ६ ॥

सुराग्रहान् गृह्णाति । नानांहि हिशब्देयस्मादर्थे । यस्मा ज्ञानापृथक्पृथक् वायुवयोः सुरा-
सामयोः । देवहितं देवनांपथं देवैर्वाहितं धारितंस्थापितम् सदस्याङ्गकृतम् । द्वेहिदेवीभवतः
सुरापयसोनानामूते अतीव्रवीमि । माससृचाथाम् माससर्गकृतम् । परमेव्योमन् स्वानि-
आहवनीयाद्ये । दक्षिणेद्वग्नौसुराह्वयते । किञ्च यतश्च सुरात्वमसि शुष्निग्नैवलवती अशान्ता ।
तस्मासर्दसृक्षाथाम्परुमेव्योमन् ॥ सुगुखमसिशुष्मिणीसीमंऽएष
सामांहिर्दसीऽस्वायथीनिमाविशन्ती ॥ ७ ॥ दुपुयामगृहीतोसि ॥ दु
पुयामगृहीतोस्याभिध्वनन्तेजःसारखुतंब्धीद्यूंमैन्द्रम्बलम् ॥ ए षते
योनिस्मर्ोदायखानुन्दायंत्वामहंसेखा ॥ ८ ॥ तेजोसि ॥ तेजोसिते
तन्मान्दुरापीत्वारीद्रमनाइति सामश्चण्णप्रख्यातगुणःशान्तः । अतोव्रवीमि । सर्वथामामाहिंसीः
सामस्वयोनिसानमाविशतीसती । मागब्देानुदातोन्र्थकः ॥ ७ ॥ उपयामगृहीतोसि । आश्वि-
नन्तेवः साचात्वमितिशपः । एवं सर्वत्र । सारखुतंवीर्यम् ऐन्द्रंवलम् । सादयति । एषतेयोनिः

याव्याघ्रम् । अनृष्टम् । विषूचिकारुतिः । विपुनिपातो नानावचनः अश्वतिर्गत्यर्थः । अन्त-
 र्यापत्तिर्नानाश्रया विषूचिकैत्युच्यते व्राधिविशेषः । याविषूचिकाव्याघ्रं दृक् चोभावपिरक्षति ।
 नक्षितयो रपरिणामजनिता व्रापत्तिः । किमेतावेवयो रक्षतिनेत्याह । श्येनपतत्रिणम् । पतन-
 शीलम् । सहिवधजीवनः प्राणिनो गृहीतुमवश्यपतति । सिंहश्च । साद्रमं यजुमानं पातु अंहसः

सेमम्प्रा त्वहंसः ॥१०॥ यदापिपेष ॥ सातरंस्पुत्त्रः प्रमुदितो घयन् ॥
 एतत्तद्गर्नेऽन्ननूणीभवाभ्यहंतौ पितरौ मया ॥ सुस्पृचंस्त्युसस्मा

पापात् पापसमूहव्यापत्तैः । व्याघ्रीनामधिष्ठात्र्यो देवता. सन्ति ताः प्रार्थन्ते ॥ १० ॥ अग्निप्रेक्षयति ।
 यदापिपेष । आग्नेयौष्टहतौ । पिपेषेति लिट्छतमपुरुषैकवचनम् । यदहम् अपिपेषत्रापिष्टवान्
 पश्याम । सातरं पुत्रः प्रमुदितः प्रहृष्टः सन् । धारयन्पित्रस्तनम् । तदेतत् तवसमक्षम् हेअग्ने
 अन्तःपष्टणत्रयरक्षितः । कृतकाल्य. भवामि यतएवमतो मूवीमि उत्क्षिप्यसुजम । अहतौ अहिंसितौ

यजमान श्येनपिष्टणभ्यां पापयतः दोषावदितोकेन नामे रूचं प्रदक्षिणे द्वितीयेन सङ्गदवाङ् यज्ञोभाभ्यां नामे रूचं म-
 धय हिरिति सूत्रार्थः ।

पितरौ पितामावेत्येकशेषः । मया योहिप्रत्युपकर्तुमसमर्थः । तेनैव मातापितरौहिंसितौ-
भवत इत्यभिप्रायः । पयोग्रहान्संस्थति । संष्टचस्य ष्टौसम्यक् । संष्टचन्तीति संष्टचः स्थस्व-
याक्रियया व्यपदिश्यन्ते येदास्यन्ते संष्टस्थतानहं ब्रवीमि । संसाभ्द्रेणपुंक्तं संस्थजत सांभद्रे-
णभन्दनीयेनकत्याणेन । सुराग्रहान् संस्थति । विपृचस्थ-येयूयं विपृचः वियोगकारिणःस्थ-
तानहं ब्रवीमि । पाप्मनविपृक्तं विगतसंसर्गं पाप्मनामाकुर्वत ॥ ११ ॥ देवायज्ञस्य । विंशति-

भृद्देवाणामृक्त्विपृचंस्थव्विसांप्राप्मनामृक्त्वा ॥ ११ ॥ [११] देवायुञ्जन्तम् ॥

देवायुञ्जन्तम् तन्वतभेषुजस्मिषुजाशिश्वना ॥ व्वाचासरस्वतीभिषणि
रनष्टुमः सौत्रामण्यामोमसंपदर्थनार्थः । निदानवतां संवाणांपूर्वेनिदानं वक्तव्यमर्थस्यसुखवोधाय
इन्द्रस्यकिलानुपहितसोमपाना विस्रस्तस्यनसुचिरसुरोपिव । समस्तवीर्यं तत्रदेवैन्द्रस्य भेषजं कृतम् ।
तवाशिवनौभिषजौसरस्वतीच ओपधंसौवामणी । यद्देवायज्ञमतन्वत विस्तारितवन्तः । भिष-
जम भेषजस्यकर्तारं सौत्रामण्यास्यम् अथतदाभेषजाभिषजोवैद्यौ अश्विनां अश्विनौ । इहचतुर्थः
पादः संबध्यतेद्विवचनत्वात् । इन्द्रायइन्द्रियाणिवीर्याणिदधतः । वाचाच लयीलज्जणया सरस्वती-

तदाभिपक्ष्णात् ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् । शप्पाणि नवप्ररूढानिक्नीह्यथ । प्रायणीयस्य तोक्मानि
नयप्ररूढाय वाःतोक्मानि । क्रयस्य रूपं सोमस्य सोमक्रयस्येति समासप्राप्ते पदयोर्व्यत्ययो रूपश-
ब्देनयनधानञ्च शान्दसम् । सोमक्रयरूपं लाजाः सोमांशवदत्रलाजाएवमधुरखादाः ॥ १३ ॥

न्दायिन्द्रियाणिदधंतः ॥ १२ ॥ दीक्षायैरूपम् ॥ दीक्षायैरूपं पृष्ठशष्पं
णिप्रायुणीयस्यतोक्मानि ॥ क्रयस्यैरूपं पृष्ठसोमं स्यलुजाः सोमांशुः
वोमधुं ॥ १३ ॥ आतिरथ्यरूपम्मासंरम् ॥ आतिरथ्यरूपम्मासंरम्माहा
वीरस्यंनुरगहं ॥ रूपमुपसदामितित्तिस्त्रोरात्त्रौऽसुरासुता ॥ १४ ॥

आतिथयरूपं मासरम् । ग्रीहस्थामाकौदनाचामर्चणसंसर्गोमासरम् । महावीरस्यनग्नञ्ज किरवो-
नग्नञ्जः सौरिकाणाप्रसिद्धः । रूपमुपसदामितत्क्रियते यस्मिंस्त्रिस्त्रोरावीः सुरा अभिपुताति-
ष्ठति ॥ १४ ॥ सोमस्य रूपम् । सोमस्य क्रीतस्यैतद्रूपं यत्परिच्यते परिपिच्यते पयसा । केन-

पयसा यत् अश्विभ्यांदुग्धं भेषजं च इन्द्राय यच्च अश्विभ्यान्दुग्धं मिन्द्रायैव भेषजम् यच्च सरस्वत्यादुग्धं
 पयः इन्द्राय भेषजम् ॥ १५ ॥ आसन्दीरूपम् । यजाना भिषेका संदीरूपम् । राजासन्द्यौ सोमामन्द्याः
 वेद्ये ऋषीसुराधानौ । सोमिकां वेदेः रूपम् वेद्योः अन्तरः मध्यम् उत्तरवेद्यारूपम् कारोत्तरः
 सोमस्य रूपम् ॥ सोमस्य रूपं प्रकृती तस्य परिस्फुटपरिषिञ्चयते ॥ अग्निश्च
 व्यान्दुग्धस्य भेषुजमिन्द्रायैन्द्रसंस्वत्या ॥ १५ ॥ आसुन्दीरूपम् ॥
 आसुन्दीरूपं परांजासुन्द्यैर्व्वेद्यैः कुम्भीसुराधानौ ॥ अन्तरऽउत्तरवेद्यारू
 पङ्करीतुरोभिषक् ॥ १६ ॥ वेद्याव्वेदिः ॥ वेद्याव्वेदिः समाप्यते बुर्हिषा
 बुर्हिरिन्द्रियम् ॥ यूपेन यूपं आप्यते प्रणीतोऽश्रुगिग्नरु गिग्नना ॥ १७ ॥

सुरापवनम् भिषगिन्द्रस्य यजमानस्य च ॥ १६ ॥ वेद्यावेदिः । अनया वेद्यावेदिः सौमिकी समा-
 प्यते बुर्हिषाच बुर्हिः समाप्यते इन्द्रियं वीर्यम् यूपेन दृश्येन च यूपं आप्यते प्रणीतश्चाग्निः अग्निना-

घेनोः याज्याभिर्योज्यान् । वपट्कारैर्वपटकारानाभौति ॥ २० ॥ धानाः कारंभ । उदक-
 मन्थः करम्भः । सक्तवः परीवापः हविष्यङ्क्तिदधिपयः । दधि । सोमसरूपम् हविष-
 च्चारूपम् आमिच्चापयसरा । वाजिनम्धु । मधुशब्देवाजिनस्रविशेषणम् आनन्तर्यात् सोम-
 न् ॥ २० ॥ धानाऽकारुम्भऽसतक्तवऽपरीवापऽपथोदधि ॥ सोमंस्वरूप
 ऽह्वविषंऽआमिच्चावाजिनम्धुं ॥ २१ ॥ धानानांऽरूपम् ॥ धानानांऽ
 रूपं प्रङ्ग्वलम्परीवापस्यंगोधूमांऽ ॥ सतक्तानांऽरूपम्बदरमुपवाकांऽ
 कारुम्भस्य ॥ २२ ॥ पयंसौरूपम् ॥ पयंसौरूपं पयस्यह्यवाटुध्नोरूपं कर्कन्धुं
 संस्रवश्च ॥ २१ ॥ धानानारूपम् । अथस्तनमन्त्रोक्तानां । सामहविषां सोमस्रचभंपत्तिं सौत्रा-
 मणौद्रव्येष्वह । धानानारूपं कुवलं कोमलवदरम् । परीवापस्रगोधूमाः । सक्तानारूपं वदरम्
 उपवाकाः करम्भस्र रूपम् उपवाकाः यवकाः ॥ २२ ॥ पयसोरूपम् । पयसो रूपं यत्पयः ।
 दधः रूपं कर्कन्धुनि । कर्कन्धुवदरविशेषः । सोमस्ररूपं वाजिनम् सौमस्यचरूपमाभिच्चाप-

यस्या ॥ २३ ॥ आयावय । इदानीं शस्त्रसम्पत्तिः क्रियते । आयावय इति शब्दप्रदर्शनार्थं ।
 स्तोत्रियाः । मयाथावः । असुस्यौ रयट् । अनुरूप । यजइति । धायारूपम् निष्के व-
 ल्पे स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् धाय्यासस्यन्ते । मगाथावैयजामहाः । वैश्यजामहे इति मगाथाः ॥ २४ ॥

नि ॥ सोमस्य रूपांश्वाजिनं सुस्यस्य रूपांश्वाजिनं ॥ २३ ॥ आप्रश्ना
 वय ॥ आप्रश्नावुयेति स्तोत्रिवयाः प्रत्याश्रुवावोऽनुरूपः ॥ यजेति धा
 द्यारूपमप्रगाथावैयजामहाः ॥ २४ ॥ अर्द्धऽर्द्धचैरुक्थानाम् ॥ अर्द्धऽर्द्ध
 चैरुक्थानां रूपांश्वाजिनं सुस्यस्य रूपांश्वाजिनं ॥ २५ ॥ अप्रश्नैः शुस्वाणां रूपांश्वाजिनं
 मयसुस्यस्य रूपांश्वाजिनं ॥ २५ ॥ अप्रिश्वव्यांश्वाजिनं सुस्यस्य रूपांश्वाजिनं ॥ २६ ॥

अर्द्धऽर्द्धचै । उक्थानां रूपमाप्नोतिपदं । आप्नोति निविदः । न्यूहो लच्यते । प्रणवैः ओंकारैः
 यस्याणां रूपांश्वाजिनं सोमश्वाजिनं ॥ २५ ॥ अश्विभ्यामप्रातः सवनमाप्तम् इन्द्रेणरेन्द्रं माधन्दि-

नंसवनमाप्तम् ! वैश्वदेवं तृतीयंसवनं सरस्वत्याश्रोतम् ॥ २६ ॥ वायव्यैः । सर्वेषांसामपात्राणां
वायव्यानीतिसंज्ञा । वायव्यैः पात्रैः वायव्यानिपात्राण्यश्रोति । सतेनद्रोणकलशम् । वैतसपालं
सतइत्युच्यते । कुंभीभ्यां सुराधानीभ्यां शतच्छिद्राभ्याम् अम्बुणौ । अम्बुणौ पूतमृदाधवनैयावु-

ब्ध्यामप्रातःसवनमिन्द्रेणुन्द्रमाङ्घ्रिन्दनम् ॥ वैश्वशुटेवऽसरस्वत्यातु
तीयमाप्सठंसवनम् ॥ २६ ॥ व्यायुर्व्युर्व्यायुर्व्यानि ॥ व्यायुर्व्युर्व्या
युर्व्यान्व्याप्नोति सतेनद्रोणकलशम् ॥ कुरुभीब्ध्यामम्बुणीसुतेस्था
लीभिस्थालीराप्नोति ॥ २७ ॥ यजुर्बिभिराप्यन्ते ॥ यजुर्बिभिराप्यन्ते
ग्रहृगग्रहृस्तीमांश्चुव्विण्डुंतीः ॥ च्छन्दोभिरुक्थयाशुस्त्राणि सारम्भा

चेते । सुतेग्रभिपुतेसोभयौभवतः तौ आप्नोति । स्थालीभिः स्थालीश्चानोति । उभयवहि-
स्थालोभवत्तो ॥ २७ ॥ यजुर्बिभिराप्यन्ते । यजुर्भिः यजुं पि आप्यन्ते , ग्रहृगहृराप्यन्ते ।

सौमद्यविदुतीच्च छन्दोभिः उक्त्यशस्त्राणि सोमवष्टयश्चायते । साम्नामामश्चाप्पते श्रवष्ट-
 धेनावष्टयः ॥ २८ ॥ इडाभिर्भजान् । इडामिः इडामानोति । भक्षैर्भजानानोति । सूक्त-
 पाफेनसूक्तवाकम् आशीभिराशियः शंयुनाशंयुमानोति । पत्नीसंयाजैः पत्नीसंयाजानानोति ।
 वभुथऽआप्यते ॥ २८ ॥ इडाभिर्भुजानानोति सूक्तवाकिकेनुशि
 षः ॥ शंयुनापत्नीसंयुजान्त्समिष्टयजुषांसुस्थाम् ॥ २९ ॥ व्रते
 नेद्रीजामाप्रीतिदीक्षयाप्नोतिदक्षिणाम् ॥ दक्षिणाश्रुद्दामाप्रीति
 श्रुद्दयासुत्यमाप्यते ॥ ३० ॥ एतावद्द्रुपम् ॥ एतावद्द्रुपंष्टुञ्ज
 समिष्टयजुषा समिष्टयजुषाप्नोति । संस्थयासंस्थामानोति ॥ २९ ॥ व्रतेन । ऊतोच्छिष्टमक्षय
 रात्रिमग्निहेतुं ह्येति । अनेनव्रतेनदीक्षामानोति दीक्षया । दक्षिणामानोति । दक्षिणा ।
 दक्षिणयेतिविभक्तिव्यत्ययः । यद्दामानोति । यदितिसत्यनामसुपठितम् । तदस्यांधीयतेआ-
 स्तिथेन एवमेतदितिमाथद्वापुष्यकृतां मनोविशेषः । श्रद्धयासत्यमाप्पते । सत्यम् सौवामस्या

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । त्वयौलक्षणं वो ॥ ३० ॥ एतावत् । यत्परिमाणं रूपं सोमयज्ञस्य । यद्दे-
 वैद्य ब्रह्मणा च प्रजापतिना क्तम् इष्टम् । दर्शनकरणयोः का विशेष इति चेत् । स्वप्नप्रतिबुद्धन्या-
 येन दर्शनम् करणतु बुद्धिपूर्वम् । तदेतत्संज्ञानोति यज्ञे सौत्वामणी । पूर्वसवर्णदोषादेशशब्दान्दमः ।

सुयद्देवैर्व्रह्ममणा कृतम् ॥ तदुतत्सर्वमाप्नोति यजज्ञे सौत्वामणी सु-
 ते ॥ ३१ ॥ [२०] सुरावन्तम्वर्हिषदं ॥ सुरावन्तम्वर्हिषदं सुवीरं
 द्युवच्चर्हिन्वन्ति महिषानमोभिः ॥ दधानाः सोमं न्दिविदेवतांसुम
 देमिन्द्रं यजमानाः सुकर्काः ॥ ३२ ॥ यस्ते ॥ यस्तुरसुः सम्भृतुः औषधी

ख्ये । सुते । सुरासोमाभिपुते ॥ ३१ ॥ (१) पयोग्रहाञ्जुहोति । सुरावन्तम् । विष्टुवश्विसर-
 खतोदेभ्या । यत्पुरावन्तं वर्हिषम् सुरावान्वाएप वर्हिषयज्ञो यः सौत्वामणी । सुवीरं कल्याण-
 वीरम् । यत्र हिन्वन्ति वर्हयन्ति प्रापयन्ति वा । महिषात्तन्विजः । नमोभिः नमस्कारैः अन्तैर्वा ।

(१) का० सुरावन्तमिति जुहोति । यच्चर्युल्लो नपि पयोग्रहान् जुहोतीत्यर्थः ।

दधान धारयन्तः । सोमन्दिविदेवतासु । तत्वमदेमवयम इन्द्रं यजमानाः स्वर्काः शोभना-
 चनाः कल्याणमनावा ॥ ३२ ॥ (१) सुरायहाञ्जुहोति । यस्मैरसः उक्तादेवताछन्दश्चाधस्तनया ।
 हेसुरेयस्तारसः सम्भृतः एकीकृतः शोपधीषुवर्तमानः । सोमस्यचयःशुभः यद्वलम् । सुरयासह

षुसोमस्यशुष्मुः सुरंयासुतस्यं ॥ तेन जिन्वुयजमानुमदेनुसरं स्वती
 मुप्रिश्वनुविन्द्रं मुग्गिनम् ॥ ३३ ॥ यमुप्रिश्वनु ॥ नमुंचेरासुरादधिसरं
 स्वत्यसुनीदिन्द्रियायं ॥ इमन्तं शुकम् धुमन्तुमिन्दुं सीमुं राजानं
 अभिषुतस्य । तेनोभयेन रसेनवलेनच जिन्वन्प्रीणीहि यजमानम् । मदेनसुरोत्थेन सरस्वतींच ।
 अश्विनौच इन्द्रं च अग्निञ्च ॥ ३३ ॥ पयोयहान्भक्षयन्ति द्वाभ्यां विष्टुभ्रां मृत्वियजमानाः । (२) यम-
 श्विन्ना । नमुचिरसुर इन्द्रस्य इन्द्रियं वीर्यमपिवत् तस्यगिरसिच्छिन्ने लोहितमिश्रः । सोमोत्तिष्ठत्

(१) का० पात्वाथैः सौराच मृगमयमाहुतिमानश इति श्रुतयेस्त इति । १८ । ३ । ८ । प्रतिप्रस्थाता पालायोबुखलैः सुराय-
 हान्दक्षिणे ऽग्नीयजतिमृणमयपात्रमाहुति नव्यापुोतीतायं ।

(२) का० अर्घ्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीथमश्विनेताश्विन भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्तं ठं ; होलद्वद्वमैवावर्षाः सारस्वतमाश्विनवदेन्द्रं

तदुत्पयपिवन्तः तदभिवादिनीएपाश्वक् । यत्त्रिश्विनाश्रिश्विनी । नमुचेरासुरात् असुरपुत्रात्
अधिसकागादादृत्व । सरस्वतीचअसुनोत् अभाप्रणोत् । इन्द्रियायवीर्याय इन्द्रभैषज्यायवा ।
इमंतंशुक्रम् शुक्रम् असंसृष्टलोहितम् मधुमन्तमूरसवन्तम् । इन्दुम् । इद्रिपरमैश्वर्ये परमेश्वरम् ।

सिंहभञ्जयामि ॥ ३४ ॥ यदन्नं ॥ यदत्त्वर्षिपुत्रं रसिनः सुतस्य यदि
द्वौऽत्रपिबुच्छ्वेचौभिः ॥ अहन्तदस्यमनसाशिवेनुसोमुर् राजानमि

सोमंराजानम् इहभक्षयामि ॥ ३४ ॥ (१) यदन्नं । यत्त्रिश्विनाश्रिश्विनीयात् रसिनः रसिनः
रसवतः सुतस्य अभिपुतस्यसोमस्य । यच्चइन्द्रः अपिवत्पीतवान् इन्द्रदेवत्योहिंसोमः । शची-
भिःकर्मभिः । अहंतत् यच्चदितिसुविज्ञाते नपुंसकलिङ्गता । अस्यमनसाशिवेनु सोमंराजान-

यजमानः । तय आहतगाश्विनं पयोप्रहे क्रमेण द्विर्भञ्जयन्ति सक्रमन्तः होवादयः सारस्वतं पयोप्रहमदन्ति यजमान
ऐन्द्रं पयोप्रहमन्तीति सूत्रार्थः ।

(१) का० यदन्नंति सीरान् भक्षयन्ति ययोभक्षितं प्राचीवीतिनो दक्षिणतः । शश्वर्यादय आश्विनं होवादयः सारस्वतं यजमान
ऐन्द्रं सुरापह यदन्तीति मन्त्रेण विहारदक्षिणे स्थिता प्राचोनावीतिनो भक्षयन्ति आघ्राणमन्त्रेण मूत्रेण भक्षणमित्यर्थः ।

मितिपद्माविपरिणामः । सीमस्यराज्ञः द्रुहभजयामि ॥ ३५ ॥ (१) अंगारेपुवर्हिष्यरिधिषु सुरा-
 जुहोति । पितृभ्याः पैत्राणियजूष्यस्यां कण्डिकायाम् । पितृभ्याः स्वधायिभ्याः स्वधांप्रतिगमनगी-
 लाः स्वधायिनः । सुधजातौणिनिस्ताच्छौल्ये । स्वधानमः अन्नमस्तु । बहुवचनंपितृव्यसव्यपेचम्

हमंक्षयामि ॥ ३५ ॥ पितृव्यैः स्वधायिव्यैः ॥ स्वधानमैः पितासुहे
 व्यैः स्वधायिव्यैः स्वधानमुः प्रपितामहेव्यैः स्वधायिव्यैः स्वधानमैः ॥
 अक्षान्पितरोमैमदन्तपितरोतीहपन्तपितरुः पितरुः शुभ्यदृहम् ॥ ३६ ॥

पूजार्थंवा । पितामहेभ्याः । उक्तोदकम् । प्रचालननोपसिञ्चति अथन् अक्षवन्तः भक्षितवन्तः पितरः ।
 अमीमदनमादिताः पितरः तीहपन्त तर्पिताः पितरः । अपति । पितरः पितरः शुंधहम् पाणि-

(१) का० पद्मारेषु वा वक्षिष्यरिधि] दक्षिणतो जुहोताग्निवनसुत्तरे मध्यमे सारस्वतमेन्द्रं दक्षिणे पितृव्य इति प्रतिमन्त्रं
 सुराग्रहाणां भक्षणम् अन्ये न मूष्ये न भूपालपानमिति पचतुयमुक्तम् चतुर्थमाह यद्वाहवतीयस्याङ्गारेषु पश्चिर्बहिर्दक्षि-
 णदिकस्येपु होममेपान् सुराग्रहान्पितृव्य इति प्रतिमन्त्रं जुहोति तदेवाह उत्तरेऽङ्गारे आग्निवनम् मध्यमे सारस्वतम्
 दक्षिणे ऐन्द्रं सुराग्रहं जुहोतीति मूतार्थः ।

प्रचालनं कुतश्चम् ॥ ३६ ॥ (१) नवर्चवाचयति. पावमानम् । पुनन्तुमा । द्वेपित्यावनुष्टुभी पुनन्तुमां-
पितरः सोम्यासः सोमसम्पादिनः । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः । पावनंचपापापायनी-
दःशुचिः फलप्रदयोग्यता । केनपुनन्तु । पवित्रेण । कथंभूतेन शतायुषा । येनपूत.शता-

पुनन्तुमांपितरं ÷ सोम्यासं ÷ पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपिताम
हाः पवित्रेणशुतायुषा ॥ पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपिताम
हाः ॥ पवित्रेणशुतायुषाव्विश्रवुमायुर्व्युम्भुवै ॥ ३७ ॥ अगन्तुः

तायुर्भवति तत्पवित्वं तस्माधनत्वाच्छतायुरेव । पुनन्तुमांपितामहाः पुनन्तुप्रपितामहाः पवि-
त्रेण शतायुषा । चादरार्थोभासः विशिषार्थीवा । तथा मांपितृपितामहाः प्रपितामहाः
पुनन्तु यथा विश्वं सर्वमायुः अहं व्यग्रवै व्यग्रयं प्राप्नुयाम् ॥ ३७ ॥ अग्न आयूंषि ।

(१) का० कुम्भोमाज्ज्य कुम्भवच्छतविद्वेषां बालपवितृद्विरख्यानन्तार्थानवर्चं वाचयतिपुनन्तुमेति ११ । ३२० । दक्षिणाह-
वनीयपार्श्वयोः स्तम्भद्वयोपरि दक्षिणाय वर्गानिधाय तत्सु. शिख्यो शतच्छिद्रां कुम्भोनिधाय कुम्भीतले वासादीनि निधाय

आग्नेयीगायत्री हेअग्ने यतस्त्वम् आर्यंपिपवसे आयुःप्रापकाणिकर्मणि चैष्टयसेखभाव-
 तएवयतस्वांप्रार्थये । आसुवअथ्यनुजानीहि । कर्जेदधिउपसेचनम् इपञ्चत्रीह्यादि नःअ-
 म्नाकम् एतधिजीवनहेत्वित्यभिप्रायः । किञ्च । आरिट्टरेएवा वस्थितंसन्तंवाधस्व तैस्त्रैरुपायैः
 दुष्कुनामृष्टंश्वानम् शुनाचात्रदुर्जनप्रभृतयोलक्ष्यन्ते । तैःरहितोहि पुरुषःपरम्युःप्राप्नोति ॥ ३८ ॥
 यं०१पि ॥ पवसुऽआसुवोर्ज्जिमिषञ्चनऽ ॥ अुरिवांधस्वदुष्कुनांम् ॥ ३८ ॥
 पुनन्तुमा ॥ देवजुनाऽपुनन्तुमनंसुधियः ॥ पुनन्तुव्विभ्रवाभूतानि
 जातवेदऽपुनीहिमां ॥ ३९ ॥ पुवितत्रेणपुनीहि ॥ माश्रुक्क्रोणंदेव
 दीह्यात् ॥ अग्नेक्कुत्वाक्कृतुं१५रनुं ॥ ४० ॥ यत्तैपुवितत्रमुर्चिष्यगग्ने
 पुनन्तुमा । लिङ्गोक्तदेवतानुष्टुप् पुनन्तुमादेवजनाः देवानुगामिनः । पुनन्तुमनसांसयुक्ताः ।
 धियःबुधयःकर्माणिवा । पुनन्तुविश्वानिभूतानि त्वमपि हेजातवेदःपुनीहिमाम् ॥ ३९ ॥ पवि-
 त्रेण । आग्नेयीगायत्री पवित्रेणपुनीहिमाम् । शुक्त्रेणयोचिप्रता शुक्लेनअश्वलेन । हेदेवदीद्यत्

दीप्यमानः । हेअग्ने क्रत्वाकर्माणिचक्रिययाचक्रतून् तान् तान्चक्रतून्अनु ॥ ४० ॥ यते ।
 आग्नेयीब्राह्मक्षृतीयःपादःगायत्री । यत्तेतवपवित्रम् अर्चिपिहेअग्ने विततंप्रसारितम् । अन्तरा-
 मधेन ब्रह्मसत्यंज्ञानमनन्तम् त्रयीलक्षणपरंवा । तेनपवित्रेण अग्न्यनुज्ञातिन पुनातुमामाम् ॥ ४१ ॥
 पवमानः । सामदेवत्यागायत्रीतृतीयःपादोवायव्यः । सःपवमानःसोमः । अद्यअस्मिन्द्यवि नःअ-
 व्विततमन्तुरा ॥ ब्रह्ममतेनंपुनातुमा ॥ ४१ ॥ पवमानुंसः ॥ पर्व
 मानुंसोऽश्रुद्धनःप्रुवित्त्रेणुव्विचर्षणिं ॥ यःपोतुसपुनातुमा ॥ ४२ ॥
 उभाभ्यान्देव ॥ सवितंंप्रुवित्त्रेणसुवेनंच ॥ साम्पुनीहिब्विप्रभव
 तः ॥ ४३ ॥ व्वैप्रभवुदेवीपुंनुती ॥ दुव्यागुह्यस्यांसिमावद्व्यस्तुन्वो
 स्मान्पवित्रेण विचर्षणिः । द्रष्टाह्यताह्यत मवेद्यकःपुनातु । यद्यस्वभावतःपोतासपुनातुमां वायुः
 ॥ ४२ ॥ उभाभ्याम् । सावित्रीगायत्री । हेदेवसवितः उभाभ्याम् पवित्रेणच । सर्वनाम्भनुज्ञ-
 याच । मांपुनीहिब्विप्रभवतः सर्वतः ॥ ४३ ॥ वैप्रदेवी । त्रिष्टुप् अनिर्ज्ञांताभिधेया प्रवल्हिकेव-

तत्रकाश्चिदेवतामङ्गीकृत्य व्याचक्ष्महे । शतावृत्ताकुम्भीदक्षिणस्याग्नेरुपरिष्ठा तच्चरति । साचा-
 भिधेया सौत्रामणीवा वाग्वा उखावित्यादि । विश्वेभ्योदेविभ्यः आगतमहितावा वैश्वदेवीसुरा-
 कुम्भी । पुनतीपावनं कुर्वाणा अगात् आगता । यस्याम इमाः वह्न्याः धारा तन्वः पुरः वीतपृष्ठाः
 कामितगरीराः । काम्यन्ते हि सुराधाराः । तयामदन्तः तयास्रहसोदमानाः । सधसादिषु सध-

व्वीतपृष्ठां ॥ तयामदन्तं सधुमादेषु व्ययं स्यामुपतयोरथीणाम् ॥
 ४४ ॥ येसंमानाः समनसं पितरो यमुराज्ये ॥ तेषां स्त्रीकः स्वधान
 नो युञ्जीद्वेषु कल्पताम् ॥ ४५ ॥ येसंमानाः ॥ येसंमानाः समन

मादयोः श्छन्दसीतिसहस्य सधादेशः । सहमदनेषु वयंस्यामपतयः रथीणां धनानाम् ॥ ४४ ॥
 दक्षिणानौ जुहोति । येसमानाः अनुष्टुप्पैत्री । येसमानाः जाल्यादिभिः । समनसः समा-
 नमनस्काः पितरः य मराज्ये लोकित्यस्य हि खेलोके राज्यम् । तेषां पितृणां लोकः आयतनम्
 स्वधागव्दोपलचितमन्नमसु । यद्वा तेषां पितृणां लोक आयतनं स्वधाकारोपलक्षित मन्नमसु ।

नंमकारोपलक्षिताच स्तुतिर्भवतु । यज्ञस्तु देवेषु कल्पतां समर्थीभवतु ॥ ४५ ॥ उत्तररिणा-
वाज्याहुतिं जुहोति । येसमानाः अनुष्टुप् यजमानाः । येसमानाः समनसः जीवाः जीवनवन्तः ।
जीवेषु जीवनवत्सु मध्यामामकाः मदीयाः । तेषां संवन्धिनीश्रीः मयिकल्पतां क्लृप्ताभवतु ।
तान्परित्यज्यमासाथ्यत्वित्यर्थः । पापात्मानो हि गोत्रिणो भवन्ति । कुत्र कियन्तश्च कालमित्यत-

सो जीवा जीविषुं मासु काः ॥ तेषां ७ प्रश्रींश्मयिकल्पतासु स्मिन्लोके श्रुत
ऽसमां ॥ ४६ ॥ द्विसुती ॥ ५ अश्रुणवन्मितृणासु हृन्देवानासु तर्त्यानासु ॥
ताभ्यामिदं ब्विप्रश्रुवमेजुत्समैति यदन्तुरापितरं स्मृतरञ्च ॥ ४७ ॥ इदं

आह । अस्मिन् लोके गतं समाः । समाशब्दः संवत्सरवचनः ॥ ४६ ॥ पयःसिमन्वारब्धे जुहोति ।
धेरुती चिष्टुप् । पन्थानो ब्रवीति । ये एते शुक्लकृष्णोश्च तीयावैती देवयानपितृयाणौ पन्थानौ ।
अहमश्रुणवं पितृणां श्रुतिवाक्येभ्यः । स एष देवयानो वापितृयाणो वापन्था इति । देवानां देवयानगा-
मिनाम् उत अपि च मत्यानां मरणधर्मिणां पितृयानगामिनाम् । ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति ।

तदःस्थानियदोद्वृत्तिः । याभ्यांपथिभ्याम् इदं सर्वम् एजत्क्रियावत् समेतिसंगच्छति यत्त्रन्तरा-
 पितरं मातरश्च । द्यौःपितापृथिवीमाता सुहृतंताभ्यांश्चतीभ्यामसु ॥ ४७ ॥ (१) श्रिषंयजमानो
 भक्षयति । इदं हविः ल्यवसानाश्चष्टि र्यजमानाशीः । इदंपयोलक्षणंहविः प्रजननमुत्पादकम् ।
 मेममश्नु दशवीरम् । प्राणावैदशवीराः सर्वगणम् । अङ्गावैसर्वेगणाः स्वस्तये अविनाशाय ।
 ह्रुविः ॥ इदं ह्रुविः प्रजननमेऽश्नुदशवीरुः सर्वगणं स्वस्तये ॥
 आत्कमुसनिंप्रजासनिंपशुसनिंलोकुसन्द्यंभयुसनिं ॥ अग्निः प्रजासु
 हुलासमेकरोत्वनुभयुरितोऽशुम्मासुधत्त ॥ ४८ ॥ [१७] उदीरताम् ॥
 पुनरपि हविर्विशिष्यते । आत्मसनि आत्मानंयद्विः सनोतिसंभजतेतदात्मसनि । एवंप्रजासनि
 पशुसनि लोकसनि अभयसनि । अभयमपुनरावृत्तिः । अग्निः प्रजां बहुलाम् अतिदृष्ट्वांममक-
 रीतु । यूयंच हेच्छत्विजः । अन्नंचपययश्चेतश्च । अस्मासुधत्त ॥ ४८ ॥ (२) उदीरताम् । त्रयोद

(१) का० शेषं यजमानो भक्षयतीदृष हविरिति उल्लिखित शेष पयो यजमानो भक्षयतीत्यर्थ ।

(२) का० भोमवता वद्विपदामग्निश्चात्तानाश्च । उदीरतामित्यादिद्वयोदशर्चोऽनुवाक तत्र उदीरताम् अङ्गिरस ये न इति

सिद्धैः यमः संरक्षणः संश्रयमाणः । हवींषि । कथंभूतोयमः उशन् । वयकान्तौ । अस्स-
 क्तसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् कामयमानः । कथंभूतैर्वसिष्ठैः उशङ्गिः । कथमस्तु । प्रतिकामम्
 यथाकामं भजयतु ॥ ५१ ॥ त्वंसोम । हेसोम प्रचिकितः चिकित्त्वान् चेतनावान् प्रकर्षेण-
 चेतनावीन् विशिष्टचैतन्ययुक्तः त्वस्मनीया । मनसईयामनीयामनस इच्छाविशिष्टतराभवतिय-

ष्यशृणुशुश्रूङ्घिःप्रतिकुाममस्तु ॥ ५१ ॥ त्वंसोम ॥ त्वंसोमप्रचिक्कि
 तीमनीयात्त्वंरजिष्ठुमनुनेषुपन्थ्याम् ॥ तवुग्रणीतीपितरोनऽइन्दो
 दुवेपूरक्तमभजन्तुधीरांसि ॥ ५२ ॥ त्वयुहि ॥ त्वयुहिःपितरःसो

व्वनाम् । यद्वा । हेसोम त्वंप्रचिकितः । कितज्ञाने प्रकर्षेणज्ञातासि । दावत् ज्ञात-
 व्यन् मनीपांमनीपयाम्त्रया प्रज्ञया । त्वंचरजिष्ठम् ऋजुतरं देवयानाख्यम् अनुनेपिअनुन-
 यसि । पन्थांपन्थानम् । किंच । तवग्रणीतीप्रणयनेन तवाभ्यनुज्ञानेन । पितरः नः अस्मा-
 कम् हेइन्दोदेवेषु मध्येरत्नं रमणीयं यद्गफलम् अभजन्तधीराः धीमन्तः ॥ ५२ ॥ त्वया-

हिनः । यस्मात्स्वया आयथभूतेन नः अस्माकं पितरः हेसोमपूर्वपूर्वजाः कर्माणि च क्रु. ।
 कृतवन्तः हेपयमान । धीराः धीमन्तः । अवञ्चतः प्रार्थयेच स्वान् वन्वान् संभजमानः तानि-
 तानिकर्माण्यस्यदीयानि । अवातः वाताद्युपद्रवरहितः एकचित्तः । परिधीन् सर्वतोनिहि-
 तान् यज्ञोपद्रवकारिणः अपोर्णु । ऊर्णुञ् आच्छादने । अपगमय । वीरेभिः वरैश्चाश्वेद्यस-
 मुपूर्वे कर्माणि च क्रुः पवमानुधीराः ॥ वृन्वन्नवातः परिधीः १ ऽरपो
 सुंवीरेभिरश्वैर्भुधवांभवानः ॥ ५३ ॥ तवऽसोम ॥ पितृभिः संव्वि
 दानोनुद्यावांपृथिवीऽआतंतन्य ॥ तस्मैतऽइन्दोहृविषांविधिमव्य
 ंस्वामुपतंयोरथीणाम् ॥ ५४ ॥ बर्हिषदः पितरः ॥ बर्हिषदः पित
 हितः । मधवाधनवान् भवानः अस्माकम् । योयस्य ददाति सतस्य धनवानिति मतिः ॥ ५३ ॥
 त्वसोम । यस्व हेसोम पितृभिः संविदानः संवादे कुर्वाणः । अनुद्यावांपृथिवी आततन्य । तनु-
 विस्तारे अन्वातनोपि द्यावापृथिव्यौ हृदीकरोपि द्यावापृथिव्यौ । तस्मैतव हे इन्दोहृविषांवि-

धेम । हविर्दत्ताइतिवाक्यार्थः । वयंच हविः प्रदानानन्तरस्मवेसपतयो' धनानांसोमवताम्
पितृणांपडुचम् ॥ ५४ ॥ वहिपदः । तिस्रश्चो वहिपदाहविर्यज्ञयाज्ञिनो । वहिपदःवहिपि
सीदन्तीति वहिपदः पितरः । ऊतौजत्या अर्वाकुञ्जर्वाञ्जआगच्छत । कोहेतुरागमनइति
चेत् । इमाइमानि वः युष्माकं हव्याहवीपि । चक्षम । तानिनुष्वम् सेवध्वम् । यैश्चयु-
ष्माभि रधस्तनानि हवीष्यामेवित्ताति । तेय्यं पुनर्याह्वयमानाः आगताः अवसा अन्ने-

रऽऽतुल्युर्वीगिमावोहृव्याचक्षमाजुषदूडम् ॥ तऽआगुतावसुश्रन्तसे
नार्थानुऽशंथोरुरुपोदधात ॥ ५५ ॥ आहम् ॥ आहमित्तुन्त्सुविदलांर ॥

नहयिर्लजणेन । शन्तमेन । शमितिसुखनाम । सुखयित्तमेनहेतुभूतेन । अथपरितुष्टाः
यज्ञसमाप्त्युत्तरकालम् नोस्मावम शंयोः पदद्वयमेतत् । शसनञ्च रोगाणांदधात । यावनञ्च
भयानांदधात । अन्यदपियत्किञ्चित् अपरः अपापंतदस्माकंदधात ॥ ५५ ॥ आहम् । आश्र-
वित्सि आभिसुख्येनवेद्भिर्विदित्त्वात् । अहंपितृन् सुविद्वान् । सुविद्वः । कल्याणदानः ।
कल्याणदानान् । नपातंचविक्रमणंचविष्णोः । व्याप्त्यज्ञस्य । नविद्यतेयत्नोपगतानांपातः सन-

पातः देश्यानःपन्थाः । विविधंक्रमणंयवगतानांसविक्रमणाः । पितृयाणःपन्थाः । तत्रहि
 अरघट्टप्रदौवत् उत्तराधरम् प्राणिनोगच्छन्ति । देवयानपितृयाणोपधानौ यद्गसंवन्धिनवावहवेद्वि ।
 तद्गतांचपितृन् । यत एवमतोप्रवौमि । बर्हिप्रदो येपितरः स्वधयभ्रअन्नेन सहसवनीयलक्ष-
 णेन । सुतस्यअभिपुतस्य सोमस्यभजन्ते सेवन्ते । पितृत्वःपानं सोमपानम् । तेइह अस्मिन्कर्मणि

ऽअविस्मिनपातञ्चव्विक्रमंणञ्चुव्विषणोऽ ॥ बुद्धिप्रदोयिसुधयासुतस्यु
 भजन्तपितृत्वस्तऽहुहागमिष्ठाऽ ॥५६॥ उपहृताऽपितरः ॥ सोमस्यासौ
 बर्हिष्ये षुनिधिषुप्रियेषु ॥ तऽआगमन्तुतऽहुहप्रश्रुवन्त्वधिब्रुवन्तु

आगमिष्ठाः आगच्छन्वित्याख्यातसन्नतिः ॥ ५६ ॥ उपहृताः पितरः सोम्यासः सोमसंपादिनः ।
 बर्हिष्ये षुनिधिषुप्रियेषु । हविर्विशेषणान्ये ताति । बर्हिषिभवेषु बर्हिष्येषु बर्हिषिसादितेषु हविष्वि-
 त्यर्थः । निधिभूतेषु पितृणांप्रियेषु अभिरुचितेषु तेपितर एतत्ज्ञात्वा आगमन्तुआगच्छन्तु आगत्य-
 च । ते इहश्रुयन्तु गृह्णन्तु अरमदीयानिवचांसि । श्रुत्वाच अधिब्रुवन्तु यद्वक्तव्यं पितृभिः पुत्रा-

गाम् ते च अत्रन्तु रजन्तु सर्वतः अस्मान् ॥ ५७ ॥ आयन्तुनः । अतस्त्रोग्निधात्तेभ्यः । आयन्तु आग-
 च्छन्तुनः अस्माकंपितरः । सोम्यामः सोमसंपादिनः । अग्निष्वाताः पुनः दान् अग्निरेवस्-
 दयति । नष्टिते यौतस्मात्तर्कर्मकारिणः । पथिभिर्देवयानैः । देवसहगमनैः । देवसहयाधि-
 नस्त्रेपितरो येषामेतरकर्मक्रियते पुत्रपौत्रप्रपौत्रैः । उक्तञ्च । पुत्रेणलोकंजयति पौत्रेणान-
 तु वन्त्वस्मान् ॥ ५७ ॥ आयन्तु ॥ नऽपितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः ।
 पथिभिर्देवयानैः ॥ अस्मिन्नुज्ञेस्वधयामदन्तोधिं ब्रुवन्तुते वन्त्व-
 स्मान् ॥ ५८ ॥ अग्निष्वात्ताऽपितरुऽएहगच्छतुसदः सदः सदतसु
 प्रणीतयः ॥ अत्ताहुवींषिप्रयतानिबुर्हिष्यथागुयिः सव्ववीरन्द-
 न्तामभुते । अथपुत्रस्यपौत्रेण ब्रह्मस्याभोति विष्टपमिति । आगत्यच । अस्मिन्नुज्ञे स्वधयाअ-
 न्नेन मदन्तः त्वयन्तः । परिपुष्टाअधिब्रवन्तु । तेवन्त्वस्मानिति व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ अग्नि-
 ष्वात्ताः पितरः आइहगच्छत । आगच्छतइह । एत्यच । सदः सदः गृहंगृहं प्रति सदत

उपप्रियत । हेसुप्रणीतयः साधुप्रणयन । ततः सुखीपविषाः अत्तमक्षयत । हवीपिप्रय-
 तानि व्यपगतरागद्वेषमोहैरभिसंस्कृतानियुचीनि । वर्हिपिअन्नानि । अथदृष्टाः सन्तः रयिंन
 सर्ववीरं दधात । न । नकारउपजन । ॥ ५८ ॥ येअग्निष्वान्ताः । येषितरः अग्निष्वान्ताः
 अग्निनाआस्वादिताः । येच अग्निष्वान्ताः शशानकर्माप्राप्ताः । मध्येदिवः श्रुलोकसम्बध-
 धातन ॥ ५९ ॥ येऽअग्निष्वान्तायेऽअग्निष्वान्तामिद्विद्वःस्वध
 यामादयन्ते ॥ तेव्यःस्वराडसुनीतिसेतांश्यथावुशन्तुन्वृक्षेण्यया
 ति ॥ ६० ॥ अग्निष्वान्तात्तानृतुमतः ॥ अग्निष्वान्तात्तानृतुमतोहवाम
 धास्त्रकर्मलोपभोगेन मादयन्तेसुखंससेवन्ते । तेभ्यः । तेषामिति विभक्तिव्यत्ययः । खराट्
 स्वयमेवराजनइतिखराट् । अकृतकैश्वर्येयः सखराडुच्यते । असुनीतिम् एताम् आत्मनोद्वितीयं
 सहायंश्रवा । अमून्प्राणान्नयतीत्यसुनीतिः । एताम् एतमितिलिङ्गव्यत्ययः । यथाकामंयथा-
 रुचितन्त्रंशरीरं कल्पयतिकल्पयतु ॥ ६० ॥ अग्निष्वान्ताम् । अग्निष्वान्ताम् पितृन् ऋतुमतः

मरुसंयुक्तान् ४ नामहे आह्वयामः । नारायंसेचमसे । सोमप्रीथं सोमपानम् ये आरायः प्राप्नुयुः ।
 नारायंसेचमसे पितृणां भक्षः भूयते । अथ यदि नारायंसेषु सन्नद्रत्युपक्रम्य । पितृभ्यो नारा-
 यंसेभ्य इति । ते वाह्यमानाः विप्रासः मेधाविनः सुहवाः स्वाह्वाना भवन्तु । एवं कृते व-
 यंस्थीम पतयोरथीणाम् ॥ ६१ ॥ आच्याजानु । दशर्चेनुवाकः । तत्र नवपित्रादशस्यै न्द्री-
 हे नाराशुद्धे से सोमप्रीथं द्यऽशुशुः ॥ तेनीष्विप्रोऽसः सुहवा भवन्तु ॥
 यंस्थीमपतयोरथीणाम् ॥ ६१ ॥ [१३] आच्याजानु ॥ दक्षिणतो
 निपद्ये मं द्युज्जमुभिर्गृणीतु विष्वखे ॥ माहिंसि ष्टुपितरुः केन चिन्नी
 गायत्री । द्वितीयाह्वतीयेन वमीचानुदुभः । विष्टुमदतराः । पितरुच्यन्ते । आच्या-
 जानु सव्यं जानुपातयित्वा । दक्षिणतो निपद्य दक्षिणतो वस्थानं कृत्वा । रूपतोयं निर्देशः । एवं
 स्वभागे ह्येते । अथेनं पितरः प्राचीनावीतिनः सव्यं जान्वाच्योपासौदित्युतिः । इममस्मदीयं
 यज्ञम् अभिर्गृणीत अभिष्टुवत दक्षिणामन्वकालकर्तृहविर्यजमानोत्कर्षैः साध्वयं यज्ञइति ।

विश्वेसोऽभवन्तः सर्हिपदः अग्निष्वात्ताश्च । साचहिंसिष्ट । साचहिंसिकुस्त । हेपितरः ।
 केनचिदपि नः अस्मान् यत्थद्यपि वः युष्माकम् आगः अपराधः आगः शब्दः सान्तानपुंसकलि-
 गोपराधवचनः । पुरुषपता । विभक्तिलोपः । पुरुषत्वेनचलच्चित्तया । करामकुमः ॥ ६२ ॥
 आसीनामः । येयग्रमासीनाः अरुणीनाम् अरुणवर्णीनाम् अरुणवर्णीहिता जर्णुभुवति यामिः

यद्दुःआगःपुरुषतुकराम ॥ ६२ ॥ आसीनासोऽअरुणीनाम् ॥ आसी-
 नासोऽअरुणीनामुपस्थैरुयिन्धंत्तदुशुषिमर्त्याय ॥ पुटलेब्धःपितरुस्त
 सुव्वसुःप्रयच्छतुतऽहुहोज्जीन्दधात ॥ ६३ ॥ यमग्ने ॥ कव्यवाहन
 कुतपाः क्रियन्ते । कुतपप्रियाश्चपितर । कुतपञ्चासनेदद्यादितिस्थितिः । यद्वा अरुणवर्णी-
 नाम रशीनाम् उपस्थेत्त्वंगेश्वासीना आदित्यलोकजितः पितरउद्ध्यन्ते । रयिन्धनम् धत्त-
 दत्त । दाशुपेहर्वीपि दत्तवतेयजमानाय मन्त्रांयमनुष्याय । पुत्रेव्यश्चहेपितरः । यजमाना-
 र्धंपुत्रवचनम् । सर्वेहिपितृणां पुत्रायजमानाः । तस्ययजमानस्य वरवः प्रयच्छतदत्त । यदभि-

प्रेतंयमुनोधनस्यच इहयस्मदीयेयज्ञे जर्जं दधातस्यापयत ॥ ६३ ॥ यमने कव्यवाहन । स्विष्टकृ-
 दग्निरुच्यते । चतसृभिर्कृत्विभि । हे अग्ने कव्यवाहन । कव्यं वोढव्यसेत्ययमधिकारोयस्य-
 सएवंसंशोधयते । यंरयिंहविल्लक्षणं धनम् त्वंचित् त्वमपिममन्यसे अगच्छसि । साधुश-
 क्यते तेनयेयः प्राप्तुमिति । तंहविल्लक्षणंरयिधनम् नः अस्माकं स्मृतम् गौभिः वाग्भिः पुरो-

त्वंचिन्मन्त्र्यंसेरुयिम् ॥ तन्नो गीर्वाभिः प्रशुवाय्यन्देबुत्लापनयायजंम् ॥
 ६४ ॥ योऽश्नुग्निः ॥ कंव्युवाहनः पितृन्त्ययैहृताष्टधः ॥ प्रेदुंहृव्या
 निव्वीचतिटुवेव्यप्रच्चपितृभ्युऽआ ॥ ६५ ॥ त्वमंगने ॥ त्वमंगनऽई

नुवास्त्रायज्यापटकारलक्षणाभिः । यवाय्यम् हविर्विशेषणमेतत् अवरणीयम् देवुत्वादेवेभ्यः पन-
 यदेहि । पनतिर्दानकर्मा । युजंयथायोगम् ॥ ६४ ॥ यो अग्निः कव्यवाहनः कव्यं पितृणां-
 हविरुच्यते । यच्चहविः पितृन् यक्षत् इष्टवान् ऋताष्टधः सत्यष्टधोवा यज्ञष्टधोवा । द्विती-
 यावज्जवचनमेतत् सद्दानीम् प्रेदुंश्व्यानिवोचति । प्रवोचतिप्रव्रीतु हव्यानिहवीषि । देवे-
 भ्यश्चपितृभ्यश्चा । समुच्चयार्थीयश्चाकारः । देवेभ्यश्चपितृभ्यश्च । इमानिदेवेभ्य इमानिपितृ-

भाद्रति ॥ ६५ ॥ त्वमग्ने । यस्त्वं हे अग्ने इडितः अधेग्रपितः सन् कव्यवाहनश्चवाट् वह-
 प्रापणे । अस्यैतद्रूपम् । ऊढवानसि । हवगानिहर्वीषि । सुरभीनिमुद्गन्धीनि । छात्वीकृत्वा ।
 कृत्वाहर्वीषि । प्रादाः प्रदत्तवानसिपितृभ्यःस्वधयापितृमंत्रेण । तेचपितरः । अन्न-
 अन्नमन्तोभक्षितवन्तः । अङ्घ्रिमन्त्रय स्वहेदेव । प्रयताप्रयतानिशुचीनि । ० हर्वीषि ॥ ६६ ॥

छितःकव्यवाहुनावाङ्दुव्यानिसुरभीणिंकृत्वी ॥ प्रादांऽपितृभ्यः
 स्वधयातेऽन्नचन्नुच्चित्वन्देवुप्रयताहुवींषि ॥ ६६ ॥ येच ॥ येचुह
 पितृगेयेचुनेहयांश्चिञ्चियारं ॥ ऽत्तचुनप्रविञ्च ॥ त्वंवेत्ययति
 जातिवेदःस्वधाधिर्द्व्युच्चैःसुक्ततञ्जुप्रस्व ॥ ६७ ॥ इदम्वितृभ्योनमोऽ
 येचेह । येपितरद्दहास्मिन्समीपे दृहवालोके आसते । येचनेह । यान्चपितृन् विद्मः अत्र-
 गच्छामः यान् उदतिनिपातः पादपूरणः । चनप्रविञ्चः नमजानीमः । स्ववेत्य यतितेजोत-
 वेदः । तेयद्दः आदौक्रियतेद्वितीयान्तोवाक्यस्यबलीयस्त्वात् । तान्त्ववेत्यवेत्सिजानासि । यति ।

अधिभक्तिऋनिर्देयः । यतीनशुचीन् नित्यनैमित्तिककर्मकरणन्दिर्दग्धकल्मषान् । हेजातेवेदः ।
 अतएवमुच्यसे । स्वधाभिः पितृसंबन्धेर्हविभिः यज्ञपितृयज्ञम् सुकृतंसाधुकृतम् जुपस्वसेवस्व ॥६७॥
 इदंपितृभ्यः । इदमितिप्रत्यक्षतोनिर्देयः । पितृभ्यो नमः अन्नं हविर्वर्णचरणम् असु । अद्यअद्यतनम्
 येपितरः पूर्वासःपूर्वमीयुःस्वर्गम् येच उपरासःउपरतव्यापाराः कृतकृत्याः परंब्रह्मर्षियुर्थाताः ।

अस्त्वद्यवेपूर्वासोवऽउपरासऽईयुः ॥ वेपार्थिवैरजुस्वानिषंत्तुवेवानन
 ऽसुंबुजनासुब्बिदु ॥ ६८ ॥ अध्यायथा ॥ नऽपितरुऽपरासऽप्रुत्क्रासोऽ
 अरनऽऽतमाशुष्राणाः ॥ शुचीदयुन्दीधितिमुक्थुशासुऽक्षामाभिन्द

येच पार्थिवैरजसि । पृथिव्यांभवंपार्थिवं रजःज्योतिरग्निःतत्र आनिपत्तः अभिसुख्येननि-
 पणाः । अग्निर्लोकांप्राप्ता इत्यर्थः । येवायेच नूनंनिश्चयेन सुहजनासु । साधुहतासुविशु यज-
 मानेपुनिपणाः । तेभाइदंपितृभ्यो नमो अस्त्वद्येतिसंबन्धः ॥ ६८ ॥ अध्यायथा । अर्थेवंसतिय-
 यायेन प्रकारेण नःअस्माकंपितरः परासःपराएवपरासःउल्कृष्टाः प्रत्तासः । प्रत्तशब्दःपुराणवचनः ।

पुराणाः हेत्थग्नेः कृतं यज्ञम् आशुपाणाः अशुर्वानाः व्यापुवन्तः । शुचिश्च विभक्तिको निर्देशः । शुचि-
 न्दीप्तं भास्वरम् । इच्छेद्दएवार्थे । अयन्द्वागताः प्राप्ताः । दीधितिम् आदित्यरश्मिम् ततश्चादित्य-
 मगुडलम् एषहिदेवयानः पन्थाः । उक्तयशासः उक्तयानियोगं सन्ति यज्ञेषु तेषु उक्तयशासः पितृणां विशेष-
 णमेतत् एवं वयमपि हेत्थग्ने त्वत्पसादात् क्षीमाभिन्दन्तः । क्षामाश्च विभक्तिको निर्देशः । क्षामां-
 पृथिवीभिन्दन्तः वेदिचास्वालथूपावटादिखनैः । यद्वा पृथिव्याश्रयाणियज्ञे त्रीह्विपशुयूपदीनि-
 न्तोऽत्र गुणीरपं व्रन् ॥ ६६ ॥ उशन्तं स्वा ॥ उशन्तं स्वा निधीम हृद्युश
 न्तुऽसमिधीमहि ॥ उशन्नुशुतऽत्रावहृषितुं न्हृषिषुऽअत्तवे ॥ ७० ॥
 भिन्दन्तः । यज्ञं सर्वोपकारणमनुतिष्ठन्त इत्यर्थः । अरुणीः आरोचनाः । रश्मिन् अपव्रन् अपवृणुमः
 अप्रवृत्त्यच रग्मीन् देवपत्न्यानमनुतिष्ठाम इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ उशन्तस्वा । वशकान्तौ अस्य कृतसंप्रसा-
 रणस्यैतद्रूपम् । हेत्थग्ने यतो वयमुशन्तः कामयमानाः चांनिधीमहि स्थापयामहे । यतश्च उशन्तः
 कामयमाना एव समिधीमहि संदीपयामः । यतस्त्वमपि उशन्कामयमान एव । उशतः कामय-
 मानानेव आवहृषितुं । किमर्थमिति चित् । हविषे अत्तवे हविषः अदनाय ॥ ७० ॥ अथैन्द्रीमन्तः

सोमीराजैत्स्यनिदानभूतः पठ्यति । अपांफेनेन । तृतीयपादप्रभृतिव्याख्यानं यच्छब्दयोगात् ।
विश्वःसर्वाः यत् । यदा अजयःस्पृधः । संग्रामान् । अयतदाअपांफेनेन फेनपुञ्जेननमुचिः असु-
रस्यगिरः हृद्भृद् त्वमुदवर्तयः । उद्धर्तितवानसि । उत्पूर्वीषचिःऋदनेवर्तते ॥ ७१ ॥ इदा-

अपाम्फेनेन ॥ अपाम्फेनेननुनमुचुःशिरःऽहुन्द्रोदवर्तयः ॥ विश्ववुवायद
जंयुस्पृधः ॥ ७१ ॥ [१०] सोमीराजा ॥ सोमीराजामृतंऽसुतऽऽहं
जीपिणाजहान्मथुम् ॥ ऋतेनंसुत्यमिन्दियमिब्जुपानंऽशुक्कमन्धंसुऽह

नीमितञ्च मन्वंद्व्यमाणचानुवाकंयुतिसंवधाति । तस्यशीर्षेच्छिन्नेलोहितमिश्रः (१) सोमोतिष्ठ-
त्तस्मा तदवीभस्यते एतदन्वसोविपानमपश्यत्सोमीराजामृतंमुतद्गति तेनैन्खदोयत्वात्मन्नदधतेति ।
सोमीराजा । अष्टीयहोपस्थानमग्निसरस्वतीन्द्रा अपश्यन् । आद्यास्तिषो महास्रह्यः पंक्ति-

(१) का० सोमी राजेत्वनुवाकेन यद्दानुपतिष्ठते युगपत् । अष्टर्चंनानुवाकेन समानकालमेव पयोग्रहान् सुरापहंशाच्चयु-
रपतिष्ठतयद्वा चतुर्भिः पयोप्रहंशचतुर्भिः सुरापहान् ग्रहणानन्तरमेवोपस्थानम् सन्वपाठकमादत्वालेखीतार्यः ।

चतुर्थीचन्ते अतिजगल्यौ श्रेयश्चतिथक्वर्थौ । यथाएककारणानि वसूनिविविच्यमानानिदृश्यन्ते ।
 यथापृथग्भूतानि संसृज्यानि पुनर्विविच्यमानानिदृश्यन्ते । एवमयमपि लोहितमित्र.सोमः सोम-
 एवत्यनुवाकार्यः । सोमोराजा । सोम.राजासुतःअभिपुतः असृतसंपद्यते रसीभावात् स्थूलहि-
 सूक्ष्मतामृतीभावः । ऋजीपरूपेणा चाजहात् त्यजति मृत्युमूर्तत्वाद्दृजीषभावस्यसर्थमेतत् अनेनच
 न्द्रस्थेन्द्रियमिदमप्योमृतुमधुं ॥ ७२ ॥ अद्दृद्वाःक्षीरम् ॥ अद्दृद्वाःक्षी
 रंव्यपिवत्क्रुडंङ्गिःरुसोधिःया ॥ ऋतेनसुत्यमिन्द्रियंविपानंऽशुक्लम
 न्धंसुऽइन्द्रस्थेन्द्रियमिदमप्योमृतुमधुं ॥ ७३ ॥ सोमंसुद्दृद्वाः ॥ सो
 मंसुद्दृद्वाःष्वपिवु च्छन्दंसाहुःसःशुचिषत् ॥ ऋतेनसुत्यमिन्द्रिय
 ऋतेनसत्येनसत्यमेतत्सञ्जातम् इन्द्रियंवीर्यं विपानंविचित्तं लोहितात्सोमपानं पानयोग्यंवाविपानम्
 शुक्रंरजोहितम् अन्धसःअन्नात्संभूतभूयात् । अथ इन्द्रस्यइदमिन्द्रयं पयःअमृतंमधुभवतु ॥ ७२ ॥
 अग्नाःक्षीरम् । क्षीरीदकयोःसंसृष्टयोः अग्नाःसकाशात् क्षीरंवियुत्यश्चपिवत्पीतवान् । क्रुडइंसः

ईसजातिमाध्याय आहिरसःप्राणः । सद्यहानारसः । धियाप्रज्ञया इत्थंभूताहितस्यप्रज्ञा तस्यां-
 नात्वानेवसितस्यभवति । सत्यमेतत् । अग्नेनऋतेन सत्यमिन्द्रियंविपानं शुक्रम्थसः संभूतंभूयात्
 अथइन्द्रस्यइन्द्रियं विपानममृतं मधुभूयात् ॥ ७३ ॥ सोममद्भ्यः । सोमोदकयोःसंछद्योः सोमंवि-
 युत्यापिवत् अद्भ्यःसकाशात् । छन्दसाच्छन्दोनिवर्धेनवेदेन । इंसत्रादित्यः शुचिपत् । एतत्सत्यम्
 मिश्रुपानंऽशुक्लमन्धसुऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदमथयोऽमृतमधु ॥ ७४ ॥ ११००
 कंरिडि ॥ ० ॥ अन्नात्परिस्रुतः ॥ अन्नात्परिश्रुतोरसुम्ब्रह्मंणुव्यपि
 वत्तुत्रमथयुऽसोमंप्रजापतिः ॥ ऋतेनंसुत्यमिन्द्रियमिन्द्रियमिन्द्रियपानंऽशुक्लम
 न्धसुऽइन्द्रस्येन्द्रियमिदमथयोऽमृतमधु ॥ ७५ ॥ रेतोमूतद्वंम् ॥ रेतो
 ऋतेनेत्यादिसमानम् ॥ ७४ ॥ अन्नात्परिस्रुतः । अन्नाद्यविलंबणात् संपरिस्रुतश्च रसंब्रह्मणात्रयीवर्णेन
 व्यपिवत् । जत्रच्चव्यपियत् जत्रस्यपानंवशीकरणम् पयःसोमम् प्रजापतिःप्रथमशरीरी । सत्य-
 मेतत् ऋतेनसत्प्रमितिसमानम् ॥ ७५ ॥ रेतोमूचम् । व्यवहितपदप्रायः । रेतःविजहातित्यजति ।

योनिस्त्रीप्रजननम् प्रविशत् इन्द्रियं शिग्रम् । योनिप्रवेशादन्यत्र मूर्त्वं विजहाति । तुल्यद्वारयो-
 र्पिमूर्त्वरतसो मूर्त्तस्थानं हिल्वान्यत्रावतिष्ठते रेतः । सत्यमेतत् ततः । गर्भोजरायुणाश्चाद्यतः वेष्टितः ।
 जरायुंच उल्वंच विजहाति त्यजति । जन्मना प्रसवेन सत्यमेतत् । नानास्थानानामेकद्वाराणां प्रय-
 ममुदाहरणम् एकस्थानानामेकद्वाराणां द्वितीयम् । ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७६ ॥ इष्टारूपे ।
 मूर्त्तत्रिष्वजं हाति योनिं प्रविशति इन्द्रियम् ॥ गर्भोजरायुणाद्यतः ॥
 लव्वञ्जहाति जन्मना ॥ ऋतेनेति सुत्यमिन्द्रियमिन्द्रियानन्दं शुक्लमन्धसु
 इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्ययो मृतमधु ॥ ७६ ॥ इष्टारूपे ॥ व्याकरोत्सत्या
 नुतेऽपुजापतिः ॥ अप्रश्नं ह्यामनुते दधाच्छुद्धाऽसुत्येऽपुजापतिः ॥ ऋते
 इष्टाऽपलभ्यरूपे सत्यान्वृतयोः । इदं सत्यमैवं रूपमिदमन्वृतमेवं रूपमिति व्याकरोत् । व्याकरणं पृथक्का
 यां वस्थानम् । कथं व्याकरोत् । अश्रद्धाम् अन्वृतेऽदधात् अन्वृतेनेति तत्त्वात् अश्रद्धायाः । अश्रद्धा
 मासिक्थम् सत्ये । कः अदधात् । प्रजापतिः । सत्यमेतत् ऋतेनेति व्याख्यातम् ॥ ७७ ॥ वेदेन रूपे ।

अश्विनौसरस्वतीच । कथं सन्दधुः । लोमानितावत् शप्यैः सन्दधुः । बहुधानतीक्ष्णभिस्त्व-
 गस्य नकारः समुच्चये आश्रधायायसमाप्तेः । त्वचमिति विभक्तियत्ययः बहुधानतीक्ष्णभिस्त्वच
 मसिन्द्रस्य सन्दधुः । मांसम् अभवच्छलाजाः ॥ ८१ ॥ तदश्विना तत् पेशः रूपम् इन्द्रस्य ॥
 अश्विनौभिपजौ । रुद्रवर्तनी । रुद्रसिप्रवर्त्तं निर्मागीययोस्तौ रुद्रवर्तनीरुग्णवर्चनीवा । रोह्यमाणी
 र्वहुधानतीक्ष्णंभिस्त्वगंस्यसुाः समंभवुन्ननुजाः ॥ ८१ ॥ तदुश्विश्च
 नां ॥ भिषजांरुद्रवर्तनीसरस्वतीव्यतिप्रिशोऽअन्तरम् ॥ अस्तिथंमु
 ज्ञानुमासैरैऽकारोत्तुरेणुदधंतोगवान्त्वुचि ॥ ८२ ॥ सरस्वतीमनसा ॥
 प्रिशुलस्वसूनासंत्याब्ध्यांव्यतिदर्शुतंत्वपुः ॥ रसंमप्रिस्रुतानरोहि
 र्वंतैद्वति वा । सरस्वतीच । व्यतिवयन्ती । बहुवचनमेकवचनस्य । संवदन्ति अन्तरमस्यन-
 रम् । किं वयन्ति । अस्थिचमज्जानंचतावत् मासैश्च कारोत्तरेणच यथाक्रमंवयन्ति । किं
 कुर्वणः । दधतः स्थापयन्तः । गवांस्त्वचिचर्मणि सुराम् ॥ ८२ ॥ सरस्वती मनसा । सरस्वतीमनसा

पय्यालोच्य । पेशलम् पेशद्वति हिरण्यनामरूपनामच । हिरण्यवद्वारूपवद्वा । वसुनासत्याभ्यांच
 सहितावयतिपठभिवद्यजति । दर्शतंवपुः दर्शनीयंवपुःशरीरम् इन्द्रस्य । रसम्परिखुतानरोहितम् ।
 सरंचपरिखुतासरस्वतीनासत्याभ्यामश्विभ्रां सहितावयति । वपुषोरञ्जनार्थम् । अतीरोहितम
 रोहितइन्द्रीविदुपपठ्यते । अथतदानगहुः किखः धीरःधीमान् । तसरंनवेम तूसरंचवेमचसम्पद्यते ।

तन्नग्नहुर्हीरुस्तसरुन्नव्वेमं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्लम् ॥ पयसाशुक्लम्
 मृतञ्जुनितलुं सुरंयामूलाज्जनयन्तुरेतः ॥ अपामंतिन्दुर्भुमितिम्बाधं
 मानुऽजवंडुम्बातंसुब्जुन्तद्वारात् ॥ ८४ ॥ इन्द्रःसूत्वामुहृदयेन

नग्नहो.कर्तृत्वमाचम्बिवचितम् विवचातःकारकाणिभवन्ति । तसरंवेमचकुविन्दानांप्रसिद्धम् तसर-
 म्वयनसाधनं ॥ ८३ ॥ पयसाशुक्लम् । पयसादुग्धेन कारणभूतेन शुक्रञ्चअमृतंच । जनिचम् आजन्म-
 जनयन्तः अश्विनीसरस्वतीचप्रकृतत्वात् । इन्द्रश्चुभैपज्यः सुरयाच । मूत्रात्मूत्रमितिसाधु । सूत्वञ्च-
 रेतश्चजनयन्त । किञ्च । अपातिन्दुर्भुमितिम् वाधमानाः । अपवाप्रमानाः अमतिममननंवधप्रभाव-

न्दुर्मतिश्च । जवहाम् । आमांशयगतमन्नंवातम् तत्सहचरितं सब्बम्क्वाशयगतमशुचिः । तदारात् तदेतत् सुरयाजनयन्त । आरात् सुरासन्निकर्पात् । संनिकर्षोद्दिगन्त्यादिभिः ॥ ८४ ॥ इन्द्रःसुत्रामा । पुरोडाशदेवता इन्द्रंभिपज्यन्ति । इन्द्रःसुत्रामाहृदयेन । हृदयमिति विभक्तिव्यत्ययः इन्द्रस्यज- जानजनयति । सत्यम् इन्द्रस्यपुरोडाशेनसविताजनयति । यत्कञ्चलोमानञ्चजनयति वरुणः

सुतल्यगर्पुरोडाशेनसविताजजान ॥ यत्कतलोमानुंव्वरणोभिषुज्यन्म
तस्त्नेव्वायुव्यैर्न्नमिनातिपित्तम् ॥ ८५ ॥ आन्वाणिंस्त्यालीः ॥
आन्वाणिंस्त्यालीस्मिधुपिन्वमानुगुडाःपात्राणि सुदुष्टानघ्रेनुः ॥ ३५

इन्द्रस्यभिपज्यमतत्त्रैच पित्तञ्चवायव्यैः ऊर्ध्वपादैः ऊर्ध्वपादाणांसीमिकानां वयिव्यानीतिउक्तम् । नमिनातिनिर्मिमीतेमृजति ॥ ८५ ॥ आन्वाणिस्त्यालीः । स्थात्य.आन्वाणिश्चभवन् । किंकुर्वाणः मधुपिन्वमानाः । पिन्वतिःसेचनार्थः । गुदाःपात्राणिश्चभवन् । सुदुष्टाचधेनुः दक्षिणाचआ- दित्यस्येष्टः गुदाएवश्चभवन् । श्रेनस्यच पत्रंभीहाश्चभवत् । गचीभिः कर्मभिः । आस-

न्दीनाभिः इन्द्रस्य उदरस्रमाताच । आसन्दीस्थोभिपिच्यते अतसंतीजायते ॥ ८६ ॥ कुम्भो-
 वनिष्ठः । सुरासन्धानकुम्भोवनिष्ठुजनिताचजनकश्च । शचीभिः स्वकीयैरेवकर्मभिः ।
 नस्यपत्रुनल्लीहाशचौभिरासुन्दीनाभिण्डुरुन्नमाता ॥ ८६ ॥ कुम्भो
 व्वनिष्ठुः ॥ कुम्भोव्वनिष्ठुज्जनिताशचौभित्थर्थास्मिन्नगश्रेयोद्व्याङ्ग
 द्भोऽञ्चन्तः ॥ स्नाशिन्यव्यत्तक्तःशुतधांरुडत्सोदुहेनकुम्भोसुधास्मित
 द्यथः ॥ ८७ ॥ सुखुंसत् ॥ सुखुंसदस्यशिरुडत्सतेनजिह्व्वापुवि
 त्वसुप्रिवनुासन्त्सरस्वती ॥ चप्पन्नप्रायुर्भिर्मुषगंस्यव्वालोव्वस्तिन्न
 यसिन्कुर्भे अग्येप्रथमयोन्याङ्गर्भः । अन्तर्मधामुरालक्षणः उपितः । किञ्च । (१) स्नाशिव्यक्तः ।
 स्पष्टः गतधार उदसः कूपः बहुस्रोतत्वात्कूपउक्तः । दुहेनकुम्भोस्वधांपितृभ्यः ॥ ८७ ॥ सुखं-
 सत् । असेन्द्रस्य सुखंसत् । एकदेशलोपः सन्तमितिप्राप्ते । तथाच श्रुतिः । सुखंसन्त-
 (१) प्लाधिःशिश्रीभवत् ।

मसगजिह्वापविचं चप्यंनपार्युर्वस्तिर्वालङ्कति । गिरद्वत्सतेनजिह्वापविचम् अश्विनौ आसन् आसि-
 सरस्वतीच । चप्यंचपायुः भिपगसप्रवालः वस्तिश्चशेषोहरसातरस्वी । वालसगजिधापरिणामः
 वैदप्रथशेष्य । यदिनामश्रेयः हरसावीर्येणतरस्वीविगवान् ॥ ८८ ॥ अश्विभ्यांचनुः ।
 अश्विभ्यामिन्द्रसगचनुखंसक्रियते । तदेवाहृतम् । गहाभ्या मश्विदेवत्याभ्याम् ह्यगिन तेजः

शेषोहरसातरस्वी ॥ ८८ ॥ अश्विभ्यवभ्याञ्चदुः ॥ अश्विभ्यवभ्याञ्चदुः ॥ अश्विभ्यवभ्याञ्चदुः ॥ अश्विभ्यवभ्याञ्चदुः ॥
 तुङ्गः हवभ्याञ्छ्वगेनुतेजोह्रुविषाश्रुतेन ॥ पक्ष्माणिगोधूमैः कुवलेणुता
 निपेशुनेनशुक्लमसितं वसाते ॥ ८९ ॥ अविर्न ॥ मेषीनुसिञ्चिद्व्याय

चनुयः क्रियते । कथंभूतेनह्यगिन हविषायतेन । हविर्भूतेनपक्षेन । अहरम् पक्ष्माणि-
 चनुयः लोमानिगोधूमैः संस्क्रियते । कुवलेर्वदरविशेषैः उतानिनिविष्टानि पक्ष्मासुरोमाणिसं-
 स्क्रियते । पेशुनेनशुक्लमसितं वसाते । पेशुनेनशुक्लमसितं वसाते । शुक्रं शुक्लम् असितं दद्यात्तद्वसाते । आच्छा-
 दयेते प्रहृतत्वादश्विनौ ॥ ८९ ॥ अविर्न । अविद्यमेयः सारस्वतः । नसिनासिकायाम् वीर्याय-

अवस्थितः । प्राणसप्तच पन्थाभार्गः अमृत, ग्रहाभ्यां साररुवताभ्रांक्रियते । सरस्वतीच उप-
 वाकैः वयानञ्जानजनयति । नसगानिनासिकाप्रभवानिच बहिः वदरैः जनयति ॥ ६० ॥
 इन्द्रस रूपम् । इन्द्रसखरूपं संस्करोति ऋषभः वलायावतिष्ठते । कर्णाभ्रांश्रोचम्
 अतीतानागतवत्तं सानशब्दग्राहि । अमृतम् ग्रहाभ्रांसैन्द्राभ्रांस्थापितम् । यवाञ्चवर्हिश्च । भुविकेस-
 प्राणस्युपन्थाऽऽमृतोऽग्रहोऽभ्याम् ॥ सरंस्वत्युपुवाकैर्व्युनिन्नस्यानि
 बुर्हिर्वदंरैर्जजान ॥ ६० ॥ इन्द्रस्यरुपम् ॥ इन्द्रस्यरूपमृषुभोवला
 युर्कर्णाभ्यांश्रोत्तंमृत्तुङ्गर्हाभ्याम् ॥ यवानबुर्हिर्वस्त्रुं विकेसराणि
 कुर्कन्धुवज्जेमधुसारुधमुखात् ॥ ६१ ॥ आत्कमन्नुपस्थे ॥ आत्कम
 राणि । भुवोः लोमानिअभवन् । कर्कन्धुवज्जे मधुसारवम् मुखात् । कर्कन्धुवदरम् यज्ञे-
 स्वयमेवयज्ञे इन्द्रसामुखात् । मधु । लालाश्लिष्मादिमधुशब्देनीच्यते सादृश्यात् । सारवम् ।
 सरघाः भमराः । यथासारवम् मधु इतश्चेत्तच्चाहृतंभवति । एवं लालादिसर्वस्माद्ग्राह-

यति ॥ ६१ ॥ आत्मनुपसे । आत्मनिउपस्थे च यानिलोमानि तानिवृक्कसप्रलोमानि ।
 लोमेतिजाताविकवचनम् । मुखेस्मश्रूणिचयानितानिव्याघ्रसप्रलोमानि । केशानशीर्षन् । येच-
 केयाः गिरसियशसनिहिताः याचश्रियैशिखानिहिता याचत्वयिः दीप्तिः यानिचेन्द्रियाणि
 न्नूपस्त्येनव्वृकांस्युलोसुमुखेप्रस्मश्रूणिनव्याग्ध्रलोम ॥ केशानशीर्ष
 न्नयशंसेश्रियैशिखासिद्धहस्युलोसुस्विरिण्डियाणि ॥ ६२ ॥ अङ्गा
 न्न्यात्वमिन्नुषजातदुशिवनुात्कमानुमङ्गैःसमंधात्सरस्वती ॥ इन्द्रं
 स्यरूपंशुतमानुमायुंश्चन्द्रेणुज्ज्योतिरुसृतुन्दधानाः ॥ ६३ ॥ सरं
 स्वतीयोन्न्याम् ॥ सरस्वतीयोन्न्याङ्गदभमन्तरुशिवव्याम्भट्क्रीसुकंत
 तदेतत्सिंहसालोम ॥ ६२ ॥ अहान्यात्मन् । अहानियस्त्रिनात्मनि भिषजीवेदी अश्विनी-
 समधाताम् तदात्मानम् । अङ्गैः समधात्सरस्वती । एवमिन्द्रस्यरूपं शतमानं बहुप्रतिमा-
 नम् । अश्विनीसरस्वतीच । चतुः चन्द्रेणहिरण्येनज्योतिः अमृतस्यदधानाः ॥ ६३ ॥ सर-

स्तनीयान्याम् । व्यवहितपदप्रायः । सरस्वतीर्ययान्याम् इन्द्रलक्षणम् गर्भम् अन्तर्गंधाश्च-
 श्विभ्यापत्नीभूत्वा सुकृतंशोभनीकृतं विभर्तिधारयति । तमेवेन्द्रं जनयन् श्रियैविभूतौप्रवरुणश्च
 अशु राजा अपारसेनसाम्नाचविभर्ति ॥ ८४ ॥ तेजः पशुनाम । तेजः पशुनामुपादाय हविश्चन्द्रिन्द्रया-
 श्विभर्ति ॥ अप्रांरसेनुव्वरुणो नसास्मेन्द्रं ७ श्रिश्रुयै जुंनयन्नुत्सुरा
 जा ॥ ८४ ॥ तेजः पशुनाम् ॥ तेजः पशुनां ७ हविरिन्द्रयावदप्रसि-
 तापयंसासारुघम्मधु ॥ अश्विभ्रव्यान्दुग्धमिषजुासरंस्वत्यासुता
 ब्यांसुमृतुःसीमुद्रन्दुः ॥ ८५ ॥ [१६]

इतिश्रीसंहितापाठैकोनविंशतितमोऽध्यायः १६ ॥

वत् वीर्यवत् उपादाय । परिस्रुताहविर्भूतया । पसयाहविर्भूतेन सारधमिवमधु । अश्विभ्यांदुग्धम् ।
 सारधाः भमराः तैयथाश्मश्रुपधीभ्यश्च रसमादायदुहन्ति । एवमेतैभ्योद्रव्येभ्यः अश्विभ्यां-

दुग्धंसीत्रामणीलक्षणम् । कथं भूताभ्राम् भिषजाभिषग्भ्राम् सरस्वत्याच । किञ्च सुता-
सुताभ्रां परिस्तुत्पयोभ्रांसकाशात् अमृतः सीमः इन्द्रुः दुग्धि । एवं धैः सौवामणीह-
ष्टतिभ्रः ऋषिभ्रोनमोशिवभ्रांच सरस्वतैत्र । एवमियमृषिथ्रुतिः ॥ ६५ ॥

इतिउव्वुट्टकृतौ मन्त्रभाष्ये एकोनविंशतितमोऽध्यायः १६ ॥

* वृत्त्वस्युयोनिः ॥ वृत्त्वस्युयोनिरसि वृत्त्वस्युनाभिरसि ॥ मा

(१) चत्रसग्रयोनिरसि । गायत्री । आसन्दौवेद्योरुपदधाति अर्द्धेन । चत्रसग्रत्वं वीनिरुत्प-
तिस्थानमसि । आसन्द्यामभियिक्तोऽङ्गुणधर्मानर्हतिराजेत्येतदभिप्रायंयोनित्वम् । चत्रसग्रना-

(१) का० सोमासन्दौषदासन्दौ जातुमात्रपदौ वेद्योर्निदधाति चत्रस्य योनिरिति । जातुप्रमाणपोदासासन्दौ वेद्योर्माध्यं
निदधाति सोमासन्दौषदिति सुचरञ्जुब्युताम् आसन्द्या ही पादौ दक्षिणवेदौ हातुत्तरवेदौ यथा तथेति सूत्रार्थः ।

* चत्रस्योनिस्त्रयोदशयद्दे वादग्याथादधात्वेद्यौयोभूतानांचतस्रः समिहद्द्रएकादग्या ल्वष्टीसमिहो अग्निहविदग्याश्विनाह-
विस्त्रयोदग्याश्विनदिजसैशादग्नयनयतिः ।

भिद्यन्हनन्त्वमसि । कृष्णाजिनमस्रामासृणाति । मात्वाहिंसीत् । कृष्णाजिनमुच्यते ।
 मात्वाभिय मासन्दीहिंसीत् । माचत्वं मांहिंसीः । यन्नाधग्रासोवकृष्णाजिनस्र । यद्भौवै-
 कृष्णाजिनं यद्भस्रचैवात्मनस्रहिंसाया इतिश्रुतिः ॥ (१) आसंब्यामुपविशति । निषसादितिव्या-
 त्वाहिंसीन्न्मामाहिंसीः ॥ १ ॥ निषसाद ॥ धृतव्रत्रंतीव्वरुणं प्र-
 स्त्यास्वा ॥ सामन्नाज्यायसुकृतुः ॥ मृत्योः पाहि विव्विद्योत्पाहि ॥ २ ॥
 देवस्यंत्वा ॥ सवितुः प्रंसुवुः प्रिश्वनोव्वुः हुव्व्यान्मृषीहस्ताव्व्याम् ॥ ३ ॥

ख्यातम् । पादयोरुक्कमुपन्यस्रति । (२) मृत्योः पाहि गोपाय । मृत्युशब्देनावायानिरुच्यते । विद्यो-
 त्पाहि विदुः पाहि ॥ २ ॥ (३) अभिषिञ्चति । देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् । अश्विनोर्भेषज्येन ।

(१) का० तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादिति । यजमान. कृष्णाजिने उपविशेत् । व्याख्याता ।

(२) का० पादयो रुक्मा उपास्यति राजतए सव्ये मृत्योरिति सौवर्णे शिरस्ये के विद्योदिति । आसन्द्युपष्टयजमानस्य पादयोरुक्षो
 रक्ष्मो मण्डनाकारौ भूषणविशेषयो न्यस्यति राजत सव्ये मृत्योरिति मन्त्रे ण सौवर्णे दत्त्वे विद्योदिति सौवर्णे रुक्म शिर-
 सोव्ये के जचुरिति मन्त्रार्थः ।

(३) का० सर्वमसुरभ्युत्कृदितं शेषरभिषिञ्चत्या सुखादवन्नावयन् प्रतिदिशते० सर्वत्र सावित्रमग्निनी. सरस्रतरा इन्द्रस्येति
 प्रतिमन्त्रम् ।

भिपजः कर्मभैपज्यम् । भिपग्वैद्वः । तेनभैषज्येनाभिपिंचामीतिसस्वन्धः । किमर्थमित्यत-
 आह । तेजसेत्रस्रवर्चसायच । सरखतौभैपजेन वीर्यायअन्नाद्याय अभिषिञ्चामि । सरस्व-
 तैप्रद्वृत्ति पिष्टप्रथेचतुर्थी । इन्द्रसप्रद्वृत्तियेगवीर्येण । वलायथियै यगसेचसर्वाथायाभिषि-
 ष्चामि ॥ ३ ॥ यजमानमालभते । कोसि । गायत्री । कः प्रजापतिरसि । कतमः प्रजा-

प्रिष्वनोवभैषज्येनुतेजसेव्रह्मवच्चुंसायाभिषिञ्चामिसरस्वत्युभैषज्ये
 नव्वीथ्यायान्नाद्यायाभिषिञ्चामीन्द्रस्येन्द्रियेणुवलायथिश्रुयैवशसेभि
 पिञ्चामि ॥ ३ ॥ कोसि ॥ कतुमोसिकस्मैत्वुकायत्वा ॥ सुश्रीकु
 मङ्गलुसत्थराजन् ॥ ४ ॥ शिरोमे ॥ शिरोमुश्रुश्रीथ्यश्रीमुखुन्विषिः

पतितमः असि । अतिशयार्थतमउपादानम् । बहवोहिप्रजापतयः । कश्चैप्रजापतिपदप्राप्त-
 धेत्वामभियिक्तवानहंयतः कायत्वा । प्रजापतिभवायत्वामहमभियिक्तवानस्मियतः । सुश्लोके-
 त्वलम्बोद्वयति । हेकल्याणमङ्गल हेसत्थराजन् सत्यः अनश्वरः राजाअस्य ॥ ४ ॥ अङ्गानि-

चालते यथा लिङ्गम् शिरोसेपञ्चभिः । तृतीयागायत्री अग्न्यामहापंक्तिस्त्ववसाना अबुष्टुभोन्याः ।
 इन्द्रोभिपक्तश्चात्मानं राट्टिभूतगपश्यन्नाह । शिरोसेथीवर्तते यशोसुखं वर्तते । त्विपिदीप्तिः केशा-
 द्रचस्त्रयूणिचवर्तन्ते । राजा प्राणः सेयन्वर्तवर्तते । संगतं राज्यं यत्नससन्नाट् चक्षुर्वर्तते ।
 विराट्थीवर्तते । विराट्प्रघरुशरीरौ ॥ ५ ॥ जिह्वामे । जिह्वामेभद्रवर्तते । वाक्महः

केशाप्रसुप्रस्मश्रूणि ॥ राजामेप्राणोऽश्रुमृतं सुग्मनाट् चक्षुर्विराट्श्रो-
 त्वम् ॥ ५ ॥ जिह्वामे ॥ भुद्रुं व्याड्ङ्गुहोभनो मुब्ब्युऽसुराड्भामः ॥
 मोटाऽप्रमोदाऽश्रुङ्गुलोरङ्गानि मित्वम्सुसहः ॥ ६ ॥ वाहमे ॥ वाह-

वर्तते पृजाकारिणीवर्तते । मन्व. मन्युवर्तते मनःक्रोधफलदायिवर्तते । भाम. क्रोधः स्वराज्यक्षमोवर्त-
 ते । उक्त्व । यत्किरहितोपिकुष्यति मानचोद्वहति सेवकजनोपि । अर्थरहितोपि कामौजानाति
 विधिप्रिडस्वयितुम् मोटाः प्रमोडाश्च गुलयः अङ्गानि चमवर्तते । मित्वमेमहः मित्ववर्तमेमहः शल-
 णामभिभविवर्तते ॥ ६ ॥ वाहमे । वाहमेवलमिन्द्रियश्च वर्तते हस्तौमिभमचवीथवर्तते ।

आत्माअन्तरात्मा ज्वलं वर्तते उदयचमम ॥ ७ ॥ पृष्टीर्मे । पृष्टदेशोमेराष्ट्रं वर्तते । उदरं च अं-
 सौश्रीगचयोगीच । ऊरूच अरलीचजानुनीचविशोमेवर्तते । अन्यान्यपद्मानिथानिसर्वतः ॥ ८ ॥
 नाभिर्मे । नाभिर्मेचित्तं विज्ञानञ्च वर्तते । चित्तविज्ञानयोः कोविशेषइतिचेत् । विज्ञानं विद्वान्निः
 सेवल्मिन्दियदहस्तौमेकस्मं व्वीर्युम् ॥ अतक्नाचुत्तसुरोममं ॥ ७ ॥
 पूष्ठीर्मे ॥ राष्ट्रमूदरुमं सौगश्रीवाप्रचुष्टश्रीणी ॥ ऊरूश्चरुत्क्रीजानुनी
 व्विशोमेङ्गानिसुर्वर्तः ॥ ८ ॥ नाभिर्मे ॥ चित्तं व्विचज्ञानं म्यायुस्मं पचि
 तिर्वर्भसत् ॥ अतुन्दुनुन्दावाण्डौमेभगुः सौभाग्युमसः ॥ जङ्घांब्या
 म्युद्धान्यस्मौस्मि व्विशिराजुप्रतिष्ठितः ॥ ९ ॥ प्रतिं चूचि ॥ प्रतिं
 तज्जः संस्कारशिवत्तम् । पायुर्मे अपचितिर्भसच्च वर्तते । पायुर्गुदप्रदेशः अपचितिः पूजा । भसत्तयव्दे-
 नसौप्रजननंगौडायाहः । नच यजमानस्यैतद्भवति । अतः पत्नीविषयमेतत् । अानन्दनन्दौ आण्डौ-
 मेवर्तते । भगः सौभाग्यं पशोमेवर्तते । भगः महदैश्वर्यम् । पसः पसतेः स्युयतिकर्मणः शिरनमु-

चयते । जंघाभ्याम्पद्भ्याञ्चत्रमोस्त्रि । धर्मप्रतिहिराजामवतिविशप्रतिष्ठितोस्मि ॥ ९ ॥ (१) कृष्णा-
जिने वरोहति प्रतिक्ष्वलमित्यजुषा । प्रतितिष्ठामि क्षले प्रतितिष्ठामिराष्ट्रे प्रतितिष्ठामिच
तिष्ठामिरुष्ट्रैप्रत्यग्रश्वेषुप्रतिंतिष्ठामिगोषु । प्रत्यङ्गेषुप्रतिंतिष्ठा
मस्यात्क्वन्प्रतिंप्राणेषुप्रतिंतिष्ठामिपृष्टेषुप्रतिद्व्यावापृष्टिष्वर्यो ऽ प्रति
तिष्ठामियुञ्जे ॥ १० ॥ त्रयाद्विवाऽ । त्रयाद्विवाऽएकादशत्त्रयस्त्रिं
शाऽसुरार्धसऽ । बहुस्पतिंपुरोहिताद्विवस्थसवितुऽसुवे ॥ देवादेवैरं

अश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोषुप्रतितिष्ठामिच अङ्गेषुप्रतितिष्ठामिचआत्मनिप्रतितिष्ठामिच । प्राणेषु
प्रतितिष्ठामिचपुटे प्रतितिष्ठामिचद्यावापृष्टिष्वर्योः प्रतितिष्ठामिचयज्ञे ॥ १० ॥ (२) तयोदेवाइतिअ-

(१) का० कृष्णाजिनेऽवरोहति प्रति चत्र इति आसन्द्येत्तो यजमान कृष्णाजिनेऽवतरति १४।४।२३। विखदेवदेवस्य यजु ।

(२) का० त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति १८।४।२५। ग्रस्त्रसमाप्तौ वपटक्षते तया इति कण्डिकाहयात्मकेन मन्वेण
तयस्त्रिंश वषाशह जुहोति ।

सान्तेऽनुहोति । पंक्त्याच्यवसानयादेव्या । परेणयजुषा स्वाहाकारान्तेनच । व्यवहितपट्प्रायः
 येएकदेगदेशाः त्रयःत्रिप्रकाराः येवएकीकृताः त्रयस्त्रिंशःत्रयस्त्रिंशत्संपद्यन्ते । सुराधसः शोभनध-
 नाःराधइतिधननाम । राधुवन्त्यनेन । येचटहस्यतिपुरोहिताः । तेदेवस्यसवितुः सवेप्रमवेवर्तमानाः ।
 देशदेवैर्वच्यमारौःसह अवन्तुपालयन्तु माम् ॥ ११ ॥ कथमवन्तु । प्रथमादेवाः द्वितीयैःसहिताःअ-
 वन्तुमा ॥ ११ ॥ प्रथुमाह्वितीयैः ॥ प्रथुमाह्वितीयैःद्वितीयास्तृतीयैस्तु
 तीयाः सुत्येनंसुत्यंथ्युज्जेन्युज्जोयजुर्विभृथ्यजूं ७ प्रिसामंभिः सामां
 न्वग्निभर्त्तवःपुरोनुवाक्याभिः पुरोनुवाक्यायुज्ज्याभित्युज्ज्याव्वष
 ट्कारैर्व्वषंपट्कारा ऽ आहुतिभिराहुतयोसिकामान्त्समर्द्धयन्तुमूः स्वा
 यन्तु । द्वितीयाःद्वितीयैः । तृतीयाःसत्येन । सत्यंयज्ञेन यज्ञोयजुभिः यज्जंपिसामभिः । सामा-
 निवदग्निभःनदयःपुरोनुवाक्याभिःपुरोनुवाक्यायुज्ज्याभित्युज्ज्यावपट्कारैःवपट्कारायाज्जतिभिः । एव-
 मेकान्दयसंख्यैः त्रिप्रकारैर्देवेरुत्तरोत्तरपालिता आहुतयः मेकामान्त्वमर्द्धयन्तु । संवर्द्धयन्तु ।

कृतवन्तोवयम् । अग्निर्मानम् तस्मात् एनसःपापात् विश्वात्स्वस्मात्सुञ्चतु ॥ १४ ॥
 यदिद्विवा अ४नियरात्रौएनासि पापानिचक्षम कृतवन्तोवयम् । वायुःसां तस्मात्-
 एनसः विश्वात्सुञ्चतु । अ४सः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् यदिस्वप्नावस्था-
 देनसोव्विप्रश्वा॑न्मुञ्चुत्व॑हंसः ॥ १४ ॥ यदिद्विवा॑ ॥ यदिद्विवायदि
 नत्तक्तुमेना॑सिचक्षुमाव्वयम् ॥ व्वायुस्मा॑तस्मादेनसोव्विप्रश्वा॑न्मु
 ञ्चुत्व॑हंसः ॥ १५ ॥ यदिजाग्रत् ॥ यदिजाग्रद्द्विस्वाप्नु॑एनां॑
 सिचक्षु॑माव्वयम् ॥ सू॒र्या॑मातस्मादेनसोव्विप्रश्वा॑न्मुञ्चुत्व॑हंसः ॥
 १६ ॥ यद्दू॒ङ्गा॑सुयद॑रण्येयत्सुभाया॑द्यदिन्द्रिये ॥ यच्छू॒द्रै॑यदर्थ्यु॑यदे

याम् एनांशीतिसमानव्याख्यानम् सूर्यइतिविशेषः । श्रुतिसुलक्षणथाव्याचष्टे । मनुष्यावैजागरितं
 पितरःसुप्तं मनुष्यकृत्विषयाच्चैवैनं पितृकृत्विषयाच्चसुञ्चत्विति ॥ १६ ॥ यद्ग्रामे । यदरण्येय-
 त्वभायांयत्इन्द्रियेइन्द्रियविषये । देवविषयइतिश्रुतिः । यत्शू॒द्रे यत्अर्थे । अर्थमन्वामिविषययोः

यच्च एतद्भव्यतिरिक्तमेतः चकमंभवयम् । यच्च एकस्य आवायोः पत्नीयजमानयोः अधिधर्मणि एतः
तस्य एतसः अवयजनमसि । अवपूर्वायजतिर्नाशनेवर्तते । नाशनमसि ॥ १७ ॥ यदापः । व्याख्यातः

नञ्चकृमाव्ययं द्यदेकस्याधिधर्मं शितस्याव्ययजनमसि ॥ १७ ॥ यदा
पः ॥ यदापौऽश्रुद्भ्याऽद्भित्त्वणुणेति शपामहेततोव्वरणनीमुञ्च ॥
अवभृथनिचुम्पुणनिचुरसिनिचुम्पुणः ॥ अवदेवैवहुवकृतुमेनोयुज्य
बुमर्त्युर्मर्थवतम्पुसुरावणोदेवरिषस्यार्हि ॥ १८ ॥ सुमुद्रेते ॥ सुमु
द्रेते हृदयमुपसुन्तः सन्त्वाव्विशुन्त्वापधीरुतापः ॥ सुमित्त्वयानुऽआ
पुऽओषधयः सन्तुदुर्मितिन्त्रयास्तस्मैसन्तुद्योस्मान्द्विद्वेषचव्व्यय

अवभृथनिचुम्पुणव्याख्यातः इथास्तुविशेषः । अथचौतियजतेरिहूपम् पूर्ववच्चक्रतुयागे अथा-
जिपमिति ॥ १८ ॥ सद्यद्रेते । विपदाविराट् । सुमित्त्वयानुऽइत्यपोञ्जलिना आदाय दुर्मित्वया-

इतिद्वैयं प्रतिसिञ्चति ॥ १९ ॥ द्रुपदादिव । अनुष्टुप् अष्टेवत्यावा सोपप्लवनीया । द्रुमनयःपदः
द्रुपटः पादुकाउच्यन्ते । तथाचयास्त्रः । कनीनके विद्वेन वेद्रुपदइति । सुसुचानः यथाद्रु-
समया त्यादात् सुच्यमानः पुरपःतल्लैर्दोषैः असंबध्यमानःपृथग्भवेत् । यथाच स्वन्नःप्रस्विन्नः
पुरपःस्नातःमला लृथग्भवेत् । प्रस्विन्नस्यहिकृत्स्नो मलउपैति । यथाच पूतंपविलेण कम्ब-

न्दिष्मः ॥ १९ ॥ द्रुपदादिवसुसुचानःस्विन्नःस्नातीमलादिव ॥ पूत
स्पृवितत्रैणुवाञ्ज्युमापःशुन्धन्तुमेनसः ॥ २० ॥ उह्वयम् ॥ उह्वयन्त
मंसुस्पृरिस्वुःपश्यन्तुऽउत्तरम् ॥ देवन्देवुत्वासूद्युमगन्सुज्ज्योति

लमयेन आज्यंष्टंष्टग्भवेत् कौटिकातः । एवमापः शुन्धन्तुष्यक्कुर्वन्तु मसिनसः पापात्सका-
यात् ॥२० ॥ उत्तरति । उह्वयम् अनुष्टुप्शैरी । उदः अगन्मन्त्राख्यातेनसंबन्धः । उदगन्म उद्गताः
अत्रयन् तनसस्परि । तमसोधि तमीवज्जलादस्माल्लोकात् । स्वः स्वर्गलोकस्पश्यन्तः । उत्तररु-
द्गततरमस्माल्लोकात् । ततोपि देवैर्भूय देवत्वा देवेषु उदगन्मज्ज्योतिः । उत्तमं सर्वैष्योज्यो

तिर्य्यः ॥२१॥ (१) आहवनीयमुपतिष्ठते । अपो अद्य पङ्क्तिराग्नेयी । यो हम् अपः अद्यास्त्रिन्नहनि
अनुचारिणम् । अनुचरितवानसि अनेनावभृथकर्मणा । यच्चाहम् अजेनरसेनसमसृक्ष्महि । संसृ-
क्ष्णतुमम् ॥ २१ ॥ अपोऽशुद्ध ॥ अपोऽशुद्धान्वंचारिषुर्दुरसेनुसमंसृ-
क्ष्महि ॥ पर्यस्वानगनुऽआगंमुन्तम्मासऽसृजुव्वच्चसाप्प्रजयाचंधनेन
च ॥ २२ ॥ एधोसि ॥ एधोस्येधिषीमहि सुमिदसितेजोसितेजोमयि
धेहि ॥ सुमाववर्तिष्टृष्टिवीसमुषाऽसमुसूद्व्यः ॥ समुव्विप्रश्वमिदञ्जग

एवानसि । यशवाहम् पयत्रान् उदकवान् । हे अग्ने आश्रयम् आगतयानस्मि । तंसासागत
वन्तंसन्तम् संसृजत्र चसाप्रजयाचंधनेन च ॥२२॥ (२) समिधमादत्ते एधोसि एधःसमिन्धनमस्याग्नेः ।

(१) का० आहवनीयमुपतिष्ठतेपो अथेति । यजमान आहवनीयमुपतिष्ठते ।

(२) का० एधोऽनीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति समिदसीति यजमान एधोऽसीति मन्वेण समिध गृहोत्वा
समिदसीति मन्वे षाग्नी दधाति ।

एवंचेत् शतस्त्वां समिन्धनसुपादाय एधिपीमहि । आदधाति समिदसि । यतश्च समिन्धनमस्याग्नेः
 तेजसासिञ्जनेः । दास्यसंधीगेना ग्निज्वं लतीत्ये तदभिप्रायम् । अतस्त्वांग्रवीमि । तेजोमदिवधेहि
 नुहीति । समाववर्ति । गायत्री यथात्समावर्ततेनश्वरस्वादियंष्टधिवी । यस्माच्च समावर्ततेउपाः ।
 यस्माच्च समावर्ततेएवंसूर्यः । यस्माच्चसमावर्तते एवंविश्वम् इदंजगत् जङ्गमादि । अतोविश्ववा-

त् ॥ वृश्ववानुरज्योतिर्भूयांसंविभून्कामान्बुध्प्रन्नवैभूःस्वाहा ॥
 २३ ॥ [१०] अुब्याटंधामि ॥ सुमिधुमग्नेव्रतपतेत्वयि ॥ व्रुत

नरस्रज्यातिः भूयासम् । वैश्वानरः परंब्रह्मोत्याङ्गरीपनिपदिकाः । विभून् कामान्बुध्प्रन्नवैव्य-
 दनुयाम । भूभुवनमावाभिसंबन्धेन सुद्धतमस्तु ॥ २३ ॥ (१) सौवामण्यारंभे यजमानायाहनीये
 तिस्रःसमिधोभ्यादधाति । तिसृभिरसुष्टुभि रग्नेवीभिः । प्रथमाव्रतग्रहणीया । यासेताम्
 अय्यादधामि समिधम् हेअग्ने व्रतपतेत्वयि । अनया व्रतञ्चयद्वाञ्च उपगच्छामि । ततःइ-

(१) का० पथादधामोति प्रलुचामाहवनीये तिस्रः समिधोऽभ्यादधाति । सौवामण्यादावादितेगष्टिं समाप्य विपग्वयंमा-
 रयनीयदक्षिणाग्नी विभ्रताग्न्यन्वाधानं ब्रह्मवर्णं च कृत्वाहवनीये यजमानस्तिस्रः समिधः प्रलुचमादधाति ।

न्वेत्त्राम् अहन्दौक्षितःसन् ॥ २४ ॥ यत्नब्रह्म । यत्नब्रह्म नन्वर्तिमत् चलञ्च । सभ्यञ्चौ समीची
 इतिप्राप्तेलिङ्गव्यत्ययः । चरतःसहस्रवियोगेन तंलोकं पुण्यमंज्ञेपं प्रज्ञानंवा प्राप्तमवतौत्यतः
 तँल्लोकगमनंप्रार्थयते । यत्रदेवोःसहाग्निनाचरन्ति ॥ २५ ॥ यत्नेन्द्रः । यत्नइन्द्रश्च वायुश्च सभ्यं-

च्चप्रशुद्धाञ्चौपैसीन्धित्वादीक्षितोऽशुहम् ॥ २४ ॥ यत्नव्रह्मसं ॥ चक्षुत्र
 च्चसुसम्यञ्चौचरतः सुह ॥ तँल्लोकमपुंगणयुम्रचज्ञेपुंय्यचदेवाः सुहा
 विग्ननां ॥ २५ ॥ यत्नेन्द्रः ॥ यत्नेन्द्रश्चक्षुत्रायुश्चसुसम्यञ्चौचरतःसु
 ह ॥ तँल्लोकमपुंगणयुम्रचज्ञेपुंय्यत्वसुदिग्न्विद्यते ॥ २६ ॥ अर्द्धशुना
 ते ॥ ऽअर्द्धशुःपृच्छयताम्यरुषापरेः ॥ गुन्धस्तिसोममवतुमदायुरसोऽअ

चोसंगतीचरतःसहस्रवियुक्तौ । तँल्लोकमुष्टं प्राप्नुयाम् । यत्रसेदिर्नविद्यते । अन्नलाभनिमित्तं
 सदगं । कातर्यात्सेदिः ॥ २६ ॥ अर्द्धःशुनात्तुम् । द्वितीयासुरासन्धानिनुष्टुप । सोमस्याशुनातेतवह-

सुरे अंशुः पृथतांसंपृथ्यतांसंमृज्यतां^१ पनधाचपकः । पर्वणाचपर्वसंपृथ्यताम् । एवं चकृत्वा
 गन्धसावसोममवतु संपृणक्तुसमालिङ्गताम् । मदायचरसः अत्रुतः अनश्वरः अलिङ्गताम् ॥ २७ ॥
 पूतामादत्ते । सिञ्चन्तिपरि । अनुष्टुप्सौमीएन्द्रीवा । सिचन्तियाम् आचामभावमुपगताम् ।
 आचामीभक्तमण्डः । परिषिञ्चन्ति पयः प्रभृतिभिः । उत्सञ्चन्तिचग्रहैः । पुनन्तिचयाङ्गोवाल
 ऋयुतं ॥ २७ ॥ सिञ्चन्ति * परि ॥ पिञ्चुन्त्यत्सिञ्चन्तिपुनन्तिच ॥ सु
 रायैवुभ्रैमदेकिन्त्वोव्वदतिकिन्त्वः ॥ २८ ॥ धुानावन्तङ्कुरुस्मिणंम् ॥
 धुानावन्तङ्कुरुस्मिणंमपूपवन्तमुक्थियनंम् ॥ इन्द्रं प्रातज्जुप्रस्वनं ॥ २९ ॥
 पवित्रहिरण्यादिभिः । तस्यैसुरायैवभ्रैभुवर्णायै । पष्ठार्थेचतुर्थ्यौ । मदेवस्थितः इन्द्रः ।
 किन्त्वोवदतिकिन्त्वः । किन्त्वइतिवदति किन्त्वंकस्यत्वंबृहीतिवदति ॥ २८ ॥ धानावन्तंकरंभि-
 गम् । ऐन्द्रीगायत्री । प्रातः सवनेपुरीडाथानांपुरीनुवाक्या । धानावन्तं धानाभिः संयुक्तं
 करंभिगंकरंभेणसंयुक्तम् । अपूपवन्तम् अपूपेनसंयुक्तम् । उक्थिनं वचनदन्तं सुतिमन्तं भागम्

* परेयसिञ्चते परिरूपमर्गाद्यपर सिञ्चते सकारपकारामापयते । इतानेनमूर्त्वेणपरिसिञ्चतो ताचसकारस्थपकारादेर्गोवि-
 धीयते प्रा० ष० ३० म५४ ।

हेइन्द्र । प्रातः सवनेजुपस्वसेवखनःअस्माकम् ॥ २६ ॥ (१) बृहदिन्द्राय । ऐन्द्राबृहत्यागायतीति-
साम्नइयंयीनिः बृहत्सामइन्द्रायगायत । उपशब्दयतहेममतः । ऋत्विजीवामरुतः । बृचहन्तसम्
बृवंप्रति अतिगयेनहन्तिगच्छतीतिबृचहन्तमः । एवमेवव्याख्येयम् येनेव'पदकारःपदंचक्रौ ।
बृचहन्तमितिमकारान्तावयइरणम् । अथकीर्थः पापुमानंप्रतिअतिशयेनहन्तारं सामगायतीति ।

बृहदिन्द्राय ॥ गायतुमरुतोवृत्तुहन्तंसम् ॥ येनुज्ज्योतिरजंनयन्तृता
बृधोदिवन्देवायुजागृवि ॥३०॥ अदूर्ध्वयुर्योऽद्द्रिभिः ॥ सूतदसोम

येनसाम्नाज्योतिः अजनयन् । ऋतावृधः । सत्यवृधोवायन्नवृधोवा । इन्द्रस्य । यद्वा । ऋता-
वृधोदेवाः । कथंभूतं ज्योतिरजनयन् । देवंदाढ । देवायइन्द्रायदातुः । जागृविजागरण-
शीलम् स्वाधिकारावहितचितम् ॥ ३० ॥ ब्रह्मानुमन्त्रणम् अर्ध्वयुर्योऽद्द्रिभिः । ऐन्द्रीगायत्री ।
इअर्ध्वयुर्ी अद्द्रिभिः यावभिः सुतमभियुतंसोमम् पवित्रेआनयथासिञ्च । ततः पुनाहिपुनीहि

(१) का० ऐन्द्रां बृहतां गायति । अर्ध्वयुर्मेपिती ब्रह्मा इन्द्रदेवतायां बृहसतां साम गायति इन्द्रदेवता बृहती नृमेषु-
रुपमेषुष्टा ।

इन्द्रायद्द्रस्य । पातविपानार्थम् ॥ ३१ ॥ (१) त्रयस्त्रिंशवसायद्द्रयल्लति । योभूतानाम् । पंक्तिः ।
सोमप्रवादः । योभूतानांचतुः प्रकाराणाम् अधिपतिः । यस्मिंश्चलीकाअधिउपरिश्रिताः । स्थिताः ।

स्मृवित्तुऽआनय ॥ पुनुहीन्द्रायुपातवे ॥ ३१ ॥ [८] योभूतानाम् ॥
योभूतानामधिपतिर्यस्मिंश्चलीकाऽअधिश्श्रुताः ॥ यऽईशेमहुतोमु
हौस्तिनंगृह्णामिस्वामुहम्मयिगृह्णामिस्वामुहम् ॥ ३२ ॥ उषुयामगृ
हीतोसुभिश्चव्यान्वासरंस्वत्यैस्वेन्द्रायत्वासुत्वाग्मणे ऽ एषतेयोनिरु
भिश्चव्यान्वासरंस्वत्यैस्वेन्द्रायत्वासुत्वाग्मणे ॥ ३३ ॥ प्राणुपासै ॥

यश्च ईशेमहतः विकारजातस्य । स्वयंचमहान् । तेनगृह्णामित्वाम् अहम् ॥ ३२ ॥
उपयामगृहीतोसीतिव्याख्यातम् ॥ ३३ ॥ ऋत्विजः प्राणभचंभचयन्ति । प्राणपाइति द्वाभ्या-

(१) का० त्रयस्त्रिंशद्वे नृह्णाति यो भूतानामिति । प्रागभिवेकात् सीसेन तन्त्रमिति षोडश्याभिर्द्वीभिर्ग्रहसायहाः

मनुष्टुवुपरिष्ठाद्दृहतीभ्याम् । पाणाद्विपरिचयाय । यस्त्वंप्राणपाः ममश्चसि अपानपाश्चतुष्याश्च
 श्रोत्रपाश्चमे । वाचश्चमेविश्वमेपजः । सर्वमेषजकारी । मनसश्चासिविलायकः । लीडइल्लेषणे
 सर्वकरणेषु संश्लेषकः ॥ ३४ ॥ किञ्च । अश्विनकृतस्यते । नकारउपजनः करोतिदर्शनार्थः ।

ऽअपानुपाश्चञ्चुष्याःश्रोत्रु पाश्चमे ॥ ब्वाचोमेव्विश्वमेपजोमनसो
 सिव्विलायकं ॥ ३४ ॥ अश्विनकृतस्यते ॥ अश्विनकृतस्यतेसुरं
 स्वतिष्ठतुस्येन्द्रेणसुत्चारम्णाकृतस्यं ॥ उपहृतुऽउपहृतस्यमच्चया
 मि ॥ ३५ ॥ [४] समिहुऽइन्द्रः ॥ समिहुऽइन्द्रःऽउषसुमनीकेपुरो

श्चदृष्टस्यते । सरस्वतिदृष्टस्यते इन्द्रेणसुवामूणा दृष्टस्यते । उपहृतद्याभ्यनुज्ञात एताभि देव-
 ताभिः उपहृतस्यचसीमस्य ऋत्विग्भिःभक्षयामि ॥३५॥ समिहुइन्द्रः । इतउत्तरं हीचमैत्रावरुणंच ।

तेषां समूर्वर्यजमानाभियेक कृतः ततोऽध्वर्युर्गो भूतानामिति सार्धं कण्डिकात्मकेन मन्त्रेण त्रयस्त्रिंशत्पद्यसाग्रहमार्धमश्वरेण
 गृह्णाति षाण्मवादिर्नो षष्ठदेवतारा कौण्डिन्यैष्टं पडः ॥ ३५ ॥

सौत्रामन्याः आश्रममेधात् । तवैन्द्रस्यपशोरेकादशयाजाः तत्रैताश्रायीज्या ऐन्दुस्त्रिष्टुभः ।
यामुआपीदेनताद्रुधः तनूनपात् नरागंसः । इडः । बर्हिः । द्वारः । उषासानक्ता दीव्याहोतारा
तिस्रोदेवीः त्वष्टावनस्पतिः स्वाहाकृतयद्भृति । तायथायोगं विशेषणत्वेनव्याख्यायन्ते । द्विस्था-
नइन्द्रोवक्रयूते । यःसमिधः संदीप्तः आदित्यानांत्वमिन्द्रः उपसामनीकेमुखेउषसांहियत्रमुखं
तत्प्रभगवानादित्योवतिष्ठते । पुरीरुचा अयतोगामिन्यादीत्या । बाह्वधानइतिसंवन्धः । पूर्व-

रुचापूर्वकुह्वल्वधानः ॥ त्रिभिर्द्वैवैसलिष्टशतुव्वज्रबाहुजुधानंभवृत्त्रं
व्विदुरौव्ववार ॥ ३६ ॥ नरुश्रुसुंप्रति ॥ नरुश्रुसुंप्रतिश्रुगुमि

कच । पूर्वादिशं करोति । तदुदयोपलक्षिताहि पूर्वादिक्संभवति । सएवमध्यस्थानःसन् त्रिभि-
र्देवैःसहितः वज्रबाहुः वज्रपाणिः जधानह्वत्रमेघम् विदुरोववार । हत्वाचब्रुचं विविधान्विष्टतान्-
अकरोत् । विदुरः द्वाराणिश्रोतांसि तस्यैवमेघस्य । द्वारशब्दस्यदुरइतिछान्दसंसंप्रसारणम् ॥३६॥
नरागंसः । एकस्यामिव ऋचिनरागंसः तनूनपान्नाप्रीणामनुवाके । व्यवहितपदप्रायोयंमन्त्रः ।
यःगूरुः इन्द्रःसन् नरागंसः । यद्ययज्ञोभवति नराश्रमिन्नासीनागंसन्तीति । प्रति । प्रति-

मिमानीमिमीतेमिसानःप्रतिगणयन् यज्ञम्यधामस्थानम्गोप्रभृतिपशुसंवन्धिनीभिः वंपाभिःवपावान्
हिरण्येर्पापूर्वैः यद्याधानभूतैःचन्द्री । चन्द्रमितिहिरण्यनाम यदचगूरुन्द्रः तनूपात्तुलंभवति ।
मधुनामधुम्यादेन घृतेनसमञ्जन् हवींषि । गौरचतनूक्यते । ततोस्याम्नोगासस्राः पयोजायते पयः-
सञ्चाज्यञ्जायतइति । तंगूरुमिन्द्रंयजमानोयजति प्रचेताःप्रकृष्टज्ञानः ॥३७॥ ईडित्कीदेवैः । ईडित
मानुस्तनूनूपात्प्रतियुज्यसुधामं ॥ गोभिर्वुपावान्मधुनाससुञ्जन्निह
रंगयैश्चन्द्रीयजतिप्रचेताः ॥ ३७ ॥ ईडितोद्वैवैः ॥ ईडितोद्वैवै
रिवारः ऽअभिष्टिरुः।जुह्वानोह्रुविप्राश्रद्धमानः ॥ पुनुरुगोत्तुभिह
उज्ज्रवाहारायातुयुज्यसुपनीजुप्राणः ॥ ३८ ॥ जुप्राणोवुहिः ॥ जुप्रा
पूजितोदेवैः हरिवान् । हरीन्द्रस्याश्रुवैतदभिप्रायोमन्त्रः । वर्णाभिप्रायोवा । अभिष्टि । अभिग-
मनवान् अभ्येषणवान्वा । आजुह्वानःआह्वयमानः हविर्गर्भमिच्छभूतेन । शर्द्धमानःअभिवलायमानः
शर्द्धइतिबलनाम । पुरन्दरइतिपुरांदारयिता । गोत्रमित् मेघान्भिनत्तिषष्ट्यर्थम् । वञ्चवाहुःयःस

आयातु यज्ञमुपनीजुषाणः । यज्ञंनःसंवन्धिनमुपसिधमानः ॥ ३८ ॥ जुषाणोवर्हिः । जुषाणःसिधमानः
वर्हिः । हरिवान्हरीश्रुवाताभ्यांसंयुक्तः । नःश्रुत्माकम् इंद्रःप्राचीनप्रागञ्चनम् सीदत्सीदतु-
आत्ताम् प्रदिशाःउपदेशेन । पृथिव्याःदेवयजनत्वेन उरुप्रथाः । उरुविक्षीर्णप्रथनमस्येत्पुरुप्रथाः ।
इंद्रविशेषणमेतत् । वर्हिर्विशेषणान्युत्तराणि । प्रथमानं स्थोनंसुखरूपम् आदित्यैःश्रुत्तवसुभिश्च ।

शोबुर्हिर्हिवाण्डुइन्द्रःप्राचीनःसीदत्प्रदिशांपृथिव्याः ॥ ऊरुप्र
थाःप्रथमानंस्थोनमादित्यैरुत्तक्तवसुभिःसुजोषां ॥ ३९ ॥ इन्द्र
न्दुरः ॥ ऊरुप्रथोधावमानानुवृषाणंयन्तुजनयःसुप्रत्नौः ॥ वारोदु

वर्हिषाजनमन्त्रे आदित्यावसवश्चसन्ति तदभिप्रायमेतत् । संवर्हिंरक्ताहविषाघृतेनसमादित्वैर्वसु-
भिरित्ययंमन्त्रः । सजोषाः सहप्रीयमाणः । इंद्रविशेषणमेतत् ॥ ३९ ॥ इंद्रन्दुरः । संप्रसार-
णंशान्दसम् । यज्ञगृहहारः कवथः । कुपनिष्कर्षे कुपिताःससुषिराः । धावमाना,आदरवत्यः
वृषाणस्वर्षितारम्यन्तु । जनयःमुपत्नौः सुप्तोपमानमेतत् । जायाद्भवशोभनपत्न्यः । अथेन्द्रसंगतिं

प्राय यज्ञगृहद्वारः । देवी । अभितः इतश्चेतश्च । विश्रयन्तां वित्रियन्ताम् सुवीराः ऋत्विग्भिः
 वीरमिद्रप्रतिप्रथमानाः पृथ्व्यो भवन्त्यः । महोत्सवैः ॥ ४० ॥ उषासानक्ता । उषाश्चादित्यप्रभा-
 नक्ता रात्रिः । उषाश्च रात्रिश्च बृहती महत्यो । बृहत्तं महान्तम् पथस्वती उदकवत्यौ अवश्यायवत्यौ ।
 सुदुधेसाधुदीहने गूरुमिन्द्रम् । तन्तुन्तम् लुधोपमानमेतत् । तन्तुमेव ततं पदार्थसूत्रं प्रसारितमिव
 वीरुभित्तो विव्रश्रयन्तां शुवीरांश्चीरमर्थमानामहोभिः ॥ ४० ॥ * उषा
 सुानतक्ता ॥ बृहती बृहन्तुम्ययस्वती सुदुधे गूरुमिन्द्रम् ॥ तन्तुन्तुत
 म्ये शंसां सुव्यन्ती द्विवानान्दुबं व्यजतः सुरक्ते ॥ ४१ ॥ दैव्यामिमाना ॥

पेशसा विचित्ररूपेण सूत्रेण । संवयन्तीसंग्रथयन्त्यौ । देवानां दिवमिन्द्रम्यजतः संगतं कुरुतः पुन-
 घट्टयत इत्यर्थः । सुरक्ते सुरोचने ॥ ४१ ॥ दैव्यामिमाना । व्यवहितपदप्रायोमंत्रः । दैव्यौ होतारौ

* उपमहोभिर्नक्तो मीकारौ कार नकारस्य ११८ । उपइतायङ्गस्वीदीर्घ मापद्यते महोभिरिति प्रादि पुपरपु प्रा० अ०
 ३ । सु० इतानेन उषासानक्ते तात्रदीर्घे ।

अयं चाग्निः असीचवायुर्मध्यमः । देव्यैहीतारौ भिमानीनिर्मिमाणीयज्ञे । मनुष्यद्रुतितद्वितलोपः
वीषायाद्यमनुष्यस्यजमानस्य । पुरुषावहुप्रकारम् । प्रथमीमानुषादोतुः । सुवाचासाधुवाचौ ।
मूर्धनिप्रधानाङ्गेयज्ञस्य । इन्द्रं मधुना अन्नसहितं दधानास्थापयन्तौ । प्राचीनम् आहवनीया-
ख्यं ज्योतिः । हविषाहधतः वर्धयतः ॥ ४२ ॥ तिस्रो देवीः । यासितिस्रो देव्यो हविषा अज्ये न वर्द्धमानाः

मनुष्यः पुरुषः च हीतारौ विन्द्रं प्रथुमासुवाचां ॥ मूर्धन्युज्जस्य मधुना द
धाना प्राचीनुज्जगोतिर्हविषां बधुधातः ॥ ४२ ॥ तिस्रो देवीः ॥ तिस्रो
देवीर्हविषां बधुमानाऽइन्द्रं जुषुणा जनयोन प्रत्नौः ॥ अर्चिन्नुन्त
न्तु मयसासं सुतीडा देवीभारतीं विप्रश्वतूर्तिः ॥ ४३ ॥ त्वष्टा दधत् ॥

इन्द्रं जुषाणाः सेवमानाः । जनयोनपत्नीः जाया इव पत्न्यः आसते । ता अर्चिन्नुन्तुम् अवि-
स्रस्तयज्ञम् पयसा हविषा कुर्वन्तु । कतमास्तासितिस्रो देव्य इत्यत आह । सरस्वती च इडा च देवी-
दानादिगुणयुक्ता भारती आदित्यप्रभा । विप्रश्वतूर्तिः सर्वतः तूर्णियायिनी । आख्यातमन्वना-

स्त्यतीध्याहृतम् ॥ ४३ ॥ त्वष्टादधत् त्वष्टातचतेः करोत्यर्थस्य । यस्त्वष्टादधत् धारयत्शुभ्रं वलम्
 इन्द्राय इन्द्रार्थम् । वृषोसेक्रे । कथंभूतस्त्वष्टाअपाकः । पाकइतिप्रशस्यनाम । नविद्यतिय-
 स्मात्वष्टु रन्यःपाकःप्रशस्यसःअपाकः । नञोस्त्वर्थानां वहुव्रीहि वाक्योत्तरपदलोपश्चेतिसमासः ।
 अचिष्टुः अचितस्त्वानशरीरः अञ्चनशीलोवा । यशसेच इन्द्राय । पुरुषिणिवह्ननिभैषजगानिअ-

त्वष्टादधुच्छुमुमिन्द्रायवृषोप्राकोचिषट्टुद्वयशसेपुरुषिणि ॥ वृषायज
 न्वपृणुम्भूरिरेतामृह्वन्यञ्चस्यसमनतक्तुदेवान् ॥ ४४ ॥ व्वनुस्पति
 रवंसृष्टिः ॥ व्वनुस्पतिरवंसृष्टो नपाशुस्त्वन्व्यासमुञ्ज्मिदानडे

करोदितिशेषः । वृषासेक्ता यथायजन् वृषणसेक्तारमिन्द्रम् भूरिरेताः सर्वजनकः त्वष्टा ।
 समूर्हिनियज्ञस्यआहवनीयेसम् अनक्तुभक्षयतु हविः संहितेनाजिग्रनदेवान् अनक्तिर्भोजनार्थम् ।
 आहवनीयात्मनावस्थितान् भोजयतुदेवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ वनस्पतिरवसृष्टः वनस्पतिर्यूपः अव-
 सृष्टो नअभ्यनुज्ञातइव पाशैर्वहमध्वर्युणापशुम् आत्मन्याआत्मना समञ्जन् सङ्गमयतुमृश्वभातु ।

कथमिव । शमितानदेवः । यथाशमितादेवः अपापः पशुवद्विमात्मनासंगमयेत् एवम् ।
 किञ्च । इन्द्रस्यजठरमुदरम् हृद्वैःपृष्ठानःपूरयन् । स्वदातियज्ञं समनक्तुयागम् सधुना-
 चरसेनघृतेनच ॥ ४५ ॥ स्त्रोकानामिन्दुम् । वपास्त्रोकानां संवन्धिनमिन्द्रम् प्रतिसीमम्प्रतिपशोः
 वः ॥ इन्द्रस्यंहुद्वैचर्जुठरंमृष्टुणानःस्वदातियुचज्ञमधुनाघृतेन ॥४५॥

स्त्रोकानामिन्दुम् ॥ स्त्रोकानामिन्दुमप्रतिशूरुऽइन्द्रो*व्वृषायमाणीव्वृषु
 भस्तुराषाद् ॥ घृतपुष्ट्रामनंसामोदमानुःस्वाहाद्विवाऽञ्चुसृतांमादय

सोमसंस्तवस्तदभिप्रायमेतत् । गमनायगूरुःविक्रान्तः । इन्द्रीवृषायमाणः वृषद्ववश्चाचरन् ।
 वृषभःसर्वलीकवासहतत् । तुराषाद् तूर्णसहतेअभिभवतीतितुराषाद् । सइन्द्रःस्वाहा कृति-
 भिर्महिताम् तथन्तुइत्यनुपङ्गः । घृतपुष्पाच घृतावयवेनच । मनसामोदमानाः हृष्यन्तः । स्वाहा-

* यथोदात्तिय ग्रीच पनय सादयर्णुदय श्लुसलन्माघारात्तृमभवत यकारे । अथेत्पादिङ्गस्वायकारे परंदोर्घमापद्यते
 धपाय माणे तावदोर्घोभवति प्रा० अ० ३ । सू० ११३ ।

अविभक्तिकीर्तिर्देवाः । स्वाहाकृतिर्देवाः असुरगणधर्माणः । मादयन्तामृत्युन्तु ॥ ४६ ॥
 आयात । पट्विष्टुमः । ऐन्द्रस्यपयोर्विपापुरोडाशपथानां याज्यानुवाक्याः । आयातु आगच्छत इन्द्रः
 अत्रसे अवनयातर्पणाय रक्षणाथवा । उपनः समीपेरमाकम् आगच्छतु । ततश्च इहास्माभिः
 सुतः सधमात् स ह मदनः सहभोजनः असु । शूरो विक्रान्तः । वाङ्धानः वहुमानः स्ववलोः ।

न्तान् ॥ ४६ ॥ [११] आयातु ॥ आयुतिवन्द्रीवसुऽउपनऽहुहस्तु
 तःसंधुमादस्तुशूरः ॥ ब्राह्मधानस्तविषीत्यर्थस्यपृष्वीर्द्वौर्गन्नुत्त्वममि
 भूतिपुष्प्यात् ॥ ४७ ॥ आनः ॥ आनुऽइन्द्रोदूरादानंऽआसादंभिष्टु

तविपीर्यस्यपृष्वीर्द्वौर्न । तविपीतिवचनाम । तवतेर्द्विकर्मणः । यस्येन्द्रस्वत्वानिपूर्वाणि दृत्व-
 वधादौनिवत्वानिदौरिवोच्चैः कथ्यन्ते । यच्चात्मदीयंक्षत्वम् । अभिभूति अभिमवित्त्वअभिभवनशीलम
 पिपुष्पात् । पुष्पात्तिसआयात्तिति सम्बन्धः ॥ ४७ ॥ आनइन्द्रः । आउपसर्गोयासदित्ययंसंबध्यते ।
 आयासत् आयातु नः अस्माकम् इन्द्रः दूरात् द्युलोकादेः । आनआसात् । आयासच्चअस्मा-

कम् आषादित्यन्तिक्रनास । आगच्छतु दास्माकंसमीपात् । यद्यपिदूरे यद्यप्यन्तिकद्रत्यर्थः ।
 अर्भटिकृत् अभिलपितपदार्थकारी । अयसे अवनायअन्नायवा । उग्रः अतिविषमः । एत्यच ।
 श्रीजठेभिः । अजस्वितनैः बलैरुपेतः । नृपतिः वज्रवाहुः सङ्घेसंग्रामे । समत्सुएतदपिसं-
 ग्रामनाम । एकस्मिन्सङ्ग्रामे बहुयुच युगपदुपस्थितेषु । तुर्वणिः तूर्णवनिः तूर्णसम्भक्ता ।

कदवंसेयासदुग्रः ॥ श्रीजिष्ठीभिर्नृपतिर्वज्रवाहुः सुङ्घेसुमत्सुतूर्व
 णिः पृतुन्न्यून ॥ ४८ ॥ आननः ॥ आनुऽइन्द्रो हरिभिर्द्युत्वच्छाब्वाची
 नोवसुराधसेच ॥ तिष्ठतिवृञ्जीसुधवाविवरुणशीमद्युच्चमनुनीव्वा
 जसातौ ॥ ४९ ॥ त्रुतारुमिन्द्रम् ॥ त्रुतारुमिन्द्रमभितारुमिन्द्रुह

इतन्यूनसंग्रामयतः शबून् ॥ ४८ ॥ आनइन्द्रः । आयातु नः अस्मान् अभिइन्द्रः । हरि-
 मिः हरितवर्णैः अच्छ । अच्छभिरथेसचास्मानमेत्य । अर्वाचीनः । अर्वागच्छनः अयसेअन्ना-
 यराधसेधनायच दानार्थम् । एत्यच । तिष्ठाति तिष्ठतुः । वज्जीसुधवान् धनवान् । विरपी

विरमणशीलः । इमंयज्ञम् अनुप्रति । नः अस्माकम् वाज्रनातौ अन्नसंभजनेनिमित्तभृते ॥ ४६ ॥
 वातारमिन्द्रम् । वातारम् रक्षितारम् इन्द्रं यतः कथयन्ति । अवितारं च यतः
 इन्द्रं कथयन्ति । इवेहवेसुहवम् । आहाने आहाने शोभनाहोनमिन्द्रं यतः कथयन्ति । इन्द्र-
 विक्रान्तमिन्द्रं यतः कथयन्ति जनाः । अतः ह्वयामि शुक्रं शक्तम् इन्द्रं तमहम् । पुरुहूतं-

वेहवेसुहवुं शुग्मिन्द्रम् ॥ ह्वयामि शुक्रं शक्तं पुरुहूतमिन्द्रं सुस्ति
 नोमघवाध्रास्विन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्षामा ॥ इन्द्रः सुत्षामास्व
 वार ॥ ५१ ॥ अर्वाभिः सुष्टुडौकीभंवतुष्विप्रप्रवेदाः ॥ वाधतुन्वेष्टीऽत्र
 भयङ्कृणोतुसुवीर्यस्युपतयंस्थाम ॥ ५२ ॥ तस्यंञ्जयम् ॥ तस्यंञ्जय

वज्रभिराहृतम् । सचाहुतः सन् । स्वस्तिनः अविनाशमस्माकम् सववाधनवान् घातेदधा-
 तुइन्द्रः ॥ ५० ॥ इन्द्रः सुत्षामा । इन्द्रः साधुत्वाणः स्ववान् धनवान् । अर्वाभिः अर्वाभिः सुष्टुडौकः
 शोभनसुलकारै भवतु । विश्ववेदाः सर्वधनः । किञ्च वाधताम् अपासयतु इपः दौर्भा-

गम् अम्यंशुणोत्करोतु । तत्रप्रसादाच्च सुवीर्यस्यधनस्यपतयः सग्राम ॥ ५१ ॥ तस्यप्रवयम् ।
तमेन्द्रस्यसुवाम्णः वयंमुमतीकल्याणमतौसग्राम । यन्निथस्ययज्ञसंपादिनः । अपि किञ्च ।
भद्रे भन्दनीये सौमनेकल्य, यमनसिसग्रामवयम् । ततोनुग्राह्यवृद्धीवर्त्तमानानामस्त्राकम् ।
ससुत्वामाशोभनलाणः । स्वान्वनधान् इन्द्रः अस्मेअस्मत्तः आराञ्चित् दूरादपि द्वेषः दौर्भा

ॐ सुंमुतौवृच्चियुस्थायिभुद्धे सौमनुसेस्याम ॥ ससुत्वामास्ववुार ॥
इन्द्रोऽश्रुस्मिऽश्रुआराञ्चिद्वेषः सनुतर्थ्युयीतु ॥ ५२ ॥ आमुन्द्रेः ॥ आ
मुन्द्रेरिन्दुहरिभिर्युर्हिमुयूरोमभिः ॥ मात्वाकेचिन्नियमुन्निवन्नप्रा

यम् तववर्तमानम् सनुतरिति । निर्णीतान्निहितनाम अन्तर्हितं ह्यत्वायुयीतु । यद्वा
दूरेवर्तमानं प्रकटं कृत्वा युयीतुपृथक्करोतु ॥ ५२ ॥ आमुन्द्रेः । वृहल्यैन्द्री । आयाहि
मंद्रेः मन्दनीयैः इन्द्र हरिभिः हरिद्वैः अश्वैः मयूरोमभिः । वभ्रवीच्छाश्वः । किञ्च मात्वाके-
चिन्नियमन्निवन्नप्राग्निः । माच त्वामागच्छन्तं किञ्चिन्नवधन्तु । कायमिव । विरितिशकुनिनाम

शकुनिमिवपागप्रतिवन्धकात्त्राखिटकिनः । अथकेचित्परिपन्थिनोभवेयुः । अतिधन्वतान्
 इष्टि । अतिल्यतान्, एहिआगच्छ । कथमिव धन्वइव । यथाधन्वनिरुद्धकदेशं परिल्यज्य
 अन्यतममागच्छेयुः एवमागच्छेति ॥ ५३ ॥ एवेत् । ऐन्द्रीत्रिण्डुप् यमेवमनेनप्रकारेण । इत्-

शिनोतिधन्वेवताँर ॥ ५३ ॥ एवेत् ॥ एवेदिन्द्रवृषणुम्व
 उज्रंवाहुँव्वसिंष्टासोऽश्रुभ्यच्चंत्त्युक्तेः ॥ सनस्तुतोव्वीरवँद्वातुगोमँद्वा
 यम्पातसुस्तिभिःसदानः ॥ ५४ ॥ [८] समिँद्द्वोऽश्रुगिग्नः ॥ समिँ-

पादपुरणः । इन्द्रवृषणं वर्षितारं वञ्चवाहुँ वसिष्ठासः वसिष्ठस्यापत्यानिवहूनि । यद्वा वस्तुत
 माश्रययः । अभ्यर्चन्ति अभिट्टवन्ति अर्कैःमन्त्रैः । सनःसोऽस्यम्भम् स्तुतःवीरवत् साधुयुवसंयुक्तम्
 धातुददातुधनम् । गोमच्चगोसंयुक्तम् । एवंत्रिभिःपादैरिन्द्रमभिष्टुत्य । अथेदानींथियाजयन्ति-
 तानाह यूयं पातपालयत स्वस्तिभिरविनाशैः सदाकालंनोसान् ॥ ५४ ॥ (१) इतउत्तरं त्रिपशुः

(१) का० प्राप्रियथ समिँदो यन्निरश्वनेति । समिँद इत्याद्या द्वादशातुभः चंकारात्रिपशुः प्रजाजयाज्यः इति सूत्रार्थः ।

पापघ्यात् तत्रपादगम्योनुष्टुभोऽग्निस्वरस्वतीन्द्रदेश्याः । समिधःसन्दीप्तोग्निः हविःत्रयणसमर्थः ।
 इषग्निनी । किञ्च तप्तोघर्मःप्रवर्ग्यः विराट्चत्तोमीभिपुतः । किञ्च दुहेप्रपूरयतिच धेनुःस-
 रस्वती । सोमं गृह्णंगृह्णन् इह इन्द्रियवीर्यम् ॥ ५५ ॥ अश्विनावध्वर्युतयोर्हीताकययति यज्ञ-

द्वोऽञ्जुगिनरंशिश्वनातुप्तोघुम्भोर्विराट्सुतः ॥ दुहेधेनुःसरस्वतीसो
 मंष्टशुकम्नामिहेन्द्रियम् ॥ ५५ ॥ तुनूपाभिपजा ॥ सुतुंशिश्वनोभासरं
 स्वती ॥ मदूध्वारजांसीन्द्रियमिन्द्रायपुथिभिर्व्वहान् ॥ ५६ ॥ इ
 न्द्रायिन्दुम् ॥ इन्द्रायिन्दुं सरस्वतीनरुशंसैननुगनहुम् ॥ अधाता

सम्यपिन्तुं तनूपाभिपजा । तनूनांपातारौभिपजौच सुतेसोमेश्चिन्नानुभौसरस्वतीच मध्वारसेन
 रजांमिपूरयन्त्विन्द्रोपभोगाय । लोकारजांशुच्यन्ते इतीहलोकवचनोरजशब्दः । इन्द्रियवीर्यम्
 इन्द्रायानार्थम् पथिभिर्मागैयशान्वष्टन्तु ॥ ५६ ॥ इन्द्रायिन्दुम् । इन्द्रार्थमिन्दुःसोमंसरस्वतीच-
 भिपुषोदितियाक्वपत्पितः । नरागंसेनयज्ञेनसहिता नगन्तुम् । किञ्चआदधातांसुरायाम्अश्विनौ-

मधुः । रसरूपमभेपजरूपञ्च । भिषज्जीवैद्यौसुतेसीमेन्द्राथैत्यनुपङ्गोविभक्तिव्यत्ययेन ॥५७॥ आञ्जुह्वाना ।
 आह्वयन्तीसरस्वती इंद्रायेन्द्रियाणि चक्षुःप्रभृतीनि वीर्यञ्चवीरकर्म । इडाभिभिर्यञ्जियाभिर्हेतुभूता-
 भिः । अश्विनौचसहायभूतावुपादायसन्दधुः । इपञ्चान्नञ्चसन्दधुः । जर्जश्चतदुपसेचनञ्च दध्यादिसन्दधुः
 सुप्रिश्वनामधुभेषुजग्भिप्रजासूते ॥ ५७ ॥ आञ्जुह्वानासुरसुतीन्द्रा
 येन्द्रियाणिव्यैद्युम् ॥ इडाभिगुप्रिश्वनाविषुः समूर्जुः सःगुयिन्द
 धुः ॥५८॥ अश्विनानामुचैः ॥ सूतःसीमंशुक्राम्ररिसुतां ॥ सरस्व
 तीतमाभंरहुर्हिषेन्द्रायुपातवे ॥५९॥ कुबुष्णयोनि ॥ व्यचस्वतीरुप्रिश्व
 संदधुश्चरियन्धनम् ॥ ५८ ॥ अश्विनानामुचैः । यमश्विनीनमुचिराह्वय सुतमभियुतं सोमं शुक्राम्रम-
 लिनम परिसुतासहितंस्थापितवन्ती । सरस्वतीतमेवाहर्त् वहिषासारणार्थिनसहिता । इंद्रायपातवे
 इंद्रपानार्थम् ॥ ५९ ॥ कवथ्योनि । यज्ञगृहद्वारउच्यते । कवथ्योनि कुष्णिज्कर्षे । समुच्चयार्थीयोनि-
 कारः । अस्यामृचि समुपिराद्यव्यञ्चनवत्यञ्च । अश्विभ्यान्न अश्विभ्याश्चाध्वर्युभ्यांसहिताः दुरःद्वार-

होतारौभिपयजौपालयतम् इन्द्रम् सचासहेत्यर्थः । सुतेसोमे ॥ ६२ ॥ तिस्रस्त्रेधा । तिस्रो-
 देव्यः सरस्वतीचमध्यस्थाना । भारतीआदित्यप्रभाद्युस्थाना । इडापृथिवीस्थाना । एतास्त्रिषु-
 स्थानेषुस्थिताः । अश्विनौच । तीव्रपटुतमं परिशुतामहितंसोमम् इन्द्रयसुपुवुः अभिषुत-
 वन्तः मदन्तर्पणम् ॥ ६३ ॥ अश्विनाभेपजंमधु । एतदाख्यातन्तस्यादधुरितिपरिणामः । केअ-

तिस्रस्त्रेधा ॥ सरस्वत्युग्निश्वनाभारतीडां ॥ तीव्रमग्निशुतासोममि
 न्द्रायसुपुवूर्भदम् ॥ ६३ ॥ अग्निश्वनाभेषुजम् ॥ अग्निश्वनाभेषुजम् ॥ अग्निश्वनाभेषुजम् ॥ अग्नि-
 पुजन्नुंसरस्वती ॥ इन्द्रेत्त्वष्ट्रायशुंश्रियंरूपमधुंसुते ॥ ६४ ॥
 ऋतुथेन्द्रः ॥ ऋतुथेन्द्रोव्वनुस्पतिःशशमानःपरिशुतां ॥ कीलालं

दधुः । अश्विनौसरस्वतीत्वष्टाच प्रयाजदेवताः । किमदधुः । अश्विनौतावज्ञेपजं मधुरूपम् ।
 भेपजं नः अस्मत्संवन्धिनौसरस्वती । त्वष्टाच यशः थियंरूपञ्च । कस्मिन्नदधुः । इन्द्रे । कस्मि-
 न्नवसरे । सुतेभिपुतेसोमे ॥ ६४ ॥ ऋतुथेन्द्रः । ऋताष्टती कालिकाले इन्द्रायैतिविभ-

क्तिव्यत्ययः । वनस्पतिःशशमानः शशमानः संशयमानः सुवन् परिश्रुतासाधनभूतया ।
कीलालमन्तररुम् दुहेद्वयतुपंगः । अश्विभ्यांचसहिता । दुहेदोग्धि घेनुर्भूत्वासरस्वती ॥ ६५ ॥
गोभिर्न । गोप्रभृतिश्चपशुभिः सोमंसहितं मासरेणपरिश्रुताच । कथंभूतंश्रुतंसधु । अभि-

सुप्रिश्रवब्ध्यास्मधुदुहेधेनुःसरस्वती ॥ ६५ ॥ गोभिर्न । सोमंसशिप्रव
नुमासरेणपरिश्रुतां ॥ समंधातुं सरस्वत्यास्वाहेन्द्रेसुतम्मधु ॥ ६६ ॥
[१२] अश्विप्रवनाहुविः ॥ अश्विप्रवनाहुविरिन्द्रियन्नमुंचेद्वियासरस्व

पुतंमधुस्वादंच । हेअश्विनौ युवांसमघातम् । कंसिन्वसमघातम् । इन्द्रे । किंकेवलावेवा-
श्विनौ समघातंनेत्याह । सरस्वत्यासह । स्वाहास्वाहाकृतिभिःप्रयाजेनसाईम् ॥ ६६ ॥ (१) अश्वि-
नाहुविः । तिखोवपानां याज्यानुवाक्याअनुभुः । एकैकाश्विसरस्वतौन्द्रदेवत्या । आजभि-

(१) या० अग्निना इधिरिति तिस्रो वपानां याज्यानुवाक्या प्रथममनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयामनूच्य तृतीया याज्या
तृतीयामनूच्य प्रथमा याजा । अग्निनेत्याद्यास्त्रिस्तिसृणां यपाना क्रमाद्याजापुरोनुवाक्या. तत्प्रकारमाह अग्निनवपा-

रे इत्याख्यातपदेन सर्वाणि पदानि सम्बध्यन्ते । अश्विनौ सगस्यती च आजभिरे । हविरिन्द्रियं वीथं
युक्त्रममलिनम् वसुधनं मधं महनीयम् । कुत आजभिरे । नसुचे आसुरात् । कथा हेतुभूत-
या आजभिरे । धियावुद्ध्या । कस्यै आजभिरे इन्द्राय ॥ ६७ ॥ यमश्विना । यमिन्द्रमश्विनौ-

ती ॥ आशुक्नमासुराड्भुसुधमिन्द्रायजभिरे ॥ ६७ ॥ यमं श्विना ॥
यमश्विनुनासरं स्वतीहृविषेन्दुमवर्द्धयन् ॥ सविभेदव्वलमुघन्नमुचावा
सुरेसचा ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् ॥ तमिन्द्रं म्यशुषुऽसचाश्विनुनाभासरं

सरस्वती च हविपावर्द्धयन् । सविभेद । भिदिर्विदारणे विसरितवान् । बलमघम् । दृणोति वलः
मघमहनीयम् । नसुचौ आसुरे सचा । सचा सहशब्दवचनः तद्योगाच्च विभक्तिव्यत्ययः । नसुचिना
असुरेण सह वलम्बिभेदेति ॥ ६८ ॥ तमिन्द्रम् । तमुक्तगुणमिन्द्रम् पशवः कर्माङ्गभृताः

यागे अश्विनोति अनुवाक्या यमश्विनोति याज्या सारस्वतवपायागे यमश्विनोति अनुवाक्या तमिन्द्रमिति याज्या ए द्रवपायागे
तमिन्द्रमिति अनुवाक्या अश्विनोति याज्येति सूत्रार्थः ।

गोमेपाजाः सचासहभृताः । अश्विनौलभौ सरस्वतीचदधानाः धारयन्तः । अय्यनूपत ।
 नूपतिर्द्वयार्थः । अश्विनौलभौ । केन । हविषा । कसिन् । यज्ञे । इन्द्रियैर्विद्यैः ॥ ६६ ॥
 (१) यद्दन्त्रे तिखीनुष्टुभः पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्या इन्द्रसवित्वरणदेवतयाः सर्वाः येद्दन्त्रे इन्द्रियं

सती ॥ दधानाऽश्विनूपतहुविषायुचज्ञऽइन्द्रियैः ॥ ६६ ॥ यद्दन्त्रे ॥
 यद्दन्त्रेऽइन्द्रियन्दुष्टुः सवित्वाव्वरुणोभगः ॥ ससूत्वामाहुविष्पति
 र्यजमानायसप्रश्नत ॥ ७० ॥ सुवित्वाव्वरुणः ॥ सुवित्वाव्वरुणोदधु

दधुः स्थापितवन्तः । सवित्वाव्वरुणोभगः । भगशब्दे नादिन्द्रो लक्ष्यते । ते यजमानेऽपि वीर्यदधन्तीति-
 वाक्यपरिपूर्तिः । ससूत्वामा अश्वमुत्तमामा इन्द्रः हविष्पतिः हविषः स्वामी । यजमानमिति विभक्ति-
 व्यत्ययः । सप्रश्नत । सप्रश्नमिति पुरुषवचनव्यत्ययः । एदमेते विपमामन्वा लक्षणया व्याख्येयाः ॥ ७० ॥

(१) का० य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् १२।४।१८। य इन्द्र इति तिस्रस्यारणां पशुपुरोडाशानां याज्यानुवाक्याः पूर्ववत् य इन्द्रे
 सवित्वा इतौन्द्रस्यानुवाक्या याग्ये सवित्वा परुण चक्षम् इति सवित्वस्य तेष्वरणः चक्षम् य इन्द्रे इति वारुणस्येति सूत्रार्थः ।

सवितावरुणः । द्वितीयोर्हर्चः प्रथमं व्याख्येयः । आदत्तजग्राह नसृचैः सकाशात् वसुधनं वलं चेन्द्रियं च ।
सुत्रामाद्न्द्रः । तत्सवितृवरुणप्रभृतयः पशुपुरोडाशदेवताः दधत्दधातु यजमानायदाशुषे हवींषिपिद-
त्तन्ते ॥ ७१ ॥ वरुणःक्षलम् । वरुणःसविताचसुत्रामाच दधानाद्दन्द्रेयजमानेवा यज्ञं सौलामणीम् ।

द्वयंमानायदुशुषे ॥ आदत्तनसृचुर्वसुसुत्त्वामावलमिन्द्रियम् ॥ ७१ ॥
वरुणःक्षुत्रम् ॥ वरुणःक्षुत्रमिन्द्रियमभगेनसवितामिश्रयम् ॥ सुत्वा
मावशंसुवलुन्दधानासुजज्ञमांशत ॥ ७२ ॥ अग्निश्वनुगोभिरिन्द्रिय

आसतव्याप्तवन्तः । किंकिंदधानाः । वरुणः क्षलमिन्द्रियञ्च । सविताभगेनधनेन संहिताञ्चि-
यम् । सुत्रामायशसात्रलम् ॥ ७२ (१) अश्विनागोभिः । तिस्रोऽनुष्टुभः । हविषांयाज्यानुवाक्या
अश्विसरस्वतीन्द्रदेवत्याः । अश्विनौसरस्वतीच गोभिः गोप्रभृतिभिः पशुभिः इन्द्रियम् । इन्द्रि-

(१) का० अश्विना गोभिरिति च हविषाम् । यश्विना? गोभिरिति तिस्रो हविषां याज्यानुवाक्याः चात् पूर्ववत् अश्विना ता
नासत्या इत्याश्विनप्रशुयागे पुरोऽनुवाक्यायाजैर् नासत्या ता भिषजा इति सारस्यते ता भिषजा अश्विना इत्यैन्द्रे मूबार्थः ।

येणेतिविभक्तिव्यत्ययोवाञ्छसम्बन्धात् । अश्रुवेभिः अश्रवदक्षिणाभिः । वीर्यम्बलम् वीर्येणवलेन ।
हविषापुरोडाशेन । इन्द्रं यजमानञ्च अर्चयन् ॥ ७३ ॥ तानासत्या । तानासत्यौ न अश्रुत्वौ-
सत्यविव । सुपेशसासुरूपौ । हरण्यवर्तनौ हिरण्यदानोपलक्षितपत्न्यानौ । नरान्द्रगुणयुक्तौ ।
नराकारौवा । सरस्वती च हविषती हविषासंयुक्ता । एते त्रयः पादाः परोक्षकृताः । चतुर्थ-

मशश्रुवेभिर्वीर्युम्बलम् ॥ हविषेन्द्रुं सरस्वतीयजमानमवर्चयन् ॥ ७३ ॥
तानासंत्या ॥ सुपेशसाहिरण्यवर्तनीनरा ॥ सरस्वती ह्रुविष्मृती
न्द्रकर्मसुनीवत ॥ ७४ ॥ ताभिषजा ॥ सुकर्मणासासुदृघासंरस्व

सुपादः प्रत्यजकृतः अतोवाञ्छमेदः । तानासत्यावृक्तगुणौ सरस्वती चकर्मसुवर्त्तमान् । नोऽमान् अत्र-
तत्र नित्वितिपुत्रपव्यत्ययः । ततो द्वितीयं वाञ्छम् । इन्द्रकर्मसुनोवत । हेन्द्र त्वमपि कर्मसुवर्त्त-
मानन् । अस्मान् अबत । अत्रेति वचनव्यत्ययः ॥ ७४ ॥ तौभिषजौ । सुकर्मणाकल्याण-
कर्माणौ । सासुदृघासुदोहना सरस्वती च । सचष्टत्रहाशतक्रवुः वङ्ककर्माद्रन्द्राद्यदधुः दद्रुः

इन्द्रियैर्गोथम् । ननुमहलहाशतक्रतुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियमिति इन्द्र इन्द्रायददातीत्येतन्नोपपद्यते ।
 कल्पान्तरीणइद् एतत्कल्पप्रभवायददातीत्यदोषः । विभवो वादेवा अचिन्त्यशक्तयः । एकधा
 द्विधा बहुधा भवेयुः । एवमेवान्यत्रविरोधाः परिहर्तव्याः ॥ ७५ ॥ (१) ग्रहाणांयाज्यानुवाक्यौ ।

ती ॥ सवृत्लुहाशुतक्त्रुरिन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ७५ ॥ युवसुरामं
 स् ॥ युवसुरामंमश्विनानमुचावासुरिसचा ॥ व्विप्रिपानाःसरंस्तु
 तीन्दुङ्गर्भीस्वावत ॥ ७६ ॥ पूतलभिवपितरौ ॥ पूतलभिवपितरांबु

युवंसुरामम् । पुत्रभिवपितरौ । अनुष्टुप् विष्टुभावशिवसरस्वतीन्द्रेत्रये । यवंययमिति विभक्ति-
 व्यत्ययः । सरस्वतीहिटतीया । युवंयूरम् हे अश्विनसरस्वतः । सुरामंसुरामयम् । नसुचौआसु-
 रेवर्तमानम् सचासह विपिपानाः विविधंपिवन्तः कर्मसुवर्तमानाः इन्द्रम् श्रवतपालयत ॥ ७६ ॥

(१) का० ग्रहाणां युव ई० सुरामम् पुत्रमिवेति १८ । ६ । १० । त्रयाणां पयोग्रहाणां सुराग्रहाणां च युवमिति पुरोऽनुवाक्या
 पुत्रमिवेति याजे गति सूतार्थः ।

पुत्रमिव पितरौ । व्याख्यातम् ॥७७॥ (१) पशुस्त्रिष्टकृतौ । यस्मिन्त्रिष्टकासः । अहाव्यग्नेदृति । जग-
तोत्रिष्टुभावाग्नेथ्यौ । यस्मिन्ननौ अश्वामः ऋषभासः * उच्चणः वशः सेपाः अवरुष्टासः अवरदायाव-

प्रिशवनीभेन्द्रावथुःकाव्यैर्दुर्ःसनाभिः ॥ यत्सुरामुंध्यपिबुःशचौग्निः
सरंस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ७७ ॥ यस्मिन्नुन्नप्रश्वासः ॥ यस्मिन्
न्नप्रश्वासः ऽच्छप्रभासः ऽउच्चणोव्वशामिषा ऽअवंसुष्टासुऽआहुताः ॥
कीलुालुपेसीमंपृष्ठायव्वेधसेहृदामुतिञ्जनयुचारंमुग्नये ॥ ७८ ॥ अ

दायचतुरावर्त्तेर्नि चिप्ताः । आदायादायाज्जताः । तस्मैअग्नये । कीलालुपे । कीलालमन्त्ररसंपिवती-
तिकीलालपाः । सोमपृष्ठाय । सोमाहुतयो यस्यपृष्ठे ह्ययन्ते । वेधसेमेधाविने । 'हृदामतिञ्जनय ।

(१) का० पशुस्त्रिष्टकृतौ यस्मिन्नश्वामोऽहाव्यग्न इति । १८ । ६ । २१ । पशोः मयमग्निश्चि स्त्रिष्टक्याग्ने यस्मिन् ऋषभास इति
पुरोनुवाक्या ऋषाव्यग्न इति याज्या हे अग्निदेवतेषु जगतीत्रिष्टुभौ ।

* वापपूर्वव्यनिगमिउपधादीर्घाभावः ।

हृद्यन्मतिपूर्वकञ्जनय । चारुम् अग्नये ७८ ॥ अहाव्यग्ने । यस्तैतव आग्नेमुखे हे अग्ने अहाविद्धत
 क्षयाहविः । कथमिव । सुचीवद्युतम् । यथासु चिन्तित्यावस्थितंद्युतम् । चम्बीवसीमः । चम्बा-
 मिव । यथाच अभिषवणचर्मणिन्तित्यावस्थितःसीमः । एवम् । तन्वांश्रवीमि । वाजसनिम् ।

ह्रीव्यग्नये ॥ हविरुसृतेसुचीवद्युतञ्चुम्बीवसीमः ॥ ७९ ॥ ब्राह्मसनिर्ः
 रुथिसुस्मेसुवीरंगप्रशुस्तन्धेहिद्युशसम्बहुहन्तम् ॥ ७९ ॥ [१३] अत
 म् १२०० अश्विनवनातेजसा ॥ चक्षुःप्राणैनुसरस्वतीञ्जीर्युम् ॥ ब्रा

वाजमज्ञं सभ्रवतेवाजसनिं रयधिनम् । अस्मेअस्मासु । सुवीरंशोभनवीरम् प्रशस्तंधिहिस्थापय ।
 यशसञ्च । यशोवैसीमीराजा । हुहन्तंसहान्तम् ॥ ७९ ॥ अतम् १२० । (१) अश्विनानतेजसा । एका-
 दर्शचक्षुस्त्वम् । आद्यानुष्टुप् अश्विनसरस्वतीन्द्रदेवत्याच । द्वितीयाद्यास्त्रयस्युचौ । गायत्याश्वि-

(१) का० प्रतिगारिव्यतुपविष्टे ऽध्वर्यो शोऽसावेताऽहूयाश्विना तेजसेतागुवाकठं० शठं०मति । तद्यस्त्रिंशव शवसाग्रहसादना-
 नन्तरमध्वर्या. होतु 'पुरस्तात् प्रतिगारार्यमुपवेयनसुक्ताम् तदाह प्रतिगारिव्यतःध्वर्यो पुर उपविष्टे सताध्वर्यो शोसावो
 मितताहूयाश्विना तेजसा चक्षुरितिकादाद्यच मनुवाक शस्त्रं यसति प्रथमान्तेऽ ऋचौ त्रिः शसनीये मध्यस्थानां चयाणा
 षडानामादिवहाव कार्यं इति सूत्रार्थः ।

सरस्वतीन्द्रदेवत्यायथासंख्यम् अश्विनाशश्विनौ तेजसासह । चक्षुःप्राणेनप्राणेन सहवीर्यम् ।
सरस्वतीवाचासहवलेनचसह । एवमितादेवताः प्रतिनियतचक्षुरादिद्वारेण इंद्रायदधुःददुः इंद्रियम्
॥ ८० ॥ गोमदूषु । हेनासत्यौ गोमह्नंसंगृह्य । उमुपादपूर्णा अश्ववच्चधनंसंगृह्य यातम् हेअश्विनौ
वर्तिः वर्तिन्याप्रसिद्धिनमार्गेण । हेरुद्रा रुद्री शत्रूणारोदयितारी । नृपाय्यंप्रति सदेवानरः यस्मिन्व-

चेन्द्रोवलेनेन्द्रायदधुरिन्द्रियम् ॥ ८० ॥ गोमदूषुणासुत्या ॥ * गोमदू
षुणांसुत्याश्रवावद्यातमश्विष्वना ॥ वृतींरुद्रानुपात्यम् ॥ ८१ ॥ नय
त् ॥ नयत्परोनान्तरुआदुधर्षेवृषखसू ॥ दुःशार्कसोमर्थ्योरिषुः ॥ ८२ ॥

ज्ञेपिवन्ति सनृपायः ॥ ८१ ॥ नयत्परः । यमेनंपरः अन्तरेणअसम्बधः नचअन्तरः सम्बधःआ-
दधर्षत् आधृणुयात् अभिमूयगृह्णीयात् । हेवृषखसू । वर्षणंवृष्टि वंसुधनं यर्योस्त्रीययोक्तौ । यद्वा
वृष्टिद्वारिणावासयितारी । दुःशंसः दुष्टमसवृत्तं शंसतियःसतयोक्तः । मर्थ्योमनुष्यः रियुःशत्रुः ॥ ८२ ॥

* गोमदूषुणे तावउ सु नेतावस्थार्याअपुक्त.सौ ॥ १११ ॥ अष्टकप्रह षेनेहउकारोगच्छति अष्टकउकारो दीर्घ मापयतेसुप्रत्यये
भा० अ० ३ । सू० १११ ।

तानः । यीयुवामुक्तगुणौतौ नःअस्माकम् आवोढम् आवहतम् हेअश्विनौ । रयिन्धनम् पिश-
 हसंहगम् अनेकरूपसंदर्शनम् । हे धियाया धियायाम्निरूपीदातारीवा वरिवोविदम् । धनं-
 विन्दतिवरिवोविदः वरिवोधननाम् । यज्ञव्यंस दन्यस्यधनलाभस्य हेतुभूतंभवति ॥ ८३ ॥
 प्रायकानः । पावयित्रीसरस्वती वाजिभिःअन्नैः वाजिनीवतीअन्नवती । सा नःअस्माकम् यज्ञं-
 तानं ॥ तानुऽआवोढमश्विनारुयिन्मिश्रङ्गःसन्हशम् ॥ धिषण्याव्व
 रिबोव्विदंम् ॥ ८३ ॥ प्रावुकानं ॥ प्रावुकानुऽसरंस्वतीव्वजिभिर्ब्वोजि
 नीवति ॥ युचञ्जंव्वंष्ट्रुधियावंसुऽ ॥ ८४ ॥ चोदुयित्रीसूनुतानाम् ॥ चो
 दुयित्रीसूनुतानुञ्चितन्तीसुमतीनाम् ॥ युचञ्जन्दधिसरंस्वती ॥ ८५ ॥

वष्टुकामयताम् योहि यदिच्छति सतदागच्छतिधियावसुः धियावसुधनयस्थाःसाधियावसुः ॥ ८४ ॥
 चोदयित्रीसूनुतानाम् । चोदयित्रीप्रेरयित्री । सूनुतानामशोभनानामृतानामृतां वचसाम् त्रयीलक्षण-
 स्वस्वाग्निभवस्यचोदयित्रीत्यर्थः । चेतन्तीचेतयमाना सुमतीनाम् शोभनसतीनाम् । यज्ञांदधेधा-
 रयतिसरस्वती ॥ ८५ ॥ महोअर्णः । यामहत्अर्णः महातमुदकमित्यर्थः । सरस्वतीप्रचितयति

प्रज्ञापयति । केन हेतुना । केतुना कर्मणा प्रज्ञया वा । मध्यस्थानानदीवा । धियो बुद्धीः विष्वाः-
 सर्वाः सर्वप्राणिष्ववस्थिताः । विराजति राजति दीप्त्यर्थः । अन्तर्भावितस्यार्थस्य दृष्टव्यः । विवि-
 धन्दीपयति प्रकाशयति । तावयंस्तुम इति शेषः ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि । हे इन्द्र आयाहि आगच्छ ।
 इचिब्रभानो चिचदीप्ते । किं कारणम् सुताश्च भिषुताः इमे सीमाः त्वायवः त्वां कायमानाः सुप-

सुहोऽअरणः ॥ सुहोऽअरणः सरस्वतीप्रचेतयति कुतुना ॥ धियोऽब्धि
 प्रभुष्विविराजति ॥ ८६ ॥ इन्द्रायाहि ॥ चित्तभानो सुताऽहुमेस्त्वाय
 वः ॥ अगर्षीभिस्तनापूतासः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि ॥ धियोऽपितोऽब्धि
 प्रजूतऽसुतावतः ॥ उपुं ब्रह्मर्षिण्युवाधतः ॥ ८८ ॥ इन्द्राया

आतनः क्वच क्वाच्छन्दसीति दीर्घः त्वायवति सिद्धम् । न चाभियुता एव केवलम् । किंतु हि । अगर्षी-
 भिः क्षनापूतासः । अण्यत्पुत्र्यङ्गुलिनाम । अङ्गुलीभिः तनाच धनदानेन च पूताः पविलीकृताः ।
 यद्वा तनाशब्देन दशापवित्रमभिधाय अङ्गुलीभिर्दशापविवेण च पूता इत्यर्थः ॥ ८७ ॥ इन्द्रायाहि ।
 हे इन्द्र आगच्छ धियास्वकीयया बुद्ध्या ईषितः प्रेषितः अनन्यप्रेषित इत्यभिप्रायः । विप्रजूतः
 जूतिर्पान्दियः प्रीतिर्वा । मेधाव्यनुगतः सुतावतः अभियुतवतो यजमानस्य यज्ञम् । किमित्यागतव्यमिति-

चित् । उपसमीपे ब्रह्माणिहवीपिवर्तन्ते । उपपुरोडागान्द्विलोवर्तन्तद्ब्रह्मर्यः । वाघतद्गति ऋत्वि-
 इनामसुपठितम् ॥ ८८ ॥ इन्द्रायाहि । इन्द्र आगच्छतूजान तूतुजानद्वितिचिप्रनाम चिप्र-
 त्वरमाणः । कुचागच्छति । उपब्रह्माणिहवीपि हेहरिवः । हरीश्वीतद्वत् इन्द्र । मतुवसोकः
 संबुधावितिरुत्वम् । एत्यच सुतेभ्यभियुते सोमेदधिष्व उदारिणधारयस्व । नः शुक्राकं स्यभू-

हि ॥ इन्द्रायाहि तूतुं जानुऽउपुब्रह्माणिहरिवः ॥ सुतेदधिष्वनुश्रु-
 नः ॥ ८९ ॥ अश्विष्वनापिवताम् ॥ अश्विष्वनापिवतामधुसरस्वत्यासु
 जीषसा ॥ इन्द्रः सुतलामां वृत्लुहाजुषन्तां सुोम्यमधु ॥ ९० ॥ [१]

इतिवाजसनेयसंहितापाठविंशोऽध्यायः २०

तम्च नः अन्नलक्षणम् ॥ ८९ ॥ अश्विनापिवताम् । अश्विनौ पिवताम् मधु मधुरस्वीदोप-
 लक्षितं । सोमम्विपती । सरस्वत्याचसजीषसा समानसोमपानौ । इन्द्रश्चसुचामा वृत्रहापि-
 वतुमधु । ततोभूयोभूयोश्विसरस्वतीन्द्राः जुपन्तांपिवन्ताम सोम्यमधुसोममयमधु ॥ ९० ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्वभाष्येविंशततमोध्यायः २० ॥

आनन्दपुरवासव्य जैय्यटाख्यसूनुना उव्वटेनकृतभाष्यं पदवाक्यैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥

शिरसा खडि वासव्य प्रमुदत्तेन धीमता
श्रीधनग्राम पुवेष कृत शोधन टिप्पणे ॥१॥
चिडीयाम निवासिन काशीनाथिन मुद्रिते
यन्त्रेस्मिन्संहिताभाष्यपूर्वार्धमगमच्छुभम् ॥२॥

॥ उव्वटभाथ्यसंव्वलितीत्तराड्ढिमारब्बयते ॥

(१) इमस्मै । इमस्मै नानुवाकैर्मैष्टिकं हौत्रम् । प्रथमे वारुण्यौ गायत्री चिष्टुभौ वारुणस्य हविषो याज्यानुवाग्ने । हे वरुण त्वं मे मम इमं हवमाह्वानं शुधियुगुच अपरम् अद्य मृडय मुखय

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ * इमस्मै वरुणश्रुधी हवसु ह्याचं मृडय ॥ त्वाम् वस्युराचके ॥ १ ॥ तर्त्वा ॥ यामिन् ब्रह्मं गुणवल्दं मानुस्तदाशास्त्रियजमानो ह्यु विविभिः ॥ अहेडमानो वरुणे हवो ह्यु र्गुशुसु

कालविलम्बनं माह्वयाः यतः अहम् अवस्युः आत्मनीव नं पालनमिच्छन् त्वाम् आचके । आचक-
इतिकान्तिकर्मा । कामये ॥ १ ॥ तर्त्वायामि ॥ २ ॥ त्वन्नः । अग्निवारुण्यौ चिष्टुभौ अग्नि-

(१) का० इममे तत्त्वैरे ककपालस्य । प्रवश्यंष्टौ वारुणस्य ककपाल पुगेडागस्य हे पुरोऽनुवाक्यायाज्ये इत्यर्थः ।

* इमस्मै सविधौ अग्निरेकादशकौटो वसते न मृतुनापड् तायद्यसमिधानि' षादगारिदनी ह्यागस्य सप्तदेयन द्विचतुर्ह गपडे-
कपटि ।

वरुणयोः खिष्टकृतोर्याग्यानुवाक्ये । (१) हेअग्ने त्वंनोऽस्मान्प्रतिवरुणस्य देवस्यहेडःक्रोधम् अवया-
 सिस्तीष्ठाः यमुत्पचये । अस्यावपूर्वस्यद्यन्तस्य लिडिरूपम् अवगमय । यजिष्ठः यण्टृतमः ।
 वन्हितमः वीदृतमोहविषाम् । शोशुचानः देदीप्यमानः । किञ्च अस्मत् अस्मत्तः विश्वावि-
 मानुऽआयुऽप्रमोषीऽ ॥ २ ॥ त्वन्नः ॥ त्वन्नोऽअग्नेव्वरुणस्यव्विह्वान्देव
 स्यहेडोऽअवयासिसीष्ठाऽ ॥ यजिष्ठोवह्निन्तमुऽप्रोशुचानोव्विप्रशुवा
 दूद्वेपांऽसिप्रमुंसुगग्ध्युस्मत् ॥ ३ ॥ सत्वम् ॥ सत्वन्नोऽअग्नेव्वुमीभं
 वीतीनिदिंष्टोऽश्रुस्याऽउषसोव्युष्टौ ॥ अवयक्वदवन्नोव्वरुणुं रराणी
 प्रानिसर्वाणिहं पांसिदौर्भांग्यानिप्रमुग्धिमुच्च ॥ ३ ॥ सत्वन्नः । हेअग्ने सत्वम् जतीजत्या
 अवनन नः अस्माकम् अवमः अविदृतमःपालयिदृतमः भव । अस्याउपसः व्युष्टौ व्युष्टिका-
 लेअस्मिन्नेवाहनीतिभावः । नेदिष्ठः अन्तिकतमश्चभव । रराणः रममाणः रादानि । हविर्ददद्वा ।

(१) का० भग्नीवरुणयोस्त्वं न स त्वं न इति । अवद्यद्येष्टावैवाग्निवरुणयानि पुरोऽनुवाक्यायान्ये ।

नोस्माकं वरुणम् अवयद्वन्नवगल्ययज । अवपूर्वोयजतिर्नाशनाथः द्रष्टु धात्वन्तारयोगात्स्वा-
यंभवक्ति । ततः सुमृडीकं सुखकरंहविः वीहिमन्नय । नः अस्माकं सुहवः स्वाह्वानः एधि ॥ ४ ॥
(१) महीमूपु । आदित्यचरोर्याज्यानुवाकिक्रचिष्टुभौ महीम्नाहतीम् । कसूनिपातोपसर्गौ छन्दः परि-
पूर्तिफलौ । मातरंनिर्मात्रौ साधुव्रतानाम् । ऋतस्ययज्ञस्यप्रलौ जायांपालयित्रीवा । अवसे-

व्वीहिमृडीकं सुहवो नऽएधि ॥ ४ ॥ महीमूपु ॥ मातरं सुव्रतानां म
तस्युपत्क्रोमवसेहुवेम ॥ तुविचुत्त्वामुजरन्तीसुरुचीं सुशर्मां गुम
दितिं सुप्रणीतिम् ॥ ५ ॥ सुत्रामांशम्पृथिवीम् ॥ सुत्रामांशम्पृथिवी

अवनायतर्पणायवा हुवेमआह्वयाम । तुविचन्नाम् । बहुक्षरणांवा बहुक्षतलाणावा । अज-
रन्तीजरारश्चिताम् उरुचीं बहुव्यञ्चनां सुशर्मांशंकल्याणाश्रयां साधुसखाम् अदितिमदीनाम् ।
सुप्रणीतिंसुप्रणेचीम् ॥ ५ ॥ सुत्रामाणम् । साधुपालयित्रीम् पृथिवीम् पृथिवीमिव लुप्तोपमान-

(१) का० आदित्यस्य सुत्रामाणम् महीमूपु मातरमिति । आदित्य चरुं यद्यमाणो निर्वपत्यादित्यमीजान इत्यादावन्ते
चादित्यस्य चरुं श्वस्तुतामाणमिति पुरोऽनुवाक्या महीमू धितिं याज्या ।

मेतत् । द्यामनेहसम् द्यामिववाहयित्री जीवनहेतुमताम् सुप्रमार्गंसाधुशरणां शोभनाश्रयांवा ।
 अदितिमदीनाम् । सुप्रणीतिसुप्रणेत्रीम् । देवीयज्ञमयांनावं । स्वरित्रांसाधुकेन्दुवालाम् अरिब-
 शब्दः केन्दुवालवचनः । अनागसमनपराधाम् अस्त्रवन्तीम्अपर्यमाणासुदकेन । अनवच्छिन्नसा-
 न्द्यामनेहसंसुश्रुर्मांगुमदितिःसुप्रणीतिम् ॥ देवीन्नावं ॐ स्वस्ति
 त्वामनागसुमस्त्रवन्तोभारुहेमास्त्रस्तये ॥ ६ ॥ सुनावुमारुहेयम् ॥
 सुनावुमारुहेयुमस्त्रवन्तोभारुहेमास्त्रस्तये ॥ ७ ॥
 आननः ॥ आनोमित्त्रावरुणाधृतैर्गव्यंतिभुक्षतम् ॥ मद्रुध्वारजां०
 धुकर्मदायिनीमित्यर्थः । आरुहेम । स्वस्तयेअविनाशाय ॥ ६ । सुनावम् । गायत्री । तद्वै सर्वए-
 वयज्ञोनीः स्वर्गेतिथुतेकपकल्पना । कल्याणीनावम् आरुहेयम् अस्त्रवन्तीम् अच्छिद्राम् निर्दीपा-
 मित्यर्थः अनागसमपायाम् अमीधितार्थसाधनतत्परामित्यर्थः । शतारिवांवहुकेन्दुवालाम् ऋग्यजुः
 सामाभिप्रायम् स्वस्तयेअविनाशाय । संसारसागरोत्तरणायवा ॥ ७ ॥ (१) आनः । मैत्रावरुणाः
 (१) का० आ न प वाहवेति परस्यायाः । १८ । ७ । १६ अत्रभृश्यादुदेता मैत्रावरुणा पयव्यया यजतीति या पयस्या तस्य
 आ नो मित्रावणिति पुरोऽनुवाक्या प वाहवेति याज्या । मित्रावरुणदेवता गायत्री विश्वामित्रदृष्टा ।

पयस्यायाज्यानुवाक्ये गायत्रीत्रिष्टुभौ । आउचतम् आसिञ्चतम् नः अस्माकम् हेमिचावरुणौ ।
 घृतैः अचारीदकैः गव्यूतिम् गविपृथिव्यामवनहेतुभूतत्रेवंगोप्रचारंवा । किञ्च मध्वारजांसि ।
 मधुस्वादीदकैरजांसि । लोकारजांसुच्यन्ते । तान् आउचतम् । हेसुक्रातू । सुकर्माणौ ॥ ८ ॥
 प्रवाहवा । प्रसिद्धतम् अन्तर्भावितख्यर्थः । प्रसारयतम् । वाहना वाह । किमर्थमिति चेत् ।

सिसुक्ष्मू ॥ ८ ॥ प्रब्राह्मवा ॥ सिद्धतञ्जीवसेनुऽआनोगव्यूतिमुद्यत
 हृतने ॥ आमाजनेश्श्रवयतंयुवानाश्श्रुतस्मिन्त्वावरुणाह्वेमा ॥ ९ ॥
 शन्नः ॥ शन्नोभवन्त्वाजिनोहवेषुदेवतातामितद्द्रवऽस्वर्काः ॥ जुम्भ

जीवसेनः । जीवनायास्माकम् । वाहुप्रसारणंजीवनहेतुप्रतिपक्षनिराकरणायैत्यर्थः । ततश्चाउच-
 तम् आभिमुख्येनसिञ्चतम् नः अस्माकम् गव्यूतिम् । गविपृथिव्यासूतिसवनम् जीवनहेतुभूतानि-
 चेवाख्यत्राभिप्रेतानि । तदर्थं हि वृष्टिः प्रार्थ्यमाना दृष्टार्थाभवति । गोजातिविषयभूतांवा जतिम्
 अवनमार्गम् भक्षणमार्गं भिप्रायतो गोप्रवाटमितियावत् । घृतेनाचारीदकेन । आमाजने-

श्रवयतं युवाना । एवमच्चारोदकेन सिक्तधान्यनिष्पत्तिहेतुना यज्ञं कुर्वाणम् मामाम् जनेजन-
पदे आश्रवयतं प्रकथयतम् इत्यमदादित्यमदाक्षीदिति । हेयुवानीउच्छिन्नजरसौ । श्रुतम् आ-
श्रुतं मम हेमिचावरणौ । हवेमा हवान् आह्वानानिद्रमानि । श्रुत्वा चातिष्ठतमित्यभि-

युन्तो हिँव्वृकुर्दरक्षांँसिसनेर्म्युस्मह्युयवुन्नमीवाऽ ॥१०॥ व्वार्जेवाजे
वत ॥ व्वार्जिनोनुोधनेषुव्विप्राऽअसृताऽऽकृतजज्ञाऽ ॥ अस्यमदूर्ध्वःपि
वतसुादयंदूर्ध्वन्तुप्साधातपुथिभिर्हेवुयानैऽ ॥ ११ ॥ समिद्धोऽश्रुग्निऽ ॥
सुमिधासुसंमिद्धीव्वरेण्यऽ ॥ गायत्रीच्छन्दऽइन्द्रियन्त्राविर्गौव्वयोद

प्रायः ॥ ६ ॥ शन्नः ॥ १० ॥ वाजिवाजिवत ॥ ११ ॥ वाजिनस्ययाज्यानुवाकिय्याख्याते ॥ १० ॥ ११ ॥
समिद्धीश्चग्निः । एकादशश्चाप्रियः । चनराणंसा ऐन्द्रायावयोधसेनुष्टुभः । समिद्धः सन्दीप्तः

(१) का० वायोधस चाप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति । १६ । ७ । १६ वायोधसे पथो समिद्धो अग्निरिताया एकादश
कच चाप्रिय. प्रयाजानां याज्या इति सूत्रार्थः ।

अग्निः समिधाप्रयाजदेवतया । सुसमिधः प्रयाजष्टतेन । वरेण्यः वरणीय. संभजनीयः ।
 गायत्रीच्छन्दः त्वविश्वगौः वयः अचरत्वेनयस्य सतथोक्तः । इन्द्रियवीर्यच । वयः सत्वमन्नंवा
 आयुर्वाइन्द्रेदधुः निदधुः ॥ १२ ॥ तनूनपात् । तनूनामपात्रपात्राश्चग्निः । गौर्वानुः तस्रा-
 नपाष्टतम् । शुचिब्रतः उज्वलकर्मा । तनूपाः सरस्वतीच । उषिण्हाविभक्तिव्यत्ययः उषिण्क्-
 धुः ॥ १२ ॥ तनूनपाच्छुचिं व्रतः ॥ तनूनपाच्छुचिं व्रतस्तनूपाश्च
 सरस्वती ॥ उषिण्हाच्छन्दः इन्द्रियन्दित्युवाङ्गौर्वयोदधुः ॥ १३ ॥
 इडाभिरुग्निः ॥ इडाभिरुग्निरीड्भुः सोमोदिवोऽश्मर्त्यः ॥ अनु
 ष्टुच्छन्दः इन्द्रियमञ्जाविगौर्वयोदधुः ॥ १४ ॥ सुवृर्हिंरुग्निः ॥
 छन्दः दित्यवाट गौः एतचत्वारः इन्द्रियवयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १३ ॥ इडाभिरग्निः । इडाभिः
 प्रयाजदेवतया सहश्चग्निः इडाः क्षीतव्यः । सोमश्चदेवः अमर्त्यः अमरणधर्मा अनुष्टुप्छन्दः
 पञ्चाविश्व गौः इन्द्रियं वयश्च इन्द्रे दधुः ॥ १४ ॥ सुवृर्हिंरग्निः । शोभनवर्हिः प्रयाजदेवतयाग्निः ।

पूषणानूपूणासंयुक्तः । स्तोत्रैर्वर्हिस्तीर्णैर्वहिर्यस्रासतथोक्तः । अमर्यः अमरणाधर्मा । ब्रह्मती-
 ष्छन्द विवत्सद्य गौःएतद्ब्रह्मिन्द्रियं वयश्चन्द्रे दधुः ॥ १५ ॥ दुरोदेवीः । दुरः द्वारः प्रयाजदेवताः
 छान्दसंसंप्रसाणम् । देवीः देव्यः दिशश्च । महीः महत्यः । ब्रह्माचदेवः । ब्रह्मस्पतिश्च । पंक्ति-
 च्छन्दः । इहेत्यभिनयनिर्देशः । इहयज्ञावयवे इह इन्द्रशरीरावयवे । तुर्यवाट्गौशच इन्द्रियं वय-
 पंपूषणवान्तस्तोत्रैर्वहिरमर्यः ॥ ब्रह्मतीष्छन्दः इन्द्रियं त्वं वृत्सो गौर्ब्रह्मयो
 दधुः ॥ १५ ॥ दुरोदेवीः ॥ दुरोदेवीर्हि श्रीसुहीम्ब्रुह्ममादेवो ब्रह्महृत्प्रतिः ॥
 पुङ्क्तिष्छन्दः इन्द्रियं तु र्युवाङ्गीर्ब्रह्मयो दधुः ॥ १६ ॥ उपेयुह्ववीसुपेश
 साव्विभ्रश्वेदेवाऽअमर्यः ॥ तिलुषुष्छन्दः इन्द्रियं षुवाङ्गीर्ब्रह्मयो
 च दधुः ॥ १६ ॥ उपेयन्ती । उपेइति द्विवचनसामर्थ्यात्सह चरितत्वाच्च द्वितीयाराविरुत् ह्यते ।
 उपाद्यराविच । किह्यग्री यज्ञीमहत्यौ । सुपेशसासाधुरूपे । विश्वचदेवाः अमर्याः अमरण-
 धर्माणः । विष्टुष्छन्दः । इह इन्द्रियत्रयोः । पठवाट्च गौःपठभारं ब्रह्मतीति पठवाट् । इन्द्रि-

यंवयच्चदधुः ॥ १७ ॥ देव्याहीतारा अर्थचाग्निः असीचमध्यमः । भिषजौ इन्द्रेणसयुजौसंयुक्तौ
 समानकार्यौ । युजापरस्परैणयुक्तौ । जगतीच्छन्दः अनडाद्यगौःएते इंद्रेइंद्रियंवयश्चदधुः ॥ १८ ॥
 तिस्रइडा । तिस्रोदेव्यः इडासरस्वती । भारती । मरुतश्चविशः इंद्रसप्रजाः । विराट्छन्दः
 दधुः ॥ १७ ॥ देव्याहीतारा ॥ भिषजेन्द्रेणसयुजायुजा ॥ जगती
 च्छन्दःइन्द्रियमनुड्वान्गौर्वयोदधुः ॥ १८ ॥ तिस्रःइडा ॥ तिस्रःइ
 डासरस्वतीभारतीमरुतोव्विशः ॥ विराट्छन्दःइहेन्द्रियन्धेनुगौ
 र्नव्वयोदधुः ॥ १९ ॥ त्वष्टांतुरीपः ॥ त्वष्टांतुरीपोऽअद्वैतःइन्द्रा
 र्गनीपुष्टिवर्धना ॥ विपदाच्छन्दःइन्द्रियमुद्गागौर्नव्वयोदधुः ॥ २० ॥
 धेनुर्दोग्ध्रीगौश्च । नकारस्वार्थे । एतेइंद्रियंवयश्चइंद्रेदधुः ॥ १९ ॥ त्वष्टांतुरीपः पूर्णमापन्नः
 अमृतः अमृतइव महानित्यर्थः । इन्द्राग्नीचपुष्टिवर्धनौ । विपदाच्छन्दः । उच्चागौर्न । नकार-
 श्चार्थे । उच्चासिक्ताचगौः । एतेइंद्रेइंद्रियंवयश्चदधुः ॥ २० ॥ शमितानः शमयिताइतिप्राप्ते

शमितामन्वइतिच्छान्दसः प्रयोगः शमितानःअस्माकंवनस्पतिः सविताचप्रसुवन् भगंधनम् ।
 ककुपृचच्छन्दः इहेत्यभिनयः इहइन्द्रे वशावन्ध्यागौः वेहच्चविहतिथ्यजतिगर्भयागौः सातयोक्ता ।
 इन्द्रियं वयश्चदधुः ॥ २१ ॥ स्वाहायज्ञम् । स्वाहाकृतिभिः यज्ञं भिषजं करत्करोतु । कःकरोतु ।

शुसितानं ॥ शुसितानोव्वनुसप्रतिःसत्रिताप्रसुवन्भगंम् ॥ कुकु
 पच्छन्दंइहहेन्द्रियंव्वशाव्विहह्वयोदधुः ॥२१॥ स्वाहायुजज्ञम् ॥ व्वरणं
 सुसुलोभैपुजङ्करत् ॥ अतिच्छन्दा ऽ इन्द्रियम्बृहहृ'प्रभोगीव्वयोद
 धुः ॥ २२ ॥ [११] व्वसुन्तेनंऽऽऽतुनां ॥ देवाव्वसंवस्त्रिष्ठतास्तुताः ॥
 रुथन्तरेणतेजंसाहुविरिन्देव्वयोदधुः ॥ २३ ॥ श्रीषम्मिणंऽऽऽतुनां ॥

वक्त्रणः सुचलः । अतिच्छन्दारुचच्छन्दः बृहहृपमश्चगीः इन्द्रेइन्द्रियं वयश्चदधुः ॥ २२ ॥
 वसन्तेनऽऽतुना । वपापुरीडाशपगूनां याज्यानुवाक्याअनुष्टुभः । वयोधससप्तपथोः । इन्द्रश्च-
 वयोधादेवता । वसन्तेनऽऽतुना सहायेनदेवाः वसवः त्रिष्ठतास्तीमिनस्तुताः सन्तः रथन्तरेणच

पृष्ठेनच सहायेनद्रन्देतेजसासह हविर्वपाखंर वयश्चदधुः । यद्वावसन्तेनक्तुनास्तुताः त्रिष्टतास्ती-
मेनच स्तुताः रथन्तरेणच पृष्ठेनस्तुताः सन्तोवसवीदेवाः स्वकीयेन तेजसाद्रन्द्रे हविर्वयश्च-
दधुः । एवमुत्तरेष्वपियोज्यम् ॥ २३ ॥ शीमेणक्तुना । सहदेवाः रुद्राः पञ्चदशे पञ्चदशेनेति-
विभक्तिव्यत्ययः पञ्चदशेनस्तीमेनस्तुताः सन्तः दृहतापृष्ठेनचसह । यशसासहवलं हविः इन्द्रेव-

देवाऋद्राःपञ्चदशेस्तुताः ॥ बृहुतायशसुवल्दंहुविरिन्देव्वयोदधुः ॥
२४ ॥ वृषाभिर्ऋतुनादित्यास्तीमेसप्तदशेस्तुताः ॥ वृरुपेणव्विश्वी
जसाहुविरिन्देव्वयोदधुः ॥२५॥ शारदेनऽऋतुना ॥ देवाऽएकविद्
शऽऋभवस्तुताः ॥ वृगुजेर्नश्रिश्रुयाश्रिश्रयदंहुविरिन्देव्वयोदधुः ॥२६॥

यश्चदधुः ॥ २४ ॥ वर्षाभिर्ऋतुना । सहआदित्याः । स्तीमेसप्तदशेस्तीमेनसप्तदशेनेतिविभक्ति-
व्यत्ययो । स्तुताः सन्तः वैरुपेणपृष्ठेनसह विशाच । शीजसाच हविरिन्द्रेवयश्चदधुः ॥ २५ ॥
शारदेनक्तुना । सहऋभवोदेवाः एकविठंशे । एकविंशेनेति विभक्तिव्यत्ययः । एकविंशेन-

स्त्रीमिनस्तुताः सन्तः विराजेनच पृष्ठेनसह श्रियाचद्रियं च हविरिन्द्रेवयच्चदधुः ॥ २६ ॥
 इमन्तेनस्तुतुना । सहदेवा. मरुतः त्रिणवे । त्रिणवेनेतिविभक्तिव्यत्ययः । त्रिणवेनेनस्त्रीमिन-
 स्तुताः सन्तः । वलेनशक्करीः सह । शक्करीरितियोनिनिर्देशः शाक्करस्य । शाक्करेणेतिवि-
 भक्तियत्ययः । शाक्करेणच पृष्ठेनसह । वलेनचसह । सहः हविः इन्द्रेवयच्चदधुः ॥ २७ ॥

हेमुन्तेनस्तुतुना ॥ देवास्त्रिणवेमुरुतस्तुताः ॥ वलेनशक्करीःसहो
 हविरिन्द्रेव्वयौदधुः ॥ २७ ॥ श्रैश्रिरेणस्तुतुना ॥ देवास्त्रयस्त्रिन्द्रेव्वयौदधुः ॥ [६]
 तास्तुताः ॥ सुत्येनरेवतीःक्षुत्रेहविरिन्द्रेव्वयौदधुः ॥ २८ ॥ [६]

ह्रीतायक्षत् ॥ ह्रीतायक्षत्सुमिधुगिगनमिडस्पृष्टे प्रिश्वनेन्द्रे सरस्व
 गेगिरिणस्तुना । सहदेवाः अमृताः । त्रयस्त्रिणवेनेतिविभक्तियत्ययः । त्रयस्त्रि-
 णेनस्त्रीमिनस्तुताः सन्तः । सत्येनरेवतीः रेवतीरितिरेवतस्ययोनिनिर्देशः । रेवतेनच पृष्ठेनसह
 सत्येनच । क्षत्रं हविश्च इन्द्रेवयच्चदधुः । २८ ॥ (१) ह्रीतायक्षत् । द्वादशाप्रियसूनूपान्नारायणं स-

(१) का० ह्रीता यक्षत्सुमिधुगिगनमिति प्रयाजमै पाक्षिपयो होता यक्षत्सुमिधुगिगनमिडस्पृष्ट इत्यादयो द्वादश काण्डिकास्त्रि-
 पयो प्रयाजमै पा स्तु ।

युक्ताः । प्रेपिकमग्निसरस्वतीन्द्रदेवत्वम् । दैव्योहीतायच्चतयजतु । समिधाप्रयाज देवतयान्नि-
ममस्थितम् । इडस्पदे । इडागौरुच्यते तस्या. पदआहवनीयस्याप्यते तदभिप्रायमेतत् । गोः
पदे । अक्स्थितमाहवनीयमग्निम् । एताञ्चदेवताविशेषाः यजतु । अग्निनौद्रन्दं सरस्वतीम् ।
अजीधूमो नकारः समुच्चयार्थाः प्रायः । अजीधूमोमेपरश्च । गोधूमैः कुवलैश्च सहितः-

तोमुजोधूमस्त्रिनगोधूमैः कुवलैर्भेषुजस्रधुशष्पेन्नतेजं ऽइन्द्रियस्ययुः
सोमःपरिस्रुताघृतस्रधुव्यन्त्वाज्यस्युहीतुर्थ्यं ॥२६॥ हीतायद्ब्रु
तनूनपात्सरस्वतीम् ॥ हीतायद्ब्रुतनूनपात्सरस्वतीमविर्मुषोनभेषु

भेषमन्नसंपद्यते । मधुशयैः न । मधुचसंपद्यतेसशयैरकुरित त्रीहिभिः सहितः । तेजः इन्द्रि-
यस्रइन्द्रस्य यजमानस्यवासंपद्यते । अश्विसरस्वतीन्द्राश्चदैव्यैर्नहीत्वा इज्यमानाः सन्तः पयः
सोमश्च सोममिति विभक्तिव्यत्ययः । परिस्रुतासहस्रतमधुच । व्यन्तुपिवन्तु । त्वमपि हिमनुष्य-
हीतः आजस्य यजन्नाजं देहि ॥ २६ ॥ हीतायच्चतनूनपात्सरस्वतीम् । तनूनपातमिति विभ-

क्तिव्यत्ययः । सम्प्रतीच । अश्विनेन्द्रायित्युपरिष्ठा इवहितयत्पठते तदिहकृतविभक्तिव्यत्यय-
 योज्यतेर्यसवन्धात् । अश्विनौ इन्द्रश्च । अविर्मपोनभेपजम् । नकारः समुच्चयार्थोयोभिन्नक्रमः
 अविश्चर्मपश्चभेपजम् इन्द्राययजमानायवाकरोति । पयामधुमताभरन् । पयायज्ञमार्गेण मधु-
 मतारसवता आत्मानम्भरन् हरन् हवींषिचदेवान्प्रति ह्यग्रहोर्भ्यंछन्दसिहस्रेति हकारस्यभकारः ।
 जम्पुशामधुंमताभरंनुप्रिश्वनेन्द्रायञ्चीत्युं स्वदरैरुपुवाकांभिर्वभेषुजन्ती
 वक्त्रंभिःपयुःसोमःपरिस्रुताघृतमधुव्यन्त्वाज्ज्यसु होतुर्यजं ॥३०॥
 हीतायञ्जुनगुशंसुन्न ॥ नुगनहूम्यतिष्ठ सुरंयाभेषुजमेषःसरस्वती
 वीर्यवदरैरुपवाकाभि र्भेपजन्तोक्त्रभिः । उपवाकाभिः इन्द्रयवैः लोकभिरंकुरियवैः । वीर्यंश्लेष-
 ङ्करोतिभेपएव । इन्द्राययजमानायवा । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येनहीचा इज्यमानाः पयः
 प्रमृतीनिपिवन्तु । त्वमपिहेमनुय्यहीतः आज्यस्ययज ॥ ३० ॥ हीतायचन्नरागठं सन्न । दैव्योही
 तायजतु । नरागंसंनगनहूम्यतिम् । व्यवहितपदकल्पना । नरागंसञ्च । पतिमधिपतिंजगतः ।

यज्ञोहि नरागंसः सचाहुतिपरिणामद्वारेण जगद्विभक्तिं । नगनहुम् सुरयासहितनगन्हुं किख्वं
 च होतायजत्त्वित्यनुनर्तते । भेषजमेषः । वपाइन्द्रसैत्र्युपरिष्ठा त्रैपस्यश्रूयते । सद्रहानुषज्यते ।
 भेषजमेषः इन्द्रस्यकरोत्वितिवाक्यशेषः । सरस्वतीभिषक् इन्द्ररुमवतु । रथीनचन्द्र-
 शिवनोः । रथरचभिपगिन्द्रस्यभवतु । कार्यं भूतीरथः । चन्द्री । चन्द्रमितिहिरण्यनाम । तद-

भिपगशथीनचन्द्राग्निश्वनोर्वृषा ऽ इन्द्रस्यव्वीर्यं स्वदरैरुपवाकाभिर्बभे
 पुजन्तीकक्मभिःपयु ऽ सोमःपरिस्रुताघृतसमधुव्यन्त्वाञ्ज्यस्युहीतुर्थं
 जं ॥ ३१ ॥ होतायज्ञादिडिडितः ॥ होतायज्ञादिडिडितः ॥ होतायज्ञादिडिडितः ॥

सगालीतिचन्द्रौ । सुवर्णखचितः । अश्विनोः सम्बन्धी । नन्वश्विनोः संवन्धिनोरथसग कथम्भि-
 पिक्ताम् गृणु । आयुधन्वाहनन्वापि सुतीयसैग्रहदृश्यते । तमेवतुस्तुतंविन्द्यात्तसग्रात्मावहुधाहिसः ।
 वपाइन्द्रसग वीर्यंकुर्वन्त्वितिशेषः । वपाइतवहुवचनीपदेशः । चिपशुविषयः । वदरैः उप-
 वाकाभिः लोकभिः भेषजमिन्द्रसगभवत्वितिशेषः । अत्रिसरस्वतीन्दुशच देख्ये नहोत्रेजप्रमानाः

पयः प्रमृतीनिपिवतु त्वमपि हिमनुष्य हीतराजस्यज ॥ ३१ ॥ हीतायचदिडिडितः । हीता-
यजतु । इडाप्रयाजदेवतया ईडितः सुतः सन् । किकुर्वन् । आजुह्वानः सरस्वतीम् ।
सरस्वतीमाह्वयन् । अश्विनेन्द्रायैतपुपरिष्ठा तप्रेषसापठेयते तदेतत्पदद्वयमिहकृत विभक्तिव्य-
त्ययं संमध्यते । उक्तञ्च । यस्येयनार्थसंबन्धो दूरस्थस्यापितसात् । अर्थतोह्यसमानाना मानन्त-

नु? सरस्वतीमिन्द्रम्वलेनञ्जुद्वैयन्नृपुभेणुगवेन्द्रियमुप्रिश्ननेन्द्रायभेषु
जंतयवैः कुक्कुन्धुसिर्मधुलुजैन्नमासरुस्ययुः सोमःपरिस्रुताघृतम्मधु
व्यन्त्वाज्यस्यहीतुर्यजं ॥ ३२ ॥ हीतायचद्वृहिरुणम्मदाः ॥ हीता

र्यकारणमिति (१) अश्विनौइन्द्रश्च । किञ्च । इन्द्रम्वलेनवर्हयन् । ऋषभेण गवाच इन्द्रिय-
मिन्द्रसप्रवर्हयन् । मधुमा सरंचउपादायतिशेषः । यवैः कर्कन्धुभिर्लौजैश्चभेषजमिन्द्रसप्रवर्ह-
यन् । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देव्येनहीवेजप्रमानाः पयः प्रमृतीनिवन्तु त्वमपिहिमनुष्यहीतरा-
जसप्रयज ॥ ३२ ॥ हीतायचद्वृहिरुणम्मदाः हीतायजतुप्रकृतादेवताः । वर्हिश्चप्रयाजदेवता ।

कर्णमृदाः कर्णमृदद्विप्र्राप्ते कर्णमृदाद्विप्र्राप्तेऽसौलिङ्गविपर्ययः । कर्णेवमृदुर्भिपग्भवतुङ्गन्द्राय ।
भिपग्वैद्यउक्तः । नासत्याभिपजाश्विना । नासत्यानाशिका प्रभवावश्विनौ भिपजौभवतामि-
न्द्रस्य । अग्वावडवा गिशुमती धेनुश्च भिपगिन्द्रस्यभवतु । इत्यंभूताहि सादचिणापद्यते ।

यच्चहुर्हिर्णमृदाभिप्रङ्ङ्गासंत्याभिप्रजाश्विनाश्विनाश्विशुमतीभि
षगधेनुः सरस्वतीभिषगदृहऽइन्द्रायभेषुजम्पयुः सोमःपरिस्रुताघृत
समधुव्यन्वाज्यंयुहीतुर्थ्यंज । ३३ ॥ हीतायब्रुहुरोदिग्ःःकबुष्यो
नव्यचंसतीरुप्रिष्ववभ्यान्नदुरोदिष्णुऽइन्द्रोनरोदसीदुधेदुहेधेनुःसरं

काम्बाल्युनरेवमागास्यत इत्यतआह । यतःसरस्वतीभिपक् स्वयभेवदुहे दीग्धिङ्गद्रायमेपजम् ।
अतीययमपि भिपजौभवर्थति । अश्विसरस्वतीन्द्राश्च देवानहीत्रे जगमानाः पयःप्रमृतीनिच्यन्तु
त्वमपि हेमनुष्यहीतराजस्य यज ॥ ३३ ॥ हीतायचहुरोदिग्ः । हीतायजतु । दुरःहार इति-
प्राप्ते छान्दसंसंप्रसारणम् । द्वाराणीति लिङ्गव्यत्ययेनपर्वायः । कायंभूता यज्ञगृहहारः । दिग्ः

कवय्यीन व्यचस्वतीः । लुप्तोपमानमेतत् । दिशद्भवयाःकवयः समुपिराः । व्यचस्वतीःअञ्च-
 नवत्यः गमनवत्यश्चयाः । अश्विभ्याञ्च वाअधिष्ठिताः यज्ञगृहद्वारो-
 दिग इववभूवुः । इंद्रेनरोदसीदुधे । इंद्रश्चयाअधिष्ठाय रोदसीद्यावापृथिव्यौदुहे । हकारस-
 घकारः । दुग्धवान् । याश्चाधिष्ठायदुहे धेनुर्भूत्वा सरस्वतीअश्विनौच । कश्चैदुहेकिञ्च दुह-

स्वरयुग्मिप्रवनेन्द्रायभेषुजंशुक्क्रान्नज्ज्योतिरिन्दियम्मयुंसोमःपरिस्रु-
 ताघृतम्मधुव्यन्त्वाउज्यस्युहेतुदर्थं ॥३४॥ हीतायक्षत्सुपेशसोषेन
 तत्तुन्दिवाग्निप्रवनासमञ्जातेसरस्वत्यात्विष्टिमिन्द्रेनभेषुजंश्रुयुनीनर

इत्यतथाह । इंद्रायभेषजं शुक्रंशुक्लंजपोतिश्च इंद्रियञ्चदुहे । अश्विसरस्वतीद्राश्च पयःप्रभृती-
 निअन्तु त्वमपि हेमनुय हीतराजप्रसयज ॥ ३४ ॥ हीतायक्षत्सुपेशसोषे । हीतायजतु सुपे-
 गत्सामुरूपे । उपेइतिद्विवचनोपदेशा द्वाविंश्च उषाश्चगृह्येते । नक्तन्दिवारात्रीच अहनिच ।
 यौचाश्विनौ समञ्जातः संश्लेषयतः सरस्वत्यासहिती । त्विपिन्दीप्तिम् इंद्रे । इंद्रभेषजञ्च

संज्ञेपयतः तीचहीतायजतु । यश्चश्येनः रजसा । रजःशब्दोजप्रोतिर्वचनः । जप्रोतिषा हृदा-
हृदयेन । श्रियान नकाराःसर्वसमुच्चयार्थीयाः । इहानुवाकीप्रायसः । श्रियाचसह मासंरमुपादाय
इंद्रे समनक्ति । तच्च हीतायजतु ॥ अश्विसरस्वतींद्राश्च दैव्येनहीचा ईजप्रमानाः पयःप्रसृ-
तीनिश्चन्तु त्वमपि हेमनुष्यहीतराजप्रयज ॥ ३५ ॥ हीतायचदैव्याहीतारा । हीतारौ
जंसाहुदाश्रियानमासंरुम्ययुः सोमंःपरिसुताघृतममधुव्यन्त्वञ्ज्यं
स्युहीतुत्यजं ॥३५॥ हीतायचुदैव्याहीतारा ॥ भिषज्जाश्रिष्वनेन्दुन्न
जागृविदिवानत्तक्तन्नभेषुजैःशुषुः सरंस्वतीभिषक्सीसेनदुहऽइन्द्रि
यम्ययु ऽ सोमंःपरिसुताघृतममधुव्यन्त्वञ्ज्यंस्युहीतुत्यजं ॥ ३६ ॥

अथच्वाग्निरसौचमध्यमः । भिषजौचश्विनी इंद्रन्न इंद्रश्चहीतुयजतु । जागृविदिवानक्तम् नभे-
पनैः शुषुः सरस्वती भिषक्सीसेनदुहइन्द्रियम् । याचैषासरस्वती भिषक्जागृवि । स्वकार्य-
सिधावप्रमत्ता जागरणशीलाविभक्तिलोपः । दिवानक्ताच्च भेषजैरोपधैः शुपस्बलम् सीसेनच

दुहेदोग्धि । इन्द्रिशच्चंद्रार्थम् । ताञ्चदैव्याहीतायजतु । अश्विसरस्वतीद्राश्च दैव्येनहीने जग-
मानाः पयःप्रभृतीनि व्यन्तु स्वमपि हेमनुष्य हीतराजस्र यज ॥ ३६ ॥ हीतायचत्तिस्रोदेवीः ।
हीतायजतु तिस्रोदेवीः वक्ष्यमाणः । नमेषजम् त्रयस्त्रिधातवोपसः । नकारस्त्रमुच्चयार्थीयोभि-
न्नक्रमः । भेषजश्चयाइन्द्रेकुर्वन्तिताश्चहीतायजतु । लयः । पशवःत्रिधातवः । आश्विनोधूमः ।

हीतायचत्तिस्रोदेवीः ॥ हीतायचत्तिस्रोदेवीन्भेषजन्ययस्त्रिधात
वोपसोरुपमिन्द्रेहिरुरणययमुश्विनैडानभारतीबुवाचासरस्वतीमहुः
इन्द्रायदुहऽइन्द्रियम्पयुः सोमःपरिस्रुताघृतस्मधुव्यत्वाज्जयस्युहो

सारस्वतीमपः ऐन्द्रऋषभः । इतित्रयः पशवः । प्रधानांगोपायद्भिस्त्रिधातुपशुः । अपसः
अपस्विनइतिमाप्ते छान्दसीमतुपलोपः । कर्मवन्तः । अग्नयोवाचयस्त्रिधातवः । रूपमिन्द्रे हिरण्यः-
यमश्विनैडानभारती । येष । इन्द्रेरूपंहिरण्यं । कुर्वन्तिताश्च हीतायजतु । केतेइत्यतआह ।
अश्विनौइडाचभारतीच । वाचासरस्वतीमह इन्द्रायदुहइन्द्रियम् । याच वाचात्रयीलक्षण्या

सरस्वतीमहः महत्वप्सूजामिन्द्राय दुहेदीग्धि इन्द्रियञ्च । ताञ्चहीतायजतु । अश्विसरस्वती-
न्द्राश्च देव्येनहीत्रेज्यमानाः पयःप्रमृतीनिव्यन्तु त्वमपि हेमनुष्य हातराज्यस्ययज ॥ ३७ ॥ हीता-
यजत्सुरेतसम् । हीतायजतु । सुरेतसं शोभनरेतः उदकलक्षणस्य शोभनंहीतसरितः यदुदकम् ।
यद्वा सुपुरेतोयसात्तम् पुंसोरितःकारणभूतम् । ऋपमम्बर्षितारम् । नर्यापसम् नरेभ्योहितन्नयम्

तुदर्यजं ॥३७॥ हीतायदत्सुरेतसमृपुभम् ॥ हीतायदत्सुरेतसमृपु
भन्नदर्यापसुन्त्वष्टारुमिन्द्रमुप्रिश्वनाभिषजुन्नसरस्वतीभोजोनजतिरि
न्द्रियव्वुकीनरंभुसोभिषग्यशुः सुरयाभिषुजं श्रियानमासंरुम्पयुः

तद्यसात्प.कर्मसनर्यापसः तन्नर्यापसन्त्वष्टारम् देव्योहीतायजतु । किञ्च । इन्द्रमश्विना भिप-
जन्नसरस्वतीम् । इन्द्रम् अश्विनौभिषजञ्च सरस्वतीं देव्योहीतायजतु । केनयजतु । अजी-
नजतिरिन्द्रियद्वकोनरभसोभिषक् । नकारःसमुच्चयार्थीयः । अजीजञ्जतिर्जवः इन्द्रियञ्च योद्वकः
सरभसःसोदमोद्वजः भिषक् तेनयजतु । सुरयांष्टकलीमानि चिप्यन्ति इत्यतएवमुच्यते । यसः

सुरयाभेपजं श्रियानमासरन् । तथा मासरमुपादाय सुरयाचयजतु । यशोभेपजं श्रियासह
इन्द्रेयजमानिवा । अश्विसरस्वतीन्द्राच्च दैव्येनहोत्रा ईज्यमानाः पयःप्रभृतीनि व्यस्तु त्वमपि
हमनुष्यहोतः आज्यस्यज ॥ ३८ ॥ होतायब्रह्मनस्पतिम् । होतायजतु । वनस्पतिंशमितारं
सोमंःपरिस्रुताघृतस्मध्रुव्यन्त्वाज्यस्यहोतुर्यज ॥ ३८ ॥ होताय
ब्रह्मनुस्पतिंऽश्रमितारम् ॥ होतायब्रह्मनुस्पतिंऽश्रमितारंऽश्रुतक्
तुम्भीमन्मन्त्र्यु ऽराजानंऽव्यारघ्नन्नमसुशिश्वनुभामु ऽसरंस्वतीभिष
गिन्द्रायदुह ऽइन्द्रियम्ययुऽसोमंःपरिस्रुताघृतस्मध्रुव्यन्त्वाज्यस्यहो
गतक्रतुम् वहुकर्माणम् । भीमंमन्त्र्युं राजानंऽव्याघ्रम् । भीमंभयानकम् मन्त्र्युक्रोधात्मानम् ।
राजानमरथ्यानाम पणूनांऽव्याघ्रञ्च होतायजतु । नमसाश्विना नमसाहविषा । अश्विनौचहो-
तायजतु । भामंसरस्वतीभिषगिन्द्रायदुहइन्द्रियम् । याच भामंक्रोधम् । सरस्वतीभिषक् इन्द्राय
दुष्टेदीग्धि इन्द्रियञ्चताच्च दैव्योहोतायजतु । अश्विसरस्वतीन्द्राच्च दैव्येनहोत्रेज्यमानाः पयःप्रभृतीनि

वान्तु त्वमपि हेमनु यहीतराज्यस्यज ॥ ३६ ॥ हीताय च दग्निं स्वाहा । देवो हीताय जतु ।
 अग्निं प्रयाज देवतां वा आहवनीयम्वा । स्वाहा ज्यस्य स्त्रीकानाम् सुपुत्राह शोभनमाह यजमानः
 आवाग्यस्त्रीकानाम् स्त्रीकाविप्रुयः । स्वाहामिदसाम्पृथक् । शोभनमाह यजमानः मेदसां व-
 तुर्ध्वजं ॥ ३६ ॥ हीताय च दग्निं स्वाहा ॥ हीताय च दग्निं स्वाहा ॥
 हाज्यस्य स्त्रीकानां स्वाहामिदसाम्पृथक् स्वाहा च्यागं मुप्रिश्वब्ध्या ॐ
 स्वाहामिषं सरस्वत्यै स्वाहं ऋषुभमिन्द्राय सि ॐ हायुसहंस इन्द्रियं
 स्वाहाग्निं नभेषु जं स्वाहासीममिन्द्रियं स्वाहेन्द्रं सुत्वामाणां स
 पासम्बधानाम् पृथक्पृथक् । वपाः शयमाण आज्ञानाभिघार्थ्यन्ते तदभिप्रायमेतत् । स्वाहा ह्य-
 गमश्चिन्ध्याम् । ह्यागमे पर्यभशब्दाः पशुवचनाः । शोभनमाह यजमानः ह्यागपशुमश्विभ्याम् ।
 शोभनमाह मेपं सरस्वत्यै च । स्वाहा ऋषभमिन्द्राय । शोभनमाह यजमानः ऋषभम इन्द्राय ।
 कर्मभूताय इन्द्राय । सिंहाय अभिमवित्रे । पुनः कर्मभूताय । सहसेवलात्मकाय च । किंभूतम्-

पभम् इन्द्रियम् इन्द्रियात्मकमिति सामानाधिकरण्यात्सम्बन्धः । स्वाहाग्निन्नमो षजम् आजग्रभागौ
सुआहयजमानः अग्निहोमेषजम् । स्वाहासोममिन्द्रियम् । शोभनमाह यजमानः सोममिन्द्रि-
यात्मकम् । स्वाहेन्द्रं सुचामाणम् सवितारम्बकणम् भिषजाभ्यतिम् । पशुपुरोडाशशिवताः । सुआ-
हयजमानः । इन्द्रं सुचामाणम् सवितारञ्च । वरुणस्वैद्यानाभ्यतिञ्च । स्वाहावनस्पतिम्

वितारुं वरुणमिभुजाभ्यति ७ स्वाहाव्वनुस्पतिं मिप्रयग्पाथी नभेषुजं ८
स्वाहादृवाऽआञ्ज्यपाजुं प्राणोऽश्रुग्नि नर्भेषुजम्पयुः सोमः परि सुताषु
तम् धुव्यन्त्वाञ्ज्यस्य होतुर्द्वयं ॥ ४० ॥ [१२] होताय च्छटुभिश्चनौ

प्रियम्यायो नभेषजम् । सुआह यजमान.वनस्पतिम् प्रियम्याथञ्चात्रम् भेषजञ्च । पशुदेवता-
नां वनस्पतिम् । सुआहा देवाञ्चात्रापाः । प्रयाजानुयाजा वै देवाञ्चापाः शोभनमाह यजमानः देवा-
ञ्चात्रापाः ईजमाना वै देवा उत्तमे प्रयाजी स्मर्यन्त इत्यती विभक्तिवत्ययो वनकृतः । श्रुतिस्तु । देवा
हवा जसुर्हन्त विजितमेवानुसर्वयन्तः सठं । स्थापयेत्युपक्रम्य तउत्तमे प्रयाजीसूहाकारिथैव

सर्वयज्ञैः सठं स्थापयन्नित्याह । अतः साहाकाराः समाशिवचनाः समाशिवचनत्वाच्च साहा-
काराणान्देवतापदस्य चतुर्थ्यां भवितव्यम् । साहादेविभ्य आजापेभ्य इत्ययम् प्रकारः । जुपाणोअ-
ग्निभेयजम् । जुपाणः सेवमानः अग्निभेयजमेषधम् इन्द्रस्य जमानस्य वाकरोतु । अग्निसर-
सृतीद्राद्य दैवीनहीवेज्यमानाः पयःप्रमृतीनि वान्तु त्वमपि हेमनुष्य होतराजप्रसायज ॥४०॥

च्छागंस्य ॥ वृपायामेदंसीजुषतां ७ हुविर्होतुर्यजं ॥ होताय जुत्सरं स्व
तीक्ष्णस्य वृपायामेदंसीजुषतां ७ हुविर्होतुर्यजं ॥ होताय जुत्सुदिन्द्रं
सृप्रुभस्य वृपायामेदंसीजुषतां ७ हुविर्होतुर्यजं ॥ ४१ ॥ होताय जुत्सु

(१) होताय जुत्सु विनौच्छागस्य त्रयोवपानां प्रेषायथालिङ्गम् । दैव्यो होताय जतु । अश्विनौच्छागस्य
वपायामेदसः । तैह प्रकृतिर्मेदः । तीर्च्यमानो जुपेतां हविः स्वंच हेमनुष्य होतयंज । होताय-

(१) का० होता यच्चदश्विनाविति त्रयो वपानां त्रैषा यथा लिङ्गम् । होतां यच्चदश्विनौच्छागस्य होता यच्चत्सररूतोम्
होता यच्चदिन्द्रस्य भेदमिति त्रयो वपात्रयस्य क्रमात् त्रैषा एककण्डिकायामिति सूत्रार्थः ।

चत्सरस्वतीमिंपस्य । जुषतामित्येकवचनविशेषः । होतायन्नदिन्द्रसृषभस्य । सममन्यत् ॥ ४१ ॥

(१) होतायचदश्विनौ सरस्वतीम् । ग्रहाणामिंपः । दैव्योहीतायजतु अश्विनौचसरस्वतीञ्च इन्द्रञ्च-
सुत्रामाणम् एवं होतारसुक्ता अथेदानीमध्वर्यूनाह । हेअध्वर्यवः इमेसीमाः सुरामाणः सुर-

प्रिश्वनौसरस्वतीमिन्द्रं सुत्वासांणमिमेसीमांसुरामांणश्छागैर्न्नमेषु
ऋपुभैःसुताःशष्प्रेन्नतोक्वमंभिलुजैर्महस्वन्तोमदामासरेणुपरिष्कु
ताःशुक्लाः पर्यस्वन्तोमृताः प्रस्थितावीमधुप्रञ्चतुस्तानुप्रिश्वनुासरं

मणीयाः सुरावन्तोवासुरामयावा । छागैर्नमेषैः ऋषभैः सुताः । नकाराः सर्वसमुच्चयार्थीयाः ।
छागैश्च मेषैश्च ऋषभैश्च सुताअभियुताः समर्थीकृताः । शष्पैश्च तोकमभिश्च लाजैश्च महस्वन्तः
महाभागवयुक्ताः महातर्पणीयाः । मासरेणपरिष्कृताः । संपर्युपेभ्यः करोतीभूपणेसुट् । मास-

(१) का० प्रराणां चतुर्थं । होता यच्चदश्विनौ सरस्वतीमिन्द्रमिति चतुर्थी ग्रहाणां मेष । होता यच्चदश्विनौ सरस्वती
सुट्, रश्चितारमिन्द्रश्च यच्चत् यजतु । होतारमुक्ताध्वर्यूनाह हे अध्वर्यवः ।

रेणश्नद्धताः । शुक्राः शोचिष्मन्तः पयस्वन्तः पयसासंयुक्ताः अमृताः अमृतकल्पाः प्रस्थिताः
 शोमाभिसुखीभूताः वः युष्मत्संबन्धेन । द्रव्यध्वर्युविषयम् । मधुश्चुतः मधुस्रवाः मधुचरणाः
 तानेतान्सोमान् अश्विनौचसरस्वतीच इन्द्रश्चसुत्रामा । साधुत्राणः ब्रह्महानुषताम् जुपित्वाच ।
 सोऽपसोममयग्नाधु पिवन्तुच मदन्तुच व्यन्तुच । त्वमपि हेमनुषाहोतार्यज ॥४२॥ (१) होतायचदश्वि-

सुतीन्द्रः सुत्वामव्वृत्नुहानुषन्तां सोम्यमधुपिवन्तुमदन्तुव्यन्तु
 होतुर्द्वयं ॥ ४२ ॥ होतायचदश्विनौ च्छागं स्य ॥ हविषुऽआत्तासु

द्वमंद्भ्युतोमेदुऽउद्भृतम्पुराह्विषोऽभ्यऽपुरापौरुषेऽद्यागमीघस्तान्ननङ्घासे
 नीष्ठागस्य । प्रैषः । होतायजतु । अश्विनौष्ठागस्य ऋगाङ्गस्यतावश्विनौष्ठागसम्बन्धिनः हविषः
 आत्ताम् । अदभघणे । अभघयताम् भचितवन्तौ । अद्यअस्मिन्द्यवि । मध्यतोमेदउद्भृतम् । उदरम-
 धातोवपालक्षणस्मेदः उद्भृतम् हृद्यहोमः कन्दसिंहस्यप्रतिभकारः । पुराह्विषोभ्यः पूर्वमसुररजोभ्यः

(१) ऋ० हविषामन्तरे ययास्त्रिङ्गम् चतुर्थी प्रैषादप्रे पठामाना होता यच्चदश्विनी ऋगागस्य हविष इत्याद्यास्त्रयो
 ययास्त्रिङ्गमाश्विनादिचरियार्गाना प्रैषा इत्यर्थः ।

यन्नहे षट्भोगा । पुराचपौरुषेय्याद्यमः पुरुषार्थम् गृह्यते इति पौरुषेयीगृप् तस्याः पौरुषेय्यागृभंः
 इडायाद्ग्रथर्थः । नहि वपायागे इडा विद्यते । यावेवम् वपाहविष आत्तान्ताविदानीम् घस्ताम्बचय-
 ताम् अङ्गानांस्वमंगभूतमितियेषः विशेषणैर्विशेषसराधग्राहारः । नूनन्निश्चयेन । किम्भूतानामङ्गा-
 नाम् घासेयासे अच्चाणाम् अश्वदात्तानाम् घासेयैरजितं खेच्छयाघासेवायान्यजराणिस्युः । यवसप्र-

ऽअञ्ज्जाणुं द्यवं सप्रथमानां सुमत्त्वं राणां शतशुद्धियांणामग्नि
 ष्वान्तानाम्पीवोपवसनानाम्प्राश्रवृतः श्रोणितः श्रितामुत ऽडत्साडु

यमानां यवसानामन्नानां यानिप्रथमानिमन्त्रैः संस्कृतत्वात् । एतद्वैपरममन्नाद्यं यन्मांसमितिश्रुतिः ।
 सुमत्त्वरणाम् सुमत्स्वयमित्यर्थः । स्वयमेवयानिचरन्ति अदितानि । शतशुद्धियाणाम् बहुशु-
 तीनाम् रुद्रइति हि स्तोत्रनाममुपठितम् रुद्रसप्रस्तोतुरिमाशुद्धियासुतयः । बहुशोवारुद्राणाम्
 अग्निज्वात्तानाम् अग्निनासाधुपाकार्थमासादितानाम् अग्निनासुष्टतानामित्यर्थः । पीवोपवसना
 नाम् पीवशब्दः स्थूलवचनः । पीवभिः स्थूलैरुपोषितं धैरवदानैः स्थूलानामुपवसनम् समीप-

स्थितिर्यपामितिवा । किञ्च । पार्श्वतःशोणितः शितामतउत्सादतः । अङ्गादङ्गादवत्तानाम् पार्श्व-
 तोवत्तानाम पार्श्वपरशुमयमङ्गभवति । शोणितोवत्तानाम् शितामतीवत्तानाम् । शितामशब्देन
 यद्यथागितान् । योनिर्वागिताम् मेदीवागिताम् इतिव्याख्याभिदाः । उत्सादनप्रदेशात् छेदनप्रदे-
 तोङ्गादङ्गादवंत्तानुङ्करंतऽपुवाग्निष्वनांजुषेतांश्चुविहोतुर्थ्यजै॥४३॥
 होतावबुत्सरस्वतीस्मेप्रस्यहृविषुऽआवयदुद्यमङ्घ्रुतोमिदुऽउदभृतम्पु
 राद्विपोब्ध्यऽपुरापीरुषेदयागभौघसङ्गनङ्घ्रासिऽअञ्जनाणांश्वयवसप्रथमा
 नां सुमतक्षराणां श्रुतशुद्धियाणामगिगनञ्शुत्तानुग्नीवीवोपवसना
 शात् । अथत्तानाम् । एवमङ्गादङ्गादवत्तानाम् । करतएवाग्निष्वनौद्विमितिशेषः । बुधेताश्च पुनर्वच-
 नमादरार्थम् त्वमपि इमनुद्यहोतय्यज ॥ ४३ ॥ होतायश्चत्सरस्वतीस्मेप्रस्य । होतायजतु सरस्वती-
 म् । याश्चिपश्चावयत् । आङ्पूर्वसवने; खादनार्थस्य लिटिभूतार्थाभिधायिन्येतद्रूपम् । घसत्लोः

डर्बेलेट् । जुपतामिकवचनम् अन्यदुक्तम् ॥ ४४ ॥ हीतायचदिन्द्रमृषभस्य । तुल्यव्याख्यानम् ॥ ४५ ॥

नारुपाप्रभ्रवृतःश्रीगितःश्रितासुतऽल्लसादुतीङ्गदङ्गादवतानानुङ्गरदि
वदसरस्वतीजुषतां७हुविर्होतुर्थजं ॥ ४४ ॥ हीतायजुदिन्द्रमृषभ
स्यहुविपुऽआवयदुह्यमंछ्रातीसेदुऽउदभृतमुराह्वेषोव्यऽपुरापौरुषिदया
गुभोधसंन्ननङ्गासेऽअचचागांयवसप्रथमानां७सुमदक्षराणां७श्रत
रुहियांशासगिनष्वुत्तानुम्नीवोपवसनानारुपाप्रभ्रवृतःश्रीगितःश्रि
तासुतऽल्लसादुतीङ्गदङ्गादवतानानुङ्गरदिवमिन्द्रोजुषतां७हुविर्होतु
र्थजं ॥ ४५ ॥ हीतायजुहनुस्पतिंसुभि ॥ ह्विपुष्टतंसयारभिष्टया

हीतायचहनस्पतिम् । (१) वनस्पतिप्रैषः । हीतायजतु वनस्पतिंयूपम् । अभिह्विपिष्टतमयारभिष-
ट

(१) का० उत्तमी वनस्पतिस्त्रिंशत्कृतौ । अन्ते पठ्यमानौ हीता यच्चहनस्पतिमभि हीता यच्चदन्तिं स्त्रिंशत्कृतमिति क्रमेण
वनस्पतियागे स्त्रिंशत्कथागे च प्रै फी । १८ । १६ । २५ । १ ।

यारगनयाधित । कस्मादनस्पतिम् यजतु । ह्रियब्दीयन्मात् अर्थयस्मात् अर्थ्यधित स्याद्वीरिच्चैतिद-
धातेर्लुङ्ङिति अभिधारितवान् । केनाभिधारितवान् । पिष्टशब्दोरूपवाची । पिष्टतमया । रभि-
ष्टयाच । अलब्धतमया । अतिशयेननियमकारिण्या । रशनयाजालभृतया । प्रार्थयामि

रशुनयाधित ॥ यत्रुप्रिष्वनोश्छागंस्यहुविषःऽप्रियाधामानियत्रुसुरे
स्वत्यामिषस्यहुविषःऽप्रियाधामानियत्त्रेन्द्रस्यऽऽष्टप्रुभस्यहुविषःऽप्रि
याधामानियत्त्राग्नेः प्रियाधामानियत्तलुसोमस्यप्रियाधामानियत्त्रे
न्द्रस्यसूत्त्राग्नेः प्रियाधामानियत्त्रसवितुः प्रियाधामानियत्त्रुव्वरुण
स्यप्रियाधामानियत्त्रुव्वनुस्पतैः प्रियापाथां ॐ सियत्त्रुदेवानांमा

वनस्पतिम् । यत्रदेशेअश्विनौष्ठागस्यच हविषश्चप्रियाप्रियाणिधामानि स्थानानि । यत्रसरस्वत्याः
यत्रेन्द्रस्य । एताःपशुदेवताः । अथाज्यभागी । यत्राग्नेः यत्रसोमस्य । अथपशुपुरीडाशदेवताः

यवेन्द्रस्यसुखाग्णः यत्रसवितुः यत्रवरुणस्य यत्रवनस्पतैः । प्रियापाथांसि । पायःशब्दीन्नवचनः ।
 वनस्पति.पशोरिवाहम् । अथप्रयाजानुयाजः । यत्रदेवानामाज्यपानाम् अथस्त्रिष्टकम् ।
 यत्वारनेर्होतुः प्रियाणिस्थानानि । तत्रतेपुस्थानेषु एतान्पशून् । प्रस्तुत्येवप्रस्तुत्यच उपस्तुत्येव ।
 अतिशयार्थपुनर्वचनम् । उपवासस्रघत्उपावच्छजतु । रभीयसद्रवकृत्वी रभराभन्त्ये रभसाश्चपशून्कृत्वा
 ज्युपानांमिप्रुयाधामानिवत्त्रुगर्गनेर्होतुःप्रिप्रुयाधामानितत्लैतान्प्रुस्तु
 त्येप्रुस्तुत्येवोपावस्रब्रुह्मौयस ऽद्रवकृत्स्वीकारदेवन्देवोव्वनुस्पतिंज्यु
 षतां७ह्रुविर्होतुर्द्यज ॥४६॥ होतायचदुग्गिनं७स्त्रिष्टकतम् ॥ होता
 यचदुग्गिनं७स्त्रिष्टकतुमयाडुग्गिनरुभिप्रवनुश्छागंस्यह्रुविषःप्रिया
 कारत्करोतु । एवंदेवोवनस्पतिर्जुपताम् हविःत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ४६ ॥ होतायचदग्नि
 स्त्रिष्टकतम् । स्त्रिष्टकत्वैषः । दैव्योहोतायजतु । अग्निंस्त्रिष्टकतम् । कस्माद्धेतोरित्यतश्चाह ।
 अथाट् अघासीत्इष्टवान्एवमग्रेपि । योग्निः अग्निवनीःछागस्यच हविपश्च प्रियाणिधामानि ।

अयाद्दसरस्वत्याःअयाद् इन्द्रस्य । प्रधानदेवताः । अयाद्अग्नेः अयाद्दसोमस्य । आज्यभागौ
 अयाद् इन्द्रस्यसुताग्णः अयाद् सवितुः अयाद्वरुणस्य । पशुपुरीडाग्णदेवताः । अयाद्वन-
 स्यतेः प्रियाणिपायांस्यन्नानि । वनस्पतिः प्रधानाङ्गदेवता । अयाद्वेवानाम् आज्यपानाम्
 धाम्नान्वययाद्दसरस्वत्यामिषस्यह्रुविषंःप्रियाधाम्नान्वययाडिन्द्रस्य ऽ
 ऋषुभस्यह्रुविषंः प्रियाधाम्नान्वययाडुगनेःप्रियाधाम्नान्वययाटटसो
 मंस्यप्रियाधाम्नान्वययाडिन्द्रस्यस्रुत्त्राम्भणःप्रियाधाम्नान्वययाटटस
 वितुःप्रियाधाम्नान्वययाडूर्णस्यप्रियाधाम्नान्वययाड्वनुस्रुत्तैःप्रिया
 प्राथ्याःस्ययाड्देवानामाज्यपानानाम्प्रियाधामानिवचदुगनेर्हीतुः
 प्रियाधामानिवचुत्स्वस्महिमानुमायजतुमिज्यया ऽद्वषःक्षुणीतुसोऽ

प्रयाजानुयाजाआज्यपाः । यच्चदग्नेर्हीतुः यच्चत्त्रुष्टवान् अग्नेर्हीतुःस्विष्टकृतः स्वयमेवप्रियाणि-
 धामानि । यच्चत्त्रयाचीत् । स्वस्महिमानम् स्वकीयांविभूतिम् । किञ्च । आयजतामिजया-

इपः । यजतामिति वचनव्यत्ययः । आद्रजग्रा अभियष्टव्यायागार्हा इपः प्रजाः । इषान्नेनतासां स्थिति
 कल्पतिश्चेति इपः प्रजा उक्ताः यागशीलायागार्हाः प्रजाभवन्तीत्यर्थः । कृणोतु करोतुसः अध्वरा अध्वरा-
 न्यन्नान् जातवेदाः सुपताञ्च हविः । हेमनुष्यहीतः त्वमपियज ॥ ४७ ॥ (१) देवस्वर्हिः । एकाद-
 गानुयाजप्रैषाः अश्विनसरस्यतीन्द्रदेवत्याः व्यवहितपदप्रायाः यत् देवस्वर्हिः सुदेवम् शोभनादेवा
 अद्दूरान्जातवेदानुप्रताञ्छुहविर्हातुर्यजं ॥ ४७ ॥ [७] देवस्वर्हिः
 सरस्वतीसुदेवमिन्द्रेऽश्विप्रवनां ॥ तेजोनचक्षुरुद्भ्योर्बुर्हिषादधुरि
 णिद्र्यं व्वंसुवनेवसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ४८ ॥ देवीर्द्वारः ॥ देवीर्द्वारो
 अर्थेति सुदेवम् । तेन वर्हिषा सरस्वती अश्विनौ चन्द्रे । तेजोन नकारः समुच्चये । तेजश्च चक्षुश्च
 इन्द्रियश्च अद्भ्योः अद्भ्योः दधुः । वसुवननायधनलाभाय । वसुधेयस्य धननिधानाय च । व्यन्तु
 पिवन्तु अश्विनसरस्वतीन्द्राः त्वमपियज । अयं समस्तार्थः । यद्देवं तेन वर्हिषा सरस्वती
 (१) का० षनुयाजप्रैषा देव वर्हिरिति याज्याय । देव वर्हिः सरस्वतीत्याद्या एकादश कण्डिकास्त्रिपशोरनुयाजाना प्रैषा
 याज्याय भवन्तीत्यर्थः । १८ । ७ । ८ ।

अश्विनौचतेजदचयन्तोः । इन्द्रियञ्चदधुः । एवमये पि ॥ ४८ ॥ देवीर्धारः । यादेव्यःयज्ञगृह-
 द्वारः ताभिःअश्विनौभिपयजौच । सरस्वतीच प्राणञ्चनसिनासिकायाम् वीर्यञ्चङ्गिन्द्रियञ्च । द्वारः
 द्वारभिरिति विभक्तिव्यत्ययः । इन्द्रे दधुः । वसुवनेन्द्रतिव्याख्यातम् ॥ ४६ ॥ देवीउषासौ । नक्तो-

ऽअश्विनवनाभिपयजेन्द्रेसरस्वती ॥ प्राणञ्चवीर्य्यं न्नसिंहारोदधुरिन्द्रि
 यं वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तयजं ॥ ४६ ॥ देवीऽउषासौ ॥ देवीऽउषा
 सावुश्विनवनासुत्त्रामिन्द्रेसरस्वती ॥ वसुन्नव्वाचमुस्यऽउषाव्यान्दधु
 रिन्द्रियं वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तयजं ॥ ५० ॥ देवीजोषी ॥ देवीजो ष्ट्री

पासावितिप्राप्तं छान्दसः प्रातिपदिकलोपः । यौदेव्यौनक्तोपासौ ताभ्याम् अश्विनौसुत्रामाशोभन-
 वाणौ सरस्वतीच । वलञ्चवाचञ्च आसेमुखे । इन्द्रियञ्चङ्गन्द्रे । उषाभ्यांनक्तोषाभ्यान्दधुः
 व्याख्यातमन्यत् ॥ ५० ॥ देवीजोषी । यदेव्यौजोपयित्यौ द्यावापृथिव्यौ इतिवा । अहोरात्रे-

इतिवा । शस्रास्रसमाचेतिकात्यक्यः । ताभ्याञ्चोष्ठीभ्राम् सरस्वतीचाश्विनीच इन्द्रमश्रवईयन् ।
 कथमवईयन् । श्रोत्रश्चकर्णयोः यशश्च इन्द्रियञ्च इन्द्रेदधुः । वसुवनद्वति समञ्जसम् ॥ ५१ ॥
 देवीजर्जाहुती । नोद्ग्राप्तुल्यदेवताविकल्पः । येदेव्यौ जर्जाहुती रसवती आहुतिराह्वानम् । दुधे-

सरस्वत्युश्रिवनेन्द्रमईयन् ॥ श्रोत्रञ्चन्नकर्णयोश्चोष्ठीभ्राम् इन्द्रमईयन् ।
 इन्द्रियवसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुवज्ज ॥ ५१ ॥ देवी ऽ जुज्जाहुती ॥
 देवी ऽ जुज्जाहुतीदधेसुदधेन्दुसरस्वत्युश्रिवनाभिषजावतः ॥ श्रुक्त्र
 न्नञ्जयोतिस्तनयोरहुतीधत्त ऽ इन्द्रियवसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुव

दुग्धे सुदधेमुदोहने । उपरितनेईर्चे आहुतीशब्दः श्रूयते सद्रहकृतविभक्तियत्ययः समर्थीक्रियते ।
 ताभ्यामाहुतीभ्राम् सरस्वतीच अश्विनीच मिश्रजौभवतःभवन्तीतिवचनञ्चत्ययः । इन्द्रमितिशेषः ।
 कथं कृत्वा । शक्रश्चजोगतिश्च पयोलचणम् स्तनयोःइन्द्रियञ्च इन्द्रे धत्तइतिदिभक्तियत्ययः दधुः ।

यसुवनेद्वति व्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ देयादेवानाम् । यौदेवीहोतारी देवानाम्भिषजौ ताभ्यां-
होतृभ्यांवपट्कारेश्च । अश्विनौचसरस्वतीच इंद्रमृद्रेद्वतिविभक्तियत्ययः । इन्द्रियञ्च त्विषि-
न्दीपिञ्च हृदयेमतिञ्चदधुः । वसुवनेद्वति समञ्जसम् ॥ ५३ ॥ देवीस्त्रिसः । यादेव्य स्त्रिसः

जौ ॥ ५२ ॥ देवादेवानाम् ॥ देवादेवानांभिषजुाहोतांरुविन्द्रंमुषिप्रव
नां ॥ वृषट्कारैःसरस्वतीत्विषिन्महृदयेमुतिहोतृंब्यान्दधुरिन्द्रि
यंवसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ५३ ॥ देवीस्तिस्रः ॥ देवीस्ति
स्रस्तिस्रोदेवीरुषिप्रवनेडासरस्वती ॥ शूषुन्नमञ्छुनाब्भ्यामिन्द्रायद
धुरिन्द्रियंवसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ५४ ॥ देवऽइन्द्रः ॥ देव

सरस्वतीडाभारत्यः तिस्रोदेवीः अत्रविभक्तियत्ययोध्याहारश्च वाक्यवशात् । तिस्रभिर्देवीभिः-
सरस्वतीडाभारतीभिः । अश्विनौचद्दडावसरस्वतीच । शूषुवलञ्च मध्येनाभ्याम् इन्द्रियञ्च । इन्द्रा-
यइन्द्रे इतिविभक्तियत्ययः । दधुः । वसुवनेद्वतिः समानम् ॥ ५४ ॥ देवइन्द्रः । यौदेवःइन्द्रः ।

इन्द्रपरमीश्वर्यं । परमीश्वर्ययुक्तः । नराग्रंसः नराभस्मिन्नासीनाः शंसन्तीति नराग्रंसः त्रिवरुयः त्रि-
 यष्टः मदीश्वर्यानाग्नीषीः । त्रिलोक्यावाविष्टः । यस्य च सरस्वत्याश्चस्विभ्याश्च ईयते उच्चतेनी-
 यतीरयः । सयज्ञः । रेतो न रेतश्च मृतस्य रूपसु जनिवज्जन्मच । इन्द्राय इन्द्रे इन्द्रस्य वेति-
 विभक्तिव्यत्ययः । कथंभूतोयज्ञः । त्वष्टात्वचतिः करोत्यर्थः । जगतः कर्ता । दधत् दधातु इन्द्रि-

इन्द्रो नराग्रंसस्त्रिवरुथः सरस्वत्याश्चिष्वभ्यामीयतुरथः ॥ रेतो नरु
 पसुमृतं जूनि त्त्रिमिन्द्राय त्वष्टा दधत् इन्द्रियाणि वसुवने वसुधेयं स्य व्य-
 न्तुयजं ॥ ५५ ॥ देवो द्वैवैः ॥ देवो द्वैवैर्वनुस्पतिर्हि रं राण्यपर्णोऽञ्च
 शिष्वभ्यां १ सरस्वत्यासुपिष्णुलऽइन्द्राय पचथ तु मधुं ॥ ओजो नजुति

यापि च । यमुयन इति व्याख्यातम् ॥ ५५ ॥ देवो द्वैवैः । यो देवो वनस्पतिर्यूपः । देवैर्हि राण्यपर्णः
 यम्यदेयाश्चिररामयानिपर्णानि । रूपकोत्पलकारः । यश्च अश्विभ्यां सरस्वत्या च सुपिष्णुलः । अश्वि-
 नो सरस्वती च यम्ययनस्पतेः फलानीत्यर्थः । इन्द्राय इन्द्रायश्च यः पच्यते फलति मधुमधुराणि फलानि ।
 सयनस्पतिः ऋषभः ऋषभशब्दः पूजावचनः । पूज्यः । जूतिः । जूतिर्जवतेः । वेगवान् । ओज-

यभामस्र भामगव्यःक्रोधवचनः इन्द्रियाणिच नःअस्माकम् अस्मदोद्दयोच्चितिवहुवचनम् दधत्-
 दधातु । वसुवनेन्द्रतिव्याख्यातम् ॥ ५६ ॥ देवम्बर्हिः । यस्माद्देवम्बर्हिः वारितीनामूडकवती-
 नाया वारिप्रभवानांवा वरतराणाम्बाओषधीनांसम्बन्धि । अध्वरेस्तीर्णम् अश्विनभ्यामध्वर्युभ्याम्
 ऊर्णोषदा. ऊर्णोषदु । सरस्वत्याच । स्तीर्णमित्यनुवर्तते । तस्मात् स्तीर्णसुखरूपम् ईन्द्र-

र्षेपुभीनभामुंभवनुसपतिर्नोर्दधदिन्द्रियाणिंवसुवनेव्वसुधेयस्यव्य
 न्तुयजं ॥ ५६ ॥ देवम्बर्हिः ॥ देवम्बर्हिर्व्वारितीनामदूध्वरेस्तीर्णम्
 प्रिश्वब्ध्यामूर्णोषदाऽसरस्वत्यास्योनमिन्द्रतेसदः ॥ ईशायैमुन्द्युर्दरा
 जानम्बुर्हिषादधुरिन्द्रियंवसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ५७ ॥ देवो

तवसदःस्थानम् । किञ्च तस्मिन्सदसि । ईशायैईशिताय रैश्वर्यायमन्युंक्रोधम् त्वाराजानम्
 इन्द्रियस्र अश्विनौचसरस्वतीचवर्हिषादधुः । यद्वा ईशानायतवमन्युंराजानमिन्द्रियञ्च । अश्वि-
 नौसरस्वतीच षविषादधुः । वसुवन इति व्याख्यानम् ॥ ५७ ॥ देवोअग्निः । योदेवोअग्निः

स्विष्टकृत् शोभनमिष्टं कर्तव्यमित्यय मधिकारो यस्य सतथोक्तः । देवान् यच्चत् इष्टवान् । यथा-
ययम् । यथा स्वयं यथायथम् योयथायथव्यः सतथेत्यर्थः । एवं सामान्यत उक्त्वा अर्थेदानीं विशि-
ष्यत आह । होतारो अयञ्चाग्निरसौ चमथ्यमोवायुः । होतमिवावरुणौ वा । इन्द्रश्च अग्निदानीं च
वाचाकृत्वा वाचश्च सरस्वतीञ्च अग्निञ्च सोमञ्च यचदिति सम्बन्धः । स्विष्टकृत्स्विष्टः शोभनमिष्टः

ऽअग्निः स्विष्टकृत् होवाग्न्यं यथायथुष्टं होतारुः । विन्द्रं मुष्टिप्रवनां ब्रुवा
व्वाचुष्टं सरस्वतीं मग्निं सोमं ऽस्विष्टकृत्स्विष्टुऽ इन्द्रंः सुत्रामां सवित्ता
व्वरुणो भिषगिष्टो द्विर्वीव्वनुस्पतिः स्विष्टकृत् होवा ऽस्विष्टकृत् होवा ऽस्विष्टकृत् होवा ऽस्विष्टकृत्
ऽ अग्निरुग्निनु होता होतलेस्विष्टकृत् होवा शोनिधंदिन्द्रियमूर्जुमर्पंचिति

इन्द्रः सुत्रामाच इष्टः सविता इष्टः वरुणो भिषक् इष्टश्च देवो वनस्पतिः । स्विष्टा देवा आज्यपाः प्रया-
जानुयाजाः इष्टश्चाग्निरग्निना । अर्थेदानीं होता स्विष्टकृत् होत्रेमानुयाय । यथो नदधत् ।
ददात्यर्थे दधातिः । ददातु । इन्द्रियश्च जर्जश्च अपचितिम्पूजाश्च स्वधामन्नश्च । वसुवने इति

व्याख्यातम् ॥ ५८ ॥ अग्निमद्य । सूक्तवाक्यैः । (१) अग्निम् अद्यच्छिन्द्यवि हीतारम् अह-
णीत वृतवानर्थं यजमानः । किंकुर्वन् पचन् पत्नीः पक्तव्यानि वसूनिद्वतिसामान्यव-
चनम् । अथविशेषः पचन् पुरोडाथान् पशुपुरोडाथान् । वधन् पशुंयूपेद्वतिशेषः । अश्वि-

ॐ स्वधाँव्सुवनेँव्सुधेयस्यव्यन्तयजं ॥ ५८ ॥ अग्निमुद्यहीतारमद्य
णीत्वायंत्यजमानुः पचुद्वपक्त्वीः पचन्पुरोडाभाँव्नुधधन्नन्निश्वब्ध्या
ब्ध्यागुः सरंस्वत्यैमुषमिन्द्रायऽच्छप्रुभं सुन्वन्नुनिश्वब्ध्याँः सरंस्व
त्याऽइन्द्रायसूत्वाग्णेसुरासोमान्तसूपुस्तथाऽब्रुद्य ॥ ५९ ॥ सुपुस्त्या

भ्याँद्यागम् अश्विनोरर्थेद्यागम् सरस्वत्यैमेषम् । इन्द्रायचक्षुषभम् । अन्यच्चसुन्वन् अश्विभ्याँसरस्व-
त्यैचइन्द्रायचसुवाग्णेसुरासोमान् । तानिचवस्तूनि कुतो न्ययजमानः । अग्निहीतारमद्यणीति-

(१) का० प्रनिमयेति सूक्तवाक्यैः । अग्निमद्य हीतारमित्यादि । वृक्ता वृशूल्यन्तः कण्डिकातयात्मकः सूक्तावाक्यै
प्रैषो भवति ।

सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ सूपस्याश्चद्य । साधुयज्ञमुपतिष्ठति इतिसूपस्थाः अद्यअस्मिन्द्यविदेवःवनस्पतिः
 अभवत् । अस्विस्थां ह्यगेन सरस्वत्यैचमेषेण इन्द्रायचकषमेण । कायमेवमवगम्यत इत्यतश्चाह ।
 अचन्तान्भक्षितवन्तः अश्विप्रभृतयः तान्छागादीन् । कुतश्चारभेत्थाह । मेदस्तः वपाया-

ऽश्रुद्यद्वीव्वनुस्पतिंरभवदुप्रिश्वब्ध्याब्ध्वागिनुसरंस्वर्त्यैमुषेणेन्द्रायऽक्त
 प्रभेणाचुंस्तान्मेदुस्तः । प्रतिपचुतागुंभीषुतावीह्वधन्तापुरोडाशैरपुरं
 प्रिश्वनासरंखुतीन्द्रः ÷ सूत्वामांसुरासोमांस्त्वामुद्य ॥ ६० ॥ त्वामुद्य

* ऽक्तंषऽआर्षेयऽक्तषीणान्नपाददृषणीतुयंयजंमानीबुहुब्भ्युऽआसङ्गं
 आरभ्य । प्रतिपचतागुभीषत । प्रत्यभीषत प्रतिगृहीतवन्तः । पचतापक्वानि अग्निपक्वानि
 धवदानानि । अवीह्वधन्तच पुरोडाशैः । किञ्च । अपुःपीतवन्तः अश्विनौचसरस्वतीच इन्द्र-
 चसुत्रामा । सुरासोमान् सुराचसोमाश्च । यद्वा सुरामयान्सोमान् ॥ ६० ॥ त्वामद्य । देव्यो-

० ऋषऽआर्षेयकृ पीषापपाद दृषणीतेति ससुदायस्वप्रचयन्तु अनेकमपीतिकात्यायगन्तूरेभवति अस्थार्थः स्वरितादच

होताग्निरुच्यते । त्वाम् अद्य ईश्वरे मन्त्राणां द्रष्टः । ईश्वर्ये यजमानश्चाप्येवैव्रियते इत्येवंसं-
 वोध्यते । ईश्वरीणामृत्विजान्नपात्पुत्रं अष्टणीतवृत्तवान् अयं यजमानः । बहुभगो देवेभ्यः आस-
 इतेभ्यः त्वामेव अष्टणीतेत्यभिप्रायः । किमर्थम् एषः मे मह्यम् देवेषु वसुधनम् वारिवरणीयम्

तेवभ्य ऽऽपुषमे देवेषु वसुष्वस्वार्थीयं द्यतु ऽ इति ताया देवा देवदानान्बन्ध्यतु
 स्तान्बन्ध्यस्मि ऽ आचु * शास्त्राचंगुरस्वप्रितश्च होतुरसिंभद्रवाचर्याय

आयच्यते आदास्यति अयन्दातंसमर्थद्विति । एवञ्च । ताया देवा देवदानान्बन्ध्यतु । ता तानि । या यानि ।
 ई देवयानि देवादानानि अदुःदत्तवन्तः । इमानि अस्मै यजमानाय दातव्यानीति । तानि-
 अस्मै यजमानाय । आचशास्त्राच गुरस्व । आकारौ भिन्नक्रमौ । आशास्त्राच इच्छा । आगुरस्व च

रात्परं च न्बन्ध्यवर्द्धितं पदमनुदात्तमचरमेकमनेकं वा तत्सर्वमुदात्तमयम् भवति उदात्तमयः प्रचयापरपर्यायः कुतः इयं गङ्गास्वरिता-
 त्परमनुदात्तमुदात्तमयम् इत्यत्र स्वरिता दितिपञ्चगम्यन्तस्य यथात् ।

० शास्त्रास्त्वैत्यत्र द्विसकारो भवति नान्यत्र कुतः द्विसकारं ० शास्त्रास्त्विति अस्वार्थः हीसकारी अस्मिन्पदद्वयद्विति
 द्विसकारम्पदद्वयम् इति काल्यानिनीकस्वात् प्रा० अ० ४ । सू० १८५ ।

गुरीउद्यनने । उद्यच्छ्व । दानाय । प्रेषितश्वासि हेहीतः । रुद्रवाच्याय । भन्दनीयवचनाय
 भद्रञ्चवचनम् त्वं व्रयाद्भति । अथेदानीं प्रेषितोमानुषो हीतासूक्तावाकाय । कथंछत्वासूक्तावृहि ।
 सूक्तानिसाधवचनानि वदद्भति ॥ ६१ ॥ समाप्ता सोत्रामणी ।

इति उच्चटकतौ मन्त्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः २१ ॥

प्रेषितोमानुषःसूक्तावाकायसूक्तावृहि ॥ ६१ ॥ इतिवाजसनेय
 संहितायांएकविंशोऽध्यायः २१ ॥

* तेजोसिशुक्लमुमृतमायुष्माऽत्रायुर्मंपाहि ॥ देवस्यस्वासवितुः

(१) अयात्रमेधद्यतुर्भिरध्यायैः तंप्रजापतिरपश्यत् । तेजोसि । सौवर्णम् निष्कम् प्रतिमुच्च

(१) सर्वकाममा राप्त्रोऽत्रमेध' तस्य फाल्गुनयुक्ताष्टम्यामारुथ । का० निष्क पतिमुच्चन् वाचयति तेजोऽसीति । २० । १ । १५ ।
 चतुःसुवर्णनिमित्तं आभर्णव्रियेयो निष्क तंयजमानकण्ठे प्रतिवध्नध्वर्युस्तेजोऽसीति मन्त्र पाहीतान्त वाचयति च
 निष्क प्रातर्होमाले पूर्णाहुतिं कृत्वाध्वयंवदद्यादिति सूत्रार्थ ।

• तेजोसिपद्यानयएकाहिङ्गारायहेतस्ववितुर्देवसिष्कमुमृतमायुष्माऽत्रायुर्मंपाहि ॥ इत्यथोऽग्नेयपदिर्केकोत्रविठं०यतिश्चतुस्त्रिठं०श्रयत् ।

न्वाचयति । यस्मात्तेजस्वमसि शुक्रञ्चाग्निः । अग्निर्हवा अपोभिदध्यावित्युपक्राम्यतासुरितः प्रा-
सिञ्चत्तद्विरण्यमभवदितियुतिः । असृतञ्च अग्निप्रभवत्वात्दानेनासृतत्व प्रदानाच्च । हिरण्यदा
असृतत्वं भजन्तेइतियुतिः । आयुपद्मपातागोपायिता । अतः त्वां प्रार्थये । आयुः मेसम-
पाहि । यज्ञसमार्थमायुः प्रार्थते । रजनामादत्ते । (१) देवस्यत्वेतिव्याख्यातम् ॥ १ ॥ इमाम-

प्रसुवुऽपिश्वनोव्ब्रूहुव्भ्याम्युष्णोहस्ताव्भ्यामाददे ॥ १ ॥ इमामंगृव्भ्या
न् ॥ इमामंगृव्भ्यामृतसुपूर्व्वुऽत्रायुषिष्विदथेषुक्वुव्या ॥ सा

गृभणन् । चिदुन्नगनादिवत्या । यामिमाम्अगृह्णन् गृहीतवन्तः रशनान्दभमयीम् । ऋतस्य यज्ञस्य
पूर्व्वप्रथमे आयुषि यज्ञारम्भेइत्यर्थः । कैरशनामगृह्णन्नित्यतश्चाह । विदथेषुक्वुव्या यज्ञेषुक्वयः ।
विश्वसधारीवा आद्वेसर्गेप्रनापति प्रभृतयः । एतेहिंस्रष्टियज्ञादसृजन्त । सारशनानः अस्माकम्

(१) का० देवस्य रथेति रयनामादाय ब्रह्मवर्ग्यं भनुरस्यामीतगाह । २० । १ । २७ । देवस्यत्वेतगादि सरमारपन्तीतान्ते न
मन्त्रेण षयो दगारत्रिर्दभमयो विगुणामश्चभ्यनयो रशनां रज्जुमादाय ब्रह्मवर्ग्यमितगादि तेन-राध्यासमितगन्त'
मन्त्रं ब्रह्माणं प्रताचेति सूत्रार्थः ।

अग्निन्सुतेयज्ञे आवभूव अमृताउत्पन्ना । संमननेयज्ञप्रारम्भे । संरंयज्ञप्रसरम्
 आरपन्तीगव्दायमाना ॥२॥ (१) वध्नात्यग्वम् । अग्निधासि । यस्त्वम् अग्निवचाअसिअग्निधातव्योसि ।
 भुवनञ्चासि । भुवनमाश्रयः । यत्नानिमनकर्ताचासि । धर्ताधरयिताचासि । सत्वमेवं प्रभावःसन् ।

नोऽअस्मिन्तसुतऽआवभूवऽऽमृतस्यसामंत्सुरमारपन्ती ॥ २ ॥ अग्नि
 धाऽअसि ॥ अग्निधाऽअसिभुवनमसियुन्तासिधुर्ता ॥ सस्वमग्निं
 प्रप्रवानुरऽसप्रथसङ्गच्छुस्वाहाकृतऽ ॥३॥ सुगात्वा ॥ देवेभ्यःऽप्रजा
 पंतयेब्रह्मनुप्रप्रवंभुन्तस्यामिदेवेभ्यःऽप्रजापंतयेतेनराह्वासम् ॥ त

अग्निंवैश्वानरम् । कयंभूतम् सप्रथसम् सर्वतःपृथुम् । तिर्यगूर्ध्वमधैवमहत्श्वर्येण पृथुम् । गच्छ ।
 स्वाहाकृतः साधुहुतश्चसन् ॥ ३ ॥ सुगात्वा । हेअश्वस्वगाकरोमिवां देवेभ्यः प्रजापतयेच ।
 स्वागाग्दोडाजन्तः स्वयङ्गामिनमित्यर्थः । ब्रह्माणमामन्त्रयते । ब्रह्मन्श्वश्वस्त्यामि । वधातेरे-

(१) का० त वधानेनि ब्रह्माणुप्रातोऽग्निधा पसेति बध्नाताम् । त वधान देवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहीति मन्त्रेण
 ब्रह्माणुप्रातोऽध्वर्युरग्निधा असीतगदि स्वगात्वा देवेभ्यः-प्रजापतय इतरन्ते न मन्त्रेण रथनयाश्च बध्नाति ।

तद्रूपम् अश्वस्यन्वनं करिव्यामि । देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन वहेनाहं राधासमूराधिप्राप्तुयाम् ।
 राधिः कर्मपरिसमाप्तिः । ब्रह्माप्रसूति । तन्वधान । यमिच्छसितमश्वस्वधान तस्य वन्धनङ्कुर ।
 किमर्थम् देवेभ्यः प्रजापतये च । तेन वन्धेन राधुहि । यत्र समाप्तिप्राप्तुहीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) प्रोद्ध-
 स्वधानदेवेभ्यः प्रजापतये तेन राधुहि ॥ ४ ॥ प्रजापतयेत्वा ॥ प्रजाप-
 तयेत्वा जुष्टुम्योक्षामिन्द्राग्निभ्यान्तवा जुष्टुम्योक्षामिच्छायवेत्वा जुष्टु-
 म्योक्षामिष्विष्वेभ्यस्त्वदेवेभ्यो जुष्टुम्योक्षामिसर्वेभ्यस्त्वादिवेभ्यो जु-
 ष्टुम्योक्षामि ॥ योऽश्वन्तुञ्जिघांसति तमुभ्यमीतिव्वरुणः ॥ प्र-

त्यश्वम् । प्रजापतयेत्वा जुष्टुम्योक्षामितीति । ऋजवः प्रोक्षणमन्वाः । यजमानवाचयति । योऽश्व-
 र्वन्तम् । गायत्री । अर्धेनाश्वस्तुतिः । यः पुरुषोर्वन्तम् अश्ववचनोर्वगब्दः । अश्वञ्जिघांसति हन्तु-

(१) का० स्यावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति प्रोचताशब्दं प्रतिमन्वम् । ततोऽश्वर्युः स्यावरास्तडागादिस्था अपो गत्वा
 ताभिरग्निः पञ्चमन्वै प्रतिमन्वमश्वं प्रोचति ।

मिच्छति । तमुच्यते । मीहिंसायाम् हिंसावृत्तः । श्वानञ्चतुरक्षम् हत्वाऽधस्पदमश्वस्थो
 पन्नावयति । “यस्यशुनश्चतुर्योःसमीपे पुण्ड्रिस्तःसचतुरक्ष उच्यते” परोमर्तः । पर. पराभूतः अध-

रोमर्तःपुरःप्रश्वा ॥ ५ ॥ [५] अग्नयेस्वाहा ॥ अग्नयेस्वाहाहासीमाय
 स्वाहापामोदायस्वाहासवित्स्वाहाव्युस्वाहावृष्णस्वाहाहेन्द्रा
 युस्वाहावृष्णतयेस्वाहाभिर्नायस्वाहावृष्णायस्वाहा ॥ ६ ॥ [१]

हिङ्गारायस्वाहा ॥ हिङ्गारायस्वाहाहिङ्गतायस्वाहाक्रन्दतेस्वाहावा
 क्रन्दायस्वाहाप्रोधतेस्वाहाप्रप्रोथायस्वाहागुन्धायस्वाहागत्राताय

स्पदत्रीतः मर्तामनुष्यः योऽर्चन्तस्त्रिधांसतीति । पर. पराभूतश्चवा ॥ ५ ॥ दशाश्वस्त्रीमीयानि-
 चुक्षीति । अग्नयेन्वाहेति नटजवीमन्वाः ॥ ६ ॥ अश्वस्यरूपाणि जुहोति । (१) हिङ्गारायस्वाहेति ।

(१) हिङ्गारायस्वाहा । हिङ्गताय कृतयश्चिह्नतं तर्क । क्रन्दतीति क्रन्दन् । अश्व नीचे क्रन्दतीत्यश्वक्रन्द । प्रोधतीति

एकोनपञ्चाशत् । अश्वसप्रचेष्टितानि त्रियाद्यात्राभिधीयन्ते ॥ ७ ॥ यतेस्वाहा एतीतियन् तस्मै

स्वाह्वानिविष्टायस्वाहोपविष्टायस्वाह्रासन्दितायस्वाह्रुष्विङ्गतेस्वा
 हासौनायस्वाह्राश्रयांनायस्वाह्रास्वपतेस्वाह्राजाग्रतेस्वाह्राकूजते
 स्वाह्राप्रवृद्धायस्वाह्राव्विजृम्भमाणायस्वाह्राव्विचृत्तायस्वाह्रासहंहा
 नायस्वाहोपस्थितायस्वाहायनायस्वाह्राप्रायणायस्वाह्रा॥७॥ युते
 स्वाह्रा॥ * युतेस्वाह्राधावतेस्वाहोद्भ्रुवायस्वाहोद्भ्रुतायस्वाह्राश्रुका

प्रोधन् प्रोथृ पर्यापणे । प्रकष्टः प्रोथो घोषायस्य घोषा तु प्रोथमस्त्रियाम् । गन्धोऽस्यास्ति गन्धः । घ्रातमाघ्राणमस्यास्ति घ्रातः ।
 निविशते निविष्टः । उपविशतीतुपविष्टः । सम्यक् दितं लूनं खण्डनं यस्य स सदितः । वसगतीति वसगन् । आस्त्रोऽ-
 मावासीनः । श्रैतेऽसौ गयान् । स्वपिति स्वपन् । जायतीति जायत् । कूजतीति कूजन् । प्रकपेण बुध्यते प्रबुधः ।
 विजृम्भते विजृम्भमाणः । चृतेऽदेसौ विघेषेण चर्त्तति विचृत । सहनाय सङ्गतयरीराय । उपतिष्ठते उपस्थितः । अय-
 तेऽयनः । प्रकष्टमयते प्रायणः तस्मै स्वाहा ।

* धावतीति धावन् । उतु अधिको द्रावो गतिर्यस्य स उदुद्राय । उतु अधिकं हुतु यस्य स उदुद्रुतः । शू इति

यते स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥ अथ सावित्रीणामिधीनाम् । तत्सवितुरित्यादिका पठ्याज्यानुवाक्याः
रायस्वाहाश्रूक्षंतायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा
हावलायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा
स्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा
स्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा
स्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा
हाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वाहाहोत्थितायस्वा

करोतीति शूकार । शूकतमस्थास्ति शूकत । निपोदति निपोदन् । उत्तिष्ठते उत्थित । जवते जवो जववान् । वनम
स्थास्ति वल । विवर्तते स विवर्तमान । विवर्ततेत्यविहत्त । विधुनुते कम्पते स विधुन्वान । विधुयतेऽसौ विधुत ।
श्रीतुमिच्छति श्रुयमानेन श्रुयमानेन सन्न इति शानन् । शृणोति शृण्वन् ईक्षते स इक्षमाण । इक्षते क्सेति ईक्षित ।
विशेष्ये चिनी वीक्षत । निमित्पति निमित्प । यत् किञ्चिद् भक्ति तस्मै । यत जलादिक पिबति तस्मैपानकर्त्रे । यन्मूत्र
करोति तस्मै मूत्रयते । करोति कुर्वन् । कृतमसगस्ति कृत । तस्मै स्वाहेति सर्वत्र ।

किंजुर्वन् समिधानः संदीपयन् । कथंभूतमग्निम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् किमर्थंपुरस्कृत्येति-
चेत् । हव्याहवीषिदेवेषु नः अन्नसंवन्धीनि दधत् दधातु । सहास्याधिकारइति ॥ १५ ॥ सह-
व्यवाट् । यदीवाध्याहारः तच्छब्दश्रवणात् । यः हव्यवाट् हविषीवोढा अमर्त्यः अमरण-
धर्मा उशिक् मेधावी । दूतः देवानाम् । चनोहितः । चनइत्यन्ननाम । हविर्भूतस्यान्नस्य-

न ॥ बोधयसमिधानोऽअमर्त्यम् ॥ हुञ्ज्यादेवेषुनीदधत् ॥ १५ ॥ स
हंव्यवाट् ॥ सहंव्यवाडमर्त्यऽऽशिग्दूतश्चनोहितः ॥ अग्निर्द्विया
समृण्वति ॥ १६ ॥ अग्निन्दूतम्परोदधिहव्युवाहुमुपव्रुवे ॥ देवार ॥
ऽआसादयादिह ॥ १७ ॥ अजीजनोहिपवमानसूयैर्विधारेश्वरमनु

भचणार्थं निहितः । सः अग्निः धियाप्रज्ञया समृण्वति संगच्छते देवैःसह हविषः तर्पणाय
॥ १६ ॥ अग्निन्दूतम् । यम्अग्निमदूतं देवानांदूतम् अहंपुरोदधे अगतः स्थापयामि हव्य-
वाहम् हविषीवोढारम् तम् उपगम्यव्रुवेव्रवीमि । किंव्रवीमितदाह । देवानासादयादिह ।
हैअग्निदेवान् आसादत् आसादय इह अस्मिन्यज्ञे गृहियागाय ॥ १७ ॥ अजीजनोहि ।

पावमानीसौमीविहृतिः अनुष्टुप् । यस्मात् अजीजनः जनितवानसि जनयसिवा ह्येवमान
सोमसूर्यम् । यस्माच्च शक्ननाचर्मणा पयः अपः विधारे उपरिष्ठात्विधारयसि । केनहेतुना
गोजीरया जीवैरेतद्रूपम् गोजीविकयाहेतुभृतया । कथंनुनामगावोजीवियुरिति । गोभिर्हि-
यज्ञस्तायते प्राणिनश्चजीवन्तीति ॥ किंकुर्वन् । रंहमाणः पुरंध्या ॥ रंहमाणः गच्छन्

पयः ॥ गोजीरयारहमाणः पुरंध्या ॥ १८ ॥ [६] विभूर्मुर्तत्वा ॥

प्रभूः प्रित्वा प्रश्वोसि हयोस्वत्योसिमयोस्यर्वोसिसप्तिरसिष्वाच्चयसि

दशापवित्रा द्रोणकलग्नं प्रतिपुरन्ध्यावहुधारयित्राधारायतस्मात्त्वान्तुमद्भृतिशेषः ॥ १८ ॥

(१) अध्वर्युजमानौदक्षिणेश्चकर्णेजपतः । विभूर्मात्रा । अश्वउच्यते । यस्त्वं विभूरसिविभवसि
मात्राप्रभवसिचपिवा । इयंवैमातासीतेपितेतियुतिः । अथाग्रवंनामक्रियाभिस्तौति । अश्वो-
महाशनस्त्वमसि । हयोसि हिगतीअस्यहयः । अत्योसि अतसातत्यगमने । मयोसिमय-

(१) का० षध्वर्युजमानौ दक्षिणेश्चकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति । तृतीयायां सावित्रामिष्टो समागयामध्वर्युयजामानी
दक्षिणेश्चकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति सूत्रार्थः ।

इति सुखनाम । सुखरूपोसि अर्वासि । ऋगतावस्थावा । सधिरसिसरणीसि । वाज्यसिवेजनवा
नसि । वृषसेक्ताअसि । नृमणाअसि । नृणांमनुष्याणां यतमनः सन्टमणाः । ययुर्नामासि-
ययुः एवंनामात्वमसि । ययुर्यानगीलः । शिशुर्नामासि शिशुः एवं नामात्वमसि । शंशनी-
योभवसि । अपारमार्थिकोवानामशब्दः । यस्त्वमेवं प्रभावः तन्त्वांब्रवीमि । आदित्यानांपत्वा-

व्वृषासिनूमणांअसि ॥ ययुर्नार्नासिशिशुर्नार्नासिआदित्यानाम्भ्रवा
निर्वंहिदेवांअशापालाऽएतन्देवेब्भ्योप्रभुस्मेधायुप्रोक्षितः रक्षतेह
रन्तिरिहरंमतामिहधृतिरिहस्वधृतिःस्वाहा ॥ १९ ॥ [२] कायु

न्विहि । पत्वापतनमार्गेण । यनयथा आदित्यापतन्तिगच्छन्ति तमनुगच्छेत्यर्थः । रक्षि-
णोस्यादिति । देवाश्चाशापालाः । एतन्देवेभ्यः प्रोक्षितम् अश्वम् मेधाययन्नायरक्षत ।
चतस्रोधृतीर्नुहीति । अश्वउच्यते इहरन्तिः रमणम् इहरमताम् इहधृतिः इहस्वधृतिः
साधुधृतिः । इहयज्ञे इहश्वतवक्रोडादयइत्यर्थः ॥ १९ ॥ श्रीद्वयभणानिजुहीति ।

(१) कायस्वाहा । कस्यैस्वाहा । कतमस्मैस्वाहा । स्वाहाधिमधीताय । पूर्वंस्वाहाकारान्तास्ति-
 स्रश्चाहुतयः प्राजापत्याः । आधिमाभ्यानम् चतुर्थीचालकर्तव्या । आधयेस्वाहेति । आधीता-
 यस्नाहा । मनः मनसेर्द्रतिविभक्तिव्यत्ययः । प्राजापत्यायस्वाहा । चित्तंविज्ञाताय । चित्ता-
 स्वाहा ॥ कायुस्वाहाकस्मैस्वाहाकतुमस्मैस्वाहास्वाहाधिमधीता
 युस्वाहामनः प्रजापंतये स्वाहाचित्तंविज्ज्जातायादित्यैस्वाहादित्यै
 मुह्यैस्वाहादित्यैसुमृडीकायैस्वाहासरंस्वत्यैस्वाहासरंस्वत्यैपावुका
 यैस्वाहासरंस्वत्यैसुहृत्यैस्वाहापूष्णैस्वाहापूष्णेप्रपुथ्युग्रायुस्वाहापू-
 येतिविक्रिव्यत्ययः । अदित्यैमह्यै । महपूजायाम् । पूजितायै । अदित्यैसुमृडीकायै मृड-
 सुवने । सुवयित्यै ॥ सरस्वत्यैस्वाहा । सरस्वत्यैपावकायैपावयित्रौ । सरस्वत्यैहृ-
 हत्यैमह्यै । पूष्णेस्वाहा । पूष्णेप्रपथ्याय । प्रगतः पन्थाः प्रपथः तत्रभवः प्रपथ्यः ।

(१) का० काय स्वाहेति षास्त्रमेधिकानि त्रीणि कृष्णाजिनदीघातोऽध्वरदोचयीयायासत्वारि त्रीणि षास्त्रमेधिकानि ।

पूष्णेनरन्ध्रियाय । नरान्दधाति धारयतीतिनरन्ध्रियः त्वष्ट्रेस्त्राहा । त्वष्ट्रेतुरीपाय । तूर्णे-
पातिरक्षतीतितुरीपः । त्वष्ट्रेपुरुरूपायवहुरुपाय । विष्णवेस्त्राहा । विष्णवेनिभूयपाय ।
ऋणोनुरन्ध्रिंधंप्रायस्वाहात्वष्ट्रेस्वाहात्वष्ट्रेतुरीपायस्वाहात्वष्ट्रेपुरुरूपाय
स्वाहात्वष्ट्रेविष्णवेस्वाहात्वष्ट्रेविष्णवेनिभूयपायस्वाहात्वष्ट्रेविष्णवेशिपिविष्टाय
स्वाहा ॥२०॥ विष्णवेदेवस्य' ॥ नुतुर्मतो'व्वुरीतसुक्त्रम् ॥ विष्णुश्वो
रायऽइ'पुद्भतिह्युरमँव्वृणीतपुण्यसेस्वाहा ॥ २१ ॥ [१] आब्रह्म
नीचैर्भूत्वायः पातिसनिभूयपः । विष्णवेशिपिविष्टाय । शिपिंपशुंयज्ञस्य वेष्टयतिसाधुंकरो-
तीति शिपिविष्टः ॥ २० ॥ (१) विष्णवेदेवस्येति व्याख्यातम् । २१ ॥ (२) जयति । आब्रह्मन् ।

(१) का० पडाग्निकानि चतु स्थाने दशम विग्नी देवमेति । सप्तम्यां दोषणीयायामय विशेषः प्रतायानि चत्वार्योदृग्म-
षान्याश्चरिकाणि ह्यन्ते तेषां चतुर्णां स्थाने पडाग्निकानि आकृतिं प्रयुजमगिण् स्वाहेति हुलाग्भमेधिकानि च
त्रोषि विष्णवे स्वाहेत्यादौनि इत्या विष्णो देवस्येति दशममौदृग्मणं बुद्धेतीति सूत्रार्थः ।

(२) का० ऋष्याजिनाया समिदाधानात् क्त्वा ब्रह्मन्विति जाल्युत्संगकाल एके । ऋष्याजिनदीचात भारग्नीबाया जयो-

आजायतां हेव्रह्मन् ब्राह्मण. यद्ब्रह्मवर्चसी । यद्ब्राह्म्ययनशीलो ब्राह्मणआजायतामित्यर्थः ।
 राष्ट्रं । आजायताश्च राष्ट्रं राजन्यः शूरः इषव्यः इषुभिः विधाति इषव्यः इषुषुवामाधुः
 इषव्यः । अतिव्याधीमहारायः । अतिविधप्रतिद्विपन्तमित्यतिव्याधी । महारायश्चदोग्धी-

न् ॥ आब्रह्मन्ब्रह्मणोब्रह्मवर्चुसीजायतुमारुष्ट्रे राजन्त्युःशूरं
 इषुष्व्योतिव्युधीमहारायोजायतुान्दोग्धीधिनुर्वोढानुङ्गानुशुः स
 ष्टिःपुरंन्धिद्वयोषात्रिषसूरुष्टुण्डाःसुभेयुयुवाख्ययजमानस्यव्वीरोजाय

धनुः । राष्ट्रं आजायतामिति सर्वत्रसम्बन्धः । वोढाअनङ्गान् आशुः शीघ्रः सप्तिरश्वः । पुर-
 न्धिर्वयोषा । पुरंशरीरंरूपादिगुणसमन्वितं धारयतीति पुरन्धिः ॥ जिषूरुष्टुषाः । जय-
 नशीलः रथेतिष्ठतीतिरयेष्ठायुत्सुः । सुभेयुयुवा । समामर्हतिविद्यागुणचरित्रैः समेय. युवा

दयसमिदाधामान्तं खलाध्वर्युत्वा ब्रह्मन्निति जपति उत्सर्गंरूपतिष्ठत इत्युत्सर्गोपस्थानकाले एके आब्रह्मन्निति जप-
 मिच्छन्ति यद्वाउत्सर्गकाले विभूसांवेति जपानन्तरमित्यर्थः ।

आद्यस्ययजमानस्य आजायताश्चास्य यजमानस्य धीरः पुत्रः । किंच निकामेनिकामेनः
पर्जन्यावर्षतु । प्रार्थनायामवश्यम्भवतीति निकामः अभ्यासोवीसार्थः । अस्माकं राष्ट्रद्वत्यर्थः ।
फलवत्यः अतिशयेनफलयुक्ताः नोस्माकंराष्ट्रे औषधयः पच्यन्ताम् । योगक्षेमीनः कल्पताम् ।

तान्निकामेनिकामेनऽ पुर्जन्यौवर्षतुफलंवत्यीनुऽ औषधयऽ पच्यन्ता
द्वीगक्षेमीनःकल्प्यताम् ॥ २२ ॥ [१] प्राणायुस्वाहा ॥ प्राणायुस्वा
हाँव्यानायुस्वाहाचक्षुषेस्वाहाश्रीत्रायुस्वाहावृचिस्वाहाहामनसेस्वा
हा ॥ २३ ॥ [१] प्राञ्चैदिशे ॥ स्वाहुर्व्वाञ्चैदिशेस्वाहादक्षिणायैदिशे

योगोद्व्यादीनांसयोगः क्षेमस्तेषामेवपरिपालनम् । योगश्चक्षेमश्चास्माकं क्लृप्तोभवतु । योगश्च-
क्षेमश्चितबन्द्रः तत्रनपुंसकलिङ्गतावास्तात् द्विर्वचनस्वाङ्गिति । तत्रच्छान्दसोविसर्जनीयोद्वष्टव्यः ॥ २२ ॥
(१) आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणायुस्वाहेति प्रति मन्त्रसर्वरात्रमावर्तम् । २३ ॥

(१) पच्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्राणायुस्वाहेति प्रतिमन्त्रठं सर्वरात्रमावर्तम् ।

स्वाहूर्वाच्यैद्विशेषेस्वाहाप्रतीक्ष्यैद्विशेषेस्वाहूर्वाच्यैद्विशेषेस्वाहोदीच्यै
 द्विशेषेस्वाहूर्वाच्यैद्विशेषेस्वाहोर्ध्व्यैद्विशेषेस्वाहूर्वाच्यैद्विशेषेस्वाहा
 वाच्यैद्विशेषेस्वाहूर्वाच्यैद्विशेषेस्वाहा ॥ २४ ॥ [१] अद्वाःस्वाहावा
 बर्धःस्वाहोदुकायुस्वाहातिष्ठन्तीभ्युः स्वाहुस्रवन्तीभ्युःस्वाहुहास्य
 न्दमानाभ्युः स्वाहुकूप्याभ्युः स्वाहुसूद्राभ्युः स्वाहुधाठ्याभ्युः
 स्वाहार्णवायुस्वाहासमूद्रायुस्वाहासरिरायुस्वाहा ॥ २५ ॥ [१]
 व्वातायुस्वाहा ॥ धुमायुस्वाहुब्नायुस्वाहामिषायुस्वाहाङ्घ्रिद्योतमा
 नायुस्वाहास्तुनयतेस्वाहावुस्क्रुजतेस्वाहुब्ध्रिस्वाहावुवर्षतेस्वा

प्राच्यै । दिग्देवताः ॥ २४ ॥

अद्वाः । जलदेवताः ॥ २५ ॥

ह्रोग्रं वृषते स्वाहा श्रीगर्भं वृषते स्वाहा होद्गं ह्रुते स्वाहोद्गं हीतायुस्वा
 हां प्रुणुते स्वाहा श्रीकायुते स्वाहा प्रुष्वां वृष्युः स्वाहा क्रोदनीं वृष्युः स्वा
 हां नीहारायुस्वाहा ॥ २६ ॥ [१] अग्नये स्वाहा ॥ अग्नये स्वाहा
 सीमायुस्वाहिन्द्रायुस्वाहा प्रथिव्यै स्वाहान्तरिक्षायुस्वाहा दिवे स्वाहा
 दिग्भ्यः स्वाहा प्रां वृष्युः स्वाहो ग्व्यै दिग्भ्यै स्वाहा र्वाच्यै दिग्भ्यै स्वा
 हा ॥ २७ ॥ [१] नक्षत्रे वृष्युः स्वाहा ॥ नक्षत्रिये वृष्युः स्वाहा हिरुत्रे
 वृष्युः स्वाहा र्द्विमुसि वृष्युः स्वाहा हामासि वृष्युः स्वाहा ऽऋतु वृष्युः स्वाहा र्त्त
 वे वृष्युः स्वाहा संवत्सुरायुस्वाहा द्यावा प्रथिवी वृष्युः स्वाहा चन्द्रायु

वाताय । मेघोपयोगिदेवताः ॥ २६ ॥

अग्नये । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥

स्वाहासूद्यीयस्वाहारुप्रिस्मन्भ्युः स्वाहुव्वसुन्भ्युः स्वाहाशुङ्गेभ्युः
 स्वाहादित्येभ्युः स्वाहासुर्द्धुः स्वाहुव्विप्रश्वेभ्योद्वेभ्युः स्वाहामू
 लेभ्युः स्वाहाश्राखावभ्युः स्वाहुव्वनुस्पतिभ्युः स्वाहापुष्पेभ्युः
 स्वाहाफलेभ्युः स्वाहौषधीवभ्युः स्वाहा ॥ [१] प्रतम् १३००
 पृथिव्यैस्वाहा ॥ पृथिव्यैस्वाहान्तरिक्षायस्वाहादिवेस्वाहासूद्यीय
 स्वाहाचन्द्रायस्वाहानर्चनेभ्युः स्वाहाङ्गाः स्वाहौषधीभ्युः स्वाहा
 व्वनुस्पतिभ्युः स्वाहापरिप्लुवेभ्युः स्वाहाचराचुरेभ्युः स्वाहासरी
 सुपेभ्युः स्वाहा ॥ २९ ॥ [१] असंवेसुहा ॥ असंवेसुहाव्वसंवे

नक्षत्रेभ्यः । नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्यः ॥ २८ ॥ पृथिव्यै । पृथिव्यादयो लोकाधिष्ठात्यः ॥ २९ ॥

स्वाहाँव्विभुवेसूहाँव्विवसतेसूहाँगणुष्त्रियेसूहाँगणपतयेसूहाँभि
 भुवेसूहाँधिपतयेसूहाँगुष्प्रियेसूहाँस ६ सुष्प्रायसूहाँचन्द्रायसूहाँ
 वज्योतिषुसूहाँमलिम्लुचायस्वाहुदिवापुतयतेसूहाँ ॥ ३० ॥ [१]
 मधवेसूहाँ ॥ मधवेसूहाँमधवायसूहाँगुष्क्रायसूहाँशुचयेसूहाँन
 भसेस्वाहाँनभसूयायस्वाहुिषायस्वाहुीर्जायस्वाहुासहसेस्वाहाँस
 हुसूयायस्वाहुातपसेस्वाहाँतपसूयायस्वाहाँ ७ हसस्युतयेस्वाहाँ ॥ ३१ ॥
 [१] व्वाजायस्वाहाँ ॥ प्रसुवायस्वाहाँपिजायस्वाहुक्कृतवेस्वाहुासुः
 स्वाहाँमध्वेस्वाहाँव्यप्रन्नुविनेस्वाहाँग्ल्यायस्वाहाँग्ल्यायभौवुनायस्वा

असवे । अस्वादयश्च ॥ ३० ॥

मधवे । मध्वादयो मासाधिष्ठातारः ॥ ३१ ॥

हु।सुव॑नसु।प्रप॑तये।स्वाहा॑धिप॑तये।स्वाहा॑ ॥ [१] आर्यु॑र्यु॑ञ्जेने ॥
 क॑ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑प्रा॒णीयु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑प्रा॒नीयु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒
 ता॑ ॐ स्वाहा॑व्या॒नीयु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑दु॒ानीयु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ
 स्वाहा॑स॒माने॑यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑च॒क्षु॑र्यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वा
 हा॒श्री॑त्त्र॒थ्यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑व्वा॒ग्यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वा
 हा॒मने॑यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑त्क॒मायु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑व्ब्र
 ह॒मायु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑ज्ज्योति॑र्यु॒ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑
 स्व॒थ्यु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑पु॒ष्ट॒थ्यु॑ञ्जे॒न॑क॒ल॒प्प॒ता॑ ॐ स्वाहा॑यु॒ञ्जे॒न॑

आयुः । यज्ञेनाश्वमेधेनायुः कल्पताम् । एवमग्रेऽपि प्रार्थनामन्त्राः ॥ ३३ ॥ व्युष्टग्राहतिव्युष्टग्राम्
स्वर्गायत्युदिति । प्राणायस्वाहेत्यारम्भ द्वादशभिः कण्डिकासंमितै रनुवाकै र्देवताउक्ताः आज्या-
दिहविर्भिः । एतेसर्वेएवयागाः महतीयज्ञस्थलीककालान्यादिवपुषो वयविनीवयवभृताः । यथा
युञ्जन्कल्पतां स्वार्हा ॥ ३३ ॥ एकस्रस्रैस्वाह्याद्वाग्भ्रातुं स्वार्हा
श्रुतायुस्वाहिकंशतायुस्वाह्याव्युष्ट्रैस्वाह्यैस्वुर्गायुस्वार्हा ॥ ३४ ॥ [१]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायांद्वाविंशोऽध्यायः २२ ॥

देवदत्तस्वावयविनो वयवभृताः । शिरः पाण्यादयः । सोयमश्वमेधः प्रजापतेरवयविनीवयवभृतः प्रजा-
पतेश्चात्मनः । सोयमात्मा । शाखाप्रशाखागतः स्तूयतेहूयतेच ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिभिर्यजमानैः ।
एकस्रैस्वाहा द्वाभ्यां स्वार्हा इति प्रकारदर्शनम विभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वार्हा इति एकशतात् । ३४ ॥

इति उव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये द्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

(१) हिरण्यगर्भः सम् । महिम्नः (२) पुरोरुक् । व्याख्यातम् ॥ १ ॥ उपयामगृहीतोसि । प्रजा-

* हिरण्यगुर्भः समवर्त्तताग्नेभूतसंज्ञातः प्रतिरेकऽत्रासीत् ॥
सदाधारपृथिवीन्द्यामृतेमाङ्गस्मिदेवाय हुविषां विधेम ॥ १ ॥ उप्रया
मगृहीतोसि ॥ प्रजापंतये स्वाशुष्टुङ्गुह्वारस्ये प्रतेयोनिः सूयस्तेमहि
पतयेत्वा नुष्टमभिरुचितं गृह्णामि । सादयति । (३) एपतेतव योनिः स्थानं सूयस्तवमहिमा

(१) हाविगे द्योममन्त्राद्भयोविशेष्याये शिष्टं कर्मोच्यते ।

(२) का० प्रातरुक्थ्यो महिमानो गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वठं० हिरण्यगर्भं इति । प्रातर्हितोयेऽहनि उक्थ्यसंख्यमहर्भ-
वति तव महिमसंज्ञी षी ग्रहो गृह्णाति प्रागन्तुत्वादाप्रयणोक्थ्ययोर्मध्ये तौ गृह्णाति अन्तरायणोक्थ्यावागन्तुस्थानं
ग्रहाणामिति वचनात् इयोर्मध्ये पूर्वं महिमानं सौवर्णेनोत्खलेन गृह्णाति ।

(३) का० एप ते योनिरिति ग्रहसादनम् । एप ते योनिः स्थानं ते तव महिमा शक्तिः सुर्यः दीपस्त्वेव प्रभां ।

* हिरण्यगर्भो यः प्राणतोदिको युञ्जत्यष्टौ वायुश्चापञ्च प्राणाय तिस्र उक्तकथा द्वादशगायत्रीकस्तापट्कौ कः सिद्धो
कालिहय सुभूः स्वयम्भुस्त्रिस्र एकादश पञ्चषष्टिः ।

महाभाग्यशक्तिः दीपस्थेवप्रभा । जुहीति । यस्तेहन् । यस्तव अहनिसेवत्सरेच महिमासंवभूव
संभूतउत्पन्नः । अहनिनिमित्तभूते सर्वाण्येव भूतानिसम्पद्यन्ते । निमित्तसप्तम्यञ्चैताः ।
चर्मणिद्वीपिनंहन्ति दत्तयोर्हन्तिकुञ्जरमिति यथा । यः तेवायी अन्तरिक्षेच महिमासंवभूव ।
यस्तेदिवि चसूर्ये महिमा संवभूव । तस्मैतेतव महिम्ने प्रजापतयेच स्वाहादेवेभ्यश्च ॥ २ ॥

मा ॥ यस्तेहंन्त्संभवत्सुरेर्महिमासंभवुवयस्तेव्यायावुन्तरिक्षेमहिमा
संभवुवयस्तेदिविसूर्येर्महिमासंभवुवतस्मैतेमहिम्नेषुजापतये
स्वाहादिवेभ्यः ॥ २ ॥ [२] यः प्रप्राणतोनिमिषुतोर्महित्वैकु ५ इ

द्राजुजगतीवुभूवं ॥ यऽईशेऽश्रुस्यद्विपदुश्चतुंषपटुः कस्मैदुवायहु
द्वितीयगृह्णाति तस्यपुरीरुक्चः प्राणतः कायीप्राजापत्यायः कः प्रजापतिः प्राणतः प्राणं
कुर्वतः भूतग्रामस्यनिमित्ततः निमेषणं कुर्वतः क्रियावतइत्यर्थान्तरम् महित्वास्वकीयेन महा-
भाग्येन । एकइत् । इच्छद्दएवार्थे । एकएव समस्तस्यजगतौ राज.वभूवसंभूतः । यस्य

ईगेन्द्रे अभ्यद्विपदः प्राणिजातस्य यद्यचतुष्पदः ईष्टेप्राणिजातस्य । तस्मैकस्मै देवायप्रजापतये
 हविषाधिभम । विदधातिदानकर्मा हविरिति विभक्तिव्यत्ययो द्वितीयान्तः । हविर्द्वयः ॥ ३ ॥
 उपयामगृहीतोसि प्रजापयेत्वा बुष्टं गच्छामि । सादयति । एषते योनिः चन्द्रमास्ते महि-
 विषां ब्विधम ॥ ३ ॥ उप्रयामगृहीतोसि ॥ प्रजापंतयेत्वा बुष्टं गृह्णं
 लारस्येपतेयोनिं शुचुन्द्रमांस्तिमहिमा ॥ यस्ते रात्रौ सस्वत्सुरेभं हिमासं
 म्बुभूवयस्ते पृथिव्यामुग्नौमं हिमासं रवभूवयस्ते नक्षत्रेषु चन्द्रमसिम
 हिमासं भूवतस्मैतेमहिस्मै प्रजापंतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥ [२]
 युञ्जन्तिं अथ धर्मं नुपञ्चरं न्तुस्पर्शितुस्त्युषः ॥ रोचन्तीरोचुनादिवि ॥ ५ ॥
 मा । बुहोति यस्ते रात्रौ सवत्सरे पृथिव्यामग्नौ च नक्षत्रेषु चन्द्रमसि च महिमां रवभूवतस्मैतेमहि-
 म्नी प्रजापतये देवेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥ (१) अगंयुनक्ति । युञ्जन्ति ब्रह्मम् । अत्रवाचादित्यत्पुन्यते

(१) का० युनत्ये नं युञ्जन्ति ब्रह्ममिति अत्रय रथे युनक्ति ।

उत्तरार्धचः प्रथमं व्याख्यायते । यस्यभासा । रोचन्तेदेदीप्यन्तेरोचनाः रोचनानिदीप्तानिच-
न्द्रग्रहतारकादीनि । दिवियुलोकं । तंयुञ्जन्तिरथवभ्रन्ति । कायंभूतंम् ब्रह्मम् परिष्टुष्टम्
आदित्यम् अरुपसरोपणम् । चरन्तं गच्छन्तं वैदिककर्मसिद्ध्यर्थम् । केयुञ्जन्ति परित-
स्युपः सर्वतस्थिता ऋग्यजमानाः ॥ ५ ॥ (१) इतराश्वं युनक्ति । युञ्जन्त्यस्य । गायत्री । युञ्ज-

युञ्जन्त्यस्य ॥ युञ्जन्त्यस्युकामभ्याहृषीव्विपक्षसुरथे ॥ शोणाधुषसानु
न्तिरथे अस्याश्वमेधि कस्याश्वस्य काम्याकाम्यौ कामसंपादिनौ नद्येकोरथं वोढुंगक्तः । हरीहरि-
तवर्णावदवौ हरिणौवावगवन्तौ । विपक्षसा । विविधाः पक्षसः पक्षाः ययोस्त्रीविपक्षसौ ।
विविध पक्षावस्थितौ । यद्वाविरितिगकुनिनाम । वेतेर्गति कर्मणः । वेः शकुनेरिवपक्षीययोस्त्री
शोणा । शोणौशोणशब्दोत्रवर्णं वचनः । रक्तोवर्णोधुष भासः शोणशब्दत्युच्यते । धृष्णुप्रसहनी

(१) का० इतराश्वं युञ्जन्त्यस्येति । इतरान् वीनम्बावये युनक्ति ।

(२) का० ध्रुपौ यात्वावगाटिषु पश्यति यद्वात इति । चतुर्भिरश्वैर्युक्तं रथमध्वर्युयजमानावारुह्य तडागादिजलं गत्वा
सनं प्रविष्टेष्वग्नेषु जयमानं याचयति ।

नृवाहसा । नृणाम्नानुखाणां वीढारी । ६ ॥ (२) अपीयात्वावगढेपुवाचयति । यद्वातः । वृहती
अखदेवत्या । यत् यस्मात् वातः वातः वेगोश्वः अपः प्रति अगनीगन् अत्यर्धगतः । प्रियाञ्च
इन्द्रस्य तन्वं शरीरम् अगनीगन् अतो ब्रवीमि । एतम् अश्वम् हस्तीतः अध्वर्यो । अग्नेनपथा
धिनगतः । पुनः अश्वम् आवर्तयासि आवर्तय आनय नोस्माकम् ॥ ७ ॥ (१) आगतमश्वन्महि-

वाहसा ॥ ६ ॥ यद्वातः ॥ यद्वातोऽश्रुपीऽअगनीगन्दिप्रुयामिन्द्रस्यतु
न्नुम् ॥ पुतःस्तौतरुनेनंप्रुथापुनुरश्वशुमावर्तयासिनः ॥ ७ ॥ व्वसं
वस्वा ॥ अन्तुगायुर्त्रेणुच्छन्दंसारुद्वास्वाअन्तुत्वैषड्भेनुच्छन्दंसादि

पीवावातापरिहृता आज्येनाभाञ्जयन्ति वसवस्वेतिप्रतिमन्वम् । वसवस्वाञ्जन्तु । निगद-
व्याख्यातम् । सौवर्णां न्मणीनेक शतमश्व केसरपुच्छेपुप्रवयन्तिपत्न्यः । भूर्भुवः स्वः । व्याख्या-
तम् । अद्वायरात्रिहुतशेषं प्रयच्छति । लाजीन् शाचीन् । योयंलाजानां समूहोलाजीनित्युक्तः

(१) का० पायाय विमुक्तमश्व महिषो बावाता परिहृताञ्ज्येनाभञ्जन्ति पूर्वकायमथापरकायान्यथादेशं वसवस्वेति प्रतिम-
न्दम् । प्रायाय जलप्रदेयाद्देवयजनमागल्यरथादिमुक्तमश्व महिष्याद्यास्त्रिभू पत्नी यथाक्रममश्वस्यपूर्वोदिकानभ्य-

यीयं सत्तुनां समूहः शाचीनित्युक्तः । सक्तवीहि अतितरां शच्याकर्मणा निस्यद्यन्तइति शाची-
नित्युक्ताः । यद्यायं यज्येयव्रमयः समूहउत्तोधानाः यद्वायंगोर्विकारसमूह उत्तोगव्यइति ।
एतदन्नम् अन्नभक्षयतहेदेवाः । एतदन्नमहिभजय हेप्रजापते । यमोश्रवः । प्रोक्षितः तद्देव-

त्यास्त्वान्निन्तुजागतेनुच्छन्दसा ॥ भूर्भुवःस्वर्षाजी३ ष्छाची३ न्न्य
व्येगव्यऽएतदन्नमत्तदेवाऽएतदन्नमद्विप्रजापते ॥८॥ कःस्वित् ॥

कःस्विदेकाकीचरतिऽस्विज्जायतेपुनः ॥ किंस्विद्विमस्यभेषुज
तत्वादितहेवत्योरवइति ॥ ८ ॥ ब्रह्मापृच्छति होतारं यूयमभितः । कःस्वित् । चतस्रोनुष्टुभः
प्रप्रतिप्रन्नरूपाः । कः पुनरेकाकी असहायः चरतिगच्छति । कउ स्वित् । कीनुविनष्टः

अस्मि दृतेन महिपो पूर्वकाय वसव इति वावाता देहमर्धं रुद्रा इनि परिहृता पयाङ्गागमादिव्या इति मन्वे-
पेति सवायः ।

(१) का० ब्रह्मा पृच्छति होतार यूयमभितः कः स्विदेकाकीति । यूयस्य दक्षिणत उदक्षुखो ब्रह्मा यूपोत्तरयो दक्षिणमुखं
होतारं पृच्छति ।

सन्जायते पुनः उकारः पादपूरणः । किम्पुनः हिमस्यशीतस्यभेषजम् । किञ्च आवपनं महत्
 उष्यते निचिष्यते स्मिन्नित्यावपनम् । ६ ॥ होताप्रत्याह । (१) सूर्यं एकाकीचरति चन्द्रमाजायते-
 पुनः । अग्निश्चहिमस्यशीतस्य भेषजम् भूमिः अयंलोकः आवपनम्महत् ॥ १० ॥ (२) होताप्रत्याह
 द्विग्मन्वावपनम्मुहत् ॥ ६ ॥ सूर्य्येऽएकाकी ॥ चरतिचुन्द्रमाजायतेपुनः ॥
 अग्निर्हिमस्यभेषजम्भूमिर्वावपनम्मुहत् ॥ १० ॥ कास्विन्त् ॥ कास्विन्दा
 सीत्पूर्व्वचिन्तिः किञ्चिद्व्यङ्ग्यः ॥ कास्विन्दासीत्पिप्लिप्पुला
 कास्विन्दासीत्पिशङ्गुला ॥ ११ ॥ द्यौरासीत् ॥ द्यौरासीत्पूर्व्वचिन्तिरग्रश्व
 पृच्छति । कास्विन्त् । कापुनः आसीत् पूर्व्वचिन्तिः । किम्पुनरासीत् बृहत् महत् वयः पची ।
 कापुनरासीत् पिप्लिप्पुलाकापुनरासीत् पिशङ्गुला ॥ ११ ॥ इत्याप्रत्याह व्याकरेति ।

(१) का० सूर्यस्याघटे । होता ब्रह्मण प्रतिवक्ति ।

(२) का० होता ब्रह्मणं का खिदासीदिति । होता ब्रह्मणं पृच्छति ।

(१) द्यौरासीत् । द्युग्रहणेनात्रदृष्टेर्लक्ष्यते । साहिपूर्वसर्वैः प्राणिभिश्चिह्यते । अश्व आसीद्बृहद्वयः । अश्वगन्देनाश्वमेधो लक्ष्यते । वयसाद्रव्यनेनाश्वमेधेन त्वर्गलोक मारोहन्ति अविरासीत् अविः पृथिव्यभिधीयते सा आसीत् पिलप्पिला दृष्ट्याह्निक्लिद्यमाना पृथिवीपिलप्पिलाभजति ।

ऽआसीद्बृहद्वयः ॥ अविरासीत्पिलिप्पिलारातित्ररासीत्पिप्रशङ्गिला ॥
१२ ॥ [८] व्यायुष्ठां ॥ पचुतैरुत्त्वसितग्रीवश्छागैर्न्यग्रग्रीधंश्चमुसःशं

श्रीरिति श्रुत्यापृथिव्युक्ताच । रात्रिरासीत्पिशंगिला । पिशमितिरूपनाम रात्रिर्हिसर्वाणिरूपा णिगिलति अदृष्टानिकरोति । १२ ॥ (२) प्रोचत्यश्वम् । वायुष्ठावायुः त्वापचतैः पाकैः चवतु । वायवन्ति संयोगाद्विद्व्याणपचन्ते । असितग्रीवः छागैः असितग्रीवोग्निः धूम-

(१) का० द्यौरिति प्रत्याहः ब्रह्मा होतार प्रति वक्ति । पूर्वचित्तिः पूर्वस्मरणविषया द्यौर्दृष्टिरासीत् द्यौश्छागैर्न्यग्रग्रीधंश्चमुसः च्यते सर्वप्राणिनामिदत्वात् ।

(२) का० अश्वग्रीवोचमङ्गास्त्वा वायुर्देति । अश्वस्त्वोपधीभ्य इति प्राक्ततमन्त्रेण वायुर्देत्यारभ्य देवः सविता दद्यात्वित्यन्तन कण्डिकाचतुर्थेनाश्वमेधिकेन चाश्वमेधेन सूत्रार्थः ।

संयोगात् । क्वागैः अवतु क्वाण्णयीवादिभिः पर्यङ्गैः । अश्रवाद्द्वेष्वालभामाना अश्रवायीपकुर्वन्ति
 अदृष्टे नोपकारेण । न्ययोधस्यमसैः अवतुसीमसंबन्धेन । शल्मलिः स्वकीययाह्वयत्वात्वा अवतु-
 पालयतु । एपस्यः एपसः राथ्यः रथेसाधुराथ्यः । वृपासिक्ता । पङ्क्तिचतुर्भिः । आद्र । आगन् आगतः
 चतुर्ग्रहणङ्कितम् । तस्मादशस्त्रिभिस्त्रिष्ठिति अथ युक्तः सर्वैः सममायुतद्रुतिश्रुतिः । वक्त्राह्व-
 क्तम्

रम्मुलिर्वृद्धां ॥ एषस्यशुटध्योव्वृषांप्रुङ्ग्भिप्रसुतुव्विर्भुरेदंगन्ब्रुहमाक्षे
 एषस्यनीवतूनमोगन्धये ॥ १३ ॥ सदर्शितोरुष्मिन्नुष्युःसदर्शितोरु
 श्मिन्नुहयः ॥ सदर्शितोऽश्रुप्सुप्सुजाव्व्रुहमासोमपुरोगवः ॥ १४ ॥

याश्च । मत्स्यपरिष्ठः अक्षयः नविद्यतेकृष्णमस्य यक्षणाञ्चन्द्रमाः । सचनीष्माकम् अश्रवम्
 अवतु । नम. अनये अग्निंनमस्करोत्यविघ्नय ॥ १३ ॥ सठं. शितोरग्निना । तिस्रो-
 नुष्टुव्विराट्चिष्टुमः । प्रोक्षणे एवअश्रवदेवच्याः । सम्पूर्वः श्रुतिः शोभने वर्तते । संदर्शितः
 यथा दर्शनीयतमः रश्मिनारयोभवति । यथाच संसितः रश्मिनाहयोश्चुः । एवमयंसंश्रितः ।

असुजाः । असुजाः असुजातो श्वः । असुजानाः अश्वइतिश्रुतिः । किम्भूतः ब्रह्मान-
 विमर्ता । परिदृढोवा । सोमपुरोगव । सोमसंस्कारान्पुरस्कृत्य स्वर्गलोकं गच्छतीति सोम
 पुरोगवः । सोमार्थाहि पशवः । सयत्यशुमालभते रसमेवास्मिन्दधातीति श्रुतिः ॥ १४ ॥
 जिञ्च । स्वयं वाजिन् । स्वयमेवहे वाजिन् तन्वं शरीरं कल्पयस्व । स्वराज्यं तवास्तीत्यर्थः ।

स्वयँव्वाजिन् ॥ स्वयँव्वाजिँस्तुन्वृङ्कलपयस्वस्वयंयद्वयंजस्वस्वयञ्जुष
 स्व ॥ मुहिमातेन्व्येनुनसुन्दशे ॥ १५ ॥ नवै ॥ नवाऽऽऽए तन्निम्नय
 सेनरिष्यसिदेवार ॥ ऽइदेषिप्रुथिभिःसुगेभिः ॥ यत्लासतेसुक्षतो

अतएवस्वयमेवयजस्व । नतेन्योयथास्तीतिभावः । स्वयञ्चनुपस्व । स्वयमेवाभिरुचितंस्था-
 नंशुक्रव । किमर्थमिदमुच्यतेआभिरितिचित् । महिमातेतवसंवधीअन्येनमहिम्नानसंनशे । नशि-
 रदर्शनार्थः । वेदेतुव्याप्तार्थोपिभनति । नसंन्यायते ॥ १५ ॥ नवै । वैज्रपादपुराणी । नए-
 तत् म्रियसेयत् संज्ञथसे । नचरिष्यसिबिनश्रसि ॥ विशस्यमानः । किमिति । यत्देवान्

इत्यतिएपिगच्छसि । पथिभिः सुगंभिः साधुगमनैर्देवयानैरित्यर्थः । किंच । यत्रआसतेसुकृतः
साधुकारिणः । यत्रचतेययुः गताः तत्रत्वान्देवः सवितादधातु ॥ १६ ॥ (१) उपगृह्णात्यपः । अग्निः

यत्रतेययुस्तत्रत्वाटिवःसंवितादधातु ॥ १६ ॥ अंगिनःपुशुः ॥ अ
गिनःपुशुरासीत्तेनायजन्तुसऽएतँल्लोकमजयुद्यस्मिन्नुगिनःसतेलो
कोभंविष्यतितञ्जेष्यसिपिब्रूताऽअपः ॥ ब्रूयुःपुशुरासीत्तेनायजन्तु
सऽएतँल्लोकमजयुह्यस्मिन्ब्रूयुः सतेलोकोभंविष्यतितञ्जेष्यसि
पिब्रूताऽअपः ॥ सूदर्थःपुशुरासीत्तेनायजन्तुसऽएतँल्लोकमजयुह्य

पशु । सृष्टियज्ञेदेवानामासीत् । तेनाग्निनातेअयजन्त । सचाग्निस्तत्रसाधनभावमुपगतः सन्
एतं पृथिवीलाकम अजयत् । यस्मिन्लोकेअग्निः । अतः सतेलोकोभविष्यति तञ्जेष्यसि ।

(१) का० उपगृह्णात्यपः पेशरग्नि पशु रति । अथा पेशररिति प्राकृतेन मन्त्रेणाग्नि. पशुरिति वैकृतेन च प्रोचणीरशवास्ये उपगृ-
ह्णातीति सूत्राय ।

शिवपताः प्रोचणीः अपः । वायुः । सूर्यः पशुः व्याख्यातमन्यत् ॥ १७ ॥ (१) परिपश्यन्नेहुत्वा
 प्राणायस्वाहेति । तिस्रोपराः वाचयतिपत्नीर्नयन् । अम्बे । अनुष्टुप् ॥ अश्वस्तुतिः । पत्न्याः
 परस्परसामंत्वयन्ते । हेअम्बे हेअम्बिके हेअम्बालि । नमानयति अश्वं प्रतिप्रापयति कश्चन-
 स्मिन्त्सद्व्युःसतेलोभविष्यत्तितर्ज्जेष्यसिपिवृताऽनुष्टुप् ॥ १७ ॥ प्रा-
 गायस्वाहा ॥ प्रानायस्वाहाव्यानायस्वाहा ॥ अम्बेऽअम्बिकेम्बालि
 केनमानयतिकश्चुन ॥ ससंस्थप्रशुक्कः सुभद्रिकाङ्गाक्षीलवासिनी
 कश्चिदपि । मदगमनेनच । ससस्ति । सस्त्व । ये । अन्यांपरिगृह्यते । कुत्सितोश्वः ।
 अश्वकः । अकुत्सितोपीर्ययाकुत्सते । मुभद्रिकाम् । कुत्सितामुभद्रासुद्रिका । इयमपीर्ष्य-
 याकुत्सते । कांपीलवामिनीम् कांपील नगरेहि सुभगा सुरूपविदग्धा विनीताञ्चस्त्रि योभ-
 (१) का० परिपश्यन्ने हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपर । परिपश्यन्ने स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वहेति हे आहुती
 इत्या प्राणयित्वायास्मिन् आहुतीर्जुहोति एकामश्वमप्रपनादौ चतस्रोऽन्ते इति सूत्रार्थः ।

वन्ति ॥ १८ ॥ (१) पत्न्यः त्रिःपरियन्त्यश्वम् । गणानांत्वा । स्त्रीगणानाम् । मध्येत्वां युगपत्
 गणपतिं हवामहे आह्वयामः । एवमेव । प्रियाणा मनुश्याणां मध्येत्वा भेव प्रियपतिं प्रिय-
 भतरंहवामहे । एवमेव निधीनां सुखनिधीनाममधो त्वा मेव निधिपतिं हवामहे । कथं कृत्वा ।
 हेवसो । अश्व समत्वं पतिर्भूयाः इति । सहिषी अश्वमुप संविशति । आहमजानि ।
 म् ॥ १८ ॥ गुणानान्त्वा ॥ गुणपतिं हवामहे प्रियाणान्त्वाऽपि प्रियपति
 हवामहे निधीनान्त्वानिधिपतिं हवामहे व्वसोमम ॥ आहमजानि
 गन्धुमात्त्वमजासिगन्धुम् ॥ १९ ॥ ताऽऽतुभौ चतुरः पदः सुमप्रसार
 आकृष्य अहम् अजानि अजगतिक्षेपणयोः । चिपामि । गर्भधम् । गर्भस्थधारयित् रेतः ।
 आत्वमजासि गर्भधम् । आकष्यच त्वहेअश्व अजासिचिपसिगर्भधं रेतः ॥ १९ ॥ ताऽ-
 भौ । यौ आवांकृतसङ्केतौ तौऽतुभौ त्वं चाहश्च । चतुरः पदः पादान् । द्वौतवसम्बन्धिनी

(१) का० षधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गं लोक इति । षधीवासेनाश्वमहिषी छादयति अथ उपरिष्ठाश्चाच्छादनचर्म वासो
 ऽधीवत ।

द्वीचममसम्बन्धिनौ । संप्रसारयाव । एवं हि सम्बन्धे संवेश प्रकार इत्यभिप्रायः । अधीवा-
सेन प्रच्छादयति । स्वर्गेलोकि । एषवैस्वर्गेलोकी यत्र पशु ५सञ्जपयन्ति । प्रोर्णुवाथाम् ।
जर्णोतिराष्टादने । प्रोर्णुवनङ्कुदतमित्यध्वर्युराह । अश्वशिशुमुपस्येकुकते । वषावाजीहृषासि-
क्तावाजीअश्वःरेतोधारेतसः धारयितारेतोदधातुआसिञ्चतु ॥ २० ॥ (१) उत्सक्थ्या । गायत्याऽश्वं

यावसुर्गेलोकेप्रोर्णुवाथां५वृषां५वृषाञ्जीरेतोधारेतोदधातु ॥ २० ॥ [३]
उत्सक्थ्या ऽ अवंगूदन्धेहिंसमुञ्चारयावृषन् ॥ यस्त्रीणाञ्जीवुभोजं

यजमानोभिमन्त्रयते । उद्गतेसक्यनीयस्थाः साउत्सकथी तस्याउत्सक्थ्याः मंहिव्याः । अवंगु-
दन्धेहि । अवाचीनङ्कुदम् रेतोधिहि सिञ्च । कथमितिवित् । समञ्जिञ्चारयाहपन् । सञ्चारय
षञ्जिम अनक्तिव्यनक्ति पुंस्त्वमित्यञ्जिः पुंस्त्वजननमुक्तम् । हेहपन् सेक्तः । कथंभूतोञ्जिः ।
यःस्त्रीणाञ्जीवभोजनः । यस्मिन्सति स्त्रियोजीवन्तीत्युच्यन्ते । यस्मिन्सति । भोजनादीन् भोगा-

(१) का० उत्सक्थ्या इताश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ।

नूतनन्ते । सजीवभोजनः ॥ २१ ॥ इतउत्तरम् दशानुष्टुभोभिसेधिन्यः पुंस्त्वजननमुक्तम् । द्वितीयो-
 परिष्ठाद्बृहती अत्रचयोयत्रभयते सतत्रदेवतात्वमुपगच्छति । अध्वर्युः कुमारीमनि मेययति । यका-
 सकौ । अकचप्रत्ययोत्र कुत्सायान । अङ्गुल्याप्रदर्शयन्नाह । यकाअसकौ । शकुंतिका । अल्पेकान्
 प्रत्ययः । अल्पीयसी पचिणीव । आहलक् इति । प्रकारवचनम् । हलहले इति ब्रुवन्ती । वञ्चति

नः ॥२१॥ युकासुकौ ॥ शकुन्तिकाहलुगितिब्वञ्चति ॥ आह'न्तिगुभे
 पसोनिगल्लगलीतिधारंका ॥ २२ ॥ युकोसुकौ ॥ शकुन्तुकऽआहलु

त्वरितं गच्छति । चपलित्यर्थः । तस्याअपि । आहन्ति । हन्तिर्गत्यर्थः । आगच्छति । अन्तर्भावित
 ख्यर्थेधावा । आगमयति प्रवेशयति । अत्यर्थं वाहुति । गभेपसः । गभइतिआद्यन्तवर्णविपर्यय ।
 पसः पसतेः स्पृशतिकर्मणः । भगेशिश्नमाहन्तीत्यर्थः । अथ तदानिगल्लातीति अत्यर्थं शुक्रंमञ्चति
 धारकायोनिः । यद्वा शब्दानुकरणम् निगल्लातीति गिरतेवा । निगिरतिशिश्नयोनिः ॥ २२ ॥
 अध्वर्युं प्रत्याहकुमारी । यकोसुकौ । यकः असकौ यः असौ शकुंतकइव आहलगितिब्वञ्चति ।

तस्यश्लीलंभापिणः किमन्यत् द्रवीमि । विवचतइव तेमुखम् । असाधुवक्तुमिच्छतः इव तेमुखयश्यामि । त्रतो हेअध्वर्यो मान् । अस्मान् त्वमसि भापथाः । २२ । ब्रह्मामहिषीमसि मेयति । माताचते । हेमहिपि यदामाताच तवपिताचतव । अग्रंष्ट्रस्य । वार्ध्यस्थेति तद्वितलोपः । वार्ध्यस्वपर्यकस्य उपरितनस्वागम् रोहतः । मैथनार्थमेकं पर्यकमारोहतइति अश्लीलाभिप्रायं

गितिब्वञ्चति ॥ ब्विवंचत ऽ इवतेमुखमदूध्वर्युमानुस्वमुभिभापथाः ॥ २३ ॥ सुताचं ॥ तेपिताचतेग्रंभ्रूक्षस्यरोहतः ॥ प्रतिंलुमीतितेपितागुभेमषिट्टमंतऽसयत् ॥ २४ ॥ सुताचं ॥ तेपिताचतेग्रंभ्रूक्षस्यकीडतः ॥ ब्विवंचत ऽ इवतेमुखमदूध्वर्युमानुस्वमुभिभाप

वचनम् । तदाप्रतिलामीति तिलस्रैहनि । स्नेहास्यहमनेनकर्मणा । इतिएवमिति प्रकारवचनम् वदन् । तवपितागुभेमषिट्टं मुष्टाकारंतिशरुणम् अतंसयत् अचिपत् । एवन्तवीत्पत्तिः ॥ २४ ॥ महिषीप्रत्याह । माताचते । हेवद्वन् । यदामाताच तेपिताचते अग्रंष्ट्रस्य पर्यकस्यकीडतः ।

तदात्वमुत्पन्नः । तुल्योत्पत्तिरावयोः । यञ्चोभयोर्दोषीन तमेकञ्चोदयितुमर्हति । एवंसति । यदसा-
 धुवदितु म्निचतत्रव तेमुखंपश्यामितत् ईव्रह्मन मात्वंदोवहु ॥ २५ ॥ उद्गातावा वातामभिमे-
 ययति ऊर्ध्वमिनाम् । कश्चित्पुरुषमाह । ऊर्ध्वमिनावा वाताम् उच्छ्रितांकुरु । कथमिव । गिरौ-
 भार मध्येनिगृह्य हरत् एवमेवां मध्येनिगृह्य । ऊर्ध्वमुच्छ्रापय । अथ यथेत्येतस्यस्थाने तथाच

हु ॥ २५ ॥ ऊर्ध्वमिनाम् ॥ ऊर्ध्वमिनामुच्छ्रापयगिरौभारुहंहरं
 न्निव ॥ अथास्यैमङ्गमिधतांशुश्रीतेव्वातेपुनन्निव ॥ २६ ॥ ऊर्ध्व
 मेनम् ॥ ऊर्ध्वमेनुमुच्छ्रयताद्गिरौभारुहंहरंनिव ॥ अथास्युमङ्गमि

उच्छ्रापय यथा अस्यावातायःमध्यं योनिप्रदेशः एधताम् । एधद्वी द्विधियायात् । अधैनांगृह्णीया ।
 शीतेवाते पुनन्निव । * पावाखलाव । पावाहि धान्यवाते शुद्धंकुर्वन् । ग्रहणमोक्षीभूटितिकरो-
 ति ॥ २६ ॥ वावाता प्रत्याहोद्गातारम् । भवतीत्येतदेवम् । ऊर्ध्वमेनम् । उद्गातारमुच्छ्रयतात्
 ऊच्छ्रापय । अत्रस्त्रीपुरुषायते । गिरौभारंहरन्निव । अथैव क्रिमाणस्यास्य मध्यंप्रजननम् एजतु-

* यस्यस्पष्टार्थं । यथा शीतले वायी वाति पुनश्चान्यपयन कुर्वाण कृपोवलो धान्यपात्र यथा ऊच्च करोति तथेतार्थं ।

चलतु । अथैनन्निगृहीष्व शीतेवतेपुनन्निव । यवान् । २७ ॥ होतापरिवृक्तामभिमेथयति ।
यदस्याः । यत्तदा अस्याः परिवृक्तायाः । अंहुमेद्याः । अल्पयोनिः । अंहुः हन्त्व्यः भेद्याप्रदशः
प्रजननमसगद्गति अंहुमेदी तसगाः अंहुमेद्याः । कृधुद्गतिद्रुखनाम । द्रुखं शिप्रनम । स्थूलञ्च
उपातसत् उपसङ्गच्छेत् । अथतदा अल्पत्वात् योनिः स्थूलत्वाच्च द्रुखत्वाच्च दुः प्रजननसग ।

जतुश्रीतेव्वतेपुनन्निव ॥ २७ ॥ यदस्याः ॥ यदस्याऽअंहुमेद्याःऽऽ
द्रुस्थूलमुपातंसत् ॥ मुष्काविदस्याऽएजतोगोशुफ्रेग्रंकुलाविव ॥ २८ ॥
यद्देवासः ॥ यद्देवासौलुलामंगुप्रविषट्टीमिनुमाविषुः ॥ सुवधनादेदि

मुष्कौष्ठपणी इत्एवम असगाः प्रजननसगोपरिएजतः । एजूकम्यने । कम्पनङ्कुरतः । कथमिव
गोशफ्रेगोप्यदे उदकपूर्णे । शकुलाविव मत्स्याविव ॥ २८ ॥ परिवृक्ताप्रत्याह । यद्देवासः । होतृ-
प्रमुखान् सर्वानेव ऋत्विजः परिवदति । यदा एतेदेवासः शिश्रन्देवाः शिश्रनक्रीडिनः । लला-
सगुम् ललामेति सुखमभिधीयते सुखङ्कृतुङ्गच्छतीति ललामगु.शिश्रनम् । यदा ललामेतिपौड-

समिधीयते । शिशनहि योनिष्पविगत् पौण्ड्र भवति । प्रविष्टीमिनम् प्रवेश्यविष्टमन्धच ।
 आविपु आलिङ्गनचुम्बनादिभि निर्गृह्णीयु नारीम् । अथतदा । सक्त्वादेदिश्यतेनारी । सकथि
 क्तेन कुटिलगमनेन अतिदिश्यतेलच्च्यतेनारी । नहि तसप्रा.किञ्चिद्व्याप्तम् पुरुषेणभवति
 अन्यत्रसकद्रुइत्यभिप्रायः । कथमिवासत्यसप्राचिभुवीयथा । हिःप्रकारंसत्यम अचिप्रभवमनञ्चि-
 प्रभवच्चेति । अचियाद्य मचिप्रभवम् तत्रहि सर्वव्याप्तंभवति । अनचिप्रभवं श्रोत्रगाह्यम तत्तु-

श्यतेनारीसुत्यस्यादिभुवीयथा ॥ २६ ॥ यद्द्विरिणः ॥ यद्द्विरिणोयवुम
 त्तिनपुण्ड्रमुशुमन्न्यते ॥ शुद्रूद्रायदर्येजागुनपोषायधनायति ॥ ३० ॥

साकाचम् वक्तु, राप्रतामपेचते । अतोविशिनष्टि अचिभुवइति । सत्यस्यअचिभुवः यथाअचि-
 तथत्वत्थेति ॥ २६ ॥ चत्तापालागलीमभि मेथयति । यद्वरिणः । यदाहरिणोमृगः यवंससत्रम्
 अतिभचयति । अथतदाचेची । नपुष्टम्यशु । पशुमितिप्राप्ते विभक्तिलोपः । पुष्टम्यशुम् मन्वते-
 अथगच्छति । समचेचम् भचितमितियथा । एवम् शुद्रायत् यसाशुद्रसभर्तुः । अर्थजाराअर्थः
 वैश्व.जारीयसप्राः सार्थजारा भवेत्तदा सशुद्र चेची । नपोषायममेतदितिमन्यते । नच-

तस्रास्वनायति । धनमिवचतानमन्यतेपरस्रोपभोग्यत्वात् ॥ ३० ॥ पालागलीप्रत्याह । यद्वरि-
 शोयवमत्तिनपुटं बहुमन्यतेचेत्तीति । यदुक्तं भ । तोप्येतदेवमितिसोऽब्रुहमाह । कियांसुविशेषः ।
 शूद्र यत्त्रययै चर्यायाः वैश्यायाः जारः जारयिता । तदाचेत्त्रीवैश्याः आत्मनः पोपंनानुम-
 न्यते । नहि सातस्य पोपगानिक्लष्टञ्च शूद्रः उत्कृष्टवैश्याद्रति । समाप्तमश्लीलभाषणम् ॥ ३१ ॥

यद्दुरिणोयवुमत्तिनपुटम्बहुमन्यते ॥ शुद्धीयददर्यायैजुरोनिपोपुस
 नुमन्यते ॥ ३१ ॥ दुष्टिक्कारवोऽत्रकारिप्रच्छिजुष्णोरप्रश्वंस्यव्वाजिनः ॥

(१) ऋत्विजोयजमानञ्च सुरभिमतीमृचमन्त आहुः वाचमेवंपुनन्ति । दधिक्राव्यः । अनुष्टुप्शब्दे-
 वतत्रा । यत् दधिक्राव्यः अश्वस्रसंस्कारार्थं मश्लीलभाषणम् अकारिपस अकार्यस अकार्यकृत-
 वन्त, वचनत्रययः । एकवचनसप्रस्थानिवहुवचनंवीध्यम् । उपरिष्टाद्ब्रह्मनिपदानि बहुवचनान्तानि
 दृश्यन्ते । किन्तूत्स्रदधिक्राव्यः । जिष्णुः जितुः अश्वस्रअशनेस्राव्यापिनः वाजिनः । श्रीविजी भय-

१ का० महिषीमुत्याप्य पुरुषा दधिक्राव्य इतगाडु । महिषी यजमानस्य प्रथमपरिष्ठातां पत्नीसश्वसमोपसामुत्याप्य
 पुरुषा अश्वयुं वद्वीनाददोचत्तारो मन्वं पठेदुरिति मूत्रार्थः ।

चलनयो. वीजनवतः तत्रसुरभीणिसुगन्धीनि । अश्लीलभागणेलहि दुर्गन्धीनिमुखा निभन्तिपापहे-
 तुत्वात् । नः अस्माकंमुखानि । निकारलोपशब्दान्दसः कारत्करोतु यज्ञद्रव्यधाराहारः । किञ्च ।
 प्रणः आर्युपितारिपत् । प्रतारिषत् प्रवर्धयतुच नः अस्माकम् । बहुवचनवालयीवन दृष्टवयोपि
 चम् ॥ ३२ ॥ पत्न्योसि पथङ्कल्पयन्ति । गायत्रीचिटुप् पङ्क्तिभिरिभिः । तत्राद्या उष्णिक् चत-

सुगुभिनेमुखांकरुत्प्रणुऽआर्युंषितारिषत् ॥ ३२ ॥ [१२] गायु

त्त्रीचिटुप् ॥ गायतत्रीतिलषट्कञ्जगत्यनुष्टुप्पुङ्गासुह ॥ बृहत्पु

षिषहांकुक्कुप्सूचीभिःशरम्यन्तुत्वा ॥ ३३ ॥ द्विपंदायाः ॥ द्विपंदा

याप्रच्चतुष्षट्पदास्त्रिपंदायाप्रच्चुषट्पदाः ॥ विच्छन्द्यायाप्रच्चुसच्छन्द्याः

सौनुष्टुभः पराचिटुप् । गायत्रीचिटुपचजगतीच अनुष्टुप्च । अनुष्टुप्च पङ्क्त्यासहस्रहतीच ।
 उष्णिक्सासहकुक्पुच । सूचीभिः शरम्यन्तुत्वाम्हेषश्च मनसगानामभेदेनवर्त्मनिदर्शनं सूचीभिः

क्रियतेतेनपथाभसिः प्रवर्तते ॥ ३३ ॥ द्विपदायाः । याःद्विपादाः याश्चतुष्यदाः याश्चत्रिपदाः

याञ्चषट्पदा । याञ्चविच्छन्दा, विगतच्छन्दा याभ्यस्ताः । विषमाक्षराः विषमपदाः छन्दोलक्षणो-
नानभिसंबन्धाः । याश्चसच्छन्दाः अन्यूनातिरिक्ताक्षराश्छन्द । साजातयः ताः सर्वाः सूचीभिः शस्य-
न्त्वाम् । ३४ । महानान्द्योरिवत्यः । महानान्द्यश्चचः शाब्दार्थद्वयतयाभ्यन्ति । रेवत्यएताश्चपिरे-
वत्य । रेवतन्तासुसामभवति । विश्वा सर्वाः आशादिशः । प्रभूवरीः प्रभूततमाः । मैथीः

सूचीभिः शस्यन्तु त्वा ॥ ३४ ॥ सुहानारमन्थोरुवत्यः ॥ सुहानारमन्थो
रेवत्योविश्वश्वाऽआशाऽप्रभूवरीः ॥ मैथीर्विद्वतोव्वाचः सूचीभिः श
स्यन्तु त्वा ॥ ३५ ॥ नार्यस्त्रिपत्क्रो लोसुव्विचिन्वन्तुमनीषया ॥
द्वेवानाम्पत्क्रोदिशः सूचीभिः शस्यन्तु त्वा ॥ ३६ ॥ रुजुताहरिणीः ॥

मैथेभवाः विद्युतः तदुत्पन्नायाश्चवाचः ताः सर्वाः सूचीभिः शस्यन्तु । शमनेनहविः कुर्वन्तु-
त्वाम् । ३५ । नार्यस्त्रे । नृणामपत्यानिवहूनिस्त्रीलक्षणानिनार्यः । तैतव । पत्न्यः यजमानस्य-
पत्न्य । लोमलीमानिविचिन्वन्तु, पृथक्कुर्वन्तु । मनीषया मनसइच्छपामनसः पर्यालोचनेन ।
द्वेवानाश्चयाः पत्न्यः दिशः ताः सर्वाः सूचीभिः शस्यन्तु शमनेनहविष्कुर्वन्तुत्वाम् । ३६ ॥ रुज-

ताहरिणी । रजतसुवर्णसीसमव्यः सूच्य । युज. सहयोजनाः । युज्यन्तेकर्मभिः सीमालक्षणेः ।
 याः ताः अश्वस्यवाजिन. वेजनवत. त्वचिरोमसु । सीमा. सिमागब्द. सीमपर्यायोमर्यादावचनः
 सीमानङ्कुर्वाणाः शमन्तुहविः कुर्वन्तु शमन्तीः हविष्कुर्वाणाः अश्वम् ॥ ३७ ॥ कुविदङ्केतिव्याख्या-
 सीमायजोयज्यन्तेकर्मभिः ॥ अप्रश्वस्यव्वुजिनस्त्वचिसिमाः शम्य
 न्तुशमस्यन्तीः ॥ ३७ ॥ कुविदङ्क ॥ यवंमन्तोयवञ्चिबुद्ध्याद्यादान्त्यनु
 पूर्वञ्चियूयं ॥ इहेहैषाङ्गणुहिभीजनानियेबुहिषेीनमं ऽ उक्तिंथ्यजं
 न्ति ॥ ३८ ॥ [८] कस्वा ॥ कस्वाद्यर्थितिकस्वाव्विश्रास्तिवस्तेगात्रां
 तम् ॥ ३८ ॥ (१) अश्वस्विशास्ति अनुवाकिनशडूचेन । तत्राद्यागायत्री पराश्रनुष्टुभ । कस्वा ।
 क. प्रजापति. त्वाम् आच्छति । छेदितेन । आच्छिनति । त्वचः । कश्चमजापतिः त्वां विशा-
 १ का० अश्व विशास्तानुवाकेन कस्वाच्छति । पडूसेनानुवाकेनाश्व विशास्ति अश्वोदर पाटयति मेदस उहरणाय
 वपाया अभावात् उदरमध्यस्य स्तान ह्यताम वन श्वेत मासं मेद इति मूबार्थ ।

स्मित्प्रचयिणी जयति । कश्च प्रजातिः तेतवगात्राणि शरीराणि शमयति शमनेनह विभवि मापा-
दयति । कउते प्रजापति रेवते शमिताकवि.मेधावीक्रान्तदर्शन. । यद्वाप्रश्नरूपीयं मन्त्रः । कोयं
मनुष्यः त्वाम् आच्छ्रितिकश्चत्वां विशासि कश्चतेगात्राणि शमयति । कश्चउतेशमिताकविः । न
कश्चिदपीत्यभिप्रायः । उःगादपूरणः ॥ ३६ ॥ यस्मिन्पक्षे कस्वाप्रजापति स्वैतिव्याख्यातं

शिशमयति ॥ कउतेशमिताकविः ॥३६॥ ऋतवंस्तऽऋतुथापर्वश
मितारोव्विशासतु ॥ संवत्सरस्तुतेजसाशुमीभिःशमयन्तुत्वा ॥४०॥
अर्द्धमासाः परं ७ पितृमासा ऽ आध्यन्तुशमयन्त ऽ ॥ अर्द्धोरुत्वा

तन्निष्पन्नप्रतार्यते । ऋतवस्ते । ऋतवश्चतवशमितारः ऋतुथा ऋताहतौकालिकाले । पर्व । पर्वणि
पर्वणि । संवत्सरस्यचतेजसा । शमीभिः कर्मभिः शमान्तुशमनेह विभविमापादयन्तु त्वांहे
अशु ॥ यदातुकः त्वांविशासितुं समर्थोमनुष्यएवं व्याख्यातम् तदा ऋतवोदेवाः तेशमितारः
इत्येवं व्याख्येयम् ॥ ४० ॥ अर्द्धमासाः । अर्द्धमासा. मासाश्च तेवपरं पिपर्वणि आद्यन्तु आधि-

न्दन्तु शमन्तः शमनेन ह विभावंमापादयन्तः । किञ्च । अहीराचाणिमरुतञ्च विलिष्टन्तुः शिल-
 ए'सूदयन्तु पूदचरणे पठते । इह सन्धाने वर्तते वाक्ययोगात् सन्दधन्तु तेतव ॥ ४१ ॥
 दैव्या अह्वर्यवः । येचदैव्यादिब्या अह्वर्यवः अश्विप्रभृतयः तेचत्वात्वाम् । आद्यान्तु' , विचशासतु
 चकारो भिन्नकमः । विशासतुच । किञ्च गावाणि पर्वशः तेतवसिमाः मर्यादाः क्कारावन्तु कुर्वन्तु
 गिंसुग्तोव्विलिष्टुंसूदयन्तुते ॥ ४१ ॥ दैव्याऽअदृष्टवृथ्यवु ॥ स्वा
 ध्वान्तुव्विचंशासतु ॥ गातलाणिपव्वंशस्तेसिमाऽक्कारावन्तुशमन्थन्तीऽ
 ॥ ४२ ॥ द्यौस्ते ॥ पृथिव्यन्तरिचैव्यायुष्किद्रम्पृणातुते ॥ सूथ्यस्तेन
 चत्तैऽसुहलोकङ्कृणीतुसाधुया ॥ ४३ ॥ शन्तै ॥ शन्तेपरेवभ्योगात्रैब्युऽ
 शमन्तीः । मर्यादा दर्गतेन शमनं कुर्वाणाः ॥ ४२ ॥ द्यौस्ते द्यौश्चते तव पृथिवीचअन्तरिजञ्चच
 वायुश्चिद्रं पृणानु पूरयतुते । किञ्च । सूथ्यस्तेतवनचत्रैः सहलोकां स्थानं कृणोतु साधुयासा-
 धुम् । द्वितीयार्थयाक्कान्दसः ॥ ४३ ॥ शान्ते । सुखं ते तव अस्तु हेअश्वपरेभ्यः गात्रिभ्यः ।

गंमुखम् भवरेभः । अस्तु । गम अस्यभ्यः अस्थिभ्यः मज्जभ्यश्च अस्तु । शच्चास्तुतन्वैशरीराय ।
 पथयैच्छन्दसिचतुर्योवक्तव्येति षथयैचतुर्योतन्वाः तव ॥४४॥ (१) इत उत्तरं ब्रह्मोद्यमष्टादशर्चम्
 (उत्तरप्रत्युत्तरेः परस्परं सत्त्वादः ब्रह्मोद्यम्) तवाद्याच सौनुष्टुभुः काखिदासीत्पूचि-

ग्रामुस्त्वर्वरेभ्यः ॥ ग्रामुस्त्यदभ्योमुज्जदभ्युःशम्बस्तुतुन्वै तवं ॥ ४४ ॥
 [६] कःखिदेकुकीचरतिकऽखिज्जायतेपुनः ॥ किंखिद्विमस्यभेषु
 जङ्घिग्भ्वावपनम्हत् ॥४५॥ मूर्यैऽएकाकी ॥ चरतिचुन्द्रमाजायते
 पुनः ॥ अग्निगर्हिंसस्यभेषजम्भूमिगुवपंमुहत् ॥४६॥ किंखिद्विस्वित् ॥

तितिल्याद्याद्य चतसौनुष्टुभः विष्टुभोन्याः । होताध्वर्युग्पृच्छतिः कः खिदेकाकी । ४५ ॥
 तमप्याह । मूर्यैकाकीचरति अयेव्याख्यातौ ॥ ४६ । अध्वर्युर्होतारम्पृच्छति । किंखिद्विस्वित्-
 (१) का० प्राग्यापाशोमाशोताध्वर्युं च सदसि संवदेते चतस्रभिः कः खिदेकाकीति पूर्ववत् ।

समं श्योतिः । किञ्च ससुद्रसंसरः । किंस्मित्पृथिव्यै पृथिव्याः यथोच्यः महत्तरम्
 कस्यचमात्रापरिराणम् नविद्यतेनास्ति ॥ ४७ ॥ तंप्रत्याह । ब्रह्मसूर्यममम् । ब्रह्मत्वयो-
 लन्नगण्यत्वा । सूर्यसंज्ञोतिः । द्यौःससुद्रसंसरः । इन्द्रःपृथिव्यै वर्षीयान्महत्तरः ।

किं०स्मित्पृथिव्यैसमुज्जोतिःकिं०समुद्रसमुत्सरः ॥ किं०स्मित्पृथिव्यै
 व्यैवर्षीयुं०कस्युमात्त्रानव्विद्यते ॥ ४७ ॥ ब्रह्मसूर्यसमम् ॥ ब्रह्म
 हसूर्यसमुज्जोतिर्द्यौःसमुद्रसमुत्सरः ॥ इन्द्रःपृथिव्यैवर्षीयान्गो
 स्तुमात्त्रानव्विद्यते ॥ ४८ ॥ पृच्छामित्वा ॥ चितयेदेवसखुयदिरुस

गोस्तुमात्त्रानव्विद्यते गगान्द्विद्योधार्यते सजगतःकारणम् भवतीत्येतदभिप्रायम् । पृथिवीवा-
 गौः ॥ ४८ ॥ (१) ब्रह्मोहातारम् पृच्छति पृच्छामित्वा । पृच्छामित्वाभावन्तस्त्वितये । चित्तौमंज्ञाने

(१) का० ब्रह्मोहातारं पृच्छति पृच्छामोति । चकाराच्चतुर्गमि सदसि ब्रह्मोहातारी सवदेते ।

परिज्ञानाय । हृदेऽसत् उद्गतः । यदित्वम् अत्रष्टःसन्मनसा प्रश्नद्विवेचनाय सूक्ष्मान-
 धीन् जगन्प्रवगच्छसि । येषुत्रिषुः यज्ञःत्रिषुपदेषुगार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आद्रष्टः
 यज्ञरेतद्रूपम् । तेषुविश्वंभुवनम् भूतजातम् । आविवेश उतनेति । प्रश्नेऽप्लुतः ॥ ६ ॥
 प्रथाह । अपितेषु तेषु अहमस्मि अपित्वञ्चेत्यपियब्दः । तेषु गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु ।
 तत्रमनसालुगन्धं ॥ येषुव्विष्णुंस्त्रिषुपुदेष्वेष्टुस्तेषुव्विष्णुव्भुवनमा
 विवेशाह ॥ ४६ ॥ अपितेषु ॥ त्रिषुपुदेष्वस्मिन्नेषुव्विष्णुव्भुवन
 साविवेशं ॥ सुद्यःपदर्थमिष्टुथिवीसुतद्वामिकेनाङ्गेनदिवोऽब्रुस्वपृष्ठ
 म् ॥ ५० ॥ कोष्ठनुन्तः ॥ पुरुषेषुऽआविवेशुकाऽन्युन्तःपुरुषेषुऽअप्रिप्ता
 द्विषुन्देषु । अहमस्मित्वञ्च केषु । येषुविश्वभूतजातम् आविवेश । आविष्टम् । दत्पुनरेतदुक्त-
 क्षयता यदित्वमभमनसा जगन्व्येति । अब्रूतमः । सद्यःएककालमेव । पर्येतिपरिगच्छामि दृश्य-
 वीमन्तत्रापिचद्याम् एकेनअङ्गेन मनसाअसयदिवः पृष्ठञ्च किमुतभूतजाति तत्वाविष्टानीति ॥ ५० ॥

उद्गताव्रह्मण्यच्छति । कोऽवन्तः । केपु अन्तर्मधेयपुरष. आविवेश्याविष्टः प्रविष्ट. । कानिचान्ता-
 मधेयपुरषे अर्पितानि । एतत् हेब्रह्मण उपवत्तहामसि । वत्तहप्राधान्ये । इहत्तुआह्वानपूर्वेसंक्षेपे
 वर्तते । उपसङ्गस्याह्वयत् जिष्णवाहूष्णामिभवन्तम् । किंस्विन्नः किंपुनरस्माकप्रतिवोचासि

नि ॥ एतद्ब्रह्ममुन्नुपवत्तहामसिखुकिंस्विन्नःप्रतिवोचास्यत्त्र ॥
 ५१ ॥ पुञ्चसुन्तः ॥ पुरुषुऽआविवेश्युताऽन्यन्तःपुरुषुऽअर्पितानि ॥ ए-
 तत्त्वात्त्रप्रतिमन्वानोऽअस्मिन्माययाभवस्युत्तरोमत् ॥ ५२ ॥ [८]
 कास्विन्त् ॥ कास्विन्दासीत्पुष्पचिन्तिःकिंस्विन्दासीदृहद्वयः ॥ का

मधेयपुरषरआविशेय । किं च तानिप्राणाधीनानि करणानि अन्तःपुरुषेअर्पितानि । एतत् त्वाम-
 वन्तम्प्रतिमन्वानः प्रतिजानानः अस्मिन्नवस्थितः । नचमाययाप्रज्ञया भवसिउत्तरः उद्गताव्रह्मणःमत्
 प्रतिब्रवीषि अत्रप्रश्ने ॥ ५१ ॥ प्रत्याह । पञ्चसुन्तः पञ्चस्वितिप्राणा.ख्यायन्ते । पञ्चसुप्राणेषु

परिज्ञानाय । हेदेऽस्य उहातः । यदित्वम् अत्रष्टःसन्मनसा प्रश्नविवेचनाय सूक्ष्मान-
 योन् जगन्व्यग्रगच्छसि । येषुत्रिष्णुः यज्ञःविपुपदेगुर्गुपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु आइष्टः
 यजेरेतद्रूपम् । तेषुविश्वंभुवनम् भूतजातम् । आविवेश उतनेति । प्रश्नेऽतुतः ॥ ६६ ॥
 मथाइ । अपितेषु तेषु अहमस्मि अपित्वञ्चेत्यपियब्दः । तेषु गर्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु ।
 तत्रमनसाजुगन्धं ॥ येषुव्विष्णुंस्त्रिषुपुदेष्णवेष्णुस्तेषुव्विष्णुश्चभुवनमा
 विवेशा ॥ ४६ ॥ अपितेषु ॥ त्रिषुपुदेष्णुस्त्रिष्णुश्चभुवनम्भूवं
 साविवेशं ॥ सुद्यःपथ्यमिष्टुथिवीसुतद्यामिकेनाङ्गनदिवोऽस्यपृष्ठ
 म् ॥ ५० ॥ केषुव्वन्तः ॥ पुरुषुऽआविवेशुकाग्न्यन्तःपुरुषुऽअप्रिप्ता
 विपुपदेषु । अहमस्मित्वञ्च केषु । येषुविश्वभूतजातम् आविवेश । अपुनरेतद्रुक्त-
 क्षयता यदित्वमत्रमनसा जगन्विति । अत्रत्रुमः । सद्यःएककाशमेव । पर्येसिपरिगच्छामि पथि-
 वीम् ॥ अपिचद्याम् एकेनअङ्गेन मनसाअस्रदिवः षष्ठञ्च किसुतभूतजाति तत्वाविद्यानीति ॥ ५० ॥

माहिरियंरूपम् गिलतिभच्चयति । सहितसगाःप्रभावः । श्वाक्ति सेघाउच्यते शुक्रपिशगिला ।
 कृताउपगभ्यो पलभ्यपिशंरुपंगिलति भक्षयत्तसाकुशुपिशंगिला । साहिशतसूलानाम् स्वीभक्ष-
 गात्र कनौलापयति । शतं चभजयति । सहितस्याःप्रभावः । शशश्चास्कान्दम् अस्कान्वास्क-
 न्द्यशर्पतिगच्छति । सहितसप्तप्रभावः । अहिश्च स्वकीयपन्थानम् धिसर्पतिविकुर्धनगच्छति ॥ ५६ ॥
 आस्क्रन्दंमर्पुत्यहिःपन्थ्यांविस्सर्पति ॥ ५६ ॥ कर्तयंस्य ॥ वृषष्टाःक
 लुचराणिकतिहोमासःकतिधासमिद्धः ॥ युञ्जस्यंस्वाब्बिदथापृच्छुम
 लुक्कतिहोतांरःऽऽहृतुशोयंजन्ति ॥ ५७ ॥ षडस्य ॥ वृषष्टाःशुतसु

(१) ब्रह्मोद्गतांरं पृच्छति । कत्यस्य । अस्ययज्ञस्यकतिकतिविधाः । विशेषणतिष्ठति यज्ञोयासुता-
 यिथा यन्त्रानि । कतिच अक्षराणिकतिचहोमाः कतिधाचसमिद्ध समिधः । यज्ञस्यप्रत्वाभ-
 वन्तम् विदथात्रावेदनेन ऐतुनापृच्छं पृच्छामि । अत्रचयज्ञेकतिहोतारः ऋतुश. ऋतुयाज्यान्-
 यजन्ति ॥ ५७ ॥ प्रत्याह । षडस्य । रससंख्येयोपसञ्चिहीर्पुराह । अस्ययज्ञस्यषट्विधाः अन्ना-
 (१) या० उत्तरी च कत्यस्येति । उत्तरी पर्यादुक्ती ब्रह्मोद्गतांरौ चतुर्दग्भिः सवदेते ।

सप्तःमासपेक्ष्य ॥ ५२ ॥ (१) होनाध्वर्युपृच्छति । काश्चिदामीत् ॥ ५३ ॥ प्रत्याह । द्यौरामीत् ।
 व्याप्यातौ ॥ ५४ ॥ अध्वर्युर्होतारस्मृच्छति । काईमरे ईमितिचकारार्थे अरेइत्यामन्वितवि-
 स्विंदासीत्पिलिप्पुलाकास्विंदासीत्पिशङ्गिला ॥ ५३ ॥ द्यौरासी
 त् ॥ द्यौरासीत्पूर्वचिन्तिरप्रश्वंआसीत्तुहृहृद्वयः ॥ अविंरासीत्पिलि
 प्पुलारातित्रंरासीत्पिशङ्गिला ॥ ५४ ॥ काऽइम् ॥ काऽइमरेपिशङ्गि
 लाकाऽइङ्करपिशङ्गिला ॥ काऽइमास्कन्दमर्धप्रिकऽइम्यन्युर्व्विसर्प
 ति ॥ ५५ ॥ अजारे ॥ पिशङ्गिलाप्रश्वुवित्कुंरुपिशङ्गिला ॥ शुशऽ

पःऽमात्रपिनिमातौ । काचअरेहोतः पिशङ्गिला काचकुरुपिशङ्गिला । कश्चास्कन्दम् अर्प-
 तित्तच्च पत्यात्रिसर्पति ॥ ५५ ॥ प्रत्याह । अजारेअजानित्यारात्रिः अरेअध्वर्यो पिशङ्गिला ।

(१) का० पुन पूर्वापरणीत्तरवेदि कात्विति । तत सदसो निष्कस्य हविर्धानस्य पुर उत्तरवेदे पयादुपविश्य पूर्वो
 पूर्वोकी होत्रध्वयं चतुष्टं गृभि सवदिते इति सुवार्थ ।

माह्विपियंरूपम् गिलतिभक्षयति । सहितसत्राःप्रभावः । श्वावित् सेषालुच्यते षु रुपियं गिला ।
 कन्याउपलभ्यो यलभ्यपियंरुपंगिलति भक्षयत्तिसाकुपियं गिला । साह्विशतशूलानाम् खोभद-
 गाय कन्नौस्यापयति । शतं च भक्षयति । महितसत्राः प्रभावः । शशयश्चास्त्रान्दम् अस्त्रान्धास्त्र-
 न्दयश्रपतिगच्छति । महितसत्रप्रभावः । अह्विद्य शत्रुकौयंपन्यानम् विसर्पतिविकुर्वन्गच्छति ॥ ५६ ॥
 आस्त्रान्दमर्षुत्यह्विःपन्थ्याँव्विसर्पति ॥ ५६ ॥ कर्त्यस्य ॥ व्विषष्टाःक
 ल्यक्षराणिकतिहोमासःकतिधासमिद्धः ॥ युद्धस्यस्वाव्विदश्यापृच्छम्
 त्तुक्कतिहोतारःऋतुशोयंजन्ति ॥ ५७ ॥ षडस्य ॥ व्विषष्टाःश्रुतम्

(१) ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । कत्यस्य । अस्रयज्ञस्रकतिकतिविषाः । विशेषेणतिष्ठति यज्ञोयासुता-
 विषा अन्नानि । कतिच अक्षराणिकतिचहोमाः कतिधाचसमिद्धः समिधः । यज्ञस्रप्रत्वाभ-
 वगतम् विदथात्रावेदने न हेतुनापृच्छं पृच्छामि । अत्रचयज्ञेकतिहोतारः ऋतुशःऋतुयाज्यान्-
 यजन्ति ॥ ५७ ॥ प्रत्याह । षडस्र । रससंख्योपसञ्जिहोर्पराह । अस्रयज्ञस्रप्रपटविषाः अन्ना-
 (१) का० उत्तरो ष कत्यस्येति । उत्तरो पयादुशो ब्रह्मोद्गातारी चतुर्द्धमिः सबदेते ।

निसर्वात्रानांपडुसात्मकरात् । यतमजराणि । छन्दसासुहारेखाप सञ्जिहीर्षुराह । चतुर्द-
 शछन्दांसि गायत्रीप्रभृतौनि चतुर्विंशत्यक्षरादीनि । चतुरस्रराणि अतिधृतिपर्यन्तानि । अति-
 धृतिस्तु पट्सप्तत्याभावति एतैः प्रायशोयज्ञस्तायते । तत्रगायत्री अतिधृतिश्चयतम् । एवमुष्णि-
 कवृत्तिश्चगतम्वमन्येवपिच्छन्दस्सु इत्येतदभिप्रायम् । अशीतिर्होमाः । एकविंशतिरश्वमेधे-

क्षराण्यशीतिर्होमाऽसुमिधौहृत्सिः ॥ युञ्जस्यतेव्विदुथाप्रब्रवी
 मिसुप्तहोतारऽऋतुशोयंजन्ति ॥ ५८ ॥ कोऽश्रुस्य ॥ व्वेदभुवंनस्य
 नाभिङ्क्षीद्वावापृथिवीऽश्रुन्तरिचम् ॥ कःसूर्यस्यव्वेदश्चहुतीजुनित्तु

यूपाः । तवाग्निष्टे अश्वस्तूपरीगोष्ठगान् नियुनक्ति । इतरेषुषोडशषोडश । तत्र विंशतिद्यू-
 चतस्रो गीतयो भवन्ति तदभिप्रायमेतत् । कतिधासमिद्धरितियदुक्तम् अत्रब्रूमः । समिधोह-
 तिस्रः । याभिःसमिद्धिःसंदीप्तोयज्ञःतास्त्रिस्रः । अश्वस्तूपरीगोष्ठगाःप्राजापत्यापशवः यज्ञस्य तेतव
 विदुषावेदनेन । अबीमि सप्तहोतारः वपट्कर्तारः ऋतुगः ऋतुयोगेषु दजन्ति ॥ ५८ ॥

उद्गताब्रह्माणं पृच्छति । को अस्य । कः असावेदजानाति । कस्य द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च वेद ।
 कस्य मूर्धस्य वेदजानाति । वृहतः महतः जनित्वञ्जन्म । कस्य वेद चन्द्रमसम् चन्द्रमसः इति
 विभक्तिश्च्यत्यशः । यतो जाः यतो जन्म ॥ ५६ ॥ प्रत्याह । वेदाहम् । वेदजानामि अहम् असा-

ङ्क्षी वेदचन्द्रमसं यतो जाः ॥ ५६ ॥ वेदाहम् ॥ वेदाहमस्य भुवं नस्य
 नाभिं वेदद्यावापृथिवीऽअन्तरिक्षम् ॥ वेदसूर्धस्य बृहती जुनि ह्यम
 थो वेदचन्द्रमसं यतो जाः ॥ ६० ॥ पृच्छामि त्वा ॥ पृच्छामि त्वा परम

सुमस्य नामिम् नहनम् वन्धनम् परं ब्रह्म । वेदच द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च ब्रह्मणो विकार-
 रभूतम् । वेदच सूर्धस्य वृहतः जनित्वम् परमात्म लक्षणम् । अथो अपि च वेदजानामि चन्द्र-
 मसं यतो जाः चन्द्रमसः यतो जन्म परमात्मतः यज्ञाद्वा ॥ ६० ॥ (१) अर्ध्वयुं यजमानः पृच्छति
 पृच्छामि त्वा । पृच्छामि त्वा भवन्तम् परम् अन्तन्मृथिव्याः । पृच्छामि च तत्र भुवनस्य नामिभिः

(१) का० यजमानोऽर्ध्वयुं पृच्छामि त्विति । यजमानोऽर्ध्वयुं पृच्छति ।

नहनम् । पृच्छामिच भान्तम् दृष्ट्वाः सेक्तुः अश्वसरेतः । पृच्छामिच वाचः परमम् व्योम
 व्यमर्नलानम् ॥ ६१ ॥ (१) प्रत्याह । इयंवेदिः । इयंवेदिः परः अन्तः पृथिव्याः । वेदिर्हि सर्वम् पृथि-
 वीरूपमिति । अथ च यज्ञाः सुवनसनाभिः नहनम् यज्ञा द्वैप्रजाः प्रजायन्त इति श्रुतिः ।

न्तंमृष्टिञ्च्याः पृच्छामियत्नुभुवनस्युनाभिः ॥ पृच्छामित्वाव्वृषणोऽ
 अप्रप्रवस्युरेतः पृच्छामिव्वाचः परुमंव्योम ॥ ६१ ॥ इयंवेदिः ॥ इयं
 वेदिः परोऽअन्तः पृथिव्याऽअयंयत्तुज्ञीभुवनस्युनाभिः ॥ अयंवेदिः
 सोव्वृषणोऽअप्रप्रवस्युरेतोव्वृहस्मायव्वाचः परुमंव्योम ॥ ६२ ॥ [१०]

अथंचसीमः चन्द्रमाः लतासीमोवा दृष्ट्वाः सेक्तुः अश्वसरेतः । अयंचब्रह्माष्टत्विक्वाचः परमं
 व्योमअवनं स्थानम् । विवेद योगात् । समाप्तम ब्रह्मोद्यम् ॥ ६२ ॥ महिम्नः पुरोऽमुवाक्वा ।

(१) का० इयं वेदित्विह्वर्युः । प्रध्वर्युः यजमानं प्रत्याह । इयं वेदिः उत्तरेवेदिः पृथिव्याः परः अन्तोऽर्धधिः वेदिः
 सर्वं पृथिवीरूपत्वादित्यर्थः ।

सुभ्र स्वयम्भूः । अतुष्टुप् प्राजापत्या । साधुभन्नः स्वयम्भूः स्वच्छयागृहीत शरीरः । प्रथमः अनादि
निधनः पुराण । किमकरोदित्याह । अन्तर्महत्कार्यवेदधेह । अन्तर्महत्कार्यवसा । हेतित निपात-
पुराकल्पदोतनार्थः । किन्दधे । गर्भम् ऋत्विग्यम् प्राप्तकालम् । कथं भूतमगर्भम् । यतो जातः प्रजा-

सुभूः स्वयम्भूः ॥ पप्रथुमोन्तर्म्महत्कार्यवे ॥ दुधेहुगन्भसुस्त्वियंयती
जातः प्रजापतिः ॥ ६३ ॥ होतायक्षप्रजापतिः सोम
स्यमहिम्नः ॥ जुषतुम्भिवंतुसोमुहोतुर्ध्वजं ॥ ६४ ॥ प्रजापतेन ॥
त्वद्वेताग्न्यग्न्योव्विषश्वारुपाणिप्रतितानंभूव ॥ यत्कांमास्तेजुहुमस्त

पतिः । यस्माद्गर्भात् जातः प्रजापतिः अनन्योपमः ॥ ६३ ॥ प्रैषः । होताक्षत् । देव्योहिता
यजत् । प्रजापतिम् सोममा मन्त्रिम्भः संवन्धनम् । सचेज्यमानः सन् जुषतां प्रीत्यापरिशुक्लात्

दिवजुच । सीमम् त्वमपिच हेमनुष्यहोतः । दज ॥ ६४ ॥ प्रज पतेन । व्याख्यातीमन्तः ॥ ६५ ॥

इतिउच्चटकृतौमन्तभाष्येवयोविंशोध्यायः २३ ॥

(१) इतउत्तरं श्रुतिरूपाःमन्त्राश्रवमेधिकानाम् पशूनाम् देवतासंबन्धाभिधायिनीधायिनीच्य-

नौऽअस्तुव्वयथंस्थामुपतयोरथीणाम् ॥ ६५ ॥ [३]

इतिश्रीवाजसनेयीसंहितायांदीर्घपाठत्रयोविंशोऽध्यायः २३ ॥

* अश्वस्तूपुरः ॥ अश्वस्तूपुरोगौमृगस्तेप्राजापृत्याःकुण्डणग्रीव
ऽ आगनुयीरुराटेपूरस्तारसुतीमुष्पुधस्ताहन्वोराशिशुनावुधोरा

न्ते । अश्वस्तूपुरोगोमृगस्तेप्राजापत्याइति । गतपथोयेतमधायंश्रुतिक्रत्याह । अश्वस्तूपुरोगोमृगइति
तन्मध्येयूपभालमतइत्यादिनायन्थेन दिग्भालमप्रदर्शयन् । सूत्रकृताचायमधायः सूत्रीकृतः येनैव

० अश्वस्तूपुरोधूमन्त्रान् सन्ताय समुद्राय शिशुमा र ऋतु प्राजापत्यो दग्गकाचत्वारिंशत् ॥ गत् ॥

माहअग्निष्टे अश्वस्तूपरोगोमृगान्निनुनक्ति । यथोक्तमश्वदौ देवताइति । तत्रवैष्णवावाामनइत्येव
 मन्ताःपर्यग्याः । अश्वःतूपरोनिःशृङ्गः गोमृगोगवयः एतेप्रजापतिदेवत्याः । कृष्याग्नीवच्छागआग्नेयः
 पुरस्ताल्ललाटे अश्वस्य बन्धनीयइति श्रेयः । एवंसारस्वतीमेषीअधस्ताहन्चोः आश्विनौ अधो-
 रामौ अधः शुक्रौच्छागौपूर्वपादयोः । सोमपूष देवत्योनाभ्याम् बन्ध० । सूर्यदेवत्यः श्वेतयमदेवताः

मौवाहन्चोःसौमाप्रीष्णः श्यामीनाब्ध्यां०सौर्ययामौप्रश्वेतप्रच्चकुण्ड
 प्रच्चंपाप्रश्वयोस्त्रुाष्ट्रौलोमशसंक्थौसुक्थ्योव्वीयुव्युः श्वेतःपुच्छःइन्द्रा
 यस्वपुस्त्यायव्वेहृहृषुवीव्वामुनः ॥१॥ रोहितोधूमस्त्ररोहितः ॥ कुर्कन्धु

कृशाः शपाश्वयोः लोम युतेसकथनीय योस्तौत्वष्टुदेवत्वी सकथ्योः । वायव्यः श्वेतःपुच्छे स्वपस्याय
 शोभन कर्मणे इन्द्रायवेहत् विष्णुदेवत्वोवाामनश्च पशुः अश्वस्य पुच्छएव । एतेपर्यग्याः । एव-
 मग्निदेवता पशुबन्धीज्ञेयः । ललाटादिपु पशुबन्धनायाश्वशरीरम् रज्जुभिर्वेष्टनीयम् । एतेमधम-
 यूपे ॥ १ ॥ रोहितोधूमः रोहितइत्यादयः श्वेतावायव्याः श्वेताःसौर्याइत्येवमन्तः । इतरपुयूपेषु

रोहितादिपुं येगुणवचनाः शब्दान्तैर्गुणिनम् पशुंलजयन्ति ॥ २१ ॥ महीधरोक्तमर्थविलिखामि ।
 गुणबालः शुभबालः सर्वशुद्धबालः मणिशुद्धबालः मणिवर्णकेयः ते त्रयः अश्विदेवत्याः द्वितीये ।
 श्रेयतः श्रेयतर्णाः श्रेयताक्षः श्रेयतनेत्रः अरुणः रक्तः ते त्रया रुद्राय पशुपतये पशुपतिरुद्रदेवता
 रोहितुस्तेसुसौम्यावुष्मरंरुणवन्नुःशुकवन्नुस्तेष्वांरुणाः श्रित्तिरन्ध्रीन्द्य
 तः श्रित्तिरन्ध्रः समुन्तश्रित्तिरन्ध्रस्तेसावित्ताः श्रित्तिवाहुर्गुन्ध्यतः
 श्रित्तिवाहुः समुन्तश्रित्तिवाहृस्तेवाहंस्रुत्याः पृषतीबुद्धपृषतीस्थूल
 पृषतोतमैत्रावरुणयुः ॥ २ ॥ श्रुद्धबालः सुर्वशुद्धबालोमणिबालुस्त
 ऽत्रांश्रिप्रवुनाः श्येतः श्येतुाह्योरुणस्तेबुद्दयपशुपतयेकुर्णायामा ऽत्रव

द्वितीये । कर्णास्त्रयः पशुविशेषाः कर्णश्चन्द्रे च वृक्षे चेति विप्रवीक्षेः कर्णाश्चन्द्रसदृशत्रवेतकर्णा-
 स्त्रयः पशवः बहुवचनस्य स्त्रिले पर्यवसानान् यामाः यमदेवताः द्वितीये । अथलिङ्गाः सगर्वास्त्रयो

रौद्राः । एते द्वितीये पञ्चदश ॥ अथ तृतीये यूपे । नभेरूपाः आकाशवन्नीलवर्णाः पार्जन्याः
पर्जन्य देवताः पशवस्तृतीये नियोज्याः ॥३॥ पृथ्विः विचित्रवर्णा तिरश्चीनानि पृथ्वीनि विन्द्वी यस्य
सः एवमूर्ध्वानि पृथ्वीनि यस्य सः ते त्रयो भारता. मरुदेवत्यास्तृतीये । फल्गूः अपुष्टशरीरा लोहि-

लिप्तारौद्रानभोरूपाऽपार्जन्याः ॥ ३ ॥ पृथ्विस्तिरुश्चीनपृथ्वी ॥
पृथ्विस्तिरुश्चीनपृथ्विरूर्ध्वपृथ्विनुस्तेमारुताः फुल्लगूर्ध्वीहितीर्शीपे
लुचीताः सारस्वत्यः * प्लीहाकर्णः शुण्ठिकाकर्णोद्भालो हुकपर्णुस्ते
स्वाष्ट्राः कृष्णश्रीवः श्रितिकर्षोऽसुक्थस्तऽएन्दुारगनाः कृष्णाञ्जिर
तोर्णी रक्तरोमवती पलची श्वेता पलचशब्दो बलचार्थः श्वेतपर्यायः तास्त्रिस्रोऽजाः सारस्वत्यः
सारस्वतीदेवतास्तृतीये । प्लीहाकर्णः प्लीहा रोगविशेषः तद्युक्तौ कर्णौ यस्य स प्लीहाकर्णः अन्येषा-
मपि दृश्यत इति संहितायां दीर्घः शुण्ठिकर्ण. इस्वकर्णः अङ्गालोहकर्णः रक्तवर्णकर्ण. ते त्रयस्त्वाष्ट्राः

* प्लोहकर्णः इत्यवस्थायाम् पिवाप्तोमम्पिवाप्तमेत्यादिमुत्रेणकर्णपरतः प्रीहितायाररुद्विदिपातते ।

स्वदृदेवतास्तृतीये । कृष्णप्रीवः श्रितिकचः श्वेतकचः अञ्जिसक्यः अञ्जिपुण्ड्रं सक्योरूर्वोर्यस्य सः
 ते त्रय ऐन्द्रानाः इन्द्राग्निदेवताः तृतीये । पञ्चदश पूर्णाः ॥ कृष्णाञ्जिः कृष्णपुण्ड्रः अल्पाञ्जिः
 महाञ्जिः अल्पमञ्जि यस्य महदञ्जि यंस्य स तथा ते त्रय उपस्थाः उपादेवताश्चतुर्थे यूपे नियोज्याः
 ॥ ४ ॥ विचित्रवर्णास्त्रिसः स्त्रीपशवो वैश्वदेव्यः विश्वदेवदेवताश्चतुर्थे । रोहिण्यः रक्तवर्णाः त्यवयः

लम्पाञ्जिर्महाञ्जिस्तऽष्टपुस्याः ॥४॥ शिल्प्याव्वैश्वदेव्यः ॥ शिल्पा
 वैश्वदेव्योरोहिण्यस्त्रावयोव्वाचिविञ्जाता ५ अदित्यैसरूपाधा
 तलेव्वत्सतुर्योडेवानुम्पत्क्रीव्यः ॥ ५ ॥ कृष्णग्रीवाञ्जागनेयाः ॥

सार्धसम्बत्सरात्त्रिसोऽजा वाचि वाग्देवताश्चतुर्थे । अविञ्जाताः कृष्णप्रीवादिचिह्नविज्ञानशून्याश्चयः
 पशवोऽदित्यै अदितिदेवताश्चतुर्थे । सरूपाः समानरूपाश्चयः पशवो धाने धातृदेवताश्चतुर्थे । एवं
 पञ्चदशः ॥ अथ पञ्चमे यूपे तिस्रो वत्सतर्यः बालक्याग्यो देवतानाम् पत्नीभ्यः तद्देवताः पञ्चमे ॥५॥
 कृष्णप्रीवाः कालकण्ठाश्चयः पशव आनियाः अग्निदेवताः पञ्चमे । श्रितिमवः श्वेतवर्ण भ्यूक्ताश्चयो

वसूनां वसुदेवताः पञ्चमे । रोहिताः रक्तवर्णास्त्रयः रुद्राणां रुद्रदेवताः पञ्चमे । श्वेताः अवरौकिणः
 अवलौकिनः यद्वा अवाधस्ताद्रौकः छिद्रम् येषां ते छिद्रम् निरर्थयनम् रक्तकः ते त्रयः आदित्यानाम्
 तद्देवताः पञ्चमे । अथ षष्ठे यूषे । नभोरूपाः पार्जन्यास्त्रयः षष्ठे ॥ ६ ॥ उन्नतः उच्चः ऋषभः पुष्टः
 वामनः वह्न्यपि वयसि गते वृद्धिरहितः ते त्रय ऐन्द्रवैष्णवाः इन्द्रवैष्णुदेवताः षष्ठे । उन्नतः

श्रितिविश्वोव्वसूनां रोहितां रुद्राणां श्वेतां अवलौकिणां आदित्या
 नान्नभोरूपाः पार्जन्याः ॥ ६ ॥ उन्नतः उच्चप्रभः ॥ उन्नतः उच्चप्रभोव्वा
 मुनस्तः ऐन्द्रवैष्णुवाः उन्नतः श्रितिविश्वः ऐन्द्रवैष्णु
 स्पृत्याः शुक्ररूपाव्वाजिनाः कुलस्माषां आग्निमास्तुताः प्रयुग्माः प्री

श्रितिविश्वः श्वेतपूर्वपादः श्रितिवृष्टः श्वेतपृष्ठः ते त्रयः ऐन्द्रवैष्णव्याः इन्द्रवैष्णुदेवताः षष्ठे ।
 शुक्ररूपाः शुक्रपश्चिसमवर्णाः त्रयो वाजिनाः वाजिदेवताः षष्ठे । कल्पाधाः कर्बुरास्त्रयः पशव
 आग्निमास्ता, षष्ठे । एवं पञ्चदश । अथ सप्तमे यूषे । स्यामाः शुक्रवैष्णवर्णाः प्रीष्णाः पूषदेवताः

हा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उच्छिष्टे हा० ॥ १० ॥ पठवाह चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजि
 हा० । उजाणः सेचनमर्था युवानस्त्रय, वृहतौ हा० । अथ त्रयोदशे यूषे । ऋषभाः उच्छो-
 ऽप्यधिकवयस्का त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अथ नडाह. गकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्तौ त्रयो० ।
 धेनवः नवप्रसूता अजास्त्रिः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥ अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः

त्साऽअनुष्टुभेतुर्यवाहऽउच्छिष्टे ॥ १२ ॥ पुष्टुवाहोव्विराजे ॥ पुष्टुवा
 होव्विराजं ऽउच्चाणोष्ठुहृत्याऽऋषभाः ककुभेनुद्धाहः पुङ्क्तयैधेनवोति
 च्छन्दसे ॥ १३ ॥ कृष्णग्रीवाऽआग्नेयाबुध्वः सौम्याऽउपद्ध्व
 स्ताऽसावित्राव्सतुर्थः सारस्वत्युःश्यामाः प्रौष्णाः पुश्रनयोमारुताव

सौथ्या इत्यन्तः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णग्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो०
 वध्नः कपिलास्त्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूषे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्दु-
 षविशिष्टा वर्णान्तरमिश्रिता वा त्रयः सविहदेवताः चतु० । वत्सतयः तिस्रः सरस्वतीदे-

वता चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृथयः तनुकाया विचित्र-
 वर्षा वा त्रयो मरुद्देवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्चदशे । वशाः
 वन्ध्यास्त्रिभो द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥ अथ वरुणप्रधासपर्वपशव
 उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेवा इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते
 पञ्च सञ्चराणि हवींषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्येषु चतुर्ध्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि
 इरुप्रावैश्वदेवब्रह्मद्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥ उतक्ताः संक्षराः ॥ उ
 तक्ताः संक्षराऽएताऽऐन्द्रागनाः कृष्णाव्वोरुणाः पृश्नयीमारुताः का
 पञ्च हवींषि समानानि एवमत्रापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवाना-
 माद्या एते पञ्चदश पशवः समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश
 पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णाग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः वन्धवस्त्रयः पञ्च० ।
 सावित्रा उपध्वस्ताः त्रयः पञ्च० । सारस्त्रयः वत्सतर्यः तिस्रः पंच० । अथ षोडशे । पौष्णाः
 श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संचराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः

सप्तमे ॥ ७ ॥ एताः कर्बुरवर्णाश्चय इन्द्राग्निदेवताः सप्तमे । हिरुपाः वर्णद्वयोपिताश्चयः अग्नीषो-
मीयाः अग्निसोमदेवत्याः सप्तमे । वामना अनडूहः तथ आग्नावैष्णवाः अग्निविष्णुदेवत्याः सप्तमे ।
वशाः बन्ध्याः तिस्रोऽजाः मैत्रावरुण्यः तद्देवताः सप्तमे । अथाष्टमे यूपे । अन्यतएन्यः एकपाश्वर्वे कर्बु-
रवर्णास्तिस्रोऽजा मैत्याः सितदेवत्याः अष्टमे ॥ ८ ॥ कृष्णश्रीवा आग्नेयाश्चयः अष्टमे । बभ्रवः कपि-

वृक्षाः ॥ ७ ॥ एतांऽएन्द्राग्नाः ॥ एतांऽएन्द्राग्नाहिरुपाऽअग्नीषो-
मीयाव्वासुनाऽअनुडूहंऽ आग्नावैष्णुवावुशामैत्रावरुण्योऽन्योऽन्यतंऽए-
न्योमैत्राः ॥ ८ ॥ कृष्णश्रीवाऽआग्नेयाः ॥ कृष्णश्रीवाऽआग्नेयावु-
बभ्रवः ॥ सुर्म्याः ॥ श्वेताव्याव्याऽअविचज्ञाताऽअदित्यैसरूपधात्रे
त्सतुथ्योऽदेवानाम्पत्नौऽभ्यः ॥ ९ ॥ कृष्णभूमौमाः ॥ कृष्णभूमौमाधुम्ना

शवर्णाश्चय, सौम्याः सोमदेवत्याः अष्टमे । श्वेताश्चयः वायुदेवत्याः अष्टमे । अविज्ञाताः
चिह्नविशेषिणान्ज्ञाताश्चयः अदितिदेवत्याः अष्टमे । अथ नवमे । सरूपाः धातदेवत्याः नवमे । वत्स-
तयः देवपत्नीदेवत्यास्तिस्रः नवमे ॥ ९ ॥ कृष्णा, भूम्याः भूमिदेवत्याश्चयः नवमे । धूम्रवर्णाश्चयः

चन्तरिच्छेदेवत्याः नवमे । ब्रह्मन्ती महान्तस्त्रयः दिव्याः द्युदेवत्याः नवमे । अथ दशमे श्रवलाः कर्पूरा-
 स्वयः वैद्युताः विद्युद्देवत्याः दशमे । सिधा सिधाख्यरोगवन्तस्त्रयः तारकाः नक्षत्रदेवत्याः दशमे
 ॥ १० ॥ धूमवर्णान् तीनजान् वसन्ताय वसन्तदेवतानालभते नियुक्ति दशमे । श्वेतान् तीन-
 शीषाय दशमे । कृष्णवर्णान् तीन वर्षाभ्यः दशमे । अथैकादशे अरुणान् रक्तान् तीन शरदे एका-
 अन्तरिक्षावृहन्तो दिव्याः शुबलां वैद्युताः सिद्धमास्तां रूकाः ॥ १० ॥

[१०] धूमन्नाब्ज्वंसुन्ताय ॥ धूमन्नाब्ज्वंसुन्ताया लभते प्रभ्रुवेताब्ज्वन्ती
 षष्माय कृष्णान्नुषीवभ्यो जगत्सुन्दरेपृषती हेमन्ताय पिशङ्गाब्धिशि-
 राय ॥ ११ ॥ त्र्यम्बयो गायत्रे ॥ पञ्चावयस्त्रिष्टुभे दिव्यवाहो जगत्त्रैत्रिव-
 दशे । पृषतः नानावर्णविन्दुयुक्तान् तीन हेमन्ताय एकादशे । पिशङ्गान् लोहितमिश्रकपिलवर्णान्
 तीन गिगिराय एकादशे ॥ १॥ सार्धसंवत्सरास्त्रयः गायत्रे एकादशे । सार्धसंवत्सरास्त्रयः त्रिष्टुभे-
 एकादशे । अथ द्वादशे यूपे । दिव्यवाहः त्रिसवत्सरास्त्रयो जगत्त्रै वा० । त्रिवर्षाः त्रिवर्षाः त्रयोऽनुष्टुभे

हा० । तुर्यवाहः सार्धत्रिसंवत्सरास्त्रय उष्णिहं हा० ॥ १२ ॥ पठवाहः चतुःसंवत्सरास्त्रयो विराजि
हा० । उच्चाणः सेचनसमर्था युवानस्त्रय, बृहतैत्र हा० । अथ त्रयोदशे यूषे । ऋषभाः उच्छो-
ऽप्यधिकवयस्का त्रयः ककुभे त्रयोदशे । अनडाहः शकटवहनसमर्था अजास्त्रयः पङ्क्त्यै त्रयो० ।
धेनवः नवप्रसूता अजास्त्रिभ्यः अतिच्छन्दसे त्रयो० ॥ १३ ॥ अथ चातुर्मास्यदेवाः पशवः श्वेताः

त्साऽअनुष्टुभेतुर्द्वयाहंऽउष्णिहं ॥ १२ ॥ पुष्टुवाहोव्विराजं ॥ पुष्टुवा
होव्विराजं ऽउच्चाणोबृहत्त्याऽऋषभाः ककुभेनुड्वाहंः पुङ्क्त्यैधेनवोति
च्छन्दसे ॥ १३ ॥ कृष्णश्रीवाऽआग्नेयाबुध्नवः ऽसौम्याऽउपदूध्व
स्ताऽसांवित्रान्वत्सतुर्थ्यः सारसुतृः श्यामाः प्रौष्णाः पुध्नयोमारुताव

सौर्या इत्यन्तः । तत्र प्रथमं वैश्वदेवपर्वपशव उच्यन्ते । कृष्णश्रीवाः त्रयः आग्नेयाः त्रयो०
बुध्नवः कपिलास्त्रयः सौम्याः । अथ चतुर्दशे यूषे । उपध्वस्ताः उपध्वंसनमधः पतनं तद्गु-
णविगिषा वर्षान्तरमिश्रिता वा त्रयः सवितृदेवताः चतु० । वत्सतयः तिस्रः सरस्वतीदे-

वता चतु० । श्यामाः शुक्लकृष्णवर्णाः पौष्णाः पूषदेवत्याः चतु० । पृथ्वयः तनुकाया विचित्र-
 वर्णा वा त्रयो मरुदेवताः चतु० । बहुरूपास्त्रयो वैश्वदेवाः चतु० । अथ पञ्चदशे । वशाः
 वम्शगस्त्रिन्ना द्यावापृथिवीयाः द्यावापृथिवीदेवत्याः पञ्च० ॥ १४ ॥ अथ वरुणप्रधासपर्वपशव
 उच्यन्ते । सञ्चरशब्देन कृष्णग्रीवा आग्नेया इत्यादयः पूर्वकण्डिकोक्ताः पञ्चदश पशव उच्यन्ते
 पञ्च सञ्चराणि हवीषि भवन्तीति वत् यथा चातुर्मास्रेषु चतुर्ध्वपि पर्वसु आग्नेयादीनि

हुरुपवैश्वदेवाबुश्याद्यावापृथिवीयाः ॥ १४ ॥ उतैक्ताः संहराः ॥ ७

तैक्ताः संहराः एताः ऐन्द्रगर्गनाः कृष्णाव्वारुणाः पृश्नयोमारुताः का

पञ्च हवीषि समानानि एवमत्तापि चतुर्णां पर्वणां सम्बन्धिना माद्यानां पञ्चानां देवाना-
 माद्या एते पञ्चदश पशव. समाना एव भवन्ति । तेन सञ्चरा उक्ताः आग्नेयादयः पञ्चदश
 पशव उक्ता इत्यर्थः । आग्नेयाः कृष्णाग्रीवास्त्रयः पञ्चदशे । सौम्याः वभ्रवस्त्रयः पञ्च० ।
 सावित्रा उपपञ्चसाः त्रयः पञ्च० । सारस्वत्यः वत्सतयः तिस्रः पंच० । अथ षोडशे । पौष्णाः
 श्यामाः त्रयः षोडशे । एते संहराः उक्ताः । एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः इन्द्राग्निदेवताः

पो० । कृप्याः कृप्यावर्गस्त्रियो वारुणाः वरुणदेवताः पो० । पृथयः तनुशरीरास्त्रयः मासताः
 पो० । तयः तूपराः निःशृङ्गाः कायाः कदेवताः पो० ॥ १५ ॥ अथ सप्तदशे । अथ साक-
 मेधपगवः । प्रथमगर्भे जातान् लीन् अजान् अनीकवते अनीकवद्गुणविशिष्टायाग्नये ।
 आलभते नियुक्ति सप्त० । वातसमूहो वात्या तथा सह वर्तन्तइति सवात्याः वातम-

यास्तूपराः ॥ १५ ॥ अग्नयेनीकवते ॥ प्रथमजानालभतेसुरद्वाः
 सान्तपुनेव्यः सवात्यान्सुरद्वागृहमेधिव्योवर्ष्किहाब्न्सुरद्वाः वश्री
 दिव्यः सः सुष्टाब्न्सुरद्वाः स्वतवद्वाीनुसुष्टान् ॥ १६ ॥ उवक्ताः सञ्चुराः ॥

गडलीमधस्थान् लीनजान् सान्तपनेभाः सगद्वाः सप्त० । वर्ष्किहान्चिरप्रसू तान्नीरुहमे
 धिभगो सगद्वाः सप्त० । संसृष्टान् सह सृष्टान् लीन् क्रीडिभगो सगद्वाः सप्त० । अनुसृ-
 ष्टान् अनुक्रमेण जातान् लीन् स्वतवद्वाी सगद्वाः सप्त० ॥ १६ ॥ अथाष्टादशे यूपे महाह-
 यिः पगवः कृष्णगीवादयः पंचदश पूर्ववत् । अथैकोनविंशतितमे एताः कर्बुरास्त्रय ऐन्द्राग्नाः

एकोन० । प्राणद्धाः संहितायां दीर्घः प्रकृष्टशुद्धयुक्ता माह्विन्द्राः महेंद्रदेवता एकोन० । बहुरूपस्त्रयो वैश्वकर्मणाः विश्वकर्मदेवताः एकोन० ॥ १७ ॥ अथ पित्रिष्टिदेवतापथवः । धूम्राः कृष्णवर्णमिश्रा लोहितवर्णाः वभ्रुनीकाशाः कपिलवर्णसदृशास्त्रयः पथवः सोमवतां पितॄणां नियोज्याः एकोन० । वभ्रवः कपिलाः धूम्रनीकाशाः धूमा इव नितरां काशन्ते इति उक्ताः संचुराऽएताऽएन्द्राग्नाः प्रांशुङ्गामाहुन्द्रावहुरुहृ पाव्वैप्रश्वकर्मणाः ॥ १७ ॥ धूम्रमाबुब्भुनीकाशाः ॥ पितॄणां सोमवतास्त्रुभ्रुवोधुस्मनीकाशाः पितॄणां वहिर्षदाङ्घ्रिणाबुब्भुनीकाशाः पितॄणां मग्निप्रश्नुत्तानाङ्घ्रिणाः पृषन्तस्त्रियस्त्रुकाः ॥ १८ ॥ उतक्ताः संचुराः ॥ उतादृशास्त्रयः वहिर्षदां पितॄणामेकोन० । अथ विंशे । यूपे । कृष्णा. वभ्रुनीकाशाः अग्निष्वात्तानां पितॄणां विंशे । कृष्णाः पृषन्तः विन्दुयुक्ताः त्राम्बकदेवताः विंशे ॥ १८ ॥ अथ शुनासीरीयपथवः । तत्र संचराः आर्गनेयादयः पंचदशोक्ताः । तेन कृष्णग्रीवा आग्नेयाः विंशे । वभ्रवः सीम्याः

विश्वे । उपध्वजाः सावित्राः विश्वे ॥ अथैकविंशे यूपे । वत्सतर्यः सारस्वत्यः एकविंशे । श्यामाः पीष्णाः एक० । एताः कर्बुराः शुनासीरीयाः शुनासीरदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो वायव्याः वायुदेवताः एक० । श्वेताः त्रयो सूर्यदेवताः एक० ॥ एवं समाप्ताः यूपाः । इत्य श्वाद्याः सौर्यान्ताः

वक्ताः संवचुराऽएताः शुनासुरीयाः श्वेताब्वायुज्याः श्वेताः सुैर्याः ॥

१६ ॥ वसुन्तायकुपिञ्जलान् ॥ वसुन्तायकुपिञ्जलानालभतेगुण्ममा
यकलुविङ्गान्नुषांभव्यस्तिरौञ्चुरद्वितिकाहेमुन्तायुककुरुञ्चि
शिरायुव्विककारान् ॥ २० ॥ [१०] समुद्रायशिशुमारान् ॥ समुद्रा

सप्तविंशत्यधिकशतवर्षं ग्राम्याः पशवः सर्वे उक्ताः ॥ १६ ॥ वसन्ताय कपिञ्जलानालभतइत्यादयः
विश्वेषां देवानां पृथग्नाइत्येव मन्तायूपान्तरिषु त्रयोदशारण्यापशव आलभ्यन्ते ॥ २० ॥
तौत्र शिशुमारान् ब्रह्मचरजन्तून् समुद्रायालभते । तौत्रमण्डूकान् भेकान् पर्जन्याय । त्रयाणां

मत्स्यानां मध्ये ही अद्भ्यः । अथ तृतीयैऽवकाशे एकं गिष्टं मत्स्यसद्भ्यः । चीन् कुलीपयान्
 सोमाय । जलजान् मित्राय । लीन् नाकान् नका एव नाकास्तान् जलचरान् वरुणाय ॥ २१ ॥
 लीन् हंसान् तिस्री बलाकाः वकपलीः वायवे । अथ चतुर्थैऽवकाशे । लीन् क्रुञ्चान् पक्षिणः

यंशिशुमारुनालंभतेपुच्छं गन्धाय मुरण्डूकानुङ्गीमत्स्यानिन्मुत्लायं कु
 लीपयान् न्वरंणाय नुक्कान् ॥ २१ ॥ सोमाय हुँसान् ॥ सोमाय हुँ
 सानालंभतेष्वायवेवुलाका ऽइन्द्राग्निगन्ध्याडः क्रुञ्चानिन्मुत्लायं मुद्गु
 न्वरंणाय चक्कुवाकान् ॥ २२ ॥ अग्नेयैकूटरून् ॥ अग्नेयैकूटरूनालं
 भतेष्वनुस्पृतिंभ्युऽउलूंकानुग्नीषीमांभ्युञ्चाषानुशिख्वभ्यां स्मृयूरा

इन्द्रान्निभ्याम् । लीन् मद्गून् जलकाकान् मित्राय । चीन् चक्रवाकान् वरुणाय ॥ २२ ॥
 लीन् कुटरून् कुकूटानग्नेये । ततस्तथायासुलूकानाम् मध्ये एकसुलूकम् वनस्पतिभ्यः । अथ पञ्च-

मेऽवकाशे द्वौ उलूकौ काकवैरिणौ । त्रीन् त्वापानग्नीपोमाथ्याम् त्रीन्मथूरानश्वभ्यां त्रीन्कपो-
 तान्निवावरुणाभ्याम् ॥ २३ ॥ वयाणाम् लवानाम् लावकानाम् मध्ये द्वौ सोमाय । अथ षष्ठे-
 ऽवकाशे एकं लवं सोमाय । कौलीकान् पक्षिणः त्वष्ट्रे । तिष्ठो गोपादौः गवां मादयिबौः पक्षिणः
 देवानां पत्नीभ्यः । तिष्ठः कुलीकाः पक्षिण्योः देवजाभिभ्यः देववधूभ्यः जामिः स्वष्टकुलस्त्रियोः ।
 निन्मुत्त्रावर्णाभ्याङ्घ्रिपोतान् ॥ २३ ॥ सोमायलुवान् ॥ सोमायलु
 वानालंभतेत्वष्ट्रे कौलीकान्गोष्रादीर्ह्वानाम्पत्कौभ्यङ्कुलीकां देवजा
 मिभ्योऽग्नयेऽगृहपतयेऽपासुष्णान् ॥ २४ ॥ अन्नं ह्येन्द्रावर्तान् ॥ अन्नं ह्ये
 द्रावर्तानालंभतेऽत्रैः सीचापूरं हेरुत्तयोः सुन्धिभ्यो जुतूर्मासिंभ्यो
 वोः पाकृष्णसञ्ज्ञान्गृहपतयोऽग्नये ॥ २४ ॥ अथ सप्तमेऽवकाशे त्रीन्पारावतान्कलरवानन्दे तिष्ठः
 सीचापूः पक्षिण्योः रात्रौ तिष्ठो जडः पावाख्याः अहोरात्रयोः मन्विभ्यः । त्रीन्दात्यहान् काल-
 कण्ठान्मासेभ्यः वयाणां महतां सुपर्णानां मध्ये एकं संवत्सराय । अथाष्टमेऽवकाशे द्वौ महान्तौ

सुपुण्ड्रसं यत्सराय ॥ २४ ॥ भूप्ये चाखुःसुपकान् चीन् पाङ्गान् सूपकवातिविशेषानन्तरिषाय काशान्
तद्देदानेन दिवे लीन्त्रकुलान्दिग्भगः तव ही श्रष्टमे । अथ नवमे एकम् । लीन्त्रभ्रुकानवान्तरदि-

दात्तयौहान्तसंभवत्सरायसहृत्सुपुर्णान् ॥ २५ ॥ भूरम्याऽश्राखून् ॥
भूरम्याऽश्राखूनालंभतेन्तरिषायप्राङ्गान्दिवेकशांन्दिग्गभ्योनेकूलान्ब
वसुकानवान्तरदिशाब्धयः ॥ २६ ॥ वसुब्धयऽष्टश्यान् ॥ वसुब्धयऽऽऽ
श्यानालंभतेरुद्दिब्धयोरुद्दिनाटित्येब्धयोब्धयङ्गिन्विष्वप्रवेब्धयोदिवेब्धयः
प्रपुतान्तसुद्धोब्धयःकुलुङ्गान् ॥ २७ ॥ ईशानायुपरंस्वतं ॥ ईशा

गाभः ॥ २६ ॥ लीन्त्रयान् वसुभगः ऋष्याटो ऋगविशेषाः । रुद्रेभ्यः ररुन् । लीन्त्राङ्गूनादित्ये-
भ्यः । अथ दग्सेऽवकाशे लीन्त्रपुनान्विश्वेभ्यो देहेभ्यः लीन्त्रकुलान् साब्धेभ्यः ॥ २७ ॥ पर-
स्वतः ऋगविशेषानीगनाय । वान्गौरान्मृगांस्त्रिष्वय लीन्त्रह्रियाम्बुषयाय तलैकं दशमे । ऋद्रे-

कादेशोऽवकाशे वीन्, गमयान्गोसदृशानारख्यपशून्, वृहस्सतये वीनुपान् न्वष्ट्रे ॥ २८ ॥ प्रजा-
पतयेऽनुषपान्हरितिनः वीन् । वीनुप्लुपीन्वक्रतुण्डान्वाचे तंसघेऽत्र हौप्लुपी एकादेशे । अथ द्वादशे-

नायुपरस्वतुऽआलंभतेमित्रायगौरान्वरुणायमहिषान्वहृस्प्रतयेग
वुयौस्वष्टदुऽउष्टान् ॥२८॥ प्रजापंतयेपुरुषान् ॥ प्रजापंतयेपुरुषान्वहृ
स्तिनुऽआलंभतेवृचिप्लुषीं प्रश्चदुषेऽमशक्राब्धोत्वायुभृङ्गां ॥ २९ ॥
शतम् १४०० प्रजापंतयेच ॥ व्यायवैचगीमगीव्वरुणायाऽरुणयीमिषोयु
मायुक्षणीमनुष्यराजायमूर्कटः शार्दूलायरोहिहृष्टुभायंगवुयीच्छिप्र

ऽवकाशे एकं प्लुपिम् । चीन्मयक्वान् चक्षुषे । तयो भृङ्गाः श्रोत्राय नियोज्याः ॥ २९ ॥
प्रजापतये च वायवे च एको गोमृगः गवयः । एक आरण्यो मेधो वरुणाय । एकः कृष्णो मेधो
वस्राय । एको मूर्कटः मनुष्यराजाय । एको रोहिहृष्य, शार्दूलाय । एका गवयी ऋषभाय तदाख्य

देगय ॥ अथ तयो द्योऽवकाशे एका वर्तिका चिप्रथं नाय देवाय ॥ एकः कृमिः कौटः नीलङ्गोः
नीलङ्गने । यियमारः एको जलचरः समुद्राय । हस्तौ हिमवते ॥३०॥ मयुः प्राजापत्यः तुरङ्गवदनः
किन्नरः प्रजापतिदेवतः । उलोमृगविशेषः हलिच्छ्यः सिंहविशेषः वृषदंशो विडालः ते वयोधाव् ।

प्रथेनायुवर्तिकानीलङ्गोऽंक्किमिंः समुद्रायथिशुमारोऽहिमवतेहुस्ती ॥
३० ॥ [१०] मयुःप्राजापत्यः ॥ मयुःप्राजापत्यऽउलोहुलिच्छयोऽवृ
पटुऽशस्तेवुत्सेदिशाङ्गुङ्गीधुङ्क्षाग्नेयीकलुविङ्कोलोहितुहिः प्रु
पञ्जरसुदस्तेत्वाद्रावुचिककुचवः ॥ ३१ ॥ सोमांयकुलुङ्गः ॥ सोमा

एतः कङ्कः वकाः दियां दिग्भ्यः । एका घुङ्क्षा पजिगी आग्नेयी अग्नेदीवत्या । कल-
विङ्कः चटकः लोहितुहिः रक्तवर्णसर्पः पुष्करसदो पुष्करे सीदतीति कमलमक्षौ पच्चिवि-
शेषः ते तृयः द्वाष्टाः त्वष्टदेयताः । अथ चतुर्दशेऽवकाशे एकः क्रुञ्चः वाचि ॥ ३१ ॥ कुलुङ्गः कुरङ्गो

हरिण एकः सीमाय । आरण्यो वनजोऽऽरुहागः नवुलः शका शकुन्तिः एते तृदः पौष्याः पूष-
 देवत्याः । क्रोधा रूगालो माधोदेवस्य । एको गौरस्यगः इन्द्रस्य । पिबो रूगविशेषः नः कुः
 अपि कश्चिद् । स एव ते तृयोऽनुमत्ये । चक्रवाकः प्रतिशुल्काय ॥ ३२ ॥ बलाका वकस्वी सूदे-
 यकुलुङ्गऽआरुगण्युजीनकुलः शकुतेप्रीणाः क्रो ष्टासुायोरिन्द्रस्यगौर
 मृगः पिङ्गिन्व्यङ्कुः क्रकटस्तेनुमत्येप्रतिशुल्कायैचक्रवाकः ॥ ३२ ॥
 सौरीबुलाका ॥ शार्गः मृजयः श्यागरण्डकुस्तेमैत्राः सरस्वत्यैशारिः पु-
 रषुवाक् * प्रशुविदूङ्गैमीशादि लोव्वुकुः पृदाकुस्तेमुन्न्यवुसरस्वतेशु
 धत्या । शार्गः पक्षिविशेषः । अथ पञ्चदशेऽमकाशे रूजयः पक्षिविशेषः श्यागरण्डकोऽपि ते मैत्राः
 मितदेवत्याः पुरषुवाक् मनुष्यवद्वादिनौ शारिः शकौ सरस्वत्यै । श्रावितु सेधा भौमी भृद्वत्या

* श्रवितुमी इतयत्याय आरभ्य मति सुमतोत्यादिस्त्रेण वकारे प्रताये इत्यसरादीर्घापताते लघ्वीष्टणी
 याकारिणोचम् ।

शार्दूलो व्याघ्रः वृकः चित्तकः शृङ्गाकुः सर्पः ते तृयो मनत्रवे । पुरुषवाक् शुकः सरस्वते समु-
 द्राय ॥ ३३ ॥ सुपर्णः गरुत्मान् पार्जन्यः पार्जन्याय आतिः आडौ वाहसः दर्विदा काष्ठकुङ्कः ते तृयः
 पक्षिविशयाः वायवे । वृहस्पतये वाचस्पतये वाचो वाण्याः पतये इति वृहस्पतिविशेषणम्
 कः पुरुषुवाक् ॥ ३३ ॥ सुपर्णः पार्जन्यः पार्जन्यः पार्जन्यः पार्जन्यः पार्जन्यः पार्जन्यः पार्जन्यः
 वीहृसोद्विद्वित्वायवेवृहस्पतयेवृवाचस्पतयेपैङ्गराजोलुजः आन्त
 रिचः पुषुवोमुद्गुर्म्मस्तस्यस्तेनदीपुतयेद्यावपृथिवीयः कुर्मः ॥ ३४ ॥
 पुरुषुमगप्रश्नुर्मसः ॥ पुरुषुमगप्रश्नुर्मसो गीधाकालका * दाव्वाघा

ईदृशाय वृहस्पतये पेङ्गराजः पक्षिविशेषः । अथ षोडशेऽवकाशे अलजः पक्षिविशेषः आन्त-
 रिचः अन्तरिक्षदेवतः । प्रवः जलपक्षी मङ्गुः कारणहवः मत्स्यः ते नदीपतये । कूर्मः कच्छपः
 द्यावापृथिवीयः द्यानापृथिवीदेवतः ॥ ३४ ॥ पुरुषमगः पुंष्टगः चन्द्रमसः । गोधा कालका

* दाव्वाघाटय इत्यत्र घातस्तइत्यवस्थाया त आघादनाडम्बरात् । आघाशब्दात्परस्वकारः परथमूर्धन्य मित्यनेन मूर्धन्य
 मापत्यने आडम्बरशब्दा त्यरोनभवति इत्यर्थे किंन तकारस्य टकारो भवति ।

पक्षिविशेषः दार्वीपाटः सारसः ते वनस्पतीनाम् एकवाकुकुः ताम्रचूडः सावितृः सविट्देवतः
 इमः यातस्य नाक्रः मकरः कुलीपयः ते तयो जलचरविशेषाः अकूपारस्य सचद्रस्य तयाणां
 मधो द्वौ पौड्ये । अथ सप्तदशेऽवकाशे एकः कुलीपयः अकूपारस्य । शल्यकः श्वावितृ
 क्रिये देव्यै ॥ ३५ ॥ एणौ सृगौ अङ्गः आलभ्या । मण्डूको सृपिका तित्तिरिः ते तयः सर्पा-
 टस्तिव्वनुस्पतीनाङ्गकुवाकुकुः सावितृवोहृदुः सोव्वातस्वनुक्कीमकरः कु
 लीपयस्तेकूपारस्यक्रियेशल्यकः ॥ ३५ ॥ एणययन्हः ॥ एणययन्हः ॥ एणययन्हः ॥
 मण्डूकोमृषिकातित्तिरिस्तेसुपर्णाणांक्षीप्राशः आप्रिशुनः कृष्णोरात्राः
 ऋक्षोऽनुतः सुपिलीकातः इतरजुनानुज्जहकाव्वैष्णवी ॥ ३६ ॥ अन्न्यु

णाम् । लोपगो वनचरविशेषः आश्विनः अश्विदेवतः । कृष्णो मृगः रात्रौ । ऋजः भल्लुकः
 जङ्गः सुपिलीका एतौ पक्षिविशेषौ ते तयः इतरजनानां देवानाम् । जहका गातसङ्घान्वी
 वैष्णवी विरगुदेवत्या ॥ ३६ ॥ अत्रवापः कोकिलाख्यः पक्षिविशेषोऽर्धमासानां पयः । अथो-

षट्शोऽवकाशे । षट्शो मृगविशेषः मयूरः वर्ही सुपर्णो गन्धमान् ते गन्धवीणा पशवः ।
 उदरः त्रलचरः कर्कटसंज्ञः अर्पा पशुः । कश्यपः कच्छपः मासां मासानाम् । रोहित् षट्शोः
 कुण्डुणाची वनचरीविशेषः गोलत्तिकापि ते त्रयोऽक्षरसाम् । अस्मितः कृष्णः परमृत्ववे ॥ ३७ ॥

वाप्रोद्दमासानाम् ॥ अन्त्युवाप्रोद्दमासानाम् अश्वीमुखः सुपुर्णस्तेगन्धु
 र्वाणाम्पामुद्गाम्साङ्गु श्यपोरुहिक्कुण्डुणाचीगोलत्तिकातुष्मुरसां
 मृत्युवैसितः ॥ ३७ ॥ वर्षाहृक्कृतुनाम् ॥ वर्षाहृक्कृतुनाम्साखुः क
 शीमान्थालस्तेपितृणास्वलायाजगुरोव्सुनाङ्गु पिञ्जलः कुपोतुऽउल
 कांशुशस्तेनिर्ऋत्यैव्वर्णायागुरयोभेषः ॥ ३८ ॥ श्वित्ऽआट्टित्यानां

वराहः वर्षाभूः मेकी षट्पूनाम् । आखुः मूषकः कशः मान्थालश्च तद्विशेषौ ते त्रयः पितृणाम् ।
 अथैकोनविंशे । अजगुरो महासर्पः वलाय । कपिञ्जलो वसूनाम् । कपोतः उलूकः शशः ते निर्ऋत्यै ।
 चारुथो मेपो वक्ष्णाय ॥ ३८ ॥ श्वित्ः श्वेतः पशुरादित्यानाम् । उष्ट्रः दीर्घभीवः घृणिवान्

तेजस्वी पशुविशेषः संहितायां छण्डिगच्छोदीर्घः वार्ध्नीनसो कण्ठे स्तनवानङ्गः ते त्वयो मत्स्ये देव्यै ।
 स्मरः गवयोऽएखाय देवाय । रुक्ः मृगः रौद्रः रुद्रश्वतः क्वयिः पचिविशेषः । अथ विंश-
 ऽवकाशे । कुटुकः कुकुटः दाल्यौहः कालकण्ठः ते त्रयो वाजिनां देवानाम् । पिकः कीकिलः
 कामाय ॥ ३६ ॥ खड्गो मृगविशेषो विश्वदेवदेवतः । एकः कृष्णः श्वासारमेयः द्वितीयः कर्णो

म् ॥ श्वितत्रऽत्राटित्यानुमुष्ट्रौघृणौवाग्न्वाध्रीनुसस्तेमुर्याऽअरंश्या
 यष्टमुरोरुर्गैर्हैःक्वयिःकूटर्दाल्यौहस्तेव्वुजिनुङ्गामायपिकः ॥ ३६ ॥
 खुङ्गोव्वैश्वदेवः ॥ प्रश्वाकूपक्षः कुर्णोर्गर्दभस्तुरक्षुस्तेरक्षसामिन्द्रायसू

खम्बकर्णो गर्दभः तृतीयस्तरक्षुः सृगादनः ते त्रयो रक्षसां पशवः । सूकरः इन्द्राय । सिंही
 मारुतः मरुदेवतः । कृकलासः सरटः पिप्पका पचिशी शकुनिः पक्षी ते त्रयः शरव्यायै ।
 एकः पृपतः सृगविशेषो विश्वेषां देवानां पशुर्भवति विश्वेश्चो देवेश्चो वृष्टं नियुनज्मीति
 योज्यः । एवं षष्टाधिकं शतद्वयमारख्याः पशव उक्ताः । अत्र द्वाविंशतिरेकादशिनः सप्तविं-

गत्यधिकानि द्वीणि गतानि अखादयः सौर्यान्ताः पष्टप्रधिकं शतद्वयं कपिञ्जलादयः पृषतान्ता
 भारथ्याः पशवः सर्वे मिलित्वा षट् शतानि नवाधिकानि पशवो भवन्ति । श्लोकश्च । षट्

कुरःसिद्धिहीमारुतःकंकलुसःपिप्र्यकाशुकुनिस्तेशुरुव्यायैव्विप्रप्रवेषा
 न्देवानामृषुतः ॥ ४० ॥ [४]

इतिश्रीवाजसनेयसंहितायांदीर्घपाठचतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥

गतानि नियुज्यन्ते पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य यज्ञस्य नवभिद्याधिकानि चेति । तेषा-
 रथ्याः सर्वे उत्सष्टव्या न तु हिंसाः ॥ ४० ॥

इतिउव्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये चतुर्विंशोऽध्यायः २४ ॥

(१) शादंदक्षिः । इदमपि श्रुतिदेवताश्लाङ्गयो चोदनांविदधाति । शादोदेवताविशेषः दन्ताश्रवणाङ्गम् ।
शादंदक्षिः प्रीणाति । देवताभोक्त्वी द्वितीययानिर्दिश्यते । अश्लाङ्गभोग्यं तृतीययाकर्णविभक्त्या

* ॐ ॥ शादंदुद्धिः ॥ शादंदुद्धिरवकान्दन्तमूलैर्मूटुब्बस्वैस्ते

गान्दंष्ट्राभ्यां० सरंस्वत्याऽअग्रजिह्वञ्जिह्वायां ऽउत्सुदमं वक्त्र
न्देनुतालुब्बाजुर्हनुब्भ्यामुप्रऽआस्ये नुब्बृणसुरण्डाब्भ्यांसादिरयां
प्रमप्रश्रुभिः० प्रन्यांनम्भूब्भ्यान्द्यावांपृथिवीव्वर्तोव्व्यां० व्विद्धृतङ्कनीनंका
निर्दिश्यते । एवंहि विभक्त्योः सामर्थ्यंभवति । युक्तञ्च हीमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः ।
आहचयुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति । दक्षिःशादाय-

(१) का० खिष्टकृद्भनस्पत्यन्तरे गूख्यएडुत्वादेवताशास्त्रेभ्यो जुहोत्यसुर्थे स्वाहेति प्रतिदेवतए शादप्रभृतिव्वागन्तेभ्यो विमु-
द्याच्च परेभ्य इति । खिष्टकृद्भनस्पयोरन्तरे वनस्पतियागानन्तरे खिष्टकृत्वागात्वं दे शूले श्रपितं मांसं प्राजापत्योऽग्नव इति वचनत्

* शादंदक्षिर्नवैकैकाहिरण्यगर्भयतस्रशानोदशमानोमित्रोयदशस्थाष्टकौयत्ते षड्भिमानुकंष्टे पंचदशसप्तचत्वारिः ठे० गत् ।

स्वाहा । दन्तमूलैरवकायस्वाहा इत्येवमप्रयोगः । क्वचिच्चदेवता केवलाभवति । यथाशुक्लायस्वाहा कृत्वायस्नाहेति । क्वचिच्चान्यथाविभक्त्यानिर्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेःपचति वांयोनिपचति । एवंद्रव्यदेवतमप्रसिद्धम् यन्नपाशर्वादिभ्यो वगन्त्वयमिति पृथिवीत्वचेति यावत् ॥ १ ॥ अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे हे देवते प्रीणामि । अध-

दभ्यां शुक्लायस्वाहा कृत्वायस्वाहापाथ्यां णिपक्ष्मां यवाद्युं ऽड्डुच्च
 वीं वाद्युं णिपक्ष्मां णिपाथ्यां ऽड्डुच्चवंः ॥ १ ॥ [१] व्वातं म्ना
 गीनें ॥ व्वातं म्प्रागेनांप्रानेनुनासिके ऽउपयामममधं गुणैष्टेनुसदु

स्तीनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रका-
 गेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञमनुष्ये बहुलमिति अनीर्दीर्घः
 षनूयोगेनाधस्तनदेहकान्त्या वाह्यं देवं प्रीणामि । मूर्धां मस्तकेन निवेप्यन् देवं प्रीणामि ।
 निश्चितं वध्यते निर्वाधः शिरोऽस्त्रिमधमं लग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयितुं देवं प्रीणामि ।

प्रजापतये इत्या अपुमे स्राहेति प्रतिदेवत यादादित्वगन्तेभ्यो देवतायाः प्राङ्भ्यो देवताभ्योऽग्वाङ्भ्यो भास्य वृत्तं लुडयात् अनादेशे
 एतस्योक्तत्वात् । तत्र गत्वं दक्षिरित्यादिपृथिवीं त्वचेत्यन्तः संहिताभागो ब्राह्मण नमन्वाः ।

(१) शाददक्षिः । इयमपि श्रुतिर्देवताश्चाङ्गयो श्रीदनांविदधाति । शादोदेवताविशेषः दन्ताश्रवाङ्गम् ।
शाददक्षिः प्रीणाति । देवताभीकूलौ द्वितीययानिर्दिश्यते । अश्रवाङ्गस्मोग्यं तृतीययाकार्णविसक्त्या

* ॐ ॥ शादन्दुङ्घिः ॥ शादन्दुङ्घिरवकान्दन्तमूलैस्सुन्दुम्बस्वस्ते
गान्दुंष्ट्रुम्ब्यां सरस्वत्याऽअग्रजिह्वञ्छिजुष्ट्वायां ऽउत्सुदमं वष
न्देनुतालुव्वाजुः हनुम्ब्यामुपऽश्रास्ये नुव्वृषणसुरण्डाब्भ्यामादिरया
प्रसमश्रुभिः पन्थानरम्भुम्ब्यान्द्यावापृष्ट्रिवीव्वतोर्बभ्यांविबुद्धृतङ्कनीनका
निर्दिश्यते । एवंहिविसक्त्योः सामर्थ्यंभवति । युक्तञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः ।
आहचयुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति । दक्षिःशादाय-

(१) का० श्विष्टकृद्दन्तपरत्यन्तरे गूण्पृष्ट्रुत्वादेवताश्चाङ्गभ्यो जुहोत्वमुच्ये खाहेति प्रतिदेवतऽ शादप्रथुतित्वागन्तेभ्यो विसु-
खाद्य परेभ्य इति । श्विष्टकृद्दन्तपरत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तर श्विष्टकृथागात्पूवं गूले श्रपित मास प्राजापत्योऽग्व इति वचनत्

* शाददक्षिर्नैकैकाङ्कित्यगर्भयतस्रप्रानोदशमानोमिन्नायदस्रस्थाटकौयते पडिसानुकहे पचदशसप्तचत्वारि ङं श्रुत् ।

खाहा । दन्तमूलैरवकायस्वाहा इत्येवम्ययोगः । क्वचिच्चदेवता केवलाभवति । यथाशुक्लायम्बाहा
 कृष्णायस्वाहेति । क्वचिच्चान्यथाविभक्त्यानिर्देशो द्रव्यदेवतयोः । यथा अग्नेःपक्षति वांयोर्निपक्ष-
 तिरिति । एवंद्रव्यदेवतमप्रसिद्धम् यज्ञपाशर्वादिभ्यो वगन्तव्यमिति पृथिवीत्वचेति यावत् ॥ १ ॥
 अश्वस्य प्राणवायुना वातं प्रीणामि । अपानवायुना नासिकासंज्ञे हे देवते प्रीणामि । अध-

दभ्यां शुक्लायस्वाहा कृष्णायस्वाहा पाथ्यां शिपद्भ्यां रायवुट्युर्वाऽडुच्च
 वो वाट्युर्वा शिपद्भ्यां शिपपाथ्याऽडुच्चवः ॥ १ ॥ [१] व्वातंम्रा
 गीनें ॥ द्वातंमप्राणेनापुनिनुनासिकेऽउपयामममधरुणैष्टेनुसदु

स्तनेन ओष्ठेन उपयामं देवं प्रीणामि । उपरितनेन ओष्ठेन सत्संज्ञं देवं प्रीणामि । प्रका-
 शेनोपरितनदेहकान्त्या अन्तरं देवं प्रीणामि । उपसर्गस्य घञामनुष्ये बहुलमिति अनोर्दीर्घः
 अन काशेनाघस्तनदेहकान्त्या वाद्यं देवं प्रीणामि । मूर्ध्ना मस्तकेन निवेप्यन् देवं प्रीणामि ।
 निश्चितं वध्यते निर्वाधः शिरोऽस्थिमधमंलग्नो मज्जाभागः तेन स्तनयित्नुं देवं प्रीणामि ।

प्रजापतेषु ह्रस्वा अपुष्पे स्वाहेति प्रतिदेवतं यादादिद्विगन्तेभ्यो देवताशब्दाङ्गीभ्यो देवताभ्योऽश्ववाङ्गे भाव हृतं लुडुयात् अनादेये
 हृतस्योक्तत्वात् । तत्र याद दङ्गिरियादिपृथिवो त्वचेत्यन्त सच्चिताभागो त्राह्यण नमन्वा ।

(१) शादंदक्षिः । इदमपि श्रुतिदेवताश्चाङ्गयो श्चोदनांविदधाति । शादोदेवताविशेषः दन्ताश्रवाङ्गम् ।
शादंदक्षिः प्रीणाति । देवताभोक्त्री द्वितीययानिर्दिश्यते । अश्रवाङ्गभोग्यं तृतीययाकर्णविभक्त्या

* ॐ ॥ शादंन्दुद्भिः ॥ शादंन्दुद्भिरवकान्दन्तमूलैर्मूढुम्बस्वैस्ते

गान्दं०पू०भ्यां०सर०स्वत्याऽअग्रजिह्वञ्चिजुह्वायां ऽउत्सादमंवक्त्र
न्देनुतापुव्वाजुर्हनुंभ्यामुप्रऽआस्ये नुव्वृषणसारण्डाभ्यांसादिरया
प्रमप्रश्रुभिः०पन्थानम्भूभ्यान्द्यावापृथिवीवर्तीवभ्यांविद्युतङ्कूनीनका
निर्दिश्यते । एवंहिविभक्त्योः सामर्थ्यंभवति । युक्तञ्च होमकाले अङ्गाभिधानम् देवतायैहोमः ।
आहचश्रुतिः । आज्यमवदानीकृत्वा प्रत्याख्यायम् देवताभ्य आहुतिर्जुहोतीति । दक्षिःशादाय-

(१) का० च्चिष्टकृद्दन्तपत्यन्तरे शून्धुत्वादेवताश्चाङ्गभ्यो जुहोत्यसुयै स्वाहेति प्रतिदेवतपु शादप्रभृतित्वागन्तेभ्यो विमु-
प्राय परेभ्य इति । च्चिष्टकृद्दन्तपत्योरन्तरे वनस्पतियागानन्तरं च्चिष्टकृद्यागात्पूर्वं शूले श्रपित मासं प्राजापत्योऽव इति वचनत्

• शाददक्षिर्नवैकैकाहिरण्यगर्भयतस्रधानोदशमानोमित्रोयदशस्याष्टकौयत्ते षडिसामानुकचे पचदशमसत्त्वारि ठं० शत् ।

शब्दं कुर्वन्ति तेरङ्गोः प्राणान् देवान् प्रीणामि । रूप उच्छ्रिये स्तुपेन उच्छ्रितेन शिखाभुतेनाङ्गेन
 रेप्साद्यं देवं प्रीणाति ॥ २ ॥ केशैः स्कन्धस्यरोमभिः मशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धस्तेनेन्द्रं
 प्रीणामि । कीदृशेन वहेन स्वपसा चप इति कर्मनाम शोभनमपः कर्म पर्याणधारणनरवहनादिकं
 यस्य सखपा. तेन । शकुनिः पत्नी तद्वत् सादो गमनम् षट्छ विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूर्दनं
 तिऽशीर्षानिर्ऽहृतिर्ऽन्विजर्जलयेनशीर्षानिर्ऽहृतिः प्राणान्द्रेष्मण
 ऽस्तुपेन ॥ २ ॥ [१] मशकाब्केशैः ॥ मशकाब्केशैः ॥ स्व
 पंसाव्वहेनृहृरूपतिऽशकुनिसुदिनकूर्माच्छ्रुफैरुक्मणंस्तथाराब्ध्या
 मृद्वलाभिःकुपिञ्जलाञ्जुवञ्ज्वान्भ्यामङ्घ्रान्भ्याञ्जाम्बीलुनारण्य
 तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शफं क्लोवि खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम्
 स्थूलाभ्यां गुल्फाभ्यामाकृमणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधःस्था नाड्यः ऋक्षलास्तामिः कपिञ्जलान्
 देवान् प्रीणामि । गुल्फजान्, नोर्बन्धभागो जङ्घ ताभ्यां जवं देवं प्रीणामि । अगृपादयोर्जान् ध्व-

मस्तके भवं मस्तिष्कं शिरोमधस्थो जर्जरो मांसभागः मस्तिष्कं गोर्दमित्यमरः मस्तकामि-
 प्यति गच्छति मस्तिष्कम् इप्य गतौ मरतकमज्जेति चीररवामी तेन मस्तिष्कं याशनि' देवं
 प्रीणामि । विद्युत् कनीनकाभ्यां प्रीणामीति पूर्ववत् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् अत्राश्रवाङ्गात्मिका एव
 देवता कर्णाभ्यां कर्णशृङ्खलीभ्या श्रोत्रं देवम् प्रीणामि । श्रोत्रेन्द्रियाभ्यां कर्णौ देवौ प्रीणामि ।
 कण्ठाधोभागेन तेदनीं देवतां प्रीणामि । शृङ्खलासौ कण्ठश्च शृङ्खलाकण्ठम् कण्ठस्थयःशृङ्खलो निर्मांसो

तरेणप्रकृशेनान्तरमनकूशेनुवाह्यनिवेष्यस्मूर्द्धास्तनयित्कृन्निब्धौ
 धेनुशनिंमुस्तिष्केणञ्चिद्यतङ्कुनीनकाब्भ्याङ्कर्णाब्भ्याः० श्रोत्रत्रुः०श्री
 त्वाब्भ्याङ्कर्णैः०तिदुनीमधरकण्ठेनुपःशृङ्ककण्ठेनचित्तमन्व्याभिरदि

देगः तेनापो देवता. प्रीणामि । पश्चाद्दृष्ट्वा शिरा मन्येति अमरः शीवापश्चाद्भागे कृकाटिकायां
 शिरा मन्या मन्यत इति मन्या संज्ञायांसमजनीतक्यप् शीवापश्चाद्भाडीभिश्चित् प्रीणामि ।
 शीर्षां शिरसादिति देवतां प्रीणामि शीर्षस्य शीर्षान्नादेगः शसादौ । नितरां जर्जरीभूतेन शिरोभागेन
 निर्वर्तितं देवं प्रीणामि । सभ्यक् कृशन्तिशब्दायन्ते तानि सङ्क्षोशानिगच्छन्तीऽवस्य यान्यङ्गानि

गच्छं कुर्वन्ति तेरङ्गोः प्राणान् देवान् प्रीणामि । स्रुप उच्छ्राये सुपेन उच्छ्रितेन शिखाभुतेनाङ्गेन
 रेभ्राणं देव प्रीणाति ॥ २ ॥ केशैः स्कन्धस्यरोमभिः सशकान् देवान् प्रीणामि । वहः स्कन्धो नेन्द्रं
 प्रीणामि । कीदृशेन बहेन स्वपसा अथ इति कर्मनाम शोभनमयः कर्म पर्याणधारणरवहनादिकं
 यस्य सत्वपाः तेन । गजुनिः पक्षी तद्वत् सादो गमनम् पट्टल विशरणगत्यादौ घञ् वेगवत् कूर्दनं
 तिङ्श्रीणानिन्द्रैति द्विजज्जलयेनश्रीणसिङ्गश्रीः प्राणान्द्रुष्ममाणं
 ऽस्तुपेन ॥ २ ॥ [१] मश्रकान्केशैः ॥ मश्रकान्केशैरिन्द्रः स्व
 पसुाब्बहेनुष्टुहुरुपतिंश्रुनि सुदिनकूर्माच्छुफैराकुर्मणंस्तथुराब्भ्या
 मृजलाभिः कुपिञ्जलाञ्जुवञ्जङ्घांभ्यामङ्घ्रिभ्यामङ्घ्रिभ्याञ्जाम्बीलेनारण्य
 तेन बृहस्पतिं देवं प्रीणामि । शक्रं शीवे खुरः पुमान् खुरैः कूर्मान् देवान् प्रीणामि । रलयोरैक्यम्
 मृगनाभ्रां गुल्फाभामाकुर्मणं देवं प्रीणामि । गुल्फाधः स्या नाड्यः ऋक्षलासामिः कपिञ्जलान्
 देवान् प्रीणामि । गुल्फजान् नोर्मध्यभागे जङ्घा ताभ्रां जवं देवं प्रीणामि । अगृपादयोर्जान् ध्वं-

भागी वाहू ताभ्यां देव प्रीणामि । जाम्बीरं जम्बीरतरोः फलं रलयोरभेदः तदाकारो
जानु मध्यभागां जाम्बीरस्तै नारख्यं देव प्रीणामि । अत्यन्तं रोचते तौ अतिरुचौ जानु देशी
ताभ्यामग्नि देव प्रीणामि । अग्न्यादयोर्जान्वधो दोषौ करौ ताभ्यां पूषणं देवं प्रीणामि । अंसी
स्वस्थौ ताभ्यामश्विनौ देवौ प्रीणामि । रोरावंसगृन्थी ताभ्यां रुद्रं प्रीणामि ॥ ३ ॥ अत्र पष्ट्या

सुग्निमंतिरुग्भ्याम्यपूषणं न्दोब्ध्यामुग्निप्रवन्नाव ऽ सांख्यां रुद्रं ऽ रोषां
ब्ध्याम् ॥ ३ ॥ [१] अग्नेः प्रक्षुतिव्योर्निर्नप्रक्षुतिरिन्द्रस्यतृतीया
सोमस्य चतुर्थ्यादित्यै पञ्चमीन्द्रायै षष्ठी सुरतां ऽ सप्तमी षड्दृषपतेरष्टु

देवतोद्देशः प्रथमयाङ्गोद्देशः ततोऽस्त्वित्यध्याहरः । अग्ने देवस्य पचतिरसु । पचः साध्याविरो-
धयोः वले कालेपतवे च रुचौ पार्श्वे प्रकल्पिते इत्यभिधानोक्तेरव पचः पार्श्ववाची प चस्य मूलं
पचतिः पचात्तिरिति मूलार्थे तिप्रत्ययः ततः पचस्य पार्श्वस्य मूलभूतान्यस्त्रीनि बड्किशवद्वाचा-
नि पचति गव्दे नोचान्ते तानि च प्रतिपार्श्वं तयोद्देश्य भवन्ति पङ्क्तिषु शतिरश्वस्य वड्क्वय

इति श्रुतेः । तेषां क्रमेण देवता सख्यम् वक्ति । तत्रादौ दक्षिणपाश्र्वास्थां देवता आह अग्नेः
 पक्षतिः प्रथमं दक्षिणपाश्र्वास्त्रि अग्नेरस्तु विभक्तिव्यत्ययो वा पक्षत्याग्निन् देवं प्रीणामि ।
 वायोर्निपक्षतिः नीचा पक्षतिर्निपक्षतिः द्वितीयं दक्षिणपाश्र्वास्त्रि वायोर्देवस्यास्तु । एवमग्रेऽपि
 च्यात्येयम् । तृतीया पक्षतिरिन्द्रस्यास्तु । चतुर्थी पक्षतिः समस्य । अदित्यै चतुर्थी षष्ठ्यां पञ्चमी
 मरुत्युर्मगोनंबुमीधातुर्दशुमीन्द्रस्यैकादशौव्वरुंणस्यद्वादशौयुमस्यत्र
 योदशौ ॥ ४ ॥ [१] इन्द्राग्न्योऽपक्षतिः सरस्वत्यैनिपक्षतिभिर्दत्त
 स्यंतृतीयापाञ्चतुर्थीनिर्ऋत्यैपञ्चमर्युग्नीषोमयोऽष्टौसुपर्णाणां९स
 पक्षतिः अदित्याः । षष्ठी पक्षतिः इन्द्राण्याः । सप्तमी पक्षतिः मरुताम् । अष्टमी पक्षतिः बृहस्प
 तेः । नवमी पक्षतिर्यमगो देवस्य । दशमी धातुर्देवस्य । एकादशी पक्षतिः इन्द्रस्यद्वादशी पक्षतिः
 वरुणस्य । त्रयोदशी पक्षतिः दक्षिणपाश्र्वास्त्रि यमस्य देवस्यास्तु ॥ ४ ॥ अथ वामवाश्र्वाभ्या
 न्देवानाह । प्रथममुपरिखं वामपार्श्वस्त्रि इन्द्राग्नोर्देवयोरस्तु । सरस्वत्यै निपक्षतिः द्वितीया

पक्षतिः सरस्वत्याः । तृतीया पक्षतिर्मिवस्य देवस्य । चतुर्थी अर्पां देवतानाम् । पञ्चमी निःकृत्त्यै
 निःकृतैः । षष्ठी अग्नीषोमयोः । सप्तमी सर्पाणां देवानाम् । अष्टमी विष्णोर्देवस्य । नवमी पूषो
 देवस्य । दशमी त्यष्टु । एकादशी इन्द्रस्य । द्वादशी वरुणस्य । यमस्येयं यमी त्रयोदशी पक्षतिः
 यमस्य धिनी चतुर्थी प्रथमार्या ॥ अथ समस्तयोः पार्श्वयोर्देवानाह दक्षिणं पार्श्वं द्यावापृथिव्यो-

ऽग्नीव्विष्णोर्ऽष्टुमीपूषो नंबुमीत्वष्टुर्देऽग्नीन्द्रस्यैकादशीव्वरुणा
 स्यद्द्वादशीयम्यैत्रयोदशीद्यावापृथिव्योर्दक्षिणपार्श्वव्विष्णोर्देवान्दे
 वानुसुत्तरम् ॥ ५ ॥ [१] मूर्तांस्कुन्धाः ॥ मूर्तांस्कुन्धाव्वि
 ष्वैपान्देवानां प्रथुमाकीकसारुद्राणान्द्वितीयाद्विरयानान्तुतीयाव्वा

रसु उत्तरं वामं पार्श्वं विश्वेषां देवानामस्तु ॥ ५ ॥ अथाङ्गान्तराणां देवता आह विभक्तिव्यत्ययः
 म्कन्धप्रदेशे मन्तौ देवान् प्रीणामि । अथपुच्छोपरि तिस्रोऽस्त्रिपङ्क्तयः सन्ति तासां देवता आह ।
 कीकसं कुल्यमस्त्रि चेल्यमरः कीकसति शब्द करोति कीकसमस्त्रि प्रथमा कीकसा प्रथमानि

कीकसानि पुच्छोपरिस्थाद्यस्त्रिपङ्क्तिनिर्घोषां देवानां प्रथमकीकसैर्विश्वान् देवान् प्रीणामि ।
 द्वितीयाश्विपङ्क्तिः तद्राणां द्वितीयै रुद्रान् प्रीणामि । तृतीयानि कीकसानि आदित्यानां तृतीयैः
 कीकसैरादित्यान् प्रीणामि । दायोः पुच्छं पुच्छेन वायुं प्रीणामि । भासदौ भासते तौ भासदौ
 मितम्बी तावग्नोषामयोः भासह्यामनीषामौ प्रीणामि । क्रुञ्चौ श्रोणिभ्यां पुनः पूर्ववदङ्गात्
 तृतीया कटिः श्रोणिः कुकदमतोत्यमरः श्रोणिभ्यां दक्षवामाभ्यां कटिप्रदेशाभ्यां क्रुञ्चौ देवौ

यो ऽ पुच्छंमुग्नीषोमथोवर्भासं दौ क्रुञ्चौ प्रश्रोणिभ्यामिन्द्राष्टहस्यती
 ऽ कुण्वभ्यामिमुत्त्रावरं गावुल्गावभ्यां साक्क्रमणं ऽ स्थुरावभ्याम्बलुङ्कु

प्रीणामि । इन्द्राष्टहस्यती जरुभ्याम् सकथि क्लीवे पुमानुरुत्त्यमरः जरुभ्यामिन्द्रावृहस्यती
 देवौ प्रीणामि । मित्रानरुणौ अल्गाभ्यान् अलमत्यर्थं गच्छतः जरुभ्यां संयोगं प्राप्नु तस्त्रौ अल्गौ
 वड्छणी जरुमन्धौ ताभ्यां मिचावरुणौ प्रीणामि । म्युरी स्यूलौ स्मिञ्ची नितम्बाधोभागी
 नाभ्यानाक्रमणं देवं प्रीणामि । कुप निष्कर्षं कुप्येते तौ कुपौ नितम्बस्थौ अणुकी आवर्त्तौ

ककुन्दरगव्दयाची ताभगां वलं देवं प्रीणामि ॥ ६ ॥ वनति सम्भजति वनिहुः स्यूलान्त्रं तेन पूषणं देवं प्रीणामि । गुटं त्वपानं पायुर्नेत्यमरः स्त्रीत्वं छान्दसम् स्यूला चासौ गुदा च स्यूलगुदा तथा गुदस्य स्यूलभागेन अन्धाहीन् प्रीणामि । अन्धाश्च ते अहवश्च सर्पास्तान् । सर्पान् गुदाभिः स्यूलगुदातिरिक्तैर्गुदभागैः सर्पान् प्रीणामि । विद्धत चान्त्रैः अन्त्रं पुरीतदित्यमरः अमृगतौ भजने गव्दे अमृतिभजयनेनान्त्रमित्यन्त्रम् अन्त्रे भवा चान्त्राः अन्त्रसम्बन्धिनी मांसभागाः तैर्विद्ध-

ष्टांभ्याम् ॥ ६ ॥ [१] पूषणं व्वनिष्ठुर्नान्धाहीन्तस्थूलगुदयांसुपर्षांन्गुदाभिर्विद्धतऽश्चान्त्रैरपोव्वस्तिनुव्वृषणाम्हाब्भ्यां व्वाजिनुं ६ शेषेनप्र

तो देवान् प्रीणामि । अपो वस्तिना वस्तिर्नाभिरधो हयोरित्यमरः वसतिमूत्रं यस्मिन् स वस्तिः नाभेरधो वर्तमानं सूत्रपुटं तेनापो देवताः प्रीणामि । सुषकोऽण्डोवृषणः कोशः अण्ड एवाण्डः ताभगां लिङ्गोभयपार्श्वस्याभगां मांसपिण्डाभगां वृषणं देवं प्रीणामि । शेषो लिङ्गं तेन वाजिनं देवं प्रीणामि शिशुं मेढ्रां मेहनगेपभी इति अमरः शि निशाने, शिनोति भगमिति, शेषः सान्तोऽदन्तश्च । प्रज्जरितसा गुक्त्रं तेज्जरितसो च वीजवीर्येन्द्रियाणि चेति अमरः रीड् स्ववशे रियते

स्रवति रेतो धीर्यं तेन प्रजादेवतां प्रीणामि । मायुः पित्तं पततिहंसते पित्तं धातुविशेषस्तेन
 चायान् देवान् प्रीणामि । पाति मलोत्सर्गमिति पायुर्गुदमुक्तातिरिक्तं तेन गुदत्वतीयभागेन
 प्रदरान् देवान् प्रीणामि । कूरमान् शकपिरुडैः । शक्रो देशे नृपे विणि । विणि विष्ठायां
 शक्रस्य विष्ठायाः पिरुडैः कूरमान् देवान् प्रीणामि ॥ ७ ॥ पुनर्देवे पथी अंगी प्रथमा । क्रुड घनरत्वे
 क्रुडतीति क्रोडः घनो वज्रोमध्वभागः स इन्द्रस्यास्तु क्रोडेन वा इन्द्रं प्रीणामि एवमग्रेऽपि पाजसे

जांरितं सुवापां निपुत्तेन प्रदुरान्प्रायुनां कूरस्माच्छकपिरुडैः ॥ ७ ॥

[१] इन्द्रस्यक्रोडः ॥ इन्द्रस्यक्रोडोदित्यैपाजुस्युन्दिशाञ्जुत्तृवोदिं
 वलाय हितं पाजस्रं वलकरमङ्गं तददित्याः देवतायाः । अमकञ्जयोः सन्धिर्जन्तु । जायत
 इति । पुंस्त्वमार्यम् तानि दिशां देवतानाम् । भसमर्त्सनदीप्तोः बभस्वि दीप्यते भसत्
 निगायं तददित्याः अस्तु ॥ पुनर्देवे द्वितीया अंगे त्वतीया । हृदये उपशेते हृदयीपशं हृद-
 यस्थं मांसं तेन जीमूतान् प्रीणामि पूर्यते पुरीतन् हृदयाच्छ्रादकमन्त्रं तेनान्तरिचं देवप्रीणामि ।
 उदरे भयमुदर्यमुदरस्थं मांसं तेन नमो देवं प्रीणामि शरीरावयवादरत् । ग्रीवाधस्ताङ्गागास्थित-

हृदयोभयपश्यं स्ये अस्थिनी मतसू ताभ्यां चक्रवाकी देवौ प्रीणामि । एक आदाने वृक्यते
 स्यादुतथा सृष्टते वृक्षा नान्तः पुंमयं स्त्रीत्येके इति चीरस्वामी वृक्षा मुख्यं मांसं तेन द्विवं
 देवतां प्रीणामि वृक्षौ कुञ्चिस्थौ मांसगोलकावामफलाकृतौ इति याज्ञिकाः । प्रकर्षेणाश्रन्ति भुञ्जते-
 ऽन्वानौति प्लाशयः शिश्रमूलनाड्यः तन्नाडीद्वारैवान्नस्य देहे सञ्चारात् रलयोरभेदः ताभिर्गिरीन्
 देवान् प्रीणामि हृदयग्रामभागे शिथिलो मांसभागः पुष्पसंज्ञः प्लिह गतौ प्लेहते प्लीहा

रथैसुसज्जीमूतान् हृदयौ पुष्पेणान्तरि चम्पुरीततानभंस उदर्युं राचक्र
 वाकौ मतं सन्नान्भ्यान्दिवंवृक्षाभ्यां ह्रिरीन्भ्यां शिभिरुपलान्भ्रुहृन्नावु
 ल्ममीकांन्क्लोमभिर्गलुभिर्गल्मसां ह्रि राभिः ऽ स्रवंन्ती क्रुंदांन्कुंदि

नान्तः तेन उपलान्देवान् प्रीणामि क्लोमति क्लोमा उदर्यो जलाधारः । हृदयस्य दक्षिणे यकृत् क्लामा
 वामे शीघ्रापुष्पु मयेति वैश इति चरस्वामी क्लोमागलनाडीति कर्कः तैवेल्मीकान् देवान् प्रीणामि
 ग्नायन्ति ग्राम्यन्ति ग्लानो हृदयनाड्यः ताभिर्ग्लान् देवान् प्रीणामि । हरन्त्यन्तरसमितिहिरा
 चन्द्रमाहिन्यो नाड्यः ताभिः स्रवन्तीः देवताः प्रीणामि । जठरस्य दक्षिणामभागी कुञ्जी

ताभ्यां ऋदान् देवान् प्रीणामि । उदरेण जठरेण समुद्रं प्रीणामि । भक्षनाङ्गोत्थेन वैश्वानरं
 देवं प्रीणामि ॥ ८ ॥ नाम्ना उदराधःश्याग्धिना विधृतिं देवतां प्रीणामि । रसो गन्धरसो
 स्वादे तित्कादौ त्रिपरागयोः शृङ्गारादिरसो वीर्यं देहधात्वम्बुपारदे इति विश्वः रसेन वीर्येण धातु-
 विजयेण वायृतं देवं प्रीणामि । यूपः क्वथितो रसः पद्मनित्यादिना यूपनादेगः यूप्या पक्वान्नरसे-
 नापो देवताः प्रीणामि । विप्रुड्भिर्भसाविन्दुभिर्मरीचीदेवाः प्रीणामि । ऊपणस्तु निदाषीष्णगो-
 बभ्यां ७ समुद्रमुदरेण वैश्वानुरस्मस्मना ॥ ८ ॥ [१] विधृतिन्ना

बभ्यां ॥ घृतं रसेनापीयूषाभारौचोर्विप्रुड्भिर्भनीह्वारसुष्मणाशुनि
 ष्ठाः गप्यसद्वा अपीति विश्वः ऊपणा शरीरगतेनौष्णेन नीहारं देवं प्रीणामि । वस्त्रे मांसमिति
 वसा शुभमांसमा यः स्नेहः सा वसेति वैद्या इति स्वामी वसया मांसस्नेहेन शीनं देवं प्रीणामि ।
 द्रुपीकाभिर्नचमलैर्झाटुनीर्देवताः प्रीणामि । अस्मत्ते सृज्यते इति वा असृक रुधिरं पद्मन्न इत्यस-
 न्नादेगः अन्ना रचांसि प्रीणामि । अद्भैः पूर्वानुक्तावयवैः चित्राणि देवतानि प्रीणामि । रूपं
 रजभावे सौन्दर्यं नाणके पशुगव्दयोरिति विश्वः रूपेण सौन्दर्येण नचत्वाणि देवतानि प्रीणामि ।

त्वचा चर्मणा पृथिवीं देवीं प्रीणामि । स्वाहेति मन्त्रै राज्यं जुहीतीत्यर्थः । अत्र अग्निं हृदयेना-
 शनिं हृदयायेणेत्यादि द्यावापृथिवीभां स्वाहेत्यन्ता अपि आहुतिर्जुह्यात् अश्वमेधिकत्वात् ।
 अश्वस्थे अप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति विक्लिधशुक्लस्य मूर्धनिजुहोति । (१) जुम्बकायस्वाहाइति । वारु-

ववसंयुगाप्रुष्णवाऽअश्वशुभिर्हार्दुनीर्द्विषीकाभिर्गुस्नारक्षांशिसिचित्चारण्य
 द्वैर्ग्नं च त्चारिणुरुपेणपृथिवीन्वुचाजुम्बुकायस्वाहा ॥ ६ ॥ [१] हिरु
 रायुगुर्भः संम् ॥ हिरुगयुगुर्भः समवर्तुताग्नेभूतस्यंजुतः प्रतिरेकऽ
 आसीत् ॥ सदाधारपृथिवीन्द्यामतेमाङ्गस्मैदुवायं हुविषां विवधेम ॥ १ ॥

शौचिपदा शुशुभश्चीदन्यदृष्टा । वरुणोवै जुम्बकइतिश्रुतिः एषा चान्तर्जले जप्ता पापनाशनी
 तदुक्तं हारीतेन जुम्बका नामगायत्री वेदे वाजसनेयके अन्तर्जले सकृज्जप्ता ब्रह्महत्यां व्यपोह-
 तीति ॥ ६ ॥ चतस्रः कदेवत्याः विष्टुभः प्रजापतिसुतहिरण्यगर्भदृष्टाः प्राजापत्यपशूनामश्रवा-

(१) का० अश्वभयेष्टान्तेऽसु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतिविक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति । अश्वभयया
 गान्ते एवविधम्य पु सो मूर्धनि जुम्बकायेति मन्त्रेणाल्य मल्लदृष्टीत जुग्यार कीदृशस्य पुंश्च जले मग्नस्य पिङ्गलाक्षस्य
 खलति खल्लवाटपय विक्लिधस्य दन्तुरस्य गुक्लसातिगौरस्येति सत्रार्थः ॥

दीनां याज्यानुवाक्याः । द्वे व्याख्याते ॥ १० । ११ ॥ वयं कस्मै प्रजापतये देवाय हविषा
 विधेम हविर्दद्याः विभक्तिव्यत्ययः कण्व्दस्य सर्वनामत्वसार्पणम् । इमे हिमवन्तः बहुवचनादन्ये-
 ऽपि हिमाचलप्रभृतयः पर्वता. प्रथमा द्वितीयार्थे सुपा सुपो भवन्तीति वचनात् इमान्हिमव-
 त्प्रभृत्यद्रीन्यस्य प्रजापतेर्महित्वं महिमानमाहुर्वधाः महित्वेति विभक्तौकारः । रसा नदी रसतेः

यः प्राणुतीनिमिषुतीमंहित्वैकुऽद्राजुजगतीवभूव ॥ यऽईशेऽञ्जस्य
 ह्रिपदशुच्चतुंषुप्रदुऽकस्मैदेवायह्रुविषाविवधेम ॥ ११ ॥ यस्येमे ॥ हि
 मवन्तीमहित्वायस्यसमहृद्गुसयासुहाहुऽ ॥ यस्येमाऽप्रुदिशुयस्यंबु
 ह्कस्मैदेवायह्रुविषाविवधेम ॥ १२ ॥ यऽञ्चात्कमुदाः ॥ यऽञ्चात्कमु

गब्दकर्मण इतिनिम्नं यास्त्रः । रसया नद्या सह समुद्रं यस्य महित्वमाहुः । इमाः प्रदिश. पूर्वाद्याः
 प्रकृष्टा आशा यस्य महित्वमाहुः यस्य वाहू भुजौ जगद्रचनाविति शेषः । सर्वं जगद्यस्य प्रजाप-
 तेर्विभूतिरित्यर्थः ॥ १० ॥ कस्मै देवाय हविषा विधेमिति व्याख्यातम् । आत्मानं ददाति आत्मदाः

उपासकानां सायुज्यपदः वलं सामर्थ्यं ददाति बलदाः धृतिमुक्तिप्रद इत्यर्थः । विश्वे सर्वे
 मनुष्याः यस्मिन् प्रशिष्यं शासनमुपासते देवाश्च यस्य प्रशिष्यमुपासते तदुक्तम् यस्य ज्ञेयावधि
 ज्ञानं शिखावधि च शासनम् कार्यावधि च कर्तृत्वं स स्वयम्भूः पुनातु व इति । किञ्च
 यस्य छाया आश्रयो ज्ञानपूर्वमुपासनम् असृतं युक्तिहेतुः यस्य अज्ञानमिति शेषः सत्युः
 दावबुदायसु विवश्रवसु उपासते प्रशिष्यसु देवाः ॥ * यसां कृथायासु
 तं द्यसां सत्युः कस्मै देवाय ह्यविपां विवधेम ॥ १३ ॥ [४] आनंः ॥ आनी
 भुङ्क्तेः कृतं नीयन्तु विवश्रवतो दंभ्यासुः अपरीतासुः सुद्धिदंः ॥ देवानो य
 संसारहेतुः तदुक्तम् ये तद्विदुरस्य तास्ते भग्न्यथेतरे दुःखमेवोपयन्तीति । तिर्यवेताश्रवतरो
 पनिपः ॥ १३ ॥ आनीभद्राः । वैश्रवदेवानां पशुनां याज्यानुवाक्यादश । पञ्चाद्याः सप्त-
 मीचजगाल्यः विष्टुभोन्याः । आयन्तु आगच्छन्तु नः अस्माकम भद्राः भन्दनीयाः सुत्याः ।

* श्रुतुक्तं न भवति यस्यातिहायसङ्केतिन । एतेभ्य परस्य ह्यसा तु कन भवति इति निषेधात् प्रा० अ० ४० सू० यात्रावल्क्य
 तदुक्तं शिखाया यसेति यस्यात्परत. महमद्यत्सैवैव च । छेपरत्वेति हायाश्चनतुकायाजसनेयिके ॥

क्रतवःयज्ञाः संकल्पानां । विश्रवतःसर्वतः अटञ्चासः अनुपहंसिताः । अपरीतासः अप-
 रिज्ञाताः केनचित् । उद्भिदः उद्भेतारोन्धेपां यज्ञक्रतूनाम् कल्पानांवा । किञ्च देवाः नः अस्माकम्
 सदंसदा इच्छद्वएवार्थं सदाकालएथ । वृधे वर्षनाय असन् सुःभूयासुः । कथंभूताः । अप्रायुवः
 अप्रमायन्तः रचितारथ दिवेदिवे अहन्यहनि तथाभूयादिति वाक्यशीषः ॥ १४ ॥ देवानाम्भद्रा ।

यासदमिह्वृधेऽअसुन्नप्रायुवीरद्वितारोदिवेदिवे ॥१४॥ देवानाम्भद्रा ॥
 सुसुतिर्ऋजयुतान्देवानां ँ रातिरुभिर्नोनिवर्त्तताम् ॥ देवानां ँ सु
 कल्पमुपसेदिमाव्वुयन्देवानुऽप्रतिरन्तुजीवसे ॥ १५ ॥ तान्पू

देवानां भद्राभन्दनीया सुमति. कल्पाणीमतिः । अभिर्नोनिवर्त्तामित्यनुषङ्गः । अस्मान्प्रत्य-
 भिमुपेभनतु कथंभूतानां देवानाम् । ऋजयताम ऋजुगामिनाम् । यद्वा ऋजुकाशिनाम् ।
 ऋजुप्रगुणम् यजमानंऋतुंस् वैकामयन्ते तैतथोक्ताः । किञ्च । देवानां रातिःदानम् अभि
 नःअस्मान्प्रतिनिवर्त्तताम् । ततोऽलब्धदानाःषन्ताः । देवानांसम्यंसखिभाजम् । यजमानाःसन्तः

उपसिद्धिम् प्राप्नुयाम वयम् । ततोदेवाः न. अस्माकं भक्तानामायुः प्रतिरन्तुप्रवर्द्धयन्तु । किमर्थम् जीवसेचिरञ्जीवनाय ॥ १५ ॥ तान्पूर्वया । तान्देवान् पूर्वया अह्वालिसया स्वयंभुवा । निविदानि विच्छब्दीवाग्वचनः । ह्रमहे आह्वयामीवयम् । तान्कानित्यत आह । भगंमितम् अदितिम् दत्तम् अखिधम् अच्युतसद्भवाम् दत्तस्यैतद्विशेषणम् । अर्थ्यमणम् वरुणमसोमम् अश्विनौच ।

व्वयान्निविदां ह्रमहेव्वयस्भर्गस्मिन्त्तमदिदित्तिन्दत्तमुस्त्रिधम् ॥ अर्थ्यसमणु
व्वरुणुत् सोमंमुष्निष्भवन्नासरस्वतीनः सुभगामयस्करत् ॥ १६ ॥ तन्नः ॥

तन्नीव्वातोमयोभुव्वातुभेषुजन्तन्नुतापृथिवीतत्पुताद्यौः ॥ तद्ग्रा

द्यै. सहितासरस्वतीसुभगा न. अस्माकम् मयः सुखङ्करत् करोत्विति ॥ १६ ॥ तन्नः । तत्तमेपजं मयोभु-
सुखस्य भावयिष्ये नः अस्माकम् वातः वातु । अनुगृह्णातु । तच्चमेपजं सातापृथिवी अनुगृह्णातु ।
तच्चपिताद्यौः अनुगृह्णातु । तच्चग्नावाणः सोमसुतः सोमाभियपवकारिणः मयोभुवः सुखस्यभा-
वयितारः अनुगृह्णन्तु । तच्च हे अश्विनौ धियाग्राधारयितारोयुवं युवामपियुतम् शुल्वाच

अनुद्वीतम् ॥ १७ ॥ तमीयानम् । तम् इयानंकरम् । कथंभूतम् जगतः जङ्गमस्य तस्त्युपः
 स्यावरस्यपतिमिवपतिम् धियञ्जिन्वम् । धियालुधरा संकल्पमाले णजिन्वतिप्रीणति इतिधियञ्जिन्वम्
 यद्वा धियाकर्मणा जिन्वतिप्रीणातीति धियञ्जिम् अत्रसेअवनायतर्पणाय । ह्रमहे आह्वयामः
 वयम् । किञ्च पूषा नःअस्माकम् वेदसान्वनानाम् असत्भूयात् वृधेवर्द्धनाय । रक्षिताच

वाणऽसीमुसुतोमयोभुवस्तदधिप्रवनाशृणुतन्धिषण्णगयायुवम् ॥ १७ ॥
 तमीयानम् ॥ तमीयानुञ्जगतस्तुस्तथप्रस्पतिन्धियच्चिज्जन्वमव
 सेह महेव्वयम् ॥ पूषानोयथुव्वेदसामसंहुधेरक्षिताप्रायुरदब्धऽस्व
 स्तथै ॥ १८ ॥ स्वस्तिनः ॥ स्वस्तिनुऽइन्द्रोव्वद्धप्रश्रवाऽस्वस्तिनःपूषा

वायुःपाताच । अदब्धः अनुपहंसितश्चान्येन केनचित् । स्वस्तयेअविनाशाय । तथाहूमहेवय-
 मित्यनुपंगः ॥ १८ । स्वस्तिनः । स्वस्ति स्वस्त्ययनम् नःअस्माकम् इन्द्रःदधातु स्थापयतु । कथंभूतः ।
 एउयवाः प्रभूतावनः महाशब्दोमहाकीर्तिवा । स्वस्तिनीस्माकं पूषादधातु । कथंभूतः । विप्र

वेदाःसर्वज्ञीवा । स्वस्तिनः ताह्योदधातु । कार्यभूतः अरिष्टनेमिः अनुपहिंसितासुः । स्वस्ति
 नःअस्माकं हृहस्पतिश्चदधातु ॥१६ ॥ पृषदश्वामरुतः । पृषन्तःश्वला अग्वायेपां तेषुषदशवाः ।
 षश्रमातरः । पृश्रिद्यौमातायेपान्त एवसुच्यन्ते । शुनंयावानः शुभङ्कर्तुञ्जना न्प्रतिधेयान्ति
 तेःशुभंयावानः । अतीमनिपक्वनिप् वनिपश्चेतिवनिप् । विदधेषु यज्ञेषु जग्मयःगमनशीलाः ।
 व्विप्रश्नवेदाः ॥ स्वस्तिनस्तार्ह्योऽअरिष्टनेमिःस्वस्तिनेमिःस्वस्तिनेमिःस्वस्तिनेमिःस्वस्तिनेमिःस्वस्तिनेमिः
 तिर्हधातु ॥ १६ ॥ पृषदश्वामरुतः ॥ पृषदश्वामरुतः ॥ पृषदश्वामरुतः ॥ पृषदश्वामरुतः ॥ पृषदश्वामरुतः
 रःशुभंय्यावाणीव्विदधेषुजग्मयः ॥ अग्निजिह्वामनवेऽसूरचक्षसो
 व्विप्रश्नवेदीवाऽअवुसागमग्निह ॥ २० ॥ भद्रङ्कर्णेभिःशृणुयामदेवाभ्यु
 आह्वगमहनेतिकिः । यद्बल्यंभूतामरुतस्ते अवसाअग्नेन हविलक्षणेन आहृताः सन्तः आगमन्-
 धागच्छन्तु इहेत्यनुपगः । येच अग्निजिह्वा अग्निमुखाहुतादाइत्यर्थः । मनवः चतु-
 र्दशतेच अत्रसागमग्निह । येच सूरचक्षसः आदित्यदर्शनाः विप्रवेदाः तेच न.अस्माकम् अ-
 सागमग्निहयज्ञे ॥ २० ॥ भद्रङ्कर्णेभिः । भद्रमनुकूलं कर्णेभिः कर्णाभ्यांशृणुयाम हेदेवा ।

भद्रम्यग्रम अक्षमिः अक्षिभ्या ह्यजचाः यजनीयाः । किञ्च । स्थिरैरङ्गैः अग्निधिलैः अङ्गैः ।
 तुष्टुवांसः देवान्सुतवन्तः । तनूभिः भार्यापुत्रपौत्रादिकाभिस्तनूभिः सहिताः व्यसमहिद्विव्यश्रुवा-
 महि । देवैर्हितं देवैर्यत् स्थापितं मनुष्याणामायुः तत्स्यश्रुवामहि ॥ २१ ॥ शतमित् । शत-
 मपिशरद् अन्ति अन्तिकेसमीपेभवय ईदेवाः । आकल्पकालमित्यभिप्रायः । ऋषिभिरुदितमेतत्

द्रुमप्रशेमुत्तंभित्यजत्त्वाऽ ॥ स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्युं शो
 महिदेवहितंयदायुः ॥ २१ ॥ शतमित् ॥ शतमिन्नुशुरदोऽअन्ति
 देवायत्तान्प्रश्नुक्शुशुरसंतनूनाम् ॥ पुत्रासोयत्त्रपितरोभवन्तिमा

यवयस्मिन्शरदांशते न. अस्माकं यूयञ्चक्रतवन्तः जरसंजरान्तनूनाम जरानिमित्ताम् शक्ति-
 मित्यभिप्रायः । किञ्च । पुत्रासोयत्त्रपितरोभवन्ति पुत्राश्चरणयः यत्रशरदांशते । यजमानस्यपि-
 तरो जनितारोभवन्ति । तदुक्तम् तत्रवैप्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वद्रत्युपक्रम्य । तस्माज्जनयित्वा-
 विष्टहीति । यत्रपितरोभवन्ति एतदप्युक्तमेव । सयत्रमृयते पत्रैनमरणा वभ्यादधाति तदेषोअग्नेर-

धिजायते स एष पुत्रवः सन्निपता भवति । अथवा पुत्रा एव पितृणां मूर्द्धं देहिकं कुर्वाणाः पितरो यत्र संपद्यन्ते तदपि गरदांशतमन्तिक एवेति । यत एव मतीव्रुमः मानो मध्यारीरिपता युगन्तोः । मारीरिपत् माहिंसीष्ट नोस्माकं मध्यामधो अकाल एव आयुः । गन्तोः गन्तृगमनशीलम् । उक्तञ्च सञ्चित्य सञ्चित्यतमुग्रदण्डं मृत्युमनुष्यस्य विचक्षणस्य । वर्षासु सिक्ताश्चर्मवन्धाः सर्वे प्रपन्नाः शिली भवन्तीति ॥२२॥

नो मुद्घारा रीरिपुता युग्मन्तोः ॥ २२ ॥ अदिंति ध्यो रदिंति रुन्तरिं द्रुमदिंति सर्गाता सपृिता सपुत्रः ॥ विप्रश्च वेदुवाऽअदिंतिऽ पञ्चजनाऽअदिंतिर्ज्जातमदिंतिर्ज्जनित्वम् ॥ २३ ॥ [१०] मानः ॥ मानो मित्त्त्रैव्व

सर्वात्मकत्वेनादितिं मे च हृकलौति अदितिश्च अन्तरिजम् अदितिश्च माता साचपुत्रः सद्भतिच्छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः विश्वे च देवाः पंचजनाः मनुष्याश्च अदितिः किम्बहुनोक्ते न अदितिरेव जातं भूतम् अदितिरेव जनिस्त्वजनिष्यमाणम् अथवा नैवादितिरनेनोच्यते किम्पुनः एतान्धेवद्योः प्रभृतौ निश्चदानि महाभाभ्ययुक्तानीति २३ मानः । अश्वस्तोमीयं जुहोति । द्वाविंशत्यक्षरिभिस्त्रिष्टु-

धिम् । तृतीयापठग्रीजगत्तौ । दीर्घतमाषट्षिः । अश्वस्यस्तूयमानत्वात्या तेनोच्यते सा देवतेतिन्यायेन
 अश्वो देवता । तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् । यत्वाजेन अश्वस्य । देवजातभ्यदेवैर्ज-
 नितस्य । मूरादशब्दवसवो निरतष्टइत्ये तदभिप्रायम् । सप्तैः मरणस्य । प्रवचग्रामः उच्चारयामः । विदधे
 यज्ञे वीर्याणि चरित्राणि तत्प्रमाणपरिस्थेन मागर्हन्तु नः अस्माकं देवाः सुत्याः नत्वश्वप्रभृतयस्त्यस्य च-

रणोऽश्वर्युमायुरिन्द्रं षष्ठभुक्षामुत्तुऽपरिक्खान् ॥ यद्वाजिनोऽदिवजांत
 स्युसप्तैः प्रवक्ष्यामोऽब्धित्येऽब्धित्याणि ॥ २४ ॥ यन्निर्णिजा ॥ य
 न्निर्णिजुरिक्खणं सुप्राहंतस्यरुतिङ्गुं मीताम्बुतो नयन्ति ॥ सुप्रांङ्

इतिरथाहर्ही । अतोवृवीमिमापरिष्यन्निति । यद्यपिगर्होचिताः तथापि अशवादिरूपेण देवानामिव सुत-
 त्वादित्याग्रयः । कते देवाः मित्रः वरुणः अर्यमा अयुर्वायुः वकारलोपिन । इन्द्रश्च ऋभुक्षाम-
 नतश्च ॥ २४ ॥ यन्निर्णिजा । यदानिर्णिजा निर्गोर्जनेनोदकस्त्रानेन संस्कृतस्य आलम्बनकाले-
 यत्प्रापनमश्वस्यतदेतदुक्तम् । तथारिक्खणसा रेक्खणइति धननामधनेन मणिना कालेन प्राहृतस्य के-

सरपुच्छेपपचितस्य अश्वस्य । सुवर्णान्मणीन्किसरपुच्छेषु पतन्व्यश्चात्रपन्ति तदभिप्रायमेतत् ।
 रातिन्दानम् आजगसक्तु, धानालाजालचरणम् गृहीतांमुखतो नयन्ति । अश्वायराचिहुतशीपं
 प्रयच्छन्तीत्येतदभिप्रायम् । तत् तदा अश्वस्य सुप्राङ्सुष्ठु प्रगच्छनः अजःमेय्यत् मेस्यदिति-
 शकानुकरणम् । मेमेव्रतिशब्दकुर्वाणः । विश्वरूपः नानावर्णः, कृष्णपीवश्चाग्नेयोरराटेपुरस्तादि-
 त्येतदभिप्रायमेतत् । किञ्च इन्द्रापूष्णोः इन्द्रस्यपूष्णश्चप्रियंपाथः अन्नंपशुलक्षणम् अयेति अस्या-

जीसेम्ययद्विप्रश्वरूपेऽइन्द्रापूष्णोऽपिप्रियमप्येत्येतिपाथः ॥ २५ ॥ एष
 च्छागः ॥ पुरोऽश्वश्वेनव्वुजिनांपूष्णोभुगोनीयतेव्विश्वदेऽयः ॥

गच्छति । यदिहपठते सौमापौषाः श्यामोनाभ्याम् तदेवान्यस्यांश्रुतौपठते इन्द्रापौषाः श्या-
 मोनाभ्यामिति । तदयंमन्त्रोभिवदति । इन्द्रापूष्णोः प्रियमयेतिपाथइति ॥ २५ ॥ एष-
 छागः । एषश्चाग्नेयश्छागः पुरः अग्रतोस्थितः नीयते अश्वेनवाजिनाव्यापकेनसहितः । पू-
 ष्णाच्च पोपकम्याग्नेयभागोभजनीयः नीयतेअग्नैःसह । सोपिपत्यंग्यएव । विश्वेदेव्यः विश्वभ्याः
 सर्वभ्योदेवेभ्यः श्रितः अग्नेःसर्वदेवात्मकत्वात्सर्वदेवप्रियत्वम् । कस्मात् अभि प्रियम् अभि-

प्रेतंशत् । यत्रपुरोडागम् । पुरोडाशकूर्तम् अर्पत । अश्वेनसहितम् । अश्वस्तस्मिन्कालिसंज्ञाप्यते
 पशुपुरोडागः क्रियते तदेतदुक्तम् । त्वष्टाच एनमजम् । तदासौश्रवसाय शोभनान्तकरणाय
 जिन्वतिप्रीणाति । सहितस्याधिकारद्विति । २६ ॥ यद्वविष्यम् ! यदाहविष्यम् ऋतुश. ऋ-
 तावृतौ स्वचारिणं देवयानम् देवानाम् प्रापणीथम् देवयानमार्गगामिनम्वा आदित्यवदनिवारि-
 त्त्रुभिप्रियं त्यरपुरोडाशुमर्ष्वतात्वष्टदेनऽसौश्रवसुसायजिन्वति । २६ ।
 यद्वविष्यम् ॥ यद्वविष्यम् ऋतुशो देवयानुन्विस्मानुषाः पदर्थप्रवृन्वय
 न्ति ॥ अत्रोपूष्णः प्रथुमीभागऽएतियुच्छन्देवैभ्यः प्रतिविदय

तगतिंवा । विःसंरुतम् । सूपनं व्यंजनसुवर्णमणिकप्रवारैः मानुषः ऋत्विग्यजमानाः परि-
 रायन्ति प्रश्वम् । अत्रतत्रैर्यथः । तस्मिन्कालिपूषाः पोपकसगन्तेः प्रथमीभागीजात्यः एतियज्ञम्
 देवैभ्यः प्रतिविदयन् अजः स्वकीयेनगद्दिन । चरकश्रुतौपूषो लषाटइतिपठ्यते तदभिप्राय

मेतत् ॥ २७ ॥ होताध्वर्युः । होतातत्तशंशिता सुविप्रइति संवन्ध । यस्मिन्यज्ञे होताविशं-
सिता । शस्त्राणामपिसाधु मेधावी साधुब्राह्मणोवा अध्वर्युश्च यस्मिन्यज्ञे आवयाः आभि-
मुख्येन वयतिकर्मणीत्यावयाः अग्निमिन्धः अग्निदीपकः श्रावग्रामः । श्रावग्रहः सोमाम्भिप-
वायशावग्रहणशीलः उतअपिशंस्ता । तेनयज्ञेन साध्वलहतेन स्वटेन साधुइटेनच । वचनाः

दनुजः ॥ २७ ॥ होतादूध्वर्युः । होतादूध्वर्युरावयाऽअग्निमिन्धो
ग्र्यावग्रामऽउतशंस्तासुविप्रः ॥ तेनयुञ्जतेनसुररङ्गतेनुस्विष्टटेन
क्षणाऽआपृणदूध्वम् ॥ २८ ॥ यूपुञ्जस्क्काऽउत ॥ येषूपुवाहाप्रश्नुपालु

नदीः देवानातुष्टिकराः । पयोदधिपयस्रा पुरोडाशमासैः । आपृणध्वम् आपूरयध्वम् अह्न-
पणन्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ २८ ॥ यूपुत्रस्काऽउतयूपं येषुत्रञ्चन्ति तएवमुच्यते । उतअपिच येषू-
पवाहाः यूपयेवहन्ति । चपालयेश्चश्वयूपपायतर्चति येजनाः अश्ववन्धनयूपपायचपालं यूपपागभा-
गन्तवति । तचन्तीति प्राप्तिश्चान्दसमेकवचनम् साधुसम्पादयन्ते । येषुअर्चन्ते अश्वपायचनम्प-

च्यतेनेतिपचनकाष्टादिसम्भरन्ति । उत्तीक्षपिच तेपाञ्जनानां संवन्धिनी अभिगूर्तिः गुरीउ-
 यमने । आगूरुणमभिगूर्तिः स्वकालिसर्व करणीयमितिबुधिः इन्वतुव्याप्नोतु ॥ २९ ॥ उपप्र ।
 उपप्रागात् उपैतुसुमत् स्वयमित्यर्थइतियास्कः । मेममअधायिनिहितम यत् मत् मननम्
 कितदितिचित् । देवानाम्धागाः शंसनानि साधुसाध्वयं पशुरागच्छेदित्वेवमादीने । उप-
 द्येऽअप्रक्षयपूपायुतक्षति ॥ येचाव्वेतुपचनं सुम्भरं न्त्युतोतिप्रांसुभिगूर्ति
 र्नाऽइन्वतु ॥ २९ ॥ उपप्र ॥ उपप्रागात्सुमन्मेधायिमन्मंटेवा
 नुमाशाऽउपवीतपृष्ठः ॥ अन्वेनुंविप्राऽअष्टप्रथीमदन्तिदेवानाम्पू
 ष्टेचंक्षामासुवन्धुम् ॥ ३० ॥ यद्वाजिनः ॥ यद्वाजिनोदामंसुन्दानुम
 पागतः वीतपृष्ठः साधुपीपणेन प्राप्तपद्याङ्गागः । कामितपृष्ठोवा । अश्वपृष्ठं हि सर्वएवारोढुंका-
 मयन्ति । यतएयमतोयधीमि । अन्वेनविप्राऽअष्टपथीमदन्ति । अनुमदन्तिअनुमोदन्ति एनमश्वं
 धिप्राऽअष्टपयश्च । स्वयश्च देवाना पृष्टेपीपणाय । चक्कमहकतवन्तः । सुवन्धुंशोभनवन्धनम् शोभनार्थ-
 वादना ॥ ३० ॥ यद्वाजिनः । वेजनवतः । दामधीवावन्धनरज्जुः सन्दानंसम्यगवच्छेदकं पादव-

न्धनम् अर्धतः अश्वस्य । पञ्चशीर्षाया शिरसि वद्वानियोजनीया रज्जुः अस्याश्वस्य । यद्वाचः
पादपूराणे । अस्याश्वस्य प्रभृतम्रद्वृतं निक्षिप्तम् आश्वेमुखे तृणम् सर्वाणितानि तेतव हेय-
जमान । अपिदेवेषु अपिप्रजापतये असु । सन्वितिप्राप्तेवचनव्यत्ययः ॥ ३१ ॥ यदश्वस्य । यत्-
अश्वस्य क्रविषः अश्ववाङ्मृतस्य क्रव्यस्य नामसस्य क्रव्यविहान्ताप्यायतद्वृत्तिनैरुक्ताः । अङ्गम् ।

वैतोयाशीर्षुर्यारशुनारज्जुरस्य ॥ यद्वाघास्तुप्रभृतमासु तृणं सर्वा
तातेऽअपिद्विवेण्वस्तु ॥ ३१ ॥ [८] यदश्वस्य ॥ कविप्रोम क्षुत्काशु
यद्वास्वरौस्वधितौरिप्तमस्ति ॥ यद्वस्तयोऽशमितुर्व्यङ्गुखेपुसर्व्वीता
तेऽअपिद्विवेण्वस्तु ॥ ३२ ॥ यद्वृद्धम् ॥ यद्वृद्धम् ॥ यद्वृद्धम् ॥ यद्वृद्धम् ॥

मन्त्रिकाद्याग अगितवती । यद्वा । स्वरोस्वधितौरिप्तमस्ति । यच्च स्वरोपरश्वञ्जनकाले स्वधि
तौगासिधेदनकालं लिप्ते लग्नमस्ति । यच्च हस्तयोगमितुः रिप्तम् यच्चनखेपुरिप्तम् । सर्वाताते
अपिदेवेष्वस्तु इति व्याख्यातम् ॥ ३२ ॥ यद्वृद्धम् यत् ऊवध्यम् भजितमपरिणत मामागयस्थम्

वथमुच्यते । उदरस्य अयुतपृथग्भूतम् अपवातिगन्वायते । यच्च आमस्यपक्वसक्रविपः मांस-
स्यगन्धः अस्तिविद्यते । सुकृतातच्छमितारः क्लृण्वन्तु । तत्सर्वशमितारः विशसनकर्तारः सुक्ल-
तानिसुसंस्कृतानिदोपरहितानि कुर्वन्तु । उतअपिच मेधमेध्यं यद्गार्हमम् । शृतपाकं देवयोग्य-
पाकंपचतु अतिपक्वमीपत्यक्वञ्चमाकुर्वत्वित्यर्थः ॥ ३३ ॥ यत्ते । शूलेसशेषशयणम्, तदभिवदत्यर्थं

ऽआमस्यंक्वविपोगुन्धोऽअस्ति ॥ सुकृतातच्छमितारः क्लृण्वन्तु तमे
धंश्शृतुपाकंस्पचन्तु ॥ ३३ ॥ यत्ते ॥ यत्तेगात्त्रादुग्निनापुञ्ज्यमाना
दुभिश्शूलुनिहंतस्यावुधावंति ॥ मातङ्गस्युथामाश्रिञ्चप्रुन्न्माहणेषुदेवे

मन्तः । यद्यत्तवगावादवयवात् अग्निनापच्यमानात् क्षणरूपं रसोवा अवधावति गच्छ-
तितयानिहतस्य निशेषिणहतस्य यदङ्गरसरूपम् अभिशूलंशूलमभिलज्यमांसादुत्कृष्टं धावति-
गच्छति । माश्रिपत्माश्रिपत् तदङ्गभूस्याम् माचतणेपु । किंतु देवेभ्यः तत् उशदभ्यः वशकान्ती

कामयमानेभ्यः रातन्दानम् अंस्तु ॥ ३४ ॥ येवाजिनम् । येजनाः वाजिनमगत्रं परिपश्यन्ति पक्वं सन्ताम् ।
येच एनसरवम् आहुः । किमाहुः सुरभिरयमश्वः अतोनिर्हर किंचिदस्मभ्यं देहीति । इतिगब्दः प्र-
कारवचनः येच अर्धतोश्व स्यसंवधिनीं मांसभिज्जामुपासते हुतगिष्टमांसयाश्चांकाञ्चते । उतोतेपाम्
अपिच तेषांसंवन्धि नीया अभिगूर्तिः मा नः अस्मान् इन्वतु व्याप्रातु । यद्वाटेयपरोयं मन्वी-
बभ्यस्तदृशद्वाोरुतमस्तु ॥ ३४ ॥ येव्वाजिनम् ॥ येव्वाजिनम् परिपश्यं
न्ति प्रकृत्यऽहमाहुः सुरभिर्निर्हरति ॥ येचार्बतो मां ससिद्धामुपा-
संतऽउतोतेपामुभिर्गूर्तिर्नऽइन्वतु ॥ ३५ ॥ यन्नीचंगाम् ॥ यन्नीचंगण

व्याख्येयः । येदेवाः वाजिनं परिपश्यन्ति पक्वम् कदाहोष्यतीति विलंबदृष्टा । येचसुरभि रयमश्वोत-
निर्हरनिःश्रेयिणास्मभ्यं देहीत्याहुः । येचार्बतो मांसभिजासुपामतेलिप्तते उतोतेपामभिर्गूर्तिर्नऽइ-
न्वतु । वयन्तु देवानामन्यभूता इत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ यन्नीचणम् । यत्नीचणम् नितरामीचाते नृताश्च
तव संवन्धिनीयां इति येन दध्यादिना तत् नीचणम् । मांसस्पचन्याः मांसस्य पचियुट्घजोरिख

कारलोपः । उखायाः यानिचपात्वाणि यूथाः वसायाः यूपशब्दस्ययूपनादेशः षष्ठे कवचने
 उपधालोपश्च । आसेचनानिआसिचतेयेष्वित्यासेचनानि । ऊष्मथ्याऊष्मशब्दस्यधारणार्थेयत्-
 प्रत्ययः । यानिचऊष्मथ्यानि । पिधाना । पिधानानिच चरुणांस्थालीनाम् । 'येच अंकाः
 अंकोपलक्षकाः । गरीरवचनोङ्गशब्दः । याथसूनाः अश्वविगसनाधिकरणभूताः वेतसमथ्यः

मूास्पचंन्व्याऽऽुखायायापात्चाणियूष्मथ्याऽऽुआसेचनानि ॥ ऊष्मम्

यथापिधानांचरुणासुक्ताऽसूनाऽपरिसूषुन्त्यश्ववम् ॥ ३६ ॥ सात्वां ॥

सात्वाग्निद्विनयीद्वूमगंन्धिधूर्माखाब्न्नाजंन्त्यभिहितुजग्निघ्नः ॥ इष्ट

तानिसत्राणि । परिभूपन्ति । भूपथलङ्कारे । अलंकुर्वन्ति । परिरचनृतिवा । अश्वम् ॥ ३६ ॥
 सात्वाग्निः । सात्वा हेअश्व अग्निःछनयीत् । ध्वनिःशब्दकर्मा शब्दकारयेत् कथंभूतः धूमगंधिः
 अल्पधूमावरणः सामंहिपचन्नग्निर्दहन्नथल्पधूमावरणोभवति । तत्रदह्यमानं समसिमाशब्दङ्करो
 ल्यतएवमुच्यते । साच उखाभ्रान्तो संदीपिता अयन्ताग्निसंयोगेन । अभिविक्त ओविजी-

भयचलनयोः अभिविनक्तु । अभिनटाविदीर्यतवा । उद्गावावृद्धा मांसरसंतदिहीच्यते । जग्भिः गन्ध-
ग्रहणशीलाउखा । नन्वचेतनोखा कथंगन्धञ्चिप्रति । उच्यते । अधिष्ठात्रोब देवताः सन्तीति पुर-
स्तात्प्रतिपादितम् तच्चात्रपुनः स्मार्यते इष्टयोगेनसङ्गतीकृतम् वीतकामितम् अभिगूर्तम् अभ्या-
द्यतम् वयट्कृतं चादानकाले । यद्वा इष्टप्रवाजैः वीतमाप्तीभिः पर्यग्निशतम् अभिगूर्तं येय-
जामह इत्यागूर्थोक्तामत्रपट्कृतं वषट्कारेणसंस्कृतम् । तन्ताडशम् देवाएवदेवासः प्रतिगृ-

व्वीतमुभिगूर्तं वषट्कृतुन्तन्तेवासुऽप्रतिगृब्धुन्त्यश्रवंम् ॥ ३७ ॥
निक्रमणनिपदनम् ॥ निक्रमणनिपदनं विवर्तनं यच्चुपड्वीशुमव्वतऽ॥

भ्रुन्तिप्रतिगृह्णन्ति अश्वम् ॥ ३७ ॥ निक्रमणनिपदनम् । निक्रमणंगमनम् वसतिस्थानात् ।
निपदनं तत्रैवस्थितिः । विवर्तनंभ्रमणम् । यान्येतानि चेष्टिताति । यच्चुपड्वीशम् । पादे-
षुविशतीति पड्विगम्यादवन्धनमुच्यते । अर्धतःअश्वस्य यच्च पपी पीतवानुदकम् । यच्चवासिं
ययसंजघास । वस्तुधदनें भचितवान् । सर्वाणितानि निक्रमणादीनि तेतव हेअश्व अपि-

देवेषु अपि प्रजापतये अमुसन्तु तान्वपि निरयकानिमाभूवन्नित्याशयः ॥ ३८ ॥ यदश्रवाय ।
 यत् अश्रवाय संज्ञप्रमानाय वासः उपस्तृणन्ति । सर्वतश्चाक्खादयन्ति । यच्च अधीवासम् उप-
 यांशदनयोग्यं वास उपस्तृणन्ति । यानि च हिरण्यानि उपस्तृणन्ति अस्मै अश्रवाय । यच्च संदा-
 यच्चंप्रपौयच्चंधुासिञ्जुघासुसञ्जातातेऽअपि देवेष्वेवस्तु ॥ ३८ ॥ यद-
 प्रप्रवाय ॥ यदप्रप्रवायं वासंऽउपस्तृणन्त्यधीवा संख्याहिरं ग्यान्यस्मै ॥
 सुन्दानुमर्षन्तुमर्षुांशुप्रियादेवेष्ववायांमयन्ति ॥ ३९ ॥ [८] यत्ते ॥
 सादिमहंसाशूक्ष्णतस्यु * प्राण्शुयीवाकशायावातुतोदं ॥ सुचेवुताहुविषो
 नंसन्दीयतेनेनितिसदानं गिरोबंधनम् अर्चन्तम् अर्चते इति चिभक्तिव्यत्ययः अश्रवायेतिसमाना-
 धिकरण्यात् । यच्च पड्वीगम्यादवासः एतानि प्रियाणि देवेषु आमयन्ति गमयन्ति ॥ ३९ ॥
 यते सादे । हे अश्रव यत् तेतव सादे । सीदन्त्यश्रवारा अस्मिन्निति सादोश्रवपृष्ठम् तस्मिन्सादे

* प्राण्शुयी इत्यत्र परतुर्गुणकाराभ्यामिति मन्त्रेण पकारस्य द्विलक्षमवति कुत. जगन्मान्तस्याव्ययस्युर्ग. ॥ एतेभ्य. पर-
 मर्गो द्विवचास्त्वत् । तेन र्गुणकारोद्देशेणकाराविति सिद्धम् प्रा० अ० ४ । मू० १०२ ।

प्रयस्थितोऽग्नवरः । महसामहत्वेनान्वितः सन् कथंभूतस्यशक्तस्य शब्दानुकरणमेतत् शुत्कारं कुर्वतः
 अनन्तरम् पापणांवाक्यगयावातुतोद । तुदव्ययने । तुदतिव्ययति सुचाङ्गव तातानि यथासु-
 चाहविपः हविरिति विभक्तिव्ययः अक्षरेषु यज्ञेषु बृहति एवं सर्वाणि तेतव ब्रह्मणा बयी-
 लक्षणेन सूद्वामिचारयामि आहुति त्वेन कल्पयामीत्यर्थः ॥ ४० ॥ चतुस्त्रिंशत् । चतुस्त्रिंशत्
 बड्प्रयः । वाजिनः वेजनवतीश्वस्य देवन्व्योः देवानां प्रियस्य । देवावन्ववीश्व इति वा भावी देवव-

अङ्घ्रेपुसञ्चिताते ब्रह्ममंणसूदयामि ॥ ४० ॥ चतुस्त्रिंशद्वाजिनः ॥
 चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववन्व्योर्वड्क्रोरप्रश्वस्य स्वधिंतिः समेति ॥ अ-
 ष्टिदागात् च्वाव्युना क्षणीतु परं षप ररनु घुष्पया विग्रस्त ॥ ४१ ॥ एक-
 न्तुः । देवो ह्यसौ भविष्यति एवंभूतस्याश्वस्य वंक्रोः वक्रयः उभयपार्श्वस्थास्थीनि स्वधितिः छेदन-
 साधनोऽसिः समेति एकमहत्वासङ्गच्छति यतः अतो ब्रवीमि । अश्चिद्रागात्त्रा अश्चिद्राणि अनव-
 ष्वगिडतानि गात्रागात्राणि वयुना प्रजानेन क्षणीतानुक्त इत्यमि तारः । किञ्च परः परः पर्वपर्व
 हृदयाद्यंगम् अनुद्युद्यद्भदमिति संगन्धविग्रस्त विसनङ्कृत उत्तराईस्यैवमन्त रूपासं वन्वः ॥ ४१ ॥

एकः । अश्वसगत्रिशस्ताविशसितासंवत्सरः । तदुक्तम् संयत्सरस्रतेजसिति त्वष्टुः
 आदित्यादुत्पन्नसगत्रयस्र तदुक्तम् सूरदशवसवोनिरतष्टदिति । हायन्तारा । द्वैनियन्तारौ
 अहोरात्रौद्यावापृथिव्यौवाभवतः । तथऋतुः द्वितीयोमासानानियन्तेतिशेषः । एवमश्वसप्रविशसि-
 तून् उक्त्वा अथेदानींस्वकीयंकर्माध्वर्युराह । यातेयानि तव हेअश्व गात्राणामङ्गानाम् ऋतुया
 स्वपट्टुः ॥ एकस्त्वष्टुरभ्रध्वंस्वाव्विशुस्ताहायुन्तारांभवतुस्तथऽऋतुः ॥
 यातेगार्त्त्राणामृतुथाकृणोमितातुपिण्डानुम्रजुं होम्युरनौ ॥ ४२ ॥
 मास्वांतपतिप्रयऽञ्चरमाप्रियन्तुमास्ववितिस्तुन्नुऽआतिष्ठिपत्ते ॥

ऋताहतौ कालिकालिवंधनानि कृणोमि करोमि । तातातानितानि पिण्डानांमांसपिण्डानां
 मध्येप्रजुहोमि प्रज्ञानानुरोधेनजुहोमि । अग्नौ ॥ ४२ ॥ मात्वातपत् । मात्वान्तपत् । त्वाश-
 व्देनात्रविज्ञानात्भोच्यते सुखदुःखयोर्भोक्तां प्रियश्चात्माप्राणउक्तः । सहिथ्युती प्रिमिथ्वेतदुपासी-
 तेत्युक्तः । देवानाम् पियन्तम् देवलोकागमनप्रवृत्तं सन्तम् । माचख धितिः शस्त्रन्तन्व,शरीरस्र

अतिष्ठिपत् अस्यापयत् एकादशमवदानभूतम् तेतव । माच तेतव गृधुः मांसग्रहणैर्गर्वालु
 लुब्धः । अविगस्ताविशसने अकुशलः । अतिहायअतिक्रम्य । छिद्राच्छिद्राणिगात्राणि असिना-
 मिथूकः मिथ्याअकार्पात् ॥ ४३ ॥ नवै । नवाउएतदिति व्याख्यातम् । अन्यच्च हरीन्द्राश्वी
 तेतव । युंजायोजनाहै बोडारौ प्रतिधुरीअभूताम् पृपतीच मरुतांसंबन्धिनावशौ प्रतिधुराव-

सातेगुध्रुरविशुस्ता * ऽतिहायछिद्रागात्त्रायुसिनुमिथूकः ॥ ४३ ॥ न
 वै ॥ नवाऽऽएतन्निम्नयसेनरिण्यसिदुवारं ॥ इदेषिपृथिभिःसुगे
 भिः ॥ हरौत्वेवञ्जापृषतीऽअभूतासुपांस्तथाह्वाजीधुरिरासंभस्य ॥ ४४ ॥

भूताम् । तदुक्तम् अश्वरययानि युंजन्यश्वकाम्याहरीइति । एभिर्दिव्यैस्त्वंसमानं लोकंसंज्ञात-
 इत्यभिप्रायः । एनमुपयुत्य स्वयमेव उपाख्यात् उपस्थितः वाजीधुरिरासभस्र अश्वसंबन्धिनः ।
 रासभानश्विन.रित्याटिष्टं प्रयोजनम ॥ ४४ ॥ इदानींयाञ्जा । सुगव्यन्नः । शोभनगव्यं नीरमाकं

० यत्पिहायेत्यत्रापितुक्तं न भवति यस्यातिहाये व्यायुक्तत्वात् ।

वाजीकृणोतु करोतु । स्वश्व्यंशीभनाश्वञ्च करोतु । पुंसःपुबान्करोतु । दुहितरः पुलायपुत्रशब्दे-
 नीच्यन्ते इत्यतो विशेषणं पुंस इति । उत अथपि च विश्वापुपम् सवस्रपोपकारयिन्धनहरोतु । किञ्च
 अनागाः अनपराधम् त्वञ्च । नोस्माकम् अदितिर्देवमाता च करोतु । नैधंटुकोवा अदितिशब्दः ।
 अनागास्त्वनः अदितिः अदीनोश्वः करोतु । किञ्च । चर्वनीस्त्राकं वनताम् । करोत्यर्थे वनतिः ।
 सुगव्यञ्चः ॥ सुगव्यञ्चोव्वाजीस्त्रश्वव्यंरूपं सः पृत्चारु ॥ उतव्वि
 श्रुत्वापुपं देवियम् ॥ अनुनागास्त्वनोऽअदितिः क्षणोतु च्चन्नोऽअश्रुवो
 व्वनतां हुविष्मान् ॥ ४५ ॥ [६] हुमानु ॥ कुम्भवंनासोषधामिन्द्र
 श्चुव्विश्रुवैचदेवाः ॥ आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिर्बुधैस्समव्यस्मिभ्यः प्रजा
 करोतु । हविष्मान् । अश्वः । सर्वे अशवावयवाः हवीषि ॥ ४५ ॥ इमानु । पड्विपदाः विराजः
 तिस्रिवैश्वदेव्यः । तिस्रश्चानेय्यः । द्विपदा उच्यते । नुक्तमिदं तिस्रिपदा वनर्थ-
 कौ इमानि भुवनानि भूतजातानि । सीपधाम साधयाम वयम् । ततो नन्तरम् इन्द्रः ऐश्वर्य-

वान् विश्वेच देवाः आदित्यैः सहितः इन्द्रःसगणः मरुद्भिश्च सहितः अस्रम्यमस्माकं मेप-
 कारत् ॥ युञ्जन्नेनस्तुन्वृञ्चप्रजाञ्चादित्यैरिन्द्रःसुहृत्सौषधाति ॥४६॥
 अग्नेत्स्व ॥ न्नोऽअन्तमऽउतत्त्राताशिवीभवाव्वरुध्युः ॥ व्वसुंशुग्नि
 र्वसुंश्रवाऽअच्छानिद्विद्वामत्तमर्दुयिन्द्राः ॥ तन्वाशोचिण्डुदीदिवः
 सुम्नायनूनमीसहुसखिन्धयः ॥ ४७ ॥ [२]

इतिसंहितायाम्पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ [१५]

नाभेपजानि कारत्करोत् । किञ्च यज्ञश्च नोस्माकं तन्वच्च शरीरश्च आदित्यैः सह इन्द्रः
 सीपधातिमाधयतु वश्यंकरोतु ॥ ४६ ॥ अग्नेत्वन्नद्रति व्याख्यातम् ॥ ४७ ॥

इति उव्वटकृती मन्त्रभाष्ये पञ्चविंशतितमोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इपत्वेतिप्रारभ्य दर्गपोर्णमासाग्निहोत्रं पशु चातुर्मासिपा ऽग्निष्टोम वाक्त्रपेय राजसूया-
 ग्निसौत्वामण्य श्वमेध संवहामन्त्रा व्याख्याताः । नामाख्यातोपसर्गं निपातजनिता वाक्या-
 र्थाश्च । अथेदानीं खिलान्यनुक्रमिष्यामः । अग्निष्टोमा ग्निसौत्वामण्य श्वमेध पुरुषपमेध सर्व
 मेध पितृमेध प्रवरर्गोपनिपत् संवहामन्त्राव्याख्येयाः तद्ग्रहोच्यन्ते । अत्रच येअत्र संवहाम-

* अग्निप्रश्नं ॥ पृथिवीचुसन्नंतेतेमेसन्नंमतामुदीव्वुसुश्रान्त
 रिचञ्चुसन्नंतेतेमेसन्नंमतामुदऽआदित्यश्चुसन्नंतेतेमेसन्नं
 त्वा स्नेपां तदेवार्पम् । असंवहानान्तु आदित्यएव । आदित्यानीमानि यजुषीतिवाञ्छुरि-
 तियुतेः । याज्ञवल्क्योवा यज्ञवल्क्येनाख्यायन्त इतियुतेः । अविनियुक्तानां मन्त्राणां लैङ्गिको
 विनियोगः तद्यथा अग्निश्च पृथिवीचिति सप्तसन्नतिमन्त्राः । लिङ्गनाम प्रकाशन सामर्थ्यमु-
 च्यते । योहि यमर्धंवदितुं समर्थः सतत्र श्रुत्याविनियुज्यते । अग्निश्च पृथिवीचिसन्नते । सन्न-

(१) इपे खिलारभ्य दर्गपोर्णमासपितृयज्ञाग्निहोत्रोपस्थान पशुचातुर्मासिग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्निषोत्वामण्यश्वमेधस
 मन्त्रा मनत्रा व्याख्याता । इदानीं खिलान्युच्यन्ते

० अग्निप्रश्नपचदयोघात एकादशहोर्पदुर्दंशति ॥

तन्त्वविवीमि । सकामान् अञ्जन.कुरु अस्माकम् सत्तानंच । अस्तु । मेसम अमुना ॥ १ ॥
यथेसाम् । यथा इमांश्चाचं कल्याणीम् अनुवेजिनीम् दीयतांभुज्यतामिच्छेव मादिकाम् ।
आवदानि । जनेश्वोर्याय । केतेजना इत्यतश्चाह । ब्रह्मराजन्याख्याम् ब्राह्मणाय राजन्यायच
गूद्रायच अर्थायच अर्थविशयः । स्वायचात्मीयायच । अरणः अपगतोदकःपरइत्यर्थः । आवदानीति

मेसुनां ॥ १ ॥ यथेसाम् ॥ यथेमांश्चाचं कल्याणीमावदानि जनेश्वर्यः ॥

ब्रह्मराजन्याब्ध्यां शूद्राय चार्थीयत्रुस्वायुचारंणायच ॥ प्रियोदि
वानान्दक्षिणायैदातुरिहभूयासमुयस्मेकाम् ऽ समृद्धयतासुप्रसूदोने

सर्वतसंवधत्ते ॥ प्रियोदेवानाम् । अवसानरहितानुष्टुप् । यथेमांवाचमिति यथाशब्दयोगात्तथा-
गदोवाघ्राहर्तव्य. । तद्यतेनप्रकारेणप्रियोदेवानां भूयासम् । दक्षिणायै दक्षिणायदातुश्च
इहास्मिन्नेवकाले प्रियोभूयासम् अयमितिकामनामग्रहणम् । तद्यथाश्चयंग्रामलाभकामः अस्मै
मेसमधृताम् । किंचउपमाश्रदः नमतु । अदइतियःकामइत्यतेसउच्यते । तद्यथाउपनमतु

मां प्रतिदेवदत्तः ॥ २ ॥ बृहस्पतेः अति बृहस्पतिसर्वेऽनया त्रिष्टुभावृहस्पतिदेवतया ग्रहो गृह्यते
 यत्समदस्यार्पम् बृहस्पतेर्वा । हे बृहस्पते ! अतिशयेन यत्तद्रविणं धनम् । अर्थ ईश्वरः अर्थश
 ब्दः स्वामिन्यन्तोदात्त वेद्ये आद्युदात्तः । अर्हात्पूजयेत् । यच्चद्युमहिभाति । द्युमत्द्युतिमत्
 विभातिभासते । क्रतुमज्जनेषु । यच्च क्रतुमत्यज्ञवत् जनेषु विभातीत्यनुवर्त्तते यत्दीदयत्

मत् ॥ २ ॥ बृहस्पतेऽति ॥ बृहस्पतेऽति यदुदर्योऽअर्हो द्युमहि
 भाति क्रतुं मुज्जनेषु ॥ यद्दीदयच्छवंसऽच्यत प्रजातु तदुस्मासु द्विविण
 न्धे हि चित्तम् ॥ उपयामगृहीतो सिव हस्पतये रवैषते यो निब्वु हस्प

शवसा यच्च दीयते शवसावलेन । रचितारोपि यस्य सन्तीत्यभिप्रायः । हे च्यत प्रजात च्यतात्स
 च्यादग्निनाशिनः प्रजायत इति च्यत प्रजातः तत्सं बुद्धौ हे च्यत प्रजात तत्तद्रविणम् अस्मासु धेहिस्था-
 पर्यंचि च नानारूपम् । उपयामगृहीतो सिव हस्पतयेत्वा । एपतेयो निब्वु हस्पतयेत्वा । स्यापन-

मंदः ॥ ३ ॥ इन्द्रगोमन् । वाभ्यांगायत्रीभ्यामिन्द्राय गोमते ग्रहीगृह्यतेगीसवे । आदित्यस्वार्थं
यात्रवलक्यस्यवा । हे इन्द्रगोमन् । गोभिःसंयुक्त । स्तुतिभिर्वा । इहयज्ञे आयाहिआगच्छ एत्य
षपिवसोमम हे गतकृतौ बहुकर्मन् कथंभूतं सोमम विद्यद्भिर्ग्रावभिः सुतम् दोअवखण्डने ।
अस्यगतरिपिद्यन्तः तैः विद्यद्भिः विशेषिणावखण्डयद्भिः गावभिः सुतमभिषुतं सोमम् ॥ उप-

तयेत्वा ॥ ३ ॥ इन्द्रगोमन् ॥ इन्द्रगोमन्निन्नुहायाहि * पिवासीमंश्रत
कृतौ ॥ विद्यद्भिर्ग्रावभिःसुतम् ॥ उपयामगृहीतोसीन्द्रायत्वागी
मंतऽएपतेयोनिरिन्द्रायत्वागोमते ॥ ४ ॥ इन्द्रायार्थाहि ॥ इन्द्रायार्थाहि

यामगृहीतोसीन्द्रायत्वागोमतेगृह्णामि । एपतेयोनिरिन्द्रायत्वा गोमतेसादयामि ॥ ४ ॥ इन्द्रा-
यार्थाहि । हेइन्द्रथागच्छ हेष्टवहन् । वृचस्राहतः एत्यचसीमस्मिपव हेष्टवक्रतो बहुकर्मन् ।
कथंभूतंसोमम् । गोमद्भिः स्तुतिमद्भिः । ग्राह्यासंयुतैर्वा अंशुवचनोवा गोशब्दः ॥ गावभिः

० पिवासीमस्मि वासुतस्यस्यामयोसुवीनू रण्यसोष्वेतिदृष्टकसूत्रेणपिवासीममित्ताचदोर्घन्निपात्यते प्रा० श्र० ३ । मू० ११८ ।

सुतमभिपुतम् उपयामिति आख्यातम् ॥ ५ ॥ ऋतावानम् । तिस्रो वैश्वानरीया पुरीरुचः
 गायत्रीचिष्टुर्पुगायत्रः । अधस्तनएव ऋषिः । ऋतावानं सत्यं व्रतं यज्ञवन्तमुदकवन्तं वा वैशवा-
 नरम् ऋतस्य वा । उदकस्य यज्ञस्य मत्स्यस्य वा ज्योतिषश्च पतिम् । अथवा ऋतस्य सर्वगतस्य-
 बृत्तं हुन्निपुवासीमं शतकृतौ ॥ गोमंद्भिर्गर्गां वभिः सुतम् ॥ उपया
 मगृहीतो सीन्द्राय त्वागोमंतऽपुषते यो निरिन्द्राय त्वागोमंते ॥ ५ ॥
 ऋतावानं वैश्वानुरम् ॥ * ऋतावानं वैश्वानुरमृतस्युज्ज्योतिषुस्प
 तिम् ॥ अजस्रहुर्मममहे ॥ उपयामगृहीतो सिवैश्वानुराय त्वैषते
 यो निवैश्वानुराय त्वा ॥ ६ ॥ वैश्वानुरस्य सुमती ॥ स्यामराजुहि
 न्योतिषः पति मधिपतिम् । अजस्रमश्नुपक्षीणं धर्मम् अक्षरणं दीपुस्तं वा इमं हे याचामहे ।
 आयज्ञासमाप्तिमिति गेयः सामर्थ्यात् । उपयामिति व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वानुरस्य सुमती ।

* ऋतावान मित्यत्र अश्वर शिभ्र मतिमुमत्तोत्तादि मूलेषु वकारे परे ऋतेताकार सदीर्घो विधीयते प्रा० अ० सू० ६८ ॥

द्वितीयः पादः पूर्वं व्याख्यायते । यः वैश्वानरः राजादीप्तः हिकमिति निपातसमाहारेण्यः ।
यश्चैश्वानरः भुवनानांभूतजातानामभिथीः अभ्राश्रयणीयः सर्वोपकारसामर्थ्यात् । यश्च इतो
जातः इतोऽरणितः कुतश्चिद्वा उत्पन्नः सन् विश्वमिदसर्वमिदं विचष्टे अभिविपश्यति ।
यथाद्रष्टव्यं कर्मानुरूपेण । यश्चैश्वानरः यततेस्पृष्टते । सूर्येणसहस्रकीयदीप्त्या तस्यवैश्वान-

कुरभुवनानामभिश्श्रीः । इतो ज्ञातोव्विश्श्रवमिदं व्विचंष्टेव्वैश्वानुवानु
रोयंतलेसूर्ध्वेण ॥ उपश्रुमगृहीतोसिष्वैश्वानुवाय'त्वेष्टतेयोनिव्वै
श्वानुवायंत्वा ॥ ७ ॥ व्वैश्वानुरोः ॥ व्वैश्वानुरोःनऽकृतयऽआ

नरस्यसुमतो कल्याणमतौ वयंस्थामितिप्रार्थना । उपयामितिसमंजसम् ॥ ७ ॥ वैश्वान-
रोः वैश्वानरोग्निः नोम्मानुक्तये अवनायपालनाय आप्रयातु आगच्छतु परावतःदूरात् ।
योहिदूरादागच्छेत् आगच्छेदयमौसमीपादित्यभिप्रायः । केनश्चाप्रयातु । उक्थेनस्तोमिन । वाह-
सावाहगभूतेन । अन्यत्वापिस्तोमोवाहनइत्युच्यते । वाहिष्ठोवाहनास्तोमइति । उपयामेति समान

म् ॥ ८ ॥ अग्निर्ऋषिः । आग्नेयीगायत्रीपुरोक्त । ऋषिरुक्तः । यः अग्निः ऋषिः दष्टामन्त्राणाम्
 पवमानः । इत्येतद्यगच्छन् । पाञ्चजन्यः पञ्चजनेभ्योऽर्हितः । चत्वारोवर्णाणिपादपञ्चमाः पञ्चजनाः ।
 ते पांश्वयज्ञेधिकारोस्ति । पुरोहितः । पुरएतन्दधाति यज्ञं कुर्वाणाः । तमृद्महेयाचामहे । महागयम्
 प्रयातुपुरावतः ॥ अग्निशुक्थेनुव्वाहसा ॥ उपयामगृहीतोसिष्वै
 प्रश्वानुरायत्त्वैषतेयोनिव्विश्रवानुरायत्त्वा ॥ ८ ॥ अग्निर्ऋषिः ॥
 अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ॥ तममहेमहागु
 यम् ॥ उपयामगृहीतोस्युगनयेत्त्वाव्वच्चैसऽपुषतेयोनिरुगनयेत्त्वाव्व
 चैसे ॥ ९ ॥ सुहा २ ॥ इन्द्रः ॥ सुहा २ ॥ इन्द्रेव्वज्रहस्तः षोड
 महान्तंगृहम् । महत्त्वं च गृहस्यद्रव्यनिवन्धनम् उपयामगृहीतोस्यगनयेत्त्वाव्वच्चस इतिव्याख्यातम्
 ॥ ९ ॥ महाइन्द्रः । माहेन्द्रीपुरोक्त गायत्री । उक्तमार्पम् । महान् इन्द्रः वज्रहस्तः । षोडशी ।

पञ्चप्राणाः पञ्चबुद्धीन्द्रियाणिपञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनःपोङ्गम एतल्लिङ्गत्रयस्य सपोङ्गशीन्द्रः ।
 पञ्चदशगोवावजृम्भेन्द्रश्चपोङ्गशीवजृम्भस्य । शर्मशरण्यच्छतु ददातु । हन्तुच पापमानं ब्रह्महत्या-
 दिकम् । यथास्मान् द्वेष्टि तच्चहन्तु । यच्चवयं द्विष्टमः तच्चहन्तु । उपयामितिसमानम् ॥ १० ॥
 तम्बः ऐन्द्रीवृहती । जपस्वाध्यायादिपुविनियोगः । आदित्यस्यार्घ्यम् याज्ञवल्क्यस्यवा आश्र-

श्रीशर्मयच्छतु ॥ हन्तुंप्राणमानन्द्योस्मान्द्वेष्टितं ॥ दुपयामगंहीतो
 सिमहेन्द्रायस्वै प्रतुयोनिर्महेन्द्रायत्वा ॥ १० ॥ तंवंः ॥ तंवोदुस्मम्भं
 तोषहंवंसोर्मदानमन्धंसः ॥ अश्रुभिवुत्सन्नस्वसंरेषुधुनवुऽइन्द्रङ्गी

ध्यायपरिसमाप्तेः । हेःकृत्विरयजमानाः तमिन्द्रं गीर्भिर्वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः । नवामहे ।
 शुश्रुतौ अश्रुभिमः किमर्थम् । वःयुष्मभ्यं दास्यतीति । कायंभूतमिन्द्रम् दस्मम् । दर्शनीयम्
 प्रियवादिनंकार्यसाधनञ्च । ऋतीपहम् ऋतीगतिः गतिमात्रेण शत्रुं सहतद्गततीषाट् तमृती-
 पहम् । वसोर्मन्दानमन्धसः । वसोर्वांसयितुः सोमस्वस्वकीयेनैकदेशेन मन्दानंमाद्यन्तम् अ-

म्बसः अधप्रायनीयस्यचान्नस्य स्वकीयेनैवांशिनमाद्यन्तम् कथमिवनवामहे । वत्संनखसरपुधिनवः ।
 नकारउपमार्थीयः । वत्समिव । स्वसरेपु स्वयमेवसरन्ति येषुतानिम्बसराय्यहाहानितपुस्वस-
 सरेपु अहस्सु । धिनवः । यथानवप्रसूताधिनवः दिनेपुअतिहाद्रात् वत्संशब्देराश्वसासथेयुः
 एवंवयमथतिसौहाद्रेणन्द्रङ्गीभिर्नवामह इतिसमस्तार्थः ॥ ११ ॥ यद्वाहिष्ठम् । आग्नेय्यनुष्टुप्
 हेउज्ञातः यत् वाहिष्ठं वोढृतमं दृहन्साम तत् अग्नेयेअर्थाय अर्चगाय । ततोद्रष्टृग्निं ब्रूहि ।

विभिर्नवामहे ॥ ११ ॥ यद्वाहिष्ठम् ॥ यद्वाहिष्ठं न्तदुग्नेयवृहदंश्चि
 भावसो ॥ महिषीवृत्वद्दृयिस्वद्वाजाऽऽदीरते ॥ १२ ॥ एहिं ॥ एह्यु

हेविभावसो विभूतधनअग्ने । महिषीवृत्वद्रयिः मेहिषीप्रथमवित्ता । यथाप्रथमपत्नीधर्मार्थकामा
 त्तिकाऽदीरते उत्तिष्ठतिसुखात्मिकाभवति एवंत्वद्रयिः सुखात्मिकाभुदीरते उत्तिष्ठति ॥ अथवा ।
 महिषीयथा सर्वान्भोगान् उदीरते उत्तिष्ठति परोपकाराय । एवंत्वत्परीरयिः उदीरते त्वत्तद्य
 वानाश्चन्तानि उदीरते उदुग्च्छन्ति परोपकाराय ॥ १२ ॥ एहि । आग्नेयीगायत्री । अधस्त-

नमंत्रस्तुतीनि रिहसंवीघाते । एहिआगच्छ हेअग्ने । जकारोनेर्यकः । कोहेतुरितिचेत् ।
सुव्रवाणि साधुव्रवाणि ते तव हे भगवन्नग्ने । इत्येतराः इत्यंत्वदीये नामबंधकमरूपे ग्रं-
थिताः इतराः स्तुतिलक्षणाः गिरीवाचः । यद्वा इत्यमुदूगात्स्त्रीबजनिताः इतराश्चन्यागि-
रोयागीयन्ते । हे तुंन्यस्यति । एभिद्य इन्दुभिः अध्वर्युणाभिषुतैः सोमैःत्वंवहंसैवहंसव ।

पुव्रवाणितेगर्भंऽद्भुत्थेतरागिरंः ॥ एभिर्व्वेद्वांसुऽइन्दुभिः ॥ १३ ॥
ऋतवंस्ति ॥ ऋतवंस्तेयुज्ज्ञंविष्वत्सुमासांरुद्रन्तुतेहविः ॥ सुंब्ब
त्सुरस्तेयुज्ज्ञन्दंधातुनऽप्रजाञ्चपरिपातुनः ॥ १४ ॥ उपृष्ट्वरेगिंवी

॥ १३ ॥ ऋतवस्ते । यजमानेनाग्निरुच्यते अनयाष्टहत्या । ऋतवः तेतव यज्ञंवितन्वन्तु ।
मासाद्यते हवि. रन्तु । संवत्सरश्च तवयज्ञं दधातुधारयतु न.इतिनिपातोन्वर्थकः । प्रजाञ्च
परिपातुनः इतियजमानआत्मानमाह । नोन्माक प्रजाञ्चपरिपातुसंवत्सरएव ॥ १४ ॥ उपृष्ट्वरे-
गिरीणाम् । चतस्रीगायत्रः सोम्यः । उपृष्ट्वरेगह्वरेगिरीणांपर्वतानाम् प्रसिद्धमेतत् । एका

हाहीनसत्वाणिक्रियन्तामित्यनया । धियावुद्गाविप्रःसेधावी सोमःअजायत । जगत्धारयितु-
मिच्छन् ॥ १५ ॥ उच्चाते । व्यधहितपदप्रायोमन्त्रः हे सोम तेतव अन्धसःअधप्रानीयात् र-मी
भूतात् । जातमुत्पन्नम् यज्ञपरिणामभूतम् उच्चाउच्चैः । दिविसत् । द्युलोकैविदप्रमानम्
पद्यात्भूमिः आददेगृहीतवती । किंत् द्युलोकप्राप्तभूमिराददे । उग्रमूडदूर्गणं महाचीरादि

णाम् ॥ उपु ह्रस्वरेगिरीणां०सङ्गुमेचनुदीनाम् ॥ धियाव्विप्रोऽअ
जायत ॥ १५ ॥ [१५] उच्चाते ॥ उच्चातेज्ञातमन्धसोद्विसङ्गु
मन्याददे ॥ उग्रंशर्मूमहिप्रश्रवः ॥ १६ ॥ सनः ॥ सनुऽइन्द्राय

भिरनाधृष्यम् गर्मशरणंगृहम् महिश्रवः महश्चयवणीयधनम् । पञ्चाहुतिपरिणामोद्घाटनमाव
मेतत्कृतम् यथा हुतिः प्रथमं दिविगच्छति ततोत्तरिजे जलरूपेण ततोभूमावन्नरूपेण
ततोत्तरितोरूपेण ततोयोनौ पुरुपरूपेणेति पञ्चधाहुतिपरिणामः ॥ १६ ॥ सनः । यस्त्वव-
वोवित् । वरिवोधनम् । तद्धिदतिवैत्तिवायोसौवरिवोवित् यस्त्वधनस्यलब्धावेदितावा । सः

नः सोस्माकं यज्ञम् इन्द्राय यज्यवेयटव्याय वरुणाय च मरुद्गच्छार्थाय । परिस्त्रवरज अथवा ।
 सत्यंनः यज्ञम् इन्द्राय यज्यवेवरुणाय मरुद्गच्छवरिवोविदिति एते पांविशेषणं कृतविभक्तिव्यत्ययं
 गृह्यते सामानाधिकरण्यात् वरिवोविद्ग्नः धनविद्ग्नः परिस्त्रव । क्रियाविशेषणं वा । एतेभ्यो देवेभ्यः
 परिस्त्रव तयाच परिस्त्रव यथा वरिवोविद्ग्नयति ॥ १७ ॥ एनाविश्रानि । एनाएनानि विश्रानि शर्वाणिद्यु
 र्नानि धनानि । अयं ईश्वरः सोमः आद्वादाय अस्मभ्यं ददात्विति शेषः । तानि च सोमदत्तानि ।

उज्यं विव्वरुं गायमुद्ग्नः ॥ वृंरिवोवित्परिस्त्रव ॥ १७ ॥ एनां वि
 श्रवानि ॥ एनां विश्रवश्रवां वृन्त्युर्त्युः आद्वाद्वा र्मनानि मानुषाणाम् ॥ सि
 पासन्तो व्वनामहे ॥ १८ ॥ अनुवृरैरनुपुष्यास्मृगोभिर

सिपासनाः । पणुदाने । अस्त्रसन्त्यनुनासिकस्याकारः । दातुमिच्छन्तः दानाभिसुखीभूताः सन्तो-
 वयन्त्यनानिवनामहे सम्भुज्महे ॥ १८ ॥ किमर्थं धनमती दातुमिच्छन्तो धनवन्त इत्याह । अनुवीरैः ।
 आर्गोर्देवताविष्टुप् । अनुपुष्यास्मवीरैः वयम् अनुपुष्यास्मच गोभिः वयम् । अन्वश्रवैः अनुपुष्यास्मच
 वयमश्रवैः । अनुसर्वेणपुष्टैः । अनुपुष्यास्मच वयंसर्वेणपुष्टेनेति वचनव्यत्ययः । अनुद्विपदा अनुपु-

प्यास्मच वर्यद्विपदाद्विपादेन अनुपुथ्यास्मचचतुष्पादेन । किञ्च । देवाः नोस्माकं यज्ञम् ऋतुथाऋता
 दृतीकालिकाले नयन्तु ॥ १८ ॥ अग्ने पत्नीः इतउत्तर पञ्चनेष्टुर्याज्याः । आद्यागायत्री । देवा-
 नांपत्यः त्वष्टाचदेवता । हेअग्ने देवानांपत्नीः इहास्मिन्यज्ञे उपावहआगमय कथंभूताः
 उगती. कामयमानाः अस्मान् । त्वष्टारश्चउपावह । किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानाय ॥ २० ॥

न्वश्वश्वैरनुसर्वैणपृष्टैः ॥ अनुद्विपदानुचतुष्पपदाव्युयन्देवानोयु
 ज्ञमंतुथानयन्तु ॥ १९ ॥ अग्नेनेपत्नीः ॥ अग्नेनेपत्नीरिहावंहदेवा
 नांमुशुतीरुपं ॥ त्वष्टारुर्दसोमपीतये ॥ २० ॥ अभियुज्ञम् ॥ अभि
 युज्ञङ्ङुणीहिनेगर्गनाविनेष्टुऽपिवंश्चतुनां ॥ त्वष्टारिंश्चतुनां ॥

अभियुज्ञम् । हेगायत्री ऋतुग्रहाणां याज्ये । नेष्टास्वकीयामधिष्ठालीं देवताप्रवीति । अभि-
 गृणीहिस्तुहि यज्ञंनोम्नत्संविन्मम् । हेमावः । म्नाःपत्यः ताविद्यन्तेस्रसग्नावान् तत्संवीधनं
 हेगनावः । मतुवसोःरुःसंबुद्धीश्चन्दसीतिरत्वम् । हेनेष्टः पिवच ऋतुनाकालिनसह । काम्नात्व-

मेवमुच्यसे इतिचेत् । तत्राह । त्वंहिरब्रधाश्मि । यस्मात्त्वमेवरमणीयानान्धनानां दातासि ॥२१॥
 द्रविणोदाः । ऋत्विज्जउच्यन्ते । अयमग्निः । द्रविणोदाः । धनसप्रवलस्र वादाता । पिपीप-
 तिपातुमिच्छति पिवतेःसनीकारः । सोममितिशेषः । एवञ्चेदतोत्रवीमि । हेऋत्विजः । जुहोत-
 प्रचतिष्ठत जुहुतच प्रतिष्ठतच कर्मसु । किञ्च । नेद्रात् नेद्रियात् धियात् ऋतुमिःकालैःसह

सिं २१ द्रविणोदाःपिपीषति । जुहोतुप्रचतिष्ठत ॥ नेष्ट्रादृतुभिरि
 ष्यत ॥ २२ ॥ तवायम् ॥ तवायःसोमस्त्वमेहृत्यु र्वीङ्ग्शंश्रवत्तुमः
 सुमनाऽश्रुस्यर्पाहि ॥ अस्मिन्नुज्जुञ्जेवृहिषष्यानिषद्यादधिष्विमञ्जु

सोममद्रव्यत पुनःपुनःपिवत ॥ २२ ॥ तवायम् । ऐन्द्रीविष्टुप् माथ्यन्दिनीया । हेइन्द्र यतः
 तवायंमाथ्यन्दिनीयः सोमः अतःअस्माभिः प्रार्थ्यमानः त्वम् आद्रहि आगच्छ । कथंभूतः ।
 अर्वाङ् अर्वागञ्चनः अवररेणाञ्चितः । एत्यच शश्वत्तमं शाश्वतिकतमम् सोमं सोमभागंगृहाण
 संगृह्यचसुमनाभूत्वा अस्यसोमस्यर्पाहिपिव । पीत्वाच । अस्मिन्यज्ञेवर्हिपि निषद्य अवस्थानं-

कृत्वादधिष्वाधारयन्व इमंजठरे इन्दुंसीमम् हेइन्द्र ॥ २३ ॥ अमेवनः । देवपत्न्यः त्वष्टाचा-
 तदृश्यन्ते । जगती तातीयसवनीया याज्या । अमाशब्दोऽगृहवचनः । यथागृहाणिम्वानि एवं
 न. अस्माकं यज्ञगृहाणि । सुहवाः साध्वाह्वानाः आहिगन्तन आगच्छत । हिः पादपूरणः ।
 आगत्यच निमर्हिपिसदतन निपीदत उपविशत वर्हिपि । निपद्यच रणिष्टन रतिकुरुत ।

ठरुऽइन्दुंसिन्द्र ॥ २३ ॥ अमेवंनः ॥ अमेवंनः सुहवुऽआहिगन्तं नुनिबु
 हिर्हिपिसदतनारणिष्टन ॥ * अथांमन्दस्वजुजुपाणोऽअन्धं सुखष्टट्ट ह
 वेभिर्जनिभिः सुसङ्गणः ॥ २४ ॥ स्वादिष्ठ्यामदिष्ठ्या ॥ स्वादिष्ठ्याम

आदित्यामुपष्टामुदेवपत्नीषु । अथमन्दस्व तप्यस्व जुजुपाणः सेवमानः । अन्धसः सोमस्यश्व-
 मंगम् इत्वष्टः देवेभिर्देवैः जनिभिः जननहेतुभूताभिः देवपत्नीभिः सुसङ्गणः सन्शोभनमदादेवास्तीपां
 स्त्रीणाञ्च गणः यस्यससुसङ्गणः ॥ २४ ॥ स्वादिष्ठ्या । सौम्यौपावमान्यौगायत्री । जपादिपुविनि
 योग. उक्तञ्च । रसीभूती यदामोमः पविचात्वरतिग्रहम् ऋग्भिः स्वादिष्ठयाद्याभिः 'पवमान. सउ-

* एवाच्छ्वरुमाय ॥ एव अच्छ चरुम अथ एतद्गुस्वाव्यध्वनमात्रे परेदीर्घमाद्यते इतानिन अथेताकारस्वदीर्घो भवति प्रा
 य० ३ । मू० १२५ ॥

च्यते । स्वादिष्ठयास्त्रादुतमया सदिष्ठयामदधिततमया पिवस्वदगापविवात् द्रोणकलशंप्रतिगच्छ
 हेसोमधारया । यस्त्वम् इन्द्रायपातवे इन्द्रःपिवतु इत्यनेनाभिप्रायेण सुत. अभिपुतोस्माभिः ॥२५॥
 रचीहाविश्वचर्पणिः । अयमेवसोम. रचीहा रक्षसामपहन्ता विश्वचर्पणिः सर्वसाजगतीद्रष्टा ।
 ययार्हम्प्रति । अभिभ्रासदत् अभिमुख्ये नसन्तः सीदतिवा । किमभ्यासदत् योनिस्थानम् ।
 दिंष्टयाप्रवंस्वसोमुधारया ॥ इन्द्रायपातविसूतः ॥ १५ ॥ रुद्रोर्होर्होर्होर्हो
 प्रवचर्पणिरुभियोनिमयोहते ॥ द्रोणेषुधसुमासंदत् ॥ २६ ॥ [११] ॥ २ ॥

इतिसंहितायांप्रङ्घिततमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

कथन्ताम् । अयोहते । अयसाक्षात्प्राणीहेन हतमुत्कीर्णम सोमभाजनीकृतम् । हतमितिवि-
 भक्तिव्यत्ययः योनिसामानाधिकरण्यात् । किंनामानयोनिम द्रोणे । अत्रापिविभक्तिव्यत्ययः
 द्रोणद्रोणकलशलक्षणम् । सधसंसहस्रधानलक्षणम सोमानाम् ॥ २६ ॥

इतिउव्वटकृतौमन्त्रभाष्येपङ्क्तिशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

(१) समास्त्वा । आग्निर्कोधरायः । सामिधेन्येनव चिष्टुभः आग्नेय्योग्निनाहृष्टाः । प्राक्पी-
वोन्नाया ऋपिरग्निः कर्माङ्गभूतमग्निंस्तीति समाशब्दीमासवचनः संवत्सर इतिशब्दोपादान-
सामर्थ्यात् । समाः मासाश्च त्वां हेअग्ने ऋतवश्चवर्द्धयन्तु । संवत्सराश्च ऋपयश्च सप्त-

*समांस्त्वा ॥ समांस्त्वाग्नेऋतवोर्वर्द्धयन्तुसंवत्सुराऽऋषेयुः। यानि सु-
त्तया ॥ सन्दिब्ध्यनदीदिहिरोचुनेनुव्विष्रव्वाऽआभाहिप्रुदिशुप्रच्चतंस्रः
॥१॥ सञ्चेद्वास्त्राग्नेप्रचवोधयेनुमुच्चंतिष्ठमहुतेसौभगाय ॥ साचंरिषट्

ऋपयामन्वहृष्टारोवा प्राणावा । यानिचसत्या सत्यानित्रापाः सन्ताःत्वावर्द्धयन्त्वित्यनुवर्तते । त्वम-
प्येतेर्वर्द्धमानः । सन्दिब्ध्यनदीदिहि रोचनेन । सन्दीदिहि संदीप्यस्व दिब्ध्येन दिविभवेन
रोचनेनदीत्या । किञ्च विष्ठाःसर्वा आभाहिदीपयदिशःप्रदिशश्च चतस्रःआभाहि ॥ १ ॥ सञ्च ।
समिधयस्वच हेअग्ने । प्रवोधयच अथगताथञ्च यनंयजमानङ्कुरु । ययाग्निश्चेतव्यद्रति । उत्ते-

(१) अयमध्यायः पञ्चचिकित्साग्नेः सस्वन्धो प्रजापतिहृष्टः । नव ऋचोऽग्निदेवत्यास्त्रिष्टुभोऽग्निना हृष्टा. इष्टकापशौ
ममिधमानममिधतोरन्तराले ग्रामां विनियोगः ।

० ममारत्वाद्गोदृध्यांस्वपीवोभन्नाहादगकायभिल्लैकादयचत्वार. पञ्चत्वारिंशत् ० गृत् ।

षष्ठं महत्तैसौभगायेश्वर्याय । किञ्चमाचरिषत् माचविनश्यतु उपसत्ता उपसदनस्यकता
 यजमान सद्यग्निमुपसीदति । तेतव । हेअग्ने । किञ्च । ब्रह्माण्स्ते ब्राह्मणाश्च ऋत्विग्वजमा-
 ना. तवसवन्विन. । यगस सन्तु । मरुर्वीयलोप. यगश्विन सन्तु । माअन्येयगन्विन. सन्तु अयज-
 मानाश्च हारिष्यथ ॥ २ ॥ तत्रामग्ने । हेअग्ने त्वाम् इमेब्राह्मणा. ऋत्विज एणतेदग्दन्ति
 पसुत्तातेऽअग्नेब्रुह्मसाणस्तेयुग्रसःसन्तसाब्दये ॥ २ ॥ त्वामग्ने ॥ त्वा
 संग्नेवृगातेव्ब्राह्मसाणाऽद्भुमेभिर्वोऽअग्नेसुव्वर्गो भवान् ॥ ब्रुपुब्रुहा

यागाय । यतएवमत प्रार्थयाम । गिय गान् हेअग्ने सग्रणेब्राह्मणै सह एकजिन्वरणे ।
 भन न अस्माकम् । त्वदेवोवयञ्चमत्या इत्यभिप्राय । सपलकानोअभिसातिजिज । सपता-
 नाहन्ताचभवास्माकम् अभिसातिगद्योपिगत्रयचन । यतएवंव्याख्यायते । सपजानानान्ताभव
 हतावशिष्टानाजीताचभवेति । किञ्च । खेगत्रैश्वकीयेगृहे वागृहिअप्रपुच्छन् । वृच्छीप्रसादे । अग्र

~ भवच ॥ भवताय ब्रुह्मोदोषमापचतन कार्पेगेइति मुखे गभयताफारण्य नकार्परदोषाभवति तेनभवानइति सिद्धम्
 प्रा० ष० ३ । मू० १०८ ॥

सायन् उद्गतमनाद्गत्ययः ॥ ३ ॥ इहैव । इहएवकर्मणि वर्तमानानामस्माकम् हेअग्ने अधिधारय-
यिसउपरिनिविष्टधनम् । किञ्च । मात्वां निदान्नीचैःकुर्वन्तु अत्रज्ञयापश्यन्तु । पूर्वचितः पूर्वं
येअग्निश्चितवन्तः । निकारिणः । ज्ञानकर्मसमुच्चयातिशयेन येत्येव्यजन्मानि । नीचैःकुर्वन्ति ।
किञ्च । ज्ञानम् । हेअग्ने सुयमंसाधुयन्तुअस्तु तुभ्यन्तव । किञ्च उपसत्ता यजमान.सह्युपसदनं
नोऽअभिमातुजिसुखेगयेजागृह्यप्रयुच्छन् ॥ ३ ॥ इहैव ॥ इहैवा
ग्नेऽअधिधारययिम्भारवुनिक्रम्वृचिवितीनिकारिणः ॥ जुत्रमं
ग्नेसुयमंसस्तुतुब्भ्यस्रपसुताव्वृत्तान्तेऽअनिष्टृतः ॥ ४ ॥ जुत्रेणाग्ने ॥
जुत्रेणाग्नेस्वायुः सदर्भस्वमित्त्रेणाग्नेमित्त्रुधेयेयतस्व ॥ सज्जातानां
करोत्यन्ते । वृद्धतान्तेतव । अतिष्टृतः । स्तृष्टिसायाम् अनुपहिंसितःसन् ॥ ४ ॥ जुत्रेणाग्ने ।
जुत्रेणसम्पाद्यात्मानम् हेअग्ने । स्वायुःसाध्वायुः सन्सम्भरस्वयज्ञवोढुम् । मित्रेणचसम्पाद्या-
त्मानमित्रधेययतस्व । यथामित्वाण्यिधार्थन्ते तथायजन्तुः । किञ्च । सज्जातानांसमानजन्मानां

मधमस्थाएधि मध्यमस्थानीभव । यथासजाताअपि यज्वानीभवन्ति तथास्यादित्यभिप्रायः ।
 किञ्च । राज्ञां हेअग्ने विष्टव्यःविविधमाह्नातव्यः दीदिहिदीप्यस्व इहयज्ञगृहे । यथाराजानोपि
 यज्वानीभवैयुः तथास्त्वित्यभिप्रायः ॥ ५ ॥ अतिनिहः । अतिक्रम्यनिहनून् निपूर्वस्यहन्तेः उःप्र-
 त्ययः । प्रथमैकवचनस्थाने द्वितीयावहुवचनंवाक्यसंबन्धात् । अतिस्त्रिधः । नेधतिःकुत्सित-

समद्वयमुस्तथाऽएंधिराज्ज्ञामग्नेव्विहुव्युदीदिहीह ॥ ५ ॥ अतिनिहः ॥
 अतिनिहोऽअतिस्त्रिधोत्यचित्तिमर्यरातिमग्ने ॥ व्विप्रभ्रुवाहृष्ट्यग्ने
 दरितासहुस्वाशुस्मभ्यंऽसुहवौरांरुयिन्दांऽ ॥ ६ ॥ अनुाधुष्ययोजात

कर्मा । अतिक्रम्यच कुत्सिताचरणान् । अत्यचित्तम् अचित्तिरन्यमनस्कता । अतिक्रम्यचान्य-
 मनस्कताम् अत्यरातिम् । अरातिरनुपजीव्योजनः तच्चातिक्रम्य हेअग्ने । विश्वाद्यग्ने दुरिता-
 निसहस्र । विश्वानिदुरितानि सहस्वचभिभव हिरनर्थकः अथानन्तरम् अस्मभ्यंसहवीरां सपु-
 चांरयिन्धनं दाःदद्याः ॥ ६ ॥ अनाधुष्यः । यस्त्वमनाधुष्यः । अशक्यः खलीकर्तुम् । जातवेदाः

जातप्रज्ञानञ्च अनिष्टृतः अनुपहिंसितश्च । स्तूयते रेतद्रूपम् । विराट्च राजृदीप्तौ । विरा-
जनगीलः विराट्चेत्यन्वच्च । तन्त्वांश्वीमि हेअग्ने दीदिहिदीप्यस्व इहकर्मणिवर्तमानः विश्वाः
सर्वा आगादिगः । किञ्च प्रमुचन्मानुषीभिः । विजिपन्मानुषानि भयानि जन्मजरामृत्यु-
शोकदैन्यादीनि । शिवेभिः शिवैःशान्तैः अर्चिभि अद्यास्मिन्द्यावि । परिपाहि नःसर्वतो गो-

वेदाः ॥ अनुाधृष्योजातवेदाऽअनिष्टृतोव्विराड्नेज्जुम्हद्वौदिहीह ॥
व्विष्प्रवुऽआशाः प्रसृञ्चन्मानुषीब्भियःशिवेभिरुद्यापरिपाहिनी
व्वुधे ॥ ७ ॥ बृहस्पतेसवितः ॥ बृहस्पतेसवितर्षोधयैनुःसंश्रित
श्चित्सन्तुराःसंश्रिशाधि ॥ व्वुधैयैनस्महुतेसौभगायुव्विष्प्रवुऽएनु

पायान् । किमर्थम् वधे वरुणाय ॥ ७ ॥ बृहस्पतेसवितः । बृहस्पते हेसवितः । बोधय-
कामिष्ववगताधिकुरु । एनयजमानम् किञ्च । संश्रितश्चित् । चिच्छब्दोप्यर्थे संश्रितव्रतमपियज-
मानम् सन्नरामतितराम् संश्रिशाधिश्चय । वरुणाय एन यजमानम्महते सौभगायएऽश्वर्याय ।

विश्वेदेवा एनंयजमानम् अनुमदन्तु । उतसाहयन्तु । बृहस्पतिशब्देनसवित् शब्देनचावाग्निरैवो-
च्यते । अथवा वाक्यद्वयम् एकैकबृहस्पतिकृत्तः अपरेरेणसविता ॥ ८ ॥ अमुचभूयात् । अमु-
न्नामुप्सिद्धीकियत् शरीरभूयात् । अध अथ यत्यमस्यसदनेच शरीरभूयात् । तस्मात्च हेवृ-
हसते । अभिशस्ते . अभिशंसनाच्च अमुष्वः । किञ्च प्रत्यौहतां प्रतिप्रेरयताम् अन्यत्वनयताम्
अश्विनौमृत्युम् अस्माद्यजमानात् कथंभूतावश्विनौ । देवानांभिपत्नी हेअग्नेशचीभिः ।

मनुमदन्तुदेवाः ॥ ८ ॥ अमुत्तुभूयादधं ॥ अमुत्तुभूयादधुयद्युमस्युब
हस्पतेऽभिशस्तेरमुञ्चः ॥ प्रत्यौहतामुशिष्वनामृत्युमस्मद्विवानाम
रनेभिषजाशचीभिः ॥ ९ ॥ उहुयम् ॥ उहुयन्तमसुस्पपरिस्वःपश्रय

अवापिबृहस्पतिशब्दश्चामन्त्रितोग्निशब्दस्य दृष्टव्यः सामिधेनी प्रकारणस्याग्नेयत्वात् । ननु
बृहस्पतिशब्दो नैघण्टुको नचाग्निशब्देइति ताद्याग्निय्य प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्
तेनाग्नेय्यीयत्प्राजापतिठं समैधत तेनप्राजापत्याइतियुते . प्राजापते सर्वदेवात्मकत्वात् । तस्मादेनं
प्राजापति ठं सन्तमग्निरित्याचचते इतियुतेरदोषः ॥ ९ ॥ उहुयमितिव्याख्याताम् ।

॥ १० ॥ उद्धर्वाशस्य । द्वादशश्राप्रियः प्रयाजदेवताः । उष्णिहः अष्टस्याद्वेद्देगायत्रा । ताविषमा
 विषमाचरपादाद् व्याद्विद्युतेः । ताश्चाग्नेय्यः प्राजापत्याः । यदग्निरपश्यत्ते नाग्नेय्यः यत्प्रजापति-
 माप्रीणात्तेनप्राजापत्या इतिचश्रुतिः । अग्निर्कृपिः । प्रजापतिश्चाग्निरूपेण संस्तूयते ॥ अस्याग्नेः
 प्रजापतिरूपेण संस्तूयमानस्य जर्द्धाःप्रगुणाः देवमार्गेण यायिन्यः समिधोभवन्ति । जर्द्धांशुक्रा जर्द्धा-

स्तुऽउत्तरम् ॥ देवन्देवुत्पासूर्द्युमर्गन्सुज्जयोतिरुत्तमम् ॥ १० ॥ [१०]

उद्धर्वाशस्यसुमिधोभवन्त्युद्धर्वाशुक्राशुचींश्च्युग्नेः ॥ द्युमत्तमा
 सूप्रतीकस्यसूनोः ॥ ११ ॥ तनूनप्रादसुरः ॥ तनूनप्रादसु'रोव्विप्रश्रव

निच शुक्राशुक्रानि शुक्रानिशुचींश्च्युग्नेः'पिभवन्ति । द्युमत्तमा दीप्तमत्तमाच वीर्यवत्तमानिचि-
 ह्यर्थः । सुप्रतिकस्य सुसुखस्यजमानस्य । सूनोः । सद्येनञ्जनयति । यद्वन्धंभूतोग्निस्त्वं
 यंस्तुम इतिवाक्यशेषः ॥ ११ ॥ तनूनपात् । अज्यस्यअग्नेवा । यःतनूनाङ्गवानपात् आजग्रा-
 भिप्रायमेतदुच्यते । अथवा योग्निःतनूनामपानपात् पौत्रः । असुरःअसुमान् प्राणवान्

रोमत्वर्थीयः । यथा असुरःवसुरः धनवान् अस्त्रिणपक्षेऽग्नादिलीपः । विश्ववेदाः । सर्वधनः
 सर्वज्ञोवा । देवीदानादिगुणयुक्तः । देवेष्वपिदेवः दीप्तिमान् । यद्देहशःसःपथःयज्ञमार्गान्-
 धनक्तु । मध्वामधुखादुना घृतेन । इत्यन्नामप्रभूतं यज्ञेघृतमस्तु येनमार्गा अभ्यक्ताः स्फुरित्य-
 भिप्रायः । ॥ १२ । मध्वायज्ञम् । हेअग्नेयस्त्वंमध्वामधुस्वादुना घृतेनयज्ञं नचसेव्याप्नोषि ।

वेददिवेदेवेषुदेवः ॥ प्रथोऽन्नंक्तुमदूर्ध्वाघृतेन ॥ १२ ॥ मदूर्ध्वायु
 चज्ञम् ॥ मदूर्ध्वायुचज्ञन्नंक्षसेप्रीणानोरुशःसोऽअग्ने ॥ सुक्षुदेवःसंवि
 ताव्विश्वववारः ॥ १३ ॥ * अच्छायम् ॥ अच्छायमेति । शवंसाघृतेनेडा

नचतिव्यार्त्तिकर्मा । कायंभूतः । प्रीणानःदेवान् । नराशंसश्च । नरेर्द्धंत्वग्भिग्नशंस्थतेस्तूयतेयः
 सतयोक्तः । सुक्तचसाधुक्तश्च । देवः सविता । विश्ववारः सर्वस्यवरणीयश्चभवसि । तंत्वांस्तु-
 मद्भृतिश्रेयः ॥ १३ ॥ अच्छायम् । अच्छाभिराप्तुमितिशाकपूणिः अच्छएति अभ्येति । अग्निमन्त्रय-
 मध्वर्युः । शवसास्वकीयेन प्रज्ञानवलेनयुक्तः । घृतेनच गृहीतेनइडानःस्तुवन् । वन्निर्हर्षोवाटा ।

नमसाचानेन हविलंबणेनाभ्युद्यतेन सुचःवाहुभ्यांगृहीत्वा । अक्षरेषु प्रयत्सुयज्ञेषुवर्तमानेषु ॥ १४ ॥
 सयचत् । सएवाध्वर्युः यचत् । यजतु । अस्याग्नेः सम्बन्धिमहिमानं महाभाग्यन् । सद्रम् सएव-
 चमन्द्रामन्दीनीयान्यन्नानि यजतु । कथंभृतस्याग्नेः सुप्रयसः । प्रयद्दत्यन्ननाम शोभनानिप्रयां-
 स्यन्नानि हविलचणानि यस्यससुप्रयाः तस्यसुप्रयसः । अथ ऋक्सादन्यदेवताः परित्यज्याग्नेर्महि-

नीञ्चहृन्निर्गन्मंसा ॥ अग्निं सुचोऽअदूर्ध्वरेषुप्रयत्सुं ॥ १४ ॥ सयं
 वदस्यमहिमानंमग्नेःसऽइंमन्द्रासुप्रयसः ॥ व्वसुप्रच्चतिंषीव्वसुधातं
 मप्रच्च ॥ १५ ॥ द्वारोदेवीः ॥ द्वारोदेवीरन्वस्युव्विप्रश्वेवृताददन्तेऽ

मानं यच्चदित्युच्यत इतिचेत् अतआह वसुञ्चेतिषी वसुधातमच्च । यतोसी वसुवासयिता चिति-
 षोतिगयेनचेतयिता । कृताकृतगुणविशेषः वसुनांधानानां दाढतमच्च अतःअग्निस्तूयते ॥ १५ ॥
 द्वारोदेवीः । अस्याग्नेः प्रथमम् द्वारः देव्यः व्रताव्रतानिकर्माणि ददन्तेधारयंति । ताम्यः अनु-
 पद्यात् । विश्वेविश्वेदेवाः देवशब्दलोपः । यवहितपदप्रयोर्द्वचः । कथंभृताद्वारः । उरुञ्च-

चसः वसुव्यञ्चनाः । धारुनास्थानेन ऋद्वत्विक्संक्न्धिनानापत्यमानाः । पतएश्वर्ये ऐश्वर्यकुर्वाणाः । याद्र-
 ल्यंभूता यज्ञगृहहारस्तावयंस्तुम इतिशेषः ॥ १६ ॥ तेअस्य । तेउपासानक्ता उषाश्च नक्ताचरात्रिः ।
 अस्याग्नेः योनायोनी आहवनीयास्ये स्थितस्य योप्रणेभार्ये । दिव्येदिविभवे नकारोनेर्धकः । तेइमं-
 यज्ञम् अवातांसुगुप्तं कुरुताम् । अह्वरंसोमश्च नोस्माकम् सम्पादयतामितिशेषः ॥ १७ ॥ दैव्याहो-
 अग्नेः ॥ उषुव्यचंसोधारुनाप्रत्यमानाः ॥ १६ ॥ तेऽअस्य ॥ तेऽअस्ययो
 प्रणेदिव्येनवीनाऽउपासानक्ता ॥ इमंयुञ्जन्भवतामदूष्वुवन्नः ॥ १७ ॥
 दैव्याहोतारा ॥ ऽउदूष्वर्भवमदूष्वुवन्नोग्नेर्जिह्वामुभिर्गृणीतम् ॥
 कृणुतन्नऽस्त्रिष्टम् ॥ १८ ॥ तिस्रोदिवीः ॥ तिस्रोदिवीर्बुर्हिरेददसं
 तारा । अयञ्चानि रसौचमधमः हेदैव्यीहोतारौ । जर्धमध्वरंनः कुरुतमदेवयानयायिनं कुरुत-
 मित्यभिप्रायः । अग्नेर्निह्वामभिर्गृणीतम् अग्निमुखं साधुवर्णयतमित्यर्थः । कृणुत कुरुतश्च नः अस्माकं
 स्त्रिष्टम् । माधुयजनम् ॥ १८ ॥ तिस्रोदिवीः । तिस्रः देव्यः । बर्हिः आइदंसदनु । आसदनु आसीदनु

इदं बर्हिः । कतमास्ताः । इडापृथिवीस्थाना सरस्वतीचमधप्रस्थाना । मही सुवन्तीति । प्रत्येकान्तिस्व-
भिरपियोज्यम् यद्वा एकमेववाक्यम् । तिस्रोदेव्यो बर्हिरिदमासदन्तु इडासरस्वती भारत्योमहत्थो
गृणानाद्गन्ति ॥ १९ ॥ तन्नः । तत्प्रायस्पोषन् नःश्रमभ्यमस्सार्दयम् । तुरीपम् तूर्णमम्युते । त्वर्ण-
श्चाप्नोति । अद्भतमहत् अभूतपूर्वम् । पुरुषु पुरुषुवहुषु यत्त्विर्याति निवसति तत्पुरुषुत्वष्टादेवः

दुन्विडासरस्वतीभारती ॥ मुहीगुणाना ॥ १९ ॥ तन्नः ॥ तन्नस्तुरीपुम
द्भुतम्पुरुषुत्वष्टासुवीर्यम् ॥ रायस्पौषुंष्विष्यतुनाभिमुस्मे ॥ २० ॥
व्वनस्पृतेवंस्रुजाराणुस्मनदिवेषु ॥ अग्निहृद्व्यंशंसितासूदया

सुवीर्यसाधुवीर्यम् । रायस्यौषविशेषणान्येतानि चत्वारिपदानि । विष्यतु । सप्रतिरुपसृष्टोविमोचने
विमुंचतु । नाभिमस्मे राष्ट्रमध्यम् प्रत्यस्मासु ॥ २० ॥ वनस्पतेव । हेवनस्पते अवस्रज । सुहसुखतीर-
वाधीनं निचिप हविंपिररणः । यद्वा रादाने ददानः । तन्ना मन्त्रेज्वाङ्गादेरात्मनइत्याकारलोपः
देवेषु विपयभूतेषु । कास्मात्वंमेवमुच्यसेस्माभिरित्यतथाह । यतः अग्निः शमिता शामित्रिमिति

तद्वितलोपः । हव्यं हविर्जातम् सूदयाति । पूद्वरणे संस्करोति । अतीह्वनस्यते अथ सृजति-
 मंत्र्यः ॥ २१ ॥ अग्नेस्वाहा । हेजातवेदः स्वाहा कृणुहि स्वाहा कृणुहि स्वाहा कृणुहि । हव्यं-
 इतिः प्रयच्छेति त्रिषुः । विश्वेदेवाश्च इदं हविः जुपन्तां सिवन्ताम् ॥ २२ ॥ अथैनं वायवे नियुत्वते
 शुक्रन्तूपरमालभत इत्यसप्रणोः पीवोश्चन्नारयिष्ठधः इत्याद्याः षट्याज्यानुवाक्यास्त्रिष्टुभो

ति ॥ २१ ॥ अग्नेस्वाहा ॥ कृणुहि जातवेदुः इन्द्राय हुव्यम् ॥ वि-
 श्वेदेवाहु विरिदञ्जुपन्ताम् ॥ २२ ॥ [१२] पीवोऽन्नन्नारयिष्ठधः ॥

सुमेधाः श्वेतः सिंपक्त्तिनियुतांमभिश्श्रीः ॥ तेष्वायवुसमंनसोव्वितं
 वायव्याः । तत्रचप्राजापत्यः पशुपुरोडाश इतिपठ्यते । तस्यआपोहयत् द्वे प्राजापत्ये । यान्
 नियुतः पशवान् । पीवोश्चन्नान् पीवःपुष्टमन्नं येषामिति पीवोश्चन्नान् रयिन्धनं येष्वर्हयन्ति तेर-
 यिष्ठधः सुमेधाः कल्याणप्रज्ञानोवायुः । श्वेतः वार्योर्वर्णवचनम् शुक्रोहिवायुरिति श्रुतिः । सिप-
 क्तिसिचति । नियुतामभिशी. नियुतामभ्राश्रयणीयः अययान्वायुः सिपक्ति तेनियुतोश्वा वाय-

वेर्थाय । समनससमनस्कात्मन्तः वितस्थुः तान्निविश्वानि इत्पादपूरणे नरःमनुष्याःकृत्विग्य-
 जमानाः स्वपत्यानि शोभनानामपत्यानां यानिकर्माणितानि चक्रुःकुर्वन्ति । एतदुक्तंभवति ।
 वास्यश्वसंयोगे सतिसर्वमिदं यन्नाद्रिप्रवर्ततेइति ॥ २३ ॥ रायेनु । रायेधनाय उदकलक्षणाय
 नुचिप्रम् यंवायुं ज्ञत्तुःजनयितुः रोदसीद्यावापृथिव्यौ इमे । जनयोद्यावापृथिव्योः संयोगिपि-
 सतिवायुमन्तरेण जगद्वारणं नोपपद्यते इतिजनितवत्यौ द्यावापृथिव्यौ । यंवायुञ्च रायेधनायोदक-
 स्तथुर्विप्रश्नवेन्नरः स्वपृत्यानिचक्रुः ॥ २३ ॥ रुयेनु ॥ यञ्जुञ्जतुरो
 दसीमिरुयेदेवीधिषणाधातिदेवम् ॥ अधञ्जुयुग्नियुतः सप्रञ्जतुस्वाऽ
 उतप्रभ्रुतेव्वसुधितिन्निरेके ॥ २४ ॥ आपोह ॥ आपोह्यद्वहृहृतीव्वि
 लक्षणाय । देवीधिषणा धियंबुद्धिकर्मवा सनोतिसम्भजते इतिधिषणावाक् सधस्थाना धाति-
 धारयति । देवंदानाविगुणयुक्तम् । अधश्चथेत्यर्थः समनन्तरमेव । तस्वायुंनियुतः अग्नाःसद्यतस-
 रगतःसिवगतः स्वाःस्वकीयाः । उतअपिच प्र्वेतंवायुं वसुधितिवसुनोधनसोदकलक्षणस्य धार-
 यितारम् । निरेके । जनैराकीर्णप्रदेगेवस्थितम् वायुम् नियुतः सद्यतस्वाइत्यनुवर्तते ॥ २४ ॥

आपोह । आपोहवा इदमथेसलिलमेवासीदित्येतद्वाह्मणं निदानभूत मनयोःकण्डिकयोः । आपः ।
 पुराकल्पद्योतको ह्यतिनिपातः । यत् । यदाहहती बृहत्त्वमहृत्यः । विश्वंसर्वम् आत्मत्वेन ।
 आयन्प्रापुः । गर्भहिरण्यगर्भलक्षणन्दधानाः । जनयन्तीःजनयिष्यन्त्यः अग्निमअग्निरूपंहिरण्यगर्भम्
 हिरण्यगर्भवनीवा अग्निशब्दः । तत.गर्भात्संवत्सरोषितात् देवानांमध्येसमवर्तत समभवत्
 प्रभुवमायुगव्भुन्दधानाजुनयन्तीरुग्निम् ॥ ततोदिवानु०समंवर्त्तता
 सुरैकुऽक्रस्मैदुवायंहुविषांविधेम ॥ २५ ॥ यश्चिञ्चत् ॥ यश्चिञ्चुदापो
 महिनापुर्व्यंपश्युह्लुन्दधानाजुनयतीर्थ्युञ्जम् ॥ योदुवेष्वविधेदुवऽए

असुःप्राणात्मकः । एकःदेवानां सहिलिङ्गशरीरःयद्वत्वंभूतोहिरण्यगर्भः । तस्मैकस्मै प्रजापतये-
 हविषाविधेम हविर्ददमइतिविभक्तियत्ययः ॥ २५ ॥ यश्चित् । योपिदेवः अन्तर्यामी । आपः
 अपइतिविभक्तियत्ययः । महिनामहामागेन । पर्यपश्यन् परितोदृष्टवान् । दक्षम्रजापतिं दधा-
 ना.जनयन्तीः यज्ञंस्पृष्टियज्ञम् । यश्चदेष्ववेपि अधिदेव. एकआसीत् तस्मैकस्मै प्रजापतयेहवि-

पाविधेम हविर्दद्मद्भ्रतिविभक्तिव्यत्ययः ॥ २६ ॥ प्रयाहि प्रयासि याभिर्नियुद्धिः । नियुच्छब्द उभ-
यलिङ्गः स्त्रियांपुंसिच । दाखांसंयजमानम् अच्छच्छामिराम्भूमिति शाकपूणिः । हवीषि दत्त-
वन्तंयजमानमभि । हेवायो द्रष्टयेयागाय एषणायवा । दुरोणे यज्ञगृहवर्तमानंयजमानम् ।
ताभिर्नियुद्धिरागत्य । नोरयिसुभोजसं युवस्व । निपूर्वीयीतिदानार्थः । नियुवस्व देहि नोस्वम्यं-
कुऽआसुीत्कस्मैदेवायह्रविष्राव्विधेम ॥ २६ ॥ * प्रयासिः ॥ प्रयासि
द्वीसिंढाप्रश्वां०सुमच्छानियुद्धि'व्वीयविष्टयेदुरोणे ॥ निनीरुयि०
सुभोजसंयुवस्वनिवीरङ्गव्युमप्रश्व्यञ्जुरार्धः ॥ २७ ॥ आनः ॥ आनीनि
रयित्वनम् किभूतम् सुभोजसम् साधुभुज्यतद्भ्रतिसुभोजातम् सुभोजसम् । किञ्च । वीरंपुत्रम्
गयञ्च राधः अर्थ्यंचराधोधनम् नियुवस्वदति ॥ २७ ॥ आनः । आउपयाहि नःअस्साकम्
अध्वरंयज्ञन । नियुद्धिःअश्वैः शतिनीभिः । शतानिविद्यन्तेयासु ताःशतित्यः ताभिःशतिनीभिः
सहस्रिणीभिश्च । एतदुक्तमवति । वह्ननामपि वाहनानांवायन्तर्प्ययितुंचमाः एत्यच । हेवायो

* यथापिपदादौविद्यमानम्यप्रमंयुक्तस्यकारख्यजकारोच्चारणं विहितमस्ति तथापिउपसर्गपरख्यनभवतितदुक्तं याज्ञवल्क्य-
शिखायांउपसर्गपरोयसुपदादिरपिदृश्यते । इंपत्स्फुटोययाविधुपदच्छेदारपरम्भवेत् ।

अस्मिन्सर्वने तृतीयसर्वने मादयस्व । त्वथस्व इदानींमृत्वजः पादेनाह । यथंपात पालयत स्व-
 स्तिभिः अपिनागैः सदानःअस्मान् ॥२८॥ नियुत्वान्वायो । यट्वायव्यायाज्यानुवाक्वाः । तत्रवायो-
 शुक्रोद्भवनुष्टुप् । एक्याचित्तिविष्टुप् । गायत्र्योन्याश्चतस्रः । तृतीयःपादः प्रथमंब्याख्यायते । यतोग-
 न्नागमनशीलः तनन्तोयम् गन्ताउदात्तः तद्धर्मावातत्साधुकारीवा एतेह्रित्त्वनोर्थाः । असि ।
 युञ्जिः श्रुतिनीभिरदूध्वुरदंसंह्रस्त्रिणीभिरुपयाहियुञ्जम् ॥ व्वायो
 ऽश्रुस्मिन्तसर्वनेमादयस्वयूयम्पातस्वस्तिभिः सदानः ॥ २८ ॥ नियु
 त्वान्वायो ॥ नियुत्वान्वायुवागंह्ययदशुक्कीऽअंयामिते ॥ गन्तासि
 सुन्वतीगुहम् ॥ २९ ॥ व्वायोशुक्कः ॥ व्वायोशुक्कोऽअंयामितुमदूध्वो
 सुन्वतःअभिपवंकुर्वतः यजमानस्सगृहान्प्रति । अतोब्रवीमि । नियुत्वान् नियुत्गुणकोभूत्वा हेवायो
 आगच्छिआगच्छ । अयश्चशुक्रो ग्रहःअयामि आगच्छत्वितिलकारपुरुषव्यत्ययः तैत्वांप्रति । त्वमेवहि
 शुक्रादीनांग्रहाणां स्थानमित्यभिप्रायः ॥ २९ ॥ वायोशुक्रः हेवायो शुक्रोग्रहःअयामिस्वयमेवागच्छतु

तेत्वांप्रतिकथंभूतः । महोअग्रम् रसस्यसारभूतः दिवि ए प्रणेपुयज्ञे ध्विल्यर्थः । त्वंचआयाहि सोमपी-
तये सोमपानाय । यतः स्पर्हिः स्पृहणीयः हे देव । नियुत्वतानियुच्छब्दवतामन्त्रेण स्तूयसे ॥ ३० ॥
वायुरग्नेगाः । वायुः अग्ने गमनशीलः यज्ञप्रीः यज्ञेन प्रीयत इति यज्ञप्रीः । साकङ्गच्छगच्छति मनसा-
यज्ञम् । योद्धादरेण विञ्चित आगच्छति समनसासाहागतो भवति । कथंभूतः । शिवः शान्तः
ऽअग्रशुन्दि विंष्टिषु ॥ आयां हि सोमपीतये स्पृहो देवि नियुत्वंता ॥ ३० ॥
व्वायुरंग्रेगाः ॥ वायुरंग्रेगायं जज्ञुः प्रायः साकङ्गन्मनसा युञ्जन् ॥ शि-
वो नियुद्धिः शिवाभिः ॥ ३१ ॥ व्वायुधि ॥ तैसहुस्त्रिणोरथासुस्तेभि-
रागं हि ॥ नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ ३२ ॥ एकं याच ॥ दुशभिं प्रश्च
नियुद्धिः शिवाभिरिव ॥ ३१ ॥ वायोधि हेवायो येतेतव । सहस्त्रिणः सहस्रसंख्याभिर्युक्ताः
रथासः रथाएवरथासः तैभिः तैः आगहि आगच्छ नियुत्वान्भूत्वा सोमपीतये सोमपानाय ॥ ३२ ॥
एकं याच । एकस्यावायव्याया मृचिपात्राणि विमुच्यन्ते । हेवायो स्वभूते । स्वकीया विभूति-

र्यस्य जगत्सर्वसस्वभूतिः । यानिपात्राणि वृहसिद्वष्टये देवयज्यायै । एकयाच नियुतादशभिद्य
 नियुक्तिः षाभ्याश्चनियुद्गाम् विंशतीच । विंशतिशब्दस्यपूर्वसवर्णोदीर्घश्चादेशः । विंशत्याच नि-
 युक्तिः । तिस्रभिश्च विंशताच नियुक्तिरेव । तातानि पात्राणि इहविमुञ्च ॥ ३३ ॥ तव-
 वायो । हेवायो ऋतस्पते । सत्योदक यज्ञवचनऋतशब्दः । सत्यपते । त्वष्टुरादित्यस्य जामातः ।

स्वभूतेद्वाग्भ्यामिष्टटयैर्व्विष्टुतीचं ॥ तिस्रभिश्चुव्वहंसैत्तिष्ठशतां
 चनियुक्तिर्व्वायविहताव्विसुञ्च ॥ ३३ ॥ तवव्वायो ॥ तवव्वायव्वत
 रूपतेत्वष्टृज्जांमातरङ्गुत ॥ अवाग्ँस्थ्याह्वणीमहे ॥ ३४ ॥ [१२]

अत्रिमित्वा ॥ शूरनोनुमोदुंगधाऽइवधेनवः ॥ ईशानमुस्यजगंतऽस्वुदंशु
 सञ्चादित्यादप आदायगर्भयति ततोविप्रुपोजायन्ते अतोवायुर्जांमातात्वष्टुः अद्भुत । अभूतपूर्व ।
 तवसंवंधीनि अवांसिग्रन्थानि आह्वणीमहे आयाचामः ॥ ३४ ॥ अभित्वा रथन्तरं दक्षिणे
 पत्र इतियुतिः । नान्योध्वर्थी गीयेदितियतोऽत एपांसान्नायोनयः पठन्ते । तत्वेन्द्र प्रगा-

घोरयन्तरस्ययानिः । तत्रप्रथमाब्रह्मती द्वितीयासतीब्रह्मती । आभित्वाशरनीनुमः । आभिसुख्येन
 त्वाहिम्नूर नीनुमः नमामः । कथमिव अदुग्धाद्ब्रधेनवः । यथावत्सान्प्रति अदुग्धाधेनवः नमन्ति
 एवंवांप्रतिहविर्भिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चाभिसुख्ये ननमामः । यद्वा युस्तुती । अयमवधातुः शब्दसारूप्यात्
 अभिनीनुमः अभिष्टुमः त्वांकृतकृत्याः सन्तः सुतस्तोत्राः कृतशास्त्राउद्यत हविष्काः । कथमिव ।
 अदुग्धाद्ब्रधेनवः । यथाअदुग्ध अकृतकृत्याधेनवः यत्समभिष्टुवु, एवम् । कथंभूतं त्वामभिनीनुमः

सौशानमिन्द्रतुस्तयषः ॥ ३५ ॥ नत्वावान् ॥ नत्वावान् ॥ ५३ ॥ अन्वयोदि
 व्यीनप्राथिव्येनज्जातीनर्जनिष्यते ॥ अद्भ्युवायन्तोमघवन्निन्द्रव्या

ईगानमस्यजगतः । जङ्गमस्य स्वर्हृशम् स्वःपश्यतीति स्वर्हृक् तंस्वर्हृशम् । यद्वाश्वरादित्यः
 तद्वत् योद्दश्यतेस्वर्हृक्त्स्वर्हृशम् । ईशानं च हिन्द्रतस्युषः स्थितवतः श्यावरस्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 नत्वावान् । येनत्वावान् त्वत्सदृशः अन्यः दिव्यः दिविभवः नचपार्थिवः अस्तीति शेषः । नचजातः
 नचजनियते उत्पत्स्यति अतः अद्भ्यान्तः अश्वान्कामयमानः हेमधवन् धनवन् इन्द्र । वाजिनः ।

धाजोन्नम् तद्येषामस्मिन् वाजिनः हविषासंयुक्ताःसन्तः गब्यन्त.गाःकामयमाना, तत्राह-
 वामहे आह्वयामः ॥ ३६ ॥ त्वामित् । बृहतोयोनि. देवतादितुल्यम् इच्छन्दएवार्थं हिर्निर-
 र्धकः । त्वामिवहवामहे आह्वयामः । सातौवाजस्य सातिलीमः लामिन्नस्यविपयभूते । अपि-
 चकार. कर्तारः स्तोमानां वयम् त्वामिवचष्ट्वेषु शत्रुपुहन्तव्येषु हेइन्द्र सत्पतिंसतांपालयितारम्

जिनीगुर्व्यन्तस्तवाहवामहे ॥ ३६ ॥ त्वामित् ॥ त्वामिद्विहवामहे
 सातौवाजस्यकुर्वः ॥ त्वां वृत्रेष्ठिर्वन्दुसरप्रतिनुस्तवाङ्गाष्टुस्त्वानो
 तः ॥ ३७ ॥ सत्वम् ॥ सत्वन्नंश्चित्तव्वञ्चहस्तष्टुष्णुयामहस्तवुनो

युतिश्रुविहितानुष्ठारोनिषिद्धकर्मपरित्यागिन.सन्तः तत्पतिम् । नर.मनुष्याः आह्वयन्ति ।
 त्वामेचकाष्ठामु जेतव्यास् अर्थत.अश्रुवतः रथिनोवा आह्वयन्ति । नहिद्वहतेपुरुषाणांकिञ्चि-
 त्स्मिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥ सत्वम् । सःत्वंनः अस्मभ्यम् इचिल चायनीय इवञ्चहस्तः
 धृष्युयाप्रसहनेन मह.महद्वेनच स्वानः सूयमानइतिविकरणव्यत्ययः । हेअद्रिवः अद्रिवन् ।

चट्टिसारमयंत्रचन्तद्यास्त्रीतिम्वीध्यते अद्रिवद्भति । गाम्अश्वच्च रथ्यंरथेसाधुम् हेइन्द्र संकिर ।
 संकिरतिर्दानातिशये अनेकदेशप्रकीर्णन्देहि कथमिव । सत्त्वावाजन्नजिग्युषे नकारडपमार्थीयः ।
 ययाजिग्युषेविजितवर्ते । अश्वायहस्मिनेवा । सत्राज्ञाणसहितम् वाजंयवसम् सत्तेहमपरि-
 मितंसंकिर्युर्दयुः एवमस्मभ्यन्देहि ॥ ३८ ॥ कथानः । वामदेश्यस्ययोनिः तिस्रैरेन्द्र्यागोयव्यः
 अन्यपादनिष्ठत् । कथानश्चित्राभुवद्रूती कथायुनः जतीजत्या केनपुनरवनेनतर्पणेन । नःअस्मा-

ऽअंह्रिवः ॥ गामप्रवर्षेर्बृथ्यमिन्द्रसङ्किरसुत्वाब्वाजुन्नजिग्युषे ॥ ३८ ॥
 कथानं ॥ कथानश्चित्राभुवद्रूतीसुदाहृधुः सखा ॥ कथाशचि
 ष्ठयाव्युता ॥ ३९ ॥ कस्त्वा ॥ सुत्योमदानुस्मर्हिष्ठीसत्सुदब्धसः ॥

कम् चित्रः चायनीयःइन्द्रः आभुवत्भूयात् आकारोष्ठणसहमंघ्रते । सदाहृधः सदाकालं-
 वईयिता । सखाच कथाचनाम गचिष्टया गचीतिकर्मनाम मतुव्लोपः । अतिशयेनकर्मवत्या
 अष्टताकर्मणा सदाहृधःसखा भूयादितिवर्तते ॥ ३९ ॥ कस्त्वा । कानामत्वाम् मत्सत्मादयति ।
 सत्यःअनितयः मदानांमवेसंहिडः अतिशयेनमदजनकः । अन्वसःसामस्यस्वभूतोंगः येनसत्तःस-

नृत्वम् । दृढाचित् दृढान्याप्यसुरदृन्दानि । आरुजि आरुजसिचूर्णयसि वसुचददासीतिशेषः ।
 यद्वा दृढान्यापिसवर्णं प्रभृतीनि चिरकालस्थायीनिवसूनिआरुजसिचूर्णं यसिदानाय ॥ ४० ॥ अभी-
 युण । अभिमुख्ये नच सुष्ठुच । नःअस्माकंसखीनाम् अवितापालयिता । जरितृणास्तोस्तृणाञ्च
 अस्माकम्पालयिता किञ्च । शतंभवासिशतधाभवसि हेइन्द्र जतयेअवनाय रक्षणाय । प्रकृत-
 दृढाचिंदारजेव्वसुं ॥ ४० ॥ अभीपुणः ॥ *अभीपुणः सखीनामविता
 जरितृणाम् ॥ श्रुतस्मभवास्यतये ॥ ४१ ॥ युञ्जायञ्जावः ॥ युञ्जायञ्जा
 वोऽञ्जुग्नयेगिरागिरावुदक्षसे ॥ प्रप्रवयसुभृतञ्जातवेदसम्प्रियस्मि
 त्वादस्माकमेवसखीना जरितृणाञ्च ॥ ४१ ॥ यज्ञायज्ञावः । आग्नेयस्रग्वः । तत्रहे दृहत्वौ-
 दृतीयासतीहृहती । यज्ञायज्ञस्रसाम्नोयोनिः यज्ञेयज्ञे इतिसप्तम्येकवचनस्य आआदेशः वीग्सा-
 याम् । व इतियजमानविषयम युप्रर्द्यम् अग्नयेअग्निमिति विभक्तिव्यत्यय. वाक्यसंबन्धात् । गिरा-
 गिराच । तथातथाच गिरावाचास्तुतिलक्षणा दक्षसे । दक्षसमितिसन्नति. । दक्षवल्गमुत्सा-

* पित्राप्तोमम्पिनामुत्सलस्यामयोभुवनूरुणे शमीवित्वादिमुखेण अभीतीकारस्यपुकारिपरदेघाभवतितेनअभीपुण इतिसिद्धम् ।

हवन्तम् अग्निविशिष्यणश्चेतत् । प्रप्रःप्रसमुपोदःपादपूरणमित्यभ्यासः शिंसिपत्याख्यातेनसंबन्धः प्रशंसिपंवयम् अहमितिवचनव्यत्ययः । असृतममरणधर्माणम् जातवेदसंजातप्रज्ञानम् । प्रियंमिब्रन्नमितमेव । अथवाक्थयवयासदानुपूर्वी । अहंयज्ञेयज्ञे वःयुष्मदर्थे अग्निन्दचवन्तं तयातयाचस्तुल्याप्रशंसिषम् अमृतञ्जातवेदसं प्रियंमिब्रन्मिव ॥ ४२ ॥ पाहिहिनः । गोपायवः अस्मान् । हेअरुने

त्रन्नशर्दसिषम् ॥ ४२ ॥ प्राहिहिनं ÷ ॥ प्राहिहिनोऽअगनुऽएकंयाप्राहृद्युतद्वितीयया ॥ प्राहिगीन्भिस्तिष्ठभिरेज्जामिपतेप्राहिचतुस्तुभिर्व्वंसी ॥ ४३ ॥ सुज्जोर्नपातम् ॥ सुज्जोर्नपातुः सहिनायमंस्सुयुद्दंशिंमहुव्वयदा

एकायागिरा ऋलक्षणया । प्राहृतगोपायच द्वितीयया द्वाभ्यांगीर्भासृग्यजुर्लक्षणाभ्राम् । पाहिचगीर्भिः तिसृभिः स्तुतिभिः । हेज्जामिन्नानापते प्राहिचतुस्तुभिःगीर्भिः । ऋगाद्यास्तिष्ठः गयपद्यक्वालक्षणचतुर्यागीः । हेवसीवासयितः ॥ ४३ ॥ ऊर्जोर्नपातम् । सत्वं हेअश्वर्यो ऊर्जोर्नपातम् ऊर्जगर्भेनापउच्यन्ते । ताम्रश्रीपधिवनस्सतयोजायन्ते तेभ्राएजायतेद्वत्यपांपैत्रोग्निः ।

तम् । हिन । हिन । तर्पय । अथम् अस्मयुः । अथं हि अग्निः अस्मान्कामयते । अतीवयञ्च । दाशेम-
संकल्पं कुर्याम । हव्यदातये । हविषोदानाय । सुवह्वजिष्वविता । यतीयम्वाजिष्वन्नेपुविपयभूतेपु
अवितागोप्ता । भुवत्भुवति । भुवद्भुधे वर्धनाय च भवति । उत अपि च । तातातनूनां शरीराणाम्
वहुवचनोपदेशात्भार्यादिशरीरग्रहणम् यतएवम् अतः जर्जोनिपातं हिनइतिसंवन्यः । एवमाट्ट-

तये ॥ सुवह्वजिष्वविताभुवह्वुधऽउतत्त्रातातुनूनाम् ॥ ४४ ॥ संवृतसु
रुसि ॥ परिवत्सुरुसोदावत्सुरुसोह्वत्सुरुसिष्वत्सुरुसि ॥ उपसंस्तेक
ल्पन्तामहीरुत्त्रास्तेकल्पन्तामर्हसुसास्ते कल्पन्तामसास्तेक

रविप्रकर्षेण विपममन्ताव्याख्येयाः ॥ ४४ ॥ संवत्सरोसि । सञ्चितोग्निरनेनवयुषा अभिष्टयते ।
पञ्चसंवत्सरमयं युगाधरं प्रजापतिमितियदुक्तं ज्योतिः शास्त्रे तदिहोच्यते । हे अग्ने यस्त्वं संवत्सरोसि ।
सर्वस्य सरितासि न चत्वामन्य, सारयति । यच्च त्वमपरिवत्सरोसि यच्च इदावत्सरोसि इदा इदानीमि-
तिसमानार्थो । यच्च इद्वत्सरोसि इदिति निपातः । यच्च वत्सरोसि निर्विशेषेण तस्य ते भवत, उपस, कल्प

नां कृपाभवन्वययत्नेन । एवम् अह्नोरात्राः अर्द्धमासा मासाः ऋतवश्च संवत्सरश्चकल्पताम् । त्वच्च
 प्रेत्यैप्रगमनाएत्वी आगमनाय मंचाञ्चप्रसारयच । समंचप्रचसारयच । स्नेच्छयासंकीचविकाशधर्मा-
 भनेत्यभिप्रायः । सुवर्णाचिदसीत्याकृतिवचनम् तथादेवतया वाचासहितः । अङ्गिरस्वत् प्राणब्रुव-
 ल्पन्तामृतवर्स्तेकल्पन्तां संवत्सुरस्तेकल्पताम् ॥ प्रेत्याऽएत्युसञ्चा
 ब्रुप्रचसारय ॥ सुपर्णाचिदसितया देवतयाङ्गिरुस्वदूध्रुवः सीद ॥ ४५ ॥ [११]

इतिसंहितायांसप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ध्रुवः शाश्वतिकः सीद अवस्थानंशुक ॥ अभित्वागूरुनोनुमद्भत्वादिपरमिष्टापश्यत् ॥ ४५ ॥

इतिव्वटकृतौ मंत्रभाष्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

(१) हीताय च तसमिधेन्द्रम् । सौत्वा मथ्यामेन्द्रस्य पशोः प्रयाजप्रैपाः । एकादशे एन्द्रनिर्वोप्रथमस्येत्येन्द्राः । आप्रीदेवतासु इन्द्रस्यैव विभूतय इति ॥ हीताय च त् देव्यौ हीताय च त् । समिधा इन्द्राकाष्ठेन हविर्भूतेन । समिधा वासाहितम् इन्द्रम् य इन्द्रः त्विपुस्थानिषु समिध्यते । प्रथमत्वावत् इडस्यैपृथिव्या य अनायप्रदेशे समिध्यते अन्वात्मना द्वितीयविद्युदात्मना समिधयते ।

* हीताय च त् ॥ हीताय च त्समिधेन्द्रमिडस्पृदेनाभांपृथिव्याऽअधिं ॥ द्विवोष्वऽम्नुं त्समिधेध्यत् ॥ श्रीजिष्ठश्चर्षणीसहुं वित्वाज्यं

नाभौ पृथिव्याऽअधि पृथिवीशब्देनान्तरिक्षमुच्यते । नाभिभूते च अन्तरिक्षप्रदेशे अधेऽपरि ततः तृतीयमादित्यात्मना दिवः, द्युलाकस्य वर्ष्मन्वर्षिष्ठे प्रदेशे समिधयते एवं चिस्थान इन्द्रः रूयते । यश्च श्रीजिष्ठः अतिगयेनवली । केषांमर्धा । चर्षणीसहाम् चर्षणयोमनुष्याः तान्ये महन्तश्चभिभवन्ति ते चर्षणीसहः देवाः तेषां चर्षणीसहं देवानांमर्धा । सचैज्यमानो विसुपिवतु स्वमंशमा

(१) इन्द्रमिड नो वामर्षिकोऽध्याय इति कात्यायनोक्ते अयमध्याय सौत्वा मथी मन्वन्वी सौत्वा मथ्यन्तु भूतयोरेन्द्रवायो धस्याराद्यन्तपशो प्रयाजानुयाचनैरूप नतश्च प्रजापत्यस्त्रिभरद्धत्तोऽध्यायस्य ऋषयः ।

० हीताय च देकादशदेवर्षिर्हर्षादिगणुनरथेव चत्वारः पट्चत्वारः ४० मत् ।

ज्यस्य । त्वमपि इमनुष्यहोत. यज ॥ १ ॥ हीतायद्यत्तनूनपातम् आप्रीदेवताभिप्राय सिन्द्रा-
 निप्रायंवा । सहिमरीचिः पीबः । दैव्योहीतायजतु तनूनपातमिन्द्रम् जतिभिरवनैः सहितम्
 जेतारमययज्वनाम् अपराजितम् इन्द्रदेवंदानादिगुणयुक्तम् स्वर्विदम् । स्वर्गवेत्तिजानाति
 स्वर्गवायिद्यतेइतिस्वर्वित् तंस्वर्विदम् । केनयजतु । पथिभिर्मधुमत्तमैः । पथिशब्देनात्रह-

स्युहीतुद्वयंजं ॥ १ हीतायद्यत्तनूनपातमूतिभिः ॥ हीतायद्यत्तनून
 पातमूतिभिर्जंतावुसपराजितम् ॥ इन्द्रेन्दुवत्सुव्विदम्पृथिभिर्भूम
 धुंसत्तमैर्नरुश्रुसेनतेजंसुव्वित्वात्तज्यस्युहीतुद्वयंजं ॥२॥ हीतायद्यत्तदि

वीथ्युच्यन्ते तैर्हिस्वर्गं लोकंप्रतिपतन्तियजमानाः । हविर्भिःमधुमत्तमै रतिशयेनरससंयुक्तैः ।
 कथंभूतमिन्द्रम् । नरागंसिन यज्ञेनसहितम् तत्तनूनपात् नरागंसावेकस्मिन्प्रयाजिपठिता
 वतउभयवानयंप्रयाजः । तेजसाच्च सहितमिन्द्रयजतु । सचेजमानोवित्तुपिवतु आजगस्यस्व-
 मगंस्त्वमपि इमनुष्यहोतयंज ॥ २ ॥ हीतायद्यत्तदिडाभिरिन्द्रम् । दैव्योहीतायजतु इडभिः

प्रयाजदेवतयासहितमिन्द्रम् ईडितंस्तुतम् आशुह्वानमाह्वयमानं यजमानेनेकशः । अमर्त्य-
 ममरणधर्माणम् । सचैजामानः देवः द्युस्थानद्वन्द्वः । देवैः द्युस्थानैः सवीर्यैः समानवीर्यैः ।
 वचहस्तः । पुरन्दरःपुरान्दारयिता । वेतुपिवतु आज्यस्यस्वमशंत्वमपि हेमनुष्यहीतयंज ॥ ३ ॥
 हीतायचवर्हिषीन्द्रम् । दैव्योहीतायचतु वर्हिषीन्द्रम् वर्हिषिप्रयाजदेवतायांस्थितमिन्द्रम् । यज्ञ-

डाभिरिन्द्रम्॥ हीतायचुदिडाभिरिन्द्रमीडितमाशुह्वानुममस्य
 म॥ दुर्वोदेवैःसवीर्युर्व्वज्रहस्तःपुरन्दरोज्वेत्वाज्यस्यहीतुत्यंजं॥३॥
 हीतायचहुर्हिषीन्द्रम् ॥ हीतायचहुर्हिषीन्द्रनिषहुर्व्वुषुभन्नर्याप
 सम् ॥ व्वसुभीकुद्वैरादिर्यैः सुयुग्भिर्बुर्हिर्हिंरासद्वेत्वाज्यस्यहीतु

साधनेपात्रप्रयाजदेवतावर्हिः । कथंभूतमिन्द्रम् निषह्वरमनिकुर्वतां वरमत्कृष्टम् । द्रुपभंवर्षि-
 तारश्च नर्यापसम् नर्यापसम । नृशोमनुष्येभ्योहितंनर्यंनर्याम् अपःकर्मयस्यसनर्यापाः तंनर्यापस-
 मिन्द्रम् । सचैज्यमानः वसुभिःरुद्रैःआदित्यैः । सयुग्भिःसमानयोजनैः वर्हिः आसदत् । आसी-

दत्त्वितलकारव्यत्ययः । वित्तुपिवतु आज्यस्यस्वमगम् त्वमपिहेमनुष्यहीतर्यज ॥ ४ ॥ हीतायज-
 दीजोन । देव्योहीतायजतु । श्रीजः नद्रतिसमुच्चयार्थीयोनिपातः । श्रीजस्यवीर्यसहस्रद्वारश्च
 इन्द्रियगरीरमनोवलान्यपिसमुच्चितानि । कस्माद्धेतोरितानियजतु । यतएतानि इन्द्रमवर्द्धयन्
 वर्द्धयन्ति । इदानींनयस्तुल्यहारःस्तीति । एवमनेनकर्मणा कृतकृत्या.हारः । सुप्रायणाःसुप्रग-

दर्यजं ॥ ४ ॥ हीतायजुदीजोनञ्जीर्युं ऽसह्रीह्वारुऽइन्द्रंमवर्द्धयन् ॥ सुप्रा-
 युगाऽश्रुस्मिन्द्युञ्जन्नेव्विश्रयन्तामृतुह्वधीह्वारुऽइद्रायमीढपुब्बयन्वा
 उज्यंस्युहीतुर्थजं ॥ ५ ॥ हीतायजदुषेऽइन्द्रंस्य ॥ धेनुसूदधेसातरा

मनाः अस्मिन्यङ्गे विश्रयन्ताम् विश्रिताभवन्तु । ऋताह्वधःसत्यह्वधीवा । यज्ञह्वधीवा इन्द्रायइन्द्रार्थम्
 कथम् भूताय । मीढुषेस्ती व्यस्तुपिवन्तु आज्यस्वमगं त्वमपिहेमनुष्यहीतर्यज ॥ ५ ॥ हीतायजदुषे ।
 देव्योहीतायजतु । उपे नत्तोपासावितिप्राप्ते पूर्वपदलोपश्चान्दसः । इन्द्रस्यधेनुं मुदुधेगीभनदो-
 हने मातरामातरी । महोमहत्थौ । तैवेज्यमाने सवातरीवाटशब्दोवत्सवचनः समानीवाताव-

त्सः ययोस्तेसवातरौ । नकारउपसार्थीयः । एकशिशुकीङ्कवगावीतेजसावत्समिवङ्कद्रम् अर्चयताम् ।
 वीताम्पिवताम् आज्यस्यस्वसंगत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ६ ॥ होताय च द्वैव्या होतारा । द्वैव्यो हो-
 तावजतु द्वैव्यो होतारौ । भिषजाभिषजौ देवानां विद्वौ । सखायासखायौ समानख्यानौ । यौ च-
 हृत्पिपा इन्द्रम् भिषज्यतः । यौ च कवीक्रान्तदर्शनौ यौ च देवौद्युस्थानौ यौ च प्रचेतसौ प्रकृष्टज्ञानौ-

सुहो ॥ सुवातगौ न तेजं साव्वत्समिन्द्रं मवर्द्धतां व्वीतामा उच्यं स्युः हीतु
 र्यजं ॥ ६ ॥ होताय च्छुहैव्या होतारा ॥ भिषज्जासखायाश्चुविषेन्द्रं
 स्मिषपञ्ज्यतः ॥ कुवीद्वैवौ प्रचेतसु विन्द्राय च्छुहैव्याऽङ्गिन्द्रयं व्वीतामा
 उच्यं स्युः हीतु र्यजं ॥ ७ ॥ होताय च्छुहैव्याऽङ्गिन्द्रयं व्वीतामा

यौ च इन्द्राय इन्द्रइति विभक्तिव्यत्ययः । धत्तः स्थापयतः इन्द्रियं वीर्यम् । तौ चिज्यमानौ वीताम्पि-
 वताम् आज्यस्य स्वसंगत्वमपि हेमनुष्यहोतर्यज ॥ ७ ॥ होताय च्छुहैव्याऽङ्गिन्द्रयं व्वीतामा
 वीपसः नकारो भिन्नक्रमः समुच्चयार्थीयः । भेषजञ्च ये च त्रयो लोकाः विधातवः । अग्निवायुसूर्यास्ते-

पांघातवः अपसः । अपद्रुतिकर्मनाममत्वर्थीयलोपः । अपस्विनः कर्मवन्तः । शरीतोष्णवर्षादी-
निहितेपा ङ्कर्मणि । तांश्चहोतायजतु । कतमास्त्रिसीदेव्यः इडासरस्वतीभारतीच । महीःम-
इतीः इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्यपालयित्रीः हविष्मतीः हविषासंयुक्ताः । ताश्चिज्जप्रमानाः व्यन्तुमिवन्तु आजग-
स्रस्वमगंत्वमपि हेमनुष्यहोतार्यज ॥ ८ ॥ होतायज्ञत्वष्टारमिन्द्रम् । दैव्यौहोतायजतु । त्वष्टारस्म-

दुवीर्नभेपुजन्वयस्त्रिधातवोपसुऽइडासरस्वतीभारतीमुच्चीः ॥ इन्द्रे
पत्नीर्हृविष्मतीर्व्यन्वाज्ज्य'स्यहोतार्यज ॥ ८ ॥ होतायंश्चुस्वष्टा
रुमिन्द्रम् ॥ होतायश्चुस्वष्टारुमिन्द्रं देवस्मिप्रजं स्युयजं हृतृप्तिश्च
यम् ॥ पुरुर्पं सुरेतं समुघोनुमिन्द्राय त्वष्टादधदिन्द्रियाणि व्वत्वा

याजदेवताम् । इन्द्रमृद्दिपरमैश्वर्ये त्वष्टाचिन्द्रः सामानाधिकारखात् । देवन्दानादिगुणयुक्तम
भिपजमिन्द्रस्य । सुयजम् । साधुयष्टव्यम् अक्लेशयागम्बा । हृतृत्रियम् आजगहविक्काहिप्रयाजाः ।
पुरुर्पं बहुरूपम् सुरेतसंगीभनरेतस्कम् मघोनंमघवन्तं धनवन्तम् । सचिज्जप्रमानस्त्वष्टाईद्राय

इंद्रे इति विभक्तिव्यत्ययः दधत्स्थापयत् इंद्रियाणि वीर्याणि । वेत्तुचपिवतुच आजग्रास्यस्वमंशं त्वम-
 पिष्टिमनुष्यहीतयज्ञ ॥ ९ ॥ हीताय च हनस्यति म् । दैव्यो हीतावनस्यति यजतु । शमितारं हविषा सं-
 म्कतारम् शतक्रतुस्वहृकर्मणिम् । धियो ज्योष्टारम् बुद्धेः कर्मणो वासवितारम् । इंद्रियवीर्यात्म-
 कम् सचेजमानः । मध्वासमञ्जन् मधुस्वादुना घृतसमञ्जन् यज्ञसंमृष्टीकुर्वन् । पथिभिः सुगेभिः
 ज्युष्यं स्युहोतुर्ध्वजं ॥ ९ ॥ हीताय च्छुह्वनुस्पतिं ऽशमितारं म् ॥ हीता
 य च्छुह्वनुस्पतिं ऽशमितारं ऽशुतक्त्तुन्धियो ज्योष्टारं मिन्द्रियम् ॥ मद्
 ध्वासमञ्जन् पथिभिः सुगेभिः स्वदांति युज्यन्मधुना घृतेन त्वेत्वाज्यं
 सुहोतुर्ध्वजं ॥ १० ॥ हीताय च्छुदिन्द्रुः स्वाहा ॥ हीताय च्छुदिन्द्रुः

मागैः गोभनगमनैः । स्वदाति यज्ञम् । स्वदातिः प्रापणार्थः । प्रापयतु यज्ञं देवाननु मधुना मधुस्वा-
 दुना घृतेन सहितम् । वेत्तुचपिवतुचाजग्रास्य स्वमंशं त्वमपि ह्ये मनुष्यहीतयज्ञ ॥ १० ॥ हीताय च्छु-
 दिन्द्रम् । दैव्यो हीयजतु इंद्रम् । स्वहाजग्रास्य स्वाहाकारिणाजग्रादेवतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहा-

मेदसः । स्वाहाकारिणमेदोदेनतानाञ्च संस्थाङ्करोतु । स्वाहास्तीकानाम् स्तीकार्विदेवः । स्वाहाकारिण चस्तीकदेनतानांसंस्थां करोतु । स्वाहा स्वाहाकृतीनाम् स्वाहाकारिणचस्वाहाकृतिदेवतानांसंस्थां करोतु । स्वाहादेवाञ्जप्रपाञ्जुपाणाइंद्राजाम्ना । प्रयाजानुयाजावैदेवाञ्जप्रपाः । स्वाहाकारिणवैदेवाञ्जप्रपाः । प्रीयमाणावाइंद्र । आजप्रसप्रवेत्तु स्वसंशपिवत्तु त्वमपिहिम-

स्वाहाज्यस्यस्वाहुमेदसुः स्वाहास्तीकानां स्वाहास्वाहाकृतीनां
स्वाहाहुव्यसूक्तानाम् ॥ स्वाहादेवाऽश्वाज्यपाञ्जुपाणाऽइन्द्रा
ज्यस्यव्यन्तुहीतुर्वजं ॥ ११ ॥ [११] देववर्हिःरिन्द्रैःसुदेवन्देवैर्वीर
वत्स्तीर्णव्वेद्यांमवर्द्धयत् ॥ व्वस्तौर्व्वुतमप्राक्तौर्व्वृतं गुयाबुर्हिष्मसुतो

नुव्यधीतर्यज ॥ ११ ॥ देववर्हिः । एकादशानुयाजप्रैषाः ऐन्द्राःसैवावरुणोत्रवातियज्ञसाधनभूतं वर्हि-
रिहदेवता । यद्वेवर्हिः । इंद्रमवर्द्धयदितिसंवत्सः कथंभूतमिंद्रम् । सुदेवम् शोभनादेवामरुदादयो-
यस्य समुदेवः तंसुदेवम् । देवैर्वीरवत्तु वर्हिषोविशेषणमेतत् । देवैःहविषादादृभिः ऋत्विग्भिः वीर-

वत्वीरयुक्तम् । यच्चस्त्रीर्णवेद्याम् यच्चवर्हि.वस्तोर्वृतम् अह्निलूनम् यच्चअक्तोरात्वीप्रमृतम् प्रथारि-
तम् । वस्तोरहर्वचनः अक्तोरात्रिवचनः इत्यथ्यहयम् । इन्द्रमवर्द्धयदितिसर्वचसंवधते यच्चराया-
धनेन हविलक्षणेन अन्यान्यजमानान् वर्हिषतः वर्हिषामंयुक्तान् अथगात् अतिक्रम्यगतं संस्कारो-
त्कर्षात् तद्विः वसुवनेवसुवननाथच वसुधेमप्रवसुधानाथ धननिखननाथच वेतुपिवतु । त्वच्चहे-
होतःयज ॥ १२ ॥ देवीर्दारः यज्ञाग्रहद्वारउच्यते यादेव्योयज्ञाग्रहद्वार. इन्द्रम्यामन्यामनिकर्मप्रा-

त्यंगाह्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वितुयजं ॥१२॥ देवीर्द्वारं ॥ देवीर्द्वारं ॥ देवीर्द्वारं ॥ देवीर्द्वारं ॥ देवीर्द्वारं ॥
डधुतिं श्रीर्द्वार्यासंन्नवर्द्धयन् ॥ आवुत्सेनतर्णेनकुसुरेणचमीवृतापा
प्रौसत्याम् अर्द्धयन् । याश्चसंघाते देहली कपाटपुठार्गलादि संघातेसतिवीडो दृढाः । नहिंसंघा-
तमन्तरेण तासां दृढत्वमुपपद्यते । ताद्दानीम् याश्चाभिमुख्येनस्थित्वा वत्सेनतर्णेन कर्मवमण
कुमारिण चमीवता मीड् हिंसायाम् । गत्रूणां हिंसायाम् अपयर्वाणम् रेणुशकाटम् समासपद-
मेतत् नुदन्ताम् । इतिपदानि अपनुदन्तामपनयन्त । वत्सेः पुलैश्च अर्द्धतेगल्यते पत्यतेयास्त्रिभ्यर्वा
तमर्वाणम् रेणुककाट । काटःकूपः । ककाराभ्यास.कुत्सार्थः । रेणुःपूर्णा.कुत्सित.कूपःरेणुककाटः ।

तरिणुककाटम् उपलक्षयामेतत् यज्ञभंगकराणिकूपदीनि यज्ञमार्गादपनयन्स्वित्यर्थः । वसुवननाय
वसुनिधानाय च व्यन्तुपिवन्तु त्वमपिष्टिहीतर्यज ॥ १३ ॥ देवीउपासानता । येदेवप्रौ उपाञ्चन-
त्कारादिद्य इन्द्रयज्ञेप्रयतिगच्छति वर्तमाने अह्वेताम् आहूतवत्यौवर्द्धनाय । वेचदेवप्रौ देवी-
विंगः । वसवोऽनद्रायादित्या विश्वेदेवामरुतइत्यादिकाः प्रतिअघासिष्टाम् गतवत्यौखेनसम्भोगेन ।

व्वीगाऽरेणुनांकाटन्नन्तां व्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ १३ ॥ देवी
ऽउपासानता ॥ देवीऽउपासानतोऽन्द्रयुजज्ञेप्रयुत्यह्वेताम् ॥ देवी
व्विगुऽप्रायांसिण्डाऽसुप्रौतिसुधितेव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांय्यजां ॥ १४ ॥

यद्वा । देव्यौवाएताविगीयत्यगवद्भ्रतिश्रुतिः देवीविश्रः यद्वाहूतान्ताप्यग्नून्प्रति अयासिष्टां गतव-
त्यौ अनुयाजेपुष्टितयोर्भांग इत्यभिप्रायः । येचसुप्रौतिसाधुप्रीते । येचसुधितेसाधुहिते । तेव-
सुवननायवसुनिधानाय च वीतांपिवतां त्वमपिष्टिहीतर्यज ॥ १४ ॥ देवीजाप्त्री । देव्यौजीपयित्यौ ।
इद्रानीन्द्रेयता विक्रमसः । द्यावापृथिव्यावितिवाहोरावेद्रतिवा । सस्यञ्चसमाचैतिकात्वक्यः येदे-

क्यो जीपयित्यौ । वमु धिती वमु धान्यं याते वमु नो धारयित्यौ वा । ये च देवमिन्द्रम् अर्चयन्ताम् अर्चयन्ताम् । अथात्र न्याघाद्रेपांसि ययोश्च मध्ये अथावि । युपृथग्भावे पृथक्करोतिलकारवात्ययः । अन्याएका अवाचघानिपापानि द्वेषांसि च दीर्भांग्यानि आचन्यावच्चत् वसुवार्याणियजमाना य । अन्याएकाश्चात्र चत् आत्रहति वसूनि वरीयाणि यजमानार्थम् । कथंभूते शिचिते विदिदेवी जीपौ ॥ देवी जीपौ वसुं धिती देवमिन्द्रं मवर्द्धताम् ॥ अयां व्युद्धया घाह्वप्राञ्च स्यान्न्याव्वं द्रुह्वसुव्वार्याणिवजमानाय शिचिते व्वसुवने व्वसुधेयं स्यव्वीतुं त्यजं ॥ १५ ॥ देवीऽऽकुञ्जर्जा हुती ॥ देवीऽऽकुञ्जर्जा हुती दुधे सुदधे पयसेन्द्रं मवर्द्धताम् ॥ इषुमूर्जं मुग्ध्याव्वं द्रुत्सगिधुर्दुसपीति तवेद्येतत्त्वज्ञे । ते च वसुवननायवसुधानाय च वीतां पिवतान्त्वमपि हृहोतर्यज ॥ १५ ॥ देवी-जर्जा हुती । अधस्तनप्रैपोक्ता एव देवता विकल्पः । ये देव्यौ जर्जा हुती जर्जा ह्वान्यौ दुधे दीग्घ्नी अन्यान्यम् । अनयो रनुमं भोगमिमाः सर्वाः प्रजाः । अनुसम्भुञ्जत इति श्रुतिः । सुदुधे साधु दीहने ये च पयसा इन्द्रं अर्चयन्तां मवर्द्धयताम् । ययोश्च । इषमन्नमूर्जं च तदुपसेचनं दध्यादि अन्याएकाश्चा-

वक्षत् आयहतियजमानाय । सग्धिंसपीतिमन्या अन्याअपराच सग्धिंसमानांजग्धिंपुत्रपौत्रादि-
भिः । सपीतिसमानाम्पीतिं पानञ्चुआवक्षत् । आवहतियजमानाय नवेनपूर्वदयमानिपुराणेन-
नवमधाताम् । येचदेव्यीनेनेन जर्जान्वान्येनपूर्वपुरातनमूर्जजन्वान्यम् । दयमानि दयति. रूपद-
याकर्मो । रचितवत्यौसत्यौ अधाताम् पुराणेनच जर्जाधान्येन नवमूर्जन्वानम् अधाताम् ।

मुन्व्यानवेनुपूर्वुन्द्यमानिपुराणेनुनवमधातामूर्जैमूर्जार्जुहती ऽजु
ज्जयमानेवत्रसुव्वाथ्याणियजमानायशिञ्जितेव्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वी
तांत्यज' ॥ १६ ॥ देवादिव्व्या ॥ देवादिव्व्याहीतांरादेवमिन्द्रमवद्ध

धारितवत्यौ । येचजर्जाहुती जर्जयमानेम्बीकुवाणे । वसूनिवरणीयानियजमानाय । शिञ्जिते-
धिदितवेद्येच वसुवननाय वसुधानायच वीताम्पिवताम् त्वमपिहिहीतर्यज ॥ १६ ॥ देवादिव्या ।
यीदेवौ देव्यीहंतारौ । एकःपार्थिवोग्निः एकश्चमधमः । देवमिन्द्रमवर्द्धताम यीचहताघर्ग-
सायभाटावसुवार्याणियजमानायशिञ्जितौ । अत्रम्पापंयेगसन्ति तेअत्रगंसा हताअवर्गंसायाभ्यान्ती-

हृताघण्टी । आभार्ष्टीम् आह्वार्ष्टीम् हृतवन्तीवसूनिवरणीयानि यजमानाय । शिचितीअवग-
 तार्ष्टीं तीचवसुवननाय वसुधानायच वीतांपिवता त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १७ ॥ (१) देवीस्त्रिः ।
 आदरार्ष्टीभ्यासः पतिम्ब्वानाम्पालयितारम् इद्रमवर्द्धयन् । तासांमधेभारती भरतआदित्यः

ताम् ॥ हृताघण्टीसुवाभांष्ट्वसुव्वार्योर्णियजमानायशिचिती
 व्सुवनेव्सुधेयस्यव्वीतांर्यज ॥ १७ ॥ देवीस्त्रिः । देवीस्त्रिः
 स्त्रिः देवीः पतिमिन्द्रमवर्द्धयन् ॥ असृष्टुद्भारतीदिवदृष्ट्युज्ज
 सरंस्वतीडुव्वसुमतीगृहान्वसुवनेव्सुधेयस्यव्वान्तुयज ॥ १८ ॥

तस्यइयम्भारती दिवम् अजतस्त्रगति । रुद्रैर्यज्ञं सरस्वती सरस्वतीचरुद्रैः सहितायज्ञम् अस्सृ-
 षत् । इडाचवसुमतीवसुभिः तद्वतीगृहान् अस्सृषत् । गृहशब्देनात्रायंलीकोभिधीयते लचणयापृ-
 थिवीस्थानत्वादिडायाः । ता.वसुवननाय वसुधानायच व्यन्तुपिवन्तु त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १८ ॥

देवदन्द्रः । यज्ञीदेवता देवःदानादिगुणयुक्तः यज्ञःइन्द्रः । इतिपरमैश्वर्य परमेश्वरः । नरा-
 गंस. नराश्चस्मिन्नासीनाः शंसन्तीतिनरागंसः । विवरूपाः । वरूथशब्दोऽहवचनः लीणिव-
 ल्यानि गृहाणिसदोहविधानामीध्राणियस्य सचिवरूथः । विवन्सुरः वन्सुरशब्दःसारथिस्था-
 नमचनः । व्रीणिवन्सुराणिसारथिस्थानानि ऋग्यजुःसामलक्षणानियस्य सचिवन्सुरः । देवमिन्द्रम-
 देवऽइन्द्रः ॥ देवऽइन्द्रोऽनुराशुर्दस'स्त्रिवरूथस्त्रिवन्धुरोऽदेवमिन्द्रमव-
 ह्वयत् ॥ श्रुतेनश्रितिपृष्ठानामाहितः सुहस्रेणुप्रवर्त्ततेमित्स्वावशुणे
 दंस्यहोत्त्रमहोत्तुष्टुस्प्रपतिस्तोत्त्रम् भिष्ववनादूर्ध्वठर्थवन्वसुवनेव्वसु
 धेयस्यव्वेतुयज' ॥ १९ ॥ देवीदेवैः ॥ देवोऽदेवैर्व्वन्सुप्रपतिर्हिरेणयप्रणो
 वईयत् । यद्य गतेनगितिपृष्ठानामाहितः । शतगुणोहिअग्निराधेयः तदभिप्रायमेतत् । सह-
 स्त्रेणगवांप्रवर्तते । सहस्रेणगवांयष्ट्यमित्युक्तेः । यस्यचास्य मित्रावरुणाद्भ्रातृ मित्रावरुणविवहो-
 त्रमर्हतः । ब्रह्मस्पतिश्च स्तोत्रमौद्गावमर्हतः । अश्विनौच आर्ध्वयवमर्हतः । सवसुवचनाय
 यमुधानायच वेतुपिवत् त्वमपिहेहोतर्यज ॥ १९ ॥ देवोदेवैः । यूपउच्यते योदेवोऽनस्यतिः

देवेरेवहिरख्यपुर्णः देवाःसौवर्णीनिपुर्णीनियस्यसतयोक्तः । मधुशाखः मधुरसवतीशाखायस्य
समधुशाखःदेवैरेव । सुपिप्पलः साधुफलोदेवैरेव । देवमिन्द्रमवर्द्धयत् यच्चदिवम् अग्रेणअसृजत्
सृगति । आग्रन्तरिचम्सृजदित्यनुषङ्गः । मधुनेतिशेषः साकांचत्वात् । पृथिवीमदृहीत्
पृथिवीम्उपरणेतिशेषः षड् हीत्दृढामकरोत् सवनस्पतिः वसुवननायवसुधानायच वेतुपिवतु ।

मधुशाखःसुपिप्पलीदेवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ दिवमग्रेणासृज्युदान्तरि
चमपृथिवीमदृहीद्वसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयजं ॥ २० ॥ देवम्बुर्हिः॥

देवम्बुर्हिर्व्वारितीनान्देवमिन्द्रमवर्द्धयत् ॥ स्वासुस्तथमिन्द्रेणासन्नमु

त्वमपिहेहोतर्यज ॥ २० ॥ देव्वर्हिः । यद्देव्वर्हिः वारितीनाम् । वाःउदकम्द्रुगगतौ वारुद-
कमितिःस्वानयस्यतावारितय औपधयः तासामध्येदेव्वरिष्टम् । यद्वावार्यद्रतिदर्भरूपेणावस्थान
येपांतिवारितयःदर्भाः । अत्रयुतिः । तदेताभ्यामुत्युना तीत्युपक्रम्य । तस्माद्देहेकात्रापौवीम-
स्थाच्चक्तिरेद्वति अभिधीयते । तद्भमेदर्भाञ्छत्याह । वारितीनान्दर्भाणांसंघातमूलम् देवमिन्द्रम-

वर्द्धयत् । यच्चस्त्रासह्यम् साधुआस्त्रियं देवमनुयैः । यत्रच इन्द्रेण आसन्नम् आस्थितम् यच्च
अन्यात्रन्यानिहवीषिअभ्यभूत् अभिमवतीतिकालव्यलयः । तत्त्वसुवननाय वसुधानायच वेतु-
पिवतु त्वमपिहेहोतः यज ॥ २१ ॥ देवांश्चग्निः । खिष्टकृत् शोभनसिष्टं कर्तव्यमिति यस्या-

न्नयावुर्हीं ऽण्यन्भ्युभूहसुवनेव्वसुधेयस्यवेतुयजं ॥ २१ ॥ देवोऽञ्ज
ग्निः ॥ देवोऽञ्जग्निः खिष्टकृत् हेवमिन्द्रं भवर्द्धयत् ॥ स्विंष्टकृत् कुं
न्स्विंष्टकृत् स्विंष्टकृत् सुह्यकारोतुनीव्वसुवनेव्वसुधेयस्यवेतुयजं ॥ २२ ॥
अग्निमुह्यहीतारमहृणीतुायं त्यजमानुः पचुन्पक्त्वीः पचंन्पुरो
डाशं भुवद्घ्ननिन्द्रायच्छागंम् ॥ सुपुस्त्याऽञ्जुह्यदेवोव्वनुस्पतिरभवुदि

यमधिकारः देवंच इन्द्रमवर्द्धयत् । यच्चस्विष्टं कुर्वन् खिष्टकृतनामभूतः सः । खिष्टं साध्विष्टम् अद्य
अग्निन्कर्मणि कारोतु नोन्माकम् अपिच वसुवननाय सुधानायच वेतुपितु त्वमपिहेहोतयज ॥ २२ ॥

अग्निमद्य । व्याख्यातः प्रैयः ऐन्द्रएकः पशुरिति विशेषः ॥ २३ ॥ होताय चत् । इन्द्राय वयो-
 धसे । पशुसंस्कारश्चैन्द्रः । तत्रैतैप्रैयाः अतः प्रयाजदेवताऽ विरोधिनयथैन्द्राः संपद्यन्ते तथा-
 व्याख्यायन्ते । देव्यो होताय जतु । समिधानमग्निम् । महच्चयशः अग्निमसम्बन्धि । सुसमिद्धं
 न्द्राय च्छगिने ॥ अद्युत्तमैदुस्तः प्रतिपचुताग्रं भौदवैष्टधत्पुरोडा
 ग्रैने ॥ त्वासुद्यऽऽर्षे ॥ २३ ॥ [१२] होताय चत् ॥ होताय चत्स
 सिधानमुहव्याशुः सुसंसिद्धं वरेणयसुग्निमिन्द्रं ब्वयोधसंस् ॥ गायत्री
 च्छन्दऽङ्गुन्द्रियन्त्वा विङ्गां ब्वयोदधुह्वेत्वाज्जैरसृष्टुहोतुर्थ्यजं ॥ २४ ॥

वाग्निमेव । वरेण्वरणीयं चाग्निम् । इन्द्रं च वयोधसम् वयः अघातत्रयमस्मिन्निति वयोधा संव-
 योधसम् वयमः आयुषोवाधारयितारम् । किं कर्यं देव्यो होताय जतु । गायत्री च्छन्दः इन्द्रि-
 यमपीर्यं च वायिं च गं वयश्च आयुः दधत्धारयन् इन्द्रे इत्यध्याहारः प्रकरणात् । प्रयाजदेवताय
 इन्द्रसंहिता चैतुषि मत्तु आज्यस्य स्वमंगलमपि हि मगुद्य होताय ज ॥ २४ ॥ होताय चत्तनूनात्तम् ।

दैव्योहीतायजतु तनूनपातम् उद्भिदम् उद्भिदम् उद्भिदम् । यंचगर्भम् उद्भिदितिः दधेधारि-
 तवती । शुचिपविष्वम् । इन्द्रंचयजतु वयोधसम् वयथायुधीयतेयस्त्रिन् तंवावयसोधारयि-
 तारणा । किङ्करिन्द्रेऽथीहीतायजतु । उष्णिहंचच्छन्दः इन्द्रियवीर्यचदित्यग्राहंचगांवयथायुच्च इन्द्रे-

हीतायजुत्तनूनपातमुद्भिदम् ॥ हीतायजुत्तनूनपातमुद्भिदुत्थङ्गवर्भु
 मदितिर्हृधेशुचिमुद्भिद्व्ययोधसम् ॥ उष्णिगणहुञ्छन्दः इन्द्रियन्दिन्द्रिय
 वाहुङ्गाव्वयोदधुह्वेत्वाज्ज्यस्युहोतुर्थजं ॥ २५ ॥ हीतायजुत्तुडिडिन्य
 मीडितम् ॥ हीतायजुत्तुडिडिन्यमीडितंहरत्रुहन्तंमिडाभिरीडुर्ठं

दधत् धारयन् । प्रयाजदेवताच इन्द्रसहितवितुपिवतु आग्न्यस्त्रमगं त्वमपिहमनुष्यहीत-
 र्यज ॥ २५ ॥ हीतायजुत्तुडिडिन्यम् । दैव्योहीतायजतु । इडिन्यंसुत्थम् इडितेरेन्यप्रत्थयः । इडितम्
 ऋषिभिः स्तुतम् । उत्रहन्तमम ऋतिगयेनवृत्वस्यहन्तारम् । इडाभिः प्रयाजदेवताभिः इडास्तु-
 त्यम् । इन्द्रविगेषणान्येतानि । सहः सोमंचयजतु । सहः सोमग्रव्द्वी नैर्घटुकी इन्द्रसम्बन्धा-

स्पृश्यते । इन्द्रं च वयोधसं वयस आयुषो धारयितारम् । किं कुर्वन्व्यजतु । अनुष्टुभं च छन्दः इन्द्रि-
यम् वीर्यं च पञ्चाविंशतं वयस आयुष इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाज देवता च इन्द्रसहिता वितुषिवतु
आज्यस्य स्वमंगं त्वमपि हिमनुष्यहीतर्धज ॥ २६ ॥ हीताय चत् । दैव्यो हीताय जतु । सुवर्हिषं शो-

सहस्रसोमिन्द्रं वयोधसं ॥ अनुष्टुभं च छन्दः इन्द्रियम् पञ्चाविङ्कां च
यो दधुङ्ङित्वा जज्यस्यु हीतुर्धजं ॥ २६ ॥ हीताय चत् सुवर्हिषं मपूषुषं
न्तम् ॥ हीताय चत् सुवर्हिषं मपूषुषं गवन्तु मसं र्युं ॥ सीदन्तं भुर्हिषिषिषिप्र
ये मृतो न्द्रं वयोधसं ॥ बृहती च छन्दः इन्द्रियत् । वृत्सङ्गां वयोदधुद् द्वे

भनवर्हिष्कम् । पूषणवन्तं पूषासं युक्तम् अमर्त्यं मरणधर्माणम् । सीदन्तं वर्हिषिप्रिये अश्वस्थानं कुर्वन्तं
वर्हिष्यभिरुचिते अमृते इन्द्रं वयोधसम् । किं कुर्वन्व्यजतु । बृहती च छन्दः इन्द्रियं वीर्यं च त्रिव-
त्सं चर्गाय आयुष इन्द्रे दधत् धारयन् । प्रयाज देवता चिज्यमाना इन्द्रेणासह वेतुषिवतु आज्य-
स्य स्वमंगं त्वमपि हिमनुष्यहीतर्धज । ननु प्रयाज देवताया आवधिकरणभावः केवलमुपलभ्यते-

नतु देवतात्वमिति यद्योदयेत् तम्प्रत्याह । इत्थं भूतमेव वर्षिषीदेवतात्वमित्यदोपः । तथावा-
 रामपिदेवतात्वम् ॥ २७ ॥ होताय चक्षत्रचखतीः । दैव्यीर्होताय जतु व्यचस्वतीर्व्यञ्चनवतीर्गमन-
 वतीः । सुप्रायणाः साधुप्रगमनाः ऋतावधः सत्यवधीवा यज्ञवधीवा । द्वार. यज्ञवृद्धद्वारः

त्वाज्ज्यस्युहोतुर्यजं ॥ २७ ॥ होताय जुह्व्य च स्वतीः सुप्रायुणाः ॥
 होताय जुह्व्य च स्वतीः सुप्रायुणाः ऋतावधो द्वारो द्विवीर्हिरुरग्ययी
 ब्रह्ममाणुमिन्द्रं वयोधसंम् ॥ पुष्टिञ्छन्दः ऽहुहेन्द्रियन्तुर्युवाहुङ्गाँव्व
 योदधुव्रान्वाज्यस्युहोतुर्यजं ॥ २८ ॥ होताय चक्षत्रसुपेभंसासुशि

द्वितीयवहुवचनानान्येतानिपदानि । देवीर्यज्ञफलदात्रीः हिरण्मयी अविनाशिनोः । तथा । ब्रह्मा-
 णंपरिवृढम् इन्द्रं वयोधसम् आयपोधारयितारम् च यजतु । पत्तिञ्छन्दः । इहेत्यभिनयदर्शनम् ।
 इहास्मिन्निन्द्रे इन्द्रियवीर्यं च तुष्यं वाहं गां च आयुञ्चदधत् धारयन् सेन्द्राहारश्चेज्यमानाव्यन्तु
 पिवन्तु आज्यस्य स्वमंगत्वमपि हेमनुष्यहोतुर्यज ॥ २८ ॥ होताय चक्षत्रसुपेभंसा । दैव्योहोताय-

जतु सुपेगसामुपेगसौपेगद्रतिरूपनाम । सुरूपे । सुशिल्पे । यद्वैप्रतिरूपं तच्छिल्पम् अन्यो-
 न्यं प्रतिरूपे । बृहतीमहन्त्यौ उभेनक्तोपासार्नं । समुच्चयार्थोयोनकारः उभेअपिनक्तोपासौ ।
 नक्ताचराविः उपाशचराचैरपरकालः । दर्गतेद र्गनीये । विश्वं सर्वात्मकमिन्द्रं ययोधसम् आयु-
 लपि ॥ बृहतीऽउभेनक्तीप्रासानदंशुतेव्विप्रप्रवृमिन्द्रं व्वयोधसु ॥
 त्रिण्टभुच्छन्दऽडुहेन्द्रियम्पष्टुवाहुङ्गाँव्वयोदधंहीतामाज्ज्यस्युह्यो
 तुज्जं ॥ २६ ॥ हीतायद्युत्प्रचेतसादेवानां सुतुमंथ्यशुहीतागुदैब्बया
 कुवीसुयुजेन्द्रं व्वयोधसम् ॥ जगतीञ्छन्दऽइन्द्रियमंनुङ्गाहुङ्गाँव्वयो
 योधारयितारश्च यजतु । किं कुर्वत्यजतु । विष्टुभंचकन्दः इहइद्रेइन्द्रियंच वीर्यंपष्टवाहं गांच-
 वय आयुश्चदधत् धारयन् । नक्तोपासौसिंद्रेचेज्यमाने वीतांपियतामाज्जस्य स्वमंशंत्वमपि
 इमनुप्यहीतर्यंज ॥ २६ ॥ हीतायद्यत्तसा । देवोहीतायजतु प्रचेतसाप्रकृष्टज्ञानी । यीच-
 देवानामुत्तमं यगः पश्वी । पुञ्जीकृतय होतारौदिश्यौ अयंचाग्निरसौचमध्यमः । कवीक्रान्त-

दर्शनौ । सयुजासह योगिनौ इंद्रश्चवयोधसम् आयुषोधारयितारम् । किङ्कर्तुं नैव्योहो-
 तायजतु । जगतीञ्छन्दः इंद्रियं वीर्यं च । अण्डाहं च गां वयः आयुश्च इंद्रे दधत् धारयन् । तीच-
 दैव्यौ होतारौ सिं द्रा वीजप्रमानौ वीतांपिवता माजस्रस्वर्गशं त्वमपि हेमनुष्यहोतार्यं ज ॥ ३० ॥
 होतायज्ञपेशस्वतीः । दैव्योहोतायजतु पेशस्वतीः रूपसमृद्धाः तिस्रो देवीः हिरण्ययीः हिरण्यवा-

दधं ह्रीतामाज्यस्य होतु र्यं जं ॥ ३० ॥ होतायज्ञुत्पेशस्वतीस्तिस्रः ॥

होतायज्ञुत्पेशस्वतीस्तिस्रो देवी हिं राययीर्भारतीर्ष हुतीर्भुहीः प्रति
 मिन्द्रं वयोधसंम् ॥ विराजञ्छन्दः इंद्रुहेन्द्रियं धेनुङ्गान् न्ववयोदधुद्वाप्नुवा

लङ्कतगरीराः । भारती भरतआदित्यः तस्य भारती । बहुवचनमिडासरम्बत्युपलक्षणार्थम् । बृहतीः
 प्रभावतः महत्यः आदित्येन्द्राग्निसंबन्धात् । पतिम्पालयितारम् इंद्रञ्च वयोधसम् आयुषोधारयितारम् ।
 यजतु । किं कुर्वन् यजतु विराजञ्छन्दः ब्रह्मस्मिन्निद्रुद्रे इंद्रियं वीर्यं च । धेनुङ्गानं नकारः समुच्चयार्थीयः ।
 धेनुश्च गां वयसायुश्च दधत् धारयन् । तिस्रो देव्यश्च सेन्द्रा इंद्रज्यमानाः व्यनुपिवन्तु आज्यस्य स्वसंशतव-

मपि हेमनुष्यहीतर्षज ॥ ३१ ॥ हीताय च त्सुरे तसम् । दैव्यो हीताय जतु सुरे तसं स्वष्टारम् ।
शोभनं हि रे तस्त्वष्टुर्जगदुत्पत्तिवीजत्वात् । पुष्टिं वर्द्धयितारम् । रूपाणि विभक्तं पृथक्कपुष्टिम् । जाति-
पुरुपाणि पुष्टिञ्च पृथक्धारयन्तम् । इंद्रञ्च वयोधसम् आयुषीधारयितारं यजतु । किंकुर्वन्यजतु
द्विपदञ्च कन्दः इंद्रियं वीर्यम् उजाणङ्गानं नकारः समुच्चयार्थीयोभिन्नक्रमः । उजाणञ्च गाम् वय-
उच्यं सु हीतुर्षजं ॥ ३१ ॥ हीताय च त्सुरे तसु न्त्वष्टारम् ॥ हीताय च
तसुरे तसु न्त्वष्टारं म्पुष्टिं वर्द्धनं रूपाणि विवर्द्धतु म्पुष्टुवपुष्टिं तु मिन्द्रं व्व
योधसंम् ॥ द्विपदुञ्च कन्दं इंद्रियं चामुक्षाणङ्गान् व्वयोदधु द्वित्वाञ्ज्यं सु ही
तुर्षजं ॥ ३२ ॥ हीताय च त्सु न्त्वष्टारं म्पतिं ऽशमितारंम् ॥ हीताय च त्सु न्त्वष्टारं म्प
आयुषं इंद्रे दधत् धरयन् । त्वष्टा च सेन्द्रः ईज्यमानः वेतुपिवतु आज्यस्य स्वसंशंत्वमपि हेमनुष्य-
हीतर्षज ॥ ३२ ॥ हीताय च त्सु न्त्वष्टारं म्पतिं । दैव्यो हीताय जतु वनस्पतिं शमितारं हविषः संस्कर्तारं
शतक्रतुं बहुकामाणम् । हिरण्यपर्णम् सुवर्णं मयपन्नम् । उक्थिनम् । वचपरिभाषणो अस्य उच्यते

वचनवन्तयज्ञवन्तवा । रगनाविभ्रतम स्वरूपानुवादः । यूपेहिपशुवन्वनाथरज्जुर्वधती । वशि-
 कान्तस्रगस्रजनीयम् । इंद्रस्रवयोधसमायुषोधारयितारंयजतु । किंकुर्वन् देव्योहीतायजतु । वन-
 ककुभस्रच्छन्दः इहेद्रेइद्रियवीर्यस्र वशां वन्ध्याविहतङ्गर्भातिनीस्रगां वयश्चायुञ्च दधत्धारयन् । वन-
 स्सतिथ सेन्द्रैज्यमानः वेतुपिवतु आज्यस्र स्वसंशंत्वमपिहेमनुष्यहोतर्यज ॥ ३३ ॥ हीतायज-
 तिंशसितारंश्रुतक्त्रुं तुं हिरण्यपर्णमुक्थिनं रशुनाम्बिभ्रन्त्रे तं वृशि
 रभगुमिन्द्रैव्वयोधसम् ॥ कुकुभुच्छन्दः इहेद्रियं व्वशां व्विहत्तङ्गां व्वयो
 दधुहेत्वाज्यस्य हीतुर्ध्वज ॥ ३३ ॥ हीतायजुत्स्वाहाकृतीरुग्निम् ॥
 हीतायजुत्स्वाहाकृतीरुग्निङ्कुहृपतिरभृथुगवरुणभ्रभृजङ्कुविड्जुत्
 त्स्वाहाकृतीः । देव्योहीतायजतुस्वाहाकृती प्रयाजदेवताः । अग्निस्रगृहपति पृथक्यजतु ।
 वरुणञ्चभेषजम् । तथा कविंक्रान्तदर्शनं जत्रम्रहाराद्रचितारम् इंद्रस्रवयोधसमायुषोधारयि-
 तारम् यजतु । किंकुर्वन्त्यजतु अतिच्छन्दस्रच्छन्दः इन्द्रियस्रवीर्यं दृहत्स्रहत् ऋत्सञ्चगां वय-

आयुश्च इंद्रे दधत्धारयन् । सेन्द्रश्च प्रयाजदेवता इंजप्रमाना व्यन्तुपिवन्तु आजगम्य स्वमंगन्त्वमपि
 हेमनुष्यहीतर्यज ॥ ३४ ॥ अथ वयोधसो नुयाजपैपाः । देवं बर्हिः यत्देवं द्योतनं बर्हिः । वयोधस-
 मायुषो धारयितारं देवं दानादिगुणयुक्तम् इंद्रम् अर्चयत्किं कुर्वन् । गायत्याकृन्दसा इंद्रियवी-
 मिन्द्रं व्वयोधसं ॥ अतिं च्छन्दसु च्छन्दं इंद्रिन्द्रियस्वहृद्दं प्रभङ्गं व्वयोद
 दूष्यन्त्वा ज्ज्यस्युहोतुर्द्वयं ॥ ३४ ॥ [११] देवस्त्वर्हिः ? ॥ देवस्त्वर्हिः ॥
 योधसं देवमिन्द्रं मवर्चयत् ॥ गायत्रा च्छन्दं सेन्द्रियञ्च क्षुरिन्द्रे व्वयोद
 धं ह्वसुर्वने व्वसुधेयं स्ववेतुवजं ॥ ३५ ॥ देवीर्द्वारं ॥ देवीर्द्वारो व्वगुष
 र्यञ्च नुश्च इंद्रे वय आयुश्च दधत्धारयत् । तत्त्वसुवननायवसुधानाय च वेतुपिवतु आजगम्य स्वमं शं
 तमपि हेहीतर्यज ॥ ३५ ॥ देवीर्द्वारं । यादेव्य द्वारः वयोधसमायुषो धारयितारम् शुचिं पवि-
 त्रम् इंद्रमन्नवर्चयन् किं कुर्वयः । उषिा षाकृन्दसा इंद्रियवीर्यप्राणश्च इंद्रे वय आयुश्च दधत् ।

दधत् इति लिङ्गवचनञ्चत्ययः धारयन्त्यद्भ्यत्यर्थान्तरम् । ताः वसुवननायवसुधानायच व्यन्तुपिवन्तु
त्वमपि हेहीतर्यज ॥ ३६ ॥ देवी उपासानक्ता । यदेव्यौ उपासानक्ता उपाशचरविरपरकालः नक्तो-
तिरात्रिनाम । देवमिद्रं वयोधसमायुषोधारयितारम् । देवी देव्यौ देवम् एको देवीशब्दो दीप्तिवचनो-
सु० शुचिभिन्द्रमवर्द्धयन् ॥ उष्णिहाच्छन्दसेन्द्रियमप्राणमिन्द्रेव्वयो
दधं हसुवनेव्वसुधेयस्यव्यन्तुयजं ॥ ३६ ॥ देवीऽ उपासानक्ता ॥ उ
वमिन्द्रं व्वयोधसन्देवी देवमवर्द्धताम् ॥ अनुष्टुभाच्छन्दसेन्द्रियमवन्तु
मिन्द्रेव्वयोदधं हसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांथ्यजं ॥ ३७ ॥ देवीजोषी ॥

परोदानादिगुणयुक्तवचनः देवशब्दोप्येवमेव । अवर्द्धताम् किं कुर्वन्त्यौ । अनुष्टुभाच्छन्दसा इन्द्रियवलंब
इद्रेव्यथायश्च दधत् धारयन्त्यौ । ते वसुवननाय वसुधानायच वीतां पिवतामाजस्र स्वमंशन्त्व-
मपि हेहीतर्यज ॥ ३७ ॥ देवीजोषी । यदेव्यौ जोषयित्यौ । वसुधित्यौ । वसुधात्थौ देवं-
दीतं वयोधसमायुषोधारयितारमिन्द्रम्, देव्यौ देवम्, अवर्द्धताम् । ते षष्ठ्याच्छन्दसा इन्द्रियं नीर्यं

योर्वचइन्द्रेणयथायुञ्ज दधत्धारयन्तयौ सत्यौवसुननाय वसुधानायच वीतांपिबतामाजस्य ऋसंशं-
 त्वमपि षे होतयज ॥ ३८ ॥ देवीजर्जाङ्गती । येदेवीदालगौ जर्जाङ्गतीजर्जाङ्गान्यो दुवेदोऽभ्यो
 मुदुधंसुशोऽनेपयसा इन्द्रवयोधसं देवीदेव्यौदुग्स्थानेदेवंदुग्स्थानम् अर्वाङ्गताम् । तैपंक्त्वाङ्ग-
 देवीजोष्ठीव्वसुधिसुधितीडिवमिन्द्रव्वयोधसन्देवीदिवमवर्द्धताम् ॥ बहुत्तया
 च्छन्दसेन्द्रियंश्रीत्तुमिन्द्रेव्वयोदधवसुवनेव्वसुधेयस्यव्वीतांठयज ॥
 ॥ ३८ ॥ देवीऽज्जुज्जांहुती ॥ देवीऽज्जुज्जांहुतीदधेसुदुधुपयसेन्द्रव्वयो
 धसन्देवीदिवमवर्द्धताम् ॥ पुङ्गाच्छन्दसेन्द्रियंश्रीकृमिन्देव्वयोदधहसु
 वनेव्वसुधेयस्यव्वीतांठयज ॥ ३९ ॥ देवादिव्या ॥ देवादिव्याहीतारा
 न्दसा इन्द्रियंबोर्यश्रुत्तं च इन्द्रेवयत्रायुञ्ज दधत्धारयन्तौ वसुवननायवसुधानायच वीतांपिबता
 माजस्यऽभसंयंत्वमपिहेहोतयज ॥ ३९ ॥ देवादिव्या । यौदेवौ दातारौदेवगोहीतारौ । अयंचा-
 ग्निरशौचमध्यमः । देवंदातारमिन्द्रव्वयोधसमायुषोधारयितारम देवीदुग्स्थानौ देवंदुग्स्थानम्

अथर्हं तान् । तौ त्रिष्टुभाच्छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं त्विन्द्रिंस्त्रिञ्चन्द्रे वयञ्चायुः दधत् धारयन्तौ वसुव-
 ननायवमुधानाय च वीतांपिबता साज्यस्यस्वमंशं हेहोतयंज ॥ ४० ॥ देवींस्त्रिषु । याः तिस्रो-
 देव्यः सरस्वतोडाभारत्यः । आदरार्थमभ्गासः । वयोधसमायुजे धारयितारम् पतिंपालयितव्यम्
 इन्द्रमनर्हयन् । ताजगत्याच्छन्दसा इन्द्रियवीर्यम् । ऋषम् ऋषयश्चोवलवचनः । वलम् इद्रे-

देवमिन्द्रं व्वयोधसं नुदेवीं देवमवर्हताम् ॥ त्रिष्टुभ्माच्छन्दसेन्द्रियन्त्व
 प्रिमिन्द्रे व्वयोधहंसुवनैव्वसुधेयस्य व्वीतांर्यजं ॥ ४० ॥ देवींस्त्रिषुः ॥
 देवीरतीस्त्रिषु देवीं व्वयोधसुम्प्रतिमिन्द्रं मवर्हयन् ॥ जगत्याच्छन्दसे
 न्द्रियं षु प्रिमिन्द्रे व्वयोधहंसुवनैव्वसुधेयस्य व्वीतांर्यजं ॥ ४१ ॥ देवीं नरा

वयञ्चायुश्च दधत् वसुवननाय वसुधानाय च वान्तुपिबन्तु आजग्रास्यस्वमंशं हेहोतयंज ॥ ४१ ॥
 देवो नराभंशः । यो देवो द्वास्त्रानो नराभंशो यदः देवं द्वास्त्रानम् इन्द्रं वयोधसमायुपो धारयिता-
 रम् । देवो देवम् दानादिगुणयुक्त इत्युभयत्र । अथर्हयत् । मद्ददानो विराजाच्छन्दसा इन्द्रियं वीर्यं

रूपञ्चैत्रे वयश्चायुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय वसुधानाय च वेतुपित्रत आजासखसंशयं
 हेहोतर्यज ॥ ४२ ॥ दवोवनस्मतिः । योदेवोवनस्पतिर्युपः देवदाम्थानम् इन्द्रं वयोधसमायुपोधा-
 रयितारम् देवोदेवम् दोषहृत्सुभयत् । अत्रहं यत् । सइदानौन् द्विपदाकन्दमा इन्द्रियवीर्यं भगसैश्वर्यच
 श्रद्धसं ॥ देवीनगुश्रद्धसोदुवमिन्द्रं व्वयोधसंन्देवीदुवमं वद्धयत् ॥ व्विरा
 जाच्छन्दंसेन्द्रियंरूपमिन्द्रेव्वयोदधं ह्रसुवनेव्वसुधेयस्यव्वेतुयजं ॥ ४२ ॥
 देवीव्वनुस्पतिः ॥ देवीव्वनुस्पतिर्ह्रैवमिन्द्रं व्वयोधसंन्देवीदुवमं वद्ध
 यत् ॥ द्विपदाच्छन्दंसेन्द्रियंभगुमिन्द्रेव्वयोदधं ह्रसुवनेव्वसुधेयस्यव्वे
 तुयजं ॥ ४३ ॥ देवस्वर्हिः ॥ देवस्वर्हिं व्वारितीनान्देवमिन्द्रं व्वयोध
 इन्द्रेवयश्चायुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय च वसुधानाय वेतुपित्रत त्वमपिहेहोतर्यज ॥ ४३ ॥
 देवस्वर्हिः । यद्देव श्रष्टम् वर्हिः । वारितीनाम् । वाभ्यः । इतीनासुह्रतानाम् । श्री-
 धीगमित्यर्थः । देवंदुस्थानम् । इन्द्रं वयोधसमायुपोधारयितारम् । देवन्देवम् । दानादिगुणयु-

त्तरुभयत्र । अर्द्धयत् । तत् ऋकुभाक्कन्दसा इन्द्रियवीर्ययश्च इन्द्रे वययायुश्च दधत्धारयन्
 नमुत्रनाय वसुधानाय च वेतुपित्रतु आज्ञास्यस्वमंशं तमपिहेहो नर्थ्यज ॥ ४४ ॥ देवोऽग्निः ।
 यौदेवीयु स्थानः अग्निः स्त्रिष्टकृतसाधुष्टं कर्तव्यप्रसितियस्रायसधिकारः । देवंद्यु स्थानम्
 स'न्देवन्देवमं वड्यत् ॥ कुकुभाक्कन्द'सिन्द्रियं त्यशुऽइन्द्रे व्वयोदधह्व
 सुवनेव्वसधेय'स्यव्वेतुयजं ॥ ४४ ॥ देवोऽग्निः ॥ स्त्रिष्टकृतैवभिन्द्रे
 व्वयोधस'न्देवोदेवमं वड्यत् ॥ अतिक्कन्दसाक्कन्द'सिन्द्रिय'ड्युयड्युत्तु
 मिन्द्रेव्वयोदधह्वसुवनेव्वसुधीय'स्यव्वेतुयजं ॥ ४५ ॥ अग्निमुद्यहोतारम
 द्वणीतायैत्यजमानुः पचुन्दपवत्तौः पचन्नुपुबोडाश'म्बुध्नन्निन्द्रायव्वयो
 इरुद्रं नयोधसमायपोधारयितारम् । देवोऽेवम् दीप्तइत्युभयत्र । अर्द्धयत् अतिक्कन्दसाक्क-
 न्द्रशामइदानीम् इन्द्रियवीर्यम् ज्वलंजतोवाणम् इन्द्रेववायुश्च दधत् धारयन् वसुवननाय-
 वसुधानाय च वेतुपित्रतु आज्ञासाम्भमंशं त्वमपिहेहो नर्थ्यज ॥ ४५ ॥ अग्निमद्योति व्याख्यातम्

इन् द्रायवयोषसे इति विशेषः ॥ ४६ ॥

इति षड्भक्त कृतौ मन्त्रभाष्येष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

धसेच्छागम् ॥ सुपुस्त्याऽश्रुद्युदेवोव्वनुस्पतिरभवुदिन्द्रायव्वयोध
सेच्छागेन ॥ अद्युत्तमोदुस्तः प्रतिपचुताग्रभीदवोव्वधत्पुरोडाशेन ॥
त्वामुद्यऽच्छे ॥ ४६ ॥ [१२] ॥ ४ ॥

इति संहितायां अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

* समिद्धोऽश्रुञ्जन् ॥ समिद्धोऽश्रुञ्जन्कटरम्मतीनाङ्घृतसंगनेसधुम्

(१) एकादयत्त्रिष्टुभः । आग्नेयरागंसाः दृहदुक्धोवामदेव्यः । अश्वोवाससुद्रिरप्रशयत् । अश्वस्तुति ।
आश्वमेधिकं प्रागाग्नेयः ऊष्यग्रीवदूत्ये तच्चात् हेभगवन्नग्ने समिद्धःसंदीप्तः । अञ्जन्व्यक्तोऽश्रुञ्जन्
(२) आश्वमेधिकोऽयम् ततोऽप्य मजापतिकृत्विः । आया एकादग त्रिष्टुभः आश्वमेधः । आश्वमेधो वामदेवपुत्रेण
वृषदक्येन ममुद्रपुत्रेणाग्नेन वा दृष्टा समिच्चजूनपादिडादिदयताका

० समिद्धोपञ्चमेकादगयदकदङ्गयोदगसमिद्धोऽश्रुद्युदादगकेतु ऊर्ग्व यतुर्विठे गतिश्चत्वार षष्टिः

आज्येष्टिसर्वासां देवतानां मनस्येता निमैदं स्थानं ममेदं स्यादिति । घृतं मधु मत् मधुखा द्रु ।
 पितृमानः आत्मानं प्रति सिञ्चन् स्वेच्छया पितृन्निर्त्यर्थः । वाजीवैजानवान् चलनवान् वहन्वा
 जिनं षुविः । हेजातवेदः । देवानां वच्चिवहप्रापय । प्रियम् आसधर्थं सहस्थानम् ॥ १ ॥
 घृतेनां जनं । प्रथमोर्द्ध्वः परीचकृतः उत्तरः प्रत्यक्षकृतः । यतस्तयोरेकवाक्यतानोपपद्यते
 तिपन्वमानः ॥ व्वाजीवहंन्वुजिनं ज्ञातवेदो देवानां वच्चिप्रियमा
 सुधस्तथम् ॥ १ ॥ घृतेनाञ्जन् ॥ घृतेनाञ्जन्त्समप्रथो देवयानां न्नप्रजा
 नन्वुज्यप्येतु देवान् ॥ अनुत्वासपतेप्रदिशः सचन्तां सुधाम्
 स्मैयजमानाय धेहि ॥ २ ॥ ईदृञ्च ॥ ईदृञ्च ॥
 अतः पुनरथत्ययः । घृतेनञ्जनं ममञ्जन् । पथः देवयानान् । हवीं षिदेवतानाः पन्वानल
 च्यन्ते । तैर्हितैर्जीवन्ति प्रजानन् अहं देवानां हविरिति जानन् वाजी अपितु कस्यागच्छतु देवान् ।
 किञ्च । अनुसचन्ताम् अनुसेवन्ताम् त्वं हे सपते सरण । प्रदिशः दिगाश्रयाणि मताति ।
 किञ्च स्वधामन्त्रम् अन्वैयजमानाय धेहि प्रयच्छ अत्र घृतयन्द्स्नानूपाच्छब्दपर्यायः ॥ २ ॥

ईडायासि । यस्त्वं ईडायासि स्तुत्यसि । वंद्यश्च । हेवाजिन, आशश्च शीघ्रश्च मेद्वाश्च
 यज्ञसंपादौचश्चि हेसप्त । तंत्वाम्, अग्निः देवैः वसुभिः रजोपाः समानजोपणः प्रीतम्,
 आप्रीभिः प्रीतम्, ऋषिबोऽारम्, वरुणप्रापदतु जातवेदाः ॥ ३ ॥ स्त्रीर्णवर्हिः । स्त्रीर्णमपि-
 वर्हिः सुटरीम्, साधुस्तृणाम् आजुपाया विभक्तेर्षादिशः । सेवमानम् । ततस्त्रीयमाणम्, लरुवहु
 न्नाशुश्चासिमेद्धं प्रच्चसपत्ते ॥ अग्निष्टुटैर्वैव्सुभिः सुजोषाः सुजोषाः प्रीतं
 व्वह्निं व्वहतुजातवेदाः ॥ ३ ॥ स्त्रीर्णवर्हिः सुष्टरीमाजुप्राणोरुप्रुथु
 प्रथमानरुपृथिव्याम् ॥ देवेभिर्युक्तमदितिः सुजोषाः स्योनङ्गुर्वा
 नासुवितेदधातु ॥ ४ ॥ एताऽऽवः ॥ सुभगां व्विप्रवर्षुपाव्विपक्षौ
 ष्युविक्षीर्णम्, प्रथमानम् । षथिव्याविद्याम् । देवेभिः देवैः युक्तम् । अदितिः सजोपासमानजोप-
 यामह । प्रीयमानास्योनसुखं कृद्धानाकुर्वाणा । सुविते सुगतेर्दगे प्रजाटांवा । दधातुस्थापयतु ॥ ४ ॥
 एताऽऽवः एताश्च यज्ञगृहहारः हेत्तद्वरजमानाः वः युषाकं सुभगाः विप्रवर्षुपाः अनेकरूप चिन्त्रिताः ।

त्रिपत्नीभिः श्रयमाणाऽऽतैः । पत्नीभिः उदातैः ऊर्द्धमायातैः । सततमायातैः सततगमनैः विश्रय
 माणाभिस्तीर्थमाणाः । पञ्चमशब्दः सान्त. कपाठवचन. । ऋष्याः महत्यः सतीः सत्यः कवयः कुषितो
 मसुपिराः । शुभमानः आत्मानंयोगयन्त्यः । द्वारोद्वीः दौष्टिमत्यः । सुप्राथणाः सुप्रगमनाः
 भवन्तु । ५॥ अन्तरामिवानरुणा । ये अन्तरामधेन मित्रानरुणाचरन्ती । अयस्वैलोकोमित्रोसौवरुण

भिः श्रयमाणाऽऽतैः ॥ ऋषषवाः सुतीः कवषुः शुभभंभानुद्धारो
 देवीः सुंप्रायुणाभवंतु ॥ ५ ॥ अन्तरामित्रावरुणा ॥ अन्तरामित्रा

वरुणाचरन्ती सुखं द्युज्ञानां भिसंविदानि ॥ दुष्प्रासांवां सुहिरुणयै
 इतियुतिः द्वावापृथिव्योर्भेदान सञ्चरन्त्यौ । सुखं यज्ञानामभिसम्बिदाने यज्ञानां मुखमग्निहोत्रं
 तस्य कालम् यभिसम्बिदाने प्रकथयन्त्यौ । उच्चितामयमग्निहोत्रोमकालः प्राप्त इतीवल्ल्यते ।
 ते उपामा द्विवचनोपदेशा त्महचरितत्वाच्च द्वितीयारलिः । नक्तोपासौ बांयुवयोः हेदम्यति-
 यजमानौ सुहिरुण्ये सावुहिरुण्यालङ्कारभूयते । सुगिरुपेसाध्वन्योन्यंप्रतिरूपे ऋतस्य यज्ञस्य यौनो

इहसादयामिस्थायामि ॥ ६ ॥ 'प्रथमावाम् । यीप्रथमीहोतारौ अयञ्चान्निरसौचमधमः ।
 वायुचयोः हृदम्यतीयजमानी । सरथिना एकरयारूढौ सुवर्णाशोभनवर्णौ । देवोदानादियु-
 णयुक्तौ पश्यन्तौभुवनानि भूतजातानि । विग्रनानिसर्वाणि मधस्यतया । अपिप्रयम् प्रीणा-
 तेरेतद्रूपम् । प्रीणितनानहमस्मितौचोदनासुप्रमाणकंकर्म । वांयुवयोः हृदम्यतीयजमानी
 सुश्रुत्वापेऽऽतस्तुयोनांविहसादयामि ॥ ६ ॥ प्रथमावांम् ॥ प्रथुमा
 वांऽसुवर्णानां सुवर्णादेवौपश्यन्तौभुवनानि विग्रवां ॥ अपिप्रयुञ्चो
 दनावामिमानाहोतारौ च्योतिः प्रदिशादिग्रन्तां ॥ ७ ॥ आदि
 तैर्नैः ॥ आदित्यैर्नुर्भारतीव्वह्युज्झैः सरस्वतीसुहृद्नुर्नैः
 मिमानानिभिमानी होतारौ ज्योतिःप्रदिशादिग्रन्ता । आहवनीयाख्यंज्योतिः पृथ्व्यमिति
 प्रदिशाप्रदेशेन अभिनयेन दिशन्तादर्शयन्तौ । आशतेद्वृतिवाच्यम् ॥ ७ ॥ आदित्यैर्नैः । अत्रचयः
 पादाः परीचकृताः चतुर्थः पादः प्रत्यचकृतः । नचैवंसामजस्यम् अतश्चतुर्थस्य पादस्यसन्नतिः ।

आदित्यै सहितानि अस्माकं भारती वटुकामयतां यज्ञम् । सरस्वतीचक्रैः सहितां नः अस्मान्
 आवीत्पयतु । इडाचउपहता कृतपोहाना वसुभि सर्जोपासमानप्रीतिः नः आवीदित्यनुव-
 र्त्तते । एवमनेन प्रकारेण यज्ञानोन्माकं तिस्त्रोदेव्यः अमृतेपुदेवेषु धत्तदधत्वितिपुरुषव्यत्ययः
 परोधीकृत्यसुताः ताद्रदानौ प्रत्यजज्ञताः स्तौति । यज्ञानोदेवीरमृतेपुधत्तेति ॥ ८ ॥ त्वांष्टवी-
 वीत् ॥ इडोपं हतुाव्वसुभिः सुजोषावृश्नोदेवीरुमृतेपुधत्त ॥ ८ ॥
 त्वषड्वीरम् ॥ त्वषड्वीरन्देवकामञ्जानुत्वषट्पूर्व्वीजायतऽत्राशुर
 प्रश्रवंः ॥ त्वषट्पदेदं विप्रश्रवम्भुवनञ्जानुवृहोः कुत्तारं मिहयं चिह्येति ॥ ६ ॥
 अश्रवो धृतेनुत्मन्यासमं वक्तुऽउपदेवार ॥ ऽमृतशुः पार्थऽएतु ॥
 रम् । यः त्वष्टावीरं पुत्रम् देवकामम् षट्पद्यापाकरणसमर्थं जजानजनयति । यन्माञ्चत्वष्टुः
 पर्वापरणः आशुः शीघ्रः अश्रवः जायते । यद्यत्त्वष्टा इदं विप्रसर्वं भुवनं भूतजातं जजानजनयति ।
 तं त्वष्टारं वृहोः भूतयामस्य कुत्तारम् इहयं ज्ञेयं चियज ह्येति ॥ ६ ॥ अश्रवो धृतेन । यः अश्रवः
 पत्नीभिः धृतेन तन्मन्या आत्मना स्वयमेव समक्तः समुच्चितः सन् । उपएतु उपगच्छतु देवान् प्रति ऋतुशः

ऋताहृतौ कालिकाले पाथ. अन्नं भूत्वा । कथं देवलोकमजानन् देवान् प्रतियायादित्यत आह । वन-
 स्मृतिः देवलीकं प्रजानन् अश्वस्य दर्शयत्विति शेषः । अग्निना च तन्मिक्षेण हव्याहवीपि खदि-
 तानि सृष्टीकृतानि वचत् वहतु देवान् प्रति ॥ १० ॥ प्रजापतेस्तपसा । यस्त्वं प्रजास्तपसा वाष्टधा-
 न. वर्द्धमान. स ग्रीजातः अरन्धोः शकासा इत्यद्भः दधिपेधारयसि यज्ञं हे अग्ने । तं त्वां प्रवीमि
 व्वनुस्पतिर्देवलोकम् प्रजानन् बुग्निना हुव्यास्वदितानि व्वक्षत् ॥ १० ॥
 प्रजापतेस्तपसा ॥ द्वाष्टधानः सुद्वीजातीदधिषेयुज्जमग्ने ॥ स्वाहा
 क्षतेन हुविषां पुरोगायाहि सुद्धाह्विरदन्तु देवाः ॥ ११ ॥ [११] य
 दवशोन्दः ॥ प्रथुसञ्जायमानः सुद्धन्तस्सुद्धादुतनुपुरीषात् ॥ प्रथेन
 स्वाहाकृतेन हविषा । स्वाहाकारोपलजितेन हविषा पुरोगाः पुरोगामीसन् । याहि साध्या साधु-
 शब्दविभक्त्यर्थे द्यादेशे टिलोपः । साधुहविः अदन्तु देवाः ॥ ११ ॥ यदक्रन्दः । त्रयोदशत्रिष्टुभोश्चाभि-
 एवो ह्येतुः । यत्पदा अक्रन्दः ऋषाशब्दमकार्षीः । प्रथमञ्जायमानः यच्च लघन् उद्गच्छन् समुद्रा-
 त् अन्तरिक्षलोकात् पार्थिवाद्वासुद्रात् । उतवायपि च पुरीषात् अन्यसाञ्जलसंघात्पथोर्वा ।

लभिप्रायः । किञ्च आहुःबुधाः तेतव । त्रीणिद्विदुलोके आदित्यात्मनावस्थितस्य । वन्द्य-
 नानिऋयजुः सामलक्षणानि । मण्डलान्तरपुरुषाचीर्षि ॥ १४ ॥ त्रीणिते । त्रीणित-
 आहुर्दिविबन्धनानि इतिव्याख्यातम् । त्रीणिअप्सुबन्धनानि क्वापिर्वृष्टिर्वीजमिति । त्रीण्यन्तः
 समुद्रे समुद्रगन्देनान्तरिजमभिधीयते । अन्तरिजस्य मध्येतवत्रीणिबन्धनानि । मेघोविद्युत्

असि सोमेनसु मयाविविबन्धनानि ॥ १४ ॥

तत्रीणिताऽआहुर्दिविबन्धनानितत्रीण्यसुत्रीण्यन्तःसमूहे ॥ उतेवसेव्व

रंणाश्छन्तस्यर्बुन्नात्तत्तऽआहुःप्रगुमञ्जुनिरत्त्रम् ॥ १५ ॥ इमातेव्वजिन्धवु

माज्जैनानीमाशुफ्रानां९सन्तितुन्निधानां ॥ अत्तातेभुद्द्वारंशुनाऽअंप

पगनिरिति उतइवअपिच । मेममवसणःछंतिस् छन्दतिरर्वतिकर्मा शंसतिकथयति हेअर्वन्अर-
 णअरव । यत्तेतवआहुःपरमञ्जनितं जन्मवायुरूपेण ॥ १५ ॥ इमाते । इमानितेतव इवा-
 जिन्अरव । अवमार्जनानियैसवावमार्जनं क्खतन्तान्येवमार्जनानि नूतनवेतसकटप्रभृतीनि अह-
 मपश्याम्यश्यामि । इमानिचगफानांखुराणांसन्तितुःसन्तुः पादवाससः निधानानिधानानि

यत्न पादवास. प्रभृतीनिधीयन्तेतानि अहमपश्यस । यपिच अचतेतवभद्रा भन्दनीयास्तुत्याः
 रगनाचक्रमपश्यन् । ऋतसयत्रज्ञसयारणना अभिरक्षन्तिगोपाः गोपायितव्यान्पश्यन् ॥ १६ ॥
 एतैरधस्तनै रश्वचरिचै रश्वमभिष्टुत्य अघेदानौभविष्यत्कर्मभिरभिष्टीति । अत्मानन्ते । पशुसं-
 र्गनीत्तरकालम् आत्मानन्तेतवदिव्यसहंमनसा आरात्दरात् अजानाम्जानासि । जानातेरे-
 प्र्यभूतस्युयाऽअभिरक्षन्तिगोपाऽ ॥ १६ ॥ आत्मानन्ते ॥ आत्मानं
 न्तेमनसा रादंजानामवोद्विवापुतयन्तम्पतुङ्गम् ॥ शिरोऽअपश्यस्य
 थिभिः सृगेभिररुणुभिर्ज्जहमानरुपतरिच ॥ १७ ॥ अरचति ॥ रूप
 मुत्तममपश्युञ्जिगीषमाणमिषऽआपुदेगोऽ ॥ युदाते मर्त्तोऽअनुभोगुमा
 तदनुदात्तत्वाद्रूपं लुङ्गकवचने । अत्र अधस्तात् प्रदेशात् । दिवादिवंप्रतिपतयन्तम् उरपत-
 यन्तम् पतङ्गम् आदित्यरूपिणम् । गिरस्वाहंतवअपश्यम् पथिभिःसार्गैः सुगेभिः सुगमनैः अरे-
 षुभिः उपद्रवरहिते । जहमानङ्गच्छत् पतविउत्पतनशीलम् ॥ १७ ॥ अक्राते । अत्यलीकितैतव-
 रूपमुत्तमम् अहमपश्यस्यथामि कथंभूतम् । जिगीषमाणं जेतुमिच्छति इय. अन्नानिआभास्थि-

तंपदे गोः गन्तुमंगडतस्य । एवंद्यु लोकावस्थितस्यतवाहं रूपमपग्रमम् । अथपुनः पृथिवीस्थितस्य
 यदातेतवर्भोतामनुष्य भोगम् वाहनादिकम् अनुचानट अनुच्याप्रीत् आत्इत् इतिपादपूरणार्थो
 तदाग्रसिष्ठः गमुअदमे । यसिष्ठतमः अतिशयेनमचयितासन् औषधीः अजागः गृह्णासिगिरसिवा ।
 सन्धोहिवाहितद्यलितुमपिनशक्नोति त्ववीर्यवत्तरोसीतिभात्रः ॥ १८ ॥ अनुत्वा । अनुद्वतिपरभावमा-
 नुडादिदूग्रसि'पृष्ठुऽऔषधीरजौगऽ ॥ १८ ॥ अनुत्वा ॥ अनुत्वात्तासुस्तवंसु
 अनुमदयोऽऽअर्चुन्ननुगावीनुभगः कुनीनाम् ॥ अनुत्वात्तासुस्तवंसु
 वस्यसोयुरनुदे वामंमिरेव्वीट्टुन्ती ॥ १९ ॥ हिरण्यशुद्धीयः ॥ हिर
 चष्टे । ईर्ष्येन यन्मसुजतिनोगृहेत्वञ्चेष्टसेतस्यगृहेत्वामनुरयः त्वामनुमर्योमनुष्यः त्वामनुभगः
 सौभाग्ययानीनाकन्यकानाम् । तत्रैतेपदार्थाभवन्तीत्यर्थः किंच । त्रातासः पुरुपसवा अपितवस-
 र्यमखिभानमन्वीयुः । किमन्यद्बहुवदामः । अनुदेधाममिरेवीर्यन्ते अनुममिरेअनुमितवन्तः देवावी-
 र्यधीरकर्म तेतत्र । प्रचिन्त्यगक्तिस्त्वमसीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥ हिरण्यशुद्धः । हिरण्यशुद्धस्त्वानीयम-

स्येति हिरण्यद्वयः । अथीअस्यपादाः यस्यचासप्रअयः अयद्वतिसर्वेपांरजतादीनामुपलक्षणम् यादा-
 द्वायवयवानाम् । रजतादिविशिष्टाअवयवाः । मनीषवा.मनीवेगयुगाः । यस्माच्चयवरःकनिष्ठःइन्द्रः
 आसीत्अभवत् । वायुरूपेणाश्वसगावस्थानात् । देवाइतदेवाअपि यस्यासप्राश्वत्ताहविरहंहविलंब-
 णमदनीयम्यागच्छन् । यद्यअर्चन्तस्प्रथम अध्रतिष्ठत् सचइन्द्रः यमग्रहविरथमागतम तंवयंस्तुमइ-
 रायशुङ्गीयोऽअस्युपाटामनीजवाऽअवर्तुऽइन्द्रऽआसीत्॥ देवाऽइदंस्यह
 विरहंसायुर्बन्धोऽअर्चन्तस्प्रथमोऽअुद्धातिष्ठत् ॥ २० ॥ ईर्म्मान्तासः
 सिलिंकमद्दामासः ॥ ईर्म्मान्तासः सिलिंकमद्दामासः सऽशूरणा
 सोद्विच्यासोऽअत्र्याः ॥ हुँ साऽइवश्रेणिश्रीयंतन्तु यदाच्चिषुडि

तिगेष ॥ २० ॥ ईमान्तासः आदित्यसरथेयश्वायुक्ता सत्वारिणायामश्वस्तूयते । ईर्मईरितः अन्तोये-
 षान्ते ईर्मान्ताईर्मान्ताएव ईर्मान्तासः तेषांहिसप्तानामश्वानांसमीरितान्ता विचिप्ता. प्रान्ता वि-
 चिप्ताविरलाइत्यर्थः । दृष्टान्ताना तेषिपृथूरस्काः पृथुजघनाश्वेत्यर्थः । सिलिंकमधामासः संलग्नम-
 धरमाकुणोदराइत्यर्थः । सप्तानामपिसन्निष्टा उदरप्रदेशानिकदराकोशवाइत्यर्थः । तथापिहिशुतिकप-

पयते एव संश्रुणासः । संहिताः श्रुणेन भगवता दिलेन दिव्यासः दिविजाः । अत्याः सततगमनाः ।
 ते हि सकृद्युक्ता ब्राह्मणसहस्रयुगपर्यन्तमहर्वहन्ति । यद्भृत्यभूताश्च श्वाः ते हंसा इव श्रेणियशो यतन्ते । यथा-
 हंसाः श्रेणीभृता एकथारीत्या प्रथमगमनाद्यान् कुर्वन्ति एवमश्वश्वाश्च पीत्युपमार्थः । कदा इत्याह यदाय-
 म्भिन्काले अचिपुः अशुङ्घ्याप्तावित्यसैः तद्रूपम व्याप्नुवन्ति दिव्यं दिविभवम् अज्जम् अजनम आजिम्
 व्यमज्जम् मप्रपूर्वाः ॥ २१ ॥ तवुशरीरम् ॥ तवुशरीरम्पतयिष्णुगखुव्वु
 न्तवंचित्तं वातं इवुड्डीमान् ॥ तवुशृङ्गाणि विविष्टिठं तापुरुञ्जारं यथे
 पूजब्भुराणाचरन्ति ॥ २२ ॥ उपुप्र ॥ उपुप्रागाच्छसं नं व्वाज्ज्यब्बादिबु
 द्वीचामनंसादीद्धानं ॥ अजः पुरोनौयतेनाभिरुस्यानुपुश्चात्कुवथी
 अयवाः ॥ २१ ॥ तवगरीरम् । हे अर्चन्तवगरीरं पतयिष्णुत्पतनशीलम् । तवचित्तञ्च वात इव ध्वनी-
 मा नृगतिमान् वेगवत् सूक्ष्मार्थी न प्रति गच्छेदित्यर्थः । तव शृङ्गाणि शृङ्गाणीति ज्वलान्नामसुपठितम् ।
 तत्रार्चीं पि विष्टिताविविधं स्थितानि पुरुवावहुधा विद्युच्चन्द्राकार्ग्यादिषु । अरण्येषु वनेषु जर्भरा-
 णा जर्भुराणानि देदीप्यमानानि दावाग्निरूपेण चरन्ति ॥ २२ ॥ उपप्रागात् । उपप्रागात् शसनं विग्र-

सनन् । वाजीविजनधान् अर्वाश्रयोश्रवः देवद्रीचादेवान्प्रत्यक्षितेन मनसादीध्यानः धरायन् हिर-
न्यगर्भपदम् । किञ्च अजःपुरोनीयते । तदृक्तम् कृष्णग्रीवआग्नेयोरेराटिपुरस्तादिति । नाभिरस्य
अश्रवस्य । तदृक्तम्सौमपौषाः श्यामोनाभ्यामिति । किञ्च अनुलग्नाःपश्चात् कवयःक्रान्तदर्शनाः
यन्निगच्छन्तिरेभाः स्रोतारः ॥ २३ ॥ उपप्रागात् । एवमश्रवमभिटुल्य अथेदानीयजमानं
कृतकृत्यतासंबोधयन्नाह । उपप्रागात्प्राप्तवान् परममुत्कृष्टम् यत्यस्मात्सधस्यंसह स्थानन्दे-

यन्तिरेभाः ॥ २३ ॥ उपुप्प्र ॥ उपुप्रागात्परुमँद्व्यत्सुधस्त्युमब्ध्वीं ॥
ऽअच्छांपितरंस्मातरञ्च ॥ अद्वाद्देवाञ्जुष्टं तसुोहिगुम्भ्याऽअथाशा
स्तेदुशुपुव्वार्यीणि ॥ २४ ॥ [१३] समिद्धोऽश्रुद्य ॥ मनुषोदुरोणे

वमनुय्याणान् । अर्वाश्चर्वाश्रवः नकारउपजनः । अच्छापितरंमातरश्च अच्छाभिराश्रुमिति
शाकपूणिः । अभ्यगाच्चयस्मात् पितरंमातरश्च द्वावापृथिव्यीश्रुवः । तस्माद्भवामि ह्ययजमान-
अद्यायद्रक्षतकृत्यःसन् देवान्गम्भा.गच्छेः लुप्ततमःसन् हिर्निश्चये । अथैवंगतायभवते दाशुपे-
दसपतेहर्षीपि यजमानाय । आगान्तेष्वएवयार्याणि वरणीयानि ॥ २४ ॥ समिद्धोश्रुद्य । द्वाद-

शाम्प्रस्त्रिष्टुभः मार्गवीजसदग्निरपग्रत् । यस्त्वंसमिद्धः षद्यास्त्रिन्यजनीयेहनि । मनुष्यः मनु-
 प्यस्ययजमानस्य । दुरीणेष्यन्नगृहे देवोदानादियुक्तः । देवान्दानादियुक्तान् यजसि हेजातयेदः
 ज्ञातप्रज्ञान । तंत्वांप्रार्थयामि आचवह देवान्यजच । हेमिलमहः मित्राणांपूजयितः । यस्त्वं-
 चिफित्त्वान् चेतनावान्परिहृष्टकारी । अपिचैतदेवचित्रयत्वमस्माकमस्मिन्कर्मस्थिवर्तेथाः । किंका-
 रणयतोब्रवीमि । त्वद्रूतःदेवानां कविःक्रान्तदर्शनश्चासिप्रचेताः प्रष्टुहचेताश्च ॥ २५ ॥ तनूनपात्पथः ।
 देवोदेवान्यजसिजातवेदः ॥ आचुव्वहंभित्महश्चिक्वित्त्वान्वन्द
 तः कुविरसिप्रचेताः ॥ २५ ॥ तनूनपात्पुथः ॥ तनूनपात्पुथऽञ्चुत
 स्युवानुन्मदूध्वासमुञ्जन्त्स्वदयासुजिह्व ॥ मन्मनिधीभिर्भुतयु
 तनूनपाच्छन्देनाग्यमभिधेयमग्निर्वा । हेतनूनपात् गवामपांवापौत्र । पथःऋतस्ययानान् ऋत-
 स्ययज्ञस्य गमनान्पथःहवीपि । हविर्भिहियज्ञोयातिप्रवर्ततेतोयज्ञमार्गाहवीप्युच्यते । महाम-
 धरसेनसमञ्जग्भचयन्स्वदयेवैभ्यःरोचय । हेसुजिह्वकल्याणजिह्व । कल्याण्मग्नेर्जिह्वायाना-
 नादेवत्यानिहवीपि प्यम्भवहरतेनकिञ्चनोच्छेपयति । किञ्चमन्मानिमननानिधीभिःबुद्धिभिःसहि-

तानि उतथपिच यज्ञम् ऋन्वन्समर्चयन् । देववाचकृणुहि देवान्प्रतिगमय । करोतिर्गमनार्थः
 चहरं गःचरमात्मम् ॥ २६ ॥ नरागंसस्य । नसभसिन्नासीनाःशंसन्तीति नरागंसोयज्ञः । प्रजा-
 पतिर्वाग्निर्वा । नरैःप्रगृह्योभयतीतिनरागंसः तस्यसहिमानंमहाभाग्यम् एषादिवगणानांमध्ये
 उपस्तीपाम उपस्तुमः कर्तृभूतखनरागंसस्य । यजतस्ययष्टव्यस्य यज्ञैराहुतिभिः । तस्यचमहि-
 उज्ञमुन्धन्देवुत्पाचक्षुणुहृठवद्वृध्वरब्जः ॥ २६ ॥ नरागणैसंस्यमहिमा
 नसु ॥ नरागणैसंस्यमहिमानंमिप्रानुपेक्षतीषामयजुतस्ययुक्तेः ॥ येसु
 कृतवुः शुचयोधियुन्धाः स्वदन्तिदेवाऽऽभयानिहुन्ध्या ॥ २७ ॥
 आशुह्र्वानुऽईर्ध्वः ॥ आशुह्र्वानुऽईर्ध्वोऽव्वन्धुश्चायाहृद्यवनेव्वसुभिः
 मानमासाद्य वेदेवाःसुक्रतवः सुकर्माणः । शुचयःनिपिक्तपाप्मानः अग्निमाद्यैश्वर्ययुक्ताः धिय-
 न्धाःप्रज्ञायाः कर्मणोवाधारयितारः स्वदन्तिभक्षयन्ति उभयानिहव्याहवीषि । सोमञ्चइतरा-
 णिचहवीषि तान्वाणिप्रयाज्यभागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि आवापिकानिप्रधानान्दुभयानीति ॥ २७ ॥
 शानुद्धान । यस्त्वम् आनुद्धानः आह्वयमानः सन् ईडाःस्तुत्यः वन्द्यःनम्यस्वभवसि तंत्वाया-

द्यागच्छ ईश्वरनेवसुभिः मजीषा. सहप्रीतिः । यञ्चत्वादेवानां हीतासि इयह महन्सएतान्दे-
 वानाहय यच्चियज । इपितः प्रेपितः अधीष्टोवा । यजीयान् यष्टतर. सन् ॥ २८ ॥ प्राची-
 नं वहिः प्राचीम्प्रागग्रं वृज्यते प्रसीर्यते । किंखमनीप्रयानेत्याह । प्रदिशा । प्रदिक्शब्देन शु-
 तिवाक्यमभिधीयते । प्रागयं वहिस्तुणातीति । इथिव्यावस्तोरस्थाः । अस्थाः पृथिव्याः । वेदेः
 सुजीषाः ॥ त्वन्देवानामसियह्वुहोतुसऽएतान्यक्षीषितीयजी-
 यान् ॥ २८ ॥ प्राचीनं बहुहिः प्रदिशा पृथिव्यावस्तोरस्थाव्वृज्य
 तुऽअग्रेऽअहन्नाम् ॥ व्युप्रथते वितुरं व्वरीयोदिवेभ्योऽअदितयेभ्यो
 नम् ॥ २९ ॥ व्यचं स्वतीरुर्व्विया व्विश्रयन्तुऽपतिंभ्योनजनयुः

वस्तोः वसनायाच्छादनाय । अग्रे अह्नाम् पूर्वान्हेदिवसानाम् । सहियागकालः प्रशस्तः । तत्
 वृज्यमानं वहिः विउप्रथतिविप्रथतिविविधमाक्शादयति । उकारः प्रादपूरणः । वितरमतितराम्
 वरीयः वरतरमुत्तरंवा । किंकारणमपेक्ष्य व्युप्रथते इत्यत आह । देवेभ्यश्च । अदितये च सप्तोऽन
 सुखमकर्तुमिति शेषः ॥ २९ ॥ व्यच स्वतीः । यज्ञग्रहद्वारोभिधियाः । अचचप्रथमोर्ह्विचः परोचक्र-

तो द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः नचतयोरेकवाक्यतासंपद्यतेऽथतः प्रथमस्यसन्नतिः । व्यचखतीः व्यञ्च
 नवत्यः गमनवत्यः । उर्वियाउरुत्वेनविश्रयन्ताम् विष्टप्ताभवत् । कथमिव । पतिभ्योनजनयः शुभ-
 मानाः यथासैयुन्यधर्मेपति भ्योर्याय जनयः नायाश्चात्मानंशोभयन्त्यः । उरुविश्रयेयुः विष्टत्तौ-
 कुर्वति यथाहिविष्टताजायाउपसर्पन्तिपतिन्न तथाइति इतीदमुक्तंपतिभ्योनजनय. एवविष्टताश्चमून्वा
 हेदेव्यः द्वारः वृहत्यः महत्यः । विश्वमिन्वाः विश्वमाभिरेताभिःविश्वानिन्वाः । यूयंदेवेभ्यः ऋत्वि
 शुभभमानाः ॥ देवीह्वारोवृहतीर्विश्वश्रवमिन्वाहिवेभ्योभवतसुप्रप्रायु
 णाः ॥ ३० ॥ आसुष्वयन्ती ॥ यजुतेऽउपांकेऽउषासुनक्तोसद
 त्वान्नियोनी ॥ दिव्येयोषणेवृहतीसुसुक्मेऽअध्विप्रिश्रयंऽशुक्पिशुन्द
 ग्यजमानेभ्यः भवतसुप्रायणाः सुप्रगमनाः ॥ ३० ॥ आसुष्वयन्ती । स्मयतेर्वानिरुपसर्गात्स्वपतेर्वासू-
 पसर्गात् । सेस्मीयमानिपररुपरं हसन्त्यौसाधुस्वपन्त्यौवा । यजतेयज्ञेसये उपाकेउपाक्रान्ते पररुपर-
 सेकदेशसवलीभूते । उपासानक्ता उषाश्चनक्ताराविश्व । सदतान्नियोनी । आसीदताम्निरनर्थक-
 उपसर्गः । यद्वा निरितिसदतामित्याख्यातेनयुज्यते । निषीदताम् । योनीयज्ञगृहे कथंभूते ।

सपिह्वैत्रध्वर्योपावसृज उपिष्टांथासुकमत्रदानम् अवसृजनिचिप । तमन्याथात्मना । आदरा-
 र्धनचनम् त्रेप्वाडाग्रादेरात्मनइत्याकारलोपः ॥ ३५ ॥ सद्वोजात । योग्नि. सद्वोजातः जायमानः सन्
 यावतावतौचहवीषिअवसृज ॥ ३५ ॥ सद्वोजात. । योग्नि. सद्वोजातः जायमानः सन्
 व्यमिमीतनिरमिमीतयज्ञम् । यज्ञदेवानाम् अभवत् पुरोगा. अग्रतोगामी । तस्यास्यहोतुः प्रदि
 गिप्राच्यादिणि ऋतुयाव्हतावतौआचहवनीयात्मनाव्यवस्थितस्य । वाचिआस्येमुखेवाग्ग्रहणेनलज-

व्यब्मधुनाघृतेन ॥ ३५ ॥ सुद्योजातः ॥ सुद्योजातोव्यव्यमिमीतय
 उजसुग्निर्ह्वानांमभवत्पुरोगाः ॥ अस्वहोतुः प्रदिशयुतस्यव्युचि
 स्वाहांश्रुतहृविरदन्तुदेवाः ॥ ३६ ॥ [१२] केतुङ्गुणवन् ॥

गाया सुजसमिधीयते तदुक्तां वार्तिककारिण । “अभिधियाविनीभाव प्रतीतिलक्षणेष्यते । लक्ष्यमा-
 णगुरैर्योगा हृत्तिरिष्टातुगौणतेति” । स्वाहाश्रुतम् स्वाहाश्रुतम् स्वाहाश्रुतम् स्वाहाश्रुतम् । लक्ष्यमा-
 इतउतर मखरचिन्नाश्रीद्वारः युद्योपकरणानिच सूयन्तेप्रागानेय इतिश्रुतेः ॥ केतुङ्गुणवन् ।
 अग्निश्रीगायत्रीअनिरुक्ता केतुं प्रज्ञानं क्षणञ्जुर्ध्वन् । अकेतवेनविद्यते केतुप्रज्ञानं यस्य तस्मैअ-

केतवे पेयःसुवर्णंरूपंवा मर्याःमर्यायेतिविभक्तिव्यत्ययः । मर्यायमनुष्याथ अपेशसेनविद्यते
 पेयःयस्यतत्रौ अविद्यमानमुवर्णाथ अविद्यमानरूपायवा पेयःकुर्वन् । समुषद्विरजायथाः हेअ-
 ग्नेउपद्भिः । उपदाहेअग्निहोवादीनिकर्माणि कुर्वद्भिः । जायमानःमन् जन्मनाजातेर्वा ।
 वमतेबोधितसंप्रसारणसैतद्रूपम् उपद्भिःअग्निं प्रतिनिवसद्भिः जायमानःसन् समजादथाःउ
 त्यग्रसे ॥ ३७ ॥ जीमूतमेव । वर्मस्तूयते जीमूतोमेवः तमेवभवतिप्रतीकम् अनौकम्
 केतुङ्क्षुखन्नकुतनुपेक्षोमर्त्याऽअपेक्षसे ॥ समुषद्विरजायथाऽ ॥ ३७ ॥
 जीमूतस्येवभवति ॥ जीमूतस्येवभवतिप्रतीकांयहुर्मर्मायातिसुम
 दासुपस्तथे ॥ अनाविद्ययातुन्वृजयुत्सुत्सुत्वाव्वर्माणोमहिमापि
 सुवृमितिपर्योयः । यथामेषममसुखंविद्युरस्फुरित स्तनयित्तुधारातिकरैरसह्यंभत्यन्तः सरणैःएवं
 हस्यउपदातिसुखंनिगितास्त गम्भीरुख्यनिनादशरधारा भिरसह्यम्भवति एवंकञ्चिकालिकसग-
 वेत्यतथाह । दहर्मीयदावर्मासगविदंगतेइतिवर्मी।यातिगच्छति समदाम । संमादन्ति सहवामादान्ते
 ग्रामुद्योदारइतिसमदःममदयब्दःमंग्रामवचनः।समदांसंग्रामाणाम्।उपस्ये उल्काण्डेयतएवमतोव्रवीमि।

दिशेदिविभवे योषणेप्रीतिमत्स्यौ स्वीरुपिख्यौवा । वृहतीबृहत्स्यौ महत्स्यौ । मुक्तिसुरोचने । अधिश्रि-
 यंशुक्रपिगंधाने । शुक्रपिशुक्ररूपंश्रियन् अधिदधानेस्थापयन्त्यौ ॥ ३१ ॥ दैव्याहोतारा ।
 यौदैव्यौहोतारौ अयंचाग्निरसीचमध्यमः प्रथमाश्चाद्यौसुवाचा । सुवाचौनहि तौपाठंविनाश-
 यतः । मिसाना । निर्मिमाणौ यज्ञमनुषोमनुष्यस्य यजद्वैयजनाय प्रचोदयन्तौच विदथे-
 धानि ॥ ३१ ॥ दैव्याहोतारा ॥ प्रथमासुवाचाभिमिमानायुजज्ञस्मनु-
 षोयज्ञश्चै ॥ प्रचोदयन्ताव्विदथेषुकारुप्राचौनुज्जोतिः प्रदिशादि-
 शन्ता ॥ ३२ ॥ आनः ॥ आनोयुजज्ञस्मारतीतयंभेत्विडाभनृष्वदि-
 हचेतयन्ती ॥ तुस्त्रीदुवीर्वृद्धिरेदंस्त्योनःसंस्वतीस्वपंसुः सद-
 पुयज्ञेषु अन्यानत्विजः स्वयंचकारुक्तारौ । प्राचीनपूर्वस्थान्दिशिभवंआहवनीयाख्यंजोतिः यष्ट-
 व्यमितिप्रदिगांअभिनयेनश्रुतिवाक्येनवा । दिगन्ता । काययन्तौ । आशास्तावज्जदीयंप्रसाधयेता-
 मितिशेषः ॥ ३२ ॥ आगोयज्ञम् । आडुउपमर्गः सदन्त्विवाख्यातेनसम्बध्यते । आणुआगच्छ-
 तुनः अन्तान्यज्ञम् । भारतीभरतआदित्यस्तस्यभारती । तूयच्चिप्रम् इडाचआगच्छतु । मनुष्यत्-

मनुष्यवत् इहचेतयगतीपरिदृष्टकारिणी । सरस्वतीच । यद्व्यंभूतास्त्रिस्रोदेव्यः ता.वर्हि आङ्-
उपसर्गः सदल्विल्याख्याते नसंवध्यते आसदन्तुआसीदन्तु इदंस्थोर्नसुखरूपम् स्वपमः अपद्वृत्तिकर्म-
नाम । साधुर्नर्मणः ॥ ६६ ॥ यद्भूमे । यस्त्वष्टाद्भूमेद्यावापृथिव्योजनित्री जनयित्रीसर्वभूता
नाम् । रूपैः अपिगत्सुचिचित्तिकरोत् । भुवनानिनिष्ठा । भूतजातानिचसर्वाशिरूपैरपि-
न्तु ॥ ३३ ॥ यऽऽहुर्मै ॥ द्यावापृथिवीजनित्चैरुपैरपिऽऽशुद्भुवन्नालि
व्विप्रश्वां ॥ तमुद्यहोतरिषितोयजीयान्देवन्वष्टारमिहृद्यच्चिच्चि
ह्वान् ॥ ३४ ॥ उप्रावसृजुत्सन्ध्यां ॥ समुञ्जन्देवानुम्पार्थऽऽचष्टतु
शाह्वीऽपि ॥ व्वनुस्पतिः शमितोदिवोऽऽग्निः स्वदन्तुहु
गत् । आहतान्यकरोत् तम् अद्यास्मिन्नहनि । ईहोतः इषितः प्रेषितकृतिवाअधीष्टइतिवा ।
यजीयान्यष्टरः । देवदानादिगुणयुक्तम् त्वष्टारम् इहयज्ञेयजियज । विद्वान्स्वमधिकारंजा-
नानः ॥ ३५ ॥ उपावसृज । द्वितीयोर्द्ध्वः प्रथमं व्याख्यायते सामर्थ्यात् । यजमानआह । वन-
स्पतिः यूप.गमितादेव. अग्नि.गामित्रः स्वदन्तु,मृष्टीकुर्वन्तु । इव्यंहविः मधुनामधुरसेनष्टेन ल-

अनापिहयातन्वाजयत्सम् ह्वैवर्मिन् अनाविहयाच्चक्षतया अरिष्टयातन्वात्वंजयेम । विञ्च सत्त्वावर्भ-
 गोमहिमा पिपत्तं पालयतु ॥ ३८ ॥ धन्वनागाः । धनुःसूयतेति ऋषिभा धन्वनाधनुपागाः जयेम ।
 धनुपाचञ्चाजिमार्गजयेम । धनुपाचतौघाः पटवः बहुगुणीयुधासः मदः संगामाञ्जयेम । धनुश्चशलोः
 अपकामं हृणोति अपनयतिकारुम । कर्तृत्वविवक्षावधनुपः । धनुपाचसर्वाः प्रदिशः जयेम ॥ ३९ ॥
 पर्त्ता ॥ ३८ ॥ धन्वन्वनागाः ॥ धन्वन्वनागाधन्वन्वनाजिञ्जयेमध
 न्वन्वनातीवत्राः सुमदोजयेम ॥ धनुः शतत्रोरुपक्रामहृणोतिध
 न्वन्वनासर्वाः प्रदिशोजयेम ॥ ३९ ॥ वृह्यन्तीविदागनीगन्तुका
 र्णीभिप्रयुः सखायरुपरिपखजाना ॥ योषिवशिङ्क्तेव्वितुताविध
 वव्यन्तीवेत् । ज्याअभिषेवा । विष्टुप् । याज्यावच्यन्तीइव वचनोत्सुकेव । योषित् इच्छ-
 व्दः पादपूरणार्थः । यागनीगन्त यागच्छन्ति अत्यर्थमागच्छन्तिवा कर्णधानुष्कर्णमूलम् याचप्रियमि-
 वसपायमिपुम् परिपखजानाआलिङ्गयन्ती । योषिवशिङ्क्ते । शिञ्जिअव्यक्ते शङ्के । यथासुगधायो-
 पित्तासुकरञ्जनार्थमव्यक्तां कृजितहरोति एवमियमव्यक्तं यद्रूपेति । प्रसारिताच अधिउप-

रिधनुपिनिवडा । सेग्रज्यासमनेसंग्रामे पारयन्तो विजयंकुर्वतो संग्रामान् तारयन्ती स्रूतेष्वा-
 भिरतिशेः ॥ ४० ॥ तेआचरन्ती । धनुपः कोटीसूदेते । ब्राह्मणः । येइसे आर्त्तो आलर्पो
 धनुपः क्षोटी । समनाइससनेइतिवचनव्यत्ययः । समानमर्हगतमनरके योपेइव दद्यासमान-
 भट्टगतमनस्केशोपेपतिमागच्छत्यौ तेआचरन्तो आगच्छत्यौधानुष्कम् । मातेवपुलं विभृतासुपस्ये ।
 यथाभाता उपलंउसङ्के पुवंधारयति एतविभृतांधारयतांशरम् । अग्रशत्रून् विध्यताम व्यष-
 न्नुच्यथाऽडुयऽसमंनेपारयन्ती ॥ ४० ॥ तेऽआचरन्ती ॥ तेऽआ
 चरन्तोसमनेवुयोपांभातेवपूत्त्रखिवृथासुपस्ये ॥ अपुश्रत्त्रंनिव
 द्वातां०संविटुनिऽआटक्नीऽडुमेव्विऽपुमरन्तीऽअस्मिच्चान् ॥ ४१ ॥
 बुह्वीनारिपुता ॥ बुहुरस्थपूत्त्रश्चुभ्रश्चाक्षणीतिसमनावगत्य ॥ इषु
 ताडने । अपविध्यतावगवन् संविदाने । सुमननुभवन्थौ । विष्फुरन्तीअभिवान् । अस्मि-
 वान्गवन्त्रिष्फुरन्थौ ॥ ४१ ॥ बह्वीना मपिताम् इपुधिरभिधेयः । विपुप । यः वद्वीनाभि-
 पूर्णां पितापालयिता । तेनसहिताः पात्यन्तेमहिताः मन्दिदधाति । यस्यचास्यवज्जः इपुकला-
 पः पुलः पुवस्थानीयः । महितेनइपुकलापेनवायते । वज्जनातदर्थं हितंकुर्वन्ति । चिद्याकथोति ।

यद्गानुकरणमेतत् इपोनिष्क्रममाणः चिद्येथेवंशङ्करोति । समनोद्गत्य । समनासंग्रामान्
 अत्रगत्यज्ञातवा । सइपुधिः संकाः संक्रामंधत्ते अस्मिन्शोधो इति संकाः संकीर्येते अस्मिन्नरय-
 इति संकाः यत्रु मं कटया । पतनाच्च सर्वाः पतनाः रपईनीयतमाः संग्रामभक्तोः सर्वाः । पृष्ठे निनद्धः धानु-
 क्कपपृष्ठे बद्धः प्रमतः धानुक्केणाभ्यन, ज्ञातः सन् जयति अत्र इपुधेः कर्तृत्वम् । विवज्जानः का-
 र्काणि भवन्तीति वैयाकरणाः ॥ ४२ ॥ रथेतिष्ठन् । जगत्याश्च न सारथिः सूर्यतेद्वे न रश्मयः ।
 धिः सङ्घाः पृतनाश्चुसर्वाः पृष्ठे निनद्धोजयति प्रसूतः ॥ ४२ ॥
 रथेतिष्ठतं ॥ रथेतिष्ठतं नयतिष्ठाजिनः पुरीयत्रयत्रकामयतेसु
 पारथिः ॥ अभीशूनास्महिमानेभ्यनायतमनः पुरश्चादनुयच्छन्ति
 प्रसमयः ॥ ४३ ॥ तौव्रान्धोषान् ॥ तौव्रान्धोषान् वृक्षगणवत्तेवु
 सुमारथिः रथेतिष्ठन् नयतिष्ठाजिनः । प्रापयत्यखान् पुरः पुरतोवस्थितान् । यत्रयत्नकाम-
 यते । तं वयस्कुम इति शेषः । अभीशूनाम्हाप्रग्रहाणां मानं महभग्यंपनाथतपूजयत हेजनाः । देमनः
 अश्रवमं व स्थिचित्तम् पथात्सन्तः अन्नुयच्छन्तश्नुगम्यगृह्णन्ति रश्मयः यन्तारः ॥ ४३ ॥ तौव्रा-
 न्धोषान् । अश्रवास्तुयन्ते विष्टुभा । तौव्रान् जयत्रयेत्युगान्धोषान् यब्दान् वृक्षवत्तेकुर्वन्ति ।

वृषपाणयः । दृश्याश्रयाः पाणौयिनांसं गृहीत्वप्रभृतीनां योक्तृणां तितथोक्ताः । युक्ताः प्रवसन्तः
 अश्लाः रथभः रथेः । सहजाजयन्तः पूजतन्तः राधनः ॥ तीव्रानेवधीपान् क्रेपितादीन्कृखन्ते ।
 अमक्तामन्तः प्रपटैः खुरैः अमिवान् शूलान् क्षिणन्ति क्षिणन्ति क्षिणन्ति क्षिणन्ति । अनपव्ययन्तः । व्ययञ्ज-
 ये । अपपूर्वादेष्वाच्छ्रुत्प्रत्ययः । अपव्ययन्तः नश्यन्तः न अपव्ययान्तो नपव्ययन्तः ननश्यन्तः । अप-
 रित्यजन्तो नास्माभिनम् ॥ ४४ ॥ रथवाहणम् । रथन्तुति । विण्टुप् । यस्यास्त्रानसः रथवाहणं रथ-
 पंपाणुयोप्रप्रवृत्तैर्भिः सहवृजयन्तः ॥ अत्रुक्कामन्तुः प्रप्रपटै
 रुमित्त्रान्निच्छुगन्तिशुचै ॥ १ रनपव्ययन्तः ॥ ४४ ॥ रथुवाह
 णं ह्रुविः ॥ रथुवाहंणं ह्रुविरस्युनासुयत्रायुधुनिहितमसृव्वर्म्म ॥ त
 त्त्रारथुमुपशुग्मः सदेमव्विश्रवाहं व्वयः सुमनस्यमानाः ॥ ४५ ॥
 बोद्धतिनाम । ह्रिविरतिनाम्नोद्ध्रुलोपः । ह्रिविर्द्धानमितिर्चाह्वतीयनाम । विसुच्यस्यं ह्रुक् रथवा-
 हणं करोति अत्रस्तत्कर्म तिकात्या यनः । तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजुष्पिश्रुतिः । यत्रयस्मिन्
 आयुधं निहितस्यापितम् ; अस्ययोहुः वर्मचसनहनम् । तत्रानसिरथम् शर्मंसुखम् उपसदेम ल-
 पसाटयाम यिप्रवाहासर्वदावयम् सुमनस्यमानाः अत्रुक्कलचिन्ताः ॥ ४५ ॥ स्वाद्संसदः ।

रथगोपां स्तीतिबिष्टुप् । म्वादुसुखकरं संसदः संसदनं येपान्ते स्वादुसंसदः रथगोपतारः पितरः
 पातारः ॥ वयोधाः अन्नस्यायुषोवाधारयितारः । कृच्छेयितः क्लेशाश्रयिणः शक्तीवन्तः वल-
 वन्त्यायुधवन्तोवा । गभीराः गंभीरप्रज्ञानावागंभीरवलावा । चिखसेनाः विचिखसेनाः इपु-
 वलाः इपुपुत्रियेपतोवल्लयेपान्तेतथोक्ताः । अमृद्ग्राः अमृदवः उगृशासनः सतोवीराः । मतः विद्य

स्वादुपुंसदः पितरः ॥ स्वादुषुंसदः पितरोव्वयोधाः कृच्छेयितृश्रितृश्र
 कृत्तीवन्तोगभीराः ॥ चित्तसेनाः इपुवल्लाः अमृद्ग्राः सुतोवीराः उरवो
 व्वातसाहाः ॥ ४६ ॥ ब्राह्मणसासुः पितरुः ॥ सीरम्यासुः श्रिवेनोद्यावा

मानस्यवलस्यविषमीरयितारोशो । षणुत्रघनोरस्कावा । उरुमनसोवा व्रातसाहाः । व्राताः गणास्ते-
 पामभिभ्रितारः । यइयंभूनाः पुनरास्तेस्वाकं एयगोपारोभवन्वितियेपः ॥ ४६ ॥ वृह्णगासः ।
 जगतीलिङ्गोक्तदेयता । नटताष्टद्व्यादिः प्रत्यञ्जभूतोभंचः वृह्णगास इत्यादिः परोक्षद्वत ।
 अतएवंब्याख्यायते । ऐनटताष्टद्वः सत्यष्टोवा यज्ञद्वोवा । देवाइत्यध्याहारः सामर्थ्वीत्

रक्ष । रक्षतइतिपचनञ्यत्ययः । माक्तिः । माचक्रथननःप्रसमाकग् । अथशंसः अघानिपापानियः
 शंसतिप्रकाशयतिसाशरंस ईयतईष्टेइतिवचनञ्यत्ययः । भयप्रसादाच्च । ब्राह्मणासः ब्राह्मणाः । पित
 रःसोम्यासःसोमसम्पादिनः । पान्तिवत्यवान्वयः शिवेकल्याणकारिण्यौ दयावाष्टिवीच अनेहसा-
 न्नुपहिमिन्यौ अनपराधिन्यौवापाताम् । पूषाचनःअज्ञान् पातु दुरिरतात्अशुभात् ॥ ४७ ॥

पृथिवीऽअनेहसां ॥ पूषानःपातुदरिताहताष्टधोरक्षामाकिर्नोऽशुघ
 शंऽसऽईशत ॥ ४७ ॥ सपूर्णवस्ते ॥ मर्गोऽअस्यादन्तोगोभिःसन्नद्धा
 पतत्रिप्रसूता ॥ * यत्रानरुऽसञ्चुव्विचुह्ववन्तितत्पुस्मभ्युमिप्रवुऽशर्मा

दुपर्णवस्ते । हाम्यांविष्टुवनुष्टुभ्रानिपुंस्तौति । यासुपर्णवस्तेसुपर्णः पक्षौतद्विकारःसौपर्णमिति-
 भवति । तत्तकृत्स्वन्निगमः राजानभिप्रेत्य । स्वर्गोअस्यादन्तः यमग्राथासगा इपोःमृगोदन्तः फलम्
 स्वर्गयतेस्वर्गः । सहिवेध्वन्मृगयते याच गोभिःसन्नद्धा । गोविकारैःश्लेषस्त्रायुभिःसन्नद्धा । पततिगलु-
 बलंप्रति । प्रचुताप्रेरितावनुष्मता साद्रुःयवनरःसञ्चमिचद्रयन्ति । सङ्गच्छन्तिच । विगच्छन्तिचतत्र

स्मभान्द्रपवः इपुरितिसन्ततिः । शर्नशरणम यंमन् यच्छत्रिञ्जतिरुन्नातिः ॥ ४८ ॥ ऋजौतेपरि ।
 हेऋजौते ऋजुगामिनि । परिहृङ्ग्विनःपरिवर्जदास्मान् । ऋशमाभवतुनस्तनूः अश्रमयौचभ-
 वतुनःअरमाकंतनूःशरीम् । सोमञ्चअधिव्रवीतु आशिक्खेनवटतु नोस्माञ्जीवनाथ । अदितिश्चशर्म-
 शरणम् यच्छतुदरातु ॥ ४९ ॥ आजङ्गन्ति । कशास्रुतिः । अबुष्टम् येणामश्वानाम् अजङ्गन्ति-
 यऽसन् ॥ ४८ ॥ ऋजौतेपरि ॥ वृङ्घ्विनोऽश्रमंभवतुनस्तनूः ॥ सी
 सोऽअधिव्रवीतुनोदिंतिःश्रमंयच्छतु ॥ ४९ ॥ आजङ्गन्ति ॥ आजङ्ग
 न्तिस्मान्वैप्राञ्चुषनार ॥ ५० ॥ उपजिगमते ॥ अश्रवाजनिप्रचेतुसोश्रवा
 न्तसुमत्सुचोदय ॥ ५० ॥ अहिंरिवभोगैःपथ्यैतिवाहुञ्जायांहेतिस्यरि
 अश्वारोहाःशानुसानुनिमांषोपचितान्यहानि । येषामेषाञ्च जवनान्जवनानि उपजिगमति उप-
 निगमन्ति । अशवाजनि अशवाञ्जनयतौत्यशवाजनी तस्राःसंशोधनंहेअशवाजनि । प्रचेतमः
 परिहृष्टकारिणः प्रकृष्टज्ञानान्वा । अशवान् समत्सुसंगमिषु चोदयमैरय ॥ ५० ॥
 अहिंरिव । हस्तघ्नः स्तूयते लिष्टम् । हस्तेण्वस्थितोहन्तियः सहस्रघ्नः खिटकः प्रकोष्ठादि-

चाणवा । यः हस्तप्रः अहिरिजसर्पद्रवभोगैः । गरीरावयवैः । पर्यतिपरिविष्टयतिवाहुन् ।
 ज्यायाहेतिपरिवाधमानः । ज्यामायुधात्परित्रायमाणः । महस्तप्रः विश्वाविश्वानिसर्वाणि वयु-
 नानि विद्वान्प्रजानन् परिदृष्टकारीवा । पुमान्गुरोक्तीयोवा । पुमांसमक्कीवं परिपातुविश्वतः
 सर्वतः ॥ ५१ ॥ वनस्पतेर्ब्रीडुङ्गः । रथदुन्दुभिर्देवत्याहचौविष्टुभौ । ऐन्द्रवान्योर्धर्चः । हिव-
 वाधमानं ॥ हुस्तुर्घोव्विश्वाव्युनानि व्विह्वान्पुमान्पुमां० सुम्परि
 पातुव्विश्वतः ॥ ५१ ॥ व्वनस्पतेव्वीडुङ्गः ॥ व्वनस्पतेव्वीडुङ्गोहिभू
 याऽऽश्रुस्मत्संखाप्रतराणःसुवीरः ॥ गोभिःसन्नद्धोऽत्रसिञ्चीडयस्वा
 स्थ्युतातेजयतुजेत्वानि ॥ ५२ ॥ द्विवःप्रृथिव्याः ॥ द्विवःपृथिव्याः
 नस्पतेवानस्पत्यय । इतम्वनिगमः । वीडुङ्गोहिभूयाः । वीडुङ्गोऽहोवचनः । हुडाङ्गाभव ।
 अन्वत्सखासन् । प्रतराणः प्रतरन्वनेनसंग्रामानतिप्रतरणः सुवीरः साधुवीरः । यतश्चत्वम्
 गोभिः । श्लेषचर्मभिः सन्नद्धोसि अतस्त्वांश्वीमि । वीडुङ्गस्रंसंभयस्यात्मानम् आस्थ्याताति ।
 संस्थाताच तेतवजयतु जेत्वानिजेतव्यानि ॥ ५२ ॥ द्विनः पृथिव्याः द्विवः दुलीकात् यत्

श्लोः परिसर्गतः उद्भूतम् । उद्भूतम् । यच्चपृथिव्या पृथिवीलोकात्परिउद्भूतम् । यच्चवनस्प-
 तिभ्यः । वनस्पतिगकासात् परिसर्गतः आश्रुतम् आहृतम् सङ्घः बलम् यच्चअपांसवन्धि औ-
 वमानम् औजः परिसाणम् । तदेतच्चतुष्टयं रथभानमुपनीतम् । परिगोभिराहृतम् । परिस-
 मन्नात् गोभिः गोत्रिकारैः स्नायुश्लेष्मचर्मभिः आवृतमुपनिबद्धम् इन्द्रस्यवज्रम् । इन्द्रोहयत्ववृ-
 पटव्रीजुऽउद्भूतं ब्वनुस्पतिव्युःपटव्याश्रुतुऽसहं ॥ अपामोऽम्मानुम्प
 रिगोभिराहृतमिन्द्रस्यव्वज्रं हुविप्रारथैयज ॥ ५३ ॥ इन्द्रस्यव्वज्रं ॥

इन्द्रस्यव्वज्रो मरुतामनीकामित्रस्युगवभूर्भुव्वकृणास्युनाभिः ॥ सेमानो
 वाय वज्रं पञ्चहरित्युपक्रम्य रथज्ञतीयचित्यभिधाय । रथेनचशरेणच राजन्यवन्धवइतियुतिः ।
 तदभिप्रायमेतत् हविपातनीहृग रथयज हेमध्वर्यो ॥ ५३ ॥ इन्द्रस्यवज्रः । यस्त्वम् इन्द्रस्य-
 वज्रः अस्मिन्मरुतांच अनीकमुखमसि ॥ मित्रस्यचगर्भीसि । वरुणस्यचनाभिरसि । सत्वम्इमाम् नः
 अस्माकम् एव्यदातिहविपोदानम् वुपाण. सेवमानः । हेदेनरथ प्रतिहत्यागृभाय प्रतिगृभाय

शु०
य०
मं०
६०५
उ०
भा०

प्रतिगृह्याण ह्य्याहवीपि ॥ ५४ ॥ उपश्रवासय । उपशब्दयपृथिवीम् उतद्याम् अपिचउपशब्द-
यद्याम् । पुन्र्वातेवहुधाच तेतव एकस्यसतः घोषमनुतांमन्यनाम् । विष्टितम्बिबिधस्थितंस्थान-
वरम् जगतज्जमञ्च । यस्त्वमेवास्माभिः प्रार्थितः सत्त्वम् हेदुन्दुमे । सजूः समानप्रोतिः सन् ।
इन्द्रेणसह देवैश्च । दूरादूरतरम् अपसेधअपगमयशत्रून् ॥ ५५ ॥ आक्रन्दय । हेदुन्दुमेआ-

हुब्ब्यदातिञ्जुष्राणेदेवैर्युप्रतिह्वव्यागृभाय ॥ ५४ ॥ उपश्रश्वासय ॥

पृथिवीमुतद्याम्पुष्टचातेमनुतांविष्णितुञ्जगत् ॥ सदुन्दुमेसुजरि
न्द्रेणदेवैर्हाराहवीयोऽअपसेधशत्रून् ॥ ५५ ॥ आक्रन्दय ॥ आक्रं

क्रन्दयदीनान् शब्दाकारय अहोपलायइपितामेहतोभातामेहतद्वति । वलंशबुसेनाम् श्रीजो-
नआधाः श्रीजस्तेजः नः अस्माकम् आधाः आधिहि । किञ्चनिष्टमिहि । निश्चितंशब्दंजयाय
कुः । दुरितावाधमानः दुरितानिअपगमयन् । किच । अपप्रोथ प्रोयतिर्नाशनार्थः । अप-
कृत्वापकृत्य प्रोयनायय । दुच्छुनाः दुष्टशुनः इवयाः सेनःसुखवचनोवाशुनाशब्दः दुःसुखाः

विसर्जनीयम्यदत्तम् । इतः सेनायाः । यत्तच्चतवम् इन्द्रस्यमुष्टिरसिचतौत्रवीमि । वीडयस्वह-
 ढीसुकचात्मान ॥ ५६ ॥ आमूः । ऐन्द्री आञ्ज । अजगतित्रेपणयोः । आक्षिप । अमूः शत्रुसेनाः ।
 प्रत्यावर्तयद्दमा । प्रत्यावर्तयजितंजितमिति । इमाः अस्मदीयसेनाः किञ्च ॥ केतुमत्प्रज्ञात-
 न्दयुवलुमीजोनुऽआधानिण्डुनिहिदुरिताबाधमानऽ ॥ अप्रंप्रीथदु
 न्दुभेदुच्छुनाऽहुतऽइन्द्रस्यमुष्टिरसिच्छीडयस्व ॥ ५६ ॥ आमूः ॥
 आमूरंजप्रत्यावर्तयेमाः केतुमहन्दुभिर्ब्वावदीति ॥ समग्रश्रवंपरुषा
 प्रच्चरन्तिनोनरोस्माकंमिन्द्ररुधिनौजयन्तु ॥ ५७ ॥ आग्नेयः कृष्ण
 रग्रीवऽ ॥ सारसुतीसुषीवुग्भुः सुमयः प्रौष्णः प्रयामः श्रितिपू
 वान् दुन्दुभिः वावदीति । लीडर्थेल्दत् अत्यर्थवदत् । जयप्रकाशकम् ॥ किञ्चसमश्रवपर्णीश्च-
 रन्तिनोनरः । अत्रापिलीडर्थेल्दत् । संचरन्तु अश्रवपर्णाः नोनरः अस्मदीयामनुष्या-
 संप्रामेन । इन्द्रश्चमाकरथिनः जयन्तुत्वत्प्रसादादितिशेषः ॥ ५७ ॥ आग्नेयः कृष्णग्रीव-

इतियुतिः । आश्रय्यायपरिसमाप्तेः । द्वयोरिकादशिन्योः पशुदेवतासबन्धविधात्री परतोद्वाद्ग-
 ष्ठीवार्हस्पत्यः शिल्प्योव्वैश्वप्रवदेवऽएन्द्रीरुणोमाकृतः कुल्स्माप्रऽ
 ऐन्द्रान्नः संद्विहोधीरामः सावित्त्रोव्वोरुणः कृष्यऽएकश्रिति
 प्रापेत्सर्वः ॥ ५८ ॥ अग्नयेनौकवते ॥ अग्नयेनौकवतुरोहिता
 जिरनुङ्गानुधोगमी सावित्त्रौपौष्णैरजुतनाभीव्वैश्वप्रवदेवौपिशङ्गा
 तूपुरीमाकृतः कुल्स्माप्रऽआग्नेयः कृष्णोजः सांस्वतीभिषीव्वा
 रुणः पितृवः ॥ ५९ ॥ अग्नयेगायत्राय ॥ त्रिष्टुतेराथन्तरायुष्टा
 कपालुऽइन्द्रायुलैष्टंभायपञ्चदुशायुवाहृत्यैकादशकपालोव्विश्रुवे
 श्विपोवेष्टेद्वताः ॥ ५८ ॥ स्पष्टार्थः ॥ ५९ ॥ अग्नयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः कीदृशाया-
 मये गायत्राय विश्वे सुताय राथन्तराय साम्ना सुताय इन्द्राय त्रैष्टुभाय त्रिष्टुभा सुतायपञ्च-

वनीयेषुहोति । देवसवितः । त सवितुर्वरेण्यम् । विश्वानिदेवसवितरिति । तत्रैव्याख्याते ॥ १ ॥ २ ।
विश्वानिदेवसवितरिति द्वेगायत्र्यौ विश्वानिसर्वाणि हृदेवसवितः दुरितानिअसत्यानि । परा-
मुवपरांचिगमय । यच्चभद्रंभन्दनीयं तत् न. अस्माकम् आसुवआगमय ॥ ३ ॥ विभक्तारम् ।

व्यीगन्धुर्वः केतुपूः केतन्नः पुनातुब्बुचस्पतिर्व्वीचन्नः स्वदत् ॥ १ ॥
तत्संवितुः ॥ तत्संवितुर्व्वरेण्युम्भर्गोदिवस्यधीमहि ॥ धियो
योनिः प्रचोदयात् ॥ २ ॥ व्विप्रश्वानिदेव ॥ सवितर्हृरितानिप
रासुव ॥ यद्भद्रन्तन्नुऽआसुव ॥ ३ ॥ व्विभुक्त्तारं हवामहे ॥ व्विभु
वत्तारं हवामहेव्वसोप्रिच्चुत्रस्युराधंसः ॥ सुवितारं ननुवक्षंसम् ॥ ४ ॥

कसांनु रूपेण विभक्तारम् । हवामहे आह्वयामः । वसोः वासयितुः चित्रस्य चायनीयस्य राधसः धनस्य
प्रायुपथ । सवितारम्, नृचक्षसम्, नृणां दृष्टारम् । येनरोयथा दृष्टव्यास्तांस्तथापश्यति । ४-।

अश्लीलभाषा भावादचरास्तरिणभाषास्तरादयं चिन्तित्वापि अतः परं पुरुषमेधका पशवः आश्चायसमाप्तेः ततः
प्रतिपूमेकमेकोदगिनं नियुज्य ब्राह्मणादीनष्टाचत्वारिंशत्सहस्रकान् पुरुषान् प्रकामीद्याय समित्यन्तान्गिनष्टे यूपेनि-
युनात् इतरेषु यूपेष्वेकादशकादयः पुरुषान् वर्णयानुरुधमित्यादीद्वियुनक्ति । ब्रह्मणे ब्राह्मणम् तत्र ब्रह्मणे जुष्टं नियु-
नज्मीति अग्निष्टे ब्राह्मणं प्रथमं नियुनक्ति । एवमग्रे संवेषा यूपे एव बन्धनम् चतुर्थन्तं देवतापदं द्वितीयान्तं
पुरुषपदं त्रितीयम् । अत्राय राजन्यं अत्रियम् २. मरुद्गो वैश्यम् ३. तपसे शूद्रम् ४. तमसे तस्कर स्तेनम् ५.

ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥ ब्रह्मणे ब्राह्मणम् ॥
प्रयुन्तपसे शूद्रन्तमसे तस्करन्तारु कार्यव्वीरुहणम् प्राप्सने क्लीवमाक्रिया
याऽत्रयो गङ्गामायपुंश्चुलूमतिवक्रुष्टटायमागुधम् ॥ ५ ॥ नुत्तायंसु
तम् ॥ नुत्तायंसु तङ्गीतायं शूलूपन्धर्म्मीयसमाचुरन्नु रिण्ठठयिभीसु

नारकाय वीरकणं नष्टाग्निं शूरं वा १. पाप्मने क्लीधं नपुंसकम् ७. आक्रयाये अयो गूमयसो गन्तात्म् ८.
कामाय पुंसम् अभिचारिणीम् ९. अतिक्रुष्टाय मागध मगधदेशजं अत्रियायां वैश्यपुंसो जातं वा १० ॥ ५ ॥
दृत्ताय सुत ब्राह्मण्या अत्रियाज्जातः सतः ११. गोताय शोनूय नटम् १२. धर्म्मीय सभाचरं सभायां चरतीति तम् १३.
अरिषायैभीसकं भयहरम् १४. नसाय र्म शब्दकर्तार वाचाटम् १५. इसाय कारिं करणविशिष्टम् १६. आनन्दाय

दगाय पञ्चदशश्लोमस्तुताय वार्हताय बृहत्सामस्तुताय विश्वेभ्यो देवेभ्यः द्वादशकपालः पुरो-
 डागः कीदृशेभ्यः जागतेभ्यः जगत्या छन्दसा स्तुतेभ्यः सप्तदशेभ्यः सप्तदशश्लोमस्तुतेभ्यः वैश्व-
 पेभ्यः वैरूपसामस्तुतेभ्यः मित्रावरुणाभ्यां परस्या परसि श्रितः चरुः कीदृशाभ्यामानुष्टुमा-
 भ्याम् अनुष्टुमा स्तुताभ्याम् एकविंशाभ्यामिकविं शश्लोमस्तुताभ्याम् वैराजाभ्यां वैराज-
 बभ्योदेवेभ्यो जागतेभ्यः सप्तदशेभ्यो वैरुपेभ्यो ह्येद्वादशकपालो
 मित्रावरुणाभ्यामानुष्टुभाभ्यामिकविदुं शाभ्यो वैरुजाभ्याम्
 यस्याबृहस्पतये पाङ्क्त्याय त्रिगुवायथा कक्षुराय चरुः संविन्वऽश्रीषिण
 हाय त्रयस्त्रिंशायैरेवुतायुद्वादशकपालः प्राजापत्यश्चरुर्दिल्येव्वि
 सामनुताभ्याम् बृहस्पतये चरुः कीदृशाय पाङ्क्ताय पङ्क्तिच्छन्दसा स्तुताय त्रिणवाय त्रिणवश्लो-
 मस्तुताय गाक्षराय गाक्षर सामस्तुताय सवित्रे द्वादशकपालः पुरोडागः कीदृशाय सवित्रे श्रीषिण-
 हाय त्रिणव्छन्दसास्तुताय त्रयस्त्रिंशा यत्रयस्त्रिंशश्लोमस्तुताय रैवताय रैवतसामस्तुलाय एवं छन्दः

रतोससामसहितान् पट् देवा नभिनाय चतुरः क्वेवलानाह प्रजापत्यश्चक्रुः प्रजापतिर्दे-
 यत्यश्चक्रुः कार्यः विष्णुपत्न्यै अदित्यै चक्रुर्वै वैश्वानराय वैश्वानर गुणविशिष्टायाम्नेये
 हादशकपालः पुरोडाशः अनुमत्यै देवतायै अष्टाकपालः पुरोडाशः कार्यः ॥ ६० ॥

इति उव्वटकृतौ मंडभाष्ये एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

षण्णुपत्न्यै चक्रुर्गुनयेव्वैश्वानरायुद्वा दशकपालोनुमत्याऽश्चुष्टा
 कपालः ॥ ६० ॥ [२४] ॥ ४ ॥

इतिसंहितापाठे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

* देवसवितुः ॥ देवसवितुः प्रसुवयुज्जम्प्रसुवयुज्जर्पतिम्भगाय ॥ द्वि

(१) इतउत्तरम् पुरुषमेधः द्वावध्यायौ नारायणः पुरुषोपश्रत् । देवसवितः । तिस्रः सावित्रीराह-

(१) चैत्रम् ऋदगव्यामारभ्य । ब्राह्मणराजन्योरतिष्ठाकामयोः पुरुषमेधमडककोयज्ञो भवति । सर्वभूतान्यतिक्रम्य स्थान-
 मतिष्ठा । अत्र त्रयावियतिर्दोषा भवन्ति हादशोपसद पञ्च गूत्याइति चार्वारिशाइन सिध्यति । अत्र यूपैकादशिनो भवति
 एकादश्याग्नीषोमोया पगवो भवन्ति तेषां चप्रतियूप मध्यमे वा यूपे गयेच्छा नियोजनम् । श्राव्ये न सकृदृष्टहोतिन देव सतरिति

० देवसवितः पटपपमेजोमान् च ठं० योडयद्वाषावि ठं० मतिः ॥

स्त्रीपक्ष-स्त्रिया सख्यायम् १७ प्रमदे कुमारीपुत्रं कानोन्मम् १८ मेघायै रथकार माङ्घ्रियेण करिष्णा ज्ञातम् १८
 धैर्याय तंघ्राण सूत्रधारम् २० ॥ ६ ॥ तपसे कौलाल कुलान्नापत्यम् २१ मायायै कर्मार लोहकारम् २२ रूपाय
 मणिकार रत्नकर्तारम् २३ ग्रमे शुभाय वप बीजवप्तारम् २४ भरव्यायै श्पुकार वाणकर्तारम् २५ हेतुयै धनु कार घाप

लन्नुर्भ्मायैरुभेहसायुकारिंमानुन्द्यायस्त्रीषुखम्प्रमदे कुमारीपुत्रम्
 धायैरथकारन्धैर्यायुतचांगम् ॥ ६ ॥ [६] तपसेकौलालम् ॥ तप
 सेकौलालस्मायायैकुम्भारं रूपायंमणिकारं भ्रुभेव्वपटं प्रवृद्ध्या
 याऽऽङ्गुकारं हुतैधनुष्कारङ्गुर्भर्णेञ्चयाक्वारिन्दुण्टायंरज्जुसुवर्ण
 म्भृत्यवैसृगुयुमन्तंकायङ्गुवुनिनंम् ॥ ७ ॥ नुदीब्भ्यः पौञ्जि

पठम् ॥ नुदीब्भ्यः पौञ्जिष्ठम्द्वीकाब्भ्योनैषादम्पुणषव्युगद्वा

कारिणम् २६ कर्मणे ज्याकार प्रत्यञ्चनकर्तारम् २७ दिष्टाय रज्जुमजं रक्ती स्रष्टार निर्मातारम् २८ सूर्यवै सृगयु'सृगयाङ्गम२८
 षन्तकाय मन्निन गुनो नेतारम् ३० ॥ ७ ॥ न दोभ्य पौञ्च षुञ्चिष्ठोन् र्यज पुलकमस्तदपरयम् ३१ ऋचीकाभ्यो नैपाद
 निपादपुत्रम् ३२ पुरुषपवाप्राय दुर्मदङ्गमत्तम् ३३ गन्धर्वापसरोभ्यो व्राता स्यायित्रीपतितम् ३४ प्रशुग्भ्य उक्मत्तम् ३५ सर्व-

देवत्रनेभ्यः अप्रतिपदं प्रतिपद्यते ज्ञातानीति प्रतिपत् शतयाविध विकलमितार्थं ३६ श्येभ्यः कितव द्यूतकारम् ३७ ईर्यंताये
 शकितवमद्यूतकृतम् ३८ पिशाचेभ्यः विदलकारी वशविदारिणी वगपावकारिणीम् ३९. यातुधानिभ्यः कण्टकीकारी कण्टकी
 कर्म तत्कारिणीम् ४० ॥ ८ ॥ सन्धये जारसुपपत्तिम् ४१ गेहाय उपपत्ति वामि चारिणम् ४२. आर्ये परिचित्तम् ऊढे कनिष्ठेऽनु-

यदुर्मदङ्गन्धव्वापसुरोभ्योव्वात्यम्पुयुग्मभ्युऽउन्मत्तः सर्पदेवजुने
 बभ्योऽप्रतिपटुसयेऽभ्यः कितुवमीर्यंतायाऽऽक्रितवम्पिशुचिऽभ्योवि
 दलकारीर्यातुधानैऽभ्यः कण्टकीकारीम् ॥ ८ ॥ सुन्धयेज्वारम् ॥
 सुन्धयेज्वारङ्गे हायोऽप्रपुतिमार्त्यैः परिवितुग्निर्ऋत्यैः परिविविद्वानमरां
 ध्याऽऽएदिधिषुःपुतिग्निर्ऋत्यैःपेशस्फुरीःसुञ्जजानायस्मरकारीम्

टम् ४३ निर्यंत्यैः परिविविदानम् अनूढे ज्येष्ठे ऊढवक्तम् ४४. शराश्वेदेभ्यो एदिधिषु पत्तिम् ज्येष्ठायां पुत्र्यामनूढायामूढा एदि
 धिषुःतपत्तिम् ४५. नि कृता पेशस्फुरी रूपकर्त्रीम् ४६ मञ्जानाय सूरकारी कामदोसिकरीम् ४७ प्रकामोद्याय तटसज्जनाय
 देवाय उपसिदतीत्युपसत् समीपस्मितम् ४८ एतान्निष्ठे, नियन्तीत् ॥ अथ द्वितीये यदु. १ वर्षाय अनुकथम् अनुकथतेऽनु

मरतीताशुभम् तम् १ वलाय उपदाम् उपदशतीर्युपदाशुपायनदात्तारम् ॥ ८ ॥ उत्सादेभ्यः कुञ्ज वक्राङ्गम् ३ प्रमुदे
 वामन इष्वङ्गम् ४ इभ्यः स्वाम सर्वदा जलक्लिन्ननेतम् ५ स्वपाय चन्ध नेत्रहीनम् ६ अधर्माय वधिरं कर्णेन्द्रिय-
 हीनम् ७ पवित्राय भिषज वेद्यम् ८ प्रज्ञानाय नक्षत्राणि दर्शयति तम् गणकम् ९ पाथिषाये प्रश्नन प्रश्नवन्तम्
 गङ्गनादिमथारमितार्थं १० उपशिष्याये अभिप्रश्ननमभिप्रश्नवन्तम् ११ ११ षय दतीये यूपे । मर्यादाये प्रश्नविवाक कृताप्र-

कुामोद्यायोपसदुंञ्वर्णीयानुरधुम्बलायोपुदाम् ॥ ९ ॥ उटसुदेवभ्यः
 कौजम् ॥ उटसुदेवभ्यः कौजम् प्रसदुंञ्वामुनन्दुवभ्यः १० सुामस्वप्नायान्धम
 धर्मायवधिरम्पवित्तायमिषजम्प्रज्ञानायनक्षत्रदर्शमांशिज्ञायैप्रश्नि
 नमुपशिष्यायाऽत्रभिप्रश्निन्ननम्पुट्यादायैप्रश्नविवाकम् ॥ १० ॥ अर्म्मो
 हस्तिपम् ॥ अर्म्मोवभ्योहस्तिपञ्जुवायाग्रश्नुपम्पुष्टौ गोपालंब्बिदृष्या

शान्त्यो विविनक्ति प्रूते स प्रश्नविवाकस्तम् ॥ १० ॥ अर्म्मोवभ्यो हस्तिप गजपालकम् २ जवाय अश्वप तुरगपालकम् ३ पुष्टौ
 गोपाल धेनुपालकम् ४ वीर्याय चविपालम् ५ तेजसे षजपालम् ६ इरायै कोनाश कर्पुंक कोनाग कर्पुंके यमे ७ कीलालाय
 सुराकार मयज्ञतम् ८ भद्राय गृह्यर्पं गेहपालकम् ९ त्रेयसे वित्तध वित्तं दधातीति वित्तधस्तम् धनकर्तारम् १० षायश्चाय

अनुचत्तार मारुत्यनुमारिणम् ११ ॥ ११ ॥ अथ चतुर्थे युगे । भायै दार्वाह्वार काष्ठानामाहर्तारम् १ प्रभायै अन्त्येधम अग्निसेध
मत्तोति मग्निर्वधकम् २ युजस्य विष्टपाय सूर्य लोकाय अग्निपत्तारम् ६ वर्षिष्ठाय नाकाय उरुहटखर्गाय परिवेषणकर्तारम् ४
देवलोकाय वेगितारम् पिय अश्वयवे पियतोति वेगिता तम् प्रतिमाद्यश्वयवकर्तारम् ५ मनुष्यलोकाय प्रकरिताम कृ विक्षेपे विचे

याविपुलन्तेजसेजपुलमिरायैकोनाशङ्खिलालायसुराक्षारम्मुद्गायण्ट
हुप० अथसेवित्तुधमाद्धाद्यायान्नुत्तारम् ॥ ११॥ भायैदाव्वाह्रा
रम् ॥ भायैदाव्वाह्रारम्प्रुभायाऽअग्न्येधम्ब्रुध्नस्य'ब्लिष्टपायाभिषुक्ता
रुं'वर्षिष्ठठायुनाकायपरिविष्टटार'न्टेवलुिकाय' पेशुितार'म्मनुष्यलो
काय'प्रकरितार'टु सर्वे'वभ्योलुके'भ्यऽउपसेत्तार'मवं'ऽऽट्टयै'बुधायो
पमन्थितारु'स्मेधांयव्वासऽ पलपुली'प्रकुामाय'रजयित्तीम् ॥ १२ ॥

घासम् १ सर्वभ्यो नोकीभ्य उपमेत्तारमुपसेचनकर्तारम् ० अश्वकर्तारै वधाय उपमन्थितारमुपमन्तुनकर्तारम् ८ मेधाय वासप-
सूतीम् वाससां प्रचाननकर्तारम् पश्यन् प्रचाननच्छेदनयो ८ प्रकासाय रजयिती वस्त्राणा रङ्गकारिणी नारीस १० ॥ १२॥

ऋतये स्त्रेनश्चदयं स्त्रेनस्त्रेव हृदय यस्य तम् ११ ॥ अथ पञ्चमे यूपे । वैरहत्याय पिङ्गनम्परहससूचकम् १ विविक्तये चत्तारं प्रतिहारम् २ शौषद्राद्राय अनुचत्तारं प्रतिहार वकम् ३ बलाय अनुचर सेवकम् ४ भुम्ने परिष्कन्दम् परित स्कन्दति रत मिञ्चाततम् ५ प्रियवादिन मधुरभाषणम् ६ अरिष्टो अगवसादस अश्वारोहम् ७ स्वर्गाय लोकाय भागदुग्धि भागदुग्ध द्दस विभागप्रदम् ८ वर्षहाय नाकाय पारवेष्टारम् ९ ॥ १३ ॥ मन्ववे अयस्तापमयस्त्रप लोहतापकम् १० क्रोधाय

ऋतये स्त्रेन हृदयम् ॥ ऋतये स्त्रेन हृदयं वैरहत्याय पिङ्गानुं विविक्तये
 चत्तारुमौपेद्रूप्रायायानुचत्तारुभ्वलायानुचरम्भु रम्भेपरिष्कन्दरिप्रया
 यपिप्रयवानादिनुमरिंष्टथ्याऽअश्वप्रवसाद ७ सुवर्गाय लोकाय भागदुग्धं
 विंष्ट्याय नानाकायपरिवेष्टारं १३ ॥ सुन्ववेयस्तापम् ॥ सुन्व
 वेयस्तापङ्गीघांयनिसुरंथयोगायवीकत्तारुऽ प्रोकांयाभिसुर्तारुङ्क्षे

निसुर नितरा र्तारम् ॥ ११ ॥ अथपष्ठ यूपे । योगाय योक्त्तार योगकर्तारम् १ शोकाय अभिसर्तार सम्पल्लसागच्छ
 तम् २ क्षेमाय विमोक्तारस विमोचनकरम् ३ उल्लून्निक्लून्भ्य त्रिष्टिनम् त्रिपु तिष्ठतीति त्रिष्टीतम विद्यादिपु
 स्थित गीउत्तलमिताय ४ वपुषे मानशक्त पृजाया अभिमानथ्य वा कर्तारम् सक छान्दस ५ शोलाय

शत्रुनीकारीम् पञ्चनविद्याकचीम् ६. निरुद्धं तौ कीशकारी खडगाद्यावरां कीशस्तकारिणीं स्त्रियम् ७. यमाय असुम्
न मूते मा अम् ताम वन्धाम् ८. ॥ १४ ॥ यमाय मयम् युगमसविचोम् ९. अथर्वभ्योऽवतोकां निरप ताम् १०. संबत्सराय
पर्यायिणीम् पर्यायोऽनुक्रमस्तद्वहतीमनुक्रमप्राम् ॥ ११ ॥ अथ सप्तमे युगे । परिवत्सराय अविजाताम् अप्रसूतां १. इदावत्सराय

सायव्विमोक्तारसुत्कूलनिक्कूलेव्व्यस्त्रिष्ठिणुं व्वपुषेमानस्कृत ६. प्री
लायाजनीकारीन्निःशृत्यैकोषक्कारीय्युभायासूम् ॥ १४ ॥ युमाय
यमसूम् ॥ युमाययमसूमयं च्चुव्व्योवतोकां संव्वत्सुरायपट्युयिणी
अरिवत्सुरायाविजातामिदारसुरायातीत्स्वरीमिह्वत्सुरायांतिष्कङ्करी
व्वत्सुरायुव्विजंज्जरां सुँव्वत्सुरायुपल्लिक्कीमभुव्व्योजिनसुन्धं सुद्धि
दयंप्रच्चर्मसूम् ॥ १५ ॥ सरोव्व्योधैवुरम् ॥ सरोव्व्योधैवुरमुपुस्था

पतिष्कन्दसव्वति पतीत्स्वरीमल्लन्तं कुण्टाम पुंयली कुण्टत्स्वरी २. इहत्सराय अतिष्कहरीम् अतिष्कहरी स्कन्दे-
वंदन्ताम् डीप्रेफो ३. वत्सराय विजंजरा गिधिलगरीराम् ४. मवत्सराय पल्लिक्कीं खेतकेगाम् ५. च्चमुभ्यं अजिनसन्धं
धर्मसथातारम् ६. साध्यभ्यः धर्मसन्तः चर्माभ्यासकरम्, ७ ॥ १५ ॥ सरोभ्यो धैवर केशतीपत्यम्, ८. उपस्थावरोऽनु

दागम दाग दाने दातारम दागी धीवरो वा ८ वैशन्ताभ्यो वैन्द्वि विन्दी निपादापत्यम १० नडुलाभ्य शीष्कलं
 मत्माजीवनम गृक्कना मन्थास्तजोविति तम ११ ॥ अथाष्टमे यूषे । पाराय मार्गारम, सृगादेरपत्य मार्गारस्तम् १,
 अथराय केवर्तम्, २ तीर्थेभ्य आन्दम्, अदि वन्धने अदति आन्दस्त वन्धनकर्तारम्, ३, विपमिभ्यो मैनालम अलुकारणे
 मीनाननति वारयात जालेरसौ मीनालस्तदपत्यम ४ स्वनेभ्य पणक भिल्लम्, ५, गुहाभ्य किरातम् ६ सानुभ्य जम्भक

वरावभ्योदाग्नैवशुन्तावभ्योविन्दन्डङ्ङुलावभ्युःश्रीष्कलम्पारायमागर्गार

संगुारायंकेवर्तन्तोर्त्येवभ्युःश्रान्दंविपमैवभ्योमैनालंस्वनेवभ्युः पण

कङ्ङुहावभ्युः किरांतु ६ सानुवभ्योजम्भकम्पर्वतेवभ्युः किरपृक्

षम् ॥ १६ वीभुत्सायैपौल्कसम् ॥ वीभुत्सायैपौल्कसंस्वर्षीयहि

रगयन्तुलार्यैव्वाणि जम्पप्रच्चादोषायग्लुविनुंविप्रप्रवेवभ्योभिंतु

अभि नागने जम्भयतीति तम्, ७ पर्वतेभ्य किरपृक्पुं कृत्मितनरम् ८ ॥ १६ ॥ वीभुत्साये पौल्कसम् पुल्कसाप
 त्यम् ८ वर्णाय हिरण्यकार स्वर्णनिपादकम् १० । तुलायै वाणज वणिगपत्यम् ११ ॥ अथ नवमे यूषे । पचादीषाय
 र्नायिन र्नो हर्षचये षष्ठम १, विषयभो भूतेभ्य विचान सिधाख्यरोगवन्तम् २, भूतैः जागरण जागरुकम् ३, अभूतैः

सपत्नं गयानुस ४ पातो जनवादिन जनान्बटति तम ५ व्यृहो अपगणम् ६ समराय प्रच्छिदं प्रच्छिदगाकतो-
रम ७, ११७ ॥ पञ्चराजाय कितव धूतम ८ कृताया प्रादिनवदशम प्रादिनवी दोपस्त पश्यति तथाभूतम ९, वेताय
कान्धिन कल्पकम १० । सापराय अधिकल्पनाकर्तारम् ११ अथ दशमे युगे । आस्कन्द्याय सभा-

वभ्यः सिंघंमुलम्भैजागरणमभूतैस्वपुनभार्यैजनवुादिनंब्युद्धा
ऽअपगुल्भंसंशुशुरायंप्रच्छिदंम् ॥ १७ ॥ अक्षुराजायकितुवम् ॥

अक्षुराजायकितुवङ्कुतायादिनवदशन्वेतायै कुलिपनंङ्हापराया
धिकुलिपनंभास्कुन्द्यायसभास्तथाणुस्मृत्यवैगोव्यच्छमन्तकायगोघ्रात
ङ्कुधिवीगाँव्विकुन्तन्तुमिचंभाणऽउपुतिष्ठति दुष्कृतायुचरंकाचा
दयंन्याप्मनैसैलुगम् ॥ १८ ॥ प्रतिश्रुत्कायाऽअरर्तुनम् ॥ प्रतिश्रु

म्याणं सभायाँव्विरम १ शृत्यवै गीयच्छ गां प्रति गमनशीलम्, २ अन्तकाय गोघातम गथां हन्तारम ३ कुधि
योगां विक्रान्तमिचंमाण उपतिष्ठतिय पुमान गा विक्रान्त छिन्नमिचंमाणो याचितारं कुधि देख्यै प्पामभित ४
दृकृताय चरकाचायं चरकाणां गुरुम ५, पाप्मनैसैलुग सोलुगो दुष्टसादपत्यम्, ६ ॥ १८ ॥ प्रतिश्रुत्कायं अर्तुनं दु खि-

नम् ७ घोषाय भयं कल्पकम् ८ अन्ताय बहुवादिनम् ९ अनन्ताय मूक वाग्विकलम् १०. शब्दाय षाड्बन्ध-
रत्मादन्ति तम्, कीलाहलकर्तारम्, ११. ॥ अर्थकादग्रे यूपे । महसे व्रीणावाद् व्रीणावादनकर्तारम् १. क्रोशायतूणवश-
म् तूणव वाद्यविशेष धमन्ति तथाभूतम् २ अवरस्वराय शङ्खं शङ्खवाटकम् ३. वनाय वनप वनपालकम् ४. अन्यतो
ऽरण्याय दावप वनवाङ्मय ५ ॥ १८ ॥ नर्माय पुबलू दुष्टां नारोम, इसाय कारिं करणशील यादसे श्रावण्याम् श्रवणः

त्वांयाऽअर्तुनङ्घ्रीषायभुषमन्तायवहुवादिनमनुन्तायुभूक् ६ शब्दाया
डम्बराघ्रातस्महंसेव्रीणावाद्ङ्घ्रीषायतूणवद्वधमसंवर सपुरायशङ्ख
दृढमञ्जनायव्वनुपमन्बन्धतौरणयायदावुपम् ॥ १९ ॥ नुस्मायिपुं
प्रचुलुम् ॥ नुस्मायिपुंश्चुलू ७ हसायुकारिं वयादंसेषाबुल्लयाङ्गां

कर्णु खर्ण. तदपत्यभुतां स्त्रिय ग्रामख्य ग्रामनेतार गणक ज्योतिविद अभिक्रोगक निन्दक तान्महसे जुष्टं नियु-
नज्मोति एकादग्रे यूप आलभते ॥ एव प्रतियुपमिकादशसैकादशसु नियुक्तेषु येऽधिका अर्वाश्रयास्तान् समाप्तिपर्यन्ता-
न्दितीयोच्छ्रिते यूपे नियुनक्ति ताच व्रीणावाद् पाणिघर्नामत्यादीन् रात्रैः कृष्ण पिङ्गाश्चामत्यन्तास्तुदंश ततोऽप्येतानष्टौ
विरूपानितानष्टौ च सागघर्दीचतुर एव पङ्क्तिव्यति द्वितीये यूपे पूर्वोक्ता एकादश एवसर्वाश्चि शम् । तानेवाह । वीणा-

बाद पाणिप्र हस्ततालावादक तृणवध तान् वीन् वृत्ताय आलभते ३ अनन्दाय तलव वागतिगन्धनयो गन्धन
हिमा तन हस्तादितन वाति वायमुख हन्ति स तलवस्त वायवादक ४ ॥ २० ॥ अग्नये पीवान स्यूरा ५ पृथिव्यै
पोठमर्पिण पोठनामनेन सर्पति गर्हति पोठमर्पित पद् ६ वायवे चाण्डाल चण्डालकर्मोण ७ अन्तरिचाय वश-

सुगयुङ्गणं कर्मभिक्षोऽंशुकृन्तान्सहस्रे वीणावादसां गिण्डनतूणावुष्टंभ
न्तान्नुत्तायां नुन्दायं तलुवम् ॥ २० ॥ अग्नये पीवानम् ॥ अग्न
ये पीवानमपृथिव्यै पीठसर्पिणं व्यायवे चारण्डालमन्त विद्यायव्वदेशनति
न्नट्टिवेखलुतिऽसूथयीयहृथ्यं चन्नचंचेव्यऽ किर्मि रञ्जुन्द्रमंसे किला
समहृन्नेशुक्लमिंपङ्गा चरैत्रात्रै कृष्णमिंपङ्गा चम् ॥ २१ ॥ अथैता

न् ॥ अथैतानुष्टौ विरुप्रानालंभुतेति दीर्घुञ्चातिं क्रसुञ्चातिं स्तथू

नतिन वयेन गर्तनगील ८ दिवे खन्तिमलीमशिरस्क खल्लाटमितार्थं ९ सूर्याय इयंचहरतनेत्र १० नक्षत्रेभ्य क्लिप्तिर
कुरुरवण ११ चन्द्रममे क्लिनाम सिधमरीगवन्त १२ अङ्केशुक्लवर्णं पिङ्गाच १३ रात्रौ कृष्णवर्णं पिङ्गाच १४ ॥ २१ ॥
एतान् विरूपान् आन्भत अतिदोय अतिङ्कक्ष अतिस्थूल अतिक्रय अतिगुळं अतिकण्ठ अतिकुसव रोमरहित अतिलो

मयं सर्वज्ञव्यापिरोमाण । ते च्छठी चयूद्रा च०वाह्याणां गूद्रवाह्याण्यव्यतिरिक्ताः पशवी भवन्ति तेऽष्टायपि प्राजापत्याः
 साग्ध पुत्रलोकितवः क्लीवः एतेऽपिप्राजापत्याः
 इति महोदरादि भाष्येति योध्यायः ।

लुञ्चातिंक्षुञ्चातिंशुक्लुञ्चातिंक्षुञ्चातिंक्षुल्वुञ्चातिंलीमशुञ्च ॥
 अशूद्राऽअब्राह्मणुस्तेप्राजापत्याः ॥ साग्धः पुंशुचुलीकितवः
 क्लीवोशूद्राऽअब्राह्मणुस्तेप्राजापत्याः ॥ २२ ॥ [१६]

इतिसंहितापाठेचिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥

* सहस्रशीर्षीपुरुषः ॥ सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ सभूमिः

ॐ (१) परमात्मविज्ञानानन्ददि गुणाध्यात्मनि प्रभूतः परुषमेधीयद्दः प्रजापतिः लोककाला-
 म्यादिवपुः परुषोत्पत्तिस्थितिमंहतीनां हेतुः स्वर्गापवर्गोश्वर्यसौजदो ज्ञानकर्मसमुच्चयकारि-
 (१) कार्य० नयुक्तान् ब्रह्माभिष्टीति होढवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति ।

० सहस्रशीर्षीपुत्राद्वाः सम्भृतः पटवीद्वाविठंशति

शुभं शरीरं यज्ञीवाचस्यत्माभवतीति श्रुतिः । सहस्रशीर्षांपुरुषपदल्यनुवाकेन षोडशर्चनानुष्टुभेन
 त्रिष्टुबन्धेन ब्रह्मणे ब्राह्मणमित्याद्यवयवभूत पुरुषपदहारिणावयवी कृत्यते । इदानीं क्षुल्यर्थं निर्वच-
 नहारिणं दृढयितुमाह । अथ यस्मात्पुरुषमेधो नानिमेवैलौकाः पूरयमेव पुरुषोऽप्योयंपवते सोऽस्यांपु-
 रिति ते तस्मात्पुरुषः । तस्य यदेतु लोकेष्वन्नं तदस्यान्नमेधं सादस्यैतदन्नं मेधस्य तस्मात्पुरुषमेधः ।
 पुरुषसूक्तास्य नारायणश्चैपिः पुरुषो देवतानुष्टुब्धः अन्त्यात्रिष्टुप्सोच्चे विनियोगः अस्य भाष्यं
 गौणकोनामश्चैपि रकारोत् । प्रथमं विच्छेदः क्रियाकारकसंबन्धः समासः प्रमेयार्थव्याख्येति
 सर्वमेतज्जानकाय मोक्षार्थकथयामासिति सहस्रशीर्षांपुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् सः भूमिम्

सुर्वतस्पृष्वत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुषऽएव ॥ पुरुषएव
 सर्वतः स्पृत्वा अतिभतिष्ठत् दशाङ्गुलम् । सः पुरुषः नारायणाख्यः सर्वतः भुवनकोशस्य भूमिं स्पृत्वा
 व्याप्य दशाङ्गुलम् अत्यतिष्ठत् । दशचतानि अङ्गुलानि दशाङ्गुलानीन्द्रियाणि । केचिद्व्ययथारोच-
 यन्ति दशाङ्गुलप्रमाणं हृदयास्थानम् । अपरे तु नासिकागन्दशङ्खलमिति किम्भूतोऽसौ सहस्र-
 शीर्षी । अनेकपर्यायः सहस्रशब्दः अनेकानि शिरांसि यस्य स सहस्रशीर्षां पुरुषः । सहस्राक्षः ।
 सहस्राण्यक्षीणिनेत्राणि तस्यासौ सहस्राक्षः सहस्रपात् पादानामङ्गानां सहस्राणि यस्य स सहस्र-
 यात् । एतद्गुणः पुरुषः तद्व्याप्य अतिक्रम्य स्थित इति ॥ १ ॥ पुरुषः एव इदम् सर्वम्

यत्भूतम् यत्चभाष्यम् । उत अमृतत्वस्य ईशानः यत् अग्नेन अतिरोहति । स एव पुरुषः पूर्वप-
 रायविशिष्ट इति एव शब्दीनान्यः । इदं परं मानकं सर्वम् यच्च भूतमतीतम् यच्च भाष्यस्त्वविध्यत् तस्य-
 कालत्रयस्य ईशानः । नदीवलङ्गालत्रयस्य ईशानः । उत अमृतत्वस्यापिमोक्षस्यापि । उत शब्दोपि-
 शब्दार्थे कस्मात्कारणात् । अत अग्नेन अमृतेन अतिरोहति अतिरोधकरोति । सर्वस्वैश्वर इति ॥ २ ॥
 एतावानस्य । एतावान् अस्य महिमा अतः ज्यायांश्च पुरुषः । पादः अस्य विश्वाभूतानि त्रिपात् अस्य
 दर्शयन्त्यङ्गुलं तद्व्यञ्जयन्त्यङ्गुलम् ॥ उतामृतत्वस्यैशानो यदन्नेनातिरो
 हति ॥ २ ॥ एतावानस्य ॥ महिमा तु ज्ययायाँश्च पुरुषः ॥ पादो
 स्युष्विप्रश्वाभूतानि त्रिपादं स्युः सृतं न्दिवि ॥ ३ ॥ त्रिपाददूर्ध्वः ॥
 अमृतन्दिवि । अस्य पुरुषस्य पूर्वोक्तविशेषणविशेषितस्य एतावान् महिमा । एतदेव महत्वमस्य अतः
 कारणात् ज्यायांश्च पुरुषः महानित्यर्थः । कस्मात् महत्वमायातम् यस्मात्पादः एकोऽंशः अस्य पुरुषस्य ।
 विश्वाभूतानि विश्वानि चतुर्दश भुवनसमूहैर्यानि चतुर्दश भूतानि तान्येकोऽंशः । त्रिपात्युनः त्रयैः श्याः
 अस्य पुरुषस्य अमृतम् अमृत्युः सामलक्षणम् आदित्यलक्षणं वादिविद्योतते इति ॥ ३ ॥ विपाददूर्ध्वः ।

त्रिपात्जर्हः उत्प्रेत्पुरुषःपादः असाद्रहभ्रभवत्पुनः । ततः विष्वङ् विप्रक्रामत्साशनानशने-
 अभि । यस्मादयंपुरुषः त्रिपात्त्व्यंगभूतः जर्हः उपरिष्ठात्उदैत्देदीप्यमानलिष्ठति । असाप्रच
 पुरुषस्रापादः एकोऽंगः इहचैलोक्ये वीजभूतश्चतुर्भूतेषु अभूत्भूतम् । ततः तस्मात्कारणात् विष्व-
 ङ्भुवनकोऽंग्यक्रामत् उत्पन्नमित्यर्थः । तस्मादेवपुरुषात् । साशनानशनेऽभि साशनंस्वर्गम्
 अशननं मोक्षम सर्वजगत्स्वर्गप्रतिमोक्षमिति च तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ततोविराट् ।
 त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषं पादौ स्थेहाभवत्पुनः ॥ ततोऽप्युष्विष्वङ् उदैत्पु-
 क्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४ ॥ ततोऽप्युष्विराट् ॥ ततोऽप्युष्विराड्जा-
 यतश्चिराजोऽधिपूरुषः ॥ सजातोऽत्यरिच्यतपृथ्वाङ्गमिमथो
 ततः विराट् अजायत विराजः अधिपूरुषः । सजातः अतिरिच्यत पृथ्वात्भूमिम् अथोपुः ।
 तस्मादेवपुरुषात् विश्वीत्पत्तिः । तवर्षेऽप्युष्विराट् अजायत विराजः अधिपूरुषः प्रधानन्तेजः ।
 सजेवज्ञः ब्रह्मास्मिदिति जातः सन् अतिरिच्यते सोमितः । पृथ्वात् अस्मात् जेवज्ञान् ब्रह्मणः भूमिः
 पृथिव्यादौजाता उत्पन्ना इति अधोनन्तरम् पुरः गरीराणि पुराणि चतुर्विधानि भूतानि अजायन्त ।

पुत्रादीनितैवीत्यादितानि एवमेकीश तेनैवसर्वविश्वमुत्पादितमिति ॥ ५ ॥ तस्माद्यज्ञात् ।
 तस्मात् यज्ञात् सर्वदतःसंभृतम् पृषदाज्यम् पशुन्ताञ्चक्रे वायंव्यान्आरण्याचये । यथाअग्निष्टोमा
 ख्यात् तस्मायज्ञात्सर्वहुतः । संहृतपृषदाज्यम् तेनवायव्यानपशून् आरण्यायास्याथ येतान्कृतवन्तः ।
 एवमात्मशज्ञात् । सर्वहुतात्पूरितात् उत्पन्नेनयोगिन सर्वाणिभूतजातानि करतल-
 पुरः ॥ ५ ॥ तस्माद्युज्जजांत् ॥ तस्माद्युज्जात्संभ्वहुतुःसंभृतमपृ
 षदाज्यम् ॥ पशूस्तौश्वकैव्यायुञ्ज्यानारुण्याग्नामस्याशुचुये ॥ ६ ॥
 तस्माद्युज्जात् ॥ तस्माद्युज्जात्संभ्वहुतुःकृचुः सामानिजज्ञिरे ॥
 छन्दांशिसिजज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥ तस्माद्
 वत्यग्नन्ति । पश्वन्तिकलज्ञान तेजमाभूतजातानि ॥ ६ ॥ तस्माद्यज्ञात् । तस्मात् यज्ञात्सर्व-
 हुत. ऋच सामानिजज्ञिरे । छन्दासियज्ञिरे तस्मात्यजुःतस्मात् अजायत । तस्मादेवयज्ञात्स-
 र्वहुत. प्रज्वालितात् यथाऋच.सामानि यजुंषिच देवाऽत्पादयन्ति छन्दांसिच । एवमात्मयज्ञे
 प्रणवेनदीपिते स्वयमेवज्ञानादधिष्ठितानिभवन्ति । एव्येनपरमात्मनिज्ञायते सर्वोऽजग्धाः सर्ववा-
 इयज्ञानमभवतीति ॥ ७ ॥ तस्माद्यज्ञात् अरवाः अजायन्त उत्पन्ना तथा ये के चाशवातिरिक्ता

ऋषयः । ऋषयश्चान्येतेनैव प्रणवाधिष्ठेतेन पुरुषेणात्मयज्ञं कृतवन्त इति ॥ ९ ॥ यन्पुरु-
 षम् । यत्पुरुषम् व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् । सुखम् किम् अस्य आसीत् किवाह् किम् जरु-
 पादौ उच्येते ॥ यत्पुरुषम् देवा इन्द्रादयः तस्मिन् यज्ञे व्यदधुः कृतवन्तीयथा । तद्वत्तुर्योगिनः
 आत्मयज्ञे पुरुषज्ञानम् यत्ज्ञानान्त तत्कृतवन्तः । कतिप्रकारविकल्पितवन्तः । तस्यैव वि-

प्रचक्षुरे ॥ ९ ॥ यत्पुरुषम् ॥ यत्पुरुषं पुंस्त्व्यदधुः कतिधा व्यकल्प-
 यन् ॥ सुखं हि मस्यासौ तिकम्वाह किमरूपादां उच्यते ॥ १० ॥

ब्राह्मणोऽस्य ॥ ब्राह्मणोऽस्य सुखं मासौ ह्यहं जन्म्युः कृतः ॥

धय किं सुखम् कौवाह कौरूपादौ उच्येते उच्यंतामित्यर्थः । ब्राह्मणत्रिविधैश्च शूद्राः स्थिता इत्य-
 र्थः ॥ १० ॥ ब्राह्मणोऽस्य । ब्राह्मणः अस्य सुखं मयासीत् वाह राजन्यः कृतः कुरुतु अस्य-
 त्वेभ्यः पद्भ्यामशूद्रं अजायत । अस्य यज्ञोत्पन्नस्य पुरुषस्य ये किंचिद्ब्राह्मणाः ते सुखं मयासीत् ।
 येन त्रिविधाः ते वाह कृताः । ये वैश्याः ते अस्य कुरुताः । ये शूद्राः ते पद्भ्यामशूद्रं अजायत इति क-

ल्पन्ते । तदस्थोत्पन्नत्वादिति । एवमेतेवयवाः गिरः प्रभृतयः पुरुषपस्यविद्यन्तेनान्येद्वृत्ति ॥ ११ ॥
 चन्द्रमामनसः । चन्द्रमाःमनसःजातः चक्षोः सूर्यःअजायत । श्रीवात्वायु.चप्राणःचमुखात्
 अग्निःअजायत । तस्यैवविधस्य यज्ञोत्पन्नस्यपुरुषस्य । चन्द्रमाःमनसः चितम.जातःअजायते
 तिकल्पना । मनएवचन्द्रमाः । चक्षोः नेत्राभ्यांसूर्यः । नेत्रेएवसूर्यः । यःप्राणोजीवः सए-
 जुरुतदस्ययवैश्वर्यः पृथ्वाऽंशुद्गोऽअजायत ॥ ११ ॥ चुन्द्रमाम
 नसः ॥ चुन्द्रमामनसीजातश्चक्षुश्चक्षोः सूर्योऽअजायत ॥ अश्रीतत्त्वा
 वायुश्चंप्राणश्चुमुखाटुग्निरजायत ॥ १२ ॥ नाब्ध्याऽआसीत् ॥
 नाब्ध्याऽआसीदुन्तरिचक्षुःश्रीष्यर्णाद्द्वीः समंवर्त्तत ॥ पृथ्वाग्भूमि
 वनायुःश्रीवात् अजायतेतिकल्प्यतेश्रीत्वमेववायुः । योयमग्नि.समुखात् अजायतेतिकल्प्यते मुख-
 मेमग्निः अंगोत्पन्नत्वादिति ॥ १२ ॥ नाभयाऽआसीत् । नाभ्याःआसीत् अन्तरिचम गिर्याः
 द्वी.सम्भवत्तत । पट्भ्याम्भूमिःदिगःश्रीवात् तयालोकान् अकल्पयन् । तस्यैवविधस्यपुरुषस्य

यानाभिः तदेवान्तरिचन्द्रमः । याद्यौः तत्तुर्गोर्षशिरः । समवर्ततेति कल्पितम् । यादौ भूमिरेव ।
 श्रोत्रे श्रवणोद्दिशः । श्रोत्रवयवा यस्माद्दिशः ब्रह्मणो जाता । तथैव सर्वाङ्गान् लोकान् पुरुषस्यावयव-
 भूतान् अकल्पयदिति ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण । यत्पुरुषेण हविषा देवाः यज्ञमथ तन्वत । वसन्तः
 अस्य आसीत् आज्यम् शीघ्रं इक्ष्मः शरत् हविः । कथमन्नेनाधिरोहति । यत्तयस्मात्कारणात्
 हिंशुः श्रोत्रात्तथालोकारं ॥ १३ ॥ यत्पुरुषेण ॥
 हविषा देवायुञ्जमतं न्वत ॥ वसुन्तो स्यासु दाज्यं दुष्मिः ॥ १४ ॥
 शरद्भुविः ॥ १४ ॥ सुप्ता स्यासन् ॥ सुप्ता स्यासन् परिधयस्त्रिभुसुसुमि
 पुरुषेण हविषा हविर्भूतेन देवाद्ब्रह्मादयः यथायज्ञम् अतन्वत त्रिसारितवन्तः । तथा योगिनो-
 पि पुरुषैर्वास्तुभूतेन दीपितेनात्मना आत्मयज्ञं समधिहृतवन्तः । अत्र यज्ञैव मन्तः आज्यमा-
 सीत् शीघ्रं इक्ष्मः शरद्भुविरिति । इतरयागेव सन्तगर्भेन सात्विको गुण उच्यते श्रीमद्भवेन-
 राजस । शरच्छब्देन तामसः । त्रयस्त्रिगुणा सत्त्वात्मयज्ञे योगिनी जुह्वतीति ॥ १४ ॥ सप्ता-
 स्यासन् । सप्त अस्य आसन् परिधयः त्रिः सप्तसमिधः कृताः । देवाः यत्तयज्ञम् । तन्वानाः श्रवधन्

पुरुषमुपगुम् । देवाद्भद्रादयः यथायज्ञंपुरुषमिधाव्यं विस्तारयन्तः पुरुषंपपशुम् अथधनुहृतवन्तः । अस्यपुरुषमेधयज्ञस्य सप्तमुद्राः परिधयः आसन् । भारतेहिर्वेप्येयागः प्रयतते । चिःसप्तछन्दांसि गायत्यादीनि सप्तमिधःकृताः । आ मयागेपरिधिगन्देन पृथिव्याप स्तेजो वायु राकागं मनो-
बुधिरित्येते परिधयःकल्पन्ते चिःसप्तसप्तमिधः । पञ्चमहाभूतानिपृथिव्यादीनि पञ्चतःमावा-
णिरूपादीनि । पञ्चबुधीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि । पञ्चकर्मेन्द्रियाणिपात्यादीनिमनश्च एताः त्रिःसु-
प्तसप्तमिधःकल्पयन्ति । तथादेवादीष्यमानाज्ञानेनयोगिनः समाध्याख्यंयज्ञं न्तन्वानाविस्तारयन्तः ।

धः कृताः ॥ देवायद्यु ज्ञन्तंन्वानाऽअवधुन्पुणं प्रम्पुशुम् ॥१५॥ युञ्जन्ते
नयुञ्जन्म् ॥ युञ्जन्तेयुञ्जन्मयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रशुभान्न्व्या

पुरुषंज्ञानं पुरुषं मेधपशुरूपेणावस्थितम् अथ धनुश्चण्ड्वन् ॥ १५ ॥ यज्ञेनयज्ञम् । यज्ञेन-
यज्ञम्अयजन्त । देवाः । तानिधर्माणिप्रथमानिआसन् । तेहनाकम् । महिमानःसचन्तयचनः
पूर्वमाध्याःसन्तिदेवाः । यथाद्भन्द्रादयोदेवाः यज्ञेनज्योतिष्टामाख्येन यज्ञपुरुषंवासुदेवम् विधि-
नाअयजन्त । यतःतानियजनरूपाणिधर्माणि प्रथमानिआसन् । तेहमहाभाग्ययुक्ताःनाकंस-
चन्त स्वर्गंलेयन्ते । यत्रपूर्वमाध्याः प्रथमेपुराःसन्तिवियन्तेदेवाः तेजसादेदीप्यमानाः । एज्यो-

गिनोपिदीपनाद्देवायज्ञो न समाधिना नारायणाम्यं ज्ञानरूपम् अयजन्त्यतः तानिसमाधिरूपाणि
धर्मणि प्रथमान्यासग । तेतुनाकं सनकादीनांस्थानंगच्छन्ति । येषुयोगिनोमहिमानः जन्मा
नरैर्निर्धतगुणाःशुद्धाः तेनारायणाम्यंपुरुषमाविशन्ति सुक्तिंगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥
अदभ्यःसंभृतः । अदभ्यःसंभृतः पृथिव्यैरसात् चविश्वकर्मणः सम्भवर्ततअग्ने । तस्यत्वष्टा विद-

सन् ॥ तेहुनाकंस्महिमानंः सचन्त्यत्रुपर्व्वसुद्ध्याः सन्तिदे
वाः ॥ १६ ॥ [१६] अन्नः? सम्भृतः ॥ पृथिव्यैरसाच्चिद्विप्रप्रवकंस्म
णः समंत्रसुताग्ने ॥ तस्युत्वष्टांविदधद्रूपमेतितन्मर्त्यस्यदेव
त्वमुजानुसार्थे ॥ १७ ॥ व्विदाहस ॥ व्विदाहमेतमुषं पश्मुहासान्तांदि
धत्तूपम एतितन्मर्त्यस्य देवत्वम आजानमप्रये । त्वष्टाप्रजापतिव्रह्मा यद्रूपमेकांगभूतं विद-
धत्कतवान् तदेममर्त्यस्य मर्त्येभूलोकिदेवत्वंप्रभुत्वम् आजानमाप्तमित्यर्थः । किंभूतोसा अद्भ्यःस-
काशात् संभृतःपिण्डीभूतः पृथिव्याःरसात्च । विश्वकर्मणः अग्नेप्रथमतः समवर्तत । संयोगरूपे-
णहृतः । तस्यैवनान्यस्य तदेवकारणाम्मर्त्येप्राप्तवान् सतुपालनायदानवादि विनाशनायेति ॥ १७ ॥
विदाहम् वेदअहम एतम्पुरुषम् महान्तम्चादित्यवर्णम् तमसःपरस्तात् । तम्एवविदित्वा

अतिमृत्युमृषति नञन्यः पन्थाविद्यतेधयनाय । ऋषेःप्रतिवचनम् । अहमेनंपरुषधेद महान्त-
 न्देशकालाद्यवच्छेदरहितम् आदित्यवर्णम् स्वप्रकाशम् तमसःपरस्तात् अविद्यायाःभेददर्शनम् ।
 तमेवविदित्वा अतिमृत्युम् एतिअतिक्रम्य सृत्यंतंपुरुषमनुप्रविशति । नञन्यः पन्थासार्गः तस्या-
 यनायगमनायविद्यते किंभूतंतं विशिष्यते ॥ १८ ॥ प्रजापतिश्चरति । प्रजापतिःचरति गर्भेश्रन्तः
 रयवंगुणन्तमंसऽ पुरस्तात् ॥ तमेवव्विदित्वातिमृत्युमेतिनाञ्ज्यऽप
 न्याव्विद्यु तेयनाय ॥ १८ ॥ प्रजापतिश्चचरति ॥ प्रजापतिश्चचरति ॥
 गर्भेश्रन्तरजायमानोबहुधाव्विजायते ॥ तस्युयोनिरुपरिप्रथयन्ति
 धीरुस्तास्मिन्हृतस्त्युर्भवनानिव्विप्रपूर्वा । १९ ॥ योदुवेद्यः ॥
 अजायमानःबहुधाविजायते । तस्ययोनिम परिपश्यन्ति धीराः तस्मिन्हृतस्यः भुवनानिविप्रवा ।
 सणवपुरुष एकांगभूतः प्रजापतिः अश्वगर्भसप्राप्तः अजायमानः चरतिचतुर्विधेषु भूतेषु ।
 मएवजायमानः बहुधानिकप्रकारंविजायते । येधीराः योनिनः तेतस्यैयोनिं परिपश्यन्ति ।
 मयत्यागेनपरिहरन्ति विप्रवैलोक्येभुवनानितस्मिन्नातस्युः ॥ १९ ॥ योदुवेद्यः । यःदेवेभ्यः ।

आतपति यः देवानाम्पुरः-हितः । पूर्वयः 'देवेभ्यः'जातः नमःरुचाय ब्राह्मणे । अग्नेयोदेवेभ्यः
 योगिनसन्नमन्तिध्यायन्ति यो देवेभ्यः सर्वेभ्यः आतपति अतिशयनेतेजसा तपति आदित्यरूपेणे-
 त्यर्थः । यद्यदेवानां पुरोगे इन्द्रत्वेनस्थितः यद्यपूर्वः अथ ब्रह्मरूपेण देवेभ्यो जातः तस्मै रुचायते-
 जसे ब्राह्मणे ब्रह्मपुरोपत्थाय नमः ॥ २० ॥ रुचं ब्राह्मम् । रुचम ब्राह्मम् जनयन्तः देवा अथे तत् अब्रु-
 यो देवेभ्यः आतपति यो देवानां पुरोहितः ॥ पूर्वो यो देवेभ्यो जातो
 नमो रुचायु ब्राह्मणे ॥ २० ॥ रुचम ब्राह्मम् ॥ रुचम ब्राह्मम् जन-
 यन्ती देवाः अग्रे तदब्रुवन् ॥ यत्त्वेव ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवाः
 असुन्वन् श्रे ॥ २१ ॥ श्रीपञ्च ॥ श्रीपञ्चते लुक्स्त्रीप्रसुपत्न्यां व होरुञ्जे
 वन् । यः त्वा एवम् ब्राह्मणः विद्यात् तस्य देवाः अमनवशे । रुचन्देदीप्यमानं ब्राह्मं ब्रह्मण उटपन्नं जन-
 यन्तः सदृशार्थम् देवा योगिनः तेजसा दीप्यमानाः यत्त अब्रुवन् यद्भूयुः अथे प्रथमतः । किमूचुः अपरोपि-
 यो ब्राह्मणः स ब्रह्म विद्याज्जानीया । तस्य देवा अमन्वगे सोपिसनकादीनां स्थानङ्कृच्छतीत्यर्थः ॥ २१ ॥
 श्रीचते । श्रीः चते लक्ष्मीः चपत्न्यौ अहोरात्रे पार्श्वेन च चाणिरूपम् अङ्घ्रिनीव्यात्तम् । इत्यानु इत्याण

अमुन्मैद्रपाण सर्वलोकस्मैद्रपाण । अस्रपुरुषस्यैतेवयवाः । श्रीशुलक्ष्मीश्च पत्न्यौभार्ये अहश्चरा-
त्रिय तेपात्रेनचत्राणिरूपम् अश्विनौव्यात्तंसुखम् । इयान् इषाण भवर्गस्रलोकस्रईगानः । एत-
द्रुणविशिष्टः नाममोक्षस्यईगानः सर्वलोकम्यच सएवदेवानामीशानइति ॥ २२ ॥

इतिगौनक प्रणीतं पुनपसूक्तभाष्यं समाप्तम् ॥ ३१ ॥

प्राश्रर्वेनक्षत्राणिरूपमश्विनौव्यात्तम् ॥ इषाणन्निषाणिसुर्ममऽइ
पाणसर्वलोकस्मैद्रपाण ॥ २२ ॥ [६] ॥ २ ॥

इतिसंहितायांएकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

* तदेव । तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदुचुन्द्रमांसः ॥ तदेवशु-

(१) इदानीं सर्वमन्त्राः प्राक्प्रवायुमित्यन्मादनुवाकात्संश्लेषसंबन्धाः । ब्रह्मणश्चार्पणम् । तदेवाग्निः
इत्यनुष्टुभौ । विज्ञानात्मापरेणात्मना विशिष्टाभ्यादिषु श्रोतप्रोतत्त्वेनोपास्योभिधीयते । तदेव-

(१) पुरुषस्यैव उक्ता । अथ भवेमधामन्त्रा उच्यन्ते प्रयायमच्छे तस्मात्प्राक् स्वयम्भक्तब्रह्मणा आत्मदेवता सप्तमैः इति
प्राप्तोयामस्यधिके मन्त्रेभ्यो विनियन्ता आप्तोयाम सप्तमस्यैवतोत्युपक्रम्य सर्वं जुहोति सर्वं स्यात् सर्वं स्यात् सर्वं स्यात् इति, युति ।

० तदेव सप्तवेनस्तस्यैवोऽङ्ग ॥

कारणमग्निः तदादित्यः तद्वायुः तत्तुचन्द्रमाः । उकारएवार्थं तदेवशुक्रन्तयौलजगाम । तद्ग-
ह्यपरम् तान्नापः स प्रजापतिः ॥ १ ॥ सर्वेनिनेयाः । सर्वेनिमेपत्रुटिकाष्ठादयः कालविशेषाः
जज्ञिरजाताः । विद्युतः विद्युत्पर्जन्यस्तनयित्तवः । प्ररुषादधिशकासात् नचएनं प्ररुषंसर्वश्यापि
जनकं सन्तम् । जर्ध्वेनचतियर्ध्वं नचमध्येपरिजग्मत् । नपरिगृह्णातिकच्चिदपि । नद्यसौप्रत्यजादी-
कृन्द्भ्रष्टरमुताऽआपुऽसप्रजापतिः ॥१॥ सर्वेनिनेयाः ॥ सर्वेनिनेयाः ॥ सर्वेनिनेया
नंजिज्वरेब्धिर्दुत्तुऽपुरुषादधि॥ नैनमदूर्ध्वन्ब्रुतिर्यत्रुब्बमद्यु प्रविजगद्य
भत् ॥ २ ॥ नतस्यं ॥ प्रतिमाऽअस्तियस्युनाममुहद्वयंः ॥ हिरु
नाविपयः । आगमोहि तत्रप्रवर्तते तदुक्तम् । एयनेतिनित्यात्मना अगृह्योनहि गृह्यतइत्यादि ॥२॥
नतस्य । गायत्रीद्विपदा नतस्यपुरुषस्य प्रतिमाप्रतिमानभूतं किञ्चिद्विद्यते । यतोयस्यनामसह-
स्राग इत्येपवेदान्तविद.पठन्ति । हिरण्यगर्भं इत्येषचतुर्हचोनुवाको ऽदूरविप्रकर्षेण हिरण्य-
गर्भं प्रतिमाभूतमाह । मामाहिर्धुसौदित्येपाचकृत् यस्मान्नजातइत्येपाचद्विकण्डिकोनुवाकः ।

षोडशैवत्यो ऽदूरविप्रकर्षेणाभिवदति । आसांचकण्डिकानां ब्रह्मयज्ञे धायनं कर्तव्यं प्रती-
 कग्रहणत्वात् ॥ ३ ॥ एषोह । बिभुसः सर्वाः सदसस्पतिमद्भुत मित्यस्रागायत्याः प्राक् ।
 इदानीं स्वरूपत कथयति । एष एव देवः प्रदिशः दिशश्च सर्वाः अनुव्याप्य वर्त्तते तिर्यगूर्ध्वसध-
 शेति । पूर्वाहजातत्रनादिनिधन. समूत । स उगमश्चन्तः । स एव च मातुदरुच्यन्तर्गर्भे व्यवति-
 गत्यूर्ध्वे ऽहृत्येषमामाहि ऽसौ दित्येषा यस्मान्भजातऽहृत्येषः ॥ ३ ॥
 एषोहं ॥ देवः प्रदिशो नुसर्वाः पूर्वाहजातः सऽऽहृत्यूर्ध्वे
 शुन्तः ॥ सऽऽहृत्यूर्ध्वे सर्वाः प्रदिशो नुसर्वाः पूर्वाहजातः सऽऽहृत्यूर्ध्वे
 तौ मुखः ॥ ४ ॥ यस्मान्भजातम् ॥ यस्मान्भजातम् ॥ यस्मान्भजातम् ॥ यस्मान्भजातम् ॥
 षते । स एव च जातः स एव च जनिष्यमाणः तदुक्तम् । सर्वखल्विदं ब्रह्मतज्जानाति गान्तमुपा-
 सोतेति । प्रतिपदार्थमञ्चन. । हेजनाः तिष्ठति सर्वतो मुखः । सर्वतो चि शिरो ग्रीव पाणिपादः
 तिष्ठति अचिन्त्यशक्तिरित्यर्थः । जना इत्याद्यादात स्वरमपि स्वरामन्विताथसादा विवर्तते ॥ ४ ॥
 यस्मान्भजात. । यस्मात्पुरुषात् जातं न पुरा किञ्च एव । यद्यभावभूव सन्भावयति भुवनानि भूतजा-

तानिविश्वाविश्वानिसर्वाणि । प्रजापतिरिति । व्याख्यात्म् । अयं योऽशकलिङ्गयुक्तः ॥ ५ ॥
 येनपुरुषेण द्यौः उग्रा ऽद्भुर्गूर्णादृष्टिदायिनी कृता । पृथिवीच दृढास्त्रिरा प्राणिधारणाय दृष्टि-
 ग्रहणायच अन्ननिष्पादनायच कृता । येनचस्र. आदित्यमण्डलं स्तभितं स्तभितम् । येनच
 नाक. स्वर्गोलोकः । स्तभितः । यच्चान्तरिक्षे रजस्र. उदकमप्र दृष्टिलक्षणस्र विमानोनिर्माता ।
 आबुभूवुसुवंनानिव्विप्रपूर्वा ॥ प्रजापतिऽप्रजयांसर्वाणस्त्रीणिञ्जयी
 तौंषिसचतुस्रषोडशी ॥ ५ ॥ येनुद्धौः ॥ येनुद्धौरुग्रापृथिवीच
 दृढयिनुसृस्तभितंयेनुनाकः ॥ योऽद्भुन्तरिक्षेरञ्जसोव्विमानुऽ कस्रस्रै
 दुवायंहुविप्राव्विधेम ॥ ६ ॥ यद्भ्रुन्दसौ ॥ यद्भ्रुन्दसौऽअवसात
 तंपरित्यजा कस्रैअन्यस्मै देवायहविषाविधेम ऋत्विर्दृमइतिममञ्जसम् ॥ ६ ॥ यंक्रन्दसौ यंपरुषं
 क्रन्दमीद्यायाश्रयिव्यौ अस्रा अन्नेनहर्विलक्षणेन दृष्टिधारणाद्युपकारजनितेन । तरुभानेसंस्तं-
 भयन्तौ सर्वप्राणिजातम् अभिऐच्छेतामनसा । साध्वेतत्कृतमनेनिति । रेजमानेकगमनाने ।

यत्रचत्रधि उपरिस्थितः यदाधारइत्यभिप्रायः । मूरुः सूर्यः उदितः सन् विभाति । तन्देवस
परिख्यत्रा कस्मैदेवाय हविषाविधेग इतिचमंगसम् । आपोह्यद्वहृतीर्थ्यिदाप इतिद्वेप्रती-
कग्रहौते अत्रापिस्नाध्येध्ययनं प्राप्तं प्रतीकसगोपलक्षणार्थत्वात् ॥ ७ ॥ वेनस्तत्पश्यत् । वेनः
परिदतः विदितवेदान्तरहस्यः सद्भावनया तद्रूपं ब्रह्म पश्यत्पश्यति । निहितं स्थापितम् ।

स्तभानेऽश्रुभ्यै चैतुस्मनसु रिजमाने ॥ यत्राधिसूरुऽउदितोऽभिभा
ति कस्मै देवाय हविषा विधेम ॥ आपो ह्यद्वहृतीर्थ्यिश्चुदापः ॥ ७ ॥

[७] व्वेनस्तत् ॥ व्वेनस्तत्पश्यन्निहितुङ्गुहसद्य खुव्विष्यव्वरभ
वुरयेकनीडम् ॥ तस्मिन्निदं सच्चुव्विचैतिसर्ब्दं सऽश्रीतुऽ प्रोतं
गुहागहायामिव । सन्धित्यम् । यत्र विश्वं सर्वकिदं विकारजातं भवति एकनीडम् एकान-
लयमविभक्तम् । कारणमेवोपमं हृतं सर्वविशेषम् । तस्मिन्निदं सच्चुव्विचैति सर्वम् । तस्मि-
न्नेवपरफाक्तानि इदं विकारजातं सर्वसमेतिच उपसं हृतिकाले । समेत्यच । व्येतिः काले
सर्वमेव । सचपरसेषुः श्रोतचरीरभावेन प्रोतचरीरभावेन इतरथाया विभूः विभवति

चक्रार्थकारणभावेन । प्रजासु ॥ ८ ॥ प्रतत् प्रगोचेत् प्रब्रूयात्तत् अमूर्तशास्वतम् । नुञ्जि-
 प्रम् विद्वान्पण्डितः गन्धर्वः । गन्धर्वलोकेशि ब्रह्मविद्यासुतराज्ञायते । धामस्थानम् । विष्ट-
 तनिहतंनानाभूते सर्गस्थितिप्रलये । गुहासत् गुहायामिवनिगूढम् अविष्टतवेदान्तरहस्यम-
 ज्ञायानाम् । किञ्च । लौक्यिपदानिनिहितानि गुहा । गुहायामिवअस्यअष्टतस्य सर्गस्थिति-

प्रञ्चव्विभूऽप्सुजासु ॥ ८ ॥ प्रतत् ॥ प्रतद्वोचेत्सुतुन्नुव्विद्वाङ्गन्धुर्व्वो
 धासुव्विभूतुङ्गुहासत् ॥ चौरिंप्रदानिनिहितानुगुहास्ययस्तानिर्व्वे
 दुसप्रितुः प्रितासत् ॥ ९ ॥ सनः ॥ सनीवन्धुर्जनित्तासव्विधाता

प्रलयाः त्रयोवावेदाः त्रयोवाकालाः । भूयस्तत्रोपलक्षणार्थवा । भूयांसोहि तत्रगुणाश्रयन्ते
 विज्ञानघनानन्दसतमं कल्यादयः । परब्रह्मान्तर्थाव्यव्राक्ततानिवालयः पादाः । यच्चतानिवेदजा-
 नातिषपितुरपिपिताभवति । परब्रह्मभवतीत्यर्थः । तद्विब्रह्मरूपंयेषम् ॥ ९ ॥ सनीन्धः ।
 सनीष्ठाकंमन्धु. सचास्माकञ्जनित्ता । जनदितेतिप्राप्तं जनितामंभ्र इतिथिबोलीप. । सचनी-

विधाता धारयिता । यः धामानिवृत्तः स्यान्नानि वेदः । भुवनानिभूतजातानिविष्वासर्वाणिवेद ।
 नान्यात्तन्नोभिन्नानिवेद । किञ्च । यत्तदेवाश्रम्यादयः अमत्परब्रह्मलक्षणम् । अ्यानशानाः
 व्यापनुवन्तः तृतीयेधामनि स्यान्नेत्रिविचपरिस्थिताः ऐरवन्तः खेच्छयाप्रवर्तन्ते तच्चयोवेद सनो-
 वन्धुरित्यादमनुवर्तते ॥ १० ॥ इदानीं सर्वेषु भूतेष्वहमसि सर्वाणि च भूतानि मदि सन्तौत्य तद्दर्श-

धामानिवेदभुवनानिविष्वाश्रवा ॥ यत्र देवाऽऽश्रुतमानशानास्तुतीये
 धामान्नुद्धारयन्त ॥ १० ॥ पुरीत्यंभूतानि ॥ पुरीत्यंलोकान्पुरी
 रदुसर्वाः प्रुदिशोदिशाश्च ॥ उपुरस्थायप्रथमजामृतस्युतकन

नामनुष्ठितस्य सर्वमेधवाजिनो मुक्तिरुच्यते द्वाभ्यांकारिण्डकाभाम् नचालसर्वमेधो गृहः कर्तव्यो-
 दर्यतसाम्राधान्यात् । एवंहि पश्यतो यजमानस्यार्गिर्नहोत्वादयो यज्ञाः सर्वे सर्वमेधाएव । आलम्ब-
 नमावहितत्वयज्ञाः । परीत्यभूतानि । अनेन दर्शनेन परिज्ञायसर्वाणिभूतानिएवमेतदित्यवधार्य ।
 एवपरिज्ञायचसर्बोन्लोकान् परिज्ञायचसर्बोः दिशः परिज्ञायच सर्बीःप्रदिशः । उपस्थायचप्रथम-

जांवातं वथीलक्षणं । अपिहि तस्मात्पुरुषाद्ब्रह्मैव पूर्वमसृज्यतेति श्रुतिः प्रथमजांवाक् । ऋत-
 सत्रयज्ञसत्रं । आत्मना आत्मानम् परेण ब्रह्मणा विगिष्टं ब्रह्म आभसं विशति अपुनराद्यत्तये ॥ ११ ॥
 परिद्यावा । परीत्ययसुपसर्गद्वेषे लनेन संवधयते । परीत्यं द्यावापृथिव्यौ अनेन दर्शनेन । परीत्य-
 च लोकांन् परीत्य च दिशः परीत्य च स्वः आदित्यम् । ऋतमग्नयज्ञस्य तन्नुचितं विचृत्य विच्छिद्य
 नात्क्ष्मानं मुभिसंभ्विविषा ॥ ११ ॥ परिद्यावां पृथिवी ॥ सुह्यऽहुत्वाप
 रि लोकांन् परिदिशुः परिस्वः ॥ ऋतस्य तन्तुं भ्वितं तं भ्विचृत्य तदं
 पश्यत्तदं भवत्तदासीत् ॥ १२ ॥ सदसुस्पतिम् ॥ सदसुस्पतिम्
 परिमसाथ । मदाएव तत् तथाभून्मात्मनम अमश्रयत्प्रश्रति । तदभवत् तथाभूतं ब्रह्म भवति ।
 तदामोत् तदेवास्ति । तदुक्तम् । तदेमनत स्तदुत्तद्भवामः । यथा ह्येकस्य रागेने प्रदोपसहस्रा-
 णि गल्य गक्तो निर्गच्छन्ति । एवं परमात्मन इमे जीवाः कृष्युच्चरन्ति । आभ्याङ्गिण्डिकाभ्यां गृहस्था-
 नामेव मुक्तिर्दिशिता भवति तेषां हि भूयांस उपायाः यज्ञादयः ॥ १२ ॥ इत उत्तरन्ति सृभिः कश्चि-

त्रियमुपजीवताम् । सयिच देवाः दधतु स्वापयउ त्रियमुत्तमास् यथाहं सर्वजनभोग्ये भवामि ।
 तस्यैतेस्त्राहा । यात्तमेव सर्वजनैरभिलष्यसे तस्यैश्रियै तेतुभ्यं रमाहासुहुतमस्तु । अप्राथ्यच
 मेधाश्रियं च नयन्नासिधग्रन्तीये पसं वन्धः ॥ १६ ॥

इति उषष्टथातौ मंत्रभाष्ये द्वाविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

ताम् ॥ सयिदेवादंधतुश्चिप्रयुमुत्तमान्तस्यैतेस्वाहा ॥ १६ ॥ [८] ॥ २ ॥

इति संहितायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

* अस्याजरासः ॥ अस्याजरासोऽमुषित्वांसोऽब्रुर्च्चङ्गमासोऽ

(१) इतउतर सप्तदशका पुरोरुगाना अन्निन्नध्यायेपठान्ते । तत्रसर्वसंधिकानां चतुर्णामह्वाच-
 त्वार आद्या.पुरोरुच इत्येवमेतेविदुः । यथास्थानिदुदग्निष्टोम. प्रथममहर्भन्ति तस्याग्नीया-
 गशा भवन्ति आग्नेयग पुरोरुचइति । एवमिन्द्रस्तदुत्थो द्वितीयमहर्भवन्ति ऐन्द्र्यः पुरोरुचः । सूर्य-

(१) सर्वमेधेऽग्निष्टोमसत्येऽग्निष्टु.सत्रे प्रथमेऽहनि अस्याजरास इत्याद्या महो अग्ने इत्यन्ता सप्तदश ऋचोऽग्निष्टव-
 ता पुरोरुचोभवन्ति । पुरोरुकागर्धने ऋगूपा ग्रहणमन्त्रा उच्यन्ते न यजूरूपा ऋगधि पुरोरुगिति श्रुतं ।

* अस्याजरास सप्तदशापयि त्वादादगविभ्राटचतुदशप्रवाहिन एकादशंपवायु प्रवोरस्याप चतुदशकाधानस्ययोदशमपत्तस्यतनवति ।

सानुत्पत्त्यस्तृतीयमहर्भवति तस्यसौर्यांग्रहाभवन्ति सौर्य्यःपुरीरुचः । वैश्वदेवश्चतुर्थमहर्भवति तस्य-
 वैश्वदेवांग्रहाभवन्तिविश्वदेव्यःपुरीरुचइति । यएतस्त्रंयोनुवाका अनारस्थाधीताः । एताञ्चपु-
 रीरुचो यच्छन्दस्काः प्रकृतिदृष्टा स्तच्छन्दस्का इहापिप्राथोदृग्धन्तेअन्व्यसनुवाकांरजयित्वा । अस्या-
 वरासः । ऐन्द्रवायवस्य द्वेपुरीरुचौ । अस्ययजमानस्य अजरासःजरारहिताः । दसांग्रहा-
 गाम् अरिताःअरणाः । नावामिवकिनिपाताः । यद्वादसांदमनीयानां रत्नसाम्अरणास्तारकाः
 अन्नयः पावुकाः ॥ श्रिवृतीचयः श्रुवात्रासौभुशयवोव्वनुषदोव्वा
 यवुनसीमांस ॥ १ ॥ हरयोधूमकेतवः ॥ हरयोधूमकेतवोव्वातज
 अर्चइमासः अर्चंप्रजनीयोधूमोयेषतिअर्चइमासः । पूज्यधूमाः पावकाःपावयितारश्च अन्नयोभवन्तु ।
 अस्यैव श्रिवृतीचयः श्वेतत्वप्रचयकारिणः । श्रवात्रासःश्रवात्रशब्दःक्षिप्रवचनः क्षिप्रकर्माणिः । सुर-
 ग्धवःभर्तारः वनसदःरेफउपजनः । वनमुदकतलसन्नाउदकाभिपुताइत्यर्थः । वायवीन वायवइ-
 वोदीपयितारः गृहैरजमाणाः सोमाःसन्तु । यद्वा सर्वाख्यरथ्यन्निविशेषणानि । श्रिवृतीचयः
 श्वेतत्वमंचनाः । वायवइवश्रवात्रासः क्षिप्रगमनाः । वनर्षदोवनसदः । * वनसदोवेडोरिफेणेतिप्रा-
 तिगाम्यसूत्रेणरेफागमः । सोमाइवयजमानैष्टदाः । समानमितरत् ॥ १ ॥ हरयोधूमकेतवः ।

* वनसदोऽपटोरिफेण ॥ वनगच्छ सद्गच्छे प्रलयरेफेणव्यधीयंतसचेद्वनगच्छेद्विदंशब्दास्सरोनर्भति प्रा०अ०३ । सू० ४८ ॥

येथज्य. हरयोहरितवर्णाः । धूमकेतवः धूमप्रज्ञाना । वातजूतावातगमनाः । उपद्यविद्यु-
 लीकिप्रति । यतन्तेयत्नमाचरन्ति । वृथक् । पृथगितिप्राप्तेवर्णव्याप्तिः । पृथक्काना । ताम्
 स्तुमइतिशेषः ॥ २ ॥ यजानः । सैत्रावरुणीगायत्री । यजनःअस्माकम् मित्रावरुणामित्रावरुणी ।
 यजचंदवान् यजच ऋतयज्ञम् ब्रह्माहान्तम् । हेअग्ने यच्चियजच स्वन्दमंस्वकीयंगृहम् ॥३॥

तुऽऽउपुद्भविवि ॥ यतन्तेव्युर्थगुणयः ॥ २ ॥ यजानऽ ॥ यजानोमित्त्वा
 वरुणायजादिवारं ॥ ऋतवब्रूहत् ॥ अग्नेयद्विस्वन्दमंम् ॥ ३ ॥
 युक्ज्वाहि ॥ देवुद्धतमारं ॥ ऽअप्रघवारं ॥ ऽअग्नेरुधीरिव ॥
 निहीतापुर्व्यऽ संदऽ ॥ ४ ॥ द्विव्विरूपे ॥ चरतऽ स्वर्थेऽऽञ्चन्त्या

अथाश्विनस्य । युद्धाहीतिव्याख्यातम् ॥ ४ ॥ द्वेविरूपे । द्विटुप् शुक्रस्य । हेरात्यहनीविरूपे
 नानारूपे । कृणारविशुक्रमह चरत आदित्येन सहाहश्चरति इतरत्नअग्निनातुराविः । स्वर्धे-
 शोभनार्थे । अन्यान्या वत्समुपधापयेते । अन्याएकाराविः एकमग्निरूपं वत्सम् अन्याएकमहः

एकमादित्यरूपं वत्समुपधापयेते । रात्रिरग्निदेवत्यमग्निहोत्रम् अहःसूर्यदेवत्यमग्निहोत्रं वत्स-
 मित्याश्रयः । किञ्च हरिर्हरितत्रयीग्निः अन्यस्यारान्त्री स्वधावान् अन्नवानुपभोग्यः तापपाक-
 प्रकाशैर्भवति । शुक्र.शुक्रवर्णआदित्यः अन्यस्यामहनि ददृशेदृशते सुवर्चाःसुतेजाः । यद्वा
 द्विद्यावापृथिव्यौ िरूपेतानारूपे परस्परपेक्षयाचरतः सर्वैकल्याणप्रयोजने अन्यापृथिवी अग्नि-
 न्याव्वत्समुपधापयेते ॥ हरिरुन्वयस्याम्भवतिस्वधावाञ्छुक्कोऽश्रुन्व्य
 स्यान्दृशेसुवर्चाः ॥ ५ ॥ शतम् ॥ १७०० ॥ अयमिह ॥ प्रथमोधा
 यिधुत्वात्भिर्होत्रायजिष्ठीऽत्रदूर्ध्वरेष्वीद्विः ॥ यमपन्नवानोभृगवोव्वि
 ऋषुचुर्वनेषुचित्रंव्विण्वं वृष्विशेविशे ॥ ६ ॥ त्रीणिश्रुता ॥ तत्रैसुहस्रा
 वत्यम अन्याद्यौरादित्यवत्सम उपवापयेतेपोपयतः । किञ्चहरिरग्निः अन्यस्यांपृथिव्यांस्वधावान्
 भवति । शुक्रआदित्यश्च अन्त्यान्दिदृशेसुवर्चाःदृशतेसुतेजाः ॥ ५ ॥ मन्यनः अयमिहिति
 व्याख्यातम् ॥ ६ ॥ वैश्वदेवगृह्णाति । त्रीणिगतानीति त्रीणिश्रुतानि त्रीणिसहस्राणि । त्रिंशत्

नवच । देवाः असपर्यन् । समयतिः परिचरणकर्मा परिचरितवन्तः कथमितिचेत् । औन्नन्-
 सिञ्चन् अग्निमधृतैः । अस्तृणन्वर्वाहिद्य अस्मैः अग्नये । आत् इत् अथ एव अनन्तरमेव । होता-
 रंष्ट्वा न्यसादयन्त । नितरां विनियुक्तवन्तः ॥ ७ ॥ अथध्रुवस्य । मूर्धानन्दिव इतिव्याख्या-
 रायग्लिन्विर्दृशच्चदेवानवचासपर्यन् ॥ औन्नन्वर्वाहितैस्तृणाब्जुहिर्ब
 स्मसाऽआदिद्वीतारुन्व्यसादयन्त ॥ ७ ॥ मूर्धानन्दिवः ॥ मूर्धानं
 न्दिवोऽअरुतिर्भृष्टिर्व्याब्जैर्ग्रन्वानुर्भूतऽआजुतमुग्निम् ॥ क्विदसु
 रन्नाजुमर्तिष्टिञ्जनानामुसन्वापाटञ्जनयन्तदेवाः ॥ ८ ॥ अग्निर्व्व
 तम् ॥ ८ ॥ ऐन्द्राग्नस्य । अग्निर्व्ववाणि गायत्री । अग्निःष्टवाणि यजमानस्य द्विजनानि ।
 जंहन्त अत्यर्घहन्ति । किंभूतः द्रविणस्युः धनंहर्विलक्षणाभिच्छन् । केनहेतुनाजंहन्त विपन्यया ।
 विपनिरर्चतिकर्मा यजमानपूजया निमित्तभूतया । पुनः किंभूतोग्निः समिद्धः दीप्तः शुक्रः शुक्रः

आहुतः यमिहुतः सन् ॥ ९ ॥ वैश्वदेवस्य । विश्वेभिः सोम्यम् गायत्री । विश्वेभिः देवैः सह ।
 सोमसं वन्विमषु ह्यग्ने इन्द्रेण च सह वायुना च सह पिव । सितस्य धामभिर्नामभिः स्तुतः सन् ।
 तदुक्तम् त्वमग्ने वरुणो जायसे यस्त्वमिन्नो भवसि दस्रद्दृष्टप्रहृति ॥ १० ॥ आयत् । द्वाभ्यां स-
 हत्वतीयाभ्याम् षे निष्टुभौ । व्यवशितपदप्रायः आहुतिपरिणाम वादिन्यौ । आउपसर्गः
 तत्राणो ॥ जघ्नन्द्द्विगुस्युर्व्विप्रुब्न्धया ॥ सर्भिहः शुक्लः आहुतः ॥ ९ ॥
 विप्रुब्ध्वेभिः सोम्यम् ॥ विप्रुब्ध्वेभिः सोम्यस्मद्दुध्वगनुः इन्द्रैराव्या-
 युना ॥ पिवांसितृचस्युधामभिः ॥ १० ॥ आयत् ॥ आयद्विषे नृपति
 न्तेजुः आनुदृशुचिरेतो निषिवतुब्ध्वौरुभीके ॥ अग्निः शङ्घिमनवुद्ध्यं
 थानदुड्यनेनाख्यातेन संवध्यते । यत्पदा इधेअत्राय निपिक्तं नितरांसिक्तं देवतोद्दिशेन चिग्रम्
 शुचिमवैः संस्कृतम् तेजः जगदुत्पत्तिधीजम् । नृपतिमश्चग्निम् आभानट् अग्नीरेतद्रूपम्
 व्याप्नोति । ततोपिरेतोमध्यस्थानं व्याप्नोति विद्युत्प्रचण्तेजः । द्यौरभीके । द्यौरपितस्या-
 हुतिपरिणामभूतस्य रसस्य अभीकेनिकटएव वर्त्तते । तत्पुग्निः शङ्घम् शङ्खं वलंतस्य हेतुभूतम्

भनवद्यं प्रगस्यम् युवानम्परिपक्वंरसम् स्याध्यंमुष्टुध्यानीयम् । सर्वापिष्टिमभिलषति ।
 जनयत्जनयति षष्टभिर्मांसैः । मूदयच्च । पूदचरणे । निष्यन्नमुदकंचतुर्भिर्मांसैः चरतिच
 दृष्टिद्वारेण ॥ ११ ॥ अग्नेर्गर्ह । हेभगवन्नग्ने गर्हउत्सहस्ववल्माविपुक्कुर । महतेसौभगाय ।
 महत्सौभाग्यंलोकस्थितिः । एवंकुर्वतस्तवद्युन्नानि उत्तमानिसन्तु । द्युन्नंद्योततेर्यगोन्नंवा ।

द्युर्वानंस्वाह्राञ्जनयत्सूदयंच ॥ ११ ॥ अग्नेर्गर्ह ॥ महतेसौभगा
 युतवंद्युस्मान्द्युत्तमानिसन्तु ॥ सञ्जास्वपृत्यदसुयसुमाक्षंशुष्टवश्रात्त्र
 युतासुभिः* तिष्ठामहांसि ॥ १२ ॥ त्वांश्चि ॥ सुन्द्रतंमसर्कशुके

हविलंबणानिघनानि सन्तुयगांसिवा । किञ्च एतच्चत्वंप्रार्थ्यंसे । संजास्त्यम् । जायापतिमि-
 तिप्राप्ते आकारयकार्योर्लोपः सुक्त्त । सुयमंसुनियमश्चन्योन्यवधरागम् समाह्वणष्वकुरुष्व । शन्यु-
 तांगलुन्वमिच्छताम् । अभितिष्ठपद्भ्यामभिभव । महंसिमहत्वानि ॥ १२ ॥ त्वांश्चि । माहि-
 न्द्रस्य । त्रिष्टुप् । त्वाहित्वामिव मन्द्रतममन्दनीयतमं ष्टुदृश्यंवा । अर्कशुकेः मन्वैर्दीप्तैः ।

ययोक्तस्थानकर्णानुप्रदानवक्त्रिः । देवतादात्रात्मविचन सन्तानगर्भगुरुशुश्रूषाधिगताविलावित ब्रह्म
 धर्ये । एवंहि मत्रादीप्ताभ्युः । वदमहे हवन्तोवयम् । त्वचष्टत.सन् महिमहत्स्तोत्रम्
 नोन्माकम् श्रोपिय्योपि । शुत्वाचप्रभावयसि कर्महेअग्ने । किञ्च इत्यंनामत्वं महतीदे
 वता । येनइन्द्रन् । उपमार्थीयीनकारः । इन्द्रमिव त्वाशवसावलकृत्या पृणन्तिपूरयन्ति । वायुमि-
 वचपूरयन्ति राधसाहविल्लक्षणेन धनेननन्दतमाः मनुष्यतमाः मनुष्यश्रेष्ठाः ॥ १३ ॥ त्वेअग्ने आदि
 व्ववमहुमहिनुः श्रोष्यगने ॥ इन्द्रन्त्वाश्रवसादेवताव्यायुम्पृणन्ति
 राधसावृतमास ॥ १३ ॥ त्वेऽअग्ने ॥ स्वाहुतप्प्रियासः सन्तुसुर्यः ॥
 युन्तारुयेसुधवानीजनानामूर्वान्दयन्तुगीनाम् ॥ १४ ॥ शुधिप्रश्रुत्कष ॥
 त्यग्रस्य । धृलौ । रत्रेतव हेअग्ने । स्वाहुत । साधुनाप्रक्रारेणाभिहुत । प्रियासः । प्रियाः
 सन्तु सूर्य पण्डिताः । येचयन्तारः निगूहितसर्वविषयाः । येचमधवानः धनवन्तः । जना-
 नामर्थे । नकेवलं धनवन्तएव किन्तर्हि । जयान्अन्नप्रकारान् दयन्त । दयतिदीनार्थं ।
 ददति । गोनामृगामितिप्राप्ते गो.पादान्तइतिनुट । गवांसवस्विभिरुपसेचने.सहितान् ॥ १४ ॥

शुधियुत्कर्णं । हे अग्ने शुधियुगु । प्रकृतइत्यादिनाधिभावः । सत्त्वरंयज्ञमाग्नेयम् । हेयुत्कर्णं ।
 युगुतःकर्णावर्धिनां वर्चांसि यस्यसतयोक्तः । त्वयियुतवति । वह्निभिर्वौटुभिर्देवैः । सया-
 वभिः । याप्रापणोवनिम् । समानप्राप्तिभिः । सहिताः । आसीदत्तु वर्हिपि । मित्रःअर्य-
 माच । अन्येचप्रातर्यावाणः । प्रातरेव हविःप्राप्तियेषांतेतयोक्ताः ॥ १५ ॥ विश्वेषामदितिः ।

शुधियुत्कर्णं वर्हिन्नभिर्ह्वैरग्नेसुयावभिः ॥ आसीदत्तु वर्हिपि
 सुत्रोऽअर्थ्युमाप्रातुर्यावाणोऽअद्भुतुरम् ॥ १५ ॥ विश्वेष्वेषाम
 दितिः ॥ विश्वेष्वेषामप्रातुर्युच्चियाणां विश्वेष्वेषामतिष्ठिस्मर्त्तानुघा

यादित्यग्रहे दधिग्रयणमंत्रः । अयमपि पुरोरुचां मध्ये गयते । तथाहि । कदाचनसारी-
 रसि । जदाचनपयुच्छसि । यज्ञोदेवानामिति तिस्रणामादित्येभ्यस्वेत्यनुपङ्गः । निष्ठुप् ।
 योग्निःविश्वेषाम् अदितिःऋदीनः । यज्ञियनाम् । यज्ञसंपादकानाम् । विश्वेषांचयतिथिः मानु-
 पायान् अग्निशोबिसाम् । सोग्निःदेवानाम् अयवः अन्नं हविर्लक्षणम् आवृणानःसमर्पयन् । सुच्छ-

डीकोभवतुजातवेदाःजातप्रज्ञानः ॥ १६ ॥ महोत्तमैः । सात्रिवस्य । चिष्टुप् । महःमहतः
अग्नेःसमिधानस्यसंदीप्यमानस्य । गर्भगिरणरोत्राययेवर्तमानाः अनागाःअनपराधाःस्याम । येन-
चमित्रैवरुणे अनपरावाएवस्याम । स्वस्येअविनाशाय । येनच श्रेष्ठे स्यामसवितुः । सवीमनि ।
प्रसवे । तत्देवानां संबन्धि अव.हविल्लक्षणमन्नम् । अद्य । यावृशीमहे । अभिसंस्कुर्मः ॥ १७ ॥

शास् ॥ अग्निर्हेवानामवंऽआहृणानःसुमृड्डीकोभंवतुजातवेदाः॥१६॥
महोऽश्रुगर्भेः ॥ समिधानस्यशर्भुण्यनांगाम्निहत्रैव्वक्षणेस्वस्तये ॥
श्रेष्ठेऽस्यामसवितुः सवीमनितहेवानामवोऽश्रुद्ध्याव्वृणीमहे ॥ १७ ॥

[१७] आपंश्चित् । आपंश्चित्पिप्युस्तुष्ट्युनगवोनदंनूतञ्जितारस्त
इदानीमिन्द्रस्तुतिः । उयसंस्त्ये द्वितीयेहनि पुरोरुचएन्ध्रीद्वादग ॥ आपश्चित् । त्रिष्टुप् ।
आपोपि । पिप्युःप्यायःपौ आदेगः । प्याययेयुः निग्राह्यसोमे । सत्येनगावः । सुन्वन्ति-
अभिपुग्वन्ति याभिर्नाग्भिः सोमन्तास्यर्थः । सोमाभिपवेहि तथीलबाणावाचोत्र्याप्रियन्ते । तदे-

तदुत्तम् । तेषां नगावः तयद्भूवगावः नक्षत्रन्तंजरितारस्तद्वन्द्व । नक्षत्रम् नक्षत्रिव्यांशिकसमीएवसनेन-
 प्रकारेण नचन्व्याप्तुवन्ति नक्षत्रयज्ञम् । जरितार.स्त्रीतारः तैतय हेइन्द्र । एतच्चज्ञात्वा । वाह्निवा-
 युर्ननियुतीनोश्छ । अष्टत्रभियागहि । आयाहि नःअस्मान् वायुर्ननियुतः वायुर्यथानियुतः अश्वा-
 न्याति । त्वंहि । द्वियस्मात् । पुनस्त्वमेनमुच्यसे । यस्त्वंधीभिः स्वकीयाभिवुद्धिभिः दयसे-
 ददासि । विविधंवाजान्अन्नानि ॥ १८ ॥ गावउप । तिस्रोगायत्यः । दक्षिणालक्षणगावउच्यन्ते ।

इन्द्र ॥ युहिष्वुयुर्ननियुतीनोऽअच्छुत्वद्विहीध्वीभिर्द्वयंसेष्विवा
 जान् ॥ १८ ॥ गावुऽउप । गावुऽउपां वतावुतम्हीयुज्जअस्यंशुऽप्सुदा ॥
 उभाकर्णां हिरण्यया ॥ १९ ॥ यदुद्य ॥ सुऽउदितेनांगामित्तोऽ

हेगावः उपावतउपगच्छत दक्षिणामार्गेणअवतप्रति । अवतमितिकूपनाम । सचात्रचत्वाल तदन्तरे-
 णहि गत्रासचारः। कोहेतुरागमन इतिचित् । महीयज्ञस्यरऽपुदा । महीमहत्यःयज्ञस्यरऽप्सुदा दानंवर्तते ।
 यतसंभवतीनाम् उभौकर्णां हिरण्ययौकृतौ । दानार्थमेत्र अतउपावतेतिसवन्धः ॥ १९ ॥ यदुद्य ।
 यत्कर्मअद्यपस्मिन्धवि सुरेऽदिते उद्गतेअनागाः अनपराधीमित्रः सुवातिप्रसौति तत्कर्मप्रयादिति-

श्रेष्ठः । एवमर्थगणः सवितुर्भगस्त्वच वाक्यानिश्चविशेषात् ॥ २० ॥ आसुते । तृतीयःपादः प्रथ-
मंब्याख्यायते । यंसोमम् रसानदीरसतेः शब्दकर्मणः । दधीतधारयति नद्युपकण्ठेहि सोमो-
जायते । दृषभंवर्यितारम् आसुतेसिञ्चत आसिञ्चत ग्रहपात्रेषुचमसेषु सोमंहेतुत्वजः । सुतेअ-
भिपुतेसति सोमे । कथंभूतम् श्रियम् श्रियोहेतुभूतम् । रोदश्वोरभिश्रियम् द्यावापृथिव्योरधि-
'अट्युमा ॥ सुवातिसविताभगः ॥ २० ॥ आसुतेसिञ्चतुश्श्रियुर्दरोद
स्वोरभिश्श्रियम् ॥ रुसादधीतवृषभम् ॥ तमप्रुत्क्याययंब्वेनः ॥ २१ ॥
आतिष्ठठंनुस्परि ॥ आतिष्ठठंनुस्परिविप्रवेऽअभूपुच्छिद्युर्व्वसानि

गतश्रियम् ब्रह्माण्डव्यापिनीहिसोमश्रीः तमप्रुत्क्याययंब्वेनः इतिहे प्रतीकेउक्ते ॥२१ ॥ आतिष्ठन्तम् ।
त्रिष्टुप् । इन्द्रस्याबहृष्टिकर्मच्यते गोप्मान्तेमघमस्थाने आतिष्ठन्तम् इन्द्रम्ययामृपन् परिरचि-
तवन्तः विप्रैस्सर्वेदेवा मघमकादेवगणाः । श्रियोवसानश्चरतिस्वरोचिः सतुमघामस्थानः सर्वेषां-
देवगणानांश्रियः आच्छादयन् खेच्छयाचरति । स्वरोचिःअपराधीनदीप्तिः तृतीयःपादश्चतुर्था-

तेऽप्याख्यायते तच्छब्दशोभात् । अविश्वरूपो अमृतानितस्तौ । यत् प्रातस्त्यौ विश्वरूपः इन्द्रः अमृ-
 तानि उदकानि उदकेषु पातयित्त्येषु । महत् तत्त्वशाः वर्षितुः असुरसंप्रज्ञानवतः नाम । नम-
 नम्रद्वीभावः ॥ २२ ॥ प्रवः । चिटुप् । हेचदत्विजः । प्रार्च । प्रार्चत । वःयूयम् सुतीः । सहे इन्द्र-
 विप्रियणमेतत् । महते । अन्धसः अन्नसा दावे इतिवाक्यशेषः । मन्दमानायस्तूयमानाय सोदमाना-
 प्रचरतिस्वरोचिः ॥ सुहृत्तद्दृष्ट्याणोऽअसुरस्युनामाऽविश्वरूपोऽअमृता
 नितस्त्यौ ॥ २२ ॥ प्रवः ॥ प्रवोसु हेमन्दमानायान्धुसोच्चोऽविश्वप्रधानं
 रायव्विश्वप्रधानभुवे ॥ इन्द्रस्ययस्यसुसंशुः सहेमहिप्रश्रवो नरुत्तराच
 रोदंसीसपुर्वतः ॥ २३ ॥ बृहन्नित् ॥ बृहन्नित्दिः००मऽएंप्राम्भूति
 यवा । विग्वानरायसर्वभूताय । विश्वाभुवेसर्वव्यापिने किञ्च । इन्द्रसायस्य सुखंसाधुयद्भम् ।
 सप्तःयत्नं च महिमहच्चश्रवः श्रवणीयञ्च यशः । नृत्तगणस्यधनञ्च नृत्तमयतीतिनृत्तम् । रोदसी-
 द्यावाऽथिच्च्यौ सपर्यतः परिचर्यतः । तस्यचिन्द्रस्य प्रार्चतस्तुतीरित्यनुपङ्गः ॥ २३ ॥ इहन्नित् । हेना-
 यत्र्यौ अन्त्यःपादः प्रथमंआख्यायते यच्छब्दो गात् । येषामिन्द्रो युवा सर्वकर्मसुदजः सखा । तेषा-

मेपां यजमानानाम् ब्रह्मन्निवृत्तम् महानिबद्धम् भवति । महत्त्वञ्च साधनानां साधप्रोत्कर्षकुर्वताम्भवति ।
 भूरिशस्तम्भवति । पृथुञ्चस्वरुः भवति । यज्ञानांवा भूयोभूयः करणमेवाभिप्रेतस्यात् ॥ २४ ॥
 इन्द्रेहि । हेइन्द्र आद्रहिआगच्छ । एत्यच सत्सिद्धिंशुकुर्वन् अन्वसः अधप्रानीयस्य सोमलक्षण-
 स्यान्नस्य स्वनांशिन । ततोपिविश्वेभिः सर्वैः सोमपर्वभिः सोमयागकालैर्निमित्तभूतैः । आ-
 शुस्तमपृथुः स्वरुः ॥ येषामिन्द्रोयुवांसखां ॥ २४ ॥ इन्द्रेहि ॥ इन्द्रे
 हिमत्सन्धसोव्विश्वेभिः सोमपर्वभिः ॥ मुहारे ॥ इन्द्रोव्वृचम् ॥ इन्द्रोव्वृचमष्टौ प्रमायिनांस
 जंसा ॥ २५ ॥ इन्द्रोव्वृचम् ॥ इन्द्रोव्वृचमष्टौ च्छ्वेनीतिः प्रमायिनांस
 इहि यद्वा सर्वसवगतैः सोमांशुभिः निमित्तभूतैः । कस्मात्पुनस्त्वमेवमस्माभिः प्रार्थ्यसे इत्यत
 आह । यतोमहानसि अमिष्टिद्य । अध्येषणशीलश्च । श्रवणामभियष्टव्योवा । अजसास्वकीयन
 वलेन ॥ २५ ॥ इन्द्रोव्वृचम् । विष्टुभौयइन्द्रः । इत्थं यद्वायुः आहृणोत् शर्हनीतिः । शर्ह इति वल-
 नाम । शर्हं चतुरङ्गपलेनीतिर्यस्यसतथोक्तः । प्रमायिनाममिनात् । यश्च मायिनांमायाविनां

प्रथमिनात् । मीड्‌हिंसायाम् । हिनस्ति । यश्चवर्षणीतिः । वर्षद्वितिरूपनाम । रूपसन्नद्धः
स्वेष्यारूपविजृम्भकः । यद्यश्चहन् हन्ति । व्यसनिरससधिसवन्धिनंमायिनम् । उशधक् । वश-
कानामस्यह्यतसंप्रसारणस्यैतद्रूपम् । दहतैरुत्तरं कृतभूपभावस्य । अथकीर्यः शतुर्वंकामयमा-
नान् दहतवनेष्वपिधर्तमान् । आविर्धनाशकणोद्राम्याणाम् । सद्गन्द्रः अविःप्रकटम् । धेनाः

मिनाह्वर्षणीतिः ॥ अहुन्न्युःसमृशुधुगवनेष्वुविद्धिनाऽश्रकणोद्वा
म्याणाम् ॥ २६ ॥ कुतस्त्वम् ॥ कुतस्त्वमिन्दुमाहिनुः सन्नेकीया
सिसत्पतेकिन्तऽडुत्था ॥ समृच्छसेसमगुणः शुभुनैर्वोचिस्तन्नोह

मृतीः इत्तंगमृहन्ति इत्यमपरिमितं धनं ददातीति । अथश्यं चरमयितव्यानांयायजूकाना-
म् ॥ २६ ॥ कुतस्त्वम् । इन्द्रमरुतसंवादे मरुतामितवाक्यम् । हेइन्द्र त्वमूकतः कश्चाद्धितोः
माहिनः मरुतीयः सर्वस्यपूज्यःमन् शबून् एकःअसहायः यासि । हेसत्यते । श्रुतिश्च्युत्यनु-
ष्ठानरतानां पातयितः । किन्तडत्वाकिञ्च तेतवइत्यभूतमप्रयोजनमस्ति येनैकाकीयासि ।

संपृच्छंसेसमराणः संगच्छमानः शुभानेः शोभनैः वचोभिः संपृच्छंसेकतमः पन्थादिति हेहरिवः हरि-
वन्तत्करणं नः अस्माकं वीचेः प्रयाः । यत्ते अस्मै । यत्प्राहृत्तिकारणं तेतव अस्मै अस्मासुवर्ततद्रति ॥
मध्यां २ इन्द्रोयञ्जीसा । कदाचनप्रयुच्छसि । इतितिस्रः प्रहृताः प्रतीको-
क्ताः ॥ २७ ॥ आतत् । विष्टुप् । आडुपसर्गः पनन्तेत्याख्यातिसंभवयते । आपनन्त ।

रिवीयत्तैः अस्मि ॥ सुहार् ॥ १६ इन्द्रोयञ्जीसा कुदाचुनस्तुरीरसि
कुदाचुनप्रयुच्छसि ॥ २७ ॥ आतत्तं इन्द्रायवंः पनन्तुभियऽकुर्वं
ङ्गीमंन्तुन्तितृत्सान् ॥ सुक्तस्वयंपुरुषपूतचाम्मुहीं सुहस्रंधारासुहृ-

पनति. पूजाकर्माण्यगति हववधादिकम् तेतव संवन्धिकर्महेइन्द्र आयवः मनुष्याः यजमानाः ।
कथंभृताभायवः अभितितृत्सान् । त्वत्पदतिर्हिसाकर्मा । यथाभितर्दितुं हिसितुमिच्छन्ति । किमि-
त्यतथाह । ऊर्वम् अन्नं सोमलक्षणम् । गोमन्तम् उदकवन्तम् । निगाभ्याभिः सोमोभिषू-
यते । येषि उदकवन्तं सोममभिषुण्वन्ति तेषिपुत्रयन्तीत्यर्थः । किंच । सकृत्सदम् । एकवारमे-

यप्रनृत्यागोहिरखधान्यादिभिः सासशतसूतांसकृत्स्वम् । येयजमानाः । पुरुषुलां बहुषु-
 चाम् । सर्वेष्वपदायाः पृथिवीतत्पद्यन्ते । मर्हीभूमिम् । सहस्रधाराम । अनन्तभोगप्रदायि-
 नीम् । बहुधाप्राणिजातं धारयन्तीवा । बृहतीगमहतीम् । दुद्रुवन् दोग्धुमिच्छन्ति । भूमि-
 दानं सर्वभेधयाजिनशोद्यते तदभिप्रायमेतत् । येच सीमाभिषवं कुर्वन्ति येचपृथिवीददति
 तेषांपूजयन्ति नान्येदुर्मधसद्वति ॥ २८ ॥ इमान्ते । हेइन्द्र इमान्तेतवधियंस्तुतिंप्रभरेप्रहरामि

हुतीन्दुदुवन् ॥ २८ ॥ इमान्ते ॥ इमान्तेधियुस्पभरेसुहोसुहोसुस्य
 स्तोरत्रेधिपगुणवत्तंआनुजे ॥ तभुंतसुवेचंप्रसुवेचंसासुहिमिन्द्रन्तेवा

शपयामि । कथंभूतस्यते । महःमहतः । कथंभूतांधियम् । मर्ही महतीम् । अस्ययज्ञस्य स्तोत्रे-
 धिपगुणवान् । यत्तयन्मात्तेतव सन्भूतान्गुणान् आनुजे । अभिव्यनक्ति ऐन्द्रमेवयज्ञंप्रकाश-
 यति । किञ्च । तमेवेन्द्रम् । उत्सवेचअम्बुदये प्रसवेचअम्बुनुज्ञायां विषयभूतायाम् । सास-
 शिंगत्रगुणमभिवतितारम् । देवासःदेवाअपि शवसामदन्ननु । शवसावलेन अन्वमदन् अभिष्टु-

वन्ति । पूर्वीर्ध्रुवः प्रत्यक्षतः उत्तरसुपरोक्षकतः यतो वाक्यमेतेन व्याख्यानम् ॥ २९ ॥ विश्वाट्टहत् ।
जातीभूयंश्रुतिः द्वितीयेष्टनिगहायापुरोरुचः । द्वितीयोर्ध्वचः प्रथमं व्याख्यायते यच्छब्दयोगात् ।
यथातजतः यातप्रेरितः वातीयम्यवोढेत्वभिप्रायः । अभिरजतित्मनात्मात्मनैवजगत् । मन्वे-
ष्वदिरात्मन इत्याकारलोपः । यच्चप्रजापुपोपपोपयतिशीतोष्णवर्षैः । यच्चपुरुधाविराजति । वहु-

सुऽश्रवसासुऽन्ननु ॥ २९ ॥ [१२] विव्वन्नाड्वृहत् ॥ विव्वन्नाड्वृहत् ॥
रिधं वतुश्लोऽरुयस्मद्व्वायुर्ध्वञ्जपंतावविंक्रुतम् ॥ व्वातं जतुतीयोऽश्र
भिरक्षतित्कमनां प्रजाः पुपोषपुशुधाव्विराजति ॥ ३० ॥ उट्टुयम् ॥
उट्टुयञ्जातवेदसन्देवैर्व्वहन्ति कोतवः ॥ दृष्टो विप्रप्रवांशुसूर्यम् ॥ ३१ ॥

धावदीप्यति शनिविद्युन्नक्षत्रादिरूपेः । रुविभट्ट विविधं भाजते इति विश्वाट्टसूर्यः । दृहत्स-
हन् पिवतुसीम्यंसोममयं मधु । किंजुर्वन् । आयुःजीवनम् दधत्स्यापयन् यज्ञपतौ यजमाने ।
अविंक्रुतमश्नवखण्डितम् । दृक्कीटिल्ये । क्रान्दसन्दसीति क्रुद्वादेगः । ३० ॥ उट्टुयमिति व्या-
ख्यातम् ॥ ३१ ॥ येनापावक । हे गायत्री सर्वे धाम्निधीयते । तेन रूपेण । आत्मानं संपा-

द्यधिप्रयजमानोमीक्षंप्राप्नोति । तदिहप्रार्थते । येन हेपावकपां वयितः । येन चक्षसादर्थमेन ।
 भुरख्यन्तञ्जनान् अनु । शक्नुनिःचिप्रपाती मुरख्युरित्यभिधीयते । सर्वमेधयाजिनोजनान् अनुभु-
 रख्यन्तम् पविरूपेणात्मानं संगद्यच्चिप्रंगच्छन्तमित्यर्थः । त्वंहैवकण सूर्यपश्यसि । तदोध्या-
 हारिणवाच्यपरिपूर्तिः । येनजनान् अनु मुरख्यतः पश्येति ॥ ३२ ॥ देवप्रावध्वर्यु । हेदेवप्रावध्व-
 येनापावक ॥ येनापावकुचक्षं सामुरख्यन्तुञ्जनार ॥ ३३ ॥ अनु ॥ त्वं व्वं
 रूणपश्यसि ॥ ३२ ॥ देव्यां वदूधवद्वर्यु ॥ देव्यां वदूधवद्वर्युऽआगंतुऽर
 धेनुसूर्यैत्वचा ॥ मदूधवायुचक्षऽसमञ्जाधि ॥ तमप्रतक्ष्णधायं व्वेन प्रिच्छुत्त्र
 न्देवानाम् ॥ ३३ ॥ आनः ॥ आनुऽइड्डाभिर्व्विदये सुशुस्तिव्विषुषूवा
 र्युं अरसप्रनेतारौ इह आगतम् आगच्छन्तम् आगमनं कुरुतम् । रथेन सूर्यैत्वचा । सूर्यस्यैवत्वक्
 वत्ससूर्यैत्वक् । येन सूर्यैत्वचा । मध्वामधुस्रगादनाहविपासोमपूरीडाशेनदधगादिना । यज्ञंसमञ्जाधे समा-
 त्नितिषावृक्षं समंजगन्तम् प्रभूतानिहर्वीपिकुस्त मित्यर्थः । तंप्रनथायंवेनच्चिचं देवानामिति-
 सः प्रतीज्ञोक्ताः ॥ ३३ ॥ आनः । विष्टप् । द्वितीवीर्षचः प्रथमंत्र्याख्यावते वच्छन्दयोगात् । अपि

यथायेनप्रकारेण । हेदेवाः युवान,सर्वकर्मदमा अविपरिणामिनोवाः मत्सयमाद्यथदृष्यथनः
 अस्माकंगृहे । विश्वंजगद्गुह्यरामइतिह्यत्वा । अभिपित्वे अभिपतनकालेप्राप्ते । मनौपामनौपयेतिवि-
 भक्तिव्यत्ययः मनसइच्छया । अपितथा तेनप्रकारेण माद्यतयथेष्टम् । न,अस्माकं विदधेयज्ञेइडाभिः
 करणभूतैः । सुशस्त्रि अविभक्तिकोनिर्देश । सुशस्त्रिभिश्च शोभनैःगंसमैश्च करणभूतैः । विश्वानरः आ-

नरः सव्रितादिवऽएतु ॥ अप्रियथायुवानोमत्सथानोव्विष्णुषुवुज्जगदभि
 पित्वेमनीपा ॥ ३४ ॥ यदुह्य ॥ काच्चव्वृत्रहन्नुदगांऽशुभिसूंथ्यं ॥ सर्वं
 न्तदिन्द्रतेव्वभ्रे ॥ ३५ ॥ तुरणिंविष्णुषुवदंशतः ॥ तुरणिंविष्णुषुवदंश

एतुसव्रिताच देवःआएतु ॥ ३४ ॥ यदद्य । वेगायथौ यत्अद्यकच्चकुवचित् दत् । हेद्वहन् द्रवस्यपा-
 मनःशार्वास्त्रतमसोहन्तः । तत्रम्लदगाअभि । अभ्युदगाः अशुभदेपि हेसूर्य । तत्सर्वमेतत् हेइन्द्र ऐश्व-
 र्ययुक्ततेतय शेवर्तते । त्वमेवैक ईश्वरोनद्वितीयइत्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ तुरणिंविश्वदंशतः यस्वंतरणिण
 सिद्धर्णवर्तसे विश्वदंशतः सर्वदंशनीयथासि । ज्योतिष्कत् ज्योतिपदचकर्तास हेसूर्य । तंत्वां-

प्रतितयाद्भूमः त्वमेगनिश्वं सनम् आभासिदीपयसि । रोचनंदीप्तम् अग्निविद्युद्ग्रहतारकरूपन्त्व-
 दीयमेवैकांज्योतिः सर्वत्राभातीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ तत्सूर्यस्य । द्वेविद्युभौ तदेवसूर्यस्य देवत्वम् । तच्च-
 सङ्घत्वमहाभाग्यम् तत्किमित्यत आह । सङ्घाकर्तोर्विततं सङ्घुभार मध्यामध्येइत्यर्थः । कर्तोः
 कर्मणइत्यर्थः । मधेग्रयत्कर्मणाङ्घ्रियसाणानां देवासुरमनुष्यसंवन्धिनां विततरश्मिनालं अहर्लक्षणां
 सङ्घुभार । अथमेवसंहरते नान्यएतत्तनिवुं यक्रोतिनचोपसंहरुंमित्यभिप्रायः । किञ्च यदाइत्
 तोज्योतिष्कदंसिसूर्य ॥ विषुष्वुमाभासिरोचुलम् ॥ ३६ ॥ तत्सू-
 र्यस्य ॥ देवुस्वन्तन्मंहित्वस्सुद्धाकर्तुर्व्वितंतुं सङ्घुभार ॥ युदेदयं
 वक्तुहुरितः सुधस्तथादाद्वाञ्चीव्वासंस्तनुतेसिमस्मै ॥ ३७ ॥ तन्निम्
 अयुक्त यदाप्रयुङ्क्तेआत्मनि आत्मसंस्थान्करोति हरितःहरितवर्णान् रश्मीन् । तेह्यस्तमनकाले
 लोहितायन्ति सधस्थात्महस्थानादाहृत्य पृथिव्यादिलोकत्रयं तेषांसहस्थानम् । तत्रहि तेनि-
 पतन्ति । आद्रावोवासस्तनुते । आत्स्थानन्तरम् रात्रौतमोमयंवासः तनुतेविस्तारयति । सिमस्मै-
 सर्वस्मैजगति एकत्वादित्य संहितंज्योतिरेकवतमः आदित्यप्रभावा त्प्रभमतीत्यत्रमभिप्रायः ॥ ३७ ॥

तन्मिबस्य । सूर्यतद्रूपं ज्योतिः कृणुते कुरुते द्योलोक्तस्य उपस्थे उत्सङ्गे । मित्तस्य वक्रस्य स्याभिचक्षे
 अदर्शनाय । मिचोहि सुकृतिनी गृह्णाति वरुणः दुःकृतिनी गृह्णाति एवमनीनप्रकारेण जगदनु-
 गृह्णातीत्यभिप्रायः । किञ्च अनन्तम् अपर्यन्तकालतः देशतरश्च । अन्यत् एकम् सयत्गुल्लं
 क्षरामरणादिभिर्वियुक्तम् । विज्ञानघनमानन्दः अस्य सूर्यस्य सापजः । पावइति वलनामइह तु रूपा सुच्यते
 तत्रस्य ॥ तन्निष्पन्नस्युर्व्वरं स्यामिचक्षे सूर्यवोरुपक्षं गुतेह्यी लुपस्थे ॥
 अनुत्पन्नस्युर्व्वरं शदस्युपाजंः कृष्णस्युर्व्वरितुः संभारन्ति ॥ ३८ ॥
 वरागमुहान् ॥ वरागमुहारं ॥ ऽअसिसूर्युर्व्वडादित्यमुहारं ॥ ऽअसि ॥
 रूपम् अस्तीति शेषः । तच्च द्वैतलक्षणम् कृष्णं द्वैतलक्षणं अन्यत् अपरं रूपम् हरितः हरिणा इन्द्रिव-
 दृत्तयः संभरन्ति निदानभूता भवन्ति ॥ ३८ ॥ वरानुहान् । प्रगाथः द्वाभ्याम् पूर्वाष्टहती उत्तरासती
 दृहती । वट्मत्यम् महान्परब्रह्मसिद्धे सूर्यमद्देहादित्य तेजसा सादानादित्यः । महानसिक्किञ्च
 सहः सहतः तेतयसतः रुहिमालहाभाग्यं सर्वेषु देवेष्ववस्थितम् । पनस्यते पूज्यते सर्वैः प्राणिभिः ।

अज्ञासत्यं हेदेवदानादिगणयुक्त महान् असि । अभासासेभूत्यांसमर्थमन्यन्ते यथाअहोदर्शनीयाहो
दर्शनीयादिति ॥ ३९ ॥ यदसूर्यं । तदसत्यम् हेतूर्यश्रवसाश्रवणीयेन धनेनमहानसि । सचासत्यम्
हेदेवमहानसि । किञ्च महान्त्वकौयेन महत्वेन त्वमेवदेवानां मधेअसूर्यः । असवःप्राणा.
संतियेपांते असुराः रोमत्वर्धीचैःतेभगोहितः असूर्यः उपगवादिवाद्यत् प्राणिभगोहितइत्यर्थः ।

महस्तेसुतीर्भाहिमापंनस्यतेद्वादेवमुहारं ॥ असि ॥ ३९ ॥ बट्सू
द्व्यस्त्रयंसासुहारं ॥ ऽअसिसुत्त्रादेवमुहारं ॥ ऽअसि ॥ सुहृन्नादि
वानांससूर्युः पुरोहितोव्विभुञ्ज्योतिरदाब्ध्यम् ॥ ४० ॥ आयंन्तऽ
इवसूद्यंम् ॥ आयंन्तऽइवसूदंयुव्विम्प्रवेदिन्द्रस्यभक्षत ॥ व्वसूनि

पुरोहितश्च पुरएनभ्याति सर्वेषुकार्येष्वितिपुरोहितः । किञ्च विभुञ्ज्यापि । जगोति.विज्ञानधना-
नन्दम् यदाभ्यम्अनुपङ्गिसितम् ॥ ४० ॥ आयंतइव । दहतौ । यथाथायन्त आश्रिताः सूर्य-
रस्य.यिष्वानि धनानिइदिति निपातःपादपूरणार्थः । इन्द्रस्यसंबन्ध्वीनि इन्द्राशुजातानि । भक्षत-

आख्यातमेतत् अनुदात्तत्वात् विभ्रजते विभ्रजते एवं वयमपिसमाश्रिताः सूर्ध्वशिवानीन्द्रसाध-
नानिविभ्रजामः । किञ्च वसूनिधनानि जाते पौत्रादौ जनमानेजनिष्यसाणेच भविष्यत्कालवि-
पये । श्रोजसावलेन ज्ञानकर्मसमुच्चकारितया । प्रतिपुरुषम् भागन्नभागमिवदौधिम । निधीम-
हिस्थापयाम दधाते रेतद्रूपं नष्ठेध्यायते रथपौष्कल्यात् ॥ ४१ ॥ अद्रादेवाः । द्वे विष्टुभौ अद्या-
जातिजनमानुःश्रीजसुप्रतिभागन्नदौधि ॥ ४१ ॥ अद्यादेवाः ॥ *
अद्यादेवाः उदित्वासूर्यस्यनिरःहसः प्रिपूतानिर्वुद्धात् ॥ तन्नो
सिन्धोर्वरुणोभामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽउतद्यौः ॥ ४२ ॥
स्मिन्नहनि हेदेवाः रश्मयः उदयकाले सूर्यस्य । निरःहसः पिष्टत निम्पिष्टत निम्पुञ्चत अंहसः पा-
पारसनाशात् । अहं तिथां ह्रद्यां ऊच्यहीतनिगूढोपधाद्विपरोतात् । निरवद्यात् निम्पिष्टतच निम्पुञ्च
च अत्रवद्यात् अत्रवदनीयात् । येनदूर्यशोभवति तदवद्यम् । तदेतदुच्यमानम् नः अस्माकम् मिला-
वसथः मामहन्त । पूजयंतु अदितिः सिन्धुः नदौ । पृथिवी उत अत्रपिचद्यौः ॥ ४२ ॥ आकृष्ये न ।

* अद्यादेवा इत्यस्य दृश्यतः । इकारचकारभ्रजतश्रुषो महेदेषु । अस्यायः षडक्षरकारादिषु परंपुरोधमापद्यते इति
दोषः प्राति० अ० ३। मू० ११५ ॥

आवतमानः पुनःपुनर्ममणकुर्वन् । कृष्णेनरजसा रात्रिलक्षणेनसह । निवेशयन् स्वेषुस्वेषुप्रदे-
 शेषुस्थापयन् अस्तर्तदेवादिकम् मर्त्यंचमनुष्यादिकांच । हिरण्येनहिरण्यमयेन सवितारथेन ।
 द्यादेवोयाति आयाति देवः दानादिगुणयुक्तः । भुवनानिभूतजातानिपश्यन् कानिकानिसा-
 षुकुर्वन्ति कानिकानिवा असाध्विति । स्वरूपासुवादः ॥ ४३ ॥ प्रवाहजे । बिष्टुप् । वैश्व-
 देवस्तुतिः चतुर्थेहनि सर्वमेधेवैश्वदेव्यः पुरोरुषः । प्रवाहजे महजगते मच्छद्राते । सुप्रयाः
 आन्तुष्णगेने ॥ आकृष्णगेनुर्जसुव्वत्तमानोनिवेशयन्नुसृतुस्मर्त्यञ्च ॥
 हिरुगणयथैनसवितारथेनाटुवोयातिभुवनानिपश्यन् ॥ ४३ ॥ [१]
 प्रवाहजे ॥ सुप्रयावृद्धिर्बेष्मामाविशपतीवुवैरिंष्टद्द्वयाते ॥ व्विशा
 मुप्रयाणं मुगमनम् वृद्धिः एषाम् अपामितिसर्वनामव्यतप्रयः । येषांयजमानानाम् । आद्र-
 याते आगच्छतम् अश्विनौ । कथमिव । विशपतीइव । सर्वमापतीइव वौरिंष्टद्व्येगणवचनः ।
 यथाविशांसनुप्राणां पतीराजानो विशांसनुप्रां गणे अस्थितौ कस्मिन्काले । अज्ञोः रात्याः
 अत्रसाने । उपसः आगमनकाले । पूर्वहृतौपूर्वस्मिन् आह्वानकाले । किञ्च वायुः नियु-

तान् अश्वान् । पूषा च स्वस्त्येकस्त्वयनाय अविनाशोयचाइयाते ॥ ४४ ॥ इन्द्रवायू-
 दृहस्सतिम् । तिस्रो गायत्रयः । इन्द्रवायवृहस्सतिम् । मित्रादित्यमिति प्राप्ते, आकारः । मित्रन्
 अग्निम् पूषणम्भगम् । आदित्यान्माकर्तं च गणम् आह्वयामौतिशेषः ॥ ४५ ॥ वरुणः प्रा-
 भुवत्तोषु प्रसंः पूर्वहूतौ व्यायुः प्रधास्वस्तर्ये नियुत्वा ॥ ४४ ॥ इन्द्रुवा
 यवृहुरप्पतिम् ॥ इन्द्रुवायवृहुरप्पतिस्मि तचाग्निभूप्रणुम्भगम् ॥ आ-
 दित्यान्माकर्तङ्गाम् ॥ ४५ ॥ व्वरुणः प्राविता ॥ भुवन्विस्सुत्सो
 व्विश्रवाभिरुतिभिः ॥ कर्तान्बः सुबाधंसः ॥ ४६ ॥ अधिनः ॥
 अधिनः इन्द्रैर्षां व्विष्णोसजुरथ्यानाम् ॥ इतामर्णतोऽअग्निप्रवना ॥

प्रिता । वरुणः प्राविता प्रकर्षेण अविता रक्षकः । भुवन्भवतु । मित्रश्च । विश्रवाभिः सर्वाभिः
 जतिभिः श्वनैः पालनैः । किञ्च कर्ता मङ्कुरतां च नः अश्मान् सुराधसः शोभनधनान् ॥ ४६ ॥
 अधिनः । अधि इत्थवप्रागच्छति नो रसाकम् एपांच सजात्यानास्त्वजाम् । हेइन्द्र हेवि-

पणो हेमन्तः हेअश्विनौ । अथप्रतीजोक्ताः । तम्प्रलथा । अथवेनः । येदेवासः । आनइ-
 डाभिः । निश्वेभिः सोय्यंमधु ओ मासश्चर्पणीधृतः ॥ ४७ ॥ अग्नइन्द्र । लिष्टुप् । हेअग्ने-
 हेन्द्र हेसि वहेदेवाः । यद्दःवर्ल संगृह्य । प्रयन्तप्रगच्छत । सोमिनोगृहं सोसंपातुस् । हे मा-
 तम्प्रत्नाद्यायंलुनेविदेवासुऽआनुऽइडाभिर्विष्वक्पूवेभिः सुोत्कम्यस्मद्
 ष्वोमांसपूश्चर्पणीधृतः ॥ ४७ ॥ अगनुऽइन्द्र ॥ व्वर्णुसिन्नु देवाऽ
 ष्टदूर्धुऽप्रयन्तुमारुतोतव्विप्रराणो ॥ उभानासंरथाकु द्वोऽअधुवर्जनाऽ
 प्रुप्राभगुः सरस्वती जुषन्त ॥ ४८ ॥ इन्द्राग्नीभित्त्रावरुणा ॥
 इन्द्राग्नीभित्त्रावरुणादिऽसूः पृथिवीन्ध्यास्मृत्तुऽ पर्व्वितारं ॥
 षतगण एतअपिहेविष्णो । प्रत्यजकृतोयमर्द्धं चं । द्वितीयस्तु परोजकृतः वाक्यभेदात् । उभा-
 नासत्या उभौनासत्यौऽनदःअधग्ना देमपहय. पूषाभगः सरस्वतीच जुपन्तसेवन्त यद्दं सोममाना-
 य ॥ ४८ ॥ इन्द्राग्नीभित्त्रावरुणा । जगतौ । इन्द्राग्नीचमित्रावरुणौच अदितिञ्चस्वःआदि-

त्वं च दृषित्री च दगाञ्च सकतद्यपर्वतांश्च अपद्य । हुवे आह्वयामि । विष्णुञ्च पूयणं च ब्रह्मण-
 स्पतिञ्च नुचिप्रम् शंसंशसितञ्चं सवितारश्च हुवे । जतयेष्ववनाय ॥ ४६ ॥ अस्त्रीकद्राः । विटु-
 मःपद्य अस्त्रीकद्राः कंकराः मेहनाःसिचनाः यद्वा सहनीयाः पूजनीयाः पर्वतासःपर्वताश्च दृढ-
 इत्येव दृढवधभरद्दृती संयामाह्वाने च सजीपाः समानजीपणाः समानप्रीतयः एकाभिप्रायाः
 अपः ॥ हुवेव्विष्णुगुणप्रषणुग्रहमणुस्पतिभगुन्नशुद्धं संसंवितारं
 तये ॥ ४६ ॥ अस्मीरुद्राः ॥ अस्मीरुद्रासिहनापव्वतासोव्वृत्रहृत्येभर-
 हृतौसुजीपाः ॥ यःशुद्धं संसंस्तवते धायिपुव्वञ्चऽइन्द्रं ज्येष्ठाऽअस्मात् ॥
 अवनतुदेवाः ॥ ५० ॥ अर्वाञ्चोऽअद्य ॥ अर्वाञ्चोऽअद्याभं वतायजत्रा
 भवन्वितिशेषः । यद्यं सतेगखाणि सुवतेस्तीति च स्त्रीबाणि धायिदधाति हवीषि । पचः प्रा-
 जितधनः सन्तस्मीचरद्रा सवीषा भवन्तु । किञ्च इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रो ज्येष्ठीयेपांतेतयोक्ताः अस्मान्
 अवनतुपालयन्तु देवाः ॥ ५० ॥ अर्वाञ्चोऽअद्य । अर्वाञ्चोऽअद्य । अर्वाञ्चोऽअद्य । अर्वाञ्चोऽअद्य ।
 किञ्च आवीहार्दिभयमानोऽभ्ययेयम् । आव्ययेयम् व्ययतिर्गत्यर्थः आगमेयम् अभिसुखमापादयेयम्

व.युष्माकं हार्दिद्वयम् भयमानः विभ्यत् । विभेतिकरणव्यत्ययेनशानचिशप् । यतएवमतो-
 ऋषीमि बार्द्धपालयत नःअस्मान् हेदेवाः निचुरः नितरायीभक्षित जरयतिसनिजूः वुसुच्चि-
 तादित्यः वृकस्रष्टकादिति विभक्तिव्यत्ययः । ताहुञ्चकर्तात् कूपात् । अत्रपदः अवाचीनानिय-
 ऽआवोहार्दिभयमानोव्ययेयम् ॥ चादुध्वन्नीदेवानिचुरोव्वुकस्वुत्रा
 दूध्वञ्जुर्त्तादिवुपदोयजत्रां ॥ ५१ ॥ व्विप्रश्नेऽञ्चुद्य ॥ मरुतोव्विप्रश्नेऽकु
 तीव्विप्रश्नेभवन्त्वुगनयुऽसमिद्धां ॥ व्विप्रश्नेवेनीदुवाऽअवुसागंमन्तुव्वि
 प्रश्नेमस्तुद्विविगुंब्वाजोऽञ्चुस्मे ॥ ५२ ॥ व्विप्रश्नेदेवाऽ ॥ शृणुतेमदह्वे
 स्मेयेऽञ्चुन्तरिचुयऽउपुद्यविष्ठठ ॥ येऽअग्निजिह्वाऽउतवायजत्राऽआ
 तपादानि सतथोक्त. तस्मात्सोपानै यंचोत्तरितुं नशकतेद्वत्यर्थः । हेयजत्रा यष्टव्याः ॥ ५१ ॥
 विप्रवेद्यद्वितिव्याख्यातम् ॥ ५२ ॥ विप्रवेदेवाः । हेविप्रवेदेवा.शृणुतद्वर्महवम्आह्वानंमेमम । येअ-
 न्तरिचेस्यभय । येचउपद्यविद्युलीकेस्यभवथ । येचअग्निजिह्वाअग्निमुखाः । उतवाअपिचयजवा-

यष्टव्याः शुत्वाचआह्वानम्आमद्यम्वित्वाचस्मिन्वर्हिपिमादयद्वमृत्वयद्वम् ॥ ५३ ॥ देवेभ्योहि ।
 यस्माद्देवेभ्यः प्रथमंयज्ञियेभ्यः यज्ञार्हिभ्यःअमृतत्वं सुवसिअथ्यनुजानासि भागश्चोत्तमंसुवसि आत्
 इत् अथानन्तरमेवदामानम् दातारमुत्यत्तिस्थितिलयानाम् स्वकीयंरग्निमजालम् हेसवितः
 व्यूर्गुपि विवृणोपि विस्तारयसि । रश्मीनामुद्गमेहि विप्रोऽक्पितमनसाग्निहोत्रादीनिकर्मा-
 सद्युस्मिन्नुवर्हिपिमादयदूध्वम् ॥ ५३ ॥ देवेभ्योहि ॥ प्रथुसंय्यु
 चिजयेभ्योसृत्तुत्वंसुवसिभुगमुत्तमम् ॥ आदिह्यामानंऽसवितुव्यु
 र्गोपेनूचीनाजीवितामानुपेभ्यः ॥ ५४ ॥ [११] प्रवायुम् ॥ प्रवायुम
 णिकुर्वीत । किञ्च अनूचीनाअन्वञ्चितानि तदनुगतानि जीविताजीवितानि जीवन-
 ऐतुनिकर्माणि मानुपेभ्यः ददासितस्मात् त्वामिवसुम इतिवाक्यशेषः ॥ ५४ ॥ समाप्तंसर्वमे-
 र्ककर्म । इदानींत्वयोनुवाकाः पुरोरुचामनारम्भाधीताः व्याख्येयाः । आदित्यस्यया याज्ञव-
 ल्क्यस्यवा आर्पमापित्मेधात् । प्रवायुम् त्रिष्टुप् । चतुर्थःपूर्वव्याख्यायते वाक्यवशात् । हेप्रथ-

ज्योत्स्नार्पणं यजनगीलं चर्ध्वर्योयस्त्वं कविः क्रान्तदर्शनं वायुमश्नुष्यन् आभिमुख्येन प्रद्वयञ्च-
सिप्रकर्षेण यदुमिच्छसि । यजतेरेतद्रूपम् ब्रह्मतीमनीपा हृद्यामनीपया । किभूतं वायुम् ।
दृष्टद्रयिम् महाधनम् । विश्ववारं सर्वस्वरणीयम् रथप्रां रथपूरणम् शत्रुधनैरसौरथंपूरयति ।
द्युतयामा द्योतनयमनंयस्य सतयोक्तं । द्युतयामानमिति विभक्तिच्यत्ययः वायुविशेषणत्वात् ।
च्छेद्यहृतीमनीपाबृहद्द्रियं विष्णुप्रववारं रथप्रां ॥ द्युतयामानियुतः
पर्यमानः कविः कुविमित्यक्षसिप्रयज्जयो ॥ ५५ ॥ इन्द्रवायुऽहुमे ॥
सुताऽऽपुप्रयोभिरागतम् ॥ इन्द्रवीवामुशन्तिहि ॥ ५६ ॥ मित्त्वदं
हुवे ॥ पूतदं द्रुं वृषं ऋषिभ्यादंसम् ॥ धियं ह्युताचीं साधन्ता ॥ ५७ ॥
नियुतः पत्यमानः अत्रापि पत्यमानमिति पदयोर्विकारोवाक्यवशात् नियुद्धिरश्नैक्यतन्तम् कविंक्रा-
न्तदर्शनम् ॥ ५५ ॥ इन्द्रवायुहुमे व्याख्यातम् ॥ ५६ ॥ मित्त्वदं हुवे । द्वे गायत्रौ मित्त्वमाह्वयामि
पूतदचम् पूतस्य गृहस्य प्राणिनोऽङ्गरेणोदचं सोमम् । वरुणञ्च रिशादसम् हिंसकादिविनाशने
शक्तिऽङ्गुर्वाणम् हुवे । कीदृशो । धियं कर्मघृताचीम् येन कर्मणा घृतमच्यते ह्यते तन्कर्मसाधन्ता-

साधयन्ती । नहिदेवतामन्तरेशकर्मसिद्धिः ॥ ५७ ॥ दस्त्रायुवाकवः । द्वयोरश्विनो रेकस्यदस्त्रद्वृति-
नाम अपरस्थनासत्यद्वृति । तत्रायंविभक्त्यर्थे आकारोविरूपैकशेषिवर्तते । गुणोयड्लुकोरितिच
पणनिर्दणयति । हेदसौ दर्शनीयौ हेनासत्यौ नश्चसत्यौ सत्याविवनभ्रान्नपादितिप्रकृतिभावः ।
युवाकवः युवाङ्कामयमानः अहमहमेकया सांपिवतं सांपिवतमिति सुताश्चभिपुताः दृक्तव-
र्हिपः प्रस्तीर्णवर्हिपः । यतःश्चतोत्रवीमि आयातम्आगच्छतम् हेतद्ववर्तनी । रुद्रस्येववर्तनि-

दस्त्रायुवाकवः ॥ सूतानासंस्त्याव्वृक्तावर्हिषः ॥ आयातंरुद्रवर्तनी ॥
तस्प्रुत्क्रथायंवेनः ॥ ५८ ॥ व्विदद्वदि ॥ व्विदद्वदीसुरमांरुग्णमद्रे
र्महिपाथःपूर्यःसुधृक्कः ॥ अग्नंनयत्सुप्रद्यक्षंराणामच्छुारवंप्रथुमा
र्ययोस्तौ तयोक्तौ रुद्रपन्थानौ । तम्रत्रयायवेन इतिप्रतीकोक्तौ ॥ ५८ ॥ आग्रयणंरुच्छति ।
विदद्वदि विष्टुप । इहवाक्प्रकटीभवेतिसोच्यते विदत्जानीयात् यदि । सरमावाक् वयीब-
क्षणा । साहिश्चभिपवे समानंरमते । रुग्णवर्णोक्ततम् अद्रेःसोमाभियवस्यकर्तुः । अद्विभिश्चसो-
मोभिपयूते । महिमहत् पायःसोमलजमन्नम् पूर्यम् उपांगवन्तयामैन्द्रवायवादिपुगृहीतम् ।

सधृक्समानाञ्चनम् सहस्यसग्निः अञ्चतेरुत्तरम् । कः कुर्यात् । किञ्च अग्रन्नयत् यन्नाग्रन्नयत्ति-
 सापायः । सुपदीशोभनानिपदानि यस्यावाचः सातयोक्ता । नहिपदानिप्रत्याख्यायवाक्यं स्यात् ।
 अचरणामकारादीनां रवशब्दं जानती प्रथमा अष्ट्वाभिमुख्ये न अगात् । गच्छति एवमधियज्ञं मन्तो-
 व्याख्यायते । वहूचान्तुसंवादसूक्तम् । तवसरमादेवसुना इन्द्रेण प्रेषितान्वेपथार्यम् गोधनेपणिभिर-
 सुरैरुते तदभिप्रायेण व्याख्यायते । तत्रासुराणापथ्यालोचनवाक्यम् । विदद्यादिविदत् अलभत् यदा-
 सरमादेवसुनी । रुतं भग्न गवांसवन्धिभिः खुरैः । अद्रेः पर्वतस्य हारम् । अथानन्तरं महिमहत्
जानुतीगात् ॥ ५६ ॥ नुहिरप्रशंभम् ॥ नुहिरप्रशुभमविदन्ननुन्द्यमुस्मरा
द्वैप्रश्वानुरात्पुंरऽएतारं मुनेः ॥ एभेनमहधन्नुसृत्वाऽअमंस्थेव्वैप्रश्वानुर
 गोलक्षणपाथ अन्नम् । पूर्वमपूर्वपुकालेषु अपहृतम् । सधृक् देवान्प्रतिसहाञ्चनम् कः करोतेः
 रूपङ्कारिष्यति । अग्रम् गवामग्रमवस्थायनयत् जेष्यति । सुपदी शोभनपादयुक्ता घटेनयान्वे-
 पयति नष्टसैवमुच्यते । अचराणामष्टादीयवा वाक्यसंवन्धिनाम् अष्ट्वाभिखरवमुच्चारणम् प्रथ-
 माजानती अगात् आगमिष्यति ॥ ५६ ॥ नहिस्पशम् । त्विष्टुप् । नहिशब्दः प्रतिषेधवचनः स्पश-
 म्स्पशः प्रणिधिरुच्यते । अविदन्ननुन्द्यमश्वात् वैश्वानरादग्नेः । पुरएतारम् सर्वेषु कार्येषु अग्रग-
 न्त्वारञ्च नहिअविदन् । आर्द्धमूर्धौ निपाती अथशब्दस्यार्धवर्तेते अथएनं वैश्वानरन् अहधन् वधि-

तर्पयन्तिना । विप्रामेधाविनः पिव हेइन्द्र मोमम् सगणःसमानगणः । तैःसरुद्धिः ॥ ६३ ॥
 जनिष्ठाउग्रः । जात.उग्रः उद्गूर्यः । सहसैवलाय तुरायत्वरणाय । वचनविशेषणम् । मन्द्रःमन्द-
 नीयः श्रीजिष्ठःअतिशयेन श्रीजसायुक्तः । बहुलाभिमानः अचिन्त्याभिमानः बहुप्रकाराभिमानोवा ।
 अभिमानःज्ञानम् यत्तस्मात् । अर्वाङ्गुअर्वाङ्गयन् इन्द्रंसरुतयित् सरुतोपि अत्रपरमपदेस्थितम् ।
 न्तिव्विप्रप्रांंपिवेन्द्रसोमुःसर्गणीसुर्द्धिः ॥ ६३ ॥ जनिष्ठाऽऽउग्रगणः ॥
 सहसैतुरायंमुन्द्रऽश्रीजिष्ठीवहुलाभिमानं ॥ अर्वाङ्गुन्निन्द्रंस्मरुतप्रिञ्चु
 दत्प्रसातायद्द्वीरेन्दुधनुर्द्धनिष्ठा ॥ ६४ ॥ आतू ॥ आतून्ऽइन्द्रवृत्
 हन्नुस्माकंमुर्द्धसागंहि ॥ मुहाब्न्नुहीभिरुतिभिः ॥ ६५ ॥ त्वमिन्द्र ॥
 माता अदितिः यत्यस्मात् वीरञ्च । दधनन् दधातेरितद्रूपम् नकारउपजनः धारितवती ।
 धनिष्ठा अतिशयेनधन्या धनवतीतस्माच्च सरुतःअर्वाङ्गुन्नितिसवन्धः ॥ ६४ ॥ आतून्ः । आ तू नः
 इति त्रयोनिपाताः कृन्दःपरिपूर्तिकराः । हेइन्द्र हेष्ठयहन् वृत्तस्यहन्तः । अस्माकमर्द्धम् अस्मा-
 दीयंपचम् आगहिआगच्छ । एत्यच अस्मान्पालयतिशेषः । महान्सन् महीभिर्महतीभिः
 जतिभिरवनैःपालनैः ॥ ६५ ॥ त्वमिन्द्र । वृहती । त्वमेव हेइन्द्र । प्रतूर्तिपुप्रतरणेषु शत्रुपु

निमित्तभूतेषु । अभिविश्रवाश्रसि । अभ्यसि अभिभवसिविग्वाःसर्वाः स्पृधःसंग्रामान् किञ्च
 पगक्तिहा अभिरादिश्रेयः । अभिगस्तिहा । जनयिताच सुखानाम् । विश्रुतः सर्वतूरणश्रचासि
 षतोव्रवीमि । त्वमेवतुष्ट्यां जहिमारय । तत्कथतः हनिष्यतः शत्रून् ॥ ६६ ॥ अनुते ।
 सतोव्रह्मती । चतुर्थःपादःप्रथमंब्याख्यावतेयच्छब्दयोगात् । हेइन्द्रयत् यस्मात्कारणात्
 त्वमिन्द्रप्रतूर्तिष्वुभिभिप्रश्नांऽश्रसिस्पृधः ॥ अश्रस्तिहाजनितान्वि
 प्रप्रवतूरसि त्वन्तर्दयतरुष्युतः ॥ ६६ ॥ अनुते ॥ अनुतेशुष्मन्तुवरयन्तमी
 यतुंक्षोणीशिष्णुन्नमातरा ॥ विप्रश्वास्तिस्पृधःश्रययन्तमुब्न्थवेव्वुचंद्रय
 टिन्द्रुतूर्वसि ॥ ६७ ॥ युञ्जोदिवानाम् ॥ युञ्जोदिवानाम्प्रत्येतिसुस्ममा
 दृवमसुंर्तूर्वसि । तूर्वतिर्हिंसाकर्माहिसि । अतःकारणात् । अनुते शुभं तुरयन्तमीयतुः ।
 अन्वीयतुः अनुजमतुः अनुगतवत्यौत्वाग्मेव । तेतवशुभंवलम् किंकुवाणमत्तुरयन्तम् तूर्णग-
 ष्यन्तम् । क्षोणी क्षोत्र्यौ द्यावापृथिव्यौ । शिशुंनगिशुभिवपुत्रमिव । मातरामाहृपितरी
 धिरूपैकश्रेयः । किञ्चविग्वाः सर्वाःस्पृधः संग्रामाः तेतवमन्थवे मन्योःभयात् शनययन्ति-
 विगी यन्ति । याहिहृल्वहन्ति यस्यचद्यावापृथिव्यौ बलमीयतुः ॥ ६७ ॥ यज्ञोदिवानामि-

तिव्याख्यातम् ॥६८॥ अदब्धेभिः सवितः । जगती । हेसवितः अदब्धेभिः अनुपहिंसितैः पायुभिः पा-
लनैः तत्रन् शिवेभिः शान्तैः अद्यपरिपाहि परिपालय नोस्माकम् गयं गृहम् हिरण्यजिह्वः सत्यवाक्
भृत्या । सुविताय सुप्रसूताय कर्मणे नव्यसेनवतराय । भवेति वा ऋशेषः । रचचसर्वथा । माकिः
माकथन नोस्माकम् अघशंसः अघपापं यः शंसति स अघशंसः । ईशतईष्टा ईशिताभव-
दित्यासो भवतामृडयन्तः ॥ आवोर्व्वीचौ सुमुतिव्वै ह्वरयाटुं हो प्रिञ्चु
द्याव्वं रिवो वितुरासंतु ॥ ६८ ॥ अदब्धेभिः सवितः ॥ पायुभिः ष्टुं श्रिवे
भिरुद्यपरिपाहि नो गायंम् ॥ हिरण्यजिह्वः सुवितायुनव्यसेनव्यासामकि
न्नीऽ अघशंसऽ ईशत ॥ ६९ ॥ [१५] प्रवौतया ॥ शुचं यो द्दहिरवाम
तु ॥ ६९ ॥ प्रवीरया । अन्यः पुरोक्तगणः । विष्टुप् । प्रवीरयावदुवचनस्य स्थाने यादेगः ।
प्रशष्टवीराः सोमाः शुचयः स्वभावादेव शूद्राः । द्दहरेह विदारणे । विदीर्णाः कर्णीभूताः । वायु-
वयोः मंत्रन्धिनः । हेयजमानो जायापती । कथं द्दहरेद्व्रतिचेत् । वाम् अर्ध्वर्युभिः मधुमन्तः

उदकवन्तःसुतासः अभिपुताःग्रावभिः । एवमनेनार्द्धर्चेन यजमानौसंबोध्यं अथेदानींसंबोधयति
 वायुग् । बहवयोनियुतः । वहप्रापयहेवायो नियुङ्गणकानप्रधान् । याहिच अक्षुसीममभि ।
 सोमंप्राप्तुम् । पिवचमुतस्याभिपुतस्य अन्वसःसोमस्य । मदोयत्प्रये मदजननार्थवा ॥ ७० ॥
 गावउपेति व्याख्यातम् ॥ ७१ ॥ काव्ययोरजानिपु । गायत्री । काव्ययोः कवीनांहितयोः ।
 द्रुध्वट्युभिर्मधुमन्तःसुतासः।व्वहंवायोनियुतोवाहृद्वच्छुं*पिवांसु
 तस्यान्वसोमदाय ॥७०॥ गावुऽउप ॥ गावुऽउपावतावतन्मुहीयुज्जस्य
 रूप्सुदा ॥ सुभाकर्णोहिरुग्यया ॥७१॥ काव्ययोरजानेषु ॥ काव्यय
 योरजानेषुक्त्वादक्षसदुगेणे ॥ रिशादंसासुधस्त्युऽत्रा ॥७२॥ दैव्या
 धानानेषु आजन्मभूमिपु उत्पत्तिस्थानेषु । क्रत्वा कर्मणाअग्निष्टोमादिकयाक्रियया । दक्ष-
 स्यउत्साहवतीयजमानस्य दुरोणयज्ञगृहे । रिशादसा । रेसितव्यस्योपलक्षयितारी । सध-
 स्यथा । सहस्थाने आगच्छतं हेमिचावकृणावितिग्रेपः ॥ ७२ ॥ दैव्यावध्वर्युव्याख्यातम् तंप्रब्रथा

० पिवांसोमपिवांसुताप्यन्वासयोषुयो इत्यादि मूर्तेषु ऽपिवांसुतयेसासुदोर्घोनिपात्तात्ते प्रा० अ० ३ । सू० ॥ १३० ॥

अयंवेन इतिहे प्रतीकोक्तेः ॥ ७३ ॥ तिरश्चीनोविततः । चिट्टप् । आगूयणे नया गृह्यते
 तदभिप्रायेण प्रघार्यते आधवनीयादुर्नेतानि ग्राभ्यास्वासिंचति ताःपविवे यजमानः ततो-
 गृहगृहणम् । तिरश्चीनोविततोरश्मिरेषाम् एयांसीमानाम् अन्तरादथापविल्लक्षणात् । रश्मिः
 तिरश्चीनः विततःप्रसारितः । उद्गालभिः तस्मिन्दथापर्वे सोमःप्रचिह्नःदथापविचात् अधः
 वदूव्वदर्यं ॥ दैव्यावदूव्वदर्यं ऽआगंतुं रथेनुसूदर्यंत्वचा ॥ मदूधर्वा
 वृज्जःसमंज्ञाथि ॥ तस्मत्कथायंब्बुनः ॥ ७३ ॥ तिरश्चीनोव्वि
 तंतः ॥ तिरश्चीनोव्वितंतोरुश्मिरेषामधः स्विदासी ३ दुपरि
 स्विदासी ३ त् ॥ रेतोधाऽआसन्महिमानंऽआसन्त्सुधाऽअवस्ता
 भ्वित् अधगचामीत् उपरिस्वित् उपरिचचासीत् आसीदित्युभयवचिचारेऽप्लुतिः । किञ्च
 रेतोधाआसन् । रेतःसोमः सहिजगदुत्पत्तिबीजम् । तस्यधारयितारआसन् गृहचमसाधवनी-
 यद्रोणकलगादयः । महिमानश्चधासन् । सोमैकादशाः सोमस्यमहिमानः । किञ्च । स्वधा-
 भवमात् स्वधाचन्नम्भवस्तात् । गुक्रोद्रोणकलग इत्येतदुक्तंभवति । प्रयतिःपरस्तात् 'प्रयतन-

म्रयतिः परस्तादुपरिष्ठात् । आधवनीयादुन्नेतानिगम्यास्वासिञ्चति ताःपवित्ते यजमानोवन-
 यति इत्येतदुद्गंभनति ॥७४॥ आरोदसी । जगती वैश्वानरउच्यते । आअपृणत् आपूरयतिरोदसी-
 द्यानापृथिव्यौ । आस्वः आपूरयतिच स्वःआदित्यम् महत्सहान्तम् । कदाआष्टणत् यत्यदा जातं-
 जातमयम् एनवैश्वानरम अयसः अपस्विनः कर्मयन्त.अधारयन् कर्मणिस्थापितवन्तः । सोत्रध्वराय
 तप्रयतिः पुरस्तात् ॥ ७४ ॥ आरोदसी ॥ ऽअपृणुदास्वर्भृहउज्जातंर्य
 देनमुपसोऽअधारयन् ॥ सीऽअद्वध्वरायुपरिणीयतेनुविररथ्योनव्वा
 जंसातयेचनोहितः ॥ ७५ ॥ उक्ष्येभिर्व्वृत्रुहन्तमा ॥ उक्ष्येभिर्व्वृत्रु

सएनायमग्निः अध्वराय यन्नार्थपरिणीयते कविःक्रान्तदर्शनः । कथमिव अथ्योनअश्वद्वव । वाज-
 सातये अन्नसभजनाय । चनोहितः चनसिअग्नेस्यापित. । अश्वोहिष्ठतादिभिरभिधारितेनान्ने-
 नपोष्यते अतन्नेनोपनीयते ॥ ७५ ॥ उक्ष्येभिर्व्वृचहन्तमा । वैगायत्र्यौ । यौइन्द्राग्नी । उक्ष्येभिः
 उन्धे. सुतौमन्तौ । वृत्रहन्तमा हयस्यातिगयेनहन्तारौस्तः । याचित्यौचगिरावाचास्तौ आम-

न्दानामोदमानौसाः यौच भाङ्गुधैःस्त्रीमैः सुतीआविवासतः परिचरतःस्त्रीतृन् । तीउक्यैः गिराआ-
 इूपैद्यस्तुमः सर्वकामास्यर्थम् ॥७६॥ उपनः । उपगृण्वन्तु नोक्ताकम् गिरःवाचः सूनव.पुलाः अन्वत-
 स्यप्रजापतेः यैविश्वेदेवाः श्रुत्वाच । सुमृडीकाः अतिशयेनसुखयितारः भवन्तु नःअस्माकम् ॥ ७७ ॥
 ब्रह्माणिमे तिस्रस्त्रिष्टुभः । इन्द्रमरुत्वंवादे इन्द्रस्यैतद्वाक्यम् । ब्रह्माणिस्तुतयः हवीषिवा । मेमतयः

हन्तंसायामेन्दुानाचिदागिरा ॥ आङ्गुधैःषुगविवांसतः ॥७६॥ उपनः ॥

सूनवो गिरंःशुगण्वन्तुसृतस्युवे ॥ सुमृडीकाभंवन्तुनः ॥ ७७ ॥

ब्रह्ममाणिमे ॥ सुतयुः शर्दसुतासुः शुष्मऽद्रयस्तिप्रभृतीमेऽद्रिः ॥

मममतीः इयति उद्गमयन्ति । शंसुखम् सुतासःअभियुताः सोमा.ममउद्गमयन्ति । शुष्मद्रयतिप्रभृ-
 तीमेचद्रिः । शुष्मःबलम् इयति । ऋगतौ शिचोलीपच्छान्दसः आरयति उद्गमयति । प्रभृतः ह्यग्रहो-
 भंछन्दसिहस्येतिहकारस्यभकारः प्रहृतः मीमाभिपवनिमित्तम् । मेमम अद्रिःश्रावा । यत्रचआशा-
 सते यजमानाः मदीयमागमनमिच्छन्ति । यत्रचप्रतिह्यन्ति । ह्ययतिःप्रेप्साकर्मा । प्रतिकामयन्ति

उक्याउक्यानि । इमानि इन्द्रःशृणोत्विति । इमाद्गमीहरी अश्वीवहतःप्रापयतः तातानि-
 स्थानानिनःपरमान् अच्छन्नाभिमुख्येन ॥ ७८ ॥ अनुत्तमाते । एवमिन्द्रेणोक्ता सरतःप्रत्याहुः ।
 अनुत्तम् गुदप्रेरणे अस्थनिष्ठाप्रत्ययेनुत्तप्रतूत्यादिनासिद्धिः । अनुत्तम् अप्रच्युतस्य भावंमहा-
 भाग्यम् । आद्यास्ते । तेतव । हेमघवन्धनवन् । नकिर्तु । नवाकशिवत् प्रच्यावकोमं-
 आशासतुप्रतिहृदयं नृत्यकथेमाहरीव्वहतुस्तानोऽत्रच्छं ॥ ७८ ॥ अनु-
 तुमाते ॥ मधवृन्नकिर्णन्नस्वावाँर ॥ ऽअस्तिदेवताव्विदानः ॥ नजा-
 यमानुनश्रुतेनजातीयानिकरिष्यार्थं णुहिप्रहृह्व ॥ ७९ ॥ तदित् ॥
 हाभागस्यकिस्र । नत्वावान् मरुत्साहृश्रार्थे । नत्वत्सदृशः अस्तिदेवतादेवःविदानः सर्वज्ञइ-
 त्यर्थः । किस्र जजायमानःनगते । नशिर्व्यापत्यर्थंछन्दसि । व्याप्नोति । नचजातः । तानिक-
 रिष्यति । तानिकानि । यानिल्वंक्षणुष्टिकरोपीतिलकारव्यत्ययः हेमहृह्व ॥ ७९ ॥ तदित् । तत्
 इत् षास । इच्छब्दएवार्थे षासीदितिलकारव्यत्ययः । तदेवासीत् भुवनेषुभूतजातेषु ज्येष्ठं

वतसम् । यतीजज्ञीजातः उग्रः उद्गूर्णः वज्रहस्तद्रुद्रः । त्वेपन्तुः । तेजीधनीवा महाधनीवा ।
कार्यदृष्ट्वाकारणानुमानं कुरुते नहि यतः कुतश्चिदिन्द्रो जायत इति । किंच । यश्च सद्यो-
जज्ञानः । जायमानः काल्यमनपेक्ष्य । निरिणाति निहन्तिशत्रून् । पुनरपि विशिनष्टि ।
अनुयविश्वेमदन्ति । अनुमदन्ति अनुदप्यन्ति यं विश्वेसर्वे देवाः । जमाः । अविताः अनी-

तदिदासभुवंनेपुज्जयेष्टुं द्यतो जुष्वजः सुखेष्वनृम्णाः ॥ सुद्योजंज्ञा
नो निरिणातिश

* पुरुवसो गिरो ब्वङ्गन्तुयाममं ॥ प्रावुकवर्णाः शुचयो ब्विपुश्चिचतोभि

यावा । नासियतः कुतश्चिज्जायत इति विशेषः ॥ ८० ॥ इमा उल्वाहे ब्रह्म्यौ । तृतीयः पादः
पूर्व्याभ्यायते सामर्थ्यात् । यन्त्वाम्पावकवर्णाग्निवर्णा ऋषयः शुचयः यमनियमपराः । विपश्चितः
त्रिकालदर्शिनः । अथ्यनूपतश्च भिष्टुवन्तः । स्त्रीमै . स्त्रीचैः । तंत्वा इमा उः पादपूरणाः । याः समगि-

० पादपूरणाः क्रमन्ति सुमन्ति वसुतचारयष्टिर्दिमिन्द्रियधारयेत्यादि सूत्रेण पुरुवसो इत्तवस्त्रायावकारे परे पुरुवस्तुकारस्य
दीर्घो भवति पा० प० ३ । ए० ॥ ८८ ॥

रः हेतुर्वृत्तस्यो प्रभृतघनता वर्धन्तुवर्धयन्तु ॥ ८१ ॥ यस्यायम् । यस्येन्द्रस्य अयं विश्वः सर्वं आर्यः दासः । वर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानादासद्रव । सेवधिपाश्चरिः सेवधिनिधिः । निधिमिवये । धनं रचति नवर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानं करोति सः यस्त्वशत्रुभृतः । किञ्च । तिरश्चित् प्राप्तेपि ष्येर्द्वेषरे कशमे । कशति हिंसाकर्मा । हिंसे । पवीरवि । पवीरमायुधंतद्वति । आयुधवति-

स्तिमैरनूषत ॥ ८१ ॥ यस्यायम् ॥ यस्यायं विश्वेष्वुऽआट्यो दासः श्वेव
ध्रिपाऽश्चरिः । तिरश्चित् चंद्रव्यं रुशमे पवीरवितुं भ्येत्सोऽञ्जयते बुयिः । ८२ ।
अयं सुहस्रम् ॥ अयं सुहस्रसृष्टिभिः सहस्रतः समुद्रं द्रवपप्रथे ॥

युवकर्मणि । यद्भद्रः अरिः शत्रुः । हेयजमानं तुभ्य इतुभ्यमेव । सद्भद्रः अज्यते । धातूनाम-
नेकार्थत्वाद्दिजिर्दानार्थः विकरणव्यत्ययश्च अनक्तिददातिरयिः धनम् अत्रापिरयिमिति विभक्तिव्य-
त्ययः ॥ ८२ ॥ अयं सुहस्रम् । सतोदहती । योयमिन्द्रः सहस्रं सहस्रकृत्वः । ऋषिभिः ।
सहस्कृतः । सहस्रकृतिवलनाम । वलंकृत्वास्तुतः सन् समुद्रं द्रवपप्रथे प्रथते । तस्यास्त्वसत्यः सः महि-

मायवः धललक्षणः गृणेगीयते अस्माभिर्यज्ञेषु । विप्रराज्ये । यज्ञेहिवाह्यणाः । स्वतंत्रारामान-
 इवभवन्ति ॥ ८३ ॥ अदर्थेभिः सवितरतिव्याख्यातम् ॥ ८४ ॥ (१) आनः आयाहिः अस्माकं य-
 ज्ञम् । दिविम्पयं द्युलोकयायिनम् । ऋत्विग्यजमानैर्विद्वभिरारब्धः दक्षिणादिभिः सम्यन्तः यज्ञः

सुत्यः सोऽश्रंस्यसहिमागृणेश्वोयुज्ज्ञेषुव्विप्रराज्ये ॥ ८३ ॥ अद-
 र्थेभिः सवितः ॥ प्रायुस्मिष्टृष्टिभिर्गृह्यपरिपाहि नो गयम् ॥ हिरंशय
 जिह्वः सुवितायुनव्यसेरद्वामाकिन्वोऽश्रुघ्नाः सऽईशत ॥ ८४ ॥

[१५] आनः ॥ आनोयुज्जन्दिं विस्पृशुं व्वायोयाहि सुमन्मभिः ॥ अ-
 दिवंस्पृशयेव । हेवायो सुमन्मभिः सुमन्मैः संकल्पैः । आगतस्य किंफलमिति चेत् । अनाः पवि-
 वे दशापवितस्य उपरि यौथानः होतृवमसेनिपिच्यमानः सोमोवत्ते तत्रतद्गृहो गृह्यते । अयं च

(१) पठः पुरोरुगणः समाप्तः इतोऽध्यायसमाप्तान्तं त्रयोदश ऋचः प्रतीकिकायात्सर्वेति । ऐन्द्रवायवादिषावित्वात्त्वानां
 यद्वाणां ग्रहणमन्वाः पूर्ववत् ॥

यःशुक्तः सोमःतस्मिन् अयासिप्रापयामितेव ॥ ८५ ॥ इन्द्रवायुसुसंहशा । इन्द्रवायू । सुसहशा ।
 सुतरांसम्बर्ग्यनोयौ । मुहवा । स्वाह्वानौच । इहहवामहे आह्वयामः । तथाचाह्वयामः । यथा-
 येनप्रकारेण नःशस्माकमसर्वशतसर्वएवजनः । अनमीवःअमीत्राव्याधिसुद्राहितः । सङ्गसेन्द्रवायु-
 संगतौ । सुमनायोभनमनस्कः । असत्भूयात् ॥ ८६ ॥ ऋधंगित्या । तृतीयःपादः प्रथमंव्या-
 न्तः पुवित्तःसुपरिप्रश्रीणानुयोऽशुक्कोऽत्रयामिते ॥ ८५ ॥ इन्द्रवायू
 सुसुहशा ॥ सुहवेहहवामहे ॥ यथानुः सर्वऽइज्जनीनमीवः सुङ्ग
 मेसुमनुऽअसत् ॥ ८६ ॥ ऋधंगित्या ॥ समर्त्यः शशुमेदेवतातये ॥
 योनूनस्मित्वावरुणानुभिर्हयऽआचुक्क्रेहुव्यदातये ॥ ८७ ॥ आया
 स्यायतेयच्छद्योगात् । यःमर्त्यःनूननिश्चयेन मिवावरुणौअभियेस्याभिष्टप्राप्तये । आचक्रंसे-
 वतीहव्यदातये हविषो दानाय । समर्त्यः ऋधकसृष्टियुक्तः इत्या । इत्यमित्यभिनयेन दर्श-
 यति । ययसे । शाम्यतियमनियमज्ञोभवति । देवतातये । देवानांकर्मदेवतातिः तस्यै । यज्ञायि-
 त्वर्थः ॥ ८७ ॥ आयातम् । आगच्छतम् उपभूयतम् अलंशुकतंचयज्ञम् । मध्यः मधुःपस्य

स्रमंगपियतंच । हे अश्विनौ । किंच । दुग्धंपयः महावीरसेचनार्धम् । हेष्टपथौसेक्तारौ । हेजेन्यावमू,
 जैन्यजितं स्वीकृतं वमुधनं याभ्यांतौजेन्यावसू । किंच मानोमर्दिष्टम् साचमर्दिष्टम्, संप्रहारकुशरतम्
 नःअस्मान्प्रति । आगतम् अवश्यञ्च आच्छतम् ॥ ८८ ॥ प्रैतु । अस्मदीयं यज्ञंप्रतिआगच्छतु ।

तम् ॥ आयातुमुपभूषतुमदूर्ध्वः पिवतसश्चिश्चना ॥ दुग्धस्ययोव्वु
 पणान्जेन्यावसमानोमर्दिष्टुमागतम् ॥ ८८ ॥ प्रैतु ॥ प्रैतुब्रह्मंण
 स्पपतिः प्रटिव्यैतुसुवृता ॥ अच्छाब्धिरन्नद्वयस्युद्धिरांधसन्देवायुञ्ज
 न्नयन्तुनः ॥ ८९ ॥ चुन्द्रमाऽश्रुपसु ॥ चुन्द्रमाऽश्रुपसुन्तरामुपुगर्णौ

वज्ञाणसतिः दृहस्यतिः । प्रैतुचदेजीवाक् । सन्वृता शोभनासत्ययतोवयौलक्षणा । कंप्रत्यागच्छ-
 त्पियतआह । अच्छ अभि । वीरपुवं । महावीरंवा । नयम् न्यथोहितम् अशुगाहकम् । पंक्ति-
 राधसम् वज्ञापङ्क्तिसाधकम् पंक्तिपावनमित्यर्णः । किञ्चदेवाः यज्ञंनयन्तु नःअस्माकम् ॥ ८९ ॥
 चुन्द्रमाअसु । आहुतिपरिणामोवोच्यते । योसौचन्द्रमाः सतथासोमरूपपन्नः । अभिष्टुतः

अप्सन्त. मध्येरुमरूपेण आस्थितः । अग्नौऽतः सन् सुपर्णः सुपतनः धावतेदिवि । तस्मात्पु
 र्जन्यरूपमासाय । उदकदानद्वारेण । रयिंधनम् पिशंगपीतवर्णम् बहुलमसंख्यातम् पुरुस्पृहम्
 बह्वीयत्रस्पृहयन्ति । हरिः सोमएति । कनिक्कदत् पञ्जन्यरूपेणात्यर्थं स्तानितं कुर्वन् ॥ ६० ॥
 देवं देववः । देवं देवमिति वीप्साथो व्यासः । यावन्तो देवास्तावतो देवान् व. युष्माकमवसेपालनाय ।

धावतेदिवि ॥ रयिन्पिशङ्गं बहुलमपुंशुस्पृहं हरिं रेतिकनिक्कदत् ॥ ६० ॥
 देवन्देवुं व्वः ॥ देवन्देवं व्वीवसे देवन्देवमुभिष्ये ॥ देवन्देवदं हुवेमुव्वा
 जंसातये गृणन्तो देव्याधिया ॥ ६१ ॥ द्विविपृष्टः ॥ द्विविपृष्टोऽश्री
 चतुर्गिनिर्व्वैप्रवानुरीबृहन् ॥ क्षयाव्वृधानऽश्रीजं सुचनोहितो ज्यो

ज्ज्वेमेत्यनेनमन्त्रः प्राह्वयामः । देवं देवमभिष्ये अभिषकामावाप्तये आह्वयामः । देवन्देवं ज्ज-
 वेम । वाजसातये अन्नं मन्त्रज्ञनाय । कण्डुवेमेति चेत् । गृणन्तः स्तुतिभिः देव्याधिया । देवता-
 यायात्प्राचिन्तनपरया बुद्ध्या ॥ ६१ ॥ द्विविष्टः । योगिनिर्व्वैश्वानरः द्विविष्टः युलोके स्थितः आदि-
 त्पारमना अरोचते देदीप्यते । बृहन्महान् । सोयम् क्षयाधिव्या कारणभूतया । बृधानः

वर्द्धमानः श्रो जसावलेनच । चनोहितः चनसिअन्नेहविल्लणे हितःस्थापितः । ज्योतिपा-
वाधतेतमः ॥ ८२ ॥ इन्द्राग्नीअपात् । प्रवलिहकीयम्हक् । यथाप्रज्ञान्तु व्याख्यायते । मानुषीवा-
गनयोष्यते । उक्तंच । अथयन्मानुष्यावाचाह इतीदंकुशतेतीदंकुशतेति । तदुहृतयाचीयतइति ।
इन्द्राग्नी अपात् पादरहितागद्या इयंवाक् । पूर्वाअथागात् आगता । पद्दतीभ्यः पादव-

तिपावाधतेतमः ॥ ८२ ॥ इन्द्राग्नीअपात् ॥ इन्द्राग्नीअपात् ॥ इन्द्राग्नीअपात् ॥ इन्द्राग्नीअपात् ॥

स्पृश्वर्गात्पुङ्गवोऽभ्यः ॥ हिस्वीशिवो जिह्वव्याव्वावदुच्चरन्ति ६ प्रात्पु
दान्न्यंक्रमीत् ॥ ८३ ॥ देवासोहिष्मा ॥ मनवेसमन्व्यवोव्विभ्रभ्रवेसा

तीभ्यःसकाशात् । हित्यौहित्वापरत्थज्यशिरः प्रथमंपदम् अन्यत्करोति । नहिर्लौकिक्यावाचः
कश्चित्पदनियमोस्ति । जिह्वया । विदुषः वावदत्त्वदन्ती । चरत्चरति । कियन्तितत्प्रदानि ।
विंशत्यदानि । विंशत्संख्याकानिपदानि अक्रमीत् अतिक्रामति । नहिपरतः बाणविषयः ॥ ८३ ॥
देवासोहिष्मा । हिस्मनिपातौ । येदेवासः मनवेसमन्वयः मनुनासमानदीप्तयः समानक्रोधावा ।

विसृष्ट्वैसासकं ह उपास्थाः । सरातयः ममानदानाञ्च । ते विश्वे देवाः नः अस्माकम् अदा ।
 ते च अपरम् आगामिकाले । तुचेतुनः । तु गित्यपत्यनाम । अपत्याय च अस्मदीयाय । भवन्तु ।
 वरिजोविदः । वरिजोधनं वे अस्मदर्थं विन्दन्ति ते वरिजोविदः ॥ ६४ ॥ अपाधमत् । प्रथमोर्ध्व-
 र्चः परोचकृतः द्वितीयः प्रत्यक्षकृतः अतोवाच्यभेदः पदसन्ततिवैकस्मिन् नर्द्धे च । अपाधमत् धसतिर्गति-
 कर्मा । यदा अपगमयति । अभियस्तीः अभियापान् अशस्तिहा अमे रादिशेषः । अभियस्तिहा

कर्दसरातयः ॥ तेनोऽश्रुद्यतेऽप्रपुरन्तुचेतुनो भवन्तु व्वरिजोविदः । ६४ ।
 अपाधमत् ॥ अपाधमदुभिगंस्तीरशस्तिहाथेन्द्रोद्युग्मन्याभवत् ॥
 देवास्तोऽन्द्रसुक्खाय ये मिरे बृहद्भानो मण्डूगण ॥ ६५ ॥ प्रवः ॥ प्रवु

खतएव । अधानन्तरम् इन्द्रः द्युक्त्वा अन्त्वान्यशस्वीवा आश्रभवत् भवति । एवंस्तुत इन्द्रः प्रत्यक्षी-
 भूतः । इतश्च तरोर्ध्वं प्रत्यक्षकृतः । देवाः ते तव हे इन्द्रसख्यावसखिभावाय हे मिरे आत्मानं संयतं कृत
 वन्तः हे इन्द्रो मन्वादीप्ते । हे मरुद्गण एकवाक्ये तु वृहन्नांपदानां सन्ततिः कार्यी ॥ ६५ ॥
 प्रवः । प्रथमाऽल्लवचनस्य वच्चादेशः । प्रार्चत प्रोच्चारयत वः युद्धम् स्तुतीः इन्द्राय दृष्टेते महते

हेमन्तः । ब्रह्मवयोलक्षणाः किमिति चेत् । हृत्तहमति हन्तीति प्राप्तेऽप्यवयवम् । हृत्तहा
 हृत्तवधप्रवणः शतक्रतुः वज्रकर्मा । वज्रेण शतपर्वणा शतग्रन्थिना ॥ ८६ ॥ अथेत् । असाइत्
 इदिति निपातः पादपूरणः । मदे सुतस्य विष्णवि विष्णुर्दत्त । यज्ञे अभिपुतस्य मदे संजाते
 ऽइन्द्राय ब्रह्महृते मरुती ब्रह्महर्माञ्जित ॥ वृत्रे हं नति वृत्रहा शतवक्रं तुर्व
 र्जैराशुतपर्वणा ॥ ८६ ॥ अस्येत् ॥ अस्येदिन्द्रो व्वाबुधे वृषणयुग्मवो
 मदे सुतस्यु विष्णविवि ॥ * बुद्ध्या तमस्य महिमानं भायवीनु षड्वन्ति प्र
 व्वथा ॥ इमा ऽऽत्वायस्य सुहस्रं मूर्ध्वऽऽजुषुणः ॥ ८७ ॥ [१३]

इति संहितापाठे तृयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

यइन्द्रो वाष्टेष्टय । हृत्प्रांसेत्त्वम् आविष्करोति । यवो वलञ्च आविष्करोति । तस्य स इन्द्रस्य
 अद्य अद्यापि संसहिमानतं आयव मनुयाः अनुष्टुबन्ति । पूर्वया पूर्ववत् यथा पूर्ववत्पिभिः सुतः ।
 इमात्त्वा यसायम् । अय एष हस्रम् । ऊर्ध्वं कपुणः इति चतस्रः प्रतीकोक्ता व्याख्याताः ॥ ८७ ॥
 इति उषट्कृतौ मन्त्रभाष्ये लयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

(१) यज्जागृतः । पट्कृगिडकास्त्रिष्टुभो मनोदेवत्याः । अस्मिन्नघाये लैङ्गिकोविनियोगः । लिङ्ग-
चसामर्थ्यसुच्यते । अभिधा नशक्तिः । यन्मन. जागतः पुरुषस्य दूरम् उद्वैतिउद्गच्छति चक्षुःप्र-
भृतौन्यपेक्ष्य । यच्चदेवम् देवोविज्ञानात्मा सोनेनगृह्यत इतिदेवम् । उक्तञ्च । मनसैवानुद्दृष्टव्यं
मेतदप्रमेय ध्रुवमिति । तदुसुप्तस्य तद.स्थाने यदोदृष्टिः । उकारःससुच्यार्धीयः । यच्चमनः

* यज्जागृतः ॥ यज्जागृतोदूरमुदैतिदेवुन्तदुसुप्तस्यतथैवैति ॥
दरुङ्गुमञ्ज्योतिषुञ्ज्योतिरेकुन्तन्मेमनः शिवसंङ्गलप्पमस्तु ॥ १ ॥

सुप्तस्य तथैवतैवप्रकारेणैत । यच्चदूरंगमम् दूरंगच्छतीतिदूरंगमम् । अतीतानागतवर्त-
मानव्यवहितविप्रकष्टगृहीट । ज्योतिषांयोवादीनां विज्ञाननेतृणां मध्मएकमेवज्योतिः । तत्
मेमनः शिवसंकल्पम् । संकल्प.कामन्त्रलपदार्थस्यस्वरादेः सुखपताज्ञानवतः कामप्रसृति । शान्त
संकल्पम् अस्तुभवतु ॥ १ ॥ येनकर्माणि । येनमनसा सताकर्माणि । अप्रसः अप्रदृतिकर्मनाम

(१) अनास्थाधीतोऽध्याय आ पिठभेधात् आदित्ययात्रवल्कादृष्टा मन्त्रा पाठे विनियुक्ता ॥ पडुचस्त्रिष्टुभो मनो-
देवत्या शिवसङ्गलप्टा ।

* यज्जागृतपंचमय सोमोधिनुमाक्षणे नपुंस्तवदशकानतदष्टौषडष्टापचाशत्. ॥

तद्वितलोपः । अपभ्रिनःकर्मघतः । मनोपिणःसेषायिनः । यज्ञे कर्षन्तिकुर्वन्ति । निदधेषु-
वेदनेषु यज्ञविधिविज्ञानेषु धीराःधौमन्तः । यच्च अपूर्वम् । नविद्यतेपूर्वमिन्द्रियंयस्मात्तदपूर्वम् यद्वा
अपूर्वमनपरम् यच्च यत्नमप्युज्यम् । यच्च अन्तर्मघेय प्रजानामास्ते । तन्मेमनइतिव्याख्यातम् ॥२॥
येनुकस्मीणि ॥ येनुकस्मीणयुपसोमनीषिणो युजञ्जेकृष्वन्तिव्विदधे
पुधीराः ॥ यदपूर्वव्युत्सुन्तः प्रजानान्तन्मेमनः शिवसंज्ञल्प
मस्तु ॥ २ ॥ यत्प्रज्ञानम् ॥ यत्प्रज्ञानंभूतचेतोद्युतिश्च्युयञ्ज्योतिं
न्तरुद्यतंप्रजासु ॥ यस्मान्ऽऽहृतेकिञ्चुनकस्मिन्विश्रायतेतन्मेमनः
शिवसंज्ञल्पमस्तु ॥३॥ येनेदम् ॥ येनेदम्भूतम्भुवंनस्मभिविष्यत्परि
यत्प्रज्ञानम् । यन्मनःप्रज्ञानम् विशेषप्रतिपत्तिप्रज्ञानम् । एत अपिच चेतः । सामान्यप्रतिपत्ति-
चेतः घृतिद्यप्रसिद्धा । यन्मनः अन्तर्ज्योतिरहृतञ्चप्रजासु । यस्मान्ऽहृते येनचविना नकिञ्च-
नकर्मक्रियते । तन्मेरुनइतिव्याख्यातम् ॥ ३ ॥ येनेदम् । येनमनसा इदंभूतंभूतकालम् ।

सुव्रतं वर्त्तमानकालम् । भविष्यत्कालञ्च । परिगृहीतम् । अद्यतेन सर्वम् । येन च मनसा यज्ञ-
 स्नायते तन्यते सप्तहोता । सप्तहोतारो ह्यग्निदीप्ते भवन्ति । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन्नृचः यस्मिन्मनसि च चः प्रतिष्ठिताः । यस्मिन्सामानि प्रतिष्ठितानि । यस्मिन्नृचं यि प्रति-
 गृहीतमुदृतेन सुव्वम् ॥ येन युज्ज अस्तु । यते सुप्त होता । तन्मे मनः शिव
 संज्ञकल्पमस्तु ॥ ४ ॥ य स्मिन्मन्त्रचः ॥ यस्मिन्मन्त्रचुः सामयजं ऽग्नि
 यस्मिन्मन्त्रप्रतिष्ठितारथनुभाविबुवाः ॥ यस्मिन् ऽग्निश्चुत्त ठं० सव्वुमीत
 सप्रजानुन्तन्मे मनः शिवसंज्ञकल्पमस्तु ॥ ५ ॥ सपुत्रयिरश्रवा
 निव ॥ सपुत्रयिरश्रवानिव यन्मनूष्यान्नेनीयते भोगुभिर्बुजिन
 ष्टितानि । कथमिव । रथनाभौ इव आराः । यस्मिन् चित्तसंज्ञानम् सर्वम् तस्य तस्य
 रथस्य । ओ तन्निष्ठास्य तन्तुमंततमिव कृतम् प्रजानाम् । तन्मे मन इति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥
 सुपारथिः । यन्मनः मनुष्यान् । नेनीयते अर्थवन्वयति । कथमिव सुपारथिः कल्या-

यासारथिः अश्वान् इव । यन्मनुष्यान् । यश्चमनः सुपारथिरिव । अमौशुभिः प्रग्रहेः वाजि-
 नद्रववेजनवतीरशानिव । यमवतौतियोपः । हेउपमे एकव्रनयनमन्यत्रनियमनमर्थः यश्चहृत्प्रति-
 ठम् । तत्रोपलब्धेः । वश्च अजिरञ्जुपाररहितम् यश्चजविष्ठम् अतिशयेनगन्तु । तन्मेमनः
 शिवसंकल्पमस्तु ॥ ६ ॥ पितुन्तु । अन्वस्तुतिः । उष्णिगगनुष्टुध्वार्मी । द्वितीयोर्ध्वर्चः प्रथमं आ-
 स्यायते यच्छब्दयोगाम् यस्यापितोः अन्यस्यवित्तः विस्यानः इन्द्रः अोजमावलेन । वृत्रम् ।
 इव ॥ हृत्प्रतिगृह्यदंजिरञ्जविष्ठुन्तंन्स्त्रेमनः शिवसंङ्कल्प
 मस्तु ॥ ६ ॥ पितुन्तु ॥ स्तोत्रमसुहोष्टुर्मार्गुन्तविष्ठीम् ॥ यस्यंश्चितो
 व्योजंसाव्वुखंविष्वसुहंयत् ॥ ७ ॥ अन्वित् ॥ अन्वित्दंनुमतेत्स्व
 विप्रर्विपवीणम् विगतसन्धिवन्धनंश्रुत्वा । व्यसदयत् विविधंमर्दितवान् । तम् पितुम् अ-
 न्मन् नुरनर्धकः । स्तोत्रमस्तौमि । महःमहतः घर्मांशुन्धारयितारम् । तविष्ठीम् तविष्ठीम्
 इतिविमक्तिगाल्ययः । तविष्ठीतिषल्लनाम । तवतेर्द्विकर्मणः बलस्य ॥ ७ ॥ अन्वित् ।
 घतसौनुष्टुमः । अनुमन्यासै अनुमन्यस्व । इदितिनिपातः पादपूरणः । हेचनुमते । त्वम् ।

गंचसुखंच नःअस्माकम् कृधिकुरु हेभनुमते । क्रात्वेक्रातवे संकल्पाय । दचायतत्समृद्धये
 संकल्पसिद्धयेच । नःअस्मान् हिनुगमय । प्रणआयूपितारिषः । प्रतारिषः प्रवर्द्धयच नः
 यस्माकमायंपि ॥ ८ ॥ अतुनः । अतुमन्यताम् । नःअस्माकम् अद्यअनुमतिः यज्ञम् देवे-
 पुयज्ञियेपु । अग्निश्चअनुमन्यताम् । इव्यवाहनः हविषीवोढा । भवतंभवतामितिपुरुषव्यत्ययः ।
 म्मन्व्यासैशश्चनस्त्वधि ॥ क्रात्वेदचायनोहिनुप्रणुऽआयूपितारि
 पः ॥ ८ ॥ अतम् ॥ १८०० ॥ अतुनः ॥ अतुनोद्यानुमतिर्ध्वञ्जन्तेवे
 पुमन्व्यताम् ॥ अग्निश्चहव्यवाहनीभवतन्दाद्युषिमयः ॥ ९ ॥ सि
 नीवाल्लिपृथुंष्टुके ॥ सिनीवाल्लिपृथुंष्टुकेयादेवानामसिस्वसा ॥

दागपिहवीपि दत्तवतेयजमानाय । मयःसुखरूपी ॥ ९ ॥ सिनीवाल्लि । सिनीवालीदि-
 त्रपत्नी । हेसिनीवाल्लि । हेपृथुकेपृथुसंयमितकेशभारे । माहास्तुतिर्वा पृथुका । याल्वदेवानाम्
 अस्मिभवसि स्वसाभगिनी । तांस्वात्रात्रीमि । तुपस्व प्रीत्यापरिष्टञ्जीष्व इव्यं हविः । आहुतमभि-

इतमनी । प्रजांच हेदेविदिदिडि । दिशचतिसृज देहि न. अस्मभ्यम् ॥ १० ॥ पञ्चनद्यः सरस्व-
 तीम् । नदीदेवतायाः पञ्चनद्यः दृपहती शतद्रुश्चन्द्रभागाविपाशिरावती त्यादिकाः । सर-
 स्वतीम् अपियन्तिअपिगच्छन्ति । सखीतसः । समानानिस्रोतांसि यासां तास्तयोक्ताः । सर-
 स्नतीष । तुगञ्दोषधारणार्थः । सरस्वत्येवपञ्चधा । सोसाचस्वदेशेभवत् भवतिसरित् नदी ।
 जुपस्वहृद्व्यसाहुतम्प्रजान्देविदिदिडिडिनः ॥ १० ॥ [१०] पञ्चचंन
 ह्यः ॥ पञ्चचंनह्यः सरस्वतीमपियन्तिसस्रोतसः ॥ सरस्वतीतुपञ्च
 धासोदेशेभवंत्सरित् ॥ ११ ॥ त्वमग्ने ॥ प्रथुमोऽअङ्गिरुऽऽष्टषिर्ह्वी
 देवानामभवः शिवः सर्वा ॥ तवंव्रतेकुवयोविद्युनापुसोजायन्तसु
 तस्यांहिसारस्यतानि सवाग्निभरन्ति ॥ ११ ॥ त्वमग्ने । चतस्रश्चाग्नेय्यः । हेजगत्वी अन्वेवि-
 ष्टुमनुष्टुभौ । हेचने त्वमग्रयमआद्यः अङ्गिराःऽष्टपिः अमरः । त्वंचप्रथमः देव.देवानामभवः ।
 गिरःकन्यागः सप्तममगनख्यानः । किञ्च तवव्रतेकर्मणिवर्त्तमानाः कवयःक्रान्तदर्गनाः । विद्म-
 नापपसः अपद्वितिकर्मनाम । विदितकर्मणाः । अजायन्तसंघताःमरुतः । भाजन्यः ऋष्टयःखड्गा-

वेपांति भाजदृष्टयः । योहिगलनृजयति भाजन्तेतस्यायुधानि ॥ १२ ॥ त्वन्नः । विष मोयंमंत्रः
 साश्वाहाः । त्वंनः यस्माकम् हेचर्न आश्रयइतिशेषः । अथैवंसति । तव हेदेव । पायुभिः
 पालनैः धैर्यावलम्बिभिः पालिताः सन्तः आस्रहे । किञ्च मधीनोरञ्ज धनानिरञ्ज । तन्नः
 शरीराणिचरच । हेवन्द्य वंदितव्य । कस्मात्पुनस्त्वमेवमुंच्यसे । यतः स्वभावतएववातातोकस्यपु-
 रतोऽन्नाजं दृष्टयः ॥ १२ ॥ त्वन्नः ॥ त्वन्नोऽन्नगन्तेतवदेवप्रायुभि
 र्मधीनोरञ्जतुन्वृष्ववन्द्य ॥ त्रुतातोकस्यतन्नयेगवांसस्यनिमेषु ६२
 क्षमागुस्तवंव्रुते ॥ १३ ॥ तुतानायामव ॥ भराचिकित्वान्सुद्यः प्रप्रवी
 तावृषंगञ्जान ॥ अरुषस्तूपुरशंस्यपाजुऽइडायास्पृचोव्वयुनेज
 वस्य । तन्नयेतनयस्यपौत्रस्यच । गवांचअसि । कथम् । अन्निमेपम् रचमाणः । प्रमादमकुर्वन्न-
 चमाः । एवंचेत् रुद्रुद्दयतमोसि । तवव्रतेतवकर्मणि ययंस्याम । अन्यादेवताः परित्यज्यत्वामि-
 वपरिचरामइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥ उतानायामव । द्वितीयोर्द्वचः प्रथमंब्याख्यायते योग्यत्वात् । योयन्
 अरुषस्तूपः । उतानासंघातमूर्तिः । यस्यचाम्य रुशत्याजः दीप्तं बलम् । यश्च इडायाः पृथिव्याः पुत्रः ।

यद्य वयुनेप्रज्ञाने कर्त्तव्येऽथवनिष्ठजातः तमग्निम् । उतानायाम् अरण्यामृभवभर । अवाचीनं-
 हर । चिकित्वाज्ञानानः अरण्यावीर्यमितिशेषः । किन्तद्वीर्यमितिचित् । सद्यः प्रवीताहृषणं-
 जज्ञान । सद्यएवप्रवीताकामितासती हृषणंवर्धितारंसेत्कारं युवानंसर्वकर्मक्षमंजनयतीति ॥ १४ ॥
 इडयास्त्वा । इडयाःपृथिव्याः त्वाम् । पदेदेवयजनाख्ये । वयमृनाभानाभौ पृथिव्याअधि । उतर-

निष्ठ ॥१४॥ इडायास्त्वा ॥ पुटेव्वयन्नाभांपृथिव्यांऽअधि ॥ जातवेदो
 निधोमुह्यगनेहुव्व्यायुव्वोढ्वे ॥ १५ ॥ प्रमन्महे ॥ श्रवस्तुानार्यश्रु
 षमाङ्गुषङ्गिर्व्वेणसेऽअङ्गिरुखत् ॥ सवृवित्ताभिस्तुवुतऽअङ्गिमुयायाश्ची
 वेद्यं । नाभिकाभवति तद्विषयमेतत् । हेजातवेदः जातप्रज्ञान निधीमहिस्थापयामः । हेअग्ने
 ह्य्यायवोढ्वे ह्विपीवहनाय ॥ १५ ॥ प्रमन्महे । चतसरेन्द्वृस्त्रिषष्टुभः । प्रमन्महेप्रजानीमः ।
 श्रवसानाय । वलमाविष्कुर्वते । श्रुपंवलम् । आङ्गुषमृआषोपंस्लोमम् । गिर्वणसेदेवाय । काय-
 मिव । अङ्गिरुखत् । अङ्गिरसातुल्पप्रज्ञानायच । सुवृत्तिभिःसुवते । सुवृत्ताभिःशो मनाभिः

स्तुतिभिः । सुवन्तीतिविभक्तिव्यत्यय.सामर्थ्यात् । ऋग्मियायऋद्धयाय स्तुतिमयाय । अर्चनीया-
यच । वयम्अर्चामः अर्कम्उच्चारयाम.संक्रमम् । नरेन्द्ररूपाय । विश्रुताय । शौर्यवलदानादिल-
ख्याताये ॥ १६ ॥ प्रवः । सामर्थ्याद्वितीयोर्द्विचर्चःप्रथमंब्याख्यायते । येनसाम्ना नःअस्माकम् ।
पूर्वपितरःपदज्ञाः आत्मसत्तत्ववेदिनः । अर्चन्तःस्तुवन्तः अङ्गिरसःऋषयः गाःअविन्दन् । आदि-
सुर्किन्नरेव्विप्रश्रुताय ॥ १६ ॥ प्रवः ॥ प्रवोमुहेमहिन्नमोभरदूध्वमाङ्गः
ऽयुःश्रवसानायुसाम् ॥ येनानुःपूर्व्वं पितरःपदुज्जजाऽअर्चन्तोऽअङ्गिः
रसोगाऽअविन्दन् ॥ १७ ॥ इच्छन्तिश्वा ॥ सोमस्यासुःसखायःसुन्व

त्यरसीन्लख्वन्तः । सहिसाक्षांलोकः । तत्साम । प्रभरध्वम् । आहरध्वम् । वःप्रथमावहुव-
चनस्थानिवधादेयः । यूयम् हेपुत्रपौत्रपुपीत्राः । महिमहतेन्द्राय । महिमहत्वम् । नमः
अन्नम् आहूयम् सोमस्यचहितम् साम । प्रभरध्वम् । सवसानाय । वलमभिलयमानाय ॥ १७ ॥
इच्छन्तिश्वा । इच्छन्तित्वाम् । सोम्यास.सोमसंपादिनः । सखायःसमानख्यानाः । कथंसमान-

श्यानाः । युतौ । इयावैदेवाः । अहैवंदेवाः । अथयेत्राह्मणाःशुशुवांसीनूचानाः ॥ तेमनुष्यदेवा-
 इति । केनप्रकारेणइच्छन्ति । सुन्वन्तिसीमम् अभियुग्वन्तिसीमम् । दधतिप्रयांसि । प्रयइत्य-
 न्ननाम । धारयन्तिच हविल्वणान्यज्ञानि । किञ्च । तितित्चन्तेअभिश्स्तिंजनानाम् । मनोवा-
 क्वायसंयता चान्तिपराः । अभिशस्तिन्दुर्वचनंजनानांसहन्ते । अथैवंत्वामिच्छताम् हेइन्द्र । त्वत्-
 त्वत्तःशकासात् आसमन्ताद्द्वेन । कःचन । चनोनिपातोर्पधे । हिरनर्यकः । कोपि । प्रकृतः

न्तिसीमन्दर्धंतिप्रयांसि ॥ तितित्चन्तेऽभिश्स्तिञ्जनानामिन्दु-
 त्वदाकश्चुनहिप्रकृतः ॥ १८ ॥ नते ॥ दूरेपुंभ्राचिद्रुजाः०स्यात्तुप्र-
 याहिहह्रिवोहह्रिर्वभ्याम् ॥ स्थिरायुवृषणोसर्वनाकतेमायुकत्ताग्रा

प्रज्ञानविशेषः । अत्यर्धंभवति । यजमानानामितिशेषः ॥ १८ ॥ नते । नहितेतव दूरेपिपर-
 मापरमाणिविप्लवदेशानि । रजांसिस्थानानि । एवंचेत् । आप्रयाहिआयाहि तुतूर्णम् । हेह-
 रिवः हरिस्थाम्अश्रवाभ्याम् । किमर्धमस्थिरायदृष्टसौहृदाय । वृषोसेत्के । सवनाकृतेमा । सवना-
 निकृतानिद्रमानि । किञ्च । युक्ताःअभिपवकर्मणि । यावाणः । समिधानेसमिधमानीच अग्नौ-

आश्वनीयाख्ये आहुतयः होष्यन्ते । अतश्चायाहि ॥ १९ ॥ अपाठं युत्सु । अपाठम् असीढम् ।
 युत्सु युषेषु । पृतनामुसैन्येषु । यप्रिम् । पृपालनपूरणयो रित्यस्यैतद्रूपं नतु प्रापूरण इत्यस्य । यप्रि-
 पालनशीलम् । ऋषाम्स्त्रिदिवंसनोतिसतथातम् । अप्रसाम् अथः सनोतिसंभजते सतथातमह्वजन-
 स्थगीपाम् । बलस्थगीपारम् । भरेपुजाम् । जयतेरेतद्रूपं नतु जानतेः । संग्रामिपुजेतारम् । सुधि-
 वाणः समिधुनिऽश्रुनौ ॥ १९ ॥ अप्राढं द्यूत्सु ॥ पृतं नानासु यप्रिं सु-
 र्यां सुसां व्वजनस्थगीपाम् ॥ भुरेपुजां सुद्वितिठं सुश्रवसु ज्ञयन्तु
 नत्वामनुमदेमसोम ॥ २० ॥ [१०] सोमो धेनुं सोमोऽश्रु-
 तिम । सुनिवासम् । श्रवसम् कल्याणकर्मकर्तृत्वेन प्रसिद्धम् । जयन्तं त्वाम् अन्नुमदेम । मदेमोऽदनाथ-
 स्थपक्षणम् । परशैत्यानि जयन्तं त्वां दृष्ट्वा उत्साद्यन्ते तत्तद्दृष्ट्वा प्रहृष्टाः स्यामहे सोम ॥ २० ॥ सोमो धे-
 नुम् । सोमः धेनुं ददाति । सोमएव अर्वांगतमश्वम् आशुं शीघ्रगतिं ददाति । सोमएव च वीरं पु-
 त्तम् कर्मण्यम् कर्मणि साधुं ददाति । तमेव विशिनति । सादन्यसदने साधुम् । विदथ्यं विदथे यज्ञे-

साधुम् । सभेयम् सभामर्हति सभेयस्तम् । पितृश्रवणम् पितरनुशासने च स्थितम् विनीतमित्यर्थः ।
 य. यजमान. ददायत् अस्मै सोमाय हविः तस्मै सोमो धेन्वा दीन्ददातीत्यभिसंबन्धः ॥ २१ ॥ त्वमिमाः ।
 हे सोम त्वम् इमा. औपधीः विप्रवा. सर्वाः अजनयः जनिं तवानसि त्वम् अपः अजनयः । त्वस्र-
 गाः पजनयः । त्वम् आततन्व्य आततवानसि उरुविस्तीर्णमन्तरिक्षम् । त्वं ज्योतिषा वितमो ववर्त्य
 वन्तमाशुः सोमो व्हीरङ्गं मुपयन्ददाति ॥ सादृश्यं विदुत्पुत्रं सुभेयं
 मतिप्रश्रवं गुणं ददाशदस्मै ॥ २१ ॥ त्वमिमाः ॥ त्वमिमाऽ औपधीः
 सोमविप्रस्वस्वमुपोऽ अजनयस्त्वङ्गाः ॥ त्वमातंतन्योर्बुन्तरिक्षं त्व
 उज्योतिषु वितमो ववर्त्य ॥ २२ ॥ देवेन नः ॥ देवेन नुमनसा देव
 विष्टो पितमः । त्वमेवादित्यात्मना तसोपनयसि । सर्वात्मत्वेन स्तुतिः ॥ २२ ॥ देवेन नः । देवेने-
 ति प्राप्ते तद्विजितलोपच्छान्दसः । देवेन मनसा सह नः अस्मभ्यम् । रायीभागन्वत्यस्य भागम् । सहस्रं श-
 ब्दः प्रलयवचनः सान्तः तत्र अकारागमच्छान्दसः । हे सहस्रं अभियुध्य । युध्यतिर्गत्यर्थानां मध्ये-

पठ्यते अन्तर्भावितार्थदृष्टते । अभिगमयदेहीत्यर्थः । एवंदानप्रवृत्तत्वांकाञ्चित्प्रतिवधीयादित्य-
 तथाह । माचत्वाम् आतनत् । तनोति,प्रतिवन्धार्यः । प्रतिवधातु कुतस्त्वमेवमुच्यसद्प्रतिचित् ।
 ईश्रियेवोर्यस्य यतस्त्वं स्वकीयस्ववीरकर्मणः ईश्रियेईश्वरोयस्त्वमित्यभिप्रायः । किञ्चउभयेभ्यः
 प्रचिकित्सउभयलोकप्राप्तये व्याधप्रपगमंकुर्वित्यभिप्रायः । गविष्टौ गोशब्देनाबहुलौकोभिप्रेतः ।
 स्वर्गोपणायाञ्चविषयभृतायाम् अस्मान् प्रचिकित्स । देवमनःप्राप्य लब्धघना अरोगाश्च यथा-

सोमरायोभुगः सहसावन्नुभियुङ्घ ॥, मात्वातनुदौशिषेष्ठीद्यूः स्यो
 भयेऽभ्युऽप्रचिकित्सुगविण्दौ ॥ २३ ॥ अण्डौव्वि ॥ अण्डौव्यवक्त्र

त्कुकुभः पृथिव्यास्त्रीधन्वुयोजनासुप्तसिन्धून् ॥ हिरण्युजः स
 स्वर्गयास्यामस्तथाकुर्वित्वाकार्यः ॥ २३ ॥ अष्टौव्यस्यत् । चतस्रःसावित्यः द्वितीयाजंगतीब्रिष्टु-
 भोन्धाः । यःअष्टौव्यस्यत् प्रकाशितवान्कुकुभःदिशः । चतस्रोदिशः चतस्रोवाक्तरदिशः । पृथिव्याः
 संवत्सिनीः । त्रीधन्व । त्रीणिधन्वानि इतिगव्दसमाधिः । धन्वइत्यन्तरिकेनामः तदुपलक्षितावित-
 रावपिलोकीपृच्छते । छत्रिणोयान्तीतियथा । यश्च त्रीन्लोकान् व्यस्यत् । यश्च त्रीन्लोकान् व्यस्यत् । योजनग-
 व्युत्तिक्रोगादीन् मानविशेषान् व्यस्यत् । यश्चसप्तसिन्धून् यश्चसप्तसमुद्रान् व्यस्यत् । सोयंश्चिरण्याचः

हिरण्यमहृगावः । अमृतदृष्टिर्वा सवितादेवः आभगात् आगतु । किंकुर्वन्नित्यत आह । दधत्स्वाप-
 यन् रत्नानि रत्नमयानि धनानि । दाशुपेहवीपि दत्तवतेयजमानाय । वार्याग्निवरशौयानि ॥ २४ ॥
 हिरण्यपाणिः सविता । सुवर्णपाणिः सविता । विचर्षणिः विविधयष्टा कृताकृतप्रत्यवेचकः ।
 उभेद्यात्रापृथिवी भन्तः अधिकरणश्रुतैर्योग्यक्रियायाश्च धराहारः । मध्येस्थितः ईयते एतियदा ।
 अयतदा अपामीवावाधते अपमीवाञ्चाधिम । वेति विगतिकर्मा । गच्छति सूर्यसूर्यरूपमवस्थाय ।
 वितादिवऽआगुहृदुहृत्क्राद्राशुषुव्वाद्यर्षीणि ॥ २४ ॥ हिरंशयपाणिऽस
 विता ॥ विचर्षणिः शुभेद्वावापृथिवीऽश्रुन्तरीयते ॥ अपामीवाभ्वाधते
 वेति सूर्यसुभिकृष्णेनुरजंसाद्याभृणोति ॥ २५ ॥ हिरंशयहस्तोऽश्रुसुंरऽ ॥
 सनीयऽसुंमृडो कऽस्ववावास्वव्वर्वाङ् ॥ अणुसंधंनुक्षसीयातुधानुनस्तथा
 ततोऽन्नमनकाले । अभिहृशो नरजसाद्याभृणोति । अभिमृणोति अभिव्याप्नोति कृष्ये नरजसातमो-
 नवर्णेन । द्याद्रुलोकम् ॥ २५ ॥ हिरण्यरस्तः । द्वितीयोर्ध्वः प्रथमव्याख्यायते सामर्थ्यात् । यः अ-
 पसेधन् अपगमयन् रवस यातुधानाञ्च अमुखकारकान् । अस्थात् उदस्थात् । देमः प्रतिदो-
 र्पगृणानः । श्रुतिभृतिविहितधर्मपराश्रुधाना यावन्तो दोषास्तावत् सुवन् उच्चारयन् गणयन्

उपभोगार्थमित्यभिप्रायः । सोयंसत्रिता हिरण्यहस्तः हिरण्यदानार्थं हस्तौ यस्य स तयोक्तः । रूपेण-
 वास्तुतिः । अमुरः रादाने असूत्रप्राणान्ददातीत्यमुरः । सुनीयः नीयास्तुतिः । कल्याणस्तुतिः ।
 मुन्डीकः साधुसुखयिता । स्ववान् आत्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः । यातु आयातु । अर्वाङ् अ-
 वीगञ्च नः यमभनभिमुखः ॥ २६ ॥ येतेपन्थाः । येतेतवपन्थाः पन्थानइतिवचनव्यत्ययः । हेसवितः

देवः प्रतिदोषङ्गानः ॥ २६ ॥ येते ॥ येतेपन्थाः सवितः पुण्ड्र्यासो
 रेणवः सुकृताः अन्तरिक्षे ॥ तेभिर्नोऽब्रुव्यप्रथिभिः सुगेभिरक्षांच
 नोऽअधिचव्रूहिदेव ॥ २७ ॥ उभापिबतम् ॥ उभापिबतमभिप्रव

पूर्व्यासः पूर्वेष्वपिकालेषु भवाः । अरेणवः अपांशुलाः । सुकृताः साधुकृताः धावा । अन्तरिक्षे
 तेभिः ते नः अस्मान् अद्यनयेति शेषः । प्रथिभिः सुगेभिः साधुगमनैः अन्नपानप्रभृतैर्गच्छतः
 रक्षाच रजच नः अस्मान् । अधिचव्रूहि । अङ्गीकृत्यचव्रूहि । यथा एते चन्द्रदीया इति । यद्वा यद्-
 न्माकं हितं पथ्यं तदधिचव्रूहि उपदिश हे देवदानागुणयुक्त ॥ २७ ॥ उभापिबतम् । आश्विन्य-

निसः एकागायत्रीद्वेषिभ्यो । उभौसोमंपिवतम् हेअश्विनौ । पीतत्राचसोमम् उभावपि नःअ-
 र्मभ्यम् गर्भगणं प्रयच्छतस्दत्तम् । किञ्च अविद्वियाभिः द्विविदारणे अविदीर्णाभिः अनवख-
 ण्डिताभिः जतिभिरवनैः रजतमितिशेषः ॥ २८ ॥ अप्रस्वतीम् । अप्रद्वितिकर्मनाम् कर्मवतीम्
 हेअश्विनौ वाचम् अरमेअस्माकम् ह्यतंकुरुतम् । किञ्च नःअस्माकम् हेदस्यौदर्शनीयौ हेवृष-
 णीवर्षितारौ युवानावित्यर्थः । मनीपांमनसःसंवन्धिनीमिच्छांच । अप्रस्वतीमेवकृतम् । कस्मात्पु-
 नोभानुःशर्मयच्छतम् ॥ अविद्वियाभिरुतिभिः ॥ २८ ॥ अप्रस्वतीम्
 शिप्रवना ॥ अप्रस्वतीमशिप्रवनाव्वाचंमुस्मेकृतन्नीदस्त्राव्वषाणामनी
 पाम् ॥ अद्युत्येवसेनिह्व्वयेवांब्वुधेचंनोभवतुव्वाजंसातौ ॥ २९ ॥
 द्युभिरुत्तुभिः ॥ द्युभिरुत्तुभिः परिपातमुस्मानरिण्डेभिरुत्तुप्रवना
 नरुभेवंबवीमि । यतःअद्युत्येअवसे । द्युतेभवमवसमन्नद्युत्यम् । द्युतादागतं कर्णंनभवति
 अतण्यमुच्यते । अद्युत्ये अन्नेनिमित्तभृते । निह्वयेवाम्आयामियुवाम् । आगत्यच । हृधेवर्द्धनायच
 नःअस्माकम्भवतम् । वाजसातौ वाजसंभजननिमित्तभूते संग्रामेच यज्ञेवावर्द्धनायैवभवतम् ॥ २९ ॥
 द्युभिरुत्तुभिः । द्युभिरुत्तुभिः कारणभूतैः अत्तुभिः अत्तुराविः रात्रिभिश्च कारणभूताभिः ।

अधिकरणविवक्षा । कालिहि द्रूपुराचिपुवा । परिसर्वतःपातम् परिपालयतम् युवाम् अ-
 स्मान् । नकेवलं नृद्रुनिरक्तुभिः परिपातमस्मान् । किंतर्हि । अरिष्टेभिः अनुहिंसितैः हे अश्विनौ-
 सौभगेभिः । भगद्भतिघननाम । शोभनैश्चघनैः । योजयतमित्यथाहारः । तत् नः अस्माकम्भिः
 वरुणश्च मामहन्तां पूजयन्नाम । अदितिश्चसिन्धुश्च पृथिवीचउतअपिचद्यौः ॥ ३० ॥ आह्वयणेनेतिव्या-
 सौभगेभिः ॥ तन्नोभिन्नोव्वरुणीभामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवीऽऽ
 तद्यौः ॥ ३० ॥ [१०] आकृष्णणेन ॥ रजं सुव्वर्त्तमानो निवृणयन्नुभृतुम्भ
 र्त्यञ्च ॥ हिरण्ययेन सवितारथुनाटिवोयातिसुवन्तानि पश्यन् ॥ ३१ ॥
 आरात्रि ॥ पार्थिवुर्दरजः पितुरंग्प्रायिधामंभिः ॥ दिवः सदांशसि
 स्थातम् ॥ ३१ ॥ आरात्रि । रात्रिदेवत्याष्टहती । हेरावियात्वम् आश्रप्रायिश्चाश्रुपुरः आश्रुरयसि ।
 पार्थिवं रजः पृथिवीसर्वम्बिलोकम् पितुः मधयमस्थलीकस्थधामभिः स्थानैः सह । याचत्वम् दिवः द्रुलो-
 कस्थसदांसिस्थानानि । दृष्टतीमहतीविति षसे आक्रामसि । यस्याच्यते । तथापि आवर्त्तते । त्वेषंम-

हाप्राग्भारदीपंवातम. तांत्वांशुमः ॥ ३२ ॥ उपसत् । उपोदेवत्यापरोष्णिक । हेउपः तत्चित्रं चायनीय
 महनीयं धनम् आभर आहर अस्मभ्यम् हेवाजिनीवति अन्नवति । येन धनेन तोकं च तनयं च पौत्रं च
 धामहे दधमहे ॥ ३३ ॥ प्रातरग्निम् बहुदेवत्याजगती । प्रातःशब्दो विासावचनः । प्रातःप्रातः पुनः
 बहुतीव्रिति षष्ठसु आख्ये प्रं व्वर्त्तते तमः ॥ ३२ ॥ उपसुस्तत् ॥ उपसुस्तच्चि
 चमाभंगुस्मभ्यं व्वाजिनीवति ॥ येन तोकञ्चुतनयं च युधामहे ॥ ३३ ॥
 प्रातरग्निम् ॥ प्रातरग्निञ्चातरिन्द्रं ० हवामहे प्रातस्मिन्नाबक्ष्यामि प्रा
 तरग्निज्ञानां ॥ प्रातर्भंगं रूप्रगुस्त्रहमं गुणप्रतिभ्रप्रातः सोमं सुतकुहृदं हु
 वेस ॥ ३४ ॥ प्रातुर्जितुभ्रगंम् ॥ प्रातुर्जितुभ्रगं सुभ्रगं सुभ्रगं सुभ्रगं सुभ्रगं सुभ्रगं
 पुनः । रग्निञ्च इन्द्रञ्च मिवावरुणौ च अग्निनौ च । हवामह इति प्रत्येकमभिर्मं वध्यते । प्रातः भगञ्च
 पूषणञ्च ब्रह्मणस्पतिञ्च प्रातः सोमम् उत यपि च रुद्रम् हुवेमन्नाह्वयामः ॥ ३४ ॥ प्रातर्जितम् । पञ्चभ-
 गदेवत्यास्त्रिष्टुभः । यो विधत्तेत्यादि मन्त्रीव्याख्यायते उद्दिश्यमानत्वात् । यः भगः विधत्ते विधारयिता

सर्वस्रजगतः । आध्रश्चिद्यम् प्रतिपेधस्यदीर्घत्वच्छान्दसम् । आध्रः प्रैष्टमौ । अष्टप्रः लुभुञ्चितः । अध्र-
वाध्रियतेः आध्रः इन्द्रिः चिच्छब्दीष्यर्थे । दरिद्रोपियंभगंमन्यमानः मन्यते र्चतिकर्मा । पुजयन्त्वा-
र्यसिउये भगस्मजिइत्याह उदयस्मञ्जयस्व भजस्वइत्याह । तुरथित् आङ्गीष्याहारः । आतुरोपि
आतुरोपि यंभगं मन्यमानः भवीत्याह । उदयंभजयस्वइत्याह । यद्वातुरगच्छे न यमोभिधीयते ।
सङ्घितूणंप्राणिनोहन्ति । यमोपि यंभगं मन्यमानः भवीत्याह । उदयंभजयस्वेत्याह । सङ्घि-

स्युन्नमदितुेद्ययींविधुर्त्ता ॥ आदूध्रश्चिच्छुह्यस्मन्यमानस्तुरश्चिच्छुद्वाजा
चिच्छुभ्रगंभुचीत्याह ॥ ३५ ॥ भगुप्रणेतः ॥ भगुप्रणेतुब्भेगुसत्य
राधीभगेसान्वियुसुदंवाददंन्नः ॥ भगुप्रणोजनयुगोभिरप्रभ्रवैर्भेगुप्र

दिवसान् प्राणिनोगणयति । राजाञ्चित् राजापियंभगंमन्यमानः भवीत्याह उदयंभजयस्व भज-
स्वेत्याह । तद्दृदयेहि राज्ञोवात्तांसिद्धिः । तंप्रातर्जितम् प्रातर्जयिनंभगम् उग्रसुदगूर्णदानम्
दुवेमन्नाह्वयामः । वयम् अटपिरात्मानमाह । पुत्रम् अदितेः ॥ ३५ ॥ भगप्रणेतः । ईभाग
द्वेप्रणेतः प्रकपेणनयस्यकर्त्तः । हेभग हेसत्यराधः सत्यमविनाशिराधोधनंयस्य । सतधोक्तः ।

हेभग इमां धियं प्रज्ञाम् उत अथ उदगमय । यथासूक्तगानर्थान् परश्यामः तथा कुर्वित्थभिप्रायः ।
ददत् नः देहि अस्माभ्यस्त्वधनम् । भगप्रनोजनयगोमिरश्वैः । हेभग प्रजनय नः अस्मान् गोभिः
अश्वैश्च । हेभग नृभिः मनुष्यैः नृवन्तः स्याम भवेम ॥ ३३ ॥ उते दानीस । उत अपि च इदानीं-
भगवन्तः स्याम आदित्यप्रसादात् । उत अपि च प्रपित्त्वे प्राप्ते अस्तमनकाले भगवन्तः स्याम । उत-

नृभिः नृवन्तः स्याम ॥ ३३ ॥ उते दानी'म् ॥ उते दानी'स्म गंवन्तः
स्यासो तप्र'पित्त्वऽउतमद्भ्युऽअह्ना'म् ॥ उतो दितामघवन्तः सूद्व्यस्य
व्युन्देवानां सुसुती स्याम ॥ ३७ ॥ भगऽएव ॥ भगं वारऽअस्तु देवा
स्ते न च्युयस्म गंवन्तः स्याम ॥ तन्वा भगुसर्व्वुऽइज्जो हवीति सनी भगपु

अपि च मध्ये मध्यन्दिने अन्हं भगवन्तः स्याम । उतो दिता उत अपि च उदिता उददकाले हेम-
घान् धनान् सूर्यस्य भगवतः प्रसादा देववयम् देवानां सुसुती कल्याण्यामती स्याम भवेम ॥ ३७ ॥
भगएव । हे देवाः भाएव भगवान् धनवान् अस्तु । किमन्यै देवता विशेषे धनयुक्तै रदाह्यभिरित्यभि-

प्रायः । तेनभगप्रदत्तेन धनेनवर्यभगवन्तः धनवन्तः स्यामभवेम । एकंवाक्यम् । द्वितीयेनाह्वेद्वर्चे-
 नद्वितीयम् एकमाश्रयतायाश्चसंभवात् । तंत्वा । उपरितदूयवणात् यदोलदृष्टिः । यंत्वाम् । हेभग
 सर्वदत् सर्वएवजोहवीति आह्वयतिकाशसिद्धये । सनःशस्त्राकम् हेभगपुरएताश्चगृयायी सर्वका-
 कार्यपुभवइह ॥ ३८ ॥ समध्वराय । समनमन्तप्रह्वीभवन्ति याउपसः अध्वराययज्ञाय । अग्निहो-
 चादिकर्मणो कथमिव । दधिक्रावेव । यथादधिक्रावाश्रवः शुचयेपदाय । शुचिपदम् अग्न्या-
 रऽपुताभवेह ॥ ३८ ॥ समदूध्वराय ॥ समदूध्वरायोषसीनमन्तद
 धिक्कवैवुशुचयेपुदाय ॥ शुर्वीचीनंत्वसुविटुभगन्नुरथामिवाश्रुवाब्वा
 जिनुऽआवहन्तु ॥ ३९ ॥ अश्रुवावतीर्गोमतीऽ ॥ अश्रुवावतीर्गोम
 धानार्थकर्त्तव्यमितिसन्नमते । एवताउपसः । अर्वाचीनम् । अनन्यगतमनस्कम् । वसुविदंच ।
 वसुधनंविन्दतीतिवसुवित् तंवेसुविदम् । भगम् आदित्यम् नःअस्मान्प्रति । रथमिव । अश्रुवाः
 वाजिनः वेजनवन्तः अन्नंयन्तोवा । आवहन्तु आगमयन्तु ॥ ३९ ॥ अश्रुवावतीः । उपोदेव-
 त्याविटुप् । अश्रुवत्यःगीमत्यःनःशस्त्राकम् । उपासःवीरवत्यःसदम् सदाकालम् उच्छन्तु । उच्छी-

प्रियाग्रे । प्रियासयन्तु तमः । भद्राः भन्दनीयाः । हतमवश्यायजखंडुहानाः । विश्वतः प्रपौताः ।
 ध्यायः पौत्राद्यैः । सर्वतः आयायिताः धर्मार्थकामैः । इदानीं स्वत्विविषयः प्रश्नः । यूयं पातपाल-
 यतस्वस्तिभिरघ्निनाथैः सदानः अस्मान् ॥ ४० ॥ पूषन् तव । हे पौष्णगौ गायत्रीविष्टुभौ । हे पू-
 षन् तव व्रते कर्मणि वर्त्तमानावद्यम् नखिष्वे मनविनश्येम कदाचन कदाचिदपि । अन्यच्च ।

तीर्णं ऽऽपुपासोञ्जीरवतोऽसदं सुच्छन्तु भुङ्गाः ॥ घृतन्दुहानानि विप्रश्वतुः
 प्रपौता यूयं पातस्वस्तिभिः सदानः ॥ ४० ॥ [१०] पूषन् तव ॥ व्रते
 व्यग्नरिष्ये मकदायुन ॥ स्तोतारं स्तऽहुहस्मसि ॥ ४१ ॥ पुथस्प्यं युः
 परिपतिम् ॥ पुथस्प्यं युः परिपतिं व्वचुस्या कामेन कुतोऽश्रुवभ्युनङ्कर्म ॥
 स्तोतारोपि । तेतव । इहस्मसि । स्म । इदन्तोमसि इतीकार उपजनः ॥ ४१ ॥ पथस्प्यः ।
 य. पथस्प्यः मार्गान्यपरिपतिम् अधिपतिमित्युपसर्गव्यत्ययः । वचस्यावचनेन वेदोक्तेन अभिमुखी-
 कृतः । कामेन इच्छया च अभिसुखीकृतः । अभ्यागन् । अनशिर्यार्थिकर्मा । अभिव्यापेति ।

अकर्म । सः नः अस्मभ्यम् रासत्प्रदातु । शुचधः । पूर्वपदान्तलोपः । शुचंसंतापसाधनाभावकृतं यानिरुधन्ति साधनानिभञ्जन्ति तानितपोक्तानिलिख्यत्ययनेन । चन्द्राग्राः । तान्येव विधियप्यन्ते । चायनीयाग्राणि । धियंधियंमीपघाति । कर्मकर्मवचनः प्रसाधयति । पूषा ॥ ४२ ॥

षीणिपदा । वैष्णव्यौगायत्र्यौ । द्वाभ्यामेकवाक्यम् । यः विष्णुः यज्ञः लीणिपदानि । विचक्रमेका-

सनौरासच्छुरुधंश्चुन्द्राग्राधियंधियंसीप्रधातिप्रपूषा ॥४२॥ त्रीणि

पुदाव्विचंक्रमेव्विष्णुर्गोपाऽअदाब्यऽ ॥ अतोधर्माणिधारयन् ॥४३॥

तद्विप्र्रासऽ ॥ तद्विप्र्रासोव्विपुन्यवोजागुवांसुऽसमिन्धते ॥ व्विष्णो

न्त्वान् अग्निवायवादित्यास्थानि । गोपाः गोपायिताश्च समस्तस्यजगतः । अदाब्यः अनुपहिंस्यः ।

अतः अस्मादेवपदवयात् धर्माणि । धर्मशब्दउभयलिङ्गः अर्द्धचादौहिगणेषठितः । धर्मान् धार-

यन् । कर्मपर्यायेत्वा । अतः एभ्यः पदेभ्यः कर्माणिधारयन् ॥ ४३ ॥ तद्विप्रासः । तस्यविष्णो-

र्यज्ञस्य यत्परमंपदं ब्रह्मलक्षणम् । तत् । विप्रासः ब्राह्मणाः विपन्यवः मेधाविनः । जागृवांसः

असुप्ताः अप्रमत्ताः । ज्ञानकर्मसमुच्चकारिणः । समिन्धते । संदीपयन्ति उपासनैर्निर्मलीकुर्वन्ति ॥ ४४ ॥
 एतवतो । द्यावापृथिवीयाजगतो । येद्यवापृथिव्यौष्टतधत्थौ उदक्तवत्थौ । सुवनानामभिप्रिया
 भूतजातानामभ्याययणौये । उर्वीविस्तीरणे । पृथ्वीपृथुले । मधुदुधे । मधूदकंतस्यदोध्यौ । सुपे-
 यसासुरूपे । तेचरणस्यादित्यस्यधर्मणा धारणेन । विष्कमिते । स्कभोतिदंठीकरणार्थः । हृदौ-
 र्यत्परुमस्युदम् ॥ ४४ ॥ घृतवतीसुवनानाम् ॥ घृतवतीसुवनानाम
 मिप्रियोर्वीपृथ्वीमधुदधसुपेग्रंसा ॥ द्यावापृथिवीव्वरुणस्युधर्मणा
 व्विष्कमितेऽञ्जरेभूरिरेतसा ॥ ४५ ॥ येनःसुपत्क्लाऽअपुतेभंवन्विन्दु
 ग्निग्भ्यामववाधामहेतान् ॥ व्वसंवीरुद्वाऽआदित्याऽउपरिस्पृशंस्मी
 कते । अजरेजपारहिते । भूरिरेतसा । वङ्गरेतस्के । सर्वभूतानांहिरेतांसि ताभ्यामेवोत्पद्यन्ते ॥ ४५ ॥
 येनः । जगतौलिङ्गीकदेवता । येनःअस्माकम् सुपटना, यत्तवः । अपतेभवन्तु । अपगतवीर्यीनिरुद्यमा-
 स्तेभवन्तु । ततः । इन्द्राग्निभ्याम् अववाधामह अवनाशयारुः तान्शत्रून् । किञ्च वमवःरुद्राः

आदित्याद्य । उपरिस्पृशम् उपरिस्थितः स्पृशतीति उपरिस्पृक् । अधिपत्ये वस्थितः पादेन स्पृशतीति
उपरिस्पृक्तं उपरिस्पृशम् साम् उग्रं च । चेतारं ज्ञातारं च ज्ञेयस्य । अधिराजम् अधिपतिमीश्वरं च
अक्रान् कृतवन्तः कुर्वन्तु या । ४६ ॥ आनासत्या । आश्विनीजगती । आयातम् आगच्छनम् हेनासत्याव-
शिखनौ । त्रिभिरेकादशेः ब्रह्मि गङ्गिद्वैत्रैः सहितौ भूत्वा । तदुक्तम् । अष्टौ वसव इत्यादि । इहमधुपेयम् ।

गग्रञ्चेत्तारमधिगुजमंक्रान् ॥ ४६ ॥ आनासत्या ॥ त्रिभिरेकादशैरि-
हदुवेभित्थ्यातममधुपेयमशिश्वना ॥ प्रायुस्तारिण्डुनीरपांशुसिंसृचतुं
सेधंतुन्वेषीभवंतः सत्रामुवा ॥ ४७ ॥ एषवंः ॥ एषवुस्तीमोमरतऽहु

सधुःसोमः सोमपानमप्रति । एत्यच । प्रायुस्तारिण्डम् । प्रतारिण्डं प्रमद्वयतम् आयुः । नीरपांसिमृ-
क्षतम् । मृजूप्रयद्वौ । रपः पापमुच्यते । निर्वृक्षतम् । निःशेषयतम् नाशयतम् । रपां-
सिपापानि । सेधतं द्वेषः । पिधुगत्याम् । गमयतम् दौर्भाग्यम् भवतं च । सचा भुवा
सहस्रुवौ सर्वकार्येषु संयुक्तौ ॥ ४७ ॥ एषवः । मारुतौ विष्टुप् । हेमरुतः एषस्तामः वः युष्माकम्

इयं वगी. सत्याच प्रियाच । मम । मान्दार्थ्यस्य ऋषेः ससेति । स्वस्वामिसंबन्धम् । हृष्या-
 तोति मान्दार्थ्यः । यद्वा । मान्दारयति सांदारयतीत्येवं यः सपत्नानां प्रत्ययं दधाति समान्दार्थ्यः
 तस्य । ममच । मान्यस्य मानार्हस्य । कारोः कर्तुः तं लोमं तांच गिरम् उपश्रुल । एपा-
 यासीट । आइपायासीट । आयासीट । आयासीरन् इति वचनव्यत्ययः आगच्छत । इपा-
 यङ्गीर्ष्मन्दिार्थ्यस्य मुक्च्यस्य कारोः ॥ एषायां सीष्टुत्तुन्वेष्वयान्दिह्या
 सेपं व्वृजनञ्जीरदानुम् ॥ ४८ ॥ सुहस्तीमाः सुहृच्छन्दसाः ॥ सुहस्तीमाः
 सुहृच्छन्दसाः श्रावृतः सुहृत्प्रमाः चृष्टप्रयः सुहृत्प्रैः ॥ पूर्वेषु प्राम्प्रथ्या
 अन्नेन निमित्तभृतेनाह्वयमाणाः । तन्वेयवास् । शरीरस्वित्थ्यर्थम् । वयोदृढकर्तुंम् । आया-
 सीट । किञ्च । विद्याम्लभेमहि । इषयन्मम् हृजनं वलंच गोरदानुं जीवितदाढकर्मच ॥ ४८ ॥
 सहस्तीमाः । ऋषिसृष्टिप्रतिपादिकाविटुप् । सहस्तीमाः स्तोमसहितः । सहच्छन्दसः छन्दस-
 हिताः । आटतः आटच्छन्देन कर्माभिधीयते । यद्वासत्यपुधोनानां कर्मणामनुष्ठानारः । सहप्रमाः ।

प्रमाणंप्रभा । शब्दप्रमाणधरोच्चणतत्पराः ऋषयश्च । सप्तऋषयः इति श्राप्तेऽव्ययः । भरद्वाज
 काण्डप्र गौतमात्रिविम्बामिव जसदग्निर्वसिष्ठा । दैव्याः प्रजापते. प्रासाभिमानिनः एतेऽभि-
 व्यज्यमानाः । पूर्वेषाम् अधस्तनकल्पोत्पन्नानां अत्रसिताधिकाराणाम् । पन्थाम् पन्थानम् ।
 अनुद्वन्द्व अत्रलोत्थ । वीराः श्रन्वालेभिरे अन्वालभन्तः सृष्टवन्त. सृष्टियज्ञम् कथयिष्व । रथोत्तर-
 रथीन् । एषेसाधुः गधर.सारथिः । नज्जारुपमार्थीय । यथाभारधिगिष्टदेशप्राप्तार्थं प्रथमसप्तऋ-
 मनुद्वन्द्वयुधीरांश्चुम्बवालेभिरुत्थुनरुद्धस्मीन् ॥ ४८ ॥ आयुष्यं व्यञ्जु
 स्युम् ॥ आयुष्यं व्यञ्जुस्युष्टुगुयस्योपुसौज्ञिदम् ॥ इददहिर्गुयं व्यञ्जु
 ससुञ्जैस्त्रयाविंशतादुसाम् ॥ ५० ॥ नतत् ॥ नतद्वृक्षांश्चिसिनपिशुचा
 रथीनालभते स्पशति एवन्तेपिसृष्टियज्ञ सृष्टवन्त. ॥ ४८ ॥ आयुष्यम् । तिष्ठ. हिरेण्यस्तुतिः उष्ण-
 कृगक्षरोविष्टुमः । यदिदहिरेण्यम् । आयुष्यम् आयुषेहितम् । वर्चसावर्चमेहितम् ।
 रायम्पोपम् धनसप्तर्द्धयिष्ठ । औग्निदम् उद्ग्रेह । धनसप्तर्द्धगमाग । वर्चस्वत् अन्नर्द्धयुक्तम् ।
 तत् त्रैवायत्रिजयाय । अग्निगतात्त्रायिष्ठ । उ. पादपुर्यार्थ. । साम् । मथवस्थान करोतु । ५० ॥

नतत् । नतन्हिरण्यं रज्जांसि नचपियाचाः तरन्ति हिंसन्ति । देवानां प्रथमजम् श्री जः हि-
 एतत् । यतश्च देवानामेजः प्रथमजम् अतः यो विभर्ति दाचायणं हिरण्यम् । दाचायणं
 हिरण्यम् । दाचायणमिदं लंकारविशेषः । सदेवेषु देवलोकेषु कुरुते दीर्घमायुः चिरदेवलोकेव-
 सतीत्यर्थः । समनुष्ये पुरुकुरुते दीर्घमायुः । सचमानुष्यमायुरतिक्रम्य जीवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ यदा-

स्तरन्ति देवानामेजः प्रथमजं हृद्येतं त्वायो विभर्ति दाचायुणं हि
 रण्यं सदेवेषु क्षणुते ङीर्घमायुः समनुष्येषु क्षणुते ङीर्घमायुः ॥ ५१ ॥
 यदावंधन्न ॥ यदावंध्नन्दाचायुणा हिरण्यं श्रुतानो कायसुमनुस्य

वधन् । यत् हिरण्यम् आवधन्भावइवन्तः । दाचायणः दक्षस्यापत्यानिवहन्नि । नडादिपा ।
 ठाट्फ्रु । गतानीकायराज्ञे । गतंवहूनि अनीकानि सेनायस्य सतथोक्तं सप्तैशतानीकाय ।
 मुमनस्यमानाः गोभनेन मनसा धायन्तः । तत् हिरण्यम् । मेमयि । आत्मनीतिसम्पत्तिः ।
 चहम् ध्यानधामि । गतगारदाय । गतंगरदां जीवनाय । आयुष्मान् च जरदष्टिः जरामश्नुते

व्याप्नोतीतिजरदष्टिः । यथायेनप्रकारेण असंभूयासम् तथावधनामीतिशेषः ॥ ५२ ॥ उतनः ।
 बहुदेवत्व्याव्रिटुप् । उतअपिच । नःअस्माकम् । वचांसि अहिर्बुध्न्याःशृणोतु । अजएकपात्
 रुद्रःप्राणोवाशृणोतु । पृथिवीचसमुद्रश्चशृणोतु । श्रुत्वाचअवन्तु । विश्वेचदेवः ऋतावधः सत्य-
 एधः यज्ञवधोवा । हुवानाआह्वयमानाः । सुताश्च । सन्वाः संचैरितिबिभक्तिब्यत्ययः । कविश-
 र्मानः ॥ तन्नुऽआवंध्रामिश्रुतशारदायायुष्मज्जुरदंष्टिट्ट्यथा
 संम् ॥ ५२ ॥ उतनः ॥ उतनोहिर्व्वुध्न्युः शृणोत्वजऽएकपात्पु
 थिवीसंमदः ॥ विप्रश्चवेदेवाऽऽमृतुवधो हुवानास्तुतामन्वाः कविशु
 स्ताऽअवन्तु ॥ ५३ ॥ इमागिरः ॥ इमागिराऽआदित्येब्योघृतसूनुः
 कामेधात्रिगताः अवनतुपालयन्तु ॥ ५३ ॥ इमागिरः । आदित्यदेवत्याव्रिटुप् । यादमा गिरः
 वाचः आदित्येभ्यःघृतसूनुः । घृतप्रस्राविणीः घृतप्रसारिणीर्वा । घृतहोमसहचरिताः । सनात्
 चिरमचिरकालम् राजभ्यःचिरराजभ्योवा । जुह्वान्तु चानुहोमि । ताश्च । शृणोतुमिबः अर्थमाच ।

भगव्य न. अस्माकम् । त्वयिजातस्यधाताच । सहिवहुशः प्रजायते । वरुणश्चदक्षश्च अंगश्च
 एतेसूर्यविशेषा. ॥ ५४ ॥ सप्तऋषयः । अध्यात्मवादिनीजगती । सप्तप्राणाः षडिन्द्रियानिमनः
 सप्तमानि । प्रतिहिताःप्रतिनिहिताः शरीरेव्यवस्थिताःयेतएव । सप्तरचन्ति । सदसदा-
 कालमशरीरम् । अप्रमादम् प्रमादमशुर्वाणः । तीएवसप्तश्चापः आपनाःव्यापनाः । स्वपतःपुरु-

सुनाद्द्राजंभ्योजुह्व्वानुहोमि ॥ श्रुणीतुमि खोऽत्रथ्यमाभगोनस्तु
 विजातीव्वरुणोदक्षोऽत्रऽशः ॥ ५४ ॥ सुप्तऽश्चषयः ॥ सुप्तऽस्व
 पयः प्रतिहितुः शरीरेसुप्तवंचन्तुसदुमप्रमादम् ॥ सुप्तापुऽस्व

पस्यलोकमद्रुः । लोकशब्देविज्ञानात्माहृदयाकाशप्रतिष्ठितउच्यते । तत्रचसवि तत्वानिः । तस्या-
 निवावस्थायाम्जागृत.जागरणंकुर्वति । अस्वप्रजो । यवोर्नजायतेस्वप्न.तौतद्योक्तौ । सचसदी ।
 सत्रेसतांनणेषुकृतानस्थानी । देवीजीवितदातारौ प्राणायानौ ॥ ५५ ॥ उत्तिष्ठ । तिस्रोब्राह्म-
 णस्यतप. द्वेदृष्ट्यीतृतीयातिटुप् । द्वैत्रह्मणस्पते उत्तिष्ठ उर्द्धीभवश्चारव्यकार्यीभव । यस्मात्

देवयन्तः देवान्कामयमानाः यजमानाः त्वाभवन्तम् ईमहे । याचामहेभागच्छेति । भव-
 न्तमागच्छन्तम् उपप्रयत्तु उपसयस्यश्चागच्छन्तु । सद्यतःसुदानवः कल्याणदानाः । त्वञ्च हेइन्द्र
 प्राग्प्रकर्षेणगीघ्रीभय । सचा । सहयमनाय ॥ ५६ ॥ प्रनूनम् । नूनमितिपादपूरणः । प्रव-
 दतिप्रोच्चारयति ब्रह्मणस्पतिः मन्त्रमउक्थ्यम् उक्थ्यमितिगखमुच्यते । तत्रमन्त्रमन्त्रं चः उक्थ्यः ।
 पतीलोकमीयुस्तत्रजागृतोऽत्रस्वप्नजैसत्रुसदौचट्टेवौ ॥ ५५ ॥ उति
 ष्टुञ्ज्रहमणस्पतेदेवयन्तस्त्वैमहे ॥ उपुप्रयन्तुसुरतः सुदानंबुऽइ
 न्द्रप्राशूर्भवासर्वा ॥ ५६ ॥ प्रनूनम् ॥ प्रनूनमन्त्रहमंणस्पतिर्मन्त्रैव्व
 दरयुक्थ्यम् ॥ यस्मिन्निन्दोव्वरुणोमित्त्रोऽत्रथ्युमादेवाऽश्रीकांठसि
 चकिञ्चुरे ॥ ५७ ॥ ब्रह्मणस्पते ॥ ब्रह्मणस्पतेरुवमुस्ययन्तारुक्ता
 कथंभृतीसीमंभः । यस्मिन्मंभे इन्द्रश्च वरुणश्च अर्थमाच अन्त्येदेवाश्च श्री कांसि । श्री काइति-
 निनासनाम । निवासानि चक्रिरेकृतवनाः ॥ ५७ ॥ ब्रह्मणस्पते हेवह्मणस्पते । त्वमञ्चसप्रजगतः

यन्ता । एवञ्चेत् विज्ञापयामि । सूक्तस्य साधुवचनस्य बोधिवुधश्च अवगतार्थोभव । तनयञ्च ।
 अपत्यानिचजिन्व । जिन्वतिः प्रीतिकर्मा । प्रीणीहि । विखंच तन्भद्रं भन्दनीयम् अस्माकम्
 अस्तु । अत्प्रवन्तिपालयन्ति देवाः त्वत्प्रसादात् । ब्रह्मत्महत् ऊर्जितम् । ब्रह्म । दीयतासु-
 स्यवो धितनयञ्चजिन्व ॥ विष्णुबुन्तद्ब्रह्मं त्र्यदवन्ति देवानुहृद्ब्रह्मदेसम्बि
 दधेसुवीराः ॥ यऽऽहुमाविष्णुवर्वाविष्णुवर्कर्मर्मा योनः प्रितान्नेपुतेन्ने
 स्यनोदेहि ॥ ५८ ॥ [१८] इति संहितापाठे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

* अपेतः ॥ अप्रतीयन्तुपुणयो सुम्नादेवप्रीयवः ॥ अस्य
 ज्यतामिति । विदधेयज्ञे । सुवीराः कल्याणपुत्राः सन्तः । अथचतस्र प्रतीकोक्ताः । इमावि-
 श्वाभुवनानिजुहत् । विश्वाकर्माविमना । योनः पिता । अन्नपतेन्नस्यनोदेहीति ॥ ५८ ॥

इति उक्त्वटक्कतौ मन्त्रभाष्ये चतुस्त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

श्रीम् । अपेतः । (१) पित्योऽध्यायः । आदित्यस्यार्पणं देवानां वा । गायत्रीव । पलाशशाखायाञ्जुहति ।

(१) तयाम्बि शोऽध्याये भवमेधमस्वत्थिन कियती मन्त्रानुक्ता प्रवायुमच्छेत्पारस्य अनारभ्याधीतान्मन्त्रानुक्ता चतुस्त्रिंशोऽध्यायेता

० अप्रतीदशापाद्य द्वादशहोषाविशति ।

नेत्र समाप्येदानीं पश्चदिशेऽध्याये पिष्टमेधसम्बन्धिनी मन्त्रा उच्यन्ते । स च पिष्टमेधो मृतस्य वर्षास्मरणे भवति
 पर्यगतीतु विषमवयंपु भवति एकतारकनचचे चिवादी देवे वा शीर्षे शरदि भाषे भवति ॥ पिष्टमेध करिष्यता द्वि
 नेत्र कुम्भेऽस्त्रिसस्य कार्यं । मृतस्य च यावन्तोऽमातापुत्रपौत्रास्तावन्त कुम्भा कर्मदिने आनीया कुम्भेभ्योऽ
 धिकानि कृत्वाणि च । ततोऽरुख्ये कुम्भे कृतमस्त्रिसस्ययन ग्रामसमीपे समानीय श्यायाया कुम्भ सस्थाप्याहृतवस्त्रेकद
 गेन मयेष्य लोडमययादित्रेपुवायमानेषु वीणाया च वाद्यमानाया मृतस्य पुत्रपौत्रा उत्तरीयेव्यजनेद्यास्यकुम्भ वि
 जयन्तस्त्रिभिः प्रदक्षिण परिर्यन्ति । स्त्रियोऽपीति के चित् । रात्रे पूर्वमध्यापरभागेषु तादृश वद्वन्नदान कुर्वन्ति नृ-
 त्त्यगोतवादिवाणि च कारयन्ति अस्त्रिकुम्भायात्रसुपर्यन्ति च । तत उपप्रातरस्त्रिकुम्भसंज्ञिता पूर्वोक्तान्कुम्भान छ
 त्वाणि चादाय ग्रामाद्दक्षिणस्या वरिर्गच्छन्वर्धय्यजमानामातरा । श्मशानान्त कर्म कुर्वती यथा रविग्रदयेत्तथा रा
 प्रावारव्यथम् तत्र वने गत्वा ग्रामान्नागादस्त्रत्यतिस्वकहरिद्रुस्फूर्जकाविभोतकश्लेष्मान्तककोविदारारदिभ्यश्च दूरे अन्यह-
 चगुणमादिहते ऊपरे वोदकप्रयणे दक्षिणप्रयणे समे वा सुखकारिणि रम्येवनादुदकाद्वा पूर्वभागे उत्तरभागे वा वर्त
 माने गतंचति वीरणदणवति प्रदेशे श्मशानाद्य दिक्षीण पुरुषप्रमाणे चैत्र मिमीते । पैटका द्विपुरुष समचतुरस्र
 एता करणोमव्येऽपु गडव स समाधिरिति शुल्बोक्तविधिना तच्चतुरस्रमुत्तत पयश्च पृथुभवति । तत्र साधनप्रकार
 पूर्वदक्षिणपारश्वयोर्नवाङ्गलानि स्वययोदशांगेनाङ्गु नचतुर्थभागसहितानि पुरुषप्रमाणमध्ये न्यूनाधिकार्याणि पाद्यमोत्तरपा
 र्श्वयोक्तावन्ति पुरुषप्रमाणादधिकानि तथाहि पुरुषपमाचचेत्रस्वच्छण्या प्राची कृत्वा तत्रान्तयो गडूनिखय सार्धाष्ट-
 दगगुणरीनीपुरुषपदयप्रमाणासुभयत पाशा रज्जु, मध्यमदेशे सनचर्णा कृत्वा पूर्वापरयो गडकीस्तस्या पाशीप्रतिसुच्य म-
 ध्यमक्षणेन दक्षिणत आयस्य दक्षिण कोण साधनीय तत सार्धाष्टदशाङ्गुलाधिका पुरुषपदयप्रमाणा रज्जुसुभयत पाशा
 सधानचण्युता कृत्वा गडकी पाशी प्रतिसुच्य मधालक्षणेनीत्तरत आयस्योत्तरकोण साधय इति । तत पूर्वादिको
 षेपुपात्रागमीवाणामयाधत्वार गडवी निखेया । एतत्कुर्वता निकटे कथिद्यजमानपुरुषस्त्रुणुलकमुच्छ्रयता धा
 रयेत् । कर्मसमाप्ते गृहपसागता तं गृहेपुच्छयेत् प्रजाहृषे । इत्यादि बोधाम् ॥

अपेतीयन्तुपणयः । अपयन्तु इतःस्थानात् पणयः असुराः । असुन्नाथ असुखकराः । देवपीय-
 वय । पयतिर्हिंसाकर्मा । देवानांहंसितारः देवद्विषः । किमिति । असयजमानस्य लोकः
 स्थानमव सुतावतः सोमाभिपवंकृतवतः । परंयजुः । द्युभिरहोभिरक्तुभिः । द्युशब्देन श्रुतौच्यतवउ-
 क्ताः षट्ठभिः अहोभिः अक्तुभिः रात्रिभिः व्यक्तंस्पष्टीकृतम् । यमः ददातु अवसानम् अवस्यत्यस्मिन्नि-
 लोकः सुतावंतः ॥ द्युभिरहोभिरक्तुभिव्युक्तं द्युमीदं दारव्वुसानं
 मस्मै ॥१॥ सुवितार्ते ॥ सुवितार्ते शरीरे बभ्यः पृथिव्यां ह्योक्तामिच्छतु ॥
 तस्मैयुज्यन्तासुस्त्रियाः ॥ २ ॥ व्वायुः पुनातु ॥ सवितापुनारव-
 लवमानम् । अस्मैयजमानाय ॥ १ ॥ जपति । सविताते गायत्री । सविता । तेतव शरीरेमाः
 गरीराणामिति विभक्तिव्यत्ययः । पृथिव्याम् लोकस्थानम् इच्छतु । नहिसविताऽननुज्ञातेनावस्था-
 तुं गच्छते । द्वितीयवाक्यम् । तस्मै व्वायुः शरीराय संस्कारार्थम् युज्यन्तां शरीरे उस्त्रियाः अनड्वाहः ॥ २ ॥
 वायुः पुनातु । चतस्रः सीताः कर्पति । चतुर्भिर्यजुर्भिः । वायुः पुनातु विदारयतु । सवितापुनातु वि-

दारयतु नग्नेर्भाजसा दीप्त्याविदारयतु । सूर्यस्यवर्चसा भाजिष्णुतयाविदारयतु । विमुञ्चत्यनडुहः ।
निमुञ्चान्तामुस्त्रियाः निमुच्यन्तांशरीरात् उस्त्रियाः । अनड्वाहः ॥३॥ अश्वत्येवः इतिव्याख्यातम् ॥४॥

(१) शरीराणिनिवपति । सविताते । गायत्री । सवितातेतव शरीराणिअस्थीनि । मातुः पृथिव्याः

ग्नेर्धर्वाजिसासूट्येस्यव्वच्चैसा ॥ विमुच्यन्तामस्त्रियाः ॥ ३ ॥ अश्वत्थुव

त्येवः ॥ अश्वत्थुवत्येवोनिप्रदंनस्युर्ष्वेवोव्वसुतिष्कृता ॥ गोभाजुऽङ्कृत्कि

र्वासयुयत्सुनवंशुपूर्षम् ॥ ४ ॥ सुव्रिताते ॥ शरीराणिमातुरुपस्थ

ऽआवपतु ॥ तस्मैपृथिविशस्त्रं ॥ ५ ॥ प्रजापतीत्वा ॥ देवतायामु

उपयेउत्संने आवपतुस्थापयतु । तस्यैअस्थिरूपाययजमानाय सविताउत्साय । हेपृथिवि गम्भ-

वसुखरूपाभव ॥ ५ ॥ प्रजापतीत्वा । यजुः करिडकाः । प्रजापतीत्वाम् देवतायाम् उपोदके

उपसमीपे उदकंयस्यसतयोक्तः । लोकस्थाने निदधामि । असावितिनामग्रहणम् अनुदात्तत्वा-

(१) का० सवितात इति शरीराणि निवपति मध्ये इति । २१, ४, ८ । तस्य पुरुषमात्रस्य चैत्रस्य संधे शरीराणि स्यत
सास्थीनि रागीकरोतिएतच्च सूर्योदयकालकर्तव्यम् ।

दामन्तितम् । तद्यथा हृदेवदत्त । अपनः शोशुचदधम् । अपेत्य नः अस्मान् अत्यर्थं दहतुपापम्
 हेष्टुन् । यद्वा । प्रजापतिः अपशोशुचत् अत्यर्थं दहतु । नोस्माकमधंपापम् ॥ ६ ॥ प्रत्या-
 गतेजपति । परंमृत्योः त्रिष्टुप्मृत्युदेवत्या । हेमृत्यो परंपन्थानमाश्रित्य । अनुपराडहि । परा-
 इमुखोभूत्वा आगच्छ । तगच्छे नदशयति । योसौतितवस्त्रभूतः अन्यः इतरः देवयानानात्पितृ-
 पौदकेलुकेनिर्दधास्म्यसौ ॥ अपनुः शोशुचदधम् ॥ ६ ॥ परंमृत्यो ॥ परं
 ममृत्योऽनुपरं हि प्रन्थायस्तेऽश्रुन्व्यऽइतरीदेवयानात् ॥ चक्षुष्मते
 शृण्वतेतेव्रवीमिमानंः प्रजां रीरिषोसोतव्वीरान् ॥ ७ ॥ शंब्वात् ॥
 शर्द्धिनेघृणिऽश्रन्तेभवन्त्विष्टकाऽ ॥ श्रन्तेभवन्त्वुर्नयुऽ पात्थिवासो
 यागाय्यः । यपिचचक्षुषते शृण्वतेतेव्रवीमि । पश्र्थर्थेचतुर्थो । चक्षुषतः शृण्वत. तवत्रवीमि ।
 यतिगयार्थवचनम् । नहितथाहृष्टमयुतं चास्ति । माच नः अस्माकप्रजां रीरिषः । हिंसीयाः ।
 सोतवीरान्पुत्रान् ॥ ७ ॥ ययार्थकल्पयति अनुष्टुप् हृहतीभ्याम् । शंवातः । सुखरूपो वातः
 तेभनतु । गहि तेघृणि. सुखरूपश्च तेघृणिर्भवतु । घृणित्यर्हनामहीतिस्वाध्यायार्थम् । मुख-

रूपाश्च ते चतुष्टकाः । मुखरूपाश्चैते भवन्तु अग्नयः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः पार्थिवासः । माच-
 त्वाम् अभिगृशुचन् अभितापयन्तु ॥ ८ ॥ किञ्च । कल्पन्तांते दिग्ः । क्लृप्तास्ते दिग्गो भवन्तु ।
 तुभ्यम् आपः शिवतमाः भवन्तु । तुभ्यं भवन्तु सिन्धवः समुद्राः शिवतमाः । अन्तरिक्षं शिवतुभ्यं
 भवतु । कल्पन्तांते दिग्ः सर्वाः । आदराय पुनर्वचनं कार्त्स्न्याथंवा ॥ ९ ॥ अशमन्वतीरीयते ।
 सात्त्वाभिर्ग्राशुचन् ॥ ८ ॥ कल्पन्तान्ते ॥ दिशुस्तुभ्युमापः शिवतं
 सास्तुभ्यं स्मवन्तु सिन्धवः ॥ अन्तरिक्षं दिशुस्तुभ्युङ्गलप्यन्तान्ते
 दिशुः सर्वाः ॥ ९ ॥ अशमन्वतीरीयते सदर्भदृष्टुमुत्तिष्ठतु प्रतंर
 तासखायः ॥ अत्राजह्नीसो शिवायेऽअसंच्छिन्वा न्नव्यमुत्तरं सुभिवा
 षट्मन स्वीं स्वीन्विकिरन्ति ताश्चभुत्तरन्ति । विष्टुव्यैश्वदेवी । अप्रवन्ती पापाणवती इयं-
 नदीरीयते गम्पते अग्नाभिः विपमम् । अतोत्रवीमि । संरभध्वम् । संरमद्योत्तरणाय प्रयत्नक-
 रणम् । उत्तिष्ठत अभिनुखाभवत । प्रतरत । ईसखायः । किमित्यादरः । अत्राजह्नीमः ।

परित्यजामः । अशिवा अशास्ताः । ये असन् स्युः । शिवान्वाजान् अन्नविशेषान् वयम् अश्रयन्त-
 रेम ॥ १० ॥ अपरासांगेणापमृजति । अपाघम् । अनुष्टुप् । हे अपासांगे त्वम् अस्मत् अस्मतः ।
 अपसुव अपगमय अघं पापं मानसम् । अपगमय च क्लिषं कीर्तिभेदकम् पापमेव कायिकम् ।
 अपगमय च क्ल्याम् अभिचारम् । अपगमय चरपः । रघोरिप्रमितिपापनामनीभवतः । वाचि-

जान् ॥ १० ॥ [१०] अपाघम् ॥ अपाघमप्रकिल्बिषु मपं क्ल्यामपोरपं ॥

अपसांगे त्वमुस्मदपदुः खान्यं सुव ॥ ११ ॥ सुसिद्धिदानं ॥ सुसि

द्धियानुऽत्रापुऽत्रोषधयऽसन्तुदुर्मिद्धियास्तस्मै सन्तुदुस्मन्द्द्वेषिट्ट
 यत्तवं व्यन्धिष्मः ॥ १२ ॥ अनुङ्गाहं मुन्ववारं भामहे सौवंभयं सुस्त

कम्पाम । अपगमय च दुःखपन्थम दुःस्वप्ने भवं फलम् दुःखपन्थम् ॥ ११ ॥ सुमिवियानद्-
 तिच्यास्यातम् ॥ १२ ॥ अनदुत्पुच्छमन्वारव्याथागच्छन्ति । अनङ्गाहम् । आनङ्गुही अनुष्टुप् । उत्त-
 रोर्ध्वः प्रत्यनक्षतः अतीयच्छब्दाध्याहारिणसामर्थ्यम् । यः त्वाम् अनङ्गुवाहम् अन्वारं भामहे अथालभा-

मष्टि । सौरभयमसुरस्थाश्रपत्न्यम् स्त्रीहीभ्योठक् । स्वस्तयेअधिनाशाय । सत्वम् नःअस्माकम् इन्द्र-
 इवादेवैभ्यः देवनामितिविभक्तिच्यत्ययः । वह्निर्वीढासंतारणश्चभव ॥ १३ ॥ उद्वयमितिव्याख्या-
 तम् ॥ १४ ॥ (१) मर्यादाया एवलोष्टमाहृत्यान्तरेणतोरणेनिदधाति । इमञ्चीविभयः । त्रिष्टुप् मृत्यु-
 ये ॥ सनुऽइन्द्रऽइवदेवैभ्योव्वह्निः सुन्तारणीभव ॥१३॥ उद्वयम् ॥
 उद्वयन्तमसुरपरिस्वः प्रशयन्तुऽउत्तरम् ॥ देवन्देवुत्रासूर्युसगंन्म
 ज्योतिरेत्तमम् ॥ १४ ॥ इमञ्चीविवभ्यः ॥ परिधिन्दधामिषान्नुणा
 दप्रणोऽअर्थमेतम् ॥ श्रुतञ्जीवन्तुश्रुदः पुरुचीरुन्तर्मृत्युन्दधत्ता
 देवत्या । इमंलोष्टंजीविभः अर्थाय । परिधिम् परिधीयत इतिपरिधिः तम्परिधिमः दधामि-
 स्यापयामि । किमर्थमितिचित् । मागात्मागच्छतु एपांजीवानामधो अरप. नुच्चिप्रम् । वेदोक्ता-
 दायुषीर्वाक् पिबतीकम् एतमर्थपुरस्कृत्य सर्वयागतंजीवन्तुश्रुदः । पुरुचीः वह्नुच्चनाः दाना-
 (१) प्रामग्गलान्तरं मर्यादालोष्टं निदधातीम जीविभ्य इति । खनियामप्रामस्त्वमधि मर्यादालोष्टं मङ्गतरं कृत्स्णं निदधाति ॥

धयनयागानुकूलाः । अन्तर्मुन्युन्दधताम् अन्तर्दधातुमत्युम् पर्वतेनद्रवलोष्ठेन ॥ १५ ॥ जुहो-
 तिवाभ्याम् । अग्न्युःश्रयूँषि । व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ आयुष्मानग्ने । वसुरन्ताच्चिष्टुम् । इमा-
 न्स्वाहितियजुः । हेअग्नेयःत्वम् आयुष्मान् तंत्वांश्रवीमि । हविषाष्टधानः वर्द्धमानः घृत-
 प्रतीकः । प्रतीकंमुखम् । घृतयोनिः घृतसंसृष्टस्थानः एधिभव । उचरवेद्यांधारणाभिप्राय-
 स्मव्वतेन ॥ १५ ॥ अग्न्युःश्रयूँषि ॥ पवसुःश्रयूँषि ॥ पवसुःश्रयूँषि ॥ पवसुःश्रयूँषि ॥
 अरिवाधस्वटुच्छुनाम् ॥ १६ ॥ आयुष्मानग्ने ॥ हुविषांष्वृधानीघृत
 प्रतीकोघृतयोनिरेधि ॥ घृतम्प्रीस्वामधुवाणुगव्यग्निप्रतेवंपुत्रमुभिर
 क्षतादिमान्त्स्वाहा ॥ १७ ॥ परीमे ॥ गामनेषतुपर्युग्निमंहृषत ॥
 मेतत् घृतंचपीत्वा मधुमधुरसम् । चारुसुगन्धि । गव्यहोविकारसम्भूतम् । पिताद्रवपुत्रम्
 अभिरक्षतात् । वृद्धोसातड्डागिषान्यतरस्थामितितातडादेशः । अभिरक्ष इमान्जीवान् स्वाहा-
 सुहृतमसु ॥ १७ ॥ अथैषांपरिधीन्दधाति । अनुष्टुभा । परीमेगामनेषत । इमेजीवाः परि-

मर्मतः गाम्भनेपत । नयतेलुडि सिउएतद्रूपम् परिणीतवन्तः गाम्भनडुतमुच्छालम्भनाभि-
 प्रायमेतत् । पर्यग्निनष्टपत । पर्यग्हयत हरतेरितद्रूपम् । परिहृतवन्तः अग्निम् । यस्मि-
 न्नानावेतल्कर्मक्रियते तस्मिं परिहृतवन्तः । अहारेणोपासनं निरस्यतीत्ये तदभिप्रायमेतत् ।
 देवपुष्ट्विन्नु । अक्रत । अकृपतेतिप्राप्तेसिचोलीपश्यान्दसः ॥ श्रव.धनं दक्षिणालक्षणम् ।
 अथेदानीम् कृतकृत्यान् इमान् कः कानाम् । आदर्धर्षति । आर्धर्षयितुम् आक्रमि-

द्वेषवन्कृतुश्रुः कऽडुसाँ ॥ २ ॥ ५ आदर्धर्षति ॥ १८ ॥ क्रुव्व्याटं
 ग्निम् ॥ श्रुव्याटंमुग्निमप्रहिणोमिदुंश्रुमुराउज्यङ्गच्छतुरिप्रवाहः ॥

तुम् गक्त्यात् अशस्यप्रतिक्रियाह्येतेवर्चन्ते इत्यभिप्रायः ॥ १८ ॥ अहारेणोपासनं निरस्यति ।
 क्रव्यादमग्निम् । विष्टुप् । अथ येनपुनर्पदहति सक्रव्यात् । क्रव्यादमग्निम् । परिहिणोमि
 प्रेपयामि दूरमपुनरागमनाय । यमराज्यंगच्छतु रिप्रवाहः । रिप्रमितिपापनाम । रित्रंभृतं
 वहतिप्रापयति भस्मीभानमितिप्रवाहः । जपति । इहयहेएव अयम् इतरः क्रव्यादादन्यः

जातवेदाः जातप्रज्ञानः देवेभ्यः हव्यं हविः वहतु । प्रजानन् स्वमधिकारम् ॥ १९ ॥ वर्षांजुहीति ।
वहवपाम् । चिण्टुप् । बह्वप्रापय वपाम् हेजातवेदः पितृभ्यः । यत्रयस्मिन्प्रदेशे एतान् पितॄन् वेत्य-
जानामि । निहितान्स्थापितान् पराकिपराक्रान्ते सुदूरेपि तस्याद्य वप्यायाः सकाशात् मेदसः कु-
ल्याद्यः निमृच्य । उपमवन्तु । तान्पितॄन् प्रति । एषांचदातृगाम सत्याच्चवितथाश्चाशियः संनम
दुहेवायमितरीजातवेदादिवेदभ्यो ह्रव्यं ब्रह्मं ब्रह्मत्प्रजानन् ॥ १९ ॥ ब्रह्मं
ब्रह्मप्राज्ञातवेदः पितृभ्यो यत्रैलान्वेत्युनिहितान्ब्रह्मप्रवृत्ति ।
मेदसः कृह्याऽऽपुतान्तस्संवन्तुसुर्याऽऽप्राप्ताग्निप्रुः सन्नमन्त्याः
स्वाहा ॥ २० ॥ स्योनापृथिवि । नो भवावृक्षुरा निवेशनी । यच्छानुंशस्मंस्तु
न्तामप्रह्वीभवन्तु । स्वाहितियजुः ॥ २० ॥ स्योनापृथिवि । पार्थिवीगायत्री । स्योनासुखरूपा हेपृ-
थिविन, यस्माकसभव । अन्तराच नृजरः कण्टका । निवेशनीच । साधुप्रति-
ष्ठाना । किञ्च । यच्छानः प्रयच्छ च नः अस्माकम् गर्भगरणम् सप्रधाः सर्वतः प्रभुः । अपनः गो-

शुच दत्रमितिष्याख्यातम् ॥ २१ ॥ अस्मात्त्वम् । गायत्रीयजुरन्ता एवावाहुतिः । अनिरुक्ताग्नेयी ।
अस्माद्यजमानात् । हेअग्ने त्वम् अधिजातोसि यतःअतोब्रवीमि । अयंपुनर्जायमानः त्वत्त्वत्तः
नायताम्भुत्पद्यताम् । असावितिनामग्रहणम् तद्यथा देवदत्तः । स्वर्गायलोकाय स्वर्गलोकप्राप्त्य-
प्रयाः ॥ अर्पणुंश्रींशुचदुघम् ॥ २१ ॥ अस्मात्त्वम् ॥ असौस्वर्गायंलीकायुस्वाहा ॥ २२ ॥ [१२]
सिखदुयञ्जायतुर्भुनः ॥ असौस्वर्गायंलीकायुस्वाहा ॥ २२ ॥ [१२]

इतिसंहितापाठपञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

* ऋचंव्वाचम् ॥ ऋचंव्वाचुस्प्रपंडेऽमनीयजुः प्रपद्युसात्मप्राण
धम् । त्वत्तोद्ययंजायमानः त्वहंशयएवस्यादित्यभि प्रायः । स्वाहृतिसंप्रदानमस्तु ॥ २२ ॥

इति उच्चदृष्टतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

(१) इदानीं प्रवर्ग्याग्निकाश्वमेधोपनिषत्संबन्धाम्ना स्तान्वाख्यास्यामः । तत्राग्निका उग्रश्चेत्ये-
(१) का० गान्तिकरणमाद्यन्तयोः । ऋच वाचमित्यथायैव गान्तिकरण कार्यम् स्वाध्याये मन्त्रपाठे प्रवर्ग्य
मन्वादाश्वस्याध्यायस्य दर्शनात् ॥

• ऋचवाचपोडगधौ गान्तिरष्टौहोचतुर्विंशतिः ।

वमाद्यः । तान्युनःपरमेष्ठ्यपश्यत् । प्राजापत्योविमुखइति तस्यमंत्रगणस्यसंज्ञा । अग्निर्दं हृद-
येनेत्याश्वमेधिकाः आंश्रध्यायात् प्राजापतेरार्षम् । परिशिष्टं दध्यडाथर्वणोपश्र्यत् । दध्यड्-
इवा आथर्वणइत्येवमादिकया युत्वातद्भावं प्रतिपद्यते । ऋचंवाचम् । प्रवर्ग्यं स्यादावन्तेच
शान्तिंकरशोधप्रायः । विश्वेदेवा अग्निंकानामाश्वमेधिकानांच मवाणाम् इहसमास्नातम
दिवाकौतिसामान्यात् । प्रथमकण्डिकायजुः । ऋचंवाचंप्रपद्ये प्रविशामियामिवा । एवं-

मप्रपेद्रचक्षुः श्रोत्रु स्रद्ये ॥ स्वागोजंः सुहृजोसयिंप्राणापुनौ ॥ १ ॥
यन्मे ॥ च्छिद्रञ्चक्षुषो हृदयस्युमनसोव्वातित्शुम्बहुस्पतिंमु तदहं

मनोयजुः सामप्राणचक्षुः श्रोत्रमिति व्याख्येयम् । नहिलयीविद्या प्रपन्नस्य प्रवर्ग्यं आयुषोविना-
शं कुर्यात् । तथावाङ्मनः प्राणः चक्षुः श्रोत्राणि प्रपन्नस्य सप्तदशं ह्येतत्प्रजापतेर्लिङ्गमुपलब्धि-
तम् । अथैवंसति । वाक् श्रोत्रोवलं मानसं धृष्टतानाम् । पुनरीजोग्रहणमादरार्थम् ।
एतदुक्तं भवति वाक्च अतिशयिकमोजः प्राणापानौच सहएकीभूताः मयिवर्त्तन्ते इतः पूर्वर्गी-
शान्तिं हिनस्ति ॥ १ ॥ यन्मे वाहं स्पत्यापंतिः । यन्मे मम । छिद्रम् अत्रवखण्डितम् चक्षुषः हृदय-

सावाहृदयग्रहणेनबुद्धिरुक्ता । मनमोत्रा अतिदृशाम्अतिहिंसितम् प्रवर्ग्याचरणेन । बृहस्पतिः
 मम तत्प्रधातु । अथैवंदृहस्पत्यनुगृहीतानाम् । शंनःसुखरूपोऽशकम् भवतु । सुवनस्य-
 भृतजातसप्रयःपतिः योधिपतिःप्रवर्ग्यरूपोयज्ञः ॥ २ ॥भूर्भुवःस्वः यजूंषि । तत्त्ववितुरिति कया-
 धातु ॥ शन्नोभवतुभुवनस्युयस्यप्रतिः ॥ २ ॥ भूर्भुवः ॥ भूर्भुवः
 स्वः ॥ तत्संवितुर्वरेण्युम्मर्गोदिवस्यधीमहि ॥ धियोयोनिः प्रचोद
 यात् ॥ ३ ॥ कयानः ॥ कयानश्चिब्रुवःअभुवदुतीसुदाहृधुःसखा ॥
 कयाश्चिष्णुयाब्जता ॥ ४ ॥ कस्वा ॥ सुरयोमदानुम्मर्हिष्ठीमत्सु
 दन्धसः ॥ हुडाचिंदाणजेब्जसु ॥ ५ ॥ अभीषुणुः ॥ सखीनामवितानं
 रितुणाम् ॥ श्रुतम्भवास्यतिभिः ॥ ६ ॥ कयुत्त्वम् ॥ कयुत्त्वन्ऽऊ
 नन्तिस्वव्याख्याताः । ऋषिद्वतोविशेषः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ कयात्त्वम् । गायत्री ।
 ऐन्द्रीअनिरुक्ता । ईदन्द्र कयाजस्या केनवागमनेन स्वम् नःअस्मान् अभिप्रमन्दसे अभिमो-

दयसि हर्षयमि । इहपन्सेक्तः । कयाचजत्या केनवागमनेन स्तोत्रम्यः दातुं धनानि धामर
 भाहरसि । लडर्षलोट् । तत्कायय । येनतथानुतिष्ठामः ॥ ७ ॥ इन्द्रोविश्वस्य द्विपदाविराट् ।
 योयंमहावीर इन्द्रआदित्योवा कस्याधिष्ठात्रीदेवता । विश्वस्यजगतः राजतिदेदीप्यते ईष्टे वा ।
 तस्यप्रसादात् । अस्माकम् अस्तुद्विपदेशंचतुष्पदे । द्विपदाञ्चतुष्पदाचितिविमक्तिव्यत्ययः ॥ ८ ॥ शन्नो-

त्याभिप्रमन्दसेवृषन् ॥ कयास्तोत्रव्युऽआभंर ॥ ७ ॥ इन्द्रोव्वि
 प्रप्रवंस्य ॥ राजति ॥ शन्नोऽअस्तुद्विपदेशञ्चतुष्पदे ॥ ८ ॥ शन्नोमि
 त्तत्रऽशंञ्चरुणः शन्नोभवस्वदर्थ्युमा ॥ शन्नोऽइन्द्रोव्वहस्वपतिः शन्नोव्वि
 षगणोरुक्नुमः ॥ ९ ॥ शन्नोव्वातः ॥ पवताः शन्नंस्तपतुसूदयः ॥

मित्रः । द्वेषनुष्टुभौ । महावीरप्रसादात् आदौच । शंसुखरूपः नोस्माकंभवतु मित्रः । शंचनःवरु-
 णःभवतु । शंचनःभवतुर्थ्यमाशंचनः इन्द्रःवहस्वपतिः । शंचनःविशुःउरुक्रामःउरुविस्तीर्णःकुभोय
 सप्तसरकुमः । शेषदर्शितयान्याख्येयम् ॥ ९ ॥ शन्नः । शंसुखरूपः नोस्माकम् वातःअपरुपः अव्या-

धिजनकश्च । पवताम् वातु । गंसुखरूपः अदहन.भेपजरुपश्च नोस्माकंतपतसूर्यः । गन्नःसुख-
रुमद्यास्माकम् । पर्जन्योदेवः काशनिजाररहितंपवित्वमुदकम् भेपजकर्त अभिवर्षतु । कानि-
क्रदत् । स्तनयित्त्वुशब्दंशुर्वन् ॥ १० ॥ अहानिशम् द्विपदागायत्री । अहानिदिवसाः शंसु-
खरूपा भन्तु नोस्माकम् । गंसुखरूपा.रत्नीः प्रतिधीयताम् प्रतिदधात्वस्मासुमहावीरः ।

शन्नः कानिक्रदहेवः पुर्जन्न्व्योऽश्रुभिवर्षतु ॥ १० ॥ अहानिशम् ॥
अहानिशम्भवन्तुः शंराट्त्रीः प्रतिधीयताम् ॥ शन्नःइन्द्राङ्गनी
भवतामवोभिः शन्नुःइन्द्रावरुणागुतहंव्या ॥ शन्नःइन्द्रापृषणा
व्वाजसातौशमिन्द्रासोसासुवितायुशंश्योः ॥ ११ ॥ शन्नः ॥ शन्नो
गंसुखरूपीच इन्द्राङ्गीभवताम् अवोभिःपालनैः सह । शन्नःसुखरूपीचारस्माकम् इन्द्रावरुणा
इन्द्रावरुणौ । रातहव्या दत्तहविष्कौभवताम् । शन्नःसुखरूपीचारस्माकम् इन्द्रापृष्णीभवताम्
वाजसातौ अन्नसंभजनेनिमित्तभृते । गंसुखरूपीच इन्द्रासोमीभवताम् सुवितायसाधुगमनाय
साधुमसवायवा । गयोः गमनायरोगाशाम् यावनायष्टथक्करणाथच भयानाम् ॥ ११ ॥ शन्नोदे

वीः । षष्ट्यवत्यागायत्री । सुखरूपाश्रमाकम् । देवीः देव्याः अभिष्टये अभिपेकाय अभीष्टाय वा ।
 आपः भवत । पीतये पानाय च । शंयोः शमनाय रोगाणाम्यावर्नपृथक्करणम् । पृथक्करणाय भया-
 देवीरुभिष्टयुः आपो भवन्तु पीतये ॥ शंयो र्भिस्रं वन्तु नः ॥ १२ ॥
 स्योनापृथिवि ॥ नीभवान्नुक्षुरानिवेशनी ॥ यच्छानुः शर्मसुप्रथाः ॥ १३ ॥
 आपो हि ॥ ष्ठामयुो भुवस्तानऽक्षुर्जैदधातन ॥ सुहेरणाय च
 क्षसे ॥ १४ ॥ यो वः श्रिवतं सुरसुस्तस्य भाजयते हनः ॥ दुश्रुतीरि
 वमातरः ॥ १५ ॥ तस्माऽअरम् ॥ तस्माऽअरंङ्गमासुवोयस्युक्षया
 युजिन्वय ॥ आपोजुनयथाचनः ॥ १६ ॥ [१६] ह्यौऽ शान्तिः ॥

नांवा । अभिष्टवन्तुनः श्रमाकम् ॥ १२ ॥ स्योनापृथिवीतिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥ आपो हिष्टे-
 तितिष्ठयव्याख्याताः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ ह्यौऽ शान्तिः । यादुग्रीवोऽप्राशान्तिः याचान्तरि-

क्षरूपाशान्तिः । याचपृथिवी । आपः शोषधयः । वनस्पतयः विश्वेदेवाः । ब्रह्मलयीलक्षणा
 परंवा । सर्वशान्तिः । याचशान्तिरेवशान्तिः । याचस्वरूपतएवशान्तिः । सा । साममशान्ति
 एधि । अस्त्वितिपुरुषव्यलयः । त्वत्प्रसादादित्यपेक्षा ॥ १७ ॥ हृतेदृष्टं ह्रमा । हृतेयजुः ।

द्वौः शान्तिरुन्तरिद्वेः शान्तिः पृथिवीशान्तिरापुः शान्तिरोषधयुः
 शान्तिः ॥ व्वनुस्पतयुः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः
 सर्वेः शान्तिः शान्तिरुवशान्तिः सामाशान्तिरेधि ॥ १७ ॥ हृतेह
 देहमामित्रस्यसुचक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्ताम् ॥ मित्रस्य

द्विदारेणे विदोणेऽपिशरीरेजरया । हं हृदद्वीकुरुमाम् । कथमितिचेत् । मित्रस्यमाचक्षुषास-
 र्वाणिभूतानिसम् ईक्षन्ताम् परथन्तु । अहमपि । मित्रस्य चक्षुषासर्वाणिभूता निममीक्षेप-
 श्यामि । शान्तिं हि मित्रस्य चक्षुः । नवैमित्रश्चञ्चनदिनस्ति । नमिलं कश्चनदिनस्तीति ।

एतमहिंस्यमाना अहिंसन्तश्च परस्परमदोहेण सर्वथा निवस्य चक्षुपासमीक्षामहे ॥ १८ ॥ इति ह्यहं
यज्ञः । इति हृदं हमा । अतिशयार्थं पुनर्वचनम् । ज्योक्चिरम् । तेतथसंहृदिसंदर्शने । जीव्या-
सञ्जोवेयम् । आदर्पणम् । पुनर्वचनम् ॥ १९ ॥ नमस्तेहरसेइति व्याख्यातम् ॥ २० ॥ नमस्ते ।

हञ्जक्षुप्रासर्व्वीणिभूतानिसमीक्षे ॥ मित्तस्य चक्षुप्रासमीक्षामहे । १८ ।
इति हृदं हमा ॥ ज्योक्ते सुन्दृशिजीव्यासुञ्जयोक्ते सुन्दृशिजीव्या-
सम् ॥ १९ ॥ नमस्तेहरसेऽग्नीचिप्रेनमस्तेऽअस्तवृद्धिषे ॥ अन्व्यास्तेऽअ-
स्मत्तपन्तुहेतयः प्रावुकोऽअस्मब्ध्यऽग्निवोभवे ॥ २० ॥ नमस्ते । अस्तु
ब्रुह्मते नमस्ते स्तनयित्त्वै ॥ नमस्ते भगवन्नस्तु यतुः सुः सुमीक्षे ॥ २१ ॥

हे अतुष्टुमी । नमः ते तुभ्यम् अस्तु । विदुते विदुद्रुपाय । नमस्ते स्तनयित्त्वै स्तनयित्त्वुपाय नमः
ते हे भगवन् अस्तु । यतः यत्नात् सः स्वर्गं लोकांगन्तुम् समीक्षे चेष्टसे । अमर्त्यं त्यसि त्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

यतोयत् । वतायसात् दुद्यरितात् अपाकुं ममीहसेचे एसे ततस्तत् न अस्माकम् अभय-
 ऊरु । किञ्च । गन्नः सुखमसाकम् कुत्तप्रजाभ्यः अभयन्न पशुभ्यःशुण ॥ २२ ॥ इतत्तरं दजुं पि
 व्याव्यायन्ते आश्रध्यायान् । तवसुमिवियानइति व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ तच्चनु । वीचलहावीरो-
 यतीयतःसुमीहसुततोनेऽभयङ्कुर ॥ शन्नः कुरप्रजाभ्योभयन्नः
 प्रशुभ्यः ॥ २२ ॥ सुसिद्धियानः ॥ सुसिद्धियानुऽआपुऽओषधयऽसन्तु
 दुर्भिक्षियास्तस्मैसन्तुश्रीस्मान्हेष्टियञ्चञ्चयन्हुम्मः ॥ २३ ॥
 तच्चनुः ॥ तच्चनुहेवहितम्पूरस्तच्छुक्कसुचरत् ॥ पश्यैमशुभदःशुत
 ज्ञोवेमशुभदःशुतऽशृणुंयामशुभदः शुतम्प्रन्नवामशुभदःशुतमदीनाः
 आभितुत । तत्प्रादित्यरूपं चनु । देवहितम् देवैर्निहितं स्थापितम् देवानांवाहितम् ।
 पुरस्तात्पार्थादिभि । यन्म शकम् यसंसृष्टपाप्मभि । शोचिषवा । उच्चरत्तदितम् । तत्प्रसादाच्च ।
 पश्ये म यरदःगतम् । जोवेमयरदःगतम् । शृणुनामयरदःगतम् । प्रन्नवामशरदःगतम् अस्थलि-

त गगिन्द्रियाभ्यामः । अदोनाः व्यामशरदः गतन् भ्रूयवज्जतरं कालञ्च शरदः गतात् ॥ २४ ॥

इति उन्वटकृतौ मन्त्रभाष्ये पञ्चिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

स्वामशुभदः शतरभूत्रं प्रश्नश्च शुभदः श्रुतात् ॥ २४ ॥ [८]

इति संहितायां दीर्घपाठे पटञ्चिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

* देवस्य त्वा ॥ सवितुः प्रसूने द्विप्रवनीर्त्विहुब्ध्यां भूपरणी हस्ता
ब्ध्याम् ॥ आटदेना बिबसि ॥ १ ॥ युञ्जते मनः ॥ युञ्जते मनः ॥ युञ्जते मनः ॥ युञ्जते मनः ॥ युञ्जते

(१) महागौरम्भरणम् अभाद्रानम् । देवस्य त्वेति व्याख्यातम् नारिरसीति विशेषः ॥१॥ आल-

(१) का देवमा त्वेत्यभिन्नादायो दुस्मरे वैकृती वारविमावी एमव्ये कृत्वा दक्षिणे नालभ्य जपति युञ्जत इति । उदुस्व-
राकृत्या विकृततपत्या वा इत्तप्रमाणान्त्रिं देवस्यत्वा नारिसीति मन्त्रेणादाय वामहस्ते तां कृत्वा दक्षिणहस्तेन सृष्ट्यायु-
ष्येते मन इति मन्त्रं जपतीति मन्त्रार्थः ।

० देवमाशरदगयमाययैकादशकविठं प्रतिः ॥

भ्यजपति । युञ्जतेमन इतिव्याख्यातम् ॥ २ ॥ मृत्विण्डान्परिगृह्णाति । देवीद्यावापृथिवीं हृदेव्यौ
 द्यावापृथिव्यौ । मखस्ययज्ञस्य वांयुवाम् उपादाय । मृदञ्चोदकं वादायेत्यर्थः । अद्रप्रशिरः राधप्रासम्
 राधसाधसंसिद्धौ । संसाधयेयम् देवयजने देवाः अस्मिन्निज्यन्ते इति देवयजनम् । पृथिव्याः मखा-
 ययज्ञायत्वा परिगृह्णामि । ततोपि विशेषेणोपादायामाह । मखस्यशीष्णोत्वांपरिगृह्णामीति ॥ ३ ॥

धियोन्विंप्राव्विण्प्रस्थबृहतीव्विपुश्चित्तः ॥ व्विहीत्तादधेव्वयुनुवि
 देकुऽइन्ञ्चुहीदेवस्यसवितुः परिष्टटुतिः ॥ २ ॥ देवीं ह्यावापृथिवी ॥

मुखस्यं वामुह्यशिरोरौ राड्मासन्देवयजनेपृथिव्याः ॥ मुखायं त्वामुखस्यं
 त्वाशीष्णो ॥ ३ ॥ देव्योव्वस्त्रो ॥ देव्योव्वस्त्रोभूतस्यंप्रथम्
 जामुखस्यं वुह्यशिरोरौ राड्मासन्देवयजनेपृथिव्याः ॥ मुखायं त्वामुख

अथवस्त्रोः कर्माणां पृथिव्याः । देव्योव्वस्त्रोः । देव्योव्वस्त्रोः । उपजिह्विकाः सौमका इति पर्यायाः ।
 या यूनभूतस्य प्रथमजाः । पृथिवीभूतानां प्रथमजातसंबन्धाद्भूयोपि प्रथमजा उच्यन्ते । मुख-

सग्निरः राधासम् अद्रकः ताःयुसान्छपादायेतिशेषः । देवयजन इत्यादिव्याख्यातम् ॥ ४ ॥
 वराहविहृतमादत्ते । इयत्यग्रे युसदः संवन्वान्मघमोबपुरुषः । यास्वम् इयतीप्रादेशमावा अभि-
 नयेननिर्दिश्यते । अग्रेवराहसग्रीहरतः आसीत् आसीःअम्भः । इयतीहवा इयसगेप्रथिव्यास ।
 प्रादेगनावीन्युपक्रम्य वराहउल्लघानेत्याह । तांत्वाव्रवीसि मखसप्रते त्वासुपादाय अद्रग्निरः
 स्यंत्वाशीर्षणं ॥ ४ ॥ श्रुतम् ॥ १६०० ॥ इत्युत्थयग्रे ॥ इत्युत्थयग्रेऽआ
 सीन्नुखस्यतेह्यशिशोराद्भासन्देवयजनेष्टुष्टिव्याः ॥ सुखायंत्वासुख
 स्यंत्वाशीर्षणं ॥ ५ ॥ इन्दुस्यौजः ॥ इन्दुस्यौजस्तथसुखस्यंवेद्यशिशो
 राद्भासन्देवयजनेष्टुष्टिव्याः ॥ सुखायंत्वासुखस्यंत्वाशीर्षणं ॥ सुखा
 यंत्वासुखस्यंत्वाशीर्षणं ॥ सुखायंत्वासुखस्यंत्वाशीर्षणं ॥ ६ ॥ प्रैतु ॥
 राधासन्देवयजनेष्टुष्टिव्याः सुखायत्वेतिव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ आदारानादते । इन्द्रसगौनस्थ येययम्
 इन्द्रमाश्रोत्रोभवथ तान्युसान् अद्रउपादायग्निरः राधासमित्वादिव्याख्यातम् । अजाक्षीरमा-
 दत्त मउात्रवेत्युक्तम् । सस्युतानभिष्टयतिनखायत्वेत्युक्तम् ॥ ६ ॥ परिश्रितमभिमगच्छन्तो जपन्ति ।

भैत्रितियग्राख्यातम् । खरे सादयति । मुखायत्वेत्युक्त्वाथम् ऋत्विग्दमादाय महावीरङ्करोति । मखा-
 यत्वेत्युक्ताम् ॥ ७ ॥ निष्ठितमभिच्छयति । मखस्यशिशोरोत्सोत्युक्त्वाथम् एवंद्वितीयतृतीयौ । गवेधुक्ताभिः
 ब्रह्मसंगुस्यपतिः प्रदेव्ये तुसुनृता ॥ अच्छांवीरन्वदयस्युद्धंतिराधस
 न्देवायुजज्ञन्नयन्तुनः ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखायत्त्वामु
 खस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ ७ ॥ मुखस्य
 शिशरः ॥ मुखस्युशिशोसि ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखस्य
 शिशोसि ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखस्युशिशोसि ॥ मुखा
 यत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषणे ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखायत्त्वा
 मुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ मुखायत्त्वामुखस्यत्वाश्रीषरणे ॥ ८ ॥ अप्रश्रवस्य
 न्दच्छयति । मखायत्वेतिविभि मन्तेस्त्रीन्महावीरान् ॥ ८ ॥ अप्रश्रवकृतावधूपयति । अखत्वात्त्वाम्

हेमघोरीर हृष्यासेक्तुः । शक्ता शंखच्छब्दसशकनादेशः । धूपयामि देवयजनेष्टधिप्राः । मखायत्वा
 मयसात्वाशीर्षो । एवं द्वितीयहृत्तौषी । अपयतिलीम्नहावीरान् विभिर्मन्त्रैः मखाटत्वेति प्र-
 र्त्वा ॥ वृषांः शुक्लाधूपयामि देवयजनेष्टुष्टिव्याः ॥ मुखायत्त्वा मुखस्य
 त्वाशीर्षो ॥ अश्वत्थस्य रत्वा वृषाणांः शुक्लाधूपयामि देवयजनेष्टुष्टिव्याः ॥
 मुखायत्त्वा मुखस्यत्वाशीर्षो ॥ अश्वत्थस्य रत्वा वृषाणांः शुक्लाधूपयामि देव-
 यजनेष्टुष्टिव्याः ॥ मुखायत्त्वा मुखस्यत्वाशीर्षो ॥ मुखायत्त्वा मुखस्यत्वा
 शीर्षो ॥ मुखायत्त्वा मुखस्यत्वाशीर्षो ॥ मुखायत्त्वा मुखस्यत्वाशीर्षो ॥ ६ ॥
 ऋजवेत्वा ॥ साधवेत्वा मुचिर्त्वेत्वा ॥ मुखायत्त्वा मुखस्यत्वाशीर्षो ॥

तिमन्त्रम् ॥ ६ ॥ पक्षानुहरति । ऋजवेत्वेति प्रतिमन्त्रम् । ऋजवेत्वा असौ वैलोकः ऋजुः ।
 सत्यमेव तनयौ टिल्यरहितम् । सत्यस्याश्चादित्यः ऋजवेत्वा आदित्याद्यत्वात् । उद्धरामीति शेषः ।

एषप्रथमः प्रथम्यं । साधवेत्वा अयं समाधुर्नीयुः । एषहीमान् लोकान् सिद्धोप्रतिहितपवते ।
एषद्वितीयः प्रथम्यं । मुचित्यैत्वा अयं वैलोकः सुचितः । अस्मिन्ल्लोके सर्वाणिभूतानि
जिगन्ति । अग्निर्हिंसासुचितः । अग्निर्हिं अस्मिन्ल्लोके सर्वाणिभूतानि परिगृह्यवसति । एष-
तृतीयः प्रथम्यं । अज्ञापयमापरि सिञ्चति महावीरान् मखायत्वेतिप्रतिमन्त्रम् । महावीरा-
संभरणं समाप्तम् ॥ १० ॥ महावीरप्रोजति । वसायत्वा मखायत्वा सूर्यस्य त्र्यजतपसे । प्रोज्जा

मुखायत्वा मुखस्य त्वाग्नीष्यो ॥ मुखायत्वा मुखस्य त्वाग्नीष्ये ॥ १० ॥

[१०] युमायत्वा ॥ मुखायत्वा सूर्थस्य त्वात्पसे । देवस्त्वासवितान
दूर्ध्वानवक्तुपृथिव्या? सु० स्पृशंस्प्राहि ॥ अर्चिरसिशोचिरसित
पौंसि ॥ ११ ॥ अनाधृष्टापुरस्तात् ॥ अनाधृष्टापुरस्तादुग्नेवाधिपत्य
मीतिशेषः । महावीरमन्त्रि । देवस्त्वासवितामध्वानक्तु इतिवाख्यातम् । रजतयतमानंखरे
उपगृह्णति । पृथिव्या स० स्पृशः । संस्पृशतीति संस्पृक् क्विन्तस्यैतद्रूपम् । हेरजतपृथिव्याः संस्पृ-
शोराजमात् महावीरस्याहिगोपाय । महावीरसाज्यन्तं निदधाति । अर्चिरसिशोचिरसि नपौंसि
मृज्वर्धम् ॥ ११ ॥ अनाधृष्टेतिवाचयति प्रादेशमग्रविधारयन् । हेपृथिवि यात्वम् अना-

वृष्टाश्चर्षपितारजोभिःपुरस्तात् तांत्वांश्ववोमि । अग्नेःआधिपत्ये सति आयुर्मेदाः देहि । यात्वं-
 पुत्रवतीदक्षिणतोभवसि । तांत्वांश्ववोमि इन्द्रमगाधिपत्ये मति प्रजाश्वेदाः मच्चंदेहि । यात्वंसुपदा
 स्वाखेया साध्वस्त्रिन्सीदतीति सुपदा । पश्चाद्भवसि तांत्वांश्ववोमि । देवसप्रसवितुः आधिपत्ये सति च-
 चूर्मेदाः देहि । यात्वंसु आयुतिः । आययन्त्यग्निन्यजमाना इत्यांश्रुतिः । यन्निवोह्यसौदेशः ।

ऽआयुर्मेदाः पुत्रवतीदक्षिणुतऽइन्द्रस्याधिपत्ये प्रजाश्वेदाः ॥ सुखदा
 पुश्चद्विवस्यं सवितुराधिपत्ये चक्षुर्मेदाऽआश्रुतिरुत्तरोतीध्रातुराधिप
 त्तोरुयस्यपोषंमेदाः ॥ विष्टंतिरुपरिष्टुद्दृहुरुपतुरेराधिपत्युऽओ
 जोमिदुविश्रव्वांश्व्योमानाष्ट्राश्व्यस्यपाहिमनोरश्रव्वांसि ॥ १२ ॥

उत्तरतोभवसि । तांत्वांश्ववोमि । धातुराधिपत्ये मति रायस्योषम् धनसंपुष्टिर्मेदाः देहि । यात्वं-
 विष्टुतिः विधारिणी उपरिष्टाद्भवसि । तांत्वांश्ववोमि वृहस्यतेः आधिपत्ये सति ओ जं. मेदाः ।
 दक्षिणतउत्तानेन पाणिनानिच्छते । विश्वाश्व्योमानाष्ट्राश्वस्यपाहि । सर्वाभयः साम्प्रार्त्तिभ्यः
 गोपायेति । इनामभिस्यश्रजपति । मनोरश्रव्वांसि । अशवाहवा इयंश्रुत्वा मनुसुवाहेति श्रुतिः ॥ १२ ॥

विकल्पगतकलैः परिश्रयपयति । स्वाहामरुद्भिः परियीयस्व । हेप्रवग्य यस्त्वं स्वाहाकारः
 तंत्वांमव्रीमि । मरुद्भिः रश्मिभिः यद्वा वियोवैरुत्तइतिश्रुतिः ताभिःपरिश्रयीयस्व । कर्मस्थियक् ।
 आग्नीयस्व । मरुत्स्वामाययत्त्वित्यर्थः । सुवर्णशतमानेनापिदधाति । दिवः दुर्गलो । कस्य
 संस्यर्शनोरजसो महावीरेपाहिगोपाय । अथवा । दुर्गलोकस्य संस्यर्शनकट्टं न् देवान्त्व
 हेमहावारपाहि । पविवैराधुनोति । अधुमधुमधु । मधुप्रणो मधुसामान्यादुच्यते । सद्यं-
 स्वाहासुरुद्भिः॥ परिश्रयीयस्वदिवःसु०स्पृशस्पाहि॥मधुमधुमधु॥१३॥
 गर्भोदिवानाम् ॥ गर्भोदिवानाभ्रितामतीनाश्रुतिः प्रुजानाम् ॥ स
 न्देवीदेवेनसवित्रागतुस्तैस्सूदयैणरोचते ॥ १४ ॥ समग्निः ॥ समग्नि
 गानारमः तंमहावीरेस्वापयति ॥ १३ ॥ महावीरसुपतिष्ठते । गर्भोदिवानामित्यवकाशैः तेनत्व-
 ष्टमन्त्रइत्यतःप्राक् । योगभेदिवानाम् गृह्णातीतिगर्भः आदित्यात्मनामहावीरः । यच्च पिता-
 मतीनां गोपायिताबुद्धीनाम् । यच्च पतिरधिपतिःप्रजानाम् । यच्च । संदेवोदेवेनसवित्वागत ।
 संगत । संगच्छते देवःप्रत्नयैःदेवेनमविवामह । यश्च संरोचते धर्मसंयोगसह एकीभूतः तंवयंस्तुमइति
 वाच्ययोगः ॥ १४ ॥ समग्निः । अनुष्टुप्ब्राह्मी । संगतसंगच्छतेअग्निःधर्मःअग्निनासूयोख्ये-

नसह । यद्यसंगत संगच्छते देवेनसवित्रासह । यद्यममरोचिष्ट संरोचतेदीप्यते संर्येणसह-
 स्पृह्यन् । तंवयंसुम इतिवाक्यशेषः । स्वाहाकारः आदित्यप्रीणनार्थं । यच्चस्वाहा अग्निःसंग-
 त । संगच्छते । तपसाअदित्य संवन्धिनासह । यश्चसंगत । संगच्छते देव्ये नसवित्रासह ।
 यद्यसमरूपचत । समरोचतसंरोचतेनूर्येणसह स्पृह्यन् । तंवयंसुमइतिवाक्यशेषः ॥ १५ ॥ धर्ता-
 दिवः । जर्ध्वहृती । धर्मस्तुतिः । योयंधर्ताधारयिता दिवःदुलोकस्य । यद्यतपसः रश्मिजा-
 रुग्निनागतुसन्देवैनसवित्रासहसूर्येणारोचिष्ट ॥ स्वाहासमुग्निस्तपं
 सागतुसन्देव्येनसव्विन्त्वासहसूर्येणारूपचत ॥ १५ ॥ धर्तादिवः ॥
 धर्तादिवो विभातितपंसस्पृष्टिव्यान्धुर्तादिवोदिवानाममंस्थंस्तपो
 जाः ॥ व्याचंसस्मेनियच्छेद्वायुवंम् ॥ १६ ॥ अपश्यङ्गोपात् ॥ अप-
 लस्य धर्ता । विभातिचपृथिव्याम् अवस्थितः । धर्ताधारयिताच देवानाम् । स्वयंचदेवः
 अमर्त्यःमनुयधर्मरहितः । तपोजाः । तपःआदित्यः तस्माज्जायते । सोयमवाचम अस्मैअस्मासु ।
 नियच्छे । नियच्छत्वितिपुरुषयत्ययः । निगृह्णातुस्थापयतु । देवायुवम् । यादेवान् यौतिमि-
 श्रयति आगमयति सातथोक्तातादेवायुवम् ॥ १६ ॥ अपश्यन् । विष्टु । आदित्यात्मनाधर्मस्तुतिः ।

यमहमपश्यम् । गोपांगोप्नारम् । अनिपद्यमानम् अनालम्बनेअन्तरिगेगच्छन्नासौपतति । आचपराच्च
 पयिभिश्चरन्तम् । आचरन्तंच आगच्छन्तंच पराचरन्तंच । परागच्छन्तंच । पयिभिः देवैःसह । सस-
 ध्रीचीः । सएवससध्रीची. सहस्यसधिरादेशः । सहाञ्चनाः दिशोरश्मिन्वासहस्रम् । सविषूचीः ।
 विषु इतिनिपातोनानावचनः । अश्चतेःपरंक्लिप् । नानाञ्चनाः दिशः नानाञ्चनान्वारश्मीन् । वसानः
 आच्छादयन् । आवरीवर्त्ति । पुन.पुनरावर्त्तते । भुवनेषु विपुलोकेषु । अन्तर्मध्येवप्रवस्थितः ॥ १७॥
 प्रयङ्गोपामनिपद्यमानुमाचुपरांचपृथिभिश्चरन्तम् ॥ सुसुद्धीचीः स
 व्विपूचीर्व्वसानुऽआवरीवर्त्तिभुवनेष्वन्तः ॥ १७ ॥ व्विप्रश्वांसाम्
 वाम् व्विप्रश्वांसाम्भुवाम्पतेव्विप्रवंस्यमनसस्पतेव्विप्रश्वंस्यव्वचसरम्प्र
 विरवासांभुवाम् । सर्वासांपृथिवीनांपते हेप्रवर्ग्य । विखस्रमनसः सर्वसंप्राप्याश्रयसामनसः
 पते । विखस्रमचसः सर्वसत्रचयीलक्षणसत्रचमःपते सर्वस्यवचसः सर्वसालौकिकमावचसःपते । त्वां
 म्भुमइतिशेषः । यतद्य त्वंदेवयुत् देवैःश्रुतः अतोत्वांचि । हेदेवधर्मत्वंदेवःसन् देवान्प्राह्मिणोपाय ।
 अत्रप्राचीरनुवांदेववीतये । अत्रसत्रे अस्मिन्नवसरेवा । प्रावीरितिपुरुषयत्ययः । प्रावतुतर्प्य यत

वर्मः । नांयुनाम् इत्यग्निनी । अनुदेववीतये । ततीनन्तरम् देवतर्पणायनमस्कारोत्त्वितिवाग्ध-
 श्रेयः । मधुमाध्वीभ्याम् । मधुनामब्राह्मणं तद् शिवभ्यां ददौ दध्नाङ्ङायर्वणः । तदेतदुक्तम् । मधुमा-
 ध्वीभ्याम् । मधुब्राह्मणं प्रति अश्वतोषकृतः तोताभ्यामध्वञ्चनाभ्याम् । श्रेयपूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ १८ ॥
 हृदेत्वा । परोष्णिक् । हृदेत्वाहृदयार्धत्वांस्तुमइति शेषः । एवमनसे त्वांस्तुमः । द्विवे अर्थाय-
 ते सर्वस्यैव च सस्पति ॥ देवप्रशुचवन्देवधर्मदेनेद्विवाब्न्प्राहृथ्यत्रुप्रा
 वीरनुवान्देववीतये ॥ मधुमादूव्वीब्भ्याम्मधुमाध्वीब्भ्याम् ॥ १८ ॥ हृदे
 त्वा ॥ मन्सैत्वाद्विवेत्या सूथर्थायत्वा ॥ जुदूध्वोऽअदूव्ववन्द्विविद्वेवेषु
 धेहि ॥ १९ ॥ पितानंः ॥ पितानोऽसि पितानो वोधिुजमस्तेऽअस्तमा
 त्नांस्तुमइति शेषः । सूर्यायत्ना सूर्यतर्पणायत्वांस्तुमः । यन्माद्य सर्वकार्येषुत्वामेवक्षमः । अतो-
 ब्रूमः । जपः अनर्हितचित्तः सन् यच्चरन्दिविदेवेषु धेहिनिधेहि स्थापय । १९ ॥ पितानोऽसि ।
 गायत्री । यतश्चत्वम् पिता नः यन्माक्रमसिभवसि । अतीव्रवीमि । पितेवभूत्वा नः यस्मान् वोधि-
 योऽव्यसर्वथा । नमः तेद्यत्तु मामाहिंसोः हिंसीयाः । पत्नीं वाचयति महावीरनीचमाशाम् ।

त्वष्टमन्तस्त्वा । यजुः । यतश्च त्वाष्टसंयुक्ताः । त्वष्टाहि चेतसां विकर्त्ता । त्वासेवसपेम । सपतिः
 स्पृगतिकर्मा । मैयुनार्थमुपस्पृगामः । अतःपुत्रान् पशून्मयिधिहि स्थापय । प्रजाचभूयोभूय, अस्मा
 सु धिहिस्त्वापय । किच । अरिष्टाश्चनुपहिसिताश्चहम् । सहपत्यासहमर्त्वाभूयासम् । आशी. ॥ २० ॥
 रौहिणोनुहोति । अह केतुनाप्रज्ञया कर्मणावा । सहितस् जुषताम् परिगृह्णातु । कथम्-
 माहिःसौ । त्वष्टृमन्तस्त्वासपेमपुत्राण्पुशून्मयिधिहिप्रजासुस्त्वा
 सुधेह्व्यविष्टाहःसुहर्पत्याभूयासम् ॥ २० ॥ अहः केतुनां ॥ जुष
 तां सुज्योतिर्ज्योतिषास्वाहा ॥ रात्रिः केतुनां जुषतां सुज्यो
 तिर्ज्योतिषास्वाहा ॥ २१ ॥ [११]

इतिवाजसनेयसंहितायां दीर्घपाठे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

तम् । यदहः सुज्योति. । ज्योतिषां गोभनज्योतिष्कम् केनज्योतिषास्वकीयेनैव । स्वाहासुहृतं
 चैतद्विभवतु । रात्रि केतुना । अधत्तनेनव्याख्यातम् ॥ २१ ॥

इति उक्त्वटक्ताती मन्त्रभाषेय सप्तविंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

(१) अथधर्मं धुग्हीहृनार्थं रवजुमादत्ते ॥ देवस्यत्वेतिवप्राख्यातम् । आददेगुह्लामि । यतस्त्वम्-
 अदित्यैरास्नासि ॥१॥ गामाह्वयति । इडएहि । अतस्मिंस्तच्छब्द स्तदतिदेशार्थः । हेइडे मानवि
 आइफि मागच्छ दोहाय । हेअदिते देवमातः एहि । हेसरस्वति वाक्एहि असावितिनामग्राहण-

* देवस्यत्वा॥देवस्यत्वासवितुःप्रसुवुं प्रिश्वनोव्वुंहुबभ्यांभ्युगणीह
 स्ताविभ्याम् आदुदेदित्यैरास्नासि ॥१॥ इडुएहि ॥ इडुएहृदयदितुः
 एहिसरंस्तुत्येहिं ॥ असुविहृदयसुविहृदयसुविहिं ॥२॥ अदित्यैरास्ना
 न्निरुचैः । असौधवलेएहि । विः । आंमन्वितस्येत्यादिरुदात्तः ॥ २ ॥ अत्रैरास्नासीति गांपशिनप्र-
 तिमुञ्चति अदित्यैरास्नासि । इन्द्राख्याउष्णीपः इन्द्राणी इन्द्रस्यपत्नी तस्राः शिरोवेष्टनं त्वमसि ॥

(१) का० देवस्यत्वेति रज्जुमुन्दानमादायेडएहीति गमाह्वयति नामना च त्रिरुचैरपरिण गार्हपत्य गच्छन् । सध्वयुं दे-
 वस्यत्वेति रज्जुमुन्दानमादाय गार्हपत्यस्य पर्याहृच्छन् इडएहीति वाक्त्रयेण घर्मदुधां गामाह्वयति समावेहीति गोर्नाम्ना
 षीनेऽग्निवासाह्वयतीति मूर्तार्थः ॥

• देवस्यत्राटोपमायवाचत्रप्यत्वादेगकौचयोद्यावि ठ० गतिः ॥

वत्समुत्सृजति । पूपासि । यथापूपा वायुपुष्टिमाध्यायति । एवंत्वमपि प्रज्जावनेन जगदुत्पत्तिबीजंप-
 यथाप्यायसि । वत्समुन्मथति । घर्मायदीष्व । दयसि । रूपदयाकर्मापि यस्यउपदयांकुरु मासर्वमु-
 पासीः ॥३॥ पित्वनेदोग्धि । अश्विभ्यामर्थाय पित्वस्वप्नावयस्व । एवमेव सर-
 षत्वैइन्द्रायच । विप्रुपाभिमन्त्रयते । स्वाहेन्द्रवदिति । यद्दुदृह्यमानं स्नानंतत्सुहुतमस्तु इन्द्रवत्

सीन्द्राणाऽऽडुष्णीपः ॥ पूपासिघुस्मायदीष्व ॥३॥ अग्निश्वत्सव्यास्मिन्व
 स्तुसरस्वत्यैपिन्वस्वेन्द्रायपिन्वस्व ॥ स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्रवत्स्वाहेन्द्र-
 वत् ॥ ४ ॥ यस्ते ॥ स्नानंः शशुयोयोमंशुभूद्यैरंरंनुधाव्वंसुविद्वाऽ

इन्द्रसंयुक्तमडतित्रिः ॥ ४ ॥ स्नानमालभते । यस्तेस्तनः । विष्टुव्वाग्देवत्या । वाग्देवीसरस्वतीति-
 श्रुतिः । यः तेतवस्तनः । कथंभूतः । श्रगयः । गीड्स्वप्ने । सुप्तइवास्ते अनुपभुक्तोन्त्येः । यच्च-
 मयोभः मयःसुखस्त्वावयति सर्वभूतानाम् । यश्चरत्तथाः । रमणीयानांधनानांधारयिता ।
 यद्यवमु वित् वसुपिन्दति । यद्यमुदलः कल्याणदानः । धनवानपिस्तन् कश्चिन्नोत्सहतेदातुम्

प्रतएकं विप्राते । येन विप्रवा । येन च विप्रद्विपदानि पुपत्रासिपुष्पासि वार्याणि वरणीयानि ।
 हिमरश्मिति तंस्तनमद्ग्रहं । धातवे । घेटपाने । पानाय । चक्रः कुरु । गच्छति । उर्वन्त-
 रिचमिति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ परीगासावादत्ते । गायत्रं छन्दोसि वैष्टुमं छन्दोसि ॥ षडनु-
 महात्रीरं गच्छति । यावापृथिवीभ्रां त्वांपरिगृह्णामि । परीगासयोः द्वाचपृथिवीच अध्यास्तः
 सुटत्नः ॥ येनृव्विप्रद्वानुषुष्यसि त्वार्याणि सत्स्वतितसि हधातवेकाऽ ॥
 उर्वन्तविचुमन्वेसि ॥ ५ ॥ गायत्रं छन्दः ॥ गायत्रं छन्दोसि त्वैष्टुमु
 छन्दोसि द्वावापृथिवीवया त्वापविष्टुत्वास्त्युत्तविचुणीपयच्छामि ॥
 इन्द्रांश्शत्रुनामधुनः सावृधस्यधुर्मस्यत्तुवसंवीयजंतुव्वाट् ॥ स्वाहासत्य
 महावीरिचादित्यः । उपयमन्या उपगृह्णाति । अन्तरिक्षेणोपयच्छामि । अन्तरिक्षेण उपगृह्णामि ।
 उपयमन्या अन्तरिक्षरूपेण संस्तवः । पयसासिञ्चति ॥ इन्द्रांश्चिना । इन्द्र इच्छिवनी । मधु-
 नः सारथम्य । सरथा मधुकृतः भ्रमराइव ऋत्विजः तैः कृतस्य सारथस्य मधुनः चर्मपातरसंपि-
 वत । इवमवः पासयितारः । यजत च वाट्पट्कारिण । स्वाहासुहुतमस्तु । सूर्यस्य रश्मये ।

वृष्टिवनये । वृष्टे संभन्त्रे दार्ढवा । सूर्यस्यहवा एकोरशिमवृष्टिवनिर्गमिति श्रुतिः ॥ ६ ॥ दूत-
 उत्तरं द्वादशवातनामानि यजत्सर्व्वयुः । समुद्राय त्वेति । एतस्माद्दे समुद्रात्सर्व्वानिभूतानि
 समुद्रवनीतिसमुद्रोवात । समुद्राय त्वां हे प्रवर्ग्यवाताय स्वाहा जुहोमि । इयमेवोत्तरत्वापि
 योजना । सरिराय । एतस्मात्सरिरात्सर्व्वानिभूतानि लब्धकार्याणि सन्ति । सहर्द्धरते गच्छति ।
 स्वरुप्रश्नये वृष्टिवनये ॥ ६ ॥ सुसुद्गायत्वा ॥ व्वातायुस्वाहासिबिरायत्वा
 व्वातायुस्वाहा ॥ अनुधुष्यायत्वा व्वातायुस्वाहा प्रतिधुष्यायत्वा
 व्वातायुस्वाहा ॥ अनुस्यवत्वा व्वातायुस्वाहा शिमिदायत्वा व्वातायु
 स्वाहा ॥ ७ ॥ इन्द्रायत्वा ॥ वसुमतेरुद्भवत्वे स्वाहेन्द्रायत्वा द्वित्यवत्ते

अनाधुष्याय अग्न्याय आधर्षितुम् । अप्रतिधुष्याय अग्न्याय प्रतिधर्षितुम् । अवसप्रवे अवन-
 शीलाय । अशिमिदाय । शिमौतिकर्मनाम । क्लेशात्मकञ्चेतत् । अक्लेशदाय ॥ ७ ॥ इन्द्रायत्वा ।
 इन्द्रायत्वा वसुमतेरुद्भवत्ते स्वाहा । इन्द्रायत्वा आदित्यवत्ते स्वाहा । इन्द्रायत्वा अभिमाति हने ।

सपत्नीवा अभिमातिः । सविक्रै त्वा ऋमुमतेविभुमते वाजवतेस्वाहा । ऋमुर्विभुर्वीजद्रति सुध-
न्वनआङ्गिरसस्य लयःपुत्रावभृवुः । तेषामयमंश्रवः । दृहस्पतयेत्वा विश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥ ८ ॥
यमायत्वा । अंगिर स्वतेपितृमतेस्वाहा । उपयमन्याआसिंचति । स्वाहाघर्माय सुहुतोघर्माय-
चैतरस्रान् । स्वाहाघर्मः सुहुतोघर्मः पितृ स्रगदितिशेषः ॥ ९ ॥ वषट्कृतेजुहोति । विश्वा-
स्वाहेन्द्रायस्वामिमातिगन्धेस्वाहा ॥ सुवित्रे त्वंऽऽष्टभुमतेविभुमते
व्वाजं वतुस्वाहुष्टिहुरुस्पतयेत्वाविष्प्रश्वदेव्यावतेस्वाहा ॥ ८ ॥ [८] युमा
युत्वाङ्गिरस्वतेपितृमतेस्वाहा ॥ स्वाहाघुस्मार्युस्वाहाघुस्मःऽपित्रे ॥ ९ ॥
विष्प्रशुऽआर्थाः ॥ विष्प्रशुआर्थादक्षिणसङ्घिष्प्रवान्देवानयाङ्घ्रिह ॥
आर्थाः । अनुष्टुवाग्निनीः । विश्वा. सर्वाः आर्थाःकाष्ठाः । दक्षिणसत् । दक्षिणसद इतिवचनव्य-
ख्यः । दक्षिणासीदन्ति । कस्मात् । यतःविश्वान् सर्वान्देवान् अयात् । यजतेरेतद्रूपम् ।
अयाचीत् इष्टवान् । इष्टस्यितः । दक्षिणतोहि स्थितआहुतीर्जुहोति । आहुतिश्चयज्ञः । यत-

एवमतो ब्रवीमि । दक्षिणतोर्गनेरस्माभिः स्वाहाकृतस्य । वषट्कारानन्तरं स्वाहाकृतस्य घर्म-
सामधोः पिवतम् मध्वास्वादस्य पिवतम् अश्विनौ ॥ १० ॥ त्रिरुक्त्वापयति । द्विविधाः । द्युलोक-
स्थापय इमं यज्ञम् इमं यज्ञं द्विविधाः । अथासिभूयांसमर्थमन्यते । अनुवषट्कृतं जुहोति । स्वाहा-
नये । सुहृतमस्य अग्नये यज्ञियाय यज्ञहिताय । शमुखं च यजुर्भ्यः सत्वाशात् अस्माकमस्त्विति शेषः ।

स्वाहाकृतस्य घूर्म्मस्युमधोऽपिवतमग्निश्ववना ॥ १० ॥ द्विविधाऽऽ ॥ द्वि-
विधाऽऽहुमं द्युजज्ञामि मं द्युजज्ञामि विधाऽऽ ॥ स्वाहाग्नये यदुज्जियायुशं द्य-
जुर्भ्यऽऽ ॥ ११ ॥ अग्निश्ववना घूर्म्मस्युम् ॥ अग्निश्ववना घूर्म्मस्युम् ॥ स्वाहाग्नये यदुज्जियायुशं द्य-

यद्वा शं यजुर्भ्यो दिहि ॥ ११ ॥ ब्रह्मानुमंत्रयते । अश्विनानाघर्मम् । उष्णिगाश्विनौ हृश्विनौ घर्मपा-
तपिदताम् हाद्वानम् हृदयस्य प्रियम् हृदयं वा यो नुवर्तते । अहर्दिवामिः । अहः गन्धः पूर्वान्हव-
चनः । दिवा गन्धस्तु सायाहवचनः । स हि प्रवर्गाय कालः । एतत्कालोपलक्षिताभिः कृतिभिः
अवनेर्निमित्तभूतैः । तंत्रायिणे नमोद्यावापृथिवीभ्याम् । तंत्रायिणे । लोकेषु प्रसारिताः

तन्तवः तुरीगलाकाप्रोताः ते तंचमित्युच्यन्ते । तन्तुनालिखि सूत्रपूरणाय एतिचीन्लीकान्
सतंत्रायीआदित्यः ऋचैनमः । उत्तरब्राह्मणुपङ्कः । द्यावापृथिवीभ्राम् नमःअस्तु ॥ १२ ॥ यजमानो-
नुमं ययते । अपाताम् । आश्विनीककुप् । अपाताम् पीतवन्तो अश्विनीधर्मम् । अनुद्यावापृथिवी
अमंसाताम् । तच्च धर्मपानमश्विनोः द्यावापृथिवीअपि अमंसाताम् अनुमतवत्यौ साध्वभूदिति ।
द्विवाभिरुतिभिः ॥ तन्त्रायिणुनमीद्यावापृथिवीभ्याम् ॥ १२ ॥ अप्रा
तामश्विनानां ॥ धर्ममनुद्यावापृथिवीऽअमंसाताम् ॥ इहैववृतातयः
सन्तु ॥ १३ ॥ इषेपिण्वस्व ॥ इषेपिण्वस्वोर्जेपिण्वस्वब्रह्मणोपि
ण्वस्वद्वुत्रायपिण्वस्वद्यावापृथिवीभ्यांपिण्वस्व ॥ धर्मासिसुधर्मा
यतएवमतोत्रवीमि । इहएवं अवस्थितानामस्माकम् रातयःधनानिसन्तु ॥ १३ ॥ पिण्वमानमनुमं-
चयते । इषेपिण्वस्व । वृष्टितर्पणायविप्रुपीमुच्च । एवम् ऊर्जेअन्नाय । ब्रह्मणेवृहणभ्रः । क्षत्रायक्ष-
त्रत्रियभ्रः द्यावापृथिवीभांपिण्वस्वैति । उज्जामत्युत्तरपूर्वार्धम् । धर्मासिसुधर्म । धर्मासिधार-
णंसप्तस्य जगतोस्याहुतिपरिणामद्वारेण । हेसुधर्म साधुधारणशील । खरिसादयति । अमेनि ।

मिडहिंसायाम् । 'अहिंसन् अन्नधान् । अन्नं अस्मासु । नृणांनि । नृमयन्तीति नृमणानिध-
नानि । धारयस्वापय । ब्रह्मधारय दत्तं धारयविशन्वार । तैर्वर्णिकानन्नामुस्थापय ॥ १४ ॥ शक्त-
लैर्जुहोति । स्वाहापूजो । अथत्रैपूषा योयपवते । इतिषायुः । एषहीदंसर्वपुण्यपति । एपउप्राण ।
प्राणमेवास्मिन्निदधाति । इत्येतदुक्तम् । शरसे । अस्तिशरशब्दः । काण्डवचनः । अस्तिचसान्तः
दधुउपरिल्लेह. शरइतियजमाना. प्राहुःतदभिप्रायेणैतदुच्यते । स्वाहागावभयः प्राणेश्वर. विपयग्र-
सेवन्त्यस्मेनन्गानिधारयुर्ब्रह्मन्धारयदुत्तन्धारयुर्व्विभ्रान्धारय ॥ १४ ॥
स्वाहाप्रसूते ॥ शरंसेरुवाहुर्गन्धावन्ध्युःस्वाहाप्रतिरुवेभ्यः ॥ स्वाहापि
तब्ध्युःसुदूर्गवर्हिभ्योघर्मुपावन्ध्युः स्वाहाद्यावापृथिवीब्ध्याऽस्वा
हाव्विभ्रवैर्बभ्योद्वेभ्यः ॥ १५ ॥ स्वाहारुद्रायरुद्रहृतयेस्वाहासुसृज्यो
हणशीलिभयः । स्वाहाप्रतिरवेभयः । प्राणाप्रतिरवाः तान्प्राथम्यसर्वजगद्रूपते । स्वाहापितृभ्यः उद्वन्धव-
र्हिभयः । ऊर्ध्वस्त्रागणं वर्हिर्ह्यपातएवमुच्यन्ते । सोमपाद्येत्तद्ब्रह्मर्षः । घर्मपावभय. घर्मपावभयः । स्वाहा-
द्यावापृथिवीभ्याम् । प्राणोदानौवैद्यावापृथिवी । स्वाहाविश्वेभ्योदेवेभयः । प्राणोवैश्वेदेवाः ॥ १५ ॥
स्वाहारुद्रायरुद्रहृतये । रुद्रइतिस्त्रोत्रनामसु पठितम् । रुद्रैःस्त्रोत्रं राह्वयतेसरुद्रहृतिः । महा-

धीरादुपयमन्यां प्रत्यानयति । स्वाहासंज्योतिषाज्योतिः । स्वाहासंगच्छतां ज्योतिषाज्योतिः ।
 ज्योतिषां इतरग्निन् वायौभवति । ज्योतिरितरस्थामितियुतिः । अहःकेतुनां रात्रिःकेतुना
 इतिचव्याख्यातम् । भजयति । मधुहुतम् यस्मान्मधु उत्कटरसम् हुतम् । क्व । इन्द्रतमेइन्द्रि-
 यवत्तमेवीर्यवत्तमे । अग्नौतवास्त्राभिः अतंत्रवशिष्टम् अश्यामव्यापुयामः भजयामः । तैतवाशम् ।
 तिंप्राः ॥ अहःकेतुनांशुषतां सुज्योतिषास्वाहा ॥ रात्रिः
 केतुनांशुप्रतां सुज्योतिषास्वाहा ॥ मधुहुतमिन्द्रतमेऽश्रु
 ग्नावुश्यामतेदेवघर्मनमस्तेऽश्रुस्तुमामाहिंसौ ॥ १६ ॥ अग्नीमम् ॥
 अग्नीमस्महिमादिवुंविप्रोवभूवसुप्रथाः ॥ दुतश्श्रवसापृथिवीं सुद
 इदं घर्मसर्वानमस्तेऽश्रु । मामाहिंसैरित्यात्मनः परित्राणमाह ॥ १६ ॥ महावीरमासं द्यां
 करोति । अग्नीमम् गायत्रीवृहतीयौ । नचगायत्या अवसानमस्ति । अतिशक्तीवा आग्नेयी
 अभिमन्त्रव अभिमवति । इमन्दिवं महिमायस्यतव । कथंभूतः विप्रःमेधावी । सुप्रथाःसर्वतःपृथुः

सद्विज्ञोविशेषणद्वयम् । तंत्वांश्रुवीमि उतश्रुत्वासा । अपिच धनेनश्रुवणीयेन वायशसा । पृथिवीम्
अभिवभूवेत्यनुषङ्गः । संसीदस्वेतिव्याख्यातम् । रोचस्वदीप्यस्वेत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥ इतउत्तरे
उत्थादनमन्त्राः । शालाकिपुत्रुहीति । याति तवहेधर्म । दिव्यादिविभवाद्युलीकं प्रविष्टा । शुक्-

सीदस्वमुहूर्त्वा २ ॥ ५ अंसिरोचस्वदेवुवीतमऽ ॥ विधुसममग्नेऽत्रुरुषमि
येद्वासूजप्रशस्तदर्शुतम् ॥ १७ ॥ यातैघर्ममदिव्याशुग्यागांयुच्याऽ
हंविद्वाने ॥ सातुऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातैघ
सुान्तरिद्वेशुग्यात्तिष्टुब्ध्यागनीध्रे ॥ सातुऽआप्यायतान्निष्ट्यायता
न्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातैघर्ममपृथिव्याऽशुग्याजगत्याऽसटस्स्या ॥

दीप्तिः । याचगायत्र्यां प्रविष्टा । याचहविर्दानेप्रविष्टा । सातितव आप्यायतान् बर्द्धताम् ।
निष्ट्यायताम् स्तैष्ट्यैशब्दसंचातनयोः । निष्ट्यानासंहताभवतु । तस्यैशुचे तुभप्रश्च हेधर्मस्वाहा ।

याते अन्तरिक्षे त्रिष्टुभिश्चाग्नीध्रे । समानमन्यत् यातेपृथिञ्चाम् जगत्याम् । सदस्या सदसि-
भवासदस्या । सदसिप्रविष्टा । समानमन्यत् ॥ १८ ॥ निःक्रामति । चलस्यत्वा महावीरोभिधी-
यते दृहत्या । चतस्रसं वन्धिनः परस्पाय परस्यपालनाय । हेमहावीर अनुक्रामामेति चतुर्थपादे
भविष्यतितस्येह संवन्धः । अनुक्रामाम । किञ्च ब्रह्मणः तन्वशरीरं पाहि गोपाय । किञ्च विशः ।

सातुऽआप्यायतान्निष्ट्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ १८ ॥ [१०] क्षुत्सस्यत्वा ॥
पुरस्पायुञ्जहमंगस्तुञ्जवृम्पाहि ॥ त्विष्णुंस्त्वधाधस्मणव्यमनुक्कामा
सस्रुवितायुनव्यसे ॥ १९ ॥ चतुःस्रकृत्तिर्वांसिः ॥ चतुःस्रकृत्ति

यज्ञोवैत्रिणः यज्ञायधर्मणा धारणेन निमित्तभूतेन त्वात्वाम् हेमहावीरवयम् अनुक्रामाम अनु-
गच्छेम । सुविताय सुगताय सुप्रसूताय वा । नव्यसे नवतराय च कर्मणे अनुक्रामाम ॥ १९ ॥
महावीरं निदधाति । चतुःस्रकृत्तिः । दिगो महावीरस्य सक्तयः कोणाः । यः चतुःस्रकृत्तिः । यश्च-
नाभिः नहनम् ऋतस्य सत्यस्य वा यज्ञस्य वा । एवं सप्रथाः सर्वतः प्रयुः । सः नः अस्माकम् विश्वायुः

सद्भिन्नोविशेषणइयम् । तंत्वांश्रवीमि उतश्रवसा । अपिच धनेनश्रवणीयेन वायशसा । पृथिवीम्
 अभिवभूवैत्यनुपद्गः । संसीदस्वैतिच्चाख्यातम् । रोचस्वदीप्यस्वैत्यनर्थान्तरम् ॥ १७ ॥ इतउत्तरे
 उत्थादनमन्त्राः । शालाकिपुत्रुहोति । याति तवहेघर्म । दिव्यादिविभवाद्युलोकं प्रविष्टा । शुक्-
 सीदस्वमुहूर्त्वा २ ॥ ५अंसिरोचंस्वदेवुवीतमः ॥ विवधूममंगलेऽत्ररुपमिं
 येद्व्यसृजप्रशस्तदर्शुतम् ॥ १७ ॥ यातैघर्ममदिब्ब्याशुगग्यागांयुच्य्याः
 हंविद्वानि ॥ सातुऽआप्यायतान्निष्ठ्यायतान्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातैघ
 स्मान्तरिद्वेशुगग्यात्तिष्ठुब्ब्यागनीध्रे ॥ सातुऽआप्यायतान्निष्ठ्यायतान्
 न्तस्यैतेस्वाहा ॥ यातैघर्ममपृथिब्ब्यांशुगग्याजगंत्यांऽसटुस्स्यु ॥

दीप्तिः । याचगायत्र्यां प्रविष्टा । याचहविर्बानिप्रविष्टा । सातितव आप्यायतान् वर्द्धताम् ।
 निष्ठ्यायताम् स्तैष्ट्यैशब्दसंचातनयोः । निष्ठ्यानासंहताभवतु । तस्यैशुचे तुभमश्च हेघर्मस्वाहा ।

याते अक्षरिन्ने बिट्टुभिश्चाग्नीषे । समानमन्यत् यातेपृथिव्याम् जगत्याम् । सदस्या सदसि-
 भवासदस्या । सदसिप्रविष्टा । समानमन्यत् ॥ १८ ॥ निःक्रामति । चलस्यत्वा महावीरोभिधी-
 यते दृहत्या । चत्रस्यसंबन्धिनः परस्पाय परस्वपालनाय । हेमहावीर अनुक्रामामेतिचतुर्थपादे
 भविष्यतितस्येह संबन्धः । अनुक्रामाम । किञ्च ब्रह्मणः तन्वंशरौरंपाहि गोपाय । किञ्च विशः ।

सातुऽआर्ष्यायतुनिष्ठ्यायतान्तस्यैतुस्वाहा ॥ १८ ॥ [१०] चतुस्यत्वा ॥
 परस्पायुव्रह्मणस्तुन्वृत्पाहि ॥ विश्वस्तवाधस्मृणव्ययमनुक्तामा
 ससुवितायुनन्वयंसे ॥ १९ ॥ चतुःस्रक्त्विद्वाभिः ॥ चतुःस्रक्त्वि

यज्ञोवैविणः यज्ञस्यधर्मणा धारणेनमित्तभूतेन त्वात्वाम् हेमहावीरवयम् अनुक्रामाम अनु-
 गच्छेम । सुवितायसुगतायसुप्रसूतायवा । नन्वसे नवतरायच कर्मणेअनुक्रामाम ॥ १९ ॥
 महावीरंनिदधाति । चतुःस्रक्तिः । दिशोमहावीरस्य सक्तयःकोणाः । यःचतुःस्रक्तिः । यश्च-
 नाभिः नहनम् ऋतस्यसत्यस्यवा यज्ञस्यवा । एवंसप्रथाः सर्वतःप्रथुः । सः नःअस्माकम् विश्वायुः

सवस्थायुष दाता । सप्रथाःसर्वतद्यप्रययिता अस्तु । मनःसर्वायुः सप्रथाः । अभग्रासिभूयांसमर्थ-
 मन्यन्ते । तत्रत्यसादाच्च । अपद्वेपः । अपगच्छतु द्वेपः । अन्नत्तः । वीतरागाःसामित्यभिप्रायः । अप-
 ह्वर । ह्वरह्वलचलने । अपगच्छतु ह्वर, चलनम् अन्नत्तः । जनित्वाघियते मृत्त्वाजयते इत्ये-
 तच्चलनमभिप्रेतम् । अन्यव्रतस्यसद्यिम । अन्यत् व्रतकर्मयस्य मनुष्यकर्मणः सकाशात् जगद-
 र्नाभिर्भृत्तस्यसुप्रथाऽऽसनीव्विश्रवायुः सुप्रथाऽऽसनः सुर्वीयुःसुप्र-
 थाऽऽ ॥ अपुह्वेषुऽअपुह्वेष्वरोन्व्यव्रतस्यसश्चिम ॥२०॥ धर्मैतत् ॥ ध-
 र्मुत्तलुपुरीषुन्तेनुव्वह्वेषुवाचप्यायस्व ॥ वृद्धिप्रीमहिचव्ययमाचप्या
 सिप्रीमहि ॥ २१ ॥ अचिंक्कटुद्रुप्राहृरिर्मुहान्निमुन्नीनदर्शुतः ॥ २६
 नुपहात्मकंयस्यसतयोक्तः । तस्यकर्मवर्यं सेवामहे सायुज्यंप्राप्ताःसन्तः ॥ २० ॥ पयसापूरयति ।
 धर्मैतत् । अनुपु, ए । धर्मउच्यत । हेधर्म एतत् पयः तेतवपुरीषम् पूरयित् । तेनवह्व स्वैलादि-
 व्याख्यातम् ॥ २१ ॥ परिषिचति । अचिक्कटुत्परोष्णिक् । धर्मात्मना, दिल्य, स्तूयते । योयंमहावीरः

प्रवृज्यमानः अचिकित्स्व क्रन्दति. शब्दार्थ । पुनःपुनःशब्दमकरोत् । वृषावर्षिता आङ्गतिपरि-
 श्यामहारिण । हरि. इतिवर्णः हर्त्तावारसानाम् महान्प्रभावतः । मिलोनदर्शतः मिल-
 इवदर्शनैयः । मित्रोहि सर्वसैवमित्त्वम् । संसूयेणदिद्युत्तम् । संगत्यसूयेण सहद्योततेसमा-

सूर्येणदिद्युत्तदुधिर्निधिः ॥ २२ ॥ सुमित्रियानंः ॥ सुमित्रियानु
 ऽआपुऽश्रीषंधयः सन्तुदुर्मित्त्रियास्तस्मैसन्तुयुस्मान्द्विष्टुयञ्चव्य
 ङ्ङिष्मः ॥ २३ ॥ उह्वयंम् ॥ उह्वयन्तमंसुस्पपरिस्वुः पशुयन्तुऽउत्त
 रम् ॥ देवन्देवुत्त्रासूर्यमगन्नुञ्जयोतिरत्तुमम् ॥ २४ ॥ एधोसि ॥

नइम । उदधि. उदकधारणः । निधिश्चसुखानाम् ॥ २२ ॥ सुमित्रियान उह्वय भेषोसौतिव्याख्या-
 ताद्ययोर्भवा. ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ दधिधर्मग्रहणम् । यावतीद्यावाप्रथिवी । महाहृतीऐन्द्री-
 यावतीयावत्प्रिमाणे द्यावाप्रथिव्यौ । यावच्चक्षेत्रम् सप्तसिन्धव. सप्तसमुद्राः वितस्थिरे आणुवन्ति ।

तामन्तम् हेइन्द्र तेतमगहम् उज्जीञ्जनेन सहगृह्णामि । अजितमनुपक्षीणम् । मयिगृह्णामि ।
 मयौच्यधिकरणनिर्देशः । विज्ञानायेतिशेषः । गृह्णामीत्यादिव्याख्या तम ॥ २६ ॥ भक्षयति ।
 मयित्यत् । पक्तिः । यजमानाशी । मयित्यत् तद्इन्द्रियवीर्यम् । वृहत्महत् । अस्तु । मयिचदक्षः
 संकल्पमपत्तिः अस्तु । मयिच क्रतुसंकल्पः विशिष्टोस्तुः । मयिचधर्मः विशुक् । तिस्रः शुचोमेतिलि-
 एधोस्येधिषीमहिंसुमिदंसितेजोसितेजोमयिधेहि ॥ २५ ॥ यावतीद्या
 वापृथिवी ॥ यावच्चसुप्तसिन्धवोव्वितस्थिरे ॥ तावन्तमिन्द्रतेग्रहं
 मूर्जगृह्णाम्यचित्तुमयिगृह्णाम्यचित्तम् ॥ २६ ॥ मयित्यत् ॥ मयि
 त्यदिन्द्रियम्बृहन्मयिदक्षोमयिक्रतुः ॥ घुर्मस्त्रिशुगिगराजतिव्वरा
 ज्ञाज्ज्योतिंप्रासुहवन्नर्द्धमंणुतेजसासुह ॥ २७ ॥ पयंसुरेतः ॥ पयंसो
 शुक् । ताम्रव्याख्याता शाकलमन्त्रेषु । विराजति विराजत्विति लकारव्यत्ययः । विराजाञ्च-
 दिव्याख्येन ज्योतिंप्रासह । ब्रह्मणावत्याख्येन तेजसासह ॥ २७ ॥ किञ्च । पयसोरेतः ।
 पयसःयत्रेतः जगदुत्पत्तिबीजम् । आम्भतमाहृतम् । दस्यदोहप्रपूरणम् । अथीमहिव्यानुवाम ।

उत्तरासुत्तरांसमाम् । उत्तरासुत्तरामिति वीप्सावचनम् । समाशब्दः संवत्सरवचनः । प्रति-
 संवत्सरं च । अथीमहि । सदाकालं यायजूकाः स्वासेत्यर्थः । त्विपः संष्टक् । महाव्रतीये भक्ष-
 णं दधिवर्मस्य । यस्त्वम् । त्विपः । दीप्तेः । संष्टक् । संपूर्वोऽङ्गिः स्वीकरणेवर्त्तते । दीप्तेः स्वीक-
 रणः । तस्य तत्र । क्रत्वेक्रत्वोरिति विभक्तिव्यत्ययः । साधुक्रतुभूतस्य । दक्षस्य । संकल्पसिद्धिभू-
 रितुऽआभृत्तुन्तस्युदोहंमशीमुहृद्युत्तरासुत्तुऽसमांम् ॥ त्विषंःसुंब्बु
 वक्रात्वेदक्षंस्पतेसुषुम्भणस्पतेसुषुम्भणाग्निहृतः ॥ इन्द्रं पीतस्य प्रजा
 पतिभक्षितस्युमधुंमत्सुऽउपंङ्कत्सुऽउपंङ्कत्स्यभक्षयामि ॥ २८ ॥ [१०]

इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

तस्य च । सुष्णस्य साधुसुखभूतस्य । हेसुष्ण । सुसुखस्वभाव । तेसुष्णाग्निहृतः । पद्यन्त-
 मेतत् । अन्मौह्यतइत्यग्निहृतः । तस्यग्निहृतः । अपिचन्द्रपीतस्य प्रजापतिभक्षितस्य । सधुमतः
 रसवतः उपहृतः उपहृतस्य ग्रहस्यभक्षयामि ॥ २८ ॥

इति अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

इति महावीरावस्थान प्रतिपादिकायुतिः ॥ ५ ॥ सविताप्रथमेहन्त्रिसग्राह । देवतासंबन्धवि-
 धानायुतिः । महावीरप्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ ६ ॥ उगृह्य । अग्निकण्डिका । अरण्यध्ययनसा-
 ग्रसिसन्ताप्यमाने व्यायुव्योक्रियमाणाऽ आग्नेयोह्ययमानोव्वागधु
 तः ॥ ५ ॥ सुविताप्रथमे ॥ हन्नुग्निद्वितीयेव्यायुस्तृतीयोऽत्रादित्य
 प्रचतुर्थेचन्द्रमाः पञ्चमोऽक्षतुः षष्ठेमुक्तः सप्तमेषुहस्पतिरष्टमे ॥
 मित्त्वीनवमेव्वरुणेदशुमऽइन्द्रोऽएकादशेव्विश्वेदेवाद्वादशे ॥ ६ ॥
 उगृह्यश्च ॥ भूमिश्चदूध्वान्तश्चधुनिश्च ॥ सासुह्र्व्वाश्चाभियुगवा
 चव्विचिपुः स्वाहा ॥ ७ ॥ अग्निहृदयेन ॥ अग्निहृदयेनाशनिहृ

मान्यदिहपाठः । मारुतौगायत्री विमुखाख्या । भूमिश्चवज्रान्तरच धुनिश्च । सासह्वाश्च । अभि-
 युगवाच । विचिपश्च । अर्वापिच कारःससुच्यार्थीयः । एवंसप्तमस्तः ॥ ७ ॥ अग्निहृदयेन । आशु-

मेधिकम् आश्व्यायसमागतेः । अरण्ये ध्ये यत्वादिहपाठः । (१) द्वे कण्डिके श्रुति देवताश्रवाव
 हृदयार्थेण प्रशुपतिं हृत्स्नुहृदयेन भुवंत्युक्ता ॥ शुर्व्वसमतं स्नाग्भ्या
 सीशानस्मुब्न्युनामहादिवसन्तः पशुद्वयेनोत्थन्ते वंस्त्रिपठतुनाब्बस्त्रि
 षठ्ठहनुः शिङ्गीनिक्लीश्याब्ध्याम् ॥ ८ ॥ सुगर्भो हितेन ॥ सिद्धसौ
 यवसंन्धविधानात् ॥ ८ ॥ (२) स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥

(१) तत्राग्निं हृदयेन उग्र लोहितेन द्वे कण्डिके ब्राह्मणरूपे देवताश्रवावसम्बन्धविधानात् अरण्येऽध्येयत्वादिह पाठः ।
 लोमादोन्यङ्गान्येव पठितानि आथासादयो देवता एव ॥ अथ सन्धार्थं हृदयेनाङ्गेनाग्निं देवं प्रीणामि । हृदयस्याप्रभागेना-
 ग्रनि देवं प्रीणामि । समग्रहृदयेन प्रशुपति देवं प्रीणामि । यद्वायुहृत्ता कालखण्डेन भव देवं प्रीणामि पद्म इत्या-
 दिना यक्षच्छब्दस्य यक्षयादेयं । मतस्ते हृदयास्थिविशेषौ ताभ्यां शर्वं देवं प्रीणामि । मनुना अग्रसम्बन्धित्वादिना
 ईशान देवं प्रीणामि । अन्तर्वर्तमानेन परम्येन पाश्वीस्थिसम्बन्धिना माशेन महादेवं देवं प्रीणामि परमं पाश्वीस्थो-
 नि । वनिटु, खुलाच तेनोय देवं प्रीणामि । वनिटुहनु वनिटुस्य देवस्य हनु कपोलैकदेशो ज्ञातव्य यद्वा वनिटु
 या हनु कपोलाधो देवं तत्परा हनुरित्यमर तत्परा कपोलाधोभागस्था हन्त्याहारमिति हनु लिङ्गव्यताय वनि-
 टुहन्त्या कोश्याभ्यां कीशो हृदयकीय तत्स्थाथा मामपिण्डाभ्यां च शिङ्गीनि शिङ्गिसम्बन्धानि देवतानि प्रीणामि ॥ ८ ॥

२) लोहितेनाश्रवा उग्र देवं प्रीणामि । गोभन व्रत कर्म यस्य म सुव्रतस्तस्य भाव सौव्रतय प्रीभनरतादिकर्मकर्मत्वम् ।

(१) इतत्तरं प्रवर्ग्य भेदं प्रायश्चित्तम् स्वाहाप्राणेश्वरः साधिपतिकेश्वर इति पूर्णाहुतिं यावत् ।

* स्वाहाप्राणेश्वरः ॥ स्वाहाप्राणेश्वरः साधिपतिकेश्वरः ॥

पृथिव्यस्वाहाग्नेस्वाहान्तरिक्षायस्वाहाब्ज्यायस्वाहा ॥ दिवेस्वाहा
सूर्यायस्वाहा ॥ १ ॥ दिग्भ्यःस्वाहा ॥ चन्द्रायस्वाहा नक्षत्रैश्चन्द्रायःस्वा
हाद्भ्यःस्वाहाब्जंणायस्वाहा ॥ नाभ्यैस्वाहापृथायस्वाहा ॥ २ ॥
वृचैस्वाहा ॥ प्राणायस्वाहा प्राणायस्वाहा ॥ चक्षुषेस्वाहा चक्षुषे

जुषेति । स्वाहाप्राणेश्वरः । मनोवैप्राणानामधिपतिः । सुहृतमसु । प्राणेश्वरः मनसा सहितेश्वरः ।

(१) का० स्वाहाप्राणेश्वर इति पूर्णाहुतिमाद्यासुत्तमां च मनस काममाकृतिमिति । तदर्थोऽयम् अश्वर्यु-
मृमिभूर्मिम् यच्छत्रेचिदिति मन्वाभ्यां भग्न वर्णमभिमृश्य परेष्ट्यादिचतुस्त्रिंशद्गृहीत्वा स्वाहाप्राणेश्वर इत्याद्या पूर्णाहुति
हुत्वा पृथिव्ये स्वाहेत्याहुतिविद्यति सङ्गदृष्टेति न हुत्वा मनस इत्यस्या पूर्णाहुति करोतीति ॥

* स्वाहाप्राणेश्वर बहुपदसम्बन्धीवयोदय ।

पृथिचै न्वाहेत्यादिस्पष्टम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ मनसःकामम् । पूर्णाङ्गतिहीमः । अमुष्टुप् श्रीदेवत्या
यजमानाथीः । मन्म.कामं कामप्राप्तिः । आकृतिम् आकवनम् । आत्मनोधर्मो मनसः संयोगेसति
जायते । वाचःसत्यम् । यष्टव्यंमयेत्यादि । अशीय । प्राप्नुयाम् । अनयापूर्णाङ्गत्या । किंच । पशुनां-

स्वाहा प्रश्नोर्चायुस्वाहाश्रोटर्चायुस्वाहा ॥ ३ ॥ मनसुः कामम् ॥ मन-

सुःकामुमाकूतिंभुचः सुत्यमंशीय ॥ पशुनां० रूपमन्नस्युरसोयशुः

श्रीः श्रयतुामयिस्वाहा ॥ ४ ॥ प्रजापतिः सग्भिश्चयमाणाः सुम्ना

ट्सम्भंतौवैप्रप्रवदेवः संसुन्नीघुर्मः प्रवृक्त्स्तेजुःउच्चतऽआग्निप्रव

नः पर्यस्यानीयमानिपौष्णोव्विष्णुन्दमानिसारुतः क्लृयन् ॥ सैत्तः

रूपम् पशुपकारः । अन्नमारुचः । यशश्च । श्रीश्च श्रयताम् आश्रयन्तु । मयि । मामिनिविभक्तिव्य-
त्ययोवा । यन्महावीरभेदेनेनापचिततत्त्वर्वमुप चीयतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रजापतिः संश्रियमाण

(१) तथा चानुक्तमगौ भृग्विठं हृदयेनाश्वमेधिकातवत्यएवपि लोमथ्यः स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुत
 वन्नरयेनरुद्रं दैव्यैर्येनेन्द्रं प्रक्रीडिनमुरतो वलेनसुह्यान्प्रसुदा ॥ सु
 वस्युकराख्यैः सुहृस्यान्तःप्राप्रव्यर्ममहदिवस्युयक्षक्वुर्वस्यव्वनिष्ठुः प्रशु
 पतेः सुपुतेत् ॥ ८ ॥ लोमंभ्युः स्वाहा ॥ लोमंभ्युः स्वाहास्वचि
 स्वाहास्वचिस्वाहा लोहितायस्वाहा लोहितायस्वाहा हुमिदोभ्युः स्वाहा
 मिदोभ्युः स्वाहा ॥ सुांसेभ्युः स्वाहासांसेभ्युः स्वाहास्नावंभ्युः
 स्वाहास्नावंभ्युः स्वाहास्तथभ्युः स्वाहास्तथभ्युः स्वाहामज्ज्वभ्युः
 योविचस्वारिंयत् ॥ १० ॥

तेनमित्र देव प्रीणामि । द्रुष्टं स्वज्जनीच्छन्ननादि व्रत यत्रा स दुर्व्रतः तस्य भावो दीव्रंताम् तेन रुद्र देव प्रीणामि ।
 प्रकष्ट क्रोडन प्रक्रोडं तेनेन्द्र देव प्रीणामि । बलेन सामर्थ्येन मरुतो देवाग्प्रीणामि । प्रसुदा प्रकृष्टा सुत हर्षं प्रसुत
 तथा माध्यान् देवान् प्रीणामि । भवसा कण्ठाम् अत्र पठान्तो देव अङ्ग प्रथमान्तम् कण्ठं कण्ठं भव मांस भव-
 म्मान्तु विमत्त्रित्यतयो वाकण्ठेन देवे प्रीणामि । एवमग्रेऽपि । पाश्वंसान्तर्मध्ये भव मांसमन्त पाश्वया तद्द्रुद्रमास्तु ।
 यत्रत कालखण्ड महादेवव्यास्त । धनिष्ठु स्थूलाग्र गर्वस्यास्तु । पुरोतत् हृदयाच्छादकमन्त्रं पशुपतं देवमास्तु ॥ ८ ॥
 (१) लोमथ्य स्वाहेति प्रायश्चित्ताहुतयो विचत्वारिण्यत् । लोमादीन्व्यङ्गानि । लोमथ्य, स्वाहा लोमानि लुधोमीतार्थः त्वचे

स्पष्टार्थः (१) ॥ ११ ॥ (२) ॥ १२ ॥ (३) ॥ १३ ॥

स्वाहासुज्ज्वभ्युः स्वाहा ॥ रेतसुस्वाहाप्रायवेस्वाहा ॥ १० ॥ आया
सायस्वाहा ॥ प्रायासायस्वाहासंथ्यासायस्वाहाव्वियासायस्वा
होत्रासायस्वाहा ॥ श्रुचेस्वाहाभ्रीचस्वाहाभ्रीचमानायस्वाहाभ्री
कायस्वाहा ॥ ११ ॥ तृपसुस्वाहा ॥ तप्यतेस्वाहातप्यमानायस्वा
हातुपतायस्वाहाघुस्मायस्वाहा ॥ निष्कार्येस्वाहाप्रायश्चित्त्ये
स्वाहाभिपुजायस्वाहा ॥ १२ ॥ युसायस्वाहा ॥ युसायस्वाहस्तकाय

नोऽश्रिताय भेदोऽयः भेदो धातुविशेष संनिभा. ग्नास्वभाः धावानः धायवो तसाः अस्थभगः कुन्दमार्गपि दृश्यते इत्यस्मि-
गन्तमा इन्द्रादिभिर्भक्तानिन्द्रादिभ्यः मञ्जभगः मञ्जा पठो धातुः रेतसे रेतो वीर्यम् ॥ १० ॥ (१) आयासाय आयासा-
दयो देशविशेषाः प्रायानाय संयासाय विद्यानाय उद्यासाय गुचे शीचते शीचमानाय शीकाय ॥ ११ ॥ (२) तपसे तप्यते तप्यमा
नाय तसाय घर्माय निरकृतौ प्रायश्चित्तौ भेषजाय ॥ १२ ॥ ३) यसाय अन्तकाय सृतायै ब्रह्मणे ब्रह्मप्रइत्तायै विष्णुभरो देवैस्यः एते-

इति उद्वटकातीमंलभाष्ये एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

समान्तं कर्म काण्डमिदानीं ज्ञानकाण्डं प्रकलयते । ईशावास्यम् । तिस्त्रोनुष्टुभः । दध्यङ्ङाथर्व-
 णान्ठपि स्वयिष्यपुत्रंवा गर्भोधानादिभिः संस्कारैः संस्कृतशरीरमधीत वेदमुत्पादितयुत्रं यथाशक्ति-
 धनुष्ठितयज्ञसपापं निस्पृहं यमनियमवन्तम तिथिपूजापनीत किल्बिषं मुमुक्षुदुप्रसन्नं शिञ्जयन्नाह ।
 स्वाहामृत्युवेस्वाहा ॥ व्रह्मसंश्लेषस्वाहाव्रह्महुरत्यायुस्वाहाह्रिविप्रप्रवे-
 ष्योदिवेष्म्युः स्वाहाह्र्यावापृथिवीष्म्याः स्वाहा ॥ १३ ॥

इति श्रीसंहितायान्दीर्घपाठे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

* ॐ ईशावास्यम् ॥ ईशावास्यस्य सिद्धेऽसर्व्वं त्यक्तिकञ्च जगत्प्राञ्ज

ईशावास्यम् । इदं सर्व्वं न ईशा । ईश एष्वर्थे तृतीयान्तसैत्रतट् पम् । यदौशनैन । वासं वसनीचम् ममेद-
 मित्वनया भावनया आच्छादनीष्टम् । इदं सर्व्वमिति प्रसाजतो निर्दिश्यत इति यत्किञ्च यत्किञ्च शब्दो-
 भी देवेभ्यः स्रुतमस्तु । एतादृतीर्हृत्वा यावापृथिवीभागा स्वाहेतः क्थामाहुति शुहुयात् एतावता कर्मकाण्ड समाप्तम् ॥ १३ ॥

० ईशावास्यमष्टावधतमो नवहोसप्तदश ॥

भिन्नक्रमः । किञ्च । यत्त्रगत्तां पथिव्यां जगत्त्रङ्गमादिखस्वामि संवन्धाभिलिखितंसयात् ।
 तेनानेनसर्वेण । त्यक्तेन यत्कस्वस्वामिसंबन्धेन । भोगान्मुञ्जीयाः अनुभावयस्व । मागृधः ।
 गृध्रभिक्षाङ्गायाम् । माभिकाञ्चीः भमेदमितिघिन्यज । कसप्रखिद्धनम् । खिन्निपातो-
 पित्तमचनः । कसपुनरेतद्वनम् नकसप्रचिदपीत्तभिमायः । सर्वण्यथार्थानि हिद्रव्याण्युत्पद्यन्ते ।
 तयथा । स्त्रियमिति अन्यथाभुक्ते अन्यथापुत्रः । तथाकटककेयूरादीन्यलङ्करणा
 निअन्यंवान्यञ्च पुरुषमुपतिष्ठमानानिदृश्यन्ते । अतःसर्वाधंमयस्यस्वस्वामिसंबन्धः सात्वविदया । नि
 गंतु ॥ तंनंत्युवक्ते नंसुउजीशामागृधुः कस्यंखिद्धनम् ॥ १ ॥ कृब्ब
 न्नेव ॥ कृब्बन्नेवेहंकास्मीणिजिजीविषेच्छुतंसमांसः ॥ पुवन्त्वयिना
 स्पृहसप्रयोगेधिकार इतिवाक्यार्थः ॥ १ ॥ निःसृहसपि योगिनोज्ञाननिमित्ते कर्मण्यधिका-
 रइत्येतमर्थमाह । कुर्वन्नेव । कुर्वन्नेवकर्माणि सुक्तेहेतुकानि । इहलोके । जिजीविषेत्
 जिजीविषेरिति पुरुषप्रत्ययः । प्रत्यचकृतत्वान्मंसस्य । जीवितुभिच्छेः पशुहितमितमन्न-
 णेन । यतंसनाः इत्युपलक्षणार्थम् । यावदायुः पर्यवसानमित्यर्थः । एवम् । त्वयितवेति-
 त्तिभक्ति वात्तयः । सुक्तिरस्तीतिशेषः नान्यथेतोस्ति । इतःप्रकारात् अन्यथासुक्तिर्नास्ति ।
 एतदुक्तंभनति । यथास्वर्गप्राप्तौनानाभ्युताः प्रकाराः सन्तिनतथा सुक्तावित्यर्थः । ननुकर्मणः

फलेनभनितव्यं मयकथं सुक्तिप्राप्तिरित्येतदाशङ्क्याह । नकर्मलिप्यतेनरे । नहिसुत्त्वर्थक्रियमाराणं
 कर्मनरेमनुष्येसंमध्यते सुक्तिप्रदानेनोपक्षीणशक्तित्वात् । तथाच दृहदारण्यकम् । तमेतंवि-
 दानुवचनेन विविदिपन्ति । ब्रह्मचर्येणतपमाश्रद्धया यज्ञेनानाशकेनचेति । विविदिपन्ति वेदितु-
 मिच्छन्ति । अनेनैतद्दर्शयति । यावदिच्छाप्रवृत्तिस्तत्कर्मस्वधिकारर्हति ॥ २ ॥ इदानीं-
 स्वर्गादिप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माण्येकुर्वन्ति ते निन्द्यन्ते । आसुर्यानामेति । असुर्याः । परमात्म-
 न्ययथेतोस्तुनकर्मलिप्यतेनरे ॥ २ ॥ असुर्यानाम् ॥ तेल्लोकाऽश्रुब्धे
 नुतमुसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्यापिगच्छन्तियेकेवात्सुहृन्नेजनाः ॥ ३ ॥
 अनेजुदेकम् ॥ अनेजुदेकस्मनसुजवीयेनैनेहेवाऽप्राप्नुवन्प्रब्धसम्यत् ॥
 भावमद्वयमपेक्ष्य देवाऽप्यसुराः । असुराणां स्वभूताअसुर्याः एवंसंज्ञकास्तेलोकाः अन्धेनत-
 मसाअज्ञानलक्षणेनतमसाआहृताः सर्वतोहृताः । तानुलोकांनृतेजनाः प्रेत्यमत्वाअपिगच्छन्ति ।
 येकीचात्महृन्नेजनाः । आत्मानमन्तिजेजनाः तेआत्महनः आत्मानञ्चतेघ्नन्तियेस्वर्गप्राप्तिहेतूनि कर्मा-
 ण्यिकुर्वन्ति । तेहिजनित्वामयन्ते मृत्वाचजायन्ते । एवमहर्निशंनगंप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ इदानीम-
 धस्तनयमनियमवतामुसुचूणां यथाभूतपरब्रह्मआत्मत्वेनोपास्यन्तदाह । उक्तञ्च । अहंब्रह्मा-

श्मिंसंरुध्यद्द्रुसर्वचण्डन्मयम् । इयंविद्यासमुद्दिष्टाविमुक्तिर्यन्निवन्वनीति ॥ अनेजदेकम् । लिष्टुम्
 यत् अनेजत् अचलतृत्वमस्ति एकमद्वितीयम् । विज्ञानघनरूपेण । मनसोजवीयः । मनस्ता
 वच्छीघ्रभवतिततोपिशीघ्रतरं प्रसवदानेनकारणभूतत्वात् नैनद्वेवाश्राप्नुवन् । नचैतत्तत्त्वं देवा-
 अपिप्राप्तुंगक्ताः सूक्ष्मत्वात् । पूर्वम् अर्शत् । रिशतिर्हिंसाकर्मा । अविनश्यदास्ते । अना-
 दिनिधनमित्यर्थः । तद्भावतः तदःस्थानेयदोष्टितिरुद्देश्यत्वात् । यच्चधावतः अन्यान् पुरुषादीन्
 अन्येतिचतित्कम्यगच्छति । तथाचतिष्ठत् सर्वत्रस्थितम् । सर्वशक्तित्वं मर्गतत्वंचानेनव्याख्या-
 तद्भावतोन्व्यानर्थेतिहुतस्मिन्नुपोमातुरिष्षादधाति ॥४॥ तद
 जति ॥ तन्नैजतिरुत्तद्वृत्तिके ॥ तदुन्तरस्युसर्वस्युतदुसर्वस्यास्य
 यते । तस्मिन्नपः । अत्रापियदो वृत्तिमस्मिंश्चापः कर्माणिमातरिश्वावायुः दधातिस्थापयति ।
 सर्वाणिकर्माणियज्ञदानहोमादीनि समिष्टयजुंषिवायौश्चाप्यन्ते स्वाहावातेषाद्रतिवायोः प्रति-
 ष्ठत्वाभिवात् । समष्टिव्यष्टिरूपोद्धसावितिवायुरपियस्मिन्कर्माणिस्थापयति । यागहोमादीनां
 परमन्निधानमित्यर्थः ॥ ४ ॥ एवंकारणरूपमात्मानमुद्दिश्य । अथेदानींकार्यरूपेणोद्दिशति ॥ तदे-
 जति । अनुष्टुभस्तिष्ठः । तदेवसर्वप्राणिरूपेणावस्थितं सत्पुण्ड्रकम्प्रवहति । क्रियावहति

तन्नैजति । तदेवचनचलतिस्थावररूपावस्थितं सत् तद्दूरे तदेवचदूरे आदित्यनजचादिरूपेणावस्थित-
 तम् । तत् उच्यन्तिके । उ.समुच्चये । तदेवचअन्तिके पृथिव्यादिरूपेणावस्थितम् । सर्वखलिवदं
 ब्रह्मेत्येतद्दर्शनार्थोऽयमर्थः । तदन्तरस्यसर्वस्य । तदेवचअस्यसर्वस्य प्राणिजातस्य । विज्ञानघनरूपेणा
 वस्थितं सत् अन्तर्मध्यात आस्ते । तदुसर्वस्यास्यवाह्यतः । तदेच सर्वस्यास्यप्राणिजातस्य वाह्यतः
 जनरूपेणावस्थितमास्ते । चेतनाचितनरूपमनन्तं सर्वगं ब्रह्मेत्यर्थः । अस्याउपासनाया अर्चिराद्यनु-
 चिन्तनं नास्तीत्येवङ्केचिदाहुः ब्रह्मैत्रह्यप्राप्तेः ॥५॥ यस्तु । तुशब्दोविशेषणार्थः यःपुनःसर्वाणिभूता-
 वाह्ययुतः ॥ ५ ॥ यस्तु ॥ यस्तुसर्व्वर्वाणिभूतान्बुद्ध्यात्मनेवानुपश्यति ॥
 सर्व्वभूतेषुचात्मानुन्ततो न विचिचिक्वित्सति ॥ ६ ॥ यस्मिन्सर्व्वर्वाणि
 निचेतनाचितनानि आत्मनेवअनुपश्यति । मय्येवसर्वाणि भूतान्यवस्थितानि नमद्व्यतिरिक्ता नि ।
 अहमेवपरब्रह्म । सर्व्वभूतेषु चात्मानम् अवस्थितं तद्यतिरिक्तंपश्यति । ततो न विचिक्वित्सति ।
 नसंशते । एवंपश्यती० योगिनः परब्रह्मरूपाख्यात्मसंस्थानि भवन्ति विज्ञानघनान न्देकत्वादिति ।
 अतोविचारा न्नयिनिवर्तते ॥ ६ ॥ किञ्च । यस्मिन् अवस्थयाविशेषे । सर्वाणिभूतानि चेतना-

चेतनानि । आत्मैव अभूत् संभवन्ति । विज्ञानतः आत्मैवेदम् सर्वं । सर्वेष्वल्विदं ब्रह्मेत्येवमादि
 वाक्यत्रिचारेण विदुतविज्ञानस्य । तत्रश्रवणविशेषिकत चेतसोयोगिनः कः मोहः कः शोकः
 न कश्चिदपीत्यभिप्रायः । शोकमोहौ ह्यपरिज्ञात तत्वसाम्भ्रतः । हेतुगर्भविशेषणमाह । एकत्वम-
 नुपपद्यतः सर्वाणिभूतानि ध्यायतः ॥ ७ ॥ स पर्यगात् । जगती । य एवमात्मानमुपास्ते स पर्यगा-
 त्यरिगच्छति शुक्रं शुक्रं विज्ञानानन्दस्वभावमचिन्त्यशक्तिम् । अकार्यं न विद्यते कायः शरीरं यस्य
 भूतान्ब्रूयात्सैवाभूद्विजानुतः ॥ तत्रकीमोहः कः शोकः एकत्वमनुप
 पद्यतः ॥ ७ ॥ सपरिं ॥ सपट्यंगच्छककर्मकायमंग्रगमस्वनाविरु
 शुद्धमर्पापविह्वम् ॥ कुविस्मैनीषीपनिभूः स्वयुरुभूर्वायातट्ट्युतोथ्यां
 स तयोक्तः अत्रगं कायरहितत्वादेवास्त्वाविरं ज्ञायुरहितमकायत्वादेव शुद्धमनुपहतं सत्वरजस्त
 मोभिरपापविह्वं क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंसृष्टमकायमत्रगमस्त्वाविरमिति पुनरुक्तान्यभ्यासे भूयां-
 समर्थन मन्यन्त इत्यदोषः इत्यभूतं ब्रह्म प्रतिपद्यते । अथात्मोपासनायुक्तस्य फलमाह । यद्य
 कविः क्रान्तरदर्शनः मनीषी सेधावी परिभूः सर्वतो भविताविज्ञानवलात्स्वयम्भूः स्वयं ज्ञान-

तेतम । प्रविशन्ति । येऽयेषुन । विद्यायामिवरताः । आत्मज्ञान एवाकृतककर्माणोरतानराः ॥१२॥
 अन्यदेन । अनादेऽत्र फलमाहुः । विद्यायाः आत्मज्ञानादनाच्च आहुः । अविद्याया, कर्मण इति
 शशुमेत्यादिव्याख्यातम् ॥ १३ ॥ विद्यां च । आत्मज्ञानं च । अविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद
 जानाति सह एकीभूत कर्म कारुणं ज्ञानकारुणस्य गुणभूतमय कर्मकारुणं ज्ञानकारुणं च
 विद्यायां रुताः ॥ १२ ॥ अन्यदेव ॥ अन्यदेवाहुर्विद्यायाऽन्य
 दाहूरविद्यायाः ॥ इतिशुभ्रशुभ्रमुधीराणांयेनस्तद्विचचच्चिरे ॥ १३ ॥ वि
 द्याच्च ॥ विद्याञ्चविद्याञ्चयस्तद्विदोभयऽसुह ॥ अविद्ययामर्यु
 न्तीर्ष्वविद्ययामृतमश्नुते ॥ १४ ॥ व्यायुरनिलम् ॥ व्यायुरनिलम्
 एकीकृत्य अविद्यया कर्मकारुणेन मृत्युं तीर्त्वीतीर्य कृतकृत्यो भूत्वा विद्यया ब्रह्मपरिज्ञानिना-
 मृतत्वं मोचमश्नुते प्राप्नोति ॥ १४ ॥ इदानीमित्यं कृतब्रह्मोपासनसग योगिनः शरीरपातो-
 पारकालि यद्भवति तदाह । वायुरनिलं । वायुग्रहणमिन्द्रियाण्येकादश महाभूतानि पञ्च

जीवात्मैकः एवं सप्तदशकलिङ्गोपलक्षणार्थं वायुः प्राणोऽनिलं स्वकीयां प्रकृतिमापद्यति अमृतं परं ब्रह्म तद्विज्ञाय संपद्यते । अथेदं स्थूलशरीरं कीदृशं तदा भवति भस्मान्तम् भस्मैव भवति कृतप्रयोजनकत्वात् । इदानीं योगिनः आलम्बनभूतमचरं कथ्यते ॐ इति नाम वा प्रतिमा वा ब्रह्मणः । इदानीमन्तकाले योगी स्मरणं करोति । "क्रतो स्मर । योऽग्निब्रह्मचर्यादारभ्य परिचरितः सः मनःश्वासरूपेणावस्थितः संवीध्यते ।" हे क्रतो मां स्मरेदानीमुपस्थितः प्रत्यु-

त्तुसद्युदम्भस्मार्द्धुःशरीरम् ॥ ॐ ३ ॥ क्रतोस्मर ॥ क्लिवेस्मर ॥
 कृतंस्मर ॥ १५ ॥ अग्नेनयं ॥ सुपथारुयथेऽञ्जुस्मसान्क्विष्वभ्रवानिदिव

प्रकारस्य काल इत्यभिप्रायः । क्रतेर्वा यज्ञः संवीध्यते । क्रतो स्मर क्लिवे स्मर क्लुप्ताय लोकाय स्मर कृतं स्मर मया यत्कृतं तत्स्मर ॥ १५ ॥ अग्ने नय । हेअग्ने नय सुपथा देवयानिन मार्गेण राथे सुक्लिज्जणाय धनायास्मान्विश्वानि सर्वाणि देव दानादिगुणयुक्त वयुनानि प्रदानानि विद्वाञ्जानानः ॥ युयोधि पृथक्पृथक् च अस्मत् अस्मत्तः जुहराणम् प्रतिवम्बकमेनः

वलाद्ब्रह्मरूपेण भविता सः याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाद्याम्ब्वरूपमर्थान्विहितान् । त्यक्तस्वस्वामिसं-
 वन्वैर्येद्येतनाचितनैरुपभोगं हतवान् । शाश्वतीभ्योऽनन्ताभ्यः समाभ्योऽर्थाव अनन्तवर्षप्राप्तये
 च कर्म हतवान् । ननु कर्मजाड्यालोक. कर्ममानुभवति । सत्तत्रम् । आत्मसंस्कारकालु कर्मब्र-
 ह्मभावजनकं स्यात् । तस्मात्सोपिगच्छति शुक्रमव्यायं ब्रह्मइति ॥ ८ ॥ इतश्चत्तरम् उपासनानं-
 बा. प्रोच्यन्ते । अन्धन्तमः । षडनुष्टुभः । लोकायतिकाः प्रस्तूयनिन्द्यन्ते । येषामितदृशर्णम् ।
 जलबुद्बुदवज्जीवाः । मदशक्तिवद्विज्ञानमिति । अन्धन्तम. प्रविशन्तिवैसंभृतिसुपासते । मृतम्यसतः
 बन्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाबन्धुः ॥ ८ ॥ अन्धन्तसुः ॥ प्रविशन्ति
 येसंभूतिमुपासते ॥ ततोभूयः इवुतेतसोयऽऽसम्भूत्यांश्रुताः ॥ ९ ॥

पुनः सभोगान्ति अत शरीरग्रहणा दस्माकंमुक्तिरेव । नहि विज्ञानात्माकश्चिदनुच्छिन्ति धर्मास्ति
 योयमनियमैः । संबधति । एवंयैउपासते तेअन्धम् अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ततोभूय
 इवतेतमः । ततोपिवहुतरम् । इवोनर्थकः । तेतमः प्रविशन्ति । येउ उकारः कर्मोपसग्रहार्थीयः ।
 येसभ्यामिवरताः । आत्मैवास्मिन्नान्वत्किञ्चिदस्ती ल्ययमभिप्राय. । कर्मगराद्युखाय तत्कर्मकारणज्ञा-
 नकारणदयोरसंभव इत्ययमभिप्रेत्य स्त्रुविमद्भुताविभावयन्तः आत्मज्ञानएव रता. ॥ ९ ॥ अन्यदेव ।

अन्यदेवफलम् आहुः संभवात् संभवपरिज्ञानात् अन्यच्च आहुःफलम् । असंभवपरिज्ञानात् । इति
 एवं । शुभ्रसः शुतवन्तोर्वयम् । धीराणां वचांसि । ये धीराः नः अस्माकम् तत्प्रह्ला । विचचचिरे ।
 आख्यातवन्तः ॥ १० ॥ सम्भूतिं च । समस्तसत्रगतः संभवैकहेतुं च परंप्रह्ला । विनाशं च विनाशिश-
 रीरं च । यः योगी । तदुभयवेदजानाति । सहएकीभूतम् । शरीरग्रहणेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुनिकर्माणि-
 अन्वयेव ॥ अनुन्यदेवाहुः संभुवाटुन्व्यदाहूरसंभवात् ॥ इतिंशु
 प्रशुसुधीराणुं त्येनुस्तद्धिचचचिरे ॥ १० ॥ सम्भूतिञ्च ॥ विनाशप्रभुयस्त
 वेदोभयं सुह ॥ विनाशेन मृत्युन्तीर्त्वा संभूत्या मृत्युतं मश्नुते ॥ ११ ॥
 अनुन्तम् ॥ प्रविशंति ये विद्यामुपासते ॥ ततो भूयः इवृते तमेयः ॥
 करोति । सः विनाशेन । विनाशिनाशरीरेण । मृत्युतीर्त्वाऽर्त्वीर्यं । संभूत्या आत्मविज्ञानेन । अम-
 तमश्नुते । अमतत्वमग्नातीत्यर्थः ॥ ११ ॥ अन्वन्तमः । अज्ञानलक्षणं तमः प्रविशन्ति । ये अविद्याम्
 स्वर्गाद्यर्थानिकर्माणि उपासते अश्नुतिष्ठन्ति । ततो भूय इवृते तमः । ततोऽपि बहुतरम् इवीनर्थकः ।

पापम् । यतो भयिष्ठाङ्गन्तेनमउक्तिं विधेम बहुतरां तत्र नमस्कारोक्तिं कुर्मः। व्याख्यातायाः
 पुनर्वचनं विशिष्यार्थम् ॥ १६ ॥ हिरण्यस्येन । इदानीमादित्योपासनमाह । यद्यपि हिरण्यस्यरूपेण
 पात्रेण येनरोष्यमयेन पात्रेण । पिवन्त्यस्मिन्निवस्थितारसारस्य इतिपालंमण्डलम् । तेनपात्रेण
 मण्डलेन सत्यस्याविनाशिनः पुनस्य यपिहितमन्तर्हितम् । सुखंशरीरम् । तथापि यः असौ-
 ब्ययुर्नानिब्विद्वान् ॥ युयोद्भुस्मज्जुहुवुरागमिनीभूयिष्ठाङ्गन्तेनमऽउक्तिं
 विधेम ॥ १६ ॥ हिरण्यमयेनपात्रेण ॥ सुत्तस्थ्यापिहितुम्बुखम् ॥
 योसावाट्टित्येपुण्युऽसोसावुहम् ॥ १७ ॥ ओ३

आदि त्व पुनपः योगिभिरुपलक्ष्यते । सःअसौअहम्अस्मि । एतांचोपासनांकुर्यात् ॥ १७ ॥
 श्रीखंभ्रह्म । श्रीमतिनाम निर्देशः । षाकाशस्वरूप ब्रह्मधरायत् आत्मत्वेन । नन्वचेतन
 आकाशः चेतनआत्मा । तद्यथा । विज्ञानमानन्दब्रह्मइति त्वानन्दप्रतिपादकंवाक्यम् । सयो-
 मनुष्याणांराहः मरुदोभवतीत्युपक्रम्य । अथगतं येप्रजापतिर्लोकभानन्दाः सएकोब्रह्मलोक-
 भानन्देइतितथासर्वनियः न्तृत्वंदर्शयति । एतस्यवा अक्षरस्यप्रशासने गार्गी त्पुपक्रम्य । द्यावा-

पृथिवीविद्युते तिष्ठतइत्यादि । तथासर्वज्ञत्वंदर्शयति । यद्वा , एतमजरंगार्गि अदृष्टं दृष्टइत्यादि ।
 तथा मत्संकल्पादर्योस्यगुणः श्रूयन्ते । सत्यसङ्कल्पः सत्यधृष्टिरित्यादि । यदेतद्वन्तर्हि । एत-
 द्द्वैतद्वजरंगार्गि अग्निन्वा आकाश भूत श्रोतप्रोतश्चेति श्रोतप्रोतसामान्यात् आकाशेनैतद्रूपं ब्रह्मा-
 भिहितस्यादिति । अयमेवच ब्रह्माभिहितस्यादिति । अयमेवच ब्रह्मविशिष्टान्तः ॥

स्वप्नह्रस्मं ॥

* इति श्रीवाजसनेयसंहितायान्दौर्घपाठे चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥४०॥

इति उक्त्वैकतौमन्त्रभाष्ये चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४० ॥
 आगन्दपुरवासाय वज्रटाप्यस्यसूनुना । उक्त्वैनकृतं भाष्यं पटवाञ्चैः सुनिश्चितैः ॥ १ ॥ ऋष्यादी-
 यनमस्कृत्य मवन्तानुव्वटोवसन् मन्वाणांकृतवान् भाष्यं महौम भोजिप्रशासति ॥ २ ॥
 शिवः शिवङ्करोतुनः ॥ विश्वे प्रवरो विजयतेतराम् ॥

सं० १८५० सार्गशीर्षं कृष्णपत्रे प्रतिपत्तितौ शुक्ले भाष्यमगमच्छुभम् ।

० दगाध्यायेममाख्यातानुवाकाः सर्वमख्यया । शतदशानुवाकायनवाग्येचमनोपिमि । १ । मत्पष्ठिचित्तौज्ञेयासोत्रे इति-
 शतस्तथा । अथ एकोनपञ्चाशत्पञ्चति शतिल्लेख्यता । २ । शक्रियेयुतुविज्ञेया एकादशमनीषिभिः । एकीकृत्यसमाख्यातव्रिगतं
 अधिकमतम् । ३ ।